મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધના ભાગવતાર્થપ્રકરણ
તેમજ ભાગવતવ્યાખ્યા 'સુબોધિની' આદિ ગ્રન્થોના આશય સાથે

શ્રીભાગવત મહાપુરાણ

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

ખંડ - ૧

સ્કન્ધ : ૧ થી ૪

અનુવાદક : ગો.વા. શાસ્ત્રી શ્રીકલ્યાણજી કાનજી

પ્રકાશક :
શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી-કચ્છ

પ્રકાશક :
શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ,
કંસારા બજાર, માંડવી-કચ્છ, ૩૭૦૪૬૫, ગુજરાત
ફોન : (૦૨૮૩૪) ૨૩૧૪૬૩

gosharad@rediffmail.com

(ચાર ભાગ)ગ્રન્થપ્રકાશન સહાય : રૂ. ૪૦૦/-

બેથી વધુ સેટ્ લેવા ઈચ્છનારે ટ્રસ્ટકાર્યાલયનો સમ્પર્ક કરવો.

પ્રતિ : ૩૦૦૦
પ્રકાશન વર્ષ : વિ.સં. ૨૦૬૭ વલ્લભાબ્દ : ૫૩૩

www.pushtimarg.net

મુદ્રક :
પૂર્વી પ્રેસ પ્રા.લિ.
૧-લોહાનગર, ગોંડલ રોડ, રાજકોટ.
ફોન : ૨૩૭૬૬૦૧

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી – કચ્છ

આયોજિત સેમિનાર :

૧. શબ્દખંડીયા વિદ્વત્પરિચર્ચા, ગાંધીનગર
૨. અન્યખ્યાતિવાદીયા, પૂના
૩. કાર્યકારણભાવમીમાંસા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી, વડોદરા
૪. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વિદ્વત્સંગોષ્ઠી, પૂના
૬. અન્ધકારવાદીયા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી, પૂના
૭. વાર્તાપરિચર્ચા, હાલોલ
૮. અધિકારપરિચર્ચા, હાલોલ
૯. સાધનાપ્રણાલી, મુંબઈ
૧૦. પુષ્ટિભક્તિમાં કથા-ગુણગાન સાધના, મુંબઈ
૧૧. શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી, મુંબઈ
૧૨. સેવા-સમર્પણ વિચારગોષ્ઠી, મુંબઈ
૧૩. જઘન્યાધિકાર સંગોષ્ઠી, મુંબઈ
૧૪. પુષ્ટિભક્તિ તથા પ્રપત્તિ સાધનામાં પ્રતિબન્ધ, મુંબઈ
૧૫. પુષ્ટિભક્તિ તથા પ્રપત્તિ સાધનામાં ફળ-૧, મુંબઈ
૧૬. World Philosophy Conference, Delhi (Cosponsored with Indian Philosophical Congress)
૧૭. International Conference on World Peace, Ahmedabad (Cosponsored with Uni. of Gujarat)

પ્રકાશિત ગ્રન્થો :

સામ્પ્રદાયિક પરીક્ષાની પાઠ્યપુસ્તકો

૧. પ્રવેશિકા, લેખક :	ગોસ્વામી શરદ્	(ગુજરાતી)	૧૦
૨-૩. પ્રવેશિકા, લેખક :	” ”	(હિન્દી-અંગ્રેજી)	નિઃશુલ્ક
૪. પુષ્ટિપ્રવેશ-૧, લેખક :	” ”	(ગુજરાતી)	૧૦
૫. પુષ્ટિપ્રવેશ-૨, લેખક :	” ”	(ગુજરાતી)	૧૦
૬. પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨, લેખક :	” ”	(હિન્દી)	નિઃશુલ્ક
૭. પુષ્ટિપથ, લેખક :	ગોસ્વામી શરદ્	(ગુજરાતી)	
૮. પુષ્ટિપથ, લેખક :	ગોસ્વામી શરદ્	(હિન્દી)	
૯. પ્રમેયરત્નસંગ્રહ, લેખક :	ગોસ્વામી શરદ્	(ગુજ.)	૨૫
૧૦. Manual of the devotionalpath of Pushti. પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨ તથા પુષ્ટિપથનો અંગ્રેજી અનુવાદ.			૬૫

તત્ત્વદર્શનવિષયક રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં પ્રસ્તુત થયેલ વિભિન્ન શોધપત્રો તથા ચર્ચા નો સંગ્રહ

(સંસ્કૃત-હિન્દી-અંગ્રેજી)

૧૧.શબ્દખણ્ડીયા વિદ્વત્પરિચર્ચા	૨૦૦
૧૨.અન્યખ્યાતિવાદીયા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	૧૫૦
૧૩.કાર્યકારણભાવમીમાંસા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	૨૦૦
૧૪.પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	૧૫૦
૧૫.વાલ્લભવેદાન્ત નિબન્ધસંગ્રહ, લેખક : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિઃશુલ્ક
૧૬.અન્ધકારવાદીયા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	૨૦૦

સામ્પ્રદાયિક વિચારગોષ્ઠીમાં પ્રસ્તુત થયેલા વિભિન્ન શોધપત્રો તથા તેના ઊપર થયેલ ચર્ચા નું સંકલન

૧૭.વાર્તાપરિચર્ચા	૧૫
૧૮.અધિકારપરિચર્ચા	૧૦૦
૧૯.સાધનાપ્રણાલી	૫૦
૨૦.પુષ્ટિભક્તિમાં કથા-ગુણગાન સાધના	૫૦
૨૧.શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી	૫૦
૨૨.શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી એક પૂરક પ્રશ્નોત્તરી	નિઃશુલ્ક
૨૩.સેવા-સમર્પણ વિચારગોષ્ઠી	૫૦
૨૪.જઘન્યાધિકાર સંગોષ્ઠી(ગુજરાતી-હિન્દી)	૮૦
૨૫.પુષ્ટિભક્તિ તથા પ્રપત્તિ સાધનામાં પ્રતિબન્ધ	૧૦૦

નિત્યસ્તોત્રપાઠ

૨૬.પુષ્ટિપાઠાવલી(ગુજરાતી)	૧૦
૨૭.પુષ્ટિપાઠાવલી(હિન્દી)	૧૦
૨૮.પુરુષોત્તમસહસ્રનામ-ત્રિવિધલીલાનામાવલી(અનુવાદ સહિત)	૨૦
૨૯.પુષ્ટિવિધાનમ્-૧(પાઠાવલી, વ્રજભાષા)	અપ્રાપ્ય
૩૦.પુષ્ટિવિધાનમ્-૧(પાઠાવલી, ગુજ.)	અપ્રાપ્ય

સન્દર્ભગ્રન્થો

૩૧.પુષ્ટિવિધાનમ્ પાદાનુક્રમણિકા	૧૦

૩૨.Computer CD : www.pushtimarg.net	અપ્રાપ્ય
૩૩.Summary of Shuddhadvait Vangmay, By Sharad Goswami	૧૫

અધ્યયનોપયોગી ગ્રન્થો

૩૪. તત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગત શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમ્(વ્રજભાષાટીકા) કાચું પુઠું /પાકું પુઠું	૫૦/૭૦
૩૫. તત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગત સર્વનિર્ણયપ્રકરણમ્(વ્રજભાષાટીકા) કાચું પુઠું /પાકું પુઠું	૮૦/૧૦૦
૩૬. પુષ્ટિવિધાનમ્-૨(વ્યાકરણમ્) પદચ્છેદ, શબ્દપરિચય, સમાસવિગ્રહ, સંધિવિગ્રહ, અન્વય વગેરે સહિત	૧૦૦
૩૭.પુષ્ટિવિધાનમ્-૩(વ્રજભાષાવિવૃતિ) શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગોપીનાથજી તથા શ્રીગુસાંઈજી વિરચિત બધા જ ઉપદેશગ્રન્થોના વ્રજભાષામાં શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ તથા વિવેચન.	૧૦૦
૩૮.શ્રીભાગવત મહાપુરાણ (ગુર્જરભાષાનુવાદ)	૪૦૦
૩૯.ગૃહસેવા અને વ્રજલીલા, વિવેચકઃ ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી(ગુજ.)	નિઃશુલ્ક
૪૦.ગૃહસેવા ઔર વ્રજલીલા, વિવેચકઃ ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી(વ્રજ.)	નિઃશુલ્ક
૪૧.પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ, વિવેચકઃ ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી(ગુજ.)	અપ્રાપ્ય-નિઃશુલ્ક
૪૨.રસદષ્ટિની તરફેણમાં, લેખકઃ ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી(ગુજ.)	નિઃશુલ્ક
૪૩.જિન શ્રીવલ્લભરૂપ ન જાન્યો, ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી લિખિત સર્વોત્તમસ્તોત્રની વિસ્તૃત ભૂમિકાનો ગુજરાતી અનુવાદ, શ્રીવલ્લભાષ્ટક, સપ્તશ્લોકી, શ્રીવલ્લભસ્તોત્રો, પંચશ્લોકી, શિક્ષાશ્લોકી આદિ ગ્રન્થોપર વિવેચન નું ૪૫૦ થી વધુ પાનામાં સંકલન.	૭૦
૪૪.સેવાકૌમુદી-નવધાભક્તિ(હિન્દી), વિવેચકઃ ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિઃશુલ્ક
૪૫.કૃષ્ણાશ્રય, શ્રીકલ્યાણરાયજી લિખિત સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ	૭
૪૬.સિદ્ધાન્તનું આચમન, પ્રશ્નોત્તરી, ઉત્તરદાતાઃ ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી	નિઃશુલ્ક
૪૭.બ્રહ્મવાદભૂમિકા(હિન્દી), લેખકઃ ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિઃશુલ્ક
૪૮.અમૃતવચનાવલી(ગુજરાતી), પ્રાચીન-અર્વાચીન-આધુનિક ગોસ્વામી આચાર્યોની સિદ્ધાન્તોક્તિનું ચિત્રો સહિત સંગ્રહ	નિઃશુલ્ક
૪૯.અમૃતવચનાવલી(હિન્દી), પ્રાચીન-અર્વાચીન-આધુનિક ગોસ્વામી આચાર્યોની સિદ્ધાન્તોક્તિનું ચિત્રો સહિત સંગ્રહ	નિઃશુલ્ક
૫૦.વિશોધનિકા ભાગ-૪(ગુજ. અનુવાદ), લેખક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિઃશુલ્ક

૫૧.ભગવદ્ગીતા, અનુવાદક : શ્રીનાનુલાલ ગાંધી. પદચ્છેદ, અન્વય,
શબ્દપરિચય, વૃત્તિપરિચય, શબ્દાર્થ, શ્લોકાર્થ, વિવેચન, પાદાનુક્રમણિકા,
ગીતાતાત્પર્ય તથા ન્યાસાદેશવિવરણ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે. ૫૦

૫૨.ભક્તિવર્ધિની, વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિ:શુલ્ક

૫૩.પુષ્ટિઅસ્મિતાસંવર્ધક શિબિર, રાષ્ટ્રીય સંમેલન-ભરૂચ, વિસ્તૃત અહેવાલ ૨૫

૫૪.ષોડશગ્રન્થગત ઉપદેશો અને તેમની ૨૮વાર્તાઓ,લેખકઃશ્રીભૂપેન્દ્રભાઈ ભાટીયા ૪૦

૫૫.ષોડશગ્રન્થગત ઉપદેશો અને તેમની ૬૪વાર્તાઓ,લેખકઃશ્રીભૂપેન્દ્રભાઈ ભાટીયા ૪૦

૫૬.સેવા(ઋતુ-ઉત્સવ-મનોરથ)હિન્દી, વ્યાખ્યાતાઃ ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી નિ:શુલ્ક

૫૭.સેવા(ઋતુ-ઉત્સવ-મનોરથ)ગુજરાતી,વ્યાખ્યાતાઃ ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી નિ:શુલ્ક

૫૮.પુરુષોત્તમપ્રતિષ્ઠાપ્રકાર (ગુજરાતી) લે.: ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી નિ:શુલ્ક

ઇતિહાસ

૫૯.આધુનિક ન્યાયપ્રણાલી અને પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનાપ્રણાલી નો આપસી
ટકરાવ, લે. : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી (ગુજરાતી) નિ:શુલ્ક

૬૦.આધુનિક ન્યાયપ્રણાલી ઔર પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનાપ્રણાલી કા આપસી
ટકરાવ, લે. : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી (હિન્દી) નિ:શુલ્ક

૬૧.શ્રીગોપીનાથપ્રભુચરણ, શ્રીગોપીનાથજીના વિષયમાં ઉપલબ્ધ (ચિત્રજી,
હસ્તાક્ષર, પદ, ઈતિહાસ, રચના વગેરે) તમામ માહિતિનો સંગ્રહ.(ગુજ.-હિન્દી) ૨૫

૬૨.શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર, ભાગવત દશમસ્કન્ધનો ભાવાનુવાદ, લેખક : શ્રીનાનુલાલ ગાંધી ૮૦

ચિત્ર

૬૩.મહાપ્રભુશ્રીવલ્લભાચાર્ય 9 x 11 નિ:શુલ્ક (પોસ્ટેજ-પેકેજિંગ) ૦૮

૬૪.શ્રીગોપીનાથપ્રભુચરણ 9 x 11 નિ:શુલ્ક (પોસ્ટેજ-પેકેજિંગ) ૦૮

સહયોગ પ્રકાશન

શ્રીભાગવતસુબોધિની ગુર્જરાનુવાદ અનુવાદક : શ્રીનાનુલાલ ગાંધી

૧. દશમસ્કન્ધ જન્મ પ્રકરણ અનુપલબ્ધ

૨. દશમસ્કન્ધ તામસ પ્રમાણ પ્રકરણ અનુપલબ્ધ

૩.દશમસ્કન્ધ તામસ પ્રમેય પ્રકરણ અનુપલબ્ધ

૪.દશમસ્કન્ધ તામસ સાધન પ્રકરણ અનુપલબ્ધ

૫.દશમસ્કન્ધ તામસ ફલ પ્રકરણ અનુપલબ્ધ

૬.દશમસ્કન્ધ રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ અનુપલબ્ધ

૭.દશમસ્કન્ધ રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ અનુપલબ્ધ

૮.દશમસ્કન્ધ રાજસ સાધન પ્રકરણ અનુપલબ્ધ

૯.દશમસ્કન્ધ રાજસ ફલ પ્રકરણ અનુપલબ્ધ

૧૦.દશમસ્કન્ધ સાત્વિક પ્રમેય-સાધન-ફલ પ્રકરણ અનુપલબ્ધ

૧૧.દશમસ્કન્ધ ગુણ પ્રકરણ	અનુપલબ્ધ
૧૨.એકાદશસ્કન્ધ	અનુપલબ્ધ
૧૩.તૃતીયસ્કન્ધ અ. ૧-૮	અનુપલબ્ધ
૧૪.તૃતીયસ્કન્ધ અ. ૯-૧૯	અનુપલબ્ધ
૧૫.તૃતીયસ્કન્ધ અ. ૨૦-૩૩	અનુપલબ્ધ
૧૬.દ્વિતીયસ્કન્ધ	અનુપલબ્ધ
૧૭.શ્રીગુસાંઈજી વિરચિત દશમસ્કન્ધ ટિપ્પણી	અનુપલબ્ધ
18.Srimad Vallabhacarya, His Philosopohy and Life, by Prof. J. G. Shah	100
19.Srimad Vallabhacarya, His Philosopohy and Religion, by Prof. J. G. Shah	300
20.Sri Vallabhacarya and His Teachings, by Dr. Chimanlal Vaidya	100
21.Doctrines of Vallabhacharya, by Ishverbhai S. Amin	100

ગોશાળાઃ માંડવી-કચ્છ

પુષ્ટિમાર્ગીય એન્સાય્ક્લોપીડીયા : (અન્તિમ ચરણોમાં)

સંસ્કૃત, વ્રજ, હિન્દી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષામાં લિખિત સમસ્ત પુષ્ટિમાર્ગીય ગ્રન્થ-સાહિત્યનો સી.ડી.માં સંગ્રહ.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિદ્યાપીઠ, હાલોલ : નિર્માણાધીન

આચાર્યવંશજો તેમજ વૈષ્ણવો માટે સંસ્કૃત, શાસ્ત્ર તથા સમ્પ્રદાય નું અધ્યયન કરવા માટેની કાયમી વ્યવસ્થા. તબક્કાવાર અધ્યાપકનિવાસ, અધ્યયનકક્ષ, છાત્રાલય, ભોજનાલય, વાચનાલય, સંગ્રહાલય, અતિથિનિવાસ, સંકીર્તનભવન વગેરે સુવિધાઓ ઉભી કરવામાં આવશે.

જીર્ણોદ્ધાર :

શ્રીગુસાંઈજીના તૃતીય લાલજી શ્રીબાલકૃષ્ણજીના બેઠકજી (વિંજાણ-કચ્છ)
સંચાલન : શ્રીબાલકૃષ્ણજી બેઠકજી જીર્ણોદ્ધાર સમિતિ.

गोस्वामी श्रीश्याम मनोहरजीद्वारा सम्पादित-पुनर्मुद्रित

शुद्धाद्वैत पुष्टिभक्ति सम्प्रदायके
मूल संस्कृत ग्रन्थ

१. सव्याख्यषोडशग्रन्थ संयुक्तप्रकाशन, दुर्लभ
  खंड १. श्रीयमुनाष्टकम् से सिद्धान्तरहस्यम्
  खंड २. नवरत्नम् से भक्तिवर्धिनी
  खंड ३. जलभेदः से सेवाफलम्
२. सव्याख्यषड्ग्रन्थाः संयुक्तप्रकाशन, दुलर्भ
३. तत्त्वार्थदीपनिबन्ध
  खंड १. शास्त्रार्थ-सर्वनिर्णयप्रकरण
  खंड २. भागवतार्थप्रकरण स्कन्ध १-५
  खंड ३. भागवतार्थप्रकरण स्कन्ध ६-१२
४. प्रकाश-रश्मि व्याख्या सहित ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम्
  खंड १. प्रथमाध्याय नाथद्वारा टेम्पलबोर्ड, अतिदुर्लभ
  खंड २. प्रथमाध्याय नाथद्वारा टेम्पलबोर्ड, अतिदुर्लभ
  खंड ३. द्वितीयाध्याय
  खंड ४. तृतीयाध्याय
  खंड ५. चतुर्थाध्याय
५. श्रीमद्भागवतसुबोधिनी
  खंड १. प्रथम-द्वितीयस्कन्ध
  खंड ४. जन्मप्रकरण
  खंड ५. तामसप्रमाणप्रकरण
  खंड ६. तामसप्रमेय-साधनप्रकरण
  खंड ७. तामसफलप्रकरण
  खंड ८. राजसप्रमाण-प्रमेयप्रकरण
६. वेदान्ताधिकरणमाला-भावप्रकाशिका
७. विविधविवरणोपेत पत्रावलम्बनम्
८. प्रस्थानरत्नाकर
९. विद्वन्मण्डनम्
१०. श्रीबालकृष्णग्रन्थावली
११. अवतारवादावली
  खंड २. भेदाभेदवाद, सृष्टिभेदवाद, आविर्भावतिरोभाववाद, ख्यातिवाद,

प्रतिबिम्बवाद, अन्धकारवाद.

खंड ३. ब्राह्मणत्वादिदेवतावादः, जीवव्यापकत्वखण्डनवाद, जीवप्रतिबिम्बत्व-खण्डनवादः, भागवतस्वरूपविषयकशमानिरासवादः,

उपदेशादिविषयकशमा-निरासवादः, भगवत्प्रतिकृतिपूजनवादः, ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणवादः, तुलसीमाला-धारणवादः, शङ्खचक्रधारणवादः, भक्तिरसत्ववादः, भक्त्युत्कर्षवादः, नामफलादि-प्रकारवादः, जयश्रीकृष्णोच्चारणवादः, स्ववृत्तिवादः, वस्त्रादिसेवावादः, मूर्तिपूजनवादः, भागवतपाठादेः शमानिरासवादः.

१२. पुष्टिविधानम् गुजराती, व्रज तथा संस्कृत संस्करण

१३. सव्याख्यश्रीसर्वोत्तमस्तोत्रम्

१४. श्रीपुरुषोत्तमप्रतिष्ठाप्रकारः

४क्र.१, २ तथा ४/१, ४/२ को छोड कर सभी ग्रन्थ श्रीवल्लविद्यापीठ-श्रीविट्ठलेश्वर-प्रभुचरण आ.हो.ट्रस्ट (कोल्हापुर) द्वारा प्रकाशित.

गोस्वामी श्रीश्याम मनोहरजीकी हिन्दी-गुजराती पुस्तकें

-वाल्लभवेदान्त निबन्धसंग्रह(हिन्दी)
-रसदृष्टिनी तरफेणमां (हिन्दी-गुजराती)
-विवेक (हिन्दी)
-विशोधनिका (तीन खंड) (गुजराती-हिन्दी)
-पुरुषोत्तमयोग (गुजराती-हिन्दी)
-गृहसेवा और व्रजलीला (गुजराती-हिन्दी)
-नवरत्नम् (गुजराती-हिन्दी)
-श्रीयमुनाष्टकम्(हिन्दी)
-सेवाकौमुदी(हिन्दी)
-श्रीवल्लभाचार्यके दर्शनका यथार्थ स्वरूप(हिन्दी)
-नवरत्नोपदेशका मानसविश्लेषण(गुज-हिन्दी)
-सेवा : ऋतु-उत्सव-मनोरथ (गुजराती-हिन्दी)
-शरणागतिविचारगोष्ठी एक पूरक प्रश्नोत्तरी (हिन्दी-गुजराती)
-धर्म-अर्थ-काम-मोक्षकी पुष्टिमार्गीय विवेचना(हिन्दी-गुजराती)
-भगवत्सेवानो सिद्धान्तशुद्ध प्रकार: एक प्रश्नोत्तरी (गुजराती)
-सिद्धान्तनुं आचमन (गुजराती)
-सिद्धान्तसूक्ति (गुजराती)
-पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद (गुजराती)
-भक्तिवर्धिनी, गुजराती(पीपरीया)
-पुरुषोत्तमप्रतिष्ठाप्रकार (गुजराती)

सम्पर्क :

गोस्वामी श्रीश्याम मनोहरजी, व्रजकमल, ६३ स्वस्तिक सोसायटी, ४था रास्ता,
जुहु स्कीम, विलेपार्ले(पश्चिम), मुम्बई-५६. फोन:(०२२) २६१४४३२६

પ્રવચનોની એમ્.પી.થ્રી તથા વીડીઓ સી.ડી.

પ્રતિ સીડી રૂ. ૧૦ – ડી.વી.ડી. રૂ. ૧૫. પોસ્ટેજ–કુરીયર ચાર્જ અલગથી.

ગોસ્વામી શ્રીશ્યામ મનોહરજી :

એમ્.પી.થ્રી સી.ડી :

સર્વોત્તમસ્તોત્રમ્ વર્ષ ૯૫ - ૨૦૦૭ પર્યન્ત, કુલ ૩૧ સી.ડી.

સાધનપ્રકરણમ્ ૯૮ સે ૨૦૦૭ પર્યન્ત, કુલ ૨૧ સી.ડી.

પુષ્ટિવિધાનમ્ ૯૬, ૪ સી.ડી.

પઞ્ચશ્લોકી ગુજરાતી ૯૭, ૨ સી.ડી.

વલ્લભવચનામૃત ૯૮-૨૦૦૧, ૨૦૦૩/૪,૫; કુલ ૧૧

પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ ગુજરાતી ૯૪, ૧ સી.ડી.

સિદ્ધાન્તરહસ્યમ્ ૨૦૦૦, કુલ ૨ સી.ડી.

નવરત્નમ્ ૯૬, ૧ સી.ડી.

ભક્તિવર્ધિની ગુજરાતી ૯૨, ૧ સી.ડી.

અન્તઃકરણપ્રબોધ ૧ સી.ડી.

સેવાફલમ્ ૧ સી.ડી.

પત્રાવલમ્બનમ્ ગુજરાતી, ૯૪, ૨ સી.ડી.

સિદ્ધાન્તવચનાવલી ગુજરાતી ૯૨, ૩ સી.ડી.

ગોપીગીત ૨ સી.ડી.

ભગવદ્ગીતા ગુજરાતી અધ્યાય ૪(અપૂર્ણ),૯,૧૨,૧૫; કુલ ૭

પુષ્ટિઅસ્મિતા ગુજરાતી, ૧ સી.ડી.

ગૃહસેવા ઔર વ્રજલીલા ૯૮, ૧ સી.ડી.

સેવાકૌમુદી ગુજરાતી ૯૨, ૨ સી.ડી.

ષોડશગ્રન્થ પાઠ ૧ સી.ડી.

વીડીઓ સી.ડી. :

સર્વોત્તમસ્તોત્રમ્ ૯૯,૦૨-૦૬, કુલ ૧૫૧

સાધનપ્રકરણ ૨૦૦૫-૬ કુલ૪૫ સી.ડી.

સિદ્ધાન્તવચનાવલી (કેશોદ) ૧૯૯૨ કુલ ૩૨ સી.ડી.

પુષ્ટિમાર્ગમાં નન્દોત્સવ ઐતિહાસિક નહિ શાશ્વત ૩

પુષ્ટિસિદ્ધાન્ત ચર્ચાસભા પક્ષગ્રહણ ૩

ગીતા પુરુષોત્તમયોગ ૧૯૯૩ (શીઘ્ર)

બ્રહ્મવાદ બાળકોમાટે ૧

ભક્તિવર્ધિની બાળકોમાટે ૧

સિદ્ધાન્તરહસ્ય બાળકોમાટે ૧

પ્રશ્નોત્તરી (ગોંડલ-રાજકોટ-અમદાવાદ) ૩

ગોસ્વામી શ્રીશરદ્કુમારજી (માંડવી)

ઉચ્ચારશુદ્ધિ ૪ વીસીડી

બાલ સંસ્કાર શિબિર સ્વયં શિક્ષા કોમ્પ્યુટર ડીવીડી ૧

બાલ સંસ્કાર શિબિર :

- ધર્મ-શાસ્ત્ર-સમ્પ્રદાય-વ્રતોત્સવ-જીવાત્મા-પુનર્જન્મ-કર્મ-ગુણત્રયવિભાગ-પુરુષાર્થ.
- અવૈદિક ધર્મો (યહૂદી-ઈસાઈ-ઈસ્લામ-જૈન-બૌદ્ધ)
- ભગવદ્ગીતા (અધ્યાય ૧,૨)

બાલબોધ

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી એમ્પીથ્રી ૧, વી.સી.ડી.૧૧

પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ એમ્પીથ્રી ૧, વીસીડી ૧૧, ડીવીડી ૨

સિદ્ધાન્તરહસ્ય એમ્પીથ્રી ૧, વીસીડી ૧૧

નવરત્ન એમ્પીથ્રી ૧, વીસીડી ૧૦

અન્તઃકરણપ્રબોધ એમ્પીથ્રી ૧, વીસીડી ૧૧

વિવેકધૈર્યાશ્રય એમ્પીથ્રી ૧, વીસીડી ૧૧

કૃષ્ણાશ્રય એમ્પીથ્રી એમ્પીથ્રી ૧, વીસીડી ૧૦, ડીવીડી ૨

ચતુઃશ્લોકી એમ્પીથ્રી ૧, વીસીડી ૧૦

ભક્તિવર્ધિની એમ્પીથ્રી ૧, વીસીડી ૧૦, ડીવીડી૪

સંન્યાસનિર્ણય એમ્પીથ્રી ૧, ડીવીડી૨

ધર્મ-આત્મધર્મ, ધર્મ-ધર્મસમ્પ્રદાય-ગુરુ-ઉપાસ્ય-સદ્ધાન્ત એમ્પીથ્રી ૧

પ્રમેયરત્નાર્ણવઃ

(જગત્-જીવ-બ્રહ્મ પુષ્ટિ-પુષ્ટિભક્તિઅધિકાર-સર્વાત્મભાવ-ફલ)

ગોસ્વામી શ્રીપંકજકુમારજી (માંડવી-ગોકુલ)

શિક્ષાશ્લોકાઃ રાજકોટ, ૧ સી.ડી.

પ્રમેયરત્નાર્ણવ જગત્-જીવ-બ્રહ્મ, ૧ સી.ડી.

ગોસ્વામી શ્રીભૂષણકુમારજી (માંડવી-ગોકુલ)

જયપુર પ્રવચન ૧ સી.ડી.

ગોસ્વામી શ્રીયોગેશકુમારજી (ગોકુલ-પાર્લા)

સાધનદીપિકા ઉરણ, દેવલાલી, પૂના, કાંદીવલી ૬ સી.ડી.

પ્રમેયરત્નાર્ણવ જગત્-જીવ-બ્રહ્મ-પુષ્ટિ-અધિકાર-સર્વાત્મભાવ-ફલ૭

કૃષ્ણાશ્રય એમ્પીથ્રી ૧, વીસીડી ૧૨

સિદ્ધાન્તરહસ્ય રાજકોટ   ચતુઃશ્લોકી ૧

પ્રાક્કથન

નમો ભગવતે તસ્મૈ કૃષ્ણાયાદ્ભુતકર્મણે।
રૂપ-નામવિભેદેન જગત્ક્રીડતિ યો યતઃ।।

જ્યારે નગર વસે છે ત્યારે નગરજનોના વ્યવહારોનું નિયમન કરવા માટે કાયદો પણ બનતો હોય છે. આ જ ન્યાયે બ્રહ્મ જ્યારે લીલાસૃષ્ટિને પ્રકટ કરે છે ત્યારે તેમાંની મનુષ્યસૃષ્ટિના વ્યવહારોનું નિયમન કરવામાટે શાસ્ત્રોને પ્રકટ કરે છે. આથી સૃષ્ટિ બે પ્રકારની કહેવાય છેઃ રૂપસૃષ્ટિ અને નામસૃષ્ટિ. જડ-જીવાદિને ‘રૂપસૃષ્ટિ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને માણ્ડૂક્યોપનિષદના ‘‘ૐ ઈત્યેતદક્ષરમ્ ઈદં સર્વં તસ્ય ઉપવ્યાખ્યાનમ્’’ તથા ઐતરેયોપનિષદ્‌ના ‘‘અકારો વૈ સર્વા વાક્’’ વચનો અનુસાર લૌકિક ‘ઘટ’-‘પટ’ આદિ શબ્દોથી લઈને વેદાદિ શાસ્ત્રો પર્યન્ત વર્ણ-પદ-વાક્યાત્મક સૃષ્ટિને ‘નામસૃષ્ટિ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

નામસૃષ્ટિના પ્રાકટ્યનું પ્રયોજન જણાવતાં આચાર્યચરણ નિબન્ધના સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં લખે છે :

રૂપપ્રપઞ્ચકરણાદ્ આસક્તસ્વાંશવારણે,
શ્રુતિમાત્મપ્રસાદાય ચકારાત્માનમેવ સઃ

રૂપપ્રપઞ્ચના વૈવિધ્ય, ઉચ્ચ-નીચભાવ વગેરેને જોઈને અલ્પજ્ઞ જીવોનું તેમાં આસક્ત થવું તથા ભ્રમિત થવું સ્વાભાવિક છે. આવા અલ્પજ્ઞ જીવોની રૂપપ્રપઞ્ચમાંની આસક્તિને દૂર કરવામાટે ભગવાન્ સ્વયં નામપ્રપઞ્ચરૂપે પ્રકટ થાય છે (વેદાદિ શાસ્ત્રોના પ્રાકટ્યની પ્રક્રિયામાટે દ્રષ્ટવ્ય ભાગ.૧।૩।૧૩).

એક ભિન્ન દૃષ્ટિથી પ્રસ્થાનરત્નાકર ગ્રન્થમાં દશવિધ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરતાં શ્રીપુરુષોત્તમચરણે સત્ય-જ્ઞાન-અનન્ત બ્રહ્મનો જ વિસ્તાર વેદાદિ શાસ્ત્રો રૂપ જ્ઞાન છે તેવું નિરૂપણ કર્યું છે :

> **‘‘ઈદમેવ (ધર્મરૂપસર્વવિષયકજ્ઞાનમેવ) સૃષ્ટ્યર્થં (નામસૃષ્ટ્યર્થં વૈદિકસૃષ્ટ્યર્થં વા) યદા ભગવન્મનોમયાદિ-પ્રણાડ્યા વેદશરીરં ગૃહ્ણાતિ, તદા તૃતીયમ્’’.**

બ્રહ્માત્મક જગતમાં બ્રહ્મને જ્યારે જ્યાં જેવા સ્વરૂપે પ્રકટ કે અપ્રકટ થવાની ઈચ્છા થાય છે બ્રહ્મ ત્યારે ત્યાં તેવા સ્વરૂપે પ્રકટ કે અપ્રકટ થઈ જાય છે. બ્રહ્મ સત્ છે તેથી

બ્રહ્મનું કાર્ય એવું બ્રહ્માત્મક જગત પણ સત્ છે. જે છે તે જ પ્રકટ કે અપ્રકટ થાય છે. કારણ અને કાર્ય બન્ને સત્ હોવાથી શૂન્યમાંથી કંઈ ઉત્પન્ન થતું નથી તે જ પ્રમાણે ઉત્પન્ન વસ્તુનો આત્યન્તિક નાશ પણ કદી થતો નથી. આ સિદ્ધાન્તના પ્રકાશમાં જાગતિક પદાર્થોની માફક નામસૃષ્ટિના આવિર્ભાવને પણ સમજવું જોઈએ.

તદ્નુસાર ‘‘યદા યદા હિ ધર્મસ્ય’’ એ ગીતાવચનાનુસાર જેમ ભગવાન્ તત્તત્પ્રયોજનથી તત્તત્કાર્યને કરવા માટે ભૂતલ પર અંશ–કલા–આવેશાદિ રૂપે તેમજ ક્યારેક સાક્ષાત્ પણ પ્રકટ થતા હોય છે તેમ સાક્ષાત્ સ્થિતિના અભાવમાં તત્તત્કાર્યોને સમ્પન્ન કરાવવા માટે ભગવાન્ પોતાના નામાત્મક સ્વરૂપ તત્તચ્છાસ્ત્રોરૂપે તત્તત્કાલમાં પ્રકટ થતાં હોય છે.

જેમ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સાક્ષાત્ તેમજ પરોક્ષ બન્ને પ્રકારે થતું હોય છે તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્રોનું પ્રાકટ્ય પણ ક્યારેક સાક્ષાત્ તો ક્યારેક પરમ્પરા થી થતું હોય છે. વેદો, પઞ્ચરાત્ર આગમ, ચતુઃશ્લોકી ભાગવત, ભગવદ્ગીતા, અનુગીતા આદિ શાસ્ત્રોનું પ્રાકટ્ય સાક્ષાત્ ભગવાનથી થયું છે. સાક્ષાત્ પ્રકટ થયેલ શાસ્ત્રોના અર્થ–તાત્પર્યને સુબોધ બનાવવામાટે

ઈદં ભાગવતં નામ યન્મે ભગવતોદિતમ્,
સંગ્રહોઽયં વિભૂતીનાં ત્વમેતદ્વિપુલી કુરુ,
યથા હરૌ ભગવતિ નૃણાં ભક્તિર્ભવિષ્યતિ,
સર્વાત્મન્યખિલાધાર ઈતિ સંકલ્પ્યોપવર્ણય

–સદશ આજ્ઞા દ્વારા ભગવાન્ સ્વોપદિષ્ટ શાસ્ત્રનો વિસ્તાર તે–તે અધિકારીના હૃદયમાં પ્રવેશીને કરાવતાં હોય છે. જેમ ચતુઃશ્લોકી ભાગવતનો પ્રથમોપદેશ ભગવાને બ્રહ્માજીને કર્યો હતો. તત્પશ્ચાત્ત તે જ ભાગવતને બ્રહ્માજીએ ભગવદાજ્ઞાથી ત્રણ અધ્યાયોમાં નારદજીને કહ્યું. આમ કરતાં તેનો ૧૮,૦૦૦ શ્લોકોમાં વિસ્તાર થતો ગયો. વિપુલીકરણનું તાત્પર્ય સમજાવતાં શ્રીપુરુષોત્તમચરણ નિબન્ધાવરણભંગમાં લખે છે :

‘‘વિપુલીકરણં ચ એકસ્યૈવ અર્થસ્ય તત્તદધિકારિણાં હૃદિ પ્રવેશાય નાનાપ્રકારેણ કથનમ્’’.

એક જ અર્થનું વિભિન્ન પ્રકારે નિરૂપણ કરવું તેને ‘વિપુલીકરણ’ કહે છે. તેથી બ્રહ્માજીએ કહેલ ભાગવતનું વિપુલીકરણ જેમ નારદજીએ કર્યું હતું તેમ એક અન્ય પરમ્પરાના અન્તર્ગત વ્યાસજીએ સાક્ષાત્ ભગવત્પ્રોક્ત્ ગીતાના અર્થનો વિસ્તાર

ભાગવતમાં કર્યો.

ભગવાન્ ક્યારેક દેવ, ઋષિ, આચાર્ય કે ભક્ત ના મુખે પણ શાસ્ત્રોને પ્રકટ કરતાં હોય છે. પરમ્પરાથી પ્રકટ થતા ભગવજ્જ્ઞાનરૂપ શાસ્ત્રો પરમ્પરાનો નિર્વાહ ન થતાં લુપ્ત પણ થઈ જતાં હોય છે. પ્રભુને તે જ્ઞાનને પુનઃ પ્રકટ કરવાની ઈચ્છા થતાં તે પરમ્પરાગત જ્ઞાન પુનઃ પણ પ્રકટ થઈ જતું હોય છે. ભગવદ્ગીતાના ચતુર્થાધ્યાયમાં ઉપદિષ્ટ યોગની બાબતમાં ભગવાને સ્વયં તેની પરમ્પરાનો લોપ અને પુરાતન પરમ્પરાના પુનઃ પ્રાકટ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે :

ઈમં વિવસ્વતે યોગં પ્રોપ્તવાનહમવ્યયમ્,
… … … … … … … … … …
સએવાયં મયા તેઽદ્ય યોગઃ પ્રોક્તઃ પુરાતનઃ

બ્રહ્માજીદ્વારા સૃષ્ટ્યારમ્ભમાં વેદ-પુરાણોના પ્રકટ થયા હોવાનું વર્ણન પુરાણોમાં જોવા મળે છે.

પુરાણં સર્વશાસ્ત્રાણાં પ્રથમં બ્રહ્મણા સ્મૃતમ્,
પુરાણમ્ એકમેવાસીત્ તસ્મિન્ કલ્પાન્તરેઽનઘ.

વેદ-પુરાણ પ્રારમ્ભમાં એક જ હતાં. પરન્તુ કાલક્રમે મનુષ્યોનું સામર્થ્ય, આયુષ્ય આદિ ઓછું થતાં દ્વાપર યુગના અન્તમાં મહર્ષિ વેદવ્યાસજી રૂપે પ્રકટ થઈને ભગવાને વેદનો વિભાગ કર્યો. આનું નિરૂપણ કરતાં આચાર્યચરણ સર્વ.નિબ.માં આજ્ઞા કરે છે :

અલ્પજ્ઞત્વાદ્ આધુનિકાઃ પાઠજ્ઞાનાક્ષમા દ્વિજાઃ,
મન્દાઃ સુમન્દમતયો મન્દભાગ્યા હ્યુપદ્રુતાઃ,
દ્વાપરાન્તે હરિર્વ્યાસઃ તદર્થં પ્રથમં પૃથક્,
ચાતુર્હોત્રવિભાગેન વ્યસ્તવાન્ વેદરૂપતઃ,
શાખાભેદાસ્તુ તચ્છિષ્યૈઃ તેનૈવ પ્રેરિતૈઃ કૃતાઃ

આજ પ્રમાણે ભગવાન્ શતકોટિ વિસ્તારવાળા પુરાણનો વિભાગ પણ મહાપુરાણ-પુરાણ-ઉપપુરાણ-સાત્વિકપુરાણ-રાજસપુરાણ-તામસપુરાણ આદિ ભેદથી વ્યાસદ્વારા કરાવે છે. મત્સ્યપુરાણમાં આ બાબતમાં કહેવાયું છેઃ‘‘કાલેનાગ્રહણં દૃષ્ટ્વા પુરાણસ્ય તતો દ્વિજાઃ, .. તદષ્ટાદશધા કૃત્વા ભૂર્લોકેઽસ્મિન્ પ્રભાષ્યતે’’.

શ્રીભાગવત મહાપુરાણનું પ્રાકટ્ય સર્વવિલક્ષણ છે. લોક હિતાર્થ વેદોનો વિભાગ અને અનેક પુરાણોને પ્રકટ કરવા છતાં તે બધું ત્રિવર્ણાધિકારક છે ત્યારે સ્ત્રી, શૂદ્રો તેમજ

દ્વિજબન્ધુ નો ઉદ્ધાર કેમ થશે તેવું વિચારીને વેદવ્યાસજીએ મહાભારતને પ્રકટ કર્યું. મહાભારતના માધ્યમથી વ્યાસજીએ વેદાર્થ પ્રકટ કર્યો અને પુરાણોક્ત ધર્માર્થ-કામ-મોક્ષ પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું. આ જ વાત શ્રીભાગવત પ્રથમસ્કન્ધમાં કહેવામાં આવી છે :

સ્ત્રી-શૂદ્ર-દ્વિજબન્ધૂનાં ત્રયી ન શ્રુતિગોચરા,
ઈતિ ભારતમાખ્યાનં કૃપયા મુનિના કૃતમ્

આટલું-આટલું કરવા છતાં મહર્ષિ વેદવ્યાસજીના મનમાં કૃતકૃત્યતા અનુભવાતી ન હતી. આનું કારણ આચાર્યચરણ નિબંધના સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં જણાવે છે :

સર્વતત્ત્વં સર્વગૂઢં પ્રસઙ્ગાદ્ આહ પાણ્ડવે,
શુકવત્ તદ્ વ્યાસગીતં સત્ત્વેનાસ્યાવતારતઃ,
ઈશવાક્યન્તુ તસ્યાપિ દુર્બોધં ભજનાદતે.

યુદ્ધના અવસર પર ભગવાને અર્જુનને ગુઢમાં પણ ગૂઢ સર્વતત્ત્વસારભૂત ઉપદેશ આપ્યો હતો. મહાભારતમાં વ્યાસજીએ તે ઉપદેશનું યથાવત્ સઙ્કલન પણ કર્યું હતું. પરન્તુ તે સઙ્કલન 'શુકવત્' (પોપટિયા રટણ સમાન) હતું. વ્યાસજીએ ભગવદ્યશનું વર્ણન સરખી રીતે કર્યુ ન હોવાથી ભગવદ્ગીતા તેમના માટે પણ દુર્બોધ હતી. વ્યાસજીની પોતાની જ્યારે આવી કફોડી સ્થિતિ હોય ત્યારે અન્ય સામાન્ય જીવો ઈશ્વરના વચનોને કેમ સમજી શકશે એ વિચારથી વ્યાસજી વ્યથિત હતાં. પરમ ભાગવત શ્રીનારદજીને પોતાની વ્યથા જણાવતાં તેમણે વ્યાસજીની વ્યથાનું કારણ જાણીને તેના સમાધાન રૂપે ભગવાનની મહિમાનું સમ્યક્ વર્ણન કરવાની સલાહ આપી :

ત્વમપ્યદભ્રશ્રુત વિશ્રુતં વિભોઃ સમાપ્યતે યેન વિદાં બુભુત્સિતમ્,
આખ્યા હિ દુઃખૈર્મુહુરર્દિતાત્મનાં સઙ્ક્લેશનિર્વાણમુશન્તિ નાન્યથા.

ભગવત્કૃપાથી શ્રીવ્યાસજીને સમાધિયોગમાં ભગવત્સ્વરૂપ-લીલાદિનો સાક્ષાત્કાર થયો. તે સ્વાનુભવને તેમણે શ્રીભાગવત સ્વરૂપે પ્રકટ કર્યો.

આચાર્યચરણ ભાગ.નિબન્ધમાં આજ્ઞા કરે છે :

વિદ્યમાને સમુદ્ધારઃ તત્રત્યાનાં સ્વયં કૃતઃ,
સ્વાભાવે તુ કથૈવ સ્યાદ્ ઈત્યનન્તર ઉક્તવાન્.

પ્રકાશ : ''ભાગવતાદેવ સર્વોદ્ધારઃ. અવતીર્ણઃ કૃષ્ણો યાવદ્ ભૂમણ્ડલે સ્થિતઃ તાવદ્ રૂપેણૈવ સર્વાન્ મોચિતવાન્. તદનન્તરં ભાગવતમેવ મોચકમ્, નતુ અન્યઃ ઉપાયઃ''.

અવતરેલાં ભગવાન્ જ્યાં સુધી ભૂતલપર બિરાજ્યાં ત્યાં સુધી પોતાના

સ્વરૂપબલથીજ સર્વનો ઉદ્ધાર કર્યો. ભગવાનના સ્વધામ પધાર્યા પછી તો ભાગવતજ ઉદ્ધારક છે. તે સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

આચાર્યચરણના મતે ભાગવતમાં નિરૂપિત વિષય તે જ છે કે જે વેદ-ગીતાદિશાસ્ત્રોમાં નિરૂપિત છે. આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં ભાગવતમાં કંઈ અપૂર્વતા નથી. આમ છતાં ભાગવતનું વૈલક્ષણ્ય તેની નિરૂપણ શૈલીમાં છે. જે તત્ત્વ વેદ-ગીતામાં સૂત્ર સ્વરૂપે છે તે અહીં ભાષ્ય સ્વરૂપે છે. જે તત્ત્વ ત્યાં ગૂઢ છે તે અહીં પ્રકટ છે.

સર્વગોપ્યો હિ ધર્મસ્તુ વેદે મુખ્યતયોદિતઃ
... સ ઈદાનીન્તુ ગીતાયાં પ્રકટો ભગવત્કૃતઃ,
તદ્વ્યાસત્વાદ્ ભાગવતં પૂર્વં ભગવતોદિતમ્.

‘ભાગવત’નો અર્થ સમજાવતાં ‘‘ઈદં ભાગવતં નામ’’ ની સુબોધિનીમાં મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય લખે છેઃ‘‘ભગવતા પ્રોક્તં, ભગવત્પ્રતિપાદકં, ભગવત્ફલકં ચ ઈતિ’’. ભાગવત એ ભગવાનની વાણી છે, ભગવાન જ તેનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે અને ભગવાન્ જ તેનું ફળ છે.

તેથીજ તત્ત્વાર્થદીપનિબંધના ભાગવતાર્થપ્રકરણમાં આપ લખે છેઃ

એતદ્ધારણમાત્રેણ કૃષ્ણો ભવતિ વૈ ધૃતઃ,
અર્થતસ્તુ પરિજ્ઞાતે જ્ઞાતો ભક્તિં પ્રયચ્છતિ.

ધારણં પાઠતઃ. તસ્ય ભગવદ્રૂપત્વાત્ તેન રૂપેણ ભગવાનેવ ધૃતઃ. હૃદિ સ્થિતો ભગવાન્ યત્ કાર્યં કરિષ્યતિ તદ્ અનેનાપિ કરિષ્યતિ. અર્થતઃ ચેત્ પરિતો જ્ઞાતઃ તદા ઈદમિત્થતયા જ્ઞાનં ભક્ત્યઙ્ગમ્ ઈતિ જ્ઞાતઃ સન્ ભક્તિં પ્રયચ્છતિ’’.

ભાગવત ભગવદ્રૂપ છે તેથી તેના પાઠ રૂપે તેને ધારણ કરવાથી ભાગવતસ્વરૂપે ભગવાન જ ધારણ થાય છે. હૃદયમાં સ્થિત ભગવાન્ ભક્તના ચિત્તને પોતાનામાં આસક્ત બનાવીને અન્ય સ્થળેથી વિરક્ત કરી દે છે તેજ કાર્ય ભાગવતસ્વરૂપે ધારણ કરેલા ભગવાન્ પણ કરે છે. અને ભાગવતનો પાઠ પણ જો તેના ખરેખરા અર્થ-તાત્પર્યને જાણીને કરવામાં આવે તો તેવું જ્ઞાન ભક્તિના અંગરૂપ હોવાથી તેનાથી ભગવાનનું જ્ઞાન થાય જ છે અને તેથી ભગવાન્ ભક્તિ આપે છે.

ભાગવતના આ સ્વરૂપને પ્રકટ કરતાં સ્વયં ભાગવત કહે છેઃ

શ્રીમદ્ભાગવતં પુરાણમમલં યદ્ વૈષ્ણવાનાં પ્રિયં,
યસ્મિન્ પારમહંસ્યમેકમમલં જ્ઞાનં પરં ગીયતે।

તત્ર જ્ઞાનવિરાગભક્તિસહિતં નૈષ્કર્મ્યમાવિષ્કૃતં,
તચ્છૃણ્વન્ વિપઠન્ વિચારણપરો ભક્ત્યા વિમુચ્યેન્ નરઃ।।

વેદકર્તા ભગવાનના સાક્ષાત્ શ્રીમુખથી ભાગવતનું પ્રાકટ્ય થયું છે તેથી અર્થગામ્ભીર્ય તેમજ પ્રામાણ્ય ની દૃષ્ટિમાં ભાગવતનું મહત્વ વેદની તુલનામાં કિઞ્ચિન્માત્ર પણ ન્યૂન નથી. આથી જ ગીતા-ભાગવતને સમ્પ્રદાયમાં સમાનકોટિક માનવામાં આવે છે. ભાગવત વેદતુલ્ય હોવાથી જો તેને શ્રુતિકોટિમાં મૂકવામાં આવે તો વેદ ત્રૈવર્ણિકાધિકારક હોવાથી ભાગવતધર્મ પણ ત્રિવર્ણમાત્રાધિકરક રહી જાય. આમ જો થાય તો ભગવાનની ભાગવતદ્વારા સર્વોદ્ધારની ઈચ્છા સિદ્ધ ન થાય. ભાગવતને 'વેદ' ન કહેવા પાછળ આ જ મુખ્ય કારણ છે. વસ્તુતઃ તો ભાગવત વેદ કરતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે વેદો તો દેશકાલદ્રવ્યાદિ સાપેક્ષ છે. આજે કલિકાલમાં દેશકાલાદિ ધર્મના સાધનો શુદ્ધ રહ્યાં નથી. મલિનાચરણને કારણે લોકોનો અધિકાર વેદમાં રહ્યો નથી. વળી, વૈદિક ધર્માચરણના ઉપકારક સ્મૃતિ-પુરાણોના અર્થો પણ દૂષિત થઈ ગયાં છે. આવી સ્થિતિમાં વેદો પોતાનો જ નિર્વાહ કરવા સમર્થ નથી રહ્યાં ત્યારે તે પોતાના આશ્રિત લોકોનો નિર્વાહ ક્યાંથી કરી શકે! આની સામે ભાગવતોક્ત ભક્તિ કાલાદિસાધનોથી નિરપેક્ષ, સર્વશ્રેષ્ઠ અને ફલ-સાધનની દૃષ્ટિમાં પણ સુગમ છે. આ સર્વ નું નિરૂપણ આચાર્યચરણે સર્વ.નિબ. ''વિશ્વાસાર્થં પુરાણેષુ પઠિતં ભક્તિહેતુકમ્ ... ફલતઃ સુગમશ્ચૈવ સર્વથા ફલસાધકઃ'' (૬૫-૬૯)માં કર્યું છે.

પ્રમાણ-પ્રમેય-સાધન-ફલરૂપ ભાગવતઃ

ઉપર્યુક્ત આચાર્યવચનોનું અવલોકન કરવામાં આવે તો ''પુષ્ટિમાર્ગે હરેર્ દાસ્યં ધર્મોऽર્થો હરિરેવ હિ, કામો હરિદિદૃક્ષૈવ મોક્ષઃ કૃષ્ણસ્ય ચેત્ ધ્રુવમ્'' માં જેમ આચાર્યચરણે પુષ્ટિભક્તિમાર્ગની દૃષ્ટિથી ચતુર્વિધ ધર્માર્થ-કામ-મોક્ષ પુરુષાર્થોનો સાક્ષાત્ તેમજ પરમ્પરયા સમન્વય શ્રીકૃષ્ણમાં બતાવ્યો છે તેવો જ સમન્વય પ્રમાણ-પ્રમેય-સાધન-ફલની દૃષ્ટિથી ભાગવતમાં પણ દેખાઈ આવે છે. શ્રીભાગવત પુરાણ અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ માં આચાર્યચરણોની અનન્યદૃષ્ટિ જ આનું કારણ છે. ''યાદશો ભગવાન્ ભાગવતરૂપો જાતઃ તાદશોऽયં વર્ણિતઃ''.ભગવાન્ સ્વયં ભાગવત રૂપે થયા હોવાથી આચાર્યચરણોને ભાગવતમાં ભગવાન્ સિવાય કંઈ જડતું જ નથી. આપશ્રી ભાગવતાર્થનિબન્ધમાં લખે છે : ''સર્વત્ર ભાગવતે ભગવાનેવ પ્રતિપાદ્યઃ''.

પ્રમાણ :

શબ્દપ્રમાણવાદિઓ પ્રામાણ્યની દૃષ્ટિથી શાસ્ત્રોનું બે કોટિઓમાં વર્ગીકરણ કરે છે :

શ્રુતિકોટિ અને સ્મૃતિકોટિ. શ્રુતિકોટિમાં વેદ-ઉપનિષદ્ની ગણના થાય છે. જ્યારે કે સ્મૃતિકોટિમાં મન્વાદિ સ્મૃતિ, પુરાણ-ઉપપુરાણ, મહાભારતાદિ ઈતિહાસ, પઞ્ચરાત્રાદ્યાગમ આદિ ની ગણના થાય છે.

ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટિથી વિચારતાં

‘‘ઈતિહાસ-પુરાણં વેદાનાં પઞ્ચમં વેદમ્’’
‘‘શ્રુતિસ્મૃતી ઉભે નેત્રે પુરાણં હૃદયં સ્મૃતમ્’’
‘‘વેદાઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ સર્વે પુરાણેષુ ન સંશયઃ’’
‘‘ઈતિહાસ-પુરાણાભ્યાં વેદં સમુપબૃંહયેત્,
બિભેત્યલ્પશ્રુતાદ્ વેદો મામયં પ્રહરિષ્યતિ’’
‘‘ઈતિહાસપુરાણૈસ્તુ કૃતોઽયં નિશ્ચલઃ પુરા’’
‘‘નાન્યથા જ્ઞાયતે ધર્મો બ્રહ્મવિદ્યા ચ વૈદિકી,
તસ્માત્ સર્વપુરાણં ચ શ્રદ્ધાતવ્યં મનીષિભિઃ’’
‘‘પુરાણં સર્વશાસ્ત્રાણાં પ્રથમં બ્રહ્મણા સ્મૃતમ્’’

–ઈત્યાદિ વચનોથી શ્રીભાગવતનું પુરાણત્વેન પ્રામાણ્ય તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે જ. પરન્તુ શ્રીઆચાર્યચરણોને જો શ્રીભાગવતના પ્રામાણ્યની બાબતમાં પૂછવામાં આવે તો શ્રીભાગવતનો સ્મૃતિકોટિમાં સમાવેશ થતો હોવા છતાં શ્રીભાગવતનું પ્રામાણ્ય આપને તેથી પણ અધિક માન્ય છે. આનું કારણ જણાવતાં આચાર્યચરણ સર્વનિર્ણયનિબન્ધમાં લખે છેઃ ‘‘સર્વમુક્તિનિવૃત્ત્યર્થં વેદત્વં તસ્ય નોક્તવાન્’’. સાક્ષાત્ ભગવદુક્ત હોવાથી વ્યાસજીની દૃષ્ટિમાં પણ ભાગવત વેદતુલ્ય છે. આમ છતાં ભાગવતને જો ‘વેદ’ કહેવામાં આવે તો વેદમાં બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્યનો જ અધિકાર હોવાથી જેમ તેની સર્વોદ્ધારકતા નથી તેમ શ્રીભાગવતની પણ સર્વોદ્ધારકતા ન રહે. આમ જો થાય તો કલિકાલના નિઃસાધન જીવોનો તેમજ વૈદિક સાધનોમાં જેમનો અધિકાર નથી તેવા સ્ત્રી-શૂદ્રોનો ઉદ્ધાર કેમ થશે? ઈત્યાદિ વિચારથી વ્યાસજીએ ભાગવતને ‘વેદ’ નથી કહ્યું. અન્યથા તો ઉદ્ધારકતાના વિચારથી તો ભાગવતનું મહત્વ વેદ કરતાં પણ અધિક છે. કારણ કે વૈદિક સાધનો તો કાલાદિસાપેક્ષ છે જ્યારે કે ભાગવતમાર્ગ તો કાલાદિનિરપેક્ષ, સુગમ તથા સર્વથા ફલસાધક છે.

મત્સ્યપુરાણ, સ્કન્દપુરાણ, પદ્મપુરાણ આદિમાં નિરૂપિત ભાગવતમાહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધ જ છે. સ્વયં શ્રીભાગવતમાં પણ તેના પ્રામાણ્યનું નિરૂપણ થયું છેઃ

‘‘નિગમકલ્પતરોર્ ગલિતં ફલમ્’’

‘‘ઇદં ભાગવતં નામ પુરાણં વેદસમ્મિતમ્’’

‘‘સર્વવેદેતિહાસાનાં સારં સારં સમુદ્ધૃતમ્’’ ઇત્યાદિ.

આચાર્યચરણોએ પણ અનેકત્ર ભાગવતની પ્રમાણમૂર્ધન્યતાનું નિરૂપણ કર્યું છે.

‘‘ભક્ત્યંશે ફલતા પ્રમાણસુબલે વેદત્વમર્થે પુનઃ’’

‘‘શ્રીમદ્ભાગવતં સમસ્તનિગમન્યાયૈકતત્ત્વાત્મકમ્’’

‘‘ગીતાસઙ્ક્ષેપતસ્ તસ્યા વક્તા સ્વયમભૂદ્ હરિઃ
તદ્વિસ્તારો ભાગવતં સર્વનિર્ણપૂર્વકમ્,
વ્યાસઃ સમાધિના સર્વમ્ આહ કૃષ્ણોક્તમાદિતઃ’’.

પ્રમેયઃ

ભાગવતની પ્રમેયરૂપતા તેની ભગવદ્રૂપતામાં છે. આચાર્યચરણ **‘‘યઃ [૧]સ્વાનુભાવમ્ [૨]અખિલશ્રુતિસારમેકમ્[૩] [૪]અધ્યાત્મદીપમ્’’**ની સુબોધિનીમાં તેનું વિવરણ કરતાં લખે છે

‘‘ભાગવતસ્ય સર્વરૂપોત્કર્ષાય ચત્વારિ વિશેષણાનિ : પ્રમેયરૂપતાં, પ્રમાણરૂપતાં અસાધારણ્યં સાધનોત્તમરૂપતાં પ્રતિપાદયન્તિ ક્રમેણ. ... ભાગવતસ્ય ભગવદ્રૂપત્વાદ્ યથા ભગવતઃ સ્વાસાધારણો અનુભવઃ સર્વભકતેષુ તથા ભાગવતસ્યાऽપિ તચ્ચિન્તકેષુ’’.

અહીં ભાગવતની પ્રમાણ-પ્રમેય-સાધન રૂપતા કણ્ઠોક્ત છે. અન્યત્ર પણ ભાગવતની ભગવદ્રૂપતાનું નિરૂપણ કરતાં આચાર્યચરણ લખેછે :

‘‘સર્વત્ર ભાગવતે ભગવાનેવ પ્રતિપાદ્યઃ’’,

‘‘તસ્ય ભગવદ્રૂપત્વાત્ તેન રૂપેણ ભગવાનેવ ધૃતઃ’’.

સર્વનિર્ણય નિબન્ધમાં પણ વેદમાં ગુપ્તરીતે નિરૂપિત ધર્મ જ ભાગવતદ્વારા ભગવાને પ્રકટ કર્યો છે તેમ આચાર્યચરણ જણાવે છેઃ

‘‘સર્વગોપ્યો હિ ધર્મસ્તુ વેદે મુખ્યતયોદિતઃ,
બ્રહ્મમાત્રપ્રકાશસ્તુ કૃપયા સનકાદિગઃ,
સ ઇદાનીન્તુ ગીતાયાં પ્રકટો ભગવત્કૃતઃ,
તદ્વ્યાસત્વાદ્ ભાગવતં પૂર્વં ભગવતોદિતમ્’’.

અતએવ વેદના પૂર્વોત્તરકાણ્ડમાં ભગવાનના સ્વરૂપનું જેમ ક્રિયા-જ્ઞાન રૂપે

ખણ્ડશઃ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તેમ ભગવાનના અખણ્ડ અવતારી કૃષ્ણ સ્વરૂપનું શ્રીભાગવતમાં નિરૂપણ છે. તેથી ''પ્રમેયં હરિરેવૈકઃ'' શ્રીહરિ જ એક માત્ર પ્રમેય છે.

નિબન્ધના ભાગવતાર્થ પ્રકરણના આરમ્ભમાં આચાર્યચરણે આધિદૈવિક દષ્ટિથી નિરૂપણ કરતાં ભાગવતના દ્વાદશસ્કન્ધોને ભગવાનના દ્વાદશાઙ્ગોની સાથે સરખાવીને ભાગવતની ભગવદ્રૂપતાનું દર્શન કરાવ્યું છેઃ

''ઇતીદં દ્વાદશસ્કન્ધં પુરાણં હરિરેવ સઃ, ... પુરુષે દ્વાદશત્વં હિ ... ''.

સાધનઃ

ભાગવતની સાધનરૂપતા બે પ્રકારે છે :

૧.સર્વસાધારણદષ્ટ્યા અને

૨.પુષ્ટિભક્તિમાર્ગદષ્ટ્યા.

૧.સર્વસાધારણદષ્ટ્યા ભાગવતની સાધનરૂપતા :

સર્વસાધારણદષ્ટ્યા ભાગવતની સાધનરૂપતાનો વિચાર કરવામાં આવે તો દેહ-ગૃહસ્થાનીય શ્રૌત-સ્માર્તધર્મનું ઉપકરણ પુરાણ છે. તેથી પુરાણત્વેન ભાગવતની સાધનરૂપતા છે.

પુરાણોમાં અધિકારીભેદથી ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ તથા ભક્તિ નું દેશાદિ ષડ્ઙગ સહિત કામ્ય અને નિત્ય આમ બે પ્રકારે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વેદો ત્રિવર્ણાધિકારક છે જ્યારે કે પુરાણો સર્વોપકારક છે. તેથી જ બ્રાહ્મણને અગ્રશ્રોતા બનાવીને સર્વને પુરાણોપદેશનું વિધાન છે. પૌરાણિક પુરષાર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સાત્ત્વિકાદિ જીવો સ્વભાવ-રુચિ અનુસાર ધર્માદિમાં પ્રવૃત્ત થઈને શનૈઃ-શનૈઃ પોતાના તામસાદિ હીન ભાવોથી મુક્ત થાય છે. અન્તે ''મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે'' વચનાનુસાર ભગવત્કૃપાલભ્ય નિર્ગુણાવસ્થામાં ભગવત્સમ્બન્ધને પ્રાપ્ત કરીને આમ ક્રમિક પણે મુક્ત થાય છે (સર્વનિ.નિ.૪૭, ૫૪).

પ્રત્યેક કલ્પાન્તમાં ભગવદિચ્છાથી જ મનુષ્યોનાં બુદ્ધિ, આયુષ્ય, સામર્થ્ય તેમજ દેશાદિ ધર્માઙ્ગો નો ક્ષય થતો હોય છે. આવામાં સૃષ્ટિસ્થ દૈવીજીવોના ઉદ્ધારાર્થ વ્યાસાવતારદ્વારા ભગવાન્ જેમ વેદ-પુરાણોનો વિભાગ કરતા હોય છે તેમ સર્વોપકારક મહાભારત-ભાગવતાદિને પણ પ્રકટ કરતા હોય છે. કાલક્રમે જ્યારે અગ્નિહોત્રાદિ શ્રૌત તથા ગર્ભાધાનાદિસંસ્કારાદિ સ્માર્ત ધર્મો શિથિલ થતાં જાય છે ત્યારે પુરાણોક્ત ધર્મો જ એક માત્ર આશ્રય રહી જતાં હોય છે. આથી અગતતિકગત્યા પુરાણોક્ત ધર્મનો આશ્રય યદિ કોઈ કરે

છે તો તેને પણ ક્રમિક રીતે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આમાં પણ ભક્તિશાસ્ત્ર એવા ભાગવતની મુખ્યતા છે. આનું કારણ સ્પષ્ટ કરતાં શ્રીપુરુષોત્તમચરણ નિબન્ધાવરણભઙ્ગના અન્તે લખે છેઃ

> **“વૈદિકે ચ કાલાદિવૈગુણ્યાત્ કુણ્ઠે તન્નિરપેક્ષા ગીતા-શ્રીભાગવતયોઃ ઉકતા ભકિતરેવ સાધનમ્ ઈતિ જિજ્ઞાસાશાસ્ત્રાદિ-પ્રણયનોત્તરં શ્રીભાગવતકરણાદ્ અવસીયતે”.**

બ્રહ્મસૂત્રની રચના પછી પણ સન્તોષ ન થતાં વ્યાસજીએ ભક્તિશાસ્ત્ર ભાગવતને પ્રકટ કર્યું એ જ એ બતાવી આપે છે કે કાલાદિના દોષવશાત્ વૈદિક સાધનો જ્યારે કુણ્ઠિત થઈ ગયાં છે ત્યારે સર્વસાધારણમાટે કાલાદિનિરપેક્ષ ગીતા-ભાગવતોક્ત ભક્તિ-પ્રપત્તિ જ એક માત્ર સાધન રહેછે.

ભગવન્નિષ્ઠ ભક્તો તો કાલાદિની ચિન્તા કર્યા વિના સ્વભાવથી જ ભક્તિમાં રચેલા-પચેલા રહેતાં હોય છે. તેથી તેવા ભક્તો અગતિકગત્યા નહીં પરન્તુ સ્વતન્ત્રપુરુષાર્થરૂપ જાણીને નિત્યધર્મવદ્ ભગવદ્ભજન કરતાં હોય છે. જે, પરન્તુ, આવા ભાવવાળા નથી તેવા હીનાધિકારીઓને પણ ભાગવતનો ઉત્કર્ષ સમજમાં આવે તે રીતે આચાર્યચરણ ભાગવતાર્થનિબન્ધના અન્તમાં લખે છેઃ

શ્રીભાગવતમેવાઽત્ર કેવલં ચેત્ સમાશ્રિતઃ,
ગઙ્ગાવદ્ હરિવચ્ચૈવ શમ્ભુવચ્ચ ફલિષ્યતિ।।

આવા જ અધિકારીઓમાટે ભગવદ્ધર્મનો આશ્રય લેવાનો ઉપદેશ આચાર્યચરણ કાલાદિની પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરતાં સર્વનિ.નિબ.ના સાધનપ્રકરણમાં નીચે મુજબ કર્યો છે.

“ધર્મમાર્ગં પરિત્યજ્ય છલેનાધર્મવર્તિનઃ,
અથાઽપિ ધર્મમાર્ગેણ સ્થિત્વા કૃષ્ણં ભજેત્ સદા,
શ્રીભાગવતમાર્ગેણ સ કથઞ્ચિત્ તરિષ્યતિ”

શ્રીભાગવત પ્રથમસ્કન્ધમાં “તસ્માદ્ ભારત સર્વાત્મા...”ની સુબોધિનીમાં પણ આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે :

> **“...વૈદિકપ્રકારેણ ભાગવતપ્રકારેણ વા ભગવતિ પ્રવેશઃ ત્રૈવર્ણિકાનામ્. અન્યેષાન્તુ ભાગવતપ્રકારેણૈવ. ન ચ વ્યવસ્થિતવિકલ્પઃ, “કિં પુનર્ બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યાઃ” ઈતિ**

વાક્યાત્, ‘‘ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામ્’’ ઈતિ ચ. અતએવ શ્રુતિવિરોધોઽપિ નાસ્તિ. ... સૂત્રવિચારાનુસારિ–વૈદિકમાર્ગેણ ભગવન્માર્ગેણ વા યથાઽધિકારં સર્વેષાં પરમપુરુષાર્થપ્રાપ્તેઃ સર્વમ્ અનવદ્યમ્’’.

તદ્નુસાર, જૈમ વૈદિકમાર્ગ ત્રિવર્ણનો ઉદ્ધારક છે તેમ બધાથી સ્વતન્ત્ર ભાગવતમાર્ગ પણ ઉદ્ધારક છે જ. અનેક ભગવદીયો ભાગવતમાર્ગથી ભગવત્પદને પ્રાપ્ત થયા છે. ધ્યાતવ્ય છે કે ત્રૈવર્ણિકોમાટે વૈદિકમાર્ગ અને અન્યો માટે ભાગવતમાર્ગ એવો વ્યવસ્થિત વિકલ્પ નથી. કારણ કે વૈદિકમાર્ગમાં ક્લેશાધિકતાનું ભગવાન્ દ્વારા કથન **‘‘ક્લેશોધિકતરસ્તેષામ્ અવ્યકતાસકતચેતસામ્, અવ્યકતા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ભિરવાપ્યતે’’** અને જે માર્ગે સ્રી–શૂદ્રાદિ પણ ભગવત્પદને પામી શકે છે ત્યારે અન્યોની તો શું વાત કરવી એમ કૈમુતિકન્યાયથી ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છેઃ ‘‘માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ, સ્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાઃ તેઽપિ યાન્તિ પરાં ગતિં, કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભકતા રાજર્ષયસ્તથા’’. આથી વ્યવસ્થિતવિકલ્પ નથી.

૨.પુષ્ટિભક્તિમાર્ગદૃષ્ટ્યાઃ

પુષ્ટિભક્તિમાર્ગદૃષ્ટ્યા ભાગવતની સાધનરૂપતાનો વિચાર કરતાં આચાર્યચરણ સર્વ.નિબ.માં લખે છે :

‘‘વિશિષ્ટરૂપં વેદાર્થઃ ફલં પ્રેમ ચ સાધનમ્,
તત્સાધનં નવવિધા ભક્તિસ્તત્પ્રતિપાદિકા,
ગીતાસઙ્ક્ષેપતસ્ તસ્યા વકતા સ્વયમભૂદ્ હરિઃ,
તદ્વિસ્તારો ભાગવતં સર્વનિર્ણયપૂર્વકમ્,
વ્યાસઃ સમાધિના સર્વમ્ આહ કૃષ્ણોક્તમાદિતઃ’’;
‘‘પ્રેમ્ણોઽન્યત્ સાધનં લોકે નાસ્તિ મુખ્યં પરં મહત્,
શ્રીભાગવતમેવાઽત્ર પરં તસ્ય હિ સાધનમ્’’.

કર્મકાણ્ડ પ્રતિપાદ્ય યજ્ઞરૂપ તેમજ ઉત્તરકાણ્ડ પ્રતિપાદ્ય જ્ઞાનરૂપ આમ ઉભયરૂપથી વિશિષ્ટ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ વેદાર્થ છે. તે જ ભક્તિમાર્ગનું ફળ છે. આવા શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાનું એક માત્ર સાધન પ્રેમ–ભક્તિ છે. ભગવત્પ્રેમનું સાધન નવધાભક્તિ છે. સાક્ષાત્ ભગવાન્ દ્વારા કહેલ ગીતા તેનું સઙ્ક્ષેપમાં પ્રતિપાદન કરે છે. તે ગીતોક્ત ભક્તિનો જ વિસ્તાર ભાગવતમાં છે.

પુષ્ટિભક્તિમાર્ગીય સાધનામાં ભગવત્સેવા અને ત્યાગપૂર્વક ભગવદ્ગુણગાન એ બે મુખ્ય સાધન છે. આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છેઃ

બાહ્યાભ્યન્તરભેદેન રૂપે ભેદદ્વયં મતમ્,
નામ્નિ ચૈકં તતસ્ ત્રેધા ભક્તિમાર્ગો નિરૂપિતઃ

ભગવત્સેવાસાધનનું અનુષ્ઠાન તો મુખ્ય રૂપથી સેવકસાધનાદિથી સમ્પન્ન ગૃહસ્થાદિ માટે જ સમ્ભવ છે એમ ‘‘એતત્ સર્વં પ્રયત્નેન ગૃહસ્થસ્ય પ્રકીર્તિતમ્’’માં આચાર્યચરણ જણાવે છે. અતએવ જેને અવ્યાવૃત્ત રહીને ભગવત્સેવા કરી શકવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે ભગવત્સેવા સિવાયના સમયમાં નિયમથી ભાગવતાદિ દ્વારા જો ભગવદ્ગુણગાન પણ કરે છે તો તેની સાધના સાઙ્ગોપાઙ્ગ સમજવી જોઈએ. આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છેઃ

‘‘પઠેચ્ચ નિયમં કૃત્વા શ્રીભાગવતમાદરાત્’’

અનેન અલ્પબહિર્મુખતાયામપિ શ્રીભાગવતમ્ અનુસન્ધેયમ્ ઈતિ ઉપાયઃ કથિતઃ. (સર્વ.નિ.૨૩૨)

જે, પરન્તુ, પૂર્ણ પણે અવ્યાવૃત્ત ન બની શકતો હોય તેણે એક સમય ભગવત્સેવા કરીને શેષ સમયમાં આજીવિકાદિનો ઉપાય કરવો જોઈએ.

જેઓથી, પરન્તુ, ‘‘વિક્ષેપાદ્દથવાશક્ત્યા ...’’માં જણાવેલ તેમજ તત્સદશ પ્રતિબન્ધોને કારણે સ્વગૃહમાં ભગવત્સેવાનો નિર્વાહ સર્વથા થઈ જ ન શકતો હોય તેવા– જો બીજભાવ દઢ થઈ ગયો હોય અને તેથી ગૃહાદિનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ દુઃસઙ્ગ, અન્નદોષાદિનો તેમને કોઈ ભય રહી ન ગયો હોય તો– સિદ્ધ ભક્તોએ ભક્તિવર્ધિની-સન્ન્યાસનિર્ણયાદિ ગ્રન્થોક્ત પ્રકારે તદર્થૈકમાનસ થઈને દેહપાતપર્યન્ત સદા તીર્થપર્યટન કરતા રહેવું જોઈએ. જો, પરન્તુ, બીજભાવ દઢ ન હોય તો એવા ભક્ત્યર્થીએ

ત્યાગે બાધકભૂયસ્ત્વં દુઃસંસર્ગાત્ તથાऽન્નતઃ,
અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ,
અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા યથા ચિત્તં ન દુષ્યતિ,
સેવાયાં વા કથાયાં વા યસ્યાસક્તિર્ દઢા ભવેત્,
યાવજ્જીવં તસ્ય નાશો ન ક્વાપીતિ મતિર્ મમ’’

–આમ ભક્તિવર્ધિન્યુક્ત પ્રકારે ભગવદ્ભક્તો નિવાસ કરતા હોય તેવા સ્થાનમાં સત્સઙ્ગલાભ મેળવવામાટે વસવું જોઈએ.

જેનાથી એ પણ શક્ય ન હોય તેનામાટે આચાર્યચરણ તૃતીય પક્ષ રૂપે પ્રયત્ન પૂર્વક અને આદરથી કોઈ પણ પ્રકારની લૌકિક-પારલૌકિક કામના મનમાં રાખ્યા વિના સર્વદા શ્રીભાગવતનો આશ્રય લેવાનું સૂચવે છેઃ

અથવા સર્વદા શાસ્ત્રં શ્રીભાગવતમાદરાત્,
પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુ-વિવર્જિતમ્

આ પ્રમાણે આચાર્યચરણે **''અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્, સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુયતાત્મવાન્''** દ્વાદશાધ્યાયમાં ભગવતોક્ત રીતિનું અનુસરણ કરતાં મુખ્ય-ગૌણ પ્રકારે પુષ્ટિભક્તિમાર્ગીય સાધનોનું નિરૂપણ ઉત્તમ-મધ્યમ-કનિષ્ઠ અધિકારીઓને લક્ષ્યમાં લઈને કર્યું છે.

સાધનામાં નિરુપધિભાવઃ

પુષ્ટિભક્તિ તેમજ પુષ્ટિપ્રપત્તિ માર્ગીય સાધનાના ઉપરોક્ત કોઈ પણ પ્રકારોની બાબતમાં એક વાત બહુ સ્પષ્ટ પણે સમજી લેવી જોઈએ કે, મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યના મતે, પુષ્ટિભક્તિમાર્ગના અનુયાયીદ્વારા પ્રારમ્ભિક અવસ્થામાં કરાતી શરણાગતિ, ભગવત્સેવા કે ગુણગાન માં કદાચ સ્નેહ ન હોય અને કેવલ આદર પૂર્વકની રુચિ હોય તો પણ, તેથી પણ આગળ વધીને આચાર્યચરણોની આજ્ઞાના પાલન માત્રની ભાવના હોય તો પણ તેને પુષ્ટિભક્તિ સમ્પ્રદાયની સાધના તરીકે માન્ય કરી શકાય છે પરન્તુ કોઈ પણ સ્થિતિમાં, પ્રભુભક્તિના બદલામાં ધર્માર્થ-કામ-મોક્ષાદિ સમ્બન્ધિ ફલપ્રાપ્તિની કામનાઓ તેમજ ક્રોધ-લોભ-મોહ-મદ-માત્સર્ય આદિ મનોવિકારોથી જો પ્રભુસેવા-ગુણગાન કે શરણાગતિ વગેરે કરવામાં આવતા હોય તો તેવા કોઈ પણ પ્રકારોને પુષ્ટિભક્તિ સમ્પ્રદાયની સાધના તરીકે, અત્યન્ત પ્રારમ્ભિક અવસ્થામાં પણ, માન્ય કરી શકાતા નથી. તેથી જ આવા મનોવિકારોને જો કોઈ પુષ્ટિમાર્ગીછોડી શકતો ન હોય તો તેણે સમજી લેવું જોઈએ કે સામાજિક કે સામ્પ્રદાયિક દષ્ટિએ ભલે તેને કોઈ પુષ્ટિમાર્ગીસમજતું હોય કે તે પોતાની જાતને પુષ્ટિમાર્ગીતરીકે ઓળખાવતો હોય પરન્તુ પુષ્ટિપ્રભુ તેમજ શ્રીમહાપ્રભુજીની દષ્ટિમાં તો તે ક્યારનોય પુષ્ટિમાર્ગથી બહાર ફેંકાઈ ચૂક્યો છે. આ સ્થિતિમાં, **''સર્વથા ચેદ્ હરિકૃપા ન ભવિષ્યતિ યસ્ય હિ, તસ્ય સર્વમ્ અશક્યં સ્યાત્ માર્ગેઽસ્મિન્ સુતરામપિ''** તેમજ **''ભક્ત્યભાવે તુ તીરસ્થો યથા દુષ્ટૈઃ સ્વકર્મભિઃ, અન્યથાભાવમ્ આપન્નઃ તસ્માત્ સ્થાનાચ્ચ નશ્યતિ''** ન્યાયે માર્ગીય સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ આચરણ કરવાના ઘોર પાપથી બચવામાટે તેની પાસે પુષ્ટિભક્તિમાર્ગનો પરિત્યાગ જ એક ઉપાય બચે છે. આ વાત જેટલી

પુષ્ટિમાર્ગી શિષ્ય તથા શાસ્ત્રી ને લાગુ પડે છે તેટલી જ શ્રીવલ્લભ વંશજ સ્વયં ગુરુને પણ લાગુ પડે જ છે.

વર્તમાન સમયમાં, નિર્ગુણ પુષ્ટિભક્તિ સમ્પ્રદાયમાં દીક્ષિત હોય તેવા પણ અધિકાંશ લોકોમાં(ગુરુઓમાં પણ!!!) નિરુપાધિક શરણાગતિ તેમજ ભક્તિ ના શુદ્ધ પુષ્ટિભાવને હૃદયમાં દૃઢ કરીને સામ્પ્રદાયિક સાધનાને અનુસરવાની મનોવૃત્તિને ઠેકાણે, તેનાથી સદંતર વિરુદ્ધ, સાંસારિક ક્ષુદ્ર કામનાઓની પૂર્તિની કામનાથી પ્રભુની શરણાગતિ-ભક્તિ કરાતી જોવા મળે છે. આને આરૂઢપાતિત્યનું શ્રેષ્ઠતમ દૃષ્ટાન્ત કહી શકાય. પાછા કદિ ઉભા જ ન થઈ શકાય તેવી સરખી રીતે નીચે પટકાવું હોય તો ઊંચામાં ઊંચું ચઢીને પછીજ કેમ નપડવું!

આ જ દુર્મનોવૃત્તિનું એ પરિણામ છે કે શાસ્ત્રોનો સાર નિષ્કામભાવે ભગવત્પ્રીત્યર્થ કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં તેમજ **"સકામત્વં ડિમ્બનમ્"** સકામ અનુષ્ઠાનની નિન્દામાં હોવા છતાં ઉત્તમોત્તમ પદાર્થો ઉપલબ્ધ હોવા છતાં સુવ્વરને જેમ ઉકરડામાં જ સાર જણાતો હોય છે તેમ સાસાંરિક મનોવૃત્તિવાળા લોકો શાસ્ત્ર નિન્દિત તેમજ નિષિદ્ધ ઉપાયોમાં જ રુચિવાળા થતા હોય છે.

વર્તમાન સમયમાં લાલચુ ગુરુઓની પોતાના(શ્રીમહાપ્રભુજીના નહીં) ચેલાઓ વધારવાની ઘેલછાને લીધે તથા કિરીટભાઈ જેવા લેભાગુઓ ક્યાંક પોતાના ચેલાઓ(ઘરાકો)ને મૂંડી ન જાય તેવી દહેશત ને કારણે શ્રીમહાપ્રભૂપદિષ્ટ પુષ્ટિભક્તિના ભાવને અંશતઃ પણ હૃદયમાં ધારણ કરી ન શકે તેવા સંસારાસકત લોકોને– સરકારી નિશાળની પ્રવેશ પ્રક્રિયાને પણ સારી કહેવડાવે તેવી બેદરકારીથી –સમ્પ્રદાયમાં ઘુસાડવામાં આવી રહ્યા છે. પુષ્ટિમાર્ગ, પરન્તુ, તેવા પ્રવાહી-ચર્ષણી લોકોના અસલ સ્વભાવથી સદંતર વિપરીત સ્વભાવવાળો હોવાને કારણે તેવો શુદ્ધ સમ્પ્રદાય એમને કોઈ પણ રીતે માફક ન આવતાં તે ઘૂસણખોરો પોતાનું પોત પ્રકાશતાં સામ્પ્રદાયિક નિર્ગુણ નિરુપધિ નિષ્કામ અલૌકિક ભક્તિ-શરણાગતિની સાધનાના પ્રકારોને પણ પોતાની હીન મનોવૃત્તિઓ પોષાય તેવી વિકૃત રીતે અનુસરતા હોય છે. આટલાથી પણ પોતાની હીન મનોવૃત્તિઓ ન પોષાતાં પોતાની આપરાધિક માનસિકતાનો પરિચય આપતાં સમ્પ્રદાયના નામે તેઓ અનેક નવીન પાખણ્ડપૂર્ણ પ્રકારો પણ ઉપજાવી કાઢતા હોય છે. ગમ્ભીરતાથી વિચારવામાં આવે તો સમ્પ્રદાયમાં પ્રવર્તમાન મોટા ભાગની વિકૃતિઓ આવા જ અધમ ઘૂસણખોરોની ઉપજ છે.

પ્રસઙ્ગવશ સમ્પ્રદાયના નામે ઉપજાવી કાઢેલા આવા પાખંડપૂર્ણ કેટલાક

પ્રકારોની સૂચિ તેનાથી બચવામાટે શુદ્ધતાના આગ્રહીઓની જાણકારીમાટે તેમજ નિત્યપાઠમાટે નીચે આપેલ છેઃ

સમ્પ્રદાયમાં પ્રચલિત વિકૃતિઓઃ

☞ **કેવળ માત્ર પુષ્ટિજીવો માટે પ્રવર્તિત થયેલ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગનો વિશ્વધર્મ તરીકે દુષ્પ્રચાર.**

☞ **સિદ્ધાન્તરહસ્યગ્રન્થોક્ત અસમર્પિતત્યાગ પૂર્વક સર્વસમર્પણાત્મક સ્વગૃહમાં પ્રભુસેવાને ઠેકાણે મિશ્રી, નાગરી, અનસખડી વગેરે ભોગ આધારિત પ્રભુસેવાના પ્રકારો.**

☞ **સર્વાત્મભાવને ઠેકાણે કેવળ ગુરુભાવથી શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપની સેવા કરવાનો પાખંડપૂર્ણ ઉપદેશ.**

☞ **શ્રીમહાપ્રભુજીના નિધિ, શ્રીગુસાંઈજીના નિધિ, સાત પુત્રોના નિધિ, ગો.બા.ના સેવ્ય, વૈષ્ણવના સેવ્ય, શ્યામ–ગૌર–ઠાડા–બિરાજેલા–ચિત્ર–વસ્ત્રાદિ સ્વરૂપો વગેરેના આધારે ભગવત્સ્વરૂપોમાં ઊંચ–નીચપણાનો દુર્ભાવ.**

☞ **વૈષ્ણવોને ત્યાં બિરાજતા ઠાકોરજીની આરતી ન થાય, છપ્પનભોગ ન થાય, આ ન થાય તે ન થાય જેવા ડીંડક.**

☞ **સેવ્ય ભગવત્સ્વરૂપની સાથે બિરાજાવીને ગુરુના ચિત્રાદિની સેવા.**

☞ **શ્રીગુસાંઈજીની આજ્ઞાનુસાર પઞ્ચામૃતસ્નાનાદિ પૂર્વક ઓછામાં આછા એક સમયની સેવા કરીને ભગવત્સ્વરૂપને પુષ્ટ કરવાને ઠેકાણે માત્ર ચરણસ્પર્શ કરીને પુષ્ટ કરી આપવાનું ઘોર પાખંડ.**

☞ **સ્વગૃહમાં એકાન્તપણે ભક્તિભાવથી પ્રભુસેવાના ઠેકાણે હવેલી–મન્દિરો વગેરે સ્થળે સાર્વજનિક રીતે ધંધાદારી ધોરણે પ્રભુસેવા–મનોરથોનું પાખંડ.**

☞ **પોતાના સેવ્ય સ્વરૂપની સેવાની જવાબદારી જાણેકે ગામ લોકોની ન હોય તેમ ગુરુઓ દ્વારા દુનિયા ભરમાં પોતાના સેવ્યસ્વરૂપની સેવા–મનોરથોના નામે ભીખ માગવાની આત્મસંમાનરહિત પાપપૂર્ણ નારકી પરમ્પરા.**

☞ **દીકરાઓ મોટા થતાં બાપ તેઓને પૈસા કમાવવા જેમ ધંધોં–દુકાન ખોલી આપે તેમ ગો.બા. દ્વારા પોતાના પુત્રોની સંખ્યા મુજબ ભગવત્સેવા–મનોરથો દ્વારા પૈસા કમાવવામાટે દુકાન ... (માફ કરજો, ભૂલ થઈ ગઈ) હવેલીઓ ખોલી આપવી (જય હો! રાજાન્‌કે રાજા!! અન્નદાતા!!! ગો–**

બ્રાહ્મણપ્રતિપાલ!!!!).

☞ મૃતકની અવગતિ ન થાય તેવા વિચારે માળાપહેરામણી.

☞ મૃતકને વૈકુંઠવાસ મળે તે માટે માળાપહરામણી.

☞ ફંડ-ફાળામાટે કીર્તન-ઢાઢીલીલાનું આયોજન.

☞ શ્રીયમુનાજીના લોટી-હાંડી-ટાંકી ઉત્સવો.

☞ શ્રીયમુનાજીની લોટી આદિની હરાજીનું ઘોર પાપ(અપિકામાતુરો જન્તુઃ એકાં રક્ષતિ માતરમ્!!! માંને તો મુકો!!!).

☞ કૃષ્ણસેવાના ઠેકાણે શ્રીયમુનાજીના લોટીજીની સેવા

☞ ધંધાકીય ધોરણે શ્રીયમુનાજીના ચુંદડી મનોરથો-યમુના યાગ.

☞ ગ્રહબાધાના નિવારણ માટે મન્ત્રાનુષ્ઠાન.

☞ શ્રીગિરિરાજજી, શ્રીયમુનાજી વગેરેની બાધા-માનતા.

☞ વિશ્વશાન્તિ વગેરે લૌકિક હેતુથી અષ્ટાક્ષર, નવરત્નાદિ ના જપ - લેનાર-આપનારની પાત્રતાના વિચાર વિના સામ્પ્રદાયિક દીક્ષાઓની આપ-લે.

☞ વિવાહિત તેમજ અવિવાહિત બેટીજી, મુખિયાજી, વ્રજવાસી, કથાકારો નું સામ્પ્રદાયિક દીક્ષા આપવું.

☞ પાલન-પોષણ ન જ કરીને હજારોની સંખ્યામાં માત્ર ઈંડા જણવાનું કામ કરતી બેજવાબદાર રાણી મધમાખીની માફક ગોસ્વામી ગુરુઓ દ્વારા શિષ્યોને ઉપદેશ ન આપીને કેવલ દીક્ષા આપી દઈને તેઓને ભાગ્યના ભરોસે છોડી દેવાનું તરકટ.

☞ ધંધાકીય ધોરણે વ્રજયાત્રા-બૈઠકયાત્રાનું આયોજન.

☞ ઐતિહાસિક તેમજ ભૌગોલિક તથ્યોને પૂર્ણપણે અવગણીને શ્રીમહાપ્રભુજી આદિ આચાર્યોની કાલ્પનિક બૈઠકો ઉભી કરવી દા.ત. ચમ્પારણ્યની બૈઠક.

☞ ''એકના બે'' કરવાની ગણતરીએ શ્રીમહાપ્રભુજીની બૈઠકજીમાં શ્રીગુસાંઈજીના પણ ગાદીજી પધરાવીને બે-બે સ્થળે ધોતી-ઉપરણા, બે-બે સ્થળે ભેટ, બે-બે ઝારીની ન્યોછાવર વસૂલવાનો ધંધો.

☞ શ્રીમહાપ્રભુજીની સેવાના નામે ભાવિક પુષ્ટિમાર્ગીઓને ધૂતવામાટે વરસે વરસ મોટી રકમની હરાજી બોલાવીને બૈઠકજીઓનો કોંટ્રાક્ટ (ઈજારો-ઠેકો) આપવો(બાપનોય ધંધો!!!).

☞ શ્રીનાથજીના ધજાજીનો ધંધો

☞ શ્રીકૃષ્ણભક્તિ કરવાની શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાથી વિપરીત શ્રીકૃષ્ણને ઠેકાણે શ્રીમહાપ્રભુજીની સેવા-ભક્તિના પ્રચારનું ધતિંગ=વલ્લભપંથ.

☞ યમુનાપંથ ચલાવવો.

☞ અલૌકિક ભગવલ્લીલા તેમજ ભાવ-ભાવના ના દૃષ્ટાન્તો દ્વારા નિર્દોષ શ્રદ્ધાળુઓને ભોળવીને ભક્તિભાવના ઓઠા હેઠળ લુકાઈ-છુપાઈને ઐન્દ્રિક સાંસારિક કામનાઓ સંતોષવી.

☞ ભાખરી, ટાઈલ્ વગેરે સ્થળે ભગવત્સ્વરૂપોના પ્રાકટ્યનું તૂત.

☞ જ્યાં-ત્યાં શ્રીગિરિરાજજીના પ્રાકટ્યનું તરકટ.

☞ ભેજથી ભીંત ભીની થતાં શ્રીયમુનાજીના પ્રાકટ્યના પ્રચારનુંધતિંગ.

☞ ઉંદરડાના પગલાની છાપને ‘‘લાલાના પગલાં’’ તરીકે પ્રચારિત કરીને શ્રદ્ધાળુઓને ધુતવાનું ધતિંગ.

☞ માથામાં તેલ ઘસીને લીલાના દર્શન કરાવવા.

☞ મૂળમાં કૃષ્ણભક્તિના ભાવાવેશવશ કૃષ્ણલીલાના અનુકરણ રૂપે મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય તથા શ્રીરૂપ ગોસ્વામી વગેરે ચૈતન્ય ભક્તોદ્વારા થયેલ નિર્હેતુક લીલાભિનય(રાસલીલા) નું વર્તમાન સમયમાં ધંધાકીય ભવાઈ-નૌટંકીના રૂપમાં થયેલું ઘોર અધઃપતન.

☞ પુરુષત્વના ઠેકાણા ન હોય ત્યાં પોતાને સાક્ષાત્ પ્રકટ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ તરીકે ગુરુઓદ્વારા (મોટે ભાગે ખાનગીમાં) પ્રચારિત કરવા.

☞ શ્રીકૃષ્ણની સેવા ગુરુભાવે કરવાનો અને ગુરુને કૃષ્ણ માનવાનો ઉપદેશ આપવો (ગજબની આસુરી વૃત્તિ! ‘‘વસ્તુતઃ કૃષ્ણએવ’’ વચનના સાચા અર્થ-તાત્પર્યને અવગણીને સ્વાર્થસિદ્ધિમાટે શ્રીવલ્લભાચાર્યની કૃષ્ણતુલ્યતા સાબિત કરવી અને જે કૃષ્ણને કારણે શ્રવલ્લભાચાર્યની મહાત્તા બતાવવામાં આવી છે તે સાક્ષાત્ કૃષ્ણને તરછોડી દેવા!!!).

☞ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની અલૌકિક દાનલીલાના નામે ભાવિક ભક્તોના ખિસ્સા ખંખેરવામાટે દાનના દિવસોમાં ગુરુઓનું ભાવિક ભક્તો પાસેથી રૂપીઆનું દાન લેવું.

☞ મૂળમાં તો ભગવત્સેવા કરવામાં શ્રદ્ધા ન હોવાને કારણે પરન્તુ લોકોની સામે

શ્રીહરિરાય મહાપ્રભુના વિપ્રયોગ પરમફલવાદનું બહાનું ધરીને પ્રભુસેવા ન કરવી.

☞ **બધા ગુરુઓ (આજના હળહળતા કળજુગમાં પણ અને તેમાંય ટી.વી.માં બીભત્સ મૂવી જોતી વખતે પણ) સદા–સર્વદા કૃષ્ણપરાયણ જ હોતા હોવાથી તેઓને ભગવત્સ્મરણ કરાવવાની જરૂરીયાત નથી હોતી એવું હાસ્યાસ્પદ કારણ બતાવીને શિષ્યોએ ગુરુઓને ‘‘જય શ્રીકૃષ્ણ’’ભગવત્સ્મરણ ન કરવા જોઈએ એવો પાખંડપૂર્ણ દુષ્પ્રચાર.**

☞ **આદિવાસીઓનું મુસ્લિમ–ઈસાઈ ધર્મોમાં ધર્માન્તરણ રોકવા તેઓને પુષ્ટિમાર્ગમાં દીક્ષિત કરવા.**

☞ **ભગવાને આપેલી હાડ–ચામડાની પીઠ જાણે આછી પડતી હોય તેમ પોતાના નામની આગળ–પાછળ–વચ્ચે અનેક પ્રકારની અર્થહીન પીઠોનું બિરુદ લગાડવાનો દંભ વગેરે વગેરે.**

ભાગવત સંબંધિ વિકૃતિઓ :

સમ્પ્રદાયમાં આજની તારીખમાં પ્રચલિત મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યના સિદ્ધાન્તોથી સદન્તર વિપરીત ઉપરોક્ત પ્રકારોની સૂચિને જોતાં સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે કે શુદ્ધ સમ્પ્રદાયને ધરમૂળથી ઉખાડી ફેંકવાના સુવિચારિત કાવતરા રૂપે આપરાધિક પાપી મનોવૃત્તિવાળા શિષ્યો, ટ્રસ્ટીઓ, શાસ્ત્રીઓ, મુખિયાઓ તેમજ શ્રીવલ્લભવંશજો એ સમ્પ્રદાયના લગભગ પ્રત્યેક પાસાઓમાં કેંસરના રોગ જેવો સડો ઘુસાડ્યો છે.

મૂળ વિષયપર આવીએ તો આવા સડાનો શિકાર થવામાં ભગવત્સ્વરૂપ શ્રીભાગવત પણ બાકાત રહ્યું નથી. મહાપ્રભુની આજ્ઞા તેમજ ભાવના ની ક્રૂર મશ્કરી કરનારી ભાગવત સંબંધી નીચે મુજબની કેટલીક પાપપૂર્ણ પ્રણાલીઓ સમ્પ્રદાયમાં વ્યાપક રૂપે જોવા મળે છે:

ભાગવત સંબંધિ વિકૃતિઓ :

☞ **માયાવાદી શ્રીશંકરાચાર્ય મતાનુસારી શ્રીધરાચાર્ય વિરચિત ભાગવતટીકા ‘ભાવાર્થદીપિકા’ના વ્રજભાષા અનુવાદને શ્રીમહાપ્રભુજીના નામે છાપીને અબુધ પુષ્ટિમાર્ગીઓને ગેરમાર્ગે દોરવાનું ભયંકર ષડયન્ત્ર.**

☞ **મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે ભાગવતકથા**

☞ **ફંડ-ફાળામાટે ભાગવતકથા**

☞ **દાન-દક્ષિણા લઈને આજીવિકા અર્થે કરાતી ભાગવતકથા.**

☞ **વક્તા-શ્રોતાના શાસ્ત્રીય (દ્વિજપણું) તેમજ સામ્પ્રદાયિક (જલભેદ-પઞ્ચપદ્યાનિ ગ્રન્થોક્ત) અધિકારનો વિચાર કર્યા વિના ગમેતેની સામે ગમેતે વક્તા દ્વારા ભગવત્કથા કરવાની કુરીતિ.**

એક તરફ અતિ ઉચ્ચ નિરુપધિભાવ અને બીજી તરફ વર્તમાનમાં અત્યન્ત અધમ કક્ષાપર ઉતરી પડેલી સામ્પ્રદાયિક સાધનાપ્રણાલી –આ બે ધ્રુવો તરફ નજર નાખતાં પુષ્ટિભક્તિમાર્ગની દૃષ્ટિમાં શ્રીભાગવતની સાધનરૂપતાનો વિચાર અત્યન્ત સાવધાની માગીલે તેવો છે.

ભાગવતનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રરૂપ હોવાની સાથોસાથ આચાર્યચરણોની દૃષ્ટિમાં સાક્ષાદ્ ભગવદ્રૂપ હોવાથી તેનો પાઠ કરનારે કેટલીક સાવધાનીઓ રાખવી પણ પરમ આવશ્યક હોય છે. તે બાબતમાં શ્રીપુરુષોત્તમચરણ **''અથવા સર્વદા શાસ્ત્રં શ્રીભાગવતમાદરાત્, પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુ-વિવર્જિતમ્''** કારિકાની વ્યાખ્યામાં લખે છે :

> **આવરણભઙ્ગ :** અત્ર યઃ પાઠઃ ઉક્તઃ સ ''વર્ણાશ્રમવતાં ધર્મ'' ઈતિ ઉપક્રમે વર્ણાનાં બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વિટ્-શૂદ્રાણામ્ ઈતિ ઉક્તત્વાત્ ચતુર્ણાં વર્ણાનાં ત્રૈવર્ણિકાનાં વા ઈતિ પ્રસઙ્ગાદ્ વિચાર્યતે. ... ''તસ્માદ્ભારત સર્વાત્મા'' ઈતિ અત્ર અભયેચ્છાયાં સર્વસાધારણ્યેન કીર્તનવિધાનાચ્ચ સર્વમેવ ભાગવતં સર્વે પઠેયુઃ ઈતિ પ્રાપ્તે, અભિધીયતેઃ બ્રહ્મજ્ઞાનભાગાંશવ્યતિરિક્તમેવ પઠનીયમ્''.
>
> ... પુરુષોત્તમસહસ્રનામપાઠાદપિ શ્રીભાગવતપાઠસિદ્ધેઃ તૈરેવ ઉક્તત્વાત્. તતએવ સર્વપાઠસિદ્ધેશ્ચ. યે પુનઃ એતન્ ન્યક્કૃત્ય બ્રાહ્મણાદ્યુત્કર્ષાસહિષ્ણવઃ સ્વસ્ય પાઠાધિકારમ્ આપાદયન્તિ તેષાં તુ માત્સર્યદોષેણ શ્રીભાગવતોક્તધર્મેષુ અનધિકારાત્ તદુક્તે પાઠેઽપિ અનધિકારએવ ઈતિ દિક્''.

ભાગવત એ પુરાણ કોટિનું શાસ્ત્ર છે. પુરાણ હોવાથી તેનો પાઠ કરવામાં શાસ્ત્રીય મર્યાદાઓનું પાલન આવશ્યક છે. અન્યથા **''શ્રુતિ-સ્મૃતી મમૈવાજ્ઞે યસ્તે ઉલ્લઙ્ઘ્ય વર્તતે, આજ્ઞોચ્છેદી મમ દ્રોહી મદ્ભક્તોઽપિ ન મે પ્રિયઃ''** વચનાનુસાર તેને ભગવદાજ્ઞાના

ઉલ્લઙ્ઘનનો મહાપરાધ લાગે છે. આથી જેનો પુરાણપાઠમાં અધિકાર નથી તેવા સ્ત્રી, શૂદ્ર, અનુપનીત આદિએ ચતુઃશ્લોકીભાગવત, વેદસ્તુતિ જેવા બ્રહ્મજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરનારા શ્રીભાગવતના અંશોને છોડીને તેનો પાઠ કરવો જોઈએ. વળી આચાર્યચરણે તો મહતી કૃપા કરીને શ્રીભાગવતના સારભૂત શ્રીપુરુષોત્તમસહસ્રનામ સ્તોત્રની રચના કરી છે. તેના માટે આપ સ્વમુખે આજ્ઞા કરે છે **''સહસ્રં યૈસ્તુ પઠિતૈઃ પઠિતં સ્યાચ્છુકામૃતમ્''**. આથી, તેના પાઠને ભાગવતના પાઠ કરવા બરાબરજ સમજવો જોઈએ.

આટ-આટલા વિકલ્પ-અનુકલ્પો આચાર્યચરણે કૃપા કરીને આપ્યા હોવા છતાં ભગવદાજ્ઞા અને આચાર્યાજ્ઞા નો અનાદર કરીને ભાગવતના પાઠમાં અધિકાર ન હોવા છતાં જો કોઈ પોતાનો અધિકાર માની બેસે છે અને પાઠાદિ કરે છે તો તે ભાગવતમાં કહેલ ભગવદ્ભક્ત્યાદિ રૂપ ધર્મોનું આચરણ કરવામાટે પણ યોગ્ય નથી રહી જતાં ત્યારે ભાગવતના પાઠમાં તેઓનો અધિકાર ક્યાંથી હોય!

જે ભક્ત્યર્થીકિ કૃષ્ણાર્થીછે તેને તો ભાગવતપાઠનો ઉપદેશ આપતી વખતે 'નિર્હેતુકમ્' 'અદમ્ભતઃ' 'સર્વહેતુવિવર્જિતમ્' જેવા નિષેધવચનો કહેવાની આવશ્યકતા જ રહેતી નથી અને જે લોકાર્થીકિ અર્થાદ્યર્થીછે તેને ગમે તેટલા નિષેધ વચનો કહેવા છતાં કંઈ પણ ફરક પડવાનો નથી. આમ છતાં વૃત્ત્યર્થ પુરાણપાઠની લોકપ્રસિદ્ધ પરમ્પરાને જોઈને કે કુલપરમ્પરાથી પુરાણપાઠદ્વારા આજીવિકા કમાનારી વ્યક્તિ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં દીક્ષિત થઈ હોય તે અથવા વિષમ પરિસ્થિતિવશ કે અજ્ઞાનાદિને કારણે કોઈ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગી ક્યાંક આજીવીકાર્થ ભાગવત પાઠ-સપ્તાહાદિ કરવા લાગી ન જાય તે માટે આચાર્યચરણ શ્રીભાગવતનો આજીવિકામાટે ઉપયોગ ન કરવાની સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આજ્ઞા કરી છે. અહીં એ ઉલ્લેખનીય છે કે જ્યારે-જ્યારે પણ ભાગવતપાઠ સમ્બન્ધિ નિરૂપણનો પ્રસઙ્ગ આવ્યો છે ત્યારે-ત્યારે ભૂલ્યા વિના આપે તેનો આજીવિકાર્થ ઉપયોગ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે :

''વૃત્ત્યર્થં નૈવ યુઞ્જીત પ્રાણૈઃ કંણ્ઠગતૈરપિ
તદભાવે યથૈવ સ્યાત્ તથા નિર્વાહમાચરેત્''
''એતદભ્યસેનાત્ લોકોમુચ્યતેઽનુપજીવનાત્''(સર્વનિ.૬૮)
''ઈદં નામાત્મકં ભગવતો રૂપં તત્ સ્વવિક્રેતરિ
વિક્રયાતિરિક્તં ફલં ન પ્રયચ્છતિ''(ભાગ.નિ.)

આટલું કહેવા છતાં જો કોઈ દ્વિતીયસ્કન્ધસુબોધિનીના :

''એવં ધનસ્યાપિ ભગવદ્ભકતેષુ આનત્યર્થં

શ્રવણાદિસિદ્ધ્યર્થમ્ ઉપદેશદાનાર્થં વા દેયમ્ અપેક્ષ્યતે, સાધનરૂપશ્રવણાદિકં તાદૃશૈરેવ ભવતિ''

–વચનનો આશ્રય લઈને વૃત્યર્થ ભાગવતપાઠની છૂટ લેવાનું દુઃસાહસ કરતો હોય તો તેનું પણ નિરાકરણ જલભેદના **''ક્ષેત્રપ્રવિષ્ટાસ્તે ચાપિ સંસારોત્પત્તિહેતવઃ''** શ્લોકની વ્યાખ્યામાં શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કરી રાખ્યું છે.

''એવં ધનસ્યાપિ ... ભવતિ''ઇતિ. તત્રાપિ ધનદાતુઃ સત્ફલં પ્રતિગૃહીતસ્તુ સંસારોત્પત્તિઃ, ''ભિક્ષાશયા''ઇતિ વાક્યાત્. યદિ તુ તત્ત્વવિચારાર્થમ્ ઉદરભરણોપયોગ્યન્નમાત્રં ગૃહ્ણાતિ તદા તુ તીર્થપર્યટિતૃવન્ ન દોષઃ ઇતિ બોધ્યમ્. એતદપિ તદા યદા પૌરાણિકાનાં પારમ્પર્યયુતત્વં ભવતિ. તદભાવે તુ વક્ત્રોઃ ઉભયોરપિ સંસારએવ''.

વસ્તુતઃ તો દ્વિતીયસ્કન્ધના તૃતીયાધ્યાયના તે અંશની બાબતમાં આચાર્યચરણે ભાગ.નિ.માં નિર્ણય આપ્યોજ છેઃ

કામેન ત્વન્યભજનમ્ અસ્મિન્ કામોઽપિ સિદ્ધ્યતિ
સર્વેન્દ્રિયાણાં વૈફલ્યમ્ અસેવાયાં ભવિષ્યતિ
નિષિદ્ધાર્થત્વસામ્યેન દ્વયમેકત્ર ચોદિતમ્

પ્રકાશઃ આવશ્યકત્વાભાવાદ્ બાધાભાવાચ્ચ ન અન્યભજનં પ્રાપ્નોતિ, કિન્તુ કામે વિદ્યમાને તત્તદ્વિષયાધિકારિણાં ભજનં ભવતિ. તન્ મહાપ્રભોરપિ ભજને ભવતિ ઇતિ જ્ઞાપયતિ પ્રત્યુત અભજને સર્વેન્દ્રિયાણાં વૈફલ્યં ચ. અતો ભજનાવશ્યકત્વાય તૃતીયાધ્યાયઃ.

આનું અવલોકન કરતાં માર્ગાન્તરીય રીતિનુ અનુસરણ કરીને જ તે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે તે સ્પષ્ટ છે. સ્વમાર્ગીય ભગવદ્ભજનમાં વક્તા–શ્રોતાના અધિકારાદિનો નિર્ણયમાટે તો આચાર્યચરણે જલભેદ–પઞ્ચપદ્યાનિ નામના સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થોની રચના કરી જ છે. આ ગ્રન્થોમાં તત્રોક્ત પ્રકારનું અનુમોદન તો નથીજ, તેવું કરતાં અનિષ્ટફલજ બતાવ્યું છે. તેથી ભક્ત્યર્થીતેમજ ભગવદર્થીએ તેવું નજ કરવું.

ભક્તિમાર્ગીના જીવનમાં ગુરુ, મોટી ઉંમરના વૈષ્ણવ, ભણેલા વૈષ્ણવ, ઘરનાં વડીલ, સઙ્ગી વૈષ્ણવ આદિ પાસે ભગવન્નામ–લીલાદિનું શ્રવણ કરવાનો અવસર અનેક

વખત ઉપસ્થિત થતો જ હોય છે. તે જ પ્રમાણે અનેક વખત કોઈકની સમ્મુખ ભગવન્નામ-લીલાદિનું કીર્તન કરવાનો પણ પ્રસઙ્ગ પણ આવતો જ હોય છે. નિરન્તર ભેગા મળીને ભગવન્નામાદિનું શ્રવણાદિ કરનારા ભક્તોમાં જે વક્તા હોય છે તે ક્યારેક શ્રોતા બની જતાં હોય છે અને જે શ્રોતા હોય છે તે ઓ ક્યારેક વક્તા પણ બની જતાં હોય છે. આમ શ્રોતૃ-વક્તૃભાવમાં ઉલટા-સુલટું થયા કરતું હોય છે. ભગવન્નામ-લીલાદિના શ્રવણ-કીર્તન કરનારા વક્તા-શ્રોતાઓએ એક-બીજાની બાબતમાં તેમજ પોતાની પણ બાબતમાં અધિકારાદિનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. આ વિષયનું સવિસ્તર નિરૂપણ આચાર્યચરણ વિરચિત પઞ્ચશ્લોકી, ભક્તિવર્ધિની, જલભેદ, પઞ્ચપદ્યાનિ, સર્વનિ.નિબ.નું સાધનપ્રકરણ તથા ભાગ. સુબોધિની આદિ ગ્રન્થોમાં જોઈ શકાય છે.

ભાગવત એ ભક્તિશાસ્ત્ર હોવાની સાથોસાથ પુરાણકોટિક શાસ્ત્ર પણ છે. તેથી તેના કથન-શ્રવણની બાબતમાં જલભેદ-પઞ્ચપદ્યાનિમાં જે સર્વસાધારણદૃષ્ટ્યા ભાગવતાનુસારી ભગવન્નામાદિના શ્રવણ-કીર્તનની બાબતમાં અધિકારનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તેના કરતાં વિશેષ વિચાર અપેક્ષિત હોય છે.

અધિકારનો વિચાર સર્વ પ્રથમ આવશ્યક હોય છે. શ્રીશુકદેવજી પણ તે બાબતમાં કહે છે :

પરિનિષ્ઠિતોડપિ નૈર્ગુણ્ય ઉત્તમશ્લોકલીલયા,
ગૃહીતચેતા રાજર્ષે આખ્યાનં યદધીતવાન્

સુબોધિનીઃ મમ અધ્યયનં ન બાલવત્ કિન્તુ વિચારપૂર્વકમ્. પ્રથમતો અધિકારએવ મયા વિચારિતઃ. ''મમ ઈદં કર્તવ્યં ન વા'' ઈતિ. તત્ર સર્વસ્યાડપિ અધ્યયનસ્ય ''આત્મલાભાન્ ન પરં વિદ્યતે'' ઈત્યાદિશ્રુતિભિઃ આત્મપર્યવસાનાદ્ ગુણાતીતસમાધિરૂપે નિત્યં સ્થિતઃ સન્. ભાગવતસ્ય ચ રસમ્ અનુભૂય તસ્ય અપ્રાકૃતત્વં જ્ઞાત્વા યથા બ્રહ્મણિ લીનો ન સમાધ્યવસ્થાં ભજતે તથા બ્રહ્મરસાદપિ અધિકરસત્વાદ્ ગુણૈઃ ગૃહીતચેતાઃ આખ્યાનમ્ અધીતવાન્. ... યદા ભગવાન્ લીલારૂપેણ પ્રકટો જાતઃ તદા તસ્યાં લીલાયાં યો રસઃ સએવ રસો બ્રહ્મણિ પરં ન અભિવ્યક્તઃ ઈતિ નિશ્ચિત્ય કિમર્થં તદાશયા સ્થીયતે તદપેક્ષયાડપિ ઈદાનીમેવ રસઃ કથં ન પીયત ઈતિ

વિચારસહિતલીલયા ગૃહીતચિત્તત્વમ્''.

અતએવ આચાર્યચરણ પણ આજ્ઞા કરે છે :

અધિકારમ્ આભિપ્રાયં જ્ઞાત્વા ભક્તમુખેન હિ,
સકૃચ્છ્રવણમાત્રેણ કૃષ્ણે પ્રેમ ભવેદ્ ધ્રુવમ્

ભાગવતનું શ્રવણ વક્તાનો અધિકાર જાણ્યા પછી કરવું જોઈએ. વક્તા ભગવદ્ભક્ત હોવો જોઈએ. ભાગવતાન તાત્પર્યનું જ્ઞાન થાય તે રીતે શ્રવણ કરવું જોઈએ. શ્રોતા વૈરાગ્યવાળો હોવો જોઈએ.

ભાગવતાર્થ નિબન્ધમાં પણ ભાગવતી ચર્ચા જેમ-તેમ જ્યાંત્યાં કરવાનો આચાર્યચરણ નિષેધ કરે છે. તીર્થવાસનિરત શુદ્ધભાવવાળા શ્રોતાઓ **''તદ્વિદ્ધિપ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા'' ''નાપૃષ્ટઃ કસ્યચિદ્ બ્રૂયાત્''** વચનાનુસાર જિજ્ઞાસા-પ્રાર્થના કરે ત્યારે ભાગવતનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ. શ્રોતાની પ્રાર્થના પણ યદિ શુદ્ધ ભાવે ન હોય તો **''ન ચાન્યાયેન પૃચ્છતઃ, જાનન્નપિ હિ મેધાવી જડવલ્લોક આચરેત્''**ન્યાયે વક્તાએ તેની સામે પોતાના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન ન કરતાં ચુપ રહેવું જોઈએ.

> **''ભાગવતપ્રસઙ્ગો ન યથાકથઞ્ચિદ્ યત્ર-કુત્રચિત્ કર્તવ્યઃ, કિન્તુ મહાન્તશ્ચેદ્ બહવઃ શુદ્ધાઃ તીર્થનિરતાઃ પ્રાર્થયેયુઃ તદૈવ પ્રસઙ્ગઃ કર્તવ્યઃ ઈતિ. તેષાં સમ્ભાવનાં સ્વજ્ઞાનજ્ઞાપનેન દઢાં કૃત્વા પશ્ચાત્ પ્રસઙ્ગઃ કર્તવ્યઃ ઈતિ. અન્યથા પ્રસઙ્ગં ન ફલતિ ઈતિ''.**

ભાગવત એ ભક્તિશાસ્ત્ર છે, ભગવચ્છાસ્ત્ર છે. તેથી તેનો પાઠ, અધ્યયન આદિ ભક્તિની દઢતામાટે, ભક્તિની વૃદ્ધિમાટે કે ભગવત્પ્રીત્યર્થ જ થવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી જોતાં તેમજ ભાગવતના પાઠાદિ લૌકિક કે પારલૌકિક હેતુથી ન કરવાની મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યની નિષેધ આજ્ઞાનો વિચાર કરતાં સ્વજનના મૃત્યુ પાછળ તેમના ઉદ્ધારાર્થે બેસાડવામાં આવતી ભાગવતસપ્તાહ સિદ્ધાન્તવિરુદ્ધ સિદ્ધ થાય છે. આવું કરનાર સમ્પ્રદાયના સિદ્ધાન્તમાં પોતાની અશ્રદ્ધા પ્રકટ કરે છે. તેને ગુરુઆજ્ઞાના ઉલ્લઙ્ઘનનું પાપ પણ લાગે છે. ભગવદ્ભજનને સકામ ભાવે કરવાને કારણે તેનો પુષ્ટિભક્તિમાર્ગથી અધઃપાત થાય છે.

મોટા ભાગનો અનુયાયી વર્ગ તો અજ્ઞાનાન્ધ હોવાથી સર્વત્ર ગતાનુગતિક જ હોય છે. સમ્પ્રદાયનું, પરન્તુ, એ ઘોર દુર્ભાગ્ય છે કે મૃતકોદ્ધારાર્થ બેસાડવામાં આવતી

ભાગવતસપ્તાહની સિદ્ધાન્તવિપરીત દુષ્ટપરમ્પરાનું પોષણ ''વાડ ચીભડાં ગળે''ન્યાયે ખુદ શ્રીવલ્લભાચાર્યના વંશજો દ્વારા થતું આવ્યું છે.

બીજાઓની દષ્ટિમાં જે કંઈ પણ હોય પરન્તુ મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યની દષ્ટિમાં તો ભગવદ્રૂપ ભાગવતનો ફક્ત એક જ ઉપયોગ છે અને ફક્ત એક જ તેનું માહાત્મ્ય પણ છે અને તે છેઃ ભગવદ્ભક્તિ. **''ભક્ત્યંશે ફલતા'' ''પ્રેમ ચ સાધનં, તત્પ્રતિપાદિકા ગીતા, તદ્વિસ્તારો ભાગવતમ્'' ''પ્રેમ્ણોન્યત્ સાધનં લોકે નાસ્તિ મુખ્યં પરં મહત્, શ્રીભાગવતમેવાત્ર પરં તસ્ય હિ સાધનમ્''**. તેથી આ સિવાયના બીજા કોઈ પણ હેતુ જેવા કે મૃતકનો ઉદ્ધાર, પુત્રપ્રાપ્તિ, કષ્ટનું નિવારણ, પરોપકાર, વિશ્વશાન્તિ, ધનપ્રાપ્તિ કે ફંડ-ફાળા માટે ભાગવતની કથા-પાઠ-પ્રવચન-વાંચન થાય છે તે શ્રીમહાપ્રભુજીની દષ્ટિમાં ભાગવતનો દુરુપયોગ છે, ભાગવતનો તિરસ્કાર છે, ભાગવતને અભડાવવું છે. તેથી મહાપ્રભુ સાથે સહૃદયતા ધરાવનારાઓએ ભાગવતના આવા દુરુપયોગને પાપ, પાપ અને માત્ર પાપ કૃત્ય જાણવું જોઈએ.

ફલ

આટલા નિરૂપણ પછી ભાગવતની ફલરૂપતામાં કદાચ જ સન્દેહ થઈ શકે છે. ભાગવતની ફલરૂપતા તેની ભક્તિ પ્રાપકતામાં રહેલી છે. આચાર્યચરણ સુબોધિનીના મઙ્ગલાચરણમાં લખે છે : **''ભક્ત્યંશે ફલતા પ્રમાણસુબલે વેદત્વમર્થે પુનઃ''.** ભાગવતાર્થનિબન્ધમાં આપ આજ્ઞા કરે છેઃ **''ભાગવતસ્ય ફલં—સાક્ષાદ્ ભગવત્પ્રવેશઃ, સર્વસન્દેહરાહિત્યં, ભગવત્કૃપા, સર્વત્ર નિર્ભયત્વં, પરમપ્રેમ ચ''.**

આ પ્રકારે ભાગવતની પ્રમાણ-પ્રમેય-સાધન-ફલરૂપતાનું પ્રતિપાદન થયું. શ્રીભાગવત આવું સમર્થ શાસ્ત્ર હોવા છતાં તેમજ ભક્તિમાર્ગીય સાધન અને ફલ સર્વોત્કૃષ્ટ હોવા છતાં કેમ બધા લોકોની પ્રવૃત્તિ તેમાં થતી નથી તેનું કારણ જણાવતાં આચાર્યચરણ લખે છે :

મોહાર્થશાસ્ત્રકલિલં યદા બુદ્ધેર્ વિભિદ્યતે,
તદા ભાગવતે શાસ્ત્રે વિશ્વાસસ્તતેન સત્ફલમ્

કલિકાલમાં મોહકશાસ્ત્રો જ માન પામે છે. માયાવાદાદિ મોહક શાસ્ત્રોના પ્રચારને કારણે લોકોની બુદ્ધિ મલિન થઈ જતી હોય છે. ભગવત્કૃપાથી જો તે દૂર થાય ત્યારે ભાગવત શાસ્ત્રમાં વિશ્વાસ થાય અને ત્યારે સત્ફલની પ્રાપ્તિ થાય(શા.પ્ર.પર).

શ્રીગોપીનાથપ્રભુચરણ ભાગવતની મહત્તાનું નિરૂપણ કરતાં ‘સાધનદીપિકા’ગ્રન્થમાં લખે છે :

વિના ભક્તપ્રસઙ્ગેન સદ્ગુરોઃ કૃપયા વિના,
શ્રીભાગવતશાસ્ત્રેણ વિના ભક્તિઃ કથં ભવેત્!!

પુરાણાન્તરમાં ભાગવતની મહિમા વર્ણવતા કહેવાયું છે :

કથં સ વૈષ્ણવો જ્ઞેયઃ શાસ્ત્રં ભાગવતં કલૌ,
ગૃહે ન તિષ્ઠતે યસ્ય શ્વપચાદધિકો હિ સઃ,
શતશોડથ સહસ્રૈશ્ચ કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રસઙ્ગ્રહૈઃ,
ગૃહે ન તિષ્ઠતે યસ્ય શાસ્ત્રં ભાગવતં કલૌ

આવા ઘોર કલિકાલમાં જેના ઘરમાં ભાગવત ન હોય તેને વૈષ્ણવ કેમ માનવો! તેને તો ચાંડાલ કરતાં પણ હીન સમજવો જોઈએ.

અન્યાન્ય અનેક શાસ્ત્રગ્રન્થોને સંઘરવાથી શું જો ઘરમાં ભાગવતશાસ્ત્ર જ ન હોય!

સર્વોદ્ધારપ્રયત્નાત્મા કૃષ્ણઃ પ્રાદુર્બભૂવ હ ।
તથાત્વં યેન સંસિદ્ધ્યેત્ તદર્થં વ્યાસ ઉક્તવાન્ ।।
શ્રીભાગવતમત્યન્તં સર્વેષાં સુખદાયકમ્ ।

પ્રસ્તુત તૃતીય સંસ્કરણના વિષયમાં :

આ પૂર્વે શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી-કચ્છ દ્વારા શ્રીભાગવત મહાપુરાણની બે ભાગોમાં અને તે પછી ચાર ભાગોમાં પ્રકાશિત બધી જ પુસ્તકો બહુજ ટુંકા સમયમાં વિતરિત થઈ જતાં તેનું પ્રકાશન ફરીથી કરવામાં આવ્યું છે.

આ આવૃત્તિમાં શ્રીહરિરાય મહાપ્રભુ લિખિત શ્રીભાગવતજીની પ્રતિષ્ઠા-પૂજન વિધિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પૂર્વ સંસ્કરણમાં રહી ગયેલી ક્ષતિઓ તરફ ધ્યાન આકર્ષિત કરીને હાલોલના નિષ્ઠાશીલ વૈષ્ણવોએ સાચા અર્થમાં સમ્પ્રદાયની નામસેવા કરી છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણના રીફોર્મેટિંગમાં શ્રીલિપ્સાબેન તથા કવરપેજની સજાવટમાં શ્રીકિરણ ઠક્કર નો સહયોગ અવિસ્મરણીય છે.

વિ.સં.૨૦૬૨ **શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ વતી**
વલ્લભાબ્દ ૫૨૮ શરદ્ ગોસ્વામી
(માંડવી-કચ્છ)

મહાનુભાવ શ્રીહરિરાયચરણ વિરચિત

શ્રીભાગવત ષોડશોપચાર પૂજન વિધિ

જનોઈવાળાનું આચમન

‘‘ૐ ભૂઃ સ્વાહા’’ બોલી જળ હાથમાં લઈને પીવું.
‘‘ૐ ભુવઃ સ્વાહા’’ બોલી જળ હાથમાં લઈને પીવું.
‘‘ૐ સુવઃ સ્વાહા’’ બોલી જળ હાથમાં લઈને પીવું.

જનોઈ ન હોય તેમનું આચમન

‘‘કેશવાય નમઃ’’ બોલી જળ હાથમાં લઈને પીવું.
‘‘નારાયણાય નમઃ’’ બોલી જળ હાથમાં લઈને પીવું.
‘‘માધવાય નમઃ’’ બોલી જળ હાથમાં લઈને પીવું.

પ્રાણાયામ (જનોઈ ન હોય તેમણે ન કરવું/મન્ત્રરહિત પૂરક–કુમ્ભક–રેચક કરવા)

‘‘ૐ ભૂઃ । ૐ ભુવઃ । ૐ સ્વઃ । ૐ મહઃ । ૐ જનઃ । ૐ તપઃ । ૐ સત્યમ્ । ૐ તત્સવિતુર્ વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ । ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ । ૐ આપો જ્યોતી રસોમૃતં બ્રહ્મ ભૂર્ભુવઃ સુવરોમ્’’ એ મન્ત્રથી વિધિપૂર્વક પ્રાણાયામ કરવા.

(જેમને જનોઈ ન હોય તેમણે શાન્તિપાઠ તથા પુરુષસૂક્તના મન્ત્રો ન બોલવા)

શાન્તિપાઠ

ૐ ભદ્રં કર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવા ભદ્રં પશ્યેમાક્ષભિર્યજત્રાઃ ।।
સ્થિરૈરંગૈસ્તુષ્ટુવાંસસ્તનૂભિર્ વ્યશેમ દેવહિતં યદાયુઃ ।।

આ મન્ત્રનો પાઠ કરવો.

સંકલ્પ (સંકલ્પ બધા કરી શકે)

હાથમાં જલ–અક્ષત લઈને નીચે મુજબ બોલીને સંકલ્પ કરવો.

ૐ વિષ્ણુર્વિષ્ણુર્વિષ્ણુઃ. શ્રીમદ્ભગતો મહાપુરુષસ્ય શ્રીવિષ્ણોરાજ્ઞયયા પ્રવર્તમાનસ્ય અદ્ય બ્રહ્મણો દ્વિતીયે પરાર્ધે શ્રીશ્વેતવારાહકલ્પે વૈવસ્વતમન્વન્તરે અષ્ટાવિંશતિતમે કલિયુગે પ્રથમચરણે ભૂર્લોકે ભરતખંડે જમ્બુદ્વીપે આર્યાવર્તાન્તર્ગત–બ્રહ્માવર્તૈકદેશે બુદ્ધાવતારે અમુકાયને અમુકઋતૌ માસોત્તમે માસે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુકતિથૌ અમુકવાસરે અમુકદિવસનક્ષત્રે અમુકરાશિસ્થિતે ચન્દ્રે અમુકરાશૌ સ્થિતે શ્રીસૂર્યે અમુકરાશૌ સ્થિતે દેવગુરૌ શેષેષુ ગ્રહેષુ યથા–યથા રાશિસ્થાનસ્થિતેષુ સત્સુ એવં ગ્રહગુણવિશેષણવિશિષ્ટાયાં શુભપુણ્યતિથૌ શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપ–શ્રીભાગવતસ્ય પાઠસાંગતાસિદ્ધ્યર્થં શ્રીમદ્ભાગવતસ્ય

પ્રતિષ્ઠાં પૂજનં ચ અહં કરિષ્યે.

સંકલ્પનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ : ‘‘આવા ગુણ અને વિશેષણ વાળી શુભ પુણ્ય તિથિએ શ્રીગોવર્ધનધરણના ચરણારવિન્દની કૃપાથી શ્રીભગવાનના નામસ્વરૂપ શ્રીભાગવતના પાઠ માટે શ્રીમદ્‌ભાગવતની પ્રતિષ્ઠા અને પૂજન કરીશ’’.

પ્રતિષ્ઠા

તદસ્તુ મિત્રાવરુણા તદગ્ને શં યોરસ્મભ્યમિદમસ્તુ શસ્તમ્ ।
અશીમહિ ગાધમુત પ્રતિષ્ઠાં નમો દિવે બૃહતે સાદનાય ।।

(ઋગ્વેદ ૫।૪૭।૭) આ મન્ત્રથી પ્રતિષ્ઠા કરવી.

પુરુષસૂક્તથી આવાહન વગેરે ષોડશોપચારથી પૂજન

આવાહન

ૐ સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ ।।
સ ભૂમિં વિશ્વતો વૃત્વા અત્યતિષ્ઠદ્ દશાંગુલમ્ ।।૧।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને આવાહન કરવું.)

શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. શ્રીમદ્‌ભાગવતમ્ આવાહયામિ સ્થાપયામિ. આમ બોલી શ્રીભાગવતના પુસ્તક ઊપર ચોખા છાંટવા.

આસન

પુરુષ એવેદં સર્વં યદ્ ભૂતં યચ્ચ ભવ્યમ્ ।।
ઉતામૃતત્વસ્યેશાનઃ યદન્નેનાતિરોહતિ ।।૨।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને આસન સમર્પવું.)

શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. આસનં સમર્પયામિ. ‘‘ઈદમ્ આસનમ્’’ આમ બોલીને આસનનો સ્પર્શ કરવો.

પાદ્ય

એતાવાનસ્ય મહિમા અતો જ્યાયાંશ્ચ પૂરુષઃ ।।
પાદોસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ।।૩।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને પાદ્ય સમર્પવું.)

શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. પાદ્યં સમર્પયામિ. ‘‘ઈદં પાદ્યમ્’’ આમ બોલીને આચમનીમાં જળ લઈને પાત્રમાં રેડવું.

અર્ઘ્ય

ત્રિપાદૂર્ધ્વમુદૈત્ પુરુષઃ પાદોસ્યેહાભવત્ પુનઃ ।।
તતો વિષ્વઙ્ વ્યક્રામત્ સાશનાનશને અભિ ।।૪।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને અર્ઘ્ય સમર્પવું.)
શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. અર્ઘ્યં સમર્પયામિ. ''અયમ્ અર્ઘ્યમ્'' આમ બોલીને આચમનીમાં જળ લઈને પાત્રમાં રેડવું.

આચમન

તસ્માદ્ વિરાડજાયત વિરાજો અધિ પૂરુષઃ ।।
સ જાતો અત્યરિચ્યત પશ્ચાદ્ ભૂમિમથો પુરઃ ।।૫।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને આચમન કરાવવું)
શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. આચમનીયં સમર્પયામિ. **''ઈદમ્ આચમનીયમ્''** આમ બોલીને આચમનીમાં જળ લઈને ત્રણ વખત પાત્રમાં રેડવું.

સ્નાન

યત્પુરુષેણ હવિષા દેવા યજ્ઞમતન્વત ।।
વસન્તોડસ્યસીદાજ્યં ગ્રીષ્મ ઈધ્મઃ શરદ્ધવિઃ ।।૬।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને સ્નાન કરાવવા.)
શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. સ્નાનં સમર્પયામિ. ''ઈદં સ્નાનમ્'' આમ બોલીને આચમનીમાં જળ લઈને પાત્રમાં રેડવું.

વસ્ત્ર

તં યજ્ઞં બર્હિષિ પ્રૌક્ષન્ પુરુષં જાતમગ્રતઃ ।।
તેન દેવા અયજન્ત સાધ્યા ઋષયશ્ચ યે ।।૭।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને વસ્ત્ર સમર્પવું.)
શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. વસ્ત્રં સમર્પયામિ. ''ઈદં વસ્ત્રમ્'' એમ કહી વસ્ત્રની ભાવનાથી નાડાછડી શ્રીભાગવતજીના પુસ્તક ઊપર અર્પણ કરવું.

યજ્ઞોપવીત

તસ્માદ્ યજ્ઞાત્ સર્વહુતઃ સમ્ભૃતં પૃષદાજ્યમ્ ।।
પશૂંસ્તાંશ્ચક્રે વાયવ્યાન્ આરણ્યાન્ ગ્રામ્યાશ્ચ યે ।।૮।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને યજ્ઞોપવીત સમર્પવું.)
શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. યજ્ઞોપવીતં સમર્પયામિ. ''ઈદં યજ્ઞોપવીતમ્'' એમ કહી શ્રીભાગવતજીના પુસ્તક ઊપર યજ્ઞોપવીત અર્પણ કરવું.

ચન્દન

તસ્માદ્ યજ્ઞાત્ સર્વહુત ઋચઃ સામાનિ જજ્ઞિરે ।।
છન્દાંસિ જજ્ઞિરે તસ્માદ્ યજુસ્તસ્માદ્ અજાયત ।।૯।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને ચન્દન સમર્પવું.)

શ્રીભગવન્નામાત્મક સ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. ચન્દનં સમર્પયામિ. ''ઈદં ચન્દનમ્'' એમ બોલી શ્રીભાગવતજીના પુસ્તક ઊપર કોરું ચન્દન અર્પણ કરવું અથવા ઘસેલા ચંન્દના છાંટા આંગળીથી કરવા.

પુષ્પ

તસ્માદ્ અશ્વા અજાયન્ત યે કે ચોભયાદતઃ ।।
ગાવો હ જજ્ઞિરે તસ્માત્ તસ્માજ્ જાતા અજાવયઃ।।૧૦।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને ફૂલ સમર્પવા.)

શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. પુષ્પં સમર્પયામિ. ''ઈદં પુષ્પમ્'' એમ બોલી શ્રીભાગવતજીના પુસ્તક ઊપર પુષ્પ અર્પણ કરવા.

ધૂપ

યત્પુરુષં વ્યદધુઃ કતિધા વ્યકલ્પયન્ ।।
મુખં કિમસ્ય કૌ બાહૂ કાવૂરૂપાદાવુચ્યેતે ।।૧૧।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને ધૂપ સમર્પવું.)

શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. ધૂપં સમર્પયામિ. ''અયં ધૂપઃ'' આમ કહી અગરબત્તિ સળગાવીને ચપટીમાં ચોખા લઈને તેના ઊપર પધરાવવા.

દીપ

બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુખમાસીદ્ બાહૂ રાજન્યઃ કૃતઃ ।।
ઉરુ તદસ્ય યદ્ વૈશ્યઃ પદ્ભ્યામ્ શૂદ્રો અજાયત ।।૧૨।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને દીપ સમર્પવું.)

શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. દીપં સમર્પયામિ. ''અયં દીપઃ'' એમ બોલી દીવો પગટાવીને ચપટીમાં ચોખા લઈને દીવા ઊપર પધરાવવા.

નૈવેદ્ય

ચન્દ્રમા મનસો જાતઃ ચક્ષોઃ સૂર્યો અજાયત ।।
મુખાદ્ ઈન્દ્રશ્ચાગ્નિશ્ચ પ્રાણાદ્ વાયુરજાયત ।।૧૩।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને નૈવેદ્ય સમર્પવું.)

શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. નૈવેદ્યં સમર્પયામિ. ‘‘ઈદં નૈવેદ્યમ્’’ એમ કહીને શ્રીભાગવતજીના પુસ્તક આગળ મિશ્રી-ફળ વગેરે યથા શક્તિ ભોગ સમર્પવા. (આ ભોગ સમર્પણની ભાવનાથી ધરાતા હોવાથી એને પ્રસાદ તરીકે ખાઈ શકાય).

પાન-સોપારી

નાભ્યા આસીદ્ અન્તરિક્ષં શીર્ષ્ણો દ્યૌઃ સમવર્તત ।।
પદ્ભ્યાં ભૂમિર્દિશઃ શ્રોત્રાત્ તથા લોકાં અકલ્પયન્ ।।૧૪।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને પાન-સોપારી સમર્પવા.) શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. પૂગીફલ-તામ્બૂલં સમર્પયામિ. ‘‘ઈદં પૂગીફલતામ્બૂલમ્’’ એમ કહી શ્રીભાગવતજીના પુસ્તક આગળ સોપારી-પાન અર્પણ કરવા.

દક્ષિણા

સપ્તાસ્યાસન્ પરિધયઃ ત્રિઃસપ્તસમિધઃ કૃતાઃ ।।
દેવા યદ્ યજ્ઞં તન્વાના અબધ્નન્ પુરુષં પશુમ્ ।।૧૫।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને દક્ષિણા સમર્પવી.) શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. દક્ષિણાં સમર્પયામિ. ‘‘ઈયં દક્ષિણા’’ એમ દક્ષિણામાં શ્રીફળ/ભેટ ધરવી. (ભેટમાં ધરેલ વસ્તુ-રૂપીઆ દેદ્રવ્ય બને છે તેથી ભેટ ધરનાર તેને વાપરી ન શકે. ભેટમાં ધરેલ વસ્તુ-દ્રવ્ય ગાયોના ઉપયોગમાં વાપરી દેવા).

નમસ્કાર

વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમ્ આદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ।।
સર્વાણિ રૂપાણિ વિચિત્ત્ય ધીરો નામાનિ કૃત્વાભિવદન્ યદાસ્તે ।૧૬।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને હાથ જોળવા) શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. નમસ્કારં સમર્પયામિ. ‘‘અયં નમસ્કારઃ’’ એમ કહી હાથ જોડવા.

પ્રદક્ષિણા

ધાતા પુરસ્તાદ્યમુદાજહાર શક્રઃ પ્રવિદ્વાન્ પ્રદિશશ્ચતસ્રઃ ।।
તમેવં વિદ્વાનમૃત ઈહ ભવતિ નાન્યઃ પન્થા અયનાય વિદ્યતે ।।૧૭।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને પ્રદક્ષિણા કરવી)

શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. પ્રદક્ષિણાં સમર્પયામિ. ''ઇયં પ્રદક્ષિણા'' એમ કહી ત્રણ વખત શ્રીભાગવતના પુસ્તકની પ્રદક્ષિણા કરવી.

મન્ત્રપુષ્પ. (હાથમાં ફુલ-ચોખા-કંકુ લઈને નીચેનો મન્ત્ર બોલવો)

યજ્ઞેન યજ્ઞમયજન્ત દેવાઃ તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાન્યાસન્ ।।
તેહનાકં મહિમાનઃ સચન્તે યત્ર પૂર્વે સાધ્યાઃ સન્તિ દેવાઃ।।૧૮।।

(જનોઈ ન હોય તેમણે ફક્ત નીચે પ્રમાણે બોલીને મન્ત્રપુષ્પ સમર્પવા) શ્રીભગવન્નામાત્મકસ્વરૂપિણે શ્રીભાગવતાય નમઃ. મન્ત્રપુષ્પં સમર્પયામિ. ''ઇદં મન્ત્રપુષ્પમ્'' એમ કહી હાથમાં લીધેલ ફુલ વગેરે શ્રીભાગતના ઊપર પધરાવવા.

પ્રાર્થના (બધા કરી શકે)

વન્દે શ્રીકૃષ્ણદેવં મુરનરકભિદં વેદવેદાન્તવેદ્યં
લોકે ભક્તિપ્રસિદ્ધ્યૈ યદુકુલજલધૌ પ્રાદુરાસીદપારઃ ।।
યસ્યાસીદ્રૂપમેવં ત્રિભુવનતરણે ભક્તિવચ્ચસ્વતન્ત્રં
શાસ્ત્રં રૂપં ચ લોકે પ્રકટયતિ મુદા યઃ સ નો ભૂતિહેતુઃ।।

લોકમાં ભક્તિની પ્રસિદ્ધિ કરવાને માટે યાદવોના કુલરૂપી અપાર મહાસાગરમાં જે પ્રકટ થયેલા તે ભગવાન્ કૃષ્ણ કે જેમણે મુર અને નરક નામના અસુરોનો નાશ કર્યો હતો અને જે વેદ અને વેદાન્ત થી જાણવા યોગ્ય છે તેમને વન્દન કરું છું. જે પ્રભુનું રૂપ ત્રિભુવનને તરી જવાને આમ ભક્તિવાળું સ્વતન્ત્ર હતું, જે લોકમાં આનન્દપૂર્વક શાસ્ત્ર અને રૂપ ને પ્રકટ કરે છે તે પ્રભુ અમારી ચડતીના કારણરૂપ થાઓ.

નમઃ કૃષ્ણપદાબ્જાય ભકતાભીષ્ટપ્રદાયિને ।
આરક્તં રોચયેચ્છ્શ્વન્ મામકે હૃદયામ્બુજે ।।

જે કાંઈક લાલ ચરણકમળ મારા હૃદય કમળમાં સદા પ્રકાશકારી રહેલું છે તેવું ભક્તોનું ઈચ્છિત દેનારું ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું ચરણકમળ તેને નમસ્કાર.

શ્રીભાગવતરૂપં તત્ પૂજયેદ્ ભક્તિપૂર્વકમ્ ।
અર્ચકાયાખિલાન્ કામાન્ પ્રયચ્છતિ ન સંશયઃ।।

શ્રીમદ્ભાગવતના એ સ્વરૂપનું ભક્તિપૂર્વક પૂજન કરવું. પૂજન કરનારાને એ બધાં ઈચ્છિત આપે છે, એમાં સંશય નથી.

ઇતિ શ્રીહરિદાસવિરચિતા શ્રીભાગવત-પુસ્તક-ષોડશોપચાર-પૂજનવિધિઃ સમાપ્તા

।। શ્રીકૃષ્ણાર્પણમ્ અસ્તુ ।।

શ્રીમદ્‌ભાગવત ખંડ-૧

અનુક્રમણિકા

પ્રથમસ્કન્ધ-અધિકારલીલા

પ્રકરણ ૧: હીનાધિકાર

ભાગવતાર્થનિબન્ધાનુસાર સારણી ૧
શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીસુબોધિનીનું મંગલાચરણ ૩
૧. શૌનકે પૂછેલા છ પ્રશ્નો ૯
૨. ફલ-સાધન રૂપ ત્રણ કર્મોનો નિર્ણય ૧૬
૩. શ્રીભગવાનના અવતારો ૨૨

પ્રકરણ ૨: મધ્યમાધિકાર

૪. શુકના વૈરાગ્યનું કારણ અને વ્યાસજીની ચિન્તા ૨૮
૫. ભક્તિ-મહિમા ૩૨
૬. નારદજીની ભક્તિનું સ્વરૂપ ૩૯

પ્રકરણ ૩: ઉત્તમાધિકાર

૭. અશ્વત્થામાના બાણથી રક્ષા ૪૪
૮. બ્રહ્મસ્ત્રથી પરીક્ષિતની રક્ષા અને ભગવાનની સ્તુતિ ૫૧
૯. શરપંજર પીડિત ભીષ્મની મુક્તિ ૬૨
૧૦. પાંડવોનું સુખ ૭૦
૧૧. દ્વારકાવાસી ભક્તોનું સુખ ૭૫
૧૨. પરીક્ષિતના જન્મની કથા ૮૦
૧૩. વિદુરના ઉપદેશથી ધૃતરાષ્ટ્રનું નીકળવું ૮૩

૧૪.ઉત્પાત જોવાથી યુધિષ્ઠિરની ચિન્તા અને અર્જુનનું આવવું ૮૯
૧૫.ભગવાન્નું નિર્યાણ સાંભળી યુધિષ્ઠિર આદિનું સ્વર્ગારોહણ ૯૪
૧૬.કલિએ પીડેલી ભૂમિ પાસે પરીક્ષિતનું આવવું ૧૦૧
૧૭.પરીક્ષિત રાજાએ કલિને કરેલી શિક્ષા ૧૦૬
૧૮.પરીક્ષિત રાજાને થયેલો બ્રાહ્મણનો શાપ ૧૧૧
૧૯.પરીક્ષિતનો ગંગાઉપર પ્રાયોપવેશ ; શુકદેવજીનું ત્યાં પધારવું ૧૧૮

દ્વિતીયસ્કન્ધ જ્ઞાન(સાધન)લીલા

પ્રકરણ ૧: તત્વધ્યાન(વસ્તુનિર્ધાર)

ભાગવતાર્થનિબન્ધાનુસાર સારણી ૧૨૪
૧. દશલીલા યુક્ત હરિનું સાંગ શ્રવણ એ જ મનુષ્ય કર્તવ્ય છે ૧૨૬
૨. સાધનથી વસ્તુ–સ્વરૂપનો નિર્ણય ૧૩૪

પ્રકરણ ૨: હૃત્પ્રસાદ(શ્રદ્ધા)

૩. ભાગવત કથા–શ્રવણમાં સાધન ૧૪૨
૪. પરીક્ષિતનું સ્વરૂપ તથા શુકદેવજીનું જ્ઞાન અને ગુરુભક્તિનું વર્ણન ૧૪૬

પ્રકરણ ૩: મનન(વિમર્શ)

૫. બ્રહ્મા અન્તર્યામીના પ્રાકટ્યનો પ્રકાર કહે છે ૧૫૧
૬. પુરુષસૂક્તમાં કહેલા ભગવાનના વિરાટદેહનું વર્ણન ૧૫૮
૭. અન્તર્યામીના અવતારોની કથા ૧૬૬
૮. રાજાના પ્રશ્નો ઉપરથી પ્રાપ્ત થતા વિચાર ૧૭૭
૯. ચતુઃશ્લોકી ભાગવત ૧૮૧
૧૦.પુરાણાદિકનાં લક્ષણ ૧૯૦

તૃતીયસ્કન્ધ સર્ગલીલા

પ્રકરણ ૧: બન્ધસૃષ્ટિ

ભાગવતાર્થનિબન્ધાનુસાર સારણી ૧૯૯
૧. બદરિકાશ્રમ તરફ જતા ઉદ્ધવજીને ગંગાજી ઉપર વિદુરજીનો મેળાપ ૨૦૦
૨. ભગવાન્નું સંક્ષિપ્ત ચરિત ઉદ્ધવજીએ વિદુરજીને કહ્યું ૨૦૮
૩. મથુરાથી દ્વારકા પધારેલા ભગવાનની લીલાનું વર્ણન ૨૧૪
૪. ઉદ્ધવજીએ ભગવજ્જ્ઞાન માટે મૈત્રેયને મળવાનું વિદુરજીને કહ્યું.
વિદુર–મૈત્રેય મેળાપ ૨૧૮
૫. મૈત્રેય વિદુરજીને કહેલ સૃષ્ટિનો ક્રમ ૨૨૪
૬. ભૂતોમાં ભગવચ્છક્તિનો પ્રવેશ તેથી ભૂતાદિની ઉત્પત્તિ ૨૩૧

પ્રકરણ ૨: સગુણ બન્ધસૃષ્ટિ

૭. નિર્ગુણ બ્રહ્મને માયાનો સંબંધ કેમ થયો વગેરે વિદુરજીની શંકાઓ ૨૩૫
૮. નાભિકમળમાં રહેલા બ્રહ્માજીદ્વારા ભગવાન્ની સ્તુતિ ૨૪૦
૯. પ્રસન્ન ભગવાનદ્વારા વરદાન, બ્રહ્માજીદ્વારા સૃષ્ટિનો આરમ્ભ ૨૪૪

પ્રકરણ ૩: કાલસૃષ્ટિ

૧૦.પ્રથમકાળની ઉત્પત્તિ તથા વિસર્ગસૃષ્ટિ ૨૫૧
૧૧.કાળના સ્થૂલ સૂક્ષ્મરૂપનું વર્ણન ૨૫૫

પ્રકરણ ૪: જીવસૃષ્ટિ

૧૨.બ્રહ્માજીએ સનકાદિને ઉત્પન્ન કર્યા તેનું વર્ણન ૨૬૦

પ્રકરણ ૫: મુક્તજીવસૃષ્ટિ

૧૩.યજ્ઞાત્મા–વરાહ ભગવાન્નો પ્રાદુર્ભાવ ૨૬૭

૧૪.દિતિને કશ્યપથી અકાળમાં ગર્ભાધાન અને તેથી દૈત્યોની ઉત્પત્તિ ૨૭૪
૧૫.જય વિજયને સનત્કુમારનો શાપ ૨૮૦
૧૬.કોપ પામેલા કુમારોનું સાંત્વન કરી તેમની ઉપર પ્રભુએ કરેલી કૃપા ૨૮૮
૧૭.દિતિના ગર્ભથી હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુના જન્મનું વર્ણન ૨૯૩
૧૮.વરાહભગવાન્ સાથે હિરણ્યાક્ષનું યુદ્ધ ૨૯૬
૧૯.ભગવાન્ વરાહે યુદ્ધમાં હિરણ્યાક્ષ દૈત્યનો કરેલો નાશ ૩૦૦

પ્રકરણ ૬ઃ મુક્તસૃષ્ટિ(તત્વ-મુક્તિ)

૨૦.બ્રહ્માજીથી અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ થતાં મનુ થયા એનું વર્ણન ૩૦૫
૨૧.મનુ શતરૂપા સાથે દેવહૂતિને લઈને કર્દમના આશ્રમમાં આવ્યા ૩૧૩
૨૨.દેવહૂતિ કર્દમને આપી મનુ રાજધાનીમાં પહોંચ્યા ૩૧૯
૨૩.કર્દમે યોગપ્રભાવથી વિમાન તૈયાર કર્યું તેમાં દમ્પત્તીના ગાર્હસ્થ્યનું વર્ણન ૩૨૪
૨૪.કપિલદેવજીનું પ્રાગટ્ય અને કર્દમનું વનમાં જવું ૩૩૦

પ્રકરણ ૭ઃ કાલમુક્તિ

૨૫.કપિલ મુનિએ દેવહૂતિને કહેલો ભક્તિયોગ ૩૩૫

પ્રકરણ ૮ઃ ગુણાતીતમુક્તિ

૨૬.કપિલમુનિ માતાને ઉદ્દેશીને સાંખ્યતત્વ ઉપદેશે છે ૩૪૧
૨૭.પુરુષનું સ્વરૂપ તથા એને જાણવાના ઉપાય ૩૪૮

પ્રકરણ ૯ઃ સગુણમુક્તિ

૨૮.ભગવદ્ધ્યાનરૂપ યોગ તથા એનાં સાધન ૩૫૨

પ્રકરણ ૧૦: જીવમુક્તિ

૨૯.કપિલજીએ માતાને વૈરાગ્યમાટે બતાવેલું કાળનું સ્વરૂપ ૩૫૮

૩૦.ગૃહસ્થને કાળથી થતાં દુઃખ ૩૬૪

૩૧.જીવનું ગર્ભમાં આવવું તથા ગર્ભમાં ભગવાન્‌ની સ્તુતિ ૩૬૮

૩૨.ગૃહસ્થના ધર્મ ૩૭૪

૩૩.કપિલદેવનું પધારવું, દેવહૂતિની મુક્તિ ૩૭૯

ચતુર્થસ્કન્ધ વિસર્ગલીલા

પ્રકરણ ૧: યજ્ઞાત્મક ધર્મ

૧. સ્વાયંભુવ મનુની કન્યાઓના વંશ તથા એમાં થયેલા ભગવાન્‌ના યજ્ઞાદિ અવતાર ૩૮૭

૨. મહાદેવ અને દક્ષ વચ્ચે દ્વેષનું કારણ ૩૯૪

૩. સદાશિવે સતીને દક્ષના યજ્ઞમાં જતાં અટકાવ્યાં ૩૯૮

૪. દક્ષદ્વારા શિવનું અપમાન થવાથી યજ્ઞમાં સતીએ દેહત્યાગ કર્યો ૪૦૨

૫. શિવના કોપથી ઉત્પન્ન થયેલા વીરભદ્રે દક્ષના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો ૪૦૭

૬. બ્રહ્માજીએ શિવ પાસે જઈ દક્ષાદિને સજીવન કરવાને સ્તુતિ કરી ૪૧૧

૭. સજીવ થયેલા દક્ષે તથા મહાદેવે ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને યજ્ઞ પૂરો કર્યો ૪૧૬

પ્રકરણ ૨: અર્થ

૮. સાવકી માતાનાં કઠોર વચનોથી ધ્રુવે વનમાં જઈ તપ કરી ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા ૪૨૪

૯. ધ્રુવે ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી વરદાન પ્રાપ્ત કરી પાછા આવી રાજ્ય કર્યું ૪૩૩

૧૦.ભાઈને મારનાર યક્ષોનો ધ્રુવજીએ નાશ કર્યો ૪૪૦

૧૧.યક્ષનો નાશ કરનાર ધ્રુવજીને સ્વાયંભુવમનુએ કરેલો તત્વોપદેશ ૪૪૩
૧૨.યજ્ઞોથી ભગવાન્‌નું પૂજન કરી ધ્રુવજી વિષ્ણુપદ પામ્યા ૪૪૭

પ્રકરણ ૩: કામ

૧૩.ધ્રુવજીના વંશના વેન-રાજાની દુષ્ટતાથી એના પિતા અંગ વનમાં જતા રહ્યા ૪૫૩
૧૪.બ્રાહ્મણોએ વેનનેરાજ્ય આપ્યું અનેપછીથી એના દોષથી એને મારી નાખ્યો ૪૫૮
૧૫.બ્રાહ્મણોએ વેનના હાથનું મથન કરીને પૃથુરાજાને ઉત્પન્ન કર્યા અને એનો રાજ્યાભિષેક કર્યો ૪૬૨
૧૬.સૂત-માગધ તથા બન્દીજનોએ પૃથુરાજાની કરેલી સ્તુતિ ૪૬૬
૧૭.લોકોનું દુઃખ મટાડવાને પૃથ્વીને મારવા માંડતાં એણે પૃથુની કરેલી સ્તુતિ ૪૬૯
૧૮.પૃથુ રાજાએ પૃથ્વીનું દોહન કર્યું ૪૭૨
૧૯.યજ્ઞનો ઘોડો હરી જનાર ઈન્દ્રનો વધ કરતા પૃથુરાજાને બ્રહ્માજીએ વાર્યા ૪૭૭
૨૦.યજ્ઞમાં ભગવાને પૃથુને કરેલો ઉપદેશ તથા એમની પરસ્પરની પ્રીતિ ૪૮૨
૨૧.યજ્ઞમાં દેવો વગેરેની સભામાં પૃથુ રાજાએ પ્રજાને કરેલો ઉપદેશ ૪૮૭
૨૨.સનત્કુમારોએ પૃથુને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું ૪૯૩
૨૩.પૃથુ રાજાનું વૈકુંઠ-ગમન ૫૦૧

પ્રકરણ ૪: મોક્ષ

૨૪.પ્રચેતાઓની ઉત્પત્તિ અને એઓને શંકરે કરેલો રુદ્રગીતનો ઉપદેશ ૫૦૬

૨૫.પુરંજનનું આખ્યાન ૫૧૬
૨૬.પુરંજનની સાંસારિક સ્થિતિનું ચિત્રણ ૫૨૬
૨૭.પુરંજનનુંપોતાનાસ્વરૂપનેવીસરીજવું ૫૩૧
૨૮.સ્ત્રીની ચિન્તાથી પુરંજનનો થયેલો સ્ત્રીનો અવતાર તથા મોક્ષ ૫૩૫
૨૯.સ્ત્રીસંગથી જન્મ–મરણ અને પ્રભુના સંગથી મોક્ષપ્રાપ્તિ
–પુરંજન ઉપાખ્યાનનું તાત્પર્ય ૫૪૫
૩૦.પ્રચેતાઓનાં વૃક્ષની કન્યા સાથે લગ્ન અને રાજ્ય કાર્ય ૫૫૭
૩૧.નારદજીના ઉપદેશથી પ્રચેતાઓનો મોક્ષ અને દક્ષને રાજ્ય પ્રાપ્તિ ૫૬૩

* * *

પ્રથમસ્કન્ધ

અધિકાર નિરૂપણ

(કુલ અધ્યાય૧૯)

શ્રીમદ્ આચાર્યચરણપ્રણીત નિબન્ધાનુસાર આ પ્રથમસ્કન્ધમાં અધિકારીનાં લક્ષણો અપાયેલાં છે. અધિકારી ત્રણ પ્રકારના છે : ૧.હીન ૨.મધ્યમ અને ૩.ઉત્તમ.

અધિકારી(શ્રોતા–વકતા)

હીનાધિકારી	મધ્યમાધિકારી	ઉત્તમાધિકારી
અ.૧–૩	અ.૪–૬	અ.૭–૧૯

ઉપર દર્શાવેલા ત્રણ અધિકારીનાં લક્ષણો જે–જે અધ્યાયોમાં કહેવામાં આવ્યાં છે તેને લક્ષ્યમાં રાખવાં જોઈએ. જેમ કે :

હીનાધિકારી પ્રકરણ –૧ (અધ્યાય૩)

હીનાધિકારીમાં પણ શ્રોતામાં જિજ્ઞાસા, માત્સર્યરહિતપણું અને શ્રવણમાં આદર આ ત્રણ લક્ષણો હોવાં જોઈએ. તે જ પ્રમાણે વકતામાં ભાગવત શાસ્ત્રનું પરમ્પરાથી કરેલું શ્રવણ, ચાતુર્ય અને ગુહ્યજ્ઞાન આ ત્રણ લક્ષણો અવશ્ય જોઈએ. આ ત્રણ પ્રકારે એક શ્રોતાનો અને એક વકતાનો ગુણ લઈને આ ત્રણ ગુણ માટે પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય એ ત્રણ અધ્યાય કહ્યા છે. તેને નીચેના કોષ્ઠકથી જાણી શકાશે.

હીનાધિકારી પ્રકરણ

	અધ્યાય૧	અધ્યાય૨	અધ્યાય૩
શ્રોતા : શૌનકાદિ	જિજ્ઞાસુત્વ	માત્સર્યરહિતત્વ	શ્રવણમાંપ્રીતિ
વકતા : સૂતજી	શ્રુતભાગવતત્વ	ચાતુર્ય	ગુહ્યજ્ઞાન

આમ હીનાધિકારી શ્રોતા અને વકતા બન્નેનાં લક્ષણો તપાસવાં. જો આટલો હીન અધિકાર પણ ન હોય તો લક્ષણરહિત શ્રોતાને સંભળાવવું નહીં અને

લક્ષણરહિત વકતાના મુખથી શ્રીભાગવત શ્રવણ કરવું નહીં.

મધ્યમાધિકારી પ્રકરણ-૨ અધ્યાય૩ (૪-૬)

મધ્યમાધિકારી શ્રોતા અને વકતાનાં ત્રણ-ત્રણ લક્ષણ છે : શ્રોતા અને વકતા ના ઉપર ભગવત્કૃપા, ભગવદીયત્વ-વૈષ્ણવતા અને ભગવાન્‌માં સમ્પૂર્ણ સ્નેહ-ભક્તિ જોઈએ. બન્નેમાં આ લક્ષણો ન હોય તો શ્રવણનું ફળ ન મળે. આ લક્ષણો તપાસીને શ્રોતાએ વકતાનો અને વકતાએ શ્રોતાનો સમાગમ કરવો જોઈએ. આ લક્ષણો સમજવામાટે નીચેનું કોષ્ઠક જોવું.

મધ્યમાધિકારી પ્રકરણ

	અધ્યા.૪	અધ્યા.૫	અધ્યા.૬
શ્રોતા : વ્યાસજી	ભગવત્કૃપા	ભગવદીયત્વ	ભગવદેકત્વ
વકતા : નારદજી	ભગવત્કૃપા	ભગવદીયત્વ	પ્રેમ-ભક્તિ

ઉત્તમાધિકારી-પ્રકરણ-૩ અધ્યાય-૧૩ (૭-૧૯)

ઉત્તમાધિકારી વકતા અને શ્રોતા માં દૃઢ વૈરાગ્ય જોઈએ. ભગવાન્ સિવાયના સર્વ પદાર્થોમાં રાગ તજી પ્રભુમાં એકતાન થવું એ ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્ય છે. આ વૈરાગ્યથી ભગવાન્ પુરુષોત્તમમાં તત્પરતા થતી હોવાથી તેમ જ ભગવાન્ બાર અંગોવાળા હોવાથી અને તેરમા અંગી-પુરુષોત્તમ મળીને તેર અધ્યાયથી આ ત્રીજું પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે.

ઉત્તમાધિકારી (શ્રોતા=પરીક્ષિત, વકતા=શ્રીશુકદેવજી)
દ્વાદશાંગ પુરુષોત્તમમાં તત્પર-વૈરાગ્યવાન્

પ્રભુનાં દ્વાદશ અંગો : બે ચરણ, બે સાથળ, બે બાહુ, બે સ્તન, બે હસ્ત એક હૃદય અને એક શિર અને એક અંગી-પુરુષોત્તમ મળીને પ્રથમ સ્કન્ધના ૧૯ અધ્યાય છે.

શ્રીસુબોધિનીજીનું મંગલાચરણ

વન્દે શ્રીકૃષ્ણદેવં મુરનરકભિદં વેદવેદાન્તવેદ્યં ।
લોકે ભક્તિપ્રસિદ્ધ્યૈ યદુકુલજલધૌ પ્રાદુરાસીદ્ અપારઃ ।।
યસ્યાસીદ્ રૂપમેવ ત્રિભુવનતરણે ભક્તિવચ્ચ સ્વતન્ત્રં ।
શાસ્ત્રં રૂપં ચ લોકે પ્રકટયતિ મુદા યઃ સ નો ભૂતિહેતુઃ ।।૧।।

શબ્દાર્થ : મુર અને નરક નામના અસુરોને ભેદી નાખનાર, વેદ અને વેદાન્ત થી જેમનું સ્વરૂપ જાણી શકાય છે તેવા શ્રીકૃષ્ણદેવને હું વન્દન કરું છું. લોકમાં ભક્તિની પ્રસિદ્ધિ થાય એટલા માટે જેમનો પાર પામી શકાય એમ નથી તેવા એ પ્રભુ યાદવકુળરૂપ મહાસાગરમાં પ્રકટ થયા. જે પ્રભુનું સ્વરૂપ જ ત્રણ ભુવનો સહિત તરણમાં (મોક્ષમાં) નિમિત્તરૂપ થયું છે, વળી લોકમાં ભક્તિની પેઠે સ્વતન્ત્ર શાસ્ત્રાત્મક સ્વરૂપને જે પ્રભુ આનન્દથી પ્રકટ કરે છે તે પ્રભુ અમારા અભ્યુદયમાં કારણ રૂપ થાઓ.

ભાવાર્થ : સમ્પૂર્ણ શ્રીમદ્ભાગવતનું મનન કર્યા પછી પ્રભુનું જે સ્વરૂપ અનુભવાય છે તેનો અતિ સુન્દર આદર્શ મંગલાચરણના આ પ્રથમ શ્લોકમાં આચાર્યશ્રીએ આપેલો છે. મુર અને નરક નામના અસુરો પ્રભુપ્રાપ્તિમાં મહાવિઘ્નરૂપ હતાં. પ્રભુએ જ્યારે એ બન્નેનો નાશ કર્યો ત્યારે સોળ હજાર રાજકન્યાઓને આપશ્રીની પ્રાપ્તિ થઈ. તેથી જ પ્રારમ્ભમાં આ વિશેષણ યોજ્યું છે. 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દમાં ત્રણ ભાગ છેઃ શ્રી, કૃષ્ અને ણ. આ ત્રણેના અર્થો જુદા છે. 'શ્રી' એટલે બ્રહ્માનન્દરૂપ ચૈતન્ય શક્તિ અને માયાદેવી. તેથી યુકત કૃષ્ણ છે. 'કૃષ્' એટલે સત્તા અને 'ણ' એટલે આનન્દ. એ રીતે વિચાર કરતાં 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દનો અર્થ એ થાય છે કે સચ્ચિદાનન્દરૂપ પરબ્રહ્મ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પ્રભુ એ જ પરમ તત્ત્વ. એ પ્રભુ જ્યારે સર્ગ-વિસર્ગાદિ દશ લીલાઓ કરે ત્યારે 'દેવ' કહેવાય છે. એ લીલાઓ કરવા માટે પ્રભુ ચાર વ્યૂહો ધારણ કરે છે અને વિવિધ અવતારો પણ ધરે છે. સંકર્ષણ, વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ અને પ્રદ્યુમ્ન એ ચાર વ્યૂહ છે. સંકર્ષણ વ્યૂહથી પ્રભુ અસુરોનો સંહાર કરે છે. તેથી જ ''મુર અને નરકાસુરને ભેદનારા'' એવું વિશેષણ આપ્યું. વાસુદેવ વ્યૂહથી પ્રભુ મોક્ષ આપે છે, એનું સૂચન ''વેદ અને વેદાન્ત થી વેદ્ય'' એ વિશેષણમાં છે. પ્રદ્યુમ્ન વ્યૂહથી પ્રભુ વંશવૃદ્ધિ કરે છે, માટે યાદવકુળમાં પ્રાદુર્ભાવ વર્ણવ્યો. અનિરુદ્ધ વ્યૂહથી ધર્મરક્ષા કરે છે, માટે ત્રણ ભુવનોની અને તરણની વાત જણાવી. ધર્મ બે પ્રકારનો છે : એક પ્રવૃત્તિ ધર્મ અને

બીજો નિવૃત્ત ધર્મ. પ્રવૃત્તિધર્મનું ફળ ત્રણ ભુવન છે અને નિવૃત્તિધર્મનું ફળ તરણ એટલે મોક્ષ છે. એ બન્નેનું નિમિત્ત કારણ પ્રભુ જ છે. જેમ પ્રભુનું ભક્તિરૂપ સ્વરૂપ સ્વતન્ત્ર રીતે ઉદ્ધારક છે, તેમ એ પ્રભુનું શાસ્રાત્મક રૂપ પણ ઉદ્ધારક છે અને તેથી પોતાનાં શાસ્રાત્મક રૂપને (શ્રીભાગવત, આદિક ને) પ્રભુ પોતે પ્રગટ કરે છે. એવા અમારા આ પ્રભુ શ્રીભાગવતના વ્યાખ્યાનરૂપ અભ્યુદયમાં (શ્રીસુબોધિનીજી લખવામાં) કારણરૂપ થાઓ એવી પ્રાર્થના કરી છે ।।૧।।

કર્તા જ્ઞઃ સકલસ્ય યો નિગમભૂઃ સર્વસ્વરૂપોપિ સન્ ।
સર્વસ્યાપિ વિધારણો વિજયતે નિર્દોષ-સર્વેષ્ટદઃ ।।
યો લીલાભિરનેકધા વિતનુતે રૂપં નિજં કેવલઃ ।
સોયં વાચિ મમાસ્તુ પૂર્ણગુણભૂઃ કૃષ્ણાવતારઃ પતિઃ ।૨।।

શબ્દાર્થ : જે પ્રભુ જગત્‌ના કર્તા, સર્વના જ્ઞાતા, વેદ જેમાંથી પ્રગટ થયા છે, જે પ્રભુ સર્વનું સ્વરૂપ છે છતાં સર્વને ધારણ કરનારા (સર્વના આધાર) છે, વળી જે પ્રભુ નિર્દોષ ભકતોના બધા મનોરથ પૂરનારા તરીકે વિજય પામે છે (સર્વોત્કૃષ્ટ રીતે બિરાજે છે), જે પ્રભુ કેવળ અર્થાત્ નિર્ગુણ હોઈ પોતે જ ફકત લીલાઓથી પોતાના સ્વરૂપનો અનેક રીતે વિસ્તાર કરે છે, જેમનામાંથી પૂર્ણ ગુણો નીકળ્યા છે તેવા આ શ્રીકૃષ્ણાવતાર પ્રભુ મારી વાણીમાં પતિરૂપે બિરાજો.

ભાવાર્થ : શ્રીભાગવતની વ્યાખ્યા અલૌકિક બને તેટલા માટે આ શ્લોકમાં પોતાની વાણીમાં પ્રભુને બિરાજવાની આચાર્યશ્રી પ્રાર્થના કરે છે. ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્રો માં વર્ણવેલા પ્રભુના સ્વરૂપની ઓળખાણ આપીને એમાં એ વાણીના પતિરૂપ પ્રભુ જ છે, માટે પોતાની વાણીમાં એ જ પ્રભુને બિરાજવાની પ્રાર્થના કરી છે ।।૨।।

શ્રીમદ્‌વલ્લભવિદ્વદીશવિલસદ્ વંશાબ્ધિપૂર્ણેન્દવે ।
શ્રીગોપીપતિવન્દિને સુમનસિ બ્રહ્મામૃતસ્યન્દિને ।।
શ્રીમલ્લક્ષ્મણભટ્ટસૂરિરિતિ યન્ નામાઽખિલાઽભીષ્ટદં ।
તસ્મૈ તાતમહાશયાય હરયે કુર્મો નમઃ સિદ્ધયે ।।૩।।

શબ્દાર્થ : શ્રીવલ્લભ દીક્ષિતના વિદ્વાનોને પણ ઈશ્વરોથી વિલસી રહેલા વંશસાગરના પૂર્ણ ચન્દ્ર, શ્રીગોપીજનવલ્લભ શ્રીકૃષ્ણને વન્દન કરનારા, જેમાંથી સુન્દર મનરૂપ પુષ્પમાં કુદરતી રીતે બ્રહ્મામૃત ઝરે છે અને જેમનું ''શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટ સૂરિ'' એવું સર્વ ઈચ્છિત આપનારું નામ છે, તેવા હરિસ્વરૂપ અમારા પિતા મહાશયને કાર્ય સિદ્ધ થાય

તે માટે અમે નમન કરીએ છીએ.

ભાવાર્થ : શ્રીમદાચાર્યશ્રીના પૂર્વજોમાં ''શ્રીવલ્લભ દીક્ષિત'' નામના એક ધુરન્ધર વિદ્વાન થયા છે. પોતાનો વંશ પવિત્ર, સુપ્રસિદ્ધ અને અતિ ગૌરવશાળી છે એ જણાવવા માટે આ વિશેષણો છે. આચાર્ય શ્રી પોતાના પિતાશ્રી માટે ''શ્રીગોપીજન વલ્લભને વન્દન કરનારા'' એવું વિશેષણ યોજે છે તે ઉપરથી લાગે છે કે પિતાશ્રી પરમ્પરાથી ગોપાળ-ઉપાસક અને શ્રીવિષ્ણુ સ્વામિ-સમ્પ્રદાયના હોવા જોઈએ. ''બ્રહ્મામૃતને રેડનારા'' એ વિશેષણથી જણાય છે કે શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટજી એક મહાન તત્ત્વજ્ઞાની હતા ।।૩।।

શ્રીમદ્ભાગવતાગમઃ સુરતરુર્ લોકે ફલત્વં ગતો ।
ભાષાભેદવિભેદતઃ ત્રયમપિ સ્યાન્નો વિરુદ્ધં મહત્ ।।
ભક્ત્યંશે ફલતા પ્રમાણસુબલે વેદત્વમ્ અર્થે પુનઃ ।
સ્કન્ધૈર્ દ્વાદશભિર્યુતઃ સુરતરુઃ શાખાદ્વિવહ્નિદ્વયમ્ ।।૪।।

શબ્દાર્થ : શ્રીમદ્ભાગવત શાસ્ત્રરૂપ કલ્પવૃક્ષ દૈવી સૃષ્ટિમાં ફલિત થયું છે. જુદી-જુદી ભાષાઓના ભેદથી ફળપણું, કલ્પવૃક્ષપણું અને વેદપણું એ ત્રણ પણ વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે શ્રીભાગવત અતિ પૂજ્ય પુરાણ છે. ભક્તિરૂપ અંશમાં શ્રીભાગવતનું ફલપણું છે, પ્રમાણના અતિબલમાં એનું વેદપણું છે, અર્થમાં તો બાર સ્કન્ધથી યુકત ત્રણસો બત્રીશ અધ્યાય રૂપ શાખાવાળું એ કલ્પવૃક્ષ છે.

ભાવાર્થ : મંગલાચરણ કર્યા પછી ઉત્તમ, મધ્યમ અને હીન અધિકારીઓની પ્રવૃત્તિ આ શાસ્ત્રમાં થાય એટલા માટે શ્રીભાગવતનું સ્વરૂપ આ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે. શ્રીભાગવતનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે : [૧]વેદસ્વરૂપ, [૨]કલ્પવૃક્ષસ્વરૂપ અને [૩]ફળસ્વરૂપ. વળી શ્રીભાગવતમાં ત્રણ ભાષા છે : [૧]સમાધિભાષા, [૨]પરમત ભાષા અને [૩]લૌકિક ભાષા. શ્રીભાગવતમાં આ ત્રણ ભાષા છે, તેથી પહેલાં દર્શાવેલાં શ્રીભાગવતનાં ત્રણ સ્વરૂપમાં કશો વિરોધ આવતો નથી, કારણ કે આ અતિ પૂજ્ય મહાપુરાણ છે. શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કર્યા પછી જેને ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને સમ્પૂર્ણ શ્રીભાગવત ફળરૂપે અનુભવાય છે. એવી જ રીતે સર્વ વેદ અને ઈતિહાસ ના સારરૂપે શ્રીભાગવતને જેઓ જાુએ છે તેમને શ્રીભાગવત વેદરૂપે દર્શન આપે છે; તેમ જ્ઞાન મેળવવા જેઓ શ્રીભાગવતનું અધ્યયન કરે છે તેમને શ્રીભાગવત કલ્પવૃક્ષરૂપે દષ્ટિગોચર થાય છે. બાર સ્કન્ધ એટલે શ્રીભાગવતરૂપ કલ્પવૃક્ષના મૂળને લાગેલી સ્થૂળ શાખાઓ, તેમજ

૩૩૨ શાખાઓ તે ૩૩૨ અધ્યાયરૂપી ડાળીઓ. દશમ સ્કન્ધમાંના પરમ્પરા પ્રાપ્ત ૧૨મો અધ્યાય અઘાસુર વધ, ૧૩મો બ્રહ્માજીદ્વારા વત્સહરણ, ૧૪મો બ્રહ્માજી કૃત ભગવત્સ્તુતિ આ ત્રણ અધ્યાયોને પ્રક્ષિપ્ત માનીને એને બાદ કરતાં કુલ ૩૩૨ અધ્યાય થાય છે.

અર્થં તસ્ય વિવેચિતું ન હિ વિભુર્વૈશ્વાનરાદ્ વાકપતેર્ ।
અન્યસ્તત્ર વિધાય માનુષતનું માં વ્યાસવચ્છ્રીપતિઃ ।।
દત્ત્વાજ્ઞાં ચ કૃપાવલોકનપટુર્ યસ્માદ્ અતોઽહં મુદા ।
ગૂઢાર્થં પ્રકટીકરોમિ બહુધા વ્યાસસ્ય વિષ્ણોઃ પ્રિયમ્ ।।૫।।

શબ્દાર્થ : આનન્દ વિનાના આ લોકમાં શ્રીભાગવતનો અર્થ પ્રકટ કરવા વાણીના પતિ વૈશ્વાનર સિવાય બીજો કોઈ સમર્થ નથી, તેથી તે કાર્ય કરવા માટે મને મનુષ્યદેહરૂપ કરીને, શ્રીવ્યાસજીની માફક શ્રીલક્ષ્મીપતિએ આજ્ઞા આપી. એવી રીતે જે કારણે કૃપાદષ્ટિ કરવામાં ચતુર થયા એ કારણથી વિષ્ણુરૂપ વ્યાસજીને પ્રિય ગૂઢ અર્થ અનેક રીતે હું આનન્દપૂર્વક પ્રકટ કરું છું.

ભાવાર્થ : શ્રીભાગવતની વ્યાખ્યા ઘણાએ કરી છે છતાં આ પ્રવૃત્તિ શા માટે? એનો જવાબ આચાર્યશ્રી આ શ્લોકમાં આપે છે અને પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે. શ્રીભાગવતના અર્થની પૂજા એટલે શ્રીભાગવતનો અર્થ વિરોધ પરિહાર કરી યથાર્થ રીતે બતાવવો. આ કાર્ય કરવાની શક્તિ અગ્નિમાં જ છે. આ અગ્નિ તે વાણીના પતિ છે. 'વાણી' એટલે સરસ્વતી. એ પતિવ્રતા હોવાથી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પોતાના અગ્નિરૂપ પતિને જ બતાવે. બીજાને નહીં. તેથી જ અગ્નિ વિના શ્રીભાગવતાર્થનું સ્પષ્ટીકરણ બીજા કોઈથી ન જ થઈ શકે એમ ધારીને જ ભગવાને એ અગ્નિને મનુષ્યદેહમાં પ્રકટ કરીને શ્રીભાગવાતાર્થ પ્રકટ કરવાની આજ્ઞા કરી. પછી ભગવાને એમની ઉપર (આચાર્યશ્રીરૂપ અગ્નિ સામે) કૃપા કટાક્ષ કર્યો. આ રહસ્ય શ્રીમદાચાર્યચરણ કળી ગયા અને વિષ્ણુની જ્ઞાનકળાના અવતાર શ્રીવેદવ્યાસજીને પ્રસન્ન કરનારો શ્રીભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કર્યો, અને તે પણ આનન્દપૂર્વક ।।૫।।

લક્ષણાં નૈવ વક્ષ્યામિ ન ન્યૂનાદ્ અન્યપૂરણમ્ ।
આર્થિકં તુ પ્રવક્ષ્યામિ પરોક્ષકથનાદતે ।।૬।।

શબ્દાર્થ : લક્ષણા તો હું નહિ જ કહું. ઊણપ દેખાડીને બીજી વાતથી એને પૂરીશ નહીં. પરોક્ષ (છૂપું) કથન હશે તે સિવાય શુદ્ધ અર્થ જ હું કહીશ.

ભાવાર્થ : શ્રીભાગવતના અર્થ કેવી રીતે પોતે પ્રકટ કરશે એની રૂપરેખા બતાવીને આચાર્યશ્રી પ્રતિજ્ઞા કરે છે. **''ગંગાયાં ઘોષઃ''** (ગંગામાં ગામ છે) આ એક વાક્ય છે. આ વાકયનો અર્થ વિરુદ્ધ જણાય છે, કારણ કે ગંગાના પ્રવાહમાં ગામ હોય નહિ, તેથી 'ગંગા' શબ્દનો અર્થ લક્ષણાએ કરતાં ગંગાનો તીર એવો થાય છે. એટલે ગંગાના તટ પર ગામ એવો ભાવાર્થ લેવામાં આવે છે. આચાર્યશ્રી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે શ્રીભાગવતના અર્થમાં હું ઉપર જણાવેલી લક્ષણાનો આશ્રય નહીં જ કરું, તેમ ''આ વાત અધૂરી છે, આ વાકય અહીં ઉમેરવું જોઈએ'' એવાં બહાનાં કાઢીને નવી વાત અંદર દાખલ નહીં કરું. આચાર્યશ્રી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે પરોક્ષ (આડી-અવળી) વાતો વિના જેવો શુદ્ધ અર્થ નીકળતો હશે તેવો જ અર્થ પ્રકટ કરીશ ।।૬।।

અવિરોધેન સપ્તાનામ્ અર્થાનામ્ ઈહ સંગતિઃ ।।
ઉત્તરોત્તરદૌર્બલ્યં વાચ્યં સંકોચતઃ પરમ્ ।।૭।।

શબ્દાર્થ : સાતે અર્થનો વિરોધ ન આવે તેમ અહીં આ ટીકામાં અર્થની સંગતિ છે. પરન્તુ સંકોચને લીધે સાતે અર્થોમાં ઉત્તરોત્તર અર્થની દુર્બલતા કહેવી જોઈએ.

ભાવાર્થ : શ્રીભાગવતાર્થ નિબન્ધમાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે અમે શ્રીભાગવતનો સાત રીતે અર્થ પ્રકટ કર્યો છે : ૧શાસ્ત્રાર્થ ૨સ્કન્ધાર્થ ૩પ્રકરણાર્થ ૪અધ્યાયાર્થ ૫વાક્યાર્થ ૬પદાર્થ ૭અક્ષરાર્થ આ સાત અર્થ છે. આ સાતેમાં પરસ્પર વિરોધ ન આવે તે રીતનો એક અર્થ શ્રીસુબોધિનીમાં છે. એમાં એટલું તો માનવું જ પડશે કે એ સાતેમાં ઉત્તરોત્તર અર્થ દુર્બળ ગણાશે. જેમ કે 'શાસ્ત્રાર્થ' એટલે આખા શ્રીભાગવતનો અર્થ. હવે એ પ્રથમ શાસ્ત્રાર્થ બીજા સ્કન્ધાર્થમાં ન જ આવે, તેથી શક્તિનો સંકોચ ગણી લેવો. તેમ જ આખા સ્કન્ધનો અર્થ તે સ્કન્ધના એક પ્રકરણમાં ન આવે તેથી સ્કન્ધાર્થ કરતાં પ્રકરણાર્થ દુર્બળ ગણાય. એ જ રીતે પ્રકરણાર્થ કરતાં અધ્યાયાર્થ દુર્બળ ગણાય. આ હિસાબે ઉત્તરોત્તર દુર્બળતા સમજી લેવી ।।૭।।

ભાષાત્રયવિરોધશ્ચ કલ્પભેદાત્ સમાહિતઃ ।।
ભાષાત્રયવિભેદશ્ચ લક્ષણૈર્ જ્ઞાપ્યતે પુનઃ ।।૮।।

શબ્દાર્થ : શ્રીભાગવતમાં ત્રણ ભાષામાં પરસ્પર વિરોધ દેખાતો હોય તો એનું સમાધાન કલ્પભેદથી કરેલું છે. અને ત્રણ ભાષાનો તફાવત તો લક્ષણોથી જણાવવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ : સમાધિ, પરમત અને લૌકિક એ ત્રણ ભાષા શ્રીભાગવતમાં છે. એમાં જો

પરસ્પર વિરોધ આવે તો એમ સમજી લેવું કે આ કથા અમુક કલ્પની છે અને આ કથા અમુક કલ્પની છે. ત્રણે ભાષાનો તફાવત તો તે-તે ચોક્કસ લક્ષણોથી સ્પષ્ટ થશે ।।૮।।

અર્થત્રયન્તુ વક્ષ્યામિ નિબન્ધેઽસ્તિ ચતુષ્ટયમ્ ।।
અત્ર સન્તઃ સ્વસન્તોષૈર્ આજ્ઞાં યચ્છન્તુ સિદ્ધયે ।।૯।।

શબ્દાર્થ : આ વ્યાખ્યાનમાં તો હું વાક્યાર્થ, પદાર્થ અને અક્ષરાર્થ એ ત્રણ અર્થ કહીશ. શાસ્ત્રાર્થ, સ્કન્ધાર્થ, પ્રકરણાર્થ અને અધ્યાયાર્થ એ ચાર અર્થ તત્ત્વદીપ નિબન્ધના ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં છે. આ કાર્યની સિદ્ધિ થાય એ માટે સન્તપુરુષો પોતાનો સન્તોષ વ્યકત કરી (મને) આજ્ઞા આપો ।।૯।।

સેવા-મનોરથોનું જાહેર પ્રદર્શન કરનારાઓ વાંચો!

ભાવ ગુપ્ત રહે તો જ વધે. તેથી પોતાના આશ્રમધર્મોની પછવાડે પોતાના ભગવદ્ભાવોને ગુપ્ત રાખીને ભગવત્સેવા કરવી જોઈએ. જેના હૃદયમાં પ્રભુ નથી બિરાજતા તે જ પોતાના ભાવોને ખુલ્લેઆમ પ્રદર્શિત કરતો હોય છે. જો પ્રભુ હૃદયમાં બિરાજતા હોય તો ભાવોનું ઉઘાડે છોગે પ્રદર્શન સમ્ભવ નથી.

(શ્રીમહાપ્રભુજી, અણુભાષ્ય)

પ્રાણ કંઠ સુધીપણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુઆજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો.(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ માણસને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ

પ્રથમસ્કન્ધ–અધિકારલીલા

(દક્ષિણ ચરણ)

પ્રથમ પ્રકરણ–હીનાધિકાર

અધ્યાય–૧

શૌનકે પૂછેલા છ પ્રશ્નો

વિશેષ : ‘ભાગવત’શાસ્ત્ર એટલે આનન્દરૂપ હરિની લીલાનું વર્ણન. શ્રીભાગવતનું લક્ષણ એ છે કે ‘‘જેની ગાયત્રીથી શરૂઆત કરીને ધર્મનો વિસ્તાર વર્ણવ્યો હોય અને જેમાં વૃત્રાસુરના વધની કથા હોય તે’’. આ પ્રથમ શ્લોક ગાયત્રીના અર્થરૂપ છે. એમાં **‘ધીમહિ’**પદ ગાયત્રીના **‘ધીમહિ’**પદનું અનુસન્ધાન કરાવે છે. **‘‘સત્યં પરં’’** પદો ગાયત્રીના **‘તત્’** પદના અર્થરૂપ છે. **‘‘જન્માદ્યસ્ય યતોન્વયાદ્ ઈતરતઃ’’** એ ગાયત્રીના **‘સવિતુઃ’** પદના અર્થરૂપ છે. ‘સવિતા’ એટલે સૂર્ય નહિ પણ પ્રસવકર્તા. **‘અર્થેષ્વભિજ્ઞઃ’** પદો ગાયત્રીના ‘દેવસ્ય’ પદનું સૂચન કરે છે. **‘તેજોવારિમૃદાં’** અને **‘‘ધામ્ના...કુહકં’’** પદો ગાયત્રીના **‘વરેણ્યં’** અને **‘ભર્ગઃ’** પદોના અર્થરૂપ છે. આ પ્રમાણે ગાયત્રીથી જ શ્રીમદ્ભાગવતની શરૂઆત છે.

આ શાસ્ત્રમાં ધર્મનો પણ વિસ્તાર છે અને વૃત્રાસુરની કથા પણ છે. એમાં પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકાર લીલાનું વર્ણન છે. અધિકાર પણ લીલા છે કેમકે અમુક જીવને અમુક અધિકાર સમ્પાદન કરી આપનાર પણ ભગવાન્ જ છે. એનાં ત્રણ પ્રકરણ છે. પ્રથમ હીન પ્રકરણના ત્રણ અધ્યાય છે. પ્રથમ અધ્યાય પ્રશ્નાધ્યાય છે. ભગવાનના છ ધર્મો છે માટે પ્રથમ અધ્યાયમાં છ પ્રશ્નો છે. એક શ્લોકથી મંગલાચરણ, બે શ્લોકથી શ્રીભાગવતનો મહિમા, બે શ્લોકથી શૌનકનો અને સૂતનો પ્રસંગ, ત્રણ શ્લોકથી સૂતની સ્તુતિ એમ આઠ શ્લોક થયા. પછી એક શ્લોકથી પ્રશ્ન, અઢી શ્લોકથી સકારણ પ્રશ્ન; તથા ચાર શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણવિષયક પ્રશ્ન, જે ચતુર્વ્યૂહના પ્રાકટ્યનો સૂચક છે અને આગળ શૌનકાદિકે બીજા પ્રશ્નો કર્યા છે. આટલી વાત પ્રથમ અધ્યાયમાં આવે છે.

શ્રીભાગવતશાસ્ત્રનો આરમ્ભ કરતાં વ્યાસજી મંગલાચરણ કરે છે : આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં મંગલાચરણ કરવાથી ગ્રન્થ કર્તાનું આયુષ્ય વધે છે અને ભવિષ્યમાં પણ એ ગ્રન્થનો પાઠ કરનારની ભગવત્ પ્રેમમાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે.

જન્માદ્યસ્ય યતોઽન્વયાદ્ ઈતરતશ્ચાર્થેષ્વભિજ્ઞઃ સ્વરાટ્
તેને બ્રહ્મહૃદા ય આદિકવયે મુહ્યન્તિ યત્ સૂરયઃ ।।
તેજોવારિમૃદાં યથા વિનિમયો યત્ર ત્રિસર્ગોઽમૃષા
ધામ્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં પરં ધીમહિ ।।૧।।

જે પરબ્રહ્મ આ જગત્ના જન્માદિનું સમવાયિ[૧] અને નિમિત્ત કારણ છે, જે પરબ્રહ્મને સર્વે જીવોના સર્વે પુરુષાર્થોનું[૨] સારી રીતે જ્ઞાન છે, જે પરબ્રહ્મ નિરપેક્ષ હોઈ સ્વસ્વરૂપથી પ્રકાશમાન[૩] છે, [૪]જે પરબ્રહ્મે વિદ્વાનોને[૫] પણ મોહ પમાડે તેવા વેદો આદિકવિ બ્રહ્માને પુરાણસહિત[૬] વિસ્તારી[૭] આપ્યા, [૮]જે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં દેહ, ઈન્દ્રિય અને અન્તઃકરણ ના ધર્મો તેજમાં[૯] જલબુદ્ધિ, જલમાં પૃથ્વીની બુદ્ધિ, પૃથ્વીમાં અગ્નિની બુદ્ધિ વગેરે જોનારના દૃષ્ટિદોષથી જેમ મિથ્યા છે તેવા જ મિથ્યા છે, જે પરબ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપથી જ સદા[૧૦] કપટને[૧૧] અથવા અવિદ્યાને દૂર કરે છે એવા પરમ સત્ય પરબ્રહ્મનું અમે ધ્યાન[૧૨] ધરીએ છીએ ।।૧।।

વિશેષ :

૧. મૃત્તિકા ઘટનું સમવાયિ અથવા ઉપાદાન કારણ છે તેમ જગત્નું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ છે. ઘટ બનાવનાર કુંભાર અને બનાવવાનાં સાધન ચક્ર વગેરે નિમિત્ત કારણ છે તેમ જગત્નું નિમિત્ત કારણ પણ બ્રહ્મ છે એટલે જગત્નું અભિન્ન-નિમિત્તોપાદાન કારણ બ્રહ્મ છે તેમજ પ્રયોજક, અધિષ્ઠાન વગેરે સર્વે કારણો બ્રહ્મ જછે.

૨. **'અર્થ'** એટલે પ્રયોજન અથવા નિમિત્ત. ભગવાનને ફળનું અજ્ઞાન નથી પણ એકથી બહુ પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરે છે અથવા જીવોના સર્વે પુરુષાર્થોની સિદ્ધિમાટે જગત્ની ઉત્પત્તિ કરે છે. સર્વે પ્રયોજન જાણતાં છતાં પોતાને કાંઈ ખાસ પ્રયોજન નથી તે જણાવવા **'અર્થેષુ'** અર્થોમાં એમ સાતમી વિભક્તિ મૂકી છે. જ્ઞાનશક્તિનો અને પ્રયોજનનો સમાસ કર્યો નથી તેથી પોતાને હર્ષ-વિષાદ નથી એમ સૂચવે છે.

૩. પોતે વિષયોમાં કદાપિ રમતા નથી પણ સ્વસ્વરૂપમાંજ રમણ કરે છે.

૪. આ પ્રકારે શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં જગત્નું અથવા રૂપપ્રપઞ્ચનું કારણ પરમાત્મા છે. એમ વર્ણન કરીને બીજા ચરણમાં વેદનું અથવા નામપ્રપઞ્ચનું કારણ પણ પોતે જ છે એ વર્ણવે છે. જગત્માં જીવોનું બન્ધન થાય છે અને વેદ મોક્ષ કરે છે માટે બન્નેની ઉત્પત્તિનું વર્ણન જુદું કર્યું છે.

૫. વિદ્વાનો મોહ પામે છે. કેમકે એમને ભગવદાશ્રય નથી તેથી જ મીમાંસકો યજ્ઞને લૌકિક,

માત્ર ફલસમ્બન્ધમાં જ વૈદિક, માને છે; સાંખ્યો અને યોગીઓ બ્રહ્મને જીવોનો આત્મા જ માને છે; પૌરાણિકો પુરુષપર્યન્ત જાય છે, પરન્તુ પુરુષોત્તમ પર્યન્ત જતા નથી. માત્ર ભગવાન્ અથવા ભગવદીયો જ વેદના ખરા અર્થને સમજી શકે છે.

૬. પુરાણ એ ભગવાનનું હૃદય છે માટે અથવા મનપૂર્વક

૭. વેદ નિત્ય હોવાથી ઉત્પત્તિ ન કહી પણ તેને પદથી વિસ્તાર માત્ર કહ્યો.

૮. આ પ્રમાણે જગત્‌થી બન્ધન અને વેદથી મોક્ષ એમ બન્ને પ્રકારે ભગવાન્ માત્ર ક્રીડા કરે છે એ સર્વ ભગવાનની લીલા જ છે એમ કહી બે ચરણથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય સૂચવ્યું. આગળ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર ગુણોનું વર્ણન કરે છે.

૯. ઝાંઝવાંના જળરૂપ તેજમાં જળબુદ્ધિ, જ ળમાં પૃથ્વીબુદ્ધિ, રાત્રે મણિ વગેરે પૃથ્વીમાં અગ્નિબુદ્ધિ, મૃત્તિકા, કાચ વગેરેમાં જળબુદ્ધિ, વાદળાંમાં ચન્દ્રબુદ્ધિ, ચન્દ્રકિરણોમાં વસ્ત્રબુદ્ધિ વગેરે એ જ પ્રમાણે માયા અથવા એનાં કાર્યો, દેહ, ઇન્દ્રિય અને અન્તઃકરણ ના ધર્મો ભગવાનના સ્વરૂપમાં અને અવતારોમાં છે જ નહિ, માત્ર જોનારના દષ્ટિદોષથી જ ભાસે છે. ભગવાન્ તો સર્વદા પોતાના સ્વરૂપથી જ સર્વ કાર્યો કરે છે. ભગવાન્‌માં દેહ અને ઇન્દ્રિયો કેટલાક કલ્પે છે અને એમાં **ચિત્ અને આનન્દ** કલ્પે છે, કેટલાક **આનન્દ** માં દેહ અને ઇન્દ્રિયો કલ્પે છે, કેટલાક કૃષ્ણનો આવેશ કલ્પીને જડ-જીવનો સ્વરૂપમાં સમ્બન્ધ કલ્પે છે, કેટલાક કોઈ જીવવિશેષ અથવા જડવિશેષમાં ખાસ સામર્થ્ય કલ્પે છે, કેટલાક શરીરમાં માયાનો અને માયાવીનો અધ્યાસ કલ્પે છે. એ સર્વેની બુદ્ધિ ભ્રાન્ત છે. બ્રહ્મમાં શરીરનો અને ઇન્દ્રિયોનો સમ્બન્ધ જ નથી.

૧૦. કલિકાળ વગેરે કોઈ પ્રતિબન્ધક થઈ શકતાં નથી.

૧૧. દેહ ઇન્દ્રિય વગેરેમાં આત્મભાવ થવો એ.

૧૨. અથવા પ્રીતિ કરીએ છીએ.

આ શ્રીભાગવતમાં [૧]નિર્મત્સર [૨]સત્પુરુષનો નિષ્કપટ[૩] પરમ[૪] ધર્મ કહ્યો છે, ત્રણ તાપને દૂર કરનાર અને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર વાસ્તવિક વસ્તુ[૫] આમાં જાણવાની છે. અને મહામુનિ[૬] શ્રીવેદવ્યાસજીએ આ શ્રીભાગવત પ્રકટ કર્યું છે. એના વધારે વર્ણનથી શું? પરન્તું ભાગ્યવાન્ આ શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા કરનારા કુશલ પુરુષો શ્રીભાગવતનો શ્રવણ કરતાં તુરત જ ભગવાનને હૃદયમાં ધારણ કરી શકે છે એથી બીજી મોટાઈ શી હોઈ શકે? ।।૨।।

વિશેષ : ૧. ભગવાનની લીલાના વર્ણનરૂપ ગ્રન્થમાં કે જેના શ્રવણમાત્રથી સર્વથા અસાધ્ય પણ સુસાધ્ય થાય છે. ધર્મ અને જ્ઞાન એ સાધન છે અને ભગવાનનું પ્રાકટ્ય એ સાધ્ય છે. વેદે કર્તવ્ય, કરવામાટે જે કહ્યો તે 'ધર્મ' કહેવાય. યજ્ઞાત્મક ધર્મ છે, આચાર પણ ધર્મ છે. સત્ય શૌચ વગેરે તપશ્ચર્યા અને ભગવચ્છ્રવણાદિ પણ ધર્મ ગણાય છે. આ અનેક સાધનથી સાધ્યનો આવિર્ભાવ માત્ર શ્રીભાગવતના શ્રવણથી થાય તેથી એ કલ્પદ્રુમથી પણ વિશેષ છે.

૨. બીજાની ચડતી જોઈને ખેદ થાય એનું નામ 'મત્સર' નામનો દોષ. તે જેનામાં ન હોય તે નિર્મત્સર; એવા છતાં સત્પુરુષ એટલે દોષ ન હોય અને બીજાનું ભલું થાય એવું કરવાની શક્તિ-કૃપા તેથી યુક્ત એ નિર્મત્સર સત્પુરુષ.

૩. ધર્મમાં કાપટ્ય સમ્ભવે નહિ, કારણ કે વેદે વિહિત તે ધર્મ એમ તો પ્રથમ કહ્યું છે. ત્યાં કાપટ્ય સમ્ભવે નહિ, છતાં અહીં ''નિષ્કપટ ધર્મ'' એમ વ્યાસજી કહે છે તેથી જો કે વેદ તો યથાર્થ કહે છે પણ તેને સમજનારની બુદ્ધિના ભ્રમથી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ કે **''સ્વર્ગકામો યજેત''** એમ શ્રુતિ કહે છે તેમાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય સ્વર્ગ એટલે 'આત્મસુખ' છે પણ કામી લોકો એનો સ્વર્ગલોક એવો અર્થ કરીને એ લોકના ઉદ્દેશથી યજ્ઞાદિ કરે છે. વળી શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ ની વાતમાં એકજ વસ્તુ એકને શુદ્ધ અને બીજાને અશુદ્ધ એમ કેમ સમ્ભવે? ત્યાં કહેનારનું તાત્પર્ય બીજું છે; તેથી તે ધર્મોમાં કાપટ્ય તેમજ તપ વગેરેમાં કામના એ કાપટ્ય છે; એક જ વસ્તુ એકને કર્તવ્ય અને બીજાને અકર્તવ્ય એવા ધર્મોમાં કાંઈક કાપટ્ય છે તેથી અહીં તે આ ધર્મો નહિ પણ નિષ્કપટ ધર્મો જેવા કે શ્રવણાદિક જે કરે તેને નિત્યફળ સિદ્ધજ થાય.

૪. 'પર' એટલે ભગવાન્ જેનાથી પ્રકટ થાય તે પરમ.

૫. યજ્ઞ, કાલ, પુરુષ વગેરે જાણવા યોગ્ય જ છે, પરન્તુ એના પણ તાત્પર્યરૂપ ભગવાન્ છે તેથી ખરી વસ્તુ જાણવાની અહીં જરૂર છે એમ લખ્યું છે.

૬. કાવ્યાદિ ગ્રન્થોમાં પણ રસનું વર્ણન આવે છે પણ એ કર્તાના દોષથી દૂષણવાળા હોય છે એવું અહીં નથી એમ બતાવવા માટે મહામુનિ વ્યાસજીની આ કૃતિ બતાવી છે, જેમાં કર્તા ભગવજ્જ્ઞાનાવતાર હોવાથી કર્તૃદોષની સમ્ભાવના નથી. એથી સર્વથી ઉત્તમ શ્રીભાગવત છે એમ કહેવાથી વસ્તુનિર્દેશાત્મક મંગલનું વર્ણન આ શ્લોકમાં થયું.

(આમ મધ્યભાવ કલ્પદ્રુમત્વ કહીને હવે) નિગમરૂપ કલ્પતરુનું[1] આ ગલિત ફલ છે, શુકના મુખદ્વારા[2] મળેલ તેથી અમૃતદ્રવ્યવાળું છે, લયને પહોંચતા સુધી રસરૂપ છે તે જ આ શ્રીભાગવત નામનું[3] ગ્રન્થરૂપ ફળ છે તેના રસના ભોક્તા રસિકો તેના

ભાવના ચિન્તક હે ભાવુકો! રસરૂપ હોવાથી આ લીલાવર્ણનરૂપ ભાગવતનું પાન૪ કરો. અથવા 'આલયમ્' એટલે પ્રત્યેક જીવે મરણપર્યન્ત ભાગવદ્રસનું પાન કરવું ।।૩।।

વિશેષ :

૧. કાવ્યમાં લોકોને સમજાવવા માટે રૂપક બતાવાય છે. તેમ અહીં 'કલ્પતરુ' શબ્દ અલંકારરૂપે કહેવામાં નથી આવ્યો, કારણ કે શ્રીભાગવત તો સર્વ વેદોના સારરૂપ હોવાથી સર્વોદ્ધારક છે તેથી તેમાં આવા અલંકારોની કલ્પના કરવી ઠીક નથી. પણ સાક્ષાત્ વ્યાસજી ભગવાનના જ્ઞાનના અવતારરૂપ હોવાથી એમના જ્ઞાનમાં એ સત્ય વસ્તુ કલ્પવૃક્ષ રૂપે સ્ફુરી એ પ્રમાણથી જ એમના શબ્દો અન્યથા અનુપપન્ન થાય તો પ્રમાણ ન ગણાય તેથી વૈકુંઠમાં વેદરૂપ વૃક્ષ છે તેના ફલરૂપ શ્રીભાગવત પણ ત્યાં નિત્ય છે. જે વ્યાસાવતારે, ભગવાન્ કરુણા કરી સર્વોદ્ધારાર્થ પધાર્યા ત્યારે, સાથે લાવ્યા છે. રસરૂપ હોવાથી એમના અન્તઃકરણમાં સ્થિત હતું તે સ્વપુત્ર શુકના અન્તઃકરણમાં સ્વાન્તઃકરણદ્વારા આપ્યું.

૨. શુકદેવજીદ્વારા પૃથ્વી ઉપર આવ્યું તે શુકદેવજીએ પ્રથમ પરીક્ષિતને ઉદ્દેશીને કહ્યું તેથી **'શુકમુખાત્'** એમ કહ્યું છે.

૩. ભગવત્સમ્બન્ધિની લીલા મુખ્યત્વે દશ પ્રકારની છે. તે દશ પ્રકારની સર્ગાદિ લીલાનું જેમાં વર્ણન હોય તે 'શ્રીભાગવત્' કહેવાય. તે અક્ષરાત્મક ભગવત્ લીલાનું વાચક છે અને એનો વાચ્યાર્થ રસરૂપ છે અને રસ ફળરૂપ છે. બીજે શ્રવણાદિ સાધનરૂપ હોય અને મોક્ષાદિ ફળરૂપ હોય તેમ અહીં નથી; અહીં તો **''નામરૂપે વ્યાકરવાણિ''** શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાન્ સ્વતન્ત્ર ફળરૂપ છે; એમણે જ્યારે કૃપા કરી ત્યારે નામ અને રૂપ નો વિસ્તાર કર્યો એટલે ભક્તો એને ફળરૂપ માની એનાથી કૃતાર્થ થાય છે. જ્ઞાનીભક્તો એ દ્વારા મોક્ષફળને મેળવે છે પણ સ્વરૂપ તો ફલાત્મક છે.

૪. રસાત્મક હોવાથી પાનમાં ક્લેશને કે તૃપ્તિને અવકાશ નથી, જેનાથી તૃપ્તિ થાય છે તેની રસતામાં ન્યૂનતા છે. રસિકતાના અધિકારી જુદા હોય છે. આ શ્રીભાગવતરસનો અધિકાર લોકતૃષ્ણાવાળાને નથી તેથી **'પારમહંસ્યસંહિતા'** કહેવાય છે તેથી જ **''શુકમુખાદ્ અમૃતદ્રવસંયુતમ્''** એમ મૂળ શ્લોકમાં કહ્યું છે. જેમ સાકર મધુર રસ છે છતાં સ્વદોષથી પિત્તવાળાને કડવા રસનો અનુભવ થાય છે તેમ સંસારાવેશવાળાને શ્રીભાગવતમાં રસરૂપતા ન ભાસે તો તેથી ભાગવતમાં રસત્વની ન્યૂનતા નથી પણ પાનકર્તાના દોષ જ એની રસતાના પ્રતિબન્ધકો છે એમ સમજવું. 'સાંભળો' એમ ન

કહેતાં આ રસનું 'પાન કરો' એમ કહેવાનું તાત્પર્ય કે કથા શ્રવણ કરીએ તે કાનમાં આવીને પછી થોડી વારે આપણે એનું સ્મરણ કરીએ તો એ સ્મરણમાં આવતી નથી તેવી રીતે આ ભાગવત સાંભળવાની વ્યાસજી આજ્ઞા કરતા નથી, વ્યાસજી પાન કરવાનું કહે છે. પાન કરવું એટલે બહાર રહેલા રસરૂપ પદાર્થને અન્દર દાખલ કરવો. એને લોકમાં 'પાન કર્યું' એમ કહેવાય છે. તેમ અહીં પણ વક્તાના મુખથી નીકળેલ ભગવલ્લીલારૂપ રસને કર્ણદ્વારા હૃદયમાં ધારણ કરવો, પછી એનું મનન કરવું એ મનન સિદ્ધ થયા પછી નિદિધ્યાસન કરવું; એટલું થાય ત્યારે શ્રવણ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ વર્ણસમુદાયને રસરૂપ કહ્યો અને એનું પાન કરવાનો આદેશ પણ વિશેષ અર્થસૂચક છે એમ સમજવું. આ ત્રણ શ્લોક પર્યન્ત શ્રીભગવત્‌નો ઉપોદ્ઘાત થયો.

*વિષ્ણુ જેના દેવતા છે તેવા નૈમિષારણ્યમાં શૌનકાદિ ઋષિઓ સહસ્ર વર્ષનો સત્ર કરવા ભેગા મળ્યા છે ।।૪।।

વિશેષ : હવે ગ્રન્થનો પ્રારમ્ભ કરે છે. અત્ર કહેવાનું એટલું છે કે શ્રીભાગવતના પરમ્પરાગત સાત અર્થ કથાના અર્થથી જુદા છે એટલે બીજા ટીકાકારોએ લખ્યા નથી. એ સાત અર્થોમાંથી ચાર નિબન્ધમાં લખ્યા છે અને ત્રણ શ્રીસુબોધિનીજીમાં છે.

આનન્દરૂપ હરિની લીલારૂપ આ સર્વ છે એમ જાણતાં ભગવાનનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થાય છે તેનાથી ભક્તિ થાય છે. એ સર્વનું કારણ લીલાજ્ઞાન છે. એ લીલા મુખ્યત્વે દશ પ્રકારની છે. એમાં પ્રથમસ્કન્ધ અધિકારલીલારૂપ છે એ દશ લીલાનું અંગ અધિકાર છે એથી પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારલીલા છે. એ ત્રણ પ્રકારનો છે. અધિકાર મુજબ શ્રીભાગવતનો અર્થ હૃદયારૂઢ થાય છે. સૂત-શૌનક, નારદ-વ્યાસ અને શુક-પરીક્ષિત એ બધાના અધિકાર જુદા હોવાથી તે-તેના જ્ઞાનમાં અને ફળમાં ભેદ છે. એમાં સૂત-શૌનક હીનાધિકારી છે.

એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં એ મુનિઓ અગ્નિમાં હોમ કરીને બેઠેલા સૂતજીનો સત્કાર કરી આદરપૂર્વક આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા ।।૫।।

ઋષિઓ બોલ્યા : તમે ઇતિહાસ સહિત પુરાણો ભણ્યા છો. હે નિષ્પાપ! એનાં આખ્યાન પણ કર્યા છે, ધર્મશાસ્ત્રો પણ તમો એની વ્યાખ્યા કરીને ભણ્યાં છો ।।૬।।

વેદ જાણનારમાં શ્રેષ્ઠ બાદરાયણ જે જાણે છે અને બ્રહ્માદિથી લઈ આપના સુધીને જાણનાર બીજા મુનિઓ જે જાણે છે હે સૌમ્ય! તે સર્વ તમે એમના અનુગ્રહથી એના ભાવસહિત જાણો છો, કારણ કે ગુરુઓ સ્નેહવાળા શિષ્યને ગુપ્ત વાત પણ કહે છે ।।૭-૮।।

હે દીર્ઘાયુષ્યવાન્! તે-તે શાસ્ત્રમાં જે પુરુષનું સહેલાઈથી સાચુકલું શ્રેય કરનાર વસ્તુ તમારા નિશ્ચયમાં હોય તે અમને કહેવાને તમે યોગ્ય છો ।।૯।।

હે સભ્ય! આ કળિયુગમાં ઘણું કરીને મનુષ્યો અલ્પ આયુષ્યવાળા, આળસુ, ઘણી જ મન્દ બુદ્ધિવાળા, મન્દ ભાગ્યવાળા અને રોગાદિકથી પીડાયેલા છે ।।૧૦।।

તેમ શ્રવણ કરતાં ઘણાં કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય તેથી કેવળ શ્રવણમાત્રથી કૃતાર્થતા થતી નથી, સાંભળવાનું પણ બહુ છે તેથી હે સાધો! જે તમે બુદ્ધિથી સારરૂપ નિશ્ચિત કર્યું હોય તે કહો, જેના શ્રવણથી પ્રાણીઓનું કલ્યાણ થાય અને ભગવાન્ સારી રીતે પ્રસન્ન થાય ।।૧૧।।

હે સૂતજી! ભક્તોના પતિ ભગવાન્ જેમનાં કાર્ય કરવાની ઈચ્છાથી વસુદેવની ભાર્યા દેવકીજીમાં પ્રકટ થયા તે તમે જાણો છો? તમારૂં કલ્યાણ હો ।।૧૨।।

તે સમ્બન્ધિ બધું જાણવાની ઈચ્છાવાળા અમો તમને કહેવાની પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે જે ભગવાન્ પ્રાણીમાત્રનાં ઐહિક અને પારલૌકિક શ્રેય સિદ્ધ કરવા વૈકુંઠથી અહીં પધાર્યા છે ।।૧૩।।

ઘોર સંસારમાં દુઃખ પામતો જીવ જેમનું નામ મુખથી ઉચ્ચારે તેટલામાંજ દુઃખથી મુકત થાય છે; સર્વેને ભય કરનાર કાળને પણ જેનો ભય લાગેછે ।।૧૪।।

જ્ઞાની ભક્તો જેમના ચરણનો આસરો કરવા માત્રથી તત્કાળ પવિત્ર થાય છે જ્યારે ગંગાજળ તો સેવન કરનારને જ પવિત્ર કરે છે ।।૧૫।।

જેમનાં કાર્ય સ્તુતિ કરવા લાયક છે તેવા ભગવાનનો યશ કલિયુગના મળને દૂર કરનાર હોવાથી શુદ્ધિની કામનાવાળો કયો પુરુષ ન સાંભળે? ।।૧૬।।

એ લીલા વડે કળાને ધારણ કરનાર ભગવાનનાં વિદ્વાનોએ ગાયેલ કર્મ શ્રદ્ધાવાળા અમોને સંભળાવો ।।૧૭।।

હે બુદ્ધિમન્! જીવના દુઃખને હરનાર ભગવાનના અવતારની કથા જે ભગવાન્ કર્તુમ્, અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તું સમર્થ એટલે ‘ઈશ્વર’ છે, જે લોકનું કલ્યાણ કરનારી લીલાનું આત્મમાયા (ઈશ્વરનું સર્વભવન સામર્થ્ય) વડે ધારણ કરે છે તેમની શુભ અવતારકથા અમને તમે કહો ।।૧૮।।

જે સાંભળનારને અને એના રસને જાણનારને પદ-પદમાં વધારે સ્વાદ આપે છે તે ઉત્તમશ્લોક ભગવાનના પરાક્રમ અનેક વખત સાંભળવા છતાં અમે તૃપ્ત થતા નથી ।।૧૯।।

જે લોકોથી ન બની શકે તેવાં કર્મ બળદેવજીની સાથે કેશવે કર્યા, કારણ કે એઓ ભગવાન્ છે, કપટથી મનુષ્યભાવને બતાવે છે તેમની કથા કહો ।।૨૦।।

કળિયુગનો પ્રવેશ થયો જાણી, બધાં કર્મ છોડી કેવળ કથારૂપ દીર્ઘ સત્રવડે અમો અહીં વૈષ્ણવક્ષેત્રમાં બેઠેલા છીએ. (આનાથી કથા સાંભળવામાં સ્વયોગ્યતા ઋષિઓએ સૂચવી.) ।।૨૧।।

દુસ્તર કલિને તરવાની ઈચ્છા કરતા અમો અહીં બેઠા ત્યાં સમુદ્રમાં નાવિક વગરના નાવમાં બેઠેલા માણસને નાવિક મળે તેમ તમે દૈવેચ્છાથી અમને મળ્યા ।।૨૨।।

બ્રૂહિ યોગેશ્વરે કૃષ્ણે બ્રહ્મણ્યે ધર્મવર્મણિ ।।
સ્વાં કાષ્ઠામ્ અધુનોપેતે ધર્મઃ કં શરણં ગતઃ ।।૨૩।।

ધર્મનું રક્ષણ કરનાર બ્રાહ્મણના હિતૈષી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ વૈકુંઠ પધાર્યા ત્યારે ધર્મ કોને શરણે ગયો એ વાત આપ કહો ।।૨૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવતમાં પ્રથમસ્કન્ધના હીનાધિકારમાં
‘‘શૌનકે પૂછેલા છ પ્રશ્નો’’ નામનો
પ્રથમ અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

ફંડ-ફાળામાટે, આજીવિકામાટે દક્ષિણા લઈને કે મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે
ભાગવતકથા કરવી, બેસાડવી કે સાંભળવી એ
શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનરૂપ ઘોર પાપ છે

અધ્યાય ૨

ફળ સાધનરૂપ ત્રણ કર્મોનો નિર્ણય

ઈતિ સમ્પ્રશ્ન-સંહૃષ્ટઃ સ વિપ્રૈ રૌમહર્ષણિઃ ।।
પ્રતિપૂજ્ય વયસ્તેષાં પ્રવક્તુમ્ ઉપચક્રમે ।।૧।।

વ્યાસજી બોલ્યાઃ એ પ્રકારે રોમહર્ષણના પુત્ર ઉગ્રશ્રવા (સૂતજી) બ્રાહ્મણોના એવા સારા પ્રશ્નથી પ્રસન્ન થયા અને એમના વચનને અભિનંદીને એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાનો આરંભ કર્યો ।।૧।।

(પ્રથમ દેવતાને નમસ્કાર કરીને પ્રારમ્ભ થાય. તેથી **સૂતજી** પોતાના ગુરુને નમસ્કારરૂપ **મંગલાચરણ** કરે છે કે) જેને કાંઈ કર્તવ્ય કરવાનું રહ્યું નથી તેવા-ઉપનયન વગરના છતાં સર્વ છોડીને ચાલી નીકળતા શુકદેવજીને જોઈ એમના પિતા વ્યાસજી પુત્રવિરહથી દીન થઈ 'હે પુત્ર! હે પુત્ર!' એમ બોલાવે છે ત્યારે સર્વભૂતોના હૃદયમાં રહેલા શુકદેવજીની તન્મયતાથી વૃક્ષો ઉત્તર આપે છે એવા શુકમુનિને ચારે તરફથી હું નમન કરું છું ।।૨।।

ભગવાનના જેવા પ્રતાપવાળું, સર્વ વેદના સારરૂપ, ઘોર અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારને તરવાને ઈચ્છનાર, સંસારીઓના હૃદયમાં સ્વસ્વરૂપનો પ્રકાશ કરનાર અસાધારણ દીપક તેવું જે ગુપ્તપુરાણ તે શ્રીભાગવત્‌નો દયાથી પ્રચાર કરનાર વ્યાસના પુત્ર અને મુનિજનોના ગુરુ શુકદેવજીને હું શરણે જાઉં છું ।।૩।।

નારાયણને, મનુષ્યમાં ઉત્તમ નરને, સરસ્વતી દેવીને અને વ્યાસજીને નમન કરીને જયનો* (ભગવત્કથાનો) પ્રારંભ કરવો. (ચારેય ભગવત્સ્વરૂપ છે) ।।૪।।

વિશેષ : મહાભારત અને અઢાર પુરાણ એ **'જય'** કહેવાય છે. એ વાંચતાં પહેલાં નારાયણ વગેરેનું સ્મરણ કરવું એવો શિષ્ટાચાર છે. અહીં નારાયણ એટલે વકતા વ્યાસ અને નર તેની સમીપમાં સાધન કરનારા છે. એનું સ્મરણ કરવાથી કથા કહેનારના હૃદયમાંથી લોકાવેશ દૂર થઈને સર્વાત્મા પ્રવેશે છે. ઉત્તમ નર તે સૂત્રાત્મા અને સરસ્વતી દેવી ભાગ્યાત્મિકા વાકયરૂપિણી છે. આ બધાં નામ સાક્ષાત્ ભગવાનનાં વાચક છે અને સાક્ષાત્પ્રભુ જ પ્રણામ કરવા યોગ્ય છે તેથી એમને પ્રથમ નમન કરીને કથાનો આરમ્ભ કર્યો છે.

એ પ્રમાણે નમન કરીને **સૂતજીએ કહ્યું** : હે મુનિઓ! વિશ્વનું કલ્યાણ કરનાર સરસ પ્રશ્ન તમે કર્યો; સરસ એટલા માટે કે તમારો પ્રશ્ન કૃષ્ણસમ્બન્ધી છે, જે કૃષ્ણના આવેશથી અન્તઃકરણ પ્રસન્ન થાય છે ।।૫।।

મનુષ્યોને માટે સૌથી શ્રેષ્ઠ, પરમ ધર્મ તે જ છે કે જેનાથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ થાય. તે પણ એવી કે જેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું નિમિત્ત[1] અર્થાત્ કામના ન હોય અને જે નિત્ય-નિરન્તર ટકી રહે, જેની ધારા કયાંય તૂટે નહિ. [2]આવી ભક્તિથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ખૂબ પ્રસન્ન થાય છે ।।૬।।

વિશેષ : ૧. કોઈ નિમિત્તથી થયેલી વસ્તુ તે નિમિત્તના નાશથી નાશ પામે છે માટે સોપાધિક ભક્તિ આત્મગામિની ન થઈ શકે માટે ભક્તિને અહૈતુકી કહી છે.

૨. કોઈ રોગાદિકથી પણ એનો બાધ ન થવો જોઈએ. જેનો બાધ કોઈ પણ કારણથી

થાય તે ભક્તિ પણ ભગવદ્ ગામિની ન થાય તેથી મૂળમાં 'અપ્રતિહતા' કહી છે. આ બે વિશેષણવાળી ભક્તિ પ્રભુને પ્રસન્ન કરે છે.

વાસુદેવ ભગવાન્‌માં ભક્તિ થતાં જ તે નિર્હેતુક જ્ઞાનને અને વૈરાગ્યને સત્વર ઉત્પન્ન કરે છે ।।૭।।

પુરુષોએ સારી રીતે કરેલો ધર્મ વિશ્વક્સેન ભગવાનની કથામાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન ન કરે તો એ ધર્મ નહિ પરન્તુ કોરો શ્રમ જ છે ।।૮।।

મોક્ષ સમ્બન્ધી ધર્મનું ફળ અર્થ[1] નથી, ધર્મ જ જેનો અન્તિમ અર્થ છે તેવા તેવા અર્થનું ફળ કામ[2] નથી ।।૯।।

વિશેષ : ૧. અર્થથી ધર્મ થાય પણ ધર્મથી અર્થ થતો નથી તેથી ધર્મનું ફળ અર્થ નથી. ૨. કૃપણને અર્થ છે પરન્તુ કામ એનાથી ભોગવાતો નથી અને પશુને અર્થ નથી તથાપિ કામ ભોગ તો છે. તેથી અર્થનું પર્યવસાન કામમાં નથી પરન્તુ મોક્ષમાં છે એમ ત્રણે પુરુષાર્થનું તાત્પર્ય મોક્ષમાં જ હોવાથી **''ધર્માદર્થશ્ચ કામશ્ચ સ કિમર્થં ન સેવ્યતે''** એમ કહેનારનું મન્તવ્ય ઠીક નથી.

કામ એટલે 'વિષયસુખ' તેનું ફળ ઇન્દ્રિયને પોષવી એ નથી પરન્તુ જેટલાથી જીવન ટકે તેટલો જ કામ ઉપયોગી છે. જીવનનું ફળ તત્ત્વજ્ઞાન છે, નહિ કે અર્થ-કામ. અર્થ-કામસાધક જીવન મોક્ષમાં બિન-ઉપયોગી છે ।।૧૦।।

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ[1] અદ્વિતીય એક જ જ્ઞાનને 'તત્ત્વ' કહે છે જેને જ્ઞાનીઓ 'બ્રહ્મ'[2] કહે છે, યોગીઓ 'પરમાત્મા' અને ભક્તો 'ભગવાન્' કહે છે ।।૧૧।।

વિશેષ : ૧. જેને વેદના એક પણ અક્ષરમાં સન્દેહ ન હોય તેને ભાગવત્‌શાસ્ત્રમાં તત્ત્વજ્ઞાની કહ્યો છે. **૨.** શ્રુતિમાં 'બ્રહ્મ' નામથી, ગીતામાં 'પરમાત્મા' નામથી અને શ્રીભાગવત્‌માં 'ભગવાન્' નામથી બોલાય છે.

તેથી શ્રદ્ધાવાળા મનનશીલો શ્રુતિથી[1] ગ્રહણ થયેલી અને [2]જ્ઞાન-વૈરાગ્ય વાળી ભક્તિવડે સ્વસ્વરૂપમાં એ બ્રહ્મને દેખે છે ।।૧૨।।

વિશેષ : ૧. જેમ-જેમ શ્રવણ કરતો રહે તેમ-તેમ ભક્તિ હૃદયમાં સ્થિર થાય છે.

૨. અહીં જ્ઞાનને અને વૈરાગ્યને ત્રીજી વિભક્તિમાં કહ્યો તેથી ''સહયુક્તે પ્રધાને'' એ વ્યાકરણસ્મૃતિથી ભક્તિની મુખ્યતા બતાવી છે.

તેથી હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ (દ્વિજો કરતાં શ્રેષ્ઠ એટલે કે ત્રણ જન્મવાળા. માતાના ઉદરથી થયેલો જન્મ પહેલો; ઉપનયન સસ્કાર એ બીજો જન્મ, યજ્ઞની

દીક્ષા એ ત્રીજો જન્મ.) શૌનકાદિ ઋષિઓ! પોત-પોતાના વર્ણ અને આશ્રમ પ્રમાણે ધર્માચરણની સિદ્ધિ ત્યારે જ થઈ કહેવાય કે જ્યારે એનાથી પ્રભુ પ્રસન્ન* થાય ।।૧૩।।

વિશેષ : સાધન તો કેવળ પાપને દૂર કરે છે એ પછી ભગવત્પ્રસાદ થાય છે અને એ પ્રસાદથી જ અન્તઃકરણ વસ્તુતઃ શુદ્ધ થાય છે ત્યારે શ્રવણાદિમાં રુચિ ઉદ્ભવે છે.

તેથી ભક્તના રક્ષક ભગવાનનું એકાગ્ર ચિત્તથી શ્રવણ, કીર્તન, ધ્યાન અને પૂજન નિત્ય કર્તવ્ય છે ।।૧૪।।

જેના ધ્યાન રૂપ ખડગવડે જ્ઞાની પુરુષો કર્મગ્રન્થિ કાપી નાખે છે તેવા પ્રભુની કથામાં કોણ પ્રીતિ ન કરે? ।।૧૫।।

હે બ્રાહ્મણો! પ્રભુની કથામાં પ્રીતિ ત્યારે થાય કે જ્યારે કથા સાંભળવાની ઈચ્છા રાખનાર પુરુષને કથામાં શ્રદ્ધા હોય. પવિત્ર તીર્થસેવનથી અને મોટા પુરુષોની સેવાથી આ બધું પ્રાપ્ત થાય છે ।।૧૬।।

જેનાં શ્રવણ-કીર્તન પવિત્ર કરે છે તેવા સત્પુરુષોના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ સ્વસ્વરૂપ કથા સાંભળનારના હૃદયમાં રહીને તેમનાં પાપ દૂર કરે છે ।।૧૭।।

એમ નિત્ય ભગવદ્ગુણ સાંભળતાં સાંભળનારનાં પાપ નષ્ટપ્રાયઃ થાય છે ત્યારે ઉત્તમ શ્લોક ભગવાન્‌માં એકનિષ્ઠાવાળી ભક્તિ થાય છે ।।૧૮।।

ત્યારે રજોગુણથી તથા તમોગુણથી થતા કામ લોભ વગેરે ચિત્તને ભેદી શકતાં નથી અને ચિત્તમાં સત્ત્વનો ઉછાળો આવતાં પ્રસન્નતા થાય છે ।।૧૯।।

એમ પ્રસન્ન મનવાળા અને ભગવાનની ભક્તિ કરનાર અને સંગને છોડનાર ભક્તને ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે ।।૨૦।।

જ્ઞાન થયું કે તત્કાલ હૃદયની અહન્તા-મમતાની દઢ ગાંઠ ખુલી જાય છે, મનના સર્વ સન્દેહ નિવૃત્ત થાય છે. ભગવાન્ આત્મા છે એવો અનુભવ થતાં આ જીવનાં સર્વે કર્મોનો ક્ષય થાય છે ।।૨૧।।

માટે શબ્દરસના જાણનારા ભગવદ્ભક્તો પરમાનન્દયુક્ત થઈને ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારી વાસુદેવ ભગવાનની ભક્તિ નિત્ય કરે છે ।।૨૨।।

એક જ પુરુષ અહીં જગત્‌ની સ્થિતિ વગેરેને માટે પ્રકૃતિના રજ, તમ અને સત્ત્વગુણ ધારણ કરે ત્યારે રજોધિષ્ઠિત 'બ્રહ્મા', તમોધિષ્ઠિત 'શિવ' અને સત્ત્વાધિષ્ઠિત 'વિષ્ણુ' એવાં નામ ધારણ કરે છે. એ ત્રણમાં પણ મનુષ્યનું શ્રેય તો

સત્ત્વતનુ વિષ્ણુથી જ થાય છે ।।૨૩।।

પૃથ્વીના* વિકારરૂપ લાકડાંથી ધૂમ થાય છે તેમાંથી ત્રયીમય અગ્નિ થાય છે તેમ તમોગુણથી રજોગુણ અને તેથી સત્ત્વગુણ ઉત્તરોઉત્તર શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે તેથી બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે ।।૨૪।।

વિશેષ : પૃથ્વીમાંથી કાષ્ઠ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં પાણીનો ભાગ હોવાથી ધુમાડો થાય છે. શુષ્ક કાષ્ઠથી અગ્નિ થાય છે અને વૈદિક કાર્યમાં એ અગ્નિ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તેમાંથી લીલાં કાષ્ઠથી સૂકાંસારાં, એનાથી અગ્નિ ઉત્તમ. એમ તમ કરતાં રજ ઉત્તમ, એનાથી સત્ત્વ ઉત્તમ એમ સમજવું.

પહેલાં મુનિઓ અધોક્ષજ(ઇન્દ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન શક્ય નથી તેવા) ભગવાનનું પોતાના કલ્યાણનેમાટે ભજન કરતા હતા કે જે ભજન કરવાથી એ મુનિઓની પછીથી થનારાનાં પણ કલ્યાણ થયાં છે ।।૨૫।।

મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પુરુષો ઘોરરૂપવાળા ભૂતપતિઓને છોડીને નારાયણની શાન્ત કળાને ભજે છે અને બીજાના ઉત્કર્ષને જોઈને એની ઈર્ષ્યા કરતા નથી ।।૨૬।।

રજોઅને તમોગુણી સ્વભાવવાળા જીવો ધન, ઐશ્વર્ય અને પ્રજા ની પ્રાપ્તિમાટે રાજસ અને તામસ દેવતાને જેવા કે પિતૃના ઈશ, ભૂત અને પ્રજા ના ઈશને ભજે છે કારણ કે એમનો સ્વભાવ એમના જેવો છે ।।૨૭।।

બધા વેદ* ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. યજ્ઞો પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની આરાધના માટે જ છે. યોગો પણ એમને જ પ્રાપ્ત કરવા માટેના ઉપાયો છે. કર્મોદ્વારા પણ એમની જ પ્રાપ્તિ કરવાની છે. જ્ઞાનથી પણ એમને જ જાણવાના છે. તપ પણ એમની પ્રાપ્તિમાં કારણ છે. ધર્મ પણ એમને માટે જ છે. અરે, બધી જ ગતિઓનું લક્ષ્ય, પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. આ બધાં-વેદ, યજ્ઞો વગેરે સત્ત્વગુણ પરાયણ છે. સત્ત્વગુણથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે અને તેનાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે ।।૨૮-૨૯।।

વિશેષ : વેદ સાત્ત્વિક પ્રમાણ છે. યજ્ઞ, સાત્ત્વિક જ્ઞાન, યોગ, તપ, આચાર એ સર્વ સાત્ત્વિક છે. અને સત્ત્વના અધિષ્ઠાતા વાસુદેવ તેથી અત્ર સર્વને વાસુદેવપર એટલે ''વાસુદેવ છે પરાયણ-પરમ ગતિ-ધામ તેવાં'' કહ્યાં છે.

એ જ ભગવાને ગુણવતી અને ઉચ્ચ-નીચ સર્વભવનસમર્થ* માયાવડે પોતે નિર્ગુણ રહીને સ્વસામર્થ્ય બળે આરમ્ભમાં જગત્ રચ્યું છે ।।૩૦।।

વિશેષ : ભગવાન્ પૌરાણિકી સૃષ્ટિ કરે છે તેમાં પણ માયા તો કેવળ નિમિત્તરૂપે જ રહે છે. ભગવાન્ ગુણપ્રધાન ભાવથી સૃષ્ટિકર્તા હોવાથી સૃષ્ટિના અનેક ભેદ છે. ભગવાનનું સર્વભવનસામર્થ્ય એટલે શક્તિ તેનું જ નામ 'માયા' છે. બીજા પણ માયાના અનેક ભેદ છે.

સાત્ત્વિક અન્તઃકરણ, સાત્ત્વિક-રાજસ ઈન્દ્રિયો, રાજસ-તામસ વિષયો અને તામસ પંચમહાભૂતો એમ ચારે પ્રકારનો સૃષ્ટિભેદ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની સિદ્ધિને અર્થે છે. દેહથી ધર્મ, તન્માત્રાથી અર્થ, ઈન્દ્રિયથી કામ અને અન્તઃકરણથી મોક્ષસિદ્ધિ થાય છે.(સુબોધિનીજી)

એ માયાબળે વિલસતા ગુણોમાં પ્રવેશ કરીને રહેલા પોતે પણ યદ્યપિ ગુણયુક્ત જેવા ભાસે છે. તથાપિ એમની વિજ્ઞાનશક્તિ પ્રકાશે છે. (જીવની જેમ તિરોહિત થતી નથી) ।।૩૧।।

જેમ એક જ અગ્નિ સ્વકારણરૂપ કાષ્ઠમાં નાનો-મોટો દેખાય છે તેમ પ્રાણીમાત્રમાં ભગવાન્ દર્શન દે છે ।।૩૨।।

દેવ, મનુષ્ય, પશુરૂપ એ સ્વનિર્મિત સૃષ્ટિમાં પોતે જ બિરાજે છે અને તે-તે વિષયોને સ્વયં ભોગવે છે ।।૩૩।।

ભાવયત્યેષ સત્ત્વેન લોકાન્ વૈ લોકભાવનઃ ।।
લીલાવતારાનુરતો દેવતિર્યઙ્નરાદિષુ ।।૩૪।।

એ જ ભગવાન્ સત્ત્વગુણવડે લોકનું પાલન કરે છે તેમજ દેવ, પશુ અને મનુષ્ય આદિમાં તે-તે જીવને અર્થે લીલાવડે અવતાર ધારણ કરે છે ।।૩૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્માં પ્રથમ સ્કન્ધના હીનાધિકારમાં
''ફળ- સાધનરૂપ ત્રણ કર્મોનો નિર્ણય'' નામનો
બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

દક્ષિણા સ્વીકારીને, ફંડ-ફાળા માટે કે મૃતકના ઉદ્ધાર અર્થે યોજાતી ભાગવતકથાના આયોજનની ગુરુએ આજ્ઞા આપવી કે તેમાં હાજરી આપવી તે શ્રીમહાપ્રભુજીનો દ્રોહ છે, પાપ છે.

અધ્યાય ૩
શ્રીભગવાનના અવતારો

જગૃહે પૌરુષં રૂપં ભગવાન્ મહદાદિભિઃ ।।
સમ્ભૂતં ષોડશકલમ્ આદૌ લોકસિસૃક્ષયા ।।૧।।

સૂત બોલ્યા : ભગવાનને બ્રહ્માંડની રચના કરવાની ઈચ્છા થઈ. ઈચ્છા થતાં જ પોતે પુરુષનું રૂપ ગ્રહણ કર્યું. આ પુરુષરૂપ મહત્ તત્ત્વ અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા એ સાતથી બનેલું તથા સોળ કળાઓ-દસ ઈન્દ્રિય, મન અને પંચમહાભૂતવાળું હતું. (આ ત્રેવીસ તત્ત્વો કહેવાય છે.) ।।૧।।

યોગનિદ્રાને વિસ્તારતા અને જળમાં પોઢેલા ભગવાનના નાભિકમળમાંથી મરીચિ વગેરે ઋષિવર્યોને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માજી થયાં ।।૨।।

જેમના અવયવરૂપ સ્થાનથી લોકોનો વિસ્તાર થયો છે તે ભગવાનનું સર્વ કાર્ય કરવાને શક્તિવાળું રૂપ ખરેખર ખીલી ઉઠેલા વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપ છે ।।૩।।

હજારો ચરણ, સાથળ, ભુજા અને મુખોવાળું તથા હજારો મસ્તક, કાન, આંખ અને નાસિકાઓ તેમજ હજારો મુકુટ, વસ્ત્ર અને કુંડલોવાળું એ રૂપ યોગી લોકો પોતાનાં યોગસિદ્ધ નેત્રો વડે જુએ છે ।।૪।।

એ અનેક અવતારોનું ધામ અને નષ્ટ ન થાય તેવું બીજ છે, જેના અંશના પણ અંશ વડે દેવ, પશુ અને મનુષ્ય વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે ।।૫।।

એ જ ભગવાને[1] પ્રથમ કુમારની સૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને સનકાદિ રૂપે પ્રકટીને ન આચરી શકાય તેવું અખંડિત બ્રહ્મચર્ય[2] પાળ્યું ।।૬।।

વિશેષ : ૧. ભગવાન્ સત્ત્વશરીરમાં પ્રવેશ કરીને સર્વદા રહે તે 'અવતાર' કહેવાય, કાર્યકાલે આવે તે 'આવેશ' કહેવાય. તેથી શરીર શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ બે પ્રકારનાં કહેવાય છે. એનો નિર્ણય વૈષ્ણવતન્ત્રમાં આપેલો છે. ભગવાન્ જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ વડે અવતાર ધારણ કરે છે. વરાહાદિ અવતારમાં પ્રભુ બળનું કાર્ય કરે છે. દત્ત, વ્યાસ આદિ અવતારો વડે જ્ઞાનકાર્ય કરે છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, રામ (પરશુરામ), રામચન્દ્ર, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, વ્યાસ, કપિલ, દત્ત, ઋષભ, શિશુમાર, રુચિના પુત્ર (રૌચ્ય), નારાયણ, હરિ, તાપસ, કૃષ્ણ, મનુ, મહીદાસ, હંસ, મોહની, હયગ્રીવ, વડવાવક્ત્ર, ધન્વન્તરિ, કલ્કિ વગેરે અવતાર કેવળ વિષ્ણુ છે. લક્ષ્મી, બ્રહ્મા, રુદ્ર, શેષ, ગરુડ, ઈન્દ્ર, કામ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, વ્યૂહ, સૂર્ય, ચન્દ્ર,

બૃહસ્પતિ, ધર્મ, તત્પત્નીઓ, દક્ષાદિ, મનુ એના પુત્રૌ ઋષિઓ, નારદ, પર્વત, કશ્યપ, સનકાદિક, બ્રહ્માદિ, દેવતા, ભરત, કાર્તવીર્ય, વૈન્ય વગેરે, ચક્રવર્તી, ગય, લક્ષ્મણાદિ, બળદેવ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, અર્જુન વગેરે વિશેષ આવેશી છે.

૨. ભૂખનો અગ્નિ અસહ્ય છે તેમ કામાગ્નિ પણ અસહ્ય છે. જેમ ભૂખમાં જલપાન તેમ કામમાં સ્ત્રીપ્રેક્ષણ આદિ છે. જેમ ભૂખમાં અન્નતૃપ્તિ તેમ કામમાં રેતઃપાતથી તૃપ્તિ છે. જેમાં બીજરૂપ કામ હોય તે 'કુમાર'. તેને સ્ત્રીરૂપ જલના સેવનથી યૌવન થાય છે. સનકાદિકને સ્ત્રીનો સંસર્ગ ન હોવાથી સદા કૌમારવય છે. સ્ત્રીના સ્મરણાદિ વિના બીજને ધારણ કરવું એ 'બ્રહ્મચર્ય' કહેવાય. તે સામર્થ્ય જીવમાં ન હોવાથી ભગવાન્ જ કામાગ્નિ સહન કરી શકે. તેથી જ 'કુમાર'રૂપે અહીં ભગવાનનો પ્રથમાવતાર કહ્યો છે.

બીજા વરાહાવતારમાં આ લોકની વૃદ્ધિને અર્થે યજ્ઞના ઈશ એવા ભગવાને રસાતળમાં ગયેલી પૃથ્વીને લાવવાને વરાહાવતાર ધર્યો ।।૭।।

ત્રીજા અવતારે ઋષિસર્ગમાં નારદજી પ્રકટ થયા, જેનાથી કર્મનું ફળ ભોગવવું ન પડે તેવું નૈષ્કર્મ્યરૂપ વૈષ્ણવતન્ત્ર (નારદ પંચરાત્ર) નારદજીએ પ્રકટ કર્યું ।।૮।।

ચોથા અવતારમાં ધર્મકળાના સર્ગમાં નર અને નારાયણ એમ બે રૂપે પ્રકટ થઈને આત્માની શાન્તિયુક્ત, કોઈથી ન થઈ શકે તેવું, શાન્ત તપ આચર્યું ।।૯।।

પાંચમા અવતાર સિદ્ધના ઈશ્વર કપિલદેવજી, જેમણે કાળે કરીને નષ્ટ થયેલું સાંખ્ય કે જેમાં તત્ત્વસમુદાયનો નિર્ણય છે તે સાંખ્ય પ્રકટ કરીને 'આસુરિ' નામના મુનિને કહ્યું ।।૧૦।।

અનસૂયાથી અત્રિમાં દત્તરૂપે પ્રકટ્યા એ છઠ્ઠા અવતાર. તે અવતારમાં આન્વીક્ષિકી (યોગસહિત આત્મજ્ઞાનરૂપી) વિદ્યા અલર્ક રાજાને અને પ્રહ્‌લાદ વગેરેને કહી ।।૧૧।।

સાતમા અવતારમાં આપ રુચિ પ્રજાપતિની 'આકૂતિ' નામની પત્નીથી યજ્ઞ સ્વરૂપે પ્રકટ થયા અને પોતાના પુત્ર યામ વગેરે દેવતાઓની સાથે પોતે સ્વાયમ્ભુવ મન્વન્તરની રક્ષા કરી ।।૧૨।।

નાભિરાજાથી મેરુદેવીમાં ભગવાન્ ઋષભદેવજીનો આઠમો અવતાર થયો તેમણે સર્વ આશ્રમોએ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય ધીર પુરુષનો સન્ન્યાસરૂપ નિવૃત્તિમાર્ગ બતાવ્યો ।।૧૩।।

ઋષિઓની પ્રાર્થનાથી નવમો અવતાર પૃથુરાજાનો થયો તેમણે આ પૃથ્વીમાંથી

સર્વ ઔષધિનું દોહન કર્યું જેનાથી એ 'ઉશત્તમ' સૌથી સુન્દર-સૌથી કલ્યાણકારી કહેવાયા ।।૧૪।।

એમણે જ ચાક્ષુષ મન્વન્તરના અન્તે થયેલ પ્રલયમાં *મત્સ્યરૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વીરૂપ નૌકામાં સર્વ બીજને અને વૈવસ્વત મનુને લઈને એક મન્વન્તર પર્યન્ત એઓનું રક્ષણ કર્યું ।।૧૫।।

વિશેષ : કલ્પની સમાપ્તિમાં દૈનન્દિન પ્રલય થાય છે. એક કલ્પમાં ૧૪ મનુ થાય છે તેથી ૧૪ મન્વન્તર થયા પછી પ્રલય થાય. અને ચાક્ષુષ મનુ તો છઠ્ઠા છે માટે પ્રલય ન થવો જોઈએ તેથી આ દેખાડેલો પ્રલય માયિક છે એમ શ્રીધર વગેરેનું કથન છે; પરન્તુ એ યુક્ત નથી. કેમકે મનુઓ ક્રમે થાય એવો નિયમ નથી. તેથી ચાક્ષુષ પણ કોઈવાર ૧૪મો મનુ હોઈ શકે. મત્સ્યપુરાણમાં વૈવસ્વત મનુ પછી ક્રમથી સાવર્ણિ, રોચ્ય, ભૌત્ય, મેરુસાવર્ણિ, ઋતુ, ઋતુધામ, વિશ્વક્સેન એમ કહેલ છે. અને માર્કંડેય પુરાણમાં પાંચ સાવર્ણિ, રૌચ્ય, ભૌત્ય એમ ક્રમ છે તેથી આ પ્રલય માયિક નથી.

દેવતા અને દાનવો જ્યારે મન્દરાચળને રવાઈ કરીને સમુદ્રમન્થન કરવા લાગ્યા ત્યારે અગિયારમો અવતાર કચ્છપ ભગવાનનો થયો. તેમણે પોતાની પીઠ ઉપર મન્દર પર્વત ધર્યો ।।૧૬।।

બારમો અને તેરમો અવતાર ધન્વન્તરિનો થયો તેમણે દેવતાઓને અમૃત પાયું અને મોહિની સ્વરૂપે અસુરોને મોહ ઉત્પન્ન કર્યો ।।૧૭।।

નૃસિંહજીનો અવતાર ચૌદમો થયો. તેમણે અત્યન્ત બળવાન થયેલા દૈત્યેન્દ્ર હિરણ્યકશિપુને, જેમ ચટાઈ કરનાર ઘાસ કાપે તેમ, નખોથી ચીરી નાખ્યો ।।૧૮।।

પન્દરમો અવતાર વામનજીનો થયો. તેમણે પોતાનું સ્વરૂપ અતિસૂક્ષ્મ કર્યું અને સર્વ લઈ લેવાની ઈચ્છાથી બલિરાજા પાસેથી તેના યજ્ઞમાં જઈ ત્રણ પગલાં જમીન માગી ।।૧૯।।

સોળમા પરશુરામ અવતારમાં બ્રાહ્મણદ્રોહી રાજાઓને જોઈને કોપ કરીને એકવીસ વાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરી ।।૨૦।।

પછી સત્યવતીમાં પરાશર મુનિથી વેદવ્યાસ રૂપ સત્તરમો અવતાર થયો. તેમણે મનુષ્યોને અલ્પબુદ્ધિવાળા જોઈને વેદરૂપ વૃક્ષની શાખાઓ કરી ।।૨૧।।

દેવતાઓનાં કાર્ય કરવાની ઈચ્છાએ રાજારૂપે શ્રીરામચન્દ્રજી પ્રકટ થયા અને

સમુદ્રનિગ્રહ વગેરે કાર્ય કર્યાં ।।૨૨।।

ઓગણીસમા અને વીસમા અવતારે યદુકુળમાં જન્મ ધારણ કરીને રામ અને કૃષ્ણ રૂપે પ્રકટ્યા. તેમણે પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો ।।૨૩।।

ત્યારબાદ કલિયુગ સારી રીતે પ્રવૃત્ત થશે. ત્યારે દેવતાઓના દુશ્મન દૈત્યોને મોહ પમાડવા બિહારમાં અજિનના પુત્ર સ્વરૂપે આપનો બુદ્ધ* અવતાર થશે ।।૨૪।।

વિશેષ : આ પ્રભુના અવતારમાં કૂર્માવતાર, આદિકૂર્મનો, ધન્વન્તરિ વિષ્ણુનો, નૃસિંહ કાળનો, વામન વિષ્ણુનો, પરશુરામ વૈશ્વાનરનો, વ્યાસ વિષ્ણુના જ્ઞાનનો, રામ વાસુદેવનો, બળદેવજી સંકર્ષણનો, કૃષ્ણ વ્યૂહોનો અને બુદ્ધ વાસુદેવનો અવતાર છે એમ સમજવું.

યુગસન્ધ્યામાં જ્યારે રાજાઓ ચોર-ડાકુ જેવા થઈ જશે ત્યારે ‘વિષ્ણુયશ’ નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં જગત્પતિ આ પ્રભુ કલ્કિ રૂપે પ્રકટ થશે ।।૨૫।।

હે દ્વિજો! જેમ અક્ષય જલાશયમાંથી હજારો નહેરો નીકળે છે તેમ સત્ત્વનિધિ ભગવાનના અસંખ્ય અવતાર થાય છે ।।૨૬।।

ૠષિઓ, મનુઓ, દેવો, અત્યન્ત બળવાન પુરુષો, મનુપુત્રો અને પ્રજાપતિઓ સહિત સર્વએ રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાવાળા ભગવાનની કળા એટલે ધર્માવિશરૂપ છે ।।૨૭।।

એ સર્વ અવતારો કોઈ કળા, કોઈ અંશ, કોઈ આવેશરૂપ છે; એવા કૃષ્ણ પણ હશે એવું ન સમજવું. કેમકે કૃષ્ણ તો સર્વ અવતારોના અવતારી છે તેથી **કૃષ્ણ તો સ્વયં ભગવાન્** છે. એઓ દૈત્યોથી પીડિત આ લોકની યુગે-યુગે રક્ષા કરે છે ।।૨૮।।

આ કૃષ્ણનો જન્મ ગુહ્ય છે. આ અવતારની કથાનો પ્રયત્નપૂર્વક સાંજ-સવાર પ્રેમ પૂર્વક જે પાઠ કરે તે સર્વ દુઃખથી મુક્ત થઈ જાય ।।૨૯।।

ચૈતન્યરૂપ ભગવાન્ કે જે (પ્રાકૃત્) રૂપરહિત છે તેનું મહદ્ વગેરે માયાગુણોએ (સત્ત્વવ્યવધાનથી રચેલું) આ રૂપ છે. જેમ લોહના ગોળામાં અગ્નિ રહે છે તેમ આ રૂપ સમજવું ।।૩૦।।

જેમ આકાશ અરૂપ છે તેમાં મેઘ દેખાય છે, જેમ વાયુ અરૂપ છે તેમાં રજ દેખાય છે તેમ દ્રષ્ટા ભગવાન્માં મૂર્ખ લોકોએ દશ્યત્વનો* આરોપ કર્યો છે ।।૩૧।।

વિશેષ : આકાશમાં અને વાયુમાં રૂપ નથી. તેમાં અન્ય વસ્તુ રહી ન શકે તથાપિ આપણે મેઘ અને રજપુંજને જોઈએ છીએ તેમ ભગવાન્ સર્વના દ્રષ્ટા છે તથાપિ એમના સ્વરૂપને નહિ

જાણનાર મૂર્ખો આ ભગવાન્‌માં દશ્યત્વનો, તે-તે પદાર્થોના દેખાવાપણાનો, આરોપ સ્વબુદ્ધિભ્રમે કરે છે.

આ સ્થૂલ રૂપથી પર ભગવાનનું એક સૂક્ષ્મ અવ્યકત રૂપ છે, જે ન તો સ્થૂલની માફક આકાર વગેરે ગુણવાળું છે, નથી તો તે દેખવામાં આવી શકતું, ન સાંભળવામાં. એ જ સૂક્ષ્મ શરીર છે. આત્માનો આરોપ અથવા પ્રવેશ થવાથી એ જ 'જીવ' કહેવાય છે અને એનો વારંવાર જન્મ થાય છે ।।૩૨।।

ઉપર્યુક્ત આ બે સત્ અને અસત્ રૂપો, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર, અવિદ્યાથી જ આત્મામાં આરોપિત છે. જે અવસ્થામાં આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી આ આરોપ દૂર થઈ જાય છે એ જ વખતે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જીવેય નથી અને જડ પણ નથી. જે કંઈ છે તે બધું ભગવાન્ જ છે. તે બેઉ જડ અને જીવ દેખાય છે તે અવિદ્યાથીજ ।।૩૩।।

જ્યારે વિશેષ ચતુર ભગવાનની માયા મતિરૂપે રહેલી (પણ) વિરમે છે ત્યારે જીવ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરીને આનન્દરૂપ થાય છે ।।૩૪।।

એમ અજન્મા, અકર્તા અને દરેકના હૃદયના પ્રેરક કૃષ્ણના વેદમાં ગુપ્ત રીતે કહેલાં જન્મ અને કર્મ કવિઓ વર્ણવે છે ।।૩૫।।

એ પુરુષોત્તમની લીલા વિફળ નથી. એ અમોઘ સફળ લીલા વડે આ જગત્‌ને ઉત્પન્ન કરે છે, રક્ષણ કરે છે અને સ્વરૂપમાં લીન કરે છે. તથાપિ એમાં પોતે આસકત થતા નથી. છ ગુણના ઈશ્વર પ્રાણીઓમાં ગુપ્તરૂપે બિરાજીને, સ્વાધીન રહીને, ઈન્દ્રિયોના સુખની ગન્ધ લે છે ।।૩૬।।

જેવી રીતે અણજાણ માણસ નટે ચેષ્ટાથી કરેલી કરામતને નથી સમજી શકતો તેવી જ રીતે પોતાના સંકલ્પ અને વાણી (વેદ) દ્વારા ભગવાને પ્રકટ કરેલ નાના પ્રકારનાં નામ, રૂપો તથા લીલાઓને, દુષ્ટબુદ્ધિવાળો જીવ તર્ક-યુક્તિ-પ્રમાણ દ્વારા જાણી શકતો નથી ।।૩૭।।

ચક્ર જેના શ્રીહસ્તમાં છે અને અનન્ત જેનાં પરાક્રમ છે તેવા લૌકિક વૈદિક પ્રમાણોથી પર, જગત્કર્તાની ગતિ નિષ્કપટ ભાવે નિરન્તર આદરપૂર્વક એમના ચરણને ભજનાર જાણે છે ।।૩૮।।

હવે આ સંસારમાં (આપ) ભગવાનો ધન્ય છો, કારણ કે સર્વ લોકના નાથ વાસુદેવમાં આવી રીતે સમ્પૂર્ણ આત્મભાવ કરો છો, જેથી ભયંકર સંસારમાં ફરી

આવવાનું રહેતું નથી. (આ શ્લોકમાં સૂતજી શ્રોતાઓને માટે **''ધન્યા ભગવન્તઃ''** શબ્દો વાપરે છે કારણ કે શ્રીગીતાજી ૧૭-૩માં નિર્ણય આપ્યો છે કે **''યો યચ્છ્રદ્ધઃ સએવ સઃ''** જેને જે દેવમાં શ્રદ્ધા હોય તે-તે રૂપ જ છે. તમને ભગવાન્‌માં પરમ શ્રદ્ધા છે માટે તમો ભગવદ્રૂપ છો) ।।૩૯।।

ઉત્તમ શ્લોક ભગવાનના ચરિત્રરૂપ (અને) વેદતુલ્ય એવું આ શ્રીભાગવત પુરાણ ભગવાન્ વેદવ્યાસે પ્રકટ કર્યું છે ।।૪૦।।

લોકનું કલ્યાણ એ જેનું મૂખ્ય ફળ છે, વળી ધનને અને કલ્યાણના સ્થાન રૂપ તેવા આ શ્રીભાગવતને (પ્રકટ) કરી જિતેન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ તેવા પોતાના પુત્ર શ્રીશુકજીને એ ।।૪૧।।

આમાં સર્વ વેદો અને ઈતિહાસોનો જે સાર તેનો સંગ્રહ કરેલો છે એ શુકદેવજીએ ગંગાના તીરે પ્રાયોપવેશ[1] કરીને ઉત્તમ ઋષિઓ સાથે બેઠેલા પરીક્ષિત રાજાને સારી રીતે શ્રવણ કરાવ્યું. ધર્મ[2] અને જ્ઞાનાદિની સાથે શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે સ્વધામમાં પધાર્યા ત્યારે કલિયુગ[3] વ્યાપી જતાં લોકો નેત્રરહિત થઈ ગયા ત્યારે આ શ્રીભાગવતરૂપ સૂર્ય[4] હમણાં ઊગ્યો છે. અને હે વિપ્રો! ત્યાં અત્યન્ત તેજસ્વી અત્યન્ત જ્ઞાનવાન્, પ્રકાશવાન્ વિપ્રર્ષિ કથા કહેતા હતા ત્યારે... ।।૪૨-૪૪।।

અહં ચાધ્યગમં તત્ર નિવિષ્ટઃ તદનુગ્રહાત્ ।।
સોઽહં વઃ શ્રાવયિષ્યામિ યથાઽધીતં યથામતિઃ ।।૪૫।।

...તેમની કૃપાથી હું ત્યાં બેઠો અને શ્રીભાગવત ભણ્યો. હું જેવું ભણ્યો તેવું તમને મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે શ્રવણ કરાવીશ ।।૪૫।।

વિશેષ : ૧. **'પ્રાયો' મરણાનશને મૃત્યોર્બાહુલ્યતુલ્યયોઃ ઈતિ મેદિની.** મરણ પર્યન્ત ખાધાપીધા વિના ત્યાં જ સ્થિતિ કરવી.

૨. ભગવાન્ ધર્મના રક્ષક છે. રક્ષક હોય ત્યાં સુધી ધર્મ રહી શકે. તેથી જ્યારે ભગવાન્ સ્વધામ પધાર્યા ત્યારે ધર્મ અને જ્ઞાન પણ એમની સાથેજ ગયાં!

૩. કળિયુગનું સ્વરૂપ શ્યામ છે. અન્ધકાર પણ પદાર્થને ઢાંકે છે. તેથી લોકોને ધર્મ-જ્ઞાન દેખાયાં નહિ ત્યારે કળિયુગના અન્ધકારથી લોકો 'નેત્રરહિત' થયા એમ કહ્યું છે.

૪. શ્રીભાગવતમાં ભગવાને પોતાનું તેજ ધર્યું છે એવી કથા છે. તેથી ભાગવતરૂપ સૂર્ય કહ્યો. તેના પ્રાકટ્યથી લોકો ભગવત્પ્રાપ્તિનાં જે સાધન કલિના આવરણથી દેખાતાં ન

હતાં તે હવે શ્રીભાગવતના પ્રચારથી દેખાવા લાગ્યાં. એથી શ્રીભાગવત ભગવદ્રૂપ છે. જેમ રૂપ ઉદ્ધારક છે તેમ નામાત્મક ભાગવત પણ ઉદ્ધારમાં અસહાયશૂર જ છે.

ઈતિ શ્રીભાગવતના પ્રથમ સ્કન્ધના હીનાધિકારમાં
''શ્રીભગવાન્નાં અવતાર'' નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

> **''યસ્તુ સ્વાર્થં ભગવન્તં સેવતે સો અધમઃ ઈતિ''**
> જે સ્વાર્થ (આજીવિકા,પ્રતિષ્ઠા વગરેમાટે)ભગવત્સેવા કરતો હોય
> તેને અધમ (અર્ચક) જાણવો.
> **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય સુબો.૨।૯।૧૯)**

મધ્યમપ્રકરણ-મધ્યમાધિકાર

અધ્યાય ૪

શુકના વૈરાગ્યનું કારણ અને વ્યાસજીની ચિન્તા

વિશેષ : હીન પ્રકરણના ત્રણ અધ્યાયમાં પોતાના પ્રમાણે ભાગવત્નો અર્થ સૂતે કહ્યો, હવે ત્રણ અધ્યાયથી મધ્યમ પ્રકરણ કહેવાય છે. તેમાં અદષ્ટદ્વારા ફળ આપે તેવા ધર્મના ફળમાં વ્યભિચાર આવે છે તેથી એવો ધર્મ તો ત્યાજ્ય છે એ વાત અહીં પણ સમાન હોવાથી અહીં જે શાસ્ત્ર કહેવાનું છે તે મધ્યમ છે. વળી વક્તા નારદજી જ્ઞાન આપવાના અધિકારી હોવાથી એ બેઉએ ઉત્તમાધિકારને લાયક છે તથાપિ ઉપર દર્શાવેલાં બે કારણોથી એમનો અધિકાર 'મધ્યમ' થયો છે. આ ચતુર્થાધ્યાયમાં ઉત્તમ પ્રક્રિયાવાન્ વક્તા શુકદેવજીના દઢ વૈરાગ્યનો નિર્દેશ કરીને વ્યાસજીની ચિન્તાનો ઉપક્રમ છે.

વ્યાસ ઉવાચ

ઈતિ બ્રુવાણં સંસ્તૂય મુનીનાં દીર્ઘસત્રિણામ્ ।।
વૃદ્ધઃ કુલપતિઃ સૂતં બહ્વૃચઃ શૌનકોડબ્રવીત્ ।।૧।।

વ્યાસજી કહે છે : એમ દીર્ઘસત્રવાળા મુનિઓની મધ્યમાં આ પ્રમાણે બોલતા સૂતની સ્તુતિ કરીને (જ્ઞાનમાં) વૃદ્ધ, (ઋષિ) કુલના અધ્યક્ષ અને ઋગ્વેદના અધ્યેતા શૌનકમુનિએ સૂત પૌરાણિકને કહ્યું ।।૧।।

શૌનકે કહ્યું : હે સૂત! હે મહાભાગ્યવાન્! વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ, જે કથા તમને

શુકદેવજીએ કહી તે ભગવત્સમ્બન્ધિની પવિત્ર કથા તમે અમને કહો ।।૨।।

કયા યુગ અને કયા સ્થાન માં તેમ જ કયા કારણથી એ કથા પ્રવૃત્ત થઈ? વળી મુનિ વ્યાસજીએ કોની પ્રેરણાથી આ શ્રીભાગવતરૂપ સંહિતા કરી એ કહો ।।૩।।

એ વ્યાસજીના નિર્વિકલ્પક સમાધિમાન, સમદષ્ટિમાન અને એકાન્તમાં રહેવાની મતિવાળા, નિદ્રારહિત, મહાયોગી પુત્ર શુકદેવજી ગુપ્ત રહીને લોકમાં મૂઢ જેવા જણાય છે ।।૪।।

એમની પાછળ આવતા (અનગ્ન) વ્યાસ મુનિને* જોઈને અપ્સરાઓએ વસ્ત્ર પહેર્યા, પરન્તુ (નગ્ન) શુકદેવજી ચાલ્યા ગયાં ત્યારે ન પહેર્યા એ આશ્ચર્ય જોઈને વ્યાસે એનું કારણ એમને પૂછ્યું ત્યારે એ ઓ બોલી : ''તમારા મનમાં સ્ત્રી-પુરુષનો ભેદ છે, પરન્તુ કેવળ ભગવન્નિષ્ઠ તમારા પુત્રમાં એવો ભેદભાવ નથી'' ।।૫।।

વિશેષ : કોઈક તળાવમાં નગ્ન સ્ત્રીઓ સ્નાન કરતી હતી ત્યાંથી યુવાન શુકદેવજી નગ્ન અવસ્થામાં ચાલ્યા ગયા તથાપિ સ્ત્રીઓ તળાવમાંથી બહાર ન નીકળી અને નગ્ન નહિ એવા વૃદ્ધ વ્યાસજી ત્યાં આવ્યા ત્યારે તેમને જોઈને તે સ્ત્રીઓએ વસ્ત્ર પહેરી લીધાં. એ જોઈને વ્યાસે કારણ પૂછ્યું તેના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું, ''તમારો યુવાન પુત્ર નગ્ન છે તથાપિ એને સ્ત્રી-પુરુષનાં ભેદ નથી તેથી અમે એનાં દેખતાં પણ વસ્ત્રો ન પહેર્યા અને તમને ભેદબુદ્ધિ છે તેથી અમે વસ્ત્ર પહેર્યા એવી કથા છે. (સુબોધિનીજી)

કુરુજાંગલ દેશોમાં ફરતા-ફરતા શુકદેવજી હસ્તિનાપુર આવ્યા ત્યારે તો એઓ ઉન્મત્ત, મૂંગા અને જડની જેમ ફરતા હતા છતાં લોકો એમને કેમ ઓળખી શક્યા? ।।૬।।

રાજર્ષિ પરીક્ષિત રાજાને એવા અલક્ષિત મુનિની સાથે સંવાદ કેમ થયો કે જેનાં પરિણામે આ (ભાગવતરૂપ) **સાત્વતીશ્રુતિ** ભક્તનો વેદ પ્રકટ્યો? ।।૭।।

હે મહાભાગ સૂત! જે શુકદેવજી ગૃહસ્થના ઘરમાં ગાય દોવાય તેટલો વખત જ એ ગૃહસ્થાશ્રમને તીર્થરૂપ કરવાને રોકાય છે તો એટલા સમયમાં આ મોટી સંહિતા કેમ કહી શક્યા? ।।૮।।

અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિત રાજા ભગવદ્ભક્તોમાં ઉત્તમ ગણાય છે. તેમનાં આશ્ચર્યકારક જન્મ અને કર્મ હે સૂત! આપ અમને કહો ।।૯।।

પાંડવોના માનને વધારનાર, સર્વ પૃથ્વીના રાજા પરીક્ષિતે લક્ષ્મીનો અનાદર કરીને ગંગાના તીર ઉપર આવી શા માટે મૃત્યુ સુધી અન્નનો ત્યાગ કર્યો* એ અમને

કહો ।।૧૦।।

વિશેષ : સર્વ છોડીને મરણ પર્યન્ત એકત્ર સ્થિતિ કરવી.

પોતાના હિતને માટે શત્રુલોકો ધનાદિ લાવીને ભેટ કરીને જેની ચરણપીઠિકાને નમે છે તે વીર યુવાન કોઈથી ત્યાગ ન થઈ શકે તેવી લક્ષ્મીને પ્રાણની સાથે કેમ ત્યાગી શકયા, હે અંગ! એ બધી વાત અમને કહો ।।૧૧।।

ઉત્તમશ્લોક ભગવત્પરાયણ ભક્તજનો લોકના કલ્યાણાર્થે, લોકમાં પુત્ર-પૌત્રાદિરૂપે વૃદ્ધિ પામવાને અને ઐશ્વયાર્થે લોકમાં જીવે છે, કેવળ દેહ પોષણાર્થે તેમનું જીવન નથી તો પછી એમણે બીજાને ઉપયોગી થાય તેવો દેહ નિરાશાથી શા માટે છોડ્યો? ।।૧૨।।

અમે તમને વેદ સિવાય પુરાણાદિ વિષયમાં નિષ્ણાત માનતા હોવાથી તમે અમારી પૂછેલી બધી વાતો કહો ।।૧૩।।

સૂતજી કહે છે : ત્રીજા યુગપર્યયમાં* જ્યારે દ્વાપર યુગ આવ્યો ત્યારે પરાશર મુનિથી ઉપરિચર વસુની પુત્રી વાસવીમાં ભગવાનની કલારૂપે વ્યાસજી પ્રકટ થયા ।।૧૪।।

વિશેષ : બ્રહ્મકલ્પ એ સૃષ્ટિનો પ્રથમ કલ્પ. બ્રહ્માજીનો એક દિવસ તે કલ્પ. એમાં ચાર યુગ એક હજાર વાર આવે. તેમાં ત્રીજી વાર જ્યારે યુગનો આરમ્ભ થયો ત્યારે સત્યયુગમાં અને ત્રેતાયુગમાં તો ધર્મ બદલાયો નહિ, પરન્તુ દ્વાપરયુગ સન્દેહનો સમય છે તેથી એ સમયમાં લોકોને સન્દેહ થવા લાગ્યો ત્યારે શ્રીભગવાને વ્યાસજીરૂપે ભૂતલ પર પધારીને સન્દેહનિવર્તક શ્રીભાગવતાદિ શાસ્ત્રનો પ્રચાર કર્યો.

એઓ કોઈ વખત સરસ્વતીના પવિત્ર જળનું આચમન કરીને સૂર્યોદય સમયે એકાન્તમાં એકલા બેઠા હતા ।।૧૫।।

જેનો વેગ સ્પષ્ટ દેખાતો નથી તેવા કાળવડે પૃથ્વીમાં યુગધર્મનો ફેરફાર થયો તે કાળથી પ્રારમ્ભીને આધુનિક પર્યન્તની બધી વસ્તુના સ્વરૂપને જાણનાર વ્યાસજી જાણી ગયા ।।૧૬।।

વળી આપણા લોકોની શક્તિની ક્ષીણતાને, અશ્રદ્ધાને, નિર્બળતાને, દુર્બુદ્ધિને અને અલ્પ આયુષ્યને વ્યાસજી જાણી ગયા ।।૧૭।।

દુર્ભાગી* મનુષ્યોને પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોઈને સર્વ વર્ણનું અને આશ્રમનું હિત કરવાને જેમનું સફળ જ્ઞાન છે તેવા વ્યાસજી દિવ્યદૃષ્ટિએ સમાધિ કરીને જોવા

લાગ્યા ।।૧૮।।

વિશેષ : મનુષ્ય કર્મ કરે તેવું ભાગ્ય થાય છે. કાળ સારો હોય તો બુદ્ધિ સારી હોવાથી કર્મ પણ સારું થતાં માણસ સુભગ થાય છે. પણ કાળ ખરાબ હોવાથી બુદ્ધિમાં ભેદ થવાથી ખરાબ કર્મ કરતાં-કરતાં લોકો દુર્ભગ થાય છે.

પ્રજાનું 'ચાતુર્હોત્ર' નામનું શુદ્ધ કર્મ જોઈને એ વૈદિક શુદ્ધ કર્મરૂપ યજ્ઞના પ્રચારાર્થે એક વેદના ચાર વિભાગ કર્યા ।।૧૯।।

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ ચાર વેદ જુદા કર્યા. ઈતિહાસને અને પુરાણને 'પાંચમો વેદ' કહે છે ।।૨૦।।

તેમાં 'પૈલ' નામના મુનિ ઋગ્વેદને ભણ્યા, જૈમિનિ સામવેદને ભણ્યા અને એકલા વૈશમ્પાયન યજુર્વેદના ભણનારા થયા ।।૨૧।।

દારુણ એવા 'સુમન્તુ' નામના મુનિ અથર્વવેદના ગ્રાહક થયા અને મારા પિતા રોમહર્ષણ ઈતિહાસ તથા પુરાણ ભણ્યા ।।૨૨।।

એ સર્વ ઋષિઓ પોતપોતાના વેદનો વિભાગ કરતા આવ્યા. એમ કરતાં શિષ્યો અને એમના શિષ્યો દ્વારા એ વેદો અનેક શાખાવાળા થયા ।।૨૩।।

એ વેદના અર્થને બુદ્ધિહીન પણ જાણે એટલા માટે દીન ઉપર કૃપાળુ વ્યાસજી વેદના વિભાગ કરવામાં સમર્થ થયા ।।૨૪।।

સ્ત્રી, શૂદ્ર અને સંસ્કારહીન બ્રાહ્મણ ને કાને વેદ પડવો ન જોઈએ. તેથી કર્મવડે શ્રેય કરવામાં મૂઢ તેવા પુરુષોના હિતાર્થે વ્યાસજીએ કૃપા કરીને **'ભારત'** નામનું આખ્યાન કર્યું ।।૨૫।।

એમ લોકના કલ્યાણ અર્થે સર્વાત્મજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કરતાં (પણ) વ્યાસજીને જ્યારે પોતાના હૃદયમાં પ્રસન્નતા ન થઈ ત્યારે હે બ્રાહ્મણો! અત્યન્ત પ્રસન્ન નહિ અને સર્વ ધર્મને જાણનારા એ વ્યાસજી એકાન્તમાં પવિત્ર સરસ્વતીના તટ ઉપર વિચાર કરતા કહ્યું કે ।।૨૬-૨૭।।

મેં વેદવ્રત બ્રહ્મચર્યાદિ આચર્યું છે. વેદને, ગુરુને અને અગ્નિને માન આપ્યું છે એમાં કોઈ જાતનો કપટભાવ રાખ્યો નથી. વળી લોકની ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે અધ્યાપન પણ કરાવ્યું છે ।।૨૮।।

મહાભારતમાં મેં વેદનો અર્થ પણ લોકોને બતાવ્યો છે, જેમાં સ્ત્રી અને શૂદ્રો પણ ધર્મ વગેરે પુરુષાર્થ જોઈ શકે છે ।।૨૯।।

તથાપિ મારો દેહસમ્બન્ધવાન્ સર્વસમર્થ આત્મા ઓજસ્વી હોવા છતાં જાણે એમાં કાંઈક ઊણું હોય તેમ શોભતો નથી ।।૩૦।।

અથવા પરમહંસોને પ્રિય અને એ જ ભગવત્ પ્રિય ધર્મ કહ્યા તો છે તથાપિ મુખ્ય રીતે વર્ણવ્યા નથી શું? એ ભગવત્સમ્બન્ધી ધર્મો જ ભગવાનને પ્રિય છે ।।૩૧।।

એ રીતે પોતાના આત્માની ઊણપ જોઈને ખેદ કરતા વ્યાસજી જે આશ્રમમાં બેઠા છે ત્યાં નારદજી આવ્યા ।।૩૨।।

તમભિજ્ઞાય સહસા પ્રત્યુત્થાયાગતં મુનિમ્ ।।
પૂજયામાસ વિધિવત્ નારદં સુરપૂજિતમ્ ।।૩૩।।

નારદજીને આવ્યા જાણીને તરત જ ઊભા થઈ, સામે જઈને, દેવતા જેમની પૂજા કરે છે તેવા નારદજીની પૂજા વિધિપૂર્વક કરી ।।૩૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્માં પ્રથમ સ્કન્ધમાં (મધ્યમ પ્રકરણનો પહેલો)
“શુકના વૈરાગ્યનું કારણ અને વ્યાસજીની ચિન્તા” નામનો
ચોથો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક
(મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ)
હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ,
શ્રીભાગવતનોનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૫

ભક્તિ મહિમા

વિશેષ : ગયા અધ્યાયમાં સર્વ ધર્મનો સન્દેહ કહ્યો તેનો નિર્ણય આ પાંચમા અધ્યાયમાં ભક્તિમાર્ગની રીતિએ કહેવાય છે. મધ્યમ અધિકારની આ વાત છે તેથી આદિ અને અન્ત માં દૃષ્ટાન્ત આપીને નિર્ણય કર્યો છે.

અથ તં સુખમાસીનમ્ ઉપાસીનં બૃહચ્છ્રવાઃ ।।
દેવર્ષિઃ પ્રાહ વિપ્રર્ષિં વીણાપાણિઃ સ્મયન્નિવ ।।૧।।

સૂતજી કહે છે : એમ સુખરૂપ બેઠેલ, જેમની કીર્તિ બહુ છે, વીણા જેમના હાથમાં

છે તેવા દેવર્ષિ નારદ, પાસે બેઠેલા વિપ્રર્ષિ વ્યાસજીને મન્દહાસ્યપૂર્વક કહેવા લાગ્યા ।।૧।।

હે પરાશરપુત્ર! હે મહાભાગ્યવાન્! તમારો શરીર સમ્બન્ધી અને મન સમ્બન્ધી આત્મા પોતાના સ્વરૂપ વડે સન્તુષ્ટ તો છે ને? ।।૨।।

તમે લોકહિતનો જે વિચાર કરેલો તે સિદ્ધ થયો છે. કેમકે મોટું અદ્ભુત અને સર્વાર્થે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ ચારેય પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ કરતું **'ભારત'** નામનું પુસ્તક તમે કર્યું છે કે જેમાં બધા વક્તવ્યનો સમાવેશ થાય છે ।।૩।।

ત્રિકાલથી અબાધિત તેવા પરબ્રહ્મને તમે જાણો છો, અવિકૃત વેદનું અધ્યયન તમે કર્યું છે તથાપિ હે સમર્થ! તમે જાણે કે અકૃતાર્થ હો તેમ તમારા આત્માનો શોક કરતા જણાઓ છો ।।૪।।

વ્યાસજી કહે છે : તમે કહ્યું તે બધું મને મળ્યું છે તથાપિ મારો અન્તરાત્મા પ્રસન્ન થતો નથી. તેથી બ્રહ્માજીના પુત્ર અને જેમના જ્ઞાનની હદ નથી તેવા આપને એ મારી ચિન્તાનું મૂળ શું છે એ હું પૂછું છું ।।૫।।

આપ પ્રસિદ્ધ છો. પુરાણપુરુષ પુરુષોત્તમની આપે ઉપાસના કરી છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ ના ઈશ ગુણનો સંગ કર્યા વિના જ વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે, પાલન કરે છે અને સર્વાત્મામાં લય કરે છે એ તમે જાણો છો ।।૬।।

તમે સૂર્યની જેમ ત્રણ લોકમાં ફરો છો, વાયુની જેમ સર્વના આત્માના સાક્ષી છો તો પરબ્રહ્મ અને શબ્દબ્રહ્મ ને જાણનાર તથા વેદમાં બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતે નિષ્ણાત થયેલા મારામાં શી ન્યૂનતા છે એ વિષે તમે પૂરો વિચાર કરી જુઓ ।।૭।।

નારદજી બોલ્યા : તમે ભગવાનના યશનું ગાન નહિ જેવું કર્યું હોવાથી તમારો આત્મા પ્રસન્ન થતો નથી તે તમારા જ્ઞાનની કમી હોવાનું હું માનું છું ।।૮।।

હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ! તમે ધર્મ વગેરે પુરુષાર્થનું વિસ્તારથી જેમ વર્ણન કર્યું છે તેમ વાસુદેવ ભગવાનનો મહિમા ગાયો નથી ।।૯।।

જે આશ્ચર્ય [1]યુક્ત પદવાળું વચન જગત્ને [2]પવિત્ર કરનાર હરિયશને કોઈ પણ રીતે કહેતું ન હોય તો એને ભગવદ્ભક્તો કાકતીર્થ[3] કહે છે, જ્યાં સુન્દર નિવાસસ્થાનવાળા માનસનિવાસી હંસો રમતા નથી ।।૧૦।।

વિશેષ : ૧.વિશેષ અર્થ નહિ કહેનાર શબ્દરચના **શબ્દચિત્ર** કહેવાય છે. કવિતામાં એને ઉત્તમ સ્થાન મળતું નથી. તેથી **''શબ્દચિત્રં વાચ્યચિત્રમવ્યંગ્યમવરં સ્મૃતમ્''** એમ કહ્યું છે.

૨.મહાભારત પતિતને પવિત્ર કરતું નથી. પ્રાધાન્યથી ધર્મ, અર્થ, કામનું વર્ણન ત્યાં હોવાથી શુકાદિ જેવાને પણ એ પવિત્ર કરતું નથી. અને ભગવદ્‌યશ તો સમગ્ર જગત્‌ને પણ પવિત્ર કરે છે. હીનમાં હીન અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ પણ એનાથી પવિત્ર થાય છે. તેથી નારદજીની ઉક્તિનું તાત્પર્ય ભગવદ્‌યશ વર્ણનમાં છે.

૩.કાક્તીર્થ કહેવાનું કારણ તો એટલું જ કે એવી કવિતા કામનાવાળા લોકોના ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે પણ એમાં ભગવદ્‌ગુણ ન હોવાથી ભગવદ્‌ભક્તો એનો સ્પર્શ કરતા નથી. ભગવદ્‌ભક્તો હંસો છે અને કામી પુરુષો કાગડા જેવા છે. તેથી જેનો કામી આદર કરે તે 'કાક્તીર્થ' કહેવાય છે.

ભક્તની તે વાણી જેમાં શ્લોકનું ઠેકાણું હોતું નથી, ભગવદ્‌ગુણથી ગૂંથેલી હોઈને એ પ્રાણીમાત્રના પાપનો નાશ કરે છે. ભગવાનનાં યશસ્વી નામો સાધુ લોકો મુખથી ઉચ્ચારે છે, શ્રવણ કરે છે અને ગાય છે ।।૧૧।।

અવિદ્યારહિત, નિર્ગુણ જ્ઞાન પણ ભગવાનના ભાવ વિનાનું હોય તો બરાબર શોભતું નથી તો પછી નિરન્તર અકલ્યાણ કરનાર અને ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી ન થયેલું કર્મ તો કયાંથી જ શોભે? ।।૧૨।।

તેથી મહાભાગ વ્યાસજી તમે અમોઘ જ્ઞાનવાળા, પવિત્ર યશવાળા, સત્યમાં પ્રીતિવાળા અને વ્રતને ધારણ કરનારા હોવાથી જીવમાત્રને બન્ધનથી મુક્ત કરવા માટે ઉરુક્રમ ભગવાનની ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી લીલાનું અનુસ્મરણ સમાધિ વડે કરો ।।૧૩।।

ભગવાનના ચરિત્ર સિવાય બીજું બધું અનાદરણીય તુચ્છ છે. ભગવચ્ચરિત્ર સિવાય બીજું કંઈ કહેવાની જે મનુષ્ય ઈચ્છા કરે છે તે તેવી ઈચ્છા માત્રથી નિર્મિત અનેક નામ-રૂપોના ચક્કરમાં પડી જાય છે, કારણ કે તેની દૃષ્ટિ ભેદભાવથી ભરાઈ જાય છે. જેવી રીતે પવનથી ડોલતી હોડી પોતાના મુકામ ઉપર પહોંચી શકતી નથી તેવી રીતે તે મનુષ્યની બુદ્ધિ* કયાંય સ્થિર થઈને રહેતી નથી ।।૧૪।।

વિશેષ : મૃગજળ દેખાય છે ખરું પણ તેની પાસે જવાનો વિચાર કરતાં જ્યાં જઈએ ત્યાંથી આગળ જ એ દેખાય છે. એનું સ્થાન નિશ્ચિત નથી. તેમ ધર્મનું નિરૂપણ કરનાર મનુષ્યો જુદી-જુદી બુદ્ધિથી અનન્ત રીતે એક ધર્મને કહે છે તેથી બુદ્ધિના ભેદથી અનન્ત થયેલો ધર્મ એકનો નિશ્ચય કરાવી શક્તો નથી. એમ ભગવાનના ધર્મ અનન્ત છે, પરન્તુ એ બુદ્ધિની કલ્પનારૂપ ન હોવાથી અનન્ત છતાં નિયત હોવાથી કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. તેથી ભગવદ્‌ધર્મ વિના બીજું કહેવું એ

નિરાધાર હોવાથી નિષ્ફળ છે.

સ્વભાવથી અધર્મમાં પ્રીતિવાળાને કહેવું કે અધર્મ ધર્મરૂપ છે તો તેથી ધર્મનો મહાન નાશ થાય છે; જેનું કથન ધર્મરૂપ ગણાય છે તેવા પુરુષે જ્યારે અધર્મને ધર્મ કહ્યો ત્યારે બીજા ગમે તેટલા એને અધર્મ કહેશે તથાપિ તે અધર્મ છે એમ લોકોના માનવામાં નહિ આવે ।।૧૫।।

આ અનન્તપાર એવા સમર્થ ભગવાનનું સુખ નિવૃત્તિ માર્ગ કોઈ વિચક્ષણ જ જાણી શકે છે. દેહાદિના ધર્મરૂપ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં ગતિ કરનારને એ સુખ મળતું નથી માટે એ વિભુની લીલાને પ્રકટ કરો ।।૧૬।।

વર્ણાશ્રમ વગેરે ધર્મોને સ્વધર્મ નહિ સમજી, એવા ધર્મોને છોડીને ભગવાનના ચરણને ભજનાર કાચા મનુષ્યોનો પાત તો ન થાય તથાપિ એનો પાત થાય તો પણ બીજે કોઈ સ્થળે એનું કુશળ થાય ખરું? ન થાય પણ ભગવાનજ એનું શ્રેય કરે છે. વળી ભગવાનના ચરણનો આશ્રય છોડીને સ્વધર્મથી ભજનાર પુરુષોએ (પણ) કયો અર્થ પ્રાપ્ત કર્યો? કોઈ પણ નહિ ।।૧૭।।

તેથી ચતુર તો તેને જ અર્થે યત્ન કરે કે જે ઉપરના અને નીચેના લોકમાં ફરતાં પણ ન મળી શકે. વળી જેમ વિના પ્રયત્ને દુઃખ આવી મળે છે તેમ સુખ પણ ગંભીર વેગવાળા કાળની પ્રેરણાથી આવે છે તેથી સુખને અર્થે પણ પ્રયત્ન ન કરવો ।।૧૮।।

મનુષ્ય જો મોક્ષ આપનાર ભગવાનનો સેવક થાય તો હે અંગ! તે આ સંસારમાં કોઈ પણ પ્રકારે આવતો નથી જ. ભગવાનના ચરણના આલિંગનાદિકનો પૂર્વમાં અનુભવ થયો છે તેનું સ્મરણ કરતા રસનો આવેશ આવવાથી એ ચરણ અને સ્મરણ વગેરે છોડવાની ઈચ્છા કરતો નથી ।।૧૯।।

ઉત્તમાધિકારીને એવી પ્રતીતિ થાય છે કે આ વિશ્વ ખરેખર ભગવાન્ છે. મધ્યમ અધિકારીને એવી પ્રતીતિ થાય છે કે આ વિશ્વ ભગવાન્ જેવું છે, ભગવાન્ તો નહિ. અધમ અધિકારીને એમ લાગે છે કે આ વિશ્વ છે અને ભગવાન્ તો એનાથી જુદા છે. જે ભગવાન્‌થી વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે તે તમે જાણો છો. છતાં યાદ દેવડાવવા પૂરતો સંકેત કર્યો છે ।।૨૦।।

તમે સફળ જ્ઞાનશક્તિવાળા છો, પરમાત્માની કળા છો, અજન્મા છો, જગત્‌ના કલ્યાણને અર્થે પ્રકટ્યા છો તેથી તમે તમારા સ્વરૂપથી ભગવત્સ્વરૂપ જાણો છો તેથી તમે મહાનુભાવ ભગવાનના ગુણનું વર્ણન કરો ।।૨૧।।

પુરુષની તપશ્ચર્યાનો, શાસ્ત્રશ્રવણનો, સારી રીતે યજ્ઞ કરવાનો અને સારી રીતે વેદાદિના પઠનનો, સારી બુદ્ધિનો, દાનનો આ સર્વનો એક માત્ર ચોક્કસ *અર્થ, શબ્દનો મર્મ જાણનાર કવિ લોકોએ એટલો જ કહ્યો છે કે ઉત્તમશ્લોક પ્રભુના ગુણનું ગાન કરવું, સર્વ સાધનથી ભગવાન્‌માં પ્રીતિ કરવી, પ્રેમથી એમના ગુણ ગાવા એમાંજ તપ, શ્રવણ વગેરેની સફળતા છે ।।૨૨।।

વિશેષ : તપ, વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, જ્ઞાન અને દાન થી સકામતાથી પ્રાપ્ત થયેલા અર્થ સ્વલ્પ હોય છે અને એ સર્વનો નિત્ય અર્થ ભગવદ્‌ભક્તિ છે તેથી ભગવદ્‌ગુણગાન એ સર્વ સાધનથી શ્રેષ્ઠ છે.

નારદજી પોતાનું ચરિત્ર[1] વર્ણન કરે છે કે હે મુનિ! વ્યાસજી! હું વેદજ્ઞ ઋષિલોકોની દાસીથી જન્મ્યો હતો. જ્યારે ચાતુર્માસમાં એક સ્થળે[2] એઓ રહ્યા ત્યારે એમની સેવામાં હું બાળક છતાં મુકાયો ।।૨૩।।

વિશેષ : ૧. મહા નીચ દાસીના પુત્ર ભક્તિથી બ્રહ્માના પુત્ર અને ભગવાનના ભક્તમાં શ્રેષ્ઠ થયા એ સ્વચરિત્રથી જ વ્યાસજીને નારદ બતાવે છે. એમાં ભક્તિનો ક્રમ બતાવ્યો છે. શ્રોતામાં જ ગુણો જોઈએ અને જે દોષો દૂર કરવાના છે તે બધા સ્વદષ્ટાન્તથી કહ્યો છે.

૨. મારી માં જે બ્રાહ્મણને ત્યાં દાસી હતી તેને ત્યાં એ સનકાદિ ચાર માસ રહ્યા. તેમની સેવામાં બ્રાહ્મણોએ મને નિયુક્ત કર્યો, મને સત્સંગ થયો, જે સત્સંગ ભક્તિમાં મુખ્ય સાધન છે.

તદ્દન બાળક છતાં મેં બધી ચપળતા છોડી દીધી હતી. હું ઈન્દ્રિયોનું દમન કરતો, રમકડાંનો સંગ્રહ ન કરતો એમની સેવા કરતો અને થોડામાં થોડું બોલતો. એવા મને જોઈને, જો કે મુનિલોકો સમાનદષ્ટિવાળા હતા તથાપિ એમણે મારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો ।।૨૪।।

બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાથી પાતળોમાં રહેલ ઉચ્છિષ્ઠ એક વાર જમવાથી સમસ્ત દોષથી હું મુક્ત થયો. જ્યારે *દોષ ગયા ત્યારે બ્રાહ્મણની સેવા ચાલુ રહેતાં ભગવદ્‌ધર્મમાં મને રુચિ ઉત્પન્ન થઈ ।।૨૫।।

વિશેષ : બધા દોષ દૂર કરી લેવાની મારી પ્રવૃત્તિ જોઈને એ બ્રાહ્મણો મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા લાગ્યા એથી નિર્દોષતા પૂર્વક સેવા એ બીજું સાધન છે.

એ બ્રાહ્મણો હંમેશાં કૃષ્ણની કથાનું ઉત્તમ ગાન કરતા તે એમના અનુગ્રહથી મનને પ્રિય લાગવાથી હું શ્રદ્ધાથી શ્રવણ કરવા લાગ્યો. એનું શ્રદ્ધાથી શ્રવણ કરતાં–

કરતાં જેમનો યશ બહુ આનન્દ દાયક છે તેવાં ભગવાન્‌માં મારી રુચિ થઈ ।।૨૬।।

જ્યારે ભગવાન્‌માં પ્રમાણબલને છોડીને મારી સ્વાભાવિક રુચિ થઈ ત્યારે હે મહામુનિ! મારી બુદ્ધિ પણ ભગવાન્‌માં સ્થિર થઈ અને મને એમ થયું કે હું જગત્‌થી પર બ્રહ્મરૂપ છું. મારામાં આ સ્થૂળ શરીર વગેરે સર્વ છે, પરન્તુ એ માયાએ *કલ્પેલાં છે એમ હું જોવા લાગ્યો ।।૨૭।।

વિશેષ : બ્રહ્મમાં દેહાદિ જોવું, પણ માયાથી એવું દેખાય છે એમ જોવું તે પ્રથમ અધિકારનું જ્ઞાન છે. એમાં બ્રહ્મ અધિકરણ અને માયા કરણ છે. બ્રહ્મનો અનુભવ પ્રપઞ્ચથી જુદો થયો અને સ્થૂલ-સૂક્ષ્મનો અનુભવ માયિક થયો.

એ પ્રકારે શરદ્ અને વર્ષા એ બે ઋતુ પર્યન્ત દરેક વખતે હરિનું પવિત્ર યશોગાન મુનિઓ કરતા તે હું શ્રવણ કરતો. એમ કરતાં રજોગુણ અને તમોગુણ ને દૂર કરનારી ભક્તિ મને પ્રાપ્ત થઈ ।।૨૮।।

એ પ્રમાણે સ્નેહ અને વિનય યુક્ત તથા જેનાં પાપ ગયાં છે તેવો શ્રદ્ધાવાળો, ઈન્દ્રિયોનું દમન કરનાર તથા અનુચર તેવો જે હું, દીન બાળક, તેના ઉપર દયા કરનાર અને જવાને તૈયાર થયેલા એ બ્રાહ્મણો સાક્ષાત્ ભગવાને કહેલ ગુહ્ય જ્ઞાન મને કહી ગયા ।।૨૯-૩૦।।

જે જ્ઞાનથી હું હૃદયમાં બિરાજમાન્ વાસુદેવની માયાનો પ્રતાપ જાણવા લાગ્યો કે જે માયા જાણવાથી ભગવાન્‌ના ચરણની પ્રાપ્તિ થાય છે ।।૩૧।।

જે કારણી 'ઈશ્વર' એટલે સર્વકરણ સમર્થ બ્રહ્મમાં કર્મનું[૧] આરોપણ કરવું એ જ ત્રણ તાપને[૨] દૂર કરવાનો ઉપાય છે ।।૩૨।।

વિશેષ : ૧. જેમ વિષ પ્રાણનો નાશ કરનાર છે તથાપિ એને સારી રીતે શુદ્ધ કરી અનુપાન સાથે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ અમૃતનું કાર્ય કરે છે તેમ કર્મ યદ્યપિ સંસારને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી ત્યાજ્ય છે તથાપિ એને ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કરવામાં અથવા ભગવત્સેવા માટે કરવામાં આવે તો એ જ ફળરૂપ થઈ જાય છે.

૨. આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક એ ત્રણ તાપ. અડદ કફ કરનાર હોવાથી કફવાળાને એ આપો તો કફ વધારે છે તથાપિ એને કોઈ યુક્તિથી એ આપવામાં આવે તો કફને એ દૂર કરે છે વધુમાં અન્ય રોગોને પણ એ મટાડે છે; તેમ કર્મને પણ ભગવદર્પણ કરવાથી સંસારને મટાડે છે એટલું જ નહિ પણ ભગવત્કૃપા સમ્પાદક પણ થાય છે.

વ્રતધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ હે વ્યાસજી! જેના સેવનથી પ્રાણીને રોગ ઉત્પન્ન થાય છે

તે જ વસ્તુની ચિકિત્સા કરીને ઉપયોગ* કરાય તો એ રોગોત્પાદક થતું નથી પરન્તુ રોગને દૂર કરે છે ।।૩૩।।

વિશેષ : કર્મવડે આધિભૌતિકાદિ તાપ થાય એ વાત ઠીક છે, પરન્તુ એ સ્વસ્વરૂપમાં હોય તો જ એમ કરી શકે, પરન્તુ એ પ્રભુને અર્પણ કર્યું ત્યારે એ જાતે કર્મ જ રહે નહિ તો એમાં તાપાદિ કરવાનું સામર્થ્ય કયાંથી રહે? જેમ અગ્નિમાં તૃણ પડે તો એ સ્વરૂપથી જ નષ્ટ થાય છે તેમ ભગવદર્પિત કર્મનું પણ સમજવું.

એમ મનુષ્યનાં સર્વ કર્મ સંસાર ઉત્પન્ન કરનાર છે; પરન્તુ એ કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરો તો તેથી કર્મના સ્વરૂપનો નાશ થઈ જાય; પછી એનાથી સંસાર તો થાય જ કયાંથી? ।।૩૪।।

ભગવાનને પ્રસન્ન કરવામાટે જે કર્મ અહીં કરવામાં આવે છે તેનાથી ભક્તિ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને કર્મ પોતે જ ક્ષીણ થઈ જાય છે, કારણ કે ભક્તિયોગને કરાવનાર જ્ઞાન એ કર્મને અધીન હોવાથી એને ઉત્પન્ન કરીને સમાપ્ત થાય છે ।।૩૫।।

ભગવાનની શિક્ષાએ કર્મ કરનારા ભક્તો ભગવાનનાં ગુણ અને નામો નો ઉચ્ચાર તથા સ્મરણ કરે છે તેથી એઓને એ કર્મ સંસાર આપનારું થતું નથી ।।૩૬।।

‘‘મોક્ષ આપનાર આપ ભગવાન્ વાસુદેવને નમસ્કાર. આપનું ધ્યાન ધરીએ છીએ. પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને સંકર્ષણ ચતુર્મૂર્તિને નમસ્કાર’’ ।।૩૭।।

આ પ્રમાણે જે પુરુષ ચતુર્વ્યૂહરૂપી ભગવાનના સ્વરૂપોનું, નામો–હે પાંડવ રક્ષક, દ્રૌપદી લજ્જા નિવારક, ગોવર્ધનોદ્ધરણ –દ્વારા પ્રાકૃત મૂર્તિરહિત, અપ્રાકૃત મન્ત્રમૂર્તિ (મન્ત્ર જ છે શરીર જેનું, મન્ત્રાર્થરૂપ) ભગવાન્ યજ્ઞપુરુષનું પૂજન કરે છે તેનું જ જ્ઞાન પૂર્ણ અને યથાર્થ છે ।।૩૮।।

આ પ્રકારે પ્રભુની આજ્ઞાનું મેં પાલન કર્યું ત્યારે હે બ્રહ્મન્ (વ્યાસજી)! ભગવાને પોતાનાં જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું મને દાન કર્યું ।।૩૯।।

ત્વમપ્યદભ્રશ્રુત વિશ્રુતં વિભોઃ સમાપ્યતે યેન વિદાં બુભુત્સિતમ્ ।।
આખ્યાહિ દુઃખૈર્મુહુરર્દિતાત્મનાં સંક્લેશનિર્વાણમુશન્તિ નાન્યથા ।।૪૦।।

મેં જેમ ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું તેમ તમે પણ આજ્ઞાપાલન કરો એવા હેતુથી કહું છું કે હે વિદ્વાન્! તમે પણ જેનાથી વિદ્વાનોને જાણવાનું શેષ ન રહે તેવું ભગવાનનું ચરિત્ર વર્ણવો. એ કર્યા વિના અનેક પ્રકારના ક્લેશોની ઘાણીમાં સતત

પીલાતા લોકોના ક્લેશ સારી રીતે જશે નહિ ।।૪૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્માં પ્રથમ સ્કન્ધમાં (મધ્યમ પ્રકરણનો બીજો)
''ભક્તિ મહિમા'' નામનો
પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

> ફંડ-ફાળામાટે, આજીવિકામાટે દક્ષિણા લઈને કે મૃતકના ઉધ્ધારાર્થે ભાગવતકથા કરવી, બેસાડવી કે સાંભળવી એ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનરૂપ ઘોર પાપ છે

અધ્યાય ૬
નારદજીની ભક્તિનું સ્વરૂપ

વિશેષ : મધ્યમાધિકારે જે પદાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું અને નારદજીએ શ્રવણ બ્રાહ્મણો પાસે કર્યું તેનું અન્તઃકરણમાં ભગવજ્જ્ઞાન એ ફળ થયું એમ પણ કહેવામાં આવ્યું. આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નારદજીની કીર્તનભક્તિ પર્યન્તનું વર્ણન કરવામાં આવશે. હૃદયમાં સર્વ જ્ઞાન વગેરે હોય, પરન્તુ જ્યાં સુધી બહારથી ભક્તિ વગેરે ન થાય ત્યાં સુધી કેવળ આન્તર રહેલ તે જ્ઞાન વગેરે કાંઈ પણ ફળ આપતું નથી. તેથી નારદજી નિત્ય કીર્તન કરતા વિચરે છે એ વાતનું આ અધ્યાયમાં વર્ણન આવે છે.

એવં નિશમ્ય ભગવાન્ દેવર્ષેર્જન્મ-કર્મ ચ ।।
ભૂયઃ પપ્રચ્છ તં બ્રહ્મન્ વ્યાસઃ સત્યવતીસુતઃ ।।૧।।

સૂતજી કહે છે : એ પ્રકારે નારદજીનું કથન સાંભળી સત્યવતીના પુત્ર ભગવાન્ વ્યાસજીએ ફરી નારદજીને પ્રશ્ન કર્યો ।।૧।।

વ્યાસજીએ પૂછ્યું : નાની વયના તમને જ્ઞાન આપનાર ભિક્ષુઓ ગયા પછી તમે શું કર્યું? ।।૨।।

હે બ્રહ્માજીના પુત્ર! તમે કઈ રીતે આજ પર્યન્ત રહ્યા અને કાળ આવ્યો ત્યારે શરીરનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો? ।।૩।।

દેવર્ષે! મૃત્યુ થયા પછી પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ તમને કેમ રહ્યું? કારણ કે કાળ સર્વને ભક્ષણ કરી જનારો છે તો એણે તમારી પૂર્વ કલ્પની સ્મૃતિમાં વિઘ્ન ન કર્યું? ।।૪।।

નારદજીએ કહ્યું : જ્યારે મને જ્ઞાન આપનાર ભિક્ષુ લોકો ત્યાંથી પધાર્યા ત્યારે હું બાળક હતો તે વયમાં મેં આ પ્રકારે કર્યું ।।૫।।

હું મારી માતાનો એકનો એક પુત્ર હતો. એક તો એ સ્ત્રી, બીજું ગમાર અને ત્રીજું એ દાસી હતી. બીજું તો એ કરી શકે એમ હતી જ નહિ. હા, પણ મારામાં એની ખૂબ જ મમતા હતી. મારે પણ એના સિવાય બીજો કોઈ સહારો ન હતો ।।૬।।

એ પોતે સ્વતન્ત્ર ન હોવાથી મારા યોગ-ક્ષેમમાટે પણ અસમર્થ હતી. જેમ કાષ્ઠની પૂતળી એના સંચાલકને વશ હોય છે તેમ સર્વ લોક ઈશ્વરને વશ છે ।।૭।।

મારાં માતાની દષ્ટિ પાસે એ બ્રાહ્મણના આશ્રમમાં હું રહ્યો ત્યારે દિશા કે દેશકાળને હું જાણતો ન હતો. કારણ કે મારી વય એ સમયે પાંચ વર્ષની હતી ।।૮।।

એક વખત મારી માં ગાય દોહવા માટે ઘરથી બહાર નીકળી. રસ્તામાં એનો પગ એક સર્પને અડી ગયો. કાળ ભગવાનની પ્રેરણાથી બિચારીને એ સર્પ કરડ્યો જેથી એ મરણ પામી ।।૯।।

ભક્તનું સુખ ઈચ્છતા ભગવાનનો એ મેં મહાન ઉપકાર માન્યો કે મારામાં સ્નેહ રાખતી અને પારકી નોકરડી મારી માતા છૂટી ગઈ. હવે મને કોઈ પ્રતિબન્ધ ન હોવાથી હું ઉત્તર દિશા તરફ ચાલી નીકળ્યો ।।૧૦।।

ધન-ધાન્યની સમૃદ્ધિથી સુન્દર દેશ, શહેર, ગામડાં, વ્રજ, મીઠા વગેરેના અગર, ખેતર, અગ્નિહોત્ર કરનાર ખર્વટ, વન અને ઉપવન, વિચિત્ર ગેરુ વગેરે ધાતુવાળા વિચિત્ર પર્વતો, હાથીએ ભાંગેલી ડાળીઓવાળાં વૃક્ષ, શીતલ જળવાળાં જળાશય, દેવોએ સેવેલી અને વિચિત્ર કલરવયુક્ત પક્ષીઓવાળા વિશેષ ભ્રમતા ભમરાઓની શોભા છે જેમાં તેવી કમળ-તળાવડીઓ જોતો-જોતો હું આગળ વધ્યો. હું એકલો જ હતો. આગળ વધ્યો ત્યાં મેં નેતર, વાંસ, બરૂ અને પોલા વાંસથી ઘણું જ ગાઢ એવું વન જોયું. સર્પો, ઘુવડો અને શિયાળોનું તો એ ઘર જ હતું. ભયને પણ ભય પમાડે એવું તો એ ખતરનાક અને લાંબુ-ચોડું હતું ।।૧૧-૧૩।।

ત્યારે હું ખૂબ થાકી ગયો હતો, ક્ષુધા-તૃષાની બાધાથી પીડાતો હતો. એક જળાશયમાં મેં સ્નાન, જલપાન અને આચમન કર્યા એથી મારો થાક મટી ગયો. પછી એ નિર્જન વનમાં એકલો હું પીપળાના વૃક્ષના થડમાં બેઠો. મેં જે પ્રકારે બ્રાહ્મણો પાસેથી ભગવાનનું સ્વરૂપ શ્રવણ કર્યું હતું તેનું ચિન્તન મારા મનથી કરવા લાગ્યો ।।૧૪-૧૫।।

પ્રથમ ચરણારવિન્દનું ધ્યાન કરતાં જ ચિત્ત ભાવવિવશ થયું, ઉત્કંઠા વધવા લાગી, નેત્રમાં આંસુ ઉભરાઈ આવ્યાં અને ધીમે-ધીમે મારા હૃદયમાં મને હરિનાં દર્શન થયાં ।।૧૬।।

ત્યારે પ્રેમથી પુલકિત થયો, અત્યન્ત આનન્દમય થયો અને ગંગાના પ્રવાહમાંથી પાત્ર ભર્યું હોય તેને ગંગામાં પાછું ઠાલવીએ ત્યારે એ ગંગારૂપ થાય છે તેમ હું મારો પોતાનો આનન્દ ભગવદાનન્દમાં મળવાથી અભેદે ભગવાન્ થયો ત્યારે હે મુનિ! હું અને આ ભગવાન્ એ ભેદ મારામાંથી દૂર થયો ।।૧૭।।

જ્યારે ભગવદિચ્છાથી પોતે તિરોહિત થયા ત્યારે માનસી મૂર્તિ પણ તિરોહિત થતાં મારા જોવામાં કાંઈ પણ ન આવ્યું ત્યારે મારા મનમાં અત્યન્ત દુઃખ થયુ અને હું તરત જ ત્યાંથી ઉભો થયો ।।૧૮।।

જે મેં જોયું હતું તેના ફરી દર્શન કરવા માટે મનમાં સમાધિ કરી તેમાં પણ દર્શન ન થયાં ત્યારે--- તાવવાળા રોગીને રુચિ ઉત્પન્ન કરવા થોડી દ્રાક્ષ આપવામાં આવે પણ જો તે રોગી વધારે દ્રાક્ષ માગે તો ન આપવામાં આવે કારણ કે તાવવાળાને માટે ઝાઝી દ્રાક્ષ પથ્યરૂપ નથી ---હું પણ અતૃપ્તની માફક આતુર થયો. ભગવદ્દર્શનને માટે પ્રયત્ન કરવા છતાં મને દર્શન થયાં નહિ ।।૧૯।।

એમ એ એકાન્ત અરણ્યમાં યત્ન કરતા અને ગમ્ભીર અને મધુર વાણીવડે મારા શોકને દૂર કરતા હોય તેમ અગોચર ભગવાને મને કહ્યું કે આ જન્મમાં તું મારા પ્રત્યક્ષ દર્શનનો અધિકારી નથી, કારણ કે જેના હૃદયના દોષ પકવ થયા નથી તેવા કુયોગીઓને મારું દર્શન ખૂબ-ખૂબ દૂર છે ।।૨૦-૨૧।।

એક વખત મારું દર્શન થયું તે તને મારામાં કામના થવા માટે છે. હે નિષ્પાપ! મારામાં કામનાવાળા સત્પુરુષો હૃદયના રાગાદિ સર્વ દોષોને છોડી દે છે ।।૨૨।।

તને તો સત્પુરુષની સેવા થોડા દિવસ પણ કરવાથી મારામાં દઢ બુદ્ધિ થઈ છે તેથી રાગ વગેરે દોષથી દુષ્ટ આ લોકને છોડીને તું સ્વલ્પ સમયમાં મારો સેવક થઈશ ।।૨૩।।

મને પ્રાપ્ત કરવાનો તારો દઢ નિશ્ચય છે તે ક્યારેય કોઈ પણ પ્રકારથી ડગશે નહિ. ત્યાં સુધી કે પ્રજાની સૃષ્ટિ અને પ્રલય સમયે પણ આ શરીરની યાદ તાજી જ રહેશે ।।૨૪।।

પરમેશ્વરનું તે પરમ તેજોમય સ્વરૂપ આટલું કહીને અટકી ગયું. તેનું અનુમાન

કરાવે એવું ચિહ્‌ન આકાશરૂપ પ્રથમ કાર્ય છે. પોતે તો અલિંગ છે. એટલે કે અનુમાનથી જાણી શકાય એવું એનું સ્વરૂપ નથી. એ અદ્‌ભુત છે, વેદની ઉત્પત્તિનું મૂલ છે. પ્રમાણતાને અર્થે મહત્ થયું છે. એ મહત્ સ્વરૂપનો કૃપાપાત્ર થઈ, મહાન્‌માં મહાન્ એવા ભગવાનને મેં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. જીવથી પ્રભુને પ્રણામ કરવા સિવાય બીજું બને પણ શું? ।।૨૫।।

એ પછી તો હું શરમ-સંકોચ છોડીને ભગવાન્ અનન્ત હોવાથી એમના અનન્ત નામનો પાઠ કરવા લાગ્યો. ભગવાનના રહસ્યમય અને મંગલમય ચરિત્રનું સ્મરણ કરતો, મનમાં સન્તોષ રાખીને સર્વ સ્પૃહા અને મત્સર છોડીને મૃત્યુની રાહ જોતો પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો ।।૨૬।।

આ રીતે પર્યટન કરવાથી કૃષ્ણમાં મતિ થાય છે. કૃષ્ણમાં મતિ થાય એટલે વિષયોમાંથી આસક્તિ દૂર થાય છે. હે બ્રહ્મન્! તેથી મારું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું, રાગદ્વેષ દૂર થતાં, સુદામ પર્વત ઉપરની વીજળીના માફક મારો કાલ પ્રકટ થયો ।।૨૭।।

દેહ વિયોગનો ક્લેશ તો મને જણાયો જ નહિ. શુદ્ધ સત્ત્વનો બનેલો ભગવત્સમ્બન્ધી દેહ મારે માટે તૈયાર જ હતો. આ પાંચ ભૌતિક દેહના કારણરૂપ કર્મો પૂરાં થતાં આ દેહ પડી ગયો ।।૨૮।।

કલ્પ-બ્રહ્માજીનો દિવસ પૂરો થાય ત્યારે આ જગત્‌ને સમેટી લઈ શ્રીનારાયણ ભગવાન્ સમુદ્રના જલમાં શયન કરે છે. એ વખતે એમના હૃદયમાં શયન કરવાની ઈચ્છાથી આ સમગ્ર સૃષ્ટિને સમેટી બ્રહ્માજી જ્યારે પ્રવેશ કરવા લાગ્યા ત્યારે એમના શ્વાસની સાથે મેં પણ એમના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી દીધો ।।૨૯।।

એક હજાર ચતુર્યુગ પસાર થયા ત્યારે બ્રહ્માજી જાગ્યા અને તેમણે સૃષ્ટિ રચવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે એમની ઈન્દ્રિયોમાંથી મરીચિ વગેરે ઋષિઓની સાથે હું પણ પ્રકટ થયો. હું ભક્ત હોવાથી બ્રહ્માજીએ મને ખોળામાં લીધો તેથી ''ઉત્સંગાત્ નારદો જજ્ઞે'' ખોળામાંથી નારદજી પ્રકટ થયા એમ કહ્યું છે ।।૩૦।।

અન્દરના અને બહારના લોકમાં હું ફરું એમાં ભગવદ્દર્શનરૂપ મારું વ્રત ખંડિત થતું નથી. વળી મહાવિષ્ણુના અનુગ્રહથી મારી ગતિનો કયારે પણ પ્રતિબન્ધ થતો નથી ।।૩૧।।

દેવોએ આપેલી નાદબ્રહ્મથી શોભતી વીણાનો નાદ ઝંકાર કરતો ભગવત્ કથાનું

ગાન કરતો હું ફર્યા કરું છું. પ્રથમ જે મહાન શ્રમ કર્યો તે હવે સરળ થઈ ગયો ।।૩૨।।

કેમકે હું ભગવાનનાં વીર્યો (મહાકર્મો) નું ઉચ્ચ સ્વરે ગાન કરું છું ત્યારે જેના ચરણમાં સર્વ તીર્થ છે અથવા તીર્થરૂપ જેનાં ચરણ છે એવા અને સ્વયશ જેને પ્રિય છે તેવા ભગવાન્ જાણે કે મેં બોલાવ્યા હોય તેમ તુરત પધારીને મને હૃદયમાં દર્શન આપે છે ।।૩૩।।

વિષયસ્પર્શના સુખાર્થે વારંવાર દુઃખી થતા જીવોને સંસારરૂપ સમુદ્ર તરવામાટે ભગવાનના ચરિત્રનું વર્ણન એક નૌકારૂપ હોવાનું અનુભવેલું છે ।।૩૪।।

કામ અને લોભ થી ઘાયલ અન્તઃકરણ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ કરવાથી પણ એટલું શાન્ત નથી થતું જેટલું ભગવત્સેવાથી સાક્ષાત્ શાન્ત થાય છે. તેથી સેવા કરવી એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે ।।૩૫।।

નારદજી વ્યાસજીને કહે છે કે હે નિષ્પાપ! તમે જે મને પૂછ્યું તે સર્વ તમને મારા જન્મનું અને મારા કર્તવ્ય કર્મનું રહસ્ય મેં કહ્યું તેથી તમારા ચિત્તમાં અસન્તોષ છે તે દૂર થશે અને સન્તોષ થશે ।।૩૬।।

સૂત બોલ્યા : આ પ્રમાણે વાસવીસુત વ્યાસ ભગવાનને કહીને નારદમુનિ એમની રજા લઈને જ્યાં ઈચ્છા હોય ત્યાં જનારા એ મુનિ વીણા વગાડતા-વગાડતા પધાર્યા ।।૩૭।।

અહો દેવર્ષિર્ધન્યોઽયં યત્ કીર્તિં શાંર્ગધન્વનઃ ।।
ગાયન્માદ્યન્ ગિરાતન્ત્ર્યા રમયત્યાતુરં જગત્ ।।૩૮।।

અહો! દેવર્ષિ ધન્ય છે કે જે શાંર્ગધન્વા ભગવાનની કીર્તિનું વીણા ઉપર ગાન કરી પોતે તો આનન્દમગ્ન થાય જ છે, સાથે-સાથે ત્રિતાપથી તપેલ આ જગત્‌ને પણ આનન્દિત કરતા રહે છે ।।૩૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પ્રથમસ્કન્ધમાં (મધ્યમપ્રકરણનો ત્રીજો)
''નારદજીની ભક્તિનું સ્વરૂપ'' નામનો
છઠ્ઠો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો* મધ્યમ પ્રકરણ સમ્પૂર્ણ થયું

વિશેષ : આ મધ્ય પ્રકરણમાં નારદજી વક્તા અને વ્યાસજી શ્રોતા છે. તેમાં નારદજીને વૈરાગ્ય નથી તેમ વ્યાસજીને સાધનબલ વિશેષ છે તેથી એકનિષ્ઠતા ન હોવાથી મધ્યમતા છે. ઉત્તમમાં જાુદી જ વાત કહેવામાં આવશે. આમાં ભગવત્કૃપા, ભગવદીયત્વ અને ભગવદ્ અનુભવ એ

ત્રણ અધ્યાયના અર્થરૂપ છે. એ ત્રણ ગુણ શ્રોતા-વક્તા બેઉમાં જોઈએ. તેમાં નારદજી સ્વદષ્ટાન્તથી સત્સંગથી ભગવત્કૃપાનું વર્ણન કરે છે અને વ્યાસજીને પણ નારદજીનો સમાગમ ભગવત્કૃપાથી જ થયો છે. ભગવદીયત્વ નારદજીમાં છે એવું વ્યાસજીમાં ન હતું તે નારદજીના કથનથી પ્રાપ્ત થયું. ભગવદ્ અનુભવ નારદજીએ વર્ણવ્યો છે તેમ વ્યાસજીને સમાધિમાં થયો છે. આ સર્વ વિષય આ ત્રણ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ સમજાવ્યો છે.

તૃતીય ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણ

અધ્યાય ૭

અશ્વત્થામાના બાણથી રક્ષા

વિશેષ : સપ્તમ અધ્યાયથી તે છેલ્લે ઓગણીસમા પર્યન્તના ૧૩ અધ્યાયમાં ઉત્તમ પ્રકરણ છે. તેમાં વૈરાગ્ય પ્રધાન છે. ભગવાન્‌માં એકતાનતા એ જ વૈરાગ્યની દઢતા કહેવાય. ભગવાન્ પુરુષોત્તમ છે. તે પુરુષથી અધિક હોવાથી પુરુષોત્તમ હોવાથી ૧૩ અધ્યાયથી ઉત્તમ પ્રકરણ કહ્યું છે. આ ૧૩ અધ્યાયનો ભાવ-સાતમામાં અશ્વત્થામાના બાણથી રક્ષા, આઠમામાં ગર્ભરક્ષા અને કુન્તાજીની સ્તુતિ, નવમામાં ભીષ્મનો યુધિષ્ઠિરને ધર્મોપદેશ તથા ભીષ્મે કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ, દસમામાં યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક તથા ભગવાનનું દ્વારકા પ્રતિ પ્રયાણ, અગિયારમામાં સમ્બન્ધીઓનો સમાગમ, બારમામાં પરીક્ષિતના જન્મનું વર્ણન, તેરમામાં વિદુરજીનું હસ્તિનાપુર પધારવું, ધૃતરાષ્ટ્રનું ગાન્ધારીને લઈને ઉત્તર દિશામાં ગમન, ચૌદમામાં દ્વારકાથી અર્જુનનું આગમન પન્દરમામાં યાદવોના ક્ષયની વાત રાજાને કહીને પાંડવો પરીક્ષિતને રાજ્ય આપીને ઉત્તર દિશામાં ગયા એનું વર્ણન, સોળમામાં પરીક્ષિતનો દિગ્વિજય, પૃથ્વી ધર્મ અને કલિ નો સમાગમ, સત્તરમામાં ધર્મની રક્ષા અને કલિને સ્થાન આપવાની વાત, અઢારમામાં પરીક્ષિતને બ્રાહ્મણનો શાપ અને ઓગણીસમામાં પરીક્ષિતનો પ્રાયોપવેશ તથા મુનિઓ તથા શુકદેવજી નો સમાગમ.

આ ઉત્તમાધિકારનું પ્રકરણ છે તેમાં અધિકારી અને હેતુ વૈરાગ્યવાન્ છે એ એની ઉત્તમતા છે. હેતુ ભગવાન્ છે, ભગવાને પરીક્ષિતની રક્ષા ક્લેશ સહીને પણ કરી છે. ભગવાન્ ષડ્ધર્મયુક્ત ધર્મી છે, સર્વોત્તમ, સર્વમૃગ્ય, મુક્તિદાતા, જ્ઞાનપ્રદ, સર્વક્લેશનિવૃત્તિપૂર્વક ભક્તિ

દેનાર અને ભક્તમનોરથપૂરક ષડ્ધર્મ વિશિષ્ટ ધર્મી છે તે શ્રમ કરીને જેનું પાલન કરે તે શ્રીભાગવતના શ્રવણમાં મુખ્ય અધિકારી. તેથી ચાલુ સાતમા અધ્યાયમાં શ્રીભાગવતની ઉત્પત્તિ એની પ્રવૃત્તિ તથા ભક્તમનોરથ પૂર્તિ એ ત્રણ વસ્તુનું નિરૂપણ થાય છે.

નિર્ગતે નારદે સૂત! ભગવાન્ બાદરાયણઃ ।।
શ્રુત્વા તુ તદભિપ્રેતં તતઃ કિમકરોદ્ વિભુઃ ।।૧।।

શૌનકે પૂછ્યું : હે સૂતજી! નારદજી એ પ્રકારે કહીને ગયા પછી ભગવાન્ સમર્થ બાદરાયણ વ્યાસજીએ પોતાનું ગમતું શ્રવણ કરીને શું કર્યું ? ।।૧।।

સૂતજી બોલ્યા : બ્રહ્મા જેના દેવતા છે તેવી સરસ્વતી નદીના પશ્ચિમ તટ ઉપર ઋષિઓના સત્રને વધારનાર ‘શમ્યાપ્રાસ’ નામનો એક આશ્રમ પ્રસિદ્ધ છે ।।૨।।

બોરના વનોથી શોભતા એ પોતાના આશ્રમમાં બેસીને આચમન કરીને વ્યાસજીએ ભગવાનની જેવી ઈચ્છા હશે તે પ્રમાણે પ્રેરણા કરશે એમ વિચારી મનને સ્થિર કર્યું ।।૩।।

એમાં નારદજીએ કહેલા યોગથી સમાધિ કરતા ભગવાનનાં અને એની આશ્રિત માયાનાં દર્શન કર્યાં ।।૪।।

આ માયાથી જ મોહિત થયેલો આ જીવ પોતે ત્રણેય ગુણોથી અતીત હોવા છતાં પોતાને ત્રિગુણાત્મક જડ જેવો માનીને માયાએ કરેલા જન્મ-મરણરૂપ અનર્થને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૫।।

એ દર્શન કર્યા પછી એ જ સમાધિમાં અનર્થને દૂર કરનાર ઈન્દ્રિયોથી અગોચર ભગવાન્માં સાક્ષાદ્ ભક્તિયોગને જોયો. એ સર્વ જાણીને લોકો એ વાતથી અજાણ્યા હોઈ એને જણાવવા શ્રીભાગવત સંહિતા રચી ।।૬।।

જે સંહિતાનું શ્રવણ થતાં પુરુષને પરમ પુરુષ કૃષ્ણને વિશે ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ભક્તિ શોક, મોહ અને ભય ને દૂર કરે છે ।।૭।।

એ શ્રીભાગવતસંહિતા રચીને એને પૂર્વાપર અનુક્રમ આપી નિવૃત્તિને શ્રેષ્ઠ માનનારા સ્વપુત્ર શુકદેવજીને મહામુનિ વ્યાસજીએ એ સંહિતા ભણાવી ।।૮।।

શૌનક બોલ્યા : શ્રીશુકદેવજી તો પ્રવૃત્તિના ભયથી જનોઈ વગેરે સંસ્કારની પણ ઉપેક્ષા કરીને આત્મામાં રમણ કરે છે, તે મુનિ આ વિશાળ ગ્રન્થ ભાવ સહિત અર્થના જ્ઞાનપૂર્વક શા માટે ભણ્યા? ।।૯।।

સૂતજીએ કહ્યું : આત્મામાં રમનાર, મનન કરનાર અને અહન્તા-મમતાની

ગ્રન્થિ રહિત તેવા ભક્તો પણ ઉરુક્રમ ભગવાનની અલૌકિક નિષ્કામ ભક્તિ કરતા રહે છે. કારણ કે હરિ છે જ એવા ગુણવાળા કે જે ગુણો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ સ્વભાવવાળા સર્વને આનન્દ આપી પોતાની તરફ ખેંચી લે છે ।।૧૦।।

ભગવાનના ગુણોએ જેની બુદ્ધિનું આકર્ષણ કર્યું છે તેવા બાદરાયણના પુત્ર અને ભગવદ્ભક્તને પ્રિય તેવા શ્રીશુકદેવજી આ મોટું આખ્યાન ભણ્યા ।।૧૧।।

પરીક્ષિતરાજાનાં જન્મ, કર્મ અને અવસાન તેમજ પાંડવોના દેહત્યાગની વાત, જેમાંથી ભગવાનની કથાનો ઉદય થાય છે તે બધી કથા, હું તમને કહીશ ।।૧૨।।

જ્યારે સંગ્રામમાં કૌરવ અને પાંડવ ના યોદ્ધાઓ વીરગતિને (સન્મુખ લડતા મરે તેની મુક્તિ થાય છે તેવી મુક્તિને) પામ્યા અને ભીમસેનની ગદાથી દુર્યોધનની સાથળ ભાંગી ગઈ ત્યારે અશ્વત્થામા પોતાના આશ્રયરૂપ દુર્યોધનનું પ્રિય કરવામાટે સૂતેલા દ્રૌપદીના પાંચ બાળકોનાં મસ્તક કાપી તે મસ્તકો દુર્યોધનને બતાવવા લઈ ગયો. પરન્તુ સૂતેલા પુત્રોનો શિરચ્છેદ દુર્યોધનને પણ ગમ્યો નહિ. કારણ કે આવા નીચ કાર્યની બધા જ નિન્દા કરે છે ।।૧૩-૧૪।।

તે બાળકોની માતા દ્રૌપદી પોતાના પુત્રોના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને અત્યન્ત દુઃખી થઈ. નેત્રમાં આંસુ છલકાયાં અને તે રોવા લાગી. તેને શાન્ત કરતાં અર્જુને કહ્યું ।।૧૫।।

હે કલ્યાણી! આતતાયી અને બ્રાહ્મણમાં અધમ એવા અશ્વત્થામાનું મસ્તક ગાંડીવ ધનુષથી છૂટેલાં બાણોવડે ઉડાવી લાવી તને હું ભેટ કરીશ. પુત્રોના અગ્નિસંસ્કાર થયા પછી અશ્વત્થામાના મસ્તક ઉપર પગ મૂકી તું સ્નાન કરીશ ત્યારે હું તારાં શોકનાં આંસુ લૂછી તારો શોક મૂકાવીશ ।।૧૬।।

એવાં સુન્દર અને કાંઈક બડાઈવાળાં વાક્યવડે દ્રૌપદીને શાન્ત કરીને ભગવાન્ જેના મિત્ર તથા સારથી છે તેવો અર્જુન બખ્તર ધારણ કરી મોટું ધનુષ લઈ રથમાં સવાર થઈ ગુરુપુત્રની પાછળ પડ્યો ।।૧૭।।

પાછળ આવતા અર્જુનને બાળકોને મારનાર અશ્વત્થામા દૂરથી રથમાં આવતો જોઈ ઉદ્વિગ્ન ચિત્તથી પોતાના પ્રાણ બચાવવા ખાતર રુદ્રના ભયથી સૂર્યની* જેમ પૃથ્વી ઉપર દોડ્યો ।।૧૮।।

વિશેષ : સૂર્યે વિદ્યુન્માલી નામના રાક્ષસને મારી નાખ્યો. વિદ્યુન્માલી શિવજીનો ભક્ત હતો. સૂર્યે પોતાના ભક્તને પરાસ્ત કર્યો તે જાણી ક્રોધથી ત્રિશૂલ લઈને સૂર્યને મારવામાટે રુદ્ર એની

સામે થયા ત્યારે સૂર્ય દોડ્યા અને કાશીમાં પડ્યા. તે ત્યાં 'લોલાર્ક' નામે પ્રસિદ્ધ છે. એમ અશ્વત્થામા પણ પૃથ્વી ઉપર જ જ્યાં સુધી જઈ શકાય ત્યાં સુધી નાઠો.

જ્યારે કોઈ રક્ષા કરનાર બીજો નથી અને રથના ઘોડા પણ થાકી ગયા છે એમ અશ્વત્થામાએ જોયું ત્યારે બ્રાહ્મણપુત્ર અશ્વત્થામાએ કેવળ બ્રહ્માસ્ત્ર જ આત્મરક્ષણ માટે છેલ્લો ઉપાય છે એમ નિશ્ચય કર્યો ।।૧૯।।

પ્રાણ સંકટ આવતાં પલાયન છોડી, આચમન કરી જેના ઉપસંહારને પોતે જાણતો નથી તો પણ દેવતા સાન્નિધ્ય માટે ધ્યાન કરી એ બ્રહ્માસ્ત્ર અર્જુન તરફ સાંધ્યું ।।૨૦।।

બાણ છૂટતાં સર્વ દિશાઓમાં પ્રચંડ તેજ દેખાયું ત્યારે એ આપત્તિ પ્રાણને બાધા કરનારી જાણી અર્જુન ભગવાનને કહેવા લાગ્યો ।।૨૧।।

અર્જુને કહ્યું : હે કૃષ્ણ! કૃષ્ણ! આપની ક્રિયાશક્તિ અનન્ત છે. બીજાઓને તો ભય ઉપસ્થિત થયા પછી તેમનું આપ પાલન કરો છો પણ ભક્તોની પાસે તો ભયને ફરકવા પણ દેતા નથી, તેમને ભયમુક્ત જ રાખો છો. આપથી બર્હિમુખ લોકો બળતા જ રહે છે. મોટામાં મોટી આગ છે જન્મ-મરણની. એ સંસારની આગમાંથી ઉગારનાર જો કોઈ હોય તો તે આપ જ છો ।।૨૨।।

તમે આદ્યપુરુષ છો, સાક્ષાત્ ઈશ્વર છો, પ્રકૃતિથી પર છો. આપની ચિત્ શક્તિથી માયાને દૂર કરી કેવળ આત્મામાં સ્થિતિ કરો છો ।।૨૩।।

તે જ આપ, માયાવડે જેનાં ચિત્ત મોહ પામ્યાં છે તેવા, આ જીવલોકનાં ધર્મ વગેરે રૂપ કલ્યાણ સ્વપરાક્રમ વડે આપ કરી આપો છો ।।૨૪।।

તેમજ આપનો અવતાર પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરવાની ઈચ્છાથી અને પોતાના અનન્ય ભાવવાળા ભક્તો આપનું નિરન્તર સ્મરણ અને ધ્યાન કરી શકે તે માટે છે ।।૨૫।।

હે દેવોનાં કાર્ય સિદ્ધ કરનાર! આ પરમ દારુણ તેજ કયાંથી ચોતરફ આવે છે? એ શું છે? એ હું કાંઈ જાણતો નથી ।।૨૬।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : તું જાણે છે કે દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાનું આ બ્રહ્માસ્ત્ર છે. પણ એ આ બ્રહ્માસ્ત્રને પાછું ખેંચી લેવાની કળા જાણતો નથી. છતાં પ્રાણબાધક સંકટ પડ્યું જોઈ એણે બ્રહ્માસ્ત્ર છોડી મૂકયું છે ।।૨૭।।

આ બ્રહ્માસ્ત્રનું નિવારણ કરનાર બીજું કોઈ અસ્ત્ર નથી. તું અસ્ત્ર વિદ્યાનો

જાણનાર હોવાથી બ્રહ્માસ્ત્રવડે વધેલા આ બ્રહ્માસ્ત્રને શાન્ત કર ।।૨૮।।

સૂતજી બોલ્યા : શત્રુના વીરોને મારવા સમર્થ અર્જુને ભગવાનનું કથન શ્રવણ કરી, આચમન અને પ્રભુની પરિક્રમા કરી, બ્રહ્માસ્ત્રની સામે બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. જ્યારે બન્ને અસ્ત્રો અથડાયાં ત્યારે પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને આકાશ માં એઓનું તેજ ફેલાવવાથી પ્રલય સમયે સંકર્ષણના મુખમાંથી અગ્નિ નીકળે છે તેમ એ બન્ને તેજ વધ્યાં ।।૨૯-૩૦।।

અને ત્રણ લોકને બાળવા લાગ્યાં. એનાથી પીડા પામતી પ્રજા ''આ પ્રલયની સાંવર્તક અગ્નિ છે'' એમ કહેવા લાગી ।।૩૧।।

પ્રજાનો નાશ અને લોકની છિન્ન-ભિન્નતા જોઈ, વાસુદેવનો વિચાર પણ જાણીને અર્જુને બન્ને તેજને શાન્ત કર્યાં ।।૩૨।।

પછી તુરત ક્રૂર અશ્વત્થામાને પકડી, લાલ નેત્રવાળા અર્જુને જેમ પશુને દોરડાંથી બાંધે તેમ એને બાંધ્યો ।।૩૩।।

શત્રુને દોરડાંથી બાંધી સેનાના પડાવ તરફ જબરજસ્તીથી લઈ જવાની ઈચ્છાવાળા અર્જુનને કમળનેત્ર ભગવાને કોપ કરી કહ્યું ।।૩૪।।

ભગવાને કહ્યું : હે પૃથાના પુત્ર! આ બ્રાહ્મણોમાં અધમનું રક્ષણ કરવું યોગ્ય નથી. એને તો મારી જ નાખ. કેમકે એણે રાતમાં સૂતેલા નિરપરાધી બાળકોને માર્યા છે ।।૩૫।।

મદિરા પીધેલો, ભૂતના આવેશવાળો, સૂતેલાં બાળક, સ્ત્રી, જડ, શરણે આવેલો, રથ વગરનો અને ભયવાળો શત્રુ હોય તેને ધર્મને જાણનાર મારતો નથી ।।૩૬।।

પોતાના પ્રાણને બીજાનો પ્રાણ લઈને પોષે છે તેવાને મારવો એ એનું ભલું કરવા જેવું છે, કારણ કે બીજાના પ્રાણથી પોતાનું પોષણ કરનાર માણસ એ દોષથી જ અધમ નરકાદિમાં જાય છે. માટે એવાને મારવો એ ધર્મરૂપ છે. જેને મારવાનો છે તે પણ પાપ કરતો બચે એમાં એનું પણ કલ્યાણ છે ।।૩૭।।

તમે વળી દ્રૌપદીને મારા સાંભળતાં કહ્યું છે કે હે માનિની! તારા પુત્રના મારનારનું મસ્તક તારી પાસે ઉતારી લાવીશ ।।૩૮।।

તેથી તમારા પુત્રોને મારનાર આતતાયી આ અશ્વત્થામાએ પોતાના સ્વામીને પણ દુઃખ પહોંચાડ્યું છે તેથી કુલકલંકરૂપ આ પાપીને મારી જ નાખો ।।૩૯।।

સૂતજી બોલ્યા : એ પ્રમાણે ધર્મની પરીક્ષા કરતા કૃષ્ણે અર્જુનને પ્રેરણા કરી તો

પણ, અશ્વત્થામા પોતાના ગુરુનો પુત્ર હોવાથી, પોતાના પુત્રોનો હત્યારો હોવા છતાં, એને ન માર્યો ।।૪૦।।

અને પોતાના મુકામ ઉપર આવી ગોવિન્દ જેના પ્રિય સારથિ છે તેવા અર્જુને, મરેલા પુત્રોનો શોક કરતા સ્વપ્રિયા દ્રૌપદીની પાસે સ્વશત્રુને ઊભો રાખ્યો અને "આ તમારા પુત્રને મારનાર" એમ બોલ્યો ।।૪૧।।

પછી એ પ્રમાણે સામે ઊભા કરેલા પશુની પેઠે દોરડાંથી બાંધેલા, નિન્દિતકર્મ કરવાથી નીચે મુખ રાખી ઉભેલા, ગુરુપુત્ર અશ્વત્થામાને જોઈને દ્રૌપદીએ, સારા સ્વભાવવાળી હોવાથી ગુરુપુત્રનું અપમાન થયું છે એમ જાણી એની ઉપર દયા કરીને એને નમસ્કાર કર્યા ।।૪૨।।

આ અશ્વત્થામાને બાંધીને પોતાની પાસે અર્જુન લાવ્યો એ સતી (દ્રૌપદી) જોઈ શકયાં નહિ અને સતી કહેવા લાગ્યાં કે આ બ્રાહ્મણ છે અને એ તો અત્યન્તગુરુ છે માટે આને છોડી દો, છોડી દો ।।૪૩।।

કેમકે રહસ્ય સહિત ધનુર્વેદ તમે જેની પાસે ભણ્યા છો કે જેમાં અસ્ત્રો ફેંકવાના અને પાછાં ખેંચી લેવાના પ્રકાર આવી જાય છે. તથા બધી જાતના અસ્ત્રો તમે જેના અનુગ્રહથી શીખ્યા છો ।।૪૪।।

તે જ ભગવાન્ દ્રોણાચાર્ય પ્રજારૂપે એટલે (પુત્રરૂપે) આ છે. એ દ્રોણના આત્માના અર્ધભાગરૂપ કૃપી જે કૃપાની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે અને જે વીરપુત્રને જન્મ આપ્યાથી 'વીરસૂ' કહેવાય છે તે આનાથી પુત્રવતી હોવાથી દ્રોણાચાર્યની પાછળ બળી મૂઆં નથી ।।૪૫।।

તેથી હે ધર્મના જ્ઞાતા! મહાભાગ! આપે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય અને વારંવાર પૂજ્ય અને ગૌરવવિશિષ્ટ આપના ગુરુકુળને કષ્ટ આપવું આપને યોગ્ય નથી ।।૪૬।।

જેમ મારા પુત્રો મારવાથી હું આંખોમાં આંસુ લાવી રડું છું તેમ પતિને દેવ માનનારી આ અશ્વત્થામાની માતા ગૌતમીને પુત્રવધથી રડતી જોવાને હું ઈચ્છતી નથી ।।૪૭।।

ઈન્દ્રિયોને નહિ જીતનારા જે રાજાઓ બ્રાહ્મણના કુળને કોપવાળું કરે છે તે કુળ આખું બ્રાહ્મણના કોપથી શોકયુક્ત થઈ સમગ્ર નાશ પામે છે ।।૪૮।।

સૂતે કહ્યું : દ્રૌપદીની વાત ધર્મયુક્ત, ન્યાયી અને દયાયુક્ત હતી. સત્ય અને સમતા પણ તેમાં હતાં. તેથી હે બ્રાહ્મણો! રાજા યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીનાં આ શ્રેષ્ઠ વચનોને

આવકાર્યા ।।૪૯।।

એ જ પ્રમાણે નકુલ, સહદેવ, સાત્યકિ, અર્જુન તથા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા એ સ્થાને મળેલાં સ્ત્રી-પુરુષોએ એ જ પ્રમાણે દ્રૌપદીના વાક્યનું સમર્થન કર્યું ।।૫૦।।

જ્યારે બીજા બધા એકમત થયા ત્યારે શત્રુને ભયંકર ભીમસેન ક્રોધયુક્ત થઈને કહેવા લાગ્યો કે આ અશ્વત્થામા આપણા પુત્રોને મારી પોતાનું કે એના સ્વામીનું કાંઈ ભલું કરી શક્યો નથી પણ બાળકોનો નકામો વધ કર્યો છે તેથી એને વધની શિક્ષા કરવી એ જ ઉત્તમ છે ।।૫૧।।

ભીમનું આમ કહેવું થયું અને દ્રૌપદીનું તેથી જુદું જ બોલવું થયું ત્યારે ચતુર્ભુજ ભગવાન્ અર્જુનના મુખ તરફ જોઈ હસતા-હસતા આ પ્રમાણે બોલ્યા ।।૫૨।।

''પતિત બ્રાહ્મણને પણ ન મારવો જોઈએ'' તેમજ ''આતતાયી* બ્રાહ્મણ, ગુરુ કે ગમે તે હોય એને મારવો જોઈએ'' એ બન્ને આજ્ઞાઓ મારીજ હોવાથી બન્ને આજ્ઞાનું પાલન થાય તેમ તમે કરો ।।૫૩।।

વિશેષઃ ''અગ્નિદો ગરદશ્ચૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપહઃ, ક્ષેત્રદારહરશ્ચૈવ ષડેતે હ્યાતતાયિનઃ'' ઘરમાં આગ મુકનારો કે જેનાથી સર્વ નાશ થાય, ઝેર આપનાર કે એનાથી સર્વ રહે પણ સર્વનો ભોગ કરનાર જાય એટલે પણ સર્વ નાશ થયો; હાથમાં હથિયાર રાખીને ભય બતાવી બધું લઈ જનાર, ધનની ચોરી કરનાર તથા ઘર અથવા ક્ષેત્ર અને સ્ત્રીનું હરણ કરનાર એ છ 'આતતાયી' કહેવાય છે. આ છને મારવામાં દોષ નથી એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહેલ છે.

વળી તમે પ્રિયા દ્રૌપદીનું સમાધાન કરતાં જે એમની પાસે વાક્ય બોલ્યા છો તે પણ સત્ય કરો. મેં કહ્યું તે અને હમણાં દ્રૌપદી બોલ્યાં તે બધું સત્ય રહે તેમ કરો ।।૫૪।।

સૂતે કહ્યું : ભગવાનના અભિપ્રાયને અર્જુન તુરત સમજી ગયો અને તલવાર લઈ બ્રાહ્મણના માથામાં જે મણિ હતો તે શિખાની સાથે કાઢી લીધો। ।૫૫।।

અને દોરડાંથી બંધન કર્યું હતું તે છોડી નાખ્યું. બાળકોની હત્યા કરવાથી એ શ્રીહીન તો બની જ ગયો હતો. હવે તેની શિખાનો મણિ લેવાયાથી પણ નિસ્તેજ થયેલ અશ્વત્થામાને પોતાના મુકામમાંથી કાઢી મૂક્યો ।।૫૬।।

મુંડન કરવું, દ્રવ્ય લઈ લેવું, સ્થાનમાંથી અપમાનપૂર્વક દૂર કરવો એ જ પતિત બ્રાહ્મણનો વધ સમજવો. આ સિવાય બ્રાહ્મણનો દેહથી નાશ કરવા રૂપી દંડ શાસ્ત્રસમ્મત નથી ।।૫૭।।

પુત્રશોકાર્દિતાઃ સર્વે પાંડવાઃ સહ કૃષ્ણયા ।।
સ્વાનાં મૃતાનાં યત્કૃત્યં ચક્રુર્ નિર્હરણાદિકમ્ ।।૫૮।।

પુત્રના શોકથી દુઃખી સર્વ પાંડવોએ દ્રૌપદીને લઈ પોતાના મરેલાં બાળકોની દાહાદિ અન્ત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી ।।૫૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પ્રથમ સ્કન્ધમાં (ઉત્તમ પ્રકરણમાં પહેલો)
‘‘અશ્વત્થામાના બાણથી રક્ષા’’ નામનો
સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

કથાકારો! શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા સાંભળો!!!
‘‘પ્રાણ કંઠે આવી ગયા હોય તોય ભાગવત કથાના નિમિત્તે દક્ષિણા ન લેવી’’
(ભગવત્કથા એ દિવ્ય આરાધના છે, લૌકિક આજીવિકા કે ધંધો નહીં)

અધ્યાય ૮

બ્રહ્માસ્ત્રથી રક્ષા અને ભગવાનની સ્તુતિ

વિશેષ : પૂર્વાધ્યાયમાં બધા ભક્તો ભગવાનના વાક્યમાં નિષ્ઠાવાળા છે એમ કહ્યું અને એ સર્વનું કારણ જેમાં છે તેવી કથા પણ કહી. આ આઠમા અધ્યાયમાં જે કાર્ય કરવાથી જે થાય તેમાં જો દોષ થાય તો એનો ઉપાય અને ગુણ થાય તો એનું પોષણ કહેવામાં આવશે. એમાં અધ્યાયમાં ચાર વાત કહેવાશે : બ્રહ્માસ્ત્રથી દાહ, એનાથી રક્ષા, અદ્ભુત કર્મ કરવાવાળા ભગવાનની સ્તુતિ તથા ભગવાનનાં અદ્ભુત કર્મો. એ ચારમાં પ્રથમ જ બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રસંગ કહે છે.

અથ તે સમ્પરેતાનાં સ્વાનામ્ ઉદકમિચ્છતામ્ ।।
દાતું સકૃષ્ણા ગંગાયાં પુરસ્કૃત્ય યયુઃ સ્ત્રિયઃ ।।૧।।

શૌનકાદિ મુનિઓ પ્રત્યે સૂત કહેવા લાગ્યા : પછી એ બધા પાંડવો પોતાના બાળકો અશ્વત્થામાને હાથે મર્યા તેઓને જલાંજલિ* દેવા માટે શ્રીકૃષ્ણની સાથે બીજી સ્ત્રીઓને આગળ કરીને ગંગાને તીરે ગયા ।।૧।।

વિશેષ : શુદ્ધિ કર્યા પછી સંસ્કાર કરવાની રીતિ છે : એ શુદ્ધિ બહારની અને અન્દરની એમ બે પ્રકારની છે. તેમાં બે શ્લોકથી બહારની શુદ્ધિ કહેછે. જ્યારે મરેલાની પ્રેતતા છૂટે ત્યારે જીવનારની શુદ્ધિ થાય છે. એ પ્રેતત્વ એની ક્રિયા કરવાથી છૂટે છે. માટે દાહ કુરુક્ષેત્રમાં કર્યો છે

તો પણ ક્રિયા કરવા બધા હસ્તિનાપુર ગયા. ગંગાના જલથી પ્રેતત્વ છૂટે છે : **''પ્રત્તં જલં ત્ર્યંજલમાત્મજેન પ્રેતસ્ય તાપપ્રશમં કરોતિ''** એવું વાક્ય છે તેથી જલાંજલિ અપાય છે.

બધાં ત્યાં જઈ મરેલાઓને જલદાન કરી, ઘણું રુદન કરી ભગવાનના ચરણની રજથી પવિત્ર ગંગાજીમાં ફરી સ્નાન કરવા લાગ્યાં ।।૨।।

(હવે ભગવાનનું કર્તવ્ય કહે છે કે) ત્યાં વિદુરજી સહિત રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, પુત્રશોકથી દુઃખ પામતાં ગાન્ધારી, કુન્તી, દ્રૌપદી વગેરે જેમનાં વહાલાં મરવાથી શોકવાળાં થયા છે તેવાંને મુનિઓદ્વારા ભગવાને શાન્ત કરાવ્યાં અને એમ બતાવ્યું કે પ્રાણિમાત્ર કાળને વશ છે એમાં મનુષ્યનું કંઈ ચાલતું નથી ।।૩-૪।।

જે દુષ્ટો કપટ કરી યુધિષ્ઠિર પાસેથી રાજ્ય પડાવી ગયા હતા તે બધાનો યુદ્ધથી નાશ કરાવ્યો. દ્રૌપદીના કેશદર્શનથી જે રાજાઓનાં આયુષ્ય હણાયાં છે તેવા રાજાઓનો નાશ લડાઈને બહાને થયો ।।૫।।

ઉત્તમ સાધનોથી પણ અશ્વમેધ યુધિષ્ઠિર પાસે કરાવી એનો પવિત્ર યશ પૃથ્વી ઉપર ફેલાવ્યો. જેમ સો યજ્ઞ કરનાર ઈન્દ્ર યશસ્વી છે તેવા પૃથ્વીના ઈન્દ્ર યુધિષ્ઠિરને કહેરાવવા આ બધું કરવા ભગવાન્ આવેલા એ કાર્ય પૂર્ણ થયું. જ્યારે સાત્યકિ અને ઉદ્ધવજી ની સાથે પોતે દ્વારકા પધારવાની તૈયારી કરી ત્યારે વ્યાસજી વગેરે બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કર્યો. બ્રાહ્મણો પણ એમનો સત્કાર કરી રહ્યા પછી પાંડવોની રજા લઈ જ્યારે ભગવાન્ રથમાં બેસવા જાય છે ત્યાં ભયથી વિહ્વલ બનેલી ઉત્તરાએ કહ્યું : હે મહાયોગી! દેવોના દેવ! જગત્‌ના પતિ! બચાવો-બચાવો. આપના સિવાય આ જગત્‌માં અને અભય આપી શકે એવો કોઈ હું જોતી નથી. કારણ કે અહીં તો બધા એક-બીજાના મૃત્યુના કારણ બની રહ્યા છે. (ઉત્તર ઉત્તમ, ઉત્કૃષ્ટ. ઉત્તરા=જેની ભક્તિ ઉત્તર, ઉત્તમ છે તેવી સ્ત્રી) ।।૬-૮।।

હે નાથ! તપેલ લોઢા જેવું બાણ મારી સામે આવે છે તે ખુશીથી મને બાળે પણ આપ મારા ગર્ભની તો અવશ્ય રક્ષા કરો. એ ન પડે એ આપે કરવાનું છે. તેથી હું આપની શરણાગત થઈ છું, કારણ કે બીજા તો પરસ્પર મૃત્યુવાળા હોવાથી શરણે જવા લાયક નથી ।।૯।।

સૂતે કહ્યું : ભગવાન્ તો ભક્તવત્સલ છે. ઉત્તરાનાં વાક્ય સાંભળી વિચારવા લાગ્યા એટલે પાંડવોનો વંશચ્છેદ કરવા અશ્વત્થામાએ આ બ્રહ્માસ્ત્ર ઉત્તરાનો ગર્ભ બાળવા મોકલ્યું છે એ જાણી ગયા ।।૧૦।।

હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ! એ જ સમયે પાંચ પાંડવો ઉપર ભભૂકતાં પાંચ બાણ આવતાં તેઓએ જોયાં કે તુરત પોતપોતાનાં અસ્ત્રો તેઓએ લીધા ।।૧૧।।

ભગવાને વિચાર્યું કે આ બધા મારા ભક્તો છે તેમનો રક્ષક મારા સિવાય બીજો કોઈ નથી અને તેથી એમના દુઃખને જોઈ પોતાના સુદર્શન ચક્રથી પોતાના ભક્તોની ભગવાને રક્ષા કરી ।।૧૨।।

ભગવાન્ સર્વ પ્રાણીની અંદર અને બહાર આત્મારૂપે બિરાજે છે, યોગેશ્વર છે. વળી ભક્તનાં દુઃખ હરનાર હોઈ 'હરિ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે ઉત્તરાના ગર્ભને પોતાની માયાથી વીટીં લીધો. કારણ કે કૌરવો બધા નષ્ટ થયા હતા અને તેથી પાંડવોના સન્તાનના બીજરૂપ આ ગર્ભ હોવાથી એ ગર્ભ અવશ્ય બચાવી લેવા પાત્ર છે એમ ધારી રક્ષાનો ઉપાય આ પ્રમાણે કર્યો ।।૧૩।।

જો કે બ્રહ્માસ્ત્ર એવું છે કે જ્યાં ગયું ત્યાં એ અમોઘ (સફળ) હોવાથી નિષ્ફળ ન જ જાય અને એનું નિવારણ થઈ શકે જ નહિ તો પણ હે ભૃગુકુલશ્રેષ્ઠ! વિષ્ણુ સમ્બન્ધી તેજ એવું અદ્‌ભુત છે કે એનાથી બ્રહ્માસ્ત્ર પણ સારી રીતે શાન્ત થયું ।।૧૪।।

આમ બ્રહ્માસ્ત્રને પણ અચ્યુત ભગવાને નિષ્ફળ કર્યું એમાં કાંઈ તમારે આશ્ચર્ય માનવાનું નથી. કેમકે જે પોતાની દૈવી માયાશક્તિથી આ જગત્‌નાં ઉત્પત્તિ, પાલન તથા સંહાર કરવાને સમર્થ છે તેમને આ એક બ્રહ્માસ્ત્રનું નિવારણ શું હિસાબમાં છે? ।।૧૫।।

આમ બ્રહ્માસ્ત્રથી મુક્ત થયેલા પોતાના પુત્રો પાંડવોને અને દ્રૌપદીને સાથે રાખી દ્વારકા જવાને તૈયારી કરી રહેલા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી સતી (ભક્તિમાટે જ જે જીવન વગેરે ધારણ કરે છે તે સત્, તેનું સ્ત્રીલિંગ સતી.) કુન્તીજી આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં ।।૧૬।।

કુન્તીજી બોલ્યાં : સર્વભૂતની અંદર અને બહાર રહેનાર છતાં ન દેખાતાં, પ્રકૃતિથી પર, આદ્ય અને કર્તું અકર્તું અન્યથાકર્તું સમર્થ તેવા ઈશ્વર, માયારૂપ અન્તર્પટથી ઢંકાયેલ, જેને ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી માટે અધોક્ષજ, આપ સર્વરૂપ થાઓ છો છતાં આપ અવ્યય-વિનાશ વિનાના છો અને પુરુષરૂપ તેવા આપને નહિ જાણનારી હું નમસ્કાર કરું છું. જેમ મૂઢ માણસ નાટકમાં અભિનય કરતા નટને ખરા સ્વરૂપમાં જાણી શકતો નથી તેમ હું આપનું ખરું સ્વરૂપ ન જાણતાં કેવલ

નમસ્કાર કરું છું ।।૧૭-૧૮।।

તથા શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા, પરમહંસ રૂપ, મનન કરનારા એવા મુનિ લોકોના ભક્તિયોગને* વિસ્તારવા માટે પ્રકટ થતા આપને અમો સ્ત્રીઓ કેમ જાણી શકીએ? ।।૧૯।।

વિશેષ : ભગવાન્ સ્વયં ભૂતળ ઉપર વેદ અને ઋષિ લોકોને પ્રકટ કરીને એ દ્વારા ભગવત્પ્રાપ્તિનાં જ્ઞાનાદિ સાધનો થયા પછી પોતે પધાર્યા. તેમાં જ્ઞાનનું અંગ સંન્યાસ છે. જ્યારે વાસના સહિત ઐહિકનો ત્યાગ કરે ત્યારે અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. જ્યારે અન્નાદિ દોષનો સંસર્ગ છૂટે છે ત્યારે એ મનન કરે છે. મનન કરવું એ શ્રવણ કર્યું હોય ત્યારે જ કરાય એટલે શ્રવણ તો સમજી લેવું. ત્યાર બાદ ચિત્તની એકાગ્રતા થવી એનું નામ ‘નિદિધ્યાસન’. એ કરવાથી ભગવત્સ્વરૂપનો નિર્ધાર થાય છે. એ બધું અન્તઃકરણશુદ્ધિમૂલક હોવાથી એને જ્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ થાય. ભક્તિયોગ વગર તો ભગવત્સમ્બન્ધી જ્ઞાન અથવા સાયુજ્ય ન થાય. તેથી એવાં સાધન ન છતાં પણ સ્વરૂપથી ફળ આપવા માટે આપનો આ અવતાર છે એવી કુન્તીની માન્યતા છે. ત્યારે તો સર્વનો ઉદ્ધાર થઈ જાય! ત્યાં કહે છે કે નૃત્ય તો બધા જુએ પણ રસ પડે છે રસિકોને જ, બીજાને નહિ. તેમ સાધારણ સ્ત્રી-પુરુષો તથા દૈત્યાંશવાળા જીવોને પ્રભુના દર્શનથી પણ જ્ઞાન, ભક્તિ કે રસ કાંઈ પણ થતું નથી. ઊલટું નપુંસકને જેમ સ્ત્રીની ચેષ્ટામાં આનન્દ ન આવતાં એમાં દોષ દેખાય છે તેમ અસુરોને સદા ભગવલ્લીલામાં દોષદ્રષ્ટિ જ રહે. તેથી સર્વોદ્ધારની શંકાને અવકાશ નથી.

આપ કૃષ્ણ મૂલસ્વરૂપ છો. સદાનન્દસ્વરૂપ એવા ‘કૃષ્ણ’ શબ્દનો અર્થ શ્રુતિસિદ્ધ છે. દેવકીજીના આનન્દદાતા પુત્ર આપ છો. ગોપના રાજા નન્દરાયના આપ કુમાર છો અને ગાયો અને ગોપગોપીઓના ઇન્દ્ર હોવાથી ‘ગોવિન્દ’ પણ આપ છો એવા આપને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું ।।૨૦।।

પંકજ(કમળ) જેની નાભિમાં છે, પંકજની માળા ધારણ કરનાર, પંકજ જેવા નેત્રવાળા અને પંકજ જેવાં ચરણવાળા આપને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૨૧।।

હે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી! દુષ્ટ કંસે પોતાની બહેન દેવકીને કેદ કર્યા અને ઘણા કાળ સુધી શોકગ્રસ્ત દેવકીને આપે દુઃખથી મુક્ત કર્યા તેમ હે સમર્થ! આપ અમારા નાથ છો; તેથી મારા પુત્રોની સાથે આપે અનેક દુઃખોના સમયમાં વારંવાર સકુટુમ્બ મારું રક્ષણ કર્યું છે ।।૨૨।।

(એ દુઃખોને કુન્તીજી ગણાવે છે કે) હે હરિ! પ્રથમ તો ઝેરથી[૧] લાખાગૃહના

અગ્નિથી, પુરુષને[૨] ખાનાર હિડિમ્બ વગેરે રાક્ષસોથી, દુષ્ટોની સભામાં [૩]દ્રૌપદીની, વનવાસનાં અનેક દુઃખોથી, સંગ્રામમમાં અનેક શસ્ત્રોથી તથા છેલ્લે અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રથી આપે અમારાં બધાંની ચારે તરફથી રક્ષા કરી છે ।।૨૩।।

વિશેષઃ ૧. દુર્યોધને વિષના લાડુ કરીને ભીમસેન વગેરેને મારી નાખવાની બુદ્ધિથી ખવરાવ્યા હતા. **૨.** એક ગામમાં બ્રાહ્મણીનો એકનો એક જ પુત્ર રાક્ષસના બલિદાનનો ભાગ થતો જાણી બ્રાહ્મણી વિલાપ કરતી હતી તેને જોઈ કુન્તીજીને દયા આવવાથી એ બ્રાહ્મણના છોકરાને બદલે ભીમસેનને મોકલ્યો હતો. એ રાક્ષસને ભીમસેને માર્યો એ કથા મહાભારતમાં છે. **૩.** દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર સભામાં ખેંચ્યાં ત્યારે રક્ષા કરી એ પ્રસિદ્ધ વાત છે.

હે જગદ્‌ગુરો! અમને ડગલે ને પગલે વિપત્તિઓ હંમેશાં હો, કારણ કે તેથી તે-તે વિપત્તિઓમાં પુનર્જન્મને ટાળનાર આપનું *દર્શન થાય ।।૨૪।।

વિશેષ : વિપત્તિના સમયમાં સર્વ વિષયો છૂટી જાય ત્યારે શુદ્ધ શરણાગતિ થાય છે.

હે પ્રભુ! આપના વગર મારું કોઈ રક્ષક નથી એવો નિશ્ચય થતાં ભગવદ્દર્શન થાય છે. અને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો તેને આ લોકમાં પાછો જન્મ લેવો ન પડે એ સ્પષ્ટ છે તેથી દર્શનને **અપુનર્ભવ** એવું વિશેષણ આપ્યું છે.

ઉચ્ચ કુલમાં જન્મ, *ઐશ્વર્ય, વિદ્યા અને લક્ષ્મી ને કારણે જેનો ઘમંડ વધી રહ્યો છે તેવો પુરુષ તો આપના નામનું ઉચ્ચારણ કરવાને પણ લાયક નથી કારણ કે આપ તો એવા પુરુષને જ દર્શન આપો છો જે અકિંચન હોય, અર્થાત્ જેને ઉપર ગણાવેલા ચાર પ્રકારના મદમાંથી એકેય પ્રકારનો મદ ન હોય ।।૨૫।।

વિશેષ : ભગવાનના નવ ધર્મ નવધા ભક્તિના કારણરૂપ છે. એ નવ ધર્મમાંથી કેટલાક સ્વરૂપનિષ્ઠ અને કેટલાક ગુણનિષ્ઠ એમ જુદા-જુદા છે. એમાં જ્યારે ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે ત્યારે એનું શ્રવણ કરવાનું મન થાય છે. ભગવાનના ગુણ જાણવામાં આવે ત્યારે કીર્તનભક્તિ થાય છે. લીલાના જ્ઞાનથી એ લીલાનું સ્મરણ થાય છે. શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ એ નવધા ભક્તિમાં પહેલો ખંડ છે. બીજા ખંડમાં પાદસેવન, પૂજન, વન્દન અને દાસ્ય એ ચાર ભક્તિનો સમાવેશ થાય છે. ત્રીજા ખંડમાં સખ્ય તથા આત્મનિવેદન એ બે છે. આ ભક્તિના ક્રમમાં આવતાં અટકાવનારા દોષો સત્કુળમાં જન્મ, રાજ્યાદિ ઐશ્વર્ય, શાસ્ત્રશ્રવણજન્ય અભિમાન અને લક્ષ્મી છે. તેથી એ ચાર દોષવાળાને ભક્તિનો અધિકાર નથી. જીવ પોતાના સ્વરૂપથી અધિકારી પણ દોષથી અનધિકારી બને છે. ચોખા ભોજનમાં ઉત્તમ છે પણ એની મદિરા બને તો એ અપેય બને છે. તેથી જ **''વિદ્યામદો ધનમદઃ''** ઈત્યાદિની

દોષમાં ગણના છે.

ભગવન્નામના ઉચ્ચારના અનધિકારીઓ : ભાગવતનો પ્રથમ સ્કન્ધ ભગવલ્લીલાશ્રવણની પાત્રતા વિશે કહેનાર છે ત્યારે સહજ પ્રશ્ન થાય કે એ લીલાના શ્રવણના અપાત્ર કોણ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે પ્રથમસ્કન્ધમાં કુન્તીજીની સ્તુતિમાં આઠમા અધ્યાયના નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનની દુષ્ટદુર્જ્ઞેયતા (એટલે કે ભગવાનને દુષ્ટો જાણી શકતા નથી એ) આ પ્રમાણે કહી છે : **''જન્મૈશ્વર્ય શ્રુતશ્રીભિરેધમાનમદઃ પુમાન્, નૈવાર્હત્યભિધાતું વૈ ત્વામકિઞ્ચનગોચરમ્'' (૧।૮।૨૫)** સત્કુળમાં જન્મ, ઐશ્વર્ય, શાસ્ત્રાભ્યાસ અને સમ્પત્તિ થી જે પુરુષ મદોન્મત્ત થાય છે તે આપનું નામ લેવાને પણ લાયક રહેતો નથી કેમકે આપનું સ્વરૂપ તો અકિંચન ભક્તો જ જાણી અને પામી શકે છે. આપ તો અકિંચનના વિષયરૂપ છો. એ ધર્મ એનામાં ન હોવાથી એ મદવાળા લોકો આપનું નામ લઈ શકતા નથી. જ્યારે આપના સિવાય જેને બીજો કોઈ પદાર્થ પોતાના તરીકે સ્વીકૃત નથી તેની (નિષ્કિંચનની) શ્રવણાદિભક્તિના આપ વિષય થાઓ છો.

આનો અર્થ શ્રીભાગવત્ની શ્રીસુબોધિનીજી ટીકામાં નીચે પ્રમાણે છે : ''ભગવાનના નવ પ્રકારના ધર્મ જાણવા જોઈએ. એ ગુણો નવવિધ ભક્તિના કારણરૂપ છે. એ ધર્મો સ્વરૂપ, ગુણ, લીલા વગેરે ભેદથી ભિન્ન છે. એમાં સ્વરૂપ જાણવામાં આવે ત્યારે ભગવચ્છ્રવણ બને છે. ગુણ જાણવાથી કીર્તન થઈ શકે છે. લીલા જણાય ત્યારે સ્મરણ થાય છે. અહીં ત્રણ ભક્તિરૂપ એક ખંડ પૂરો થાય છે. બીજા ખંડમાં સમીપગમન થાય ત્યારે પાદસેવન, પૂજન, વન્દન અને દાસ્ય એ ચાર ભક્તિ બની શકે. ત્રીજા ખંડમાં સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ બે ભક્તિ છે એટલે બધા મળી ભક્તિના ૯ ભેદ છે. એમાં પણ દુષ્ટદુર્જ્ઞેયત્વ તે-તે લીલામાં કહેવામાં આવશે. એમાં પણ ભગવાન્ દુષ્ટદુર્જ્ઞેય છે એમ ન જણાય ત્યાં સુધી દુષ્ટલોકોના બાધક કાયા, વાણી અને મન ના વ્યાપારનાં દર્શન થવાથી ભગવત્સમીપમાં જઈ જ ન શકાય. દુષ્ટદુર્જ્ઞેયતા જાણ્યા પછી જો સમીપમાં ન જવાય તો અન્ધ દેખતો નથી માટે નેત્રવાળાએ પણ જોવું નહિ એ ન્યાયથી આપણી બુદ્ધિનો દોષ ગણાય તેથી પણ બીજા ખંડમાં પ્રવૃત્તિ થાય. તેથી પાદસેવન ભક્તિમાં દુષ્ટદુર્જ્ઞેયતા કહે છે. એમાં સત્કુળમાં જન્મ, રાજા વગેરેનું ઐશ્વર્ય, શાસ્ત્રાદિથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન અને અખૂટ સમ્પત્તિ એ ચાર પ્રકારે જેને મદ ઉત્પન્ન થાય તે ભગવાનનાં નામ લેવાને પણ લાયક નથી. અહીં સમજવાનું છે કે જેમ ચોખા વગેરે રાંધીને દેવને નિવેદન કરીને દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય વગેરે માટે ઉપયોગમાં લે તો એ પિતૃ, દેવ અને મનુષ્ય ને તૃપ્તિ કરે છે એટલું જ નહિ પણ એ એમને અમૃતરૂપ થાય છે; પણ એ જ ધાન્યનો ઉપયોગ

કોઈ સુરા બનાવવામાં કરે તો એ અન્નના મળમાંથી માદક પદાર્થ બને છે તેથી એ માદક પદાર્થ પણ અન્નથી બન્યું માટે પીવાલાયક ગણી એનું પાન કરે તો એ સ્વધર્મભ્રષ્ટ થાય છે એટલું જ નહિ પણ શરીરથી પણ કાળે કરીને વિયુક્ત થાય છે. તેમ ગર્વવાળા જીવો સત્કુળમાં આવીને એ કુળના મળરૂપ થાય છે ત્યારે જેમ સુરા મદ કરાવે તેમ એવા લોકોને કુળ વગેરેનું જાતિ અભિમાન થાય છે. એવા લોકો ભગવન્નામ લેવાને લાયક રહેતા નથી. કદાચ મુખથી નામનો ઉચ્ચાર કરે તો પણ (મદ) નશામાં બોલાયેલું હોવાથી એઓના મુખથી એ નામ સાંભળવા લાયક રહેતું નથી. જેમ બ્રાહ્મણ સુરાપાન કરી મદવાળો બને તે વેદોચ્ચાર પણ કરે ખરો તો પણ એ એનું બોલેલ વાક્ય બ્રાહ્મણના મુખથી ઉચ્ચારાયેલું હોવા છતાં શ્રવણીય નથી તેમ કુળમદવાળાએ ઉચ્ચારેલ ભગવન્નામ પણ શ્રવણને યોગ્ય નથી. એ તો એક કુળની જ વાત કરી. તેમ જ ઐશ્વર્ય, સમ્પત્તિ અને શાસ્ત્રશ્રવણ થી પણ જો એ જીવ મદવાળો થાય તો એ પૂર્વોક્તની જેમ મદવાળો હોવાથી એ ભગવન્નામના ઉચ્ચારણને લાયક રહેતો નથી. તેથી જ ''વિદ્યામદો ધનમદઃ તૃતીયોऽભિજનો મદઃ, એતે મદા મદાન્ધાનાં તએવ તુ સતાં દમાઃ'' એ શ્લોક લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઉપર ગણાવેલા જન્મ, ઐશ્વર્ય અને શાસ્ત્રશ્રવણ સત્પુરુષોના પણ થાય છે તે ભગવદ્ભજનને યોગ્ય છે, પણ જેને ઐશ્વર્યાદિ મદો ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ભગવન્નામને અયોગ્ય થાય છે.

જોકે ભક્તિમાં સર્વનો અધિકાર છે, છતાં કૃત્રિમ મદિરાદિના સેવનથી વેદાધિકાર નિવૃત્ત થાય છે તેમ ભક્તિનો અધિકાર પણ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેના મુખથી કદાચ ભગવન્નામ નીકળે તો પણ એ ઉન્મત્તપ્રલપિત કહેવાય. એ સાંભળવાથી ગુણ ન થતાં દોષ થાય છે. તેથી એના આચારથી કોઈ વ્યવસ્થિત કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી.

શંકા : ''જન્મકર્માવદાતાનામ્'' ઈત્યાદિથી સત્કુળમાં જન્મ હોય તેની તો વિશેષ યોગ્યતા કહી છે તેથી એવાને વેદોનો અધિકાર મદ થાય છતાં રહે. ભગવાનને તો તમે સર્વાત્મા કહો છો એનાં નામ તો સર્વદા લેવાને અધિકાર હોવો જોઈએ. **''ચક્રાકિતસ્ય નામાનિ સદા સર્વત્ર કીર્તયેત્''** એમ સ્મૃતિ કહે છે. **''પતિતઃ સ્ખલિતઃ''** ઈત્યાદિ વાકયથી બધી અવસ્થામાં એ ભજનીય છે, મહાપાતકી પણ ભગવન્નામથી પવિત્ર થાય છે તો પછી મદવાળાનો અધિકાર નહિ એમ કેમ કહી શકાય?

ઉત્તર : એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે એ ભગવાનને ઉપર જણાવેલ જન્મ, ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મ વિનાના નિઃસાધન ભક્તો જ પામી શકે છે તેથી પૂર્વોક્ત જન્મૈશ્વર્યાદિ મદવાળાને સ્વરૂપથી અધિકાર જતો નથી પણ એને ભક્તિનું ફળ મળતું નથી. ફલતઃ અનધિકાર છે એટલે

ભગવાન્ હૃદયમાં આવતા નથી. ભગવાનના ગુણ મુખમાં આવતા નથી અને આવે છે તો વ્યવહાર માત્રમાં આવે છે, શૌચાર્થ ગંગાજળની જેમ. અકિંચન-નિઃસાધન ભક્તો જ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેથી, આજે પણ મદથી મત્ત થયેલ સાથે કોઈ વ્યવહાર કરી શક્તો નથી તેથી એમની પાસે ભગવાન્ ત્યારે પણ ન હોવાથી એનો અધિકાર ભગવન્નામના ઉચ્ચારોમાં પણ હોતો નથી.

શ્રીમદાચાર્યચરણ ચતુર્વિધ મદવાળાને નામોચ્ચારનો અધિકાર નથી એમ વિસ્તારથી શ્રીસુબોધિનીજીમાં લખે છે એનું કારણ એ જ કે જો એ જીવો પર ભગવત્કૃપા હોય તો આપેલ જન્માદિ એઓને માદક ન થાય. પણ જ્યારે એઓને જન્માદિથી મદ થાય છે ત્યારે એ ભગવત્કૃપાનો વિષય ન હોવાથી ભક્તોએ પણ એવાઓ તરફ ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય છે. તેથી જ દૃષ્ટાન્તમાં સુરાને લીધી છે. જે સુરાનાં ઘ્રાણ-ભક્ષથી પણ દ્વિજ પતિત થાય છે. તેથી એવા લોકોથી દૂર રહેવામાં શ્રીમદાચાર્યચરણના કથનનું તાત્પર્ય છે.

અકિંચનના ધનરૂપ, (અકિંચન જેમનું ધન છે) જેઓના ગુણોની વૃત્તિઓ નિવૃત્ત થઈ છે તેવા લોકોની સાથે સમ્બન્ધ રાખનારા, આત્મારામ છો અને કૈવલ્યના (મોક્ષના) આપ પતિ તેવા શાન્તસ્વરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૨૬।।

આપ કાલસ્વરૂપ છો. આપનામાં આદિ અને અન્ત એવો વ્યવહાર સમ્ભવતો નથી, કારણ કે આપ નિત્ય છો. કાળરૂપ હોવાથી સર્વને વશ કરનાર ઈશ્વર છો; સર્વમાં સમાનતાથી રહેનાર છો. જેનાથી પરસ્પર એક જીવ હોય છતાં બન્નેમાં કાળ હોવાથી બન્ને કાળની પ્રેરણાથી કજિયો કરી જુદા પડે છે; આ સર્વ આપની લીલા આપના અધિકારી કાળથી થાય છે એમ મારું માનવું છે ।।૨૭।।

આપ મનુષ્યનું અનુકરણ કરી, શું કરવાની ઈચ્છાથી આમ કરો છો એ કોઈ જાણી શકતું નથી. આપને કદી કોઈ કયાંય પણ પ્રિય નથી તેમ જ દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી. આપના સ્વરૂપમાં કોઈને વિષમ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તેવો ધર્મ આપનામાં જોવામાં આવતો નથી ।।૨૮।।

હે વિશ્વાત્મા! આપ અજન્મા અને અકર્તા છો છતાં આપ જળચર, પશુ, દેવ, અને મનુષ્યમાં પોતાના જન્મ અને કર્મ બતાવો છો એ કેવળ નાટક માત્ર જ છે ।।૨૯।।

એક વખત આપે પથ્થર મારી દહીંનું પાત્ર ફોડ્યું હતું ત્યારે માતા યશોદા દોરડું

લઈને પાછળ દોડી આવ્યાં અને આપને પકડ્યા ત્યારે આપે મુખ નીચું કરી દીધું. આંખમાં આંસુ આવવાથી આઞ્જણ રેલાઈ ગયું. એ સમયના આપના સ્વરૂપનો વિચાર કરું છું તો મારી બુદ્ધિમાં મોહ થાય છે. કારણ કે સર્વને ભય કરનાર કાળને તો આપનો જ ભય છે તો પછી આપ યશોદાજીથી ડર્યા એ આપનું ચરિત્ર મને ઘણો મોહ કરે છે ।।૩૦।।

પવિત્ર યશવાળા યદુરાજા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત હોવાથી એમની કીર્તિ વધારવાને માટે મલયમાં જેમ ચન્દનવૃક્ષ થાય છે તેમ અજન્મા આપનું પ્રગટવું થયું છે એમ કેટલાક કહે છે ।।૩૧।।

બીજાઓ એમ કહે છે કે આપ અજન્મા છો છતાં જ્યારે ઘણી પ્રાર્થના થઈ ત્યારે વસુદેવનાં પત્ની દેવકીજીમાં આ લોકનું કલ્યાણ કરવાને અને અસુરોનો સંહાર કરવાને આપ પધાર્યા છો ।।૩૨।।

કેટલાક વળી એમ કહે છે કે જેમ સમુદ્રમાં ઘણાં ભારથી નાવ ડૂબવાની તૈયારી ઉપર હોય એમાંથી ભાર ઓછો કરવામાં આવે તો જ એ ડૂબતું બચે તેમ પૃથ્વી ઉપર દુષ્ટોનો ભાર વધવાથી પૃથ્વી દુઃખી થવા લાગી તેનો ભાર ઉતારવાની બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરી તેથી આપ પધાર્યા છો ।।૩૩।।

આ સંસારમાં જન્મ લઈને અવિદ્યા, કામ અને કર્મ થી પીડાતા લોકોના ઉદ્ધાર થાય તેવાં કર્મ કરવામાટે આપ પધાર્યા છો કે જે કર્મોનાં *શ્રવણ અને સ્મરણ કરવાથી અવિદ્યા વગેરેથી થયેલા ક્લેશથી લોકો મુક્ત થાય એમ બીજાઓ કહે છે ।।૩૪।।

વિશેષ : જેમ શાસ્ત્રે કહ્યું કે ગંગામાં સ્નાન કરવું તો એનો અર્થ એવો ન સમજવો કે ગંગા આપણી પાસે આવે તો આપણે સ્નાન કરીએ; પરન્તુ પરિશ્રમ કરી ત્યાં જવું; ગંગામાં ઊતરવાનો રસ્તો-ઘાટ ન હોય તો એ તૈયાર કરી એમાં ઊતરીને સ્નાન કરવું એવો અર્થ છે. એમ અહીં સાંભળવું એમ કહ્યું તેથી કોઈ વક્તા આવી સંભળાવી જાય તો સાંભળવું એવો અર્થ કરવાનો નથી પણ એને માટે પ્રયત્ન કરવો. જ્યાં ભગવદ્ભક્તો રહેતા હોય ત્યાં જવું, એમની પાસે સ્વયં નમ્રતાથી વર્તીએ, જે કહે તે ધ્યાન દઈ મનનો સંયમ કરી સાંભળવું.

જે મનુષ્યો આપનું ચરિત્ર શ્રવણ કરે છે, *ગાન કરે છે, મુખથી વારંવાર ઉચ્ચારે છે, સ્મરણ કરે છે આપની લીલાનાં વખાણ કરી એમાં આનન્દ પામે છે તે પુરુષો જ સંસારને નિવૃત્ત કરનાર આપના ચરણનું થોડાજ સમયમાં દર્શન કરે છે ।।૩૫।।

વિશેષ : શ્રવણ થયા પછી હૃદયમાં પ્રભુ પ્રકટ થાય ત્યારે રસપરવશતાથી એનું કીર્તન કરવું તેમ

જ આગળ રસ વધતાં કોઈને ઉદ્દેશીને એ બીજાને કહેવું એમ એનો ક્રમ સમજવો.

ભકતવાંછાકલ્પતરુ-પ્રભો! શું હવે આપ આટલે સમયે થયેલા શુદ્ધ હૃદયવાળા અમો દાસને છોડી જશો? આપના ચરણ કમલ સિવાય બીજો કોઈ સહારો અમારે નથી એટલે આપ પધારી જશો તો-તો અમારું જીવન જ નહિ ટકે. બીજે સમયે આપ અહીંથી પધારતા ત્યારે અમારું કંઈક કામ બાકી રાખીને પધારતા. હવે કોઈ કાર્ય બાકી રહેલું નહિ હોવાથી કદાચ આપ ફરીથી ન પણ પધારો. એક યા બીજે નિમિત્તે બધા રાજાઓ સાથે વેર થઈ ચૂક્યું છે. તેથી આપની રક્ષા વિના અમારું જીવન જ અશકય છે ।।૩૬।।

યાદવો તેમજ અમારા નામ અને રૂપ નું શું મહત્ત્વ છે? જો આપનું દર્શન બંધ થાય તો પ્રાણ વગરની ઈન્દ્રિયો જેવી અમારી બન્ને કુળની ગતિ થાય ।।૩૭।।

હે ગદાધર! આપ દ્વારકા પધારશો ત્યારે ધ્વજા, વજ્રવગેરે ચિહ્નવાળા આપનાં સ્વજ્ઞાપક વિલક્ષણ ચરણારવિન્દથી અત્યારે પૃથ્વી જેવી શોભે છે તેવી શોભા રહેશે નહિ ।।૩૮।।

આ સુન્દર ડાંગર વગેરે ઔષધિ અને દ્રાક્ષ વગેરે લતા વગેરેથી શોભા આપતા આ દેશો અત્યારે આપની કૃપાદષ્ટિથી સમુદ્ધિવાળા દેખાય છે. વનો, પર્વતો, નદીઓ અને જલાશયો આપની દષ્ટિવડે જ નિત્ય વૃદ્ધિ અને સમુદ્ધિ ને પ્રાપ્ત થાય છે ।।૩૯।।

હે વિશ્વના ઈશ્વર! હે વિશ્વના આત્મા! હે વિશ્વમૂર્તે! પાંડુ અને વૃષ્ણિ કુળ એ બેમાં મારો સ્નેહ છે તે સ્નેહપાશને આપ કાપી નાખો ।।૪૦।।

અને ગંગાનો પ્રવાહ જેમ સમુદ્રમાં અવિચ્છિન્ન ચાલતો રહે છે તેમ હે મધુપતે! મારી બુદ્ધિ બધું છોડી સાક્ષાત્ આપના સ્વરૂપમાં રતિ કરે એવું કરો ।।૪૧।।

હે શ્રીકૃષ્ણ! હે અર્જુનના સખા! યદુવંશ શિરોમણિ! પૃથ્વીનો દ્રોહ કરનાર રાજાઓને બાળનાર! અવિનાશી વીર્યવાળા! ગોવિન્દ! ગાય બ્રાહ્મણ અને દેવતાઓ નાં દુઃખને દૂર કરવામાટે વૈકુણ્ઠથી ભૂતળ ઉપર પધારનાર! હે યોગેશ્વર! અખિલગુરો! હે ભગવન્! આપને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૪૨।।

સૂતજી બોલ્યા : ઘણાં અવ્યકત મધુર પદો વડે કુન્તીજીએ સર્વ તરફથી ભગવાનનું યશોગાન કર્યું ત્યારે ભગવાન્ વૈકુંઠ પોતાની માયાવડે જાણે એને મોહ કરતા હોય તેમ હસવા લાગ્યા ।।૪૩।।

તેને ''બહુ સારું'' એમ કહી, હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કરી, સ્રીવર્ગની રજા લઈ પોતાના નગર દ્વારકા તરફ જવાની તૈયારી કરતા ભગવાન્‌ને રાજા યુધિષ્ઠિરે પ્રેમને લીધે રોક્યા ।।૪૪।।

(ભગવાન્ અહીં અદ્‌ભુત લીલા કરે છે. કેમકે જે મુક્ત છે તેને મોહમાં નાખે છે, જે મોહમાં પડેલા છે તેને મુક્ત કરે છે. આ ભગવાન્‌ની લીલા છે તેથી હવે યુધિષ્ઠિરના મોહની વાત કરે છે કે) ભગવાન્‌ના અભિપ્રાયને જાણનાર વ્યાસાદિ મુનિઓ અને ખાસ કૃષ્ણે અનેક ઈતિહાસોનાં દૃષ્ટાન્ત આપીને સમજાવ્યા તો પણ યુધિષ્ઠિરને એવો શોક થયો કે એ શોકમાંથી છૂટી શકયા નહિ ।।૪૫।।

હે વિપ્રો! પોતાના કુટુમ્બનો સંહાર થયો છે એનો વિચાર કરતાં યુધિષ્ઠિર, દેહાત્મબુદ્ધિવડે સ્નેહ અને મોહ ને વશ થઈ બોલ્યા ।।૪૬।।

અરેરે! આ દેહ પારકો છે એ દેહને માટે અનેક અક્ષૌહિણી સૈન્યને મારનાર દુરાત્મા એવો જે હું તે મારા હ્રદયમાં ઘર કરી રહેલ મારું અજ્ઞાન તમે જુઓ ।।૪૭।।

બાળકો, બ્રાહ્મણો, મિત્રો, સમ્બન્ધીઓ, વડીલો, ભાઈઓ, ગુરુઓ એ બધાંનો મેં દ્રોહ કર્યો તેથી મને કરોડો વર્ષે પણ નરકમાંથી મુક્ત થવાનો વખત નહિ આવે ।।૪૮।।

વળી પ્રજાપાલક રાજા ધર્મયુદ્ધ કરે તો એમાં શત્રુનો વધ થાય એનું રાજાને પાપ લાગતું નથી એ શાસ્રનું વચન મને ગળે ઉતરતું નથી ।।૪૯।।

એનાથી મારા મનનું સમાધાન થઈ શકતું નથી, કારણ કે જેમના પતિઓને મેં મારી નાખ્યા છે તે સ્રીઓ મારી દુશ્મન ન હતી; એમનો દ્રોહ જે મેં કર્યો તે દોષનું ગૃહસ્થનાં કોઈ પણ કર્મોવડે માર્જન કરવાનું મારું ગજું નથી ।।૫૦।।

યથા પંકેન પંકામ્ભઃ સુરયા વા સુરાકૃતમ્ ।।
ભૂતહત્યાં તથૈવૈકાં ન યજ્ઞૈર્માર્ષ્ટુમર્હતિ ।।૫૧।।

જેમ કાદવને દૂર કરવામાટે કાદવવાળા પાણીથી, દારૂનો સ્પર્શ મટાડવાને માટે બીજા દારૂથી એને ધોવું એ પૂર્વ દોષને દૂર કરી શકતું નથી તેમ યજ્ઞો કરવાથી એક પણ પ્રાણીને મારવાના પાપને દૂર કરી શકવાને સમર્થ કોઈ ન થાય ।।૫૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ પ્રથમ સ્કન્ધમાં (ઉત્તમપ્રકરણનો બીજો)
''બ્રહ્માસ્રથી રક્ષા અને ભગવાનની સ્તુતિ'' નામનો
આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૯

શરપંજર પીડિત ભીષ્મની મુક્તિ

વિશેષ : આ અધ્યાયમાં લોકપ્રતીતિથી જ્યારે ભગવાન્ યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય અપાવી એ કાર્ય પૂરું કરી રહ્યા ત્યારે હવે ભાગવતના શ્રોતા પરીક્ષિતના દેહની રક્ષાની કથા કહેવાય છે. આ નવમા અધ્યાયમાં ભીષ્મની મુક્તિનું વર્ણન છે. ભીષ્મ જે ધર્મો કહેશે તેનાથી રાજાના મોહની નિવૃત્તિ થશે. ભીષ્મની મુક્તિ ભગવાનના સાન્નિધ્યથી થશે. એમાં સમજવાનું કે ભક્ત હોય પણ જો ભગવાનનો દ્રોહ કરે તો એ નરકમાં જાય પણ જો ભગવાન્ પોતે કૃપા કરે તો એવાને પણ મુક્તિ આપે એમ બતાવવામાટે શરપંજરની સ્થિતિ નરકરૂપે વર્ણવી છે. ભગવાને બુદ્ધિનું દાન કર્યું ત્યારે ભીષ્મે સ્તુતિ કરી છે. આ અધ્યાયમાં ૨૪ શ્લોકથી ભીષ્મ પાસે જવું અને ભીષ્મનાં વાક્ય છે; સાત શ્લોકથી ત્યાંના ખબર છે, અગિયાર શ્લોકથી ભીષ્મસ્તુતિ છે, ત્રણ શ્લોકથી એમની મુક્તિ કહી છે અને ચાર શ્લોકથી ત્યાર પછીનો વૃતાન્ત છે.

સૂત ઉવાચ

ઈતિ ભીતઃ પ્રજાદ્રોહાત્ સર્વધર્મવિવિત્સયા ।।
તતો વિનશનં પ્રાગાદ્ યત્ર દેવવ્રતોઽપતત્ ।।૧।।

સૂતજી બોલ્યા : એ પ્રમાણે ધર્મને જાણવાની ઈચ્છાવાળા અને પ્રજાના દ્રોહથી ભય પામેલા યુધિષ્ઠિર રાજા ત્યાંથી કુરુક્ષેત્ર ગયા કે જ્યાં દેવવ્રત* ભીષ્મ લડાઈમાં શસ્ત્રોથી ઘવાઈને પડ્યા હતા ।।૧।।

વિશેષ : ભગવાન્ સત્યવ્રત છે તેવા ભીષ્મ પણ છે. 'દેવવ્રત' એટલે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા તેનું બ્રહ્મચર્ય પણ સત્ય છે.

ત્યારે સોનાના સાજવાળા ઘોડા તથા રથ ઉપર સવાર થઈ લડાઈમાંથી એના ભાઈઓ અને વ્યાસ, ધૌમ્ય વગેરે બ્રાહ્મણો પણ એમની પાછળ ગયા ।।૨।।

હે વિપ્રવર્ય! અર્જુનને સારથિ તરીકે સાથે લઈને રથમાં બિરાજી ભગવાન્ પણ ત્યાં પધાર્યા ત્યારે ગુહ્યકોથી કુબેર* શોભે તેમ યુધિષ્ઠિર શોભવા લાગ્યા ।।૩।।

વિશેષ : કુબેર = કુત્સિતં બેરમણિ યસ્ય. ખરાબ છે આંખ જેની તે. આથી એમ સૂચવાયું કે બહાર પ્રકાશ ઘણો, અન્તરમાં અંધારું. તેવી રીતે યુધિષ્ઠિર પણ શોકગ્રસ્ત હતા; બહારનો પ્રકાશ-સામ્રાજ્ય, વિજય પુષ્કળ લાધ્યો છતાં.

જાણે કે સ્વર્ગથી કોઈ દેવતા પડ્યો હોય એવા પૃથ્વી ઉપર પડેલા ભીષ્મને જોઈને

પોતાની પાછળ આવેલા સર્વની સાથે કૃષ્ણ અને પાંડવો ભીષ્મને પ્રણામ કરવા લાગ્યા ।।૪।।

ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મને જોવાને ત્યાં બ્રહ્મર્ષિ, દેવર્ષિ અને રાજર્ષિઓ આવી રહેલા હતા ।।૫।।

પર્વત, નારદ, ધૌમ્ય, ભગવાન્ વ્યાસ, બૃહદશ્વ, ભરદ્વાજ તથા શિષ્યની સાથે પરશુરામજી –એ સાત સાત્ત્વિક ।।૬।।

વસિષ્ઠ, ઈન્દ્રપ્રમદ, ત્રિત, ગૃત્સમદ, અસિત, કક્ષીવાન્ ગૌતમ, અત્રિ, વિશ્વામિત્ર, સુદર્શન, બીજા રાજસો ।।૭।।

અને પવિત્ર શુકદેવજી વગેરે મુનિઓ તથા કશ્યપ અને બૃહસ્પતિ વગેરે શિષ્યો સહિત ત્યાં પધાર્યા ।।૮।।

એ ભેગા થયેલા મુનિમંડલને તથા બીજાઓને જોઈને દેશકાળનો વિભાગ જાણતા હોવાથી મહાભાગ, ધર્મજ્ઞ ભીષ્મે એ બધાની પૂજા કરી ।।૯।।

જેમણે માયાથી શરીર ગ્રહણ કર્યું છે છતાં જગત્ના ઈશ્વર છે, જેમના પ્રતાપનો હાલમાં જ પોતે અનુભવ કર્યો છે તેવા અન્તર્યામી કૃષ્ણની પૂજા કરી ।।૧૦।।

પોતાનાં નેત્રમાં સ્નેહનાં અશ્રુ આવવાથી આંખો પોતાનું કાર્ય નથી કરી શકતી તેવાં નેત્ર વડે ભીષ્મપિતામહ પાસે બેઠેલા તથા વિનય અને સ્નેહવાળા પાંડુપુત્રોને જોઈ એમને ઉપદેશ આપવાની બુદ્ધિથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૧૧।।

ભીષ્મે કહ્યું : અરેરે! આ કેટલા દુઃખની* વાત છે; આ કેટલો મોટો અન્યાય છે! કે વિપ્રધર્મ તથા અચ્યુત ભગવાન્ના આશ્રયવાળા હે ધર્મપુત્રો! તમો દુઃખમય જીવન જીવો એ યોગ્યનથી ।।૧૨।।

વિશેષ : બીજ, સ્વભાવ તથા શરીર ના ધર્મ અને અધર્મવડે જીવ સુખ અને દુઃખને કર્મમાર્ગ પ્રમાણે ભોગવે છે. એ દોષ ન હોય તો એને દુઃખ હોતું નથી. ધર્મપુત્ર હોવાથી તમારામાં બીજદોષ નથી. બ્રાહ્મણના આશ્રિત હોવાથી સ્વભાવદોષ નથી. (સ્વભાવ દોષવાળા ત્રણ પ્રકારે ધર્મનો આશ્રય નથી કરતા; નીતિથી અવિરુદ્ધ, સ્વભાવશુદ્ધ અને ઈશ્વર સમ્બન્ધી બ્રાહ્મણનો આશ્રય કરનાર નીતિને જાણનાર હોવાથી નીતિથી વિરોધ આવે એવું કરતો નથી. ધર્મ પોતાનો આશ્રય કરનારને શુદ્ધ કરે છે. ઈશ્વરાશ્રિત હોવાથી ઈશ્વર સમ્બન્ધી ધર્મ સ્ફુરે છે. આ એક ધર્મ જેનામાં હોય તે પણ દુઃખ ન પામે તો તમારામાં ત્રણે હોવાથી દુઃખની સમ્ભાવના પણ ન હોવી જોઈએ). તથાપિ તમને દુઃખ પડ્યું એ આશ્ચર્યની વાત છે. તમારા જેવાનું દુઃખ જોઈ

સાધુપુરુષને ખેદ થાય છે તેથી ઉપર દુઃખ તથા અન્યાયની વાત છે એમ ભીષ્મનું કથન છે.

તમારા પિતા અધિરથ પાંડુ જ્યારે મર્યા ત્યારે તમો બહુ નાના હતા. એ દિવસોમાં નાની ઉંમરની કુન્તીરાણીએ વારંવાર અનેક ક્લેશો તમારે માટે વિના કારણ સહન કર્યા ।।૧૩।।

તમારું આ પ્રમાણે જે અપ્રિય થયું તે હું તો કાળનું કર્તવ્ય માનું છું. જેમ વાદળાંની ઘટાને વાયુ ધારે ત્યાં ખેંચી જાય છે. તેમ ઈન્દ્રાદિ લોકપાલથી લઈને બધા લોક કાળને વશ છે ।।૧૪।।

જ્યાં ધર્મના પુત્ર રાજા હોય, હાથમાં ગદા રાખી તૈયાર રહેલા ભીમસેન અને ગાંડીવ ધનુષવાળા અસ્ત્રજ્ઞ અર્જુન અને મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ હોય ત્યાં પણ વિપત્તિ એજ દુઃખની વાત છે! ।।૧૫।।

આ ભગવાને શું કરવા ધાર્યું છે તે કોઈ જાણી શક્તું નથી, કારણ કે વિશેષ જાણવાને ઈચ્છતા કવિ લોકો પણ મોહ પામે છે ।।૧૬।।

માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ બધું દૈવને અધીન છે એમ માની, નાથ! એ દૈવ અથવા ભગવાન્‌ને અનુસરી તમે આ અનાથ પ્રજાના નાથ થઈ હે સમર્થ! એનું પાલન કરો ।।૧૭।।

આ ભગવાન્ સાક્ષાત્ આદ્ય નારાયણ છે એ પોતાની માયાથી લોકને મોહમાં નાખતા યાદવોમાં ગુપ્ત રીતે ફરે છે ।।૧૮।।

આ કૃષ્ણનો ગુપ્ત પ્રભાવ તે તો શિવજી જાણે છે, કાં તો દેવર્ષિ નારદ અથવા તો હે રાજન્! કપિલદેવજી જાણે છે કે જે સાક્ષાત્ ભગવાન્ છે ।।૧૯।।

તમે જેને મામાના પુત્ર સમજો છો, પ્રેમી, મિત્ર તથા સદ્‌ભાવયુક્ત નિષ્કપટ હિતેચ્છુ સમજો છો અને તેથી જ સલાહકાર, દૂત અને મિત્રતા ને લઈને એને સારથિ પણ તમે કર્યા ।।૨૦।।

તે સર્વાત્મા, સમદષ્ટિવાળા, દ્વૈતરહિત, અહંકારરહિત અને નિષ્પાપ તેવા આ કૃષ્ણને મતિવૈષમ્ય* નથી ।।૨૧।।

વિશેષ : આ પ્રિય અને અપ્રિય આવો ભેદ તે મતિ વૈષમ્ય=બુદ્ધિનું વિષમપણું; આવું ભગવાન્‌માં ન હોવાથી એઓ સર્વને સમદષ્ટિથી જોનાર છે.

તો પણ હે ભૂપ! એકાન્ત ભક્તને વિશે એમની કૃપા તો તમો જુઓ કે મારા પ્રાણના પ્રયાણવેળાએ એ કૃષ્ણે મને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં ।।૨૨।।

ભક્તિવડે મનનો આવેશ ભગવાન્‌માં કરીને કે વાણીવડે નામ લઈને દેહ છોડનારો યોગી* કર્મની વાસનાને છોડી દે છે ।।૨૩।।

વિશેષ : પ્રથમ યોગ કરતો હોય પણ પછી જો માત્ર મનમાં જ ભગવાનનું ચિન્તન કરે અથવા મુખથી નામ માત્ર ગ્રહણ કરે એટલા માત્રથી પણ કર્મોની નિવૃત્તિ થાય છે; એટલે યોગાદિથી ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવાનું હાર્દ છે.

દેવના દેવ, પ્રસન્ન હાસથી હસતા લાલ નેત્રયુક્ત મુખારવિન્દવાળા એ ભગવાન્ કૃષ્ણ, જેમનું દર્શન બીજા લોકોને ફક્ત ધ્યાનમાં જ થાય છે તે, હું જ્યાં સુધી દેહનો ત્યાગ ન કરું ત્યાં સુધી આપ અહીં બિરાજજો ।।૨૪।।

સૂતજી બોલ્યા : યુધિષ્ઠિર એ બધું સાંભળી શરપંજર ઉપર સૂતેલા ભીષ્મને બધા ઋષિઓ સાંભળે તેમ અનેક પ્રકારના ધર્મ પૂછવા લાગ્યા ।।૨૫।।

પુરુષના સ્વભાવને લઈને કહેલા, વર્ણ અને આશ્રમ ને અનુસરીને કહેલા, વૈરાગ્ય અને પ્રીતિ ને ઉદ્દેશીને કહેલા ।।૨૬।।

દાનધર્મ, રાજધર્મ અને મોક્ષધર્મો એમના અવાન્તર ભેદો, સ્ત્રીધર્મો, ભગવદ્ધર્મ એ બધાને સંક્ષેપથી તેમજ વિસ્તારથી વર્ણવ્યા ।।૨૭।।

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ મેળવવાના ઉપાય એ નાના પ્રકારનાં આખ્યાન અને ઈતિહાસો નાં તત્ત્વને જાણનાર હોવાથી વર્ણન કરવા લાગ્યા ।।૨૮।।

ભીષ્મપિતામહ ધર્મો કહેતા હતા એવામાં એવો કાળ હાજર થયો કે જેની સ્વતન્ત્ર રીતે મરનાર યોગી લોકો દેહત્યાગમાટે ઈચ્છા કરે છે, જેને 'ઉત્તરાયણ' કહે છે ।।૨૯।।

હજારો યોદ્ધાઓને શસ્ત્રથી અથવા વચનથી નષ્ટ કરે તેવા ભીષ્મ બોલતાં બંધ થઈ ભગવાન્ આદિપુરુષ, પીતામ્બરધારી આગળ ઊભેલા ચતુર્ભુજ શ્રીકૃષ્ણમાં સર્વ સંગથી મુક્ત થયેલ મનને લગાડી દીધું ।।૩૦।।

શસ્ત્રોના પ્રહારથી થયેલી વેદના તો ભગવાનના દર્શનમાત્રથી તુરંત દૂર થઈ ગઈ હતી. ભગવાનની વિશુદ્ધ ધારણાથી એમનાં જે કંઈ બચ્યાં-ખૂચ્યાં અશુભ હતા એ બધા નાશ પામ્યાં. હવે શરીર છોડવાને વખતે પોતાની બધી ઈન્દ્રિયોના વૃત્તિ-વિલાસ થંભાવી દીધાં અને પ્રેમપૂર્વક, અવિદ્યાના નાશક હોવાની તેમણે સ્તુતિ કરી।।૩૧।।

ભીષ્મ બોલ્યા : એવી રીતે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ, અક્ષરથી પર છે તેવા ભગવાન્ સ્વસુખમાં રમતાં કોઈ વખત લોકોમાં ફરવામાટે સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થાય છે,

જે પ્રકૃતિના સમ્બન્ધથી આ જન્માદિનો પ્રવાહ થાય છે તેવા ભગવાન્‌માં લોભરહિત મારી બુદ્ધિ* જે મેં છેલ્લા શ્વાસ સુધી મારાપણાથી ગણી છે તે અર્પણ કરું છું ।।૩૨।।

વિશેષ : ભગવાન્ તદ્રૂપે થવાથી પદાર્થ બધા ભગવદ્રૂપ છે તે બધામાં મારાપણાથી જીવબુદ્ધિ કરે છે. જેનાથી અહન્તા-મમતા વગેરે દુઃખહેતુ ઊભા થાય છે તે બુદ્ધિને એના કાર્યથી રોકી ભગવાન્‌માં અર્પણ કરવાથી કોઈ બાધક પદાર્થ ન રહ્યો તેથી બુદ્ધિનું અર્પણ કર્યું છે.

વાંકડિયાવાળના સમૂહથી વીંટાયેલા મુખવાળા શ્રીઅંગને ધારણ કરનાર, ત્રિભુવનમાં કામના કરવા યોગ્ય, શ્યામ તમાલ જેવા, સૂર્યનાં કિરણ જેવાં પીતામ્બરને ધારણ કરનાર, અર્જુનના મિત્ર સાકાર શ્રીકૃષ્ણમાં મારી વિશુદ્ધ પ્રીતિ હો ।।૩૩।।

જેમાં *શસ્ત્રપ્રહારથી ચામડી ભેદાઈ જાય છે તેવા યુદ્ધમાં ઘોડાની ખરીથી ઊડેલી રજવડે ધૂસરા અને ચોતરફ વીખરાયેલા વાળને લાગેલ થાકના પસીનાનાં ટીપાંથી જેમનું શ્રીમુખ શોભે છે તેવા શોભાયમાન કવચવાળા શ્રીકૃષ્ણમાં મારો આત્મા હો ।।૩૪।।

વિશેષ : ''મમ નિશિતશરૈઃ વિભિદ્યમાનત્વચિ'' આ વિશેષણમાં ભીષ્મપિતામહ ભક્ત હોવાથી ''મારા બાણથી કૃષ્ણની ત્વચા વિકૃત થઈ છે'' એમ કહે તો એનું ભક્તપણું જાય માટે એમ ન કહે એવા ભાવથી વૈષ્ણવ ટીકાકારો ''તીક્ષ્ણ બાણથી મારી ત્વચાને ભગવાને ભેદી છે'' એવો અથવા ''યુદ્ધમાં લડનારની મારા બાણથી ત્વચા ભેદાઈ છે તેવા સંગ્રામમાં'' એમ યુદ્ધનું વિશેષણ કરવું એવો અર્થ કરે છે. શ્રીઆચાર્યચરણ તો વેદોનાં વાક્યોનો વિપરીત અર્થ કરીને ઈશ્વર અને ધર્મ નું ખંડન કરનારાં કુતર્કવાદીઓનાં તીવ્ર વાક્ય બાણોથી વેદભગવાનની ત્વચા-ચામડી ભેદાઈ ગયેલ હોવા છતાં **''વિલસત્ કવચે''** તે વેદવાક્યોનો સાચો અર્થ શ્રીસુબોધિનીજીમાં કરીને રક્ષણ કરનારા ભક્તોનાં અને તત્ત્વવેત્તાઓનાં વાકયો રૂપી કવચથી શોભતાં શ્રીકૃષ્ણમાં મારો આત્મા રહો એવો ઉત્તમ અર્થ કરે છે.

મિત્ર અર્જુનના કહેવાથી પોતાના અને શત્રુના સૈન્યની વચ્ચે રથને જલદી લાવી સ્થિતિ કરનાર તથા પરસૈન્યનું આયુષ્ય દષ્ટિથી* હરનારા, અર્જુનના મિત્રમાં મારી બુદ્ધિ રહો ।।૩૫।।

વિશેષ : અચિન્ત્ય અને અનન્ત શક્તિથી કોટિ બ્રહ્માંડના જન્મ,સ્થિતિ અને પ્રલય કરનારને દષ્ટિથી સૈનિકનું આયુષ્ય હરણ કરવું અશક્ય નથી.

દૂર રહેલી પોતાની અને દુશ્મનોની બન્ને સેનાનાં અગ્ર ભાગ જોઈને ગુરુ વગેરેની

હત્યામાં દોષ છે તેવી બુદ્ધિથી સ્વજનના વધથી યુદ્ધવિમુખ થતા અર્જુનને આત્મવિદ્યાનું દાન કરી કુબુદ્ધિ* મટાડનાર પરમ પુરુષ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં મારી પ્રીતિ હો ।।૩૬।।

વિશેષ : અર્જુનને ગુરુ વગેરેની હત્યા દોષયુક્ત લાગી તેથી એમ કરવું એને યોગ્ય ન લાગ્યું ત્યારે ભગવાનને તો અર્જુનાદિ દ્વારા પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરવો છે, અર્જુનને માત્ર નિમિત્ત કરવો છે, તેથી ત્યાં અર્જુનને બ્રહ્મવિદ્યા કહી અને સર્વકર્તૃત્વ ભગવાન્‌માં છે એમ બતાવ્યું. તેથી અર્જુનની ''ગુરુને મારવાથી મને દોષ થશે'' એવી બુદ્ધિ જો કે ઠીક છે તો પણ ભગવદ્‌ધારણાથી તે જાુદી હોવાથી અહીં એને **કુબુદ્ધિ** કહી છે. તેથી ભક્તને ભગવદાજ્ઞાપાલન એ સુબુદ્ધિ અને ભગવાનની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કરવું તે કુબુદ્ધિ એવું પણ તાત્પર્ય અહીં પ્રકટ જણાય છે. અહીં શંકા થાય કે ત્યારે બધાને માર્યા એની હિંસાનો દોષ ન લાગે! ત્યાં એનું સમાધાન વાળંદના દૃષ્ટાન્તથી સમજવું. જેમ શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલ વાળને વાળંદ કાપી નાખે છે એ જો કે વાળને માટે અનિષ્ટ છે પણ એ વાળવાળાને સફાઈ થવાથી આનન્દ આપનાર છે તેમ ટૂંકી બુદ્ધિવાળાને દુષ્ટને મારવું પાપરૂપ લાગે પણ જગન્નિયન્તાના સૃષ્ટિના ક્રમના એ વિરોધી હોવાથી એને દૂર કરી સૃષ્ટિનું ભલું કરનાર એના કર્તાને એ પ્રિય હોવાથી એનો દોષ ન લાગે. ઈશ્વર મરનારનો પણ જડાંશ નિવૃત્ત કરે છે તેથી મરનારનું પણ તેમાં શ્રેય હોવાથી એ મરવું પણ ભગવત્સમીપ હોવાથી શ્રેયસ્કર છે.

જેમના ખભા ઉપરથી ખેસ સરી ગયો છે તેવા ભગવાન્ મારી પ્રતિજ્ઞા* પાળવાને માટે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને તોડતા, રથમાં રહીને ચક્ર શ્રીહસ્તમાં ધારણ કરનાર, જેમ હાથીને મારવાને સિંહ દોડે તેમ મારી સામે પધાર્યા ત્યારે પૃથ્વી કંપવા લાગી ।।૩૭।।

વિશેષ : ભીષ્મે પ્રતિજ્ઞા કરેલ કે હું જો ભગવાનને શસ્ત્ર ધરાવું તો જ ખરો ભીષ્મ. ભગવાન્ દન્તવક્ત્રને મારીને બોલ્યા છે કે ''હવે હું શસ્ત્ર નહિ ધરું''. તેથી પુરુષોત્તમનામસહસ્રમાં **'ન્યસ્તશસ્ત્રાસ્ત્રવિગ્રહઃ'** એવું નામ છે. કૌરવયુદ્ધમાં પધાર્યા ત્યારે **''અયુધ્યમાનો-ઽહમેકતઃ''** હું એક તરફ યુદ્ધ નહિ કરીને રહીશ એમ કહ્યું છે. આનું સમાધાન એ જ કે ભગવાને આયુધ ધારણ કર્યું છે, તેનો ઉપયોગ નથી કર્યો. તેથી ભગવાનની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ ન થયો અને ભીષ્મની વાત પણ રહી છે. આ શ્લોકમાં ''મારી રતિ હો'' એમ નથી કહ્યું એનું કારણ એ જ કે અત્યારે ભગવાને ભક્ત ઉપર રતિ કરી છે. ભીષ્મને તો ''મેં ચક્ર પ્રભુને ધરાવ્યું'' એવું અભિમાન થયું છે તેથી પ્રાર્થના નથી કરી.

કટ્ટર પાખંડીઓને ખતમ કરનાર, *જેમાં મચ્છરોનો નાશ થયેલ છે તેવા સમયે

અર્થાત્ શિયાળા અને ઉનાળા માં થયેલ છે ચાઠાં જેમને તેવા દિગ્વિજય કરવા નીકળેલા ક્ષત્રિયો અને સન્ન્યાસીઓ તેવા પુરુષોથી ચારે તરફ વીંટાયેલા, જે મારો આતતાયીનો (યુદ્ધ ન કરનાર કૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરનાર ભીષ્મ) પરાણે વધ કરવા પધાર્યા તે ભગવાન્ મુકુન્દ મારી ગતિ હો ।।૩૮।।

વિશેષ : પ્રથમનાં બે વિશેષણનો આચાર્યશ્રી પૂર્વની જેમ આધ્યાત્મિક અર્થ કરે છે.

અર્જુનના રથને કુટુમ્બરૂપ માનનાર, જેમણે ચાબૂક ગ્રહણ કર્યો છે તેવા, ઘોડાની લગામ છે હાથમાં જેમનાં તેવા, એ સમયે દર્શન લાયક સ્વરૂપવાળા તેવા ભગવાન્માં મરવાને ઈચ્છતો તેવો હું ભીષ્મ તેની બુદ્ધિ હો. જેનાં દર્શન કરતાં-કરતાં મૃત્યુ પામેલા સદ્ગતિને પામ્યા છે તેમાં મેં તો અન્ત સમયે સ્નેહ કર્યો છે તેથી જ છેવટ સુધીની *રતિને માટે પ્રાર્થના કરું છું ।।૩૯।।

વિશેષ : ''કામં ક્રોધં'' એ શ્લોકમાં **''નિત્યં હરૌ વિદધતઃ''** એમ કહ્યું છે એનું તાત્પર્ય એ જ કે ભગવાન્માં સ્નેહ, કામ, ક્રોધ કે બીજા દોષ કે ગુણ જે યોજવો તે છેવટ સુધી કરો તો જ એને ભગવદ્રૂપ ફળ મળે છે; નહિ તો બીજે મન જવાથી **''અન્તે યા મતિઃ સા ગતિઃ''** એ ન્યાયથી ભગવાનને માટે કરેલું બધું અન્યશેષ થઈ જાય તો એ ભગવદ્રૂપ ફળ આપતું નથી; તેથી ભીષ્મે છેલ્લા શ્વાસ સુધી રતિની પ્રાર્થના કરી છે.

વળી સુન્દર ગતિના વિલાસથી, મનોહર હાસ્ય અને પ્રેમપૂર્વક જોવાથી જેમને બહુમાન પ્રાપ્ત થયું છે તે કયાં સુધી કે એ માનના મદમાં ભગવાનના ખભા ઉપર ચડવાની ઈચ્છા કરતાં ગોપીજનો ભગવલ્લીલાના અનુકરણ માત્રથી કૃતકૃત્ય થયાં, સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયાં (તે સ્વરૂપમાં મને પરમ પ્રેમ હો) ।।૪૦।।

મુનિસમુદાય અને યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ રાજાઓથી પૂર્ણ તેવી, યુધિષ્ઠિર રાજાની રાજસૂય યજ્ઞની સભામાં પ્રથમ પૂજન જેમનું થયું છે તેથીજ દર્શનપાત્ર બનેલા, આ ભગવાન્ મારી દષ્ટિ સમક્ષ પ્રકટ બિરાજે છે ।।૪૧।।

સ્વસ્વરૂપમાંથી કલ્પેલા શરીરધારી જીવોના પ્રત્યેક હૃદયમાં બિરાજતા; જેમ સૂર્ય એક છે છતાં દરેક પ્રાણીની આંખે જાુદો જોવામાં આવે છે તેવા આ ભગવાનને ભેદ-મોહ વગેરે છોડી હું શરણે જાઉં છું ।।૪૨।।

સૂતજીએ કહ્યું : મન, વાણી અને દષ્ટિ થી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં સ્વાત્માને અર્પીએ ભીષ્મે શ્વાસને અન્દર જ વિરામ કરાવ્યો એટલે દેહ છોડ્યો ।।૪૩।।

જેમ સાંજ સમયે દિવસ વીતી જતા પક્ષીઓ મૌન ધારણ કરે તેમ નિષ્કળ બ્રહ્મમાં

પ્રવેશ કરતા ભીષ્મને જાણી સર્વ મૌન થઈ રહ્યા ।।૪૪।।

દેવતાએ પ્રેરેલાં દુન્દુભિ આકાશમાં વાગવાં લાગ્યાં. આકાશમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ. રાજાઓમાં જે સજ્જન હતા તે આ કાર્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ।।૪૫।।

ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા યુધિષ્ઠિર રાજા મૃત્યુ પામેલા ભીષ્મના દેહની અન્ત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરાવીને અમુક સમય માટે શોકમગ્ન થઈ ગયા ।।૪૬।।

ઋષિઓ ભગવાનનાં ગુહ્ય નામોથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. અને હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણને પધરાવી સર્વ પોતપોતાને આશ્રમે પહોંચ્યા ।।૪૭।।

યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણની સાથે હસ્તિનાપુર જઈ કાકા ધૃતરાષ્ટ્ર અને તપસ્વિની ગાન્ધારીને દિલાસો દેવા લાગ્યા ।।૪૮।।

પિત્રા ચાનુમતો રાજા વાસુદેવાનુમોદિતઃ ।।
ચકાર રાજ્યં ધર્મેણ પિતૃપૈતામહં વિભુઃ ।।૪૯।।

મંત્રીમંડલ તથા કાકા ધૃતરાષ્ટ્રની સમ્મતિથી તથા શ્રીકૃષ્ણના અનુમોદનથી બાપદાદાનાં રાજ્યનું યુધિષ્ઠિર રાજા સ્વધર્મ પૂર્વક પાલન કરવા લાગ્યા ।।૪૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પ્રથમ સ્કન્ધમાં (ઉત્તમપ્રકરણનો ત્રીજો)
''શર પઞ્જર પીડિત ભીષ્મની મુક્તિ'' નામનો
નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

ભાગવત કથાથી ધુંધુકારી જેવા પાપી મૃતકનો ઉદ્ધાર થશે કે નહીં તે તો
ભગવાન્ જાણે પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાથી વિપરીત જઈને
મૃતકના ઉદ્ધારાર્થે ભાગવત બેસાડનાર, તેવી કથા માટે આજ્ઞા આપનાર ગુરુ તેમજ
તેવી ભાગવત વાંચનાર કથાકાર ત્રણેય પુષ્ટિમાર્ગીઓ(?)
ગુરુદ્રોહરૂપી ઘોર પાપથી કદી છૂટી નહીં શકે.

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૧૦
પાંડવોનું સુખ

વિશેષ : ભીષ્મની મુક્તિનું નિરૂપણ ભગવાનની ચિન્તા દૂર કરવામાટે આથી પહેલાના અધ્યાયમાં કર્યું. પાંડવોને આ લોકમાં જ સર્વ સુખ ભગવાને આપ્યું એનું વર્ણન બે અધ્યાયથી કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ પાંડવોનું સુખ બતાવે છે. જેનું સુખ કૃષ્ણને અધીન હોય તે સુખી કહેવાય છે. તેથી આ અધ્યાયમાં સર્વની કૃષ્ણપરાયણતા કહેવામાં આવશે. આ દશમા અધ્યાયમાં ૧૪ શ્લોકથી ભગવત્પ્રયાણનું વર્ણન, ૧૦ શ્લોકથી પુરસ્ત્રીનાં વાકયનું વર્ણન, ૭ શ્લોકથી દ્વારકા પહોંચ્યાનું વર્ણન એવી રીતે ૩૫ શ્લોક છે.

હત્વા સ્વરિક્થસ્પૃધ આતતાયિનો યુધિષ્ઠિરો ધર્મભૃતાં વરિષ્ઠઃ ।।
સહાનુજૈઃ પ્રત્યવરુદ્ધભોજનઃ કથં પ્રવૃત્તઃ કિમકારષીત્ તતઃ ।।૧।।

શૌનક પૂછે છે : પોતાના ધનને હડપ કરી જવાની ઈચ્છા કરનાર, શસ્ત્ર લઈને મારવા આવનાર આતતાયી લોકોને મારી ધાર્મિક શિરોમણિ શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર રાજા ભોજન પાલનમાં ભાઈઓને સાથે રાખી કાર્ય કરનારા થઈ કેવી રીતે રાજ્ય કરર્યું અને એમણે શું કર્યું? ।।૧।।

સૂતજીએ કહ્યું : વંશના દાવાગ્નિરૂપ અશ્વત્થામાના અસ્ત્રથી બળેલ વંશાંકુરને જીવતો કરીને તથા યુધિષ્ઠિરને પોતાના રાજ્યના માલિક બનાવીને ભગવાન્ અત્યન્ત પ્રસન્ન થયા ।।૨।।

ભીષ્મે તથા અચ્યુત ભગવાને કહેલું સાંભળી હૃદયમાં ધારણ કરીને ઉચ્ચ જ્ઞાનથી ભ્રમોને દૂર કરીને ભીમ, અર્જુન વગેરે ચાર ભાઈઓ જેમને અનુસરે છે તેવા યુધિષ્ઠિર રાજા ભગવાન્નો આશ્રય રાખીને ઈન્દ્રની પેઠે રાજ્ય કરવા મંડ્યા ।।૩।।

એમના શાસનમાં લોકની ઈચ્છા પ્રમાણે મેઘ વર્ષવા લાગ્યો; પૃથ્વી સર્વ કામને પૂર્ણ કરનારી થઈ, મોટા *ઓધસ-આઉવાળી ગાયો, દોહનાર અને વાસણ આવે ન આવે ત્યાં તો, દૂધ ઘણું હોવાથી, ગોશાળાઓનું જ આનન્દપૂર્વક દૂધથી સિંચન કરતી ।।૪।।

વિશેષ : ગાયના શરીરમાં ક્ષીરાશય હોય છે. જ્યાંથી ચાર આંચળમાંથી દૂધ નીકળે છે તેનું નામ ‘ઓધસ’ જેને સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ ‘આઉ’ કહે છે.

નદીઓ, સમુદ્રો, પર્વતો, વેલો, વનસ્પતિઓ, ઓષધિઓ પોતપોતાના

સમયમાં ફળવા લાગ્યા ।।૫।।

લોકોમાં મનની અને શરીરની ચિન્તા ન રહી. આધિભૌતિક વગેરે ત્રણ તાપ યુધિષ્ઠિરના રાજ્યમાં કોઈને જોવામાં ન આવ્યા ।।૬।।

ભગવાન્ કેટલાક માસ સુહૃદોના શોકને મટાડવા તથા બહેન સુભદ્રાનું પ્રિય કરવા *હસ્તિનાપુરમાં રહ્યા ।।૭।।

વિશેષ : હસ્તી નામનો રાજા હતો. તેણે વસાવેલું માટે 'હસ્તિનાપુર' એવું સંસ્કૃતમાં નામ પડ્યું છે. ભગવાન્ એમાં રહ્યા માટે હસ્તીના સમગ્ર-વંશની મુક્તિ થઈ. એ ભગવાન્ જે મથુરાદિ સ્થળે નિરન્તર બિરાજે એ સ્થળ બીજાને મુક્તિ આપનાર થાય. ભગવાન્ અમુક સમય જ રહે તો એવું થાય એવો નિયમ નથી તેથી કાળના સ્વલ્પાંશરૂપ માસ કહ્યા છે.

પછી જ્યારે પ્રભુએ યુધિષ્ઠિર પાસે દ્વારકા જવાની રજા માગી ત્યારે રાજાએ પ્રભુને આલિંગન કરી રજા આપી. પ્રભુ એમને પ્રણામ કરી રથમાં બિરાજ્યાં. સમાન ઉંમરવાળાઓએ પ્રભુને આલિંગન કર્યું. નાની ઉંમરવાળાઓએ પ્રભુને પ્રણામ કર્યા ।।૮।।

ત્યારે સુભદ્રા, દ્રૌપદી, કુન્તી, ઉત્તરા, ગાન્ધારી, ધૃતરાષ્ટ્ર, સાત્યકિ, કૃપાચાર્ય, નકુલ, સહદેવ, ભીમ, ધૌમ્ય અને બીજા બ્રાહ્મણો, સત્યવતી વગેરે બીજી સ્ત્રીઓ એ બધાંને, મૂર્છિત જેવાં થઈ જવાથી, ભગવાન્નો વિયોગ સહન કરવો અશકય થયો ।।૯-૧૦।।

સત્સંગ વડે જેનો દુઃસંગ છૂટ્યો છે તેવો પુરુષ સત્સંગને છોડવાનો ઉત્સાહ નથી કરતો, કારણ કે સન્તો ભગવાન્ના યશ ગાય છે તે એક વાર સાંભળવાથી પણ મનને રુચે છે. તેથી કુન્તીના પુત્રોએ તો ભગવાન્માં જ બુદ્ધિને રોકી છે તે ભગવાન્નો વિરહ કેમ સહન કરી શકે? ।।૧૧।।

દર્શન, સ્પર્શ, વાતચીત, સૂવું, સાથે બેસવું અને ભોજન કરવું એ છ ક્રિયા પાંડવોને ભગવાન્ સાથે નિત્ય થતી તેથી ભગવાન્ વિદાય થાય છે ત્યારે પાંડવોનું ચિત્ત પણ ભગવાન્ની પાછળ દોડે છે. બધા ભગવાન્નાં દર્શન કરે છે, સ્નેહથી બંધાયેલાં આમ-તેમ ફરે છે ।।૧૨।।

બન્ધુજનની સ્ત્રીઓ દેવકીજીના પુત્ર ભગવાન્ ઘરથી બહાર પધારે છે તેને અપશુકન ન થાય તેવા વિચારથી નેત્રમાં જ આંસુને રોકી રાખે છે ।।૧૩।।

મૃદંગ, ઢોલ, પણવ, નગારાં, નોબત એ પાંચ વાદ્યો; શંખ, ગોમુખ અને

ફૂંકવાના વાદ્યો, ઘંટા અને ઘૂઘરી, ઘનભેદ અને વીણા તન્તુરૂપ એમ ચાર પ્રકારનાં વાજિન્ત્ર વાગવા લાગ્યાં ।।૧૪।।

કૌરવની સ્ત્રીઓ પ્રેમ, લજ્જા અને મન્દહાસ્યવાળાં મુખવાળી થઈ, હવેલીના ઉપરના ભાગ ઉપર ચડી ભગવદ્દર્શનની ઈચ્છાથી ફૂલોની વૃષ્ટિ કરવા લાગી ।।૧૫।।

પોતાને અત્યન્ત પ્રિય તેવા ભગવાન્‌ની ઉપર મોતીની ઝાલરવાળું અને રત્નના હાથાવાળું સફેદ છત્ર અર્જુને પ્રીતિયુક્ત થઈને ધર્યું ।।૧૬।।

ઉદ્ધવજી તથા સાત્યકિએ સ્વતઃ શીતલ અને સુગન્ધી પવન જેમાંથી નીકળે છે તેવા પરમ અદ્‌ભુત પંખા લીધા. માર્ગમાં ફૂલોની વૃષ્ટિ જેમના ઉપર થતી આવે છે તેવા મધુપતિની શોભા થઈ ।।૧૭।।

બ્રાહ્મણોનાં ઠેકઠેકાણે આશીર્વચન સંભળાયાં. એ વચન નિર્ગુણને પ્રતિકૂળ અને સગુણને અનુકૂળ એમ બન્ને પ્રકારનાં એ સમયે સાંભળવામાં આવ્યાં ।।૧૮।।

એ સમયે ભગવાન્‌માં જ જેનું ચિત્ત છે તેવા કૌરવેન્દ્ર યુધિષ્ઠિરના હસ્તિનાપુરની સ્ત્રીઓ બધાંના કાનને અને મનને સુન્દર લાગે તેવી પરસ્પર વાતચીત કરવા લાગી ।।૧૯।।

સ્ત્રીઓ બોલી : ''જેમને જાણવાથી બધું જણાએલું થાય છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે મૂળ ભગવાનને જાણવા જોઈએ. તો ભગવાન્ કોણ? એમ અપેક્ષા થાય તો આ એનો ખુલાસો : **કોઈ પણ જાતની ઉપાસના, ઉપદેશ કે વિચાર વિના, જેમના સાન્નિધ્ય માત્રથી આપણે સર્વજ્ઞ (બધું જાણનારા) થઈ જઈએ તે ભગવાન્. તેથી આ શ્રીકૃષ્ણ જ ભગવાન્ છે.** ગુણોની ઉત્પત્તિ પહેલાં જગત્‌ના આત્મારૂપ ભગવાન્ જીવોને સ્વસ્વરૂપમાં લીન કરે છે, શક્તિઓ પણ સ્વરૂપમાં જ લીન થાય છે ત્યારે જે સ્વરૂપે એકલા રહે છે તે જ આ પુરાણપુરુષ શ્રીકૃષ્ણ છે એમ નિશ્ચય સમજો ।।૨૦।।

વેદ વગેરે શાસ્ત્રના કર્તા જે આદ્યપુરુષ તે સ્વરૂપમાં નામ અને રૂપ કરવામાટે પોતાની જીવને મોહ કરનારી* અને સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છાવાળી માયાને ફરી અનુસર્યા ।।૨૧।।

વિશેષ : માયા બે પ્રકારની છે. એક તો સ્વપ્રતિકૃતિથી સમ્બદ્ધ ભગવાન્‌ને જગદ્રૂપે બતાવે છે અને બીજી પોતાની ઈચ્છાથી ઉત્પન્ન થયેલ જીવને મોહ કરે છે. આ બીજી માયાને 'જીવમાયા' શબ્દથી મૂલમાં કહી છે. (સુબોધિનીજી)

જેમનાં ચરણ પામવાને ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણ નું નિયમન કરી ભક્તિથી ઉભરાતા અન્તઃકરણવડે ભક્તો જોઈ શકે છે તે આ શ્રીકૃષ્ણ છે. તે જ આત્મામાં રહેલ પ્રકૃતિ કાર્યને દૂર કરવાને સમર્થ છે ।।૨૨।।

ભગવાન્‌ની ગુપ્ત લીલાઓ કહેનારા લોકોએ ગુપ્ત કહેલાં તેવાં ઉપનિષદોમાં સખ્યભક્તિ સુધી પહોંચેલા ભક્તોએ ગાયેલ તેવા આ ભગવાન્ છે, જે સમગ્ર જગત્‌ના ઈશ્વર છે. આ જગત્‌ને પોતાની ક્રીડારૂપે ઉત્પન્ન કરે છે, રક્ષણ કરે છે અને સ્વરૂપમાં લીન કરે છે, છતાં એમાં આસક્ત થતાં નથી ।।૨૩।।

જ્યારે તામસ બુદ્ધિવાળા રાજાઓ અધર્મથી જીવન ચલાવે છે ત્યારે પ્રજાનો ઉદયને માટે આ જ ભગવાન્, સત્ત્વની પ્રેરણાથી ઐશ્વર્ય, સત્ય, ઋત્, દયા અને યશનો અંગીકાર કરી યુગ-યુગમાં સ્વરૂપને ધારણ કરી અહીં પધારે છે ।।૨૪।।

કયાં તો પિતા યયાતિએ જેને શાપ આપેલો છે અને લોકમાં નિન્દિત એવા **યદુ** અને કયાં તેના કુલની ઉત્તમતા? તે કુલમાં ભગવાન્‌નો અવતાર થયેલો હોવાથી લોક તે વંશ સમ્બન્ધી તમામને યાદ કરી નમી પડે છે. યદુવંશ સર્વથી અધિક પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે. એવી જ રીતે મધુ દૈત્યના સમ્બન્ધવાળું હોવા છતાં મધુવન પહેલાં સત્પુરુષોના વાસવિહોણું હતું. વન હોવાથી ડરામણું હતું. દૈત્ય અને ભય હોવાથી ભગવાનનું સ્મરણ પણ ત્યાં ન થાય તો ભગવાન્ તો કયાંથી જ હોય? છતાં તે ઉત્તમ થયું કારણ કે ઉત્તમ પુરુષ, લક્ષ્મીપતિએ પોતાના જન્મ અને ફરવાથી તેને સુશોભિત કર્યું છે ।।૨૫।।

કુશ નામના દૈત્યની ભૂમિ, અર્થાત્ કુશસ્થલી આ દ્વારકા પૃથ્વીના પવિત્ર યશને વધારે છે, સ્વર્ગના યશનો તિરસ્કાર કરે છે. કારણ કે ત્યાંની પ્રજા હસતા મુખવાળા અને કૃપા કરનાર હોવાથી ઈચ્છેલા તેવા પોતાના પતિ આ ભગવાન્‌નાં નિત્ય દર્શન કરે છે ।।૨૬।।

આ શ્રીકૃષ્ણે જેઓનું પાણિગ્રહણ કર્યું છે તેવી કૃષ્ણપત્નીઓએ પૂર્વે વ્રત, સ્નાન અને હોમથી ઈશ્વરને સારી રીતે પ્રસન્ન કરેલા હોવાં જોઈએ. કારણ કે હે સખીઓ! તેઓ વારંવાર કૃષ્ણના અધરામૃતનું પાન કરે છે, જે અધરામૃતને માટે વ્રજની સ્ત્રીઓ મોહ પામ્યાં હતાં ।।૨૭।।

સ્વયંવરમાં શિશુપાલ વગેરે દુષ્ટ રાજાઓને કચડીને જેમને પોતાના બાહુબલથી, વીર્યરૂપ કિંમત ચૂકવીને લાવેલી તથા જેમના પૂત્રો પ્રદ્યુમ્ન, સામ્બ, અમ્બ વગેરે છે તે

રુક્મિણી, જામ્બુવતી, મિત્રવિન્દા વગેરે આઠ પટરાણીઓને ભગવાન્ હરણ કરી લાવ્યા તથા ભૌમાસુરને મારીને લાવવામાં આવેલી સોળ હજાર પત્નીઓ છે તે ખરેખર ધન્ય છે! ।।૨૮।।

સ્ત્રીપણામાં નથી પવિત્રતા કે નથી વિશેષ ચાતુર્ય તો પણ કૃષ્ણપત્નીઓનું સ્ત્રીપણું ઘણુંજ ઉત્તમ છે કેમકે કમલનયન ભગવાન્ એ સ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં પ્રેમની વૃદ્ધિ કરતા તેમનાં ઘર છોડી બીજે પધારતા પણ નથી. તેથી કૃષ્ણપત્નીઓનું સ્ત્રીત્વ ધન્ય છે ।।૨૯।।

એમ બોલતી નાગરિક સ્ત્રીઓને સ્મિતપૂર્વક નિહાળતા અભિનન્દન કરતા ભગવાન્ હસ્તિનાપુરથી પધાર્યા ।।૩૦।।

બીજા રાજાઓથી શંકાશીલ થયેલ યુધિષ્ઠિર રાજાએ ભગવાન્ પધારે છે તેમના રક્ષણ માટે સ્નેહવશાત્ ચતુરંગિણી સેના સાથે મોકલી ।।૩૧।।

વિરહથી વ્યાકુળ થયેલ દૃઢ સ્નેહવાળા કૌરવો દૂર સુધી આવ્યા. તેઓને ભગવાને પાછા વાળ્યા અને પોતે સ્વનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું ।।૩૨।।

હસ્તિનાપુર દેશ, પંજાબનો થોડો ભાગ, પાંચાળ દેશ, શૂરસેનના રાજ્યનો પ્રદેશ, યમુનાજીનો પ્રદેશ, બ્રહ્માવર્ત, કુરુક્ષેત્ર, મત્સ્યદેશ, સરસ્વતીના કાંઠાનો દેશ ।।૩૩।।

મરુદેશ, સૌવીર અને આભીરોના દેશમાં થઈ દ્વારકા મંડળ તરફ, હે ભાર્ગવ!, આનર્ત દેશના છેડે ભગવાન્ પધાર્યા. સમર્થ ભગવાન્ એટલું પધાર્યા એમાં ઘોડાઓને થોડોક થાક લાગ્યો ।।૩૪।।

તત્ર તત્ર હ તત્રત્યૈર્હરિઃ પ્રત્યુદ્યતાર્હણઃ ।।
સાયં ભેજે દિશં પશ્ચાદ્ ગવિષ્ઠો ગાં ગતસ્તદા ।।૩૫।।

જ્યાં-જ્યાં ભગવાન્ પધાર્યા ત્યાં-ત્યાંના લોકો ભેટો લઈ ભગવાનનાં પૂજન કરતા ગયા. સૂર્યાસ્ત સમયે ભગવાન્ દ્વારકા પધાર્યા ।।૩૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત પ્રથમસ્કન્ધમાં (ઉત્તમપ્રકરણનો ૪ થો)
''પાંડવોનું સુખ''નામનો
દસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૧

દ્વારકાવાસી ભક્તોનું સુખ

વિશેષ : એમ કૌરવ ભક્તોના સુખનું વર્ણન દસમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું. આ અગિયારમાં અધ્યાયમાં દ્વારકામાં રહેલા ભક્તોના સુખનું વર્ણન કરવામાં આવશે. પ્રવેશ, પ્રવિષ્ટ અને તેમાં સ્થિતિ એમ ત્રણ પ્રકારનો ઉત્સવ આમાં કહેવાય છે. ભગવાનૂનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રથી જાણનારને પણ પ્રાકૃતનાં જેવો સ્નેહ થઈ ગયો એ કૃષ્ણની ઈચ્છાથી જ થાય એમ કહેવાને ભગવાનૂનું દ્વારકા પધારવાનું વર્ણન કરે છે. પ્રથમ શંખનાદ કર્યા પછી સ્નેહવાળાનાં દર્શન થયાં. પછી બધાએ ભગવાનૂની સ્તુતિ કરી. ભગવાનૂના વિરહથી પીડિત લોકો પાસે ભગવાન્ ન જાય માટે પ્રથમ ભગવાને શંખ વગાડી પોતાના આગમનનું સૂચન કર્યું તેથી લોકોને આનન્દ થયો. દ્વારકા જલદુર્ગ છે. તેમાં પહેલાં ઓખા મંડળમાં પ્રવેશ કર્યો પછી દ્વારકા પ્રવેશ એમ વિભાગથી વર્ણન છે.

આનર્તાન્ સ ઉપવ્રજ્ય સ્વૃદ્ધાન્ જનપદાન્ સ્વકાન્ ।।
દધ્મૌ દરવરં તેષાં વિષાદં શમયન્નિવ ।।૧।।

સૂતજી બોલ્યા : ભગવાન્ સમૃદ્ધિવાળા પોતાના આનર્ત દેશમાં પહોંચ્યા કે તરત એ લોકોનાં દુઃખ જાણે દૂર કરતા હોય તેમ શ્રેષ્ઠ શંખ આપે વગાડ્યો ।।૧।।

ભગવાનના હોઠોની લાલીથી લાલ થયેલ તે સફેદ વર્ણનો શંખ વાગતી વખતે એમને કરકમલોમાં એવો શોભવા લાગ્યો, જાણે કે લાલ રંગના કમલો ઉપર બેસીને કોઈ રાજહંસ ઉચ્ચ સ્વરથી મધુર ગાન કરી રહ્યો હોય ।।૨।।

સંસારના ભયને ભયભીત કરે તેવો શંખધ્વનિ સાંભળી સ્વામીનાં દર્શનની લાલસાવાળી સર્વ પ્રજા ગામની બહાર દર્શન કરવા નીકળી આવી ।।૩।।

જેમ સૂર્યને દીવો ધરે છે તેમ નિત્ય નિજલાભથી સદા પૂર્ણકામ અને આત્મારામ શ્રીકૃષ્ણને પ્રજાએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ભેટ કરી ।।૪।।

પ્રીતિથી બધાના મુખ ખીલી ઉઠ્યાં. હર્ષથી ગદ્ગદિત કંઠથી પ્રજા પિતાને બાળક પોતાની તોતડી બોલીમાં કહે તેમ બધાના મિત્ર અને સંરક્ષક પ્રભુને કહેવા લાગી ।।૫।।

જ્યાં બીજા ઉપર સત્તા ચલાવનાર કાળનું ચાલતું નથી તેવું અને બ્રહ્મા, શિવ અને ઈન્દ્રાદિ જેને વન્દન કરે છે તેવું કલ્યાણની ઈચ્છાવાળાના પરમ આશ્રયરૂપ

આપના ચરણકમળને હે નાથ! અમો સદા નમસ્કાર કરીએ છીએ ।।૬।।

જેની સેવા કરવાથી અમે કૃતાર્થ થઈએ તેવા આપ અમારાં માતા, પિતા, સુહૃદ, પતિ, ગુરુ અને પરમ દૈવત છો. તે આપ હે વિશ્વનું કલ્યાણ કરનાર! અમારું કલ્યાણ કરો ।।૭।।

અહા, અમે આપને પ્રાપ્ત કરીને સનાથ થઈ ગયા. કારણ કે આપ પોતે અહીં પધારીને અમારાં સર્વ કાર્યો પૂર્ણ કરો છો તેથી આપના સર્વ સૌન્દર્યસાર અનુપમ રૂપના અમે દર્શન કરતાં રહીએ છીએ. કેવું સુન્દર મુખ છે! પ્રેમપૂર્ણ હાસ્યવાળી સ્નેહ ટપકતી દૃષ્ટિ! આ દર્શન તો દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે. ભગવાન્‌નાં દર્શન જ પહેલાં તો દુર્લભ છે. તેમાં પણ સન્મુખ રહીને દર્શન થવાં વધારે દુર્લભ છે. તેમાં પણ ભગવાન્‌ની દૃષ્ટિ પોતાની ઉપર ચડે તે સૌથી દુર્લભ. તેમાં પણ દૃષ્ટિ દયા અને સ્નેહવાળી! તે અમારા ઉપર પડી. ભગવદીઓ માટે આ સિવાય બીજો કોઈ ઉત્કર્ષ નથી ।।૮।।

હે કમલ નયન કૃષ્ણ! સુહૃદ્‌ને જોવાની ઈચ્છાથી જ્યારે હસ્તિનાપુર કે મથુરા વગેરેમાં આપ પધારો છો ત્યારે હે અચ્યુત! આપના વિના અમારી એક ક્ષણ કરોડો વર્ષ જેવી થાય છે કે જેવી સૂર્ય વગરની ક્ષણ આંખને થાય ।।૯।।

ભક્તોએ બોલેલી એવી વાણી સાંભળતા અને દૃષ્ટિથી અનુકમ્પા બતાવતા ભગવાને દ્વારકાપુરીમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૧૦।।

મધુ, ભોજ, દાશાર્હ, કુકુર, અન્ધક અને વૃષ્ણિ એવા છ પ્રકારના યાદવોથી -- પોતપોતાના આત્માને યોગ્ય બળવાળા નાગો પાતાળમાં જેમ (ગંગાનું) ભોગવતીનું રક્ષણ કરે છે તેમ --સુરક્ષિત કરાયેલી, સર્વ ઋતુમાં સર્વ વૈભવને આપનારી, પવિત્ર વૃક્ષ, લતાવાળા બગીચાઓ અને જલાશયોથી શોભતી એવી; દરવાજા ઉપરના ભાગમાં તોરણથી શોભતી વિચિત્ર પ્રકારનાં ધ્વજા, પતાકા, તોરણથી જેનો તાપ રોકાઈ ગયો છે તેવી, મોટા રસ્તાઓ, નાની ગલીઓ, ચોકો સાફ કરેલા છે. અને સુગન્ધી જલનાં સિઞ્ચન થયાં છે તથા અંકુર ઉગાડેલા છે તેવા માર્ગોવાળી; રસ્તાના દરેક ઘરની પાસે દહીં, ચોખા, નાળિયેર અને શેરડીથી શોભા કરેલી છે તેવી; પૂર્ણકુમ્ભ રાખ્યાં છે, બલિ મૂકયા છે તથા દીવા મૂકવાથી શોભાવાળી તેવી દ્વારકા નગરીમાં ભગવાન્ પધાર્યા ।।૧૧-૧૫।।

પ્રિયતમ ભગવાન્‌ને પધારેલા જાણી મહામના વસુદેવ, અક્રૂર, ઉગ્રસેન અદ્‌ભુત

પરાક્રમવાળા બળદેવ, પ્રદ્યુમ્ન, ચારુદેષ્ણ, જામ્બવતીના પુત્ર સામ્બ એ સર્વેએ અત્યન્ત હર્ષના આવેશથી સૂવું, બેસવું, ભોજન કરવું વગેરે છોડી દીધાં. ગજરાજને આગળ કરી મંગળ પદાર્થયુક્ત બ્રાહ્મણોની સાથે શંખ, તુરી વગેરે વાદ્યો અને બ્રાહ્મણોના વેદોના ઘોષો સાથે રથોમાં બેસી, પ્રેમથી જેમને ભય થયો છે તેવા સ્વાગત કરવા ગયા. આદરપૂર્વક ભગવાનનાં દર્શનમાં ઉત્કંઠાવાળી, શોભાયમાન કુંડળના પ્રકાશથી શોભતા કપોલથી મુખની શોભાવાળી સેંકડો વારાંગનાઓ તથા નટ, નર્તક, ગાન કરનાર, સૂત, માગધ બન્દિજન વગેરે ભગવાન્‌ના યશોગાન કરતા સ્વાગત કરવા સામે આવ્યાં ।।૧૬-૨૦।।

ભગવાન્ પ્રથમ બાંધવોને, પછી ગામના લોકોને, પછી સેવકોને જેવો જેનો સમ્બન્ધ હતો તે પ્રમાણે બધાંને માન આપવા લાગ્યા અને લોકોએ આપેલાં માનને સ્વીકારવા લાગ્યા ।।૨૧।।

કોઈને નમસ્કાર, કોઈને ભેટવાનું, કોઈની સાથે હાથ મીલાવ્યા, કોઈને મન્દહાસ્ય કરીને અને કોઈને આશ્વાસન આપીને, ચાંડાલ સુધી બધાંને જે ઈચ્છિત હતું તે આપીને પ્રસન્ન કર્યા ।।૨૨।।

સ્ત્રીઓ સાથે મુરબ્બીઓ વિપ્રો અને વૃદ્ધોએ પ્રભુને આશીર્વાદ આપ્યા, પછી બાંધવોની સાથે પ્રભુ નગરમાં પધાર્યા ।।૨૩।।

કૃષ્ણ જ્યારે રાજમાર્ગ ઉપર પધાર્યા ત્યારે દ્વારકાની સ્ત્રીઓ ભગવાનનાં દર્શન થશે તેથી જેઓના મનમાં મોટો આનન્દ છે તેવી બધી ઘરની મેડીઓ ઉપર ચડી ।।૨૪।।

જો કે દ્વારકાના ભગવાન્‌નાં નિત્ય દર્શન કરે છે તો પણ શોભાની સીમારૂપ ભગવાન્‌ને જોઈને કોઈને તૃપ્તિ થતી નથી ।।૨૫।।

જે ભગવાન્‌નું વક્ષઃસ્થલ શ્રીલક્ષ્મીજીનું નિવાસસ્થાન છે, જેમનું શ્રીમુખ લક્ષ્મીજીની દૃષ્ટિઓનું પાનપાત્ર છે, જેમના બાહુઓ લોકપાલોના સ્થાનરૂપ છે અને જેમનું ચરણારવિન્દ *સારને ગાનારા ભક્તજનોનું, સારને જાણનારા જ્ઞાનીઓનું, યોગિજનોનું અથવા સદાચારી કર્મનિષ્ઠોનું એમ અનેક પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું આશ્રયસ્થાન છે એવા પ્રભુના દિવ્ય દર્શનથી જીવને શી રીતે તૃપ્તિ થાય? ।।૨૬।।

વિશેષ : ‘‘સારંગ-સારં ગચ્છન્તિ ઈતિ સારંગાઃ સદાચારાઃ કર્મનિષ્ઠાઃ. પુનશ્ચ સરતિ ઈતિ સરઃ તસ્ય સમૂહઃ સારમ્, રસસમૂહમિતિ યાવત્. અક્ષરવ્યત્યાસેન વા. તે કર્મફલાર્થિનો

વિષયિણો યોગિનો વા. પુનઃ સારં ગચ્છન્તિ જાનન્તિ ઇતિ સારંગાઃ જ્ઞાનિનઃ. પુનઃ સારં ગાયન્તિ ઇતિ સારંગાઃ ભક્તાઃ. પુનઃ અરસહિતં સુદર્શનસહિતં સારં ભગવન્તં સુદર્શનં વા. કાલેન ભીતાઃ સન્તઃ ગચ્છન્તિ ગાયાન્તિ વા તે સારંગાઃ સાત્ત્વતાઃ'' (શ્રીસુબોધિનીજી).

ઉપર છત્ર બે બાજુ ચામરથી શોભતા માર્ગમાં જેમના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ રહી છે તથા કટિ ઉપર પીતામ્બર અને વનમાળાની શોભાવાળા ભગવાન્, મેઘની ઉપર સૂર્ય, બે બાજુ બે ચન્દ્ર અને વિદ્યુત તથા બે બાજુ ઈન્દ્રધનુષ એ બધાની શોભા એકત્રિત થાય તેવા શોભવા લાગ્યા ।।૨૭।।

ભગવાને માતા-પિતાના ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તેમને માતાઓએ આલિંગન કર્યું. દેવકી વગેરે સાત માતાઓના ચરણો ઉપર મસ્તક મૂકીને ભગવાને વન્દન કર્યું ।।૨૮।।

એ સાતે માતાઓ જેઓના સ્તનમાંથી દૂધ ઝરે છે તેવાં સ્નેહમાં વિહ્વલ થઈ શ્રીકૃષ્ણને ગોદમાં બેસાડી હર્ષના આંસુથી ભગવાન્‌ને સિંચવા લાગ્યાં ।।૨૯।।

ઉત્તમતામાં જેનાથી કોઈ ન વધે તેવા અને સર્વ કામને પૂર્ણ કરે તેવા સ્વભવનમાં પધાર્યા, જ્યાં સોળ હજાર પત્નીઓના મહેલ છે ।।૩૦।।

પરદેશથી બહુ દિવસે આવેલા પોતાના પતિને જોઈને જેઓને મનમાં મહાન ઉત્સવ થયો છે તેવાં, લજ્જિત નેત્રયુક્ત મુખવાળાં વ્રતધારી ભગવત્પત્નીઓ ભગવાનનું દર્શન થતાં જ, જેવી અવસ્થામાં હતાં તેવી જ અવસ્થામાં જલ્દી આસનથી અને હૃદયથી ઊભાં થયાં ।।૩૧।।

જેઓનો દુરન્ત ભાવ છે તેવાં કૃષ્ણપત્નીઓ પ્રથમ પુત્રોદ્વારા, પછી દૃષ્ટિદ્વારા અને પછી અન્તરાત્માદ્વારા ભગવાન્‌ને મળ્યાં. હે ભૃગુવર્ય શૌનક, આનન્દની વિહ્વલતાથી આનન્દાશ્રુ નેત્રમાં રોકયાં હતાં તે પણ લજ્જાવતીઓનાં નેત્રમાંથી સરી પડ્યા ।।૩૨।।

જો કે ભગવાન્ એમની પત્નીઓની સમીપ જ રહે છે તો પણ બેઉ ભગવચ્ચરણ ક્ષણે-ક્ષણે નવીન કરતાં પણ નવીન જ જણાય છે તેથી એવા સુન્દરને જોવાનું કોણ જતું કરે? ચંચલ સ્વભાવવાળાં લક્ષ્મીજી પણ ચંચળતારૂપી સ્વભાવનો ત્યાગ કરી, કોઈ દિવસ ચરણને છોડતાં નથી ।।૩૩।।

અનેક અક્ષૌહિણી વડે જેઓનાં તેજ વધેલાં છે તેવા અને પૃથ્વીના ભારરૂપ રાજાઓને પરસ્પર વેર કરાવી, વાયુથી વધેલો અગ્નિ સર્વને બાળી શાન્ત થાય છે તેમ

નિરાયુધ ભગવાન્ રાજાઓદ્વારા સર્વ ભાર ઉતારી પોતે ઉપરામ પામ્યા ।।૩૪।।

તે જ ભગવાન્ સ્વમાયાવડે આ નરલોકમાં અવતરી સુન્દર સ્ત્રીઓના સમૂહમાં રહી સાધારણ મનુષ્યની માફક તેમણે ક્રીડા કરી ।।૩૫।।

લજ્જા-ભય જેમાં નથી એ ઉદ્દામભાવ કહેવાય; એનાં સૂચક સુન્દર હાસ અને લજ્જા પૂર્વક જોવું; એટલાં સાધનથી જેમણે કામદેવને જીતી લીધો છે તેથી જ મોહ પામી કામે વિચાર્યું કે મારું કાર્ય મારી સેના (સ્ત્રીઓ) જ કરશે તો પછી ધનુષ્યનું મારે કંઈ કામ નથી. મારા કરતાં પણ (કામદેવ) પણ મોહ પમાડે છે તો બીજાનું તો ગજું જ શું? જો કે ભગવત્પત્નીઓ પ્રમદાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે; એઓએ ઘણા કપટપ્રયોગ કર્યા પણ ભગવાન્ના મનને વશ કરવાને એઓ સમર્થ ન થયાં ।।૩૬।।

ભગવાન્ એવા **અસંગ** છે તેને પણ લોકો **સંગી** માને છે, પોતાની જેમ જ મનુષ્ય માને છે અને પોતાની જેમ જ ભગવાન્ પણ કામના કરે છે એમ માને છે, કારણ કે એ ઓ મૂર્ખ હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપને જાણતાં નથી ।।૩૭।।

ભગવાન્ની એ જ ભગવત્તા છે કે જે પ્રકૃતિમાં રહે છે છતાં પ્રકૃતિના ગુણથી લેપાતા નથી; જેમ ભગવાન્નો આશ્રય કરી રહેલી બુદ્ધિ પ્રકૃતિના ગુણથી લિપ્ત થતી નથી તેમ ।।૩૮।।

તં મેનિરેઽબલા મૂઢાઃ સ્ત્રૈણં ચાનુવ્રતં રહઃ ।।
અપ્રમાણવિદો ભર્તુઃ ઈશ્વરં મતયો યથા ।।૩૯।।

હાથીને જોવો હોય તો આંખોથી જોઈ શકાય; નાક, કાન, સ્પર્શથી નહિ. છતાં અન્ધ પુરુષો સ્પર્શ કરીને હાથીને જાુએ છે. તેમ ભગવાન્ને ભગવાન્નાં શાસ્ત્રો (શ્રીભાગવત્, ગીતા ઇત્યાદિ) થી જ જાણવા જોઈએ પણ જાુદી-જાુદી મતિઓ જાુદું-જાુદું કહે છે. જેમ કે કેટલાક કહે છે કે ઈશ્વર છે જ નહિ. બીજા કહે છે કે યજ્ઞ એ જ ઈશ્વર છે. ત્રીજા વળી ઈશ્વર કર્તા જ છે એમ કહે છે વગેરે. જેમ ભગવાને જ પ્રવૃત્ત કરેલા તત્ત્વજ્ઞાન પોતાના તર્કથી ભગવાન્ને ખોટી રીતે જાણે છે એમ પતિનું સત્ય સ્વરૂપ નહિ જાણનારી મૂઢ અબલાઓ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ને પોતાના એકાન્તસેવી સ્ત્રીલમ્પટ ભક્ત જ સમજી બેઠી હતી ।।૩૯।।

ઇતિ શ્રીભાગવત્ પ્રથમસ્કન્ધમાં (ઉત્તમપ્રકરણમાં પાંચમો)
''દ્વારકાવાસી ભક્તોનું સુખ''નામનો અગિયારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... શ્રીભાગવતમાદરાત્ પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૧૨

પરીક્ષિતના જન્મની કથા

અશ્વત્થામ્નોપસૃષ્ટેન બ્રહ્મશીર્ષ્ણોરુતેજસા ।।
ઉત્તરાયા હતો ગર્ભ ઈશેનાજીવિતઃ પુનઃ ।।૧।।

શૌનકે પૂછ્યું : અશ્વત્થામાએ છોડેલા બ્રહ્માસ્ત્રથી ઉત્તરાનો ગર્ભ નાશ પામ્યો તેને ભગવાને ફરી જીવતો કર્યો ।।૧।।

મહાત્મા અને મહાબુદ્ધિવાળા એ પરીક્ષિતનાં જન્મ તથા કર્મો કહો! એમનું મૃત્યું કેમ થયું એ તથા શરીર છોડ્યા પછી એમનું શું થયું એ બધું જો તમે મને કહેવા યોગ્ય ધારતા હો તો હું સાંભળવા ઈચ્છું છું. તમને પણ શુકદેવજીએ જ્ઞાન આપેલ છે તેથી શ્રદ્ધાવાળા એવા અમને આપ કહો ।।૨-૩।।

સૂતજીએ કહ્યું : કૃષ્ણના ચરણની અનુવૃત્તિ-સેવા કરવાથી સર્વકામથી નિઃસ્પૃહ તેવા યુધિષ્ઠિર રાજા, પિતાની જેમ પ્રજાને આનન્દ આપતા એનું પાલન કરવા લાગ્યા ।।૪।।

હે બ્રાહ્મણો! ત્યારે સમ્પત્તિ, યજ્ઞો, પટરાણીઓ, ભાઈઓ, પૃથ્વી અને જમ્બૂદ્વીપનું રાજ્ય તેમજ સ્વર્ગ સુધી પહોંચેલો યશ એ બધાં યુધિષ્ઠિરને કામના કર્યા વગર મળેલ છે. દેવતાઓ જેની ઝંખના કરે તેવાં બધાં છે; પરન્તુ મુકુન્દ ભગવાન્માં મનવાળા યુધિષ્ઠિર રાજાના મનને, ભૂખ્યાને જેમ ભોજન વિના બીજી કામનાઓ પ્રસન્ન કરતી નથી તેમ, શું પ્રસન્ન કરી શકે? અર્થાત્ ન કરી શકયાં ।।૫-૬।।

હે ભૃગુનન્દન શૌનક! માતાના ગર્ભમાં રહેલા પરીક્ષિતે અસ્ત્રના તેજથી બળતાં-બળતાં કોઈ એક પુરુષનાં એ સમયે દર્શન કર્યા ।।૭।।

અંગૂઠા જેવડા, સ્વચ્છ પ્રકાશતાં સુવર્ણના મુકુટવાળા, ઘણા સુન્દર દેખાવવાળા, શ્યામસ્વરૂપ, વીજળીના જેવાં વસ્ત્રવાળા, ચ્યુતિ વિનાના, લક્ષ્મીયુક્ત, લાંબા ચાર બાહુવાળા તપેલા સુવર્ણ જેવાં કુંડલવાળા, રુધિર જેવાં લાલ નેત્રવાળા, હાથમાં ગદા લઈને પોતાની ચારે તરફ ફરતા, ઉંબાડિયા જેવી ગદાને વારંવાર ફેરવતા, સૂર્ય

ઝાકળને જેમ દૂર કરે તેમ બ્રહ્માસ્ત્રના તેજને દૂર કરતા ને ''મારી નજીકમાં આ તે કોણ?'' એમ મેં જોયા. તે તેજને દૂર કરીને સમર્થ અને ધર્મનું રક્ષણ કરનાર, જેનું સ્વરૂપ જાણી ન શકાય તેવા ભગવાન્ બ્રહ્માસ્ત્રના અગ્નિને શમાવી દશ માસ બિરાજી તેનાં જોતાંજ અન્તર્ધાનપામ્યા ।।૮-૧૧।।

પછી સર્વે શુભગુણોવાળા સમયે જ્યારે બધા ગ્રહો અનુકૂળ થયા ત્યારે પરાક્રમમાં પાંડુરાજા જેવા, પાંડુના વંશને ધારણ કરનાર પરીક્ષિત જન્મ્યાં ।।૧૨।।

રાજા યુધિષ્ઠિર પ્રસન્ન થયા અને ધૌમ્ય, કૃપાચાર્ય વગેરે બ્રાહ્મણોને બોલાવી સ્વસ્તિવાચનપૂર્વક પરીક્ષિતનું જાતકર્મ કરાવ્યું ।।૧૩।।

સોનું, ગાય, ભૂમિ, ગામો, હાથી, ઘોડો, ઈચ્છિત પદાર્થો અને ઉત્તમ અન્ન-એ બધાનું તીર્થને જાણનારના કહેવાથી તીર્થવિદ સાથે રહેલા રાજાએ પ્રજારૂપ તીર્થમાં બ્રાહ્મણોને દાન કર્યું ।।૧૪।।

ત્યારે બ્રાહ્મણો રાજા ઉપર અત્યન્ત પ્રસન્ન થયા અને વિનયથી નમન કરતા રાજાને કહેવા લાગ્યા કે હે પુરુકુળમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! કુરુવંશની પ્રજામાં આ એક જ ગર્ભરૂપે હતો; તે જ્યારે કોઈથી હઠાવી ન શકાય તેવા દૈવથી નાશ પામવાની અણી ઉપર હતો ત્યારે, શ્રીભાગવત્ વગેરે સ્વરૂપથી ઉત્તમ પ્રકારે પ્રકટ થવાની ઈચ્છાવાળા ભગવાને તમારા ઉપર અનુગ્રહ કરી એની ગર્ભમાં રક્ષા કરી છે; માટે મોટી કીર્તિવાળો આ તમારો પુત્ર 'વિષ્ણુરાત' નામે ઓળખાશે; આ ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત થશે એમાં સન્દેહ નથી ।।૧૫-૧૭।।

રાજાએ પૂછ્યું : હે વેદોનો અર્થ જાણનાર ઉત્તમ પુરુષો! આ બાળક અમારા વંશમાં થયેલ પવિત્ર યશવાળા મહાત્માઓ અને રાજર્ષિઓને યશથી અને સાધુ સાથેની વાતચીતમાં અનુસરશે? ।।૧૮।।

બ્રાહ્મણો બોલ્યા : હે રાજન્! વૈવસ્વત મનુના પુત્ર ઈક્ષ્વાકુની જેમ આ પ્રજાનું મન્ત્રીઓ દ્વારા નહિ પણ જાતે પાલન કરશે, બ્રાહ્મણોનો ભક્ત થશે, દશરથના પુત્ર રામની જેવો સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો થશે, ઉશીનરના વંશમાં થયેલા શિબિરાજાના જેવો દાન આપનાર થશે, શરણે આવનારની રક્ષા કરનારો થશે, યશને ફેલાવનારો થશે અને દુષ્યન્તના પુત્ર ભરતના જેવો પોતાના સગાઓના અને યજ્ઞ કરનારમાં યશસ્વી થશે ।।૧૯-૨૦।।

સહસ્રાર્જુન અને અર્જુનના જેવો ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ થશે. અગ્નિની પેઠે

દુર્ધર્ષ–ઉલ્લંઘન થાય નહિ તેવો અને સમુદ્રની જેમ દુસ્તર થશે ।।૨૧।।

સિંહના જેવો પરાક્રમી, હિમાલયની જેમ આશ્રય કરવા લાયક, પૃથ્વી જેવો ક્ષમાવાળો, માબાપ જેવો સહન કરનારો ।।૨૨।।

બ્રહ્માજી જેવો સમતાવાળો, શિવજીની જેમ પ્રસન્ન થનાર, ભગવાન્‌ની જેમ સર્વને આશ્રય આપનાર ।।૨૩।।

સર્વ સદ્‌ગુણના મહિમામાં કૃષ્ણભક્ત, રન્તિદેવ જેવો ઉદાર, યયાતિ જેવો ધાર્મિક ।।૨૪।।

ધૈર્યમાં બલિરાજા જેવો, પ્રહ્‌લાદની જેમ કૃષ્ણમાં ભક્તિમાન, અશ્વમેધો કરનાર, વૃદ્ધોની સેવા કરનાર ।।૨૫।।

રાજર્ષિઓનો પિતા અને ઉન્માર્ગીને દંડ આપનાર અને ધર્મને માટે કળિયુગનો નિગ્રહ કરનાર તમારો પુત્ર થશે ।।૨૬।।

બ્રાહ્મણના પુત્રે મોકલેલ તક્ષક નાગથી પોતાનું મૃત્યુ થશે એમ સાંભળી સંગમુક્ત થઈ ભગવચ્ચરણ પામશે ।।૨૭।।

વ્યાસના પુત્ર શુકથી આત્માનું સ્વરૂપ જાણી ગંગામાં દેહ છોડીને નિર્ભય લોકને સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત કરશે ।।૨૮।।

જાતકને જાણનાર બ્રાહ્મણો રાજાને કહી રાજાએ આપેલાં દાન વગેરે લઈ, બધા પોતપોતાને સ્થાને ગયા ।।૨૯।।

એ જ આ લોક વિખ્યાત પરીક્ષિત રાજા પૂર્વે ગર્ભમાં જે રૂપને જોયું છે તેનું ધ્યાન કરતાં મનુષ્યમાં એ રૂપની પરીક્ષા કરે છે ।।૩૦।।

એ રાજપુત્ર જેમ શુક્લ પક્ષમાં રોજ ચન્દ્ર વધે તેમ ગુરુજનોના લાલન પાલનથી તેની ઈચ્છાઓ પૂરી થતાં તેના શરીર અને બુદ્ધિ જલદી વિકાસ પામ્યાં ।।૩૧।।

જ્ઞાતિદ્રોહના નિવારણને ઈચ્છતા યુધિષ્ઠિર અશ્વમેધ કરવાને તત્પર થતાં, કર અને દંડ સિવાયનું દ્રવ્ય જોઈએ એને માટે વિચાર કરવા લાગ્યા ।।૩૨।।

યુધિષ્ઠિરનો અભિપ્રાય જાણી, કૃષ્ણની પ્રેરણાથી ભીમ વગેરે એમના ભાઈઓ ઉત્તર દિશામાંથી ઘણું ધન લાવ્યા ।।૩૩।।

તેન સમ્ભૃતસમ્ભારો ધર્મપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।।
વાજિમેધૈસ્ત્રિભિર્ભીતો યજ્ઞૈઃ સમયજદ્ધરિમ્ ।।૩૪।।

ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે એમાંથી યજ્ઞિય પદાર્થો ભેગા કરી ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞથી ભગવાનનું સારી રીતે યજન કર્યું ।।૩૪।।

ઇતિ શ્રીભાગવત્ પ્રથમ સ્કન્ધમાં (ઉત્તમપ્રકરણમાં છઠ્ઠો)
''પરીક્ષિતના જન્મની કથા'' નામનો બારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૩
વિદુરના ઉપદેશથી ધૃતરાષ્ટ્રનું નીકળવું

વિશેષ : શ્રીભાગવત્ના શ્રોતા પરીક્ષિતની ઉત્પત્તિ પૂર્વના અધ્યાયમાં કહી; હવે એની મુક્તિ થવામાટે એના ત્રણ પુરુષ (વડવાઓ)ની મુક્તિનું આ અધ્યાયમાં વર્ણન છે. અભિમન્યુ, અર્જુન અને પ્રપિતામહ ધૃતરાષ્ટ્ર એની 'મુક્તિ' કહેવાય છે. બે અધ્યાયવડે મુક્તિ એટલામાટે કહેવામાં આવે છે કે જેના ત્રિપુરુષ મુક્ત ન હોય તેની મુક્તિ થતી નથી તેથી આ પ્રમાણે વર્ણન છે. તેથી આ તેરમા અધ્યાયમમાં 'ચિત્તશુદ્ધિ' કહેવાય છે. પછીના અધ્યાયમાં રાજ્ય, શોર્ય વગેરેના વર્ણનથી ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ કહેવાશે. ત્યારબાદ વૈરાગ્ય અને સત્સંગથી અધિકાર સિદ્ધ થતાં ફળની યોગ્યતા થાય છે. આમ ન કરે તો પુષ્ટ ન થાય માટે પછીની કથા કહેવામાં આવે છે.

વિદુરસ્તીર્થયાત્રાયાં મૈત્રેયાદાત્મનો ગતિમ્ ।।
જ્ઞાત્વાગાદ્ધાસ્તિનપુરં તયા ચાત્મવિવિત્સિતઃ ।।૧।।

સૂતજી બોલ્યા : વિદુરે તીર્થયાત્રમાં મૈત્રેય પાસેથી ભગવાન્ની લીલા જાણી એ જ્ઞાનવડે ઉત્તમ પ્રકારે ભગવાન્નું સ્વરૂપ જાણવામાં આવ્યું એ જાણી હસ્તિનાપુર ગયા ।।૧।।

વિદુરજીએ મૈત્રેયને જેટલા પ્રશ્ન કર્યા તેનાથી જ ભગવાન્માં ભક્તિ* થઈ તેથી વધારે પ્રશ્ન કરવાનું છોડી દીધું. યુધિષ્ઠિર વિદુરને આવેલા જાણી નાના ભાઈઓની સાથે ધૃતરાષ્ટ્ર, યુયુત્સુ, સંજય, કૃપાચાર્ય, કુન્તી, ગાન્ધારી, દ્રૌપદી, સુભદ્રા, ઉત્તરા, દ્રોણાચાર્યની પત્ની, પાંડુની બીજી કુલસ્ત્રીઓ, પુત્રો અને સર્વ તરફથી સ્ત્રીઓ સાથે જ્ઞાતિજનો સામે ગયા. ત્યાં જઈ યોગ્યતા પ્રમાણે કોઈ મળ્યા; કોઈએ નમસ્કાર કર્યા; અને જેમ શરીરમાં પ્રાણ આવે હર્ષથી ભેટ્યા. વિરહથી દીન થઈ પ્રેમનાં ઘણાં

આંસુ ઉભરાયાં. રાજાએ આસન આપી એમનું પૂજન કર્યું ।।૨-૬।।

વિશેષ : મૈત્રેય પાસે જઈ પોતાને જાણવામાટે વિદુરે ઘણું પૂછ્યું તેમાં જ જાણવાથી બધું જણાય છે એ ન્યાયથી ભગવચ્ચરિત્ર જાણ્યું તે ચરિત્ર બે સ્કન્ધથી જાણી લીધું તેમાંથી વિદુર એવું સમજ્યા કે સર્વ પ્રભુને અધીન છે. એ જેમ કરશે તેમ જ થશે. માટે કેવળ એમનો આશ્રય કરીને રહેવું. એ જેમ પ્રેરે તે એનું કર્તવ્ય જાણી કરવું; તેથી ધૃતરાષ્ટ્રને મુક્તિમાટે પ્રેર્યા ત્યારે વિદુર હસ્તિનાપુર આવ્યા. આવું સમજ્યા તેને બીજું સાંભળવાની ઇચ્છા ન થઈ અને ભક્તિના બળથી એટલાથી કૃતાર્થ થયા એનો વિસ્તાર આ પછી આવશે.

એમને જમાડ્યા, થાક ઊતર્યો અને સુખરૂપે બેઠા ત્યારે બધાના સાંભળતાં રાજા યુધિષ્ઠિરે વિનયથી નમ્ર થઈ કહ્યું ।।૭।।

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું : વિષ, અગ્નિ વગેરે અનેક વિપત્તિથી મારી માની સાથે અમને બધાને છોડાવી, પોતાના પક્ષની છાયામાં અમને તમે મોટા કર્યા છે. આપ અમને યાદ કરો છો? ।।૮।।

તમે તીર્થમાં ફરતાં પૃથ્વીમાં કઈ આજીવિકાથી રહ્યા? પૃથ્વીમાં મુખ્ય-મુખ્ય ક્યાં તીર્થો ક્ષેત્રોનું સેવન કર્યું? ।।૯।।

પ્રભુ! આપના સરખા ભગવદ્ભક્તો પોતે જ તીર્થ સ્વરૂપ હોઈ હૃદયમાં રહેલા ભગવાન્ વડે તીર્થોને તીર્થ કરે છે ।।૧૦।।

ભાઈ, જેઓના કૃષ્ણ જ મુખ્ય દેવ છે તેવા આપણા સુહૃદો બાંધવોને આપે જોયા અથવા સાંભળ્યા? તેઓ પોતાના નગરમાં આનન્દમાં છે? ।।૧૧।।

જ્યારે ધર્મરાજાએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે યદુકુલના ક્ષયને મૂકીને બાકીનું બધું વિદુરજીએ જે અનુભવ્યું હતું તે ક્રમથી રાજાને કહ્યું ।।૧૨।।

દુઃખથી પણ સહન ન થાય છે તેવું અપ્રિય વગર માગ્યે પ્રાપ્ત થાય છે તો પણ એ દુઃખિતને જોવાને અસમર્થ, દયાળુએ તે ન કહ્યું ।।૧૩।।

મોટાભાઈનું શ્રેય કરવાની ઇચ્છાથી દેવની પેઠે સત્કાર પામેલા વિદુરજી સર્વનો પ્રેમ જીતી લેતા કેટલોક સમય ત્યાં સુખપૂર્વક રહ્યા ।।૧૪।।

પાપ કરનારને એના પાપને લાયક દંડ કરવાનો યમરાજાનો અધિકાર છે તે યમરાજા શાપથી સો વર્ષ સુધી શૂદ્રપણાને પામ્યા છે તે જ આ વિદુર છે. એ શાપનાં સો વર્ષ દરમિયાન પાપીઓને યોગ્ય રીતે દંડ દેવાનું કામ અર્યમાએ કરેલું ।।૧૫।।

યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય મળ્યા પછી કુળને ધારણ કરનાર પૌત્ર પરીક્ષિત અને લોકપાલ

જેવા ભાઈઓની સાથે ધર્મરાજા અપૂર્વલક્ષ્મીથી આનન્દ માણતા હતા ।।૧૬।।

એવી રીતે ઘરોમાં આસક્ત થયેલા ઘરમાં કરવા યોગ્યકાર્યમાં ગાફેલ રહ્યા અને પરમ દુસ્તર કાળ જોતજોતામાં વહી ગયો ।।૧૭।।

વિદુર આ બધું જાણી ગયા અને ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું : હે રાજન્ આ મૃત્યુ આવ્યું એ જાણો અને જલદી ઘર છોડી ચાલી નીકળો ।।૧૮।।

કોઈ કાળે કોઈ પ્રકારે જેનો ઉપાય થઈ શકતો નથી તેવો આપણા બધાનો કાળ આ આવ્યો, જેના આવવાથી પ્રિય પ્રાણને પણ છોડીને જીવ ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં ધનાદિકની તો વાત જ શી પૂછવી? ।।૧૯-૨૦।।

તમારા પિતા(ભીષ્મ), ભાઈઓ, મિત્રો અને પુત્રો મરી ગયા. આયુષ્ય પણ ઘણું વીતી ગયું. વૃદ્ધાવસ્થાથી દેહ પણ જકડાઈ ગયો છે તથાપિ પારકા ઘરમાં તમે પડ્યા છો ।।૨૧।।

અહો! માણસને જીવવાની આશા મોટી છે, જે આશાથી ભીમે અવજ્ઞાથી આપેલ પિંડ શ્વાનની પેઠે તમે સ્વીકારો છો ।।૨૨।।

તમે જેઓને અગ્નિમાં બાળ્યા, ઝેર આપ્યું, જેઓની સ્ત્રીઓને કલંકિત કરી, જેઓનાં ઘર, ધન વગેરે લઈ લીધાં તેઓનું આપેલું ખાઈ પ્રાણ ધારણ કરવાનું પ્રયોજન કેટલું? ।।૨૩।।

જેમ જૂનું થયેલ વસ્ત્ર ઝરતું જાય છે તેમ તમારો આ દેહ વૃદ્ધાવસ્થાથી જીર્ણ થયો છે છતાં તમો જીવવાને ઈચ્છો છો અને એને માટે દૈન્ય બતાવો છો ।।૨૪।।

જેને બંધન મુક્ત થયાં છે તેવો વિરક્ત અને દેહની શી ગતિ થશે એ નહિ જાણનાર સ્વાર્થ રહિત દેહને છોડી દે તે **‘ધીર’** કહેવાય છે ।।૨૫।।

જે પરથી અથવા પોતાથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરી જિતેન્દ્રિય થઈ ભગવાન્‌ને હૃદયમાં પધરાવી જગત્‌ને છોડે તે મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય ।।૨૬।।

પોતાના માણસો પણ ન જાણે તેમ તમે ઉત્તર દિશા તરફ જાઓ. હવે પછીનો કાળ મોટા ભાગે પુરુષોના ગુણનો નાશક છે, અર્થાત્ બુદ્ધિનો નાશ કરનાર છે।।૨૭।।

રાજા અજમીઢના વંશમાં જન્મેલ પ્રજ્ઞાચક્ષુ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને નાનાભાઈ વિદુરે આ પ્રમાણે બોધ કર્યો તેથી બધાંમાંથી દઢ સ્નેહ છોડી, ભાઈએ બતાવેલી દિશા તરફ એ ચાલી નીકળ્યા ।।૨૮।।

પરમ પતિવ્રતા સુબલની પુત્રી ગાન્ધારીએ જ્યારે જોયું કે મારા પતિદેવ તો એ

હિમાલયની યાત્રાએ જાય છે કે જે પરમહંસોને એવું જ સુખ આપે છે, જેવું સુખ મરજીવાઓને લડાઈના મેદાનમાં પોતાના શત્રુદ્વારા ન્યાયોચિત પ્રહારથી થાય છે ત્યારે એ પણ તેની પાછળ ચાલી નીકળી ।।૨૯।।

રાજા યુધિષ્ઠિર પ્રાતઃકાલનું આવશ્યક કર્મ સન્ધ્યાવન્દન, અગ્નિમાં હોમ તથા પૃથ્વી-તલ-ગાય* અને સુવર્ણનું દાન કરી બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરી ગુરુને નમસ્કાર કરવા ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવ્યા ત્યાં એમને તથા ગાન્ધારીને ન જોયાં ।।૩૦।।

વિશેષ : ''તિલૈર્વિષ્ણુર્ગવાં રુદ્રો ભૂમ્યા ચૈવ પ્રજાપતિઃ। સર્વે પ્રીતાઃ સુવર્ણેન સત્પાત્રેષુ સમર્પણાત્'' સત્પાત્રને ઉદ્દેશી તે-તે દાન કરવાથી તે-તે દેવ પ્રસન્ન થાય છે. એ જ કહે છે : તલથી વિષ્ણુ, ગોદાનથી રુદ્ર, પૃથ્વીવડે પ્રજાપતિ અને સુવર્ણવડે બીજા બધા દેવો પ્રસન્ન થાય છે તેથી એ દાનો નિત્યકર્તવ્ય છે.

ત્યાં બેઠેલા સંજયને ચિન્તાતુર મનવાળા યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું, હે ગવલ્ગણના પુત્ર! અમારા વૃદ્ધ અને નેત્રહીન પિતા અને પુત્રોના હણવાથી વ્યથિત માતા ક્યાં છે? શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા કાકા વિદુરજી ક્યાં ગયા? ।।૩૧।।

જેમના પુત્રો અને બન્ધુઓ હણાયા છે એવા ધૃતરાષ્ટ્ર કાકાએ, જેણે મારે વિષે પુત્ર બુદ્ધિ ન કરી પાપની શંકા સેવી દુઃખી થઈ ગંગાજીમાં તો નથી ઝંપલાવ્યું ને? ।।૩૨।।

અમારા પિતા પાંડુ મરણ પામ્યા ત્યારે અમે બધા નાના બાળક હતા તે વખતે એ બન્ને કાકાઓએ અમારા ઉપર પ્રેમ વર્ષાવી બધાં દુઃખોને દૂર કરી અમારું રક્ષણ કર્યું હતું તે બન્ને કાકાઓ ક્યાં ગયાં? ।।૩૩।।

સૂતજી બોલ્યા : સંજયને યુધિષ્ઠિરની દીનતા જોઈ દયા આવી; અને યુધિષ્ઠિરમાં સ્નેહ હોવાથી એમને જોઈ દુઃખ થયું; પોતાના સ્વામી ધૃતરાષ્ટ્રને ન જોવાથી અત્યન્ત વિકલતા થઈ તેથી યુધિષ્ઠિરે પૂછેલા વાક્યનો ઉત્તર સંજય આપી શક્યા નહિ. પણ રાજાને ઉત્તર ન આપવો અયોગ્ય સમજી, આંખમાં આવેલાં આંસુને લૂછી સ્વામી ધૃતરાષ્ટ્રના ચરણનું સ્મરણ કરી, બુદ્ધિથી મનને રોકી યુધિષ્ઠિરને અણગમતો ઉત્તર આપ્યો ।।૩૪-૩૫।।

સંજય બોલ્યા : હે કુલનન્દન! આપના બન્ને કાકા અને ગાન્ધારીએ, મનમાં કરેલા નિશ્ચયને હું જાણતો નથી; પણ હે મહાબાહો! એ મહાત્માઓએ મને તો ઠગી જ લીધો ।।૩૬।।

એટલામાં તમ્બૂરની સાથે ભગવાન્ નારદજી પધાર્યા. ભાઈઓ સહિત ઊભા થઈ એમને માન આપી એ બન્નેને નમસ્કાર કરી પૂજન કરતા હોય તેમ પૂછવા લાગ્યા ।।૩૭।।

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા : મારા બન્ને કાકા અને જેમના પુત્રો મરવાથી દુઃખિત તેવાં બિચારાં દીન તપસ્વિની માતા અહીંથી ક્યાં ગયાં એ હું જાણતો નથી ।।૩૮।।

અપાર શોકસમુદ્રમાં ડૂબતા સમુદ્રમાં નાવિકની જેમ આપ અમારા પારદર્શક છો. વિશેષ કહેવાનો વિચાર કરે છે ત્યાં ભગવન્મય મુનિ શ્રેષ્ઠ નારદજી રાજાને કહેવા લાગ્યા ।।૩૯।।

નારદજીએ કહ્યું : હે રાજન્! આ જગત્ ઈશ્વરને વશ છે; એ જ પ્રાણીને ભેળાં કરે છે અને એ જ જાુદાં કરે છે માટે કોઈનો શોક ન કરો ।।૪૦।।

(લોકપાલ સહિત આ સમગ્ર લોકો વિવશ થઈને ઈશ્વરની આજ્ઞાનું પાલન કરી રહ્યા છે. આ અર્ધો શ્લોક શ્રીસુબોધિનીજી સમ્મત નથી. બીજી કેટલીક ટીકાઓમાં છે. અભ્યાસ અર્થે અહીં આપ્યો છે) બળદોને જેમ નાકમાં નાની દોરી પરોવી દોરડાથી બાંધવામાં આવે ત્યારે બળદો વશમાં રહે છે તેમ, પ્રાણી માત્રને વિષરૂપી નાસિકામાં અહન્તા-મમતારૂપી દોરાથી વેધ કરી વેદની વાણીરૂપી નાથમાં* (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, ગૃહસ્થ વગેરે નામોથી) જીવો બંધાયેલા હોઈ ઈશ્વરે વશ કરેલા છે. તેથી જ એ બધા ભગવાનનું ઇચ્છિત કરે છે ।।૪૧।।

વિશેષ : બળદના નાકમાં દોરડું નાખે છે તેને ગુજરાતી ભાષામાં ‘નાથ’ કહેવાય છે. એ નાથથી બળદને જેમ ચલાવનારની ઇચ્છા હોય તેમ ચલાવી શકે છે. બળદ એ ઇન્દ્રિયોને સ્થાને છે. બળદને કાબૂમાં રાખવા તેના નાકમાં દોરી પરોવવામાં આવે છે. અહન્તા-મમતા એ દોરી છે. વેદો એ રાંઢવું છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય રૂપ ખોરાક (આહુતિ) છે. તેનો ભોગ ભગવાને કરવાનો છે એટલે કે તેઓએ ભગવત્સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું છે. ભગવાન્‌ની ઇચ્છા એ બળદને બાંધવા માટે ખીલો છે. પ્રાકૃત ક્રિયાઓ ફોતરાં છે. બીજ અને યોનિ નો સમ્બન્ધ ઘાસને સ્થાને છે. જીવ ઇન્દ્રિયોનો અધ્યાસ રાખે તો બળદ થાય; ન રાખે તો કાચું અન્ન થાય. ઇન્દ્રિયો ભગવાન્‌નું કાર્ય કરવામાટે સર્જાયેલી હોવાથી તેઓ ભગવાન્‌નું કાર્ય કરતી હોય ત્યારે નિરર્થક અધ્યાસ કરીને શોક ન કરવો જોઈએ.

જેમ રમકડાંને ભેગાં કરવાં અથવા જાુદાં કરવાં એ રમનારની ઇચ્છા ઉપર નિર્ભર રહે છે તેમ જગત્ વડે ક્રિયા કરતા ભગવાન્‌ની ઇચ્છાથી પ્રાણીના સંયોગ-વિયોગ

થાય છે ।।૪૨।।

જો તમે માનો કે આ બધું નિત્ય છે અથવા અનિત્ય છે તો ધ્રુવ હોય તે છે જ એટલે પદાર્થનો શોક કરવાનો નથી; અધ્રુવ માનો તો જન્મ્યો ત્યારથી જવાનો જ; તેથી એના જવામાં અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા સ્નેહ વિના બીજું કાંઈ નથી।।૪૩।।

વનમાં ગયેલાં અનાથ દીન માતા-પિતા શું કરશે એવું અજ્ઞાનથી આત્મામાં દેખાતું વિકલપણું તમે હે ભાઈ! દૂર કરો. જેને અજગર ગળી ગયો હોય તેવો માણસ બીજાની રક્ષા કરી શકતો નથી; કાલ, કર્મ અને ગુણને આધીન આ પાંચ ભૂતોથી બનેલો દેહ બીજાને કેમ બચાવી શકે? ।।૪૪-૪૫।।

હાથ વિનાનાં પ્રાણીઓ હાથવાળાનું, પગ વગરના પ્રાણીઓ ચોપાગાંનું અને નાના પ્રાણીઓ મોટા પ્રાણીઓનું જીવન હોવાથી, સૃષ્ટિના આરમ્ભમાં જીવો જ જીવને પ્રાણ ધારણ કરવામાં જીવનરૂપ હોય છે ।।૪૬।।

હે રાજન્! આ એક જ ભગવાન્ જીવોની અન્દર અને બહાર પોતે પ્રકાશરૂપે એ સર્વરૂપે દેખાય છે. માયાથી બહુરૂપ દેખાતા એ ભગવાન્‌ને તમે જુઓ ।।૪૭।।

હે મહારાજા! એ જ આ ભગવાન્ પ્રાણીઓનું પાલન કરનાર છે. તે જ ભગવાન્ દૈત્યોનો નાશ કરવામાટે અત્યારે આ પૃથ્વી ઉપર કાલરૂપે પધાર્યા છે ।।૪૮।।

દેવોનું જે હિત કરવા જેવું હતું તે ભગવાને કર્યું; બાકીના કર્તવ્યને માટે ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર રહ્યા છે તેથી તમે ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર બિરાજે ત્યાં સુધી રાહ જુઓ ।।૪૯।।

ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાની સ્ત્રી ગાન્ધારી તથા ભાઈ વિદુરજીની સાથે હિમાલયની દક્ષિણ તરફ ઋષિઓના આશ્રમ છે ત્યાં ગયા છે ।।૫૦।।

ગંગાજી એક છે છતાં સાત ઋષિઓને પ્રસન્ન કરવામાટે સાત પ્રવાહનું રૂપ ધારણ કરનાર હોવાથી તે સ્થલ 'સપ્તસ્રોત' નામથી પ્રસિદ્ધ છે ।।૫૧।।

એ ગંગામાં ત્રણ વખત સ્નાન કરે છે, અગ્નિમાં હોમ કરે છે, ઈચ્છાઓને છોડી જલપાન કરીને પ્રભુમાં ચિત્ત પરોવી શાન્ત થઈને ત્યાં રહ્યા છે ।।૫૨।।

એમણે આસન અને શ્વાસ ઉપર જય પ્રાપ્ત કર્યો છે. છ ઈન્દ્રિયોને વિષયોથી પાછી વાળી આત્મામાં રોકી છે. રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્ત્વગુણના રાગાદિ મળને ભગવત્સ્મરણવડે દૂર કરીને વિજ્ઞાનાત્મામાં જીવાત્માને મેળવી એ બન્નેના ક્ષેત્રજ્ઞમાં અને ક્ષેત્રજ્ઞનો બ્રહ્મમાં લય કર્યો છે અને પછી ઘડાનું આકાશ ઘડો ફૂટવાથી મહા

આકાશમાં મળે છે તેમ આધારરૂપ બ્રહ્મમાં એ ક્ષેત્રજ્ઞને મેળવી દીધો છે. માયિક ગુણોનાં થતાં કાર્યોને છોડ્યાં છે, ઇન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણ નો નિરોધ કર્યો છે, બધો આહાર છોડીને થાંભલા જેવા અચલ થઈને રહ્યા છે. બધાં કર્મને છોડનાર એ તમારા પિતાને તમે ત્યાં જઈ વિઘ્નરૂપ ન થશો. આજથી આવતા પાંચમે દિવસે હે રાજા! એ પોતાનો દેહ છોડશે એ પોતે બળી જશે. પતિના દેહને ઝૂંપડી સાથે બળતો જોઈ બહાર રહેલાં સાધ્વી ગાન્ધારી એ જ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે ।।૫૩-૫૭।।

વિદુરજીને એમ કરવાનું મન થશે નહિ પણ જે બનશે તે આશ્ચર્ય જેવું લાગશે. હે કુરુનન્દન! એ જોઈને પારલૌકિક દૃષ્ટિએ હર્ષ અને લૌકિક દૃષ્ટિએ શોક અનુભવતા તીર્થસેવનની ઇચ્છાથી વિદુરજી ત્યાંથી ચાલ્યા જશે ।।૫૮।।

ઇત્યુક્ત્વાથારુહત્ સ્વર્ગં નારદઃ સહતુમ્બુરુઃ ।।
યુધિષ્ઠિરો વચસ્તસ્ય હૃદિ કૃત્વા જહાચ્છુચઃ ।।૫૯।।

આ પ્રમાણે બોલી તમ્બૂરની સાથે નારદજી સ્વર્ગ તરફ સિધાવ્યા અને નારદનાં વચન હૃદયમાં ધારણ કરી યુધિષ્ઠિર રાજાએ શોકને છોડી દીધો ।।૫૯।।

ઇતિ શ્રીભાગવત્ પ્રથમસ્કન્ધનો (ઉત્તમપ્રકરણમાં સાતમો)
''વિદુરજીના ઉપદેશથી ધૃતરાષ્ટ્રનું નીકળવું''
નામનો તેરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૪

ઉત્પાત જોવાથી યુધિષ્ઠિરની ચિન્તા અને અર્જુનનું આવવું

વિશેષ : તેરમા અધ્યાયમાં ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ કહી. હવે ૧૪-૧૫ અધ્યાયોમાં પાંડવોની મુક્તિ એના કારણની સાથે કહેવામાં આવે છે. પાંડવોને બ્રહ્મભાવરૂપ ફળની ઇચ્છા નથી પણ સાયુજ્યની ઇચ્છા છે. એ જ્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણ મિત્રભાવથી ભૂતલ ઉપર બિરાજે છે ત્યાં સુધી સાયુજ્યનો બાધ થાય છે. તેથી આ ૧૪મા અધ્યાયમાં ભગવાન્ સ્વધામ પધાર્યા એ એમની મુક્તિનું કારણ કહેવામાં આવે છે. એ ભગવાન્ પધાર્યાની વાત કહેનાર અર્જુનને જોઈ અને પ્રશ્ન પૂછવાનું આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. ભગવાનને પધારવાની સમ્ભાવનામાં આટલી વિકળતા જેને થાય છે તેને ભગવાન્ સ્વધામ પધાર્યા એમ સાંભળવાથી શું ન થાય એ બધું

કહેવામાટે ૧૪ તથા ૧૫ અધ્યાયમાં પાંડવોની મુક્તિ બે પ્રકારે કહેવામાં આવે છે. એમાં ૧૪ શ્લોકથી અર્જુનની સ્તુતિ છે. તેથી ૧૪ બ્રહ્માણ્ડમાં જે ભગવદ્ગુણ છે તે પાંડવોએ જાણ્યા છે. પ્રથમ સત્ત્વ, રજસ્, તમસ ના ક્રમથી ભગવદ્ગુણનું વર્ણન અર્જુન આ અધ્યાયમાં કરે છે.

સૂત ઉવાચ

સમ્પ્રસ્થિતે દ્વારકાયાં જિષ્ણૌ બન્ધુદિદૃક્ષયા ।।
જ્ઞાતું ચ પુણ્યશ્લોકસ્ય કૃષ્ણસ્ય ચ વિચેષ્ટિતમ્ ।।૧।।

સૂતજીએ કહ્યું : પવિત્ર કીર્તિવાળા કૃષ્ણની પ્રવૃત્તિ જાણવામાટે અને બાંધવોને જોવાની ઈચ્છાથી અર્જુન દ્વારકા ગયા. અને કેટલાક (સાત) મહિના થઈ ગયા ત્યારે પાંડુના પુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજા કુરુના કુળમાં પ્રકટવાથી શકુન જાણતા હોઈને ઘોર રૂપવાળાં શકુન જોવા લાગ્યા ।।૧-૨।।

કાળની ક્રૂર ગતિ જોઈ જે સમયે જે ઋતુ હોવી જોઈએ તે ન રહી. ક્રોધ, લોભ અને ખોટું જ જેના મનમાં છે તેવા માણસોની પાપવાળી વૃત્તિઓ જોઈ, કપટપ્રાય વ્યવહાર જોયો, શઠતાવાળી મિત્રતા જોઈ, માતા, પિતા, ભાઈઓ, બાંધવો અને સ્ત્રી-પુરુષમાં બખેડા જોયા ।।૩-૪।।

મનુષ્યો જ્યારે એવા કાળને અનુસર્યા ત્યારે ખરાબ પરિણામ લાવનાર શકુન તથા લોભાદિક અધર્મમાં પ્રવૃત્તિવાળા માણસોને જોઈ યુધિષ્ઠિરે નાના ભાઈને કહ્યું।।૫।।

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું : બંધુઓને ખબર લેવા અને પવિત્ર યશવાળા કૃષ્ણની લીલાને જાણવામાટે અર્જુનને દ્વારકા મોકલ્યો છે એને આજે સાત માસ થયા, તો પણ હે ભીમસેન! તારો નાનો ભાઈ અર્જુન આવ્યો નહિ એનું કારણ હું બરાબર જાણતો નથી ।।૬-૭।।

દેવર્ષિ નારદે બતાવેલો કાળ કે જેમાં ભગવાન્ પોતાના ક્રીડાના સાધનરૂપે રહેલું શ્રીઅંગ છોડી દે તેવો આ સમય નથી? અમારી સમ્પત્તિઓ, રાજ્ય, સ્ત્રી, પ્રાણ, કુળ, પ્રજા, શત્રુનો જય તથા સ્વર્ગાદિ લોક બધું એ કૃષ્ણના અનુગ્રહથી અમારું સિદ્ધ થયું હતું ।।૮-૯।।

હે પુરુષસિંહ! આકાશ, ભૂમિ અને દેહ થી ઉત્પન્ન થતા દારુણ ઉત્પાતો, બુદ્ધિને મોહ કરે એવા ભયની ચાડી ખાતા આપણી સામે ઊભા થાય છે તે તમે જુઓ ।।૧૦।।

હે ભાઈલા! મારાં ડાબા સાથળ, નેત્ર અને બાહુ વારંવાર ફરકે છે. હૃદયમાં કમ્પ પણ બહુ જલદી ભય આપનારો થશે ।।૧૧।।

સળગતા મુખવાળી આ શિયાળવી ગોળ-ગોળ ફરાવી ઊગતા સૂર્યની સામે રુદન કરી રહી છે. આ કૂતરો નીડર થઈને હે ભાઈ! મારી સામે જોઈને ભસે છે।।૧૨।।

ઘોડા જેવાં સારાં પ્રાણીઓ મારી ડાબી બાજુ ઉતરે છે, જ્યારે બીજા ગર્દભ જેવાં હલકાં પશુઓ મારી જમણી બાજુ ઉતરે છે. હે પુરુષવ્યાઘ્ર! મારા ઘોડા વગેરે વાહનો રોતા હોય એવા લાગે છે ।।૧૩।।

આ કબૂતર મૃત્યુનો દૂત છે. બીજાની ઊંઘ બગાડતા ઘુવડ અને કાગડો પોતાની કર્ણકઠોર ચિચિયારીથી વિશ્વને શૂન્ય કરી દેવા ઈચ્છતા હોય તેમ મનને કમકમાવી મૂકે છે ।।૧૪।।

દિશાઓ ધુમ્મસવાળી દેખાય છે. સૂર્ય અને ચન્દ્ર ની આસપાસ ગોળ કુણ્ડાળા થાય છે. પર્વતોની સાથે પૃથ્વી ચલિત થઈ કમ્પે છે. મેઘરહિત આકાશમાંથી કડાકા થાય છે ।।૧૫।।

(શરીરને) વીંધી નાખે એવો કઠોર વાયુ ધૂળની ડમરી ચડાવે છે, જેથી અંધારું ઘોર થઈ જાય છે, ચારે કોર વાદળો લોહી વરસાવે છે, જાણે કે (લાલ) વિષ્ઠા કરતાં હોયની! ।।૧૬।।

કાન્તિહીન સૂર્યને અને પરસ્પર ટકરાતા ગ્રહોને આકાશમાં જુઓ. આકાશ અને પૃથ્વી ભૂત, પ્રેત, પિશાચની ભીડથી ભડકે બળતી હોય તેવી દેખાય છે।।૧૭।।

નદી અને મોટા નદો ખળભળી ઉઠ્યા છે. તળાવો તથા માણસો ના મન ડખોળાઈ ગયાં છે. અગ્નિ ઘીની ધારાથી પણ ચેતતો નથી આ કાળ કરશે શું?।।૧૮।।

વાછડાં એઓની માતાને ધાવતાં નથી. ગાયો દોહનમાં દૂધ આપતી નથી. આંખોમાં આંસુ લાવી ગાયો રુદન કરે છે. વ્રજમાં મોટા બળદો અવાજ કરતા નથી ।।૧૯।।

દેવતાની મૂર્તિઓ રુદન કરતી હોય, પસીનાવાળી હોય, સ્થાન ઉપરથી ચલિત હોય તેવી દેખાય છે. આ દેશો, ગામો, નગરો, આશ્રમો અને મકાનો શોભાહીન જણાય છે. આનન્દરહિત દેખાવો આપણી સમીપમાં દુઃખને ઉત્પન્ન કરતાં ક્યાં પાપ બતાવી જાય છે ।।૨૦।।

આ મોટા ઉત્પાતોને જોઈને, બીજા કોઈ પુરુષનાં ચરણોમાં શોભા ન હોય તેવી

શોભાવાળા ભગવાનના ચરણકમળના વિયોગથી પૃથ્વીનો સોહાગ ઝૂંટાઈ ગયો હોય એમ હું માનું છું ।।૨૧।।

સૂતજીએ કહ્યું : કે જેણે અનર્થ નિહાળ્યા છે તેવા મનવાળા યુધિષ્ઠિર એ વાતનો વિચાર કરે છે તે સમયે દ્વારકા ગયેલો અર્જુન ત્યાંથી આવી પહોંચ્યો ।।૨૨।।

પહેલાં હતો તેથી જુદો જ દેખાતો, મોટા ભાઈના ચરણમાં વન્દન કરતો, દુઃખી, નીચે મુખ રાખી રહેલો, કમલ જેવાં નેત્રમાંથી આંસુ સારતો અને કાન્તિરહિત અર્જુનને જોઈને ગભરાયેલા ચિત્તથી, નારદનું કહેવું યાદ કરી બધા સુહૃદોના દેખતાં, યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને પૂછયું ।।૨૩-૨૪।।

યુધિષ્ઠિરે પુછ્યું : દ્વારકામાં આપણા સ્વજનો મધુ, ભોજ, દશાર્હાહ, સાત્વત, અન્ધક અને વૃષ્ણિ વંશના યાદવો મજામાં તો છે ને? ।।૨૫।।

હે વીર! માતામહ શૂરસેન કુશળ છે? નાનાભાઈઓ સાથે મામા વસુદેવ કુશળ છે કે? ।।૨૬।।

એમની પત્નીઓ અને આપણાં મામી દેવકી વગેરે સાત બહેનો કુશળ છે? એઓનાં પુત્ર તથા પુત્રવધુઓ પણ કુશળ છે? દુષ્ટ પુત્રવાળા ઉગ્રસેન અને તેમના નાનાભાઈ દેવક જીવે છે? પુત્રસહિત અક્રૂર, હૃદીક, જયન્ત, ગદ, સારણ અને શત્રુજિત વગેરે યાદવો છે તો પ્રસન્નતામાં ને? સાત્વતોમાંના સમર્થ બળદેવજી સુખી છે? ।।૨૭-૨૯।।

વૃષ્ણિકુળમાં શ્રેષ્ઠ મહારથી પ્રદ્યુમ્ન, ગમ્ભીર વેગવાળા અનિરુદ્ધ, ભગવદ્રૂપ, હોવાથી કુશળ છે? સુષેણ, ચારુદેષ્ણ, જામ્બવતીના પુત્ર સામ્બ, બીજા પણ કૃષ્ણના પુત્રોમાં શ્રેષ્ઠ ઋષભ વગેરે સુપુત્ર તેમ જ એમની પાછળ ચાલનારા શ્રુતદેવ, ઉદ્ધવ, સુનન્દ અને નન્દ જેમાં મુખ્ય છે તેવા બીજા પણ ભગવદ્‌ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ રામ-કૃષ્ણની ભુજાની છાયામાં સુરક્ષિત બધા આનન્દમાં છે? આપણી સાથે સૌહાર્દથી બંધાયેલા તે આપણને યાદ કરે છે કે? ।।૩૦-૩૩।।

આપણા જેવા નિઃસાધનોના ઈન્દ્ર, ભક્ત-વત્સલ અને બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સુહૃદોની સાથે દ્વારકા નગરીમાં સુધર્મા સભામાં પ્રસન્નતાપૂર્વક બિરાજે છે કે? ।।૩૪।।

લોકોના મંગળને માટે, કલ્યાણ તથા સમૃદ્ધિનેમાટે યદુકુળરૂપી સમુદ્રમાં અનન્ત (કાલ)ના મિત્ર આદ્યપુરુષ વિરાજે છે ।।૩૫।।

ભગવાનના ભુજબળથી રક્ષણ કરાયેલી દ્વારકાપુરીમાં યાદવો મહાપરાક્રમીની જેમ નિર્ભય રહીને પરમાનન્દ યુક્ત થઈને ક્રીડા કરે છે? ।।૩૬।।

ભગવાનના ચરણારવિન્દની સેવા જ મુખ્ય કર્તવ્ય છે જેઓનું તેવી સત્યભામા વગેરે સોળ હજાર સ્ત્રીઓ, જેને ભગવાન્ સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરી જય મેળવી લાવ્યા છે તે, ઈન્દ્રાણીને યોગ્ય ભોગોને ભોગવે છે? ।।૩૭।।

જે ભગવાનના બાહુદંડના પરાક્રમથી રક્ષાયેલા યાદવ વીરો નિર્ભય બનીને સ્વર્ગના ઈન્દ્રાદિ દેવોને ભોગવવા યોગ્ય સુધર્મા સભાને મસ્તીથી પગવડે વારંવાર દબાવે છે? ।।૩૮।।

તાત! તું તો કુશળ છે ને? મને તો તું તેજોહીન દેખાય છે. (સસરાને ઘેર બહુ દિવસ રહેવાથી) તને માન ન મળ્યું? તારું અપમાન થવા પામ્યું? ।।૩૯।।

સ્નેહ રહિત માણસોએ અમંગળ શબ્દો તને કહ્યા તો નથી ને? માગવા આવનારને યોગ્ય આપવાનું અન્તઃકરણથી કહીને આપી શક્યો ન હો એમ તો બન્યું નથી ને? ।।૪૦।।

બ્રાહ્મણ બાળક ગાય વૃદ્ધ રોગી સ્ત્રી અને શરણે આવેલ પ્રાણીને રક્ષણ કરીશ એમ કહી છોડી દીધાં નથી ને? ।।૪૧।।

તું રહ્યો મરદ, શું તે અગમ્ય સ્ત્રી સાથે ગમન કર્યું? અથવા રસ્તામાં તારા બરાબરિયા અથવા તારાથી અધમ પુરુષોને હાથે હારી ગયો? ।।૪૨।।

અથવા વૃદ્ધ અને બાળકો, જે પ્રથમ ભોજન કરાવવા લાયક છે, તેઓને છોડી દઈ તેં ભોજન કરી લીધું શું? અથવા તને ન છાજે તેવું કોઈ નિન્દ્ય કર્મ તેં કર્યું છે? ।।૪૩।।

કચ્ચિત્ પ્રેષ્ઠતમે નાથ હૃદયેનાત્મબન્ધુના ।।
શૂન્યોડસિ રહિતો નિત્યં મન્યસે તેડન્યથા ન રુક્ ।।૪૪।।

અથવા અત્યન્ત પ્રેષ્ઠ, આત્માના બંધુ એવા અન્તર્યામીરૂપ શ્રીકૃષ્ણ વિના આત્માને તું હૃદયથી શૂન્ય માનતો હોવો જોઈએ; નહિ તો તારા જેવા વીરને આવો શોક સમ્ભવે નહિ ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ પ્રથમસ્કન્ધના (ઉત્તમપ્રકરણમાં આઠમો)
''ઉત્પાતજોવાથીયુધિષ્ઠિરનીચિન્તાઅનેઅર્જુનનુંઆવવું'' નામનો
ચૌદમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૫

ભગવાન્‌નો નિર્યાણ સાંભળી યુધિષ્ઠિરાદિનું સ્વર્ગારોહણ

વિશેષ : ચૌદમા અધ્યાયમાં મુક્તિના હેતુ ભગવાનનું સ્વધામ પધારવાનું વર્ણન કર્યું. આ પન્દરમાં અધ્યાયમાં ભગવાન્ પધારી ગયાનો નિશ્ચય થતાં કૃતકાર્ય થઈ શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિર મુક્ત થયા એનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. દ્રૌપદી અને ચાર ભાઈઓ સહિત યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણની ભક્તિ વડે મુક્તિને પામ્યા એનું વર્ણન કરાય છે. અર્જુનનો ભગવાન્‌માં પ્રેમ, ભગવાન્‌ના ઉપકારનું સ્મરણ અને ભગવદ્જ્ઞાન એ બધું રાજાને માટે અર્જુન પાસે બોલાવ્યું છે એ સાંભળીને રાજા પણ વૈરાગ્યયુક્ત થયા છે.

સૂત ઉવાચ

એવં કૃષ્ણસખઃ કૃષ્ણો ભ્રાત્રા રાજ્ઞાઽઽવિકલ્પિતઃ ।।
નાનાશંકાસ્પદં રૂપં કૃષ્ણવિશ્લેષકર્શિતઃ ।।૧।।

સૂતજી બોલ્યા : રાજા યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને એવા વિકલ્પોથી પ્રશ્ન કર્યો કે જે પ્રશ્નો અનેક શંકાઓ ઉત્પન્ન કરનાર હતા. તેને સાંભળી કૃષ્ણના વિયોગથી દૂબળા શરીરવાળો, શોકથી કરમાઇ ગયેલાં મુખ અને હૃદયવાળો, કાન્તિ હીન અર્જુન વિભુ શ્રીકૃષ્ણના ધ્યાનમાં ડૂબેલા હોવાથી પ્રથમ તો ઉત્તર જ આપી શક્યો નહિ ।।૧-૨।।

ઘણાં દુઃખથી શોકને રોક્યો; નેત્રો હાથથી લૂછયાં; પણ ભગવાન્ પરોક્ષ થયા છે એ જાણી પ્રેમ અને ઉત્કણ્ઠા થી દીન થઈ ગયો ।।૩।।

ભગવાન્‌ની મિત્રતા, એમનું સૌહાર્દ સારથિપણામાં જોવામાં આવ્યું છે એનું સ્મરણ કરવાથી નેત્રમાં આંસુ આવ્યાં; કણ્ઠે ગદ્‌ગદવાણી વડે મોટાભાઇ યુધિષ્ઠિર રાજાને અર્જુન આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો ।।૪।।

અર્જુન બોલ્યો : બંધુરૂપી ભગવાને, હે મહારાજ ! મને ઠગી લીધો, જેણે દેવને વિસ્મય પમાડનારું મારું મહા પરાક્રમ હરી લીધું ।।૫।।

*જેના એક ક્ષણના વિયોગમાં પ્રાણરહિત દેહની જેમ લોકનું દર્શન મરેલા દેહની જેમ અપ્રિય થઈ જાય છે ।।૬।।

વિશેષ : પુરાણાન્તરમાં કથા છે કે યાદવાસ્થળી થઇ એ પહેલાં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું કે, સર્વ યાદવોનો નાશ થયા પછી હું જલ માગું તો તારે આપવું નહિ. જો મારા માગવાથી તું જલ મને આપીશ તો તારાં પરાક્રમો વગેરે બધું તેજ હરાઇ જશે. પછી અર્જુનને દ્વારકામાં રાખ્યા અને

ભગવાન્ યાદવોની સાથે પ્રભાસ આવ્યા. ત્યાં સર્વ યાદવોનો નાશ થયા પછી અર્જુનને દ્વારકામાં ખબર થઈ કે યાદવો મરાયા અને ભગવાન્ બિરાજે છે, તેથી અર્જુન ભગવાન્ના દર્શન કરવા પ્રભાસ આવ્યા. ભગવાન્નાં દર્શન કર્યાં, ત્યારે ભગવાને જલ માગ્યું, અર્જુનને ભગવાને પ્રથમ કહેલ છે કે, તું મને જલ આપીશ તો તારુ તેજ હરાઈ જશે; પણ ''ભગવાન્ના છેલ્લા સમયમાં એમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી પરાક્રમને હું શું કરીશ'' એમ વિચાર કરી ભગવાન્ની વિકળતા શાન્ત કરવા માટે જલ આપ્યું. ભગવાને જલ લીધું કે તુરત જ અર્જુન નિસ્તેજ થયા. આમાં ભગવાન્માં અર્જુનનો પ્રેમ કેવો હતો એની પ્રતીતિ છે.

દ્રૂપદ રાજાને ત્યાં આવેલ અને કામ વડે દુષ્ટ મદવાળા રાજાઓના તેજને જેના આશ્રય વડે મેં ખરેખર હરી લીધું અને સ્વયંવરમાં બીજા કોઈથી નહિ વીંધાયેલ મત્સ્ય તૈયાર કરેલા ધનુષ વડે મેં વીંધ્યું, તથા દ્રૌપદીને મેં મેળવી ।।૭।।

જે ભગવાન્ના સામીપ્યથી ખાણ્ડવ વન મેં અગ્નિને આપ્યું, દેવતાઓ સહિત જલદી ઈન્દ્રને મેં જીત્યો, જેમાં અદ્ભુત કારીગરી છે તેવી મયદાનવે કરેલી સુધર્મા સભા મેં મેળવી અને આપના યજ્ઞમાં બધા રાજાઓ ભેટ લઈને હાજર થયા હતા તે પણ એના જ પ્રતાપ વડે સમજો ।।૮।।

દશ હજાર હાથી જેટલાં ધૈર્ય અને બળવાળા મારા મોટાભાઈ અને તમારા અનુજ ભીમસેને જેમના તેજ વડે રાજાઓનાં મસ્તક ઉપર પગ મૂકનાર જરાસન્ધને તમારા યજ્ઞને માટે માર્યો અને ભૈરવનાથને બલિ આપવા માટે જે રાજાઓને કેદ કર્યા હતા તે બધાને છોડાવ્યા, તેમણે આપના યજ્ઞમાં ભેટો આપી ।।૯।।

*આપના યજ્ઞમાં અભિષેકના જલથી જેનો કેશપાશ અત્યન્ત વખાણવા લાયક થયો છે તેવાં તમારાં પત્ની દ્રૌપદીના કેશો દુષ્ટોએ સભામાં વિખેર્યા; ત્યારે દ્રૌપદી મોઢું નીચું રાખી ભગવાન્ના ચરણમાં એ કેશને અર્પણ કરી, પોતે ચરણમાં પડી, ત્યારે ભગવાને એના ઉપર અનુગ્રહ કરી એ કેશ વિખેરનારની સ્ત્રીઓને પતિના મરવાથી કેશ વગરની કરી મૂકી, તેઓના પતિઓનો યુદ્ધમાં નાશ થતાં કેશ રહિત થઈ ગઈ ।।૧૦।।

વિશેષ : કુશ્લિષ્ટ – અસંગત હોવાથી તથા અર્જુન વિષે ન હોવાથી ત્રણ શ્લોક ૯, ૧૦, ૧૧ પ્રક્ષિપ્ત છે. શાસ્ત્રીય છણાવટ માટે ૧।૧૫।૧૩ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીજી અને પ્રકાશ જોવા વિનંતિ છે.

દસ હજાર શિષ્યો સાથે દુર્વાસા શત્રુની પ્રેરણાથી આપણે ભોજન કર્યા પછી આવ્યા, તેમને ભોજન કરાવવાને કશું ન મળતાં ભગવત્સ્મરણ કર્યું, ત્યારે ભગવાન્

વનમાં પધારી, બાકી રહેલા શાકના લેશને ખાવાથી ઋષિ લોકો જલમાં સ્નાન કરતાં-કરતાં ત્રિલોકીને તૃપ્ત માની ત્યાંથી ચાલતા થયા અને જેનો અન્ત ન આવે તેવા દુઃખથી ભગવાને આપણું રક્ષણ કર્યું ।।૧૧।।

જે ભગવાન્‌ના તેજ વડે યુદ્ધમાં મેં ભગવાન્ શૂલપાણિ મહાદેવને વિસ્મય પમાડયા ત્યારે એમણે પોતાનું પાશુપતઅસ્ત્ર પ્રસન્ન થઈને આપ્યું અને બીજા પણ અસ્ત્રો મેં મેળવ્યાં. તથા આ જ શરીરથી મહેન્દ્રના ભવન સ્વર્ગમાં જઈ તેની બરાબરી કરી તેના અડધા આસન ઉપર બેસવાનું સન્માન મને મળ્યું ।।૧૨।।

એ સ્વર્ગમાં વિહરતો એવો જે હું ગાણ્ડીવ છે લક્ષણ જેનું તેવા મારા હાથનો ઈન્દ્ર સહિત બધા દેવોએ આશ્રય કર્યો; એ જેમનો પ્રતાપ હતો તેવા ભૂમા ભગવાન્‌થી, હે અજમીઢના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ રાજા યુધિષ્ઠિર ! હું તેજ રહિત થયો છું ।।૧૩।।

કૌરવોની સેના અપાર અને અનન્ત મહાસાગર જેવી હતી. તે મહાસાગરમાં ક્રૂર જલચર મગરો જેવા કર્ણ વગેરે અનાર્યો હતા. અને હું એકલો જ રથથી તેને તરી ગયો એટલું જ નહિ પણ શત્રુઓનું અઢળક ધન મેં પાછું હરી લીધું. તેમના શિરોભાગમાંથી અમૂલ્ય મણિમય તેજ તો હર્યું પણ તેમનાં માથાં વધેરી નાખ્યાં. આનું એક માત્ર કારણ હું ભગવાનનો બાંધવ હતો એ ભગવદ્‌બંધુત્વ માત્રથી, ભગવદ્ભક્તિ અને ભગવત્-સાંનિધ્ય ન હોવા છતાં, કૌરવ સેના સાગરને હું તરી શક્યો ।।૧૪।।

કૌરવોની સેના ભીષ્મ, કર્ણ, દ્રોણ, શલ્ય તથા બીજા મોટા રાજાઓ અને ક્ષત્રિયજવીરોના રથથી શોભાયમાન હતી. એની સામે મારી આગળ-આગળ ચાલીને પોતાની દષ્ટિથી જ એ મહારથી સેનાપતિઓના આયુ, મન (ઉત્સાહ) અન્તઃકરણ શક્તિ, ઈન્દ્રિય શક્તિ હરી લીધાં ।।૧૫।।

દ્રૌણાચાર્ય, ભીષ્મ, કર્ણ, અશ્વત્થામા, સુશર્મા, શલ્ય, જયદ્રથ, બાહ્‌લિક વગેરે યોદ્ધાઓએ મારા ઉપર કદી નિષ્ફળ ન જાય તેવા મહિમાવાળાં અસ્ત્રો ચલાવ્યાં હતાં; પણ હિરણ્યકશિપુ વગેરે અસુરોનાં અસ્ત્રો જે નૃસિંહસ્વરૂપ ભગવાનના દાસ (પ્રહ્‌લાદ) નો સ્પર્શ પણ કરી ન શક્યાં તેમ તેમનાં શસ્ત્રો મારો (તો શું પણ મારા રથનો) સ્પર્શ પણ કરી શક્યાં નહિ કારણ કે મારા ભગવાને તો મને પોતાના ને ભુજદંડ વચ્ચે જ સુરક્ષિત કરી સ્થાપ્યો હતો! ।।૧૬।।

સંસારથી મુક્ત થવામાટે સન્ત પુરુષો જેમના ચરણકમલની સેવા કરે છે, પોતાની જાત સુદ્ધાં આપી દેનાર એ ભગવાનને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો સારથિ બનાવતાંય

અચકાયો નહિ. જે વખતે મારા ઘોડા થાકી ગયા હતા અને હું રથ ઉપરથી ઊતરી જમીન ઉપર ઊભો હતો ત્યારે મોટા-મોટા મહારથી શત્રુઓ પણ મારા ઉપર પ્રહાર ન કરી શક્યા કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી એમની બુદ્ધિ જ બહેર મારી ગઈ હતી ।।૧૭।।

ઉદાર અને મોહક હાસ્યથી શોભતાં માધવનાં મશ્કરીનાં વચનો, હે નરદેવ! મને યાદ આવે છે ત્યારે મારા હૃદયને હચમચાવી મૂકે છે. (સ્મિતથી વશ થયેલો ન હોઉં ત્યારે) મને 'પાર્થ' કહીને; (અર્જુન=સાદડનું ઝાડ; વૃક્ષ જેવો જડ જણાઉં ત્યારે) અર્જુન કહીને; (અણછાજતું કાર્ય કરતો હોઉં ત્યારે) હે સખા કહીને; (હું ભોટ જેવો લાગું ત્યારે) કુરુનન્દન કહીને મને સમ્બોધન કરતા ।।૧૮।।

સૂવું, બેસવું, ટહેલવું, આપબડાઈ કરવી, ભોજન વગેરેમાં અમો સાથે હોઈએ. ક્યારેક હું વ્યંગમાં કહી બેસતો, ''મિત્ર તમે તો ભારે સાચા બોલા હો!'' એ વખતે પણ એ મહાપુરુષ પોતાની મહાનુભાવતાને લીધે, મિત્ર મિત્રનો, પિતા પુત્રનો અપરાધ સહી લે છે તેમ, તેઓ મારા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાના અપરાધો સહી લેતા. (કીડી વગેરે ક્ષુદ્ર જન્તુઓના અપરાધ ઉપર હાથી લક્ષ પણ દેતો નથી જ તો!) ।।૧૯।।

જે મારા સખા, પ્રિય મિત્ર, નહિ-નહિ મારું હૃદય જ હતા એ જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ વિનાનો હું થઈ ગયો. ભગવાન્‌ની પત્નીઓને દ્વારકાથી હું મારા રક્ષણમાં સાથે લઈ આવી રહ્યો હતો. ત્યારે માર્ગમાં દુષ્ટ ગોપોએ મને એક અબલાની જેમ હરાવી દીધો. હે પ્રિય! ।।૨૦।।

એ જ ધનુષ, તે જ બાણો, રથ પણ તે, ઘોડા પણ એ જ અને એ જ રથી હું અર્જુન જેને મોટા-મોટા રાજાઓ ઝૂકી-ઝૂકીને પ્રણામ કરતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ વિના એ બધું એક જ ક્ષણમાં નહિવત્ નિઃસાર બની ગયું. જેવી રીતે ભસ્મમાં આપેલ આહુતિ, ઠગ રાજાની સેવા અને ખારી જમીનમાં વાવેલું બીજ વ્યર્થ જાય છે તેમ ।।૨૧।।

હે રાજન્! તમે દ્વારકામાં આપણા જે સુહૃદોના ખબર પૂછ્યા, તે બધાને બ્રાહ્મણનો શાપ થયો, તેથી મૂઢ થઈ પરસ્પર મુક્કા-મુક્કીથી મારવા લાગ્યા. વારુણી મદિરા પીવાથી ગાંડા બની એકબીજાના સ્વરૂપને ભૂલી ગયા ને હવે ચાર પાંચ જ બાકી રહ્યા, (બાકી બધા મરી ગયા) ।।૨૨-૨૩।।

ઘણું કરીને આ ભગવાનની જ લીલા સમજો કે માણસોથી માણસની ઉત્પત્તિ

કરાવે અને માણસથી માણસનો સંહાર કરાવે ।।૨૪।।

જલચરોમાં નાના પ્રાણીને મોટું ગળી જાય છે, તેમ અહીં પણ દુર્બળનો સબળોએ અને નાનાનો મોટાએ પરસ્પર સંહાર કર્યો ।।૨૫।।

એમ ભગવાને બળવાન યાદવોથી બીજા રાજાઓને સંહાર કરાવ્યો અને યાદવોનો પરસ્પર સંહાર કરાવી પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો ।।૨૬।।

દેશ, કાળ અને અર્થને અનુરૂપ અને હ્રદયના તાપને શાન્ત કરનાર ગોવિન્દનાં વાક્યો સ્મરણ કરતાં જ મારા ચિત્તને હરી લે છે ।।૨૭।।

સૂતજીએ કહ્યું : એમ પ્રગાઢ પ્રેમપૂર્વક કૃષ્ણના ચરણારવિન્દનું ચિન્તન કરતા અર્જુનની બુદ્ધિ શાન્ત અને નિર્મળ થઈ ગઈ ।।૨૮।।

વાસુદેવના ચરણના ધ્યાનથી જેનો વેગ ચોતરફથી વધ્યો છે તેવી ભક્તિવડે હ્રદયના બધા દોષ દૂર થયેલ તે અર્જુન થયો અર્થાત્ શુદ્ધ થયો ।।૨૯।।

પછી સંગ્રામમાં ભગવાને જે ગીતાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું અને જે કાળના વ્યવધાનથી, કર્મોના વિસ્તારથી અને પ્રમાદથી થોડા સમયમાટે ભુલાઈ ગયું હતું તે ફરી તાજું થયું ।।૩૦।।

બ્રહ્મસમ્પત્તિથી શોક વિનાનો થયો, દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિ ટળી ગઈ, પ્રકૃતિનો લય તથા નિર્ગુણપણું થવાથી લિંગશરીરનો નાશ થતાં જન્મ થવાનો સમ્ભવ જ ટળી ગયો ।।૩૧।।

યુધિષ્ઠિરે ભગવાનનું વૈકુંઠગમન અને યદુકુળનો નાશ સાંભળી દઢ અન્તઃકરણવાળા થઈ દેવમાર્ગ તરફ જવાનો નિશ્ચય કર્યો ।।૩૨।।

કુન્તીજી અર્જુનના મુખથી યાદવોનો નાશ થયો એ તથા ભગવાનનું સ્વધામમાં પ્રયાણ થયું એ સાંભળી એકાન્ત મતિથી આત્મરૂપ ભગવાન્‌માં બુદ્ધિને સ્થાપન કરી સંસારથી વિરામ પામ્યાં અને ભગવાન્‌માં કુન્તીજીનું સાયુજ્ય થયું અર્થાત્ આ પાંચ મહાભૂતનું ખોળિયું ખાલી કર્યું ।।૩૩।।

કાંટા વડે કાંટો કાઢી બન્નેને ફેંકી દે તેમ આ બધું ભગવાનના મનથી તો સમાન હોવાથી, જે શ્રીઅંગેથી આ પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો હતો તે શરીર અને આ લોક બન્નેનો ભગવાને ત્યાગ કર્યો ।।૩૪।।

અલગ-અલગ પ્રકારની ભૂમિકા ભજવવા અભિનેતા જેમ સ્ત્રી વગેરેના વેશમાં આવે છે અને તે-તે કાર્ય પૂરું થયે તે રૂપ છોડી દે છે તેમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ વિવિધ

પ્રકારની ક્રીડા કરવા મત્સ્ય, વરાહ, નૃસિંહ, રામ વગેરેનાં રૂપો ધારણ કરે છે. જે કલેવરથી શ્રીકૃષ્ણે પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો તે કલેવરનાં કામ પૂરું થયે, આપે ત્યાગ પણ કર્યો ।।૩૫।।

જેની મધુર લીલાઓ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે એ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે (પ્રાતઃકાલમાં) આ પૃથ્વીનો પોતાના શરીરદ્વારા ત્યાગ કર્યો તે જ દિવસે (સવારે) જેમનાં ચિત્ત અજાગૃત (ભક્તિ અથવા જ્ઞાન રહિત) છે તેમને અધર્મમાં ફસાવનાર કલિયુગ આવી લાગ્યો ।।૩૬।।

બુદ્ધિમાન્ યુધિષ્ઠિરે એ કલિના પ્રચારને દેશ, ગામ, ઘર અને શરીર માં એમ લોભ, અસત્ય, કપટ, હિંસા વગેરે અધર્મોને દાખલ થયેલા જાણી પૃથ્વી છોડી જવાનો નિશ્ચય કર્યો ।।૩૭।।

પોતાથી ભગવદીયપણામાં કાંઈ ઓછો નહિ અને વિનયથી તેવા પોતાના પૌત્રને આખી પૃથ્વીના સમ્રાટ તરીકે હસ્તિનાપુરમાં અભિષેક કર્યો ।।૩૮।।

તેમજ શૂરસેન દેશના પતિ વજ્રને મથુરામાં ગાદી આપી; પ્રાજાપત્ય યજ્ઞ કરી અગ્નિને પોતાના સ્વરૂપમાં લીન કર્યો ।।૩૯।।

લૂગડાં, ઘરેણાં વગેરે જ્યાં રાખ્યાં હતાં ત્યાં જ છોડી દઈને નિરહંકાર થઈ મમત છોડી બધાં બંધનથી છૂટા થયા ।।૪૦।।

વાણીથી શરીરનો સમ્બન્ધ હોવાથી વાણીનો મનમાં હોમ કર્યો. મનની સ્ત્રી વાણી છે. **‘‘દૂતીરેવ ત્વં મનસોસિ’’** (તું મનની દૂતી છે) એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. એ વાણીનો મનમાં અને મનનો પ્રાણમાં હોમ કર્યો. પ્રાણનો અપાનમાં, અપાનનો મૃત્યુમાં, મૃત્યુનો ઉત્સર્ગમાં હોમ કર્યો. એ ઉત્સર્ગ તથા મૃત્યુ નો હોમ પાંચ ભૂતોમાં કર્યો. પાંચભૂતને ત્રણ ગુણમાં હોમ્યાં. ત્રણ ગુણોને પ્રકૃતિમાં હોમીને પ્રકૃતિને પુરુષરૂપ આત્મામાં હોમી અને એ પુરુષને સર્વકાળ વગેરેના નિયામક અક્ષરમાં હોમી દીધા ।।૪૧-૪૨।।

એવી રીતે બધું મમતાસ્પદ હતું તેને હોમીને બીજું બધુ ભગવાન્‌માં રાખી મળાંશ દેહનો ત્યાગ કર્યો. (એનો પ્રકાર કહે છે) ફાટેલાં લૂગડાં પહેર્યા, આહાર છોડ્યો, વાણીને રોકી, વાળને ખુલ્લા છોડી દીધા અને સ્વસ્વરૂપને જડ હોય, ભૂત પેઠાં હોય, પિશાચ જેવું હોય તેમ દેખાડવા લાગ્યા ।।૪૩।।

સાંભળતા ન હોય, જોતા ન હોય એમ ગામમાંથી બહાર નીકળ્યા. જ્યાં પૂજ્ય

મહાત્માઓ ગયા છે તેવી ઉત્તર દિશામાં બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતા ચાલતા થયા કે જ્યાં ગયેલો પાછો સંસારમાં આવતો નથી ।।૪૪।।

નાના ભાઈઓએ જોયું કે હવે પૃથ્વીમાં બધાં લોકોને અધર્મના સહાયક કલિયુગે પ્રભાવિત કરી દીધા છે. તેથી તેઓએ પોતાના મોટા ભાઈને અનુસરવાનો નિશ્ચય કર્યો ।।૪૫।।

ચારે પુરુષાર્થો તો એમણે અહીં જ પ્રાપ્ત કરી લીધા હતા. હવે ભગવાનના ચરણારવિન્દની પ્રાપ્તિ કરી છેલ્લામાં છેલ્લો પાંચમો પુરુષાર્થ છે એમ જાણી તેઓએ એનું મનમાં ધ્યાન કર્યું ।।૪૬।।

ધ્યાન કરતાં ભગવાન્‌માં ભક્તિભાવ વધ્યો. અને તેથી શુદ્ધબુદ્ધિવાળા થઈ એ નારાયણના પદમાં પ્રાપ્ત થયા કે જે ગતિને અસત્-વિષયી લોકો મેળવી શકતા નથી. એવા રજોગુણ વગરના સ્થાનને બધા દોષ છોડીને શુદ્ધ મનવડે પાંડવોએ પ્રાપ્ત કર્યું ।।૪૭-૪૮।।

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમાવેશમાં મુગ્ધ ઈન્દ્રિયાદિ સહિત વિદુરજી પણ કૃષ્ણની આજ્ઞાથી પ્રભાસમાં દેહ છોડી પિતૃઓની સાથે પોતાના અધિકારના સ્થાને વૈવસ્વતપુરમાં ગયા ।।૪૯।।

દ્રૌપદીજી, પાંચ પતિઓ નિરપેક્ષ થઈ ગયા એ જાણી અનન્ય પ્રેમપૂર્વક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનુંજ ચિન્તન કરતાં ભગવાન્‌ના ચરણારવિન્દને પ્રાપ્ત થયાં ।।૫૦।।

યઃ શ્રદ્ધયૈતદ્ ભગવત્પ્રિયાણાં પાણ્ડોઃ સુતાનામભિસમ્પ્રયાણમ્ ।।
શૃણોત્યલં સ્વસ્ત્યયનં પવિત્રં લબ્ધ્વા હરૌ ભક્તિમુપૈતિ સિદ્ધિમ્ ।।૫૧।।

ભગવાનના પ્રિય એવા પાંડુના પુત્રોનું પ્રયાણ શ્રદ્ધાથી જે સાંભળશે તેને આ આખ્યાન કુશળ કરનાર થશે. વળી પવિત્ર એવા એમના પ્રયાણને સાંભળનાર ભગવાન્‌માં ભક્તિ અને એનાથી મળતી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે ।।૫૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ પ્રથમસ્કન્ધના (ઉત્તમપ્રકરણમાં ૯મો)
‘‘ભગવાનનો નિર્યાણ સાંભળી યુધિષ્ઠિરાદિનું સ્વર્ગારોહણ’’ નામનો
પંદરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૬

કલિએ પીડેલી ભૂમિ પાસે પરીક્ષિતનું આવવું

વિશેષ : પંદરમા અધ્યાયમાં, પાંડવોની મુક્તિનું વર્ણન કર્યું તે પરીક્ષિતના ઉત્તમ લોકમાં અડચણ ન થવા માટે થયું. હવે રાજ્ય કરવામાં ઐહિક બન્ધન સમ્ભવ છે તેની નિવૃત્તિ માટે કલિથી પણ બંધ થવાનો સમ્ભવ હોવાથી એ બધાની નિવૃત્તિ આ અધ્યાયમાં કહે છે. સ્વભાવથી ધર્મનું પાલન કર્યું છે પણ ધર્મનું કારણ કાળ હોવાથી એનો દોષ હોય ત્યાં સુધી કાળના પ્રતિબન્ધથી ધર્મને વધવામાં અડચણ પડે માટે દોષના મૂળને મટાડવું જોઈએ. પૃથ્વી, ધર્મ અને કાળ એ ત્રણ આધિદૈવિક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પરીક્ષિતને થાય નહિ ત્યાં સુધી ભગવાનના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પણ આધિદૈવિક હોવાથી થાય નહિ તેથી આ અધ્યાયમાં એ બધાના સાક્ષાત્કારનું વર્ણન કર્યું છે. પૃથ્વી અને ધર્મ ઉપર અનુગ્રહ અને કલિનો નિગ્રહ આ અધ્યાયમાં છે. તેમાં ૧૭ શ્લોકથી પૃથ્વીના વિજયનું વર્ણન તથા ૨૦ શ્લોકથી ધરણી અને ધર્મ નો સંવાદ છે. આ અધ્યાયની પહેલાં ૭ મા થી ૧૫મા સુધીમાં રાજા પરીક્ષિતની મુક્તિમાં જે શુદ્ધિ જોઈએ તેનું વર્ણન કર્યું છે. ૧૬ થી ૧૯ સુધીમાં ભગવાનનું આપેલ સામર્થ્ય તથા અસાધારણ ધર્મોન્નતિનું વર્ણન છે.

તતઃ પરીક્ષિદ્ દ્વિજવર્યશિક્ષયા મહીં મહાભાગવતઃ શશાસ હ ।।
યથા હિ સૂત્યામભિજાતકોવિદાઃ સમાદિશન્ વિપ્ર મહદ્ગુણસ્તથા ।।૧।।

સૂતજીએ કહ્યું : પાંડવોના મહાપ્રયાણ પછી જન્મ વખતે જ્યોતિષીઓએ યુધિષ્ઠિર સમક્ષ પરીક્ષિતના જે ગુણ કહ્યા હતા તેવા બ્રહ્મણ્ય મહાભગવદ્ભક્ત પરીક્ષિત ભગવદ્ભક્ત બ્રાહ્મણોના માર્ગદર્શનમાં પૃથ્વીનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા ।।૧।।

ઉત્તર રાજાની ઈરાવતી નામની કન્યાને પરણ્યા અને એમાં જનમેજય વગેરે ચાર પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા ।।૨।।

કૃપાચાર્યને ગુરુ કરી ગંગાના કાંઠા ઉપર મોટી દક્ષિણાવાળા ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા, જે યજ્ઞમાં દેવતાઓએ પ્રત્યક્ષ પોતાનો ભાગ ગ્રહણ કર્યો ।।૩।।

ગાય-બળદની જોડને પગથી મારનાર રાજાનું રૂપ ધરનાર શૂદ્રરૂપ કલિનો દિગ્વિજયમાં ફરતાં પરીક્ષિતે પોતાના પરાક્રમથી પરાભવ કર્યો ।।૪।।

શૌનકે પૂછ્યું : દિગ્વિજયમાં પરીક્ષિતે કલિનો પરાભવ શા કારણથી કર્યો? વળી રાજાના રૂપને ગ્રહણ કરનારો એ શૂદ્ર કોણ હતો કે જે ગાયને પગનો પ્રહાર કરતો

હતો? એ બધી વાત કૃષ્ણકથા કહેનારી હોવાથી, હે મહાભાગ મને આપની ઈચ્છા હોય તો કહો. અથવા ભગવાનના ચરણકમળના *મકરન્દનો સ્વાદ લેનાર સત્પુરુષોને આયુષ્યનો વ્યર્થ વ્યય કરનાર અસાર બકવાદને શો સમ્બન્ધ હોય? કાંઈ જ ન હોય ।।૫-૬।।

વિશેષ : ‘‘મકરન્દ પુરુષસુખં બ્રહ્મસુખં અર્થસુખં ચ દદાતીતિ મકરન્દઃ’’. મઃ = વિષ્ણુઃ, કઃ = બ્રહ્મ, કામઃ; રૈઃ = ધનમ્, દઃ = આપનાર (શ્રીસુબોધિનીજી)

થોડા આયુષ્યવાળા, મરણ-ધર્મવાળા શરીરથી અમર થવાની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યોના કલ્યાણમાટે પશુ હિંસાવાળા કર્મમાં મૃત્યુસ્વરૂપ ભગવાન્‌ને અમે અહીં યજ્ઞમાં બોલાવી, આ યજ્ઞસમાપ્તિ સુધી રોક્યા છે ।।૭।।

જ્યાં સુધી સર્વનો અન્ત કરનાર મૃત્યુ આપણી પાસે બેઠું છે ત્યાં સુધી કોઈનું મૃત્યુ ન થાઓ એવા હેતુથી પરમ ઋષિઓએ એમને બોલાવ્યા છે. અહો! મનુષ્ય લોકમાં પણ હરિલીલારૂપી અમૃતનું આમ નિશ્ચિન્તતાથી પાન કરાય છે એ આશ્ચર્ય છે ।।૮।।

આળસુ, આયુષ્યમાં મન્દ, બુદ્ધિમાં પણ મન્દ એવા પુરુષને રાત તો સૂવામાં અને દિવસ કામમાં નકામા ચાલ્યા જાય છે ।।૯।।

સૂતજી બોલ્યા : પોતે જેના ચક્રવર્તીરાજા છે એવા હસ્તિનાપુરમાં વસતા પરીક્ષિત રાજાએ જ્યારે બહુ પ્રિય નહિ એવો પોતાના રાજ્યમાં કલિયુગ આવ્યાની વાત સાંભળી. ત્યારે રણસંગ્રામમાં શૂરવીર તેવા એમણે ધનુષ હાથમાં લીધું ।।૧૦।।

શ્યામ ઘોડાવાળા અને શણગારેલ તથા સિંહની ધ્વજાવાળા રથમાં બેસી, હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળવાળી ચતુરંગિણી સેનાને સાથે લઈ, દિશાઓનો જય કરવાને નીકળી પડ્યા ।।૧૧।।

ભદ્રાશ્વ, કેતુમાલ, ભારત, ઉત્તરકુરુ તથા કિમ્પુરુષ વગેરે દેશો જીતી ત્યાંથી ખંડણી લીધી ।।૧૨।।

જ્યાં-જ્યાં ગયાં ત્યાં-ત્યાં પોતાના પૂર્વજોનો ગવાતો યશ સાંભળ્યો, જે પાંડવોના યશમાં શ્રીકૃષ્ણનાં માહાત્મ્યનું સૂચન થતું હતું ।।૧૩।।

ભગવાને ગર્ભમાં અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રથી પોતાની રક્ષા કરી છે એ પણ પરીક્ષિતે સાંભળ્યું. પાંડવો અને યાદવો નો પરસ્પર સ્નેહ તથા એમની કૃષ્ણમાં ભક્તિ વિષે પણ સાંભળ્યું ।।૧૪।।

યશ ગવાતા સાંભળી પ્રીતિથી જેમનાં નેત્ર પ્રફુલ્લિત છે તેવાં પરીક્ષિતે મોટી ઉદારતા પ્રકટ કરી. યશોગાન કરનારને મોટા મૂલ્યવાળાં વસ્ત્રો, સુવર્ણના હારો વગેરે આપ્યાં ।।૧૫।।

ભગવાન્નું સારથિપણું, સભ્યપણું, સેવા, મિત્રતા, દૂતપણું, વીરાસન, પાછળ ચાલવું, સ્તુતિ કરવી, પ્રણામ કરવા ઇત્યાદિ સાંભળી તથા સ્નેહવાળા પાંડવોને જગત્ પ્રણામ કરે છે એ બધું ભગવત્સંબંધી સાંભળી, રાજાને ભગવચ્ચરણમાં ભક્તિ થઈ ।।૧૬।।

વિશેષ : આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત હોવાથી શ્રીમહાપ્રભુજીએ એનું વ્યાખ્યાન કર્યું નથી.

એ એમ પૂર્વજોનું ચરિત્ર સાંભળતાં ફરે છે ત્યાં નજીકમાં જ એક આશ્ચર્ય થયું તે કહું છું તમે સાંભળો ।।૧૭।।

વૃષભના રૂપને ધરનારો ધર્મ એક 'સત્ય' નામના પગથી ચાલતો, કાન્તિ વગરની અને વાછડાં વિનાની ગાય જેવી આંખોમાં આંસુવાળી માતાને પૂછે છે।।૧૮।।

ધર્મ બોલ્યો : હે માતાજી! શુષ્ક દુર્બળ મુખ ઉપર કાન્તિ દેખાતી નથી તેથી પૂછું છું કે તમારું આરોગ્ય બરોબર છે ને? કાં તો કોઈ બન્ધુ દૂર હોય અથવા કોઈ જાતની મનમાં પીડા હોય તેવાં તમોને લક્ષણથી હું જાણું છું ।।૧૯।।

ઓછા પગવાળો એટલે એક પગવાળો એવો હું છું તેનો શોક કરો છો? અથવા શૂદ્રો તને ભોગવશે તેથી તમારા આત્માનો શોક કરો છે? જેઓના યજ્ઞના ભાગ મળતા બંધ પડ્યા છે તેવા દેવતાઓનું અથવા વૃષ્ટિ ન થવાથી દુઃખી થયેલી પ્રજાનું તમને દુઃખ છે? એ કહો ।।૨૦।।

હે પૃથ્વી! અરક્ષિત સ્ત્રી અને બાળકોનો શોક કરો છો? અથવા રાક્ષસોથી પીડાતી પ્રજાનો શોક કરો છો? યા તો બ્રાહ્મણનાં કુળ ખરાબ કર્મ કરવા લાગ્યાં ત્યારે વેદવાણી આશ્રય રહિત થઈ એનો શોક કરો છો? બ્રાહ્મણની ભક્તિથી રાજકુલ વિમુખ થયાં તેથી કુલીનોનો શોક કરો છો? કળિયુગની અસરવાળા અધમ ક્ષત્રિયોનો કે એમણે દેશોને કબજે કર્યા છે તેવા દેશોનો શોક કરો છો? અથવા ખાન, પાન, વસ્ત્ર, સ્નાન અને સ્ત્રીસંગમાં જ તત્પર જીવો હાલમાં થયા છે તે જીવલોકનો શોક કરો છો? ।।૨૧-૨૨।।

હે મા પૃથ્વી! તારા ઉપર થયેલો અત્યન્ત ભાર ઉતારવામાટે જેમણે અવતાર ધારણ કર્યો એવા સર્વ દુઃખનું હરણ કરનારા શ્રીહરિ અત્યારે અન્તર્ધાન થયા. અને

તેથી એમનાં ઉદાર ચરિત્રો જીવોનો મોક્ષ કરવામાં કદાચ વિલમ્બ કરે તેથી તું (મોક્ષના અધિકારી નથી) તેઓનો શોક કરે છે? ।।૨૩।।

તમારા મનની પીડાનું કારણ મને કહો હે વસુન્ધરા! જે ભગવાનના વિયોગની માનસિક પીડાથી તમે દૂબળાં થયાં છો, અથવા બલવાનોથી પણ વધારે બલવાન કાળે જ આજે, દેવતાઓ વખાણે તેવું તમારું સૌભાગ્ય હર્યુ છે એનાથી દુઃખી છો? ।।૨૪।।

પૃથ્વી બોલી : હે ધર્મ! તું જે મને પૂછે છે તે તું સર્વ જાણે છે કે જેની દયાથી તું લોકને સુખ આપનાર ચાર પગવાળો હતો ।।૨૫।।

સત્ય, પવિત્રતા, દયા, ક્ષમા, ઉદારતા, સન્તોષ, સરલતા, શમ (મનની દઢતા), દમ (ઈન્દ્રિયોની નિશ્ચલતા), તપ સમતા, તિતિક્ષા (અપરાધ સહી લેવાનું વલણ), ઉપરતિ (લાભ અલાભમાં ઉદાસીનતા)શાસ્ત્રોનું અધ્યયન ।।૨૬।।

જ્ઞાન, વિતૃષ્ણા, ઐશ્વર્ય, શૌર્ય, પ્રભાવ, દક્ષતા, કર્તવ્યનું ભાન, સ્વાતન્ત્ર્ય, કુશળતા, સૌન્દર્ય, ધૈર્ય, કોમળતા ।।૨૭।।

નિર્ભયતા, વિનય, સુન્દર સ્વભાવ, સહ(મનની દઢતા-સાહસ), ઓજ(ઈન્દ્રિયોની શક્તિ-ઉત્સાહ), (શારીરિક) બળ, ભગ (ભોગનું સ્થાન હોવાપણું-સૌભાગ્ય), ગમ્ભીરતા, સ્થિરતા, આસ્તિક્તા, કીર્તિ, માન, ગર્વનો અભાવ ।।૨૮।।

આ ઓગણચાળીસ અને બીજા બ્રહ્મણ્યતા, ભક્તવત્સલતા વગેરે અસંખ્ય ગુણો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં બિરાજે છે, મહાન બનવાની ઈચ્છા રાખનાર સર્વ લોકો જેની ઈચ્છા કરે છે. તે મહાન ગુણો, અપાર જ્ઞાન, અખૂટ બળ, ભગવાન્‌માં સદા પૂર્ણ રૂપે બિરાજે છે, જરાય ઓછા થતા નથી ।।૨૯।।

એ જ સર્વગુણના એક સ્થાનરૂપ અને લક્ષ્મીના આશ્રયરૂપ ભગવાન્‌થી વિરહિત થયેલ અને પાપના મિત્ર કળીયુગની કુદષ્ટિનો શિકાર બની ચૂકેલી આ દુનિયા જોઈને હું શોક કરું છું ।।૩૦।।

હે દેવશ્રેષ્ઠ! મારા આત્માનો અને તું ધર્મ છે તેનો હું શોક કરું છું. દેવો, પિતૃઓ, ઋષિઓ, સજ્જનો, બધા વર્ણો તથા આશ્રમોનો મને શોક થાય છે।।૩૧।।

ભગવાનને શરણે ગયેલા બ્રહ્મા વગેરે દેવો જેમના કટાક્ષ માત્રની કામનાથી ઘણા કાળ સુધી તપશ્ચર્યા કરે છે તે લક્ષ્મીજી પોતાના નિવાસરૂપ કમળના વનને છોડી

અત્યન્ત પ્રેમપૂર્વક જે ચરણ કમલોની છત્રછાયાનું સેવન કર્યા કરે છે ।।૩૨।।

એ જ ભગવાનના કમલ, વજ્ર, અંકુશ, ધજા વગેરે ચિન્હોથી યુક્ત શ્રીચરણોથી વિભૂષિત હોવાથી મને મહાન વૈભવ પ્રાપ્ત થયો હતો અને ત્રણ લોકથી અધિક શોભતી હતી તે ચરણની વિભૂતિનું અભિમાન થવાથી અન્તે ભગવાને મને છોડી દીધી એનો હું શોક કરું છું. ।।૩૩।।

સ્વતન્ત્ર ભગવાને આસુર રાજાઓને સેંકડો અક્ષૌહિણી સેના મને ભાર કરનારી હતી તેને મારીને મારો ભાર ઉતાર્યો, પોતાના પરાક્રમથી ઓછા પગવાળો એટલે દુઃખથી ઊભો રહી શકે તેવા જે તું તેના પગ સમ્પૂર્ણ કર્યા તેવા, યાદવોમાં સુન્દર શ્રીઅંગને ધારણ કરી વિહાર કરતા ।।૩૪।।

તે ભગવાનનો વિરહ કોણ સહી શકે? પ્રેમ નીંગળતી દષ્ટિ, મનોહર મલકાટ અને મધથીય મીઠી વાતોથી મથુરાની સ્ત્રીઓના માન સાથે ધીરજને પણ પ્રભુએ હરી લીધેલ. પુરુષનો વિરહ પણ સ્ત્રીથી સહન ન થઈ શકે તો પછી પુરુષોત્તમના વિરહની તો વાત જ શું? પુરુષોત્તમનો વિરહ જે સહન કરી શકે તે સ્ત્રી દર અસલ સ્ત્રી જ કહેવડાવવાને યોગ્ય નથી. મારા ઉપર તો એમના શ્રીચરણ ચિહ્નો અંકિત થતાં મને રોમાંચ થતો; પછી મારી દશાની તો વાત જ શી? ।।૩૫।।

તયોરેવં કથયતો પૃથિવીધર્મયોસ્તદા ।।
પરીક્ષિન્નામ રાજર્ષિઃ પ્રાપ્તઃ પ્રાચીં સરસ્વતીમ્ ।।૩૬।।

એમ પૃથ્વીને ધર્મનો સંવાદ ચાલતો હતો તેટલામાં રાજર્ષિ પરીક્ષિત પ્રાચી સરસ્વતી પાસે આવી પહોંચ્યા ।।૩૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ પ્રથમસ્કન્ધનો (ઉત્તમપ્રકરણમાં દશમો)
''કલિએ પીડેલી ભૂમિ પાસે પરીક્ષિતનું આવવું''નામનો
સોળમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૧૭
પરીક્ષિત રાજાએ કલિને કરેલી શિક્ષા

વિશેષ : આ સત્તરમાં અધ્યાયમાં રાજાએ પૃથ્વી અને ધર્મ નું દુઃખ જાણીને સાન્ત્વન કર્યું એ વાત છે. કલિને પહેલો મારત તો પૃથ્વી અને ધર્મ ને ભય થવાથી સ્વસ્થતાથી અભિપ્રાય કહી શકત નહિ માટે પ્રથમ એ બન્નેનું સાન્ત્વન કર્યા પછી કળિયુગનો નિગ્રહ કરવાની વાત કરી છે. રાજાને વિવેક ઉત્પન્ન થવા માટે ધર્મની ઉક્તિ છે. સર્વ સામર્થ્યનો સમ્બન્ધ વૈરાગ્ય થવા માટે છે. કલિયુગે રાજાનો વેશ કર્યો છે તેથી રાજાના વેશમાં પણ એ મારક છે એમ બતાવવામાટે છે. ધર્મના પગ પરીક્ષિતે સાંધ્યા છે. આ અધ્યાયમાં શ્લોક ક્રમ-૪ શ્લોકથી ધર્મ વગેરેને રાજાએ જોયા, ૧૨ થી તેમને રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો, ૪ શ્લોકથી ધર્મનાં વાક્યો, ૭ શ્લોકથી એનો વિચાર છે, ૮ થી કલિનું શાસન કર્યું છે, ૧ શ્લોકથી એ કલિનું સ્થાનનું દાન કર્યું છે, બીજા શ્લોકોથી ધર્માદિનું સાન્ત્વન છે.

તત્ર ગોમિથુનં રાજા હન્યમાનમનાથવત્ ।।
દંડહસ્તં ચ વૃષલં દદૃશે નૃપલાંછનમ્ ।।૧।।

સૂતજી બોલ્યા : પરીક્ષિતે રાજાના ચિહ્નને ધારણ કરનાર તથા જેના હાથમાં દંડ છે તેવા શૂદ્રને જોયો તથા અનાથ જેવાં ગાય અને બળદની જોડને શૂદ્રથી પીટાતી જોઈ ।।૧।।

શુદ્રે ફટકારેલો, મૃણાલ સરખો ધોળો અને ભયથી મૂત્ર કરતો, કંપતો, એક પગથી ઊભો રહેલો તેવા બળદને જોયો ।।૨।।

ધર્મરૂપ અગ્નિહોત્ર વગેરેના પદાર્થોને આપનારી, દીન, શૂદ્રના પગની પાટુઓ સહન કરનારી, વાછડાં વગરની, આંખમાં આંસુવાળી, દુબળી અને ઘાસની ઈચ્છા કરતી ગાયને જોઈ ।।૩।।

સોનાનાં રાચરચીલાંથી શણગારેલા રથમાં બેઠેલ પરીક્ષિત રાજાએ બન્નેને જોઈ મેઘના સરખી ગમ્ભીર વાણીથી હાથમાં ધનુષ ઉઠાવીને એને પૂછયું : ।।૪।।

મારાથી રક્ષાયેલાં આ લોકમાં નિર્બળને બળથી મારનાર બળવાળો તું છે કોણ? રાજાના જેવો વેશ છે પણ કર્મથી શૂદ્ર છે ।।૫।।

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને સાથે લઈને ગયા પછી એકાન્તમાં નિરપરાધ પ્રાણીને પ્રહાર કરતો તું અપરાધી કોણ છે? તારા કર્મથી તું વધને લાયક છે ।।૬।।

ત્રણ પગથી લંગડો, એક પગથી ચાલનાર અને મૃણાલના જેવા સફેદ બળદનું રૂપ ધરનાર અમને ખેદ કરાવનાર તું કોઈ દેવ છે ? ।।૭।।

કુરુકુલના રાજાઓના ભુજદંડથી સુરક્ષિત આ પૃથ્વીતળ ઉપર તારા સિવાય કોઈના આંસુઓ પડ્યાં નથી ।।૮।।

હે ધેનુપુત્ર! તું શોક ન કર. શૂદ્રનો ભય હવે નથી એમ જાણ અને હે માતાજી! ખલને દંડ દેનાર હું હાજર છું માટે તમો રુદન ન કરો. તમારું કલ્યાણ હો ।।૯।।

હે સાધ્વિ! જેના દેશમાં બધી પ્રજા દુષ્ટોથી ત્રાસ પામે તે રાજા પ્રમાદી ગણાય. અને એના કીર્તિ, આયુષ્ય, ભાગ્ય અને પરલોક નો નાશ થાય છે ।।૧૦।।

રાજાઓનો પ્રથમ ધર્મ એ છે કે દુઃખીનું દુઃખ દૂર કરવું. તેથી આ પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરનાર સૌથી દુષ્ટ છે તેનો હું વધ કરીશ ।।૧૧।।

હે સુરભિનન્દન! તમે તો ચાર પગવાળાં પ્રાણી છો. ચારમાંથી ત્રણ પગ કોણે કાપી નાખ્યા? શ્રીકૃષ્ણના અનુયાયી રાજાઓના રાજ્યમાં ક્યારેય કોઈ પણ તમારી માફક દુઃખી ન હો ।।૧૨।।

હે બળદ! તારું ભલું થાઓ. સારા અને કોઈનો અપરાધ ન કરે તેવા સાધુજનના દેહનો અંગ-ભંગ કરનાર અને પાંડવોની કીર્તિને કલંક લગાડનાર તે કોણ છે એ કહે ।।૧૩।।

નિરપરાધીનો દોષ કરનારને બધી બાજુથી મારાથી ભય છે. નિરપરાધી પ્રાણીઓને દુઃખ દેનાર અંકુશ વગરનો માણસ ભલે દેવ હોય તો પણ એનો બાજુબન્ધ સહિત હાથ હું ઉડાવી દઈશ ।।૧૪।।

રાજાનો પરમ ધર્મ એક એ જ છે કે સ્વધર્મમાં રહેતા લોકોનું પાલન કરવું. આપત્તિ ન હોય તેવા સમયમાં પણ સ્વધર્મને છોડનારને દંડ કરે એ રાજાનો બીજો પરમ ધર્મ છે ।।૧૫।।

ધર્મે કહ્યું : પાણ્ડવના પુત્ર! આપનું આવું અભયદાન દેનારું વચન યોગ્ય છે, જે પાણ્ડવોના ગુણના સમુદાયને વશ થઈને શ્રીકૃષ્ણે એમના દૂતપણાનો પણ સ્વીકાર કર્યો ।।૧૬।।

હે નરેન્દ્ર! શાસ્ત્રોના જુદા-જુદા વચનોથી મોહિત થયેલ હોવાથી અમે તે પુરુષને નથી જાણતા, જેનાથી ક્લેશોનાં કારણ ઉત્પન્ન થાય છે ।।૧૭।।

કેટલાક વિકલ્પ જ જેને ઢાંકી રહે છે તેવા લોકો સુખ-દુઃખનું કારણ મન છે એમ

કહે છે. બીજાઓ પ્રારબ્ધને સુખ-દુઃખના કારણરૂપ માને છે. કેટલાક કાલને તો વળી બીજા સ્વભાવને સર્વનું કારણ કહે છે ।।૧૮।।

કેટલાક તો એ વાત તર્કમાં આવે એવી નથી અને કહેવાનો નિર્દેશ પણ ન કરી શકાય એમ કહેનાર છે. તેથી હે રાજર્ષિ! આમાં જે સુખ-દુઃખના કારણમાં તમારી બુદ્ધિથી તમને યોગ્ય લાગે તેનો આપ જ વિચાર કરી નિશ્ચય કરો ।।૧૯।।

એવાં ધર્મનાં વચન સાંભળી સમ્રાટ પરીક્ષિત ચિત્ત સ્થિર કરી ખેદ દૂર કરીને એ ધર્મને જ ફરીને હે ઋષિશ્રેષ્ઠ પૂછવા લાગ્યા ।।૨૦।।

રાજાએ કહ્યું : ધર્મને જાણનાર ધર્મ તું ધર્મરૂપ બોલે છે; માટે વૃષભનું રૂપ ધારણ કરનાર તું ધર્મ છે; (તને દુઃખ દેનારનું નામ એટલામાટે તે ન બતાવ્યું) કારણ કે અધર્મ કરનારને જે નરકાદિ સ્થાન મળે તે જ અધર્મની ચુગલી કરનારને પણ મળે એ જાણી, ન બોલનાર તો ધર્મ જ હોય ।।૨૧।।

અથવા ભગવાન્‌થી પ્રેરિત માયાની ગતિ સાધારણ લોકો મનથી કે વચનથી જાણી શકતા નથી, કારણ કે એનું જ્ઞાન મન અને વાણીથી પર છે ।।૨૨।।

તપ, પવિત્રતા, દયા અને સત્ય એ તારા ચાર પગ સત્યયુગમાં હતા. તે-તે યુગ જતાં એક-એક પગ અધર્મના અંશ મોહ, સંગ અને મદથી ઓછા થતાં હાલ તારો એક પગ રહ્યો છે* ।।૨૩।।

વિશેષ : સત્યયુગમાં તપશ્ચર્યા ધર્મ મુખ્ય અને બીજા ધર્મ ગૌણ હતા; પણ તે યુગ પૂરો થતાં તપને ગર્વ થયો તેથી ગર્વવડે તપોરૂપ ધર્મનષ્ટ થયો. ત્રેતાયુગમાં પવિત્રતા મુખ્ય હતી તે સંગદોષથી નષ્ટ થતાં બીજો પગ ગયો. એમ દ્વાપરમાં મદથી દયારૂપ મુખ્ય ધર્મ હતો તે ગયો. એમ ત્રણ ધર્મના પગનો ત્રણ યુગે લોપ કર્યો. હાલમાં સત્ય ઉપર જ ધર્મનો આધાર છે.

હે ધર્મ! અત્યારે સત્ય નામના તારા એક ચરણથી તું તારો નિર્વાહ અને પ્રચાર કર. એ સત્યને આ અધર્મથી વધેલો કળિયુગ હડપ કરી જવાની ઈચ્છા કરે છે ।।૨૪।।

આ ગૌમાતા સાક્ષાત્ પૃથ્વી છે. ભગવાને એનો કમરતોડ બોજો ઉતારી દીધો હતો અને એમના નિરવધિ સૌન્દર્ય રેલાવતા ચરણચિહ્નોથી સર્વત્ર ઉત્સવમય બની ગઈ હતી ।।૨૫।।

અત્યારે તેને પ્રભુનો વિયોગ થયો છે. એ સાધ્વી અભાગણીની સમાન નેત્રોમાં જલ લાવી એ ચિન્તા કરી રહી છે કે હવેરાજાનો સ્વાંગ સજી બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરનાર શૂદ્રો મારો ભોગ કરશે ।।૨૬।।

મહારથી પરીક્ષિત રાજાએ એમ ધર્મ અને પૃથ્વીને સમજાવી, અધર્મના કારણરૂપ કળિયુગને પૂરો કરવા હાથમાં તીક્ષ્ણ તલવાર લીધી ।।૨૭।।

‘‘આ રાજા મને મારી નાખશે’’ એમ ધારી રાજાનાં ચિહ્ન છોડી દઈ ભયથી વ્યાકુળ કળિયુગ પરીક્ષિત રાજાના ચરણના મૂળમાં મસ્તક ધરી ઢળી પડ્યો (અને ચરણનો સ્પર્શ કર્યો જેનાથી રાજાની પણ બુદ્ધિ બગડી) ।।૨૮।।

પરીક્ષિત ખૂબ યશસ્વી, દીન વત્સલ અને શરણાગત વત્સલ હતા. એમણે જ્યારે કલિયુગને પોતાના ચરણોમાં પડેલ જોયો તો કૃપા કરી એને માર્યો નહિ પણ હસતા હોય તેમ તેને કહ્યું ।।૨૯।।

અર્જુનના યશને ધારણ કરનાર રાજાને હાથ જોડનારાને ભય જરા જેટલો પણ નથી પણ તું અધર્મનો બન્ધુ છો તેથી મારા રાજ્યમાં તારે બિલકુલ રહેવું નહિ ।।૩૦।।

રાજાઓના દેહમાં તું જ્યારથી દાખલ થયો ત્યારથી જ તારી પાછળ ચાલનારો તારી સેનારૂપ અધર્મનો સમૂહ પણ રાજાઓના શરીરમાં આવેલો દેખાય છે. (અધર્મના નવ પ્રાણને ગણાવે છે) તેમાં

૧. લોભ (પારકાના દ્રવ્યની ઈચ્છા)
૨. અનૃત ખોટું બોલવું (બીજાને ખોટું આળ ચડાવવું)
૩. ચૌર્ય (નજરે જોતાં ન લઈ શકાય એવો કોઈ બળવાળો હોય તો એની રજા વગર ગુપ્ત રીતે એની વસ્તુ લઈ લેવી)
૪. અનાર્ય (અનાચાર, દુર્બળ હોય તો એની સ્ત્રી વગેરેનું હરણ કરવું)
૫. અંહ (તેમ કરવાની તેની તાકાત ન હોય તો ઘર સળગાવી મૂકવું)
૬. જ્યેષ્ઠા (કોઈને દરિદ્ર બનાવી દેવો)
૭. માયા (છેતરવાની ચતુરાઈ)
૮. કલહ (કંકાસ કરવો)
૯. દમ્ભ (વાત છુપાવવા ફરીને વિશ્વાસ પેદા કરવાનો દેખાવ કરવો)

---એ ૯ દોષો તારી સેનારૂપ છે. જ્યાં તું જાય ત્યાં એ હોય છે માટે અધર્મના પ્રાણરૂપ કહ્યા છે ।।૩૧।।

હે અધર્મના બન્ધુ! કલિ, સત્ય અને ધર્મ જ્યાં રહે છે તેવા બ્રહ્માવર્તમાં યજ્ઞનો વિસ્તાર જાણનાર બ્રાહ્મણો યજ્ઞેશ્વર ભગવાનનું જ્યાં યજન કરે છે ત્યાં તારે ન

રહેવું ।।૩૨।।

જે બ્રહ્માવર્તમાં પૂજાતા યજ્ઞમૂર્તિ ભગવાન્ ભજનારની કામના અને એનું સુખ વધારે છે તથા સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓની અન્દર અને બહાર વાયુની જેમ આત્મારૂપે બિરાજે છે ।।૩૩।।

સૂતજીએ કહ્યું : પરીક્ષિતે એવો હુકમ કર્યો ત્યારે કલિ ધ્રૂજી ઊઠ્યો અને યમરાજની જેમ મારવાને તૈયાર અને તલવાર ઉગામીને રહેલા પરીક્ષિતને કલિ કહેવા લાગ્યો ।।૩૪।।

કલિ બોલ્યો : હે સમ્રાટ! આપની આજ્ઞાથી હું જ્યાં-જ્યાં રહેવાનો વિચાર કરું છું ત્યાં-ત્યાં આપને ધનુષપર બાણ ચઢાવીને ઊભેલા જોઉં છું ।।૩૫।।

માટે ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ હે રાજન્! મને એવું સ્થાન બતાવો કે જ્યાં હું સ્થિર રહી આપની આજ્ઞાનું પાલન કરી શકું ।।૩૬।।

સૂતજીએ કહ્યું : એમ જ્યારે પ્રાર્થના કરી ત્યારે કળિયુગને જાુગાર, મદ્યપાન, હિંસાનું સ્થાન અને સ્ત્રીઓ કે જ્યાં ચાર પ્રકારના અધર્મ* હોય છે તે સ્થાન આપ્યાં ।।૩૭।।

વિશેષ : એ ચાર સ્થાન સ્વરૂપથી અધર્મરૂપ નથી પણ ધર્મથી વિરુદ્ધ હોય તે કલિને રહેવા લાયક છે. તેથી સ્વસ્વધર્મનિષ્ઠ સ્ત્રી, વિધિપૂર્વકની હિંસા, વિધિપૂર્વકનું મદ્યપાન વગેરે અધર્મરૂપ ગણાતાં નથી. તેથી એ કલિના નિવાસરૂપ નથી એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. એ ચાર પ્રકારનાં મહાપાતકરૂપી પણ છે. ‘‘બ્રહ્મહત્યા સુરાપાનં સ્તેયં ગુર્વંગનાગમઃ’’ એ ચાર મહાપાતક ધર્મશાસ્ત્રમાં ગણેલ છે.

ફરીને યાચના કરી ત્યારે સોનું આપ્યું તેથી અસત્ય, મદ, કામ, રજ અને વેર એ પાંચ સ્થાન કલિના નિવાસરૂપ થયાં. (જાુગારમાં અસત્ય, મદ્યપાનમાં મદ, રજોગુણ એટલે ક્રોધ તેમાં હિંસા મુખ્ય કામમાં સ્ત્રી અને સોનામાં વેર છે) એમ પરીક્ષિત રાજાની આજ્ઞાને પાળતો અધર્મનો ઉત્પાદક કલિ, ઉત્તરાકુંવરે આપેલાં આ પાંચ સ્થાનમાં રહેવા લાગ્યો ।।૩૮-૩૯।।

તેથી જેને આબાદીની ઈચ્છા હોય તે એ કલિના નિવાસ રૂપ પાંચ પદાર્થનું સેવન ન કરે. તેમાં પણ ખાસ કરીને રાજા, લોકપતિ અને ગુરુ એ ત્રણે; સમાજ, શિષ્ય અને ઘરના પાલક હોવાથી, અધર્મના સ્થાનોને ન સેવે. નહિ તો એ દ્વારા પ્રજા, સેવક અને બાળ-બચ્ચામાં અધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે. વૃષભ રૂપી ધર્મના ત્રણ પગ : તપ, શૌચ

અને દયા નષ્ટ થયા હતા તે પાછા સાંધ્યા અને પૃથ્વીને દિલાસો આપી તેને સમૃદ્ધ કરી ।।૪૦-૪૧।।

અરણ્યમાં પ્રવેશની ઈચ્છાવાળા પિતામહ યુધિષ્ઠિરે આપેલા અને રાજાને લાયક તેવા એ સિંહાસન ઉપર અત્યારે પરીક્ષિત રાજા બિરાજે છે ।।૪૨।।

પરમ યશસ્વી, કૌરવેન્દ્રની લક્ષ્મીથી અધિક શોભતા એ રાજર્ષિ પરીક્ષિત હાલમાં હસ્તિનાપુરમાં ચક્રવર્તી મહારાજા છે ।।૪૩।।

ઈત્થંભૂતાનુભાવોઽયમ્ અભિમન્યુસુતો નૃપઃ ।।
યસ્ય પાલયતઃ ક્ષોણીં યૂયં સત્રાય દીક્ષિતાઃ ।।૪૪।।

અભિમન્યુનન્દન રાજા પરીક્ષિત હકીકતમાં એવો જ પ્રભાવશાળી છે જેના શાસનકાળમાં આપે દીર્ઘયજ્ઞને માટે દીક્ષા લીધી છે ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત્ પ્રથમસ્કન્ધનો (ઉત્તમપ્રકરણમાં ૧૧મો)
''પરીક્ષિત રાજાએ કલિએ કરેલી શિક્ષા'' નામનો
સત્તરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

બ્રહ્મસમ્બન્ધ લેનારાઓ! સાવધાન!!!
સમર્પિત જીવન જીવવાની દીક્ષા લીધા બાદ અસમર્પિત ખાન-પાન
વગેરેનો ત્યાગ ન કરનારનું બ્રહ્મસંબંધ ફોક થઈ જાય છે (સિદ્ધાંતરહસ્ય)
અને તે અસિપત્ર નામના નરકમાં પડે છે. **(શ્રીહરિરાયચરણ)**

અધ્યાય ૧૮
પરીક્ષિત રાજાને થયેલો બ્રાહ્મણનો શાપ

વિશેષ : ૧૮ અને ૧૯ મા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતની છેલ્લી કથાનું વર્ણન છે. તેમાં બ્રાહ્મણના શાપથી રાજાને વૈરાગ્ય થયું તેથી રાજ્ય છોડ્યું છે અને ગંગા ઉપર પ્રાયો પવેશ કર્યો છે એ પ્રથમ સૂક્ષ્મતાથી કહ્યું, પછી શ્રોતાની પ્રસન્નતાને માટે વિસ્તારથી કહ્યું છે. બ્રાહ્મણથી શાપ થયો એનું કારણ એટલું જ કે એ શાપ વગર તુરત મુક્તિ કરનાર કાંઈ બીજું સાધન હતું નહિ. તક્ષકનો અગ્નિ અલૌકિક હોય તે દ્વારા રાજાનો દાહ કરાવવાના ઉદ્દેશથી ભગવાને જે બ્રાહ્મણ દ્વારા એ શાપ અપાવ્યો છે. જો એમ ન હોય તો આની ઉપર અમૃતની વૃષ્ટિ થઈ છે તેથી બીજી રીતે

એના મૃત્યુનો સમ્ભવ નથી. યાદવોને બ્રાહ્મણનાં શાપથી મોહ થયો તેમ પરીક્ષિતને મોહ નથી થયો તેથી પરીક્ષિતની મહત્તા સિદ્ધ થઈ. ૧૦ શ્લોકથી પરીક્ષિતનો ઉપસંહાર ૭ શ્લોકથી ફરીને પ્રશ્ન છે, ૧૪ શ્લોકથી અપરાધ, ૬ શ્લોકથી શાપ, ૧૩ શ્લોકથી શમીકનો અનુતાપ એમ શ્લોકક્રમ છે.

યો વૈ દ્રૌણ્યસ્ત્રવિપ્લુષ્ટો ન માતુરુદરે મૃતઃ ।।
અનુગ્રહાદ્ ભગવતઃ કૃષ્ણસ્યાદ્ભુતકર્મણઃ ।।૧।।

સૂતજી કહેવા લાગ્યા : અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રથી બળ્યા તો પણ પરીક્ષિત અદ્ભુત કર્મવાળા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અનુગ્રહથી માતાના ઉદરમાં મર્યા નહિ ।।૧।।

બ્રાહ્મણના કોપથી ઉદ્ભવેલ અને પ્રાણનો નાશ કરનાર તક્ષક જો કે અતિ ભયંકર હતો તો પણ ભગવાન્‌માં જેણે અન્તઃકરણ અર્પણ કર્યું છે તેવા પરીક્ષિતને એ તક્ષકનો ભય લાગ્યો નહિ ।।૨।।

ચારે બાજુથી આસક્તિ છોડી, જેમણે ભગવાનની સ્થિતિ જાણી છે તેવા શુકદેવજીના શિષ્ય પરીક્ષિતે ગંગાના કિનારા ઉપર પોતાનો દેહ છોડ્યો ।।૩।।

લૌકિક વાતમાં પણ જેને ભગવાનનો સમ્બન્ધ હોય તેવા અને ભગવાનના ચરણને તથા કથામૃતને સેવનાર ભક્તોને અન્ત સમયમાં પણ ભય થતો નથી ।।૪।।

કલિ ભૂતળ ઉપર આવ્યો પણ જ્યાં સુધી અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિત એક સમ્રાટ તરીકે આ પૃથ્વીની ઉપર સત્તા ચલાવતા હતા ત્યાં સુધી કલિ કાંઈ કામ કરવાને સમર્થ ન થયો ।।૫।।

જે દિવસે અને જે ક્ષણે ભગવાને પૃથ્વી છોડી તે જ દિવસે અને તે જ ક્ષણે અહીં અધર્મનું મૂલ કારણ કલિ પૃથ્વી ઉપર ચાલુ થયો ।।૬।।

ભ્રમરના જેવા *સારગ્રાહી સમ્રાટ પરીક્ષિતે કલિયુગનો દ્વેષ ન કર્યો. કારણ કે (કલિમાં) પુણ્ય તરત ફળ આપે છે જ્યારે પાપ તરત ફલ આપતાંનથી ।।૭।।

વિશેષ : ચોખા ઉપર ફોતરાં હોય છે તેથી લોકો ચોખા નાખી દેતા નથી. ચોખા લઈ લે છે, ફોતરાં ફેંકી દે છે. અન્નમાં ઝેર અને મધ ભળેલાં હોય તો અન્ન જેમ ફેંકી દેવાય એમ ગુણ કરતાં દોષ વધારે હોય તો ત્યાગ કેમ ન કરવો? એવી શંકા થાય તો કહે છે કે પરીક્ષિત ભ્રમર જેવા સારગ્રાહી હતા. કેતકીની ચારે બાજુએ કાંટાઓ હોય છતાં તેમાં મધ વધારે હોવાથી ભમરો મધ-મધ લઈ લે છે, કાંટાથી વીંધાયા વિના. મધ જ એનું જીવન છે, વળી ''સત્યયુગમાં પાપ તે જ ક્ષણે ફળ આપે છે, ત્રેતાયુગમાં બારમા દિવસે, દ્વાપરમાં એક મહિને અને કલિયુગમાં

એક વરસે. એથી ઉલટું સત્કર્મ-ધર્મ, પુણ્ય કલિયુગમાં તે જ ક્ષણે ફળ આપે છે, ત્રેતામાં બારમા દિવસે, દ્વાપરમાં એક માસે અને સત્યયુગમાં એક વરસે. વળી કલિયુગમાં સંસર્ગથી થતાં પાપ લાગતાં જ નથી, શરીરથી ખરેખર કરેલાં પાપનું ફળ ભોગવવું પડે છે. માટે રાજાએ કલિને સહી લીધો.

એ બાળકની પાસે જ શૂર છે, ધીર પાસે બીકણ છે, પ્રમાદવાળા તરફ એ સાવધાન છે. અને નહાર જેવો છે એટલેજ જાગતા જીવોને પકડતો નથી પણ નહાર જેમ બાળકો તથા સૂતેલાંને ઉપાડી જાય છે તેમ અસાવધમાં પ્રવર્તવાવાળો કલિછે।।૮।।

જેમાં વાસુદેવની કથા આવે છે તેવું પવિત્ર, પરીક્ષિતનું આખ્યાન તમે જે મને પૂછયું હતું તે મેં તમને વિસ્તાર કરીને કહ્યું ।।૯।।

જેની લીલા અધિક કહેવા લાયક છે તેવા ભગવાનની ગુણ અને લીલા સમ્બન્ધી જે-જે કથા હોય તે જીવવા ઈચ્છાનારાઓએ અથવા ભક્તિરૂપી અભ્યુદય ઈચ્છનારાઓએ સારી રીતે સેવન કરવા યોગ્ય છે.(ઘીવાળો ખોરાકજ જેમ તાકાત-બળ આપે છે તેમ)।૧૦।

ઋષિઓ બોલ્યા : હે સૌમ્ય સૂત! તમે યુગ-યુગ સુધી જીવો અને તમારો વિમળ યશ હો કેમકે તમે માણસને મૃત્યુથી બચાવનાર એટલે અમૃતરૂપ તેવા ભગવાન્‌ના યશ અમને ઉદ્દેશીને વિસ્તારથી કહોછો ।।૧૧।।

યજ્ઞના ધુમાડાથી જેમના દેહ ભૂખરા થઈ ગયા છે તેવા અમો, ફળના અવિશ્વાસવાળાં આ યજ્ઞ વગેરે કર્મ કરીએ છીએ ત્યાં આવીને ગોવિંદના ચરણારવિંદના મકરંદનું તમે પાન કરાવો છો ।।૧૨।।

ભગવત્પ્રેમી ભક્તના, સંગની એક ક્ષણની તુલનામાં સ્વર્ગ કે મોક્ષને પણ અમે તો ગણતા નથી, (એક જ મુઠ્ઠી સાકર ખાવાથી જે રસનો અનુભવ થાય તે ખાણ્ડી ખોળ ખાવાથી થાય?) તો પછી મનુષ્યના આ લોકનાં સુખ (પુત્ર, ધન વગેરે) તો સત્સંગની ક્ષણની બરોબરી કયાંથી કરી શકે? ।।૧૩।।

એવો કોણ રસમર્મજ્ઞ હશે જે મહાપુરુષોના એકમાત્ર જીવન સર્વસ્વ શ્રીકૃષ્ણની લીલા કથાઓથી તૃપ્ત થઈ જાય? કારણ કે બ્રહ્મા અને શિવ વગેરે જે સમર્થ છે તે પણ ગુણાતીત ભગવાન્‌ના અનન્ત કલ્યાણમય ગુણોનો પાર પામી શકયા નથી।।૧૪।।

વિદ્વન્! તમે ભગવાન્‌ને તમારા જીવનનો ધ્રુવતારક માનો છો. તેથી આપ વિશુદ્ધ

ચરિત્રોનું શ્રદ્ધાળુ શ્રોતા એવા અમારા માટે વિસ્તારથી વર્ણન કરો ।।૧૫।।

ભગવાન્‌ના મહાન ભક્ત, અત્યન્ત બુદ્ધિમાન પરીક્ષિત રાજા, શુકે કહેલા જે જ્ઞાનથી ગરુડ જેની ધ્વજામાં છે તેવા ભગવાન્‌નાં ચરણકમળને પામ્યાં ।।૧૬।।

તે પરમ પવિત્ર, સ્પષ્ટ અર્થવાળું, અદ્‌ભુત યોગવાળું અને અનન્ત ભગવાન્‌નાં ચરિત્રયુક્ત, ભગવદ્‌ભક્તોના મનને ચારે તરફથી આનન્દ આપનારું એવું આખ્યાન તમે અમને કૃપા કરી સંભળાવો ।।૧૭।।

સૂતજી કહેવા લાગ્યા : અહો! અમે વિલોમ જાતિથી ઉત્પન્ન થયા છીએ છતાં વૃદ્ધની સેવાથી આજે અમારો જન્મ સફળ થયો, કારણ કે મહત્તમ (મહાનમાં મહાન) પુરુષોની ભગવત્કથા કહેવાની આજ્ઞા, હીનકુલમાં જન્મ થવાથી થતી મનની પીડાને તરત જ દૂર કરે છે ।।૧૮।।

તો પછી મોટાઓને પણ છેલ્લે જેમનો આશ્રય લેવો પડે તેવા ભગવાન્‌નાં નામ મોઢેથી ઉચ્ચારતા પુરુષના સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય એમાં તો કહેવું શું? કારણ કે એ ભગવાન્ અનન્ત શક્તિવાળા અને અનન્ત છે એમના અનન્ત ગુણોને લીધે એમનું 'અનન્ત' નામ પડ્યું છે. એ ભગવાન્‌ના ગુણની બરોબરી કે એનાથી સરસાઈ કોઈ કરી શકે તેવું છે જ નહિ. અને આટલું કહેવાથી જ બધી મોટાઈ એમાં આવી જાય છે કે લક્ષ્મીની બીજા લોકો પ્રાર્થના કરે છે તે લક્ષ્મી પ્રાર્થના કરનાર લોકોને છોડીને નહિ ઈચ્છતા એવા ભગવાન્‌નાં ચરણકમળની રેણુની સેવા કરે છે. (એટલું જ બોલવું ભગવાન્‌ની મોટાઈ કહેવામાં પૂરતું છે.) ।।૧૯-૨૦।।

જે ભગવાન્‌ના ચરણનખથી નીકળતું અને બ્રહ્માએ ચરણ ધોવામાટે આપેલું (ગંગાનું) જળ મહાદેવ સહિત જગત્‌ને પવિત્ર કરે છે તો પછી એવા મુકુન્દ ભગવાન્‌થી બીજો કયો અર્થ વધારે હોઈ શકે? ।।૨૧।।

દેહાદિમાં લાગેલ મમતા વગેરે આસક્તિ છોડીને ધીર પુરુષો ભગવાન્‌માં અનુરાગવાળા થાય છે. તે અહિંસા અને શાન્તિએજ સ્વધર્મ છે તેવા પરમહંસને સેવવાલાયક પદને પ્રાપ્ત થાય છે ।।૨૨।।

હે સૂર્ય તુલ્ય ઋષિઓ! મને આપે જે પૂછયું તે મેં જ્યાં સુધી મારું જ્ઞાન હતું ત્યાં સુધી કહ્યું. પક્ષીઓ પોતાની પાંખમાં જોર હોય તેટલું આકાશમાં ઊડી શકે છે; તેમ જ વિશેષપણાથી જોનાર વિદ્વાન પોતાના ગજા પ્રમાણે ભગવાનનું ચરિત્ર જાણે છે ।।૨૩।।

(રાજાને શાપ થયો તે કથા કહે છે કે) એક દિવસ પરીક્ષિત ધનુષ લઈ વનમાં મૃગયા કરતાં મૃગની પાછળ વધારે દૂર ગયા તેથી થાકી ગયા; ભૂખ અને તરસ લાગવાથી પાસે જોયું તો કયાંએ જલાશય ન જોવાથી એક આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો।।૨૪।।

ત્યાં ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિને રોકીને, આંખોને બંધ કરીને બેઠેલા શાન્ત મુનિને જોયા ।।૨૫।।

જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ એ ત્રણ સ્થાનથી પર ચતુર્થસ્થાનરૂપ સમાધિને પ્રાપ્ત થયેલ વિકાર રહિત બ્રહ્મભૂત અને ચોતરફ વીખરાયેલી જટાથી, રુરુમૃગ અને કાળા મૃગની ચર્મથી જેમનું શરીર ઢંકાયું છે તેવા મુનિની પાસે જઈને, જેનું તાળવું સુકાય છે તેવા રાજાએ જળ માગ્યું. જ્યારે રાજાને બેસવા માટે ઘાસનું આસન પણ ન મળ્યું, કોઈએ ભૂમિઉપર બેસવાનું ન કહ્યું પછીઅર્ઘ્ય અને આદરયુક્ત મીઠી વાતોની તો વાત શી ત્યારે જાણે પોતાનું અપમાન થયું હોય તેમ માનીને તે ક્રોધને વશ થઈ ગયા ।।૨૬-૨૭।।

શૌનકજી! એ ભૂખ તરસથી તરફડી રહેલ હતા તેથી બ્રાહ્મણ પ્રત્યે એમને જીવનમાં પહેલી જ વાર ઈર્ષ્યા અને ક્રોધ થયાં ।।૨૮।।

કલિને સ્થાન આપવાથી બ્રાહ્મણનું અપમાન કરવાની એમની બુદ્ધિ થઈ; તેથી ક્રોધ કરીને સર્પને મારી એ મરેલા સર્પને ત્યાંથી નીકળતી વખતે ધનુષની અણી વડે ઉઠાવી, બ્રાહ્મણના ખભા ઉપર નાખી, પોતાના નગરમાં રાજા આવ્યા ।।૨૯।।

રાજાના મનને એમ થયું કે બધી ઈન્દ્રિયોને બંધ કરી આંખો મીંચીને બેઠેલ મુનિ ખરેખર સમાધિમાં છે કે ‘‘ક્ષત્રબંધુઓ આવે તોય શું અને જાય તોય શું?’’ એમ ધારી ખોટી સમાધિ કરી છે એ જાણી લઉં માટે રાજાએ મુનિના ગળામાં સર્પને ફેંકયો ।।૩૦।।

એ મુનિનો અતિ તેજસ્વી પુત્ર બાળકો સાથે ફરતો હતો, પોતાના પિતાનું રાજાએ અપમાન કર્યું છે એમ સાંભળી તે ત્યાં આવી આ પ્રમાણે બોલ્યો ।।૩૧।।

અહો! એઠવાડ ખાઈને તગડા થયેલા કૂતરાંઓની જેમ, દ્વાર ઉપર રહેનાર કૂતરાંઓ જેમ સ્વામીનો અપરાધ કરે તેમ જે રાજાઓ પાલક છે તે એમના સ્વામીનો અપરાધ કરે છે તે આશ્ચર્યને તો જાુઓ ।।૩૨।।

બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયને એમના ઘરની ચોકી કરનાર દ્વારપાળ નક્કી કર્યા છે તે

ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણના ઘરમાં જઈ પાત્રમાં રાખેલું ખાવાનું ખાઈ જાય એ યોગ્ય છે શું? ।।૩૩।।

કૃષ્ણ ભગવાન્ અવળે માર્ગે ચાલનારને દણ્ડ કરનાર હતા તેમના ગયા પછી મર્યાદા તોડનાર આ રાજાને હું આજે જ શિક્ષા કરું છું. જોઈ લો તમે મારા બ્રહ્મતેજનું બલ ।।૩૪।।

ઋષિકુમારોને એટલું કહી, ક્રોધથી જેનાં નેત્ર લાલ થયાં છે. તેવા ઋષિકુમારે કૌશિક નદીના જળનું આચમન કરી વાણીરૂપી વજ્ર ફેંક્યું ।।૩૫।।

આ પ્રમાણે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર અને મારા પિતાનો દ્રોહ કરનાર, કુળમાં અંગારરૂપ અને મારા પિતાના ગળામાં આ સર્પ પહેરાવનારને મારો પ્રેરાયેલો તક્ષક નાગ સાતમેં દિવસે બાળી ભસ્મ કરો ।।૩૬।।

એમ કહી, આશ્રમમાં આવ્યો. ત્યાં પોતાના પિતાના ગળામાં મરેલા સર્પનું શરીર જોઈ દુઃખથી આર્ત થઈ મુક્તકંઠે રોવા લાગ્યો ।।૩૭।।

અંગિરાના ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે શમીકમુનિએ પુત્રનું રુદન સાંભળી આંખો ખોલી ત્યાં પોતાના ગળામાં સર્પનું શરીર જોઈને એ સર્પ શરીરને દૂર ફેંકી, ‘‘શા માટે રુદન કરે છે, કોણે તારો અપરાધ કર્યો’’ એમ પુત્રને પૂછવાથી બનેલી બધી વાત પુત્રે પિતાને કહી બતાવી ।।૩૮-૩૯।।

રાજાને શાપ આપ્યો સાંભળી બ્રાહ્મણે પુત્રને અભિનન્દન ન કર્યું પણ હે મૂર્ખ! તે મોટું પાપ કર્યું કેમકે થોડા અપરાધમાં મોટો દંડ કર્યો ।।૪૦।।

હે અવિપક્વ બુદ્ધિવાળા! નરદેવને તું બીજાની બરોબર ગણે એ યોગ્ય નથી. એના કોઈથી ન સહન થાય તેવા તેજથી સુરક્ષિત થયેલી પ્રજા સર્વત્ર નિર્ભય થઈને કલ્યાણ સમ્પાદન કરે છે ।।૪૧।।

જ્યારે રાજાનું નામ ધારણ કરનાર ભગવાન્ પૃથ્વીમાં નહિ દેખાય ત્યારે ઘેટાંનું ટોળું રક્ષક વગરનું આમતેમ ફરી નાશ પામે તેમ આ લોક ચોરોથી ઊભરાઈ જઈને કોઈ રક્ષક ન હોવાથી નાશ પામશે ।।૪૨।।

રાજા નાશ પામતાં ચોર લોકો જ પાપ કરશે. તેની સાથે આપણને સમ્બન્ધ નહિ હોવા છતાં તેના ભાગી આપણે થઈશું, કારણ કે રક્ષકને મારનાર આપણે છીએ. રાજા જવાથી ચોર લોકો પરસ્પર મારે છે, શાપ દે છે અને સ્ત્રી વગેરે ધનનું અપહરણ કરે છે ।।૪૩।।

ત્યારે વર્ણ અને આશ્રમ ના આચારવાળો વેદત્રયીમાં કહેલો આર્યોનો ધર્મ રાજા વગર નાશ પામે છે અને પછી અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થમાં બુદ્ધિવાળા લોકો થઈ જવાથી શ્વાન અને વાનર ની જેમ વર્ણસંકર થઈ જાય છે. રાજા પરીક્ષિત તો મહાન યશસ્વી ધર્મધુરન્ધર છે. મહાન ભગવદ્‌ભક્ત છે, અશ્વમેધ યજન કરનાર છે તે રાજર્ષિ ભૂખ અને તરસ થી વ્યાકુળ થઈ એવું કરી બેઠા તો એમને આપણે શાપ આપીએ એ કાંઈ એમને યોગ્ય ન જ ગણાય ।।૪૪-૪૫।।

હે ભગવન્! બાળક અને અપકવ બુદ્ધિવાળા મારા પુત્રે આપનો નિષ્પાપ સેવકનો આ અપરાધ કર્યો તેને સર્વાત્મા આપ ક્ષમા કરો ।।૪૬।।

ભગવાનના ભક્તોને ગાલીદાન કરે, છેતરે, શાપ દે અને માર મારે તો પણ એઓ સમર્થ હોય છતાં ભગવાનના સેવક હોવાથી બદલો લેતા નથી ।।૪૭।।

સૂતજીએ કહ્યું : એમ પુત્રે કરેલા પાપથી એ મુનિએ પશ્ચાતાપ કર્યો પણ પોતાનો પરીક્ષિતે અપકાર કર્યો છે એનો વિચાર સરખો પણ ન કર્યો ।।૪૮।।

પ્રાયશઃ સાધવો લોકે પરૈર્દ્વન્દ્વેષુ યોજિતાઃ ।।
ન વ્યથન્તિ ન હૃષ્યન્તિ યત આત્માઽગુણાશ્રયઃ ।।૪૯।।

લોકમાં ભગવદ્‌ભક્ત એમને બીજાઓ દુઃખ દે તો પણ પ્રાયઃ એનાથી દુઃખી થતા નથી તેમ સુખી પણ થતા નથી, કારણ કે આત્મા તો સુખ દુઃખાદિ ગુણથી પર છે; સુખ-દુઃખાદિનો આશ્રય અન્તઃકરણ છે અને આત્મા તેથી પર છે; તેથી પ્રભુપરાયણ હોવાથી સુખ-દુઃખની અસર થતી નથી ।।૪૯।।

ઈતિ શ્રીમદ્‌ભાગવત્ પ્રથમસ્કન્ધનો (ઉત્તમપ્રકરણમાં ૧૨મો)
''પરીક્ષિત રાજાને થયેલો બ્રાહ્મણનો શાપ'' નામનો
અઢારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ફંડ-ફાળામાટે, આજીવિકામાટે દક્ષિણા લઈને કે મૃતકના
ઉદ્ધારાર્થે ભાગવતકથા કરવી, બેસાડવી કે સાંભળવી એ
શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનરૂપ ઘોર પાપ છે

અધ્યાય ૧૯
પરીક્ષિતનો ગંગા ઉપર પ્રાયોપવેશ શુકદેવજીનું ત્યાં પધારવું

વિશેષ : પૂર્વના અધ્યાયમાં રાજાના સર્વદોષની નિવૃત્તિ કહી રાજાનો પ્રમાદ ગયો તો પણ ભગવદિચ્છાથી બ્રાહ્મણને વ્યામોહ ન થયો. હવે યશ, કર્મ, સમાજ અને લક્ષ્મીમાં પરીક્ષિત મોટા હોવાથી વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને ભક્તિ માં રાજાની પૂર્ણગુણતા કહે છે. આ ઓગણીશમાં અધ્યાયમાં રાજા સર્વ છોડીને ગંગાના તીર ઉપર આવીને બેઠા ત્યાં મુનિઓ આવ્યા તેમને પ્રશ્ન કરતાં સન્દેહ પડ્યો એટલામાં શુકદેવજી પધાર્યા. મુનિઓ રાજાના ભાવિના જ્ઞાનવાળા હોવાથી ભગવદ્ભક્તના છેલ્લા ગમનને જોવા તથા કથા સાંભળવા આવ્યા છે. પ્રશ્નનો વિવાદ તો શુકદેવજી સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ બતાવવામાટે છે. નારદજીને જો કે શુકના જેટલું જ જ્ઞાન છે તો પણ અહીં તો વૈરાગ્યના પ્રકર્ષથી ઉત્તમતા છે; તેવું વૈરાગ્ય નારદજીમાં ન હોવાથી એ ભાગવત્‌ના વક્તા થઈ શક્યા નહિ. પરશુરામ તથા વ્યાસ પણ ભગવદવતાર છે, છતાં ગુરુએ જ્ઞાન આપવાથી જ એમની મુક્તિ છે તેથી એમને વક્તાપણું નથી તેથી જ બત્રીશ લક્ષણવાળા શુકદેવજી ભાગવત્‌ના વક્તા થયા છે. પરીક્ષિતનો ગર્ભ ભાવ હતો ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાને રક્ષા કરી અને દેહત્યાગ સમયે શુકદેવજીરૂપી મહાદેવે સંહાર કર્યો. પણ અહીં નરકાદિથી રક્ષા કરી એ મુખ્ય વક્તવ્ય છે.

શ્લોકનો ક્રમ : ૩ શ્લોકથી રાજાનો પશ્ચાતાપ, ૪ થી પ્રાયોપવેશ અને ૫ થી મુનિઓનું આગમન, ૬ થી તેમનો સત્કાર, ૪ થી રાજાની પ્રશંસા, ૨ થી રાજાનો પ્રશ્ન, ૭ થી શુકના આવવાનો પ્રસ્તાવ અને ૯ થી રાજાએ શુકદેવનો પ્રશ્ન કર્યો એમ આ અધ્યાયમાં ચાળીશ શ્લોક આવશે.

મહીપતિસ્ત્વથ તત્કર્મ ગર્હ્યં વિચિન્તયન્નાત્મકૃતં સુદુર્મનાઃ ।।
અહો મયા મીવમનાર્યવત્ કૃતં નિરાગસિ બ્રહ્મણિ ગૂઢતેજસિ ।।૧।।

રાજા પરીક્ષિતનો મૃગયામાંથી આવી પોતે કરેલા નિન્દ્ય કર્મનો વિચાર કરતાં મનમાં અત્યન્ત પશ્ચાત્તાપ થયો. એ અત્યન્ત ઉદાસ થઈ ગયા અને વિચાર કરવા લાગ્યાં ‘‘ઘણી જ ખેદની વાત છે કે મેં નિર્દોષ અને ગૂઢ તેજવાળા બ્રાહ્મણની સાથે અનાર્ય પુરુષોના જેવો નીચ વ્યવહાર કર્યો ।।૧।।

મારા એ પાપનો નિવેડો થાય એમાટે જેનું મેં અપમાન કર્યું છે તેના તરફથી જલ્દી મોટું દુઃખ મને પડો કે જેથી મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત થઈ જાય અને ફરીથી પાછો હું

એવું કામ સાક્ષાત્ ન કરું ।।૨।।

આજે જ મારું રાજ્ય, સેના ભર્યાભાદર્યા ભણ્ડાર એ બધાંને કોપી ઊઠેલા બ્રાહ્મણનો શાપરૂપ અગ્નિ બાળીને ખાક કરી મૂકો કે જેથી મારા દુષ્ટની બ્રાહ્મણ, દેવ અને ગાય પ્રત્યે ફરીને આવી પાપબુદ્ધિ ન થાય ।।૩।।

એમ રાજા વિચાર કરે છે ત્યાં શમીકે મોકલેલ બ્રાહ્મણના મુખથી તક્ષકથી થનારું પોતાનું મૃત્યુ સાંભળ્યું. રાજાએ સાંભળીને ઠીક થયું એમ માનવા લાગ્યા કારણ કે ''તરતમાં તક્ષક અન્ત કરશે'' એ વાક્ય રાજાના વૈરાગ્યનું કારણ થયું ।।૪।।

પછી કૃષ્ણના ચરણકમળની સેવાને અધિક માનનાર પરીક્ષિત રાજાએ પરલોક તથા આ લોક છોડવાં હવે યોગ્ય છે એમ તો પહેલેથી જ વિચાર કર્યો હતો તેને છોડી ગંગા નદીના કિનારા ઉપર અનશનવ્રત લઈ બેઠા ।।૫।।

જે ગંગાજી શોભાયમાન તુલસી મિશ્ર શ્રીકૃષ્ણના ચરણની રજથી અધિક ગુણયુક્ત જલપ્રવાહને લઈને મહાદેવજી સહિત ત્રણે લોકને પવિત્ર કરે છે. તેવી ગંગાને મરવાને તૈયાર થયેલ કોણ ન સેવે? ।।૬।।

એમ પરીક્ષિત ગંગાજીના તીરઉપર પ્રાયોપ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા અને અનન્ય ભાવવાળા થઈ, સમસ્ત સંગ છોડી, મુનિનું વ્રત ધારણ કરી મુકુન્દના ચરણનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા ।।૭।।

એ વખતે ત્રિલોકીને પવિત્ર કરનારા મોટા-મોટા મહાનુભાવ મુનિઓ શિષ્યો સાથે ત્યાં આવ્યા. એ સત્પુરુષો તીર્થમાં જવાના બહાને પોતે જ તીર્થોને પવિત્ર કરે છે. અત્રિ, વસિષ્ઠ, ચ્યવન, શરદ્વાન, અરિષ્ટનેમિ, ભૃગુ, અંગિરા, પરાશર, વિશ્વામિત્ર, પરશુરામ, ઉતથ્ય, ઈન્દ્રપ્રમદ, ઈધ્મવાહ, મેધાતિથિ, દેવલ, આર્ષ્ટિષેણ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, પિપ્પલાદ, મૈત્રેય, ઔર્વ, કવષ, અગસ્ત્ય, વ્યાસ, ભગવાન્, નારદ અને બીજા દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ તથા રાજર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ અરુણ વગેરે આવ્યા. તે ઉત્તમ ઋષિઓને આવેલા જોઈ બધાનું પૂજન કરી રાજા મસ્તક નમાવીને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા ।।૮-૧૧।।

એ બધા મુનિઓ સુખરૂપે બેઠા પછી રાજા ફરીને પ્રણામ કરીને એમની સામે ઊભા રહી શુદ્ધ હૃદયથી અઞ્જલિ બાંધીને એ જે કંઈ કરવા માગતા હતા તે તેમને સંભળાવવા લાગ્યા ।।૧૨।।

રાજા બોલ્યા : મોટાએ જેઓના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો છે તેવા શીલવાળા અમો

આજે ધન્ય છીએ, કારણ બ્રાહ્મણોએ ચરણ ધોવાનું ઠેકાણું હોય છે ત્યાં જવાને પણ ક્ષત્રિયો લાયક નથી, કારણ કે પારકી હિંસારૂપ એનું કર્મ નિન્દ્ય છે (તેથી બ્રાહ્મણો એને પોતાની તુલ્ય ગણતા નથી પણ દૂર રાખે છે તે ધન્ય છીએ એમ પરીક્ષિતનું કથન છે) ।।૧૩।।

એવા નિન્દ્ય કર્મવાળો અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિશેષ આસક્તિવાળો એવો જે હું પરીક્ષિત તેને બ્રાહ્મણનો શાપ વૈરાગ્ય કરાવનાર હોવાથી તે શાપરૂપે ભગવાને જ મારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો છે, કારણ કે શાપ વગર વૈરાગ્ય ન થાય અને વૈરાગ્ય ન થાય તો ઘરમાં આસક્તિ રહે તેથી હૃદયમાં ભય જ ઉત્પન્ન થાય ।।૧૪।।

તેથી હું આપની સમક્ષ ગંગાના તીર ઉપર ભગવાન્નું શરણ લઈને આવ્યો છું એમ ગંગાજી તથા આપ જાણો. બ્રાહ્મણે મોકલેલો કપટરૂપ તક્ષક સુખેથી દંશ કરે. આપ બધા ભગવાન્ના ગુણનું ગાન કરો ।।૧૫।।

(હું અપરાધી હોવાથી મારી મુક્તિ થવી સમ્ભવિત નથી અને હું ભગવદીય હોવાથી હું મુક્તિ ઈચ્છતો પણ નથી) આપ બ્રાહ્મણોના ચરણોના પ્રણામ કરી પુનઃ એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું કે કર્મવશાત્ મારે ગમે તે યોનિમાં જન્મ લેવો પડે પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં મારો પ્રેમ સ્થિર રહે, એમના ચરણાશ્રિત મહાનુભાવ ભગવદીયોમાં વિશેષ પ્રીતિ હો અને જગત્ના સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે મારી એકધારી મૈત્રી રહે એવો આશીર્વાદ આપો ।।૧૬।।

સૂતજીએ કહ્યું : એમ નિશ્ચયવાળા રાજા પરીક્ષિતે પોતાના પુત્રને રાજ્યનો ભાર સોંપી ધીર થઈને સમુદ્રની પત્ની ગંગાના દક્ષિણ કિનારે પશ્ચિમ ભાગમાં જેનાં મૂળ રહ્યાં છે તેવા દર્ભના આસન ઉપર સ્થિતિ કરી ।।૧૭।।

આમ જ્યારે રાજાઓમાં દેવ જેવા પરીક્ષિતે ગંગા ઉપર પ્રાયોપ્રવેશ કર્યો અને આકાશમાં દેવના સંઘો વખાણવા લાગ્યા અને ભૂમિ ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા ત્યારે દેવોનાં દુન્દુભિ વાગવા લાગ્યા ।।૧૮।।

ત્યાં જેટલા મોટા ઋષિઓ આવ્યા હતા તેમણે આ રાજાના કર્મની પ્રશંસા કરી અને તમે બહુ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું એમ એના કામને અનુમોદન આપવા લાગ્યા. અને પ્રજા ઉપર અનુગ્રહ કરવો એ જ જેના કર્તવ્યનો સાર છે તેવા એ મહર્ષિઓ ભગવદ્ગુણના શ્રવણની યોગ્યતાવાળા રાજાને કહેવા લાગ્યા ।।૧૯।।

હે રાજર્ષિ શ્રેષ્ઠ! તમે કૃષ્ણને ભજનાર છો તેથી એ માટે આમ સર્વ ત્યાગ કરી

ભગવત્પરાયણ થાઓ તે કાંઈ આશ્ચર્યકર નથી કેમકે તમારા પિતામહોએ પણ ભગવાનની પાસે રહેવાની કામનાથી રાજાઓએ ભોગવેલા રાજ્યાસનને છોડી દીધું હતું ।।૨૦।।

ભગવદ્ભક્તમાં મુખ્ય આ પરીક્ષિત, કલેવર ત્યજી જ્યાં રજોગુણ નથી, શોક નથી તેવા ભગવદ્ધામમાં જાય ત્યાં સુધી અમો બધા અહીં જ રહીશું ।।૨૧।।

આવાં મુનિઓનાં મધુર, ગૌરવવાળાં અને સત્ય વચનો સાંભળીને ભગવાનના ચરિત્રનું શ્રવણ કરવાની ઈચ્છાથી એ બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરીને રાજા પરીક્ષિતે યોગ્ય કહ્યું ।।૨૨।।

રાજાએ કહ્યું : આપ બધા સર્વ સ્થળેથી જેમ સત્યલોકમાંથી વેદો સાક્ષાત્ દેહ ધરીને આવે તેમ, આવ્યા છો તે આપને બીજાઓ ઉપરના અનુગ્રહ સિવાય બીજું કાંઈ પ્રયોજન નથી. આ લોક કે પરલોકમાં બીજું કર્તવ્ય નથી ।।૨૩।।

તેથી હે બ્રાહ્મણો! આપનામાં વિશ્વાસ રાખીને મારે પૂછવાનું છે કે તે આ હું પૂછું છું કે બધાને માટે બધી અવસ્થાઓમાં અને ખાસ કરીને જેનું મરણ નજીક છે તેવા પુરુષોએ, હે નિષ્ણાત વિપ્રવરો! આવશ્યક કર્તવ્ય જેમાં દાનાદિ ધર્મની માફક કાલ વગેરેની શુદ્ધિની પણ જરૂર ન હોય તે આપ વિચાર કરીને કહો ।।૨૪।।

પરીક્ષિત જ્યાં બ્રાહ્મણોને એવો પ્રશ્ન કરે છે. ત્યાં ભગવદિચ્છાથી પૃથ્વીમાં પર્યટન કરતા, કોઈ લક્ષણથી જેમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થઈ શકે તેવા આત્મભાવથી સન્તુષ્ટ, બાલકોથી વીંટાયેલા, અવધૂત વેશવાળા, વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી ત્યાં પ્રકટ થયા ।।૨૫।।

સોળ વર્ષની અવસ્થા હતી. ચરણ, હાથ, સાથળભુજાઓ ખભા, ગાલ અને બીજાં બધાં અંગ સુકુમાર હતાં. નેત્રોમાં મોટાં-મોટાં અને મનોહર હતાં. નાસિકા કંઈક ઊંચી હતી. કાન સરખા હતા. સુન્દર ભમર હતી જેથી મુખ ખૂબ સુન્દર લાગતું હતું. ગળું તો માનો શંખ જ ।।૨૬।।

હાંસડી, ઢાંકેલી છાતી વિશાળ અને ઊંચી, નાભિ આવર્ત (ભમરી)ના જેવી ઊંડી, ઉદર અત્યન્ત સુન્દર ત્રિવલીયુક્ત હતું. લામ્બી લામ્બી ભુજાઓ હતી, મુખ ઉપર વાંકડિયા વાળ વિખરાયેલા હતા. આ દિગમ્બર વેષમાં તેઓ ઉત્તમ દેવતા જેવા તેજસ્વી જણાતા હતા ।।૨૭।।

શ્યામ વર્ણ હતો. મનમોહક યૌવન હતું. અંગની શોભાથી અને રુચિર

મન્દહાસ્યથી સ્ત્રીઓના મનને સુખકર શુકદેવજીનાં દર્શન કરી બધા મુનિઓ પોતપોતાના આસનેથી ઊભા થયા ।।૨૮।।

શુકદેવજીનું સ્વરૂપ જાણી ન શકાય તેવું છે તો પણ મુનિઓ એવાં લક્ષણના જાણનારા હોવાથી જાણી લઈ ઊભા થઈ પરીક્ષિતે આવેલા અતિથિને મસ્તક નમાવી સત્કાર કર્યો એટલે મૂર્ખ લોકો, સ્ત્રીઓ, બાળકો વગેરે શુકને જોવાને પાછળ ફરતાં હતા તે પાછા વળ્યાં. પછી રાજાએ એમની પૂજા કરી અને એ મોટા આસન ઉપર બિરાજ્યા ।।૨૯।।

મહાનમાં મહાન જ્ઞાનીઓને પણ જ્ઞાન આપનાર શુકદેવજી, બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ અને સુરર્ષિઓના સમૂહોથી બેઠા ત્યારે ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓ વડે ચન્દ્ર શોભે તેમ અધિક શોભાવાળા થયા ।।૩૦।।

અકુંઠિત બુદ્ધિવાળા અને શાન્ત થઈને બિરાજેલા મુનિને ભગવદ્ભક્ત પરીક્ષિત પાસે જઈ પ્રણામ કરી મસ્તક નમાવી હાથ જોડી વાણીથી પૂછવા લાગ્યા ।।૩૧।।

રાજા બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! આપ અતિથિરૂપે અહીં પધાર્યા તેથી આપે અમને તો મોટા પુરુષોને પણ સેવા કરવા લાયક બનાવી દીધા. કેમકે અમે ક્ષત્રિયોના વંશમાં ઉત્પન્ન થયા છીએ પણ એમના ધર્મ અમારામાં નથી તે આપે પધારી અમને તીર્થરૂપ કર્યા ।।૩૨।।

જેનું સારી રીતે સ્મરણ કરવાથી ગૃહો પવિત્ર થાય છે તો પછી દર્શન, સ્પર્શ, પાદપ્રક્ષાલન અને આસન વગેરેથી પવિત્રતા થાય એમાં તો શું જ કહેવું? ।।૩૩।।

વિષ્ણુને જોઈને જેમ અસુરો નાસે તેમ હે મહાયોગિન્! મોટાં પાપ પણ આપના સામીપ્યથી તત્કાલ નાશ પામે છે ।।૩૪।।

પાંડુસુતો જેને પ્રિય છે તેવા શ્રીકૃષ્ણ આજે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા કે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પિતામાં બહેન કુન્તીજીને પ્રસન્ન કરવામાટે પાંડવોમાં બન્ધુત્વ સ્થાપન કરી એના વંશની ઉપર પણ પ્રસન્નતા બતાવે છે ।।૩૫।।

નહિ તો કયાંય શોધતાં ન મળો એવા આપનું અમને દર્શન કયાંથી થાય? તેમાં પણ મરણોન્મુખને દર્શન થવું અન એ પણ સિદ્ધ પુરુષ આપ સ્વયં તે-તે ઘરે જઈને કહેતા ફરો છો કે માગો, હું તમને બધાં પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવી આપીશ. આવું અપૂર્વ માગનારામાં **શ્રેષ્ઠ વનીયાનનું** દર્શન એ કૃષ્ણના અનુગ્રહ વગર અશકય હોવાથી આજે કૃષ્ણે મારી ઉપર કૃપા કરી તમને અહીં મોકલ્યા એવી મારી ખાતરી થાય

છે ।।૩૬।।

તેથી અમારા સિદ્ધિરૂપ યોગીજનના ગુરુ એવા આપનેહું પૂછું છું કે પુરુષમાત્રે શું કરવું? તેમાંપણ મૃત્યુ જેનું બારણું ખખડવાતું હોય તેણે અને જીવતાં માણસોએ સર્વથા શું કરવું? ।।૩૭।।

વળી જીવતાએ અને મરણોન્મુખે શું શ્રવણ કરવું, શાનો જપ કરવો, કેવલ કર્મેન્દ્રિયોથી કરવા જેવું શું, સ્મરણ કરવા યોગ્ય શું, ભજન કરવા યોગ્ય શું તે આપ કહો. અને શું ન કરવું, શું શ્રવણ ન કરવું વગેરે પણ હે પ્રભુ! કહો ।।૩૮।।

હે બ્રહ્મન્! આપનાં દર્શન દુર્લભ છે. ગૃહસ્થના ગૃહમાં એક ગાયનું દોહન થાય તેટલો સમય પણ આપનું તો બિરાજવું થતું નથી ।।૩૯।।

એવમાભાષિતઃ પૃષ્ટઃ સ રાજ્ઞા શ્લક્ષ્ણયા ગિરા ।।
પ્રત્યભાષત ધર્મજ્ઞો ભગવાન્ બાદરાયણિઃ ।।૪૦।।

સૂતજીએ કહ્યું : આ પ્રમાણે રાજાએ મધુર વાણીથી શુકદેવજીની સાથે સમ્ભાષણ કરી પૂછ્યું ત્યારે ધર્મોના મર્મજ્ઞ વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી એનો ઉત્તર આપવા લાગ્યા ।।૪૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ પ્રથમસ્કન્ધનો (ઉત્તમપ્રકરણમાં તેરમો)
‘‘પરીક્ષિતનો ગંગા ઉપર પ્રાયોપ્રવેશ શુકદેવજીનું ત્યાં પધારવું’’ નામનો
ઓગણીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રથમસ્કન્ધ સમાપ્ત

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

દ્વિતીયસ્કન્ધ

સાધન નિરૂપણ

સાધન-જ્ઞાનલીલા (અધ્યાય-૧૦)

- પ્ર.૧ તત્ત્વધ્યાન (વસ્તુનિર્ધાર)
- પ્ર.૨ હૃત્પ્રસાદ (શ્રદ્ધા)
- પ્ર.૩ મનન (વિમર્શ)

પ્રથમ સાધનઃતત્ત્વધ્યાન (પ્રકરણ ૧)વસ્તુનિર્ધાર

- સ્થૂલધ્યાન(અધ્યાય-૧)
- સૂક્ષ્મધ્યાન(અધ્યાય-૨)

દ્વિતીય સાધનઃહૃત્પ્રસાદ=ચિત્તશુદ્ધિ (પ્રકરણ ૨) શ્રદ્ધા

- શ્રોતાનો હૃત્પ્રસાદ(અ.૩)
- વક્તાનો હૃત્પ્રસાદ(અ.૪)

તૃતીય સાધનઃમનન
(પ્રકરણ ૩) વિમર્શ

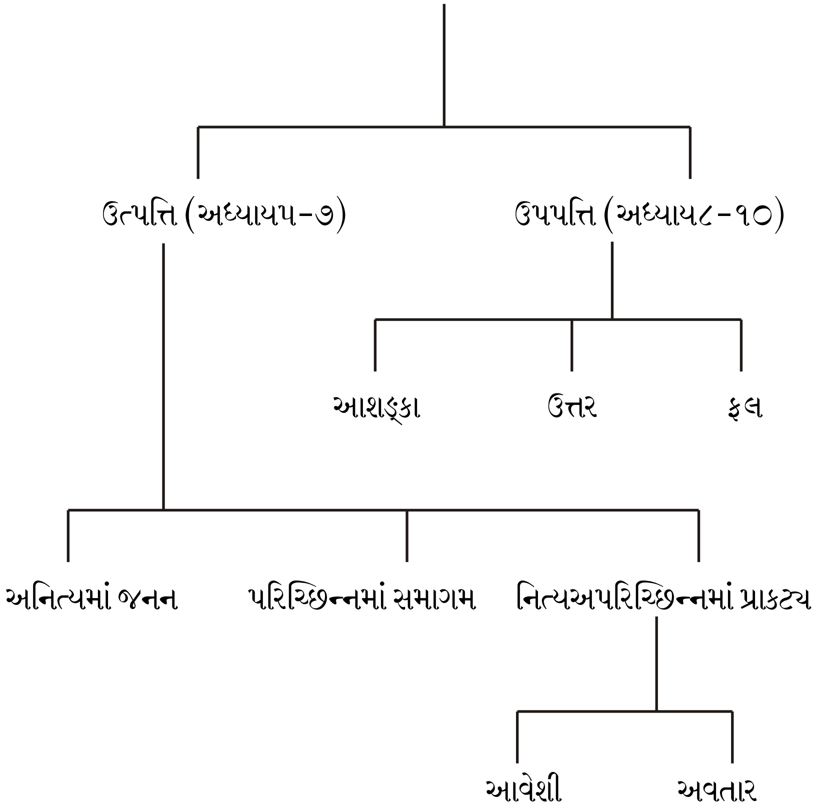
ઉત્પત્તિ (અધ્યાય૫-૭)
ઉપપત્તિ (અધ્યાય૮-૧૦)
આશઙ્કા
ઉત્તર
ફલ
અનિત્યમાં જનન
પરિચ્છિન્નમાં સમાગમ
નિત્યઅપરિચ્છિન્નમાં પ્રાકટ્ય
આવેશી
અવતાર

**પ્રભુ સેવા-મનોરથ-કથા-કીર્તનના નામે
સામગ્રી-ભેટ-દક્ષિણા-ન્યોછાવર માંગનાર તેમજ
તે નિમિત્તે સ્વીકારનાર ને પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં
પાપીમાં પાપી, દુષ્ટમાં દુષ્ટ, અધમમાં અધમ જાણવા.**

દ્વિતીયસ્કન્ધ–જ્ઞાનલીલા

(વામચરણ)

પ્રથમ તત્ત્વધ્યાન પ્રકરણ

અધ્યાય ૧

દશલીલાયુક્ત હરિનું સાંગ શ્રવણ એ જ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે

વિશેષ : પ્રથમસ્કન્ધમાં ત્રણ પ્રકારના અધિકારીઓ કહેવામાં આવ્યા જેવા કે હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ. દ્વિતીયસ્કન્ધમાં અધિકારિઓના કર્તવ્યનો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો છે. એનો નિર્ધાર થયેથી કૃતિનું કથન થશે. તે કર્તવ્ય સ્કન્ધ ત્રીજાથી દ્વાદશસ્કન્ધ સુધી કહેવામાં આવશે. એ જ ઉત્તમ ભગવદ્લીલા.

વસ્તુનિર્ધારિના ત્રણ અંગો છે : ૧. શ્રદ્ધા ૨. વિમર્શ અને ૩. વસ્તુનિર્ધાર. આ ત્રણે અઙ્ગો પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફળ વડે કહેવાશે. એથી ‘વસ્તુનિર્ધાર’ નામના પ્રકરણના બે અધ્યાય છે. ‘શ્રદ્ધા’ નામના બીજા પ્રકરણમાં શ્રોતા અને વક્તા ના ભેદથી બે અધ્યાય છે. શ્રવણના રૂપમાં શ્રદ્ધા ઉપકારક છે તેથી તેનો ઉલ્લેખ અધિકારમાં ન કરતાં જુદો કર્યો છે.

‘વિમર્શ’ નામનું ત્રીજું પ્રકરણ છે તેના બે પ્રકાર છે. ઉત્પત્તિ અને ઉપપત્તિ. ફરી એ દરેકના ત્રણ–ત્રણ ભેદો છે તેથી એના છ પ્રકાર થાય છે તે એક–એક અધ્યાયથી કહ્યા છે. આમ પૂર્વના ચાર અધ્યાયને આ છ અધ્યાય મળી દ્વિતીય સ્કન્ધના કુલ ૧૦ અધ્યાય થયા.

આમાં પહેલા અધ્યાયમાં અધિકારીના કર્તવ્યનો નિર્ધાર કહેવાય છે. તેમાં પણ વસ્તુના તત્ત્વનો નિર્ધાર કરવાનો છે, અર્થાત્ પ્રમાણ ને પ્રમેયનો નિર્ધાર કહેવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમ સ્કન્ધમાં પરીક્ષિતને ઉત્તમ અધિકારી કહ્યા. આવા ઉત્તમ અધિકારીને સત્પુરુષોનો સઙ્ગ થાય તો એણે સર્વતત્ત્વને જાણવાની ઈચ્છાથી પ્રશ્ન કરવો જોઈએ. તેથી પરીક્ષિતે પ્રથમ સ્કન્ધના અન્તમાં બે પ્રશ્નો પૂછયા છે : સર્વાત્મપણાથી શું કર્તવ્ય છે? અને મરતો હોય તેનું શું કર્તવ્ય છે? સર્વાત્મથી કર્તવ્ય કર્યા વગર કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થાય. મરનારના કર્તવ્યનો નિર્ધાર કરવા બીજો પ્રશ્ન છે : આ બે પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં **“યચ્છ્રોતવ્યમથો જાપ્યં યત્ કર્તવ્યં નૃભિઃ પ્રભો। સ્મર્તવ્યં ભજનીયં વા બ્રૂહિ યદ્વા વિપર્યયમ્”** (૧।૧૯।૩૮)આ શ્લોકમાં પૂછાયેલા પાંચ પ્રશ્નોના ઉત્તર આવી જશે. માટે જ અહીં ઉકત બે પ્રશ્નોને સમજવાને માટે સર્વ વસ્તુનું તત્ત્વ કહેવું જોઈએ. તેમાં શ્રદ્ધાને વિચાર ફળ–મુખ છે એનાં અંગરૂપ છે તેથી એની આવશ્યકતાનું વર્ણન તે–તે પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે. અહીં

સર્વાત્મનાં કર્તવ્યનો ઉત્તર **''વરીયાનેષ તે પ્રશ્નઃ''** એમ પ્રશ્નને અભિનન્દન આપી, ૧૪મા શ્લોક સુધી આપવામાં આવે છે. અભિનન્દન આપવું જોઈએ કારણ કે ભૂખ્યો હોય તો જ અન્નદાન યથાર્થ ગણાય તેમ જે આકાંક્ષાવાળો હોય તેને જ કર્તવ્ય કહેવાય. એ કહેવામાં અધિકારનો નિશ્ચય પણ કહેવામાં આવ્યો છે, કારણ કે જો માણસને વિધિ પ્રવર્તાવે એનું ફલ ન કહેવામાં આવે તો એ કર્તવ્યમાં પ્રત્યનવાળો ન થાય તેથી ફલનો નિર્ધાર કરવામાટે અધિકારી કહેવો જોઈએ તેમાં ત્રણ દોષ દૂર કરવામાટે એ વાત ત્રણ શ્લોકથી કહેવામાં આવે છે. તેમાં પહેલા શ્લોકમાં શુકદેવજી પરીક્ષિતના પ્રશ્નને વખાણે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

વરીયાનેષ તે પ્રશ્નઃ કૃતો લોકહિતો નૃપ ।।
આત્મવિત્સમ્મતઃ પુંસાં શ્રોતવ્યાદિષુ યઃ પરઃ ।।૧।।

શુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્! તમારો પ્રશ્ન શ્રેષ્ઠ છે. આત્માને જાણનાર પુરુષો એમાં સમ્મત થાય એટલુંજ નહિ પણ શ્રવણ કરવા જેવા વિષયોમાં પણ એ શ્રેષ્ઠ હોવાથી એનાથી લોકહિત થાય તેવો છે ।।૧।।

હે રાજેન્દ્ર! ઘરમાં બુદ્ધિ રાખવાથી આત્માના તત્ત્વોને ભૂલી જતા ગૃહસ્થો ઘરની હજારો બાબતોમાં ખૂંપેલા હોય છે ।।૨।।

ગૃહસ્થ લોકોની રાત્રિ નિદ્રામાં કે સ્ત્રીસંગમાં અને દિવસ ધનની હાય હાયમાં કે કુટુમ્બનું ભરણ-પોષણ કરવામાં જાય છે ।।૩।।

દેહ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ એ સર્વ આત્માની સેના છે, છતાં તે અસત્ (દુષ્ટ) છે તેમાં પાગલ બનેલો સંસારી એને મરતાં જુએ છે છતાં એ ન મરેલાં હોય એવું માની કાર્ય કરે છે ।।૪।।

(કારિકા : બુદ્ધિ, આયુષ્ય અને દોષોનો અભાવ એ આત્માનું જ્ઞાન થવાનાં કારણ છે. આ ત્રણ જેનામાં ન હોય તે અધિકારી નથી) તેથી હે ભારત! જેઓ અભયને ઈચ્છે છે. તેમણે સર્વના આત્મા ભગવાન્ હરિ જે ઈશ્વર છે તેનાં *શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ કરવાં ।।૫।।

વિશેષ : અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવાના વિધિઓ છોડી ભગવાનૂનું શ્રવણ કરવાનો વિધિ અવૈદિક નથી. પ્રમાણબળ કરતાં પ્રમેયબળ મોટું છે. મોક્ષની ઈચ્છા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો જ કરે એવો નિયમ નથી. જેણે પૂર્વે બહુ પુણ્ય કર્યા હોય તેવા અત્રૈવર્ણિકોને એટલે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય સિવાયનાને પણ મોક્ષ મેળવવાની ઈચ્છા થાય છે. એમને માટે વેદે કોઈ વિધાન કરી

અભય કરવાનો આદેશ કર્યો નથી એને માટે સાધન કહેવું જોઈએ. આવા અત્રૈવર્ણિકને માટે પુરાણે કહેલ સાધનથી જો ત્રૈવર્ણિકનો પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો હોય તો એ અવશ્ય કરવા જેવો અને સહેલાઈથી બની શકતો સર્વોપયોગી એક ઉપાય કહેવો જોઈએ. એ ઉપાય તો સર્વના આત્મા ભગવાન્ હોય તેથી ભગવાન્ના સમ્બન્ધવાળો ઉપાય કહેવો જોઈએ. ''આત્મા વા અરે શ્રોતવ્યઃ'' આત્માનું નિશ્ચય પૂર્વક શ્રવણ કરવું. 'આત્મા' એટલે સર્વનો આત્મા. સર્વાત્મા અને શરીરમાં રહેલ આત્મા માં અંશાંશિભાવે અભેદ હોવાથી આત્મામાં ગૌણતા નહિ આવે અને બ્રહ્મસૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ''ફલમત ઉપપત્તેઃ'' ફલરૂપ ભગવાન્ છે. તેથી કેવલ જ્ઞાનથી મોક્ષ થતો નથી. જ્યારે ભગવાનના ગુણ ગાઈએ ત્યારે ભગવાન્ પ્રસન્ન થઈ એને મોક્ષનું દાન કરે. જો એ ભગવાન્ નિર્ધર્મક હોય વા શારીરાત્મારૂપ હોય તો ફલ ન આપી શકે. એટલે ગુણવાળા સમર્થ ભગવાન્નું શ્રવણ કરવાનું શ્રુતિ કહે છે. આત્માનો અર્થ કેવળ ચિતિશક્તિ લેવાનો નથી. વેદનો અર્થ પણ 'આત્મ'શબ્દથી છ ગુણવાળો આત્મા એવો લેવો. ફલમાં ''દુઃખ દૂર થાય'' અને ''સુખ મળે'' એ બે ગણાય છે. તેમાં દુઃખ દૂર કરવામાં બુદ્ધિની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ થાય છે. શ્રવણ કે શ્રવણથી થતા જ્ઞાનથી દુઃખ દૂર થશે પણ પરમાનન્દ નહિ મળે. માટે એવા ભગવાન્નું શ્રવણ કરવું જે દુઃખને હરનાર હોય તેમ જ સુખોનું દાન કરનાર પણ હોય. તેથી ચાર ધર્મવિશિષ્ટ એવા આત્માનું શ્રવણ કરવું (સર્વાત્મા, ભગવાન્ હરિને ઈશ્વર). શ્રીભાગવત ભક્તિફલક શાસ્ત્ર છે. એ શ્રવણ, કીર્તન ને સ્મરણ નાં સાધન પ્રેમ થાય એટલા માટે કહે છે. પછી તો સ્નેહ જ આગળની ભક્તિ કરાવશે. શ્રવણ, કીર્તન ને સ્મરણ એ ત્રણેમાં પ્રત્યેકનું ફલ મોક્ષ છે. મોક્ષ એટલે ભગવાન્માં પ્રવેશ. શ્રવણ, કીર્તન ને સ્મરણ કરવાં તે દેહપાત પર્યન્ત કરવાં; તો જ એ મોક્ષ આપે. ત્રૈવર્ણિકો વૈદિક પ્રકારથી અને ભાગવતોક્ત પ્રકારથી ભગવત્પ્રવિષ્ટ થાય છે; એ સિવાયના કેવળ ભાગવતમાં કહેલા પ્રકારથી ભગવત્પ્રવિષ્ટ થઈ શકે છે.

મનુષ્ય જન્મનો આટલો લાભ જ છે કે ગમે તે પ્રકારે સાંખ્યથી, યોગથી અથવા પોતાના ધર્મની નિષ્ઠાથી-જીવનને એવું બનાવી લેવાય કે મૃત્યુ સમયે ભગવાન્નું સ્મરણ અવશ્ય થાય ।।૬।।

હે રાજા, ઘણું કરીને મુનિઓ વિધિ-નિષેધનો ત્યાગ કરી પોતે નિર્ગુણ ભગવાન્માં નિષ્ઠા રાખી ભગવદ્ગુણના અનુકથનમાં રચ્યા રહે છે ।।૭।।

દ્વાપરયુગનાં પ્રારમ્ભમાં હું મારા પિતા દ્વૈપાયન પાસે વેદતુલ્ય આ શ્રીભાગવત્ પુરાણ ભણ્યો હતો ।।૮।।

હું નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાળો હતો છતાં ભગવાન્‌ની લીલાએ મારું ચિત્ત હરી લીધું. તેથી હે રાજર્ષિ! હું આ શ્રીભાગવત્ ભણ્યો ।।૯।।

તમે મહાપુરુષના સમ્બન્ધી છો તેથી એ ભાગવત્ તમને સંભળાવીશ. જો એમાં શ્રદ્ધા રાખવામાં આવે તો એવી શ્રદ્ધા રાખનારની બુદ્ધિ તત્કાળ મોક્ષદાતા ભગવાન્‌માં અનન્ય થાય છે ।।૧૦।।

હે રાજન્! જે યોગીઓ સંસારથી વિરક્ત થયેલા હોય ને બ્રહ્માનન્દ મેળવવાની ઈચ્છાવાળા હોય તેમણે ભગવન્નામનું કીર્તન કરવું એજ એમનું કર્તવ્ય છે એ વાત નિર્ણીત થયેલી છે ।।૧૧।।

જેને જીવનની કિંમત નથી તેવા માણસને ઘણાં વર્ષોનું આયુષ હોય તો પણ શું? જો માણસ આયુષ્યની કિંમત જાણતો હોય તો બે ઘડી જેટલા ટૂંકા સમયમાં પણ એ પોતાનું શ્રેય કરી શકે છે ।।૧૨।।

ખટ્વાંગ નામના રાજર્ષિએ જાણ્યું કે મારું પૃથ્વી ઉપર બાકી આયુષ એક મુહૂર્ત (=૪૮ મિનિટ) છે છતાં એટલા વખતમાં બધું છોડી એ ભગવાન્‌ના અભયધામમાં પહોંચી ગયા ।।૧૩।।

હે કુરુકુલોત્પન્ન! તમારે તો હજુ સાત દિવસ જીવવાનું છે; તેટલા વખતમાં પરલોકમાટે જે સાધન કરવાનું હોય તે તમે કરી શકો એમ છો તો એ કરી લો ।।૧૪।।

પુરુષને જ્યારે અન્તકાળ આવે ત્યારે એણે ભય છોડી દેવો એટલું જ નહિ પણ દેહ અને દેહના સમ્બન્ધીઓમાં સ્પૃહારૂપ પાશને વૈરાગ્યરૂપી શસ્ત્રવડે છેદી નાંખવો. ધીર બનીને ગૃહનો ત્યાગ કરવો. પવિત્ર તીર્થોમાં સ્નાન કરવું. પવિત્ર એકાન્ત સ્થાનમાં બેસી વિધિ પ્રમાણે આસનની કલ્પના કરીને અ, ઉ અને મ્ (ૐકારરૂપ) ત્રણ અક્ષરોવાળા પરબ્રહ્મનો મનથી અભ્યાસ કરવો. શ્વાસને જીતવો, મનનું નિયમન કરવું, છતાં ૐનું વિસ્મરણ થવા દેવું નહિ. (૧૫।૧૬।૧૭)

મનથી ઈન્દ્રિયોને રોકવામાં વિષયો દોષવાળા છે એવી બુદ્ધિની સહાય લેવી અને ઈન્દ્રિયોને વિષયો તરફ જતાં અટકાવવી અને કર્મો વડે ચંચલ થઈ ગયેલા મનને ભગવાન્‌રૂપ શુભ અર્થમાં લગાડવું ।।૧૮।।

બધા અવયવોમાં લાગેલા મનને એમાંથી છૂટું ન કરતાં મૂર્તિના એક અવયવમાં લગાડી એનું ધ્યાન કરવું, પછી એમાં મનને લીન કરીને કાંઈ પણ યાદ ન કરતાં નિર્વિષય બનાવવું એનું નામ ‘સમાધિ’ ।।૧૯।।

આવી રીતે રોકેલું મન જ્યાં પ્રસન્નતામાં રહે છે તે વિષ્ણુનું પરમ પદ કહેવાય. રજોગુણ અને તમોગુણ થી ખેંચાયેલું મન મૂઢ બની જાય છે. જો મનને ધારણાવડે નિરુદ્ધ કરવામાં આવે તો એ ધારણા ધીર પુરુષના મનના મેલને દૂર કરે છે ।।૨૦।।

જે ધારણા કરતાં યોગીને જલદીથી ભક્તિ લક્ષણવાળો યોગ સિદ્ધ થાય તે ધારણાના મનોહર આશ્રયરૂપ ભગવાન્નું ધ્યાન કરવું ।।૨૧।।

રાજાએ કહ્યું કે બ્રહ્મન્! આપે ધારણા કરવાનું કહ્યું તો ધારણા કયાં કરવી, કેવી રીતે કરવી? જેવી ધારણા કરવાથી પુરુષના મનનો મેલ દૂર થાય તેવી ધારણા આપ કહો ।।૨૨।।

શુકદેવજીએ કહ્યું : આસનનો જય મેળવવો, શ્વાસને જીતવો, સંગને જીતવો અર્થાત્ મનને વશ કરવું, ઈન્દ્રિયોને જીતવી અને ભગવાન્ના સ્થૂળરૂપમાં બુદ્ધિવડે મનને સારી રીતે ધારણ કરવું ।।૨૩।।

જેમાં આ આખું વિશ્વ થયું, થશે અને થાય છે એ ત્રિકાળયુક્ત દેખાય છે તે સ્થૂલમાં પણ સ્થૂલતર એ ભગવાન્નો *દેહ છે ।।૨૪।।

વિશેષ : ભગવાન્નો દેહ એ જ વિશેષ, 'વેઃ' એટલે કાળનો શેષ તે વિશેષ. કાળ ભગવાન્ની ચેષ્ટારૂપ છે. એ ચેષ્ટાનો આધાર દેહ હોય. દેહને આત્માનો સંયોગ છે એમ સાંખ્યવાદીઓ કહે છે; દેહમાં આત્માનો અધ્યાસ છે એમ એકદેશી યોગીઓ કહે છે; દેહમાં આત્માનો આવેશ છે એમ કેટલાક કહે છે; અહંકારથી હું પણુ આવે છે એમ બીજા કહે છે. પરન્તુ ભગવાન્નો અને જીવનો સ્વસ્વામિભાવ સમ્બન્ધ છે. પોતાના સ્વરૂપમાં રહી ભગવાન્ સર્વ કરવાને સમર્થ છે, છતાં સર્વનું પોષણ કરવાને સ્વરૂપથી વધારે સુખ આપવાને પોતે પુષ્ટ થઈને સર્વ કાર્ય કરે છે. રૂપ ભગવાન્ની ધારણાનો વિષય છે. પોતે એક જ સ્થળમાં દેખાય છે, છતાં બીજે હોવાનું અનુમાન એનાથી થઈ શકે છે. વેદમાં કહ્યું છે કે **પૃથનાત્ પૃથિવી** મોટી હોવાથી સ્થૂળ છે, વધારે સ્થૂળ છે. વિરલ અવયવ તે સૂક્ષ્મ અને ઘણા અવયવો એકઠા થાય તે સ્થૂળ; આકાશ સૂક્ષ્મ. પૃથ્વી સ્થૂળ. ઘણા અવયવો અવયવીને ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ દેહથી પણ ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે એને સ્થૂળપણું કહ્યું છે. એ ભગવાન્ બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરે તો બુદ્ધિને પણ શુદ્ધ કરે. એ સ્થૂળ બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ વિષયને ન ગ્રહણ કરે માટે એના રજોગુણને તમોગુણ ભગવાન્ દૂર કરે છે. તેથી એ ભગવાન્ સુન્દર છે. એ સર્વ વિશેષના સમવાયરૂપ છે તેમાં બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. આકાશાદિ સ્થૂળ કરતાંયે ભગવાન્ સ્થૂળ છે કેમકે એમના અવયવો વૃદ્ધિને પામ્યા છે. માટે જ આકાશ શરીર બ્રહ્મ છે. બધાં રૂપોનો આ ભગવદ્રૂપમાં સમ્ભવ છે. માટે જ આ ધ્યાનનું સ્થાન થયું છે.

કાર્યદ્વારા કાળ પણ એમાં પ્રવેશ કરે છે. ગુણના કાર્યોથી કાળ પણ ત્રણ ગુણવાળો થાય છે. કાર્ય સહિત કાળ ભગવચ્ચેષ્ટારૂપ છે તેથી એ ભગવત્કાર્ય છે.

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર ને મહત્તત્વ એ સાત એનાં આવરણ છે. એવા બ્રહ્માંડકોશાત્મક શરીરમાં જે વૈરાજ* પુરુષ રહે છે તે ભગવાન્ ધારણાના આશ્રયરૂપ છે, અર્થાત્ એ ભગવાન્‌ની ધારણ કરવાની છે ।।૨૫।।

વિશેષ : વૈરાજ ધ્યાનનો વિષય નથી પણ આશ્રય છે. સાક્ષાત્ વિષય ભગવાન્ છે, આધારરૂપ વિરાટ પુરુષ છે. સ્વાત્મામાં સિદ્ધ ભગવદ્રૂપ છે તેના કરતાં સિદ્ધ સાધન દોષ ન હોવાથી અને સ્મરણ માત્રના વિષય ભગવાન્ હોવાથી, ધ્યાન સિદ્ધ થવા માટે આધારરૂપ ભગવાન્ ધ્યાનનો વિષય થાય છે. વૈરાજ વિરાટ શરીરમાં રહે છે તે કોઈ જીવવિશેષ નથી. જે વૈરાજ પુરુષ તે જ ભગવાન્. યોગીઓ એને પ્રત્યક્ષ કરે છે. એ જ ધારણાના આશ્રયરૂપ છે. મહેલમાં રહેતા રાજાની પેઠે શરણે આવનારને અવશ્ય ફળ આપશે.

પાતાળલોક એ વૈરાજ પુરુષના ચરણનું તળિયું છે. એડી અને પંજા રસાતળ છે. મહાતલ ઘૂંટી છે. તલાતલ ખરેખર પુરુષની પિંડીઓ છે. બે ઘૂંટણ સુતળ છે. વિશ્વમૂર્તિ તે વૈરાજના બે સાથળ. એ વિતળ તથા અતળ છે. હે મહીપતિ! મહીતળ એની કેડ છે. આકાશ એની નાભિ છે. ઉરઃસ્થળ તે જયોતિઃસ્થાન છે. મહર્લોક એની ડોક છે. જનલોક એનું ખરેખર મુખ છે. તપલોક આદિપુરુષ વૈરાજનું લલાટ છે. સહસ્ર મસ્તકવાળા વૈરાજનું મસ્તક સત્યલોક છે ।।૨૬-૨૮।।

ઈન્દ્રાદિ દેવો એના બાહુરૂપ છે. (એ લોકોને કર્મનાં ફળ આપનાર છે) દિશાઓ એના કાન છે. એનો શબ્દ તે ભગવાન્‌ની કર્ણેન્દ્રિય છે. બેઉ અશ્વિનીકુમારો ભગવાન્‌ની નાસિકાનાં છિદ્રો છે. ગન્ધ એની ઘ્રાણેન્દ્રિય છે. પ્રજ્વલિત અગ્નિ એનું મુખ છે. દ્યૌલોક (સ્વર્ગ) ભગવાન્‌નાં બે નેત્રો છે અને સૂર્ય એની જોવાની શક્તિ છે. રાત અને દિવસ એ વિષ્ણુ ભગવાન્‌ની પાંપણો છે. એની ભ્રૂકુટીનો વિલાસએ બ્રહ્માનું સ્થાન છે. જળ એનું તાળવું છે. રસ એની જિહ્વા છે. છન્દો અનન્તના યશને ગાય છે. ભગવાન્‌ની દાઢી યમરૂપ છે. એમના દાંતો સ્નેહની કલા છે. જનોને ઉન્માદ કરાવનારી માયા ભગવાન્‌નું હાસ્ય છે. નિત્યપ્રવાહ સૃષ્ટિ ભગવાન્‌નો કટાક્ષપાત છે. લજ્જા ઉપલો હોઠ છે. નીચલો હોઠ લોભાત્મક છે. એનું સ્તન ધર્મનું સ્થાન છે અને પીઠ અધર્મનો માર્ગ છે. બ્રહ્મા એની ગુહ્યેન્દ્રિય છે. મિત્ર અને વરુણ એના અંડકોશ છે. સમુદ્રો એનું પેટ છે. પર્વતો એનાં હાડકાંનો સમુદાય છે. નદીઓ એની નાડીઓ છે. હે

રાજન્! વૃક્ષો વિશ્વ શરીરવાળાં એનાં રોમ (રુવાડાં) છે. અનન્ત પરાક્રમવાળા ભગવાન્નો શ્વાસ વાયુ છે. ગતિ (ગમન) તે આયુષ છે. ગુણનો પ્રવાહ તે ભગવત્કર્મ છે. એના કેશ મેઘ છે. હે કુરુવર્ય! એનું વસ્ત્ર બન્ને સન્ધ્યા છે. પ્રકૃતિ એનું હૃદય છે. ચન્દ્રમાં એનું મન છે, જે બધા વિકારોનો ખજાનો છે. મહત્તત્ત્વ એની જ્ઞાનશક્તિ છે. મહાદેવ એનો અહંકાર છે. ઘોડા, ખચ્ચર, ઊંટ, હાથી એ એના નખ છે. બધાં મૃગોને પશુઓ એની શ્રોણિ (કેડનો પાછલો ભાગ) છે. પક્ષીઓ એનું કલાકૌશલ છે. મનુ એની ઈચ્છા મનુષ્ય એનું રહેવાનું સ્થાન છે. ગન્ધર્વો, વિદ્યાધારો, ચારણો અને અપ્સરાઓ એના સ્વર અને અસુરોના સમૂહમાં શ્રેષ્ઠ પ્રહ્લાદ એની સ્મૃતિ છે. બ્રાહ્મણ એનું મુખ છે. ક્ષત્રિયો એની ભુજા છે. વૈશ્યો એની સાથળ છે. શૂદ્ર એના ચરણ છે. નાના દેવગણથી યુક્ત* જે દ્રવ્યનો સમુદાય છે તે એનો યજ્ઞ છે ।।૨૯-૩૭।।

વિશેષ : દેવો સર્વ લોકમાં ફરે છે. એ ઈન્દ્રિયોના અધિદેવો છે. ઈન્દ્રાદિ દેવો કર્મના ફળને આપનારાં છે તેથી તેઓ ભગવાન્ના બાહુ કહેવાય છે. દિશાઓ ભગવાન્ના કાનરૂપ હોવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિય છે. અશ્વિનીકુમારો યજ્ઞ ભગવાનનાં બે નાકરૂપ છે. આપણી ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા તે ભગવાન્ની ઈન્દ્રિયોના ગોલક; આપણા વિષયો તે ભગવાન્ની ઈન્દ્રિયો. સ્વર્ગલોક શિશુમાર સ્થાનરૂપ છે. એવી રીતે ભગવાન્ની ઈન્દ્રિયોની બધી વ્યવસ્થા સમજવી. ભગવાન્ વિશ્વરૂપ છે. એ જ અન્નાચ્છાદન-ખાવાનું ને શરીર ઢાંકવાનું કામ કરે છે, અથવા એ રૂપ પોતે થાય છે. એ અનન્તવીર્ય ભગવાન્ની નાસિકામાં ચાલતો વાયુ તે આ વાયુ છે. એનું હલન ચલન તે લોકનું આયુષ છે. સત્ત્વ, રજસ અને તમસમાંથી દેવો, પશુઓ અને મનુષ્યોનો જે પ્રવાહ થયો છે તે ભગવાન્નું કર્મ છે. મેઘો એના કેશ છે. સવાર સાંજની સન્ધ્યા એનું વસ્ત્ર પીતામ્બર છે. પ્રકૃતિ એનું હૃદય છે. ચન્દ્રમાં સર્વ વિકારના બીજરૂપ ભગવાન્નું મન છે. એ મન તો આધિદૈવિક છે. એના વિકાસથી બધાના મનના વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનશક્તિ તે મહત્તત્ત્વ, અહંકાર તે મહાદેવ. એ સર્વાત્માનો અહંકાર તેથી એની સ્થિતિ સર્વત્ર કહી. ભગવાન્ને અવયવ નથી તો પણ બધાં પશુઓ એની કેડની પાછળના ભાગરૂપ છે, પક્ષીઓ એની હુન્નરકલા છે. મનુ એની ઈચ્છા છે. મનુષ્ય એનું ઘર છે, ગન્ધર્વ, વિદ્યાધર, ચારણ, અપ્સરા એના રાગવિશેષ સ્વર છે. પ્રહ્લાદ એના સ્મરણરૂપ છે. અસુરોની સેના એના પરાક્રમરૂપ છે. બ્રહ્મભાવ એ એક ધર્મ છે તે ધર્મ જેનામાં વિદ્યમાન હોય તે બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણપણું વ્યક્તિ રહેવા છતાં દૂર થાય છે, બ્રાહ્મણ્યમાં લક્ષણા સિવાય બીજી વૃત્તિની કલ્પના

કરવી નહિ. એમાં નિયતવ્યંજકતા (=ચોકક્સ જણાવનારું ચિહ્ન) નથી માટે એ જાતિ નથી. જો બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલ બ્રાહ્મણ કહેવાય તો બ્રહ્મામાં તથા સનકાદિમાં એ લક્ષણ વ્યાપ્ત થઈ શકતું નથી. ઋષભદેવના સો પુત્રોમાંથી ૮૧બ્રાહ્મણો થયા તે જગ્યાએ પણ એ લક્ષણ વ્યાપક નથી. માટે બ્રાહ્મણ્ય એ કોઈ દેવતા વિશેષ છે. એ દેવતા જે દેહમાં પ્રકટ થાય તે દેહ બ્રાહ્મણ કહેવાય. તેથી જ શાપાદિથી બ્રાહ્મણ શૂદ્ર થઈ જાય છે. ચાંડાળ બની જાય છે; ને અનુગ્રહથી બ્રહ્મત્વ આવે છે. એ બ્રાહ્મણ્ય ઉપનયન સંસ્કારથી દેહમાં આવે છે એમ માનવામાં આવે તો બહુ વાકયોની સંગતિ થઈ શકે. આવી રીતે ક્ષત્રત્વ પણ દેવતા સમજો. પ્રકટાગ્નિ બ્રહ્મના મુખરૂપે કહ્યો છે તે વાણીના પ્રકાશ માટે કહ્યો છે. વાણીના દેવતા અગ્નિ છે. ઈન્દ્રાદિ હવિ ભોગવનાર ભગવાન્‌ના બાહુ છે. રસના અધિષ્ઠાત્રી દેવતા વરુણ છે. રસના ભોક્તા બ્રાહ્મણ્ય છે; તેમજ રક્ષણકર્તા ક્ષત્ર છે, વૈશ્યો ઊરુ છે. એ અતળ ને વિતળરૂપ છે. એને વૈશ્યપણું છે. કેમકે ઊરુ સ્થિતિસ્થાપક છે. આશ્રય કર્યો છે કૃષ્ણવર્ણનો જેણે એ શૂદ્રત્વ કહેવાય; અથવા વેદ સિવાયની વિદ્યા કહેવાય. કર્મ બે પ્રકારના છે : સ્વાભાવિક ને વૈશેષિક, સ્વાર્થ કર્મ અને પરાર્થ કર્મ. સ્વાર્થ કર્મ તે કર્મનો વિસ્તાર એટલે સપ્તતન્તુ (યજ્ઞ)નો વિસ્તાર તે. સત્ર અને અહીનાદિ યાગમાં ભગવાન્‌નું કર્મ આવે છે તેનાં બે અંગ છેઃઅગ્નિ, સૂર્યાદિ દેવગણો અને વ્રીહિ, યવ વગેરે દ્રવ્ય. ‘‘દેવતાને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યનો ત્યાગ’’ એનું નામ ‘યાગ’. એવી રીતે સર્વ પદાર્થો ભગવદ્રૂપ છે; સર્વ પદાર્થો ભગવાન્‌ના શ્રીઅંગમાં રહે છે.

મેં તમને જે વિરાટ દેહનો પ્રકાર કહ્યો તેટલોજ વિરાટ દેહ છે. એ ભગવાન્‌નું સ્થૂળ રૂપ છે. એ સિવાય બીજું કાંઈ જાુદું નથી. એ ભગવન્મૂર્તિ સ્થૂળ છે. એમાં બુદ્ધિની સાથે મનને લગાડવું ।।૩૮।।

સ સર્વધીવૃત્ત્યનુભૂતસર્વ આત્મા યથા સ્વપનજનેક્ષિતૈકઃ ।।
તં સત્યમાનન્દનિધિં ભજેત નાન્યત્ર સજ્જેદ્યત આત્મપાતઃ ।।૩૯।।

સ્વપ્નમાં અનેક દેહોનો જોનાર આત્મા વિરાટ એક છે તેમ એ વિરાટ સર્વાત્મા હોવાથી સર્વની બુદ્ધિવૃત્તિમાં રહી સર્વનો અનુભવ કરનાર છે. એ સત્ય છે, આનન્દનો નિધિ છે એ જ ભજનીય છે. બીજે આસક્ત થનારનો પાત (સંસાર) થાય છે માટે એને છોડીને બીજામાં આસક્ત ન થવું ।।૩૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દ્વિતીયસ્કન્ધનો (તત્ત્વધ્યાન પ્રકરણનો પહેલો)
‘‘દશલીલાયુક્ત હરિનું સાંગશ્રવણ એ જ મનુષ્ય કર્તવ્ય છે’’નામનો
પહેલો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨
સાધનથી વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય

વિશેષ : ભગવાન્‌ના ખરા તત્ત્વને જાણવા માટે પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રમાણ અને પ્રમેયનો નિર્ધાર કર્યો. અહીં પ્રમાણ એટલે શ્રુતિમૂલક યુક્તિ અને યોગ સાધક મન અને પ્રમેય એટલે સર્વ ભૂતનો અવયવ વિન્યાસ કર્યો તે પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રમાણ અને પ્રમેય સાથે ભગવાન્‌નું બહારનું સ્વરૂપ કહેવાયું કેમકે આન્તર જ્ઞાન બહારના જ્ઞાનને અધીન છે. આવી રીતે તત્ત્વનો નિર્ધાર આન્તર અને બહારના જ્ઞાનને અધીન હોવાથી એમ કરવામાં આવ્યું છે, અન્દરનું જ્ઞાન યોગથી થતું: **''યન્ન યોગેન સાંખ્યેન''** તે આન્તર ભક્તિમાર્ગથી સિદ્ધ થાય છે. એ પણ ફલ અને સાધન જાણવાથી થાય છે.માટે પ્રથમ સાધનથી અને પછી ફલથી એનો નિશ્ચય કરે છે. તેથી કહેવામાં આવનાર સાધન ફલના શેષરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન એ લૌકિક બુદ્ધિના વિષયરૂપ થશે. એમ સર્વ વસ્તુનો નિર્ધાર કરવાને પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રમાણને પ્રમેય કહ્યાં. જુદાં દેખાતાં છતાં બ્રહ્માંડનો ભગવાન્‌માં પ્રવેશ છે. ભગવાન્ એના દ્રષ્ટા છે એમ પ્રસંગથી કહ્યું. તો પણ એ બહારનું ભગવાનનું રૂપ છે. તેથી એના ખરા રૂપનો નિર્ધાર થઈ શકતો નથી. તેથી આ બીજા અધ્યાયમાં ક્યા રૂપથી એ સાધનરૂપ બને છે તથા ક્યું એનું રૂપ ફલરૂપ છે એનો વિચાર કરવામાં આવે છે એ સર્વ ત્યાજ્ય છે, અર્થાત્ ત્યાગ સાધન છે; એટલે અવાન્તર ફલપણાથી ફલરૂપ પરિત્યાગ કરનારું જીવનું સ્વરૂપ એ સાધન છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ એનું ફળ છે એવો એમાંથી નિર્ધાર થાય છે પૂર્વે કહેલા ફલ અથવા સાધનનો આ આન્તર ફળમાં ઉપયોગ કહેવામાટે એનો વૈરાગ્ય કરાવવામાં ઉપયોગ છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

એવં પુરા ધારણયાઽઽત્મયોનિર્નષ્ટાં સ્મૃતિં પ્રત્યવરુધ્ય તુષ્ટાત્ ।।
તથા સસર્જેદમમોઘદષ્ટિર્ યથાપ્યયાત્ પ્રાગ્ વ્યવસાયબુદ્ધિઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એમ પ્રથમ બ્રહ્માજીએ ભગવાનની *ધારણા કરી ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કર્યા ને પોતાની નષ્ટ થયેલી બુદ્ધિને પાછી સૃષ્ટિ કરવાને પ્રાપ્ત કરી અને ઉદ્યોગ કરવાની બુદ્ધિથી પ્રલય પહેલાં જેવું જગત્ હતું તેવું જગત્ સર્જન કર્યું. કેમકે એમનું જ્ઞાન સફળ છે ।।૧।।

વિશેષ : ભગવાન્‌ના સન્તોષમાં પહેલું જ્ઞાન હતું તે કારણરૂપ છે એ બાળક પાસેનો પદાર્થ બાપ છુપાવી દે, પરન્તુ ઉપાય વડે બાળક એ જાણી જાય તો બાપ ખુશ થાય છે. સૃષ્ટિની પૂર્વે બ્રહ્મા

ભગવાન્‌ની પાસે હતા. તે ભૂમિના ભોગને માટે પૃથ્વીમાં આવ્યા એથી જ્ઞાન નષ્ટ થયું. એમણે એ જ્ઞાન ધારણારૂપ ઉપાયથી સમ્પાદન કર્યું તેથી ભગવાન્ સન્તુષ્ટ થઈ મિત્ર થયા. એવી જ રીતે સ્વરૂપના દાનમાં ધારણા પ્રથમ સાધન છે. પ્રસન્ન થયેલ ભગવાન્‌થી સ્મરણ થતાં ભગવાન્‌માં લીન થયેલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.

શબ્દબ્રહ્મ એટલે વેદપ્રતિપાદિત માર્ગની રીતિ એવી છે કે ખોટાં નામોથી સાધનની બુદ્ધિ ધ્યાન કર્યા કરે તો તેથી એ સાધનને એનાથી તે-તે ફળની વાસના રહ્યા કરે છે અને તે-તે માર્ગમાં ફરે છે છતાં એને તે-તે અર્થો મળતા નથી. અર્થાત્ એ માયામય વાસનામાં સૂતો રહે છે એ અજ્ઞાનમાં રહ્યા કરે છે ને એમાંથી નીકળી શકતો નથી. તેથી ડાહ્યા માણસે વેદમાર્ગમાં જેટલો અર્થ હોય તેટલો જ સાવધાનીથી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવડે કરવો. બીજી રીતે એ પ્રાપ્ત થતો હોય એમાં ખોટી મહેનત ન કરવી ।।૨-૩।।

પૃથ્વી સૂવાને માટે છે તો પછી શય્યાને માટે મહેનત શા માટે કરવી? બે ભુજાઓ સાબૂત છે તો ઓશીકાને માટે કાં પ્રયાસ કરવો? અંજલિરૂપી પાત્ર છે તો પછી ઘણાં થાળી વાડકા શા માટે જોઈએ? (ઉનાળામાં) દિશા અને (શિયાળામાં) વલ્કલ મળે છે તો પછી રેશમી વસ્ત્રોનું શું કામ છે? ।।૪।।

શું લોકોએ ફેંકી દીધેલાં વસ્ત્રોના ટુકડા, રસ્તામાં ઓછા મળે છે? શું પગથી જળ પીનાર અને પારકાને માટે દેહ ધરનારાં વૃક્ષો ભિક્ષા આપતાં નથી? જળનું કામ પડે તો શું નદીઓ સુકાઈ ગઈ છે? રહેવું હોય તો ગુફાઓમાં દ્વાર પર શું કોઈએ પહેરા રાખ્યા છે? અરે ભાઈ, ઉપરનું હોય કે ન હોય પણ શું ભગવાને પણ પોતાના શરણાગત ભક્તોની રક્ષા કરવાનું માંડી વાળ્યું છે? તો પછી બુદ્ધિમાન લોકો પણ ધનના નશામાં ચકચૂર-ઘમંડી ધનીઓની ચાપલૂસી કેમ કરે છે? ।।૫।।

ભગવાન્ સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી પ્રીતિરૂપ ષડ્‌ગુણયુક્ત અને અનન્ત આત્મા પોતાની મેળે ચિત્તમાં પ્રવેશે છે. જે નિયમથી સુખરૂપ હોય તે જો એને ભજે તો સંસારનાં બધાં કારણ શાન્ત થઈ જાય છે ।।૬।।

પરમેશ્વરનું ચિન્તન છોડીને પશુ સિવાયનો ક્યો માણસ એવી ખોટી ચિન્તા કરે? કેમકે એ પોતાના કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ દુઃખોને ભોગવતા અને વૈતરિણીમાં પડેલા લોકને જુએ છે ।।૭।।

કેટલાક *પોતાના દેહની અન્દર હૃદયાકાશમાં રહેતા ચાર ભુજાવાળા, કમળ,

ચક્ર, શંખને ગદારૂપ ચાર આયુધને પોતાના હસ્તમાં ધારણ કરતા પ્રાદેશ માત્ર પુરુષની ધારણાવડે સ્મરણ કરે છે ।।૮।।

વિશેષ : આમાં સર્વની સમ્મતિ નથી. ભગવાન્‌ની સ્થૂલ ધારણામાં સ્થૂલ રૂપની જગ્યા આનન્દ લે છે, કારણ કે આનન્દરૂપની ધારણાથી આનન્દને પ્રકટ કરે છે પણ દોષોની નિવૃત્તિ કરતા નથી; એ સહજ પાપને મટાડે છે, પરન્તુ એ સર્વભાવ સમ્પાદક ન હોવાથી એનાથી રાગાદિ દોષો જતા નથી.

પ્રસન્ન મુખવાળા, કમળની પાંદડી સરખા વિશાળ નેત્રવાળા કદમ્બના પરાગ જેવા પીળા વસ્ત્રવાળા ભુજાઓમાં મહામોલા રત્નજડિત સોનાના બાજૂબંધની શોભાવાળા, મસ્તક ઉપર બહુમૂલ્ય મુગટ અને કાનોમાં રત્નજડિત કુંડલવાળા, પ્રફુલ્લ હૃદયરૂપ કમળની મધ્યમાં યોગેશ્વરોએ જેમને આસન આપ્યું છે. તેવા લક્ષ્મીના ચિહ્નવાળા, કણ્ઠમાં કૌસ્તુભમણિને ધારણ કરનારા, કાનથી પગ સુધી પહોચે તેવી લામ્બી ફૂલની માળાથી પૂજાયેલા, કટિમેખલા અને વીંટીઓથી શોભતા અમૂલ્ય નૂપુરને કંકણો વગેરેથી શોભતા, સ્નિગ્ધ નિર્મલ, વાંકડિયા અને નીલ કેશપાશથી શોભાયમાન મુખમાં હાસની સુન્દરતા વેરતા, ઉદારલીલા હસવું-જોવું-ભ્રુકટીક્ષેપવડે અતિ અનુગ્રહ સ્થાપન કરતા અને ચિન્તનથી હૃદયમાં પ્રકટેલા ઈશ્વરને જોઈ એમનામાં મનની ધારણા કરે, જ્યાં સુધી મન એમાં રહે ત્યાં સુધી તેને ધારણાથી હૃદયમાં રોકે; પછી ચરણથી લઈને હાસ સુધી એક-એક અંગની બુદ્ધિથી ધારણા કરે. જીતેલા સ્થાનને છોડતા આગળ વધતો જાય. જેમ-જેમ બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય તેમ ધારણા કરે ।।૯-૧૩।।

વિશેષ :

કેચિત્ સ્વદેહાન્તર્હૃદયાવકાશે પ્રાદેશમાત્રં પુરુષં વસન્તમ્ ।
ચતુર્ભુજં કંજરથાંગશંખગદાધરં ધારણયા સ્મરન્તિ ।।૮।।
પ્રસન્નવક્ત્રં નલિનાયતેક્ષણં કદમ્બકિંજલ્કપિશંગવાસસમ્ ।
લસન્મહારત્નહિરણ્મયાંગદં સ્ફુરન્મહારત્નકિરીટકુંડલમ્ ।।૯।।
ઉન્નિદ્રહૃત્પંકજકર્ણિકાલયે યોગેશ્વરાસ્થાપિતપાદપલ્લવમ્ ।
શ્રીલક્ષ્મણં કૌસ્તુભરત્નકન્ધરમમ્લાનલક્ષ્મ્યા વનમાલયાચિતમ્ ।।૧૦।।
વિભૂષિતં મે ખલયાંગુલીયકૈર્મહાધનૈર્નૂપુરકંકણાદિભિઃ ।
સ્નિગ્ધામલાકુંચિતનીલકુન્તલૈર્વિરોચમાનાનનહાસપેશલમ્ ।।૧૧।।

અદીનલીલાહસિતેક્ષણોલ્લસદ્-ભ્રૂભંગસંસૂચિતભૂર્યનુગ્રહમ્ ।
ઈક્ષેત ચિન્તામયમેનમીશ્વરં યાવન્મનો ધારણયાવતિષ્ઠતે ।।૧૨।।

શ્રી સુબોધિનીજીમાં અહીં શ્લોક ૮ થી ૧૨ એ પાંચ શ્લોકોમાં અપાયેલાં ૨૪ દ્વિતીયાન્ત વિશેષણો દર્શાવીને ચોવીશ અવતારો દર્શાવ્યા છે. તેનો વિસ્તાર આ પ્રમાણે છેઃ

૧. ‘પ્રાદેશમાત્રમ્’થી વરાહ અવતાર-અર્થાત્ અંગૂઠો અને પ્રથમ આંગળીના ટેરવા સુધીના માપનું દશાંગુલ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. (ધ્યાનનું સ્વરૂપ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ કે અત્યન્ત મોટું નહિ રાખતાં પ્રાદેશમાત્રના માપનાં ચિત્રજી કે સ્વરૂપનું ધ્યાનકરવું)
૨. ‘પુરુષમ્’થી યજ્ઞાવતાર (ધ્યાનનું સ્વરૂપ પુરુષાકારનું લેવું)
૩. ‘વસન્તમ્’થી શ્રીકપિલ અવતાર(આ સ્વરૂપનું ધ્યાન વિવેક અને સદબુદ્ધિઆપે)
૪. ‘ચતુભુર્જમ્’થી શ્રીદત્તાવતાર (આ ધ્યાનથી ચાર પુરુષાર્થ મળે)
૫. ‘કંજરથાંગશંખગદાધરમ્’થી શ્રીસનત્કુમાર અવતાર પ્રભુનાં ચાર આયુધો ચારેય સનત્કુમારોનો અવતાર છે. (ચક્રથી અજ્ઞાનનું નિવારણ, શંખથી મંગલ, ગદાથી દુશ્મનોને દૂર કરે છે અને પદ્મના ધ્યાનથી પ્રેમનું દાન મળે છે)
૬. ‘પ્રસન્નવક્ત્રમ્’થી નરનારાયણ અવતાર (પ્રભુના પ્રસન્નમુખના ધ્યાનથી ઈચ્છિત ફલ મળે છે)
૭. ‘નલિનાયતેક્ષણમ્’થી ધ્રુવ અવતાર(પ્રભુના કમલનયનનું ધ્યાન કૃપાનું દાનકરેછે)
૮. ‘કદમ્બકિંજલ્કપિશંગવાસસમ્’થી પૃથુ અવતાર (પીતામ્બરના ધ્યાનથી વેદોનું દાન કરે છે)
૯. ‘અંગદમ્’થી ૠષભદેવજી(બાજુબન્ધના ધ્યાનથી સંસારાસક્તિનો નાશ થાય છે)
૧૦. ‘કિરીટકુંડલં’થી હયગ્રીવાવતાર(મુગટ અને કુંડલના ધ્યાનથી તત્ત્વજ્ઞાનમળેછે)
૧૧. ‘પાદપલ્લવમ્’થી મત્સ્યાવતાર(ચરણકમલના ધ્યાનથી અનન્યાશ્રય સિદ્ધ થાય છે)
૧૨. ‘શ્રીલક્ષ્મણમ્’થી કુર્માવતાર (શ્રીવત્સચિહ્નના ધ્યાનથી લક્ષ્મી મળેછે)
૧૩. ‘કૌસ્તુભમ્’થી નૃસિંહાવતાર (કૌસ્તુભના ધ્યાનથી આત્મસ્વરૂપનું ભાન આવે છે)
૧૪. ‘વનમાલયાચિતમ્’થી શ્રીહરિ અવતાર (વનમાળાના ધ્યાનથી કીર્તિ મળે છે)
૧૫. ‘મેખલયા’થી વામનાવતાર (કટિમેખલાના ધ્યાનથી માયાને પકડી રાખે છે)
૧૬. ‘અંગુલીયાકૈઃ’થી નારદાદિ અવતાર(મુદ્રિકાઓના ધ્યાનથી પ્રભુ ભક્તાધીન બને છે)
૧૭. ‘નૂપુરકંકણાદિ’થી મનુઅવતાર (નૂપુર અને કંકણના ધ્યાનથી ધર્મનું જ્ઞાન મળે છે)
૧૮. ‘સ્નિગ્ધામલ’થી ધન્વન્તરી અને મોહિની અવતાર (કોમલકેશના ધ્યાનથી સ્નેહ મળે છે)

૧૯. 'નીલકુન્તલૈઃ'થી પરશુરામ અવતાર(વાંકા કાળા વાળના ધ્યાનથી ખલ નાશ થાય છે)
૨૦. 'હાસપેશલમ્'થી રામાવતાર (પ્રભુના હાસ્યના ધ્યાનથી શોક દૂર થાય છે)
૨૧. 'અદીનલીલા'થી શ્રીકૃષ્ણાવતાર(અનંતલીલાથીમનોનિરોધકરેછે)
૨૨. 'ભૂર્યનુગ્રહમ્'થી બલભદ્રાવતાર(ભગવદ્લીલાની સ્ફૂર્તિ થાયછે)
૨૩. 'ચિન્તામયમ્'થી વ્યાસાવતાર(સંસારને હરિરસનો સ્વાદ આપેછે)
૨૪. 'ઈશ્વરમ્'થી કલ્કિઅવતાર (આ ધ્યાનથી અધર્મનો નાશ કરવા અવતાર ધારણ કરશે).

આમ ભગવાન્ના સમ્પૂર્ણ અંગમાં, અલંકારોમાં અને અવયવોમાં તમામ અવતારોનો સમાવેશ છે. તે આનન્દમય અલંકારો અને શ્રીઅંગોમાં ચિત્તની ધારણા કરવાથી ''સેવાયાં વા કથાયાં વા''માં પ્રેમ પ્રગટ થાય છે અને ચિત્ત ભગવદ્રૂપ બને છે. ૨. ભગવાન્નાં ચાર રૂપ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છેઃઅંગૂઠા જેવડું, પ્રાદેશમાત્ર, પુરુષ જેવડું અને વિરાટ એમાં પોતાની નજીક તો પ્રાદેશમાત્ર છે. વૈશ્વાનર વિદ્યામાં એ રૂપને સિદ્ધ કરેલું છે. જેને ભક્તિ થઈ હોય તેને આ ધારણા થાય છે જ્યાં સુધી ભક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી પહેલા ધારણા કરવી.

જ્યાં સુધી આ પરાવર (બીજા બધા જેનાથી હેઠા-ઉતરતાં છે. એવા શ્રેષ્ઠ) દ્રષ્ટા વિશ્વેશ્વરમાં ભક્તિ યોગ *થાય નહિ ત્યાં સુધી સાધકે નિત્યકર્મો પૂરાં થયે એકાગ્રતા પૂર્વક પ્રભુના ઉપર જણાવેલ સ્થૂલ સ્વરૂપનું ચિત્તન કરવું જોઈએ ।।૧૪।।

વિશેષ : જેનાથી પર ને અવરની સ્ફૂર્તિ થાય તેવો પ્રેમ એ ભક્તિનું અંગ છે. એને માહાત્મ્યજ્ઞાન કહે છે. ભક્તિયોગમાં યોગ ભક્તિના સાધન રૂપ છે. ભક્તિ સ્થિર ન થાય ત્યાં સુધી સ્થૂલ રૂપનું સ્મરણ કરવાનું કહ્યું છે. એ નિયમોથી યુક્ત સાવધાન થઈને કરવું.

જ્યારે સ્થિર અને સુખરૂપ આસન ઉપર બેઠેલો સંન્યાસી આ દેહ છોડવાની ઈચ્છા કરે ત્યારે એ દેશમાં કે કાળમાં મનને ન લગાવે, પ્રાણને રોકે, બુદ્ધિ વડે મનને રોકી, બુદ્ધિને ક્ષેત્રજ્ઞમાં રોકે એને આત્મામાં રોકે, આત્માને પરમાત્મામાં જોડી ધીર થઈ શાન્તિ મેળવતો કાર્યથી વિરમે ।।૧૫-૧૬।।

આ અવસ્થામાં સત્ત્વગુણ પણ નથી તો પછી રજોગુણ અને તમોગુણની તો વાત જ શી? અહંકાર મહત્તત્ત્વ અને પ્રકૃતિનું પણ ત્યાં અસ્તિત્વ નથી. એ સ્થિતિમાં દેવતાઓનો પણ કોળિયો કરી જનાર કાળ પણ કંઈ કરી શકતો નથી તો દેવતા અને તેમને અધીન રહેનારાં પ્રાણીઓ તો રહી જ કેવી રીતે શકે? ।।૧૭।।

''આ નહિ આ નહિ'' એવી અસદ્બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી જેઓ આ દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ દુષ્ટતાને છોડે છે તેઓ અનન્ય સૌહાર્દ રાખનાર વિષ્ણુને ક્ષણે-ક્ષણે

હૃદયમાં અલિંગન કરે છે અને એઓ જ એ વૈષ્ણવ પદને *સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે અને કૃતાર્થ થાય છે ।।૧૮।।

વિશેષ : એ સ્થાન સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. પદ અક્ષરરૂપ છે, શ્રીપુરુષોત્તમના ચરણરૂપ છે.માટે એ વૈષ્ણવપદ કહેવાય છે. એના ઉત્તમ અધિકારી સર્વદા દેહાદિમાં આત્માને જોતા નથી પણ આત્માને દેહથી જાુદો જાણે છે. એમને ભગવાન્‌ના સિવાય બીજા પદાર્થોમાં સૌહાર્દ નથી એઓ ભગવાન્‌ના ચરણને સાધન માને છે અને મનથી ચરણને આલિંગન કરે છે. આ એક પ્રકાર થયો. બીજો પ્રકાર ૧૯।૨૦।૨૧ મા શ્લોકમાં 'મુનિ'વાળો છે.

એવા નિશ્ચય વાળો મુનિ વિજ્ઞાનદષ્ટિથી અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરે છે. એ પોતાની એડી વડે ગુદાદ્વારને દબાવીને ત્યાંથી પવનને ઉચે ચડાવે છે. એવી રીતે ચક્રોનાં સ્થાનમાંથી બહાર કાઢીને એને ઊંચે લેતા ક્લેશ થાય છે. પણ એ એવા ક્લેશને ગણતો નથી. એ પવનને નાભિમાંથી હૃદયમાં લઈ ઉદાનના માર્ગે એને ઉરઃસ્થળમાં રોકે છે. પછી મનસ્વી થઈ બુદ્ધિવડે એ વાયુને પોતાના તાળવાના મૂળમાં રોકે છે અને ત્યાંથી ઉપાડી બે ભ્રૃકુટીની વચ્ચે રોકે છે અને ત્યાં સાત છિદ્ર (બે આંખ, બેકાન, નાકનાં બે છિદ્રો અને મોઢું) છે તેમાંથી પવન નીકળી ન જાય એની કાળજી રાખે છે, આવા યોગીનું જ્ઞાન પરિપક્વ થયેલું ગણાય. નિરપેક્ષ થઈ એ પ્રાણને એક ઘડી ત્યાં રોકી રાખી, પવનને ભગવાન્‌માં લગાડી બ્રહ્મરન્ધ્રને ભેદી દેહનો ત્યાગ કરે છે ।।૧૯-૨૧।।

જો એવા યોગીને બ્રહ્માના સ્થાનમાં જવું હોય, વિમાનમાં બેસી આકાશમાં ફરતા દેવોનાં વિહારસ્થાન જોવા હોય, બ્રહ્માંડમાં અણિમાદિ આઠ પ્રકારના ઐશ્વર્યનો ભોગ કરવો હોય તો મન અને ઈન્દ્રિયોને સાથે રાખીને ત્યાં એ જાય છે ।।૨૨।।

પવનમાં જેનો લિંગદેહ રહે છે તેવા યોગીઓની ગતિ વિલોકીની અન્દર ને બહાર હોય છે, કર્મ કરનારાઓ એવી ગતિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, કારણ કે યોગીઓ વિદ્યા, તપ, યોગ અને સમાધિની સહાયવડે ભગવદ્‌ભજન કરનારા હોય છે ।।૨૩।।

સુષુમ્ણા એ દેહની બહાર પણ છે. એ પ્રકાશવાળી હોય છે. એ માર્ગે આકાશ માર્ગે ચાલતા તે અગ્નિના અભિમાની દેવતાના લોકમાં જાય છે. ત્યાં એના બચ્ચાં ખૂચ્ચાં પાપ સાફ થઈ જાય છે. ત્યાંથી એની ઉપર ભગવાન્ શ્રીહરિના શિશુમાર ચક્રમાં પહોંચે છે ।।૨૪।।

વિષ્ણુનું ચક્ર વિશ્વની નાભિરૂપ છે. ત્યાં રહેનાર કલ્પજીવીને બ્રહ્મને જાણનાર

પણ નમન કરે છે. એવા ચક્રને ઓળંગી યોગી ત્યાં મહર્લોકમાં સૂક્ષ્મ લિંગશરીરથી એકલો જાય છે. જ્યાં ભૃગુ આદિ રહે છે ત્યાં કલ્પસુધી રહ્યા પછી પ્રલયના સમયમાં અનન્તના મુખમાંથી નીકળેલા અગ્નિથી ત્રણલોક વળી જાય છે. તેને જોઈને મહર્લોકમાં પણ એની ગરમી લાગવાથી એ પછી બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, જ્યાં બે પરાર્ધ વર્ષ સુધી રહે છે. આપરમેષ્ઠી- બ્રહ્માજીનું સ્થાન છે, જ્યાં સિદ્ધેશ્વરો નિવાસ કરે છે ।।૨૫-૨૬।।

આ બ્રહ્મલોકમાં શોક નથી, વૃદ્ધાવસ્થા નથી, મૃત્યું નથી, મનની પીડા નથી, ઉદ્વેગ નથી, પરન્તુ ત્યાં રહેનારાને જો કાંઈ દુઃખ હોય તો એ ભગવાનને મેળવવવાનું આ સાધન તથા એના પ્રકારને ન જાણનાર જીવને દૂરન્ત દુઃખ ભોગવવું પડે છે એનું માત્ર દુઃખ મનમાં હોય છે, બીજું નહિ ।।૨૭।।

પછી જ્યારે એ સત્યલોકમાંથી ચાલે છે ત્યારે પ્રથમ તો આવરણરૂપ પૃથ્વીને મળે છે. પૃથ્વીથી નિર્ભય રહીને પૃથ્વીરૂપે પૃથ્વીમાં રહી પોતે જ જલરૂપ થઈ જળમાં જાય છે. ત્યાંથી તે-તે ભોગ ભોગવતો જાય છે, ઉતાવળ કરતો નથી. ત્યાંથી જવાનું મન થાય છે ત્યારે બીજે જાય છે. એટલે કે પછીએ અગ્નિનું રૂપ લઈ અગ્નિનું ઉલ્લંઘન કરી વાયુરૂપ લઈ વાયુમાંથી બહાર નીકળી. આકાશ કે જે ભગવાનનું શરીર કહેવાય છે તેને છોડતાં ભૂતાંશને છોડે છે. પછી વિષયોને છોડે છે ।।૨૮।।

પછી એ યોગી નાસિકા દ્વારા ગન્ધ ગુણને પામે છે, રસના દ્વારા રસરૂપ થાય છે, દષ્ટિદ્વારા રૂપને ધારણ કરે છે ત્વચાથી વાયુરૂપ થાય છે. શ્રોત્રદ્વારા આકાશ રૂપ થાય છે, પછી પ્રાણ દ્વારા ક્રિયાવાચકરૂપ બની તે-તે રૂપોમાં ભોગ કરી એ બધાને છોડે છે ।।૨૯।।

પછી એ યોગી ત્રણ પ્રકારનાં અહંકારને પામીને ભૂત-સૂક્ષ્મ ઈન્દ્રિયોના દેવોરૂપ થઈ એની સાથે મહત્તત્ત્વને પામે છે. પછી જ્યાં ગુણનો લય છે તેવા પ્રધાનને પામે છે. પછી આનન્દમય થઈને આનંદરૂપ ભગવાન્‌ને પામે છે એ બે ગતિ તમે મને પૂછી હતી તે ક્રમમુક્તિ અને સદ્યોમુક્તિ મેં તમને કહી એ રસ્તે જનારો, હે અંગ! આ લોકમાં આવતો નથી ।।૩૦-૩૧।।

હે નૃપદેવ! સદ્યોમુક્તિ અને ક્રમમુક્તિ નામના બે માર્ગો જે અનાદિથી ચાલતા આવ્યા છે અને જે તમે મને પૂછ્યા હતા તે મે તમને કહ્યાં હું જ કહું છું એમ નથી. પ્રથમ બ્રહ્માએ વાસુદેવને પૂછેલા એની આરાધનાથી પ્રસન્ન થઈને પ્રભુએ બ્રહ્માને

કહેલા તે મેં તમને કહ્યા ।।૩૨।।

સંસારમાં પ્રવેશ કરનારમાટે બે મુક્તિમાર્ગ છે. *ઉપર કહ્યો તે ભક્તિમાર્ગ જેવો સુખરૂપ બીજો માર્ગ નથી. આ માર્ગે ચાલતાં વાસુદેવ ભગવાન્‌માં ભક્તિ થાય છે ।।૩૩।।

વિશેષ : મેં કીર્તનરૂપે જે બે માર્ગ સદ્યોમુક્તિ અને ક્રમમુક્તિ કહ્યા તે સનાતન છે, અનાદિ છે. એ જ માર્ગ વાસુદેવે બ્રહ્માને કહેલા. એ માર્ગમાં પહેલો ભાગ સાધનરૂપ, મધ્યભાગ વ્યાપારરૂપ અને આગળ ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધવાળો ભાગ ફળરૂપ ગણાય છે. એમાં શ્રવણાદિ અને સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ ધ્યાન એ ક્રમ છે. પ્રીતિ બે ચરણરૂપ છે. જો પ્રીતિ ત્યાં સુધી ચાલી જાય તો એ ભગવાન્‌ને મેળવી દે. એમ બુદ્ધિપૂર્વક ત્રણ વાર વેદને વિચારીને બ્રહ્માએ નિશ્ચય કર્યો કે ભગવાન્‌માં પ્રીતિ કરવી એજ વેદનો સાર છે.

સમગ્ર વેદને બુદ્ધિપૂર્વક ત્રણવાર વાંચી વિચારીને નિશ્ચલ ભગવાન્ બ્રહ્માએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે જીવોને (ભગવાન્‌માં) પ્રીતિ થાય એ વેદનો સાર છે ।।૩૪।।

સર્વભૂતોમાં ભગવાન્ હરિજ લક્ષિત છે. *દશ્ય બુદ્ધિ વગેરેથી તેમજ અનુમાપક લક્ષણોથી એ જ દ્રષ્ટા જણાય છે ।।૩૫।।

વિશેષ : બધા શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ પ્રતિ પુરુષે અને પ્રતિ વિષયમાં હોવાથી એ નિરર્થક નથી. એનો ભગવાન્‌માં પરમ્પરાથી ઉપયોગ છે. એવડે ભગવાન્ સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં લક્ષિત થાય છે. નૈયાયિકો ભગવાનને કર્તા કહે છે, મીમાંસકો **ક્રિયારૂપ** માને છે, વેદાન્તીઓ **આત્મારૂપે** કહે છે, સાધ્યાદિ દેવો અસાધારણ **કારણરૂપે** કહે છે. બીજાઓ **જ્ઞાનરૂપે, જ્ઞાતૃરૂપે** કે **અધિષ્ઠાનરૂપે** કહે છે. આમ બધા ભગવાન્‌ને એકદેશથી કહે છે; આન્ધળો હાથીને જુએ તેમ. પરન્તુ જે ક્રિયાત્મક છે, પરોક્ષ જ્ઞાન કરાવનાર છે, જે અનુમાપક છે તે તર્કની સાથે જ્ઞાન કરાવનાર છે. આમ તે-તે બધાં લક્ષણાવૃત્તિથી ભગવાન્‌ને જણાવે છે માટે સર્વ દર્શનો ભગવાન્‌નાં અપ્રયોજક છે. એ ભગવાન્‌ને બતાવી શકતાં નથી, કેવળ લક્ષણથી અનુમાન બાધે છે. માટે શ્રવણાદિથી એનું ભજન કરવું એ ઉત્તમ છે, કારણ ભજવામાં દેશકાળનો વિચાર કરવાનો નથી. ભગવાન્ પોતે ફળ આપનાર છે અને મનુષ્ય માત્રનો એમાં અધિકાર છે. એને સાંભળતાં વિષયવાળું અન્તઃકરણ પવિત્ર થાય છે.

તેથી હે રાજન્! સર્વાત્મા વડે અર્થાત્ ચિત્તની એકાગ્રતા કરીને ભગવાન્ સર્વદા સર્વત્ર હોવાથી એનાં જ શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ કરવાં ।।૩૬।।

પિબન્તિ યે ભગવત આત્મનઃ સતાં કથામૃતં શ્રવણપુટેષુ સમ્ભૃતમ્ ।।
પુનન્તિ તે વિષયવિદૂષિતાશયં વ્રજન્તિ તચ્ચરણસરોરુહાન્તિકમ્ ।।૩૭।।

સત્પુરુષના આત્મારૂપ એવા ભગવાન્નું કથામૃત કાનરૂપી પડિયામાં ભરી જે પાન કરે છે તે વિષયથી દૂષિત થયેલા અન્તઃ કરણને પવિત્ર કરે છે અને ભગવાન્ના ચરણકમળને પ્રાપ્ત થાય છે ।।૩૭।।

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત દ્વિતીયસ્કન્ધમાં (પહેલા તત્ત્વધ્યાન પ્રકરણનો બીજો)
''સાધનથી વસ્તુ સ્વરૂપનો નિર્ણય'' નામનો
બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૩

ભગવત્કથાના શ્રવણમાં સાધન

વિશેષ : શ્રવણ કરવાના વિષયનો નિર્ણય પૂર્વ અધ્યાયમાં કર્યો. આ ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રવણ વિના સાધનને કહે છે. સાધન બે પ્રકારનું છેઃઅદૃષ્ટ અને દૃષ્ટ. ઈન્દ્રિયો દોષરહિત હોય અને સાથે ઈશ્વરની પણ અનુકૂળતા હોય તો આપણે જે સાધવાનું હોય તે પૂર્ણ થાય. તેથી આ પ્રકરણમાં બે વસ્તુઓ કહેવામાં આવે છેઃઈન્દ્રિયદોષનો અભાવ અને ભગવાન્ની કૃપા. એને લીધે શ્રોતા અને વકતા ની શ્રદ્ધા પણ કહેવાશે. માટે સાધનવાળાએ ભગવાન્નું શ્રવણ કરવું. સાધન ન હોય તે ભગવાન્નું શ્રવણ કરે તો ફળ મળે નહિઃએનું શ્રવણ વૃથા છે. અર્થાત્ જેનામાં ત્રણ પ્રકારનાં સાધન હોય, જેવાં કે ભગવાન્માં અનન્યતા, ઈન્દ્રિયોની શુદ્ધિ અને ભગવાન્ની કૃપા તેણે શ્રવણ-કીર્તન કરવું. પરન્તુ શ્રવણમાં આટલું મોટું ફળ હોવા છતાં એમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ જણાતી નથી એનું કાંઈક કારણ હોવું જોઈએ. તેમાં વિષય ભગવાન્ હોય છે અને ભગવાન્ તો નિર્દોષ પૂર્ણગુણ છે તેથી જો કોઈ દોષ હોય તો એ ઈન્દ્રિયોનો યા તો ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવોનો દોષ હોવો જોઈએ. હવે જો આ દેવો જ પ્રતિબન્ધ કરતા હોય તો એવો પ્રતિબન્ધ તો એમનું ભજન કરવાથી દૂર થાય. એનો અર્થ તો એ થાય કે તે-તે દેવનું ભજન સિદ્ધ કરવું જોઈએ. જેથી ઈન્દ્રિયો શુદ્ધ થાય. પરન્તુ ભગવાન્ સિવાય અન્ય દેવનું ભજન કરવાથી બહિર્મુખતા થાય એ સિદ્ધાન્ત છે. બહુ તો એઓ નક્કી કરેલું ફળ આપી શકે. તેથી પ્રતિબન્ધ મટાડવાને એમનું ભજન કરતાં બીજા દોષ પેદા થાય. માટે અહીં પ્રથમ ચાલતા

પ્રસંગનો ઉપસંહાર કરે છે; એનો અહીં સમ્બન્ધ નથી.

શ્રીશુક ઉવાચ

એવમેતન્નિગદિતં પૃષ્ટવાન્ યદ્ ભવાન્ મમ ।।
નૃણાં યન્ મ્રિયમાણાનાં મનુષ્યેષુ મનીષિણામ્ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : મનુષ્યોમાં જેઓ બુદ્ધિવાળા હોય અને મરવાની અણી ઉપર હોય તેઓનું શું કર્તવ્ય છે એવું તમે મને પૂછેલું અને મેં બે અધ્યાયથી તમને એ ઉત્તર રૂપે કહ્યું ।।૧।।

બ્રહ્મતેજની કામનાવાળો તો બ્રહ્માને પૂજે. ઈન્દ્રિયકામની કામનાવાળો તો ઈન્દ્રને પૂજે અને પ્રજાની કામનાવાળો પ્રજાપતિઓને પૂજે ।।૨।।

લક્ષ્મીની કામનાવાળો માયાદેવીને પૂજે. તેજની ઈચ્છાવાળો અગ્નિને પૂજે. દ્રવ્યની કામનાવાળો વસુ નામના દેવોને પૂજે. પરાક્રમની કામનાવાળો રૂદ્રોને પૂજે પછીજ તે પરાક્રમી થાય છે ।।૩।।

અન્ન વધારે ખાવાની ઈચ્છા કરનાર તો અદિતિને પૂજે. સ્વર્ગની કામનાવાળો બાર આદિત્યોને પૂજે. રાજ્યની કામનાવાળો વિશ્વદેવોને પૂજે. પ્રજા ઉપર સત્તા જમાવવા ઈચ્છા રાખનાર સાધ્યદેવોને પૂજે. દીર્ઘાયુને ઈચ્છનાર અશ્વિનીકુમારોને પૂજે. પુષ્ટ શરીરને ઈચ્છનાર પૃથ્વીને પૂજે. લોકમાં પ્રતિષ્ઠાની ઈચ્છા કરનાર નર પૃથ્વીને આકાશરૂપ લોકોની માતાઓને પૂજે. રૂપની ઈચ્છાવાળો ગન્ધર્વોને પૂજે. સ્ત્રીની કામનાવાળો ઉર્વશીને પૂજે. બધાની ઉપર આધિપત્ય ઈચ્છનારો બ્રહ્માને પૂજે. યશની કામનાવાળો યજ્ઞ કરે. ખજાનાની ઈચ્છા કરનાર વરુણદેવની આરાધના કરે. વિદ્યાની કામનાવાળો મહાદેવને ભજે. પતિ-પત્ની વચ્ચે પરસ્પર પ્રીતિને ઈચ્છનાર સતી પાર્વતીની પૂજા કરે. ધર્મને ઈચ્છનાર ઉત્તમશ્લોક ભગવાન્‌ને ભજે. વંશવૃદ્ધિ ઈચ્છનાર પિતૃઓને પૂજે. રક્ષણની ઈચ્છાવાળો 'પુણ્યજન'નામના યક્ષોનું યજન કરે. ઈન્દ્રિયોને બળવાળી કરવાને ઈચ્છનાર મરુદ્ગણને પૂજે. રાજ્યની કામનાવાળો મનુઓને પૂજે. શત્રુને મારવા ઈચ્છનાર મૃત્યુદેવને પૂજે. કામની કામના કરતો ચન્દ્રને પૂજે. અને નિષ્કામ થવાને ઈચ્છતો માણસ પરમાત્માનું ભજન કરે ।।૪-૯।।

અકામ હોય, સર્વકામ હોય કે મોક્ષકામ હોય એ ઉદાર બુદ્ધિવાળો તીવ્ર ભક્તિયોગ વડે પરમ પુરુષને ભજે ।।૧૦।।

અહીં જેટલા ઉપાસક છે એ બધાનું હિત એમાં જ છે કે તેઓ ભગવાન્‌ના પ્રેમી

ભક્તોનો સંગ કરી ભગવાન્માં અવિચલ પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી લે ।।૧૧।।

જેના જ્ઞાનથી ગુણની ઊર્મિઓનું ચક્ર શાન્ત થાય છે, આત્મા પ્રસન્ન થાય છે અને આ લોક તેમ જ પરલોકના ગુણોમાં વૈરાગ્ય થાય છે. ભગવત્પ્રાપ્તિમાં સર્વને સમ્મત એવો કેવળ *ભક્તિમાર્ગ જ છે. એવો તો નિવૃત્તિને ચાહનાર કોણ હોય જે એમાં પ્રેમ ન કરે! ।।૧૨।।

વિશેષ : હરિકથામાં રતિ હોય તેને ભક્તોનો સંગ અને ભગવત્પ્રીતિ બન્ને સિદ્ધ થાય છે. એનાથી ગુણોમાં રાગાદિ નિવૃત્ત થાય છે, સર્વ અવિદ્યા દૂર કરનારું જ્ઞાન થાય છે. અન્તઃકરણ પ્રસન્ન રહે છે. આ લોક=પરલોકના ફળરૂપ વૈરાગ્ય થાય છે, આવાં અવાન્તર ફળની પ્રાપ્તિ ઉપરાન્ત ભગવાન્માં પ્રેમ અને ભક્તનો સંગ એ બે પ્રધાનફલ મળે એવો એ સન્માર્ગ છે. એમાંય નિવૃત્તિમાં ચાલનાર તો કથાનું જ શ્રવણ કરે

શૌનક બોલ્યા : શુકદેવજીનું કથન સાંભળી ભરતવંશશ્રેષ્ઠ પરીક્ષિત રાજાએ ફરીને શું પૂછ્યું? શુકદેવજી વ્યાસના પુત્ર છે, મન્ત્રના દ્રષ્ટા છે અને પરમ વિદ્વાન છે. તેમણે જે કાંઈ સારું કહ્યું હોય તેકહો ।।૧૩।।

હે વિદ્વાન! એ બધું સાંભળવાની અમે ઈચ્છા રાખીએ છીએ તમે અમને એ સંભળાવવાને યોગ્ય છો. હે સૂત! જ્યાં સત્પુરુષોનો સમાગમ થાય છે. ત્યાં એવી કથાઓ થાય છે કે જેનું ફલ ભગવત્કથામાં પરિણમે ।।૧૪।।

એ પાણ્ડુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહારથી ભગવદ્ભક્ત રાજા પરીક્ષિત બાળકનાં રમકડાંની રમતમાં પણ કૃષ્ણની ક્રીડા કરતા હતા ।।૧૫।।

ભગવાન્ વ્યાસપુત્ર શુકદેવજી પણ વાસુદેવ પરાયણ હતા. એવા સત્પુરુષોનો મેળાપ થાય તો ભક્તોએ બહુ ગાયેલા ભગવાન્નો ગુણાનુવાદ અવશ્ય થાય છે ।।૧૬।।

જેઓ ભગવાન્ના ભજન વગર સમય ગુમાવે છે તેમના આયુષને ઊગતો-આથમતો સૂર્ય હરી લે છે. જેઓ ઉત્તમશ્લોક ભગવાન્ની વાતોમાં વખત ગાળે છે. તેઓના આયુષ્યને એ એમ લેતો નથી. ઊલટું બીજાનું આયુષ્ય એમને આપી એને દીર્ઘાયુષી કરે છે ।।૧૭।।

વૃક્ષો શું જીવતાં નથી? ધમણો શું શ્વાસ લેતી નથી? ગામનાં બીજાં પાળેલાં પશુ શું મનુષ્ય પશુની જેમ જ ખાતાં-પીતાં કે મૈથુન નથી કરતાં? પણ તેથી એ બધાં કૃતાર્થ થતાં નથી. ભજન નહીં કરનાર પણ એઓના જેવો છે ।।૧૮।।

જેના કાનમાં ગદના મોટા ભાઈ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની લીલા કથા ક્યારેય નથી પડી તેની કૂતરાં, ભૂંડ, ઊંટ અને ગધેડાં, વાહવાહ બોલે છે. આ પશુઓ ભગવાન્થી બહિર્મુખ માણસને જોઈને તેનો આભાર માને છે કે આને જોઈને લોકો કહે છે કે આના કરતાં તો કૂતરાં, ભૂંડ, ઊંટ અને ગધેડાં સારા! એ પશુઓ સ્વામીનું ખાઈને તેની સેવા તો કરે છે. આ બહિર્મુખ તો ખાય છે ખાંડી પણ ભક્તિ કરીને ખાધું હકજ કરતોનથી ।।૧૯।।

જે માણસના કાન ઉરુક્રમ ભગવાનના પરાક્રમને સાંભળતા નથી તે સર્પના દર જેવા છે. હે સૂત! જે જીભ ભગવાન્ની કથા કહેતી નથી તે અસતી દેડકી જેવી છે. ભલે માથા ઉપર પટ્ટ અને કિરીટ ધારણ કરવામાં આવે પણ જો એ મસ્તક મુકુન્દને નમતું ન હોય તો એ કેવળ માથાના ભારરૂપ છે. જે હાથ સેવા કરતા નથી તેને મડદાંના હાથ જેવા સમજવા, પછી ભલેને એઓના સોનાના કડા પહેરાયેલા હોય જે આંખો વિષ્ણુ ભગવાનનાં વિગ્રહનાં દર્શન ન કરે તે મોરપીછના ચાન્દલા કહેવાય, આંખો નહિ. જો મનુષ્યના પગ મન્દિર તરફ જતાં ન હોય તો એ વૃક્ષના જેવા જન્મવાળા ગણાય. જે ભગવદ્ભક્તના ચરણરજની ઈચ્છા ન રાખતો હોય છતાં જીવતો હોય તેને જીવ વગરનો જાણવો. શ્વાસ લેતો હોય છતાં જો એ ભગવાન્ના ચરણમાં ધરતાં તુલસીના ગન્ધને અનુભવતો ન હોય તો એ પણ જીવતું મુડદું જ છે ।।૨૦-૨૩।।

ભગવાન્નાં નામ લેતાં જેનાં નેત્રોમાં આંસુ ન ભરાય અને જેનાં શરીરમાં રોમાંચ ખડાં ન થાય તે માણસનું હૃદય ચકમકના પથ્થર જેવું જાણવું ।।૨૪।।

અથાભિધેહ્યંગમનોનુકૂલં પ્રભાષસે ભાગવતપ્રધાનઃ ।।
યદાહ વૈયાસકિરાત્મવિદ્યા વિશારદો નૃપતિં સાધુ કૃષ્ટઃ ।।૨૫।।

માટે હે અંગ! રાજાએ આત્મવિદ્યા પરત્વે જે સારો પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય અને જેનો ઉત્તર નિપુણ વ્યાસપુત્રે આપ્યો હોય તે તમે મનને અનુકૂલ હોય તેમ કહો તમે પણ ભગવદ્ભક્તછો ।।૨૫।।

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત દ્વિતીયસ્કન્ધમાં (બીજા હૃત્પ્રસાદ પ્રકરણનો પહેલો)
‘‘ભગવત્કથાશ્રવણમાં સાધન’’ નામનો
ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૪

પરીક્ષિતનું સ્વરૂપ, શુકદેવજીનું જ્ઞાન અને ગુરુભક્તિનું વર્ણન

વિશેષ : શૌનકે પ્રશ્ન કર્યો છે. તેના ઉત્તરરૂપે સત્સંગ કહ્યો છે. એથી શૌનક શ્રોતા છે એ સિદ્ધ થયું. એ કાર્યસિદ્ધિ બે પ્રકારની છે. સ્વરૂપ અને જ્ઞાનથી **આયુર્હરતિ પુંસામ્** એનો સાર ક્રિયારૂપે કહ્યો અને શૌનકને એનાથી ભક્તિ સિવાય અન્યમાં વ્યર્થતા દેખાઈ એ જ્ઞાન પણ આવી રીતે અધ્યાયમાં સાધન કહ્યું. એવાં ચોથા અધ્યાયમાં પ્રથમ પરીક્ષિત અને શુકદેવજી મુખ્ય શ્રોતા છે તે બન્નેને સાધન એક છે કે જુદાં એનો ઉત્તર આપવા પ્રથમ શ્રોતાના સાધનનો નિર્દેશ કરે છે. શ્રોતા સદ્‌બુદ્ધિથી પ્રશ્ન કરે તો મનનનો અધિકારી છે. વક્તા તરીકે ઉત્તર આપતા શુકદેવજી પ્રથમ દેવ અને ગુરૂને નમસ્કાર કરે તો એ વિમર્શના વક્તા કહેવાય. આમ આ અધ્યાયમાં બન્નેનો વિચારમાં અધિકાર છે. શ્રોતાની બુદ્ધિ વ્યવસાય યુક્ત જોઈએ. મમતા છોડવી જોઈએ, કથાશ્રવણ કરવામાં શ્રદ્ધા જોઈએ, સંન્યાસ સાથે જ્ઞાન જોઈએ, પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં શ્રોતાનાં આ ચાર અંગ કહેવામાં આવે છે.

વૈયાસકેરિતિ વચઃ તત્ત્વનિશ્ચયમાત્મનઃ ।।
ઉપધાર્ય મતિં કૃષ્ણે ઔત્તરેયઃ સતીં વ્યાધાત્ ।।૧।।

સૂતજીએ કહ્યુંઃ શુકદેવજી આત્માનો નિર્ણય કરનાર છે. પરીક્ષિતે એમનાં વચનોને હૃદયમાં રાખી શ્રીકૃષ્ણમાં પોતાની સન્મતિને ધારણ કરી ।।૧।।

દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, પશુ, દ્રવ્ય, બન્ધુ અને સમ્પૂર્ણ રાજ્યમાં દઢ થયેલી મમતાને પરીક્ષિત રાજાએ છોડી દીધી ।।૨।।

હે ઉત્તમ પુરુષ! તમે મને જે પ્રશ્ન પૂછો છો તે જ અર્થવાળો પ્રશ્ન મોટા મનવાળા પરીક્ષિતે કૃષ્ણનો મહિમા સાંભળવા માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક શુકદેવજીને પૂછેલો।।૩।।

સાતમે દિવસે પોતાનું મૃત્યું છે એ જાણીને ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગના કામોને એમણે છોડી દીધા અને ભગવાન્ વાસુદેવમાં અન્તઃકરણની પ્રીતિ દઢ કરીને પૂછવા લાગ્યા ।।૪।।

રાજા બોલ્યાઃ હે પાપરહિત! તમે સુજ્ઞ છો. તમારાં વચનો સારા છે. હે બ્રહ્મન્! તમે ભગવાનની જે કથા કહો છો તેથી મારું અજ્ઞાન દૂર થાય છે ।।૫।।

ભગવાન્ પોતાની માયાથી જીવોના મનમાં ન આવી શકે એવું જગત્ શી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે, રક્ષા કરે છે અને સંહાર કરે છે એ હું ફરીથી જાણવા માગું છું ।।૬।।

અનન્ત શક્તિવાળો આ પુરુષ પોતાની શક્તિઓને પાસે રાખીને જીવને રમાડતો પોતે રમે છે, કાંઈક કરે છે અને છતાં નથી પણ કરતો ।।૭।।

હે બ્રહ્મન્! અદ્‌ભુત કર્મવાળા એ હરિનું આ કામ ડાહ્યા પુરુષની પણ બુદ્ધિમાં ન આવે એવું લાગે છે. એ પોતે એક છે છતાં તેવા-તેવા પ્રકૃતિના ગુણને પોતે ધારણ કરે છે અને જન્મોવડે કર્મો કર્યા કરે છે; અર્થાત્ અનેક કર્મો કરે છે ।।૮-૯।।

આપ ભગવાન્ છો માટે મારા સન્દેહને મટાડો. વળી ખરેખર શબ્દબ્રહ્મ(વેદવિદ્યા) અને પરબ્રહ્મ માં આપ નિષ્ણાત છો ।।૧૦।।

સૂતજી બોલ્યાઃ જ્યારે રાજાએ શુકદેવજીને ભગવાન્ હરિના ગુણ કહેવાને વિનન્તિ કરી ત્યારે ભગવાન્‌નું સ્મરણ કરી શુકદેવજીએ દેવતા અને ગુરુને નમસ્કાર કરી એમને કહેવાનો આરમ્ભ કર્યો ।૧૧।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યુંઃ જે પરમ પુરુષ સદ્રૂપ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશને માટે સત્ત્વ, રજ તથા તમોગુણરૂપ ત્રણ શક્તિઓને સ્વીકારી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકર ના રૂપ ધારણ કરે છે અને પ્રાણીઓની અન્દર પ્રકટ થાય છે, જેની ગતિને કોઈ જાણતો નથી તેવી મહિમાવાળા ભગવાન્‌ને મારા નમસ્કાર હો! ।।૧૨।।

એ સત્‌પુરુષના પાપને મટાડે* છે એના સંસારને દૂર કરે છે અને એને ફળ આપવાને સર્વ સત્ત્વમૂર્તિને ધારણ કરે છે તથા પરમહંસાશ્રમપદમાં વસતા સંન્યાસીઓને જોઈતું તત્ત્વ આપે છે તેવા ભગવાન્‌ને હું વારંવાર નમન કરું છું।।૧૩।।

વિશેષ : ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર સત્પુરુષનાં દુઃખ દૂર કરવાના હેતુથી અવતાર ધારણ કરે છે. જો કે બીજી રીતે પણ દુઃખ દૂર કરવાને ભગવાન્ સમર્થ છે. તો પણ દુઃખ બિલકુલ નિવૃત્ત ન થાય. એ દુઃખનો પ્રવાહ ભગવાન્‌માંથી છૂટા પડ્યા ત્યાંથી એમનામાં પ્રવેશ કરીએ ત્યાં સુધી પ્રકટ કે અપ્રકટરૂપે રહે જ છે એને દૂર કરવાને તો ભગવાન્‌નો સમ્બન્ધ જ સમર્થ થાય છે. તેથી મધ્યમાં પ્રકટ થઈ એ દુઃખ-પરમ્પરાને દૂર કરે છે. એ સત્પુરુષને પુનર્જન્મ શરૂ કરવામાટે પધારે છે. સત્પુરુષો ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધથી સત્વને પ્રાપ્ત થાય છેપણ ચિદાનન્દને પામતા નથી. ફરીને જગતમાં ન આવે તો સત્ત્વમાં પણ સંદેહ રહે.

કેવળ ભગવાન્‌ને અધીન થઈને રહેનારા ભક્તોના સ્વામી આપને નમસ્કાર. વળી જે એમ માને છે કે અમે યોગ વગેરે સાધનો આચરીને ભગવાન્‌ને પામી શકીશું એવા પૃથ્વી ઉપરના યોગિઓ તો જેની દિશા પણ નથી જાણી શકતા તેવા આપને પ્રણામ. જેની બરાબર અથવા જેનાથી અધિક કંઈ છે જ નહીં એવી પોતાની સિદ્ધિ સાથે

પોતાના અક્ષરબ્રહ્મરૂપી ગૃહમાં જ રમણ કરનાર આપને(પ્રસન્ન કરવા આપને) કોટિકોટિ પ્રણામ હો ।।૧૪।।

જેનું કીર્તન, સ્મરણ, દર્શન, વન્દન, શ્રવણ અને પૂજન લોકના પાપને તરત દૂર* કરે છે તેવા પુણ્યકીર્તિ ભગવાન્‌ને વારંવાર નમન હો ।।૧૫।।

વિશેષ : કીર્તન કહેનાર અને સાંભળનાર બધાના પાપને દૂર કરે છે. એ શ્રવણ કરતાં મોટું છે. સ્મરણ તો એના મૂળરૂપ છે તેથી જો કીર્તન અને સ્મરણ હોય તો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય. પ્રેમ થયેથી દર્શન થાય. એમાં પ્રેમ હોય તો ભગવાન્ આવે, અથવા તો પ્રેમની પ્રેરણાથી ભક્ત ભગવાન્ પાસે પહોંચે ત્યારે દર્શન થાય. થોડી પ્રીતિ ભગવાનને ચળાવી શકે નહીં એટલે ભગવાન્ ચાલીને ન આવે તો બહારથી એનું દર્શન થાય; અથવા તો અન્તઃકરણમાં ભાવનાથી દર્શન થાય. એ દર્શનથી આધિદૈવિક પાપ નિવૃત્ત થાય. વન્દનથી અપરાધરૂપ દોષ મટે છે. ભગવદીયોના મુખથી ભગવદ્દ્વાક્ય સાંભળવાથી અજ્ઞાનરૂપ મૂળ પાપ નિવૃત્ત થાય એનું માહાત્મ્ય જાણી ક્ષણમાં પૂજન કરવાથી ભગવાન્‌ની માયાના મોહરૂપી પાપ નિવૃત્ત થાય. આવું પૂજન શરણાગતિરૂપ છે. આમ છ પ્રકારની ભક્તિ છ પ્રકારનાં પાપને દૂર કરે છે.

ચતુર પુરુષો જેના ચરણનો આશ્રય કરી હૃદયની અંદરથી અને બહારથી આસક્તિ મોટા-મોટા તપસ્વીઓ, દાનવીરો, યશસ્વીઓ, છોડી દે છે અને ગ્લાની રહિત થઈ બ્રહ્મગતિને પામે છે તેવા પુણ્યકીર્તિ ભગવાન્‌ને વારંવાર નમન હો ।।૧૬।।

મોટા-મોટા તપસ્વીઓ, દાનવીરો, યશ માટે યત્ન કરનાર, વાવ-કૂવા-ધર્મશાળા વગેરે બંધાવનાર, મન્ત્ર જાણનાર, યોગીઓ તથા સદાચારથી ચાલનારા જેને અર્પણ* કર્યા વગર (તપ આદિના) ફળને મેળવી શકતા નથી તેવા સુન્દર કીર્તિવાળા પરમેશ્વરને મારા વારંવાર નમન હો ।।૧૭।।

વિશેષ : તપ સન્તાપ કરનારું છે તે જીવનો કલેશ જોઈને ફળ ક્ષેમરૂપ ન સમજવું. ભગવાન્‌ને દ્રવ્યદાન ન કરો તો અનેકવિધ ઉપયોગ થાય તેથી જે ઉદ્દેશથી દાન કર્યુ હોય તે ફળને અપાવી શકે નહિ. જો એનો ભગવાન્‌માં વિનિયોગ કરો તો ઘણાનું એમાંથી પોષણ થાય. કૂવા, બગીચા બનાવવામાં ભગવાન્‌ની ઈચ્છા પ્રમાણે એ લોકને વિશ્રામ આપે છે. ધર્મમાર્ગમાં **''ધર્મઃ ક્ષરતિ કીર્તનાત્''** ધર્મનો કહી બતાવવાથી નાશ થઈ જાય છે તેથી જે કરવું તે ભગવાન્‌ને અર્પણ કરવું ઠીક છે.

કિરાત, હૂણ, આન્ધ્ર, પુલિન્દ, પુલ્કસ, આભીર, કંક, યવન, ખસ વગેરે નીચ જાતિઓ તથા જે પાપી લોકો છે એઓ પણ ભગવાન્‌ના ભક્તોનો આશ્રય કરવાથી

શુદ્ધ થાય છે તે સર્વશક્તિમાન ભગવાન્‌ને હું નમું છું ।।૧૮।।

એ આત્મજ્ઞાનીઓના આત્મા છે, અધીશ્વર છે, વેદમય છે, ધર્મમય છે તથા તપોમય છે અને બ્રહ્મા શંકરાદિ કપટ છોડીને તપાસ કરતાં કેવળ એના લક્ષણ વિષે તર્ક માત્ર કરી શકે છે તેવા ભગવાન્ પ્રસન્ન થાઓ ।।૧૯।।

લક્ષ્મીના પતિ, યજ્ઞના પતિ, પ્રજાના પતિ, બુદ્ધિનાં પતિ, લોકના પતિ, પૃથ્વીના પતિ, વૃષ્ણિ અન્ધક તથા સાત્વત-યાદવ કુલના પતિરૂપ તથા ગતિરૂપ, સન્તોના સર્વસ્વ ભગવાન્ મારા પર* પ્રસન્ન થાઓ ।।૨૦।।

વિશેષઃ કૃપા મેળવવાને ભગવાન્‌ની પ્રાર્થના કરવી, બીજાને બોલાવવો નહિ, બીજો પ્રકાર ન કરવો. ભગવાન્ છ પ્રકારના લોકોના પતિ છે; **લક્ષ્મીપતિ**, સ્ત્રીઓ લક્ષ્મીના અંશરૂપ છે તેથી એણે તો ભગવાન્‌ની પ્રાર્થના કરવી. **યજ્ઞપતિ**, મહાપુરુષો કામના કરે તો ભગવાન્ ક્રોધ ન કરે, **પ્રજાપતિ** તેથી સાધારણ પણ પ્રાર્થના કરી શકે. **બુદ્ધિપતિ** જ્ઞાન કે ક્રિયામાં બુદ્ધિને રોકે, શબ્દથી કે અર્થથી તે પણ પ્રાર્થના કરે, લોકપતિ (સ્વર્ગાદિના), સ્વર્ગમાં જવાની ઈચ્છા રાખનારે પણ ભગવાન્‌ની પ્રાર્થના કરવી; **પૃથ્વીપતિ**, પૃથ્વી ઉપર રહેનારે પણ એવી પ્રાર્થના કરવી. આમ જ્યારે ગુણથી વ્યાપેલાં પણ ભગવાન્‌ની પ્રાર્થના કરી એને પામે છે તો પછી આપણા જેવાની તો વાત જ શી કરવી?માટે ''મને પ્રસન્ન થાઓ'' એમ શુકદેવજી કહે છે. પતિરૂપ કહેવાથી ફલરૂપ અને ગતિરૂપ કહેવાથી એ પોતે જ સાધનરૂપ છે.

જેના ચરણના ધ્યાનરૂપ સમાધિથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થતાં લોક આત્માના સ્વરૂપને* જાણે છે. વિદ્વાન પુરુષો જેના તત્ત્વને યથારુચિ કહે છે તે મુકુન્દ ભગવાન્ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ ।।૨૧।।

વિશેષ : ભગવાન્‌ના ચરણના ધ્યાન માત્રથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય છતાં શુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિમાં એ તત્ત્વ આવી શકતું નથી. બુદ્ધિ વસ્તુનો પ્રકાશ કરનારી છે. જો એ શુદ્ધ હોય તો ખરા સ્વરૂપને જોઈ શકે. ભગવાન્‌ના ચરણના ધ્યાનથી શુદ્ધિ થાય છે. બીજી રીતોના સંસ્કારથી એના દોષ જતાં નથી. ધ્યાનથી વિષય તો બ્રહ્મરૂપ હોવાથી એમાં દોષ નથી જ; તેમાં પણ ભગવદ્‌વિષય અને આત્મવિષય તો નિર્દોષતમ છે. ચિન્તન કરવાથી તદ્દાત્મક થવાય છે. આત્મતત્ત્વને ડાહ્યા પુરુષો પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કહે છે; તેથી લૌકિક વાક્યથી ખરી વસ્તુ જણાતી નથી. મુકુન્દ ભગવાન્ મોક્ષ આપનાર છે. ખરી વસ્તુની સ્ફુર્તિ થવી એ મોક્ષનું અંગ છે, જ્યારે ભગવાન્ મોક્ષ કરવાની ઈચ્છા કરે ત્યારે એ સમજાય માટે જે કોઈ કાંઈ પણ જાણવા ઈચ્છે તેણે ભગવાન્‌ની પ્રાર્થના કરવી. કેવળ ધ્યાન નહિ પણ ધ્યાન સાથે પ્રાર્થના પણ કરવી.

સૃષ્ટિના આરમ્ભમાં પ્રભુએ બ્રહ્માના હૃદયમાં સૃષ્ટિસામર્થ્યનાં સ્મરણ રૂપ પવિત્ર સારસ્વતીની પ્રેરણા* કરી એથી બ્રહ્માના મુખથી ભગવત્સ્વરૂપ લક્ષણવાળી સરસ્વતી નીકળી. ઋષિમાં શ્રેષ્ઠ એ ભગવાન્ મને પ્રસન્ન થાઓ ।।૨૨।।

વિશેષઃ ઈન્દ્રિયોના વ્યાપાર કરતાં અવશ્ય ભગવાન્‌ની પ્રાર્થના કરવી. બ્રહ્માએ ભગવદ્ધ્યાન કરતાં પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને એના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. ભગવાને જ બ્રહ્માના હૃદયમાં સતી સ્મૃતિનો વિસ્તાર કર્યો. તેથી યોગથી નહીં પણ ભગવાન્‌ના ધ્યાનથી બ્રહ્માને કાર્યસિદ્ધિ થઈ. પહેલાં બ્રહ્માએ ભગવાન્‌ના અનુભવરૂપ સ્મૃતિને ભગવદીય પદાર્થના નિર્માણને માટે કરી ત્યાર પછી ભગવાત્પ્રેરણાથી હૃદયમાં આવી મુખદ્વારા વેદરૂપ વાણી નીકળી કે વાણી ભગવાન્‌ની સ્ત્રી છે. એ વાણી એવી નીકળી કે જેથી એનું પણ સત્યત્વ, ‘બ્રહ્મ’શબ્દવાચ્યત્વ, અનન્તાદિ લક્ષણ થયું.

જે ભગવાન્ પાંચ મહાભૂતોમાંથી આ શરીરો ઉત્પન્ન કરે છે; વળી એમાં રહીને પાંચ ભૂત તથા અગિયાર ઈન્દ્રિયરૂપ થઈને એનાં રસને ભોગવે છે તે ભગવાન્ મારી વાણીને એના ગુણોથી અલંકૃત કરી દો ।।૨૩।।

જેના મુખકમળમાંથી સ્રવતા જ્ઞાનરૂપ માદક આસવનું સૌમ્યો (સાધકો) પાન કરે છે અને જે મોક્ષનો ઉપાય કહેનાર છે. હે ભગવાન્ વાસુદેવ સ્વરૂપ વ્યાસજીને હું નમું છું ।।૨૪।।

એતદેવાત્મભૂ રાજન નારદાય વિપૃચ્છતે ।।
વેદગર્ભોઽભ્યધાત્ સાક્ષાદ્ યદાહ હરિરાત્મનઃ ।।૨૫।।

હે રાજન્ તમે જે પુછ્યું તે જ નારદજીએ બ્રહ્માજીને પૂછેલું અને બ્રહ્માજીએ નારદજીને તે કહેલું કે જે ભગવાનને બ્રહ્માજીને કહ્યું હતું.(અને તે જ હું તમને કહી રહ્યો છું) ।।૨૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વિતીયસ્કન્ધમાં (બીજા હૃત્પ્રસાદ પ્રકરણનો બીજો) ‘‘પરીક્ષિતનું સ્વરૂપ તથા શુકદેવજીનું જ્ઞાન અને ગુરુભક્તિનું વર્ણન’’નામનો ચોથો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રકરણ ૩ – મનન

અધ્યાય ૫

બ્રહ્મા અન્તર્યામીના પ્રાકટ્યનો પ્રકાર કહે છે

વિશેષ : વિમર્શ બે જાતનો છેઃ એક ઉત્પત્તિથી વિચાર અને બીજો ઉપપત્તિથી વિચાર; તેમાં ઉત્પત્તિના બે ભેદ છે : સ્થૂલ અને અન્તર્યામી અથવા તો મૂર્ત અને અમૂર્ત. સ્થૂલ–મૂર્ત એટલે બ્રહ્માંડ એના વિચારમાં યુક્તિ સહિત વિરાટની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ આ પાંચમાં અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાય સ્થૂળ મૂર્તરૂપ કાર્યની કારણાત્મકતા બતાવે છે. પુરુષ ક્રમશઃ સત્વાદિ ત્રણ શક્તિને ગ્રહણ કરી ઉત્પત્તિ, પાલન અને લય કરે છે. જગતના કર્તા તરીકે એ કેવળ નિમિત્તરૂપ નથી, અભિન્નનિમિતોપાદાન કારણરૂપ છે. વિરાટસ્વરૂપનું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાનનું પ્રયોજક છે એટલે એ અન્તરંગ ગણાય. તેથી અન્તરંગ બહિરંગ ન્યાયથી એનો ઉત્તર પ્રથમ આપવો એ યોગ્ય છે.

જગત્ બહાર અને અન્દરનું એવા બે ભેદવાળું છે. તેથી એના બે અધ્યાય છે, અથવા સ્થૂલ પ્રપંચ અને લિંગ પ્રપંચથી એના બે ભેદ હોવાથી બે અધ્યાય છે. પ્રથમનો ઉત્તર સાતમાં અધ્યાયામાં અન્તર્યામીના નિરૂપણમાં કહેવાશે. પૂર્વ અધ્યાયમાં પરીક્ષિત અને શુકનું ફલમુખ સાધન કહેવામાં આવ્યું તે સાધનના વિચારને માટે હવે છ અધ્યાય કહેવામાં આવશે. તેમાં પાંચમા અધ્યાયથી સ્થૂળરૂપનો ઉત્પત્તિથી નિર્ણય કહેવાય છે તેમાં પ્રથમ તત્ત્વની દુર્જ્ઞેયતા કહેતાં નારદજી વક્તાને વખાણે છે.

શ્રીનારદ ઉવાચ

દેવદેવ નમસ્તેસ્તુ ભૂતભાવન પૂર્વજ ।।
તદ્ વિજાનીહિ યજ્જ્ઞાનમ્ આત્મતત્ત્વનિદર્શનમ્ ।।૧।।

નારદજી બોલ્યા : હે પિતા! હે પ્રાણીઓનો જન્મ આપનાર, હે દેવોના દેવ, આપને નમસ્કાર હો, આત્માના તત્ત્વનો વિચાર હોય તેવું જ્ઞાન મને કહો ।।૧।।

હે પિતાજી! આ સંસારનું લક્ષણ ક્યું? આનો આધાર શું? આનુ નિર્માણ કોણે કર્યું? આનો પ્રલય શામાં થાય છે? આ કોને આધીન છે? અને હકીકતમાં આ છે કઈ વસ્તુ? આપ એનું તત્ત્વ બતાવો ।।૨।।

આપ તો આ બધું જાણો છો કેમકે જે કંઈ બની ગયું છે, થઈ રહ્યું છે અને થશે એના સ્વામી આપ જ છો. આ આખું વિશ્વ હથેળી ઉપર રાખેલા આમળાની જેમ

આપની જ્ઞાનદષ્ટિની અન્દર જ છે ।।૩।।

પિતાજી! આપને આ જ્ઞાન ક્યાંથી લાધ્યું? આપ કોના આધાર પર સ્થિત છો? આપના સ્વામી કોણ છે? આપનું સ્વરૂપ શું છે? આપ એકલા જ પોતાની માયાથી પંચ મહાભૂતોદ્વારા પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ કરી લો છો, કેટલું અદ્‌ભૂત છે!।।૪।।

હે આત્મન્! આપ એ બધાનું રક્ષણ આપની શક્તિવડે એક કરોળિયાની પેઠે કરો છો અને એનો નાશ કરો છો; અને એટલું કરતાં છતાં તમે ગ્લાનિ રહિત છો ।।૫।।

આપથી જુદું, આપથી અધિક, આપથી ઓછું કે આપની સમાન બીજું કંઈ હોય એમ હું જાણતો નથી હે વિભો! નામ, રૂપ ગુણવડે આપ સિવાય અન્યથી સારું ખોટું, થતું હોય એમ હું જાણતો નથી ।।૬।।

આપ આવા છો છતાં ઘોર તપ કરો છો એ જોઈ મને ખેદ તો થાય છે સાથે એવી શંકા પણ થાય કે આપથી મોટું પણ કોઈ છે કે? ।।૭।।

હે સર્વજ્ઞ! હે સર્વના નિયામક! આ મારા બધા પ્રશ્નના* ઉત્તર આપો. વિશેષ વિચાર કરીને કહો કે જેથી તમારા કહેવાથી હું બધું જાણી શકું ।।૮।।

વિશેષ : જ્ઞાનનો પ્રશ્ન, આત્માનો પ્રશ્ન, તત્ત્વના છ પ્રશ્નો, બ્રહ્મવિષયક ચાર પ્રશ્નો ને આ છેલ્લો એમ ૧૩ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે. તેના ઉત્તર ઉપપત્તિ વિમર્શમાં કહેવામાં આવશે. બ્રહ્માજી છેલ્લા પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રથમ આપે છે. એમ કરી એઓ એવું જણાવે છે કે પ્રશ્નોનો વિષય એક છે.

બ્રહ્માજી બોલ્યા : હે વત્સ! તારો સન્દેહ બરાબર છે. હે સામ્ય! એમ પૂછીને તે મને ભગવાનનાં પરાક્રમ કહેવાની પ્રેરણા આપી છે ।।૯।।

મારા પણ આરાધ્ય દેવ છે, જેને તમે નથી જાણ્યા.તમે મને જગતનો કર્તા માન્યો એ પણ એક રીતે કાંઈ ખોટુંનથી ।।૧૦।।

જેમ સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્રો તારાઓ પ્રકાશ આપે છે તેમ ભગવાને પોતાના પ્રકાશથી જગતને પ્રકાશિત કર્યુ છે, હું પણ એના પ્રકાશથી પ્રકાશું છું ।।૧૧।।

એની માયા દુર્જય* છે. માયાથી જગત્ મને જગતનો ગુરુ કહે છે. એવા ભગવાન્ વાસુદેવને હું નમું છું ।।૧૨।।

વિશેષ : સર્વને અજ્ઞાન છે તે યોગ્ય છે. જ્ઞાનરૂપ ભગવાન્‌ની કોઈક શક્તિનું નામ માયા છે. એ જગત્કર્તાની માયાથી જુદી છે. એ માયાનું કાર્ય જગતને મોહ કરવાનું છે. જગત્કર્તાની માયા તો મોહ કરતી નથી પણ જગતને વધારે છે. ભગવદાજ્ઞાથી એ કર્તા થાય છે, નહિ તો કારણરૂપ રહે

છે. આ માયાને કોઈ જીતી શકતું નથી. શ્રુતિઓ **અજાંજહિ** એમ એ માયાને મારવાની પ્રાર્થના કરે છે. એ માયાના મોહને લીધે મને લોકો જગતનો ગુરુ કહે છે.

જે માયાના મોહમાં પડેલા જીવો પોતાની દુર્બુદ્ધિને લીધે ‘‘હું અને મારું’’ એમ પોતાની બડાઈ કરે છે. તે માયા ભગવાન્‌ની દષ્ટિના માર્ગમાં આવતાં પણ લાજે* છે ।।૧૩।।

વિશેષ : ભગવાન્‌ની માયા છે એટલે કે સ્ત્રી છે. એ પોતે ભગવાન્‌ની સાથે રમણ કરવા ઈચ્છે છે તેથી બીજાને મોહ કરે છે, ભગવાન્ એના આ દોષને જાણે છે તેથી ભગવાન્‌ની નજરે થતાં પણ એ લાજે છે. તેથી ભગવત્સન્મુખ જે જીવો હોય તેને એ મોહ કરતી નથી. એનાથી મોહ પામેલા જ હું અને મારું કરે છે. કારણ કે એમની બુદ્ધિનેજ મોહિત કરી દે છે.

હે બ્રહ્મન્, દ્રવ્ય (ભૂતાદિ), કર્મ (જન્મનું નિમિત્ત), કાલ (ગુણક્ષોભક), સ્વભાવ (પરિણામનો હેતુ) અને જીવ એ પાંચે વસ્તુ વાસુદેવ ભગવાન્‌થી જુદી નથી ।।૧૪।।

વેદો નારાયણ પરાયણ છે. દેવો નારાયણના અંગથી[૧] ઉત્પન્ન થયા છે, લોકો નારાયણ પરાયણ[૨] છે, યજ્ઞો નારાયણને પ્રસન્ન કરવામાટે જ કરવામાં આવે છે. યોગનું તાત્પર્ય નારાયણમાં છે તપ નારાયણ પરાયણ છે. જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા નારાયણ છે, બધા સાધ્ય અને સાધનોનું પર્યવસાન નારાયણમાં જ છે ।।૧૫-૧૬।।

વિશેષ : ૧. વેદો શબ્દોથી, અર્થોથી અને નામોથી ભગવાનને કહેનાર છે. એ અર્થો વિધિ, અર્થવાદ, મન્ત્ર અને નામધેય એવા નામથી થાય છે. પુરુષ પ્રયત્નથી અભિવ્યક્ત થતા ભાવોમાં વિધિનું તાત્પર્ય છે. વિધેય અર્થની સ્તુતિમાં અર્થવાદનું તાત્પર્ય છે. મન્ત્રો દેવતાના પ્રતિપાદનમાં ઉપયોગી છે. નામધેય અર્થાત્ નામોમાં પણ તાત્પર્ય છે. આમ વેદ ચારરૂપે પ્રવર્તતા યાગમાં ઉપયોગી છે. તેમાં યાગ કરણ છે, સ્વર્ગાદિ સાધ્ય છે. એ દેવતાપ્રીતિને સંપાદન કરે છે.

૨. પરન્તુ દેવની પ્રીતિ અનિત્ય છે. અનિત્ય પ્રીતિવાળા એને મરણ વખતે ભૂલી જાય તેથી સ્વર્ગાદિ ન મળે. અને યાગમાં તો સ્વર્ગ ફલરૂપ છે, કેવળ દેવતાનો ઉદ્દેશ નથી. દેવતાઓ ભગવાન્‌ના શ્રીઅંગમાં રહેનારા હોવાથી ભગવત્પરતા છે. જ્યાં દેવતા વ્યાપારરૂપ કહેવામાં આવે ત્યાં સ્વર્ગાદિ ઉદ્દેશ્ય છે, પછી એ સ્વર્ગનો અર્થ લોક લો કે આત્મસુખ લો એનાથી ભગવદીયપણું વ્યભિચરિત થતું નથી કેમકે લોક પણ ભગવદવયવ છે. એમ સ્વર્ગાદિ લોક અવાન્તર છે. વેદના વાક્યાર્થના કથનમાં પણ એ વાક્યો ભગવત્પર છે. એમાં વિવાદ નથી.

યોગ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ છે. તપ ભગવાન્‌ને ઉપયોગી છે. જ્ઞાનીનું જ્ઞાન જ્ઞેયમાં હોય છે. એ જ્ઞેય અહીં નારાયણ છે કેમકે એ આત્મા છે, સર્વ છે ને બ્રહ્મ છે. ગતિ પણ ભગવત્પર છે. ગતિનું ફલ બ્રહ્મજ્ઞાન છે.

એ ભગવાન્ દ્રષ્ટા છે, ઈશ્વર છે, વિકાર વિનાના છે, સર્વના આત્મરૂપ છે એની જ્ઞાનદષ્ટિથી પ્રેરણા પામેલો હું એણે જે સરજવાનું કહ્યું તે ઉત્પન્ન થઈને સરજું છું ।।૧૭।।

ભગવાન્ પોતે નિર્ગુણ છે. તેમ છતાં જગતનાં સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને સંહારને માટે માયાવડે સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણને ધારણ *કરે છે કેમકે એવી રીતે એ ગુણોનું ગ્રહણ કરવામાં પોતે સમર્થ છે ।।૧૮।।

વિશેષ : ભગવાન્ સચ્ચિદાનન્દ છે. સત્‌માંથી સત્ત્વ થયું, ચિદ્રુપમાંથી ક્રિયા શક્તિ મુખ્ય હોવાથી અને આનન્દ ન હોવાથી રજસ્ થયું આનન્દ અંશથી નીકળેલું તમસ્ કહેવાય છે. ભગવદ્રુપ જ ભગવાને ઉત્પન્ન કર્યા એ ગુણો પ્રથમ ભગવાન્‌માં ન હતા; પહેલાં હોય તો ભગવાન્‌થી જુદા ગણાય. કપાસમાંથી દોરો પ્રકટ થાય તેમ જેમ-જેમ કામ પડ્યું તેમ-તેમ ગુણો થયા; એટલે ભગવાન્ નિર્ગુણ ઠર્યા, જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાટે પોતે એ ગુણો સ્વસ્વરૂપમાંથી કાઢ્યા અને એમનો સ્વીકાર પણ માયાથી કર્યો.

ગુણો એ કાર્યરૂપે, કારણરૂપે અને કર્તુત્વરૂપે, દ્રવ્ય, જ્ઞાન અને ક્રિયાનો આશ્રય કરીને *માયાને વશ થયેલા નિત્ય અને મુકત આત્માને બાંધે છે ।।૧૯।।

વિશેષ : આ માયા જગત્કર્ત્રીછે, મોહ કરનારી નથી કેમકે એ વિભુની માયા છે એ સર્વરૂપ ભગવાન્‌ની શક્તિ છે. સર્વરૂપમાં ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધથી એ સર્વની પ્રતિકૃતિરૂપી માયા છે, ભગવાન્ જગત્ કરે એમાં એ કારણરૂપ છે. કરણાંશ માયાનો છે તેથી કરણરૂપથી નીકળેલા ગુણો માયાએ ગ્રહણ કર્યા. એ ગુણો એના પુત્રો હોય તેમ એને તાબે રહે છે; તેથી ભગવાન્‌ના અંશરૂપ જે જીવ તે માયામાં કે માયાના કાર્યમાં રમવાની ઈચ્છા કરે તેને એ બાંધે છે. કાર્ય એટલે અધિભૂત દેહ તે દ્રવ્યાત્મક છે, કારણ એ અધ્યાત્મ ઈન્દ્રિયોરૂપ છે તે ક્રિયાત્મક છે; અને કર્તા આધિદૈવિક અન્તઃકરણરૂપ જ્ઞાનાત્મક છે. જીવને દેહનું એ નિમિત્ત છે. જે કેવળ જીવ હતો તે આથી દેહરૂપવાળો થયો. અધિભૂતાદિ ત્રણના આશ્રય એક-એકનો એક આશ્રય છે. એ પોતપોતાના આશ્રયમાં જીવને બાંધે છે. બાંધવામાં કારણ એટલું જ છે કે એને માયાનો સમ્બન્ધ છે. પરન્તુ જો સમ્બન્ધ માત્ર જ બન્ધનનું કારણ હોય તો ભગવાન્‌ને પણ સમ્બન્ધ છે તેથી એને બાંધે; પણ એ ગુણો તો ‘‘હું છું’’ એવું અભિમાન કરે છે. તેથી એને બાંધે છે. જો

એને સાધનપણાથી કામનેમાટે ગ્રહણ કરે તો માયા એને ન બાંધે. જે એમાં સ્વતન્ત્રતા દેખાડી ''હું એનો પતિ છું'' એમ વર્ત્તે છે તેને જ તે બાંધે છે, કારણરૂપે કાર્યનેમાટે ગ્રહણ કરનારને એ બાંધતી નથી. તેથી ગુણમાં બંધાયો તે તાબેદાર, ગુણનો કર્તા તે નિયામક એમ એકમાં બે રૂપ થયાનું કારણ માયા કહી.

ભગવાન્ માયાને વશ કરનાર છે પણ એમના આ ત્રણ ગુણોની અસરને લીધે કોઈ જાણી શકતું નથી. હે બ્રહ્મન્! એમને કેવળ એમના ભક્તો જ જાણી શકે છે. એ ભગવાન્ બધાના તેમ જ મારા ઈશ્વર છે ।।૨૦।।

હે આત્મન્! માયાપતિ ભગવાન્‌ને એકમાંથી બહુ થવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે પોતાની માયાથી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્વયં પ્રાપ્ત કાલ, કર્મ અને *સ્વભાવનો સ્વીકાર કર્યો ।।૨૧।।

વિશેષ : પ્રથમ માયાએ ગુણોને રાખ્યા પછી કાળાદિ ત્યાં આવ્યા. એ પણ ગુણોમાં પ્રવિષ્ટ થયા તેથી કાળને ગુણોનો સમ્બન્ધ થયો. પછી સ્વભાવને સમ્પર્ક થયો ત્યારે એનું પરિણામ આવ્યું. તેથી ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપ જન્મરૂપે પરિણમ્યું; તેથી ત્રણ ગુણથી સૃષ્ટિ ત્રણ પ્રકારની થઈ. કાળનો સમ્પર્ક થતાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એવા ભેદ થયા. એમાં સ્વભાવ પેઠો ત્યારે અધિક થવો જોઈએ તેથી જડાદિ વસ્તુઓ થઈ. જ્યારે એમાં કર્મ પેઠું ત્યારે જીવને રહેવા લાયક દેહાદિનો જન્મ થયો. એ બધાં થયાં તેમાં પુરુષનું અધિષ્ઠાન સમજવું. એપણ પરિણામ તો મહત્તત્ત્વના જન્મમાં આવ્યું તેથી એને 'મહત્' કહ્યું છે.

કાળથી ગુણનો સમ્બન્ધ થયો, સ્વભાવથી ગુણનો સમ્બન્ધ થતાં એ ગુણો પરિણામવાળા ગુણો થયા, કર્મો અને ગુણોને સમ્બન્ધ થતાં મહત્તત્ત્વનો જન્મ થયો. આ બધુ એ બધાંમાં પુરુષે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે થયું ।।૨૨।।

જ્યારે મહત્તત્ત્વમાં ગુણોએ પ્રવેશ કર્યો અને ભગવાને પ્રેર્યા ત્યારે મહત્તત્ત્વ પણ વિકારવાળું થયું. તેમાં રજોગુણ, સત્ત્વગુણ ગૌણ હોય અને તમોગુણ મુખ્ય હોય તેવા દ્રવ્ય, જ્ઞાન અને ક્રિયાત્મક પદાર્થ પેદા થયા ।।૨૩।।

હે પ્રભો! જ્યારે એ ત્રણે પદાર્થ એકરૂપે થયા ત્યારે એ અહંકાર કહેવાયો. એમાં વિકાર થતાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસના ભેદથી દ્રવ્યશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ એવા એના ભેદ પડ્યા ।।૨૪।।

ભૂતાદિ એટલે તામસ અહંકાર, વિકૃત થઈને એ આકાશ થયું. એનો માત્રાગુણ શબ્દ થયો. શબ્દ દ્રષ્ટા અને દશ્ય ને કહેનારું લિંગ છે. શબ્દથી બન્ને જણાય છે ।।૨૫।।

આકાશમાં વિકાર થતાં સ્પર્શગુણવાળો વાયુ થયો. એનો પ્રધાન ગુણ સ્પર્શ છે. એના કારણરૂપ આકાશનો ગુણ શબ્દ એનામાં આવવાથી એ બે ગુણવાળો થયો. એ વાયુ (પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય એમ) દશ પ્રકારનો છે. ઇન્દ્રિયશક્તિ **ઓજસ,** મનની શક્તિ સહ અને શરીરની શક્તિ **બલ** એ બધાં એનાં કાર્ય છે ।।૨૬।।

કાળ, કર્મ અને સ્વભાવથી વાયુમાં વિકાર થયો. એમ થતાં એમાંથી તેજ થયું. એમાં રૂપ, શબ્દ અને સ્પર્શ ત્રણ ગુણો આવ્યા. તેજનો વિકાર થતાં એમાંથી રસાત્મક જળ ઉત્પન્ન થયું. રૂપ અને સ્પર્શ પણ એમાં આવ્યાં અને પરાન્વયથી શબ્દ આવ્યો. જળમાં વિકાર થતાં ગન્ધવાળી પૃથ્વી (વિશેષ) ઉત્પન્ન થઈ તેમાં કારણના ગુણ કાર્યમાં આવે છે એ (પરાન્વય) ન્યાયથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ગુણ આવ્યા ।।૨૭-૨૯।।

સાત્ત્વિક અહંકારથી મન ઉત્પન્ન થયું અને ઇન્દ્રિયોના દશ દેવ ઉત્પન્ન થયા. દિશા, વાયુ, સૂર્ય, પ્રચેતા, અશ્વિનીકુમારો, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, મિત્ર અને બ્રહ્મા એ દશ ઇન્દ્રિયોના દશ દેવો છે. શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા, ઘ્રાણ, વાક્, પાણિ, પાદ, પાયુ અને ઉપસ્થના ક્રમથી એ દેવતાઓ સમજવા ।।૩૦।।

રાજસ અહંકાર વિકૃત થતાં એમાંથી દશ ઇન્દ્રિયો થઈ. જ્ઞાનશક્તિ બુદ્ધિ અને પ્રાણ એ રાજસ અહંકારનું કાર્ય છેઃશ્રોત્ર, ત્વક્, ઘ્રાણ, દક્, જિહ્વા, વાક્, હસ્ત, જનનેન્દ્રિય, અન્ઘ્રિ અને ગુદા એ દશ ઇન્દ્રિયો છે ।।૩૧।।

એ ભૂતો ઇન્દ્રિયો મન અને ગુણો જ્યાં સુધી છૂટાં રહ્યાં ત્યાં સુધી હે બ્રહ્મવિત્તમ! પોતાનું સ્થાન નિર્માણ કરવામાં સમર્થ ન થયાં ત્યારે એણે અન્યોન્ય મળીને ભગવાનની શક્તિની પ્રેરણાથી સદ્-અસદ્‌ને લઈને બ્રહ્માંડને બન્ને રીતે બનાવ્યું : સમષ્ટિ-વ્યક્તિ(વ્યષ્ટિ)રૂપે ।।૩૨-૩૩।।

હજારો વર્ષો સુધી જળમાં રહેલ એ નિર્જીવ અંડને *કાલ-કર્મ-કર્મ-સ્વભાવયુક્ત, જીવથી જુદા એવા ભગવાને જિવાડ્યું ।।૩૪।।

વિશેષ : એ અંડ જળમાં જીવ વગરનું રહ્યું. એમાં ભોગ કરનાર જીવે પ્રવેશ કર્યો નહોતો. હવે અંડ જો વધારે વાર જળમાં રહે તો જળમાં લીન થઈ જાય તેથી જીવથી વ્યતિરિક્ત ભગવાન્ એ અંડને જીવયુક્ત કર્યું તેથી એ પ્રાણયુક્ત થયું. ત્યારે ભગવાન્ એ પ્રાણના અધિષ્ઠાનવાળા વિરાટ પુરુષ કહેવા લાગ્યા; એટલે કે અંડનું રૂપ બદલી એ પુરુષરૂપ થયા અને જેમ સુખ થાય તેમ ફરવા

લાગ્યા. તેથી **''સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ''** એ પુરુષસૂક્તના મન્ત્રથી અર્થરૂપ થયા.

એ વિરાટ પુરુષ એ અંડને ભેદીને એમાંથી બહાર નીકળ્યા. એને હજારો સાથળ પગ બાહુ આંખો મોઢાં અને માથાં હતાં ।।૩૫।।

વિદ્વાન પુરુષો ધ્યાનમાટે એના અવયવોમાં લોકની કલ્પના કરે છે. કેડની નીચે અતળ વગેરે લોક અને જઘનની ઉપર ભૂઃ, ભુવર્, સ્વર્, મહર્, જન, તપ અને સત્યલોકની કલ્પના કરવામાં આવે છે ।।૩૬।।

આ પુરુષનું મુખ બ્રાહ્મણ છે. એની ભુજાઓ ક્ષત્રિયો છે; સાથળ વૈશ્યો છે અને બન્ને પગથી શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયેલ છે ।।૩૭।।

એ પુરુષના બેપગવડે *ભૂલોકની કલ્પના કરવી એની નાભિથી ભુવર્લોકની, હૃદયથી સ્વર્ગલોકની, ઉરઃસ્થળથી મહર્લોકની, ગ્રીવામાં જનલોકની, બે નસકોરામાં તપોલોકની અને મસ્તકવડે સનાતન સત્યલોક જેને બ્રહ્મલોક કહે છે તેની કલ્પના કરવી ।।૩૮-૩૯।।

વિશેષ : પગથી કેડ સુધી ભૂલોક, નાભિમાં ભુવર્લોક, હૃદય નીચે ભાગ-ઉપડતો ભાગ ઉરસ્, (અહીંથી જ્ઞાનીનો વાસ હોવાથી **મહાત્મનઃ** પુરુષનું વિશેષણ કહ્યું છે), સ્તનદ્વય એટલે બે નાસિકા, મસ્તકો ઉપર સત્યલોક લેવો.

એની કેડમાં અતળલોકની, ઊરુમાં વિતળની, જાનુમાં (ઘૂંટણમાં) શુદ્ધ સુતળની, જંઘામાં તળાતળની, ઘૂંટીમાં મહાતળની ચરણના ઉપરના ભાગમાં રસાતળની અને નીચેના ભાગમાં પાતાળની કલ્પના કરવી. આ પ્રમાણે વિરાટ પુરુષ *સર્વલોકમય છે. ।।૪૦-૪૧।।

વિશેષ : ઉપર સાત લોક ગણાવ્યા તે ઉત્તમ છે. એમાં ભગવાનના અવયવો કારણરૂપ છે. અતલમાં યમનો પુત્ર રહે છે તેમાં મોહક બાહુલ્ય છે તેથી એમાં તો ભગવાનના અવયવ આધારમાત્ર છે. એ તામસ વિતલમાં મહાદેવ રહે છે. એ મહાદેવને સુખનું દાન કરે છે. સુતલમાં ભગવાન્ રહે છે માટે એને શુદ્ધ કહ્યું છે. આ કથન ઉપાસનામાટે નથી, પુરુષનું સ્વરૂપ એવું છે એ બતાવવા માટે છે.

ભૂર્લોકઃ કલ્પિતઃ પદ્ભ્યાં ભુવર્લોકોસ્ય નાભિતઃ ।।
સ્વર્લોકઃ કલ્પિતો મૂર્ધ્ના ઈતિ વા લોકકલ્પના ।।૪૨।।

વિરાટ ભગવાન્‌નાં અંગોમાં એવી પણ લોકોની કલ્પના *કરવામાં આવે છે કે એમનાં ચરણોમાં પૃથ્વી, નાભિમાં ભુવર્લોક અને મસ્તકમાં સ્વર્ગલોક છે ।।૪૨।।

વિશેષ : કેડથી પગ સુધી પૃથ્વી લોક, નાભિથી ગ્રીવા સુધી ભુવર્લોક, ગ્રીવાથી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી સ્વર્ગલોક, અહીં ગુણથી, વિદ્યાથી અને યજ્ઞથી કલ્પના થયેલી છે. સાત્ત્વિકો ચૌદ લોકની, રાજસો સપ્ત લોકની અને તામસો ત્રણ લોકની કલ્પના કરે છે.

ઇતિ શ્રીમદ્ ભાગવત દ્વિતીયસ્કન્ધમાં (ત્રીજા મનન પ્રકરણનો પહેલો)
‘‘બ્રહ્માજી અન્તર્યામીના પ્રાકટ્યનો પ્રકાર કહે છે’’નામનો
પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઓ ભાઈ રે! તેં ભાગવત ભણીને શું કીધું?
મારે જંતુ(શ્રોતા) અહિ(નાગ=કથાકાર) મણિ(ભાગવત) અજવાળે,
ત્યમ તેં (કથાકાર)ઉદર પોખી લીધું!!
પારસમણિનું પાત્ર(ભાગવત) પાણિમાં ઘેર-ઘેર ભિક્ષા માંગે!
જ્યાં લગી વસ્તુનું જ્ઞાન ના ત્યાં લગી દુઃખ-દારિદ્રય ના ભાંગે

અધ્યાય ૬

પુરુષસૂક્તમાં કહેલા ભગવાનના વિરાટ દેહનું વર્ણન

વિશેષ : આ ઉત્પત્તિ પ્રકરણ છે એમાં એનો પ્રકાર બતાવવામાં આવે છે. અનિત્ય પદાર્થનો જન્મ, નિત્ય અને પરિચ્છિન્ન વસ્તુનો સમાગમ અને નિત્ય છતાં પરિચ્છેદ નથી એનું પ્રાકટ્ય એટલા ઉત્પત્તિના ભેદ છે. આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સ્થૂળ અમૂર્તરૂપ સ્થાનના સમ્બન્ધરૂપ ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. એનું રૂપ અભેદજ્ઞાન છે. પૂર્વ અધ્યાયમાં ‘‘નારાયણપરા વેદાઃ’’ સામાન્ય રીતે કહ્યું છે એનો અહીં વિસ્તાર કર્યો છે. આ ઉત્પત્તિનો પુરુષસૂક્તની સાથે નિર્ધાર કર્યો છે. એટલે વેદે કહ્યું છે તે જ શ્રીભાગવત વિસ્તારથી કહે છે. અર્થાત્ કારણ-કાર્યની અભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે. એનાથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહેવાય છે. સર્વત્ર અમૂર્તરૂપના સાધર્મ્યમાં ભગવાન્નું રૂપ બૃહત્ અક્ષર છે. તેથી વસ્તુમાં ભેદ નથી રહેતો. પાંચમા અધ્યાયમાં મૂર્ત પદાર્થની ઉત્પત્તિ કહી, અહીં અમૂર્ત (જીવો) નો મૂર્ત (દેહાદિ) ની સાથે સમ્બન્ધ કહેવાય છે. પહેલાં જે દેવાદિની ઉત્પત્તિ કહી છે તે પણ વિશિષ્ટ (દેહાદિ સાથે) ઉત્પન્ન થયા છે. એમાં જે અમૂર્ત રૂપ છે તેને જાુદું કરી સ્થૂળ રૂપવાળા ભગવાન્ અમૂર્ત વિરાટમાં પેઠા એનો સમ્બન્ધ બતાવે છે. આ જીવનું પ્રકરણ હોવાથી એનાં સાધન તથા ફળ ઉત્પત્તિથી કહેવાય છે. ભગવાન્નું માહાત્મ્ય અમૂર્ત છે એ પણ

અહીં કહે છે. એમાં પ્રથમ બધા જીવના લિંગ-શરીરની સામગ્રી ભગવાન્‌ના લિંગ-શરીરમાં સમ્બન્ધવાળી છે એ બ્રહ્માજી બતાવે છે.

બ્રહ્મોવાચ

વાચાં વહ્નેર્મુખં ક્ષેત્રં છન્દસાં સપ્ત ધાતવઃ ।।
હવ્યકવ્યામૃતાન્નાનાં જિહ્વા સર્વરસસ્ય ચ ।।૧।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : વાણી અને અગ્નિનું સ્થાન મુખ* છે ગાયત્રી આદિ સાત છન્દનું સ્થાન ત્વક્, ચર્માદિ સાત ધાતુઓ છે. હવ્ય (દેવને આપવાનું અન્ન), કવ્ય (પિતૃઓને આપવાનું અન્ન) અમૃત, (તે બન્નેને આપ્યા પછી બચેલું મનુષ્ય અન્ન) તે બધાં અન્ન તથા મધુરાદિ સર્વ રસનું સ્થાન જિહ્વા સ્થાન છે ।।૧।।

વિશેષ : મુખ એટલે જેમાં ભોજનનો કોળિયો મૂકવામાં આવે તે. ભગવાન્‌ને બે મુખ છેઃઈન્દ્રિયરૂપ એક અને ગોલકરૂપ બીજાં. એમાં ગોલકને બ્રાહ્મણપણું કહ્યું છે. ઈન્દ્રિયરૂપ મુખ વાણી અને અગ્નિનું ક્ષેત્ર છે તત્ત્વોમાંથી ભગવદ્દેહ થયેલો છે. પાતાલાદિની પણ ભગવદવયવોથી ઉત્પત્તિ છે અને ભગવાન્‌માં સ્થિતિ થાય છે; તેથી પાતાલાદિરૂપ પણ ભગવાન્ છે. અહીં ભગવાન્‌ને ઉદ્દેશી જગત્ કહેવાયું; અર્થાત્ આધારપણાથી ભગવાન્ કહેવાના છે. તેથી છન્દો અમૂર્ત છે. એમનું સ્થાન ભગવાન્‌ના જે અમૂર્ત અવયવો છે તે છે. એ એમના ક્ષેત્રરૂપ છે. ગાયત્રી, જગતી, ઉષ્ણિક્, ત્રિષ્ટુભ્, અનુષ્ટુભ્, પંક્તિ અને બૃહતી, સાત ધાતુઓ જેવી કે ત્વચા, માંસ, રુધિર, મેદ, મજ્જા, સ્નાયુ અને અસ્થિરૂપ દેવો છે. આવી રીતે ભગવન્મુખમાં મુખસમ્બન્ધી સર્વ પદાર્થો શબ્દ અને અર્થના સમ્બન્ધવાળા છે. એમાં રસના નામની ઈન્દ્રિયનો શો સમ્બન્ધ છે? હ્વ્ય કવ્ય, અમૃતરૂપ અન્નનું સ્થાન રસનેન્દ્રિય છે. હવ્ય એટલે દેવોનું અન્ન. આ અન્નમાં જ મન્ત્રથી હવ્યનો આરોપ થાય છે. એવું જ કવ્ય પિતૃઓનું અન્ન અમૃત. અતિથિ આદિ જમ્યા પછી બચેલું અથવા વગર માગ્યે મળેલું અન્ન પણ અમૃત કહેવાય છે. બ્રાહ્મણભોજનથી બચેલું અન્ન પણ અમૃત કહેવાય છે. એ બધાનું સ્થાન ભગવાન્‌ની જિહ્વા છે. છ પ્રકારના એટલે મધુર, તિક્ત(કડવો), લવણ, કટુ(તીખો), અમ્લ અને કષાય એ રસનું સ્થાન પણ એ જ છે. હવ્યમાં પણ એ રસો છે. આપણી ઈન્દ્રિયો અને અધિષ્ઠાતા વરુણનું સ્થાન પણ એ જ છે. એથી હવ્યાદિ સિવાયના રસનું સ્થાન ભગવાન્‌ની જિહ્વા નથી એવું પ્રાપ્ત થાય છે, નાસાસ્થાન ઘ્રાણસમ્બન્ધી સર્વ ક્ષેત્ર તરીકે છે તે આપણા બધાના પ્રાણવાયુના અધિષ્ઠાતા તેનો વાયુદેવ છે. એના બે પુટ છે તે આધિદૈવિક છે. બે નાસાના પુટ સર્વના સ્થાનરૂપ સમજવા. એમાં ઘ્રાણેન્દ્રિય અશ્વિનાદિનું ક્ષેત્ર છે. વ્રીહિ વગેરે ઓષધિનું

સ્થાન પણ એ જ છે. મોદ અને પ્રમોદ નામના સુગન્ધિ વિશેષનું પણ એ જ સ્થાન છે. એમાં દૂરથી વાતો હોય તે મોદ કહેવાય; પ્રમોદ તો બધા ગન્ધને નીચે રાખી ઉપર આવે. અનેકવિધ રૂપનું સ્થાન ભગવાન્‌ની ગોલકરૂપ આંખ છે, સ્વર્ગને સૂર્યનો સ્થાન પણ આંખો ઈન્દ્રિયરૂપ સમજવી. દિશાઓ કાલની આધિદૈવિક છે. ઈન્દ્રિયરૂપ ગંગાદિ તીર્થનું કર્ણ ગોલકરૂપ સ્થાન માનો આકાશ અને શબ્દનું સ્થાન શ્રોત્ર નામની ઈન્દ્રિય માનો. કાનથી સાત છન્દઃગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ્, અનુષ્ટુપ્, ઉષ્ણિક, બૃહતી, પક્તિ અને જગતી જે સંભળાવ તેના આધારનું સ્થાન ભગવાન્‌ની શ્રોત્રેન્દ્રિય સમજવી. સોનું, હીરા એ વસ્તુના સારરૂપ છે, અથવા ઉત્કૃષ્ટ એટલે પરમાર્થની દેવતારૂપ સૌન્દર્ય છે. એનું ભગવાન્‌નું શ્રીઅંગ-સ્થાન છે. ભગવાન્‌ની ત્વક્ ઈન્દ્રિય સ્પર્શાદિના સ્થાનરૂપ સમજવી. મેધ-પવિત્રતા. એ બધાની પવિત્રતા ભગવાન્‌ની ત્વગ-ઈન્દ્રિયમાં રહે છે. જળથી શુદ્ધિ થાય છે. એ જળ અહીં ભગવાન્‌ના પસીનારૂપ છે; તેથી ભગવાન્‌ની પવિત્રતામાં સન્દેહ ન કરવો.

બધા પ્રાણ અને પવનનું વિરાટ પુરુષની નાસિકા સ્થાન છે. ઓષધિઓનું, અશ્વિનીકુમારોનું અને મોદ, પ્રમોદનું નાસિકામાં રહેલું ઘ્રાણેન્દ્રિયનું સ્થાન છે. રૂપ અને તેજનું સ્થાન નેત્રમાં રહેલું ચક્ષુ ઈન્દ્રિય છે. સ્વર્ગ અને સૂર્યનું સ્થાન પુરુષની આંખમાં છે. દિશાઓ અને તીર્થોનું સ્થાન સમષ્ટિ પુરુષના કાનમાં છે. આકાશ અને શબ્દનું સ્થાન શ્રોત્રેન્દ્રિય છે. વસ્તુનાં સાર અને સૌભાગ્યનું સ્થાન પુરુષનું શરીર છે. સ્પર્શ અને વાયુનું સ્થાન એની ત્વચેન્દ્રિય છે. સર્વ પવિત્રતાનું સ્થાન પણ એ જ છે ।।૨-૪।।

વનસ્પતિઓ કે જેનાથી યજ્ઞની તૈયારી થાય છે તે પ્રભુનાં રુવાડાં છે. શિલા, લોહ, વાદળ, વીજળીનાં સ્થાન એ પ્રભુના કેશ દાઢી-મૂછ અને નખ છે. મોટે ભાગે કલ્યાણ કરનાર લોકપાલોનું સ્થાન પ્રભુના બાહુઓ છે ।।૫।।

ભૂઃ, ભુવઃ, સ્વર્ગ ભગવાન્‌નો વિક્રમ છે; (વિક્રમ=પગ મૂકવો એ.) ક્ષેમ અને શરણનું સ્થાન પણ એ જ છે. સર્વકામના, આશિષો અને દેવની પ્રસન્નતા જણાવનાર વરદાનનું પણ સ્થાન ભગવાન્‌નું ચરણ છે ।।૬।।

જલ, વીર્ય, સૃષ્ટિ, વૃષ્ટિ, પ્રજાપતિ એ બધાં પુરુષના શિશ્નસ્થાને છે. પ્રજા અને આનન્દના સુખનું સ્થાન એમાં રહેલ ઉપસ્થ ઈન્દ્રિય છે.(સ્પર્શનું સુખ=આનન્દ, કામની શાન્તિ=નિવૃત્તિ, પ્રજાપતિ=વીર્ય પાત એ ત્રણનું સ્થાન ઉપસ્થ છે) ।।૭।।

હે નારદ! યમ, મિત્ર અને મળત્યાગનું સ્થાન ભગવાન્‌ની પાયુ ઈન્દ્રિય છે. હિંસા, નિર્‌ઋતિ*, મૃત્યુ અને નરકનું સ્થાન ગુદા છે ।।૮।।

વિશેષ : નિર્‌ઋતિ=દિશાના પતિ દેવતા.

પરાજય, અધર્મ, અજ્ઞાન એ બધાનો આશ્રય વિરાટ્ પુરુષની પીઠ છે. નદ-નદીઓ ભગવાન્‌ની નાડીઓ છે. પર્વતો ભગવાન્‌ના હાડરૂપ છે. મૂલ પ્રકૃતિ, ક્ષારાદિ સમુદ્રો, પંચમહાભૂતો અને પ્રલયમાં પ્રવેશ કરવાનું સ્થાન ભગવાન્‌નું ઉદર છે. મનનું સ્થાન ભગવાન્‌નું હૃદય છે. ધર્મનું, મારું, તારું, સનકાદિકુમારો, શિવ અને વિજ્ઞાનનું સ્થાન પરમાત્મા પોતે છે ।।૯-૧૧।।

(કયાં સુધી ગણાવું?) હું, તું, શિવજી અને બીજા તમારા મોટા ભાઈઓ સનકાદિ તથા મરીચ્યાદિ, સુર, અસુર, નાગ, નગ, પક્ષીઓ, મૃગો, પેટે ચાલનારાં પ્રાણી, ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ, વૃક્ષો, રાક્ષસો, ભૂતગણો, સર્પો, પશુઓ, પિતૃઓ, સિદ્ધો, વિદ્યાધરો, ચારણો, વૃક્ષો, બીજા નાનાવિધ જીવો, જળચર, સ્થળચર અને આકાશમાં ફરનારા ગ્રહો, નક્ષત્રો, ધૂમકેતુઓ, તારાઓ, વીજળીઓ, મેઘોની ગર્જનાએ બધા વિરાટ પુરુષરૂપ જ છે ।।૧૨-૧૪।।

જે થયું હશે, થાય છે અને થશે તે બધું પુરુષરૂપ છે. આ બ્રહ્માંડ એનાથી ઘેરાયેલું છે. એનાથી એક વેંત પોતે વધારે છે. ।।૧૫।।

જેમ સૂર્ય પોતાના મંડળને પ્રકાશ આપતો બહાર પણ પ્રકાશ ફેંકે છે તેમ આ પુરુષ પણ વિરાટને પ્રકાશ આપતા અન્દર ને બહાર પણ પ્રકાશ કરે છે ।।૧૬।।

એ પુરુષ નિત્યસુખ અને મોક્ષસુખના ઈશ્વર હોવાથી વિરાટ-શરીરથી પર છે. કોઈથી પાર ન પામી શકાય એવો *મહિમા એ વિરાટપુરુષનો છે ।।૧૭।।

વિશેષ : એ વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે એ ભગવાન્‌નો મહિમા છે. વિરુદ્ધ ધર્મો આશ્રયનો ભેદ કરી શકતા નથી. એક આશ્રયમાં જ બન્ને થાય છે. ધર્મનો પરસ્પર વિરોધ હોય તે લોકની પેઠે કાર્ય ન કરી શકે. એ જ પોતાના આશ્રયનો મહિમા વધારે છે. જે સર્વત્ર સમર્થ હોય તે જો કોઈ વાતે સમર્થ ન થાય તો એનાથી એનો મહિમા વધે છે કે જેથી એ પોતાનું કાર્ય કરવાને સમર્થ થતો નથી એમાં ભગવાન્‌ના વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વનો મહિમા રહેલો છે. એ ધર્મ ભગવાન્‌માં જ છે. બીજામાં નથી. એનું કાર્યસાધકત્વ નથી તેથી એ મહિમાની કોઈ પ્રતિબન્ધકતા નથી કેમકે ધર્મ એવો છે કે કોઈ એની સમાન કે એથી વધે એમ નથી, પરન્તુ એવો સવાલ ઉપસ્થિત થાય કે બન્ને ધર્મો અવિરુદ્ધ કેમ રહી શકે? પણ આ વિરોધ તો બોલવા માત્રમાં જ છે એવા વિરુદ્ધ

ધર્મના આશ્રયત્વથી તો ભગવાન્‌નો મહિમા છે. કેમકે એ અલૌકિક છે. એ મહિમાનો છેડો નથી. એ લોકમાં બન્ને કાર્યો કરે છે એવું દેખાય છે એટલે એની મોટાઈથી એનું માહાત્મ્ય વધે છે એ જ દુરત્યયાર્થરૂપ છે તેથી પ્રભુ અમૃત અને અભયરૂપ ફલના સ્વામી છે. પુરુષભેદ અને ફલભેદથી એ પોતાનો મહિમા પ્રકટ કરે છે.

એ સ્થિતિપાત્ (સ્થિતિ એટલે ત્રણ લોક.). ભગવાન્‌ના ચરણમાં બધા લોકો છે. ત્રિમૂર્ધના મૂર્ધરૂપ મહર્લોકની ઉપરના ત્રણ લોકમાં અમૃત, ક્ષેમ અને અભય (જન, તપ, સત્ય) લોક રહ્યા છે ।।૧૮।।

આ ભગવાનના *ત્રણ પાદ ત્રણ લોકની બહાર છે. એ બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સન્ન્યાસીના આશ્રમ છે. ત્રણ લોકની અન્દર એનાથી જાુદો એવો ગૃહસ્થાશ્રમી રહે છે ।।૧૯।।

વિશેષ : ભગવાન્‌ના ચાર વર્ણો તે ચાર પાદ. એમાં ભગવાન્ રહે છે. એમાં ત્રણ પાદ બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સન્ન્યાસી; એ ત્રણ લોકની બહાર રહે છે. એ ત્રણમાં એક મુદ્દો સમાન છે એમને પ્રજા નથી થતી. એ અપ્રજ કહેવાય છે. આશ્રમના ધર્મથી એઓ અપુત્ર છે તેથી વાંઝિયા નથી, આ ત્રણ પાદ ત્રણ લોકની બહાર છે. ત્રણ લોકની અન્દર નીચા દરજ્જાનો ગૃહસ્થાશ્રમ છે. એની બુદ્ધિ ઘરમાં જ હોય છે. એ બહારનો દોષ છે. બ્રહ્મચર્ય પળાતું નથી એ અન્દરનો દોષ છે. અબૃહદ્વ્રત=મોટું ઉચ્ચ વીર્ય રાખવાનું જેને વ્રત નથી તે.

બે માર્ગો ચાલે છેઃએક માર્ગ એવો જેમાં કાર્યનું ફળ ભોગવવામાં આવે છે તે અને બીજો જેમાં કર્મફલને છોડી દેવામાં આવે. એકને અવિદ્યા કહે છે. બીજાને વિદ્યા કહે છે. એ ઉભયનો *આશ્રય ભગવાન્ કરે છે ।।૨૦।।

વિશેષ : કર્મનું ફળ ભોગવવાપણું હોય તેવો અવિદ્યાનો માર્ગ ને કર્મનું ફળ છોડી દેવાપણું હોય તેવો અવિદ્યાનો માર્ગ એમ બે માર્ગોનો આશ્રય ભગવાન્ કરે છે, ભગવાન્ એ માર્ગે ચાલે છે. આ માર્ગો સ્વભાવથી એવા થયા નથી. ભગવાન્ જ બે માર્ગે ચાલે છે. તેથી જ લોકો પણ એનું અનુગમન કરે છે. અવિદ્યા અને વિદ્યા એ ભગવાન્‌ની બે શક્તિઓ છે. જો ભગવાન્ એ બેઉ માર્ગે ન ચાલે તો એ બે ભગવદ્ શક્તિ કહેવાય છે એ ન કહેવાય એમનાં કાર્યને સામગ્રી એમાં જ રહેલાં છે.

એ ભગવાન્‌માંથી અધિભૂતાદિ ભેદવાળું, ત્રિગુણવાળું, ભૂત ઇન્દ્રિયવાળું અંડ ઉત્પન્ન થયું અને પોતે જેમ સૂર્ય પોતાના મંડળને તપાવી બહાર પ્રકાશ આપે તેમ આખા પ્રદેશને વ્યાપીને એનાથી બહાર નીકળી રહ્યો ।।૨૧।।

જ્યારે મહાત્માના નાભિકમળમાંથી હું ઉત્પન્ન થયો ત્યારે એના *અવયવો સિવાય યજ્ઞમાં ઉપયોગી હોય તેવા પદાર્થોને મેં જોયા નહિ ।।૨૨।।

વિશેષ : આ ભગવાન્‌ની નાભિમાંથી કમળ થયું, હું પણ એ કમળમાં થયો. જેમાંથી હું થયો તે મોટા છે; માટે મારે એમનું આરાધન કરવું જોઈએ પણ એમ કેમ કરવું? એને શું આપીએ તો એ રાજી થાય? મે યોગદ્વારા જાણ્યું કે ભગવાન્ યજ્ઞથી પ્રસન્ન થાય છે. પણ યજ્ઞ કરવો શી રીતે? એ પણ વેદથી જાણ્યું કે પશુ અને પુરોડાશથી યજ્ઞ કરવો; પણ એ લાવવાં ક્યાંથી? એ પણ મેં યોગદ્વારા જાણ્યું કે ભગવાન્‌ના શ્રીઅંગ વગર પશુ પુરોડાશ વગેરે કાંઈ નથી. ત્યારે એ પુરુષ યજ્ઞરૂપે પ્રકટ થયા. આમ ભગવાન્ પણ સાધનરૂપ છે.

એમાં યજ્ઞનાં પશુ, યૂપ, દર્ભો, યજ્ઞભૂમિ શ્રેષ્ઠ ગુણવાળો કાળ, પાત્ર વગેરે વસ્તુઓ, ચોખા વગેરે ઔષધિઓ, ધૃત વગેરે સ્નિગ્ધ પદાર્થો, છ રસ, લોહ, માટી, જળ, ઋક્, યજુઃ, સામના મન્ત્ર, ચાતુર્હોત્ર, યજ્ઞોના નામ, મન્ત્રલ દક્ષિણા, વ્રત, દેવતાનો અનુક્રમ, કલ્પ, સંકલ્પ, સૂત્ર, ગતિ, વિષ્ણુક્રમ વગેરે દેવતાનાં ધ્યાન આદિ, મતિ, પ્રાયશ્ચિત, સમર્પણ એ બધી યજ્ઞમાં ઉપયોગી વસ્તુ પુરુષના અવયવોમાંથી મેં તૈયાર કરી ।।૨૩-૨૬।।

આવી રીતે યજ્ઞમાટે ઉપયોગી પદાર્થો એકત્ર કરીને યજ્ઞરૂપ પુરુષના અંગમાંથી લીધા. એ યજ્ઞરૂપ પુરુષ ઈશ્વર છે. એમનું એ પદાર્થોવડે યજન કર્યું ।।૨૭।।

પછી તમારા મરીચિ વગેરે નવ ભાઈઓએ સ્પષ્ટ તેમ જ અસ્પષ્ટ રીતે એમ બે પ્રકારે યજ્ઞપુરુષનું યજન કર્યું. એમણે એ કામ ચિત્તને એકાગ્રતાથી સારી રીતે કર્યું. પછી મનુએ અને અન્ય ઋષિઓએ એમના કાળમાં યજ્ઞો કર્યાં. પિતૃઓ, દેવો, દૈત્યો અને મનુષ્યોએ યજ્ઞો કરી વિભુ યજ્ઞેશ્વરને પ્રસન્ન કર્યાં ।।૨૮-૨૯।।

આ જગત્ ભગવાન્ નારાયણમાં રહ્યું છે. એમણે જો કે સૃષ્ટિ કરવામાં માયાના મોટા ગુણોને ધારણ કર્યા છે છતાં એ પોતે નિર્ગુણ છે ।।૩૦।।

હું એમની આજ્ઞાથી જગતને ઉત્પન્ન કરું છું. મહાદેવજી એમને અધીન રહીને જગતનો લય કરે છે. એવા એ ત્રણ શક્તિવાળા ભગવાન્ પુરુષરૂપથી જગતનું પાલન કરે છે ।।૩૧।।

બેટા! તમે મને જે પૂછ્યું તે મેં તમને કહ્યું. ભાવ અથવા અભાવ, કાર્ય અથવા કારણના રૂપમાં એવી કોઈ ચીજ નથી જે ભગવાન્‌થી અલગ હોય ।।૩૨।।

હે અંગ! મારી વાણી ખોટી પડતી જણાતી નથી. મારા મનમાં કાંઈ ખોટી વાત

આવતી નથી. મારી ઈન્દ્રિયો *ખોટે રસ્તે જતી નથી. મેં પ્રેમમગ્ન હૃદયમાં હરિને ધારણ કર્યા છે એને લીધે જ એ બધું સામર્થ્ય મારામાં આવ્યું છે ।।૩૩।।

વિશેષ : હૃદયમાંથી ભગવાન્ તિરોધાન પામે છે ત્યારે જ એ ખોટી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. મેં તો ઊછળતા હૃદયમાં ભગવાન્‌ને પ્રેમથી ધારણ કર્યા છે. ત્યાં ભરતી પણ છે તે ભગવાન્‌ને આલિંગન કરી મારા મોઢામાંથી નીકળે છે તેથી એ કોઈ દિવસ ખોટી પડતી નથી. એટલું જ નહિ પણ મારું મન પણ ખોટે રસ્તે જતું નથી. માટે ભગવાન્‌નો પ્રેમ ચિત્તમાં કરવો. પ્રેમવાળું ચિત્ત સર્વત્ર રહેતા ભગવાન્‌ને ખેંચી લાવશે. જેમ દ્રવ્યોનો રસ હવા ખેંચી લાવે છે તેમ મન ભગવાન્‌ને પ્રેમથી ખેંચે છે.

હું વેદમૂર્તિ છું. મારું જીવન તપસ્યામય છે. બડા-બડા પ્રજાપતિ મને વન્દન કરે છે. અને હું એમનો સ્વામી છું. પહેલાં મેં એકનિષ્ઠાશી યોગનું સર્વાંગ અનુષ્ઠાન કર્યું હતું પરન્તુ હું મારા મૂલકારણ પરમાત્માના સ્વરૂપને ન જાણી શક્યો ।।૩૪।।

જેઓ એને શરણે જાય છે તેમના સંસારનો એ નાશ કરે છે તેમનું શ્રેય કરે છે ને મંગલ કરે છે. હું એમના ચરણને નમું છું. જેમ આકાશ પોતાના અન્તને જાણતું નથી તેમ જો ભગવાન્ પોતાની માયાના વૈભવના પારને પામતા નથી તો બીજા તો કેમ જ પામે? ।।૩૫।।

હું ને તમે એની સાચી ગતિને જાણતા નથી. શિવજી મોટા ખરા પણ એ પણ એની ગતિને જાણતા નથી તો બીજા દેવો તો એની ગતિને ક્યાંથી જાણે? આપણે એની માયામાં મોહિત થયેલ બુદ્ધિવાળા છીએ અને આ ભગવાને બનાવેલા જગતને આપણી બુદ્ધિ અનુસાર જાણીએ છીએ ।।૩૬।।

આપણે બધા એનાં અવતારોને કર્મોને *ગાઈએ છીએ અને છતાં જેને યથાર્થ રૂપમાં જાણી શકતા નથી તેવા તે ભગવાન્‌ને હું નમન કરું છું ।।૩૭।।

વિશેષ : સાક્ષાત્ ભક્તિ તો હાલમાં છે જ નહિ. માટે પરમ્પરા ભક્તિ કોઈ રીતે કરવી રહી. પરમ્પરા ભક્તિમાં ગુણનું કીર્તન ઉત્તમ છે. તેથી આપણે બધા ભગવદવતારનાં કર્મોને ગાઈએ છીએ.

એ જ આદ્ય પુરુષ છે. પોતે એ જ હોવા છતાં કલ્પ-કલ્પમાં આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. એ પોતે આત્મા(વ્યાપ્ત) છે. એ આત્માને આ આત્મામાં મારે છે અને રક્ષણ કરે છે ।।૩૮।।

આ આત્મા અત્યન્ત શુદ્ધ, કેવલ (અસહાય, એકલો) જ્ઞાનરૂપ, (દેહની) અન્દર

રહેલો, (જેવો છે તેવો જ) સારો, અચલ, સત્ય (સદા એક રૂપ), પૂર્ણ, આદિ અને અન્ત વગરનો, નિર્ગુણ (સત્ત્વ-રજ-તમસ્‌થી પર), નિત્ય, દ્વૈતરહિત છે ।।૩૯।।

હે ઋષિ! જ્યારે મુનિઓ પોતાના અન્તઃકરણ, ઈન્દ્રિયો અને શરીરને તદ્દન શાન્ત કરી દે છે ત્યારે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેને જાણી લે છે. પણ અસત્પુરુષોદ્વારા તર્કની જાળ બીછાવી તેને ઢાંકી દેવામાં આવે છે કે તરત જ તેનો નાશ પામી તે ગાયબ થઈ જાય છે ।।૪૦।।

પુરુષ એ પુરુષોત્તમ ભગવાન્‌નો *પ્રથમ અવતાર છે. કાલ, સ્વભાવ, સદ્ અસદ્ કર્મ, મન, દ્રવ્ય અર્થાત્ પંચમહાભૂત અહંકાર, ત્રણ ગુણો, ઈન્દ્રિયો, વિરાટ્, સ્વરાટ્, સ્થાવર, જંગમ એ બધા ભગવાન્‌ના અવતાર કહેવાય છે ।।૪૧।।

વિશેષ : પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનો પહેલો અવતાર પુરુષ-પ્રકૃતિનો ભર્તા, બીજો-કાલ. ત્રીજો-સ્વભાવ, ચોથો-સદ્અસત્ કર્મ કે પ્રકૃતિ, પાંચમો-મન (મન આધિદૈવિક છે. એ સંકલ્પ વિકલ્પદ્વારા કામને ઉત્પન્ન કરી સૃષ્ટિ કરે છે. એ પછી બીજા અવતારો જેવા કે પાંચ ભૂતો, અહંકારો, સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો, પાંચ વિષયો, દશ ઈન્દ્રિયો વિરાટ્ બ્રહ્માંડદેહ, સ્વરાટ્ તેનો અભિમાની, સ્થાવર જંગમ એ સર્વ ભૂમા-અતિ સમર્થ નો અવતાર છે. અવતાર=મૂળ સ્થાનમાંથી અહીં ઊતરવું એ. ભગવાન્ પૂર્વે એક હતા તે અહીં સર્વરૂપે પધાર્યા તેથી સર્વ એના અવતારરૂપ છે. સેવકો જેવા કે બ્રહ્મા, મહાદેવ, યજ્ઞનારાયણ, મરીચ્યાદિ પ્રજાપતિઓ, સનકાદિ એ બધા સ્વભાવથી ઉત્કૃષ્ટ છે અને ભગવાન્‌ના અવતારો ગણાય છે. અધિકારીઓ-પૃથ્વીલોકના પાલકો, સ્વર્લોકપાલો, ઉપરના લોકના પાલકો, તલલોકના પાલકો, નીચેના લોકપાલકો, ગન્ધર્વોના ઈશો, યક્ષોના નાથો, ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ સાત્ત્વિકો, પિતૃઓના સંનિપાતો, દૈત્યેન્દ્રો, પ્રેતના ઉપરી બધા અધિકારીઓ ગણાય છે.

હું, શિવજી, યજ્ઞ, પ્રજાપતિઓ દક્ષ વગેરે તમે અને તમારા ભાઈઓ સનકાદિ ભુલોકના પાલક, અન્તરિક્ષ લોકના પાલક, સ્વર્ગલોકના પાલક, પાતાલાદિક લોક પાલો, ગન્ધર્વો, વિદ્યાધરો, ચારણોના ઈશો, યક્ષો, રાક્ષસો, સર્પો નાગના નાથો, ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠો પિતૃઓ, દૈત્યેન્દ્રો, સિદ્ધેશ્વરો, દાનવેન્દ્રો, બીજા પ્રેત, પિશાચ, ભૂત, કૂષ્માંડ, જલજન્તુઓ, પશુઓ, પક્ષીઓ, જે કાંઈ ઐશ્વર્યયુક્ત, લોકમાં ઈન્દ્રિય શક્તિવાળું, મનઃશક્તિવાળું, બળવાળું, ક્ષમાશક્તિવાળું, શોભાયુકત લાજાળું, લક્ષ્મીવાન, બુદ્ધિમાન, અદ્ભુત રૂપવાળું, રૂપવગરનાં આકાશાદિ તે બધું ભગવદ્રૂપ છે ।।૪૨-૪૪।।

પ્રાધાન્યતો યાનૃષ આમનન્તિ લીલાવતારાન્ પુરુષસ્ય ભૂમ્નઃ ।।
આપીયતાં કર્ણકષાયશોષાન્ અનુક્રમિષ્યે ત ઈમાન્ સુપેશાન્ ।।૪૫।।

હે ઋષિ! ભગવાન્ના જે *અવતારોને લોક પ્રાધાન્ય આપે છે તે અવતારો ભૂમા–અન્તર્યામીરૂપ (દ્વિતીય ધ્યાનમાં કહેલ)છેતેના અવતારો કહેવાયછે. એ સુંદર અવતારોને હું ક્રમથી કહીશ. એ કાનનાં પાતકોનો નાશ કરનારા છે. એનું તમે શ્રોત્રથી પાન કરો ।।૪૫।।

વિશેષ : જો કે ભગવત્સૃષ્ટિમાં સર્વ અવતારરૂપ છે એ મુખ્ય પક્ષ છે, પરન્તુ લોકો એમ કહેતા નથી. લોકો જેને અવતાર કહે છે તેનું ‘લીલાવતાર’ એવું નામ છે. એ અવતારો ભૂમાપુરુષ એટલે બ્રહ્માંડથી અધિક અન્તર્યામિરૂપ છે તેના આ બધા અવતાર છે. સત્, ચિત્ અને આનન્દ–દેહ, જીવ અને અન્તર્યામી એમાં દેહ અને જીવનું વર્ણન સત્ અને ચિદ્રૂપે થઈ ગયુ; અન્તર્યામીના આનન્દ અવતારરૂપનું વર્ણન હવે કરવાનું છે.

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વિતીયસ્કન્ધમાં (ત્રીજો મનન પ્રકરણનો બીજો)
‘‘પુરુષ સૂક્તમાં કહેલા ભગવાનના વિરાટ્ દેહનું વર્ણન’’ નામનો
છઠ્ઠો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણે પુષ્ટિમાર્ગને લજાવીએ છીએ જો–
અન્યના સેવ્યસ્વરૂપના સેવા–મનોરથોમાટે ભેટ–સામગ્રી આપીએ છીએ
(હવેલી–મન્દિર વગેરેમાંથી)દેવદ્રવ્યનો પ્રસાદ લઈએ છીએ
પ્રભુસેવા–મનોરથોના નામે ભેટ–સામગ્રી સ્વીકારીએ છીએ

અધ્યાય ૭

અન્તર્યામીના અવતારોની કથા

વિશેષ : આ સાતમાં અધ્યાયમાં આત્મા હરિનો એના વ્યાપક રૂપથી નિર્ણય એટલે કે એના ધર્મથી તથા એના મૂલરૂપી પ્રાકટ્યરૂપ ઉત્પત્તિનો નિર્ણય યુક્તિસહિત કહેવામાં આવે છે.

૧. પૂર્વે ભગવાન્નું સૂક્ષ્મરૂપ પ્રાદેશમાત્રાદિ કહ્યું છે. તેનું અહીં વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવે છે. એ પ્રાદેશાદિ ધર્મો ભગવાન્માં કલ્પિત નથી પણ ખરા છે. એની સાથે ધર્મીનો અભેદ છે એ કહેવામાટે અહીં કહ્યા છે.

૨. ઉપાસનામાં ભગવાન્ના ધર્મો સ્વરૂપથી અને ગુણથી જાણવા જોઈએ. એના

ધર્મો જાણ્યા પછી એની ઉપાસના કરવી જોઈએ. તેથી ધર્મરૂપ અવતારનું સ્વરૂપ તથા એના ગુણોનો નિર્ણય અહીં આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યો છે.

૩. એમ કહેવાથી એવી પણ સૂચના કરવામાં આવી કે મુખ્ય ભક્તિમાર્ગમાં તો સ્નેહ પ્રયોજક છે. તેમાં ગુણની અપેક્ષા નથી. અહીં અવતારનું મહાત્મ્ય કહેવાથી અવતારીનું ફળ કહ્યું એવો અર્થ કરવો, અહીં અવતારનું મહાત્મ્ય છે તે અવતારીના અંગરૂપ છે. એ કહેવાથી અવતારવિશિષ્ટ અવતારીનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વે જડને જીવનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. અહીં અન્તર્યામીના ધર્મ સહિત ખંડથી ઉત્પત્તિ કહેવાય છે આવી રીતે એક-એક ધર્મનું મહાત્મ્ય જાણવાથી એ ધર્મવિશિષ્ટ અવતારીનું માહાત્મ્ય કહેવાય છે. **''પ્રાદેશમાત્રં પુરુષં વસન્તમ્''** ઇત્યાદિ શ્લોકથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ભગવાન્‌ના સ્વરૂપના એકેક પદના ભિન્ન અવતારે કહે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રદેશમાત્ર ભગવદ્ ધર્મ ઉત્પન્ન થયો. તેનું જે રૂપ બન્યું તેનું વર્ણન બ્રહ્માજી નારદજીને કહે છે.

બ્રહ્માઉવાચ

યત્રોદ્યતઃ ક્ષિતિતલોદ્ધરણાય બિભ્રત્ ક્રૌડીં તનું સકલયજ્ઞમયીમનન્તઃ ।।
અન્તર્મહાર્ણવ ઉપાગતમાદિદૈત્યં તં દંષ્ટ્રયાદ્રિમિવ વજ્રધરો દદાર ।।૧।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : ભગવાન્ જ્યાં પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવાનું વિચારવા લાગ્યા ત્યાં એણે સકળ યજ્ઞમયી વરાહના તનુને ધારણ કર્યું અને મોટા સમુદ્રમાં આદિદૈત્ય હિરણ્યાક્ષને ઈન્દ્ર જેમ પર્વતને તોડે તેમ દાઢવડે ચીરી નાખ્યો ।।૧।।

રુચિ પ્રજાપતિથી આકૃતિ નામની સ્ત્રીમાં સુયજ્ઞ નામના દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા. એ સુયજ્ઞે ત્રણ લોકની પીડા મટાડી ત્યારે એની માના બાપ મનુએ હરિ નામથી એને ઓળખ્યા ।।૨।।

હે દ્વિજ! કર્દમમુનિની સ્ત્રી દેવહૂતિમાં નવ કન્યાઓની સાથે ભગવાન્ કપિલદેવ ઉત્પન્ન થયા તેણે પોતાની માતાને સાંખ્યજ્ઞાન આપ્યું. એનાથી એ પોતાનાં ગુણોના સંગના કાદવરૂપ અન્તઃકરણના પાપ આ જન્મમાં જ ખંખેરી નાંખી કપિલની ગતિને પ્રાપ્ત થયાં ।।૩।।

પ્રજાની ઈચ્છાથી અત્રિ તપ કરતા હતા ત્યાં ભગવાન્ પધાર્યા. હું મારું સ્વરૂપ તમને આપું છું એમ કહ્યું તેથી એ 'દત્ત' ભગવાન્ થયા. એના ચરણની રજના પ્રતાપે જેના દેહ પવિત્ર થયા છે તેવા યદુ અને સહસ્ત્રાર્જુન સદ્યોમુક્તિને ક્રમ મુક્તિરૂપ યોગ સમૃદ્ધિને પામ્યા ।।૪।।

અનેક લોક સરજવાની ઈચ્છાથી મેં પૂર્વે તપ કરેલ તે તપ ભગવાન્‌ને અર્પણ કર્યું એનાથી ચાર 'સન' થયા (સનક, સનાતન, સનન્દ, સનત્કુમાર). તેમણે પૂર્વ કલ્પનાં પ્રલયમાં નષ્ટ થયેલ આત્મતત્ત્વને સારી રીતે કહ્યું, જેના કથનમાત્રથી મુનિઓ આત્મામાં એનો અનુભવ કરવા લાગ્યા ।।૫।।

ધર્મને દક્ષની કન્યા મૂર્તિમાં સ્વતપના પ્રભાવવાળા નારાયણ અને નર નામના બે રૂપે અવતાર થયો તેની પાસે કામની સેનારૂપ અપ્સરાઓ તપના ભંગમાટે આવી પણ એ ભગવાન્‌નો નિયમ લોપ કરવાને સમર્થ ન થઈ, (અથવા પોતાના નિયમનો સ્ત્રીઓને ગર્વ હતો તે ગર્વ ન ચાલ્યો) ।।૬।।

મહાદેવજી જેવા મહાપુરુષો કામને બાળી ભસ્મ કરે છે, રોષથી કામને બાળે છે પણ ક્રોધ પોતાને બાળનાર અસહ્ય દોષ છે તેને એ બાળી શકતા નથી. એ ક્રોધ અહીં ભગવાન્‌ના અન્તઃકરણમાં આવતાં અત્યન્ત ભય પામે છે તો એના મનમાં કામ તો ક્યાંથી આવી શકે? ।।૭।।

ઉત્તાનપાદ રાજાની પાસે ધ્રુવ ગયો ત્યારે સુરુચિના વચનરૂપી બાણથી એ વીંધાયો તેથી એ વનમાં ગયો. એની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયેલ ભગવાન્‌ને ધ્રુવને સ્થિર સ્થાન આપ્યું જે સ્થાનની મુનિઓ સ્તુતિ કરે છે અને એની ચારે તરફ ઉપર અને નીચે ફરે છે ।।૮।।

વેન રાજાને વેદવિરુદ્ધ રસ્તો લીધો ત્યારે બ્રાહ્મણોનાં વાક્યરૂપી વજ્રોના પ્રહારથી એના ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ નષ્ટ થયાં અને એ નરકમાં પડવા લાગ્યો તે વખતે ભગવાન્‌ની મુનિલોકોએ પ્રાર્થના કરી તેથી ભગવાન્ એના પુત્રપદને પામ્યા અને વસુધામાંથી બધા પદાર્થ પ્રભુએ દોહીને પેદા કર્યા ।।૯।।

નાભિથી (મેરુદેવી) સુદેવીમાં ઋષભદેવ થયા તે સમાનદષ્ટિવાળા, બ્રહ્મદષ્ટિવાળા થયા. એમણે જડની માફક યોગનું આચરણ કર્યુ. આ યોગને ઋષિઓ પારમહંસ્યજ્ઞાન કહે છે. એ બ્રહ્મમાં સ્થિતિવાળા, શાંત ઈંદ્રિયોવાળા અને મુક્તસંગ હતા ।।૧૦।।

મારા યજ્ઞમાં ભગવાન્ હયગ્રીવ નામના સાક્ષાત્ યજ્ઞપુરુષ સોના જેવી કાન્તિવાળા, વેદમય, યજ્ઞમય, સકલ દેવતામય થયા, જેની નાસિકાથી શ્વાસ લેતાં પવિત્ર વેદવાણી પ્રકટી હતી ।।૧૧।।

સત્યવ્રત રાજાએ સન્ધ્યાનું જલ લીધું તેમાં અઞ્જલિમાં યુગાન્તના વખતે

મત્સ્ય દેખાયો તે મોટો થતાં પૃથ્વીમય થયો અને સમગ્ર જીવદેહના આશ્રયરૂપ થયો. પ્રલયજલના ભયને લીધે મારા મુખથી પડેલા વેદને હયગ્રીવ દૈત્ય લઈ ગયો તેને મારી વેદને પોતાની પાસે રાખી પ્રલયજળમાં વિહર્યા ।।૧૨।।

દેવો અને દાનવો અમૃત મેળવવા માટે ક્ષીરસાગરનું મથન કરવા લાગ્યા ત્યાં આદિદેવ ભગવાન્ કૂર્મ પ્રકટ થયા. ડૂબતા મન્દરાચળને પોતાની પીઠ ઉપર ધર્યો તેને ફેરવવાથી ભગવાન્‌ની ચળ મટવા આવી એટલે નિદ્રાના સુખનો અનુભવ કર્યો।।૧૩।।

દેવોના મહાન ભયને ટાળવામાટે ફરકતી ભમરથી અને દાઢથી ભયંકર મુખવાળા નૃસિંહ પ્રભુ પ્રકટ થયા. ગદા સાથે લડવામાટે ધસી આવતા હિરણ્યકશિપુને દૂરથી ખોળામાં નાખીને એને નખોવડે ચીરી નાખ્યો ।।૧૪।।

અત્યન્ત બળવાન મગરે સરોવરમાં ગજેન્દ્રનો પગ પકડી લીધો. તેના યૂથે (પત્નીઓ, પુત્રો વગેરેએ) ખૂબ મથામણ કરી પણ છૂટી ન શક્યો ત્યારે થાકીને ગભરાઈને, પોતાની સૂંઢમાં કમલ લઈને ટેર લગાવી ''હે આદિપુરુષ! હે સમસ્ત લોકોના સ્વામી! હે તીર્થશ્રવ!(તીર્થોના જેટલી પાપ બાળી નાખવાની શક્તિ જેની કીર્તીમાં છે એવા) શ્રવણ મંગલનામધેય (જેનું નામ શ્રવણ કરવા માત્રથી સર્વ ઈચ્છિત શુભ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરાવી આપે એવું મંગલમય છે)'' ।।૧૫।।

વૈકુણ્ઠમાં હરિએ પુકાર સાંભળ્યો કે કોઈ કારણથી યાદ કરે છે. એટલે ચુપચાપ, હાથમાં સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરીને સરોવર પાસે આવી ગરુડજી ઉપરથી ઠેકડો મારી, ચક્રથી મગરનું મોઢું ચીરી નાખ્યું. આમ નિઃસાધન ગજેન્દ્રની સૂંઢ પકડી બહાર ખેંચી કાઢી તેનો કૃપાપૂર્વક ઉદ્ધાર કર્યો ।।૧૬।।

ભગવાન્ વામનજી અદિતિના પુત્રોમાં સૌથી નાના હતા પણ ગુણોની દૃષ્ટિએ સૌથી મોટા હતા; કારણ કે યજ્ઞપુરુષ ભગવાને આ અવતારમાં, બલિએ સંકલ્પ કર્યો કે તરત જ બધા લોકોને પોતાના ચરણોથી જ માપી લીધા. વામન બનીને તેમણે ત્રણ પગલા પૃથ્વીને બહાને બલિ પાસેથી સારી પૃથ્વી લઈ તો લીધી, પરન્તુ એ વાત સિદ્ધ કરી દીધી કે સન્માર્ગ ઉપર ચાલનારા પુરુષોને યાચના સિવાય બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી સમર્થ પુરુષો પણ ચલાયમાન કરી શકતા નથી ।।૧૭।।

હે અંગ! ઉરુક્રમ ભગવાનના ચરણામૃતને પોતાના મસ્તક ઉપર લેનારા બલિ રાજાને ઈન્દ્રનું પદ ભાવી તથા અત્યારે છે તે બન્ને આપ્યાં એ કાંઈ વધારે નથી. જેણે

ત્રીજા પગને માટે પોતાનું મસ્તક આપ્યું. જેને ગુરુએ રોક્યો અને શાપ આપ્યો છતાં પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી જે ડગ્યો નહિ તેને આ આપ્યું તે કાંઈ હિસાબમાં નથી ।।૧૮।।

હે નારદ! તમારા વધતા જતા ભાવથી ખૂબ સારી રીતે સર્વ તરફથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાને તમને યોગ* કહ્યો, જીવના તત્ત્વ અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્ય=સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને પુરુષોત્તમનું દાન પણ તમને ભગવાને આપ્યું, જેઓ વાસુદેવને શરણ સર્વથા છે તેવા ભક્તો એને જલદીથી જાણે છે ।।૧૯।।

વિશેષ : યોગ=(જેનાથી ભગવાનનાં દર્શન ચોક્કસ થાય જ એવો) ઉપાય.

મન્વન્તરમાં મનુવંશને ધારણ કરે છે અને દશ દિશામાં પોતાની આજ્ઞારૂપી સાવધાન ચક્રને ફેરવે છે, દુષ્ટ રાજાઓને દંડ, આપે છે અને પોતાના ચરિત્રોથી જન, તપ, સત્યલોક સુધી પોતાની કીર્તિને પ્રસિદ્ધ કરી એ પ્રજાનું પરિપાલન કરે છે।।૨૦।।

ધન્વતરિ એવી મોટી કીર્તિ છે કે એનું નામ લેવાથી મહારોગીના રોગો નાબુદ થાય. એનુ નામ કીંતિરૂપ જ છે. યજ્ઞમાં એનો જે ભાગ અટકાવવામાં આવેલો તે એમણે મેળવ્યો. એમણે લોકમાં અવતાર લઈ આર્યુવેદ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ કરી।।૨૧।।

દૈવવશાત્ ક્ષત્રિયો ખૂબ વધી ગયા. તેઓ બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરવા લાગ્યા, કારણ કે નરકના દુઃખની ઈચ્છા એમને થઈ આવી હતી. વેદમાર્ગને વેગળો કરી તેઓ પૃથ્વીના કણ્ટકરૂપ બન્યા ત્યારે મહાત્મા પરશુરામજીએ ૨૧ વાર તેમનો પોતાની ધારવાળી ફરશીથી નાશ કર્યો ।।૨૨।।

અમારી ઉપર કૃપા કરવામાં તત્પર તેવા માયાના પતિ રામચન્દ્રજી સીતાજી સાથે પ્રકટ્યા. પિતાની આજ્ઞાથી સીતા અને લક્ષ્મણને સાથે લઈ વનમાં ગયા. એમની સાથે વિરોધ કરીને રાવણે પોતાના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો ।।૨૩।।

શિવજીની પેઠે શત્રુના પુર લંકાને બાળી નાખવાને જ્યારે રામચન્દ્રજી સમુદ્ર કિનારે આવ્યા ત્યારે સ્ત્રીવિયોગથી જેમની આંખ લાલ થઈ છે તેવા રામની દષ્ટિ પડવા માત્રથી સમુદ્રનાં મગરમચ્છ, માછલાં, મગર અને ગ્રહોનો સમૂહ તપવા લાગ્યાં અને ભયથી સમુદ્રના અંગમાં કંપ થયો અને એણે ભગવાન્‌ને રસ્તો આપ્યો ।।૨૪।।

ઈન્દ્રનો હાથી ઐરાવત રાવણની છાતીમાં દાન્ત મારવા ગયો ત્યારે એના દાન્તના ભૂકા ઊડી ગયા. દિશાઓમાં એ દાન્તના કકડા પડ્યા. એનાથી એ ધોળી થઈ ગઈ. એવો રાવણ પોતાના મનમાં મારા જેવો કોણ છે એવું માની હસે છે અને પોતાના તેમ જ સામાના સૈન્યમાં ફરે છે. એવા રાવણના પ્રાણની સાથે એના ગર્વનો ભગવાન્

રામચન્દ્ર ધનુષના ટંકારથી નાશ કરશે. ।।૨૫।।

અસુરોની સેનાના પગ-પ્રહારથી ભૂમિ કચડાએલી હતી. એથી એનો ક્લેશ દૂર કરવામાટે ભગવાન્ *સફેદ-કાળા કેશરૂપ પ્રકટ્યા એના માર્ગને કોઈ જાણી શકતું નથી એ પોતાનો મહિમા વધારવાનાં કાર્ય કરશે ।।૨૬।।

વિશેષ : ૧. **'સિતકૃષ્ણકેશઃ'** એવું ભગવાન્નું નામ છે, જેના શ્યામ અને શ્વેત કેશ છે તેવા ભગવાન્ વૈકુણ્ઠમાં બિરાજે છે. ૨.એક એવી માન્યતા પણ પ્રવર્તે છે કે 'સિત' શબ્દ શ્રીબલરામજીમાટે અને કૃષ્ણ શબ્દ શ્રીકૃષ્ણમાટે વપરાયો છે. ૩. 'સિત' એટલે દેવતાઓ અને 'કૃષ્ણ' એટલે અસુરો આમ શુભાશુભ આચારવાળા દેવોના ઈશ્વરરૂપ ભગવાન્ છે. ૪. 'સિત' એટલે પ્રકાશમાન અને 'કૃષ્ણ' એટલે કાળા કેશવાળા 'હિરણ્યકેશ' ભગવાન્ છે. ૫. અથવા શ્વેતવર્ણના સંકર્ષણ અને કૃષ્ણવર્ણના શ્રીનન્દકુમાર-શ્યામસુન્દરને ભૂમિનો ભાર ઊતારવો એ મસ્તકના કેશ ઊતારવા બરાબર છે. એવા ભગવાન્નો આ અવતાર છે એવો ભાવ છે.

બાલ્યાવસ્થા એટલે છ દિવસના થયા ત્યાં તો એમણે પૂતનાને મારી. ત્રણ માસના થતાં એમણે ગાડાને પગવડે ઊંધું વાળ્યું ઘૂટણે ચાલતાં-ચાલતાં આકાશમાં પહોંચે તેવાં અર્જુન વૃક્ષોને ઉખેડી નાખ્યાં, આવાં બધાં કામ ભગવાન્ વિના બીજાથી બને એમ નથી ।।૨૭।।

વ્રજનાં પશુઓ કાલિંદીનું ઝેરી જળ પીવાથી મરી ગયાં તે બધાં પશુ અને ગોપબાળોને અનુગ્રહની દૃષ્ટિમાત્રથી જિવાડ્યાં. એટલું જ નહિ કાલિંદીજીને શુદ્ધ કરવામાટે મહાઝેરી સર્પને એમાંથી દૂર કરવા કાલીય હૃદ (ધુના) માં વિહાર કરી એને ત્યાંથી દૂર કરશે ।।૨૮।।

રાતે વ્રજ સુતું હશે. પવિત્ર ગુઞ્જા વનમાં દવ લાગશે. બધાં માનશે કે આ તો મોત જ આવ્યું. બલભદ્ર સાથે તે બધાને નેત્રો બન્ધ કરવાનું કહેશે અને અહીંથી (ગુંજાવનમાંથી) બીજે (ભાંડિરવનમાં) લઈ જશે. આ એમની લીલા અલૌકિક હશે કારણ કે એમની શક્તિ અને પરાક્રમ આપણી બુદ્ધિથી પર છે ।।૨૯।।

માતા યશોદાએ કૃષ્ણને બાન્ધવા જે-જે દોરડું લીધું તે-તે એને બાન્ધવા ટૂંકુ જ પડ્યું. બે આંગળ ઓછું થયું. વળી એ કૃષ્ણે બગાસું ખાધું એમાં મુખ ખુલ્લું થતાં યશોદાએ બ્રહ્માંડ જોયું એથી એને શંકા થતાં ભગવાને જ એનો સન્દેહ દૂર કરી એને જ્ઞાન કરાવ્યું ।।૩૦।।

નન્દબાબાને (સર્પ ગળી જશે તે) ભયથી અને વરુણના પાશમાંથી શ્રીકૃષ્ણ

છોડાવશે. મયદાનવના પુત્ર વ્યોમાસુર ગોપ બાલકોનું હરણ કરી જઈ ગુફાઓમાં પૂરી દેશે તેમને છોડાવશે, દિવસે ઘરના કામમાં વ્રજ ગળાડૂબ રોકાયેલું રહેશે. જ્યારે રાતે થાકીને લોથ-પોથ થઈ જવાથી ઘસ-ઘસાટ ઊંઘી જશે. આમ દિવસે અને રાતે પરલોકનું સાધન કંઈ નથી કરતાં એવાં વ્રજવાસીઓને વૈકુણ્ઠ સુધી જવાની મહેનત ન પડેમાટે વ્યાપિવૈકુણ્ઠને જ અહીં તેમની પાસે લાવી મૂકશે. આમ કરવાનું કારણ કે પ્રભુએ વ્રજને પોતાના તરીકે અંગીકાર કર્યો હતો ।।૩૧।।

હે નિષ્પાપ! જ્યારે ભગવાને ઈન્દ્રનો યાગ બન્ધ કરાવ્યો ત્યારે વ્રજનો નાશ કરવાને ઈન્દ્રે વ્રજ ઉપર વૃષ્ટિ કરી ત્યારે જો કે પોતે સાત વર્ષના હતા છતાં ભગવાને વ્રજભક્તોના રક્ષણની ઈચ્છા કરી અને એક હાથથી ચોમાસામાં ઊગતા ટોપની પેઠે લીલા માત્રવડે ગિરિરાજ ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ કર્યો ।।૩૨।।

ચન્દ્રના કિરણોથી અજવાળી રાતમાં વનમાં રાસોત્સવ કરવામાટે ક્રીડા કરતા અને અવ્યક્ત મધુરપદવાળી વેણુના તાનથી વ્રજસીમન્તિનીઓના મનમાં કામના રોગને ફેલાવતા ભગવાન્ ગોપીજનોને હરણ કરનાર કુબેરના નોકર શંકચૂડના મસ્તકને ઉડાવી દેશે ।।૩૩।।

પ્રલમ્બ, ખર, દર્દૂર, કેશી, વૃષભાસુર, મલ્લો, કુવલયાપીડ, કંસ, કાલયવન, નરકાસુર, પૌંડુક અને બીજા શાલ્વ, દ્વિવિધ બલ્વલ, દન્તવકત્ર, સાત આખલા, શમ્બર, વિદૂરથ, રુકૂમી જેમાં મુખ્ય છે. તેઓને ભગવાન્ મારીને ફળ આપે છે।।૩૪।।

લડાઈમાં હથિયાર હાથમાં લઈને યુદ્ધથી શોભનારા બીજા કામ્બોજ, મત્સ્ય, કુરુ, કૈક્ય, પાંચાલ, અર્ણ દેશનાં રાજાઓને બલદેવજી, અર્જુન, ભીમ એવા નામના બહાના હેઠળ ભગવાન્ જ મારીને એમને પોતાના ધામમાં લઈ જશે ।।૩૫।।

કાળે કરીને જ્ઞાન નષ્ટ થતાં લોકો ટૂંકા આયુષ્યવાળા થશે. એઓ પોતાનો વેદ ભણી શકે એવા નહિ હોય એવા વિચારથી દરેક યુગમાં સત્યવતીથી પ્રકટ થઈ વેદરૂપી વૃક્ષોની શાખાઓનો વિભાગ વ્યાસરૂપે કરશે ।।૩૬।।

દેવોના શત્રુ દૈત્યોએ વૈદિક માર્ગમાં નિષ્ઠા રાખી મયદાનવ પાસે નગરી કરાવી. આ મયદાનવ એવો છે કે એનાં વેગની કોઈને ખબર પડતી નથી એ નગરી કરી લોકોને મારવા લાગ્યા. એમણે પાખંડ વેશે કરી એઓની મતિના મોહ કરાવ્યો અને અતિલોભ ઉત્પન્ન કરી પાખંડ, ધર્મોનો (બુદ્ધ સ્વરૂપે) ઉપદેશ કર્યો ।।૩૭।।

જ્યારે સત્પુરુષોનાં ઘરમાં ભગવાન્‌ની કથાઓ* બન્ધ થશે, ત્રૈવર્ણિકો પાખંડી

થશે. રાજાઓ શૂદ્રો થશે, સ્વાહા, સ્વધા અને વષટ્ શબ્દો સાંભળાશે નહિ ત્યારે કલિના અન્તમાં ભગવાન્ બધાને સીધા કરવામાટે (કલ્કિ સ્વરૂપે) પ્રકટ થશે ।।૩૮।।

વિશેષ : બીજા યુગોમાં ભગવાન્‌ની કથાઓ સર્વત્ર ઘરની બહાર થતી. દ્વાપર આવ્યો ત્યારે સત્પુરુષોના ઘરમાં થવા લાગી, કલિ વધશે ત્યારે સત્પુરુષોના ઘરમાં પણ કથા નહિ થાય; ત્યારે કળિયુગ જ લોકોને શિક્ષણ આપનાર થશે. કળિયુગના આરમ્ભમાં જ ભગવાન્ પરીક્ષિત રાજામાં આવિષ્ટ થયા તેથી એમણે કલિનો નિગ્રહ કર્યો; પરન્તુ એ જોઈએ તેવો પકડાયો નહિ કેમકે એ વખતે ભગવત્કથાનો પ્રચાર હતો. તેથી કલિમળના સમુદાયને પહોંચી વળનાર અથવા દૂર કરનાર એ વખતે બહુ હતા. કળિયુગે કેવળ ધર્મનો અભાવ કર્યો એટલું જ નથી પણ કલિના પ્રભાવથી વૈદિકધર્મ પણ લોકમાંથી ગયો. ધર્મને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રાહ્મણો છે; એનું પાલન કરી અપાવનાર ક્ષત્રિયો છે; એ બન્ને તો કલિમાં નષ્ટ થઈ ગયા ત્રિવર્ણ દ્વિજો પાખંડી થયા તે પાખંડ ધર્મો કહે છે ને બોધ કરે છે. રાજાઓ શૂદ્ર થઈ ગયા. એઓ પણ ધર્મનાશક થયા. એ વૃષલો કહેવાય. વૃષલ એટલે મ્લેચ્છ, ધર્મને એઓ નાશ કરવામાટે ગ્રહણ કરે છે. અથવા વેદનો નાશ કરવામાટે વૈદિક કર્મો કરે છે. એ માનુષ દેવો છે એથી પાલન યોગ્ય અને પાળનાર બન્ને દોષવાળા છે. હવે તો ધર્મનો દેખાવ હતો. તે પણ ગયો છે. સર્વત્ર વિધિનાં સર થાય છે. અનુકરણના રૂપમાં વિધિઓ થાય છે. એ ધર્માભાસો થાય છેએમાં દેવો પ્રત્યક્ષ થતા નથી તેથી 'યાગ' કહેવાય નહિ. આમ છતાં સ્વાહા સંભળાય છે એ પણ બંધ થશે ત્યારે ભગવાન્ અવતરશે. ઘરમાં અથવા દેશમાં આ શબ્દો સંભળાતા બંધ થશે ત્યારે કલ્કિનો અવતાર થશે. એટલે ધર્મનો અભાવ, ભક્તિનો અભાવ, આભાસ ધર્મનો અભાવ અને વેદનો અભાવ થશે. પાછો સત્યયુગ થશે ત્યારે એની પ્રવૃત્તિ થશે; જ્યારે ભગવાન્‌ના બધા ધર્મ પ્રકટ થશે.

ભગવાન્ અનેક શક્તિઓ ધારણ કરે છે, જ્યારે એ સૃષ્ટિ કરે છે. ત્યારે તમને અને મરીચિ વગેરે પ્રજાપતિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારે એ ધર્મને, યજ્ઞને, મન્વન્તરને, દેવોને અને રાજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યારે એ જગતના સંહારનો વિચાર કરે છે ત્યારે મન્યુવશ નામના સર્પ દેવોના પ્રતિપક્ષી અસુરોને ઉત્પન્ન કરે છે. એ બધો એમની માયાનો વૈભવ કહેવાય છે ।।૩૯।।

કદાચ કોઈ ડાહ્યો પુરુષ પૃથ્વીના કણને ગણે પણ વિષ્ણુનાં પરાક્રમો એટલા બધા છે કે એની ગણના થઈ શકે નહિ. *વામનાવતારમાં જ્યારે વિષ્ણુ પગ માંડવા લાગ્યા ત્યારે સત્યાદિ સ્થાનો લોકસહિત એમના વેગથી બહુ કંપવા લાગ્યાં તેને પોતે થોભી રાખ્યાં ।।૪૦।।

વિશેષ : જગતના પદાર્થોમાં સામર્થ્ય છતાં ભગવાન્‌નો એક અંશ જાણવામાં પણ સામર્થ્ય નથી દેખાતું, કાર્યસૃષ્ટિમાં સમર્થ જીવોની ગણનામાં બ્રહ્મા મુખ્ય છે. એમને તત્ત્વોની સહાયતા મળી તેથી એ તત્ત્વોએ બ્રહ્માંડ કર્યું. રજો ગુણના અધિષ્ઠાતાએ બ્રહ્માંડમાં જીવો ઉત્પન્ન કર્યા. એના ભોગના અદૃષ્ટથી સંસારવાળા પરમાણુઓનો ઢગલો એમાંથી જુદો પાડ્યો.

એવા ભગવાન્‌ના* અન્તનો પાર હું પામી શકતો નથી. તમારા મોટા ભાઈઓ સનકાદિ પણ નથી પામતા. એ પ્રભુ માયાના બળવાળા પુરુષ છે તો એમનો બીજો તો પાર ક્યાંથી પામે? હજારો મુખથી શેષ ભગવદ્‌ગુણ ગાય છે તો પણ એ આજ સુધી એના ગુણના પારને પામતા નથી. તો એક જીભવાળો જીવ તો શું ગાઈ શકે? ।।૪૧।।

વિશેષ : હું બ્રહ્મા સર્વદા ભગવદ્‌ગુણને જણાવનાર છું, જગતનો કરનાર અને આખો જન્મ સૃષ્ટિનું કાર્ય કરું છું; કેટલુંક કાર્ય ઉત્તરદ્વારા પણ કરું છું. યોગ પણ મારી અન્દર રહેલા ફલનો સાધક છે. મારા પુત્રો અને સનકાદિ મારા અંશરૂપ હોવાથી મારા કરતાં ઓછું કરી શકે. માયા ક્ષણમાત્રમાં કોટિ બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ છે; એ ભગવાન્‌ના બળથી એવી શક્તિવાળી છે કેમકે માયાના એ ધણી છે. ભગવાન્ એનામાં જેટલા તેજને સ્થાપે છે તેટલા તેજને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તો એનાથી ઓછા પરાક્રમવાળા કાલાદિ તો એના મહિમાનો પાર ક્યાંથી પામી શકે? શેષ વેદની અભિમાની દેવતા છે; હજાર મુખવાળા છે તે આદિદેવ છે. જેટલા ભગવાન્ છે તેમાંથી બાકી રહ્યું તે બધું શેષ કહેવાય. એણે સૃષ્ટિનો આરમ્ભ થયો ત્યારથી ગુણ ગણવાનો આરમ્ભ કર્યો તે આજ સુધી ગણ્યા જ કરે છે તો પણ એના એક ગુણનો પાર એ પામી શક્યા નથી. એ તો અનન્ત છે. સૃષ્ટિની અગાઉ પણ એ છે. એવા ભગવાન્ છે એની ધારણા કરવી પણ અશક્ય છે.

સર્વાત્મભાવ વડે નિષ્કપટ થઈ જે અનન્તના ચરણનો આશ્રય કરે તેની ઉપર ભગવાન્ દયા વિચારે છે. એ ભગવાન્‌ની માયા જે અતિ દુસ્તર છે તેને પણ તરી જાય છે. કૂતરાં શિયાળિયાંને ખાવા લાયક એવા આ દેહમાં જેને ‘‘હું અને મારું’’ એવી બુદ્ધિ ન હોય તે જ માયાને તરી ઊતર્યા છે અને એ જ એને તર્યાનું લક્ષણ છે. જેનામાં તે લક્ષણ જોવામાં આવે તે માયા તરે છે એમ જાણવું ।।૪૨।।

હે અંગ! એની યોગમાયાને હું જાણું છું તમે નારદ-સનકાદિ પણ જાણો છો; ભગવાન્ શિવજી જાણે છે; દૈત્યશ્રેષ્ઠ પ્રહ્‌લાદ જાણે છે; મનુની સ્ત્રી શતરૂપા, મનુ પોતે, એમના પુત્રો પ્રિયવ્રત વગેરે, પ્રાચીન બર્હિષ રાજા, ઋભુ, વેનનો પિતા અંગરાજા, ધ્રુવ, ઇક્ષ્વાકુ, પુરુરવા, મુચુકુન્દ, જનકરાજા, ગાર્ગી, રઘુ, અમ્બરીષ,

સગર, ગય, યયાતિ વગેરે એની યોગમાયાને જાણે છે. માન્ધાતા, અલર્ક, શતધન્વા, અનુ, રન્તિદેવ, ભીષ્મ, બલિ, અમૂર્ત્તરય, દિલીપ, સૌભરિ, ઉત્તંક, શિબિ, દેવલ, પિપ્પલાદ, દધીચિ, ઉદ્ધવ, પરાશર, ભૂરિષેણ અને બીજાઓ વિભીષણ, હનુમાન, પરીક્ષિત, અર્જુન, આર્ષ્ટિષેણ, વિદુર, શ્રુતદેવ વગેરે મહાત્માઓ પણ દેવની માયાને જાણે છે અને એ માયાના પારને પામે છે. સ્ત્રી, શૂદ્ર, હૂણ, ભીલો વગેરે પાપી જીવો પણ જાણે છે. અદ્ભુત પરાક્રમી પ્રભુનાં શીલ અને શિક્ષાને પશુઓ પણ જાણે છે તો સાંભળેલું યાદ રાખનારાં જાણે એમાં તો શું કહેવાનું હોઈ શકે? ।।૪૩-૪૬।।

પરમ પુરુષ પરબ્રહ્મનું પદારવિન્દ નિત્ય છે, જ્ઞાનમાત્ર છે, શુદ્ધ, સમ, કાર્ય કારણથી પર છે, આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ છે,જ્યાં કારકવાળો શબ્દ પણ પહોંચતો નથી, માયા એની સામે જોતાં લજાય છે. પરબ્રહ્મનું એ પદ શોક રહિત સુખરૂપ છે. જેમ ઈન્દ્ર કૂવો ગાળવાનાં સાધનો જેવાં કે કોદાળી પાવડો રાખતો નથી કેમકે તે પોતે જળનો રાજા છે તેમ યતિઓ મનને ભગવાન્‌માં રાખીને યોગ તપ આદિ સાધનોને છોડી દે છે ।।૪૭-૪૮।।

એ સમર્થ ભગવાન્ શ્રેય આપનાર છે. ભાવ અને સ્વભાવવાળા જગતની એનાથી પ્રસિદ્ધિ થઈ છે. જ્યારે દેહની ધાતુઓ ચાલી જાય ત્યારે દેહ પડે છતાં એમાં રહેલો આત્મા નાશ પામતો નથી ।।૪૯।।

એ ભગવાન્ વિશ્વનું પાલન કરનાર છે. હે તાત! એનું સ્વરૂપ મેં તમને કહ્યું. ટૂંકમાં કહીએ તો હરિથી પર બીજું કાંઈ નથી. તેથી ભગવાન્ સર્વરૂપ છે, ભગવાન્‌થી સર્વ છે. (કાલપણ એ જ છે. જે પ્રસિદ્ધ તે એજ છે) એનાથી પર બીજું કાંઈ નથી ।।૫૦।।

ભગવાને કહેલ* તે 'શ્રીભાગવત' નામનું આ પુરાણ મેં તમને કહ્યું. આમાં ભગવાન્‌ની વિભૂતિઓનો સંગ્રહ છે તેનો તમે વિસ્તાર કરો ।।૫૧।।

વિશેષ : મેં આ કહ્યું તે શ્રીભાગવત ભગવાને કહેલું અથવા જેનું ફળ ભગવાન્ છે તેનું નામ શ્રીભાગવત આટલું જ શ્રીભાગવત નથી, આ તો વિભૂતિનો સંગ્રહ છે. સંક્ષેપ અને વિસ્તાર અધિકારને અનુસાર કહેવામાં આવે છે. તમે ઉત્તમ અધિકારી હોવાથી તમે બીજાને કહો તો આને વિસ્તારથી કહેજો.

સર્વાત્મા, અખિલના આધાર હરિ ભગવાન્‌માં લોકોને ભક્તિ થાય એવો સંકલ્પ કરીને તમે વર્ણન* કરો ।।૫૨।।

વિશેષ : માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહનું નામ ભક્તિ. માહાત્મ્યજ્ઞાન થયા વગર ભક્તિનો ઉદય થતો નથી. એમાટે વિસ્તારની જરૂર છે. લોકોને જેમ ભક્તિ થાય તેમ કહેવું. આથી અધિકારને અનુસાર પદાર્થનું વર્ણન કરવું. પરન્તુ સમ્બન્ધ ન થાય ત્યાં સુધી ભક્તિ ક્યાંથી થાય? આત્મા પરમ પ્રેમનો વિષય છે. બીજે જે પ્રેમ દેખાય છે તે એને લઈને દેખાય છે. તો ભગવાન્‌માં નિરુપાધિક પ્રેમ કેમ સમ્ભવે? ભગવાન્ સર્વાત્મા છે, સર્વ જગતના આત્મા છે. આત્મા હોવાથી એ સ્નેહના વિષય છે. પુત્રાદિક સર્વ વિષય સ્નેહ પ્રતિવાદન કરવામાટે ભગવાને કરેલા ઉપકારને બતાવે છે. સર્વના આધારરૂપ ભગવાન્ સર્વ પ્રકારે છે તેથી એમાં સ્નેહ થવો યોગ્ય છે. જ્યારે ભગવાન્‌ના ગુણ વિસ્તારથી કહેવા ત્યારે બીજા ફળનો ઉદ્દેશ મનમાં ન રાખવો; ભગવદ્‌ભક્તિનો જ વિચાર રાખવો; એ પણ સર્વને ભક્તિ થાઓ એમ મનમાં નિશ્ચય કરી ગુણો કહેવા.

માયાં વર્ણયતોડમુષ્ય ઈશ્વરસ્યાનુમોદતઃ ।।
શૃણ્વતઃ શ્રદ્ધયા નિત્યં માયયાડડત્મા ન મુહ્યતિ ।।૫૩।।

આ ઈશ્વરની માયાનું* વર્ણન કરે અથવા તો વર્ણન કરતાં હોય તેને અનુમોદન આપે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરે તો એનો આત્મા માયાથી મોહિત થશે નહિ।।૫૩।।

વિશેષ : આ ભગવાન્‌ની માયા છે. દશ પ્રકારની ભગવાન્‌ની લીલાએ પણ ભગવાન્‌ની શક્તિઓ છે. એ માયાનું વર્ણન કહે તેનો આત્મા મૂંઝાય નહિ. માયાનું વર્ણન કરનારને આત્મામાં મોહ પેદા થાય. આ તો ઈશ્વરની માયા છે. તેથી મોહ નહિ કરે એટલું જ નહિ પણ બીજો માયાનું વર્ણન કરતો હોય તેને અનુમોદન આપનારને મોહ નહિ થાય. જો કે અહીં મુખ્યફલ ભક્તિએ તો ન થાય તો પણ અન્તઃકરણમાં માયાનો મોહ તો નહિજ થાયતેથી લોકોના ઉપકારને માટે અને પોતાના સ્વાર્થને માટે શ્રવણાદિ કરવું.

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વિતીયસ્કન્ધમાં (ત્રીજા મનનપ્રકરણનો ત્રીજો)
''અન્તર્યામીના અવતારોની કથા'' નામનો
સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૮
રાજાના પ્રશ્નો ઉપરથી પ્રાપ્ત થતા વિચાર

વિશેષ : વિરાટ્ અને બ્રહ્મના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરતાં નિર્ધારિપૂર્વક ભજન અને ઉત્પત્તિથી વિચાર એ બે સિદ્ધ થયાં હવે ત્રણ અધ્યાયમાં ઉપપતિથી વિચાર કરાય છે. ત્રણ અધ્યાય આક્ષેપ, સિદ્ધાન્ત અને ફળ વડે કહેવામાં આવે છે. આ આઠમા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતનો પ્રશ્ન આક્ષેપગર્ભ છે. બીજા પ્રશ્નો પણ આક્ષેપમૂલક છે. પરીક્ષિતનો પ્રશ્નઃનારદજીને ગુણાતીત ભગવાનના ગુણ કહેવામાટે બ્રહ્માએ પ્રેર્યા. તેણે (નારદજીએ) જેને-જેને ગુણો કહ્યા હોય તે કહો. જેથી એ અદ્દ્ભુત વીર્યવાળા કૃષ્ણનું તત્ત્વ જાણી મનને નિઃસંગ બનાવી દેહને છોડી દઉં. ભગવાનનું ચરિત્ર એટલું બધું સરળ નથી કેમકે એ કહે છે બીજાું અને થાય છે બીજાું એવું ન સમજાય તેવું છે. ભગવાનની કથા તો સર્વના મંગળની સૂચિકા છે. મનોરથ એટલો જ છે કે આ લોક પરલોકના સર્વ વિષયોમાંથી મનને કાઢી એકત્ર કરી ભગવાન્‌માં રાખીને પછી પ્રાણને છોડું. આ જન્મમાં આટલું-કર્તવ્ય છે. શ્રીકૃષ્ણને જોયા છે પણ એમના સ્વરૂપને જાણતા નથી. આપણે એમને પરિચ્છિન્ન જાણીએ છીએ. પણ એ સર્વના આત્મા છે. એવી રીતે એને જાણ્યા હોય એ જાણ્યા કહેવાય. સર્વાત્મપણાથી એમની ઉપાસના કરવાથી એવા જાણવામાં આવે, પરન્તુ મન અશુદ્ધ હોવાથી ફળ પણ અશુદ્ધ થાય તેથી મન નિઃસંગ થાય-અસમ્ભાવના, વિપરીત ભાવના મટી જાય, હૃદયમાં સર્વાત્મકતા સ્ફુરે એવો ઉપાય બતાવો.

રાજોવાચ

બ્રહ્મણા ચોદિતો બ્રહ્મન્ ગુણાખ્યાનેગુણસ્ય ચ ।।
યસ્મૈ યસ્મૈ યથા પ્રાહ નારદો દેવદર્શનઃ ।।૧।।

રાજા બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! દેવના જેવા દર્શનવાળા નારદજીને ગુણાતીત ભગવાન્‌ના ગુણ કહેવામાટે બ્રહ્માએ પ્રેર્યા. એમણે જેને-જેને એ ગુણો કહ્યા હોય એ મને કહો ।।૧।।

હે તત્ત્વજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠ! અદ્દ્ભુત વીર્યવાળા શ્રીકૃષ્ણનું તત્ત્વ જાણવાની હું ઈચ્છા રાખું છું. એથી જગતનું મંગળ કરનારી કૃષ્ણકથા આપ મને કહો; જેથી હે મહાભાગ! હું મારા મનને નિઃસંગ બનાવી કૃષ્ણમાં લગાડી મારા દેહને છોડી દઉં ।।૨-૩।।

જો શ્રદ્ધાથી નિત્ય ભગવાન્‌ના ગુણોનું શ્રવણ કરવામાં આવે તેમ જ એની લીલાઓનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તો બહુ થોડા કાળમાં ભગવાન્ હૃદયમાં જરૂર

પધારે ।।૪।।

પોતાના ભક્તોના ભાવરૂપ તળાવમાં પ્રકટ થયેલા કમળરૂપ કાનના છિદ્ર વાટે ભગવાન્ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રવિષ્ટ થઈ કૃષ્ણ, જેમ ચોમાસામાં ડોળાયેલા જળને શરદ્ શુદ્ધ કરે તેમ હૃદયમાં પધાર્યા પછી એને શુદ્ધ કરે છે. જ્યારે આવી રીતે જીવ-આત્મા ભગવાન્‌થી શુદ્ધ થાય છે ત્યારે પછી એ કૃષ્ણના ચરણનાં મૂળને છોડતો નથી; જેમ મુસાફરીના સર્વ ક્લેશથી મુકત થયેલો પથિક ઘરમાં આવ્યા પછી ઘરને છોડતો નથી તેમ ।।૫-૬।।

હે બ્રહ્મન્! જીવમાં ધાતુઓ નથી છતાં એને ધાતુઓવડે ઘડાયેલો દેહ થાય તે કોઈ કારણથી થાય છે કે ભગવદ્ ઈચ્છાથી થાય છે એ આપ જેવું જાણતા હો તેવું કહો ।।૭-૮।।

આપે બતાવ્યું કે ભગવાન્‌ના ઉદરથી જે કમળ થયું તેમાં લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ. આ જીવમાં જેટલા જેવડા અવયવો છે તેટલા તેવડા અવયવવાળો એ પરમાત્માનો દેહ થયો. એ કેમ બને? આવાં પ્રકારના લોકો-રૂપી અવયવવાળો આ પુરુષ આવડો જાણે કે છે; જે ભગવાન્‌ની કૃપાથી ભૂતાત્મક બ્રહ્માજી પોતે અજન્મા રહીને ભૂતો ઉત્પન્ન કરે છે ।।૯।।

જે ભગવાન્‌ના નાભિકમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા અને જેમણે એના રૂપને જોયું તે ભગવાન્‌માંથી જ વિશ્વમાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય થાય છે. બ્રહ્મા પોતાની માયાને છોડીને ત્યાં જ શયન કરે છે. સર્વના હૃદયમાં રહેનાર એ ભગવાન્ માયાને છોડી શયન કરે છે કેમકે એ માયાનો ત્યાગ કરી શકે છે; એથી જ એ માયાના ઈશ છે. પુરુષના અવયવથી આપે પહેલાં લોકો કહ્યા તેના પાલકો પણ એ ભગવાન્‌ના તે-તે અવયવના દેવો છે એમ આપે કહ્યું. બીજીવાર આપે એમ કહ્યું કે લોકોવડે આ જ પુરુષના અવયવોની કલ્પના કરી છે. તો જેટલા સમયનો કલ્પ થાય તેનું પરિમાણ કહો. વિકલ્પ કોને કહેવો? એનો કેટલો કાળ થાય? થયું, થશે અને થાય છે એ કાળનું સ્વરૂપ કહો. પુરુષના આયુષનું પ્રમાણ કહો. કાળની સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ ગતિ કહો. હે દ્વિજસત્તમ! કર્મની જેટલી ગતિઓ થતી હોય તે બધી મને કહી બતાવો ।।૧૦-૧૩।।

સત્ત્વાદિ ગુણો અને ગુણી જીવમાં કર્મનો સમુદાય જેવી રીતે ગ્રહણ કરાય છે અને જે-જે રૂપે પરિણમે છે એ કહો ।।૧૪।।

પૃથ્વી, પાતાળ, દિશાઓ, આકાશ, ગ્રહો, નક્ષત્રો, પર્વતો, સરિત્, નદીઓ, સમુદ્ર, દ્વીપો અને એનાં સ્થાન વગેરે કહો ।।૧૫।।

અંડકોશનું કેટલું પ્રમાણ છે? બહારથી અને અન્દરથી એનું માપ કહો. મોટાઓનાં અનુચરિતો કહો. વર્ણાશ્રમના ધર્મોનો શો નિશ્ચય છે? ।।૧૬।।

યુગો કેટલા? એના માપ શાં? યુગ-યુગનાં ધર્મો. તે-તે યુગના અવતારોનાં આશ્ચર્ય કરનારાં ચરિત્રો પણ કહો ।।૧૭।।

મનુષ્યોના સાધારણ ધર્મો, વિશેષ ધર્મો, તે-તે શ્રેણીઓથી જીવનારના ધર્મો, રાજર્ષિઓના ધર્મો, આપત્કાળના ધર્મો એ બધા વિસ્તારથી કહો ।।૧૮।।

પ્રકૃત્યાદિ તત્ત્વોની સંખ્યા કહો, સ્વરૂપલક્ષણ એના કારણથી લક્ષણો સહિત કહો. દેવપૂજાના પ્રકાર કહો. યોગસાધનાનો વિધિ બતાવો ।।૧૯।।

યોગેશ્વરોનાં ઐશ્વર્ય એની અર્ચિરાદિ ગતિ કહો. લિંગશરીરની નિવૃત્તિ કેમ થાય એ કહો. વેદો, ઉપવેદો, આયુર્વેદાદિ, એના ધર્મો, ઈતિહાસ-પુરાણો કેટલાં વગેરે કહો ।।૨૦।।

સર્વ ભૂતોનો નાશ (અવાન્તર પ્રલય) કેમ થાય? સ્થિતિ કેમ થાય? મહા પ્રલયમાં પાછું ભગવાન્‌માં જગત્ કેમ આવી જાય? કામનાથી વાવ કૂવા, ધર્મશાળા, યજ્ઞ, યાગ કરવાથી શું ફળ મળે? ધર્મ, અર્થ અને કામનો વિધિ બતાવો ।।૨૧।।

ભગવાન્‌માં સૂતેલા જીવો કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ બતાવો. અને પાખંડ ધર્મ કેમ ઉત્પન્ન થયો એ બતાવો. જીવના બન્ધ અને મોક્ષનો ક્રમ બતાવો ।।૨૨।।

પોતાને સ્વાધીન એવા ભગવાન્ પોતાની માયાવડે કેવી ક્રીડા કરે છે. અને એ માયાને છોડીને ઉદાસ થઈ સાક્ષીની જેમ કેમ રહે છે એ કહો. ।।૨૩।।

હે મહામુને! હે ભગવાન્! મેં આ પૂછ્યું છે. એનાં ખરાં સ્વરૂપ ક્રમથી મને કહેવાને આપ યોગ્ય છો કેમકે હું આપને શરણે આવ્યો છું ।।૨૪।।

ભગવાન્‌થી થયેલ બ્રહ્મા જેમ જગતમાં પ્રમાણરૂપ ગણાય છે તેમ આ વિષયમાં આપ જ પ્રમાણરૂપ છો, બીજાઓ તો પોતાના પૂર્વજોએ કર્યું એ પ્રમાણે કરતા ચાલ્યા જાય છે ।।૨૫।।

હે બ્રહ્મન્! આપ મારી ભૂખ-તરસની ચિન્તા ન કરો. કુપિત બ્રાહ્મણના શાપ સિવાય બીજો કોઈ કારણે મારા પ્રાણ નહિ જાય એની મને શ્રદ્ધા છે. કારણ કે આપના મુખકમલથી નીકળતી ભગવાન્‌ની અમૃતમય લીલાકથાનું હું પાન કરી રહ્યો

છું ।।૨૬।।

સૂતજી બોલ્યા : એમ જ્યારે પરીક્ષિતે શુકદેવજીને પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાન્‌ની કથામાં પ્રેરાયેલા શુકદેવજી સભામાં અત્યન્ત પ્રસન્નતાથી એને કહેવા લાગ્યા ।।૨૭।।

બ્રહ્મકલ્પમાં ભગવાને* કહ્યું હતું એ 'શ્રીભાગવત' નામનું પુરાણ વેદની તુલ્ય છે. એ શ્રીભાગવત પુરાણ શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને સંભળાવ્યું ।।૨૮।।

વિશેષ : બહુ જગ્યાએ જુદી-જુદી રીતે શ્રીભાગવત કહેવાય છે. અહીં ભગવાને બ્રહ્માજીને કહ્યું એ શ્રીભાગવત સમજવાનું છે. શ્રીભાગવત વિષયાત્મક તો અનેકધા છે; વિચારાત્મક બે પ્રકારનું છે; તેમાં ઉત્પત્તિના પ્રકારથી બ્રહ્માજીને ભગવાને કહેલું. આ સ્થૂળ શ્રીભાગવતમાં બધા જ પ્રકાર બતાવ્યા છે, શ્રીભાગવતની પ્રવૃત્તિ અનેક પ્રકારે થઈ છે તેથી એમાં બીજાના પ્રકારને તો બ્રહ્માજી પોતે જાણીલે તેમાં તો યુક્તિ જ બતાવવાની બાકી રહે, બ્રહ્મકલ્પ આવ્યો ત્યારે એ કલ્પમાં શબ્દબ્રહ્મથી સર્વેની ઉત્પત્તિ થઈ છે, જે ઉત્પત્તિ ભાગવતમાં કહેવામાં આવી છે.

યદ્યત્પરીક્ષિદૃષભઃ પાંડૂનામનુપૃચ્છતિ ।।
આનુપૂર્વ્યેણ તત્સર્વમ્ આખ્યાતુમ્ ઉપચક્રમે ।।૨૯।।

પાંડુવંશ શિરોમણિ એવા પરીક્ષિત રાજાએ જે-જે પ્રશ્નો કર્યા તે બધા પ્રશ્નોના ક્રમ પૂર્વક ઉત્તર કહેવાનો શુકદેવજીએ આરમ્ભ કર્યો ।।૨૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વિતીયસ્કન્ધમાં (ત્રીજો મનન પ્રકરણનો ચોથો)
''રાજાના પ્રશ્નો ઉપરથી પ્રાપ્ત થતા વિચાર''નામનો
આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્ વૃત્યર્થં નૈવ યુંજીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ

પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે વૈષ્ણવો પાસેથી ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ લોકોને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

અધ્યાય ૯
ચતુઃશ્લોકી ભાગવત

વિશેષ : આ નવમા અધ્યાયમાં જીવ બ્રહ્મ-સ્વરૂપનો ઉત્તર કહેવામાં આવે છે; અહીં પ્રથમ સ્થૂળરૂપાદિનું વાસ્તવરૂપ કહેવાય છે. શુક-પરીક્ષિત, નારદ-વ્યાસ, બ્રહ્માજી વગેરેની કથા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જો શ્રોતા-વક્તા અધિક શુદ્ધ હોય તો શ્રીભાગવત સમજાય, બીજી રીતે શ્રીભાગવતની કથા સમજાતી નથી. બીજો સન્દેહ જીવ બ્રહ્મ-સન્દેહમૂલક છે. તેથી પ્રથમ જીવસન્દેહનું વારણ કરે છે. પ્રશ્ન આ છે : જીવને દેહનો સમ્બન્ધ કેમ થયો? જીવત્વ કેમ અન્ય શબ્દથી પ્રાપ્ત થયું? તેમાં જીવત્વ થતાં ઘણાં હેતુઓ દેહના સમ્બન્ધમાં થાય. તેથી પ્રથમ જીવપણું સિદ્ધ કરે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

આત્મમાયામૃતે રાજન્ પરસ્યાનુભવાત્મનઃ ।।
ન ઘટેતાર્થસમ્બન્ધઃ સ્વપ્નદ્રષ્ટુરિવાંજસા ।।૧।।

શુકદેવજી બોલ્યાઃ હે રાજન્! પર અને અનુભવ રૂપ આત્માવાળા આ જીવને સ્વપ્નદ્રષ્ટાની પેઠે દેહનો સમ્બન્ધ એવી રીતે ઘટતો નથી ।।૧।।

બહુરૂપવાળી માયાવડે પોતે બહુરૂપવાળો દેખાય છે. આ માયાના* ગુણોમાં રમતો પોતે 'હું' અને 'મારું' એમ માને છે ।।૨।।

વિશેષ : એ માયા આભાસરૂપ છે પણ ઘણા રૂપોવાળી છે. એના સમ્બન્ધમાં આવી જીવ પણ ઘણાં રૂપોવાળો થાય છે અને આનન્દ મેળવવા એના ગુણોમાં રમે છે. એ એના ગુણોને સ્વીકારે છે તેથી દેહમાં 'હું' એવો ભાવ કરે છે.

જ્યારે કાળ અને માયાથી પર એવા ભગવાન્માં *સન્દેહરહિત બનીને રમે છે ત્યારે હું અને મારું છોડી દઈ, દેહાદિ અને એને આપનારી માયાને પણ છોડી દઈ એ ઉદાસ થઈને રહે છે ।।૩।।

વિશેષ : જ્યારે મૂળ ભગવાન્ને માયાથી છોડાવવાની ઈચ્છા થાય છે ત્યારે એ જીવને છોડાવે છે. એમાં ભગવાન્ પોતાનું માહાત્મ્ય બતાવતા નથી તેથી ભગવાનના સ્વામિત્વમાં સન્દેહ ન આવે તો સન્દેહ થતા નથી અને એ કાળ અને મોહિકા માયાના સમ્બન્ધને છોડી દે છે અને દેહગેહાદિમાં ઉદાસીન રહે છે.

આત્મતત્ત્વની શુદ્ધિમાટે ભગવાને જે સત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્માજીને બતાવ્યું તે એના

ખરા વ્રતથી પ્રસન્ન થઈને બતાવ્યું છે ।।૪।।

જગતના પરમ ગુરુએ આદિદેવ બ્રહ્માજી પોતાના બ્રહ્મલોકમાં બેસીને સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છાથી જોવા લાગ્યા પણ જેનાથી પ્રપંચ-સંસારનું નિર્માણ થાય તેવી બુદ્ધિ એમને સૂઝી નહિ ।।૫।।

હે રાજન્! એ બ્રહ્માજી એક દિવસ ચિન્તન કરતા હતા તેટલામાં સ્પર્શનો ૧૬મો અને ૨૧મો એ બે અક્ષર (તપ) બે વાર બોલાયા તે પોતે વિભુ હોવાથી સાંભળ્યા. એમણે જે બે અક્ષરો સાંભળ્યા તે નિષ્કિંચનોના ધનરૂપ ગણાય છે ।।૬।।

બ્રહ્માજીએ એ સાંભળ્યા પણ એ બોલનાર કોણ? એ વિચાર મનમાં આવતાં ચારે તરફ જોયું. બીજું કાંઈ દેખાયું નહિ ત્યારે પોતાના સ્થાનમાં આવી ''એ પોતાના હિતનું છે'' એવો વિચાર કરી ''મને તપ કરવાનો આમાં ઉપદેશ છે'' એમ નક્કી કરી બ્રહ્માજીએ તપ કરવાનું મન કર્યું ।।૭।।

સફળ દર્શનવાળા બ્રહ્માજીએ સમાધિ કરી વાયુ અને મનને જીત્યાં. જ્ઞાન ક્રિયારૂપ બન્ને ઈન્દ્રિયવર્ગોને વિશેષ રૂપે વશ કરીને તપ કરનારના મધ્યે શ્રેષ્ઠ એવા બ્રહ્માજી દેવતાનાં હજાર વર્ષ સુધી બધા લોકોની જડતા દૂર કરવામાટે ઉગ્ર તપ કરવા લાગ્યા એટલે બ્રહ્માજીએ અનશનપૂર્વક એવું તપ કર્યું જેથી બીજા લોકો તપી ઊઠ્યા ।।૮।।

ભગવાને બ્રહ્માજીને ભગવલ્લોક બતાવ્યો. એ ઉત્તમ લોક છે. એમાં ક્લેશ, મોહ કે ભય નથી. ત્યાં બ્રહ્મજ્ઞાની દેવો સ્તુતિ કરી રહ્યા છે ।।૯।।

એ વૈકુંઠમાં રજોગુણ અને તમોગુણ નથી તેમજ એનાથી મળેલ સત્ત્વ પણ નથી. ત્યાં માયા પણ નથી. ત્યાં દેવો અને દૈત્યોથી પૂજાયેલા ભગવાન્‌ના સેવકો રહે છે ।।૧૦।।

ભગવાન્‌ના એ સેવકો ભગવાન્‌ના જેવા શ્યામ અને શુદ્ધ છે. એમને કમળદલ જેવાં નેત્ર હોય છે એઓ પીતામ્બર ધારણ કરે છે અને એમની ક્રાન્તિ મનોહર હોય છે. એઓ અતિ કોમળ, પ્રવાલ વૈદૂર્યમણિ અને કમળના તન્તુના જેવી ક્રાન્તિવાળા છે. એમના કાનમાં કુંડલ લટકે છે અને મસ્તક ઉપર મુકુટ શોભી રહ્યો હોય છે ।।૧૧।।

મહાપુરુષોનાં શોભા આપતાં વિમાનોથી એ લોક દેદીપ્યમાન દેખાય છે. જેમ વાદળાં અને વીજળીઓ આકાશને શોભાવે તેમ ઉત્તમ સ્ત્રીઓની ક્રાન્તિઓ એની શોભામાં વધારો કરે છે ।।૧૨।।

જ્યાં સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સ્વરૂપ ધરીને નાના વૈભવોથી અનેક રીતે *ઉરુગાય

ભગવાનને માન આપે છે. જ્યારે એ હિંડોળામાં બેસીને પ્રિયનું કર્મ ગાય છે. ત્યારે વસન્તઋતુના ગાયક ભમરો એ લક્ષ્મીનું ગાન કરે છે ।।૧૩।।

વિશેષ : ઉરુગાય = મોટાઓ જેની કીર્તિનું ગાન કરે તે ભગવાન્.

બ્રહ્માજીએ વ્યાપિવૈકુંઠમાં સર્ગ ભક્તના પતિ, યજ્ઞના પતિ, જગતના પતિ, સુનન્દનન્દ પ્રબળ, અર્હણ વગેરે મુખ્ય પાર્ષદોથી સેવાયેલા ભગવાનને જોયા, બ્રહ્માજીએ દાસ ઉપર કૃપાવાળા, માદક દષ્ટિવાળા, પ્રસન્ન હાસ-સુન્દર લોચનવાળા, કિરીટવાળા, કુંડલવાળા, ચાર ભુજા યુક્ત, પીતામ્બર ધરનાર અને વક્ષઃસ્થળમાં લક્ષ્મીને રાખનાર ભગવાન્‌ને જોયા ।।૧૪-૧૫।।

અત્યન્ત પૂજ્ય, આસન ઉપર બેઠેલા, ચાર, સોળ અને પાંચ શક્તિઓથી વીંટાયેલા, ઐશ્વર્યાદિથી યુક્ત છતાં સ્વરૂપમાં રમનાર ઈશ્વરને બ્રહ્માજીએ જોયા.[૧] એમનાં દર્શનથી બ્રહ્માજીને એટલો બધો હર્ષ થયો કે એનું અન્તઃકરણ આર્દ્ર થયું. રોમાંચ થઈ ગયાં અને પ્રેમાશ્રુઓ[૨] નેત્રમાં આવી ગયાં બ્રહ્મવિદ્યાના માર્ગથી મળે એવાં એનાં ચરણકમળમાં વિશ્વસ્રષ્ટા બ્રહ્માજી નમ્યા ।।૧૬-૧૭।।

વિશેષ : ૧. બધાનું નિયામક રૂપ છે તે અક્ષરાત્મક મુખ્ય છે. અક્ષર લોકાત્મક, ચરણાત્મક અને આસનાત્મક છે. આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિકરૂપ છે. એના અંશો ૨૫ તત્ત્વો છે. એમાં ચારઃપ્રકૃતિ, પુરુષ, મહતત્ત્વ અને અહંકાર એ પ્રથમ આવરણરૂપ છે. એ ચાર પાંખડીના કમળની જેમ રહ્યાં છે, પછી ૧૧ ઈન્દ્રિયો અને પાંચ વિષયો મળીને ૧૬ પાંખડીના કમળ જેવું આવરણ છે. પછી મહાભૂતોથી વીંટાયેલું છે. એમ એને ત્રણ આવરણો છે એ ત્રણને ઉલ્લંઘન કરીને ભગવાન્‌ની પાસે જે પહોંચે તે એને મળે. આમ સર્વ તત્ત્વ સહિત અક્ષરરૂપ ભગવાન્‌નું આસન કહ્યું. ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ 'ભગ' કહેવાય છે. એ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરી ભગવાન્‌ને વીંટાઈને રહે છે. એ કેવળ ભગવાન્‌માં જ રહે છે. બીજે જતાં નથી, પાર્ષદાદિમાં રહે છે. પણ કાયમ રહેતા નથી. રાજાઓમાં પણ થોડીવાર રહે છે. આમ નિત્ય ઐશ્વર્યાદિ ધર્મો ભગવાન્‌માં રહે છે. અનિત્ય ધર્મો અન્યત્ર રહે છે. તેથી બીજાનું ભગવાન્‌પણું નાનું-મોટું ગણાય એક સરખું તો ભગવાન્‌નું ભગવત્ત્વ સમજવું. એ આનન્દ છે અને આનન્દનું ધામ પણ છે. એ પોતે જ તેજરૂપ એટલે પ્રકાશક છે. જો કે પોતાને ક્યાંય પણ રમવાની ઈચ્છા નથી છતાં એ બધાનું નિયમન કરનારા તો છે. **૨.** સ્વભાવથી ન સ્રવે તે અશ્રુ.

પ્રજાનાં વિસર્ગમાં પોતાની આજ્ઞાને યોગ્ય એવા બ્રહ્માજીને પ્રસન્ન જોઈને કાંઈક સ્મિતનાં પ્રકાશથી ઉજ્વલ વાણીવડે હાથમાં હાથ લઈને ભગવાન્ બ્રહ્માજીને કહેવા

લાગ્યાં ।।૧૮।।

ભગવાન્ બોલ્યા : હે વેદગર્ભ! સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છાથી તમે ઘણા કાલ તપ કરી મને સારી રીતે સન્તોષ આપ્યો છે. કપટથી યોગ કરનારને હું પ્રસન્ન થતો નથી ।।૧૯।।

હે બ્રહ્મન્! તમારું કલ્યાણ થાઓ. ઇચ્છિત વરદાન માગો. મારું દર્શન ન થયું ત્યાં સુધી શ્રેયને માટે પરિશ્રમ ઉઠાવવાનો રહે છે. મારું દર્શન થયા પછી શ્રમની જરૂર નથી ।।૨૦।।

તમને મારા લોકનું દર્શન થયું એ તમારા તપનું ફલ નથી પણ એ મારી ઇચ્છાનો પ્રતાપ સમજો. વળી તમે એકાન્તમાં 'તપ' એ શબ્દ સાંભળીને તપ કર્યું એ પણ મારી ઇચ્છાનો જ પ્રતાપ સમજો ।।૨૧।।

હે અનઘ! તમે કર્મમાં ગુંચવાઈ ગયા ત્યારે મેં તમને તપ બતાવ્યું. તપ એ મારું સાક્ષાત્ હૃદય છે. તપનો આત્મા હું પોતે છું ।।૨૨।।

આ જગતને હું તપવડે ઉત્પન્ન કરું છું, તપવડે એનો નાશ કરું છું, તપવડે હું એને ધારણ કરું છું. દુઃસહ તપ એ જ મારું પરાક્રમ છે ।।૨૩।।

બ્રહ્માજી બોલ્યા : હે ભગવાન્! આપ સર્વ ભૂતના હૃદયાકાશમાં રહીને કોઈ રોકી ન શકે તેવા જ્ઞાનવડે એમના ઇચ્છિત કર્તવ્યને જાણો છો. હે નાથ! આપની પાસે હું એટલું માગું છું કે આપના પર અને અપર એટલે કાર્ય કારણરૂપને હું જાણું એવી દયા કરો. આપ અરૂપને એ રૂપો ક્યાંથી આવ્યાં એ મને જણાવો. આપ અનેક પ્રકારની શક્તિવડે વધારેલા આ પ્રપંચને આત્મમાયાના યોગવડે ઉત્પન્ન કરો છો, રક્ષણ કરો છો અને સંહાર કરો છો અને આત્માવડે આત્માને આપ ધારણ કરો છો. જેમ કરોળિયો પોતાના મુખમાંથી લાળ કાઢી રમે તેમ સફળ સંકલ્પવાળા આપ આ જગતમાં ક્રીડા કરો છો. હે માધવ! એ આપના વિષયમાં મારી બુદ્ધિ પ્રવેશ કરે એવી બુદ્ધિ મને આપો, આપના માર્ગદર્શન પ્રમાણે હું આ જગતને બનાવું એમાં આળસ ન કરું અને જે પ્રજાસર્ગ કરું એમાં હું બન્ધાઉં નહિ એવો મારા ઉપર આપ અનુગ્રહ કરો ।।૨૪-૨૮।।

મિત્ર જેમ મિત્રનું કૃત્ય કરે તેમ આપે મારી ઉપર કૃપા કરી છે તો હવે હું જ્યાં સુધી પ્રજાની સૃષ્ટિ કરું એના ભોગોના ભાગ પાડી દઉં ત્યાં સુધી આપના કાર્યમાં સાવધાન થઈને પ્રવર્તુ એવી મને શક્તિ આપો. વળી બધાં કામ કરતાં હું અજન્મા* છું. એ

બાબતનો મને મદ ન થવો જોઈએ. એટલી કૃપા પણ સાથે-સાથે કરો ।।૨૯।।

વિશેષ : ખરી રીતે જોઈએ તો અહીં ચિદાનન્દને સમાનતા છે. એમાં ભગવાન્ આનન્દ છે, બ્રહ્માજી ચિત્ છે. તેથી એના સ્વરૂપથી બન્નેને સખ્ય છે, છતાં ક્રિયાજ્ઞાનશક્તિ તો ભગવાન્‌માં જ રહી છે. એ પોતાની ક્રિયાજ્ઞાનશક્તિ ભગવાને મને આપી પોતાની બરોબર મને કર્યો છે. ત્રણ પદાર્થ ભગવાન્ પાસે બ્રહ્માજીએ માગ્યા : ૧.આપ મિત્રતા કરો એટલે એ શક્તિઓનો મને લાભ થાય; ૨.એનાથી પ્રજાનો વિભાગ કરવાનું સામર્થ્ય મારામાં આવે; ૩.આપની સેવા કરતાં મને થાક ન લાગે. ભગવાન્‌થી આ ગુણો મળ્યા છે અને ભગવાન્‌થી હું થયો છું એવું મારા મનમાં ન આવે એમાટે મારી પ્રાર્થના છે. એ રીતે પરાવરજ્ઞાન, ક્રીડાજ્ઞાન, શિક્ષા અને ગર્વાભાવ એ ચાર વસ્તુની ભગવાન્ પાસે બ્રહ્માજીએ પ્રાર્થના કરી.

શ્રીભગવાને કહ્યું : મારું પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન પરમ ગુહ્ય છે. (મારા સિવાય બીજું કોઈ એ જાણતું નથી. કહેવામાં આવે તો પણ કૃપા ન હોય તો તે પ્રાપ્ત થતું નથી) એનું વિજ્ઞાન* એ છે કે ભગવાન્ સાત્વતો (=ભગવત્ સેવકો-દેવો, ધર્મપરાયણ, સાત્ત્વિકો)ના પતિ છે, લક્ષ્મીજીના પતિ છે, યજ્ઞપતિ છે અને જગત્પતિ છે. એ જ્ઞાનનુ રહસ્ય ભક્તિ છે. બધા કરતાં ભગવાન્‌ને એમના ભક્તો વધારે વહાલા છે એ જ્ઞાનનું અંગ છે. એ રહસ્ય અને અંગ સાથેનું જ્ઞાન હું તમને આપું છું તમે ગ્રહણ કરો ।।૩૦।।

વિશેષ : વિજ્ઞાન=વિવિધ જ્ઞાન, રહસ્ય ભક્તિ, સુનંદનંદાદિવેષ્ટિત; અંગ=ભૃત્ય ઉપર પ્રસન્નતા બતાવનાર, મારું જ્ઞાન પરમગુહ્ય છે. તમે જુઓ છો તેવો જ હું પુરુષોત્તમ છું. આ જ મારું પહેલું અને છેલ્લું રૂપ છે. ભગવદ્ગુણ અને જ્ઞાનના અવતારરૂપ એ જ્ઞાન તમે લો. ભગવાન્‌નું જ્ઞાન તો કોઈ કહે તો પણ એમની કૃપા વગર હૃદયમાં આવતું નથી. તત્ત્વથી વિશેષ જ્ઞાન એટલે જેવું યથાર્થ સ્વરૂપ તેવું એનું જ્ઞાન તમારા હૃદયમાં સ્ફુરો. પ્રથમ શ્લોકમાં ‘પર’ જ્ઞાન કહેલું છે. અને બીજા શ્લોકમાં ‘અવર’ જ્ઞાન છે. એ બે જ્ઞાન કહી શકાય તેવાં નથી; કદાચ કહેવામાં આવે તો બ્રહ્માના હૃદયમાં એ ઠરે નહિ. તેથી ભગવાને જ એને ‘વર’ તરીકે આપ્યાં. ત્રીજું ‘ક્રીડાજ્ઞાન’ અનુગ્રહ વિના પ્રાપ્ત ન થાય તેથી ભગવાને ‘ગૃહાણ’ શબ્દ કહીને બ્રહ્માજીને આ ત્રણેય જ્ઞાન દાનમાં આપ્યા.

હું જેવડો છું, મારાં ગુણ, રૂપો અને કર્મો જેવાં છે તેવાનું તત્ત્વવિજ્ઞાન મારા અનુગ્રહથી તમને થાઓ ।।૩૧।।

ચતુશ્લોકી ભાગવત, શ્લોક ૩૨ થી ૩૫

હું પૂર્વે હતો જ. બીજું કાર્યકારણાત્મક અથવા એથી પર કંઈ ન હોતું. પછી પણ હું જ છું.[૧] આ જે દેખાય છે તે હું છું. પ્રલય પછી જે બાકી રહેશે તે પણ હું જ છું[૨] ।।૩૨।।

વિશેષ : ૧. હું જ જગદ્રૂપ થયો છું. મારા સિવાય એમાં જે દેખાય છે તે મારી માયાથી દેખાય છે. એમાં આધાર-આધેય-ભાવ બાહ્યાભ્યન્તર ભેદનું કારણ હું પોતે જ છું. સ્વરૂપથી જગત્ મૂળભૂત છે. પ્રતીતિથી માયારૂપ છે. પાછળથી એમાં પ્રવેશ કરનાર જીવ છે. એ સર્વ જગત્ સર્વ પ્રકારે હું જ છું તેને એમ જાણી પોતાનું સ્વરૂપ પણ એવું સમજવું. મારાથી પહેલાં શું? એવી શંકા ન કરવી. હું કોઈ વખતે ન હતો એમ જ નથી પણ હું તો સદ્રૂપે છું જ, **સત્ અને અસત્** પહેલાં કહ્યા છે. પણ એ તો બ્રહ્મથી જુદાં નથી, અભાવો એ તિરોભાવથી જુદા ગણ્યા નથી. એ આર્વિભાવ-તિરોભાવ ભગવાન્‌ની શક્તિઓ છે. શક્તિધર્મો પણ ત્યારે પ્રકટ થયા નહિ હોવાથી કાળનાં નિરૂપણ વખતે પ્રકૃતિ તુલ્ય ગણાય તેથી તે ભગવાન્‌થી જુદા નથી. મારું સ્વરૂપ જ સર્વભવનસમર્થ છે. તેમાંથી પાછળથી ચેષ્ટાવાળો કાળ ઉત્પન્ન થયો. પછી ગુણરૂપે, પછી શક્તિરૂપે અને પછી કાર્યરૂપે, પોતે જ થાય છે. જડ-જીવાત્મક સર્વ હું છું. આ **શુદ્ધ બ્રહ્મવાદ** કહ્યો. જ્યાં બધાં શુદ્ધ હોય ત્યાં ઉપદેશ કોને કરવો? શાસ્ત્ર કોનું શાસન કરે? હિત કરવાનો પ્રસંગ પણ કોઈને ક્યાંથી આવે? જ્યાં પ્રત્યક્ષ ન હોય તેવી વસ્તુમાં શ્રુતિએ કહેલા પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો એક ધર્મીમાં માનવા જોઈએ. શ્રુતિમાં જ્ઞાન કે કર્મની મુખ્યતા નથી, બ્રહ્મની મુખ્યતા છે. એમાં એ ધર્મોનો આરોપ કરો તો એક વાક્યતા સુખેથી થશે. એ વિરુદ્ધ શ્રુતિઓના બળથી બન્નેને બ્રહ્મલિઙ્ગ માનવા જોઈએ. જેમ હાથ, પગ પુરુષથી જુદા છે, છતાં એ પુરુષરૂપ ગણાય છે તેમ બ્રહ્મથી જુદું પુરુષોત્તમરૂપે છે, બન્ને શ્રુતિઓ તુલ્યબલવાળી હોવાથી બ્રહ્મ વિરુદ્ધધર્માશ્રય માનવું ઈષ્ટ છે. બધા વિરુદ્ધ પક્ષો ભગવાન્‌માં શોભે છે. ઉત્પન્ન થયેલું તિરોધાન થતાં જે તિરોધાન ન થાય એ વસ્તુ હું છું. અથવા તિરોધાનનો જે આશ્રય તે હું છું.

૨.ભગવદ્રુપ પ્રપંચમાં જીવને જગતપણું દેખાય એ મોહ કરનારી માયાનું કાર્ય છે. મોહિત થયેલી બુદ્ધિ પદાર્થોને બ્રહ્મરૂપ ન માનતાં જગદ્રૂપે જુએ છે. અહીં સાધન અને પ્રમાણ બુદ્ધિને માટે છે. માયા બે રીતે ભ્રમ કરે છે. જે છે તેનો પ્રકાશ કરતી નથી; જે નથી તે દેખાડે છે. એથી અર્થ પ્રતીત થતો નથી. તેથી પદાર્થનું ખરું સ્વરૂપ જાણવા માટે પ્રમાણની જરૂર છે. માયા ભગવાન્‌ની શક્તિ હોવાથી નિઃસ્વભાવ નથી. બુદ્ધિ ચૈતન્યનો વિલાસ છે તેને માયા મોહ કરે છે. ભગવદીય પદાર્થો ભગવદ્વિષયક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે; તેથી વિષયતાએ જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું તે ભ્રમવાળું હોય છે; જ્યારે વિષય(એટલે ભગવાન્) જનિત જ્ઞાન યથાર્થ છે. એમ જેમ

જગતમાં છે તેવું આત્મામાં પણ સમજવાનું છે. વિષયતા બે પ્રકારની છે : ૧. વિષયતા વિષયના રૂપને ઢાંકી દે છે. ૨. વિષયતા રૂપાન્તરને બતાવે છે. એ બન્નેને માયા ઉત્પન્ન કરે છે.

અર્થ વગર જેની પ્રતીતિ થાય છે અને આત્મામાં જે દેખાતું નથી તેને, જેમ 'તમ' અને 'આભાસ' દેખાય છે તેવી આત્માની માયા જાણો ।।૩૩।।

જેમ મહાભૂતો પાછળથી ભૂતોમાં પ્રવેશ કરે છે છતાં એથી જુદાં રહે છે તેમ એમાં હું *રહું છું. છતાં નથી પણ રહેતો. (કારણરૂપ છું, છતાં જુદો છું) ।।૩૪।।

વિશેષ : વેદમાં બે પ્રકારે પદાર્થો નિરૂપણ કર્યા છે : સાકાર અને નિરાકાર, સાવયવ અને નિરવયવ, પૂર્ણ અને પરિચ્છિન્ન, ભૂતાદિક બધામાં કારણરૂપે રહ્યા છે છતાં એમાં પાછાં પ્રવેશ કરીને કે પ્રવેશ કર્યા વગર પણ રહે છે તેમ હું સર્વત્ર કારણરૂપ છું સર્વત્ર પ્રવેશ કરું છું. છતાં એના કારણ રૂપ કે અનુપ્રવિષ્ટ નથી. મહાભૂતમાં પાંચ પ્રકારે કારણપણાએ અને પ્રવેશરૂપે અને જુદા પ્રવેશરૂપે એમ બે પ્રકારનો પ્રવેશ હોવાથી ભગવાન્ દશધા સર્વમાં પ્રવિષ્ટ છે; તેથી સર્વ જગતમાં ભગવાન્ દશ પ્રકારની લીલાથી દશ પ્રકારે જાણવા.

તત્ત્વજિજ્ઞાસુએ આત્મા સમ્બન્ધી એટલુંજ જાણવું બસ છે કે જે *અન્વય અને વ્યતિરેક થી સર્વત્ર અને સર્વદા હોઈ શકે એનેજ જાણવાથી બધું જણાય તે આત્મા ।।૩૫।।

વિશેષ : પ્રમેય એટલે સ્વરૂપ. તે જ્ઞાનનું સાધન છે, જ્ઞાનનો વિષય છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે અને તેથી તેનો ઉપયોગ છે. પ્રમાણ એટલે વેદ, વેદો કર્મોનું પ્રતિપાદન કરે છે અને પરોક્ષ રીતે તેનું પર્યવસાન વૈરાગ્યમાં આવે છે. વિષય (શ્રવણ ઈત્યાદિ કરવાનો એટલે કે ભગવાન્) વિરુદ્ધ ધર્માશ્રય હોવાથી તેનું પર્યવસાન ભક્તિમાં આવે છે, આત્મા માટે તો આટલું જ ઉપયોગી છે. બાકી તો દેહ વગેરે માટે છે. અન્વય અને વ્યતિરેકથી સર્વ ભગવાન્ છે સર્વત્ર ભગવાન્નો અન્વય છે. જેમકે ''ઘડો છે''–''ભાસે છે'' એમાં સત્તાનો અન્વય છે. જો એમાં ભગવાન્નો અન્વય ન હોય તો એક શબ્દની અનુવૃત્તિ અને પ્રતીતિની અનુવૃત્તિ ન હોઈ શકે વિશેષતાથી જુદું પડે તે વ્યતિરેક. ઘડો ઘડાથી જુદો નથી, કપડું કપડાથી જુદું નથી પણ સત્ પદાર્થ ઘડાથી જુદો પડે છે. કપડાથી જુદો પડે છે એમ બધે જ સમજવું. જે સર્વરૂપ થઈને જુદું પડે તે બ્રહ્મ જ હોય. જે સર્વત્ર હોય અથવા સર્વદા હોય, દેશકાળ જેનો પરિચ્છેદ ન કરી શકે તેમાં અન્વય-વ્યતિરેકથી જે રહે તે બ્રહ્મ, ટૂંકમાં કહીએ તો હકારાત્મક જ્ઞાન એ 'અન્વય' છે. અને નકારાત્મક જ્ઞાન એ 'વ્યતિરેક' કહેવાય છે. માયા તો અન્વયથી પરિચ્છેદને પામે છે. માયાના વિષયરૂપ આભાસ સત્નો અન્વય નથી. એ પોતે અસત્ છે. ભગવાન્ તો માયામાં પણ છે,

માયાતિરિક્તમાં પણ છે. એમ કાળમાં પણ ભગવાન્ છે. વિષયરૂપ ઘટમાં સત્કારણ છે. સત્કાર્ય છે, સદાધાર છે, સત્ આધેય છે સત્ છતાં ઘડો એનાથી અતિરિક્ત પણ છે. મૃત્તિકા ઘડો ન કહેવાય. જો માટી ઘડો કહેવાય તો માટીના ઢગલામાં દેખાવો જોઈએ. એમ કાર્યમાં સર્વદા પાંચ પ્રકારે ભગવાન્નો અન્વય થાય છે. પાંચ પ્રકારે ભગવાન્નો કાર્યમાં વ્યતિરેક છે. ઘટ-પટથી વ્યતિરિક્ત છે, કારણ થી પણ વ્યતિરિક્ત છે, બીજા ઘડાથી પણ વ્યતિરિક્ત છે, આવિર્ભાવ-તિરોભાવથી પણ વ્યતિરેક છે. ઘડાનો આવિર્ભાવ થાય છે, તિરોભાવ થાય છે તેથી એક ઘડામાં આવિર્ભાવ-તિરોભાવથી દશ પ્રકારે ભગવાન્ રહે છે. એમ સર્વત્ર ભગવાન્ દશ લીલાયુક્ત છે. આથી સ્વરૂપ એ ભગવાન્ છે. દેશની પ્રતીતિ તો માયિક છે, કાળની પ્રતીતિ તો લીલા ઉપરથી છે. બ્રહ્મરૂપ જગતને જાણવું. પણ જગતથી જુદું બ્રહ્મ છે તેથી જગતમાં આસક્તિ કરવી નહિ. એક પદાર્થમાં પણ સર્વ લીલા સહિત ભગવાન્ છે તે દેશ-કાળ વસ્તુરૂપ છે છતાં એનાથી જુદા પણ છે.

જો તમે આ મારો મત પરમ સમાધિથી હૃદયમાં ધારણ કરશો તો તમે કોઈ કાળે કલ્પ-વિકલ્પમાં મોહમાં નહિ પડો ।।૩૬।।

શુકદેવજી બોલ્યા : એવી રીતે સારી પેઠે પરમ ધામમાં બિરાજતા બ્રહ્માજીને સમજાવી એના દેખતાં જ હરિ ભગવાને એ રૂપને તિરોહિત કરી દીધું ।।૩૭।।

ભગવાન્ ઈન્દ્રિયાતીત છે. બ્રહ્માજીએ એ હરિ ભગવાન્ને બે હાથ જોડી દણ્ડવતપ્રણામ કર્યા પછી બ્રહ્માજીએ પોતે સર્વ ભૂતમય થઈને જેમ પ્રથમ સૃષ્ટિ કરી હતી તેમ આ જગતને બનાવ્યું ।।૩૮।।

એક દિવસ ધર્મના પતિ પ્રજાપતિ બ્રહ્માજી પોતાના સ્વાર્થને માટે પ્રજાનું કલ્યાણ ઈચ્છતા યમ નિયમોનું અનુષ્ઠાન કરવા લાગ્યા ।।૩૯।।

બ્રહ્માજી પ્રચાર કરવા તૈયાર થયા તેમની એમનો પ્રિય પુત્ર નારદ શીલ, ઈન્દ્રિયદમન અને વિનય થી સેવા કરવા લાગ્યો ।।૪૦।।

હે રાજન! મહા ભગવદ્ભક્ત અને મોટા મહા મુનિ નારદજીએ માયાના ઈશ્વર એવા ભગવાન્ વિષ્ણુની માયા જાણવા માટે પોતાના પિતા બ્રહ્માજીને સેવા કરીને પ્રસન્ન કર્યા ।।૪૧।।

લોકના પિતામહ અને પોતાના પિતા બ્રહ્માજીને પ્રસન્ન થયા જાણીને દેવમાં ઋષિરૂપ એવા નારદજીએ બ્રહ્માજીને પૂછ્યું. તમે જે મને પૂછો છો એ જ બ્રહ્માજીને નારદજીએ પૂછેલું ।।૪૨।।

ભૂતકૃત બ્રહ્માજીને પ્રસન્ન થઈને ભગવાને જે શ્રીભાગવત કહેવું તે દશ લક્ષણવાળું* શ્રીભાગવત પુરાણ બ્રહ્માજીએ પ્રસન્નતાથી પોતાના પુત્ર નારદજીને કહ્યું ।।૪૩।।

વિશેષ : પુત્રને સદ્દુપદેશ પણ જરૂર દેવો જોઈએ, નારદજી તો માયાના જ્ઞાનમાટે આવ્યા હતા તેમને માયા ન કહેતાં ભગવત્સ્વરૂપ બતાવવાનું એ કારણ છે કે પુત્ર માર્ગે ન ચાલતો હોય તો પણ એનું અમાર્ગથી નિવારણ કરી સન્માર્ગનો ઉપદેશ પિતાએ કરવો જોઈએ, અથવા બ્રહ્માજી સર્વ ભૂતને પેદા કરનાર છે તે સર્વનો ઉપકાર કરવા માટે એમણે નારદજીને આ સિદ્ધાન્તરૂપ ધન સોપ્યું. એનો વિસ્તાર થતાં જગતનું કલ્યાણ થશે.

હે રાજન! નારદજીએ બ્રહ્માજીની પાસેથી શ્રીભાગવત સિદ્ધાન્ત લીધો એ સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ સરસ્વતીના કિનારા ઉપર પર બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતા અતુલ તેજવાળા વ્યાસ મુનિને કર્યો ।।૪૪।।

યદુતાહં ત્વયા પૃષ્ટો વૈરાજાત્ પુરુષાદિદમ્ ।।
યથાऽऽસીત્ તદુપાખ્યાસ્યે પ્રશ્નાનન્યાંશ્ચ કૃત્સ્નશઃ ।।૪૫।।

તમે મને પૂછ્યું કે વિરાટ પુરુષથી આ જગત્ કેમ થયું? એ તથા બીજા પ્રશ્ન કહ્યા. એ બધા પ્રશ્નના ઉત્તર હું તમને અનેક પ્રકારે સમજાય એમ પુરા આપીશ ।।૪૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત દ્વિતીયસ્કન્ધમાં (ત્રીજા મનન પ્રકરણનો પાંચમો) ''ચતુઃશ્લોકી ભાગવત'' નામનો નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઓ ભાઈ રે! તેં ભાગવત ભણીને શું કીધું?

મારે જંતુ(શ્રોતા) અહિ(નાગ=કથાકાર) મણિ(ભાગવત) અજવાળે,
ત્યમ તેં (કથાકાર)ઉદર પોખી લીધું!!
પારસમણિનું પાત્ર(ભાગવત) પાણિમાં ઘેર-ઘેર ભિક્ષા માંગે!
જ્યાં લગી વસ્તુનું જ્ઞાન ના ત્યાં લગી દુઃખ-દારિદ્રય ના ભાંગે

અધ્યાય ૧૦
પુરાણાદિકનાં લક્ષણ

વિશેષ : પૂર્વ અધ્યાયમાં ભગવાન્ અને જીવનાં આક્ષેપ અને સમાધાનનું નિરૂપણ કર્યું. હરિ અને જીવનાં રૂપ અને દેહ યુક્તિથી કહેવામાં આવ્યાં એમાં ભગવાન્નું રૂપ દશ પ્રકારનું જણાય છે. બીજી જગ્યાએ આધ્યાત્મિક આદિ ભેદ વડે ત્રણ પ્રકારનું છે. એવું પણ કહ્યું છે. ગુણ અને કર્મવડે બે પ્રકારે છે એવું પણ કહેવામાં આવેલું છે, ભગવાને બ્રહ્માજીને ઉપદેશ કર્યો તેમાં ચાર પદાર્થો કહ્યા. ત્રણ સિવાયના પક્ષો તો શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેથી એનો વિસ્તાર અહીં ન કરતાં એક પદાર્થમાં દશ લીલા છે તે સ્વરૂપ અને લક્ષણથી બતાવે છે. જો કે એ દશ પદાર્થો બીજાં પુરાણોમાં બહિર્મુખતાથી કહ્યા છે પણ એ શ્રીભાગવતમાં નથી. શ્રીભાગવતમાં તો એ આ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

અત્ર સર્ગો વિસર્ગશ્ચ સ્થાનં પોષણમૂતયઃ ।।
મન્વન્તરેશાનુકથા નિરોધો મુક્તિરાશ્રયઃ ।।૧।।

શુકદેવજી બોલ્યા : આ શ્રીભાગવત્માં સર્ગ, વિસર્ગ સ્થાન પોષણ, ઉતિ, મન્વન્તર; ઈશાનુકથા; નિરોધ, મુક્તિ, આશ્રય એ દશ પદાર્થ* કહ્યા છે ।।૧।।

વિશેષ : શરીર વગરના વિષ્ણુ, પુરુષ શરીરનો સ્વીકાર કરે એ **'સર્ગ'** કહેવાય.
પુરુષથી બ્રહ્માદિની ઉત્પત્તિ તે **'વિસર્ગ'**.
ઉત્પન્ન થયેલું મર્યાદાવડે પાલન તે **'સ્થાન'**.
સ્થિતિ કરી રહેલાંની અભિવૃદ્ધિનુ કાર્ય તે **'પોષણ'**.
પોષણ પામેલાઓનું આચરણા તે **'ઊતિ'**.
એમાં સદાચાર તે **'મન્વન્તર'**.
એમાં વિષ્ણુ ભગવાન્ની ભક્તિ તે **'ઈશાનુકથા'**.
ભક્તોને પ્રપંચ-જગતનો ભાવ ન રહે એ **'નિરોધ'**.
એવાઓને થતો સ્વરૂપનો લાભ તે **'મુક્તિ'**.
મુકતોનું બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં રહેવું એ **'આશ્રય'**.

હવે તેને બીજી રીતે જોઈએ :

'સર્ગ' = કારણપણાથી કાર્યમાં ભગવાન્થી સ્થિતિ

'વિસર્ગ' = કાર્યપણાથી પહેલાંથી એમાં ભગવાન્નું રહેવું.

'સ્થાન' = સર્વ વસ્તુમાં વસ્તુસ્વરૂપે અને મૂળરૂપે તે-તે મર્યાદારૂપપણું.

'પુષ્ટિ' = કાર્યની સિદ્ધિમાટે સર્વસમર્થ ભગવાનનો એમાં પ્રવેશ.

'ઊતિલીલા' = બ્રહ્મજ્ઞાનીને પ્રતીતિ સિદ્ધ કરાવવા ત્યાં ભગવાન્ એવી લીલા કરે તે.

(નોંધ : આમ પાંચ પ્રકારે અન્વયરૂપે સર્વ વસ્તુમાં ભગવાન્ની લીલા ઉદ્દિષ્ટ છે).

'મન્વન્તર' = કારણથી જુદી રીતે, ઘટના રૂપથી, જુદા ભાવથી, સત્પુરુષના ધર્મનું કારણ પ્રાપંચિક હોવા છતાં વેદના વિધિનો વિષય થાય ને ભગવત્સ્વરૂપથી જુદો પડે.

'ઈશાનુકથા' = ભગવત્સેવારૂપ ધર્મવડે લોક-વેદથી જુદો પડી જાય ત્યારે ઈશાનુકથા થાય.

'નિરોધ' = સ્વરૂપની ઇચ્છા કરનાર લૌકિક-વૈદિક ભક્તો પરિત્યાગ રૂપ એક વસ્તુમાં ચિત્તને રોકે ત્યારે ભગવાન્ નિરોધરૂપ થાય.

'મુક્તિ' = નિરોધરૂપ છતાં આત્મા દેહને છોડાવીને પોતે પણ પરિત્યાગરૂપ થાય તે ઘડા વગેરેમાં ભગવાન્ની અસંગોદાસીનતા.

'આશ્રય' = નવ પ્રકારના સ્વરૂપનો આધાર.

આના અજ્ઞાનમાં સર્વ શાસ્ત્રો વ્યાકુળ થાય છે માટે શ્રીભાગવત્ શાસ્ત્ર સર્વનું ઉદ્ધારક અને સર્વ શાસ્ત્રવચનોનું નિર્વાહક છે. સર્વ પદાર્થમાં ભગવદ્રૂપ દશ ધર્મો રહ્યા છે તેમાંથી એક ગ્રહણ કરવો, બીજા ધર્મો છોડી દેવા. એનો જેટલે દૂર સુધી ગુણસમ્બન્ધ હોય તેનો ત્યાગ કરવો. જો એ સમ્બન્ધ રાખો તો ભગવદાશ્રયમાં એ વ્યભિચાર કરે, અનન્યાશ્રયનો ભંગ થાય. આ ધર્મો એક પછી એક આવે છે. જે છેવટમાં રહે તેને ગ્રહણ કરવો. એ આશ્રયના આવરકો છે અને છોડવાથી આશ્રય શુદ્ધ થાય છે.

અનુગ્રાહક પ્રમાણ અને પ્રમેય નું જેમાં એકમાં પર્યવસાન કહ્યું છે, જેમાં એ ત્રણનું પર્યવસાન છે તે આશ્રય. એ ગુણો અન્યોન્ય મળવાથી નવ ભેદ થાય છે. એ નવ સર્ગ, વિસર્ગ વગેરે લક્ષણરૂપ થાય છે. સર્ગાદિમાં પ્રમેય લક્ષણ છે. પુષ્ટ્યાદિમાં પ્રમાણ લક્ષણ છે. ઈશાનુકથાદિમાં જ્યોતિષ લક્ષણરૂપ છે. એ જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપ થાય છે. એમાં

ઉત્પત્તિ કારણથી, કાર્યથી અને આધારથી; સ્થિતિ પોષણથી, વિલાસથી અને ધર્મથી; પ્રલય પણ અહન્તા-મમતારૂપ ઈશાનુકથાવડે લક્ષણરૂપ થાય છે, સંઘાતનો પ્રલય નિરોધ ગણાય છે, મુકત જીવોનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થાય છે તેવો નિરોધ નથી.

દશ લીલામાં દશમી લીલા આશ્રય છે. એની શુદ્ધિ એટલે તત્ત્વજ્ઞાનમાટે નવ લીલાનાં લક્ષણ કહ્યાં છે એમ શ્રુતિથી અને અર્થવડે સરલતાથી મહાત્માઓ કહે છે. પાંચ મહાભૂતો, પાંચ વિષયો, દશ ઈન્દ્રિયો, ચાર અન્તઃકરણરૂપ બુદ્ધિ આમ આ (૨૪ તત્ત્વો) નો *જન્મ એટલે **સર્ગ.** અર્થાત્ ત્રણ ગુણો, મહદ્ અહંકાર અને પ્રકૃતિ એ બધાનો બ્રહ્મથી વિરાટ્રૂપે જન્મ થાય એ સર્ગ કહેવાય. પુરુષ (બ્રહ્માથી) જે સર્ગ થાય એ **વિસર્ગ** કહેવાય. ભગવાન્‌નો વિજય એ **સ્થાનલીલા**. એનો અનુગ્રહ એ **પોષણલીલા**. સદ્ધર્મ એ **મન્વન્તર** અને કર્મની વાસના એ **ઊતિલીલા** ।।૩-૪।।

વિશેષ: તત્ત્વ (ચોવીસ) નું કારણ ત્રણ ગુણો. એમના વિષમપણાથી એમાં ગુણતા આવી. એનું કારણ બ્રહ્મ લઈએ તો પરમ્પરાથી ૨૮ તત્ત્વો થાય; એના જન્મનું નામ સર્ગલીલા. **'સર્ગ'** બે પ્રકારનો છે- પ્રત્યેકનો અને સમુદાયનો. ગુણોનું વૈષમ્ય ચાર પ્રકારનું છે. એ પ્રત્યેક વિષમ છે એમ સર્ગ ૩૩ કે ૩૪ ભેદથી ભિન્ન થાય છે.

જે પુરુષથી થયા તે **'વિસર્ગ'** કહેવાય છે. એનાથી ત્રણ લોકના ભેદ છે એ ભેદ ૩૧ થાય છે. ૮ વસુઓ, ૧૧ રુદ્રો, ૧૨ આદિત્યો, કુલ ૩૧. (ચોથો સ્કન્ધ).

વૈકુંઠનો વિશિષ્ટ જય જ્યાં હોય તે સ્થિતિ, પ્રાકૃતમાં ૨૪ પ્રકારે સ્થિતિ છે. આત્મામાં બે પ્રકારે છે : જીવ અને બ્રહ્મ ભેદથી : એ છવ્વીશ અધ્યાય **'સ્થાનલીલા'** (પાંચમાં સ્કન્ધ)ના.

જીતેલાઓની ઉપર પુરુષોત્તમનો અનુગ્રહ તે **'પુષ્ટિ'**. એમાંથી મર્યાદાને માટે છને જુદા કરીને બાકીનાની ઉપર અનુગ્રહ છે. પંચભૂતને આત્મામાં અનુગ્રહ નથી, મર્યાદા છે, બાકી રહ્યા ૧૯ તેટલા અધ્યાય **'પુષ્ટિલીલા'**ના (ષષ્ઠ સ્કન્ધ).

'ઊતિમાં' વાસનાપણું છે. સદ્ધર્મને ધર્મપણું છે. ધર્મજનિત વાસના હોય તેથી વિપરીતતાથી બતાવે છે. (સપ્તમ સ્કન્ધ.) કર્મે ઉત્પન્ન કરેલી વાસના કર્મવાસના. કર્મેન્દ્રિયોના અને શરીરના ધર્મો વાસનાજનક થાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ધર્મો તથા અન્તઃકરણના ધર્મો વાસનાજનક નથી હોતા. તેથી શરીરના ધર્મો દશ તથા કર્મેન્દ્રિયના પાંચ આમ પન્દર અધ્યાય થયા. (સપ્તમ સ્કન્ધ ઉતિલીલાના)

'મન્વન્તર' એટલે સત્પુરુષોનો ધર્મ. એ કાયા, વાણી અને મન થી કહેલો ત્રણ

પ્રકારનો. ઈષ્ટનું ચિન્તન આવાપ અને ઉદ્વાપથી થાય. ઈષ્ટ આશંસા કરે, હું ઈષ્ટ કરીશ એવા ભાવથી વિચારે એમ અન્તઃકરણમાં ચાર પ્રકારે ધર્મ. સર્વ ઈન્દ્રિયોથી પણ સદ્ધર્મ કરવાનું, રેતઃ અને પાયુના નિરોધથી તે બેનું ધર્મપણું છે. **'આશ્રય'** (પાદ), આદાન (પાણી), તૃપ્તિ (વાક્), પ્રજનન (શિશ્ન),જાડ્ય (પાયુ), તાપ, નિબન્ધન, દૂરીકરણ અને શબ્દાદિ દાનથી જ શરીરમાં સદ્ધર્મ દશ પ્રકારે રહે છે. પાંચ તન્માત્રા પાંચ શબ્દાદિ વિષયો, દશ ઈન્દ્રિયો, ચાર અન્તઃકરણ મળી ૨૪ ભેદ થયા (અષ્ટમ સ્કન્ધ).

ભગવાન્‌ના અવતારાદિનાં ચરિત્રો, ભગવાન્‌નાં ભક્તોનાં ચરિત્રોનાં અનેક વ્યાખ્યાનોથી વૃદ્ધિંગત થયેલી ***ઈશાનું ચરિત** લીલા કહેવાય છે ।।૫।।

વિશેષ : **'ઈશાનુકથા'** બે પ્રકારની છે : ઈશ્વરની અને એના ભક્તોની. હરિ એટલે દુઃખ દૂર કરવું અને સુખ આપવું. દુઃખનું નિવારણ કરવામાં ગુણના ભેદથી નવ પ્રકાર થાય. ઈશાનુચરિત્ર પણ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિથી ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. તદનુવર્તીભક્તોમાં પણ જ્ઞાનીઓ એક પ્રકારના હોય છે. એમ દુઃખ દૂર કરવામાં તેર ભેદ થાય છે. સુખ આપવાના પ્રકાર દશ છે કેમકે દશ ઈન્દ્રિયોથી સુખ અપાય છે અને ભગવાન્ એક છે. એ મળી ૧૧ થયા. પ્રથમ ૧૩ કહ્યા એ સર્વ મળી ૨૪ થાય. (અષ્ટમ અને નવમ સ્કન્ધ) એમનું પ્રત્યેક નિરૂપણ કરી બતાવવા જુદા-જુદા આખ્યાનથી **'ઈશાનુકથા'** કહી છે.

પોતાની શક્તિઓ સાથે આ ભગવાન્‌નું પાછળથી પોઢવું એનું નામ **'નિરોધ'** લીલા[1] બીજા પ્રકારના રૂપને[2] છોડીને સ્વસ્વરૂપમાં આવી જવું એનું નામ **'મુક્તિલીલા'** ।।૬।।

વિશેષ : ૧. આ ભગવાન્‌નું પાછળથી શયન એટલે શક્તિઓનું સુવડાવીને એના ભોગને માટે પાછળથી એની સાથે શયન એ છે. 'આ' એટલે આગળ ઉભેલો દેહ. દેહની શક્તિઓના ૭૨ નાડીઓના ભેદો છે. ભગવાન્‌ની શ્રીવગેરે ૧૨ શક્તિઓ છે એને શયન, જાગ્રત, સ્વપન, સુષુપ્તિ એમ ત્રણ પ્રકારનું એમ ૮૭ ભેદો થયા.

(નિરોધલીલાના દશમા સ્કન્ધના ૮૭ અધ્યાય)

૨. અન્યથારૂપ એટલે તત્ત્વરૂપને છોડવાં એ એક. અવસ્થા બે જાતની છે : સામાન્ય અને વિશેષ ભેદવાળી. ૨૮ તત્ત્વો, ૨ જાતની અવસ્થા અને ૧ તત્ત્વપરિત્યાગ એમ ૩૧ અધ્યાય થયા. (એકાદશ સ્કન્ધ)

ઉત્પત્તિ અને પ્રલય જેનાથી થાય અને જેનાથી પ્રકાશે છે તે ***આશ્રય**. એ જ પર બ્રહ્મ એ જ પરમાત્માના નામથી ઓળખાય છે ।।૭।।

વિશેષ : આશ્રય બે જાતના છે : શાસ્ત્રમાર્ગે પ્રપત્તિથી અને જ્ઞાનમાર્ગે સાયુજ્યથી આશ્રય થાય છે, અથવા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયથી આશ્રય સિદ્ધ થાય છે. એમાં ક્રિયાથી આશ્રય પાંચ પ્રકારનો છે, જ્ઞાનથી આશ્રય આઠ પ્રકારનો છે. મન તો દ્વિસ્વભાવ છે તેથી એનો સમ્બન્ધ ક્રિયા અને જ્ઞાન બન્નેમાં છે. અહંકારની અંદર અહંકારને આશ્રય નથી તેથી એ તેર થાય છે. છતાં એ બે રૂપમાં વહેંચાય છેઃ એક ક્રિયારૂપ અને બીજો જ્ઞાનરૂપ. ક્રિયાવડે આશ્રયપણું કર્તૃપણાથી છે એમાં આભાસ અને નિરોધ એટલે ઉત્પત્તિ ને પ્રલયના અર્થમાં લેવા. વિકારો કેવળ ભગવાન્‌થી થતા જ નથી પણ પ્રકાશ થાય છે. માટે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય એ ત્રણ ભગવાન્‌નાં કાર્ય એના આશ્રયપણાથી ભગવાન્ આશ્રય છે કેમકે ભગવાન્ સત્, ચિત્ અને આનન્દ છે.

જે આધ્યાત્મિક પુરુષ એ જ નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોના અભિમાની જીવ છે એ જ અધિદેવ છે અને ઇન્દ્રિયોના દેવો સૂર્યાદિના નિયામક છે. એ બન્નેનો વિભેદ કરનાર એ આધિભૌતિક. દેહસ્થિત ગોલકાદિરૂપ એ આધિભૌતિક છે અને એને લીધે આધ્યાત્મિકાદિ બે ભેદ થાય છે ।।૮।।

એ ત્રણમાં બેમાંથી એક ન હોય તો એ જણાતા નથી. જેમ કે આધિદેવ વિના બન્ને નકામાં છે. કારણ વિના દેવ અને ભૂત નકામાં છે. આને જે જાણે એ સ્વાશ્રયવાળો આશ્રય સમજવો ।।૯।।

વિરાટ પુરુષ અંડનો ભેદ કરીને જ્યારે બહાર નીકળ્યા ત્યારે પોતાને રહેવાનું સ્થાન જોઈએ એની ઇચ્છા કરતાં પોતે પવિત્ર થઈને પવિત્ર જલ ઉત્પન્ન કર્યું. પોતે બનાવેલા જળમાં એ હજારો વર્ષ રહ્યા. એથી એનું **'નારાયણ'** નામ થયું કેમકે નરથી ઉત્પન્ન થાય એ નાર = જળ કહેવાય. એ જેનું સ્થાન એ 'નારાયણ' કહેવાય; કેમકે પુરુષથી પહેલાં જળ થયુંછે ।।૧૦-૧૧।।

એના અનુગ્રહથી દ્રવ્ય, કર્મ, કાળ, સ્વભાવ અને જીવ એવા પાંચ પદાર્થ થાય છે. એની ઉદાસીનતામાં એની ઉત્પત્તિ થતી નથી ।।૧૨।।

પોતાની યોગશય્યામાંથી બેઠા થઈને ભગવાને અનેક રૂપ કરવાની ઇચ્છા કરી એથી પોતાની માયામાં પોતાના સુવર્ણરૂપ વીર્યને ત્રણ ભાગમાં વહેંચ્યું ।।૧૩।।

(વિરાટ) પુરુષનું એક જ વીર્ય અધિદૈવ, અધ્યાત્મ અને અધિભૂત એ ત્રણ ભાગમાં કેવી રીતે વહેંચાયું તે હું તમને કહું છું તે સાંભળો ।।૧૪।।

શરીરની અન્દર રહેલા આકાશને લીધે પુરુષે ચેષ્ટા કરી એમાંથી ઓજ, બળ અને સહ એ ત્રણે બળ થયાં. ત્યાર પછી પ્રાણ થયો અને એ મોટો થયો. (ઓજ =

ઈન્દ્રિયસામર્થ્ય, સહ=માનસિક સામર્થ્ય, બળ=શારીરક સામર્થ્ય) ।।૧૫।।

જેમ રાજાની પાછળ એના નોકરો જાય તેમ જેની ઈન્દ્રિયો કામમાં જોડાય કે તરત જ જગતની ઈન્દ્રિયો પણ કામ કરવા લાગે છે. જેની ઈન્દ્રિયો નિવૃત્ત થાય એજ જગતની ઈન્દ્રિયો પણ નિવૃત્ત થાય છે।।૧૬।।

પ્રાણે મળ વગેરેને આમ તેમ ફેંકયા એનાથી અંદરથી ભૂખ અને તૃષા ઉત્પન્ન થઈ. જ્યારે એને પાણી પીવાનું અને ખોરાક ખાવાનું મન થયું ત્યારે પ્રથમ મોઢું નીકળ્યું. મોઢામાં તાળવું થયું તેમાં જીભ થઈ. પછી અનેક રસ થયા જે જિહ્વા જાણી શકે છે ।।૧૭-૧૮।।

ભગવાને બોલવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે મુખમાં અગ્નિદેવ થયા, વાક્ ઈન્દ્રિય થઈ અને બોલવું એ વિષય થયો. એ પહેલાં ઘણા વખત સુધી એ જળમાં બોલી શક્યા ન હતા. પણ જ્યારે વાયુ વધ્યો ત્યારે નાસિકા ઈન્દ્રિય થઈ તેમાં ગન્ધને વહન કરનાર વાયુ થયો. ગન્ધ ગ્રહણ કરવામાટે ઘ્રાણ ઈન્દ્રિય થઈ. ગન્ધ એનો વિષય છે ।।૧૯-૨૦।।

જ્યારે તેણે જોવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે તેને બે નેત્ર થયાં તેમાં સૂર્ય દેવતા થયા, ચક્ષુ ઈન્દ્રિય થઈ, રૂપ વિષય થયો. ઋષિલોકોની સ્તુતિ સાંભળવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે બે કાન થયા તેમાં શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય, દિશા દેવતા અને શ્રવણ એનો વિષય થયો ।।૨૧-૨૨।।

વસ્તુની કોમળતા, કઠિનતા, હળવાપણું, ઉષ્ણત્વ, શીતત્વ વગેરે જાણવામાટે વિરાટ પુરુષને ત્વચા નીકળી તેમાં લોમ ઈન્દ્રિય અને વૃક્ષો દેવો થયા. એ ત્વક્ ઈન્દ્રિયમાં અન્દર અને બહાર વાયુ રહ્યો છે તેનાથી ઉપર જણાવ્યાં તે જણાય છે ।।૨૩।।

નાના પ્રકારનાં કાર્ય કરવાની ઈચ્છા થતાં એમાંથી બેહાથઊગી આવ્યા તે બન્નેના બળવાન ઈન્દ્ર દેવ થયા. બન્નેનો વિષય ગ્રહણ કરવાનો થયો. ઈચ્છા હોય ત્યાં જવાનું મન થતાં બે પગ ઊગી આવ્યા તે બન્નેના યજ્ઞ (વિષ્ણુ) દેવતા થયા. માણસો પોતે પગવડે આવી હોમદ્રવ્ય તૈયાર કરવાની ક્રિયા કરેછે ।।૨૪-૨૫।।

પ્રજા અને આનન્દરૂપ અમૃતની ઈચ્છા થતાં જનનેન્દ્રિય ઉદ્ભવી તેમાં ઉપસ્થ ઈન્દ્રિય થઈ. પ્રજાપતિ એના દેવતા થયા. કામજન્ય સુખ એ બન્નેને(ઈન્દ્રિય અને દેવતા ને) અધીન છે ।।૨૬।।

ધાતુઓના મેલ બહાર કાઢવામાટે ગુદા નામની ઈન્દ્રિય નીકળી. તેમાં પાયુ નામની ઈન્દ્રિય થઈ. મિત્ર એના અધિષ્ઠાતા થયા. બન્ને મળીને મેલ બહાર કાઢે છે; એ વિષય છે ।।૨૭।।

અપાનમાર્ગદ્વારા એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે નાભિદ્વાર પ્રકટ થયું. એમાંથી અપાન અને મૃત્યુ દેવતા પ્રકટ થયા. આ બેના આશ્રયથી જ પ્રાણ અને અપાનનો વિછોહ થાય છે, અર્થાત્ જુદાં પડે છે, મૃત્યુ થાય છે. એ બન્નેને અધીન કહ્યું છે. અન્ન અને પાનને લેવાની ઈચ્છા થતાં પેટ અને આંતરડાં થયા. નદી અને સમુદ્રો એના દેવ થયા. એને આશ્રયમાં તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ થયાં. આત્મમાયાનું ધ્યાન કરતાં હૃદય થયું તેનાથી મન અને ચન્દ્ર થયાં. સંકલ્પ અને કામ એનાથી ઉત્પન્ન થાય છે ।।૨૮-૩૦।।

ત્વક્ (અન્દરની ચામડી), ચર્મ (બહારની ચામડી), માંસ, રુધિર, મેદ, મજ્જા અને અસ્થિ એ સાત ધાતુઓ ભૂમિ, જળ અને તેજરૂપ છે. પ્રાણ, આકાશ, જળ અને વાયુ એ ત્રણ રૂપ છે ।।૩૧।।

ઈન્દ્રિયો બધી ત્રણ ગુણવાળી છે. અહંકારથી ગુણો ઉત્પન્ન થયા છે, મન સર્વ વિકારરૂપ છે અને બુદ્ધિ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે ।।૩૨।।

મેં તમને આ જે ભગવાન્નું રૂપ કહ્યું તે ભગવાન્નું સ્થૂળરૂપ છે. તેને [૧]પૃથ્વી [૨]જળ [૩]તેજ [૪]વાયુ [૫]આકાશ [૬]અહંકાર [૭]મહત્તત્વ અને [૮]પ્રકૃતિ એ આઠ બહારના આવરણો છે ।।૩૩।।

આ સ્થૂળરૂપ કહ્યું તેનાથી બીજું એક અતિસૂક્ષ્મ રૂપ ભગવાન્નું છે તે વ્યક્ત દેખાતું નથી પણ અવ્યક્ત છે. કોઈ વિશેષણથી એને જુદું પાડી શકાય તેવું નથી. એનાં આદિ, મધ્ય કે અન્ત નથી. એ નિત્ય છે. વાણી અને મનથી પણ એ પર છે ।।૩૪।।

મેં તમને સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એવાં બે રૂપ વર્ણન કરીને બતાવ્યાં તે માયાની સૃષ્ટિ છે એમ જાણી વિદ્વાન લોકો એ બન્નેને ગ્રહણ કરતા નથી ।।૩૫।।

એ ભગવાન્ અનામરૂપ હતા તે વાચ્યવાચકરૂપ થયા. એ નામરૂપ ક્રિયા કરે છે. એ સકર્મક અને અકર્મક અને સર્વના નિયામક એનાથી જુદા પણ થાય છે ।।૩૬।।

પ્રજાપતિઓ, મનુઓ, દેવો, ઋષિઓ, પિતૃગણો, સિદ્ધો, ચારણો, ગન્ધર્વો, વિદ્યાધરો, દેવતાઓ, ગુહ્યકો, કિન્નરો, અપ્સરાઓ, નાગો, સર્પો, કિંપુરુષો, માતૃકાઓ, રાક્ષસો, પિશાચ, પ્રેત, ભૂતવિનાયક, કૃષ્માંડલ ઉન્માદ, વેતાળ,

યાતુધાનો, ગ્રહો, પક્ષીઓ, મૃગો, પશુઓ, વૃક્ષો, પર્વતો, પેટે ચાલનારાં, બીજા સ્થાવર-જંગમ ભેદથી બે પ્રકાર અને જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્‌ભિજ્ એમ ચાર પ્રકારનાં જળ, સ્થળ અને આકાશમાં રહેનાર પ્રાણીઓમાટે ભગવાન્ ત્રણ ગુણ ધારણ કરે છે ।।૩૭-૩૯।।

કર્મની ગતિ ત્રણ પ્રકારની છે : કુશળ, અકુશળ અને મિશ્રરૂપ. સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાથી દેવોની, રજોગુણની પ્રધાનતાથી મનુષ્યોની અને તમોગુણની પ્રધાનતાથી નારકી (નરક સમ્બન્ધી) યોનિ મળે છે. (પશુયોનિઓનો સમાવેશ નારકી યોનિઓમાં થાય છે) ।।૪૦।।

આ ત્રણ ગુણોમાં પણ જ્યારે એક ગુણ બીજા બે ગુણોથી અભિભૂત થાય છે ત્યારે દરેક ગતિના ત્રણ-ત્રણ ભેદ બીજા થઈ જાય છે. હે રાજન્! એ ત્રણ પ્રકારની ગતિ પણ અનેક ભેદવાળી થાય છે. જ્યારે એક બીજા બેથી દબાવાય છે ત્યારે તેમાંથી કરોડો ભેદ થાય છે. સત્ત્વનો રજોગુણ તમોગુણ પરાજ્ય કરે તો એના અનેક ભેદ થાય તેમ આ ભેદો છે ।।૪૧।।

એ જ ધર્મના રૂપને ધારણ કરનાર જગતનું પોષણ કરનાર ભગવાન્ મત્સ્ય વગેરે હલકી યોનિમાં, રામ વગેરે મનુષ્યયોનિમાં વામન વગેરે દેવયોનિમાં અવતાર લઈ, ઉત્પત્તિથી માંડી અન્ત સુધી જગતનું પોષણ કર્યા કરે છે ।।૪૨।।

પછી ભગવાન્ પ્રલયકાળના અગ્નિરૂપ રુદ્રરૂપ ધારણ કરીને પોતે બનાવેલા જગતનો નાશ કરે છે, જેમ વાદળાંના દળોને પવન ક્ષણવારમાં ઉડાવી દે છે તેમ।।૪૩।।

હે ભગવત્તમો! ભક્તો! રાજાને સમજાવવામાટે અમે ભગવાન્‌ને આવી રીતે કહ્યા પણ વિદ્વાન લોકો ભગવાન્‌ને એવી રીતે જોવાને યોગ્ય નથી, ભગવાન્ જન્મ લઈને કર્માદિ કરે છે એ તો અનુવાદ માત્ર છે; એ પણ કર્તાપણાના નિષેધને માટે છે કેમકે એ કર્તાપણું ભગવાન્‌માં માયાએ આરોપ્યું છે ।।૪૪-૪૫।।

વિકલ્પ સહિત આ બ્રહ્મકલ્પ કહ્યો. આ બ્રહ્મકલ્પમાં પ્રાકૃત અને વૈકૃત સર્ગો થયા. અવાન્તર કલ્પ વિકલ્પ કહેવાય. બ્રહ્મકલ્પ મહાકલ્પ કહ્યો. મહાકલ્પમાં પ્રાકૃત સર્ગાદિ થાય છે. અવાંતરમાં વૈકૃત થાય છે. એ ઉત્પત્તિનો પ્રકાર બીજા જેવો સાધારણ છે ।।૪૬।।

કાળનું પરિમાણ અને કલ્પનું લક્ષણ તથા એનું સ્વરૂપ તે આગળ કહીશ. અત્યારે

તો પાદ્મ કલ્પ સાંભળો ।।૪૭।।

શૌનકજીએ પુછ્યું : હે સૂતજી! આપે અમને કહ્યું હતું કે ભગવાન્‌ના પરમ ભક્ત વિદુરજીએ અત્યન્ત દુસ્ત્યજ પોતાના કુટુંબીઓને પણ છોડીને પૃથ્વી ઉપરના વિભિન્ન તીર્થોમાં પરીભ્રમણ કર્યું હતું ।।૪૮।।

એ યાત્રામાં મૈત્રેયઋષિની સાથે અધ્યાત્મના સમ્બન્ધમાં એમની વાતચીત ક્યાં થઈ અને એમણે (વિદુરજીએ) પ્રશ્નો પૂછતાં મૈત્રેયજીએ કયા તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો? ।।૪૯।।

સૂતજી! આપનો સ્વભાવ ઘણો જ સૌમ્ય છે. આપ વિદુરજીનું તે ચરિત્ર અમને શ્રવણ કરાવો એમણે પોતાના ભાઈ–બન્ધુઓનો ત્યાગ કેમ કરવો પડ્યો તથા ફરીથી એમની પાસે કેમ આવ્યા? ।।૫૦।।

રાજ્ઞા પરીક્ષિતા પૃષ્ટો યદવોચન્મહામુનિઃ ।।
તદ્વોડભિધાસ્યે શૃણુત રાજ્ઞઃ પ્રશ્નાનુસારતઃ ।।૫૧।।

સૂતજીએ કહ્યું : રાજા પરીક્ષિતે (પણ) આ વાત પૂછી હતી. એના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં શ્રીશુકદેવજી મહારાજે જે કહ્યું હતું તે હું આપને કહું છું. સાવધાનતાથી સાંભળો ।।૫૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ દ્વિતીયસ્કન્ધમાં (ત્રીજા મનન પ્રકરણનો છેલ્લો છઠ્ઠો)
‘‘પુરાણાદિના લક્ષણ’’ નામનો
દસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

દ્વિતીયસ્કન્ધ સમાપ્ત

(શરણાગતિ–સેવારૂપી) સાધના શરૂ કરવાની તત્પરતા જાણ્યા
વિના ગમેતેને દીક્ષા આપનાર ગુરુ અયોગ્યને દીક્ષા આપવાના પાપે
પોતાનો, દીક્ષા લેનારનો તેમજ સમ્પ્રદાયનો પણ વિનાશ નોંતરે છે.

તૃતીયસ્કન્ધ
સર્ગલીલા

લૌકિકસર્ગ અને અલૌકિકસર્ગ
અધ્યાય-૩૩

- બન્ધસૃષ્ટિ અધ્યાય૧-૧૯
- મુક્તસૃષ્ટિ અધ્યાય૨૦-૩૩

બન્ધસૃષ્ટિ (અ.૧-૧૯)

- ગુણાતીત (અ.૧-૬) પ્રકરણ.૧
- સગુણસૃષ્ટિ (અ.૭-૯) પ્રકરણ.૨
- કાલસૃષ્ટિ/તત્ત્વસૃષ્ટિ (અ.૧૦-૧૧) પ્રકરણ.૩
- મુક્તજીવસૃષ્ટિ-ઉપોદઘાત (અ.૧૨) પ્રકરણ.૪
- મુક્તજીવસૃષ્ટિ (અ.૧૩-૧૯) પ્રકરણ.૫

મુક્તસૃષ્ટિ (અ.૨૦-૩૩)

- તત્ત્વમુક્તિ (અ.૨૦-૨૪) પ્રકરણ.૬
- કાલમુક્તિ (અ.૨૫) પ્રકરણ.૭
- ગુણાતીતમુક્તિ (અ.૨૬-૨૭) પ્રકરણ.૮
- સગુણમુક્તિ (અ.૨૮) પ્રકરણ.૯
- જીવમુક્તિ પ્રકરણ.૧૦
  - પુરુષ (અ.૨૯-૩૧)
  - સ્ત્રી (અ.૩૨-૩૩)

તૃતીયસ્કન્ધ

સર્ગલીલા (વામ બાહુ)

પ્રથમ અધિકાર પ્રકરણ

અધ્યાય ૧

બદરિકાશ્રમ તરફ જતા ઉદ્ધવજીને ગંગાજી પર વિદુરજીનો મેળાપ

વિશેષ : તૃતીયસ્કન્ધથી લઈને દ્વાદશ સ્કન્ધ સુધી સર્ગાદિ દશવિધ લીલાનું વર્ણન ક્રમથી કહેવાશે. તૃતીય સ્કન્ધમાં ૩૩ અધ્યાયવડે અભિપ્રાય અને એમાં રહેલા વિશેષની સાથે ભગવાન્‌ની સર્ગલીલાનું વર્ણન કહેવાશે. એનાથી ભગવાન્‌ના માહાત્મ્યનું સૂચન થાય છે.

લોકમાં કહેવાય છે તેવા સર્ગ–વિસર્ગ અહીં નથી. અહીં તો બન્ને ભગવલ્લીલારૂપી છે. ભૂત (પંચ મહાભૂતો), માત્રા (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, ગન્ધ અને રસ) ઇન્દ્રિયો (જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો) અને બુદ્ધિ નો જન્મ એનું નામ 'સર્ગ'. બ્રહ્મ જ્યારે ગુણક્ષોભવડે વિષયતાને પામે છે ત્યારે સર્ગ થાય છે.

૩૩ અધ્યાય આ રીતે થયા : ૫ ભૂત, ૫ માત્રા, ૧૦ ઇન્દ્રિયો, ૪ બુદ્ધિ, ૩ ગુણ અને ૧ બ્રહ્મ એમ ૨૮ તત્ત્વોનો સર્ગ કહેવાય. સર્ગ બે પ્રકારના છે : પ્રત્યેક સર્ગ અને સમુદાય સર્ગ. સર્ગની ચાર પ્રકારની વિષયતા છે. એ ગુણો સમુદાયથી વિષય છે. પ્રત્યેક વિષય પણ હોવાથી ૨૮+૪+૧ એમ તેત્રીસ કે ચોત્રીસ ભેદથી તેત્રીસ અધ્યાયની સંખ્યા છે. એવું તાત્પર્ય જાણવું.

અહીં સર્ગમાં બે અર્થો વિવક્ષિત છે :

૧. એક સર્ગ બ્રહ્મથી થાય છે

૨. બીજો સર્ગ બ્રહ્મમાટે થાય છે.

જે સર્ગ બ્રહ્મથી થાય છે તેમાં ભૂત, માત્રા, ઇન્દ્રિયો અને ધી એ સત્વાદિ ગુણ ત્રણ પ્રકારના હોવાથી એના વર્ણનનાં બાર અધ્યાય છે; એમાં તદ્યુક્તરૂપ બ્રહ્મનું વર્ણન છે. ગુણની વિષમતાના વર્ણનમાં છ અધ્યાય છે. જો કર્માદિ માર્ગનું ફળ સ્થિર હોય તો અહીં સર્ગની જરૂર જ નથી. તેથી સર્ગ લીલા થવી જ ન જોઈએ. એ લીલા તો અહીં થાય છે. તેથી કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની પ્રણાલીનું વર્ણન છે. એમાં કામથી કર્મનો નાશ થાય છે એ બતાવવા કશ્યપનું

ઉદાહરણ, ક્રોધથી જ્ઞાનનો નાશ થાય છે એ બતાવવા સનકાદિનું ઉદાહરણ, ઐશ્વર્ય અથવા લોભ થી ભક્તિનો નાશ થાય છે એ બતાવવા જય-વિજય નું ઉદાહરણ આપ્યું છે એમ સમજવું. એ પછી એક અધ્યાયથી ગુણની વિષમતાનું વર્ણન છે. એની ત્રણ સંખ્યા મળી ૧૯ અધ્યાય થયા, આ ભગવત્કર્તૃક સર્ગના સમજવા.

ભગવાન્‌ને માટેનો સર્ગ એનું વર્ણન ૧૪ અધ્યાયથી છે. એમાં ભગવાન્‌ને ભોગ સિદ્ધ કરવામાટેનો એક, ભગવાન્‌ને દેહથી ભોગ કરવામાટે ગુણની વિષયતાથી ભૂતાદિ ચારના જન્મના વર્ણનમાટે ચાર અને નવ અધ્યાયથી ત્રણ ગુણોનું વર્ણન અને ૧૪ અધ્યાય ભગવદર્થક સર્ગના છે.

અહીં કથામાં અધિકાર તો ચાર અધ્યાયથી છે. બાકીના અધ્યાય એના સાધનરૂપ સમજવા. **ઉત્તમ અધિકારી હોય તો એ માત્ર એક લીલા સાંભળે તો પણ કૃતાર્થ થાય તો પછી દશ લીલા સાંભળનાર થાય એમાં તો શું કહેવું?** એ જણાવવા જ વિદુરજીની કથા કહેવામાં આવી છે. એ અધિકારમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં સંસ્કૃત ભૂતથી વિશિષ્ટ દેહ કારણ છે. એમાં સંસ્કૃત ભૂતો ત્રણ છે. વાયુ અને આકાશને સંસ્કારની અપેક્ષા નથી. ત્રણ પ્રકાર અગર વિરજા હોમના મન્ત્રથી વાયુ તથા આકાશને પણ શુદ્ધ કરવાની પ્રાર્થના છે તેથી પાંચ તીર્થસર્ગ અને ગુણસ્મૃતિથી પાંચ પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. એમાં ભક્તને ભગવત્કથા એ તીર્થરૂપ સમજવી. જેમ મર્યાદા માર્ગમાં શૂદ્રને દેહપાત પ્રાપ્ત થાય પછી ઉત્તમ દેહ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વેદાધિકારાદિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અહીં ભાગવત્શાસ્ત્રમાં આવશ્યકતા નથી. ભક્તિના સર્વ અધિકારી છે. સંસ્કાર માત્રથી એ શુદ્ધ થઈ શકે છે.

તૃતીય સ્કન્ધમાં ૩૩ અધ્યાય છે, તેમાં છ પ્રકરણ છે. એનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે: [૧]અધિકાર, ચાર અધ્યાય; [૨]ગુણાતીત પ્રકરણ, બે અધ્યાય; [૩]સગુણ પ્રકરણ, ત્રણ અધ્યાય; [૪]કાળ પ્રકરણ, બે અધ્યાય; [૫]જીવ પ્રકરણ, નવ અધ્યાય; [૬]તત્ત્વ પ્રકરણ, ચાર અધ્યાયથી પુરુષમુક્તિ અને નવ અધ્યાયથી સ્ત્રીમુક્તિ.

શ્રીશુક ઉવાચ

એવમેતત્ પુરા પૃષ્ટો મૈત્રેયો ભગવાન્ કિલ ।।
ક્ષત્ત્રા વનં પ્રવિષ્ટેન ત્યક્ત્વા સ્વગૃહમૃદ્ધિમત્ ।।૧।।

શુકદેવજીએ કહ્યું : જ્યારે વિદુરજીએ પોતાનું સમૃદ્ધિવાળું ઘર છોડીને વનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એમણે એ પ્રશ્ન ભગવાન્ મૈત્રેયને પૂછેલો ।।૧।।

એ તો જ્યારે પાંડવોનું સમાધાન કરવાને ભગવાન્ હસ્તિનાપુર પધારેલા ત્યારે

રાજા દુર્યોધનના ઘરને છોડીને વિદુરજીના ઘરને પોતાનું ઘર માની એમાં પોતે બિરાજેલા; આવા લાયક ઘરને જ્યારે એમાં ભગવાન્ બિરાજતા નહોતા ત્યારે છોડી દીધું ।।૨।।

રાજા પરિક્ષિતે પૂછ્યું : મૈત્રેય સાથે વિદુરજીનો મેળાપ કયાં થયેલો? એમની સાથે આ બાબતની વાતચીત કયારે થયેલી? હે પ્રભો! એ બધું મને કહો ।।૩।।

પવિત્ર મનવાળા વિદુરજીનો આ ઉત્કર્ષ જેવો તેવો ન કહેવાય. જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મૈત્રેય મુનિને આવો પ્રશ્ન કરવામાટે આપણે એમના જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછા કહેવાય ।।૪।।

સુતે કહ્યું : જ્યારે રાજા પરીક્ષિતે ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીશુકદેવજીને પૂછ્યું. ત્યારે બહુ જાણનારા શુકદેવજી પરીક્ષિત રાજા ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેને કહેવા લાગ્યા કે સાંભળો ।।૫।।

શુકદેવજી બોલ્યા : રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર* પોતે અન્ધ હોવાથી એ પોતાના અધર્મવડે પુત્રોને પોષવા લાગ્યા એ પુત્રોએ ભાઈ પાંડુના પુત્રો કે જેમના પિતા ગત થયા છે તેમને લાક્ષાભવનમાં પ્રવેશ કરાવી બાળી મૂક્યા ।।૬।।

વિશેષ : અહીં શુકદેવજી વિદુરજીને ઘર છોડવાનું કારણ દસ શ્લોકથી કહે છે. ચાર શ્લોકથી એ કૌરવોના અપરાધનું વર્ણન કરે છે. એક શ્લોકથી વિદુરજી ધૃતરાષ્ટ્રનો સમાગમ કહે છે. ત્રણ શ્લોકથી એની વિચારણા કહે છે. બીજા શ્લોકમાં વિદુરજીને જીવતાં નીકળી જવાનું દુર્યોધન વર્ણન કરે છે. એમ દશશ્લોકીનું તાત્પર્ય છે. એમાં ધર્મશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ, લોકશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ, નીતિવિરુદ્ધ અને ઈશ્વરવચનનું ઉલ્લંઘન એ અપરાધો છે. જો કે ધૃતરાષ્ટ્ર નથી બોલ્યા, પણ દુર્યોધન બોલ્યો તેને રોક્યો નહિ તેથી **'અપ્રતિષિદ્ધમ્ અનુમતં ભવતિ'** (રોકવામાં ન આવે તો એ કબૂલાત છે) એ ન્યાયથી ધૃતરાષ્ટ્ર અપરાધી થયા.

એના પુત્રો કુરુદેવ યુધિષ્ઠિરની રાણી દ્રૌપદીને ભર સભામાં કેશ ખેચીને લાવ્યા. અને જો કે ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાની એ પુત્રવધુના નેત્રમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં અને એમના કુચ ઉપર પડતાં એના ઉપરનું કુચકુંકુમ ધોવાઈ જતું હતું એવી હાલતમાં એને જોઈ તો પણ આવું અધમ, કૃત્ય કરતાં એણે પોતાના પુત્રોને અટકાવ્યા નહિ ।।૭।।

યુધિષ્ઠિર વગેરે સજ્જનો છે. એ બધાને અધર્મ્ય દ્યુતથી જીતીને વનમાં મોકલ્યા. સમય થતાં એઓએ ઘેર પાછા આવી પોતાનો ભાગ માગ્યો. એમને એવો ભાગ માંગવાનો હક હતો, છતાં યુધિષ્ઠિરને મોહથી વશ થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રે ભાગ આપ્યો

નહિ ।।૮।।

પાંડવોએ જગદ્‌ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને સમાધાન માટે મોકલ્યા. શ્રીકૃષ્ણ સભામાં આવી ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે અમૃતરૂપ વચનો બોલ્યા છતાં જેનું પુણ્ય ક્ષીણ થઈ ગયું છે તેવા એ ધૃતરાષ્ટ્રે, ‘‘આપ કહો છો તે ઉત્તમ છે’’ એવું બોલી વચનમાત્રથી પણ માન આપ્યું નહિ ।।૯।।

પછી મોટા ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરને બોલાવ્યા અને પાંડવોનું શું કરવો એ વિશે પૂછ્યું ત્યારે વિચારકોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિદુરે જે વાક્ય કહ્યાં તે આજે પણ ‘વિદુરનીતિ’ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે ।।૧૦।।

એણે કહ્યું કે આજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિરનો તમે ન સહન થઈ શકે તેવો અપરાધ કર્યો છે. એને એનો ભાગ પાછો આપો કારણ કે અત્યન્ત ભયંકર અને ક્રોધથી ફૂંફાડા મારતો વૃકોદર રૂપ સર્પ જેનાથી તું બહુ ડરે છે તે એમના નાનાભાઈઓની સાથે છે ।।૧૧।।

એટલું જ નહિ પણ બધા રાજાઓના મૂર્ધન્ય એવા મુકુન્દ ભગવાનને પાંડવોએ પોતાના કર્યા છે તે બધા રાજાઓને જીતીને ભક્તની પુરીમાં જ બિરાજે છે ।।૧૨।।

તમારો પુત્ર આ દુર્યોધન જે ભગવાન્‌નો દ્વેષ કરે છે તે તમારા ઘરમાં પુત્રરૂપે શત્રુ આવીને રહેલો છે. એ શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ છે. આમ છતાં તમે પુત્રબુદ્ધિથી એનું પોષણ કરો છો. જો તમારે તમારાં કુળનું કુશળ ઈચ્છવું હોય તો એને તત્કાલ છોડી દો ।।૧૩।।

વિદુરજીએ જ્યારે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે દુર્યોધનના હોઠ કોપથી ફફડવા મંડ્યા અને કર્ણ, દુઃશાસન તથા સુબલ ના પુત્ર શકુનિ સહિત એણે જેનું શીલ સત્પુરુષને ઈચ્છા કરવા લાયક છે તેવા વિદુરજીને અનાદરપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું ।।૧૪।।

‘‘આ કુટિલ દાસીના પુત્રને અહીં બોલાવ્યો છે કોણે? જેનું ખાઈને એ પુષ્ટ થયો છે તેનાથી એ વિરુદ્ધ ચાલે છે અને શત્રુનું કામ કરે છે માટે એને જીવતો શહેરમાંથી કાઢી મૂકો’’ ।।૧૫।।

ઉપર પ્રમાણેના અતિ તીક્ષ્ણ બાણ જેવા દસ વાક્ય દસ પ્રાણમાં ભાઈની સમક્ષ માર્યા તો પણ એના ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ ત્યારે માયાના બળને અધિક માની એમણે મનમાંથી દુઃખને દૂર કર્યું અને પોતાના ધનુષને દ્વારમાં મૂકી વિદુરજી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા ।।૧૬।।

ખરું જોતાં તો એ વિદુરજી કૌરવોના પુણ્યથી જ કૌરવકુળમાં આવ્યાં છે. એ પુણ્યને સાથે લઈને એ હસ્તિનાપુરથી નીકળ્યા અને ભગવાન્‌ના ચરણરૂપ તીર્થો કે જ્યાં ભગવાન્ હજારો સ્વરૂપ વડે બિરાજે છે તેવા સ્થળોમાં પુણ્ય કરવાની ઈચ્છાથી એ વિદુરજી પૃથ્વીમાં ફરવા લાગ્યા ।।૧૭।।

નગરોમાં, પવિત્ર ઉપવનની કુંજોમાં, પર્વતોમાં, કાદવ વગરના જળવાળા તળાવ અને નદીઓમાં, જ્યાં-જ્યાં અનન્ત ભગવાન્‌ની મૂર્તિવાળાં દેવાલય છે ત્યાં તીર્થોમાં વિદૂરજી એકલા વિચરવા લાગ્યા ।।૧૮।।

પવિત્ર રીતે એકાન્તમાં રહેવા લાગ્યા. સદા સ્નાન કરતા, નીચે ભોંય ઉપર શયન કરતા કોઈ પોતાના પણ ન જાણી શકે તેવા અવધૂતવેશમાં રહી ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન* કરે તેવાં વ્રતે ફરવા લાગ્યા ।।૧૯।।

વિશેષ : અહીં આ પ્રમાણે ક્રમ છે. ભગવાન્‌ને શોધવામાટે પ્રથમ ઘર છોડી ફરવું, પછી આન્તર અને બાહ્ય નિયમો પાળવા તેથી ઉત્તમ વ્રતો કરવાં, પવિત્ર એકાન્ત સ્થાનમાં પ્રભુના ધ્યાનને માટે રહેવું, એક દિવસને અન્તરે આહાર કરવા વગેરે જીવિકા કરવી, ત્રણ વખત સ્નાન કરવું. પૃથ્વી ઉપર શયન કરવું, અભ્યંગાદિનો ત્યાગ કરવો, પ્રતિબન્ધ નિવૃત્તિનેમાટે અવધૂતવેશ કરવો, ચાર વ્રતો ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કરનાર છે.

એકાદશીનો ઉપવાસ, સર્વપ્રાણી ઉપર દયા, જે મળે તેમાં સન્તોષ તથા સર્વ ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી એ ચાર વ્રતથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે.

એવી રીતે જ્યારે ભારતવર્ષમાં ફરતાં-ફરતાં કાળે કરીને એ પ્રભાસમાં આવ્યાં ત્યારે પૃથ્વી ઉપર એક ચક્રવર્તી રાજા યુધિષ્ઠિર રાજ્ય કરતાં હતા ।।૨૦।।

ત્યાં એમણે સાભળ્યું કે બધા સુહૃદો નાશ પામ્યા છે. જેમ વાંસનું વન પવનથી પરસ્પર ઘસાતાં અન્દરથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી પછી એનાથી જ નાશ પામે તેમ સ્પર્ધાથી સુહૃદોનો નાશ થયો છે. એવું સાંભળી શોક કરતા વિદુરજી સરસ્વતી નદી ઉપર ચૂપચાપ આવ્યા ।।૨૧।।

ત્યાં ત્રિત, શુક્ર, મનુ, પૃથુ, અગ્નિ, અસિત, વાયુ અને સુદાસ ના તથા ગોસત્ર અને કાર્તિકસ્વામી તથા વૈવસ્વતમનુનાં તીર્થોનું એમણે સેવન કર્યુ ।।૨૨।।

બ્રાહ્મણો અને દેવતાઓએ કરેલાં અનેક પ્રકારનાં વિષ્ણુનાં દેવાલયો, જેમાં સુદર્શનાદિ આયુધોનાં ચિહ્ન છે તેમાં દેવાલયોમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરતાં વિદુરજીએ સેવન કર્યુ ।।૨૩।।

એવી રીતે તીર્થ કરતાં-કરતાં ભગવાન્‌ના બિરાજવાથી સમૃદ્ધ થયેલા સુરાષ્ટ્ર,સૌવીર, મત્સ્ય, કુરુ-જાંગલદેશ વગેરેનાં તીર્થોમાં ફરતાં-ફરતાં યોગ્ય સમયે જ્યારે એઓ શ્રીયમુનાના તીરના પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારે એમણે ત્યાં ભગવાન્‌નાં ભક્ત ઉદ્ધવજીને જોયા ।।૨૪।।

વાસુદેવ ભગવાન્‌નાં ભક્તિવાળા અત્યન્ત શાન્ત, બૃહસ્પતિની પાસેથી નીતિ શીખેલ એવા ઉદ્ધવજીને વિદુરજીએ ગાઢ આલિંગન કર્યું અને ભગવાન્‌ની પ્રજારૂપ પોતાના સુહૃદોનું કુશળ પ્રેમથી પૂછવા લાગ્યા ।।૨૫।।

ખરેખર બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાથી સાક્ષાત્ બેઉ પુરાણપુરુષ ભૂતળઉપર પ્રકટ થયા છે એ પૃથ્વીનું કુશળ કરી કૃષ્ણને બળદેવરૂપે શૂરનાં ઘરમાં હેમખેમ બિરાજે છે?।।૨૬।।

કુરુઓના પરમ સુહૃદ અને અમારા બનેવી વસુદેવ સુખી છે? દાનશીલ પિતાના જેવાં એ પોતાની બહેનોના મનોરથ પૂર્ણ કરવા વરદાનને આપે છે? ।।૨૭।।

ભાઈ, યાદવોના સેનાપતિ વીરવર પ્રદ્યુમ્નજી જે પૂર્વજન્મમાં કામદેવ હતા તથા જેને દેવી રુકિમણીજીએ બ્રાહ્મણોની આરાધના કરીને પ્રાપ્ત કર્યા હતા તે આનન્દમાં છે ને? ।।૨૮।।

ઉગ્રસેન રાજ્યની આશા છોડીને બેઠેલા હતા; કમળલોચન ભગવાને સાત્ત્વત, ભોજ, દાશાર્હ વગેરેના અધિપતિ કંસને મારી એ ઉગ્રસેનનો રાજ્યાભિષેક કર્યો; શું એ સુખી છે? ।।૨૯।।

હે સૌમ્ય! ભગવાન્‌ના પુત્ર અને મહારથીઓના અગ્રણી એવા ભગવાનના જેવા સામ્બ સુખી છે શું? આ સામ્બને જામ્બુવતી વ્રત કરીને પ્રાપ્ત કરી શકેલાં અને જેને અમ્બિકાએ પ્રથમ કાર્તિકેય રૂપે પુત્ર તરીકે ઉત્પન્ન કરેલા ।।૩૦।।

અર્જુન પાસેથી ધનુષના રહસ્યને જાણનાર યુયુધાન (સાત્યકિ) મજામાં છે? આ સાત્યકિ ભગવાન્ અધોક્ષજની સેવા કરીને યતિઓ પણ જે ગતિને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ તેવી ગતિને પ્રાપ્ત કરી શકેલા ।।૩૧।।

ભગવાન્‌ને શરણે ગયેલા શ્વફલ્કના પુત્ર અક્રૂર નિરોગી છે? આ અક્રૂર પ્રેમયુકત થઈ ધીરજ છોડી ભગવાન્‌ની ચરણરજને માર્ગમાં જોતાં એમાં લોટી પડ્યા હતા ।।૩૨।।

વિષ્ણુ દેવકની પુત્રી દેવકીજીના પેટે પુત્રરૂપે પ્રકટેલા એવાં દેવની માતા જેવાં

દેવકનાં પુત્રી દેવકીજી આનન્દમાં છે? જેમ વેદત્રયી યજ્ઞના વિસ્તારને ધારણ કરે છે તેમ દેવકીજીએ પોતાના ગર્ભમાં ભગવાન્‌ને ધારણ કર્યા હતા ।।૩૩।।

અનિરુદ્ધ ભગવાન્! જે તમારા સાત્ત્વત્ ભક્તોની કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર છે અને જે મનોમયરૂપ તેમજ અન્તઃકરણના ચોથા તત્ત્વરૂપ છે એ સુખમાં બિરાજે છે? ।।૩૪।।

સૌમ્ય સ્વભાવ ઉદ્ધવજી, પોતાના હૃદયેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના અનન્ય ભક્તો હૃદીક, સત્યભામાના પુત્રો, પ્રદ્યુમ્નના ભાઈ ચારુદેષ્ણ અને ગદ વગેરે બધા આનન્દમાં છે? ।।૩૫।।

વળી યુધિષ્ઠિર રાજા, જેને અર્જુન અને ભગવાન્ રૂપ બે ભુજાઓ છે અને જેની (સુધર્મા) સભામાં અનેક પ્રકારના જયોની પરમ્પરાથી ચક્રવર્તિત્વની લક્ષ્મીને જોઈને દુર્યોધન દુઃખી-દુઃખી થઈ ગયો હતો તેઓ મર્યાદાપૂર્વક પ્રજાનું પાલન કરે છે? ।।૩૬।।

અપરાધીઓ પ્રત્યે અત્યન્ત અસહિષ્ણુ ભીમસેને સર્પની માફક દીર્ઘ કાલના ક્રોધને છોડી દીધો? ગદાયુદ્ધમાં જ્યારે તરહ-તરહના પેંતરા બદલતાં ત્યારે એના પગનાં ધમકારાથી ધરતી ધ્રુજી ઉઠતી હતી ।।૩૭।।

વળી લડાઈમાં સેનાપતિઓના વિજયને ધારણ કરનાર અર્જુન શત્રુને મારી નાખી નિઃશત્રુતાથી સુખમાં છે? માયાવડે ભીલ બનેલા શિવજી એના બાણોથી ઢંકાઈ જઈને એના ઉપર પ્રસન્ન થયા હતા ।।૩૮।।

પાંપણો જેમ આંખોની રક્ષા કરે છે તેમ પૃથા (કુન્તાજી)ના પુત્રો સહદેવ અને નકુળ ની રક્ષા કરતા. એ માદ્રીના પુત્ર નકુલ અને સહદેવ પણ જેમ અમૃતપાન કરતાં ઈન્દ્રના મોંમાંથી ગરુડજી અમૃત લઈ લે તેમ લડીને કે બળાત્કારથી શત્રુ પાસેથી ધન લાવી આપનાર છે તે બન્ને ભાઈઓ આનન્દમાં છે શું? ।।૩૯।।

અહો રાજર્ષિવર્ય! એવા પોતાના પતિ પાંડુ, જે અસહાય એક વીર હતા અને માત્ર ધનુષની સહાયતાથી ચાર દિશાને જીતી શક્યા હતા તેમની ગેરહાજરીમાં કુન્તીજી બાળકોમાટે પોતે પ્રાણને રાખી રહ્યાં છે ।।૪૦।।

હે સૌમ્ય! એ મરેલા ભાઈનો દ્રોહ કરી અધોગતિને પહોંચેલા એવા ધૃતરાષ્ટ્રનો હું શોક કરું છું જેણે પોતાના ભાઈ એવા મને પોતાની નગરીમાંથી દૂર કર્યો ।।૪૧।।

એ હું મનુષ્ય નાટ્યને અનુસરતા અને મનુષ્યની દષ્ટિએ મોહમાં નાખતા

ભગવાન્‌ની પેઠે બીજા ન જાણે તેમ ભગવાન્‌ની કૃપાથી વિસ્મય રહિત થઈને એમની જ કૃપાથી આ લોકમાં ફરું છું ।।૪૨।।

પૃથ્વીને પોતાના સૈન્યથી વારંવાર ધ્રુજાવતા અને વિદ્યા, ધન અને ઉચ્ચકુળ એવા ત્રણ પ્રકારના મદથી જે રાજાઓ ઉન્માર્ગે ચાલતા હતા તેમને ભગવાને માર્યા પણ કૌરવોને ન માર્યા. તે તો એટલા માટે જ કે ભીમ વગેરે પોતાને શરણે આવેલા હોવાથી ભગવાન્‌ને એમની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવી હતી. તેથી જ ઈશ્વર છતાં પોતે એના અપરાધની ઉપેક્ષા કરી ।।૪૩।।

ભગવાન્ અજન્મા છે છતાં જગતમાં પોતે જન્મ લે છે એ ઉન્માર્ગે ચાલનારાઓનો નાશ કરવા માટે જ. જો એમ ન હોય તો ગુણોથી પર હોવા છતાં કર્માધીન દેહને કોણ સ્વીકારે ? ।।૪૪।।

તસ્ય પ્રપન્નાખિલલોકપાનામ્ અવસ્થિતાનામનુશાસને સ્વે ।।
અર્થાય જાતસ્ય યદુષ્વજસ્ય વાર્તા સખે કીર્તય તીર્થકીર્તેઃ ।।૪૫।।

એવા એ અખિલલોકપતિ, ઈન્દ્રાદિ જેને શરણે આવેલા છે અને એવા શરણાગતને માટે જ જે યદુકુળમાં પધારેલ છે તેવા એ જ ભગવાનની કીર્તિ તીર્થની પેઠે પવિત્ર કરનારી છે; તો હે સખે! એ સમ્બન્ધી જે વાર્તા હોય તે તમે અમને કહો ।।૪૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ તૃતીયસ્કન્ધમાં(પહેલા અધિકારપ્રકરણનો) ‘‘બદરીકાશ્રમ તરફ જતા ઉદ્ધવજીને ગંગાજી ઉપર વિદુરજીનો મેળાપ’’નામનો પહેલો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઈદં નામાત્મકં ભગવતો રૂપં તત્ સ્વવિક્રેતરી વિક્રયાતિરિક્તં ફલં ન પ્રયચ્છતિ
ભગવાનના નામાત્મક સ્વરૂપ એવી ભાગવત કથાને (કથાની દક્ષિણા, પોથીભેટ વગેરે રીતે) જે વેચે છે તેને ભાગવત તેના વેચાણના બદલામાં મળતાં દાન-દક્ષિણાથી વધુ બીજું કંઈ પણ ફળ આપતું નથી **--શ્રીમહાપ્રભુજી**

અધ્યાય ૨

ભગવાનનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર ઉદ્ધવજીએ વિદુરજીને કહ્યું

વિશેષ : પૂર્વ અધ્યાયમાં ભૂતની સૃષ્ટિ કહેવામાં આવી કારણ કે અધિકારને માટે સર્ગ કહેવાનો છે. બીજા અધ્યાયમાં વિષયનો સર્ગ કહેવાનો છે, ક્રિયા અને જ્ઞાનના ભેદ વડે ભક્તિના મુખ્ય અધિકારીને અલૌકિક ચરિત્ર વડે મહાત્મ્યરૂપ વિષય હોય છે. એમાં ક્રિયા ભગવાન્‌માં જ હોય છે, બીજે હોતી નથી એ વાત અહીં છ શ્લોકથી કહેવાય છે. મન અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય વડે ષડ્ગુણ ઐશ્વર્યવાળા એક ભગવાન્‌નું જ એમાં વર્ણન છે. પછી સત્તાવીસ શ્લોકથી ભગવાન્‌ના ગુણો કહેવામાં આવે છે. જે તત્ત્વરૂપ વિષયો છે તે બધા તત્ત્વરૂપ દેવો છે. પ્રશ્નોત્તરાત્મક સંવાદમાં આનો ત્રણ અધ્યાય વડે હમણાં ઉત્તર આપવામાં આવે છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં સામાન્ય કુશળ, વિશેષ કુશળ અને ભગવચ્ચરિત્ર એમ ક્રમ વડે પૂછવામાં આવ્યું છે. એમાં સામાન્ય કુશળનો ઉત્તર અઢાર શ્લોકથી ત્રણ પ્રકારે આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે; તેથી બાકી રહેલા દશ શ્લોક ભગવચ્ચરિત્ર તથા બીજા પ્રશ્નનાં ઉત્તર રૂપ જાણવા. યાદવો લોકદ્વયમાં અને ભક્તિમાં ભાગ્યહીન છે. એમ ઉત્તરમાં કહેવાય છે. ભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી ઉદ્ધવજી ઉત્તર આપી શકતા નથી. ભક્તિનું ચિહ્‌ન અશક્તિ છે. એના કારણને પણ અહીં સાધનપણે કહેવામાં આવે છે. સર્વ વ્યાપાર રહિત થવું એ જ ભક્તિનું ચિહ્ન છે. તો પણ કૃષ્ણનું માહાત્મ્ય કહેવા માટે વિદુરજીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને ઉદ્ધવજી પ્રયત્ન કરે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇતિ ભાગવતઃ પૃષ્ટઃ ક્ષત્ત્રા વાર્તા પ્રિયાશ્રયામ્ ।।
પ્રતિવક્તું ન ચોત્સેહ ઔત્કંઠ્યાત્ સ્મારિતેશ્વરઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ પ્રકારે જ્યારે વિદુરજીએ ભગવદ્ભક્ત ઉદ્ધવજીને પ્રિય ભગવાન્ સમ્બન્ધી વાતો પૂછી ત્યારે અતિ ઉત્કંઠા પૂર્વક ભગવાન્‌નું સ્મરણ થઈ આવતાં ઉત્તર આપવાની હિમ્મત કરી ન શક્યા ।।૧।।

ઉદ્ધવજી જ્યારે પાંચ વર્ષના હતા. ત્યારે બાલ્યાવસ્થામાં પણ ભગવાન્‌ની સેવા કરતા; એ એટલે સુધી કે માતા પ્રાતર્ભોજન માટે બોલાવતી તો પણ સેવામાં લીન હોવાથી ભોજન લેવાની પણ પરવા કરતા નહિ ।।૨।।

એ ઉદ્ધવ ભગવાનની સેવા કરતાં-કરતાં હવે વૃદ્ધ થયા છે તેમને ભગવાન્‌નાં ચરણકમલનું સ્મરણ આવતાં ભગવત્સમ્બન્ધી ઉત્તર કેમ આપી શકે ? ।।૩।।

પ્રથમ તો કૃષ્ણચરણની સુધામાં ડુબેલા ઉદ્ધવજી બે ઘડી બોલ્યા વગર બેસી રહ્યા અને તીવ્ર ભક્તિયોગવડે ભગવાન્‌ના સ્વરૂપમાં આનન્દમગ્ન થઈ ગયા ।।૪।।

રોમાંચથી એમનાં સર્વે અંગ પ્રફુલ્લિત થયાં. બંધ નેત્રમાંથી હર્ષાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં અને સ્નેહનાં પ્રવાહમાં ડૂબતાં પૂર્ણાર્થ હોય એમ દેખાવા લાગ્યા ।।૫।।

પછી ધીમે-ધીમે ભગવલ્લોકમાંથી એ મનુષ્યલોકમાં આવ્યાં, નેત્રમાંથી આંસુ લઈ હાસ્ય સહિત વિદૂરજીને કહેવા લાગ્યા ।।૬।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : જ્યારે કૃષ્ણરૂપી સૂર્ય બીજા લોકને પ્રકાશિત કરવાને અહીંથી અસ્ત પામ્યો, જ્યારે અન્ધકારરૂપી અજગર જગતને ગળી ગયો અને બધાં ઘર લક્ષ્મી વગરનાં થઈ ગયાં ત્યારે એ બધાનું હવે તમે કુશળ પૂછો છો તો હું તમને શું કહું? ।।૭।।

આ લોકમાં અને ખાસ કરીને યાદવોનાં જ દુર્ભાગ્ય કે માછલાં સાથે રહેતા ચન્દ્રને જેમ માછલાં ઓળખી શક્યાં નહિ તેમ એઓ ભગવાન્‌ની સાથે રહેતા હોવા છતાં એમને પિછાણી શક્યા નહિ ।।૮।।

એ યાદવો ભગવાન્‌નો અભિપ્રાય જાણતા હતા, મહા ગમ્ભીર હતા એઓ ભગવાનની સાથે જ ખેલનારા હતા તેથી એઓ જે ભગવાન્ સર્વભૂતના સંચાલક છે તેમને યાદવશ્રેષ્ઠ માનવા લાગ્યા, પરન્તુ ભગવાન્ પણે એમનું સ્વરૂપ જાણી એમને મોક્ષાદિ સિદ્ધિઓ સમ્પાદન કરવી જોઈએ એ તેઓ કરી શક્યા નહિ. એ જ એઓનું દુર્ભાગ્ય કહેવાય ।।૯।।

વળી શિશુપાળ જેવા કેટલાકે તો અસત્‌નો આશ્રય કરેલો હોવાથી તેઓ ભગવાન્‌નો દ્વેષ કરતા હતા અને એમનાથી દૂર રહ્યા. બીજા કેટલાક પાખંડી થયા. પરન્તુ જેઓ ભક્તો હતા તેમની બુદ્ધિ ભગવાન્‌માં આરૂઢ થયેલી હોવાથી એમના કહેવા છતાં કદાપિ ઊલટી રીતે થતી નહિ ।।૧૦।।

પૂર્વે તપ નથી કર્યું તેવાં મનુષ્યોને નેત્રની તૃપ્તિ થાય એ પહેલા તો લોકના જ્ઞાનરૂપ પોતાનું સ્વરૂપ લઈને પોતે તિરોહિત થઈ ગયા ।।૧૧।।

પોતાની યોગમાયાનો પ્રભાવ દેખાડવા માટે ભગવાને મનુષ્યોના જેવી લીલામાં ઉપયોગી જે દિવ્ય-અલૌકિક-શ્રીવિગ્રહ* પ્રકટ કર્યો હતો એ એટલો તો સુન્દર હતો કે એને જોઈને સારું જગત્ તો મોહિત થઈ જ જતું હતું, આપ પોતે પણ વિસ્મિત થઈ જતા હતા. સૌભાગ્ય અને સુન્દરતાની પરાકાષ્ઠા હતી એ રૂપમાં. એનાથી આભૂષણ

પણ વિભૂષિત થઈ જતાં હતાં પહેરેલા દાગીના પણ દીપી ઊઠતા હતા! ।।૧૨।।

વિશેષ : આ શ્લોકમાં ભગવાન્‌નાં સચ્ચિદાનન્દ એમ ત્રણ રૂપમાં સદ્રૂપનો ઉત્કર્ષ કહેવામાં આવે છે. એ પાંચ ભૂતના જેવું છતાં એનાથી વિશેષ છે. મર્ત્યલીલૌપયિક કહેવાથી મર્ત્ય હોય તે લીલા યોગ્ય ન હોય, અમર્ત્ય હોય તે મર્ત્યલીલા ન કરે તેથી અલૌકિક સદ્રૂપથી જ લીલાની યોગ્યતાવાળી પોતાની માયાને બતાવતાં ગ્રહણ કરેલું તેથી જલરૂપ ભૂતની શુદ્ધિ કહી, પોતાને વિસ્મય કરાવનાર એમાં એમનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. સૌભગર્દ્ધિનું પરમપદ રૂપ કહેવાથી વાયુનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. ભૂષણભૂષણાંગ કહેવાથી નભની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવી. એમ પંચભૂતોની અલૌકિકતા બતાવતાં ભગવાન્‌ની સદ્રૂપતાની શુદ્ધિ બતાવી છે. તેરમાં શ્લોકમાં ભગવાન્‌ના ચિદ્ધર્મનો ઉત્કર્ષ બતાવવામાં આવ્યો છે કેમકે ચિદ્રૂપ વિના કેવળ સત્ત્વમાં આવું રૂપ સમ્ભવે નહિ તેથી ચૈતન્ય રૂપ છે. ૧૪મા શ્લોકમાં આનન્દરૂપતાનું વર્ણન છે.

યુધિષ્ઠિર રાજાના રાજસૂય યજ્ઞમાં મનુષ્યના નેત્રનું કલ્યાણ કરનાર ભગવાન્‌નું રૂપ જોઈને ત્રણે લોક બ્રહ્માજીના કૌશલ્યને મનુષ્યસૃષ્ટિમાં સર્વોપરિ તરીકે બિરદાવવા લાગ્યા ।।૧૩।।

રાસલીલા સમયે ભગવાને હાસ્ય સહિત વ્રજસ્ત્રીઓ પ્રત્યે દષ્ટિ કરવાથી વ્રજસ્ત્રીઓને માન પ્રાપ્ત થયું અને દષ્ટિ સાથે બુદ્ધિ પણ ભગવાન્‌માં જવાથી ઘરનાં કામકાજને લટકતું જ રાખીને એઓ ભગવાન્‌ની સામે કઠપૂતળીની માફક સ્થિર થઈ જતી હતી ।।૧૪।।

જ્યારે ભગવાનનાં શાન્ત રૂપોને બીજાં અશાન્ત રૂપ પીડા કરે છે ત્યારે એને જોઈને લોકોની ઉપર દયા આવવાથી સ્વયં ‘અજન્મા’ છતાં, જેમ અગ્નિનો પ્રાદુર્ભાવ કાષ્ઠમાં થાય છે તેમ ભગવાન્ પણ મહદ્અંશ વડે એટલે પ્રકૃતિ પુરુષને પોતાના સ્વરૂપમાં લઈને આપ પ્રકટ થાય છે ।।૧૫।।

અજન્મા હોવા છતાં વસુદેવજીના ઘરમાં જન્મ લેવાનું જે નાટક કર્યું ત્યાંથી શત્રુના ભયથી વ્રજમાં પધારવું, અનન્તવીર્ય છતાં મથુરા નગરી છોડીને ભાગી છૂટવું, આ બધી લીલા મને હચમચાવી મૂકે છે ।।૧૬।।

વળી પોતે પિતાના ચરણમાં વન્દન કરી કહે છે કે “હે પિતા! હે અમ્બ! અમે કંસથી ઘણા ભયભીત થયેલા હોવાથી આપની કંઈ સેવા કરી શક્યા નથી માટે આપ અમારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ”. એનું સ્મરણ થતાં મારું મન દુઃખી-દુઃખી થઈ જાય છે ।।૧૭।।

આ ભગવાન્‌ના ચરણકમળની સુગન્ધને એક વાર સૂંઘનાર એવો કયો પુરુષ છે જે ભગવાન્‌ને ભૂલી શકે? અહીં એ ભગવાન્ ભ્રૂભંગમાત્રથી કાળથી ઉત્પન્ન થયેલ પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરે છે ।।૧૮।।

રાજસૂય યજ્ઞમાં કૃષ્ણનો દ્વેષ કરતાં શિશુપાળને જે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ તે તમે જોઈ, અરે! એવી સિદ્ધિની તો યોગી લોક યોગસમાધિ વડે ઉત્કંઠાપૂર્વક ઈચ્છા કરે છે. આવા ભગવાન્‌ના વિરહને કોણ સહન કરી શકે ।।૧૯।।

તેવી જ રીતે મનુષ્યલોકમાં ચોતરફથી આંખને આનન્દ આપનાર કૃષ્ણના મુખારવિન્દને પોતાના નેત્રથી નીરખતા અને અર્જુનના અસ્ત્ર વડે પવિત્ર થતા વીરપુરુષો પરમ પદને પામ્યા ।।૨૦।।

એ ભગવાન્‌નો નથી કોઈ બરોબરિયો કે નથી કોઈ એનાથી અધિક. વળી એ ત્રણ લોકના અધિપતિ છે. જેની સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ થયેલી છે તેવાં લોકપાલો સ્વારાજ્યલક્ષ્મીથી ભગવાન્‌ને ભેટ ધરતા પોતાના કિરીટના મણિઓ વડે એમની ચરણપીઠિકાને પૂજતા હોવાથી એ પીઠિકા સ્તુતિપાત્ર થઈ છે ।।૨૧।।

રાજ્યાસન ઉપર બેઠેલા ઉગ્રસેન પાસે જઈ પોતે ઉભા રહી, ‘‘હે દેવ! આ હું આવ્યો છું, આપને નમસ્કાર કરું છું. મારી ઉપર દૃષ્ટિ કરો’’ એવું ભગવાને કહ્યું હતું. હે અંગ! અમે કે જે એમના સેવક છીએ તેવા અમારા હૃદયને એમની એ દાસભાવની લીલા ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે છે ।।૨૨।।

અહો, પૂતના કે જે ખરાબ ચરિત્ર વાળી અસતી હતી તે ભગવાન્‌ને મારવાની મુરાદથી આવી અને એણે પોતાના સ્તનમાં રહેલું ઝેર ભગવાન્‌ને પાયું, છતાં ભગવાને એને માતા જેવી ગતિ આપી, કારણ કે કંઈ નહિ તો એની આકૃતિ અને ક્રિયા માતાના જેવી હતી તો પછી આવા દયાળુ ભગવાન્ સિવાય બીજા કોના શરણે જઈએ? ।।૨૩।।

જે અસુરોએ* ક્રોધવડે પોતાના ચિત્તને ત્રણ લોકના અધીશ્વર એવા ભગવાન્‌માં લગાડેલું તેમને હું ભગવદ્‌ભક્ત માનું છું, કારણ કે એઓ રણસંગ્રામમાં પોતાના પ્રાણ છોડતાં ભગવાન્‌નાં ચક્રને ધારણ કરતા ગરુડને જોતા હતા ।।૨૪।।

વિશેષ : અસુરો બે પ્રકારના છે : **‘‘મામ્ અપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય’’** ઈત્યાદિમાં કહેલાં અસુર જે ભગવાન્‌ને નેત્રાદિકથી પણ મળી શકે છે તે ભગવાન્‌ને પામી મુક્ત થાય છે. અને **‘‘મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિષન્તઃ’’** ઈત્યાદિથી કહેલ અસુરો ભગવાન્‌ના સાક્ષાત્ સમ્બન્ધમાં

આવતા નથી. પણ જગદ્રૂપ ભગવાન્‌નો દ્વેષ કરનારા છે. એવા અસુરોની મુક્તિ થતી નથી. સાક્ષાત્ ભગવાન્‌નો દ્વેષ કરનારા કોઈ પણ અન્તઃકરણના ધર્મથી ભગવત્સમ્બન્ધવાળા હોવાથી, ઉદ્ધવજી કહે છે કે, હું એવા અસુરોને ભગવદ્‌ભક્ત માનું છું. જે સહજ દાનવો છે તે વૈષ્ણવતન્ત્રમાં કહેલ છે. વેદમાં પણ એનું દેવપ્રતિપક્ષ તરીકે કવચિત્ વર્ણન આવે છે. તેથી જેની મુક્તિ થાય છે તેવાં પૂતના વગેરે સહજ અસુર નહિ પણ આસુરાવેશવાળાં સમજવાં. તેઓનો આસુરાવેશ ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધથી ચાલ્યો જાય છે. તેથી તેઓ મુક્ત થાય છે. તેથી આની મુક્તિ અને અમુક્તિને માટે ભેદવાદ અથવા વૈનાશિકી પ્રક્રિયાનો સ્વીકાર કરનાર બહુ વાક્યોનો વિરોધ આવતો હોવાથી એમનો વિચાર શંકાસ્પદ છે. વળી એની મુક્તિમાં યુક્તિ કહે છે કે જેમ જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્નનો વિષય ભગવાન્ છે તેમ ક્રોધ વિષય પણ ભગવાન્ છે. ભગવાન્‌ને પરમદયાળુ માનો તો ક્રોધ પણ મુક્તિનું કારણ થઈ શકે; એમ ન માનો તો ભગવાન્ દયાળુ ન ગણાય; માટે વૈષ્ણવે એમ માનવું. કાં તો દૈત્યોની મુક્તિ ન માનવી, કાં તો ભગવાન્‌ની દયા માનવી. એમાં પણ દયાનું બળ વિશેષ છે. દૈત્યો યુદ્ધમાં મરવા માટે ભગવાન્‌ની સામે આવે છે. ભગવાન્‌ની એઓ ઉપર દયા ન હોયતો કોઈ બીજા પાસે એને મરાવે, પણ પોતે ન મારે; અથવા એ વખતે પોતે દર્શન ન આપે, દર્શન આપે છે માટે દયાળુ છે. ત્યારે ભક્તમાં અને દ્વેષીમાં ભેદ શો? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભક્તો સદા ગરુડારૂઢ ભગવાન્‌ને યુદ્ધમાં તથા યુદ્ધ વગર પણ જોઈ શકે છે; દૈત્યો તો ભગવાન્‌નું દર્શન યુદ્ધમાં જ કરી શકે. પણ ભગવાન્‌યુક્ત ગરુડને મુખ્ય દેખે છે, કારણકે ગરુડ કાલાત્મક છે; તેથી પ્રથમ કાલને પામીને પછી ભગવાન્‌ને પામે છે. જીવતાં ભગવાન્‌ને પામતા નથી એટલો જ દૈત્ય અને ભક્ત નો ભેદ છે. ભક્ત સદા ભગવાન્‌ને સર્વરૂપે જોઈ શકે છે.

આ ભગવાન્‌નું પ્રાકટ્ય બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી પૃથ્વીને સુખ કરવા માટે વસુદેવની સ્ત્રી દેવકીમાં કંસના કારાગૃહવાસમાં થયું ।।૨૫।।

ત્યાં વસુદેવજી કંસથી ભય પામ્યા તેથી આપ કારાગારમાંથી વ્રજમાં પધાર્યા ત્યાં વ્રજમાં આપ અગિયાર વર્ષ સુધી બળદેવજી સાથે તેજને ગુપ્ત રાખીને બિરાજ્યા ।।૨૬।।

ત્યાં કલ્લોલ કરતાં પક્ષીઓવાળાં વૃક્ષોથી યમુનાજીના કિનારા પરનાં જે ઉપવનો શોભી રહ્યાં છે તેમાં વત્સપાલક તરીકે વાછડાંનું ચારણ કરતા ભગવાન્ વિહાર કરતાં હતા ।।૨૭।।

એ વ્રજવાસીઓને દર્શન કરવા લાયક કુમારલીલાને બતાવવા ક્યારેક જાણે રોતા

હોય તો ક્યારેક હસતા હોય એમ મુગ્ધ લીલા કરે છે ને સિંહશાવકની જેમ જુએ છે ।।૨૮।।

લક્ષ્મીના ધામરૂપ ધોળી ગાયો તથા આખલાઓવાળા ગોધનને ચરાવતા તેજ ભગવાન્ વેણુવાદન કરી સેવક ગોપોને રાજી કરતા ।।૨૯।।

એમણે ભોજરાજ કંસે મોકલેલા અને માયિક તથા મનમાં આવે તેવાં રૂપ ધારણ કરનાર દૈત્યોને બાળક જેમ રમકડાંને તોડી-ફોડી નાખે તેમ તેમની કચુંબર જ કરી નાખી ।।૩૦।।

જ્યારે ગાયો ગોવાળ વગેરે યમુનાજીનું ઝેરવાળું જળ પીને મૃત્યુ પામ્યાં ત્યારે ત્યાં પધારી કાલીય નાગને ત્યાંથી દૂર કર્યો અને એ કાલીય હ્રદનું જળ સુન્દર બનાવી મરેલાને જીવતાં કર્યા અને એ જળ પાછું એમને પાયું ।।૩૧।।

વળી ભારે ભારરૂપ ધનનો સદ્વ્યય કરવાની ઈચ્છાવાળા શક્તિમાન્ પ્રભુએ ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પાસે નન્દબાબા દ્વારા ગોવર્ધનપૂજા રૂપ ગોયજ્ઞ કરાવ્યો ।।૩૨।।

હે ભદ્ર! માન ખંડિત થવાથી વિહ્વળ બની ઈન્દ્રે વ્રજનો નાશ કરવા અતિવૃષ્ટિ કરી ત્યારે ભક્તો પર અનુગ્રહ કરી ભગવાને ગોવર્ધનપર્વતને લીલારૂપી છત્ર કરીને વ્રજનું રક્ષણ કર્યું ।।૩૩।।

શરચ્છશિકરૈર્મૃષ્ટં માનયન્ રજનીમુખમ્ ।।
ગાયન્ કલપદં રેમે સ્ત્રીણાં મંડલમંડનઃ ।।૩૪।।

વળી શરદ ઋતુના ચન્દ્રનાં કિરણોથી ઉજ્વલ થયેલી સંધ્યાને માન આપી, સુંદર પદોવાળું ગાન કરી, સ્ત્રીઓના મંડલને શોભારૂપ થઈ એ એમની સાથે રમ્યા ।।૩૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં પહેલા અધિકાર પ્રકરણનો
''ભગવાનનું સંક્ષિપ્ત ચરિતં ઉદ્ધવજીએ વિદુરજીને કહ્યું''નામનો
બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૩
મથુરાથી દ્વારકા પધારેલા ભગવાનની લીલાનું વર્ણન

વિશેષ : આ અધ્યાયમાં કૃષ્ણનું મધ્ય ચરિત્ર વર્ણવાય છે; અર્થાત્ અધિકારપોષક ઇન્દ્રિયોનો સર્ગ કહેવાય છે. ભગવાન્ પોતે પ્રકટ થઈ તત્ત્વોને પ્રવર્તાવે છે અને એના વડે સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરે છે. તેથી અહીં આ ત્રીજા અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ના ગુણોનું વર્ણન અઠ્ઠાવીશ શ્લોકથી આપવામાં આવે છે. દસ ઇન્દ્રિયો, ચાર-મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર અને એના ચૌદ દેવતા બધાં મળી કુલ અઠ્ઠાવીશ તત્ત્વો થયાં તે બધાંનું આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમાં ક્ષત્રિયો માટે બે પ્રકારનાં વિવાહ મુખ્ય ગણવામાં આવ્યા છે તેથી ભગવાને બન્ને વિવાહથી અહીં લગ્ન કર્યું છે : ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ. રુકૂમિણીથી ગાન્ધર્વપણું છે, બધાની સાથે લડાઈ કરવામાં રાક્ષસત્વ છે.

ઉદ્ધવ ઉવાચ

તતઃ સ આગત્ય પુરં સ્વપિત્રોશ્ચિકીર્ષયા શં બલદેવસંયુતઃ ।।
નિપાત્ય તુંગાદ્રિપુયૂથનાથં હતં વ્યકર્ષદ્ વ્યસુમોજસોર્વ્યામ્ ।।૧।।

ઉદ્ધવજી બોલ્યા : પિતાને સુખ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ ગોકુળથી બલદેવજી સાથે મથુરામાં પધાર્યા. ત્યાં શત્રુ સમુદાયના નાથ એવા કંસને ઊંચા સિંહાસન ઉપરથી નીચે પાડી એને માર્યો અને પછી મરેલા કંસને બળ વડે પૃથ્વી ઉપર ખેંચ્યો ।।૧।।

સાંદીપનિ ગુરુએ એક વાર કહેલા વેદ વિસ્તાર સાથે ભણીને એમના મરેલા પુત્રને પંચજન દૈત્યના પેટમાંથી પાછો લાવી આપ્યો અને એવી રીતે ગુરુદક્ષિણા આપી ।।૨।।

ભીષ્મકની પુત્રી રુકૂમિણીનો વિવાહ કરવાને માટે લક્ષ્મીના ભાઈ રુકૂમીએ* રાજાઓને બોલાવેલા એ બધાનાં દેખતાં ગાન્ધર્વ વિવાહથી, જેમ ગરુડ અમૃત લાવ્યા તેમ, બધા રાજાઓને માથે પગ મૂકીને ભગવાન્ રુક્મિણીને લઈ ગયા ।।૩।।

વિશેષ : શ્રિયઃ સવર્ણેન = **'શ્રી'** એટલે રુક્મિણી તે વર્ણો-અક્ષરો (રુ અને ક્મિ) છે જેના નામમાં તે અર્થાત્ રુકૂમી.

સાત સાંઢને એકી સાથે નાથી સ્વયમ્વરમાં ભગવાન્ નાગ્નજિતીને પરણ્યા. સાંઢોએ જેનો માનભંગ કર્યો છે તેવા મૂર્ખ રાજાઓ નાગ્નજિતીને પડાવી લેવાની ઇચ્છા કરી શસ્ત્ર લઈને લડવા આવ્યા એ બધાને પોતે શસ્ત્ર વડે સંહાર્યા અને પોતે

અક્ષત રહ્યા ।।૪।।

ભગવાન્ સમર્થ હોવાથી જેમ કોઈ વિષયી પુરુષ મર્યાદાનો ભંગ કરીને પ્રિયાનું પ્રિય કરે તેમ સત્યભામાનો મનોરથ પૂર્ણ કરવાને પારિજાત વૃક્ષ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર લાવી પોતાના બગીચામાં રોપ્યું. ત્યારે ઈન્દ્ર ક્રોધાન્ધ થઈ દેવતાઓને લઈને લડવા આવ્યો. કારણ કે ઈન્દ્ર સ્ત્રીઓનો પાળેલો વાંદરો છે ।।૫।।

યુદ્ધમાં નરકાસુર આકાશને પોતાના શરીર વડે ગળી જતો હતો એવું જોઈ ભગવાને સુદર્શનથી એનો નાશ કર્યો ત્યારે પૃથ્વીએ પ્રાર્થના કરી એથી એનું રાજ્ય એના પુત્ર ભગદત્તને આપ્યું અને એને ઉપયોગી નહિ તેવા પદાર્થો સ્વીકારવા પોતે એના જનાનામાં પધાર્યા ।।૬।।

ત્યાં નરકાસુરે રાજાઓને જીતી તેઓની કન્યાઓને એકઠી કરી હતી એ બધીએ ભગવાન્નાં દર્શન કર્યાં કે તરત જ બધી ઊભી થઈ અને આર્તના બન્ધુ એવા ભગવાન્ને એ કન્યાઓએ પ્રહર્ષ, લજ્જા અને પ્રેમપૂર્વક નિહાળતાં જ પતિ તરીકે વધાવી લીધા ।।૭।।

આ બધીનાં જુદાં-જુદાં ઘર કરી પોતાની માયાથી પોતે અનેક રૂપે પ્રકટ થયા અને બધી સાથે એક જ મુહૂર્તમાં લગ્ન કર્યાં ।।૮।।

પ્રકૃતિની વિશેષતાવાળી એ બધી સ્ત્રીઓમાં જન્મની ઈચ્છા થવાથી એકેકમાં પોતાના જેવા દસ-દસ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા ।।૯।।

કાલયવન, જરાસન્ધ, શાલ્વ વગેરેએ આવી શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે પોતાનું તેજ પોતાના ભક્તોમાં મૂકી એ બધાનો નાશ કર્યો ।।૧૦।।

શમ્બર, દ્વિવિદ, બાણ, મુર, બલ્વલ અને બીજા દન્તવક્ત્ર વગેરે પૈકી કેટલાકને પોતે માર્યા અને કેટલાકને બીજા પાસે મરાવ્યા ।।૧૧।।

વળી તમારા ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પાંડવોને પોતપોતાના પક્ષમાં આવી મળેલા રાજાઓની સેનાઓથી કુરુક્ષેત્ર રૂપ પૃથ્વી ધણધણી ઊઠી હતી. ત્યારે એ બધાને પણ ભગવાને મરાવી નાખ્યા ।।૧૨।।

કર્ણ, દુઃશાસન અને શકુનિ ની ખોટી સલાહથી જેનાં લક્ષ્મી અને આયુષ પરવારી ગયાં હતાં અને જેની સાથળ ભાંગી ગઈ હતી. તેવા દુર્યોધનને એના અનુચર સહિત રણમાં રગદોળાયેલો જોઈને પણ ભગવાન્ રાજી થયા ન હતા ।।૧૩।।

"દ્રોણ, ભીષ્મ, અર્જુન, ભીમ વગેરેએ અઢાર અક્ષૌહિણીસેનાનો ભૂમિનો

ભાર ઉતાર્યો એ ભાર કેટલો?'' મારા અંશરૂપ અને કોઈથી પણ સહન ન થઈ શકે તેવુંય યાદવનું કુળ તો હજુ અકબન્ધ જ છે ।।૧૪।।

મદિરાના મદથી લાલચોળ નેત્રવાળા (યાદવો) એમનામાં જ પરસ્પર ઝઘડો થાય એ જ એમના વધનો ઉપાય છે. આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. (કારણ કે બીજો ઉપાય તો) હું તૈયાર થતાં જાતે જ નાશ પામે છે. (જેમ અંધારૂં સૂર્યને ઢાંકવા જતાં પોતે જ નાશ પામે છે એમ) ।।૧૫।।

એવું વિચારી પોતાના રાજ્યમાં ધર્મ રાજાને સ્થાપન કરી સુહૃદોને, સત્પુરુષોના માર્ગે વેદ ધર્માદિ યજ્ઞાદિનું પાલન કરવાનું છે એમ લોકપ્રવાહને બતાવતા આનન્દિત કરવા લાગ્યા ।।૧૬।।

અભિમન્યુએ ઉત્તરામાં પુરુનો વંશધર મૂકેલો તેને અશ્વત્થામાએ બ્રહ્માસ્ત્રથી બાળ્યો, જેને ભગવાને પાછો સજીવન કર્યો ।।૧૭।।

યુધિષ્ઠિર રાજા પાસે સમર્થ ભગવાને ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવ્યા. રાજા પણ પોતાના નાના ભાઈઓની સાથે પૃથ્વી પાલન કરતા કૃષ્ણને અનુસરીને આનન્દથી રહ્યા ।।૧૮।।

વિશ્વરૂપ અને આત્મારૂપ ભગવાન્ લોક અને વેદમાર્ગને અનુસરીને દ્વારકામાં રહ્યા અને સાંખ્યનો આશ્રય કરી અનાસક્તિથી કામ-ભોગાદિ ભોગવવા લાગ્યા ।।૧૯।।

સ્નેહ અને હાસ્ય યુક્ત દૃષ્ટિથી જોતા, અમૃતમય વાણી બોલતા, શુદ્ધચરિત્ર આચરતા, લક્ષ્મીના ધામરૂપ આનન્દયુક્ત દેહવડે આ લોક તેમ જ પરલોકમાં યાદવોને રમાડતા, સ્ત્રીઓના સુખમાં પ્રીતિવાળા ભગવાન્ રાત્રિમાં રમણનો અવસર પ્રાપ્ત થતાં રમણ કરતાં હતા ।।૨૦-૨૧।।

આ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષો સુધી રમણ કરતાં તેમને ઘરમાં બુદ્ધિ કરાવનાર ઉપાયોમાં વૈરાગ્ય થયો ।।૨૨।।

ઈચ્છેલો પદાર્થો દૈવને આધીન હોય એને પુરુષ પણ દૈવને આધીન હોય ત્યાં ભગવાનને યોગવડે અનુસરનાર કયો ડાહ્યો પુરુષ કામમાં શ્રદ્ધા રાખે? ।।૨૩।।

એક વખત દ્વારકામાં યદુ-ભોજના બાળકો રમતા હતા ત્યાં થઈને ભગવાન્‌નો અભિપ્રાય જાણનાર મુનિઓ નીકળ્યા. બાળકોએ એ મુનિઓને કોપાવ્યા તેથી એઓએ એમને શાપ આપ્યો ।।૨૪।।

શાપના પ્રભાવથી કેટલાક માસ પછી વૃષ્ણિ, ભોજ, અન્ધક વગેરે આનન્દમાં

આવી રથમાં બેઠા અને દેવે જેમને મોહ કરાવ્યો છે તેવા એઓ બધા પ્રભાસ ગયા ।।૨૫।।

ત્યાં જઈ સ્નાન કર્યું. તીર્થોદકથી પિતૃ, દેવ, ઋષિ વગેરેનું તર્પણ કર્યું બ્રાહ્મણોને બહુ ગુણવાળી ગાયોનું દાન કર્યું ।।૨૬।।

અન્નં ચોરુરસં તેભ્યો દત્ત્વા ભગવદર્પણમ્ ।।
ગોવિપ્રાર્થાસવઃ શૂરાઃ પ્રણેમુર્ભુવિ મૂર્ધભિઃ ।।૨૮।।

સોનું, રૂપું, શય્યા, વસ્ત્રો, મૃગચર્મ, કામળા, ઘોડા, રથ, હાથી, કન્યા અને જેનાથી નિર્વાહ થઈ શકે તેવી જમીન, બહુ રસવાળું અનાજ વગેરે બ્રાહ્મણોને ભગવદ્‌બુદ્ધિથી આપ્યાં અને ગાયો તથા બ્રાહ્મણોને માટે જેમના પ્રાણ છે તેવા એ શૂર પુરુષોએ પૃથ્વી ઉપર મસ્તક નમાવી બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કર્યા ।।૨૭-૨૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ તૃતીયસ્કન્ધમાં (પહેલા અધિકાર પ્રકરણનો)
''મથુરાથી દ્વારકા પધારેલા ભગવાનની લીલાનું વર્ણન''નામનો
ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

જો કોઈ પૈસા કમાવામાટે સેવા-કથા કરે તો તેની કેવી ગતિ થાય?

(પ્રભુસેવા-મનોરથ માટે ભેટ-સામગ્રી સ્વીકારે) એવું કરે ત્યારે તો સેવા-કથાનું તો ખાલી નામ થયું, ખરેખર તો તેણે વહેપાર-ધંધો જ કર્યો ગણાય. કૃષ્ણાર્થીબનીને સેવા-કથા કરવાને ઠેકાણે ધનાર્થીબનીને સેવા-કથા કરતાં સેવા-કથાના વેચાણના બદલામાં તેને વહેપાર-ધંધાની માફક પૈસા-ટકા મળી રહે પરન્તુ તેવા નીચ પ્રકારે થયેલી કમાણી તેના માટે અનર્થરૂપ જ નીવડવાની. આવા નીચ હેતુથી કરેલી સેવા-કથાનું પણ પરિણામ સરવાળે સર્વનાશ જ સમજવું. શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આચરણ કરવાને કારણે આવા અધમ માણસનો કેવલ આ લોકજ નહીં પરન્તુ પરલોક પણ નાશ પામે છે. તેથી જેને રત્તિભાર પણ જ્ઞાન હોય છે તે આવું કદી કરતો નથી.

(શ્રીગુસાંઈજી,સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીવિવૃતિ)

અધ્યાય ૪

ઉદ્ધવજીએ ભગવદ્ જ્ઞાન માટે મૈત્રેયને મળવાનું વિદુરજીને કહ્યું; વિદુર-મૈત્રેયનો મેળાપ

વિશેષ : આ ચોથા અધ્યાયમાં અધિકારને માટે ભગવાન્ બુદ્ધિનું નિરૂપણ કરે છે પંચપર્વના અધિકારીને બુદ્ધિ પાંચ પ્રકારની છે. બુદ્ધિનાં સ્વરૂપ અને ગુણ કહેવામાં આવ્યાં. હવે અહીં એનું ફળ કહેવાય છે. એવા પુરુષમાં જ્યારે ભગવાન્ આવિષ્ટ થાય છે ત્યારે એમાં રહેલા સર્વ પદાર્થ પ્રબુદ્ધ થાય છે; નહિ તો થતા નથી. માટે ભગવાન્‌ના સર્ગમાં આ બુદ્ધિને પણ હેતુપણું છે.

ઉદ્ધવ ઉવાચ

અથ તે તદનુજ્ઞાતા ભુક્ત્વા પીત્વા ચ વારુણીમ્ ।।
તયા વિભ્રંશિતજ્ઞાના દુરુક્તૈર્મર્મ પસ્પૃશુઃ ।।૧।।

ઉદ્ધવજીએ કહ્યું : ત્યાર પછી એ યાદવો બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા લઈને ભોજન કરવા બેઠા. એમણે ખાઈ પી મદિરાપાન કર્યું. તેથી એમનું જ્ઞાન* નષ્ટ થયું તેથી એઓ દુર્વચનો વડે એક બીજાના હૃદયને ભેદવા લાગ્યા ।।૧।।

વિશેષ : ભાગવત શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન સ્થિર છે. માત્ર ત્રણ જ ક્ષણ રહેનાર જ્ઞાન બીજા માને છે તેવું આ નથી. જેમ નાસિકાથી ગન્ધનું સ્ફૂરણ થાય છે. તેમ મન વડે એનું ગ્રહણ થાય છે. એ જ્ઞાન ભગવાન્‌માં નિત્ય છે. બીજાઓમાં એ જ્ઞાન જન્ય છે. શરીરને જેમ અન્નથી પોષણ મળે તેમ એ જ્ઞાનનાં પોષક લોકશાસ્ત્રાદિ છે. ઈન્દ્રિયો એ જ્ઞાનની ઉત્પન્ન કરનારી છે. અભ્યાસ વડે એ જ્ઞાન દૃઢ થાય છે. એ સાત્ત્વિકાદિ ભેદવડે ત્રણ પ્રકારનું છે. નિષિદ્ધ દેશાદિ પદાર્થો તે જ્ઞાનનો નાશ કરનારા છે અને શાસ્ત્રમાં વિહિત એવા દેશાદિ છ પદાર્થો અન્તઃકરણની શુદ્ધિના હેતુ હોવાથી જ્ઞાનના પોષક છે. એ જ્ઞાન જીવનના પ્રયત્નથી અન્તઃકરણમાં રહે છે. જેમ પ્રયત્નથી સ્થાપિત પદાર્થો ઘરમાં રહે છે. જનિત જ્ઞાનના ઉદ્દીપકો શબ્દ અને વિષયો છે અને અજનિત જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવામાં સામગ્રીરૂપ છે. એ જ જ્ઞાન બુદ્ધિ, ચેતના વગેરે શબ્દોથી ઓળખાય છે. એ એક અને ભગવદ્રૂપ છે. એની ઉત્પત્તિ અનેકધાં છે. અનન્ત લીલાનાં છતાં દશ ભેદ છે તેમ જ્ઞાન પણ અનન્ત છતાં દશ ભેદવાળાં છે. તે આશ્રયરૂપ છે, મુખ્ય છે, અવિકૃત છે, સર્વોપાસ્ય અને સર્વાત્મરૂપ છે. એ જ પ્રકાશક ધર્મરૂપે થાય છે ત્યારે એ અવિકૃતરૂપે જ ભગવદ્ગુણરૂપ જ્ઞાન કહેવાય. એ જ જ્ઞાન સૃષ્ટિને માટે વેદશરીરને ધારણ કરે છે. એ વેદરૂપ જ્ઞાન

વિરાટ્‌ની જેમ અનન્ત છે. પછી બીજને પામે છે. શરીર વિશિષ્ટ થાય ત્યારે વિરાટ્‌માં વ્યષ્ટિરૂપે વિકારવાળા બધા શબ્દ થાય છે તે શબ્દો પ્રમાતા અને પ્રમેયનો આશ્રય કરે છે. એમાં પ્રમેયાશ્રિત જ્ઞાન અનન્તવિધ પ્રમેયને લઈને અનન્ત પ્રકારનું છે, પરન્તુ પ્રમેયત્વરૂપે એક પ્રકારનું છે તેમાં અન્તઃકરણમાં ચાર પ્રકારનું જ્ઞાન અને ઈન્દ્રિયમાં એક પ્રકારનું. એના વિશેષ તો વિષય અને આશ્રય એમ જ્ઞાનનો બે ભેદથી પુષ્ટ થાય છે. જે જ્ઞાન મનથી થાય તે સંશયવાળું થાય છે. એમાં વિષયકૃત વિષયો રહે છે. બુદ્ધિ સહિત અહંકાર સ્વાપને દેખે છે તેથી સ્વપ્નજ્ઞાન અહંકાર સ્વાપને દેખે છે. તેથી સ્વપ્નજ્ઞાન અહંકારાશ્રિત છે. શરીરાભિમતિ તો અહંકારે કરેલી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને થાય છે. ચિત્ત સુષુપ્તિમાં સ્વાત્માને જુએ છે. પછી ચિત્ત લીન રહે છે. તેથી ચિત્તાશ્રિત જ્ઞાન નિર્વિષયક છે. એની સ્થિતિ શાસ્ત્રાદિથી કહી છે; તેથી એનો નાશ પણ વિશેષરૂપે કહેવામાં આવે છે. પુર્વોક્ત મર્યાદાનો અભાવ એ જ એનો નાશ. એ નાશનું કારણ માયા. એ માયા જ્ઞાનને તિરોહિત કરનારી છે. એના આશ્રય કાલાદિ છે. કલિંગ, મગધાદિ દેશ, કાળ, મદ્યાદિ દ્રવ્ય, દૈત્યાદિ કર્તા, નિષિદ્ધ કર્મ શાક્તાદિ મન્ત્રો એ છ સ્વરૂપથી, સ્થાનથી અને ગુણથી જ્ઞાનનો અંશથી નાશ કરે છે. જેમાં જ્ઞાન થાય છે તેમાં જ નાશ પામે છે. એ અહીં જેમાં પહેલાં જ્ઞાન હતું તે જ્ઞાનનો મદિરાએ નાશ કર્યો તેથી તયા **વિભ્રંશિતજ્ઞાનાઃ** એમ મૂળમાં કહ્યું છે. માયા અવિદ્યમાન પદાર્થોને બુદ્ધિમાં લાવે છે. એ વિષય સહિત જ્ઞાન બુદ્ધિનો આશ્રય કરે તે સ્મૃતિરૂપ થાય છે. એ વિષય સમ્બન્ધી વાક્યો દુરુક્ત થાય છે તે દુરુક્તો મર્મનો સ્પર્શ કરે છે. જેને જે યોગ્ય ન હોય છતાં પ્રમાદથી એ બની જાય તેનું નામ મર્મ કહેવાય છે. એ મર્મમાં અલ્પ ઉપઘાત થાય તો એનાથી મરણ થાય છે. **મૃ** પ્રાણત્યાગે ધાતુમાંથી **ડન્** પ્રત્યય કરવાથી મર્મ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. એથી મર્મનો સ્પર્શ કરવાનું અહીં લખ્યું છે, કારણ કે આઘાત થાય તો જ મરણ થાય. તેથી દુરુક્તિરૂપ શબ્દો મર્મમાં લાગ્યા એમ કહ્યું છે.

જેમનાં ચિત્ત સ્નેહ વડે સમાન હતાં, મદ્યે તેમનાં ચિત્ત વિષમ કરી નાખ્યાં તેથી સૂર્યાસ્ત સમયે જેમ અરણી પરસ્પર ઘર્ષણથી પીડાય તેમ યાદવો પણ પરસ્પર દુષ્ટ વચનોથી નાશની તૈયારીમાં આવી પહોંચ્યા ।।૨।।

પોતાની માયાની આ ગતિને ભગવાને જાણી સરસ્વતી નદીમાં આચમન કરી વૃક્ષના મૂળમાં આવીને બિરાજ્યા ।।૩।।

શરણાગતના દુઃખને ટાળનાર તેમ જ પોતાના કુળનો સંહાર કરવાની ઈચ્છાવાળા ભગવાને મને આજ્ઞા કરી કે તું બદરિકાશ્રમમાં જા; ।।૪।।

તો પણ હે અરિંદમ! હું ભગવાનના અભિપ્રાયને જાણતો હતો છતાં મારાથી

એમના ચરણનો વિયોગ થઈ શકે તેમ નહોતું તેથી હું એમની પાછળ ગયો ।।૫।।

ત્યાં ભગવાન્‌ની શોધ કરતાં એકલા, આસન ગ્રહણ કરી બિરાજેલા, લક્ષ્મીજીના સ્થાનરૂપ સરસ્વતીમાં સ્થાન કરી રહેલા, સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી રહેલા, શ્યામ અને ઉજ્જવળ, રજોગુણ રહિત, પ્રશાન્ત અને કાંઈક લાલ નેત્રવાળા, ચાર ભુજાથી પ્રસિદ્ધ, પીતામ્બરથી પ્રથિત થયેલ ડાબી સાથળ ઉપર જેમણે જમણું ચરણ ટેકવેલું છે તેવા, નાના પીપળાના મૂળનો જેમણે આશ્રય લીધો છે તેવા, જેમનું જ્ઞાન સંકુચિત નથી તેવા, કર્મના કુળને નહિ ગ્રહણ કરનારા, સોળ* કળાવાળા ભગવાન્‌નાં મેં દર્શન કર્યાં; એ સમયે વ્યાસજીના પરમમિત્ર અને સિદ્ધ અવસ્થાને પામેલા, ભગવાન્‌ના મહાભક્ત મૈત્રેય લોકમાં ફરતાં-ફરતાં ભગવદિચ્છાથી ત્યાં જ આવી પહોંચ્યા ।।૬-૯।।

વિશેષ : સોળ વિશેષણો ભગવાન્‌નાં અહીં કહ્યાં તે સોળ કળાવાળા ભગવાન્‌ને ઉદ્ધવજીએ જોયા. આ સોળ વિશેષણો અણુભાષ્યના ત્રીજા અધ્યાય ગુણોપસંહારપાદના સોળ અધિકરણમાં વર્ણવ્યાં છે અને શ્રીપુરુષોત્તમજીએ એનો પ્રકાશમાં નિર્દેશ કર્યો છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુને ત્યાં જોવાં વિનન્તિ છે.

ભગવાન્‌માં અતિશય પ્રેમને લીધે શુદ્ધભાવ વડે જેમની ડોક જરા નીચે ગઈ છે તેવા મૈત્રેયના સાંભળતાં પ્રેમ અને હાસ્યપૂર્વક મારી સામે જોઈ મારા શ્રમને મટાડતા પ્રભુ મને કહેવા લાગ્યા; શ્રીભગવાને કહ્યું: ‘‘હે વસુ! વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનારા વસુઓના યજ્ઞમાં તમે પ્રથમ મારું યજન કરેલું તેથી તમારા મનમાં જે છે એ વસ્તુ હું જાણું છું અને તે અદ્યાપિ બીજાને તો મળી શકે તેમ નથી તો પણ તમે તો મારું યજન કરનાર હોવાથી તમને હું એ આપું છું ।।૧૦-૧૧।।

વળી શુદ્ધ સેવાથી તમે મને નૃલોકને છોડતી વખતે એકાન્તમાં જોયો માટે મારા અનુગ્રહથી તમારો છેલ્લો જન્મ છે એમ સમજો ।।૧૨।।

પહેલાં આદિસર્ગમાં મારા નાભિકમળમાં બેઠેલા બ્રહ્માને મેં મારા મહિમાને પ્રકાશિત કરનાર જ્ઞાન કહેલું એ જ્ઞાન ભગવત્ સમ્બન્ધી હોવાથી વિદ્વાન લોકો એને ‘‘શ્રીભાગવત્’’ કહે છે. તે જ્ઞાન હું તમને આપું છું ।।૧૩।।

પરમ પુરુષના પ્રતિક્ષણ અનુગ્રહને પ્રાપ્ત થયેલો હું જ્યારે આમ આદરથી ભગવાન્‌ના સત્કારને પામ્યો ત્યારે ભગવાન્‌માં મારો અને મારામાં ભગવાન્‌નો સ્નેહ થયો. મારા ઉપર તો એ પરમ પુરુષની કૃપા વરસ્યા જ કરતી હતી. અત્યારે એમણે

આ પ્રમાણે મને કહ્યું ત્યારે સ્નેહવશાત્ મારાં રુવાંટાં ઊભાં થઈ ગયાં, શબ્દો અને વાકયો કહેવાની વાત તો દૂર રહી, અક્ષરો (ન ખરે તે અક્ષર) પણ બોલતાં-બોલતાં ખરી પડ્યા, તૂટી ગયા, નેત્રોથી દડદડ આંસુઓ વહેવા લાગ્યાં. એ વખતે હાથ જોડીને એમને કહ્યું ।।૧૪।।

હે ઈશ! આપના ચરણકમળને ભજનારને આ લોકમાં ચાર પુરુષાર્થમાં શું દુર્લભ હોઈ શકે? તો પણ હે ભૂમન્! હું તો આપના ચરણકમળની સેવામાં ઉત્સુક હોવાથી મારે કશું પણ માગવું નથી ।।૧૫।।

આપ નિઃસ્પૃહ છો. છતાં આપનાં કર્મો જેવાં કે શત્રુના ભયથી મથુરા છોડી સમુદ્રદુર્ગવાળી દ્વારકામાં પધારવું, આત્મારામ છતાં હજારો પ્રમદાનો આશ્રય કરવો વગેરે જોવામાં આવે છે ત્યારે એમાં ડાહ્યા પુરુષની બુદ્ધિ પણ ચક્કરમાં પડી જાય છે ।।૧૬।।

વળી આપને જ્યારે જરાસંધના વધ માટે રાજાઓનો સન્દેશો મળ્યો અને યજ્ઞ કરવા માટે યુધિષ્ઠિરનો સન્દેશો મળ્યો ત્યારે જો કે આપ અખંડિત અને નિત્ય આત્મબોધવાળા છો છતાં મને બોલાવ્યો અને આપ સારી રીતે જાણતા હોવા છતાં ભોળા માણસની માફક મને, હે પ્રભો! આપ સાવધાનીથી પૂછવા લાગ્યા. હે દેવ! એમ કરી એ વિષયમાં આપ અમારા મનને મોહમાં નાખતા હો એમ લાગે છે।।૧૭।।

હે સ્વામી! સ્વાત્માના રહસ્યને પ્રકાશ કરતું જ્ઞાન જે આપે બ્રહ્માને કહ્યું હતું તે જ્ઞાન અમારે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય તો કહો, જેથી અમે દુઃખોને તરી શકીએ'' ।।૧૮।।

એવી રીતે મેં જ્યારે ભગવાન્‌ને મારા હૃદયનો અભિપ્રાય કહ્યો ત્યારે એ કમળનેત્ર ભગવાન્ આત્માની પરમ સ્થિતિનો મને ઉપદેશ કરવા લાગ્યા ।।૧૯।।

મેં જેમના તીર્થરૂપ ચરણકમળની આરાધના કરી છે તેવા ભગવાન્‌થી આત્મતત્ત્વના વિશેષ બોધરૂપ માર્ગને હું શીખ્યો. પછી મેં એમના ચરણકમળમાં દંડવત્પ્રણામ કર્યા અને એ દેવની પરિક્રમા કરી એના વિરહથી વ્યથિત હું અહીં આવ્યો છું ।।૨૦।।

એમના દર્શનથી આનન્દ થયેલો પણ અત્યારે વિરહમાં ઝૂરતો હવે હું ભગવાન્‌ને પ્રિય એવા બદરિકાશ્રમમાં જઈશ ।।૨૧।।

ત્યાં નર અને નારાયણ નામના દેવ ઋષિરૂપે લોકની આબાદી માટે કોમળ, તીવ્ર

અને દીર્ઘ તપ કરે છે ।।૨૨।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એવી રીતે ઉદ્ધવજીના મુખથી જ સહન ન થઈ શકે તેવો સુહૃદોનો વધ સાંભળી વિદુરજીને શોક થયો. તો પણ એ વિદ્વાન હોવાથી જ્ઞાનવડે એમણે શોકને શાન્ત કર્યો ।।૨૩।।

કૃષ્ણના સેવકો પૈકી ઉદ્ધવજી મુખ્ય મહાભગવદ્ભક્ત છે તે જ્યારે જવા લાગ્યા ત્યારે હે કૌરવશ્રેષ્ઠ! વિદુરજીને ભગવદ્ભક્તમાં વિશ્વાસ હોવાથી એ એમને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા ।।૨૪।।

વિદુરજી બોલ્યા : જે જ્ઞાન આત્માના રહસ્યનો પ્રકાશ કરનાર છે અને યોગેશ્વર ઈશ્વરે જે તમને આપ્યું છે તે આપ અમને કહેવાને યોગ્ય છો, કારણ કે ભગવાન્ના સેવકો પોતાના સેવકોને માટે ફરે છે ।।૨૫।।

ઉદ્ધવજી બોલ્યા : તત્ત્વજ્ઞાનને માટે તમારે મૈત્રેયનું આરાધન કરવાનું છે, કારણ કે જ્યારે સાક્ષાત્ ભગવાને મર્ત્ય-લોકને છોડ્યો ત્યારે તમને કહેવાનું જ્ઞાન એમણે મૈત્રેયને કહ્યું છે; તમને એ કહેવાની મૈત્રેયને આજ્ઞા પણ કરી છે ।।૨૬।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એમ વિદુરજી સાથે ભગવદ્ગુણની કથાથી જે મોટા તાપ થયેલો તે ઉદ્ધવજીએ શાન્ત કર્યો અને યમુનાજીના તટ પર એક ક્ષણની પેટે રાત્રિને વ્યતીત કરીને (સવારે બદરિકાશ્રમ તરફ) ગયા ।।૨૭।।

રાજાએ પૂછ્યું : વૃષ્ણિ તથા ભોજ વગેરે બધા મૃત્યુ પામ્યા, ત્રણ લોકના અધીશ પણ પોતાના સ્વરૂપને છુપાવી ગયા તો પછી અધિરથ યૂથપતિઓમાં મુખ્ય ઉદ્ધવજી કેમ બાકી રહ્યા?।।૨૮।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : બ્રાહ્મણના શાપના બહાનેથી પોતાના કુળનો સંહાર કરતા અને પોતાના દેહને છોડતાં જેની ઈચ્છા ક્યારેય વ્યર્થ નથી થતી તેવા ભગવાને વિચાર કર્યો કે જ્યારે હું આ લોકમાંથી ચાલ્યો જઈશ ત્યારે હાલમાં આત્મજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા એકલા ઉદ્ધવજી જ છે, જે મારું જ્ઞાન ધારણ કરી શકે તેવા છે. એ મારાથી અણુમાત્ર પણ ન્યૂન નથી. એ ગુણોવડે ખળભળતા નથી તેથી મારું જ્ઞાન લોકને આપવા માટે મારી પછી એ જ આ લોકમાં રહે ।।૨૯-૩૧।।

એવું ત્રણ લોકના ગુરુ અને વેદના કર્તા ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું હતું તેથી ઉદ્ધવજી બદરિકાશ્રમમાં જઈ સમાધિ વડે ભગવાનનું યજન કરવા લાગ્યા ।।૩૨।।

ધીરના ધૈર્યની વૃદ્ધિ કરે તેવા એમના દેહ ત્યાગનો પ્રકાર, જે ધીરજ રહિતને

તેમજ, પશુ અર્થાત્ ભાવી હિત કે અહિત સમ્બન્ધી વિવેકના અનુસન્ધાન વિનાના અને પોચા કાળજાવાળા મનુષ્યો માટે દુષ્કરમાં દુષ્કર છે તેવા કેવળ ક્રીડાને માટે દેહ ધારણ કરનાર કૃષ્ણપરમાત્માનાં વખાણવા લાયક કર્મોને ઉદ્ધવજી પાસેથી સાંભળ્યાં અને કૃષ્ણે પોતાને પણ અન્તિમ સમયે યાદ કર્યો એ ધ્યાનમાં લીધું અને ઉદ્ધવજીના ગયા પછી પ્રેમમાં વિહ્વલ બની વિદુરજી રોવા લાગ્યા અને મૂર્છિત થઈ ગયા ।।૩૩-૩૫।।

કાલિન્દ્યાઃ કતિભિઃ સિદ્ધ અહોભિર્ભરતર્ષભઃ ।।
પ્રાપદ્યત સ્વઃસરિતં યત્ર મિત્રાસુતો મુનિઃ ।।૩૬।।

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! પછી કેટલાક દિવસે વિદુરજી સિદ્ધ થઈ કાલિન્દીથી ગંગાજી ઉપર આવ્યા જ્યાં મિત્રાના પુત્ર મૈત્રેય એમને મળ્યા ।।૩૬।।

ઈતિ શ્રી ભાગવત્ તૃતીયસ્કન્ધમાં (પહેલા અધિકાર પ્રકરણનો)
''ઉદ્ધવજીએ ભગવદ્ જ્ઞાનમાટે મૈત્રેયને મળવાનું વિદુરજીને કહ્યું
વિદુર મૈત્રેય મેળાપ'' નામનો
ચોથો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

જો કોઈ પૈસા કમાવામાટે સેવા-કથા કરે તો તેની કેવી ગતિ થાય?

એવું કરે ત્યારે તો સેવા-કથાનું તો ખાલી નામ થયું, ખરેખર તો તેણે વહેપાર-ધંધો જ કર્યો ગણાય. કૃષ્ણાર્થીબનીને સેવા-કથા કરવાને ઠેકાણે ધનાર્થીબનીને સેવા-કથા કરતાં સેવા-કથાના વેચાણના બદલામાં તેને વહેપાર-ધંધાની માફક પૈસા-ટકા મળી રહે પરન્તુ તેવા નીચ પ્રકારે થયેલી કમાણી તેના માટે અનર્થરૂપ જ નીવડવાની. આવા નીચ હેતુથી કરેલી સેવા-કથાનું પણ પરિણામ સરવાળે સર્વનાશ જ સમજવું. શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આચરણ કરવાને કારણે આવા અધમ માણસનો કેવલ આ લોક જ નહીં પરન્તુ પરલોક પણ નાશ પામે છે. તેથી જેને રત્તિભાર પણ જ્ઞાન હોય છે તે આવું કદી કરતો નથી. **(શ્રીગુસાંઈજી, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની વિવૃતિ)**

ગુણાતીતપ્રકરણ
અધ્યાય ૫
મૈત્રેય વિદુરજીને કહેલ સૃષ્ટિનો ક્રમ

વિશેષ : ભગવત્સર્ગનાં અધિકારમાં ભૂત, માત્રા, ઈન્દ્રિય અને બુદ્ધિ એ ચારની ઉત્પત્તિ ગયા ચાર અધ્યાયમાં કહેવામાં આવી. હવે કૃષ્ણ જ પુરુષ છે. એમ કહેવામાટે ચારથી સર્ગલીલા કહે છે. ઉપર કહ્યો તેવો અધિકારી હોય તે જ તત્ત્વથી કૃષ્ણની લીલાના શ્રવણને યોગ્ય છે; બીજો પોતાના અધિકારવડે લીલામાં અન્યથા માને. કૃષ્ણાર્થ સૃષ્ટિમાં પણ ભૂતો થયાં છે. વેદમાં આ કૃષ્ણની પુરુષપણાની કથા આકાશાદિ પાંચવડે કહી છે તે પાંચે બહુધા વ્યસ્ત હોવાથી એ તત્ત્વ છે. ભોગ બ્રહ્માંડાત્મક શરીરનો હોવાથી એને માત્રા કહી છે. ભગવાન્‌નાં મન તથા ઈન્દ્રિયો કહેવામાં આવ્યાં. બ્રહ્મા ભગવાન્‌ની બુદ્ધિરૂપ છે. એનું કર્મ અહીં કહેવાય છે. સ્તુતિ અને પ્રસન્નતા નવમાં અધ્યાયમાં કહેવાશે. ભૂત તથા કાર્યો એનાં શરીર તે જ ભગવાન્‌ના વિષય છે. કાળ જ એને ઈન્દ્રિયો છે. એ ઈન્દ્રિયોમાં આસક્તિ રાખે તે મરે. મનુ વગેરે મહાત્માઓ એની બુદ્ધિ છે. તેમાં કહેલા (વેદ વગેરે) એ જે કહેલું છે તે યોગ્ય હોઈ તે એના હિતને માટે કહેલ છે. કાર્યોપયોગી તત્ત્વો આ અધ્યાયમાં કહેવાય છે. જેનાથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય તેનો ભાવ અહીં કહેવામાં આવે છે. ભગવાન્‌ની કૃતિમાં સર્વત્ર પ્રશ્ન અને એનું અભિનન્દન તે અંગ છે. માટે અહીં ભગવત્સમ્બન્ધી પ્રશ્નથી છ વિદ્યા કહેવામાં આવી છે. વૈરાગ્યાદિ ભગવાન્‌ના છ ધર્મોનો વિપરીતપણાથી અહીં વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, શ્રી, યશ, વીર્ય વગેરે પ્રવેશ સમજવો.

શ્રીશુક ઉવાચ

દ્વારિ દ્યુનદ્યા ૠષભઃ કુરૂણાં મૈત્રેયમાસીનમગાધબોધમ્ ।।
ક્ષત્તોપસૃત્યાચ્યુતભક્તિશુદ્ધઃ પપ્રચ્છ સૌશીલ્યગુણાભિતૃપ્તઃ ।।૧।।

શ્રીશુક ઉવાચ : કુરુવંશમાં શ્રેષ્ઠ સંયમી વિદુરજી ગંગાજીના દ્વાર ઉપર બેઠેલા અગાધ જ્ઞાનવાળા મૈત્રેયની પાસે ગયા. એના સુશીલતા વગેરે ગુણોથી બધી રીતે તૃપ્ત થઈ અચ્યુત ભગવાન્‌ની ભક્તિથી શુદ્ધ થયેલા વિદુરજીએ પૂછ્યું ।।૧।।

વિદુરજી બોલ્યા : લોકો સુખ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે કર્મ કરે છે પણ એ કર્મથી સુખ થતું નથી અને દુઃખ મટતું નથી, ઊલટું એ કર્મથી જ ફરી દુઃખ દેખે છે આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં (આપ) જે યોગ્ય લાગે તે કહો ।।૨।।

ભગવાન્ કૃષ્ણથી વિમુખ અને દૈવ ગતિથી અધર્મ શીલવાળા માણસ ઉપર

અનુગ્રહ કરવા માટે અવિદ્યાને મટાડનારા ભગવાન્‌ના ભવ્ય તેવા આપના જેવા ભક્તો ખરેખર લોકનું કલ્યાણ કરવાને આ લોકમાં ફર્યા કરે છે ।।૩।।

માટે હે સાધુવર્ય! અમને એવો કલ્યાણ માર્ગ બતાવો કે જે માર્ગ વડે આરાધન કરવાથી પુરુષના હૃદયમાં રહેલા ભગવાન્ હૃદયને ભક્તિથી પવિત્ર કરી તત્ત્વબોધના જ્ઞાન સાથે પુરાણના જ્ઞાનનું દાન કરે ।।૪।।

ઈશ્વર ત્રણ ગુણના નિયન્તા છે. એ ષડ્ ગુણથી યુક્ત છે. એ પોતે પોતાને વશ રહીને અહીં પધારી કર્મો કરે છે. પોતે ચેષ્ટા રહિત છતાં આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે તેને સારી રીતે સ્થાપન કરે છે અને એની આજીવિકા પણ કરી આપે છે ।।૫।।

પાછું વળી જગતને પોતાની હૃદયરૂપી ગુફામાં દાખલ કરીને નિવૃત્તિપરાયણ થઈ પોઢે છે. એવા યોગેશ્વરના ઈશ્વર પોતે એક છતાં જગતમાં અનુપ્રવેશ કરી બહુરૂપે જે પ્રકારે થતા હોય છે તે આપ મને કહો ।।૬।।

અવતારના ભેદવડે ક્રીડા કરતાં એ ભગવાન્ ગાય, બ્રાહ્મણ અને દેવતાના કુશળને માટે કાર્યો કરે છે. એ ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાન્‌નાં ચરિત્ર સાંભળતાં અમારા મનને તૃપ્તિ થતી નથી ।।૭।।

જેમાં સર્વ પ્રાણીઓનો સમૂહ પોતપોતાના અધિકારને અનુસારે કામ કરવાને સમર્થ થાય છે. તેવાં કયાં કામ તત્ત્વભેદથી લોક તથા અલોકને સર્વલોકના નાથ એના પાલક સહિત કરે છે? ।।૮।।

જે નારાયણે કર્મ, રૂપ અને નામ વડે જે કારણથી પ્રજાના ભેદ કર્યા હોય તે નારાયણ પોતે જ આ સર્વનું કારણ છે તો એને આવા ભેદનું પ્રયોજન શું? એ હે વિપ્રવર્ય તમે મને કહો ।।૯।।

મેં વ્યાસજીના મુખથી બ્રહ્માથી સ્થાવર પર્યતના નક્કી થયેલા ધર્મ સાંભળ્યા છે. નક્કી થયેલા ધર્મોક્ષુદ્રક સુખ આપનાર હોવાથી કૃષ્ણકથારૂપ અમૃત સિવાયનું બીજુંકંઈ સાંભળતાં અમને તૃપ્તિ થતી નથી ।।૧૦।।

ભગવાન્‌નાં ચરણમાં બધાં જ તીર્થો છે. જેમની સ્તુતિ ઋત્વિજો યજ્ઞમાં કરી ગયા છે તેવા ભગવાન્‌નાં નામથી કોણ તૃપ્ત થાય? જો ભગવાન્ પુરુષની કર્ણનાડીમાં પ્રાપ્ત થાય તો સંસારને આપનાર ઘરમાં પ્રીતિને કાપી નાખે છે ।।૧૧।।

ભગવદ્‌ગુણ કહેવાની ઈચ્છાવાળા તમારા મિત્ર કૃષ્ણ નામના મુનિએ (કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસે) 'ભારત' નામનું આખ્યાન કર્યું તેમાં ગ્રામ્યસુખનો અનુવાદ

કરીને મનુષ્યની બુદ્ધિને ભગવાન્‌ની કથામાં જોડી છે ।।૧૨।।

શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યમાં આસ્તિક બુદ્ધિ વધે છે. ત્યારે એનામાં ભગવાન્ સિવાયના બીજા વિષયમાં વિરક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. એથી ભગવાન્‌ના ચરણમાં એને સુખ થાય છે અને એનાં બધાં દુઃખોનો જલદીથી નાશ કરી શકે છે ।।૧૩।।

પોતાનાં પાપથી જેઓ ભગવત્કથાથી વિમુખ હોય છે તેવા મૂર્ખાઓ શોક કરવા લાયક વિષયમાં સૌથી વધારે શોચનીય છે એનો મને શોક થાય છે, કારણ કે સાવધાન કાળ એમનાં આયુષ્ય, વૃથાવાદ, ગતિ અને સ્મૃતિનો નાશ કરે છે ।।૧૪।।

માટે હે કુશારુના પુત્ર મૈત્રેય! સુખ આપનાર હરિ ભગવાન્‌ની કથા જ બધી કથનીય વસ્તુમાં સારરૂપ છે. તેથી જેમ ભ્રમર પુષ્પમાંથી મકરન્દનું પોતે જ પાન કરી જાય છે તેમ નહિ પણ મધમાખી પુષ્પોમાંથી મધ ચૂસી બહાર રાખે છે અને આમ પરોપકાર કરે છે તેમ એ તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા ભગવાનની કથાને બધી જગ્યાએથી ખેંચી અમારા કલ્યાણને માટે આપ અમને કહી બતાવો ।।૧૫।।

એ ભગવાન્ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયને માટે પોતાની શક્તિનો સ્વીકાર કરી અવતાર ધારણ કરે છે અને અહીં પધારી પુરુષની શક્તિથી ન બને તેવાં અલૌકિક અતિપુરુષ કર્મો ઈશ્વર કરે છે. તે કર્મોની કથા અમને આપ કહો ।।૧૬।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જ્યારે વિદુરજીએ એમ કૌશારવિ મુનિને કહ્યું ત્યારે વિદુરજીને બહુ માન આપતા મૈત્રેય પુરુષોના કલ્યાણને માટે એ પ્રશ્નોના ઉત્તર કહેવા લાગ્યા ।।૧૭।।

મૈત્રેય બોલ્યા : હે સાધો! લોકની ઉપર અનુગ્રહ કરતાં અને આત્મારૂપ અધોક્ષજ ભગવાનની કીર્તિનો લોકમાં ફેલાવો કરતા તમે બહુ સારો પ્રશ્ન કર્યો ।।૧૮।।

હે સંયમી!, વ્યાસના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા આપ લોકહિતાર્થ એવો પ્રશ્ન કરો એ કાંઈ આશ્ચર્યકારક નથી કારણ કે આપે અનન્ય ભાવ વડે હરિ અને ઈશ્વર એવા ભગવાન્‌નો આદર કર્યો છે ।।૧૯।।

આપ પ્રજાને દંડ દેવાવાળા સાક્ષાત્ યમ જ છો. માંડવ્ય* ઋષિનો શાપ થવાથી જ આપે શ્રીવ્યાસજીના વીર્યથી એમના ભાઈ વિચિત્રવીર્યની ભોગપત્ની દાસીના ગર્ભથી જન્મ લીધો છે ।।૨૦।।

વિશેષ : કોઈ રાજાના રાજ્યમાં ચોરી થતાં. ચોરને પકડનારે ચોરની સાથે તપશ્ચર્યા કરતાં

માંડવ્ય ઋષિને પણ પકડ્યા અને એ ચોરની સાથે મુનિને પણ શૂળી ઉપર ચડાવ્યા તપાસ કરતાં બ્રાહ્મણ જાણી શૂળી ઉપરથી ઉતાર્યા કે એ મુનિ યમરાજા પાસે ગયા અને પોતાને શૂળીરોપનું કારણ પૂછ્યું એણે બાલ્યાવસ્થામાં કોઈ જીવને શૂળી ઉપર ચઢાવેલ તેથી આમ થયું એવું કહ્યું. એના ઉપર ક્રોધ કરીને યમરાજાને કહ્યું કે બાળપણમાં કરેલ પાપ તો મા-બાપને ભોગવવું પડે પણ મને તે દંડ આપ્યો એ તેં અન્યાય કર્યો છે તેથી તું શૂદ્ર થઈશ એમ શાપ આપ્યો. એ શાપને લઈને વિચિત્રવીર્ય સ્ત્રી તરીકે રાખેલી દાસીના ઉદરથી જન્મીને યમરાજા સો વર્ષ સુધી શુદ્ર તરીકે રહ્યાં તે જ વિદુરજી.

સેવક સહિત તમે ભગવાન્‌ના માનીતા છો. જતી વખતે ભગવાને તમને જ્ઞાન આપવામાટે મને આજ્ઞા કરી છે ।।૨૧।।

ભગવલ્લીલા જેમાં યોગમાયા વડે વિશ્વનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને અન્ત કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે એ વર્ણવેલું છે એ હું તમને ક્રમથી કહીશ ।।૨૨।।

સૃષ્ટિની પહેલા આત્મપણે એક રહેતા ભગવાન્ એક જ હતા. એવા બધા જીવોના આત્મારૂપ સમર્થ ભગવાન્ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે બહુરૂપ થવાને અનેક પ્રકારની ભેદસૃષ્ટિ કરે છે ।।૨૩।।

એ ભગવાન્ તો બધું જ જોઈ શકે. પણ જોવાની કાંઈ વસ્તુ ન હોવાથી પોતે એકલા જ શોભતા હતા અને એમની શક્તિઓ સૂતી હતી અને પોતાનામાંથી જ્ઞાન ગયું નથી એવા હતા, છતાં પોતે પોતાને કાંઈક અપૂર્ણ માનવા લાગ્યા ।।૨૪।।

હે મહાભાગ! જીવના દ્રષ્ટારૂપ ભગવાન્ પોતાને અસત્ જેવા માનવા લાગ્યા. એ સારી રીતે જોનારની સદ્ અને અસદ્રૂપ શક્તિ જે માયા નામથી ઓળખાય છે તેનાવડે એ સમર્થ ભગવાન્ આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે ।।૨૫।।

ઈન્દ્રિયોથી પર ભગવાને કાળવૃત્તિ વડે ગુણમયી માયામાં પોતાના અંશરૂપ પુરુષથી વીર્યનું આધાન કર્યું ।।૨૬।।

એ વીર્યને કાળે પ્રેરણા કરી ત્યારે એમાંથી મહતત્ત્વ થયું. એ વિવિધ જ્ઞાનરૂપ થવાથી પુરુષરૂપ થયો અને આત્મદેહમાં રહેલા વિશ્વને બનાવીને અન્ધકારને દૂર કરનાર થયો ।।૨૭।।

એ પુરુષ પણ અંશરૂપ ગુણ અને કાળાત્મા થઈને ચતુર્મૂતિ થયો. આ વિશ્વને ઉત્પન્ન કરવામાટે એણે પોતાના આત્માને અનેક પ્રકારના વ્યાપારયુક્ત કર્યો ।।૨૮।।

મહતત્ત્વ વિકૃત થતાં એમાંથી અહન્તત્ત્વ થયું એ અધ્યાત્માદિ ત્રણ ભેદવાળો

થઈને ભૂતો, ઈન્દ્રિયો અને મનોમય થયો ।।૨૯।।

એ અહંકાર રાજસ, સાત્ત્વિક અને તામસ એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો થયો. સાત્ત્વિક અહંકારમાં વિકાર થવાથી એમાંથી સાત્ત્વિક દેવતાઓ થયા, જે અર્થની અભિવ્યક્તિ કરે છે ।।૩૦।।

રાજસ અહંકારમાંથી જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય થઈ અને તામસ અહંકારમાંથી ભૂત અને માત્રાઓ થયાં, જેમાં તન્માત્રાવાળું આકાશ એ આત્માનું બોધક છે ।।૩૧।।

કાળ અને માયાના યોગથી આકાશમાંથી ભગવાને જોયેલ એવો સ્પર્શગુણવાળો વાયુ ઉત્પન્ન થયો ।।૩૨।।

વાયુ પણ આકાશથી બળ પ્રાપ્ત કરી તેજને ઉત્પન્ન કરનાર થયો. રૂપ કે જેનાવડે જોઈ શકે છે તે એની તન્માત્રા છે ।।૩૩।।

ભગવાનની દૃષ્ટિથી વાયુનાં બળને લઈને એ જ કાળ અને માયાના અંશના યોગે રસ જેની તન્માત્રા છે તેવા જળને ઉત્પન્ન કર્યું ।।૩૪।।

બ્રહ્મની દૃષ્ટિએ વધારેલા એ જળે કાળ અને માયાના અંશના યોગે વિકાર પામીને ગન્ધગુણવાળી પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરી ।।૩૫।।

આકાશ વગેરે ભૂતોમાં ઉત્તરોત્તર અધિક ગુણો હોય છે, કારણ ગુણને અનુસરીને એની સંખ્યાના અનુસાર એના ગુણ જાણવા. જેમ કે આકાશમાં એક 'શબ્દ', વાયુમાં એક આકાશનો અને એક એનો પોતાનો મળી બે શબ્દ અને સ્પર્શ તેજમાં એક આકાશનો એક વાયુનો અને પોતાનો મળી ત્રણ શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એમ જળમાં ચાર શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ અને પૃથ્વીમાં પાંચ ગુણ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ જાણવા ।।૩૬।।

કાલ, માયા અને જીવના ચિહ્નવાળા આ દેવો વિષ્ણુની કળાઓ અર્થાત્ ગુણો છે. જુદા-જુદા હોવાથી પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિ રહિત તેઓ બે હાથ જોડી ભગવાનને કહેવા લાગ્યા ।।૩૭।।

દેવો બોલ્યા : શરણે આવેલા જીવના તાપને મટાડનાર છત્રરૂપ આપનાં ચરણકમળને અમે નમન કરીએ છીએ, જે સન્ન્યાસીઓ જેના મૂળનો અવલમ્બન લે છે તેઓ સંસારના ભારે દુઃખને સહેલાઈથી ફગાવી દે છે ।।૩૮।।

હે ધાતા! હે ઈશ! સંસારના જીવો ત્રણ પ્રકારના તાપથી દુઃખી હોવાથી સુખને

પામી શકતા નથી; માટે અમે વિદ્યાયુક્ત આપના ચરણની છાયાનો આશ્રય કરીએ છીએ ।।૩૯।।

આપનું મુખારવિન્દ* વેદરૂપ ગરુડના ઘરરૂપ છે. ઋષિઓ એકાન્તમાં બેસી એદ્વારા આપના ચરણને શોધે છે. આપના ચરણમાં બધાંજ તીર્થ વાસ કરીને રહેલાં છે. પાપનો નાશ કરનાર ગંગાનું જળ જે આપના ચરણરૂપ છે તેને અમે શરણે છીએ ।।૪૦।।

વિશેષ : ભગવાન્‌ના મુખારવિન્દમાં વાણીરૂપી વેદ છે એ વેદને સુપર્ણ કહેલ છે. સુપર્ણ એટલે ગરુડ પક્ષી એ વૃત્તિ માટે ગમે ત્યાં ફરે તો પણ એનો મુખ્ય નિવાસ તો પોતાના ઘરમાં હોય તેમ વેદરૂપી જ્ઞાનાદિ માર્ગો લોકની કામનાને લઈને વર્ણવે તો પણ એ વેદરૂપ પક્ષીનું મૂળ સ્થાન તો એનો માળો છે; તેમ અહીં મુખપદ્મનીડ એટલે મુખરૂપી માળો છે; તેમ વેદનું તાત્પર્ય ભગવન્મુખારવિન્દરૂપ ભક્તિમાં છે. એ તાત્પર્ય બતાવવા માટે, મુખપદ્મનું માળારૂપે અને છન્દસ્‌નું સુપર્ણરૂપે વર્ણન કર્યું છે.

ધીર પુરુષો આપનામાં શ્રદ્ધા રાખી શ્રવણાદિથી પુષ્ટ થતી ભક્તિ વડે તથા વૈરાગ્યયુક્ત જ્ઞાનવડે આપના ચરણને પ્રાપ્ત કરે છે. તેવા ચરણારવિન્દની ચોકીને અમો પ્રાપ્ત થયા છીએ ।।૪૧।।

આપ વિશ્વનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા સંયમને માટે અવતાર ધારણ કરો છો. એવા આપના ચરણારવિન્દને અમે શરણે જઈએ છીએ. હે ઈશ! આપનું ચરણ એવું છે કે એ જીવને સ્મરણ અને અભયપદનું દાન કરે છે ।।૪૨।।

દેહમાં રહેલ છતાં જે જીવને પુત્રાદિમાં તથા ઘરમાં ‘હું અને મારું’ એવો દુરાગ્રહ દઢ થયો છે. તેનાંથી આપ અત્યન્ત દૂર રહો છો. હે ભગવાન્! એવા આપનાં ચરણારવિન્દનું અમે ભજન કરીએ ।।૪૩।।

હે પરેશ![1] હે ઉરુગાય![2] ખોટી વૃત્તિવાળી ઈન્દ્રિયો વડે જે પુરુષનાં અન્તઃકરણ પરાભવ પામ્યાં છે તેવાઓ આપના ભક્તોને કે આપના ચરણારવિન્દના ન્યાસની શોભાને કદી જોઈ શકતા નથી ।।૪૪।।

વિશેષ : ૧. પરેશ : બ્રહ્માજી જેવા મોટા દેવોનાં પણ સ્વામી.

૨. ઉરુગાય = ઈન્દ્રાદિ મોટા દેવો જેનું ગુણગાન કરે છે તેવા.

હે દેવ! આપની કથારૂપી સુધાનું પાન કરીને જેમની ભક્તિ વૃદ્ધિ પામી છે અને જ્ઞાનના સારરૂપ વૈરાગ્યથી જેમનું અન્તઃકરણ નિર્મળ થયું છે તેઓ અચળ એવા

આપના વૈકુંઠને પામે છે ।।૪૫।।

બીજાઓ આત્માના સમાધિયોગના બળવાન પ્રકૃતિને જીતીને આપના પુરુષરૂપમાં આપમાં પ્રવેશ કરે છે તેમને આપ પ્રાપ્ત તો થાઓ છો પણ જેવા સેવાથી સુખરૂપે પ્રાપ્ત થાઓ છો તેવા પ્રાપ્ત થતા નથી, કારણ કે મનના નિગ્રહાદિમાં એમને શ્રમ થાય છે ।।૪૬।।

લોકને ઉત્પન્ન કરવાને આપે અમને ત્રણ પ્રકારે જન્મ આપ્યો છે, પરન્તુ અમે સર્વ જુદા-જુદા હોવાથી અમારું પોતાનું કર્તવ્ય કરવાને અસમર્થ છીએ ।।૪૭।।

અમે આપની સેવા બજાવીએ, સમય ઉપર અમે પણ અન્ન ખાઈએ, વળી આ લોક અમને તેમ જ આપને બલિ આપી પોતે પણ અન્ન ખાઈ શકે એવી બુદ્ધિ અમને આપો ।।૪૮।।

આપ પરિકર સાથે દેવોના મૂળ પુરુષ છો. પુરાણ પુરુષ તે આપ છો. હે દેવ! આપે ગુણ અને કર્મ જેનાવડે થાય તેવી અજા શક્તિમાં વીર્યને પ્રથમ ધારણ કર્યુ ।।૪૯।।

તતો વયં સત્પ્રમુખા યદર્થે બભૂવિમાત્મન્ કરવામ કિં તે ।।
ત્વં નઃ સ્વચક્ષુઃ પરિદેહિ શક્ત્યા દેવ ક્રિયાર્થે યદનુગ્રહાણામ્ ।।૫૦।।

એનાથી સાત્ત્વિક અહંકારરૂપે અમે થયા છીએ; તે અમે આપની શી સેવા કરીએ? આપ અમને અમારા કર્તવ્યનું જ્ઞાન થાય તેવી કૃપા કરો આપે અમારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો છે; માટે આપ અમને સ્વક્રિયા સાથે સ્વજ્ઞાનનું દાન કરો, જેથી અમે કાર્ય કરવામાં સમર્થ થઈએ ।।૫૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (બીજા ગુણાતીતપ્રકરણનો પહેલો)
''મૈત્રેયે વિદૂરને કહેલ સૃષ્ટિક્રમ''નામનો
પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''યસ્તુ સ્વાર્થં ભગવન્તં સેવતે સો અધમઃ ઈતિ''
જે સ્વાર્થ (આજીવિકા,પ્રતિષ્ઠા વગેરે માટે)ભગવત્સેવા કરતો હોય
તેને અધમ (અર્ચક) જાણવો. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય સુબો.૨।૯।૧૯)**

અધ્યાય ૬
ભૂતોમાં ભગવચ્છક્તિનો પ્રવેશ તેથી ભૂતાદિની ઉત્પત્તિ

વિશેષ : પૂર્વ અધ્યાયમાં ભગવત્સર્ગમાં ભૂતની ઉત્પત્તિ કહી, આ અધ્યાયમાં કાળની ઉત્પત્તિ માટે બ્રહ્માંડ થયું એમ કહેવાય છે. આવું કહી એવું બતાવવામાં આવે છે કે એમાં ભગવાને સ્વશક્તિનું દાન કર્યું છે અને એ એના ભોગની બાબત છે. એ એના જ વિષય છે. એ વિષયો અનન્ત હોવાથી એ ભગવાન્‌ના મહાત્મ્યને બતાવનાર થાય છે એવી રીતે ભગવાન્‌ના વિષયના ચાર પ્રકાર છે તેમાં સ્પર્શ વિષય જ ભગવાન્‌માં નથી, જેમ ભગવાન્ ભાવપણાથી બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત છે તેમ ભગવાન્ સ્પર્શમાં વ્યાપ્ત હોવાથી ભાવપણાથી ભોગ સમ્ભવે પણ બીજી રીતે ભગવાન્‌માં સ્પર્શ નથી. **''યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગાઃ''** ઇત્યાદિથી ગીતામાં એને દુઃખરૂપ વર્ણવ્યા છે. ભગવાન્‌માં દુઃખ ન હોવાથી એ પણ ન હોત.

મૈત્રેય ઉવાચ

ઈતિ તાસાં સ્વશક્તીનાં સતીનામસમેત્ય સઃ ।।
પ્રસુપ્તલોકતન્ત્રાણાં નિશામ્ય ગતિમીશ્વરઃ ।।૧।।

મૈત્રેય બોલ્યા : ભગવાને જોયું કે પોતાની જુદી-જુદી શક્તિઓને લોકની રચના કરવી એનું જ્ઞાન નથી તેથી 'કાળ'નામની દૈવી શક્તિને ઉરુક્રમ ભગવાને ધારણ કરી અને ત્રેવીશ તત્ત્વનો સમુદાય જે કાંઈ પણ કામ કરવાને અસમર્થ હતો તેમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો ।।૧-૨।।

તત્ત્વો જે જુદાં-જુદાં હતા તેમાં ભગવાને ચેષ્ટા રૂપે પ્રવેશ કરી એને ભેગાં કર્યા અને તત્ત્વોમાં રહેલું જીવનું કર્મ જે સુષુપ્ત હતું તેને કાળશક્તિ વડે જાગ્રત કર્યું ।।૩।।

આવી રીતે ત્રેવીશ તત્ત્વ સમુદાયમાં દૈવેયોગે કર્મો પ્રબુદ્ધ થયેથી એમણે પોતાની માત્રાઓ વડે બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કર્યું ।।૪।।

જ્યારે ભગવાને પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વનો ગુણ કાંઈક અંશે ક્ષોભ પામ્યો તેથી એમાંથી એક બ્રહ્માંડ થયું. જ્યારે એ તત્ત્વો અન્યોન્ય મળ્યાં ત્યારે એમાંથી ચરાચર લોક થયા અને વ્યક્તિમાં પણ સર્વ તત્ત્વોનો પ્રવેશ થયો ।।૫।।

એ સુવર્ણાત્મક બ્રહ્માંડરૂપ પુરુષ એ આંડકોશમાં સર્વ તત્ત્વથી વૃદ્ધિ પામતો હજાર વર્ષ સુધી રહ્યો ।।૬।।

કર્મે પ્રેરેલી કાળશક્તિથી વિશ્વને સર્જનાર તત્વનો ગર્ભ દૈવી શક્તિવાળો થયો.

એણે પોતાના આત્માના એક, ત્રણ અને દશ વિભાગ કર્યા ।।૭।।

સમગ્ર પ્રાણી માત્રની અન્દર પરમાત્માનો આ અંશ છે તે પરમાત્માનો પ્રથમાવતાર છે. એમાં આ ભૂત માત્રાનો સમુદાય દેખાય છે. અને અધ્યાત્મ, અધિદૈવ અને અધિભૂત એમ ત્રણ પ્રકારનો છે વિરાટ પ્રાણથી દશ પ્રકારનો છે. અને હૃદયથી એક પ્રકારનો છે ।।૮-૯।।

વિશ્વ સરજનારાઓના ઈશ એવા ભગવાને તત્ત્વોની વિવૃત્તિનું સ્મરણ કર્યુ અને એનું ઈચ્છિત કરવાને વિરાટ્‌ને પોતાના તેજ વડે તપાવવા લાગ્યા ।।૧૦।।

એ વિરાટ્‌ના તપવાથી એમાં કેટલાંક સ્થાન છિદ્રરૂપે પ્રકટ થયાં એ હું તમને કહું છું. એ તમે સાંભળો ।।૧૧।।

એ વિરાટ્‌ને પ્રથમ મુખ થયું તેમાં અગ્નિ એ પોતાના અંશ વાણી સાથે પ્રવેશ કર્યો. તેથી એ જે કાંઈ પોતાનાં અંશ વાણી વડે કહેવાનું હોય તે દેવતાથી અધિષ્ઠિત ઈન્દ્રિય દ્વારા કહી શકે છે ।।૧૨।।

એને તાળવું નીકળ્યું તેમાં વરુણે દેવતારૂપે પ્રવેશ કર્યો. જીભ વડે એ રસના જ્ઞાનને સમ્પાદન કરે છે ।।૧૩।।

વિષ્ણુનો પ્રવેશ થતાં બે નાસિકા દેખાઈ તેમાં અશ્વિનીકુમારો દેવતા થયા. ઘ્રાણ ઈન્દ્રિય વડે ગન્ધનું જ્ઞાન થાય છે ।।૧૪।।

એને બે આંખો નીકળી. તેમાં સૂર્ય દેવ તરીકે પ્રવેશ્યા. અને ચક્ષુસ્ ઈન્દ્રિયથી એને રૂપનું જ્ઞાન થાયછે ।।૧૫।।

એને ચર્મ ઈન્દ્રિયો થઈ તેમાં લોકને પાવન કરનારા વાયુએ દેવ તરીકે પ્રવેશ કર્યો. પ્રાણ ઈન્દ્રિય વડે એ સારી પેઠે સ્પર્શનો અનુભવ કરી શકે છે ।।૧૬।।

એમાંથી બે કર્ણ નીકળ્યા તેમાં દિશારૂપ દેવે પ્રવેશ કર્યો.એ શ્રોત્રેંદ્રિય વડે શબ્દને શ્રવણ કરવા રૂપ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૧૭।।

એને ત્વક્ ઈન્દ્રિય પ્રકટી તેમાં ઓષધિ નામની દેવતા પેઠી. એ રોમરૂપ ઈન્દ્રિય દ્વારા ખંજવાળ (કંડૂતિ) ને જાણી શકે છે ।।૧૮।।

એ વિરાટ્ પુરુષને લિંગ નીકળ્યું તેમાં બ્રહ્માજીએ પોતાનું સ્થાન કર્યું. ઈન્દ્રિયવડે એ આનન્દને જાણી શકે છે ।।૧૯।।

પુરુષને ગુદા નીકળી તેમાં મિત્ર દેવતાએ સ્થિતિ કરી. પાયુ નામની ઈન્દ્રિયવડે મલત્યાગ કરી શકે છે ।।૨૦।।

આ પુરુષને બે હાથ નીકળ્યા તેમાં સ્વર્ગનાં પતિ ઈન્દ્રે પ્રવેશ કર્યો. બળરૂપ ઈન્દ્રિય વડે એ કર્મને કરી શકે છે ।।૨૧।।

એ પુરુષને બે પગ જુદા થયા તેમાં વિષ્ણુ દેવતારૂપે પધાર્યા. ગતિરૂપ ઈન્દ્રિયથી એ પુરુષને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ શકે છે ।।૨૨।।

પછી એને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ તેમાં બ્રહ્મા દેવતારૂપે બિરાજ્યા. બોધરૂપ ઈન્દ્રિય વડે જે જાણવું હોય તેને એ જાણી શકે છે ।।૨૩।।

આ પુરુષને હૃદય પ્રગટ્યું તેમાં ચન્દ્રમાએ પોતાનું સ્થાન કલ્પ્યું. મન ઈન્દ્રિય વડે એ પુરુષ વિકૃતિને પામવા લાગ્યા ।।૨૪।।

એ પુરુષને અન્તઃકરણ ઉત્પન્ન થયું તેમાં રુદ્રે દેવતા તરીકે પ્રવેશ કર્યો. અહંબુદ્ધિરૂપી ઈન્દ્રિય વડે ‘મેં કર્યું’ એવું એ માને છે ।।૨૫।।

આ પુરુષને સત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું તેમાં મહાન દેવ થયા. ચિત્ત ઈન્દ્રિય વડે એ ચેતનને પામવા લાગ્યા ।।૨૬।।

આ વિરાટ પુરુષનાં મસ્તકથી સ્વર્ગલોક થયો, પગથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ, નાભિથી આકાશ થયું એમાં ગુણની વૃત્તિઓ તથા દેવો વગેરે પ્રતીત થાય છે ।।૨૭।।

અધિક સત્ત્વને લઈને દેવો સ્વર્ગને પામ્યા. રજોગુણી સ્વભાવ વડે માણસો પૃથ્વીને પામ્યા. ગાયો વગેરે પશુ તામસ છે તે માણસોની પાછળ જન્મ લેનારાં છે અને માણસને ઉપકાર કરનારાં છે તેથી પૃથ્વી ઉપર આવ્યાં ।।૨૮।।

તામસ સ્વભાવને લઈને ભગવાન્‌ની નાભિનો આશ્રય કરનારા રુદ્રના પાર્ષદોએ એમના ગુણોને લઈને શૂન્ય સ્થાનને સ્વીકાર્યુ ।।૨૯।।

હે કુરૂદ્વહ! પુરુષના મુખથી બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થાય છે. જેનામાં એ બ્રહ્મ જાય તે ‘બ્રાહ્મણ’ વર્ણમાં મુખ્ય હોવાથી એ બ્રાહ્મણને ગુરુ પણ થયો ।।૩૦।।

બાહુથી ક્ષત્ર થયું, જેમાં તે પ્રવેશ કરે તે ક્ષત્રિય, બાકીના ત્રણ વર્ણોને કણ્ટકના ક્ષતથી રક્ષા કરતો હોવાથી ‘ક્ષત્રિય’ થયો. પૌરુષયુક્ત હોવાથી એ પૌરુષ કહેવાય છે ।।૩૧।।

લોકને વૃત્તિ આપનારી વિશ્ નામની દેવતા એની બે સાથળમાંથી થઈ તેનાથી ‘વૈશ્ય’ થયા. એ મનુષ્યની વૃત્તિને ચલાવે છે ।।૩૨।।

ભગવાન્‌ના ચરણથી શુશ્રૂષાધર્મ સિદ્ધ કરવાને શૂદ્ર થયો. સેવારૂપ એની વૃત્તિ હોવાથી ભગવાન્ એવી વૃત્તિથી સન્તોષ પામે છે ।।૩૩।।

એ વર્ણો પોતાની વૃત્તિ* સહિત ઉત્પન્ન થયા છે:એઓ આત્માની શુદ્ધિ માટે ગુરુ હરિને શ્રદ્ધા વડે ભજે છે ।।૩૪।।

વિશેષ : બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારને માટે ચાર પુરુષાર્થ નક્કી કરેલા છે. બ્રાહ્મણ મોક્ષને માટે છે; ક્ષત્રિય કામને માટે છે; વૈશ્ય અર્થ સમ્પાદન કરવાને માટે છે; અને શૂદ્ર ધર્મ સિદ્ધ કરવાને માટે છે. તે-તે ત્રિવર્ણની સેવા કરે તેથી એનો ધર્મ સફળ થાય છે. બ્રાહ્મણ મોક્ષ સમ્પાદન કરે, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કામ તથા અર્થને સમ્પાદન કરે તેમાં ભગવાન્ વિશેષ પ્રસન્ન ન થાય પણ ત્રણ વર્ણને ભગવત્સ્વરૂપ જાણી શૂદ્ર સેવા કરે છે. તેથી શૂદ્રને ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. માટે મોટા ભગવદ્ભક્તનો જન્મ શૂદ્રમાં વિશેષે કરીને જણાય છે. તે-તે સ્વધર્મ તથા ભગવદ્ધર્મ બન્ને સેવા છે તેથી ભક્તિનો મુખ્ય અધિકારી છે.

હે સંયમી!, દેવ, કર્મ અને આત્મારૂપે એકાંશથી ભગવાન્ અનેક રૂપે થયા. ભગવાનની યોગમાયાના બળના ઉદયવાળા આ (ચરિત્ર) નો આરમ્ભ કરવાની શ્રદ્ધા કોણ સેવી શકે? ।।૩૫।।

અન્યમાં વાણીનો વિનિયોગ થવાથી મારી વાણી અસતી બનેલી હોય તેને ભગવાન્ સત્કારે એમાટે હું મારી બુદ્ધિ અનુસાર જેવું મે સાભળ્યું છે તેવું ભગવાન્ની કીર્તિનું, હે અંગ! વાણી વડે હું જન્મ્યો ત્યારથી તે આ પળ સુધી કીર્તન કરું છું ।।૩૬।।

ભગવાન્ના ગુણોનું ગાન કરવું એ વાણીનો મોટામાં મોટો લાભ છે. વળી વિદ્વાનોએ આરમ્ભ કરેલી કથારૂપી સુધામાં કાનનો વિનિયોગ કરવો એ પણ મોટામાં મોટો લાભ છે ।।૩૭।।

હે વત્સ! આદિકવિ બ્રહ્માએ દેવતાઓના એક હજાર વર્ષ ગયા પછી જ્યારે એમની બુદ્ધિ, યોગથી પરિપક્વ થઈ ત્યારે એટલો નિશ્ચય કર્યો કે ભગવાન્ના મહિમાનું શ્રવણ કરવું ।।૩૮।।

માટે ભગવાન્ની માયા તો એવી છે કે માયાવીને પણ મોહમાં નાખે, અરે! ભગવાન્ પોતે પોતાના માર્ગને નથી જાણતા તો બીજા તો એ માર્ગને ક્યાંથી જ જાણી શકે? ।।૩૯।।

યતોऽપ્રાપ્ય ન્યવર્તન્ત, વાચશ્ચ મનસા સહ ।।
અહં ચાऽન્ય ઈમે દેવાસ્તસ્મૈ ભગવતે નમઃ ।।૪૦।।

વાણી અને મન જેને પહોચ્યા વગર જ પાછાં ફરે છે તેમજ હું એટલે અહંકાર

અને તત્ત્વરૂપ ઈન્દ્રિયોની દેવતાઓ પણ આ ભગવાન્‌ના સ્વરૂપને જાણ્યા વગર પાછી ફરે છે તે ભગવાન્‌ને જાણવાનો પ્રયાસ ન કરતાં એમને નમન કરું છું ।।૪૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં(બીજા ગુણાતીત પ્રકરણના બીજો)
‘‘ભૂતોમાં ભગવત્શક્તિનો પ્રવેશ તેથી ભૂતાદિની ઉત્પત્તિ’’નામનો
છઠ્ઠો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્। વૃત્યર્થં નૈવ યુઞ્જીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ

ભાગવતનો પાઠ પ્રયત્ન પૂર્વક કૃષ્ણભક્તિ સિવાય અન્ય કોઈ પણ હેતુ વિનાજ કરવો જોઈએ. પ્રાણ કંઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

ત્રીજું સગુણપ્રકરણ

અધ્યાય ૭

સ્વયં નિર્ગુણ બ્રહ્મને માયાનો સમ્બન્ધ કેમ થયો વગેરે વિદુરજીની શંકાઓ

વિશેષ : મન દ્વારા સર્વ ઈન્દ્રિયોનું નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે તેથી ભગવાન્‌ની ઈન્દ્રિયો રૂપ મનનો સર્ગ અહીં કહેવામાં આવે છે. મન સંકલ્પ-વિકલ્પના ભેદવડે બે પ્રકારનું છે. સંકલ્પ સન્દેહવાળો હોય છે. અર્થાત્ અન્યથાજ્ઞાન રૂપ સન્દેહ થાય તે સંકલ્પ-વિકલ્પ. એ અનેક પ્રકારના અર્થવાળો હોય છે એનું અહીં નિરૂપણ છે. ભગવાન્‌નાં કર્મ જાણવાને બધાં કર્મોનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો છે, કૃતિ એટલે કર્મ, પ્રથમ મન હોય તો સિધ્ધી થતી હોવાથી મનનું નિરૂપણ કૃતિથી થાય છે. તેથી કાર્યની પહેલા મનને કહેવામાં આવે છે, **‘‘એવં બ્રુવાણં મૈત્રેય’’** એ શરૂનો શ્લોક ઘણું કરીને ક્ષેપક છે એમ શ્રીપુરુષોત્તમજી માને છે. તેનો અર્થ : ‘‘શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે કહેતા મૈત્રેયને દ્વૈપાયનના પુત્ર ડાહ્યા વિદૂરજી વાણીથી ખુશ કરતા હોયતેમ કહેવા લાગ્યા’’.

વિદુર ઉવાચ

બ્રહ્મન્! કથં ભગવતશ્ચિન્માત્રસ્યાऽવિકારિણઃ ।।
લીલયા ચાऽપિ યુજ્યેરન્નિર્ગુણસ્ય ગુણાઃ ક્રિયાઃ ।।૧।।

વિદુરજીએ કહ્યું : બ્રહ્મ તો કેવળ ચૈતન્યમાત્ર, નિર્ગુણ અને અવિકારી છે તેનામાં લીલા વડે પણ ગુણો અને કર્મ કેમ સમ્ભવે? ।।૧।।

બાળકમાં ક્રીડા કરવાની પ્રવૃત્તિ થાય તે પણ બીજાની સાથે રમવાની પ્રથમ એને ઈચ્છા થાય ત્યારે જ બને. ભગવાન્ તો જાતે જ તૃપ્ત છે અને બીજો કોઈ હોતો નથી તેથી એમાં કોઈ નિમિત્ત પણ નથી; તો પછી બાળકની પેઠે લીલા કેમ ઘટે?।।૨।।

ભગવાન્ એ વિશ્વને ગુણવાળી આત્મમાયાવડે ઉત્પન્ન કરે છે, માયાવડે એ એનું સારી પેઠે રક્ષણ કરે છે, વળી પાછો એનો એ પોતામાં ઉપસંહાર કરે છે ।।૩।।

પરન્તુ દેશ, કાળ, અવસ્થા, સ્વ અને પર એવા કશાથી જેમનું જ્ઞાન લોપાતું નથી તેવા જ્ઞાનરૂપ પરબ્રહ્મને માયાનો સમ્બન્ધ કેવી રીતે થાય? ।।૪।।

સર્વ શરીરોમાં એક જ ભગવાન્ રહ્યા છે તેમને જન્મવડે દુર્ભગપણું અને કલેશ કેમ સમ્ભવે? ।।૫।।

જ્ઞાનના આ સંકુચિત માર્ગમાં મારું મન મૂંઝાય છે તો હે વિભો! સમર્થ એવા આપ મારા મનના ખેદને દૂર કરો ।।૬।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : તત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છાવાળા વિદુરજીએ એ પ્રકારે મુનિ મૈત્રેયને પૂછ્યું ત્યારે ભગવાન્‌માં ચિત્ત રાખી જેનો ગર્વ ચાલ્યો ગયો છે તેવા મુનિ મન્દ હાસ્ય કરી ઉત્તર આપવા લાગ્યા ।।૭।।

મૈત્રેય બોલ્યા : ઈશ્વર વિમુક્ત હોવા છતાં એમાં કૃપણતા અને બન્ધન વગેરે જોવામાં આવે એ જ ભગવાન્‌ની માયા, માયાને લીધે જ તમે કહ્યો તેવો તર્કનો વિરોધ ભગવાન્‌માં દેખાય છે ।।૮।।

જીવને બન્ધન કરનાર કોઈ નથી છતાં એને લીધે જ “હું બંધાયેલો છું” એવો ઊલટો ભાવ દેખાય છે. સ્વપ્નમાં પોતાનું માથું કપાયેલું જોવામાં આવે પણ એ માથામાં જ આંખ રહેલી હોવાથી એવું જોઈ શકાય નહિ છતાં એવું દેખાય છે તેમ પાસે જોનાર દ્રષ્ટાને આત્માથી જુદી રીતે સ્વસ્વરૂપ દેખાય છે ।।૯।।

જેમ જળમાં ચન્દ્રમાંને વિશે કમ્પાદિ દેખાય પણ એ કમ્પ ચન્દ્રમામાં હોતો નથી તેમ દેહાદિના ગુણો આત્મામાં ન હોવા છતાં દેખાય છે એ માયાથી ।।૧૦।।

એ માયાનો સમ્બન્ધ અનર્થ બતાવનાર છે. ભગવાન્ કૃપા કરે અને નિવૃત્તિમાર્ગના ધર્મ આચરવામાં આવે તો ભગવદ્ભક્તિયોગ વડે ધીમે-ધીમે એ નિવૃત્ત થાય ।।૧૧।।

પરમાત્મા હરિ દ્રષ્ટા છે. એમનામાં બધી ઇન્દ્રિયોનો ઉપરામ થાય ત્યારે જેમ સૂઈ રહેનારના બધા કલેશ નિવૃત્ત થાય છે તેમ એના બધા કલેશ નિવૃત્ત થઈ જાય ।।૧૨।।

મુરારિ ભગવાન્‌ના ગુણોનું જો શ્રવણ કરવામાં આવે તો એ બધાં દુઃખોનો નાશ કરે છે તો પછી પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થતી ભગવાન્‌ના ચરણારવિન્દની રજની સેવામાં પ્રીતિ કરવામાં આવે તો એ કલેશને મટાડે એમાં તો શું કહેવું? ।।૧૩।।

વિદુરજી બોલ્યા : હે વિભો! તમારી સદુક્તિરૂપી ખડ્‌ગથી મારો સન્દેહ કપાઈ ગયો; પણ હે ભગવન્! સન્દેહ મટ્યા છતાં ભગવાન્‌ની સ્વતન્ત્રતા જીવની પરતન્ત્રતા અને જ્ઞાન અને માયાનો સમ્બન્ધ એમ બન્ને બાબતમાં મારું મન સારી રીતે અત્યન્ત પ્રવેશ કરે છે ।।૧૪।।

હે વિદ્વન્! ભગવાન્‌ની આત્મમાયા-જીવમાયા મોહ કરનારી છે તેનાવડે બ્રહ્મમાં જડતા અને અનાત્મામાં આત્મતાનું સ્ફુરણ થાય છે એવું આપનું કહેવું બરાબર છે, કારણ કે જે ન હોય, જેનું મૂળ જ ન હોય તે દેખાડવું એ માયાનું કાર્ય છે. તેથી જે માયાકૃત વચ્ચેનો સર્ગ છે તે ખોટો છે, મિથ્યા છે, નિર્મૂળ છે. વિશ્વનું મૂળ બ્રહ્મ છે, બહારના વિષયો વિશ્વમૂળ નથી ।।૧૫।।

લોકમાં જે મૂઢતમ છે અને જે બુદ્ધિના પારને પામ્યો છે તે બે જ સુખી છે; પરન્તુ થોડું જ્ઞાન અને થોડી ભક્તિવાળાને એક નિશ્ચય હોતો નથી તેથી બે નૌકામાં એક-એક પગ મૂકનાર જેમ કલેશ પામે તેમ એ વચમાં રહેવાથી કલેશ પામે છે।।૧૬।।

''આત્મૈવેદં સર્વમ્'' ''આ બધું આત્મા જ છે'' એવું શ્રુતિ કહે છે તેથી આનાત્મામાં કાંઈ અર્થ નથી એ નિશ્ચય છે તેથી જે પ્રતીત થાય છે તે તદ્રૂપે એટલે અનાત્મરૂપે થતું હોવાથી અનર્થરૂપ છે. અર્થરૂપ તો બ્રહ્મ છે. એની પ્રતીતિ થતી નથી. પ્રતીતિ થાય છે એ બ્રહ્મ નથી. તો પણ આપના ચરણની સેવા વડે હું એ ખોટી પ્રતીતિને દૂર કરીશ ।।૧૭।।

મધુદૈત્યનો દ્વેષ કરનાર દાનવને મારનાર કૂટસ્થ ભગવાન્‌નાં ચરણવિશે રતિવિલાસ કરવાથી બધા દુઃખ મટી જાય છે. અને આ એમની સેવા વડે થાય છે ।।૧૮।।

જેઓ અલ્પ તપવાળા છે તેમને ભગવાન્‌ના માર્ગમાં રહેતા ભગવદ્ ભક્તોની સેવા દુર્લભ છે. એ ભગવદ્‌ભક્તો દેવના દેવ અને અવિદ્યા દૂર કરનાર ભગવાન્‌નું નિત્ય ગાન કરે છે ।।૧૯।।

સમર્થ ભગવાને વિકારયુક્ત મહદાદિને અનુક્રમે ઉત્પન્ન કરીને એનાથી વિરાટ્નો ઉદ્ધાર કરી પોતે એમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૨૦।।

એ જ આદિ પુરુષ કહેવાય છે. એના હજારો પગ, સાથળ, બાહુ છે. એનામાં વિશ્વ તથા આ લોકો સારી રીતે રહી શકે છે ।।૨૧।।

દશવિધ પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો, એના અર્થો, ઈન્દ્રિય પ્રાણ અને એનું ત્રૈવિધ્ય, તમે કહેલા વર્ણો, ભગવાન્ની વિભૂતિ આ બધું જેમાં આવેલું છે તે બધાનું વર્ણન કરીને મને કહો ।।૨૨।।

તે વિભૂતિઓમાં પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્ર અને ગોત્રજોની સાથે વિચિત્ર આકૃતિઓવાળી પ્રજા થઈ કે જેના વડે આ જગત્ ભરાઈ ગયું ।।૨૩।।

પ્રજાપતિના પતિએ કોને પ્રજાપતિ તરીકે નક્કી કર્યા? વળી સર્ગ, અનુસર્ગ, મનુ અને મન્વન્તર, એમનાં વંશો તથા એમના વંશમાં થયેલાનાં ચરિત્રો, ભૂમિ ઉપરના તેમજ નીચેના લોક, હે મૈત્રેય! જેમાં આ સર્વ રહે છે તેનું પ્રમાણ તથા તેનું સ્થાન તથા ભૂલોક એ સર્વનું આપ વર્ણન કરો ।।૨૪-૨૫।।

તિર્યક્, માનુષ, દેવ, મૃગ, પક્ષી, સર્પો એમની ઉત્પત્તિનો સમૂહ, જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્‌ભિજ્જના સર્ગનું પણ વર્ણન કરો ।।૨૬।।

શ્રીહરિએ સૃષ્ટિ કરતી વખતે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારને માટે પોતાના ગુણાવતાર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ રૂપથી જે કલ્યાણ કરનારી લીલાઓ કરી એનું પણ આપ વર્ણન કરો ।।૨૭।।

રૂપ, શીલ અને સ્વભાવ વડે વર્ણો અને આશ્રમોનો વિભાગ તથા ઋષિઓનાં જન્મ તથા કર્મ તથા વેદની શાખા રૂપી વિભાગ કહો ।।૨૮।।

હે પ્રભો! યજ્ઞના વિસ્તાર, યોગના માર્ગો, નિવૃત્તિમાર્ગ, સાંખ્યતન્ત્ર તથા વૈષ્ણવશાસ્ત્રો કહો ।।૨૯।।

પાખંડ માર્ગનું વિષમપણું, પ્રતિલોમ ચાંડાલાદિનો ઉપયોગ, અથવા ઉત્પત્તિ અને જીવની ગુણ અને કર્મોવડે થતી જે-જે ગતિઓ હોય તે આપ મને કહો ।।૩૦।।

ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થનો વિરોધ ન આવે તેવાં સાધનો, જીવિકાના અધિકારના ભેદવડે થયેલા પ્રકાર, રાજધર્મના પ્રકાર, અધિકારભેદથી વેદાધ્યાયનના વિધિઓ, શ્રાદ્ધના વિધિઓ, પિતૃઓની સૃષ્ટિ, ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓની-જ્યોતિશ્ચક્રની સ્થિતિ અને દાનનાં, તપનાં, વાવ, કૂવા, તળાવ વગેરે

યજ્ઞાદિનાં ફળ, પ્રવાસના ધર્મ આપત્તિના ધર્મ આપ કહો ।।૩૧-૩૩।।

ભગવાન્ ધર્મના કારણરૂપ છે; તે જેનાથી સન્તુષ્ટ થાય તે કહો, હે અનઘ! ભગવાન્ જે અધિકારી ઉપર પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપવાને તૈયાર થાય તે કહો ।।૩૪।।

હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! જે શિષ્યો અને પુત્રો આજ્ઞાકારી સેવા કરનારા હોય છે તેમને દીન વત્સલ એવા ગુરુઓ વગર પૂછયે પણ બધું કહે છે ।।૩૫।।

એ બધાં જ તત્ત્વોનો પ્રલય કેટલા પ્રકારે થયો? પ્રલય વખતે ભગવાન્‌ની ઉપાસના કોણ કરે છે? અને એના સ્વરૂપમાં કોણ લીન થાય છે? ।।૩૬।।

વિરાટ પુરુષનું તિરોધાન, વ્યષ્ટિનું સ્વરૂપ તથા વેદમાં કહેલું જ્ઞાન તે બધુ મને કહો. ગુરુ અને શિષ્ય આવશ્યક હોવાનું પ્રયોજન કહો ।।૩૭।।

હે નિષ્પાપ! વળી એ જ્ઞાનનાં સાધક બાધકો જે વિદ્વાનોએ કહ્યાં હોય તે કહો તથા ગુરુ વગર પણ જ્ઞાન કેમ થાય એ તથા ભક્તિ વૈરાગ્યના પણ ઉપાય મને કહો ।।૩૮।।

કર્મને હૃદયમાં ધારણ કરવા માટે, અથવા મનમાં એનું ચિન્તન કરવા માટે, મેં આપને આ બધા પ્રશ્ન પૂછ્યા છે. મોહ કરનારી માયા વડે મારું જ્ઞાન નાશ પામ્યું છે એવો હું અણજાણ છું તેથી એ બધું આપ કહો ।।૩૯।।

હે અનઘ! ભણ્યા ભણાવ્યાં વેદ, યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે બધાં મળીને પણ જીવને મોક્ષ આપનાર જ્ઞાનના અંશને પણ પહોંચી શકતાં નથી ।।૪૦।।

સ ઈત્થમાપૃષ્ટપુરાણકલ્પઃ કુરુપ્રધાનેન મુનિપ્રધાનઃ ।।
પ્રવૃદ્ધહર્ષો ભગવત્કથાયાં સંચોદિતસ્તં પ્રહસન્નિવાઽઽહ ।।૪૧।।

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યાઃ કુરુઓમાં પ્રધાન એવા વિદુરજીએ મુનિઓમાં પ્રધાન એવા મૈત્રેયને પૂછ્યું ત્યારે ભગવાન્‌ની કથા કહેવામાં પ્રેરાવાથી એમનો હર્ષ વધી ગયો અને પ્રસન્ન મુખવડે હસતા હોય તેમ મૈત્રેય કહેવા લાગ્યા ।।૪૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ તૃતીયસ્કન્ધમાં (ત્રીજા સગુણપ્રકરણનો પહેલો)
''સ્વયં નિર્ગુણબ્રહ્મને માયાનો સમ્બન્ધ કેમ થયો વગેરે વિદુરજીની શંકાઓ''
નામનો સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૮

નાભિકમળમાં રહેલા બ્રહ્માજીને ભય લાગતાં ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

વિશેષ : આઠમા અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ની બુદ્ધિનું વર્ણન કરાય છે અને બુદ્ધિના આધારને આધેયરૂપ વિષયોનો ઉદ્‌ગમ કહેવાય છે. સ્વરૂપમાં ભગવાન્‌ની એ બુદ્ધિના છ પ્રકાર છે. સ્વરૂપમાં પ્રીતિવાળી, જગતના સમ્બન્ધવાળી અને કૃતિવાળી એ મલીને બુદ્ધિના ત્રણ ભેદ છે. લૌકિક ઉપાયથી જન્મ પામતી તે બુદ્ધિ બે પ્રકારની છે. તર્ક અને ક્રિયા એના ભેદક છે. એમાં ક્રિયાત્મક બુદ્ધિ વૈદિકી છે. ત્રીજો સાક્ષાત્કાર છે. એ છમાં બધું આવી જાય છે. અહીં સામાન્ય રીતિથી શ્રીભાગવત પુરાણ ગ્રન્થરૂપિણી બુદ્ધિ કહેવાય છે. સર્ગોપયોગિની બુદ્ધિ તામસથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. તેથી ભાગવતની પ્રવૃત્તિ અનેક પ્રકારે થાય છે. એ પ્રવૃત્તિ દસ લીલાવાળી છે તેની વ્યવસ્થા કલ્પભેદથી કરાય છે એ ભગવદ્‌બુદ્ધિ આ બન્ને સર્ગની લીલામાં વિસ્તારથી કહેવાય છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

સત્સેવનીયો બત! પુરુવંશો યલ્લોકપાલો ભગવત્પ્રધાનઃ ।।
બભૂવિથેહાઽજિતકીર્તિમાલાં પદે-પદે નૂતનયસ્યભીક્ષ્ણમ્ ।।૧।।

મૈત્રેય બોલ્યા : પુરુરાજાનો વંશ સત્પુરુષને સેવા કરવા લાયક છે; તે વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલમાં મુખ્ય લોકપાળ એવા તમે યમ (વિદુરરૂપે) થયા છો અને ભગવાન્‌ની કીર્તિરૂપ માળાને વારંવાર પદે-પદે નવીન કરો છો ।।૧।।

મનુષ્યો ક્ષુદ્ર સુખ માટે મોટું દુઃખ ભોગવે છે તે દુઃખ મટાડવા માટે હું તમને ‘ભાગવત’ નામનું પુરાણ કહું છું. એ શ્રીભાગવત સાક્ષાત્ ભગવાને ઋષિઓને કહેલું છે ।।૨।।

આદિ ભગવાન્ સંકર્ષણ, અપ્રતિહત બળવાળા છે. એ પૃથ્વી ઉપર બિરાજતા હતા ત્યારે વાસુદેવનું તત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છાવાળા સનત્કુમારાદિ મુનિઓ એ સંકષર્ણને પૂછવા લાગ્યા ।।૩।।

વાસુદેવને પોતાના આશ્રય રૂપ માનતા તે સંકર્ષણ ભગવાન્‌નું ધ્યાન ધરવાથી અન્દર પ્રેરેલાં નેત્રકમળનો કાંઈક વિકાસ કરી દેવતાઓના ભલા માટે પૂછવા લાગ્યા ।।૪।।

ગંગાજળથી પોતાની જટા ભીંજાયેલી છે તે જટાના સમૂહથી સંકર્ષણના ચરણપીઠિકા રૂપી પદ્મને સિંચન કરતા એ સનકાદિ મુનિઓ પૂછવા લાગ્યા. સંકર્ષણનું ચરણપદ્મ એવું છે કે વરદાન લેવા વાસુકિ વગેરે નાગોની કન્યાઓ પ્રેમસહિત નાના પ્રકારનાં પૂજાનાં સાધનોથી એમની પૂજા કરે છે ।।૫।।

જેમની હજારો ફણા હજારો કિરીટોના મોટા મણિઓના તેજથી પ્રકાશતી હતી તેવા સંકર્ષણ ભગવાન્‌ના સ્વરૂપને પોતે જાણતા હોવાથી અનુરાગને લીધે પૂરું બોલી શકાતું નથી એવી ભાષાથી એ સનકાદિ મુનિઓ સંકર્ષણની લીલાને વારંવાર ગાવા લાગ્યા ।।૬।।

ભગવત્તમ એવા સંકર્ષણે નિવૃત્તિધર્મમાં અભિરુચિવાળા સનત્કુમારને શ્રીભાગવત કહ્યું હે અંગ! પૂછવામાં આવ્યાથી સનત્કુમારે વ્રત ધારણ કરેલા સાંખ્યાયનને આ શ્રીભાગવત કહ્યું ।।૭।।

સાંખ્યાયન પારમહંસ્ય ધર્મમાં મુખ્ય છે. ભગવાન્‌ની વિભૂતિ કહેવા ઇચ્છતા હતા તેથી અમારા ગુરુ જિજ્ઞાસુ પરાશર મુનિને અને બૃહસ્પતિને સાંખ્યાયને આ કહ્યું ।।૮।।

પુલસ્ત્યના* કહેવાથી પરાશર મુનિએ એ આદિપુરાણ મને સારી રીતે કહ્યું. હે વત્સ! શ્રદ્ધાવાળા અને નિત્ય સેવકપણાથી અનુસરનારા એવા તમને હું હવે કહું છું ।।૯।।

વિશેષ : પરાશર મુનિની ગેરહાજરીમાં એમના પિતા શક્તિને કોઈ રાક્ષસ ખાઈ ગયો ત્યારે પરાશર મુનિએ રાક્ષસસત્રો કરી એમાં અનેક રાક્ષસોને મારી નાખ્યા ત્યારે પુલસ્ત્યે એમાંથી બચવા પ્રાર્થના કરીને સત્ર બંધ કરવા વિનંતિ કરી એટલે પરાશરે સત્ર બંધ કર્યો. પુલસ્ત્યે પ્રસન્ન થઈ પરાશરને પુરાણના આચાર્ય થવાનું વરદાન આપ્યું તેથી પરાશરને ભાગવતની પ્રાપ્તિ થઈ.

જ્યારે આ વિશ્વ જળમાં ડૂબ્યું હતુ ત્યારે 'નિદ્રા'નામની ભગવત્શક્તિએ જેમનું જ્ઞાન નષ્ટ કર્યું નથી તેવા એ ભગવાન્ શેષરૂપી શય્યામાં આત્મરમણ કરતા નિશ્ચેષ્ટ થઈને એકલા નેત્ર મીંચીને રહ્યા હતા ।।૧૦।।

જેમ લાકડામાં અગ્નિનું વીર્ય છુપાઈને રહે છે તેમ પોતાના સ્વરૂપમાં ભૂત અને માત્રાઓ ને સમાવીને કાલાત્મક શક્તિ પ્રેરતા એ ભગવાન્ પોતાના સ્થાન રૂપ જળમાં કેટલોક વખત રહ્યા ।।૧૧।।

ચાર યુગો એક હજાર વાર ગયા તેટલો વખત એમણે જલમાં નિવાસ કર્યો. જ્યારે

એમણે કાળ નામની શક્તિને જાગ્રત કરી ત્યારે લોક રચવાનાં સાધન પ્રાપ્ત થતાં એમણે પોતાના શરીરમાં રહેલા અમુક્ત લોકોને જોયા ।।૧૨।।

એ ભગવાન્‌ને જીવના ભોગ્ય પદાર્થમાં દૃષ્ટિ જતાં એ રજોગુણ વડે અતિ સૂક્ષ્મરૂપ થઈ ગયા ત્યારે રજ વડે જ પ્રસવ પામતા નાભિદેશથી એ પોતે જ સૂક્ષ્મ રૂપ નીકળ્યા ।।૧૩।।

જ્યારે વિષ્ણુ ભગવાન્ સર્વ ગુણનો ભાસ કરતા એ પદ્મકોશમાં દાખલ થયા ત્યારે કાળે કર્મનો પ્રબોધ કર્યો અને પોતાની કાન્તિ વડે જળને પ્રકાશ કરતો એ સૂર્યની પેઠે પોતે આત્મરૂપે પ્રકટ થયો; એ વેદમય અને સર્વનો કરનાર હોવાથી લોકો એને 'સ્વયંભૂ' કહે છે ।।૧૪-૧૫।।

કમળની ખીલેલી કળીમાં રહીને જોતાં એણે લોકને ન જોયા તેથી પરિક્રમણ કરી એણે આકાશ તરફ નેત્ર ખોલ્યું તેથી ચાર દિશામાં એને ચાર મુખ થયાં ।।૧૬।।

એ જળ યુગાન્તનાં વાયુથી ખળભળાટ પામતું હતું અને એના તરંગોના ચક્રમાંથી કમળ ઉત્પન્ન થયું હતું; એ કમળનો આશ્રય કરીને રહેલા એ આદિદેવ, બ્રહ્મા "હું કોણ છું અને આ કમળ શું છે?" એનો વિચાર કરતાં કાંઈ જાણી શક્યા નહિ ।।૧૭।।

એમણે વિચાર કર્યો કે "આ કમળ ઉપર રહેલો હું કોણ છું. આ જળમાં કોઈ નથી તો આ કમળ ક્યાંથી? આનો કોઈ આધાર હોવો જોઈએ કે જેનાથી એ સ્થિતિ કરી રહ્યું છે. એથી એની નીચે કાંઈ પણ હોવું જોઈએ?" એમ વિચાર કરી એમણે કમળની નાળના છિદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. બ્રહ્મા પોતે એ કમળનાળના છિદ્રમાં ગયા તો પણ નાળ સિવાય ત્યાં બીજું કાંઈ એ જોઈ શક્યા નહિ. અપાર અન્ધકારમાં પોતાના પિતાને જોતાં-જોતાં ઘણો કાલ ચાલ્યો ગયો આ કાલ જ ભગવાનનું ચક્ર છે જે પ્રાણીઓને ભયભીત કરતું રહે છે અને તેમના તથા બ્રહ્માના આયુષ્યનો નાશ કરે છે ।।૧૮-૨૦।।

પોતાના મનોરથ સિદ્ધ ન થતાં એ કામ કરવું છોડી દઈને બ્રહ્મા પાછા કમળમાં આવ્યા અને ધીરે-ધીરે શ્વાસને જીતી, ચિત્તને એકાગ્ર કરી અર્થનું ચિન્તન કરતા સમાધિ કરીને બેઠા ।।૨૧।।

એક સો વર્ષ જેટલા કાળ સુધી બ્રહ્માએ યોગ કર્યો ત્યારે બ્રહ્માજીને વિશેષ જ્ઞાન થયું. એમના હૃદયમાં કોઈ દિવસ નહિ દેખાયેલું એવું શેષના ફણરૂપી હજારો છત્રોના

મણિની કાન્તિથી યુગાન્ત જળનું અન્ધારું નષ્ટ કરતું સ્વરૂપ જળમાં સમાધિમાં જોવામાં આવ્યું ।।૨૨।।

એ સ્વરૂપ કમળતન્તુ જેવું ગૌર અને વિસ્તારવાળા શેષના શરીર ઉપર સૂતેલું અને પુરુષરૂપ જોવામાં આવ્યું ।।૨૩।।

મરકતમણિનાં પર્વતની કાન્તિને ટક્કર મારતું, સન્ધ્યા સમયનાં વાદળારૂપી કટીવસ્ત્ર વાળું, ઘણા સુવર્ણ મુકુટોયુક્ત મસ્તકવાળું, રત્નની કાન્તિરૂપ જળની ધારાઓ તેજસ્વિની ઔષધિઓ, પુષ્પોના સમૂહો અને વનની માળાઓ યુક્ત, વેણુરૂપ ભુજા અને વૃક્ષરૂપી ચરણવાળા ભગવાન્‌ના સ્વરૂપને બ્રહ્માજીએ જોયું ।।૨૪।।

જેટલી લંબાઈ-પહોળાઈમાં ત્રણ લોક સારી રીતે રહી શકે તેટલા વિસ્તારવાળો એમનો દેહ હતો. વિચિત્ર દિવ્ય આભરણ અને વસ્ત્રોની શોભાથી સુશોભિત એવો એમનો દેહ હતો ।।૨૫।।

પોતાની કામનાને પૂર્ણ કરવામાટે અનેક માર્ગોવડે ભજન કરતા લોકોને તે-તે કામના પૂર્ણ કરતા નખ રૂપી ચન્દ્રનાં કિરણથી જેમના ચરણકમળની પાંદડી સંકુચિત છે તેવા ચરણકમળનું કૃપા કરીને દર્શન આપતા હતા ।।૨૬।।

ચોતરફ ઝળકતા કુંડળથી શોભતા અને લોકની પીડાને મટાડનાર સ્મિતવાળા અધરબિમ્બની કાન્તિથી લાલ દેખાતા સુન્દર નાસિકા અને ભ્રુકુટીવાળા મુખારવિન્દ વડે તેઓ સેવક લોકોનો સત્કાર કરતા હતા ।।૨૭।।

કદમ્બપુષ્પના તન્તુ જેવા પીળાં વસ્ત્રથી શોભિત, નિતમ્બ ઉપર કટિમેખલાથી ભૂષિત, અનન્ત ધનવાળા અને દક્ષિણાવર્ત હૃદયસ્થ રોમરાજીરૂપ 'શ્રીવત્સ' જેમાંછે તેવા વક્ષઃસ્થળમાં હાર વડે તેઓ પ્રીતિ કરાવતા હતા ।।૨૮।।

અમૂલ્ય બાજૂબન્ધના મોટા મણિઓથી યુક્ત હજારો હાથોરૂપી શાખાવાળા, જેમનું મૂળ કોઈના જાણવામાં નથી તેવા, સર્પરાજના શરીરથી વ્યાપેલા સ્કન્ધવાળા, ભુવનરૂપી વૃક્ષરાજના સ્વરૂપને ધારણ કરતા હતા ।।૨૯।।

અથવા ચરાચરની સ્થિતિના આધાર રૂપ અહીંદ્ર (શેષ) ના બન્ધુ, જળમાં રહેલા-હજારો કિરીટરૂપ સુવર્ણના શિખરયુક્ત અને કૌસ્તુભ મણિથી રત્નગર્ભ એવા પર્વતરૂપે દેખાતા હતા ।।૩૦।।

વેદરૂપ ભ્રમરોની શોભાવાળી કીર્તિમય વનમાળા જેમના શ્રીકંઠમાં છે તેવા, સૂર્ય,

ચન્દ્ર, વાયુ અને અગ્નિની પણ જ્યા ગતિ નથી તેવા, ચોતરફ રહેતા મૃત્યુના સાધનરૂપ ચક્રાદિ પણ જે સ્વરૂપની પાસે જઈ શકતાં નથી તેવા, સર્વના દુઃખને હરનાર હરિને બ્રહ્માએ જોયા ।।૩૧।।

તે જ ક્ષણે બ્રહ્માજીએ નાભિથી પ્રકટેલા કમળને પોતાને, જળને, વાયુને અને આકાશને જોયાં તે જગત્ રચનાર થયા. હવેથી (ઉત્પન્ન થયેલા) ન હતા. બ્રહ્માજીની નજર લોક રચવામાં પડી ।।૩૨।।

સ કર્મબીજં રજસોપરક્તઃ પ્રજાઃ સિસૃક્ષન્નિયદેવ દુષ્ટ્વા ।।
અસ્તૌદ્વિસર્ગાભિમુખસ્તમીડ્યમવ્યક્તવર્ત્મન્યભિવેશિતાત્મા ।।૩૩।।

રજોગુણથી રંગાયેલા અને પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છાવાળા બ્રહ્મા આટલુંજ કર્મનું બીજ છે એમ જોઈને અસ્પષ્ટ માર્ગમાં અંતઃકરણ પરોવી સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૩૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (બીજા સગુણપ્રકરણનોબીજો)
''નાભિકમળમાં રહેલા બ્રહ્માજીને ભય લાગતાં
ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા'' નામનો
આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૯

તપથી પ્રસન્ન થતાં ભગવાને વર આપતાં બ્રહ્માજીએ સૃષ્ટિનો કરેલો આરમ્ભ

વિશેષ : જીવસર્ગમાં જે ભૂતસૃષ્ટિ તે કહેવાની છે. એમાં ભૂતજન્યત્વે બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. પચીશ તત્ત્વના સ્વરૂપના જ્ઞાનથી જે જ્ઞાન થાય તે 'ભૂતજન્ય' કહેવાય. તેથી આ નવમાં અધ્યાયમાં પ્રથમ બ્રહ્માજીની સ્તુતિ છે. એ પછી પ્રાર્થના છે. પછી ભગવાન્ બ્રહ્માજીને સર્વોપદેશ કરે છે. બ્રહ્માજીની સ્તુતિમાં સ્ફુટ રીતે જ્ઞાનમાર્ગનો નિર્ધાર છે. એમાં સાત શ્લોકથી જ્ઞાનનો વિષય, છ શ્લોકથી એનાં સાધન, આઠ શ્લોકથી ભગવત્સ્વરૂપ તથા વિઘ્નોનો અભાવ ચારથી તદુપયોગી બીજું પ્રકીર્ણ છે. આથી વિદુર મૈત્રેયના સંવાદની સંગતિ સ્પષ્ટ થાય છે.

જ્ઞાતોડસિ મેડદ્ય સુચિરાન્નનુ દેહભાજાં
ન જ્ઞાયતે ભગવતો ગતિરિત્યવદ્યમ્ ।।
નાડન્યત્ત્વદસ્તિ ભગવન્નપિ તન્ન શુદ્ધં
માયાગુણવ્યતિકરાદ્યદુરુર્વિભાસિ ।।૧।।

બ્રહ્માજી બોલ્યા : હે ભગવન્! ઘણા કાળે હું આપનું સ્વરૂપ આજે જાણી શક્યો. ભગવાન્‌ની ગતિ દેહધારીઓથી જાણી શકાતી નથી એ દોષ જ પુરુષમાં મુખ્ય છે. આ સર્વ જે કાંઈ દેખાય છે તે આપથી ભિન્ન નથી અને છતાં જે લૌકિક દૃષ્ટિથી દેખાય છે તે શુદ્ધ નથી. માયાના ગુણ પરસ્પર મળવાથી આપ બહુરૂપે દેખાઓ છો ।।૧।।

અજ્ઞાન જેમાંથી નિરન્તર નિવૃત્ત થઈ ગયું છે એ આપનું આ જ્ઞાનરૂપ સ્વરૂપ છે. આપે આરમ્ભમાં સત્પુરુષોના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે સેંકડો અવતારના બીજ રૂપ જે રૂપ ગ્રહણ કર્યું તે જ સ્વરૂપના નાભિકમળરૂપ ભગવાન્‌માંથી હું પ્રકટ થયો છું ।।૨।।

હે પરમ આનન્દમાત્ર! વિકાર રહિત, કોઈથી જેનું તેજ તિરોહિત થતું નથી તેવા તેજવાળા, જગતને પેદા કરનાર, એક, બ્રહ્મરૂપ તેવા હું આપને જોઉં છું. હે આત્મન્! આપ ભૂતેન્દ્રિયના આત્મારૂપ છો. હું આપને શરણે છું ।।૩।।

હે ભુવનમંગળ! આ નિશ્ચય તે (સ્વરૂપ) છે, આપની ઉપાસના કરનારા એવા અમને આપે ધ્યાનમાં અમારા કલ્યાણ માટે આપનું રૂપ બતાવ્યું તેને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ, તેનું અમે અનુવિધાન કરીએ છીએ, અસત્પુરુષોના દુ:સંગથી જે નરકમાં જનારાઓ આપના રૂપનો અનાદર કરે છે તેવા આપની આજ્ઞામાં અમે રહીએ ।।૪।।

જે કોઈ આપના ચરણકમળની કળીના વેદરૂપી વાયુના વહન કરેલા સુગન્ધને કાનનાં છિદ્ર દ્વારા સૂંઘે છે, તેને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ થવાથી એ આપના ચરણને ગ્રહણ કરે છે. હે નાથ! એના હૃદયમાંથી આપ કોઈ દિવસ ખસતા નથી ।।૫।।

ધન, દેહ, સગાઓનો ભય, શોક, ઈચ્છા, પરાભવ, વધારે પડતો લોભ અને દુ:ખનું મૂળ ''હું અને મારું'' એવો ખોટો આગ્રહ છે. એ માટેનો મિથ્યા આગ્રહ ત્યાં સુધી જ રહે છે કે જ્યાં સુધી લોક આપ અભયના ચરણકમળનું વરણ કરતા નથી ।।૬।।

આપની કથા સર્વ અશુભને મટાડનાર છે. જેની ઈન્દ્રિયો એના શ્રવણથી વિમુખ છે તેની બુદ્ધિ દૈવયોગે નષ્ટ થયેલી છે એમ જાણવું, જેનાં મન લોભથી પરાભવ પામી

લૌકિક કામસુખના અલ્પ ભોગને માટે દીન થઈ જાય છે તેઓ નિરન્તર પાપાચરણ કરે છે ।।૭।।

હે અચ્યુત ઉરુક્રમ! ક્ષુધા, તૃષા, વાત, પિત્ત, કફ, ઠંડી, ગરમી, વાયુ, વરસાદથી અને એક બીજાથી કામાગ્નિ, દુઃસહ ક્રોધ વગેરેથી વારંવાર દુઃખી થતી આ પ્રજાને જોઈને મારું દિલ સીઝી જાય છે ।।૮।।

હે ઈશ! ભગવાનની માયા ઈન્દ્રિયોના અર્થરૂપ છે. એના બળને લીધે જ્યાંસુધી મનુષ્ય આત્માની જુદાઈને જુએ છે, ત્યાં સુધી એનો આ વ્યર્થ સંસાર ક્રિયારૂપ અને અર્થરૂપ જણાય છે. એનો સામનો થઈ શકતો નથી અને સંસાર કોઈ દિવસ નિવૃત્ત થતો નથી ।।૯।।

દિવસે જેની ઈન્દ્રિયો ગૃહવ્યાપારથી થાકી જાય છે, રાત્રિમાં ખૂબ નિદ્રા લેતાં અનેક પ્રકારના મનોરથવાળાં સ્વપ્નોથી જેની નિદ્રાનો ક્ષણમાં ભંગ થાય છે અને દૈવયોગે જેની અર્થરચના ભાંગી ગઈ છે તેવા ઋષિઓ પણ જો આપની કથાથી વિમુખ રહે તો એઓ પણ આ સંસારમાં ભમ્યા કરે છે ।।૧૦।।

હે નાથ! આપની શ્રવણભક્તિથી જેને આપના માર્ગનાં દર્શન થયાં છે, પ્રેમભક્તિની ભાવનાથી જેનું હૃદયકમળ આપને બિરાજવા લાયક થયું છે, તેવાનાં હૃદયમાં આપ પધારો છો અને હે ઉરુગાય! પછી એ જેવા-જેવા રૂપની પોતાની બુદ્ધિમાં ભાવના કરે છે તેવો-તેવો દેહ અબાધિત અનુગ્રહ વડે આપ એ ભક્તોને માટે પ્રકટ કરો છો ।।૧૧।।

કામનાઓથી જેમનું હૃદય બન્ધાઈ ગયું છે તેવા દેવો ઉચિત ઉપચારોથી આપની આરાધના કરતાં હોય તો પણ આપ એમનાથી એવા પ્રસન્ન થતા નથી જેવા આપ દુષ્ટોને પ્રાપ્ત ન થાય તેવી સર્વ પ્રાણીઓ ઉપરની દયાથી થાઓ છો. આપ એક છતાં બધાં પ્રાણીઓમાં સુહૃદ અને અન્તરાત્મા રૂપે એક જ રહ્યા છો. (તેથી સર્વભૂતદયા એ પણ સર્વાત્માની જ સેવા છે) ।।૧૨।।

જો અનેક પ્રકારનાં યજ્ઞાદિ કર્મોવડે, દાનવડે, ઉગ્રતપવડે અને વ્રતાચરણવડે ભગવાન્નું આરાધન સિદ્ધ થાય તો એ સારી ક્રિયાવાળો અર્થ ગણાય, પરન્તુ જે ધર્મ આપને અર્પણ થાય એ ધર્મનો જ કોઈ કાળે નાશ થતો નથી ।।૧૩।।

વિશેષ : બીજા ક્ષરણધર્મવાળા પણ ધર્મો છે તેનું ફળ સદ્રૂપ ન ગણાય. **''ધર્મઃક્ષરતિ કીર્તનાત્'' ''અબ્દપુણ્યં વિનશ્યતિ'' ''હન્તિ પુણ્યં પુરા કૃતમ્''** (''ધર્મ કરું છું તેવું ગાયા

કરવાથી ધર્મ નાશ પામે છે'' ''વર્ષભરનું પુણ્ય નાશ પામે છે'' ''પૂર્વે કરેલા પુણ્યનો નાશ કરે છે''). ઈત્યાદિ વચનોનો વિચાર કરતાં ધર્મોનો પણ નાશ સંભવિત છે. પણ ભગવાન્‌ને અર્પણ કરાયેલા ધર્મનો નાશ થતો નથી.

જેણે નિરન્તર સ્વરૂપપ્રકાશ વડે મોહ અને ભેદનો નાશ કર્યો છે, જેની બુદ્ધિ જ્ઞાનમાં જ છે અને વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના નિમિત્ત બનેલી લીલાથી જે ક્રીડા કરે છે તેવા આપને હું આ સર્વ જીવો સહિત નમન કરું છું ।।૧૪।।

જેઓ આપનાં નામ, અવતાર, ગુણો અને કર્મોનું અન્તકાળે પરાધીન અવસ્થામાં પણ અનુકરણ કરતાં નામોનો ઉચ્ચાર કરે છે, તેઓ અનેક જન્મોનાં પાપોમાંથી મુક્ત થઈ જેનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે તેવા સત્યરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. એવા અજન્મા ભગવાન્‌ને હું શરણે જાઉં છું ।।૧૫।।

હું બ્રહ્મા, મહાદેવ અને વિષ્ણુ એવા ત્રણ દેવો જગતનાં ઉત્પત્તિ, નાશ અને પાલન કરનાર છીએ. એ ત્રણેના મૂળરૂપ આત્મા એવી પ્રકૃતિને ભેદીને મહદાદિ રૂપે જે એક હોવા છતાં અનેક રૂપે થયા તેવા, ભુવનવૃક્ષરૂપ ભગવત્સ્વરૂપને હું નમન કરું છું ।।૧૬।।

મન્મના ભવ મદ્‌ભક્તઃ વગેરે આપના વચનામૃતો દ્વારા આપે આપની પૂજા રૂપ કર્મોને જ લોકો માટે કલ્યાણકારી ધર્મ બતાવ્યો છે. પણ લોકો એ સ્વધર્મ પ્રત્યે અસાવધાન-ઉદાસીન રહે છે અને નિષિદ્ધ આચરણમાં આસક્ત છે. એમની જીવન-આશાને જે સદા સાવધાન રહી ઝટપટ કાપી નાખે છે તે કાલને નમસ્કાર હો ।।૧૭।।

અવિચળ અને સર્વ લોકને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય બ્રહ્મલોકમાં હું બે પરાર્ધ વર્ષ સુધી સ્થિતિ કરી રહું છું છતાં પણ જેનાથી ભય પામું છું અને જોડે ભગવાન્‌ની સમીપ જવાને મેં તપશ્ચર્યાદિ અનેક યજ્ઞો કર્યા છે છતાં અદ્યાપિ તપશ્ચર્યા કરું છું, તેવા એ યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા એવા આપને હું નમું છું ।।૧૮।।

પશુ, મનુષ્ય, દેવાદિ જીવયોનિમાં પોતે કરેલી જગતની મર્યાદાને જાળવવા માટે આત્માની ઈચ્છાવડે પોતાને ઈચ્છા નથી, દેહ નથી, છતાં આનન્દમય ક્રીડા કરવાને લીલાવિગ્રહ ધારણ કરે છે, તેવા પુરુષોત્તમ ભગવાન્‌ને મારા નમસ્કાર હો ।।૧૯।।

પંચપર્વવાળી અવિદ્યાને અધીન ન હોવા છતાં લોકયાત્રાને પોતાના ઉદરમાં સ્થાપન કરી ભયંકર તરંગથી શોભતા જળની અન્દર શેષરૂપ ગમતા સ્પર્શવાળી શય્યામાં સૂઈ રહી ''મારી પેઠે રહો તો જ સુખ છે'' એમ જાણે લોકને સુખનું જ્ઞાન

કરાવતા હો એમ મનુષ્યના સુખને વિસ્તારી રહો છો ।।૨૦।।

આપના અનુગ્રહને લીધે ત્રણ લોક જેની સાધન સામગ્રી છે તેવો હું બ્રહ્મા હે સ્તુતિપાત્ર! આપના નાભિકમળમાંથી થયો છું. આપના ઉદરમાં આખું વિશ્વ રહ્યું છે; આપનાં નેત્ર યોગનિદ્રાને અન્તે વિકાસ પામે છે; તેવા આપ ભગવાન્‌ને હું નમું છું ।।૨૧।।

સમસ્ત જગતના આત્મા સુહૃદ અને એક રૂપ ભગવાન્ છે તે આ છે. એ પોતાના ઐશ્વર્યાદિ ષડ્‌ગુણ રૂપ સત્ત્વ વડે એ સમસ્તની રક્ષા કરે છે. એ પ્રણત જનોની ઉપર પ્રીતિ રાખનાર ભગવાન્ મારી તરફ એવી કૃપા કરે, જેથી હું પ્રથમની પેઠે જગતને ઉત્પન્ન કરી શકું ।।૨૨।।

શરણે આવેલાને વરદાન આપનાર ગુણાવતાર ભગવાન્ પોતાની શક્તિ લક્ષ્મી વડે જે-જે ચરિત્ર કરે તે-તે ચરિત્રમાં આ જગતનો સર્જનાર એવા મારૂં ચિત્ત જોડાય છતાં, જો કે સૃષ્ટિ કરવાના કર્મમાં પાપનો સમ્બન્ધ ન થાય એ વસ્તુ અશક્ય છે પણ એ ન સમ્ભારતા મારા ભગવત્પ્રવણ ચિત્તથી એ પાપને દૂર કરે છે; ।।૨૩।।

જેની અનન્ત શક્તિઓ છે, આ જળમાં જે સદ્રૂપે બિરાજી રહ્યા છે, તેવા પુરુષના નાભિકમળમાંથી વિજ્ઞાનશક્તિવાળો હું પ્રકટ થયો છું; તેવો હું આ વિચિત્ર જગતને સરજું એમાં મને વેદનું વિસ્મરણ ન થાય એટલું માગું છું ।।૨૪।।

ઘણી દયાવાળા, વધતા પ્રેમથી મન્દ-મન્દ હાસ્ય કરતા, ઊઠીને વિશ્વનો વિજય કરવા માટે પોતાના નેત્રકમળને ખોલતા એ પુરાણ પુરુષ ભગવાન્ પોતાની મીઠી વાણી વડે અમારો ખેદ દૂર કરો ।।૨૫।।

મૈત્રેય કહ્યું : આ પ્રમાણે તપ, વિદ્યા અને સમાધિવડે પોતાના પિતાનું વાણીથી જેટલું બને તેટલું સ્તવન કરીને ખિન્નની પેઠે બ્રહ્મા વિરામ પામ્યા ।।૨૬।।

પછી બ્રહ્માજીની ઈચ્છાને મધુસૂદન ભગવાન્ જાણી ગયા અને કલ્પના નાશ સમયે જળના પ્રલયથી જે લોક ખેદ પામતા હતા તેઓની સ્થિતિ દેહમાં સારી રીતે કેમ થાય એને માટે ખેદ કરતા, જાણે બ્રહ્માનાં બધા દુઃખને દૂર કરતા હોય એમ અગાધ વાણી વડે ભગવાન્ બોલ્યા ।।૨૭-૨૮।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે વેદગર્ભ! (બ્રહ્મા), તમે આળસ ન કરો અને સર્ગનો ઉદ્યમ કરો. તમે જે માટે મને પ્રાર્થના કરો છો તે મે આગળથી જ સમ્પાદિત કરી મૂક્યું છે ।।૨૯।।

તમારે ફરીથી તપ કરવું અને ઉપાસના માટે મારા સમ્બન્ધવાળું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. આ બે કરવાથી હે બ્રહ્માજી! તમે લોકને હૃદયમાં આવરણ વિનાના જોઈ શકશો ।।૩૦।।

જો એમ કરશો તો આત્મામાં તેમજ લોકમાં ભક્તિભાવવાળા તેમજ સમાધિયુક્ત થઈ તમે ‘‘હું એ લોકમાં કેવી રીતે વ્યાપી રહેલો છું તથા મારામાં લોકો કેવી રીતે રહેલા છે’’ એ તમે જોઈ શકશો ।।૩૧।।

લાકડામાં જેમ અગ્નિ રહેલો છે તેમ સર્વ ભૂતોમાં હું રહેલો છું એવી રીતે લોકો જુએ છે ત્યારે જ એના પાપથી એઓ મુક્ત થાય છે ।।૩૨।।

આત્મા જે ભૂત, ઈન્દ્રિય, સત્ત્વાદિ ગુણ અને ચાર પ્રકારના અન્તઃકરણથી રહિત છે અને ચિદ્રૂપ છે, તેને મારી સાથે જુએ ત્યારે જ એમને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થઈ શકે છે ।।૩૩।।

અનેક પ્રકારના વિસ્તારને લઈને એને લાયક તમે બહુ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરશો તો પણ તમારા આત્મામાં ખેદ નહિ થાય એ તમારા ઉપર મારો મોટો અનુગ્રહ છે ।।૩૪।।

પ્રજાને ઉત્પન્ન કરતાં પણ તમે તમારું મન મારામાં રાખેલું હશે માટે આદિ ઋષિ એવા તમને પામી રજોગુણ બન્ધનકારક નહિ થાય ।।૩૫।।

હું ભૂત, ઈન્દ્રિય, ગુણ અને અન્તઃકરણથી યુક્ત છું એમ તમે પ્રથમ માનતા હતા. દેહધારીઓને મારું જ્ઞાન ન થઈ શકે તેવો હું છું છતાં આજ તમે મને જાણી ગયા છો ।।૩૬।।

કમળના નાળના મૂળમાં પેસીને શોધ કરતાં તમને મારા સ્વરૂપમાં સન્દેહ થયો ત્યારે જળને વિશે મેં તમને મારાં સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં નહિ ।।૩૭।।

હે પુત્ર! તમે મારી કથા અને મારા ઐશ્વર્યના લક્ષણવાળી જે સ્તુતિ કરી અને તમારી તપમાં નિષ્ઠા છે એ મારી કૃપાનું પરિણામ છે ।।૩૮।।

હું પ્રસન્ન છું. (તેમ) થાઓ. તમારું કલ્યાણ (હો), કારણ કે લોકો ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત કરવા) ની ઈચ્છાથી નિર્ગુણ (છતાં) અનન્ત ગુણવાળા તરીકે મારું વર્ણન કરતાં તમે મારી સ્તુતિ કરી. (ચિત્ત ભગવાન્‌ના ચરિત્રમાં ત્યારે જ પરોવાયેલું રહે, જ્યારે ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય, ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા છે એ કેમ ખબર પડે? ભગવાન્ જ્યારે શુભ ઈચ્છા પ્રકટ કરે ત્યારે તે પ્રસન્ન છે એમ સમજવું. સૌથી પ્રિય હોય તે શુભ

ઈચ્છા પ્રકટ કરે. સર્વથા સેવા કરવામાં આવે ત્યારે પ્રભુ પ્રિય થાય)।।૩૯।।

જેઓ નિયમ પૂર્વક આ સ્તોત્રથી મારી સ્તુતિ કરીને મારું ભજન કરશે, તેમની ઉપર સર્વ ઈચ્છિત પદાર્થોનો ઈશ્વર એવો હું તરત જ પ્રસન્ન થાઉં છું ।।૪૦।।

તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો એવો મત છે કે તળાવ, કૂવા વગેરે કરવાથી, તપશ્ચર્યા કરવાથી, યજ્ઞથી, દાનથી યોગ તથા સમાધિથી મોક્ષ વગેરે ફલ પ્રાપ્ત થતું હોય તો એવું ફળ મારી પ્રીતિ વડે જ થાય છે ।।૪૧।।

હે બ્રહ્મન્! હું આત્માઓનો આત્મા છું. ઘણા જ પ્રિય પદાર્થો કરતાં પણ અધિક પ્રિય છું. (એટલે દેહ, સ્ત્રી, પુત્રાદિમાં પ્રેમ ન કરતાં મારામાં જ પ્રેમ કરવો) માટે મારામાં પ્રીતિ કરવાને લોકો દેહાદિમાં પ્રીતિ કરે છે ।।૪૨।।

તમે વેદમય છો, તમે આત્મયોનિ છો માટે જેમ પહેલાં તમે આત્માવડે જ આત્મરૂપ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી હતી તેમ ઉત્પન્ન કરો. જે મારી સાથે ગાઢ સમ્બન્ધ વાળી પ્રજાઓ છે તે ભગવદીયોને પણ ઉત્પન્ન કરો ।।૪૩।।

તસ્મા એવં જગત્સ્રષ્ટ્રે પ્રધાનપુરુષેશ્વરઃ ।।
વ્યજ્યેદં સ્વેન રૂપેણ કઞ્જનાભસ્તિરોદધે ।।૪૪।।

મૈત્રેય કહ્યું : પોતાના સ્વરૂપવડે જગતના ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માજીને એવી રીતે જણાવી પ્રકૃતિ અને પુરુષના નિયામક પ્રભુ અન્તર્ધાન થયા ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (બીજા સગુણપ્રકરણનો ત્રીજો)
"તપથી પ્રસન્ન થતાં ભગવાને વર આપતાં બ્રહ્માજીએ
સૃષ્ટિનો કરેલો આરમ્ભ" નામનો નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો

> ભગવત્સેવા અને ભગવદ્‌ગુણગાન એ ભક્તિમયી નિષ્કામ-પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાં જાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધો બનાવી બેઠેલા 'ભક્તિ'શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

ત્રીજું કાલપ્રકરણ
અધ્યાય ૧૦
પ્રથમ કાળની ઉત્પત્તિ તથા વિસર્ગસૃષ્ટિ

વિશેષ : જગતનાં ભૂતસર્ગરૂપ બ્રહ્માજીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. એ બ્રહ્મા ભગવાન્‌ની કૃપાવાળા છે. આ બ્રહ્માજીને કાર્ય કરવામાં એ કૃપા જ કારણરૂપ છે. આ દસમાં અધ્યાયમાં કાલ વડે માત્રાપણું કહેવાય છે. આવાં મહાભૂતોનો સમ્બન્ધ છે એમ કહેવા માટે પ્રથમની કૃતિ છે. એ કૃતિ બ્રહ્માજીની છે. મૈત્રેયે બે પ્રકારની માત્રા હોવાનું કહેલું છે. તે બે પ્રકાર : ૧. ભોક્તાપણું ૨. દ્રવ્યરૂપશક્તિ.

વિદુર ઉવાચ

અન્તર્હિતે ભગવતિ બ્રહ્મા લોકપિતામહઃ ।।
પ્રજાઃ સસર્જ કતિધા દૈહિકીર્માનસીર્વિભુઃ ।।૧।।

વિદુરજી બોલ્યા : ભગવાનના અન્તર્ધાન થયા પછી સમર્થ અને લોકના પિતામહ બ્રહ્માજીએ પોતાના દેહથી અને મનથી કેટલા પ્રકારની પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી? ।।૧।।

હે ભગવન્! હે જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! મેં આપને જે પ્રશ્ન પૂછ્યા છે તેઓના જવાબ આપ અનુક્રમે કહી મારા સન્દેહને દૂર કરો ।।૨।।

સૂતજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે વિદુરજીએ કુશારુના પુત્ર મૈત્રેયને પૂછ્યું ત્યારે એ અત્યન્ત પ્રસન્ન થયા. હે ભાર્ગવ શૌનક! એ તથા પૂર્વે પૂછેલા જે પ્રશ્ન એમના હૃદયમાં રહેલા હતા તેમના ઉત્તર એ કહેવા લાગ્યા ।।૩।।

મૈત્રેય કહ્યું : બ્રહ્માજીએ ભગવાન્‌ને મનમાં પધરાવી દેવતાના* સો વર્ષ સુધી તપ કર્યુ. અજન્મા ભગવાને જ આવું તપ કરવાનું કહ્યું હતું ।।૪।।

વિશેષ : પૃથ્વી પરનું એક વર્ષ=દિવ્ય (દેવોનો) એક અહોરાત્ર. દિવ્ય ૧ વર્ષ=આપણાં લગભગ ૩૬૦ વર્ષ.

તપ કરતાં બ્રહ્માજીએ જે પદ્મમાં પોતે બેઠા હતા તે પદ્મને અને જળને તે સમયના કાળે કરેલ બળવાળા વાયુથી કમ્પતાં જોયા ।।૫।।

ત્યારે એમના વૃદ્ધિ પામતા તપ વડે તેમજ મનમાં રહેલી વિદ્યા વડે કે જેનું બળ ઘણું વધ્યું હતું, તે બ્રહ્માજી જળની સાથે કમ્પ કરનાર વાયુનું પાન કરી ગયા ।।૬।।

જે પદ્મ ઉપર બ્રહ્માજી પોતે બેઠા હતા તે આકાશમાં વ્યાપીને રહેલું હતું. એને જોઈને પોતે વિચાર કરવા લાગ્યાં કે પ્રથમ લીન થયલા લોકોને હું આ કમળ વડે ઉત્પન્ન કરીશ ।।૭।।

તેમ ભગવાન્‌ની કૃતિથી પ્રેરાયેલા બ્રહ્માજીએ એક કમળને અનેકરૂપે વિભક્ત કર્યુ. ગુણવડે એમણે ત્રણ ભાગ કર્યા અને પછી લોકવેદથી એના ચૌદ ભાગ કર્યા।।૮।।

જીવને રહેવાના સ્થાનરૂપ લોકને એટલો ચૌદભુવનરૂપ વિભાગ છે. આમાં સર્વલોક સારી રીતે રહી શકે છે. આ બ્રહ્મા સો જન્મમાં સિદ્ધ કરેલા હજાર નિષ્કામ અશ્વમેઘ યજ્ઞના ફલરૂપ છે ।।૯।।

વિદુરજીએ પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્! આપે અદ્‌ભુત કર્મવાળા અને સર્વ દુઃખને દૂર કરનાર ભગવાન્‌નું કાળરૂપ લક્ષણ કહ્યું તે કાળના સ્વરૂપને આપ યથાર્થ રૂપે અમને વર્ણવી બતાવો ।।૧૦।।

મૈત્રેયે કહ્યું : જેના વડે ગુણો પરસ્પર મળે છે, જે કોઈ પણ જાતના વિશેષ રહિત છે, જેનો છેડો નથી, તેવો પુરુષ લીલા વડે ઉપાદાન રૂપ આત્માને (કાળને) ઉત્પન્ન કરે છે ।।૧૧।।

વિશ્વ બધું બ્રહ્મોપાદાનક છે. વિષ્ણુની માયા વડે એનો ઉપસંહાર થાય છે. અસ્પષ્ટ કાળરૂપ ઈશ્વર વડે જગતની હદ બંધાય છે ।।૧૨।।

આ જગત્ જેવું અત્યારે દેખાય છે તેવું જ પહેલાં પણ હતું અને પછી પણ આવું જ રહેશે ।।૧૩।।

(એમ કાળનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ કહીને હવે આધિભૌતિક કહે છેઃ) કાળ, દ્રવ્ય અને ગુણવડે એ કાળનો પ્રતિસંક્રમ થાય છે. અર્થાત્ કાળવડે પદાર્થ પ્રવૃત્તિને પામે છે. એટલે કે દ્રવ્ય અને ગુણે પૂર્વાવસ્થાને છોડી વિકૃતાવસ્થા થાય છે. તેથી છ પ્રકારનો પ્રાકૃત અને આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ પ્રકારનો વૈકૃત મળી નવ પ્રકારનો સર્ગ થાય છે ।।૧૪।।

પ્રથમ સૃષ્ટિ મહત્તત્વની છે. આમાં આત્મામાંથી ગુણમાં વિષમભાવ થાય છે. બીજી સૃષ્ટિ અહીં અહંકારની છે, જેમાં દ્રવ્ય, જ્ઞાન અને ક્રિયાની ઉત્પત્તિ થાય છે ।।૧૫।।

ત્રીજી સૃષ્ટિ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિની છે. આમાં આકાશાદિ તન્માત્રાથી ભૂતોત્પત્તિરૂપ સૃષ્ટિ આવે છે. એ દ્રવ્યશક્તિ એટલે પરિણામવાળી છે. ચોથી સૃષ્ટિ

જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ ઇન્દ્રિયોની છે ।।૧૬।।

ઇન્દ્રિયોની દેવતાઓનો પાંચમો સર્ગ સાત્ત્વિક છે. ક્રિયાજ્ઞાનાત્મક મન પણ દેવરૂપ છે. એ સમર્થ ભગવાન્‌નો છઠ્ઠો સર્ગ તામસ છે, જે સર્ગ અજ્ઞાનરૂપ છે ।।૧૭।।

આ છ પ્રકારના સર્ગ 'પ્રાકૃત સર્ગ' કહેવાય છે. હવે હું 'વૈકૃત સર્ગ' કહું છું એ તમે સાંભળો. રજોગુણને સેવનાર, સર્વ દુઃખ દૂર કરવાની બુદ્ધિવાળા ભગવાન્‌ની આ લીલા છે ।।૧૮।।

૧. વનસ્પતિ* ૨. ઔષધિ ૩. લતા ૪. ત્વકસાર ૫. વિરુધ્ અને ૬.વૃક્ષો એ છ પ્રકારનો સ્થાવરનો સર્ગ છે. સાતમો મુખ્ય સર્ગ પ્રાણીના અન્નરૂપ છે ।।૧૯।।

વિશેષ : ૧. પીપળો, વડલો વગેરે જે મોર આવ્યા વિના જ ફળે છે. ૨. ડાંગર ઘઉં, ચણા-ફળ પાકતાં જ નાશ પામે છે. ૩. કોળાં વગેરેના વેલા, કોઈનો આશ્રય લઈને વધે છે. ૪. વાંસ વગેરે, જેનાં બીનો ઉપયોગ અન્ન તરીકે થાય છે. ૫. સોમ વગેરે વેલા, ઘાસના ભેદો વિરુદ્ધ શબ્દથી કહેવાય છે. ૬.આંબો વગેરે.

આ સર્ગને મુખ્ય કહેવાનું કારણ છે. એ મુખમાં ભક્ષ્ય તરીકે ઉપયોગી છે; ખાનારની સ્થિતિને દઢ કરનાર હોવાથી મુખ્ય છે. એ બધાં જ્ઞાન રહિત છે, અન્તઃસ્પર્શવાળા છે. એમાં કોઈ પણ જાતનું વિશેષ જ્ઞાન હોતું નથી ।।૨૦।।

તિર્યક્ (પશુપક્ષીઓનો) સર્ગ આઠમો સર્ગ કહેવાય છે. એ અઠ્ઠાવીસ પ્રકારનો છે એમાં ચાર ધર્મો મુખ્ય લક્ષણરૂપ છે. અજ્ઞાન, અત્યન્ત તમોગુણવાળાં, ઘ્રાણેન્દ્રિયથી જાણનાર અને અનુભવેલું ભૂલી જનારા ૧. અજ્ઞાન-શું કરવું અને શું નહિ તેનું જ્ઞાન નથી હોતું, પારલૌકિક જ્ઞાન પણ નથી હોતું ૨. અત્યન્ત તમોગુણ-સત્સંગ હોય તોય જ્ઞાન ન થાય તેવા. ૩. ઘ્રાણજ્ઞ-બધી ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં ખાસ કરીને નાકથી જ પદાર્થોને ઓળખે છે. ૪. હૃદ્યવેદી-પહેલાં અનુભવેલું ભૂલી જનારા, ચિન્તા રહિત થાય, ગાય, બકરી, પાડા, કાળિયાર મૃગ, ભૂંડ, રોઝ, સાબર, ઘેટાં અને ઊંટ આ નવ પશુઓ હે ઉત્તમ પુરુષ! બે ખરીવાળા (સાત્ત્વિક) છે; ગધેડો, ઘોડો, ખચ્ચર, ગૌરમૃગ, આઠપગવાળો શરભ (સિંહને પણ મારી નાખી શકે એવું આઠ પગવાળું આ શરભ અત્યારે તો નામશેષ જ છે) તથા ચમરી એ બધા એક ખરીવાળા છે. હે વિદુર! હવે પાંચ નખવાળા સાંભળો, કૂતરો, શિયાળ, વરૂ, વાઘ, બિલાડો, સસલો, શેઢાઈ, સિંહ, વાન્દરો, હાથી, કાચબો, ઘો, મગર વગેરે; કંક, ગીધ, વટ, શકરો, ભાસ, ભલ્લૂક અને મોરલો, હંસ, સારસ, ચક્રવાક, કાગડો, ઘૂડ વગેરે આકાશમાં ફરનારાં

આ બધાં આઠમા સર્ગમાં આવે છે ।।૨૧-૨૫।।

નવમી સૃષ્ટિ છે મનુષ્યોની એ એક જ જાતની છે. એનાં આહારનો પ્રવાહ ઉપરથી-મોઢાથી-નીચે જાય છે. મનુષ્યો રજોગુણપ્રધાન, કર્મપરાયણ અને દુઃખરૂપ વિષયોમાં જ સુખ માને છે ।।૨૬।।

હે સત્તમ! આ ત્રણ સર્ગ 'વૈકૃત' છે. દેવનો સર્ગ પણ 'વૈકૃત' છે. કૌમાર સર્ગ દેવ પણ હોય અને મનુષ્ય પણ હોય એમ ઉભયાત્મક હોવાથી જુદું નિરૂપણ કર્યું નથી ।।૨૭।।

દસમા દેવ સર્ગના આઠ ભેદ છેઃ ૧. દેવો ૨. પિતર અને અસુર ૩. ગન્ધર્વ અને અપ્સરા ૪. સિદ્ધો ૫. યક્ષરાક્ષસ અને ચારણ વગેરે આ દેવસર્ગમાં છે; ।।૨૮।।

૬. ભૂત, પ્રેત અને પિશાચ ૭. વિદ્યાધર ૮. કિન્નર વગેરે. આ પ્રમાણે હે વિદુરજી! બ્રહ્માજીના કરેલા દસ સર્ગ મેં તમને કહ્યા ।।૨૯।।

એવં રજઃપ્લુતઃ સ્રષ્ટા કલ્પાદિષ્વાત્મભૂર્હરિઃ ।।
સુજત્યમોધસંકલ્પઃ આત્મૈવાઽઽત્માનમાત્મના ।।૩૦।।

હવે હું તમને વંશો અને મન્વન્તરો કહીશ. આવી રીતે પ્રકટ થયેલા હરિ રજોગુણમાં વ્યાપ્ત થઈને અમોઘ સંકલ્પવાળા હોવાથી તથા પોતાના સ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી એ જ બધાના સ્રષ્ટા છે ।।૩૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (ત્રીજા કાલપ્રકરણનો પહેલો)
''પ્રથમ કાળની ઉત્પત્તિ તથા વિસર્ગસૃષ્ટિ'' નામનો
દશમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

દક્ષિણા સ્વીકારીને, ફંડ-ફાળા માટે કે મૃતકના ઉદ્ધાર અર્થે યોજાતી ભાગવતકથાના આયોજનની ગુરુએ આજ્ઞા આપવી કે તેમાં હાજરી આપવી તે શ્રીમહાપ્રભુજીનો દ્રોહ છે, પાપ છે.

અધ્યાય ૧૧
કાલના સ્થૂલસૂક્ષ્મ રૂપનું વર્ણન

વિશેષ : આમાં કારણનું સ્વરૂપ દેખાડવામાં આવે છે. એમાં સર્ગની ઈન્દ્રિયો તે પણ એક કાળનું રૂપ છે. એનું આધ્યાત્મિક રૂપ ત્રણ પ્રકારનું છે. તેથી જ કાળ એ પણ ભગવાન્નું જ એક રૂપ છે એમ કહેવામાં આવે છે, કાળ ધર્મરૂપે ગતિ કરે છે; એ બ્રહ્માને પામે છે. સૂર્ય એ પણ એક કાળનું સ્વરૂપ છે. એ સૂર્ય ઊગે છે ને જળમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યારે એ આકાશમાં હોય છે, ત્યારે દેખાય છે; જળમાં પ્રવિષ્ટ દેખાતો નથી. એટલે દેખાવાથી અને ન દેખાવાથી દિવસ અને રાત્રિ એમ ભેદ થાય છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

ચરમઃ સદ્વિશેષાણામનેકોડસંયુતઃ સદા ।।
પરમાણુઃ સ વિજ્ઞેયો નૃણામૈક્યભ્રમો યતઃ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : જેનો ભાગ પડી ન શકે કે કોઈની સાથે પણ ન જોડાય તેવી સદ્વસ્તુનું નામ ‘પરમાણું’ મનુષ્યોને (આત્માસાથે દેહના) એક પણાનો ભ્રમ થાય છે ।।૧।।

સ્વરૂપમાં રહેલા સત્ પદાર્થની જ જે એકતા. જેના સમ્બન્ધમાં ‘‘આ અમુક પદાર્થ છે’’ એવી બુદ્ધિ થતી નથી (અને) જે ભેદરહિત છે તે પરમ મહાન ।।૨।।

હે ઉત્તમ પુરુષ! એ પરમાણુ અને પરમ મહાન કાળની સ્થૂલતા અને સૂક્ષ્મતાનું અનુમાન કરી લેવું. ભગવાન્ સર્વરૂપ છે તેથી પરમાણુ અને પરમ મહાન એનાથી ભિન્ન નથી, છતાં પદાર્થ ભેદથી કાળનો વિભાગ થઈ શકે છે. તેથી સૂક્ષ્મકાળ, મહાન કાળ એવો વ્યવહાર થાય છે (એ કાળ [1]અવ્યક્ત હતો તે [2]વ્યક્તને ભોગવનાર થાય છે) ।।૩।।

વિશેષ : ૧. અવ્યક્ત=ન જણાય તેવો. ૨. વ્યક્ત=જણાય તેવો.

જે પરમાણુપણાનો માત્ર ભોગ કરે તે સમય ખરેખર પરમાણુ, જે આખા બ્રહ્માંડને ભોગવે તે કાળ પરમ મહાન કહેવાય. સૂર્ય જેટલા સમયમાં પરમાણુ જેટલો ચાલે તે કાળ ‘પરમાણુ’ કહેવાય; બે પરમાણુ કાળને ‘ત્રસરેણુ કાળ’ કહેવાય. ત્રસરેણુ બારીમાંથી આવેલાં સૂર્યનાં કિરણોના પ્રકાશમાં ઉડતું દેખાય છે. આ ત્રસરેણુઓ આકાશમાં જ રહે છે, પૃથ્વી ઉપર પડતા નથી ।।૪-૫।।

ત્રણ ત્રસરેણુ ભોગવે તેટલો કાળ ‘ત્રુટિ’; સો ત્રુટિને ભોગવે તે ‘વેધ’; ત્રણ વેધને ભોગવે એ ‘લવ’; ત્રણ લવને ‘નિમેષ’; ત્રણ નિમેષને ‘ક્ષણ’; પાંચ ક્ષણને ‘કાષ્ઠા’; પન્દર કાષ્ઠાને ‘લઘુ’; પન્દર લઘુને ‘નાડિકા’; બે નાડિકાને એક ‘મુહૂર્ત’; અને છ નાડિકાને એક ‘પ્રહર’ અથવા યામ કહેવાય છે, માણસો આને ‘પહોર’ કહે છે ।।૬-૮।।

પાંચ ચણોઠી અને સોળ માસાનો એક ‘સુવર્ણ’; ચાર સુવર્ણનો એક ‘પલ’; એવા છ પલ ત્રામ્બાનું પાત્ર બનાવીને ચાર માસા સોનાનો ચાર આંગળનો તાર થાય તેટલા અવકાશનું છિદ્ર કરવામાં આવે અને એને જળમાં તરતું મૂકવામાં આવે તો એ ભરાય અને જળમાં ડૂબી જાય એટલા સમયને ‘નાડી’ કે ‘ઘડી’ કહેવામાં આવે છે ।।૯।।

હે માનદ! ચાર પ્રહરની રાત્રિ અને ચાર પ્રહરનો દિવસ મળી એક ‘દ્વિવસ’ થાય છે. એવા પન્દર દિવસનું ‘પખવાડિયું’ કહેવાય. એના શુકલ અને કૃષ્ણ એવા બે ભેદ છે ।।૧૦।।

એ બે પક્ષનો એક ‘માસ’ થાય છે. આ બે પક્ષ કહ્યા તે પિતૃઓના દિવસ અને રાત્રિરૂપ* છે. બે માસની એક ઋતુ કહેવાય; છ માસનું ‘અયન’. આવાં અયન દક્ષિણ અને ઉત્તર બે પ્રકારનાં છે ।।૧૧।।

વિશેષ : ચન્દ્રની પન્દર કલામાં જ્યારે સૂર્ય પ્રવેશ કરે ત્યારે રાત થાય છે, કારણ કે સૂર્યની આડે ચન્દ્ર આવી જાય છે. સૂર્ય ન દેખાય તે જ રાત કહેવાય છે. જેમ આપણે પૃથ્વીનું વ્યવધાન માનીએ છીએ, તેમ પિતૃઓ જલનું વ્યવધાન માને છે. જેમ આપણે ચન્દ્ર દેખાતો હોય કે ન દેખાતો હોય એની દરકાર નહિ પણ સૂર્યના ઉદય અને અસ્ત ઉપર આધાર રાખીએ, તેમ પિતૃઓને સૂર્ય હોય કે ન હોય એની દરકાર નથી પણ ચન્દ્રના ઉદય અસ્ત ઉપર એમને સ્વનિર્વાહનો આધાર છે. સૂર્ય ચન્દ્રની કલામાં પ્રવેશ કરે ત્યારથી ચન્દ્રની કલા વધવા લાગે, સૂર્ય તેમાંથી નીકળતો જાય તેમ ચન્દ્રની કલા ક્ષીણ થતી ચાલે. સૂર્ય નીકળે ત્યારથી દિવસ. અમાવસ્યાની રાત અને દિવસ એના ભોજનનો કાળ છે. પૂર્ણિમાએ તો એ તૃપ્ત થઈને સૂઈ રહે છે. આ પ્રમાણે પિતૃઓનાં રાતદિવસની વ્યવસ્થા છે. કૃષ્ણપક્ષ અને શુકલપક્ષને પિતૃઓના અહોરાત્ર કહ્યા છે.

અયન દેવોના રાત્રિદિવસરૂપ છે. બાર માસનો એક ‘વત્સર’ ગણાય છે. આ પ્રમાણે સો વર્ષ થાય એ મનુષ્યનું પરમ આયુષ ગણાય છે ।।૧૨।।

ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓના ચક્રમાં રહેલ સમર્થ, (સૂર્ય) સાવધાન રહી એક વર્ષ પૂરું થતાં પરમાણુથી આરમ્ભી (ચક્રની) આસપાસ ફરે છે અને જગતનો ભોગ કરે છે ।।૧૩।।

એ સંવત્સર, પરિવત્સર, ઈડાવત્સર, અનુવત્સર અને વત્સર એવા હે વિદુર! વર્ષના પાંચ ભેદ છે ।।૧૪।।

એ સંવત્સરાત્મક કાળ પોતાની શક્તિવડે બીજમાંથી અંકુરાદિને અનેક રૂપે ઉત્પન્ન કરે છે. પૃથ્વાદિ ભૂતોના ભેદોને પાડે છે. યજ્ઞાદિવડે સ્વર્ગાદિને આપે છે. એવા સૂર્યનારાયણાત્મક કાળની પૂજા કરો, કારણ કે પૃથ્વીમાંથી અન્નાદિ ઔષધિ વગેરે આપીને એ જ પોષણ કરે છે. યજ્ઞાદિ સ્વર્ગાદિને આપનાર પણ એ જ છે. એને ભૂલવાથી કૃતઘ્નતા થાય; માટે એને પ્રસન્ન કરવા ।।૧૫।।

વિદુરજીએ કહ્યું : હે મૈત્રેય! આપે પિતૃ, દેવ અને મનુષ્યનું આયુષ્ય કહ્યું, પરન્તુ જે કલ્પના અન્તમાં રહે છે તેની કેવી ગતિ થાય છે એ આપ કહો ।।૧૬।।

ભગવાન્ કાળની ગતિને જાણનાર આપ જ છો. વળી જેઓ ધીર પુરુષો છે તેઓ પોતાની યોગસિદ્ધ જ્ઞાનદષ્ટિવડે આખા વિશ્વને નિઃસન્દેહ જોઈ શકે છે ।।૧૭।।

મૈત્રેય કહ્યું : સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કળિયુગ એ ચારે યુગ સન્ધ્યા અને સન્ધ્યાશ સહિત દેવતાનાં બાર હજાર વર્ષો કહેવાય છે ।।૧૮।।

એમાં ચાર હજાર વર્ષનો સત્યયુગ, ત્રણ હજારનો ત્રેતા, બે હજારનો દ્વાપર અને એક હજારનો કલિયુગ છે અને હજારની સંખ્યાથી બમણા-સો સન્ધ્યા અને સન્ધ્યાંશના ગણાવાથી બાર હજાર વર્ષ સમ્પૂર્ણ થાય છે* ।।૧૯।।

વિશેષ : સત્યયુગમાં ૪૦૦૦ દિવ્ય વર્ષ યુગનાં અને ૮૦૦ સન્ધ્યા અને સન્ધ્યાંશનાં આ પ્રમાણે ૪૮૦૦ વર્ષ થાય છે. આ જ પ્રમાણે ત્રેતામાં ૩૬૦૦, દ્વાપરમાં ૨૪૦૦ અને કલિયુગમાં ૧૨૦૦ દિવ્ય વર્ષ થાય છે. મનુષ્યોનું એક વર્ષ દેવતાઓનો એક દિવસ હોય છે, તેથી દેવતાઓનું એક વર્ષ મનુષ્યોનાં ૩૬૦ વર્ષ બરાબર થયું, આ પ્રમાણે, મનુષ્યોનાં માપથી કલિયુગમાં ૪,૩૨,૦૦૦ વર્ષ થયાં એનાથી બમણાં-૮,૬૪,૦૦૦ વર્ષ દ્વાપરમાં, ત્રણ ગણા-૧૨,૯૬,૦૦૦-વર્ષ ત્રેતામાં અને ચાર ગણાં ૧૭,૨૮,૦૦૦ વર્ષ સત્યયુગનાં થયાં. ચતુર્યુગી ચારેય યુગનાં કુલ માનવી (મનુષ્યોનાં) વર્ષ, ૪૩,૨૦,૦૦૦ થયાં.

સન્ધ્યા અને સન્ધ્યાંશ એ બેઉની વચ્ચેનો કાળ એ ‘યુગ’ કહેવાય છે. યુગને કહેવડાવનાર ધર્મ છે. તે-તે ધર્મોની ઉપાધિથી તે-તે યુગનું નામ પડે છે ।।૨૦।।

સત્યયુગમાં ચાર પગવાળો ધર્મ મનુષ્યને અનુસરે છે. બીજા યુગોમાં અધર્મ વધવાથી એક-એક ચરણ ક્ષીણ* થતો ચાલે છે ।।૨૧।।

વિશેષ : કાલની પ્રેરણાથી ધર્મ પ્રવર્તે છે. એ કૃત(સત્ય) યુગમાં સમ્પૂર્ણ પ્રવર્ત્યો ત્યારે ચારે વર્ણો રહ્યા. ત્રેતાયુગ આવ્યો એમાં અધર્મની પ્રવૃત્તિથી એક પાદ ધર્મનો ક્ષીણ થયો એટલે ચાર વર્ણો હતા તેમાંથી બ્રાહ્મણવર્ણની ક્ષતિ થઈ. દ્વાપર યુગમાં ક્ષત્રિયો ન રહ્યા અને કળિયુગમાં વૈશ્યો ન રહ્યા. કળિમાં કેવળ શૂદ્રો જ રહ્યા. જ્યારે ધર્મ કમજોર થાય છે ત્યારે વર્ણમાં અધર્મ પ્રવેશ કરી ધર્મથી ચ્યુત કરે છે. ત્યારે એ વર્ણ અધર્મ કરવાથી વર્ણચ્યુત થાય છે. તેથી જ **કલિદાવાનલેનૈવ સાધનં ભસ્મતાં ગતમ્** (કળિયુગરૂપી દાવાનળથી સાધન નાશ પામ્યા છે) એમ કહ્યું છે; ત્યારે ભક્તિથી જ જીવની કૃતાર્થતા થઈ શકે, વૈદિક ધર્મો તો અધર્મ વધવાથી શુદ્ધ ન રહ્યા, તેથી ફલ આપવામાં સમર્થ નથી. જ્યાં બ્રાહ્મણ સિવાય કોઈને મુક્તિ નથી એ બ્રાહ્મણ જ બીજા યુગથી નષ્ટ થયો ત્યાં મુક્તિની આશા કેવી?

ચાર યુગ એક હજાર વાર જાય ત્યારે એ કાળ ત્રણ લોકની બહાર રહેનારનો એટલે કે મહર્લોકથી બ્રહ્મલોક સુધીમાં રહેનારનો એક દિવસ ગણાય. એવી રીતે એટલા સમયની એક રાત્રિ. ભાઈ, આવી રાતમાં જગતને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માજી શયન કરે છે ।।૨૨।।

અરુણોદયથી બ્રહ્માજી લોકને સરજે છે. દિવસ પૂરો થાય ત્યાં સુધી સૃષ્ટિ ચાલે છે. બ્રહ્માજીના એક દિવસમાં ૧૪ મનુઓ થાય છે. અર્થાત્ ધર્મના રક્ષકપણાથી લોકો ૧૪ મનુઓનો સ્વીકાર કરે છે ।।૨૩।।

ચાર યુગ એકોતેર વાર જાય એટલો કાળ એક મનુ અધિકાર ભોગવે છેઃદરેક મન્વન્તરમાં જુદા-જુદા મનુ, એના પુત્રો, ઋષિઓ, દેવો અને ઈન્દ્ર અને તેમના અનુયાયી ગન્ધર્વ વગેરે પણ સાથે-સાથે પોતાનો અધિકાર ભોગવે છે, અંશાવતાર થાય છે પણ એ બધાની સાથે નથી થતો ।।૨૪।।

ત્રણ લોકમાં તો બ્રહ્માના એક દિવસમાં સૃષ્ટિ થાય છે અને રાત્રિમાં શયન કરે છે ત્યારે એ નાશ પામે છે માટે એ 'દૈનન્દિન સર્ગ' કહેવાય છે. એમાં પશુ માણસ પિતૃ અને દેવતાની ઉત્પત્તિ કર્મોવડે થાય છે ।।૨૫।।

મન્વન્તરોમાં ભગવાન્ પોતાનાં સ્વરૂપોવડે શુદ્ધ સત્ત્વને ધારણ કરે છે અને મન્વાદિમાં પોતાનું પરાક્રમ રાખીને એના દ્વારા વિશ્વની રક્ષા કરે છે ।।૨૬।।

જ્યારે ભગવાન્ સંહારની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે એ તમોગુણને ગ્રહણ કરીને શયન

કરે છે તમવડે પરાક્રમને રોકતાં બધું કાળવડે ભગવાન્‌માં આવી જાય છે, ત્યારે ભગવાન્ સાંયકળ સમયે કાંઈ બોલ્યા વગર ઉદાસીન રહે છે ।।૨૭।।

ભૂ આદિ ત્રણ લોકો બળી જાય છે, ત્યારે સૂર્યચન્દ્ર વગરની રાત્રિ પ્રવર્તે છે ।।૨૮।।

પછી સંકર્ષણના મુખના અગ્નિવડે ત્રણ લોક બળી જાય છે. એ અગ્નિનો તાપ મહર્લોકને લાગતાં ત્યાં રહેનાર ભૃગુ આદિ મુનિઓ મહર્લોકથી જનલોકમાં જાય છે ।।૨૯।।

કાળથી પ્રેરાયેલા અને પ્રચંડ પવનને લીધે જેના તરંગો ઊછળી રહ્યા છે તેવા કલ્પના અન્તે વૃદ્ધિ પામેલા સમુદ્રો ત્રણ લોકને ડુબાડી દે છે ।।૩૦।।

એ જલની અન્દર અનન્તની શય્યા ઉપર હરિ ભગવાન્ પોઢે છે, ત્યારે જનલોકના નિવાસીઓ એમની સ્તુતિ કરે છે. ભગવાન્ યોગનિદ્રાવડે આંખોને બન્ધ કરીને પોઢે છે ।।૩૧।।

આવી રીતે કાળની ગતિથી જણાતાં રાત્રિ અને દિવસો જતાં આ બ્રહ્માજીને સો વર્ષનું પૂર્ણ આયુષ્ય પણ ઓછું લાગે છે. એને થાય છે કે જો વધારે વાર જીવું તો કાંઈક વિશેષ કાર્ય કરું ।।૩૨।।

એ બ્રહ્માજીનું અડધું આયુષ્ય એટલે પરાર્ધ જેટલો કાળ, તેમાં પ્રથમ પરાર્ધ ગયો છે. હાલ બીજો પરાર્ધ જાય છે ।।૩૩।।

પૂર્વપરાર્ધમાં પહેલો 'બ્રાહ્મ'કલ્પ થયેલો ત્યારે ભગવાન્‌સ્વયં બ્રહ્મા થયા હતા માટે એને 'બ્રાહ્મકલ્પ'કહેવામાં આવે છે. એ પરાર્ધના અન્તમાં જે કલ્પ થયો તે 'પાદ્મકલ્પ'કહેવાય છે. એ સમયે ભગવાનના નાભિકમળમાંથી લોકરૂપી કમળ થયું હતું ।।૩૪-૩૫।।

હે ભારત! આ બીજા પરાર્ધનો પ્રથમ કલ્પ છે તે 'વારાહકલ્પ' કહેવાય છે. એ કલ્પમાં ભગવાને વરાહરૂપ ધારણ કર્યું હતું ।।૩૬।।

જે કોઈ રીતે કહી શકતું નથી, જેનો આદિ કે અન્ત નથી, જે જગતના આત્મારૂપે છે, તેવા અક્ષરનો એ દ્વિપરાર્ધ કાળ 'નિમેષ' મનાય છે ।।૩૭।।

પરમાણુથી લઈને બે પરાર્ધ સુધીનો કાળ બધા દેહાભિમાનીનો ઈશ્વર છે; તો પણ એ કાળ અક્ષરને પોતાનું પરાક્રમ બતાવી શકતો નથી. જેમાં કાળનું બળ ચાલે નહિ તે જ ઈશ્વર, બીજો ઈશ્વર ગૌણ ।।૩૮।।

દસ ઈન્દ્રિયો, મન અને પાંચ તન્માત્રા એમ સોળ વિકાર સહિત આ બ્રહ્માંડરૂપ કોશ બહારથી પચાસ કરોડ યોજનના વિસ્તાર વાળો છે ।।૩૯।।

ઘડામાં જેમ પરમાણુ હોય તેમ ભગવાનના રોમકૂપમાં રહેલો આ અંડ અનેક અંડો સાથે રહેવાથી પરમાણુ જેવો દેખાય છે ।।૪૦।।

તદાહુરક્ષરં બ્રહ્મ સર્વકારણકારણમ્ ।।
વિષ્ણોર્ધામ પરં સાક્ષાત્પુરુષસ્ય મહાત્મનઃ ।।૪૧।।

જેના રોમકૂપમાં એવાં અનન્ત બ્રહ્માંડ ઊડ્યા કરે છે તેવું આ અક્ષરબ્રહ્મ છે. એ સર્વના કારણોનું કારણ છે. મહાત્મા એવા સાક્ષાત્ પુરુષ વિષ્ણુ (વ્યાપક) છે તેનું તે ધામ છે ।।૪૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (ત્રીજા કાલપ્રકરણનો બીજો)
''કાળના સ્થૂળસૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું વર્ણન''નામનો
અગિયારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ચોથું જીવપ્રકરણ

અધ્યાય ૧૨

બ્રહ્માજીએ સનકાદિને ઉત્પન્ન કર્યા તેનું વર્ણન

વિશેષ : આ બારમાં અધ્યાયમાં બુદ્ધિનું નિરૂપણ છે. આ બુદ્ધિ આઠ પ્રકારની છે. પહેલી પ્રાકૃત બુદ્ધિ તમિસ્રાદિ પ્રકારની છે; બીજી બુદ્ધિ જ્ઞાનનિષ્ઠા છે; તેમાં સનકાદિકે આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો માટે એ બુદ્ધિ સદોષ છે; ત્રીજી બુદ્ધિ અહંરૂપા છે. એ જો કૃષ્ણની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં હોય તો શ્રેષ્ઠ ગણાય. ચોથી બુદ્ધિ દોષવાળી છે; પાંચમી બુદ્ધિ લોકમાં વ્યામોહ કરનાર છે; વેદના અભ્યાસરૂપ બુદ્ધિ છઠ્ઠી છે; કર્મ દેવતારૂપી બુદ્ધિ સાતમી છે; એ યોગ અને ઉપાસનાના વિષયરૂપ હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે; આઠમી બુદ્ધિ સૌથી ઉત્તમ છે. એના દેખતાં મનુ એ હરિની ક્રીડાથી ઈચ્છાને પૂર્ણ કરનારી છે. એમ ભૂત, માત્રા, ઈન્દ્રિયો અને બુદ્ધિથી ઉત્પત્તિમાં ઉપયોગવાળી બુદ્ધિનું આ અધ્યાયમાં વર્ણન છે. જ્ઞાનમાં બે કોટી છે; એક વિષય અને બીજો પુરુષ. પુરુષમાં બોધક નેત્ર અને વિષયમાં વ્યાપ્ત તેજ જોઈએ. એ બન્ને ન હોય તે અન્ધતામિસ્ર. આત્મામાં નહિ પણ વિષયમાં મોહ તે તામિસ્ર. વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણ્યા છતાં એમાં ઐક્ય-બુદ્ધિ એટલે ''દેહ હું છું'' એવી સમજણ રાખવી એનું નામ જ મહામોહ. મોહ ''એટલે આ મારું છે'' એવી

મમતા. ‘‘હું કોણ છું’’ એ ન જણાય એનું નામ જ તમ. અજ્ઞાનની પાંચ વૃત્તિઓ છેઃતમ, અવિવેક, મોહ, અન્તઃકરણ વિભ્રમ અને મહામોહ.

મૈત્રેય ઉવાચ

ઈતિ તે વર્ણિતઃ ક્ષત્તઃ કાલાખ્યઃ પરમાત્મનઃ ।।
મહિમા વેદગર્ભોઽથ યથાસ્રાક્ષીન્નિબોધ મે ।।૧।।

મૈત્રેય બોલ્યા : હે વિદુર! એ પ્રમાણે પરમાત્માનું કાળરૂપ માહાત્મ્ય મેં તમને કહી બતાવ્યું હવે બ્રહ્માજીએ સૃષ્ટિ શી રીતે કરી એનો પ્રકાર તમને કહું એ તમે મારી પાસેથી જાણો ।।૧।।

બ્રહ્માજીએ પ્રથમ પાંચ અજ્ઞાનની વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન કરી. એની અધિષ્ઠાત્રી દેવતારૂપ અન્ધતામિસ્ર, તામિસ્ર, મહામોહ, મોહ અને તમ છે ।।૨।।

આવી પાપી સૃષ્ટિને જોઈને બ્રહ્માજી પોતે ખુશ ન થયા. પાપથી આવી જ સૃષ્ટિ થાય એમ જાણી એમણે ભગવાનનું ધ્યાન કરીને મનને શુદ્ધ કર્યું અને શુદ્ધ મનવડે બીજી સૃષ્ટિ કરી ।।૩।।

સનક, સનન્દન, સનાતન અને સનત્કુમાર એવા ચાર કુમારોને એમણે ઉત્પન્ન કર્યા. એ બ્રહ્મચારી, મૌન ધારણ કરનારા અને ક્રિયારહિત હતા ।।૪।।

બ્રહ્માજીએ કુમારોને આજ્ઞા કરીઃ‘‘હે પુત્રો! પ્રજા ઉત્પન્ન કરો’’.પરન્તુ એ કુમારો ભગવત્પરાયણ અને મોક્ષધર્મવાળા હોવાથી એમણે બ્રહ્માજીની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાની ઈચ્છા ન કરી. એથી આજ્ઞા ન ઉઠાવવામાટે બ્રહ્માજીએ પોતાનું અપમાન થયેલું માન્યું. એનાથી એમને ક્રોધ થયો. એને રોકવાનો એમણે આરંભ કર્યો ।।૫-૬।।

એમણે બુદ્ધિથી ક્રોધને રોક્યો, છતાં બ્રહ્માજીની ભ્રૂકુટિમાંથી તત્કાળ કાંઈક કાળો અને રાતો એવો કુમારરૂપે ક્રોધ પ્રક્ટ થયો ।।૭।।

આધિદૈવિક દેવોમાં એ પ્રથમ થયેલ હોવાથી એ ‘ભવ’ કહેવાયા. એ રોવા લાગ્યા અને બ્રહ્માજીને કહેવા લાગ્યા :‘‘હે ધાતા! મારું નામ પાડો; મને રહેવાનું સ્થળ આપો; આપ જગતના ગુરુ હોવાથી આપની પાસે હું આ માગું છું તો એ મને આપો’’ ।।૮।।

ભવનાં એવાં વચન સાંભળી પદ્મમાંથી થયેલા ભગવાન્ બ્રહ્માજી એના વચનનું પરિપાલન કરીને સુન્દર વાણીવડે ‘‘હું એ બધું કરું છું તું રુદન ન કર’’ એમ

બોલ્યા ।।૯।।

હે દેવમાં શ્રેષ્ઠ તું દુઃખી બાળકની પેઠે રોયો એથી લોકો તને 'રુદ્ર' કહેશે ।।૧૦।।

હૃદય, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તપ એટલાં તારે માટે મેં સ્થાન પ્રથમથી જ નક્કી કરી રાખ્યાં છે ।।૧૧।।

તેથી મન્યુ, મનુ, મહેશાન, મહાન, શિવ, ક્રતુધ્વજ, ઉગ્રેરેતા, ભવ, કાળ, વામદેવ અને ધૃતવ્રત તારાં નામ થશે. હે રુદ્ર! ધી, વૃત્તિ, ઉશના, ઉમા, નિયુતસર્પિ, ઈલા, અમ્બિકા, ઈરાવતી, સુધા, દીક્ષા અને રુદ્રાણી એ અગિયાર તારી સ્ત્રીઓ થશે એ નામ અને એ સ્ત્રીઓ અને ઉપર કહેલાં સ્થાનોને તું ગ્રહણ કર. તું પ્રજાપતિ હોવાથી બહુ પ્રજાને ઉત્પન્ન કર ।।૧૨-૧૪।।

નીલલોહિત રુદ્રને ગુરુ બ્રહ્માજીએ આજ્ઞા કરી ત્યારે ભગવાન્ નીલલોહિતે પોતાનાં બળ, આકાર અને સ્વભાવને અનુસરીને પોતાના જેવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી ।।૧૫।।

રુદ્રે ઉત્પન્ન કરેલી રુદ્રપ્રજા જગતને ગળવા લાગી. એવા અસંખ્ય રુદ્રગણોને જોઈને પ્રજાપતિને શંકા થઈ ।।૧૬।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું, હે દેવોત્તમ! આવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું બસ કરો, કારણ કે ભયંકર આંખોથી એ દિશાઓ સાથે મને પણ બાળી મૂકે છે ।।૧૭।।

તારું કલ્યાણ થાઓ. સર્વને સુખ થાય એવું તપ કરવાનો વિચાર રાખો. જો તમે ધારતા હો કે પ્રથમ જેવું હતું એવું જ જગત્ કરવું છે તો-તો એ તપથી જ થઈ શકશે ।।૧૮।।

પરમ તેજોમય અને સર્વ ભૂતના હૃદ્યાકાશમાં બિરાજે છે અને જે ઈન્દ્રિયોથી પર છે તેવા ભગવાન્‌ને મેળવવા હોય તો પુરુષ એ તપવડે જ આસાનીથી મેળવી શકે છે ।।૧૯।।

મૈત્રેય બોલ્યા : જ્યારે બ્રહ્માજી એવું બોલ્યા ત્યારે ''હે વાણીના પતિ! આપ કહો છો એ યોગ્ય છે. આપ કહો છો તેમ જ હું કરીશ''. એમ કહી નીલલોહિતે બ્રહ્માજીની પરિક્રમા કરી તપશ્ચર્યા કરવા વનમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૨૦।।

ભગવાન્‌માં સરજવાની જે શક્તિ છે તે જ શક્તિ પુત્ર હોવાથી બ્રહ્માજીમાં આવી છે. એમણે સૃષ્ટિ કરવાનો વિચાર કરતાં લોકની પરમ્પરાના કારણરૂપ દસ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા ।।૨૧।।

મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, ભૃગુ, વસિષ્ઠ, દક્ષ અને નારદએ નામના દસ પુત્રો થયા ।।૨૨।।

નારદજી ખોળામાંથી, દક્ષ અંગૂઠામાંથી, વસિષ્ઠ પ્રાણમાંથી, ભૃગુ ત્વચામાંથી, ક્રતુ હાથમાંથી, પુલહ નાભિમાંથી, પુલસ્ત્ય બેઉ કાનમાંથી, અંગિરા મુખમાંથી, અત્રી આંખમાંથી અને મરીચિ મનમાંથી મનમાંથી એમ દશ પુત્રો બ્રહ્માજીના શરીરના અવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થયા ।।૨૩-૨૪।।

જેનાથી સ્વયં નારાયણ પ્રકટ થાય છે તેવો ધર્મ જમણા સ્તનથી ઉત્પન્ન થયો. લોકને ભય કરનાર મૃત્યુ જેનાથી થાય તેવો અધર્મ પીઠમાંથી ઉત્પન્ન થયો ।।૨૫।।

હૃદયથી કામ, ભ્રૂકુટિથી ક્રોધ, નીચલા હોઠથી લોભ, મુખથી વાણી, ઈન્દ્રિયથી સમુદ્રો અને અસ્થિર સ્વભાવવાળી અને તેથી આશ્રય વિનાની ગુદામાંથી વિનાશ ઉત્પન્ન થયો ।।૨૬।।

દેવહૂતિના સમર્થ પતિ કર્દમ છાયામાંથી ઉત્પન્ન થયા. જ્યારે બ્રહ્માજી* વિશ્વ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા ત્યારે એમનાં મન અને દેહથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થયું।।૨૭।।

વિશેષ : બ્રહ્માજી સૃષ્ટિ કરે છે. તેમાં પ્રથમ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યાની સૃષ્ટિ કહી; ત્યાર બાદ અભિમાનની સૃષ્ટિમાં રુદ્રની ઉત્પત્તિ કહી. હવે સરસ્વતીરૂપે વાણીની ઉત્પત્તિ કહે છે. સામાન્ય રીતે એમ બધા ધારે છે કે, બ્રહ્માજીને સરસ્વતી નામની પુત્રી હતી; તેમાં એમને કામભાવના થઈ અને એની પાછળ એ દોડ્યા ત્યારે એમની લોકમાં નિન્દા થઈ. આ વાત માનવા જેવી નથી; પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી તો એને પ્રાકૃત વાણી કહે છે. યજ્ઞાત્મક બ્રહ્માજી દેવરૂપ અલૌકિક વાણીનો ઉપયોગ કરે એ અનુચિત ગણાય એમ બ્રહ્મપુત્રોનું કહેવું થતાં બ્રહ્માજીએ એ વાણીનો ત્યાગ કર્યો. આ પ્રસંગમાં માત્ર કહેવાનું રૂપક, કામી પુરુષ જેમ કોઈ નાયિકામાં પ્રવૃત્ત થતો હોય તેવું છે. નિરુક્તકાર યાસ્ક મુનિનો પણ આવો મત છે. વળી વાણીને અંગો હોતાં નથી. તેથી અહીં લૌકિક કામનો સંભવજ નથી; એમ શ્રીમહાપ્રભુજીનો અભિપ્રાયજ અહીં માનવો યોગ્ય છે.

કોમળ અંગવાળી, મનને હરણ કરતી એવી કામના વગરની પુત્રીરૂપ વાણીમાં હે વિદુર! બ્રહ્માજી કામનાવાળા થયા અને એમાં ભોગની ઈચ્છા કરી એમ અમે સાંભળ્યું છે ।।૨૮।।

બ્રહ્માજીને અધર્મમાં બુદ્ધિ થઈ એ જોઈને, મરીચિ વગેરે મુનિઓ ''અમે કહીશું તો માનશે'' એવા વિશ્વાસથી પિતાને બોધ કરવા લાગ્યા ।।૨૯।।

“તમે જે કામ કરવા ધારો છો તેવું આજ સુધી બીજા કોઈ બ્રહ્માએ કર્યું નથી, હવે પછી કોઈ કરશે પણ નહિ. હે પ્રભો! એવું તે કયું કામ હોય જે તમે રોકી શકો નહિ અને પુત્રીની સાથે ગમન કરવાની ઈચ્છા કરો? ।।૩૦।।

આવું કામ તેજસ્વી પુરુષને પણ યશ આપનાર નથી. હે જગદ્ગુરુ! મોટા પુરુષે કરેલાં કામોને અનુસરવાથી લોક પોતાનું શ્રેય કરી શકે છે ।।૩૧।।

સ્વરૂપમાં રહેલા જગતને જે પોતાના તેજવડે બહાર પ્રકટ કરે છે તે જ ધર્મનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ ભગવાન્‌ને અમારા નમસ્કાર હો ।।૩૨।।

પોતાના પુત્રોને આ પ્રમાણે બોલતા જોઈ પ્રજાપતિના પતિ એવા બ્રહ્માજી લજ્જિત થયા અને એમણે દેહનો ત્યાગ કર્યો તે દિશાઓએ તેને સ્વીકાર્યો. એ ઘોર દેહને લોકો ‘નીહાર’ (ઝાકળ) રૂપ તમ કહે છે ।।૩૩।।

એક વખત બ્રહ્માજી ધ્યાન કરતા હતા કે પહેલાંની માફક હું સુવ્યવસ્થિત લોકોને કેવી રીતે રચીશ તેવામાં તેમના ચાર મુખોમાંથી વેદો પ્રકટ થયા ।।૩૪।।

ચાતુર્હોત્ર કર્મ, એનો વિસ્તાર, આયુર્વેદાદિ ઉપવેદો, નીતિશાસ્ત્રો, સત્ય, તપ, દયા, દાન એ ધર્મના ચાર ચરણો ચાર આશ્રમો તથા તેની વૃત્તિઓ બ્રહ્માજીના મુખથી પ્રકટ થયાં ।।૩૫।।

વિદુરજી બોલ્યા : લોકપાલના પતિ બ્રહ્માજીએ વેદાદિ સામગ્રી મુખદ્વારા ઉત્પન્ન કરી એ વાત મેં જાણી, પરન્તુ હે તપોધન! જે-જે પદાર્થો જે-જે મુખદ્વારા ઉત્પન્ન કર્યા એ બધી વાત આપ મને કહો ।।૩૬।।

મૈત્રેયે કહ્યું : *ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામ અને અથર્વવેદ, શસ્ત્ર, ઈજ્યા, સ્તુતિ સ્તોમ અને પ્રાયશ્ચિત એ બધું બ્રહ્માજીના પૂર્વાદિ મુખથી બ્રહ્માજીએ પ્રકટ કર્યુ ।।૩૭।।

વિશેષ : ચાતુર્હોત્રમાં હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા અને બ્રહ્મા એ ચાર મુખ્ય છે; તેમાં ઋગ્વેદનું કર્મ શસ્ત્ર તે હોતા કરે; યજુર્વેદનું યજન તે અધ્વર્યુ કરે; સામવેદનું કર્મ સ્તુતિ તે ઉદ્ગાતા કરે અને પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રહ્માજી કરે. **પ્રાયશ્ચિત્તે બ્રહ્માણમ્** એમ આશ્વલાયન સૂત્રમાં આવ્યું છે. બ્રહ્માજીનાં ચાર મુખથી આ ચાર પદાર્થ પ્રકટ થયા. મુખ ચાર, વેદ ચાર, હોતા ઉદ્ગાતા વગેરે ચાર, શસ્ત્ર-ઈજ્યા વગેરે એમનાં કર્મ ચાર તેની ઉત્પત્તિ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર એ ક્રમથી સમજવી.

ઈતિહાસ અને પુરાણ એ પાંચમો વેદ છે. બ્રહ્માજીએ વિચાર્યુ કે “સ્ત્રી શૂદ્રાદિ અને

દ્વિજબન્ધુને પણ ઉપયોગી થાય તેવું કાંઈ કરું''. એમ ધારી સર્વ મુખોથી એ ઈતિહાસ અને પુરાણોને પ્રકટ કર્યા ।। ૩૮।।

પૂર્વ મુખથી ષોડશી અને ઉક્થ તથા પુરીષી અને અગ્નિષ્ટુત, આપ્તોર્યામ, અતિરાત્ર અને ગોસવ સહિત વાજપેય એ ક્રમથી ઉત્પન્ન કર્યા ।।૩૯।।

વિદ્યા, દાન, તપ અને સત્ય એ ધર્મના ચાર ચરણો, આશ્રમો તથા એની વૃત્તિઓ એ બધાં પૂર્વાદિ મુખથી બ્રહ્માજીએ ઉત્પન્ન કર્યા ।।૪૦।।

સાવિત્ર્ય (યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર પછી ગાયત્રીના અભ્યાસમાટે ધારણ કરવામાં આવતું બ્રહ્મચર્ય વ્રત). પ્રજાપત્ય (પછી એક વર્ષ વેદનું વ્રત લેવું). બ્રાહ્મ્ય (વેદ ગ્રહણ કરવા ભણવા) અને બૃહત્ (નૈષ્ટિક બ્રહ્મચર્ય પાળવું) એ ચાર કર્મો તથા વાર્તા (ખેતી, વેપાર, ગાયો રાખવી, વ્યાજ વટાવ). સંચય (અધ્યાપનદ્વારા પ્રાપ્ત ધનનો સંગ્રહ, શાલીન(ચપટી માગવી). શિલોંછ (ખળું થઈ ગયા પછી તે જગાએથી પડેલા અનાજના દાણા વીણી લાવી નિર્વાહ કરવો) એ ગૃહસ્થની ચાર વૃત્તિઓ પણ પૂર્વાદિ મુખથી ઉત્પન્ન કરી ।।૪૧।।

વાનપ્રસ્થમાં વૈખાનસ, વાલખિલ્ય, ઔદુમ્બર અને ફેનપ એ ચાર જાત છે. એ અને સન્ન્યાસમાં પહેલો કુટિચર, બહ્વોદ, હંસ અને નિષ્ક્રિય એ ચાર પ્રકાર બ્રહ્માજીએ ઉત્પન્ન કર્યા ।।૪૨।।

આન્વીક્ષિકી, ત્રણ વેદો, દંડનીતિ તેમજ વ્યાહૃતિઓ પણ બ્રહ્માજીના મુખથી થઈ. હૃદયમાંથી પ્રણવ થયો ।।૪૩।।

ઉષ્ણિક્ છન્દ બ્રહ્માજીના રોમથી થયો ત્વચાથી ગાયત્રી, સમર્થ બ્રહ્માજીના માંસથી ત્રિષ્ટુવ, સ્નાયુમાંથી અનુષ્ટુપ, પ્રજાપતિનાં હાડકાંથી જગતી છન્દ થયા. મજ્જાથી પક્તિ છન્દ અને પ્રાણથી બૃહતી છન્દ ઉત્પન્ન થયા ।।૪૪।।

(ક થી મ)સ્પર્શ અક્ષરો એનો જીવ થયો સ્વર એનો દેહ થયો. (ય-ર-લ-વ) અન્તસ્થો બળ થયું. (ષડ્જ, ઋષભ, ગન્ધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નિષાદ આ સાત સ્વરો એની ગતિ લીલારૂપ થયા. આથી શબ્દબ્રહ્મ અને બ્રહ્મનો અભેદ પ્રતીત થાય છે ।।૪૫।।

જેનું સ્વરૂપ* સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ દેખાય છે તેવા એ શબ્દબ્રહ્મનું અનેક પ્રકારની શક્તિઓથી વૃદ્ધિ પામતું આ વિસ્તારવાળું જગતરૂપ કાર્ય બ્રહ્મ દેખાય છે ।।૪૬।।

વિશેષ : શબ્દબ્રહ્મ જગતનું જનક કેમ થઈ શકે? ત્યાં કહે છે કે, અર્થાત્મક જગત્ પણ શબ્દ

એટલે નામ વગર પ્રકાશિત ન થાય; તેથી આ જગત્ બધું વિસ્તારવાળું બ્રહ્મ દેખાય છે. જો કે પરબ્રહ્મ સ્વપ્રકાશ છે તો પણ એ શબ્દબ્રહ્મથી જ પ્રકાશિત થાય છે માટે જ **તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ** (ઉપનિષદથી જેમનું જ્ઞાન છે તેવા પુરુષ વિશે પૂછું છું) વગેરેમાં ઉપનિષદ્વેદ્ય બ્રહ્મ કહ્યું છે. **યતો વાચો નિવર્તન્તે** (જ્યાંથી મનસહિત વાણી પાછી ફરે છે). ઈત્યાદિ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય લૌકિક ઈન્દ્રિયો તથા તેનાં સાધનો એને ગ્રહણ નથી કરી શકતાં એ જ છે. જો એમ ન માનીએ તો **કશ્ચિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષત્** (કોઈ ધીર પુરુષે સામે જ આત્માનું ઈક્ષણ કર્યું). એ શ્રુતિનો વિરોધ આવે; માટે એ પરબ્રહ્મ પણ એની ઈચ્છાથી જ્ઞેય થઈ શકે છે. એમ માનવાથી જ સર્વ શ્રુતિનો સમન્વય થાય છે; કેવળ સર્વથી અવેદ્ય કહેવાથી શ્રુતિને બાધ થાય છે.

વિદુરજી, બ્રહ્માજીએ પહેલું (કામાસક્ત) શરીર જેનાથી ઝાકળ બની હતી છોડીને બીજું શરીર ધારણ કરીને વિશ્વનો વિસ્તાર કરવાનો વિચાર કર્યો. એમણે જોઈ લીધું હતું કે મરીચિ વગેરે મહાન શક્તિશાળી ઋષિઓથી પણ સૃષ્ટિનો વિસ્તાર ન થયો તેથી મનમાં અને મનમાં ફરી ચિન્તા કરવા લાગ્યા. અહો! નવાઈની વાત છે કે હું પ્રજાની વૃદ્ધિ કરવામાટે સતત ઉદ્યોગ કરતો હોવા છતાં પ્રજાની વૃદ્ધિ નથી થતી તે નથી જ થતી. ખરેખર! આ વિધિની જ વક્રતા છે ।।૪૭-૪૮।।

આમ ભગવાન્‌ની સૃષ્ટિ કરવાની આજ્ઞાનો યોગ્ય રીતે વિચાર કરતાં બ્રહ્મા દૈવની પ્રતિકૂળતાનો વિચાર કરે છે તેટલામાં જ બ્રહ્માનું શરીર એક હતું તેનાં બે વિભાગ થઈ ગયા એને કાય કહેવામાં આવે છે ।।૪૯।।

આ બે વિભાગ એક જ રૂપના થયા. એ બન્ને મળી એક જોડકું થયું. એમાં જે પુરુષ હતા તે પોતાની મેળે થવાથી સમ્રાટ 'સ્વાયમ્ભુવ મનુ' કહેવાયા ।।૫૦।।

જે સ્ત્રી હતી તેનું નામ 'શતરૂપા' એ મહાત્મા સ્વાયમ્ભુવની મહારાણી થઈ ત્યારથી પરસ્પર મિથુનધર્મવડે પ્રજા વધવા લાગી ।।૫૧।।

હે ભારત! એ સ્વાયમ્ભુવ મનુને 'શતરૂપા' નામની સ્ત્રીથી પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ એ બે પુત્રો અને ત્રણ કન્યાઓ એમ પાંચ બાળક થયાં. હે સત્પુરુષમાં શ્રેષ્ઠ! એ કન્યાઓનાં 'આકૂતિ', 'દેવહૂતિ' અને 'પ્રસૂતિ' એવાં નામ પડ્યાં ।।૫૨।।

આકૂતિં રુચયે પ્રાદાત્કર્દમાય તુ મધ્યમામ્ ।।
દક્ષાયાऽદાત્પ્રસૂતિં ચ યત આપૂરિતં જગત્ ।।૫૩।।

રુચિ નામના પ્રજાપતિને આકૂતિ નામની કન્યા આપી, વચલી દેવહૂતિ તો કર્દમને

આપી. અને દક્ષને પ્રસૂતિ નામની કન્યા પરણાવી. એમની પ્રજાઓથી આ જગત્ ભરાઈ ગયું ।।૫૩।।

ઇતિ શ્રીભાગવત્ તૃતીયસ્કન્ધમાં(મુક્ત જીવસૃષ્ટિ પ્રકરણનો પહેલો)
''બ્રહ્માજીએ સનકાદિને ઉત્પન્ન કર્યા તેનું વર્ણન'' નામનો
બારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૩

યજ્ઞાત્મા વરાહ ભગવાન્‌નો પ્રાદુર્ભાવ

વિશેષ : એ પ્રકારે બાર પ્રકારની સૃષ્ટિ કહી તે ત્રણ ગુણવાળી છે. વરાહ સર્વવેદોના અર્થરૂપ છે. વૈદિક સૃષ્ટિમાં એ વરાહ જ કારણ છે. જો એમ ન હોય તો સૃષ્ટિ સ્વપ્ન જેવી પ્રાકૃત થાય તેથી આ સૃષ્ટિ પ્રાકૃત નથી પણ વૈદિક છે એ જણાવવાને માટે ભગવાને વરાહપણું સ્વીકાર્ય છે. એ વરાહજીનાં રોમ એ દર્ભ થયાં અને એમના સર્વ અવયવો યજ્ઞનાં પાત્ર થયાં તેથી આ અધ્યાયમાં યજ્ઞ ભગવાન્ વરાહનું વર્ણન થાય છે. એ વૈદિક સૃષ્ટિને માટે પ્રકટ્યા છે. મનુને બ્રહ્માજી સાથે સંવાદ થયો એ વાત બીજા કલ્પની છે. પ્રથમ રસાતળ પર્યન્તની પૃથ્વીને ઉપર લાવ્યા છે. બ્રહ્માજીએ પાંચ અંગુલિવડે પાંચ લોકનો ઉદ્ધાર કર્યો અને એ પૃથ્વીને યજ્ઞભૂમિ બનાવવાને માટે પુષ્કરપત્ર ઉપર તેને પાથરી એ તૈત્તિરીય સંહિતામાં કહ્યું છે; પણ વારાહ કલ્પની વાત નથી તાત્પર્ય કે પાદ્મ કલ્પના પ્રલય સમયે સર્વનાશ થયો. પછી વારાહ કલ્પનો જ્યારે આરમ્ભ થયો ત્યારે પાતાળ, રસાતળ અને સત્યલોકનું નિર્માણ બ્રહ્માજીએ કમળના સારવાળા ભાગમાંથી કર્યુ. બાકીના કમળના ભાગમાં મૃતિકા રહી તેને પોતાની પાંચ આંગળીથી લીધી. એ મૃત્તિકાથી અતળ વગેરે લોકનું નિર્માણ કર્યું. એ બધું કરતાં જે મૃત્તિકા કમળમાં રહી તે યજ્ઞની ભૂમિને માટે બ્રહ્માજીએ રાખી. પોતે સત્યલોકમાં રહી બીજા સ્વર્ગ વગેરે લોકને કરી અવિદ્યાથી આરમ્ભી મનુ સુધીની સૃષ્ટિને બનાવી પછી બ્રહ્માજી નિદ્રાવશ થયા ત્યારે મનુ, કશ્યપ વગેરેની સ્થિતિ ઉપર હતી, દિતિ વગેરેની સ્થિતિ રસાતળમાં હતી. બીજાનો નાશ થયેલો. જ્યારે આદિ વારાહ કલ્પની પ્રથમની રાત્રિ પૂરી થઈને વારાહ કલ્પનો પ્રાતઃકાળ થયો ત્યારે બ્રહ્માજીને પૃથ્વી ડૂબ્યાનું જ્ઞાન ન હોવાથી મનુને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી. ત્યારે સાંજે ભૂમિ ડૂબી ગઈ હતી તે મનુને ખબર હોવાથી તેણે સ્થાનમાટે પ્રાર્થના કરી ત્યારે બ્રહ્માજીને ચિન્તા થઈ. ચિન્તા કરતા

બ્રહ્માજીથી ભગવાન્ વરાહનું પ્રાકટ્ય થયું. વરાહ ભગવાન્ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરી હિરણ્યાક્ષને યુદ્ધમાં મારી પૃથ્વી ઉપર લાવ્યા. આમાં જુદા-જુદા કલ્પની વાત એક સાથે કરી છે. પણ પુરાણમાં એવાં જ વર્ણન આવે છે; માટે એ કથામાં કોઈ પ્રકારના વિરોધની શંકાને અવકાશ નથી.

શ્રીશુક ઉવાચ

નિશમ્ય વાચં વદતો મુનેઃ પુણ્યતમાં નૃપ! ।।
ભૂયઃ પપ્રચ્છ કૌરવ્યો વાસુદેવકથાદતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા પરીક્ષિત! વિદુરજીએ અત્યન્ત પવિત્ર વાણી બોલતાં મુનિનાં વચન સાંભળ્યાં તેથી કથામાં અત્યન્તઆદર થયો અને એમણે ફરીથી પૂછ્યું ।।૧।।

વિદુરજીએ પૂછ્યું : હે મુનિ! બ્રહ્માના પુત્ર સ્વાયમ્ભુવ મનુ પોતાની પત્ની શતરૂપાને ફરી પ્રાપ્ત કરીને એ બનેએ શું કર્યુ. એ વાત આપ અમને કહો ।।૨।।

હે સત્તમ! આદિરાજા મનુ ભગવાન્‌ના દૃઢ આશ્રયવાળા હતા એનું ચરિત્ર મને કહો કેમકે એમના શ્રવણમાં મને અતિ શ્રદ્ધા છે ।।૩।।

જેના હૃદયમાં ભગવાન્‌નાં ચરણકમળ બિરાજે છે તેવા ભગવદીયોના યશનું શ્રવણ કરવું એ જ શ્રવણને વિદ્વાનોએ અર્થરૂપ કહ્યું છે. બાકી તો અત્યન્ત શ્રમ લઈને અન્ય શ્રવણ કર્યું હોય તો પણ એ ફળ આપનારું ન હોવાથી શ્રવણરૂપ ગણાતું નથી ।।૪।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : ભગવાન્‌ના ચરણના આસનરૂપ અને વિનયવાળા વિદુરજીનું એ પ્રમાણેનું બોલવું સાંભળીને મૈત્રેય મુનિ રોમાંચિત થયા અને ભગવત્કથા કહેવાને પ્રેરાયા અને હૃદયમાં ઊતરે તેવી રીતે ભગવાન્‌ની ઉત્તમ કથા કહેવા લાગ્યા ।।૫।।

મૈત્રેય બોલ્યા : જ્યારે પોતાની સ્ત્રી સાથે સ્વાયમ્ભુવ મનુ પ્રકટ થયા ત્યારે બ્રહ્માજીને મસ્તક નમાવી બે હાથ જોડીને એ આ પ્રમાણે વિનન્તિ કરવા લાગ્યા ।।૬।।

મનુ બોલ્યા : આપ અમારા પિતા છો એટલું જ નહિ પણ આપ સર્વ પ્રાણી માત્રને જન્મ આપનાર છો તથા આપ એની આજીવિકાનો સાધન પણ પુરુ પાડનાર છો. તો આપની પ્રજારૂપ અમે આપની સેવામાં કેવી રીતે તૈયાર થઈ શકીએ? ।।૭।।

આપને અમારા નમસ્કાર છે. હે સ્તુતિપાત્ર! આપે અમારામાં જે શક્તિ મૂકી છે તેનો આપ એવો ઉપયોગ બતાવો કે જેનાવડે આ લોકમાં યશ અને પરલોકમાં મોક્ષ મળે ।।૮।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : હે તાત! હું તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. હે પૃથ્વીપતિ! તમારું બન્નેનું કલ્યાણ થાઓ. ‘‘મને આજ્ઞા કરો’’ એમ જે તમે તમારો આત્મા નિષ્કપટ ભાવથી અર્પણ કર્યો એ જ તમારો ધર્મ છે તમારી ઉપર મારી પ્રીતિ થવાનું એ કારણ છે ।।૯।।

હે વીર! શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્રોને મારી સેવા તે જ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. પિતાની આજ્ઞા સાવધાન થઈ. મત્સર રહિત બની આદરપૂર્વક ઉઠાવવી એ પુત્રનો મુખ્ય ધર્મ છે ।।૧૦।।

તમે આ શતરૂપામાં ગુણોથી પોતાને યોગ્ય પ્રજા ઉત્પન્ન કરીને ધર્મપૂર્વક પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરો તથા યજ્ઞો કરીને યજ્ઞપુરુષનું યજન કરો ।।૧૧।।

પ્રજાની રક્ષા કરવાથી તમે મારી ઉત્તમ સેવા કરી ગણાશે. તમે પ્રજાની રક્ષા કરનાર થશો; તેથી ઈન્દ્રિયોના પતિ ભગવાન્ તમારા ઉપર પ્રસન્ન થશે ।।૧૨।।

યજ્ઞરૂપ ભગવાન્ જેમના ઉપર પ્રસન્ન થએલા નથી તેમનો કરેલો શ્રમ વ્યર્થ છે, કારણ કે આત્મારૂપે ભગવાન્‌નો તેમણે પોતાની મેળે આદર કરેલો નથી ।।૧૩।।

મનુએ કહ્યું : હે પાપનાશક! આપની આજ્ઞા હું ઉઠાવીશ પણ હું જે પ્રજા ઉત્પન્ન કરું તેને માટે તથા મારે માટે સ્થાન જોઈએ. હે પ્રભો! આપ મને સ્થાન બતાવો કેમકે આપ સમર્થ છો ।।૧૪।।

પ્રાણી માત્રને રહેવાને માટે પૃથ્વી હતી તે પ્રલયના જળમાં ડૂબી ગઈ છે. હે દેવ! દેવી રૂપી એ પૃથ્વીને જળમાંથી બહાર કાઢવાનો આપ યત્ન કરો ।।૧૫।।

મૈત્રેય બોલ્યા : બ્રહ્માજી તો પૃથ્વીને નીચે જળમાં ડૂબેલી જાણીને હવે આ પૃથ્વીને બહાર કેમ લાવવી એનેમાટે ઘણી વાર સુધી બુદ્ધિથી વિચાર કરવા લાગ્યાઃ ।।૧૬।।

‘‘મે ઈન્દ્રિયો અને વાણીવડે પ્રજા ઉત્પન્ન કરી એ પ્રજાના ભારથી પૃથ્વી રસાતળ ગઈ. પ્રજા કરવાની પ્રભુની આજ્ઞાવાળા અમારે પૃથ્વીના આધાર વિના શું કરવું જોઈએ? ।।૧૭।।

જેમના હૃદયથી હું ઉત્પન્ન થયો છું તેવા ઈશ મારું કાર્ય કરો. એ અધોક્ષજ

ભગવાન્ દયાના સમુદ્ર છે, પવિત્ર કીર્તિવાળા છે તથા ઈન્દ્રિયોથી અગોચર સ્વરૂપવાળા છે'' ।।૧૮।।

બ્રહ્માજી એવી રીતે ચારે તરફથી ધ્યાન કરતા હતા તેવામાં એમની નાસિકાનાં છિદ્રોમાંથી તત્કાળ જ હે વિદુર! વરાહનું અંગૂઠા જેવડું એક નાનકડું બચ્ચું નીકળ્યું ।।૧૯।।

બ્રહ્માજી ચારે તરફ જોતા હતા તેવામાં તો એ મોટા હાથી જેવડું વધી ગયું એ મોટી આશ્ચર્યની વાત થઈ ।।૨૦।।

એ સૂકરનું રૂપ જોઈ મરીચિ વગેરે બ્રાહ્મણો તેમજ કુમારોની સાથે મનુ અનેક પ્રકારે તર્ક કરવા લાગ્યાઃ ।।૨૧।।

''વરાહના આકારમાં એ કયું દિવ્ય પ્રાણી છે? બ્રહ્માજીએ કહ્યું કે ''પ્રાણી વિચિત્ર હોય; પણ એ મારા નાકમાંથી નીકળ્યું એ આશ્ચર્યજનક છે ।।૨૨।।

પ્રથમ તો આપણે એને અંગૂઠાના ટેરવા જેવડું જોયું : ત્યા તો એ એક ક્ષણમાં જ પર્વતની શિલા જેવડું થઈ ગયું. ચોક્કસ મારા મનનો ખેદ જોઈને આ યજ્ઞ ભગવાન્ જન્મ્યા છે'' ।।૨૩।।

એમ બ્રહ્મા પોતાના પુત્રોની સાથે વિચાર કરે છે તેટલામાં તો યજ્ઞ ભગવાન્ પર્વતરાજ જેવા થઈને ગર્જના કરવા લાગ્યા ।।૨૪।।

દિશાઓમાં પડઘા પાડતી પોતાની ગર્જનાથી સમર્થ હરિએ બ્રહ્માજી તથા ઉત્તમ દ્વિજોને રાજી કરી દીધા ।।૨૫।।

માયામય સૂકર ભગવાન્‌નો ઘરઘર અવાજ સાંભળી જનલોક, તપલોક અને સત્યલોકના નિવાસીઓ એ ભગવાન્‌ની વેદ અને પવિત્ર પવમાનાદિ સૂક્તોથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૨૬।।

વરાહ ભગવાન્ વેદવિસ્તારરૂપ સ્વરૂપવાળા છે. એ મુનીશ્વરોની સ્તુતિને વેદરૂપ માનીને દેવતાઓના અભ્યુદયમાટે એમણે ફરીવાર ગર્જના કરી ગજેન્દ્ર લીલા કરતો હોય તેમ એઓ જળમાં દાખલ થયા ।।૨૭।।

ઉચ્ચ પૃચ્છવાળા એ પોતાની કેશવાળીને આમતેમ હલાવતા હતા. એમની ચામડી વાળવાળી અને કઠણ હતી. વાદળમાં ખરીની ઠોકર મારતા, સફેદ દાઢવાળા, ચળકતી આંખોવાળા પૃથ્વીને ધારણ કરનાર એ ભગવાન્ શોભવા લાગ્યા ।।૨૮।।

પોતે ઘ્રાણવેદી હોવાથી એ પોતાની નાસિકાવડે પૃથ્વીનો માર્ગ સૂંઘતા હતા; પોતે

યજ્ઞાત્મક હોવા છતાં એ સૂકરનું બહાનું કરી રહ્યા હતા. એમની દાઢો ભયંકર હતી, છતાં સ્તુતિ કરતા બ્રાહ્મણો પ્રત્યે કોમળ દષ્ટિથી જોતા એમણે જળમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૨૯।।

વજ્રના સમૂહ જેવી એમની કાયા હતી. એના પડવાથી સમુદ્રનું પેટ ચીરાઈ ગયું અને એ શબ્દ કરવા લાગ્યો. મોટા તરંગ રૂપી હાથોને લમ્બાવતો અને પોતાની દુઃસ્થિતિને બતાવતો એ સમુદ્ર, હે યજ્ઞેશ્વર! ‘‘મારી રક્ષા કરો’’ એવું ઉચ્ચ સ્વરે કહેવા લાગ્યો ।।૩૦।।

સમુદ્રના એ અપાર જળને પોતાની ખરીઓવડે ચીરતા, બબ્બે પગ અને એક મોઢું એમ ત્રણ પર્વવાળા એ વરાહ ભગવાને રસાતળમાં રહેલી ‘જીવધાની’ કહેવાતી એ પૃથ્વીને જોઈ. અને તેના ઉપર ભવિષ્યમાં શયન કરવાની ઈચ્છાથી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો ।।૩૧।।

રસાતળમાં પડેલી એ પૃથ્વીને પોતાની દાઢ ઉપર ચડાવીને વરાહ ઊભા થયા અને પૃથ્વીવડે શોભવા લાગ્યા. એટલામાં અસહ્ય પરાક્રમવાળો હિરણ્યાક્ષ ગદા લઈ સામે આવ્યો અને ભગવાન્‌ને માર્ગમાં રોકવા લાગ્યો; ત્યારે તીવ્ર ક્રોધ કરીને ભગવાને સુદર્શન ચક્રવડે સિંહ, હાથીને જેમ સહેલાઈથી મારી નાખે તેમ એને મારી નાખ્યો. રુધિરથી એના ગાલ અને મોઢું લાલ બની ગયાં. એવી રીતે સિંહના સરખું પરાક્રમ કરતા ભગવાન્ જેમ કોઈ ગજેન્દ્ર પ્રાણીને ચીરી નાખતો તેના લોહીના કાદવથી ખરડાયેલા ગાલ અને મુખવાળો થાય તેવા વરાહ થયા. કમળના કન્દને જેમ ગજેન્દ્ર લઈ લે તેમ એના દેહમાંથી સાર ખેંચી ઉપર પધાર્યા ।।૩૨-૩૩।।

તમાલ સરખા શ્યામ સ્વરૂપવાળા અને હાથીની પેઠે લીલા કરતા ભગવાન્ વરાહ જ્યારે પોતાની સફેદ દાઢ ઉપર પૃથ્વીને ધારણ કરીને ઉપર પધાર્યા ત્યારે, હે અંગ! બ્રહ્માદિ દેવો એમનાં દર્શન કરી વેદમન્ત્રોવડે એમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૩૪।।

*હે અજિત! હે યજ્ઞ ઉત્પન્ન કરનાર, ત્રણ વેદરૂપ શ્રીઅંગને ધૃણાવતા આપને અમારા નમસ્કાર હો. આપના રોમરૂપમાં યજ્ઞો સમાયેલા છે. કારણ વરાહરૂપ આપને અમારા નમસ્કાર હો ।।૩૫।।

વિશેષ : ઋષિઓ ૧૨ શ્લોકથી કર્મનું સ્વરૂપ બતાવે છે; તેથી આ સ્તુતિ ૧૨ શ્લોકથી કરવામાં આવે છે. કર્મ ઉત્તમ અને સાધારણ એવા ભેદથી બે પ્રકારનું છે. એનું નિરૂપણ પ્રમાણથી અને પ્રમેયથી એમ બે પ્રકારે કરવાનું છે. એમાં પ્રથમ પ્રમાણરૂપાથી છ શ્લોકથી સ્તુતિ કરે છે.

ભગવત્સ્વરૂપ તે પ્રમેયરૂપ ગણાય. એ પ્રમાણાનુરોધી પ્રમેય કેવળ પ્રમેય એવા બે ભેદ સ્વરૂપમાં સમજવા. કેવલ પ્રમેય સાતમા શ્લોકથી શરૂ થશે; તેથી પ્રથમ પ્રમાણાનુરોધી પ્રમેયનું વર્ણન છે.

જેમના દેહ પાપ સંસ્કારવાળી ભૂમિના અવયવમાંથી બનેલા છે તેવા દુષ્ટોને ખરેખર હે દેવ! આપનું યજ્ઞાત્મક આ સ્વરૂપ પણ મુશ્કેલીથી દેખાય તેવું છે. આપની ત્વચામાં સાત છન્દો છે, આપનાં રોમમાં ગર્ભ છે, આપનાં નેત્રમાં આજ્ય(ઘી) અને ચાર ચરણમાં ચાતુર્હોત્ર કર્મો છે ।।૩૬।।

આપના મુખમાં સુક્ છે. હે ઈશ! આપની નાસિકામાં સુવ છે; ઉદરમાં **ઈડાપાત્ર** છે. કાનના છિદ્રમાં **ચમસ** છે. મુખમાં **પ્રાશિત્ર** છે. આપના ગળાના મૂળમાં સર્વ ગ્રહો છે. હે ભગવાન્! આપની ચાવવાની ક્રિયા અગ્નિહોત્ર છે ।।૩૭।।

આપના વારંવાર થતા અવતાર એ દીક્ષા છે. **ઉપસદ્** એ આપની ગ્રીવા છે. **પ્રાયણીય** અને **ઉદયનીય** ઈષ્ટિઓ એ આપની દાઢ છે. **પ્રવર્ગ્ય** એ આપની જિહ્વા અને **યજ્ઞ** એ શિર છે. સભ્ય અને આવસથ્ય અને ચિતિઓ એ આપના પ્રાણ છે ।।૩૮।।

સોમ તો આપનું વીર્ય છે. ત્રણ સવન એ આપની જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષિપ્તિ ત્રણ અવસ્થા છે. અગ્નિષ્ટોમ વગેરે ત્રણ, પાંચ અથવા સાત સંસ્થાઓ સોમયજ્ઞોના પ્રકાર આપના દેહની ધાતુઓ છે. સર્વ સત્રો આપના શરીરના સાન્ધારૂપ છે. સર્વ યજ્ઞ અને ક્રતુ ઈષ્ટિઓ આપના સ્નાયુઓ છે ।।૩૯।।

આપ જ સર્વ દેવતારૂપ, મન્ત્રરૂપ, દ્રવ્યરુપ, સર્વ ક્રતુરૂપ તથા કર્મરૂપ છો. એવા આપને અમારા વારંવાર નમસ્કાર હો. વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને અન્તઃકરણના જયથી અનુભવ કરતાં વિદ્યાના ગુરુરૂપ આપને અમારા નમસ્કાર હો ।।૪૦।।

હે ભૂધર! વનમાંથી નીકળતા મદ ઝરતા હાથીના દાંતના છેડા ઉપર પાંદડા સાથે કમલની વેલ ધારણ કરી હોય તેવી આપની દાઢના છેડા ઉપર રહેલી પૃથ્વી શોભી રહી છે ।।૪૧।।

આપના દાંતો ઉપર રહેલ આ ભૂમંડલ સહિત આપનો આ વેદમય વરાહવિગ્રહ એવો સુશોભિત થઈ રહ્યો છે જેવો સુશોભિત શિખરો ઉપર છવાયેલી મેઘમાલાથી કુલપર્વત–મેરુપર્વત થાય ।।૪૨।।

સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓની ઉન્નતિમાટે આપ આપની પત્ની આ જગન્માતાનું સ્થાપન કરો. આપ પિતા છો. જેમ અરણિમાં આપે અગ્નિ મૂકેલો છે

તેમ જેની અન્દર પોતાનું તેજ આપે મૂકેલું છે તેવી આને આપની સાથે અમે નમન કરીએ છીએ ।।૪૩।।

રસાતળમાં ગયેલી આ પૃથ્વીને ઉઠાવીને લાવે એવો આપના સિવાય બીજો કયો પુરુષ હોઈ શકે? હે પ્રભુ! માયાવડે આપ આ વિશ્વને રચો છો એ જ મહાવિસ્મય કરાવનાર છે તો પછી આપ આ પૃથ્વીને લાવો એમાં કાંઈ વિસ્મય થવા જેવું નથી ।।૪૪।।

આપનું આ સ્વરૂપ વેદમય છે. જ્યારે આપ તેને ધુણાવો-હલાવો છો ત્યારે કેશવાળીના અગ્ર ભાગથી જે જળબિન્દુ ખરે છે તેનાથી અમો કે જે જન, તપ અને સત્યલોક માં રહીએ છીએ તેઓ એના સમ્બન્ધથી પવિત્ર થઈએ છીએ. હે ઈશ! તેથી અમને પવિત્ર કરનાર આપ જ છો ।।૪૫।।

આપનાં કર્મ અપાર છે. ‘‘એવા અવર્ણનીય ગુણોને હું ગાઈ શકીશ’’ એવું કહેનાર ભ્રષ્ટ મતિવાળો કહેવાય કેમકે આપની યોગમાયાવડે આ જગત્ મોહિત થઈ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે તો પછી આપને કયાંથી જાણી શકે? માટે હે ભગવાન્! આપ દયા કરો; માયામોહિત આ બધા જીવોને સુખી કરો એઓનું પાલન કરો ।।૪૬।।

મૈત્રેય બોલ્યા : બ્રહ્મવાદી મુનિઓએ આ પ્રમાણે સ્તવન કર્યું ત્યારે પ્રભુએ પોતાની ખરીઓથી આક્રમણ કરેલા જળ ઉપર પૃથ્વીને મૂકી, કારણ કે ભગવાન્ જ સર્વના રક્ષક હોવાથી એ પોતે પૃથ્વીને સ્થિર કરે તો જ સર્વ રક્ષા થાય તેથી એને સ્થિર કરી ।।૪૭।।

જેની ચોતરફ સેના છે અને જે પ્રજાના પતિરૂપ છે તેવા ભગવાને રસાતળમાંથી પૃથ્વીને રમત માત્રમાં લાવીને જળ ઉપર રાખી કારણકે બીજાના દુઃખને હરનારા પોતે હરિ છે અને પછી ત્યાંથી પોતે પધાર્યા ।।૪૮।।

ભગવાનનાં લીલામય ચરિત્રો અત્યન્ત કીર્તનીય છે અને એમાં લાગેલી બુદ્ધિ બધી જાતનાં પાપ-તાપોને દૂર કરી દે છે. જે કોઈ એમની આ મંગલમય મઞ્જુલ કથાને પ્રેમપૂર્વક શ્રવણ કરે છે અથવા બીજાને શ્રવણ કરાવે છે એના ઉપર અવિદ્યાનો નાશ કરનાર ભગવાન્ અન્તઃસ્તલથી બહુ જલદી પ્રસન્ન થઈ જાય છે ।।૪૯।।

ભગવાન્ તો બધી કામનાઓ પૂર્ણ કરવા સમર્થ છે. એ પ્રસન્ન થાય ત્યારે શું દુર્લભ છે? પણ એ ક્ષુલ્લભ કામનાઓની જરૂર જ શી છે? ભગવાન્‌ને માટે જ

ભગવાન્‌ની ભક્તિ કરવી એવી જેમની અનન્ય દૃષ્ટિ છે તેમને તો ભગવાન્ પોતાની ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, પોતાના જેવો તેને કરે છે, પોતાના ભોગમાં જેમ કંઈ ઉણપ નથી તેમ તેના ભોગમાં પણ કંઈ ઉણપ ભગવાન્ રહેવા દેતા નથી કારણ કે આપ બધાના હૃદયનો અભિપ્રાય જાણે જ છે ।।૫૦।।

કો નામ લોકે પુરુષાર્થસારવિત્ પુરા કથાનાં ભગવત્કથાસુધામ્ ।।
આપીય કર્ણાઞ્જલિભિર્ભવાપહામ્ અહો! વિરજ્યેત વિના નરેતરમ્ ।।૫૧।

અરેરે! સંસારમાં પશુઓ સિવાય પોતાના પુરુષાર્થનો સાર જાણનાર એવો કયો પુરુષ હશે જે, આવા ગમન-જન્મમરણમાંથી છોડાવનાર ભગવાનની કથારૂપ અમૃતનું કર્ણપુટથી એકવાર પાન કરી, પછી એનાથી મન હટાવી લે?(ભગવાન્‌ની કથા જેને ન ગમે તે ઘણું કરીને નરજ ન હોય, વાનર અથવા બીજું કોઈ પશુ હોય) ।।૫૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (મુખ્ય જીવસૃષ્ટિ પ્રકરણનો બીજો)
''યજ્ઞાત્મા વરાહ ભગવાન્‌નો પ્રાદુર્ભાવ''નામનો
તેરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૪

દિતિને કશ્યપથી અકાલમાં ગર્ભાધાન અને તેથી દૈત્યોની ઉત્પત્તિ

વિશેષ : કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણ દોષો છે. એ અનુક્રમે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના નાશક છે તેથી અહીં મુક્તોની પણ ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. એનો જન્મ એનાં સ્થિતિ અને અન્ત છ અધ્યાયથી કહેવામાં આવે છે. એ સર્ગલીલાનાં ઉપોદ્ઘાતરૂપછે. શિવનો ઉત્કર્ષ તથા બ્રાહ્મણોનો ઉત્કર્ષ ભક્તિશાસ્ત્રમાં નહિ પણ મતાન્તરમાં છે. આ છ(૧૪।૧૯) અધ્યાયમાં કહેવામાં આવેલી લીલા 'મતાન્તર ભાષા' છે તેથી વિષ્ણુ ભગવાન્ તથા સનકાદિ ભક્તોની મોહ કરનારી લીલા અહીં કહેવામાં આવે છે. જો ત્રણ માર્ગનો નાશ ન થાય તો ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર અવતરે નહિ; અવતરીને જીવને મોહ થાય એવી લીલા ન કરે; મુક્તોની ઉત્પત્તિ ન થાય; જો મુક્તો ન અવતરે તો સર્ગ કર્મજન્ય થઈ જાય; તો પછી એ ભગવાન્‌ની લીલારૂપ અલૌકિક

સર્ગ ન કહેવાય એ બન્નેને માટે ઉપોદ્ઘાતની જરૂર છે. અહીં ૧૪ મા અધ્યાયમાં કામવડે કર્મનો નાશ કહેવાય છે. પ્રથમ (દિતિ) આધાર અને પછી જીવનું તેમાં (ગર્ભમાં) આવવું કહેવાય છે. આ તામસ કામ છે તેથી શિવજીની કથા આ અધ્યાયમાં આવે છે. સનકાદિને ક્રોધ થયો તે પણ કામજન્ય છે. ભગવાને પ્રસન્નતા બતાવી એ ભક્તિનો પ્રતાપ છે. આ પહેલાંના તેરમાં અધ્યાયમાં વરાહનો પ્રાદુર્ભાવ કહેવાયો તેમાં હિરણ્યાક્ષના વધની વાત સૂક્ષ્મ રૂપે કહી.અહીં એનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન છે. તેથી સામાન્ય વિશેષ-રૂપ અધ્યાયસંગતિ સમજવી.

શ્રીશુક ઉવાચ

નિશમ્ય કૌષારવિણોપવર્ણિતાં હરેઃ કથાં કારણસૂકરાત્મનઃ ।।
પુનઃ સ પપ્રચ્છ તમુદ્યતાઞ્જલિર્ન ચાઽતિતૃપ્તો વિદુરો ધૃતવ્રતઃ ।।૧।।

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : કોઈ અગમ્ય કારણથી વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કરનારા દુઃખને હરનાર ભગવાન્‌ની કથા જ્યારે વિદુરજીએ મૈત્રેય પાસેથી સાંભળી ત્યારે કથાશ્રવણનાં વ્રતને ધારણ કરનાર વિદુરજી હાથ જોડીને બહુ તૃપ્તિ ન બતાવતા ફરીથી પૂછવા લાગ્યા ।।૧।।

વિદુરજી બોલ્યા : હે મુનિશ્રેષ્ઠ! એ જ યજ્ઞમૂર્તિ ભગવાન્ હરિએ આદ્દૈત્ય હિરણ્યાક્ષને માર્યો એ તો મેં શ્રવણ કર્યુ ।।૨।।

લીલાવડે પોતાના દાંતના છેડા ઉપર પૃથ્વીને ધરીને ઉપર લાવતા એ યજ્ઞ ભગવાન્‌ને દૈત્યરાજની સાથે શા કારણથી લડાઈ થઈ? ।।૩।।

મૈત્રેયે કહ્યું : હે વીર! જેમાં ભગવાન્‌ના અવતારની કથા આવે તેવું તમે પૂછ્યું માટે તમારો એ પ્રશ્ન ઉત્તમ છે અને મનુષ્યના મૃત્યુરૂપ બન્ધનને છોડાવનાર હોવાથી એ વખાણવા યોગ્ય છે ।।૪।।

નારદજીએ ધ્રુવજીને ભગવાન્‌ની જે કથા કહેલી તેના પ્રભાવથી મૃત્યુના મસ્તક ઉપર જ પગ મૂકી ધ્રુવ ભગવાન્‌ના ચરણને પ્રાપ્ત થયા હતા ।।૫।।

હવે અહીં એક ઈતિહાસ છે, જે દેવોના દેવ બ્રહ્માજીએ દેવોના પૂછવાથી કહેલો મારા સાંભળવામાં આવેલો તે ઈતિહાસ હું તમને કહું છું ।।૬।।

હે સંયમી! દક્ષ પ્રજાપતિની પુત્રી દિતિ કામાતુર થઈ મરીચિના પુત્ર અને પોતાના પતિ કશ્યપની પાસે સન્તાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી ગઈ. યજુર્વેદના પતિ યજ્ઞનારાયણ કે જેની જિહ્વા અગ્નિ છે. તેમાં દૂધવડે હોમ કરીને મુનિ સન્ધ્યાસમયે અગ્નિઘરમાં સમાધિમાં બેઠા હતા ત્યારે દિતિ પોતાનું કામપીડાનું નિવેદન કરવા

એમની પાસે ગઈ ।।૭-૮।।

દિતિ બોલી : હે વિદ્વન્! જેમ કોઈ હાથી કેળને ચોળી નાખે તેમ કામદેવ પોતાનું ધનુષ ચડાવી દીન એવી મારાપર પોતાનું પરાક્રમ બતાવતો મને પીડી રહ્યો છે ।।૯।।

મારી સોક્યોને પુત્રસમ્પત્તિ છે એ જોઈ હું બળી રહી છું. એવી આપની આ સ્ત્રી ઉપર અનુગ્રહ કરો. આપનું કલ્યાણ થાઓ ।।૧૦।।

જેને આપના જેવો પતિ પ્રજારૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેવી સ્ત્રીઓને યશ લોકમાં વધે છે. ગર્ભાધાનાદિમાં સ્ત્રી પતિની સાથે બેસીને કર્મ કરે છે. તે એને યશ આપનાર છે ।।૧૧।।

અમારા પિતા સર્વ શક્તિમાન દક્ષને દીકરીઓ વહાલી છે. એમણે પહેલાં અમને પૂછેલું કે પુત્રીઓ તમારે કોને વરવું છે? એમ એમણે પ્રત્યેકને પૂછેલું ।।૧૨।।

એમને પ્રજાવૃદ્ધિની ભાવના હતી તેથી અમારો વિચાર જાણીને આપના શીલને અનુસરનારી એવી તેર પુત્રીઓ એમણે આપને પત્નીરૂપે આપી છે ।।૧૩।।

તેથી હે કલ્યાણ! હે કમલનયન! મારી કામના પૂર્ણકરીઆપો. કોઈ દુઃખી મોટા પાસે જાય તો એનો ફેરો સફળ થાય છે ।।૧૪।।

મૈત્રેયે કહ્યું : હે વીર! દિતિ કામના વેગથી અત્યન્ત બેચેન અને બેકાબુ થઈ રહી હતી. એણે આ પ્રમાણે ઘણી એવી વાત કહેતી દીન થઈને કશ્યપજીને પ્રાર્થના કરી. તેને સમજાવતાં કશ્યપે ઉત્તર આપ્યો ।।૧૫।।

કશ્યપ બોલ્યા : હે ભીરુ! તું જે પ્રિય ઈચ્છે છે તે તારું કામ હું કરીશ. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થ જેનાથી સિદ્ધ થાય છે તે સ્ત્રીની કામના કોણ પૂરી ન કરે? ।।૧૬।।

જેમ નાવથી સમુદ્ર તરી શકાય છે તેમ સ્ત્રીવાળો પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમવડે બધાં દુઃખ તરી જાય છે. એવી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ જ સર્વ આશ્રમોમાં શ્રેષ્ઠ છે ।।૧૭।।

હે માનિની! કલ્યાણની ઈચ્છાવાળા પુરુષના આત્માનો સ્ત્રી અર્ધ ભાગ છે. એની ઉપર ઘરનો બધો ભાર રાખીને પુરુષ નિશ્ચિન્ત થઈ ફર્યા કરે છે ।।૧૮।।

બીજા આશ્રમીઓ પોતાના ઈન્દ્રિયરૂપ શત્રુઓને મહા મુશ્કેલીએ જીતી શકે છે, પરન્તુ એને ગૃહસ્થાશ્રમીઓ સ્ત્રીની સહાયતાથી, જેમ કિલ્લાવાળો શત્રુને સહેજમાં જીતી શકે તેમ, સહેજમાં જીતી લે છે ।।૧૯।।

હે ગૃહેશ્વરી! અમારા ઉપર તમારા એટલા બધા ઉપકાર છે કે અમે આખી

જિન્દગી સુધી એનો બદલો વાળવા ઈચ્છીએ તો પણ એક પણ ઉપકારનો બદલો વાળી શકવા સમર્થ નથી. દેવતાઓ પણ એટલા જ અસમર્થ છે ।।૨૦।।

તારી કામના પૂર્ણ તો કરીશ પણ, બીજા લોકો મારી નિન્દા ન કરે તેવી રીતે મારે તારી કામના પૂર્ણ કરવી છે; માટે થોડો વખત ધીરજ રાખ ।।૨૧।।

આ (સન્ધ્યાનો) સમય અત્યન્ત ઘોર છે. (આખા દિવસમાં સન્ધ્યા રજસ્વલારૂપ છે. આકાશમાં રતાશ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે) એ વખત ઘોર પ્રાણીઓ-રાક્ષસો વગેરેનો છે. આ વખતે ભગવાન્ ભૂતનાથ શ્રીમહાદેવજીના ગણ ભૂતપ્રેતાદિ ફરતા હોય છે ।।૨૨।।

હે સાધ્વી! આ સન્ધ્યાસમયે ભૂતની મંડળીને લઈને ભૂતના રાજા શિવજી નન્દીઉપર બેસીને લોકરક્ષાર્થે ફરે છે ।।૨૩।।

જેની જટા શ્મશાન ભૂમિમાં ચડી આવેલ વંટોળિયાની રજથી ધૂસર (ભૂખરી) થઈ પ્રકાશી રહેલ છે તથા જેના સુવર્ણકાન્તિમય ગૌરશરીરમાં ભસ્મ લાગેલી છે તે તમારા દિયર મહાદેવજી પોતાના ત્રણ નેત્રો(યજ્ઞના ત્રણ અગ્નિઓ ગાર્હપત્ય, આહવનીય અને દક્ષિણ)થી બધું જુએ છે ।।૨૪।।

જેમને કોઈ પોતાનો કે પારકો નથી, કોઈ અત્યન્ત માનનીય કે તિરસ્કાર કરવા જેવો નથી; એમના ચરણોથી લાત મારી ફગાવી દેવાયેલી, ભોગવાઈ ચૂકેલી, સમૃદ્ધિના દોષ દેખાવાથી ત્યાગ કરાવેલી સમૃદ્ધિની વ્રતો કરીને આપણે બધાં આશા કરીએ છીએ ।।૨૫।।

અવિદ્યાનો પડદાને દૂર કરવાને બુદ્ધિમાન પુરુષો એમના નિર્મલ ચરિત્રનું ગાન કરે છે. એમનાથી અધિક તો કોઈ નથી પણ કોઈ એમના ઐશ્વર્યને પહોચી શકે એમ પણ નથી આમ છતાં એ પિશાચચર્યાનું આચરણ કરે છે. એવા એ સત્પુરુષને ગતિરૂપ હો ।।૨૬।।

આત્મારામ મહાદેવજીના ચરિત્રને કેટલાક ભાગ્યહીન લોકો હસી કાઢે છે. એ હસનારાઓ વસ્ત્રો, માલા, ઘરેણાં, ચન્દનાદિથી દેહને શણગારે અને તેને આત્મા માને છે, પરન્તુ ખરી રીતે દેહ તો શ્વાનને ભોજન કરવા લાયક છે. જેઓ આ જાણતા નથી તેઓજ મહાદેવજીની નિન્દા કરવામાં પ્રવૃત્ત થાયછે ।।૨૭।।

એની કહેલી મર્યાદાનું પાલન બ્રહ્માજી સુદ્ધાં કરે છે. આ વિશ્વનું કારણ માયા છે. માયા પણ એની આજ્ઞા ઉઠાવનારી દાસી છે. એ પિશાચના જેવું આચરણ કરે એ તો

આ મોટાંના ચરિત્રનું અનુકરણ માત્ર ગણાય ।।૨૮।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એવી રીતે કશ્યપે સારી રીતે સમજાવી છતાં કામે એના અન્તઃકરણને વલોવી નાખ્યું હતું તેથી દિતિએ શૂદ્ર સ્ત્રીની માફક લાજ છોડી કશ્યપના વસ્ત્રને પકડી લીધું ।।૨૯।।

પોતાની સ્ત્રી કર્મનો નાશ કરવામાં આવો આગ્રહ કરે છે એ જોઈ કાલને નમસ્કાર કરી એના કામને શાન્ત કરવા ઋષિ એકાન્તમાં મળ્યા ।।૩૦।।

પછી મૌન ધારણ કરી જલથી સ્નાન કરી સનાતન, સ્વયંપ્રકાશ અને રજોગુણ રહિત બ્રહ્મનો ધ્યાન સહિત જપ કરવા લાગ્યા ।।૩૧।।

હે ભારત! નિંદિતકર્મ કરવાથી દિતિ લજ્જાયુક્ત થઈને મુનિની પાસે આવી અને નીચું મો રાખીને મુનિને કહેવાલાગી ।।૩૨।।

દિતિ બોલી : હે બ્રહ્મન્! ભૂતપતિ રુદ્ર મારા ગર્ભને ન મારે એટલી મારી માગણી છે, કારણ કે ભૂતોમાં શ્રેષ્ઠ રુદ્રનો મેં અપરાધ કર્યો છે ।।૩૩।।

રુદ્ર, ઉદાર, દેવ, ઉગ્ર, કામના પૂર્ણ કરનાર, કલ્યાણ સ્વરૂપ, (દક્ષને મારવાથી ઉપદ્રવ થતાં)જેણે દંડ દેવાનું છોડીદીધું છે પણ દુષ્ટોમાટે દંડ ધારણ કરનાર, (બ્રહ્મના)ક્રોધસ્વરૂપને નમસ્કાર ।।૩૪।।

ઘણો જ અનુગ્રહ કરનાર, સ્ત્રીઓના દેવ, સતીના પતિ, મારા બનેવી મારા ઉપર પ્રસન્ન હો, કારણ કે સ્ત્રીઓ ઉપર તો શિકારી પણ દયા રાખે છે.શિકારી અર્થ–ધનમાટે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે. કામ કરતાં અર્થ મોટો પુરુષાર્થ છે અને કામ સ્ત્રી હોય ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે ।।૩૫।।

મૈત્રેય કહ્યું : સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ આશિષોને પોતાના ગર્ભને માટે ઈચ્છતી અને ધ્રૂજતી દિતિને પ્રજાપતિ કશ્યપ પોતાનો સન્ધ્યાનિયમ પૂરો કરી કહેવા લાગ્યા ।।૩૬।।

કશ્યપ બોલ્યા : હે અભદ્રે! તેં આત્મસંયમ ન રાખ્યો, સન્ધ્યાસમયનો દોષ કર્યો, મારી આજ્ઞાનું પાલન ન કર્યું અને દેવોની અવગણના કરી, આ ચાર અપરાધોને લઈને તારા પેટમાં રહેલા બન્ને ગર્ભ અધમ થશે એટલું જ નહિ એઓ લોકપાલો સહિત ત્રણ લોકને વારંવાર આક્રમણ કરી રડાવશે ।।૩૭–૩૮।।

એઓ નિરપરાધી અને ગરીબ પ્રાણીઓને મારશે, સ્ત્રીઓને ઉઠાવી પોતાના ઘરમાં કેદ કરશે અને મહાત્માઓના કોપના પાત્ર થશે એ સમયે 'ક્રોધાયમાન' વિશ્વના

ઈશ્વર ભગવાન્ લોકનું રક્ષણ કરવાને, જેમ પર્વતોને ઈન્દ્ર તોડી પાડે તેમ તારા પુત્રોને મારવા અવતાર ધારણ કરી પૃથ્વી ઉપર પધારશે ।।૩૯-૪૦।।

દિતિ બોલી : એવા ચક્રધારી ભગવાન્ના હાથથી મારા પુત્રો મરે એવું હું ઈચ્છું છું. પરન્તુ હે પ્રભુ! મારા પુત્રો બ્રાહ્મણના ક્રોધથી ન મરે એવી કૃપા કરો ।।૪૧।।

બ્રાહ્મણના શાપ પામેલાઓ અને પ્રાણીને ભય કરનારાઓ જે-જે યોનિમાં જાય છે. ત્યાં-ત્યાં નરકના લોકો પણ એમનો સ્પર્શ કરતાં નથી ।।૪૨।।

કશ્યપે કહ્યું : તેં તારા કામનો શોક અને પશ્ચાત્તાપ કર્યો તરત જ અપરાધની ક્ષમા માગી, ભગવાન્ના હાથે મરવામાં ખુશી બતાવી અને એમ કહી તેં ભગવાન્ના પ્રત્યે તથા મારા પ્રત્યે આદર છે એમ બતાવ્યું તેથી તારા પુત્રો તો મેં કહ્યું તેવા થશે પણ તારો એ પૌત્ર સત્પુરુષોમાં સન્માન પામશે. ભગવાન્ની પેઠે એનો યશ ત્રણ લોકમાં ગવાશે ।।૪૩-૪૪।।

જેમ અગ્નિવડે હલકા સુવર્ણને તપાવી શુદ્ધ કરવામાં આવે તેમ આત્માને શુદ્ધ કરતા નિર્વૈર બની ભક્તો પ્રહ્લાદના શીલને અનુસરશે ।।૪૫।।

જે ભગવાન્ની કૃપાથી ભગવદાત્મક આ વિશ્વ પ્રસન્ન થાય છે, પોતાના જ સ્વરૂપને જોનાર તે ભગવાન્ તારા પૌત્ર ઉપર અનન્ય* દૃષ્ટિથી પ્રસન્ન થશે।।૪૬।।

વિશેષ : પ્રાણીને સોળ, દૃષ્ટિ હોય છે. દશ ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકારરૂપ ચાર રૂપ જ અન્તઃકરણ, આત્મા, દેહ અને પ્રાણને ગણો તો સત્તર. એ ૧૭ આન્તર; પુત્રાદિ બાહ્ય ગણીએ તો ૩૪ દૃષ્ટિ થાય છે. એ દૃષ્ટિ ભગવાન્ વિના વિષયને ગ્રહણ ન કરે. એ ભક્ત અનન્યદક્ કહેવાય. પ્રહ્લાદ અનન્ય હોવાથી ભગવાન્ એની ઉપર પ્રસન્ન થઈ મર્યાદાને છોડી સ્તમ્ભમાંથી પ્રકટ્યા.

તારો પૌત્ર મહા ભગવદ્ભક્ત થશે, મહાત્મા થશે, મહાનુભાવ થશે. યશસ્વીઓમાં સૌથી યશસ્વી થશે, વૃદ્ધિ પામતી ભક્તિનું સેવન કરી પોતાના હૃદયમાં ભગવાન્ને ધારણ કરી એ પોતાના દેહનો ત્યાગ કરશે ।।૪૭।।

વિષયાશક્તિથી રહિત, સારા સ્વભાવવાળો ગુણનો ભંડાર પારકી સમ્પત્તિ જોઈ રાજી થનાર, દુઃખવાળાનાં દુઃખ જોઈ દુઃખી થનાર, અજાતશત્રુ એ જેમ ચન્દ્ર ગ્રીષ્મનો તાપ મટાડે તેમ, જગતનો શોક મટાડશે ।।૪૮।।

ભક્તની ઈચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપને ધારણ કરનાર, જે અન્દર અને બહાર નિર્મળ છે,જેમનાં નેત્ર કમળ જેવાં છે, જેમનું મુખારવિન્દ પ્રકાશતાં કુંડળોવડે શોભે છે,

શ્રીના ચિહ્નરૂપ લક્ષ્મીજીથી સુન્દર તેવા ભગવાન્ તારા પૌત્રને નિરન્તર દર્શન દેશે ।।૪૯।।

મૈત્રેય ઉવાચ

શ્રુત્વા ભાગવતં પૌત્રં મુમોદત દિતિર્ભૃશમ્ ।।
પુત્રયોશ્ચ વધં કૃષ્ણાદ્ વિદિત્વાઽઽસીન્મહામનાઃ ।।૫૦।।

(પ્રભુનું સ્વરૂપ સર્વ ભાગ્યરૂપ હોવાથી તેનાં દર્શન થતાં બીજું કાંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહેશે નહિ) **મૈત્રેયે કહ્યું:** પોતાનો પૌત્ર ભગવાન્‌નો મોટો ભક્ત થશે એ જાણી દિતિ અત્યન્ત પ્રસન્ન થઈ અને પોતાના બે પુત્રોને ભગવાન્ મારશે એ જાણીને પણ મોટા મનવાળી થઈ ।।૫૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (મુખ્ય જીવસૃષ્ટિપ્રકરણનો ત્રીજો)
''દિતિને કશ્યપથી અકાલમાં ગર્ભાધાન અને તેથી દૈત્યોની ઉત્પત્તિ''
નામનો ચૌદમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૧૫

જયવિજયને સનત્કુમારનો થયેલ શાપ

વિશેષ : આ પન્દરમાં અધ્યાયમાં ક્રોધવડે જ્ઞાનનો નાશ શી રીતે થાય છે એ કહેવાય છે; અર્થાત્ બીજમાં જીવનો પ્રવેશ થાય તેમાટે જય-વિજયને શાપ થયો એ વાત કહે છે. વૈકુંઠમાં વૃક્ષ, પક્ષી કે સ્ત્રીઓ એ બધાને પરોત્કર્ષની અસહિષ્ણુતા થતી નથી, કારણ કે એનું મૂળ દોષ છે. વૈકુંઠસ્થ બધા નિર્દોષ છે, છતાં ત્યાં પણ એ દોષ દેખાયો એ ભગવદિચ્છાથી છે એ વાત પ્રસિદ્ધ કરવામાટે વૈકુંઠનું વર્ણન છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

પ્રાજાપત્યં હિ તત્તેજઃ પરતેજો હનં દિતિઃ ।।
દધાર વર્ષાણિ શતં શંકમાના સુરાર્દનાત્ ।।૧।।

મૈત્રેય બોલ્યા : પ્રજાપતિ કશ્યપનું તેજ જે બીજા તેજોનો નાશ કરનારું છે તે દેવતાઓ તેને પીડા કરશે એવી શંકા કરી દિતિએ એ તેજને પોતાના ગર્ભમાં સો વર્ષ પર્યંત ધારણ કર્યુ ।।૧।।

એ ગર્ભમાં તેજ દાખલ થયું તેનાથી લોકો અને લોકપાલો નિસ્તેજ બની ગયા; દિશાઓમાં અન્ધકાર થઈ ગયો. બ્રહ્માજી સમક્ષ જઈ લોકપાલોએ એ બધું નિવેદન કર્યું ।।૨।।

દેવોએ કહ્યું : હે વિભુ! જેનાથી અમે અત્યન્ત દુઃખી થઈ રહ્યા છીએ તે અન્ધકાર આપ જાણો છો. આપનો માર્ગ કાળથી અસ્પૃષ્ટ હોઈ, આપને આવું કેમ થયું છે એની ખબર હોવી જોઈએ કેમકે આપ ભગવાન્ છો ।।૩।।

હે દેવના દેવ! જગતના ધાતા, લોકનાથોના શિખામણિ, આપ અમારા ઊંચા તેમજ નીચા–પર અને અપરના–હૃદયને જાણનાર છો ।।૪।।

વિજ્ઞાન બ્રહ્મનો અનુભવ આપનું બળ છે. આપ માયાવડે શરીર ધારણ કરો છો, ગુણના ભેદને ગ્રહણ કરી આપ અવ્યકતના કારણરૂપ થયા છો, એવા આપને મારા નમસ્કાર હો ।।૫।।

જેઓ પોતાના (જીવોના) દેહને ઉત્પન્ન કરનાર, પોતાની અન્દર ભુવનોને પરોવી રાખનાર, નિયન્તા, પ્રલયકર્તા (સદસદાત્મક) એવા આપનું અનન્યભાવથી ચિન્તન કરે છે તે પકવ થયેલ યોગવાળા, શ્વાસ, ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણ ઉપર વિજય મેળવેલા અને તેથી આપના કૃપાપાત્રોનો કોઈથી પણ પરાભવ થઈ શકતો નથી ।।૬–૭।।

જેમ કોઈ બળદ નાથવડે બન્ધાય તેમ વાણીવડે સર્વ પ્રજા બન્ધાઈ રહી છે એને અધીન થઈ આપને બલિનું અર્પણ કરે છે; એવા મુખ્ય (દેવ) ને નમસ્કાર ।।૮।।

અન્ધકારથી જેનાં કર્મ લુપ્ત થઈ ગયાં છે તે અમે આપની પાસે હાજર થયા છીએ. અત્યન્ત દયાદષ્ટિવડે દુઃખી તેવા અમારી સામું આપ જુઓ અને હે ભૂમન્! અમને સુખી કરો ।।૯।।

હે દેવ! દિતિના ગર્ભમાં ગયેલી કશ્યપની શક્તિ બધી દિશાઓમાં અન્ધારું કરે છે; લાકડામાં અગ્નિ વધતો જાય તેમ એ અન્ધકાર વધતો જાય છે ।।૧૦।।

મૈત્રેયે કહ્યું : હે મહાબાહુ વિદુર! દેવોની સ્તુતિ સાંભળી વેદોથી જેનું જ્ઞાન થાય છે તેવા ભગવાન્ બ્રહ્માજી ઘણું હસ્યા. પછી એમને આનન્દાયક સુન્દર વાણીવડે

એમણે ઉત્તર આપ્યો ।।૧૧।।

બ્રહ્માજી બોલ્યા : સનકાદિ ચાર ભાઈઓ એ તમારા પૂર્વજો અને મારા માનસ પુત્રો છે; તેઓ લોકોમાં સ્પૃહા રહિત થઈને આકાશમાર્ગે બધા લોકમાં ફરતા હતા ।।૧૨।।

એક વખત તે સનત્કુમારો સર્વ લોક જેને નમસ્કાર કરે છે તેવા નિર્મલ સ્વરૂપવાળા વૈકુંઠ ભગવાન્‌ના લોકમાં ગયા ।।૧૩।।

ત્યાં સર્વ ભગવાન્‌ના જેવા સ્વરૂપવાળા પુરુષો વસે છે અને ભક્તો કોઈ પણ જાતના ફળની આશા રહિત થઈ ધર્મવડે હરિનું આરાધન કરે છે ।।૧૪।।

ત્યાં ભક્તોના સ્વામી, વેદોથી જાણી શકાય તેવા ભગવાન્ પુરુષોત્તમ, રજોગુણ રહિત સત્ત્વને સ્થિર કરી આપણને આનન્દ આપતા બિરાજે છે ।।૧૫।।

એમાં નિઃશ્રેયસ નામનું વન છે. એમાં ઈચ્છા પૂર્ણ કરે તેવાં વૃક્ષ આવેલાં છે. એનાથી તથા સર્વ ઋતુની શોભાથી જાણે સાક્ષાત્ મોક્ષ હોય એવું એ વન લાગે છે ।।૧૬।।

ત્યાં ગન્ધર્વો પોતાની લલનાઓ સાથે વિમાનમાં બેસી લોકનાં પાપ દૂર કરનારા ભગવદ્યશનું ગાન કરે છે. એઓ વસન્ત ઋતુમાં જળમાં ખીલતી માલતી લતાના સુગન્ધવાળા પવનને પણ ગણકારતા નથી અને એમ કરી એઓ પોતાની ભક્તિનું પ્રાબલ્ય બતાવે છે ।।૧૭।।

એ વનમાં જ્યારે ભ્રમરરાજ ઊંચા સ્વરથી, હરિ કથાનું ગાન કરતો હોય તેમ ગુંજારવ કરે છે ત્યારે થોડી વાર તો કબૂતર, કોકિલ, સારસ, ચક્રવાક, બપૈયા, હંસ, પોપટ, તેતર અને મોર વગેરેનાં શબ્દનો કોલાહલ શાન્ત થઈ જાય છે. (આમ ભ્રમર ભગવાન્ સમીપ રહેતો હોવાથી, ભગવાન્‌ના કેશોનો રંગ ભ્રમર જેવો હોવાથી તેઓ જાણે કે તેનું આધિપત્ય સ્વીકારી એના કીર્તનના આનન્દમાં સૂધબૂધ ખોઈ બેસે છે) ।।૧૮।।

તુલસી (ની વનમાલા ધારણ કરનાર ભગવાન્ તુલસી) નો અધિક આદર કરે છે એ જોઈને ત્યાંના મન્દાર, કુન્દ, કુરબક, ચમ્પો, અર્ણ, પુન્નાગ, બોરસલી, કમળ અને પારિજાત જે બધાં સુગન્ધવાળાં છે તે બધાં તુલસીના તપને પોતાના કરતાં વિશેષ માને છે ।।૧૯।।

એ વૈકુંઠ, વૈદૂર્ય, મરકતમણિ અને સોનાનાં વિમાનોથી વ્યાપેલું છે. એને

ભગવાન્‌ના ચરણમાં નમન કરનારાઓ શ્રવણથી દાસ્ય સુધીની ભક્તિ કરનારા જ જોઈ શકે છે. વિમાનોમાં બેઠેલી મોટા નિતમ્બવાળી મન્દ હાસ્યથી શોભતી સુમુખી દેવસ્ત્રીઓ પણ વૈકુંઠમાં વસનારાઓમાં પોતાનાં હાસ્યાદિવડે કામ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી ।।૨૦।।

લક્ષ્મીજીએ ત્યાં સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય છે. પોતાના ચરણારવિન્દવડે ઝંકાર કરતી અને હાથમાં કમળને ધારણ કરી, પોતાના ચાંચલ્ય દોષને દૂર કરતી એ જ્યાં સ્ફટિકની ભીંતોમાં કુન્દન જડેલ છે. તેવા વૈકુંઠમાં બુહારી (સાફસૂફ)કરતી દેખાય છે. જે લક્ષ્મીના અનુગ્રહને માટે બીજાઓ યત્ન કરતા રહે છે તે લક્ષ્મી વૈકુંઠમાં સાધારણ સ્ત્રીની માફક વર્તે છે ।।૨૧।।

વૈકુંઠમાં અમૃત જેવા જળવાળી અને પ્રવાળના કાંઠા બાન્ધેલી વાવડીઓ આવેલી છે. લક્ષ્મી જ્યારે પોતાની દાસીઓ સાથે વનમાં ફરતી-ફરતી તુલસીથી પોતાના સ્વામીનું અર્ચન કરતી એ વાવડીઓના જળમાં સુન્દર કેશ અને સુન્દર નાસિકાવાળું પોતાનું મુખ પ્રતિબિમ્બિત થયેલું જુએ છે ત્યારે, હે અંગ! એને એટલો સન્તોષ થાય છે કે આ મુખ ભગવાન્‌થી ચુંબિત છે ।।૨૨।।

ભગવાન્‌ની કથા સિવાયની બીજી કુકથા બુદ્ધિનો નાશ કરનારી છે. જે એ સાંભળે છે તે વૈકુંઠમાં જઈ શકતો નથી. હતભાગી જ એવી કુકથા સાંભળે છે. અરર! એવી સાર વગરની કુકથા સાંભળનાર નરકગામી થાય છે. મનુષ્યપણું તો બ્રહ્માજી પણ માગી રહ્યા છે, કારણ કે એમાં તત્ત્વજ્ઞાન સહિત ધર્મ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. એવા મનુષ્યત્વને પામીને જો મનુષ્યોએ ભગવાન્‌નું આરાધન ન કર્યું તો હે દેવો! તેઓ ભગવાન્‌ની માયાથી મોહિત થયેલા છે એમ જ સમજવું રહ્યું ।।૨૩-૨૪।।

હે ઈન્દ્ર! જેમનો અહંકાર દૂર થયો છે તેઓ નિરન્તર ભગવાનને અનુસરે છે. એવાઓને પોતાના સ્વામીની કથામાં અનુરાગ હોય છે એથી કથા કહેવા માત્રથી એમને વિકળતા થાય છે એમનાં નેત્રમાં જળ આવી જાય છે અને એમને રોમાંચ થાય છે. આવા ભક્તો જેના જેવા શીલસ્વભાવની અમે પણ ઈચ્છા કરીએ છીએ તેઓ આપણી ઉપર રહેલા વૈકુંઠમાં જાય છે ।।૨૫।।

જેમાં વિશ્વના ગુરુ અધ્યક્ષરૂપે બિરાજે છે, જે ભુવનોને માત્ર વન્દન કરવા યોગ્ય છે, (પગ મૂકવા યોગ્ય નથી) દેવતાઓનાં વિચિત્ર વિમાનોની કાન્તિથી શોભાયમાન છે તેવા વૈકુંઠમાં *યોગમાયાના બળવડે સનકાદિ પહોંચ્યા અને પરમ હર્ષ

પામ્યા ।।૨૬।।

વિશેષ : હકીકતમાં યોગમાયાએ ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી સૃષ્ટિ રચી. પોતે રચેલી સૃષ્ટિ જોવામાટે ભગવાનને કહેવા જવાની યોગ માયાની હિમ્મત ચાલી નહિ. ભગવાનના બે દ્વારપાલો કેમેય કરીને પૃથ્વી ઉપર આવે અને પૃથ્વીનું પાલન કરનારા થાય તો ભૂમિ ભગવાનનું દ્વાર થાય. ત્યારે ભૂમિનું દ્વારપણું સિદ્ધ થાય તેમાટે ભગવાન્ ભૂમિ ઉપર પ્રકટ થાય અને માયાની સૃષ્ટિ રચવાની કલા ભગવાન્ જુએ. આમાટે માયાએ સનત્કુમારોને બલાત્કારે વૈકુંઠમાં લાવી મૂકવાની યુક્તિ રચી.

વૈકુંઠમાં દાખલ થઈને આસક્તિ રહિત એઓ છ દોઢી સુધી તો ચાલ્યા ગયા, પરન્તુ સાતમી દોઢી ઉપર આવતાં કીમતી બાજૂબન્ધ, કુંડળ કિરીટ તથા સુન્દર વેશથી શોભતા અને હાથમાં ગદાવાળા સમાન વયના બે દેવોને એમણે જોયા ।।૨૭।।

ચાર શ્યામલ બાહુઓની મધ્યમાં રહેલા કંઠમાં એઓએ મદોન્મત્ત ભમરાઓથી વીંટાયેલી વનમાળા પહેરી હતી. એમની ભ્રુકુટિ વાંકી હતી; નેત્રો લાલ હતાં અને એમનું નાક ફરકતું હતું; એવા કંઈક ક્રોધવાળા દેખાતા બે દેવોને એમણે જોયા ।।૨૮।।

બન્ને દેવો જોઈ રહ્યા હતા છતાં તેઓને પૂછ્યા વિના હીરાથી જડેલા સોનાનાં કમાડવાળા એ દરવાજાની અન્દર સનકાદિ દાખલ થયા કારણ કે એમને વિષમદષ્ટિ ન હોવાથી તેઓ ભય રહિત થઈ સર્વત્ર ફરે છે ।।૨૯।।

વસ્ત્ર રહિત, વૃદ્ધ[૧] દશાની[૨] અર્ધ ઉમરવાળા (એક પરાર્ધ વર્ષની વયવાળા) આત્મતત્ત્વને જાણનાર એ કુમારોને જતા જોઈ, ભગવાન્‌ના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ જઈને જય-વિજયે કુમારોના તેજને પાખંડ ગણી કાઢી અણછાજતી રીતે તેમના આડી છડી રાખી તેમને અટકાવ્યા.[૩] ।।૩૦।।

વિશેષ : ૧. બ્રહ્મકલ્પમાં તેમનો જન્મ થયેલો તેથી બ્રહ્માજીની સૃષ્ટિમાં સૌથી વૃદ્ધ. ૨. દશા=બે પરાર્ધ વર્ષની મનુષ્યની દશા. ૩. મુનિઓ આસક્તિ રહિત હતા તેથી છ દ્વાર (ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય) તો વટાવ્યાં પણ ભક્તિ નહિ હોવાથી, સાતમા દ્વારે રુકાવટ આવી.

અત્યન્ત પૂજનીય હોવા છતાં સનકાદિને દેવોના દેખતાં ભગવાન્‌ના પાર્ષદોએ અટકાવ્યા. એવી રીતે સુહૃત્તમ ભગવાન્‌નાં દર્શનનો અભિલાષ અટકતાં, સ્હેજ ક્રોધ

થતાં આંખો ચડાવી તેઓ બોલ્યાઃભગવાન્‌ની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા કરવાથી વૈકુંઠમાં આવનાર બધા ભગવાન્‌ના જેવા ધર્મવાળા હોય, છતાં તમારા સ્વભાવમાં આવી વિષમતા કેમ દેખાય છે? ભગવાન્‌ના તો બધા જ પુરુષો શાન્ત હોય છે, ભગવાન્‌માં નથી કલહ, નથી આગ્રહ કે નથી દેહ તો પછી એમની પાસે રહેલા, પોતાની જેમ બીજાને જોનાર, કપટની શંકા કરનાર તમે કોણ છો? ।।૩૧-૩૨।।

જેમ આકાશથી આકાશને તથા આત્માથી આત્માને ભેદ નથી હોતો તેમ ભગવાન્ કે જેમના ઉદરમાં સર્વ જગત્ છે તેમને ધીર પુરુષો ભેદ રહિત ગણે છે. દેવોનો વેશ ધારણ કરીને રહેલા તમે કોણ છો કે જેમને અમારી અને વૈકુંઠવાસીની વચ્ચે અન્તર કરાવનારો ભય દેખાય છે? ।।૩૩।।

ભગવાન્ સર્વના સ્વામી છે. એમની ખાતર અમને વિચાર થાય છે કે મન્દ બુદ્ધિવાળા હોવાથી તમે ભેદભાવવાળા છો તેથી જ્યાં કામ, ક્રોધ અને લોભરૂપી પાપ કરાવનારા શત્રુઓ વસતા હોય તેવા નીચ લોકમાં તમારે જવું ।।૩૪।।

સનકાદિનું બોલવું સાંભળતાં, મોટા અસ્ત્રના સમુદાયથી પણ જેનો સામનો ન થઈ શકે તેવો આ બ્રહ્મદંડરૂપ શાપ થયો એમ જાણી અત્યન્ત ભયથી દીન બન્યા અને એમને ભગવાન્‌ના ભક્ત જાણી એમના પગ પકડી ચરણમાં પડ્યા ।।૩૫।।

આપે અમો પાપીઓને દંડ આપ્યો એ યોગ્ય કર્યુ કેમકે એ અમે કરેલ દેવના અપરાધના સર્વ દોષને હરનાર છે. પરન્તુ અહીંથી અમે નીચે જઈએ ત્યારે ત્યાં પશ્ચાત્તાપને લઈને અમને ભગવાન્‌નું વિસ્મરણ કરનારો મોહ ન થાય એવી આપ કૃપા કરો ।।૩૬।।

એ સમયે ભક્તો જેને વહાલા છે તેવા અને જેમના નાભિમાં કમળ છે તેવા ભગવાન્ લક્ષ્મીને સાથે લઈ, પોતાના સેવકોએ ભગવદ્‌ભક્તોનો અપરાધ કર્યો છે એ જાણીને જેમાનાં ચરણારવિન્દ પરમહંસો તથા મુનિઓએ પણ શોધવા લાયક છે તેનાવડે ચાલતા ત્યાં પધાર્યા ।।૩૭।।

પોતાના સેવકોએ જેમના ઉપયોગમાટે પાદુકા વગેરે તૈયાર રાખ્યાં છે તેવા, જેમનું દર્શન કેવળ ભાગ્યવાળા જ સમાધિમાં કરી શકે છે તેવા, હંસ જેવા શ્વેત ચામરના ઊડવાથી પવિત્ર પવનને લીધે શ્વેત છત્રની ઝાલરની મોતીની હારો ચન્દ્રકિરણમાંથી પડતા જળબિન્દુની શીતળતાનો જેને અનુભવ કરાવી રહી છે તેવા ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા ત્યારે સનકાદિ કુમારોએ પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યા ।।૩૮।।

જેમનું મુખારવિન્દ જોઈ સર્વે પ્રસન્ન થાય છે. જેમની સુન્દર કાન્તિ જોઈ લોકો જેમની સ્પૃહા કરે છે, સ્નેહપૂર્વક જોવા માત્રથી જે હૃદયમાં ચોંટી જાય છે, જેમના શ્યામ વિશાળ વક્ષઃસ્થળમાં લક્ષ્મી શોભી રહેલાં હોવાથી જેમણે સ્વર્ગના મુકુટમણિરૂપ વૈકુંઠને સૌભાગ્યનું ધામ બનાવ્યું છે તેવા ભગવાનનાં દર્શન થયાં ।।૩૯।।

એમણે વિસ્તૃત નિતમ્બ ઉપર પીતામ્બર ધારણ કર્યું છે અને એના ઉપર કટિમેખલા ઝળકી રહી છે. એમના ગળામાં ગુઞ્જારવ કરતા ભમરોવાળી અને ચરણારવિન્દ સુધી લટકતી માળા શોભી રહી છે. એમણે સુન્દર કડાંવાળો એક શ્રીહસ્ત ગરુડ ઉપર રાખ્યો છે તો બીજા શ્રીહસ્તથી કમળ ફેરવી રહ્યા છે તેવા ભગવાનનાં દર્શન થયાં ।।૪૦।।

વીજળીના પ્રકાશની પણ હાંસી કરનાર, મકરાકૃત કુંડળોના આભૂષણને યોગ્ય ગંડસ્થળ અને ઊંચી નાસિકાયુક્ત સુન્દર મુખારવિન્દ અને મણિમય મુકુટ તથા ચાર હાથની વચ્ચે શોભતા અમૂલ્ય હાર અને કંઠમાં પહેરેલા કૌસ્તુભથી મનને હરતા ભગવાન્‌ને તેઓએ જોયા ।।૪૧।।

એમનું દર્શન થતાં લક્ષ્મીને પોતાના સૌદર્યનો ગર્વ પણ ગળી જાય છે. એમના અવયવોનું સૌષ્ઠવ અવર્ણ્ય છે. અને ભક્તો જેવા રૂપનું ધ્યાન ધરે તેવા રૂપને એ ધારણ કરે છે તે ભગવાન્ જ મારા, શિવના અને તમારા સેવ્ય છે તેવા ભગવાનને જોઈ જેમનાં નેત્રોની તૃષા મટી નથી તેવા સનકાદિ પોતાનું મસ્તક નમાવી આનન્દમગ્ન થવાથી ભગવાન્‌ને નમી પડ્યા ।।૪૨।।

એ કમળનેત્ર ભગવાન્‌ના પદારવિન્દના કેશરથી મિશ્ર થયેલો તુલસીના સુગન્ધીવાળો વાયુ નાસિકાદ્વારા હૃદયમાં જતાં, જો કે સનકાદિ બ્રહ્મરૂપ હતા તો પણ એમનાં મન અને શરીરને એ સુગન્ધી વાયુએ ખળભળાવી દીધાં. (જેથી એમને ભગવાન્‌ના ચરણની સ્પૃહા થઈ) ।।૪૩।।

શ્યામ કમળના કોશ જેવા, અત્યન્ત સુન્દર અધર અને કુન્દના પુષ્પ જેવા હાસ્યયુક્ત, મુખારવિન્દને નીરખીને એ કુમારો પોતાના સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થયા એમ માનવા લાગ્યા એટલું જ નહિ પણ ભગવાન્‌નાં નખરૂપી લાલ મણિઓવાળાં બે ચરણારવિન્દનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા ।।૪૪।।

આ લોકમાં મુમુક્ષુઓ, યોગદ્વારા ધ્યાનમાં જે આદર કરવા યોગ્ય, નેત્રને ચારે

તરફથી સુન્દર દેખાતું અને અન્યમાં જોવામાં આવતું નથી તેવું ઉત્પત્તિસિદ્ધ આઠ ભોગવાળું જે પુરુષશરીર જુએ છે તે જ શરીરને જોઈ કુમારો સુંદર સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૪૫।।

કુમારો બોલ્યા : હે અનન્ત! આપ દુષ્ટ પુરુષના હૃદયમાં તો બિરાજો છો છતાં એને દર્શન દેતા નથી તે આપ આજે જ અમારા નેત્ર સમક્ષ પધારેલા છો. આપથી ઉત્પન્ન થયેલા અમારા પિતા બ્રહ્માજીએ આપના સ્વરૂપનો પરિચય કરાવ્યો હતો ત્યારે જ કાનદ્વારા આપ હૃદયમાં પધાર્યા હતા તે આપનો આજે અમે નેત્રથી સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ ।।૪૬।।

હે ભગવાન્! અમે જાણીએ છીએ કે પરમ આત્મતત્ત્વરૂપ તેવા આ વૈકુંઠમાં વસતા ભક્તોને, સત્ત્વશરીર ધારણ કરી આપ હમણાં એમાં પ્રીતિ કરાવી રહ્યા છો. જેમણે તપ અને દૃઢ ભક્તિયોગવડે, રાગ અને અહંકારથી મુક્ત મુનિઓ આપનું સ્વરૂપ જાણી શકે છે ।।૪૭।।

હે અંગ! જેઓ આપના ચરણનો આશ્રય કરનારા છે તથા કીર્તન કરવા લાયક અને તીર્થની જેમ પવિત્ર કરનારી કથારસના રસિયા છે તેવા કુશળ પુરુષો આત્યન્તિક મોક્ષને પણ વિશેષ ગણતા નથી તો પછી આપની સ્હેજ ટેડી ભ્રમર જ જેને ભયભીત કરી દે છે તેમની એ ઈન્દ્રપદ વગેરે અન્ય ભોગોની બાબતમાં તો કહેવું જ શું? ।।૪૮।।

જો અમારું ચિત્ત ભમરાની પેઠે આપના ચરણકમળમાં રમ્યા કરે તુલસીની પેઠે અમારી વાણી આપના ચરણને શોભાવનારી થાય અને અમારા કાનનાં છિદ્ર આપના ગુણગાનથી ભરાય તો પછી ભલેને અમારાં પાપવડે અમારો જન્મ નરકોમાં થાય ।।૪૯।।

પ્રાદુશ્ચકર્થ યદિદં પુરુહૂતરૂપં તેનેશ! નિર્વૃતિમવાપુરલં દશો નઃ ।।
તસ્મા ઈદં ભગવતે નમ ઈદ્વિધેમ યોऽનાત્મનાં દુરુદયો ભગવાન્પ્રતીતઃ ।।૫૦।।

હે યજ્ઞસ્વરૂપ પ્રભો! આપે આ જે સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું તેનાથી અમારી આંખો ખૂબ ઠરી છે. બહિર્મુખતા વગેરેથી જેઓએ પોતાના આત્માનો જ નાશ કરી નાખ્યો છે તેઓને માટે આપ દુરુદય છો અત્યન્ત દુર્લભ છો. આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રૂપથી પ્રકટ થયેલ આપ સાક્ષાત ભગવાન્ છો. આપને શાસ્ત્રીય વિધિ પ્રમાણે નમન કરવાનું તો અમારું

ગજું નથી પણ પ્રમાણ જેવું કંઈક કરીએ! ।।૫૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ તૃતીયસ્કન્ધમાં (મુખ્ય જીવસૃષ્ટિપ્રકરણનો ચોથો)
''જય-વિજયને સનત્કુમારનો થયેલ શાપ''
નામનો ૧૫મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૬

કોપ પામેલા કુમારોનું સાંત્વન કરી તેમની ઉપર પ્રભુએ કરેલી કૃપા

વિશેષ : આ અધ્યાયમાં ભક્તોની કૃતિ સત્ય છે, બ્રહ્મવાદિઓની વાણી સત્ય છે અને ભગવાન્નું મન સત્ય છે એનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. જય-વિજય ભક્ત છે. એમણે મુનિઓને વૈકુંઠમાં જતા રોક્યા અને ભગવાને દરવાજા ઉપર પધારી એમને દર્શન આપ્યાં પણ એ અન્દર જવા ન પામ્યા. બ્રહ્મવાદી મુનિનો શાપ સત્ય કર્યો અને ભગવાન્ની ઈચ્છા સત્ય થઈ. ભગવાન્નું મન પ્રબળ હોવાથી મુનિઓએ બીજો વિરોધ ન દર્શાવ્યો એટલે ભગવાન્ની ઈચ્છા વિરુદ્ધ એ ન બોલ્યા; માટે ભગવાન્ની સર્ગ-લીલામાં પ્રીતિ ઓછી હોવાનું જણાય છે.

બ્રહ્મા ઉવાચ

ઈતિ તદ્ગૃણતાં તેષાં મુનીનાં યોગધર્મિણામ્ ।।
પ્રતિનન્દ્ય જગાદેદં વિકુંઠનિલયો વિભુઃ ।।૧।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : યોગધર્મવાળા સનકાદિ એવી રીતે બોલ્યા એ મુનિઓના વક્તવ્યને સમર્થ વૈકુંઠસ્થ ભગવાને આવકાર્યુ અને આ પ્રમાણે ભગવાને કહ્યું ।।૧।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : મારી આજ્ઞાનો અનાદર કરીને આ જય અને વિજયે તમારો ભારે અપરાધ કર્યો છે ।।૨।।

મારો મત જાણીને તમે એઓને દંડ આપ્યો છે. હે મુનિઓ! બ્રાહ્મણદેવનો અપરાધ થયો તેથી જે દંડ આપવામાં આવ્યો છે તેને હું સમ્મત થાઉં છું ।।૩।।

તેથી હું આજે આપની ક્ષમા યાચું છું. કારણ કે બ્રાહ્મણો મારું પરમ દૈવત છે. મારા માણસે કર્યું તે મેં જ કર્યું હોવાનું હું માનું છું ।।૪।।

જેમ કોઢ ચામડીને બગાડે તેમ જો નોકર ખરાબ કામ કરે તો લોકો એના સ્વામીને દોષિત ગણે છે એવો દોષ સ્વામીની કીર્તિનો નાશ કરે છે ।।૫।।

મારી નિર્મલ સુયશ સુધામાં ડૂબકી મારવાથી ચાંડાલ પર્યન્ત બધી સૃષ્ટિ તરત જ પવિત્ર થઈ જાય છે. એથી જ હું 'વિકુંઠ' કહેવાઉં છું. પણ આ પવિત્ર કીર્તિ મને લાધી છે આપ લોક પાસેથી જ. તેથી જો કોઈ આપની વિરુદ્ધ આચરણ કરે, પછી તે મારો જ હાથ કેમ નથી હોતો એને તત્કાલ કાપી નાખું ।।૬।।

બ્રાહ્મણોની સેવા કરવાથી મારા ચરણની રજ પવિત્ર થઈ છે તેથી તત્કાળ બધાં પાપને નિવૃત્ત કરનાર હું થયો છું. બધા સારા ગુણ એનાથી જ પ્રાપ્ત થયા છે. લક્ષ્મીના કટાક્ષના લેશની કામનાથી બ્રહ્મા વગેરે અનેક નિયમો પાળી એની આરાધના કરે છે તે લક્ષ્મી પ્રત્યે હું ઉદાસીન છું છતાં તે મને ક્ષણ પણ છોડતી નથી ।।૭।।

ઘી ટપકતા હોમદ્રવ્યનું અગ્નિદ્વારા ભક્ષણ કરી હું જેટલો પ્રસન્ન થાઉં છું તેના કરતાં બ્રાહ્મણના મુખમાં જતા એક-એક કોળિયાથી વધારે પ્રસન્ન થાઉં છું, કારણ કે પોતાના કર્મથી એને પ્રાપ્તિ થાઓ કે ન થાઓ છતાં નિર્વિષય પણ એ કેવળ મારી પ્રાપ્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે ।।૮।।

અખંડ અને અકુંઠિત યોગમાયા મારી વિભૂતિ છે. મારા ચરણપ્રક્ષાલનનું જળ શિવજીની સાથે ત્રણ લોકને પવિત્ર કરે છે અને હું વિપ્રોની ચરણોની પવિત્ર રજ મારા મુકુટ ઉપર ધારણ કરું છું. તો એમની આજ્ઞા કોણ ન ઉઠાવે? ।।૯।।

ઉત્તમ બ્રાહ્મણો, દૂધ દેતી ગાયો તથા અનાથ પ્રાણીઓ એ મારા શરીરરૂપ છે. જેઓ સર્પ જેવી ક્રોધી તથા ભેદદૃષ્ટિથી એમની પ્રત્યે જુએ છે તે પાપથી નાશ પામેલી વિવેક બુદ્ધિવાળાની આંખોને દંડ દેનાર યમના દૂતરૂપી ગીધો ફોલી ખાય છે ।।૧૦।।

બ્રાહ્મણો તિરસ્કાર કરતા હોય તેની પણ ભગવદ્‌ભાવથી પૂજા કરી જેઓ મનમાં સન્તોષ પામે, જેમ ગુસ્સે થયેલા છોકરાને બાપ સ્નેહથી શાન્ત કરે તેમ મન્દ હાસ્ય રૂપ અમૃતથી સિંચાયેલા કમલ જેવા મુખથી સ્નેહની કલાઓવાળી વાણીથી મારી પેઠે એઓની સ્તુતિ કરે તેઓ મને વશ કરી શકે છે ।।૧૧।।

આ જય-વિજય પોતાના સ્વામીનો(મારો) અભિપ્રાય જાણતા ન હોવાથી તમારા શાપને પાત્ર થયેલા છે. તેઓ જલદીથી મારી પાસે આવે અને એમને મારો વિયોગ ઓછો થાય એમ હું ઇચ્છું છું ।।૧૨।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : ઋષિના કુળને ઉચિત અને સુન્દર તેવી ભગવાન્‌ના શ્રીમુખની

વાણી એ ક્રોધ પામેલા સનકાદિએ સાંભળી. ક્રોધીને બીજાનું બોલવું ગમે નહિ, છતાં ભગવાન્‌ની સુન્દર વાણી સાંભળતાં એમને તૃપ્તિ થઈ નહિ ।।૧૩।।

શબ્દો થોડા હતા, છતાં એ અર્થગમ્ભીર અને સત્ય હોવાથી એ સાંભળીને એથી ભગવાન્ શું કરવા માગે છે એ તેઓ સમજી શક્યા નહિ ।।૧૪।।

યોગમાયાવડે પરમ ઐશ્વર્યને પ્રકટ કરતા ભગવાન્‌ને વિપ્રો પ્રસન્ન થઈ રોમાંચ સાથે ભગવાનને કહેવા લાગ્યા ।।૧૫।।

મુનિઓ બોલ્યા : આપને શું કરવાની ઈચ્છા છે એ અમે જાણી શકતા નથી કેમકે જો આપના સેવકોને અમે શાપ આપ્યો છે છતાં મોટા હોવા છતાં આપ કહો છો કે ''તમે મારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો છે'' ।।૧૬।।

હે પ્રભો! આપ બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર છો. આપ બ્રાહ્મણને પરમ દૈવત માનો છો. વસ્તુતઃ તો બ્રાહ્મણ તથા દેવોના દેવ બ્રહ્માજી વગેરેના પણ આપજ આત્મા તથા આરાધ્ય દેવ છો ।।૧૭।।

નિર્વિકાર પરમ ગુહ્ય ધર્મની ઉત્પત્તિ આપનાથી છે. અનેક અવતારોવડે એ સનાતન ધર્મની રક્ષા આપ જ કરો છો ।।૧૮।।

સમાધિમાં આપનો યોગ કરનાર મુનિઓ આપના અનુગ્રહથી જ મૃત્યુને તુરત તરી જાય છે. એવા આપના ઉપર બીજો કોણ ભલા અનુગ્રહ કરી શકે? ।।૧૯।।

ધન્ય પુરુષો સુગન્ધમાં મુગ્ધ થનાર ભમરાના સ્થાનરૂપ તુલસીની માળા આપના ચરણમાં અર્પણ કરે છે તે ચરણની કામનાવાળી અને અર્થીલોકો જેની રજ પોતાના મસ્તક ઉપર હંમેશાં ચડાવે છે તેવા ચરણની સેવાર્થે લક્ષ્મી કામનાથી પોતે આવે છે ।।૨૦।।

એ લક્ષ્મી એકાન્તમાં આપની સેવા કરવાને આવે છે છતાં આપ એનો બહુ આદર કરતા નથી, કારણ કે આપ આપના પરમ ભક્તોમાં જ વિહરો છો; એવા આપ ઐશ્વર્યાદિ ષડ્‌ગુણના સ્થાનરૂપ છો છતાં બ્રાહ્મણના પગની રજથી પવિત્ર થયાનું કહો છો અને ભૃગુલાંછન શામાટે ધારણ કરતા હશો એ કાંઈ અમારી બુદ્ધિમાં આવતું નથી ।।૨૧।।

હે ત્રિયુગ! આપ ત્રણ યુગમાં અવતાર ધારણ કરનાર છો. ધર્મના ત્રણ પગને અસાધારણ તપ શૌચાદિથી સિદ્ધ કરી એનાવડે રજોગુણ અને તમોગુણ દૂર કરી બ્રાહ્મણો તથા દેવોને માટે આ જગતની રક્ષા કરો છો ।।૨૨।।

હે શ્રેષ્ઠ! જો એવા દ્વિજોના કુળની આપ આ લોકમાં સત્કાર કરનારી વાણી સાથેના સારા પૂજનથી રક્ષા ન કરો તો આ પવિત્ર વેદમાર્ગ નષ્ટ થાય અને ધર્મનો નાશ થાય. (કેમકે મોટા જે કરે તે લોકમાં પ્રમાણ ગણાય) ।।૨૩।।

હે ત્રિલોકપતિ! સત્ત્વના નિધિ હોવાથી આપ લોકનું કલ્યાણ કરવાની ઈચ્છા કરો છો અને એટલા માટે આપની શક્તિરૂપ રાજા વગેરે દ્વારા શત્રુનો ઉદ્ધાર કરો છો. વિભુ છતાં બ્રાહ્મણને નમન કરો છો પણ એથી આપના સ્વરૂપ-પ્રભાવને હાનિ થતી નથી. કેમકે મોટા નમ્રતા દેખાડે એ પણ તેમનો એક વિનોદ છે ।।૨૪।।

હે અધીશ! જય-વિજયને આપેલા શાપમાં આપને જે કાંઈ ઓછું આદ્દું કરવું હોય તેનો અમે શુદ્ધ નિષ્ઠાપૂર્વક આવકાર કરીએ છીએ. વળી એ બન્નેને શાપ આપ્યો એમ અપરાધ ન હોય અને છતાં અમે શાપ આપ્યો હોય તો અમારો જે દંડ કરો તે અમે સહન કરીશું ।।૨૫।।

શ્રીભગવાને આજ્ઞા કરી : હે બ્રાહ્મણો! આ જય-વિજય દૈત્યપણાને પામી મારી સાથે ક્રોધયુક્ત થઈને મારામાં મન રાખી થોડા કાળમાં પાછા અહીં આવશે. તમે શાપ આપ્યો છે તે મેં જ આપ્યો છે એમ હે વિપ્રો! તમે જાણી લો ।।૨૬।।

બ્રહ્માજી બોલ્યા : નેત્રને આનન્દના સમુદ્ર જેવાં ભગવાન્નાં દર્શન કરી એ મુનિઓએ સ્વપ્રકાશરૂપ વૈકુંઠલોકને પણ ત્યાંથી જ જોઈ ભગવાન્ને નમસ્કાર કર્યા ।।૨૭।।

એમની પરિક્રમા કરી અને આજ્ઞા માગી; પછી ભગવાન્ની તથા એમના લોકની શોભાની વાહ-વાહ કરતા પ્રસન્નતા પૂર્વક એ ત્યાંથી પાછા ફર્યા ।।૨૮।।

શ્રીભગવાને જય-વિજયને કહ્યું : જાઓ, કોઈ પ્રકારનો ભય ન રાખશો તમારું કલ્યાણ હો. બ્રાહ્મણના તેજનો પરાભવ કરવાને હું સમર્થ છું પણ એમ કરવા હું ઈચ્છતો નથી તેથી મેં એમનો શાપ ફેરવ્યો નથી* ।।૨૯।।

વિશેષ : અહીં **મયાપવારિતાં**એ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત હોવાથી ઘણાએ એનું વ્યાખ્યાન નથી કર્યુ. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ નથી કર્યુ એટલે એનો અર્થ અત્રે આપ્યો નથી.

મારી સાથે તમારો યોગ *ક્રોધવડે થવાથી મારા સ્મરણવડે તમે બ્રાહ્મણના અપરાધથી મુક્ત થશો અને થોડા કાળમાં મારી પાસે પાછા આવશો ।।૩૦।।

વિશેષ : બ્રહ્માજીએ કામથી સરસ્વતીને શાપ આપ્યો તેથી ભગવાન્ને એ ગોપીરૂપે પ્રકટી કામભાવથી મળ્યાં. શુક્રાચાર્યે ભયથી કાલનેમિને શાપ આપ્યો તેથી કાલનેમિ કંસ થયો અને ભય

દ્વારા ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત થયો. જય-વિજયને ક્રોધથી સનકાદિનો શાપ થયો તેથી એ હિરણ્યાક્ષાદિરૂપે થઈ ભગવાન્‌ને ક્રોધદ્વારા ત્રણ જન્મે પ્રાપ્ત થયા.

એમ દ્વારપાળોને આજ્ઞા કરી વિમાનોની પંક્તિઓના ભૂષણરૂપ તથા સર્વશ્રેષ્ઠ શોભાયુક્ત વૈકુંઠસ્થાનમાં પોતે પધાર્યા ।।૩૧।।

તે બે ઉત્તમ દેવો તો, પાર ન કરી શકાય તેવા હરિના લોકથી નિરભિમાન થઈ બ્રાહ્મણોના શાપને લીધે શોભાહીન થઈ ગયા ।।૩૨।।

જ્યારે એ બન્ને વૈકુંઠ સ્થાનમાંથી પડ્યા ત્યારે હે પુત્રો! વિમાનમાં બેઠેલાઓએ હાહાકાર કર્યો ।।૩૩।।

હરિના તે બે ઉત્તમ પાર્ષદોજ હમણાં દિતિના જઠરમાં પ્રવેશ કરેલ કશ્યપના ઉગ્ર તેજરૂપ થયેલાછે ।।૩૪।।

એ બે અસુરોના તેજથી સ્વર્ગનું તેજ હણાઈ ગયું છે. અત્યારે ભગવાનને તેવું કરવાની ઈચ્છા છે ।।૩૫।।

વિશ્વસ્ય યઃ સ્થિતિલયોદ્ભવહેતુરાદ્યો
યોગેશ્વરૈરપિ દુરત્યયયોગમાયઃ ।।
ક્ષેમં વિધાસ્યતિ સ નો ભગવાંસ્ત્ર્યધીશઃ
તત્રાસ્મદીયવિમૃશેન કિયાનિહાઽર્થઃ ।।૩૬।।

ભગવાન્, જે જગતનાં સ્થિતિ, નાશ અને ઉત્પત્તિ કરનારા છે જેમની યોગમાયાનો યોગેશ્વરો પણ પાર પામી શકતા નથી, જે ત્રણ લોકના ઈશ છે તે આપણું કલ્યાણ કરશે; આ વિષયમાં આપણે વિશેષ વિચાર કરીએ એનાથી શું ફાયદો? ।।૩૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં(મુખ્ય જીવસૃષ્ટિપ્રકરણનો પાંચમો)
''કોપ પામેલા કુમારોનું સાન્ત્વન કરી તેમની
ઉપર પ્રભુએ કરેલી કૃપા'' નામનો સોળમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૧૭
દિતિના ગર્ભથી હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુના જન્મનું વર્ણન

વિશેષ : કામાદિથી કર્મનો નાશ થાય છે એ વાત આ અધ્યાયના ઉપોદ્દ્ઘાતરૂપે કહેવામાં આવી, સૃષ્ટિમાં એનું ફળ અશુભ છતાં અહીં શુભ ફળ કહેવાય છે. ઉત્પત્તિ તામસી, સ્થિતિ રાજસી અને નાશ સાત્ત્વિક છે. તેમાં જય-વિજયને ક્રોધથી વિપરીત ફળ થવું જોઈએ પણ ફળ પરિણામે લાભ કારક થયું છે. જ્યાં સુધી એ વધ્યા ત્યાં સુધી જન્મનું વર્ણન છે. એમનો જન્મ સર્વને ક્લેશ આપવા માટે છે. એ બે છતાં શાપ એક જ થયો તેથી આ અધ્યાયમાં હિરણ્યાક્ષનું જ વર્ણન છે. શાપથી બન્નેનો નીચ યોનિમાં જન્મ કહેલ છે પણ એનાં સ્થિતિ અને નાશ તો ભગવાન્‌માં છે. કૃષ્ણની સાથે એની યુદ્ધલીલા એ સ્થિતિ. એનું મૃત્યુ પણ ભગવાન્‌ને હાથે થવાનું છે. તેથી જય-વિજય વૈકુંઠમાં ગયા ત્યારે ભગવાને અસ્તુ શમ્ (ભલું થાઓ) કહ્યું છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

નિશમ્યાઽઽત્મભુવા ગીતં કારણં શંકયોજ્ઝિતાઃ ।।
તતઃ સર્વે ન્યવર્તન્ત ત્રિદિવાય દિવૌકસઃ ।।૧।।

મૈત્રેય કહ્યું : બ્રહ્માજીએ કહેલી હકીકત સાંભળી દેવતાઓની બધી શંકા દૂર થઈ. પછી તેઓ બધા સ્વર્ગમાં પાછા ગયા ।।૧।।

દિતિએ કશ્યપનું કથન સાંભળ્યું હતું તેથી આ ઉપદ્રવનું કારણ પોતાનો ગર્ભ છે તે જાણી (મનુષ્યના) સો વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે એ સતીએ બે પુત્રોને સાથે જન્મ આપ્યો ।।૨।।

એમનો જન્મ થયો ત્યારે સ્વર્ગ, પૃથ્વી તથા અન્તરિક્ષમાં અત્યન્ત ભય કરાવનારા ઉત્પાતો થયા ।।૩।।

પર્વતો સાથે પૃથ્વીખંડો કમ્પવા લાગ્યા. બધી દિશાઓ દઝાડવા લાગી. અંતરિક્ષમાંથી ઉલ્કા અને વીજળી પડવા લાગ્યાં. અનિષ્ટસૂચક ધૂમકેતુઓ દેખાયા ।।૪।।

વારંવાર સુસવાટા મારતો, મોટાં-મોટાં વૃક્ષોને ઉખેડી નાખતો, અત્યન્ત ખોફ્પાક (ગજબનાક, ભયંકર) અસહ્ય પવન ફૂંકાવા લાગ્યો એ વખતે આન્ધી એની સેના અને ઊડતી ધૂળ ધ્વજા જેવી લાગતી હતી ।।૫।।

વાદળાંની ઘટાથી ઉત્પન્ન થયેલા અન્ધારામાં વીજળી ચમકવા લાગી. આકાશમાં અંધારું વ્યાપી જતાં બધું જ દેખાતું બંધ થયું ।।૬।।

દુ:ખી દરિયો તેમાં રહેતા મગર ઈત્યાદિ પ્રાણીઓના ઉદ્વેગથી, આક્રન્દ કરવા લાગ્યો. એમાં મોજાં ઊછળવા લાગ્યાં. નદી અને અન્ય જલાશયોમાં ખળભળાટ મચી ગયો અને કમળો કરમાઈ ગયાં ।।૭।।

ચન્દ્ર, સૂર્યનો વારંવાર રાહુદ્વારા ગ્રાસ થવા લાગ્યો. એમની આસપાસ મોટાં કૂંડાળા દેખાયાં, ગિરિની ગુફાઓમાંથી રથના ઘરઘરાટ સંભળાવા લાગ્યા ।।૮।।

ગામોમાં શિયાળો અને ઘુવડો ભયાનક અવાજ કરવા લાગ્યાં એટલું જ જાણે કે પૂરતું ન હોય તેમ શિયાળવીઓ મોઢામાંથી આગ ઓકવા લાગી ।।૯।।

ઠેક ઠેકાણે ક્યારેક ગાતાં હોય, ક્યારેક રોતાં હોય તેમ માથાને ઊંચા રાખી કૂતરાં અનેક પ્રકારના શબ્દ કરવા લાગ્યાં ।।૧૦।।

કઠોર શબ્દ કરતાં એક નહિ પણ ટોળાબંધ ગધેડા ભૂંકતા-ભૂંકતા પાગલની જેમ ભૂંકથી આમતેમ દોડવા લાગ્યા. વિદુરજી, ગદ્ધાઓ પોતાની કઠોર ખરીઓથી ધરતી ખોદતા, ભૂંકતા-ભૂંકતા મતવાલા થઈ આમતેમ દોડવા લાગ્યા ।।૧૧।।

ગધેડાઓની ભૂંકથી ફફડી ગયેલાં માળામાં બેઠેલાં પક્ષી ઊઠીને આમતેમ ઊડવા લાગ્યાં ।।૧૨।।

પશુશાળામાં તેમજ જંગલમાં પશુઓનાં મળ મૂત્ર છૂટી ગયાં. ગાયો એટલી બધી ડરી ગઈ કે તેમને દોહતાં એમનાં આંચળમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું, વાદળોમાંથી પરુનો વરસાદ થયો. દેવોની મૂર્તિઓની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને આન્ધી-તુફાન વગર જ વૃક્ષો ઊખડી-ઊખડીને પડવા લાગ્યાં ।।૧૩।।

શુક્ર વગેરે સૌમ્ય ગ્રહો ઉપર શનિ વગેરે ક્રૂર ગ્રહો પડ્યા અર્થાત્ તેમને પીડ્યા. બધાંય નક્ષત્રોને જાણે કે કોઈએ સળગાવી મૂક્યાં હોય તેમ પ્રજ્વલિત થઈ ઊઠ્યાં ।।૧૪।।

સનકાદિ ચાર બ્રહ્મપુત્રો સિવાય આ ઉત્પાતનું ખરું કારણ લોકો નહિ જાણતા હોવાથી જગતનો પ્રલય થશે એમ તેઓ માનવા લાગ્યા ।।૧૫।।

પથ્થર જેવી સુદઢ કાયાવાળા એકાએક પોતાનું પરાક્રમ બતાવતા બેઉ આદિ દૈત્યો મેરુ પર્વતની પેઠે વધવા લાગ્યા ।।૧૬।।

સોનાના કિરીટના છેડાથી આકાશને અડકતા, બાજૂબન્ધથી શોભતા બાહુઓવડે

દિશાઓને થંભાવતા, પૃથ્વીને કમ્પાવતા, જાણે સુન્દર કાન્તિવાળી કટિમેખલા સૂર્યની ઉપર આવે તેટલા મોટા તેઓ થઈ ગયા ।।૧૭।।

ઉત્પત્તિ સમયે જેનો ગર્ભમાં પ્રથમ પ્રવેશ થયો હતો અને જન્મમાં જે પાછળ રહેલ તેનું નામ બ્રહ્માજીએ 'હિરણ્યકશિપુ' પાડ્યું; ગર્ભમાં બીજરૂપે જે પાછળ રહેલો અને પ્રથમ જન્મ પામ્યો તેનું નામ 'હિરણ્યાક્ષ' પાડ્યું ।।૧૮।।

કોઈથી મૃત્યુ નથી એવું વરદાન બ્રહ્માજીથી પામી હિરણ્યકશિપુ ઉદ્ધત થયો અને બાહુબલથી એણે ત્રણે લોકને તાબામાં કરી લીધા ।।૧૯।।

એનો નાનો ભાઈ હિરણ્યાક્ષ નિરન્તર એને પ્રસન્ન કરનાર થયો. યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાથી હાથમાં ગદા લઈને સંગ્રામની શોધમાં રોજ એ સ્વર્ગમાં જતો ।।૨૦।।

અસહ્ય વેગવાળો, પગમાં શબ્દ કરતા સોનાના નેપૂરવાળા ખભા ઉપર મોટી ગદા લઈ, વૈજ્યન્તી માલા પહેરી, મનથી, પરાક્રમથી અને મદથી ઉદ્દંડ તથા નિરંકુશ હિરણ્યાક્ષને જોઈને, જેમ સર્પો ગરુડને જોઈને પોબારા ગણી જાય તેમ દેવો એને જોઈને છુપાઈ ગયા ।।૨૧-૨૨।।

દેવતાઓને પોતાના તેજથી સન્તાઈ ગયેલા જાણીને પોતાના તેજથી શોભતો હિરણ્યાક્ષ ઈન્દ્રાદિને નપુંસક ગણી ગર્જના કરવા લાગ્યો ।।૨૩।।

સ્વર્ગમાંથી પાછા ફરી ક્યાંક ક્રીડા કરવાના વિચારથી મોટા બળવાળો એ ભયંકર શબ્દ કરવા લાગ્યો અને જેમ કોઈ મદવાળો હાથી જળમાં પ્રવેશ કરે તેમ ઘૂઘવાતા સમુદ્રના જળમાં પેઠો ।।૨૪।।

જેવો એ સમુદ્રમાં પેઠો કે તરત જ વરુણના જલચર સૈનિકો પોતાના જ ઘર દરિયામાં હોવા છતાં ફફડી ઊઠ્યા અને તેમને વતાવ્યા ન હોતા છતાં એની ધાકથી જ ગભરાઈને ઘણે દૂર નાસી ગયા ।।૨૫।।

પોતાના શ્વાસના પવનથી ઉત્પન્ન તરંગોને મૂર્વીની ગદાથી પ્રહાર કરતો એ મહાબલી હિરણ્યાક્ષ સમુદ્રમાં કલ્પના અન્ત સુધી રહ્યો. પછી હે તાત!ત્યાંથીએ વરુણની વિભાવરી નામની નગરીમાં દાખલ થયો ।।૨૬।।

ત્યાં એ જલચરોના વડા અને અસુર લોકના પાલક વરુણદેવ પાસે જઈ તેનું ટીખળ કરતાં પ્રણામ કર્યા અને નીચ મનુષ્યની માફક કહ્યું, ''મહારાજા! મને યુદ્ધની ભિક્ષા આપો'' ।।૨૭।।

એ કહેવા લાગ્યો કે આપ મોટી કીર્તિવાળા લોકપાલ છો; જેઓ પોતાને શૂરવીર

કહેવરાવે છે તેમના પરાક્રમનો નાશ કરનાર છો. પ્રથમ આપે દૈત્ય-દાનવોને જીતી રાજસૂય યજ્ઞવડે યજન કરેલું છે ।।૨૮।।

મૈત્રેયે કહ્યું : મદોન્મત્ત શત્રુએ પોતાનો ઉપહાસ કરવાથી વરુણને ક્રોધ તો ઘણો થયો; પરન્તુ પોતાના ક્રોધને શમાવીને બુદ્ધિથી વિચાર કરીને એણે કહ્યું ''હે ભાઈ! અમે તો શસ્ત્રત્યાગ કર્યો છે. તેથી તારી સાથે લડવાની અત્યારે અમારી અભિલાષા નથી ।।૨૯।।

રણમાં નિષ્ણાત તમોને સન્તોષ આપે તેવો પુરાણ પુરુષ વિષ્ણુ સિવાય બીજો કોઈ હું જોતો નથી, હે અસુરશ્રેષ્ઠ! એ તમારો મનોરથ પૂર્ણ કરશે એ પુરાણ પુરુષ એવો છે કે તમારા જેવા મનસ્વી લોકો લડતાં-લડતાં હારીને પણ એની વાહ-વાહ કરે છે ।।૩૦।।

તં વીરમારાદભિપદ્ય નિર્ભયઃ શયિષ્યસે વીરશયે શ્વભિર્વૃતઃ ।।
યસ્ત્વદ્વિધાનામસતાં પ્રશાન્તયે રૂપાણિ ધત્તે સદનુગ્રહેચ્છયા ।।૩૧।।

જે વીર તમારા જેવા દુષ્ટોનો નાશ કરવા અને સત્પુરુષો ઉપર કૃપા કરવાની ઈચ્છાથી અવતારો લે છે તેમને થોડા જ સમયમાં પ્રાપ્ત કરી તમે નિર્ભય થશો અને રણમેદાન ઉપર વીરને યોગ્ય શય્યા ઉપર કૂતરાઓથી વીંટાયેલા તમે પોઢશો ।।૩૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (મુક્તજીવ પ્રકરણનો છઠ્ઠો)
''દિતિના ગર્ભથી હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુના જન્મનું વર્ણન''નામનો
સત્તરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૮

વરાહ ભગવાનની સાથે હિરણ્યાક્ષનું યુદ્ધ

વિશેષ : આ અધ્યાયમાં હિરણ્યાક્ષ ભગવાન્‌ની પાસે પહોચ્યો એ વાત આવે છે. એને બ્રાહ્મણનો શાપ થયેલો હોવાથી ભગવાન્‌ની સાથે રૂક્ષ વાણીનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ અધ્યાય સ્થિતિ-અધ્યાય છે, કારણ કે શાપથી એની ઉત્પત્તિ છે ને યુદ્ધ-સમયે સ્થિતિ તથા છેવટે મરણ છે. બ્રહ્માજીના કહેવાથી ભગવાને એને માર્યો છે. ભગવાન્‌ની એની સાથે ફક્ત યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા હતી. એ ઈચ્છા કાયા, મન અને વાણીથી હતી. બન્નેના પરસ્પર સંવાદ ઉપરથી મનમાં બન્નેનો યુદ્ધ કરવાનો વિચાર જણાતો હતો. તેથી આ અધ્યાયમાં માનસ યુદ્ધ

અને આગલા અધ્યાયમાં કાયિક યુદ્ધ કહેવાશે; મધ્યના અધ્યાયમાં મધ્યમ યુદ્ધ છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

તદૈવમાકર્ણ્ય જલેશભાષિતં મહામનાસ્તદ્વિગણય્ય દુર્મદઃ ।।
હરેર્વિદિત્વા ગતિમંગ! નારદાદ્ રસાતલં નિર્વિવિશે ત્વરાન્વિતઃ ।।૧।।

મૈત્રેય કહ્યું : જો કે એ દૈત્ય મદવાળો હતો છતાં મોટા મનવાળો હતો. વરુણનું કથન સાંભળી એણે એટલો સાર કાઢયો કે મારું મૃત્યુ હરિથી થવાનું છે. તેથી હરિ કયાં છે એ નારદ પાસેથી જાણી ઉતાવળથી એ રસાતળમાં પેઠો ।।૧।।

ચોતરફ જય કરનાર પૃથ્વીને પોતાની આગલી દાઢથી ઉઠાવી ધારણ કરી હતી. લાલ નેત્રવડે પોતાની કાન્તિને ઝાંખી પાડતા ભગવાન્‌ને દૈત્યે દીઠા. તેમને જોઈને ખડખડાટ તે હસી પડ્યો અને કહ્યુ, ‘‘અરે! આ જંગલી પશુ અહીં પાણીમાં કયાંથી આવ્યું?’’ ।।૨।।

એ કહેવા લાગ્યો, હે અજ્ઞ! આવ. બ્રહ્માજીએ આ પૃથ્વી અમને રસાતલના વાસીઓને આપી છે; માટે એને છોડીને તું ચાલ્યો જા, નહિ તો હે સૂકરરૂપધારી સુરાધમ! પૃથ્વીને મારી પાસેથી લઈને કુશળતાથી જઈ શકીશ નહિ ।।૩।।

તું માયાથી છુપાઈને જ (પરોક્ષ રીતે) દૈત્યોને જીતી લે છે અને મારી નાખે છે. અમારા શત્રુઓએ અમારો નાશ કરાવવા જ તને પાળ્યો છે. મૂઢ તારું બળ તો યોગમાયા જ છે. બીજી કોઈ બહાદુરી તારામાં થોડી જ છે? આજ તને પૂરો કરી હું મારા બન્ધુઓનો શોક દૂર કરી હું ઋણમુક્ત થઈશ ।।૪।।

મારાં હાથથી છુટેલી ગદાથી તારું મસ્તક ચૂર્ણ થશે ત્યારે તું સમાપ્ત થઈ જઈશ. જે ઋષી દેવો વગેરે તારો પક્ષ કરનાર છે તેઓ બધા નિરાધાર થવાથી ખલાસ થઈ જશે, કારણ કે તું જ બધાનું મૂળ છે ।।૫।।

દૈત્યના દુરુક્તિરૂપી બાણોથી ભગવાન્ વ્યથિત થયા. દાઢની અણી ઉપર રહેલી પૃથ્વી પણ ડરવા લાગી. તેથી દુરુક્તિરૂપી એના બાણને સહન કરતા જેમ ઝૂડે પકડેલ હાથી હાથણી સાથે બહાર નીકળે તેમ ભગવાન્ જળમાંથી બહાર પધાર્યા ।।૬।।

જ્યારે ભગવાન્ જળથી બહાર પધાર્યા ત્યારે જેમ હાથીને પકડવા મગર આવે તેમ બહાર આવી પીળા વાળ અને ધારદાર દાઢવાળા દૈત્યે વજ્રની જેમ ધડૂકીને કહ્યું, ભાગી જતાં શરમ નથી આવતી? સાચું છે કે અસત્ પુરુષો માટે વળી ન કરવા જેવું શું હોય? ।।૭।।

શત્રુના દેખતાં વરાહ ભગવાને જળ ઉપર આવી જ્યાં નિર્ભય જગ્યા હતી ત્યાં પૃથ્વીને પોતાની શક્તિના બળવડે સ્થિર કરી અને તૈયાર થયા; ત્યાં તો બ્રહ્માજીએ સ્તુતિ કરી અને દેવોએ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી ।।૮।।

ત્યારે શ્રીહરિએ, મોટી ગદા લઈને પોતાની પાછળ આવતા હિરણ્યાક્ષને જેણે સોનાનાં આભૂષણ અને અદ્‌ભુત કવચ ધારણ કર્યું હતું તથા પોતાના કટુ વચનોથી એમને સતત મર્માહત કરી રહ્યો હતો તેને અત્યન્ત ક્રોધપૂર્વક હસતાં-હસતાં કહ્યું. (બીજો અર્થ : **પરાનુષક્ત** =પરબ્રહ્મમાં આસક્તિ યુક્ત. **તપનીયોપકલ્પ**= જેને દેહ, ઈન્દ્રિયો વગેરે બધી સામગ્રી ઘણા તપથી પ્રાપ્ત થઈ હતી તેવો, **મહાગદ** = સર્વ રોગોને દૂર કરનારી ઉત્તમ ભક્તિ રૂપી મહા ઔષધ જેણે પ્રાપ્ત કરેલ છે. **કાંચનચિત્રદંશ** = મુનિઓના શાપ રૂપ. અલૌકિક ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર વિચિત્ર ચિહ્‌ન જે દેહમાં રહેલ અયોગ્ય તત્ત્વોને દૂર કરે છે જેને પ્રાપ્ત થયું છે. **પ્રચંડમન્યુઃપ્રકૃષ્ટા ચંડિકા યસ્ય સ મહાદેવઃ** (મહાદેવ) અથવા પ્રચંડ છે મન્યુ જેનો તેવા ભગવાન્. **મન્યુઃ** = શિવ, ક્રોધ, ક્રોધાગ્નિ, હિરણ્યાક્ષ, પરબ્રહ્મમાં આસક્તિવાળો તપયોગ્ય સામગ્રીવાળો, મહાન ઔષધવાળો, દિવ્ય ભક્તિના વિચિત્ર ચિહ્‌ન યુક્ત અને મર્મોને વારંવાર ઘણું પીડતો હતો. દુર્વચનોને લીધે પ્રચંડ મન્યુ (ક્રોધ, શિવ) વાળા ભગવાને ઘણું હસતાં તેને ઉત્તર આપ્યો ।।૯।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : અરે! અમે ખરેખર જંગલી પશુ છીએ પરન્તુ અમે તારા જેવા શ્વાનને શોધીએ છીએ. હે દુષ્ટ! મૃત્યુના પાશથી બન્ધાયેલો સન્નિપાતવાળો લવારો કરે એને વીરપુરુષો ગણતા નથી ।।૧૦।।

હા! આ અમે રસાતળવાસીઓની પૃથ્વીરૂપી થાપણને હરી જનારા છીએ. તારી ગદાથી તે ભગાડ્યા છતાં કેટલાક સમય સુધી સંગ્રામમાં સામે ઉભા છીએ, ઊભા રહેવું જોઈએ કેમકે બળવાન્ સાથે બાખડી બાન્ધીને હવે અમે બીજે કયાં જવાના હતા? ।।૧૧।।

તું પાયદળ તથા રથીઓનો સરસેનાપતિ છો તેથી હવે કલ્યાણ અકલ્યાણના લેખાં, જોખાં કર્યા વિના અમારું અનિષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર અને અમને મારીને તું તારા ભાઈબન્ધુઓનાં આંસુ લૂછ. જલદી કર, જે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરતો નથી તે અસભ્ય છે ।।૧૨।।

જ્યારે ભગવાને ક્રોધપૂર્વક દૈત્યનો આ પ્રમાણે ઉપહાસ અને તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે

પકડીને રમાડવામાં આવતા સર્પરાજની માફક તે આગ ઓકવા લાગ્યો ।।૧૩।।

ખીજાઈને ક્રોધથી ખળભળેલી ઈન્દ્રિયોવાળા દૈત્યે ઘણા વેગથી ભગવાન્ પાસે આવી તેમના ઉપર ગદા ઝીંકી ।।૧૪।।

જેમ યોગમાં નિષ્ણાત પુરુષ મૃત્યુને ચુકાવે તેમ ભગવાને તો શત્રુએ છાતી ઉપર ફેંકેલી ગદાના વેગને ત્રાંસા થઈ જઈને ચુકાવી દીધો ।।૧૫।।

પછી પોતાની ગદા ફેરવીને ક્રોધથી હોઠને દાંતવડે પીસતા ભગવાન્ એની સામે આવ્યા ।।૧૬।।

સમર્થ ભગવાને શત્રુની જમણી ભ્રુકુટી ઉપર ગદાથી ઘા કર્યો એનો એ દૈત્યે પોતાની ગદાથી પ્રતીકાર કર્યો ।।૧૭।।

એવી રીતે ભગવાન્ અને દૈત્ય પરસ્પર ગદાયુદ્ધ કરતા એક બીજાને પ્રહાર કરવા લાગ્યા ।।૧૮।।

તેઓ એક બીજાને જીતવાની સ્પર્ધા કરતા હતા. પ્રચંડ ગદાથી એમનાં અંગ ભાગી જવાથી એની ઉપર લોહી ચાલ્યું જતું હતું. એ લોહી સૂંઘવાથી એમનો ક્રોધ વધતો ગયો. બન્ને જાત-જાતના પેંતરા બદલતા હતા. જાણે પૃથ્વીમાં બે આખલા લડતા હોય તેમ એ શોભવા લાગ્યા ।।૧૯।।

ભગવાને માયાથી વરાહશરીરને ધારણ કર્યુ છે. એમના અવયવો યજ્ઞરૂપ છે. હે પરીક્ષિત! પૃથ્વી નિમિત્ત કરવામાં આવેલા દૈત્યના યુદ્ધને જોવાને બ્રહ્માજી ઋષિઓ સાથે ત્યાં આવ્યા ।।૨૦।।

બ્રહ્માજી પોતે તો હજારો યોદ્ધાઓને નેતૃત્વ પૂરું પાડે એવા સમર્થ હતા. જ્યારે તેમણે જોયું કે દૈત્યમાં સાહસનો ઉત્સાહ અખૂટ છે, ભયનું તો નામનિશાન પણ તેનામાં નથી, મુકાબલો બરાબર કરી રહ્યો છે અને એના પરાક્રમને પહોંચી વળાય એવું નથી ત્યારે ભગવાને (બ્રહ્માજીએ) આદિવરાહ નારાયણને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું ।।૨૧।।

બ્રહ્માજી બોલ્યા : દેવો! બ્રાહ્મણો અને કોઈને ઈજા ન કરે તેવી ગાયો આપના ચરણને આશરે આવેલી છે. આ દુષ્ટ દૈત્ય અમારી પાસેથી વરદાન લઈને બધાંનો અપરાધ કરનાર, ભય કરનાર અને દુઃખ કરનાર થયો છે. એની સામે ટક્કર લઈ શકે એવો કોઈ યોદ્ધો એને હજુ મળ્યો નથી તેથી તેની શોધમાં આ મહા કંટક મુકાબલો કરી શકે તેવા વીરની શોધમાં સમસ્ત લોકમાં ઘૂમી રહ્યો છે ।।૨૨-૨૩।।

હે દેવ! આ દૈત્ય માયાવી છે. ગર્વવાળો હોઈ કોઈના દાબમાં રહે તેવો નથી. અત્યન્ત દુષ્ટ છે.જેમ બાળક છંછેડાયેલા સર્પને રમાડે તેમ આને રમાડો નહિ ।।૨૪।।

હે દેવ! પોતાના સમયને પામી એ વધે નહિ એ પહેલાં હે અચ્યુત! દેવમાયાનો સ્વીકાર કરી આપ પાપીને પૂરો કરો ।।૨૫।।

હે પ્રભો! લોકોનો નાશ કરનારી આ ઘોર સન્ધ્યાનો સમય ચાલ્યો આવે છે. હે સર્વાત્મા! આ દૈત્યને મારીને આપ દેવોને જય પ્રાપ્ત કરાવો ।।૨૬।।

હમણાં આ અભિજિત નામનો બે ઘડીનો યોગ ગયો. આપના સુહૃદનું ભલું કરવામાટે આ દુસ્તર દૈત્યને મારીને તત્કાલ દૂર કરો ।।૨૭।।

દિષ્ટ્યા ત્વાં વિહિતં મૃત્યુમયમાસાદિતઃ સ્વયમ્ ।।
વિક્રમ્યૈનં મૃધે હત્વા લોકાનાધેહિ શર્મણિ ।।૨૮।।

આ દૈત્ય પણ સદ્ભાગ્યે આપના હાથથી મરવાને જ આપની પાસે આવેલો છે. એની સાથે પરાક્રમ કરી સંગ્રામમાં એને મારી લોકોને સુખી કરો ।।૨૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (મુખ્ય જીવસૃષ્ટિપ્રકરણનો સાતમો)
''વરાહ ભગવાન્ સાથે હિરણ્યાક્ષનું યુદ્ધ''નામનો
અઢારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

◆

અધ્યાય ૧૯

ભગવાન્ વરાહે યુદ્ધમાં હિરણ્યાક્ષ દૈત્યનો કરેલો નાશ

વિશેષઃ પૂર્વાધ્યાયમાં દૈત્યની સ્થિતિનો વિચાર કર્યો. આ અધ્યાયમાં એનો પ્રલય કહેવામાં આવે છે. એનો પ્રલય કરનાર ભગવાન્ છે. મોટા અર્થને સિદ્ધ કરવામાટે મોટા અસુરને જાણે ક્રીડા કરતા હોય તેમ રમત કરતાં માર્યો એ વાત કહેવામાં આવે છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

અવધાર્ય વિરઞ્ચ્યસ્ય નિર્વ્યલીકામૃતં વચઃ ।।
પ્રહસ્ય પ્રેમગમ્ભીરં તદપાંગેન સોઽગ્રહીત્ ।।૧।।

મૈત્રેય બોલ્યા : બ્રહ્માનાં સત્ય અને અમૃત તુલ્ય વચનનો ખ્યાલ કરી પ્રેમપૂર્ણ કટાક્ષથી હસીને ભગવાને સ્વીકાર કર્યો ।।૧।।

પછી સામે નિર્ભય રીતે ફરતા શત્રુની હડપચી ઉપર ભગવાને ગદા મારી ।।૨।।

દૈત્યે સામી ગદા મારવાથી ભગવાન્‌ની કૌમોદકી ગદા એમના હાથમાંથી ચક્કર-ચક્કર ફરતી જમીન ઉપર પડી ગઈ એ બહુ આશ્ચર્ય જેવું થયું ।।૩।।

જ્યારે ભગવાન્‌ના હાથમાંથી ગદા પડી ગઈ ત્યારે શત્રુને લડવાનો મોકો મળ્યો; તો પણ સંગ્રામની શિસ્ત સાચવનારો એ દૈત્ય એ વખતે ન લડતાં માત્ર નિઃશસ્ત્ર ભગવાન્‌ને ક્રોધ કરાવવા લાગ્યો ।।૪।।

ભગવાન્‌નાં હાથમાંથી ગદા પડી ગઈ ત્યારે લોકમાં હાહાકાર મચી ગયો. સમર્થ એવા ભગવાને પણ એ વખતે તેની ધર્મ બુદ્ધિની પ્રશંસા કરી અને સુદર્શનચક્રનું સ્મરણ કર્યું ।।૫।।

ભગવાન્‌ના પાર્ષદમાં શ્રેષ્ઠ! પણ દિતિપુત્રોમાં અધમ એવા એ દૈત્ય ઉપર ભગવાન્ ચક્ર ચલાવે છે એવું જોઈ, ભગવાન્‌ના પ્રતાપને ન જાણનાર દેવો, જે આકાશમાં ફરતા હતા તે ‘‘આપનો જય થાઓ, આ દૈત્યનો વધ કરો’’ એવા શબ્દો બોલવા લાગ્યા ।।૬।।

એ હિરણ્યાક્ષ પણ ચક્રધારી ભગવાન્‌નાં કમળના પુષ્પ જેવાં નેત્ર જોઈ ક્રોધથી લાલપીળો થઈ ગયો અને પોતાના હોઠ દાંતોથી કરડવા લાગ્યો ।।૭।।

એની દાઢો ભયંકર હતી, નેત્રથી જાણે બળતો હોય તેવો એ દેખાતો હતો; એણે પોતાની ગદા હાથમાં લીધી અને ‘‘આ તું મરી ગયો’’. એમ બકવાદ કરતા એણે ભગવાન્ ઉપર પોતાની ગદાનો ઘા કર્યો ।।૮।।

હે વિદુરજી! યજ્ઞરૂપ ભગવાને પવનના વેગવાળી ગદાને પોતાના ડાબા પગથી પ્રહાર કરી નીચે ફેંકી દીધી ।।૯।।

જ્યારે ભગવાને ‘‘આયુધ હાથમાં લઈ તૈયાર થઈ જા; જો જીતવાની તારી ઈચ્છા હોય તો પડ મેદાને;’’ એમ કહ્યું ત્યારે અસુર ગદાને વીંઝતો ભગવાન્ ઉપર ધસી આવ્યો અને તાડૂક્યો ।।૧૦।।

સામે રહી ભગવાને પોતાની સામે આવતી ગદાને જેમ ગરુડ સાપણીને પકડે તેમ આસાનીથી પકડી લીધી ।।૧૧।।

પોતાનું પરાક્રમ આ પ્રમાણે વિફલ થયેલું જોઈ એ મહા દૈત્યનો ઘમંડ ઓગળી ગયો અને તેજ નાશ પામ્યું. ભગવાને આપવા છતાં તેણે ગદા લેવાની ઈચ્છા ન કરી ।।૧૨।।

પછી બળતા અગ્નિની પેઠે નાશ વેરનાર ત્રણ ફણાવાળું શૂળ લઈને, બ્રાહ્મણની

ઉપર મારણ પ્રયોગ કરે તેમ એ યજ્ઞતનું ભગવાન્‌ને (હણવા)માટે તૈયાર થયો ।।૧૩।।

આકાશમાં પ્રકાશતા અને અનેક કિરણોને પ્રતિફલિત કરતા એ શૂળના તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રવડે, જેમ ઈન્દ્રે વજ્ર મારવાથી ગરુડનું એક જ પીંછ ખરી* પડ્યું હતું તેમ ભગવાને ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા ।।૧૪।।

વિશેષ : વજ્રજ્યાં જાય ત્યાં કાર્ય કર્યા વગર ન રહે. ગરુડ જો જાય તો એને વજ્રકાંઈ કરી શકે નહિ. એ બન્નેને સત્ય કરવા ગરુડે એક પીછું ઉડાડી વજ્રનું માન રાખ્યું તેમ ભગવાનનું ચક્ર અમોઘ છે અને શિવનું શૂળ પણ તેવું છે છતાં ત્રિશૂલને ભગવાને ચક્રવડે દૂર કર્યું.

એવી રીતે જ્યારે ચક્રવડે ત્રિશૂલનો ચૂરો ગઈ ગયો ત્યારે દૈત્ય સામે આવ્યો ને રોષ કરી કઠોર મૂઠીવડે ભગવાન્‌ના લક્ષ્મીવાળા વક્ષઃસ્થળમાં પ્રહાર કર્યો અને પછી ગર્જના કરતો અન્તર્ધાન થઈ ગયો ।।૧૫।।

હે સંયમી! જો કે દૈત્યે એ રીતે ભગવાન્‌ને છાતીમાં મૂકી મારવામાં કાંઈ મણા રાખી ન હતી તો પણ જેમ હાથી ઉપર માળાનો પ્રહાર કરે અને તે ન ખસે તેમ અચ્યુત ભગવાન્ ત્યાંથી જરા પણ ચલિત થયા નહિ ।।૧૬।।

પછી યોગમાયાના ઈશ્વર ભગવાન્ ઉપર દૈત્યે માયાના અનેક પ્રયોગ કર્યા, જે જોઈને આ જગતનો પ્રલય થશે એમ લોકો માનવા લાગ્યા ।।૧૭।।

પ્રચંડ આંધી ઊઠી. તેનાથી રજ ઊડી અને બધે અન્ધકાર છવાઈ ગયો. જેમ કોઈ ગોફણમાંથી પથ્થરો ફેંકતો હોય તેમ દિશાઓમાંથી પથ્થર પડવા લાગ્યા. વીજળીના ઝબકારા અને કડાકા સહિત વાદળો ચડી આવવાથી આકાશમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરે ગ્રહો દેખાતા બન્ધ થયા. તેમાંથી પરુ, કેશ, લોહી, વિષ્ઠા, મૂત્ર અને હાડકાં ની વૃષ્ટિ વારંવાર થવા લાગી ।।૧૮-૧૯।।

હે અનઘ! અનેક પ્રકારના આયુધને છોડનાર પર્વત દેખાવા લાગ્યા. નાગી રાક્ષસીઓ હાથમાં ત્રિશૂલ લઈ વાળ વિખેરી ફરવા લાગી ।।૨૦।।

બેશુમાર પાયદળ, ઘોડેસ્વાર, રથી અને હાથીઓ ઉપર સવાર થયેલા સૈનિકો સહિત યક્ષરાક્ષસોની, ''મારો, કાપો, જેર કરો'' વગેરે ક્રૂર અને ખૂંખાર ચીસો સંભળાવા લાગી ।।૨૧।।

યજ્ઞ ભગવાને દૈત્યે પ્રકટ કરેલી માયાનો નાશ કરવા પોતાનું અત્યન્ત પ્રિય સુદર્શન ચક્ર છોડ્યું ।।૨૨।।

એ વખતે પોતાના પતિ કશ્યપજીએ કહેલી વાત યાદ આવવાથી દિતિના પેટમાં એકદમ તેલ રેડાયું અને સ્તનમાંથી રુધિર વહેવા લાગ્યું ।।૨૩।।

જ્યારે બધી માયા નાશ પામી ત્યારે દૈત્ય પાછો ભગવાન્ પાસે આવ્યો અને રોષથી ભગવાને બે ભુજાઓ વચ્ચે જકડી લીધા પણ જોતજોતામાં ભગવાન્ એના બે બાહુમાંથી નીકળી ગયા અને દૈત્યે ભગવાન્‌ને સામે જોયા ।।૨૪।।

હવે તે ભગવાન્‌ને વજ્રના જેવા કઠોર મુક્કાઓથી મારવા લાગ્યો ત્યારે ઇન્દ્રે જેવી રીતે વૃત્રાસુર ઉપર પ્રહાર કર્યા હતા તેમ ભગવાને તેની કાનપટી ઉપર એક તમાચો માર્યો ।।૨૫।।

અવજ્ઞાથી મારેલી એ મૂઠીથી એનું શરીર ભ્રમિત થઈ ગયું એની આંખો બહાર નીકળી પડી અને એનાં બાહુ, ચરણ અને મસ્તક જુદાં પડી ગયાં અને જેમ વાવાઝોડાથી મોટું વૃક્ષ ઊખડી પડે તેમ એ ઢળી પડ્યો ।।૨૬।।

કરાળ દાઢોવાળો, અણહણાયેલા તેજવાળો અને દાંતવડે હોઠને ભીસતો એ દૈત્ય જ્યાં પૃથ્વી ઉપર પડેલો હતો ત્યાં બ્રહ્માદિ દેવો આવ્યા અને ''આવી ગતિને કોણ પામે'' એમ એની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૨૭।।

મોક્ષની ઈચ્છાવાળા યોગી લોકો જેમને એકાન્તમાં જોતા નથી પણ જેમનું એઓ માત્ર ધ્યાન કરે છે તે ભગવાન્‌ના ચરણથી આ દૈત્ય હણાયો અને એણે ભગવાન્‌ના મુખકમળને જોતાં-જોતાં પોતાનું શરીર છોડ્યું ।।૨૮।।

આ દૈત્ય ભગવાન્‌નો પાર્ષદ છે એ શાપથી દૈત્ય થયો છે એ કેટલાક જન્મ પછી પાછો ભગવાન્‌ના લોકમાં જશે ।।૨૯।।

દેવો બોલ્યા : સમગ્ર યજ્ઞની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ સ્થિતિને માટે શુદ્ધ સત્ત્વવડે મૂર્તિને ધરનાર આપે આ જગતને દુઃખ આપનાર દૈત્યને માર્યો એ અમારાં ભાગ્યની વાત છે. હે ઈશ!એમ કરી આપે આપની ભક્તિ કરનાર અમોને બચાવ્યા છે, સુખી કર્યા છે ।।૩૦।।

મૈત્રેય કહ્યું : એ પ્રમાણે આદિસૂકર હરિ અસત્ય પરાક્રમવાળા દૈત્યને મારીને જ્યાં અખંડ ઉત્સવ છે તેવા પોતાના લોકમાં પધાર્યા ત્યારે બ્રહ્માજી વગેરે દેવોએ એમની સારી રીતે સ્તુતિ કરી ।।૩૧।।

હે સુમિત્ર! જેમાં હિરણ્યાક્ષને મોટા સંગ્રામમાં ભગવાને રમકડાની પેઠે ઉડાવી દીધો તેવું ભગવાન્‌નું અવતારચરિત્ર મેં ગુરુમુખથી જે પ્રમાણે સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે

તમને કહી બતાવ્યું ।।૩૨।।

સૂતજી બોલ્યા : મૈત્રેયે કહેલી કથા સાંભળી મહાભાગવત વિદુરજી પરમાનન્દ પામ્યા. હે દ્વિજ! એ મહાભગવદ્ભક્ત હોવાથી ભગવદ્યશમાં એમને આનન્દ આવે જ ।।૩૩।।

પવિત્ર કીર્તિવાળું અને નિર્મર્યાદ જેનો યશ છે તેવું ભગવદ્ભક્તનું ચરિત્ર સાંભળતાં આનન્દ થાય તો પછી શ્રીવત્સાંક ભગવાન્‌ના ચરિત્રમાં થાય એમાં તો કહેવું જ શું? ।।૩૪।।

ગજેન્દ્રને ઝૂડે પકડવાથી એની ચારે તરફ હાથણીઓ ચીસો પાડી રહી હતી અને કોઈપણ પ્રકારે કોઈ એને છોડાવે એવું જણાતું ન હતું તેવે સમયે એણે ભગવાન્‌નું ધ્યાન ધર્યુ તો હરિ ભગવાને એને દુઃખથી મુક્ત કર્યા ।।૩૫।।

જે ચારે તરફથી નિરાશ થઈ પોતાને શરણે આવેલ સરલ હૃદયના ભક્તોથી સહજમાં જ પ્રસન્ન થઈ જાય છે પણ અસાધુ (શિશ્નોદર પરાયણ) પુરુષોમાટે ઘણા દુરારાધ્ય છે એમના ઉપર જલદી પ્રસન્ન થતા નથી એવા પ્રભુના ઉપકારો જાણવાવાળો એવો કોણ પુરુષ હશે જે એમનું સેવન ન કરે? ।।૩૬।।

હે દ્વિજો! પ્રયોજન માટે વરાહનો (પણ) દેહ ધારણ કરનાર શ્રીહરિની હિરણ્યાક્ષ વધ નામની પરમ અદ્ભુત્ લીલા જે કોઈ સાંભળે, ગાન કરે અને તેનું અનુમોદન કરે તે બ્રહ્મહત્યાના પાપથી પણ સહજમાં મુક્ત થાય છે ।।૩૭।।

એતન્ મહાપુણ્યમલં પવિત્રં ધન્યં યશસ્યં પદમાયુરાશિષામ્ ।।
પ્રાણેન્દ્રિયાણાં યુધિ શૌર્યવર્ધનં નારાયણોઽન્તે ગતિરંગ! શૃણ્વતામ્ ।।૩૮।।

આ આખ્યાન અત્યન્ત પવિત્ર છે, સમ્પૂર્ણ શુદ્ધ કરનાર છે, ધન અને યશ આપનાર છે, આયુવર્ધક અને કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર છે, યુદ્ધમાં પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોના ધૈર્યને વધારનાર છે. તે સાંભળે તેને હે અંગ! અન્તે નારાયણ રૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે ।।૩૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (જીવપ્રકરણનો સાતમો)
''ભગવાન્ વરાહે યુદ્ધમાં હિરણ્યાક્ષદૈત્યનો કરેલો નાશ''નામનો
૧૯ મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

છઠ્ઠું તત્ત્વસૃષ્ટિ પ્રકરણ

અધ્યાય ૨૦

બ્રહ્માજીથી અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ થતાં મનુ થયા એનું વર્ણન

વિશેષ : સર્ગ બે પ્રકારના છે : ભગવાને કરેલો અને ભગવાન્‌ને માટે કરવામાં આવેલો. ઓગણીસ અધ્યાય સુધી ભગવાને કરેલો સર્ગ કહેવામાં આવ્યો. હવે ભગવાન્‌ને માટે કરવામાં આવેલ સર્ગનું વર્ણન આવે છે.

આના ચૌદ અધ્યાય છે. પહેલા પ્રકારના સર્ગમાં ગુણની વિષમતા હતી. આ બીજા પ્રકારના સર્ગમાં ગુણવૈષમ્યભાવ છે. એ બે પ્રકારનો છે. અહીં આધિદૈવિક ભાવ નથી માટે બે ભાવનું કથન છે. બીજા સર્ગમાં પ્રથમ ભૂત, માત્રા, ઈન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ જે ભગવાન્‌ના જ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત થાય છે તે કહેવામાં આવે છે. ક્રમ આવો છે; એક અધ્યાયથી આધિભૌતિક વૈષમ્ય અને ચારથી ભગવદુપયુક્ત વૈશમ્ય છે. ઉપર કહ્યાં તે ભૂતાદિ ચાર જ્ઞાનમાં ઉપયોગી છે. એ ઉપયોગી થાય એ એનો જન્મ. પુષ્ટિમાર્ગીય ગુણો જે ભૂતાદિને સંસ્કાર કરનાર છે તે કપિલદેવજીએ કહેલા છે. એનું ચાર અધ્યાયથી વર્ણન છે એ આધિદૈવિકનું છે, બીજા ચાર અધ્યાયથી આધ્યાત્મિક ગુણોનું અને ત્રીજા એક અધ્યાયથી આધિભૌતિકનું એમ નવ અધ્યાયથી વર્ણન છે. પાંચ અધ્યાય પ્રથમ કહ્યા તે મળી કુલ ચૌદ થયા. (૧૯+૧૪=૩૩) આધિદૈવિક પ્રકરણમાં ચાર અધ્યાય છે. તેમાં ભૂતસંસ્કારક ગુણો, ભક્તિ, સાંખ્ય આત્મવિજ્ઞાન અને યોગ વડે કપિલદેવજી કહે છે. આધ્યાત્મિક ચાર અધ્યાયમાં કાલ, માહાત્મ્ય, મુક્તસંગ સ્વરૂપ મુખ્ય સાધન અને એને બધું અધીન છે એવી બુદ્ધિ એ સર્વ આ ચાર અધ્યાયમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. એક અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ને માટે ભૂતત્વે જો કોઈ ઉપયોગી થતો હોય તો એ મુક્ત જ થઈ શકે છે એમ બતાવી આપ્યું છે. ત્યાં સ્ત્રીની મુક્તિ કહેવામાં આવી છે. આ ચૌદ અધ્યાયનો અર્થ બીજી રીતે પણ ઘટાવી શકાય છે; ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર જો સર્ગમાં ઉત્પન્ન ન થાય તો ધર્માદિ માર્ગો સર્ગમાં ન કહેવાય. સર્ગ બે પ્રકારનો હોવાથી પુરુષાર્થ પણ બે પ્રકારના છે. એટલે આઠ અધ્યાય તો એના થયા. એમાં ૨૧ થી ૨૪ સુધી જીવચિન્તિત અને ૨૫ થી ૨૯ સુધી ભગવદ્‌-ચિન્તિત પુરુષાર્થ. પછીથી બાકી રહ્યું તે બધું કાલકૃત છે. કાલકૃત પુરુષાર્થ પણ ચારથી; પહેલો અને છેલ્લો અધ્યાય બદ્ધ અને મુક્તનો તે બધા મળી ૧૪ અધ્યાયનો બીજો સર્ગ કહેવામાં આવે છે. આ વીસમા અધ્યાયમાં સંકીર્ણ સર્ગ કહેવાય છે તે હરિને માટે છે અને છ પ્રકારવાળો છે કેમકે ભગવાન્ ઐશ્વર્યાદિ

ષડ્ગુણયુક્ત છે. વિદુરજીએ એ પ્રકારનો સર્ગ સમજીને વિસર્ગનો પ્રશ્ન કર્યો, પરન્તુ મૈત્રેયને તો અહીં શાસ્ત્ર માત્ર કહેવાનું છે તેથી ભગવદ્દુપયોગી સર્ગનું કથન કરે છે. એમાં શૌનક આ અધ્યાયમાં બે પ્રશ્ન પૂછે છેઃપહેલો પ્રશ્ન વિસર્ગનો અને બીજો ભકત સમ્બન્ધી છે. એક શ્લોક અને પાંચ શ્લોકથી એનો આરમ્ભ છે. મનુએ પૃથ્વી મળ્યા પછી શું કર્યુ અને ભકત વિદુરજીએ મૈત્રેયને એ પ્રશ્ન અવશ્ય પૂછ્યો હોવો જોઈએ તેને મૈત્રેયે જે કહ્યું હોય તે અમને કહો એ પ્રશ્ન બીજો. આ બે પ્રશ્ન શૌનકસૂતનો અધિકારભેદ બતાવનાર છે. પરીક્ષિત અને શુકને આવી વાત પૂછવાની જરૂર નથી તેથી અહીં શૌનકનો પ્રશ્ન છે.

શૌનક ઉવાચ

મહીં પ્રતિષ્ઠામધ્યસ્ય સૌતે! સ્વાયમ્ભુવો મનુઃ ।।
કાન્યન્વતિષ્ઠદ્ દ્વારાણિ માર્ગાયાઽવરજન્મનામ્ ।।૧।।

શૌનક બોલ્યા : હે સૂત! સ્વાયમ્ભુવ મનુ પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરવા લાગ્યા ત્યારે એના પછી થનારને માટે એણે શું કર્યું તથા મનુ થયા પછીની સૃષ્ટિ કેમ થઈ એ કહો ।।૧।।

મહાભાગવત્* અને કૃષ્ણના ખાસ મિત્ર વિદુરજીએ પુત્રો સાથે પોતાના મોટા ભાઈને છોડી દીધા છે કેમકે એ પુત્રો રૂપી પાપનો પક્ષકાર છે ।।૨।।

વિશેષ : જે અસિધારાવ્રતનું પાલન કરનાર હોય એ મહાભાગવત્ કહેવાય. પુરાણાન્તરમાં યુધિષ્ઠિરને એ વ્રત ભગવાને કહ્યું છે તે અહીં જાણવામાટે લખ્યું છે. **''સ્વયં પુષ્ટશ્ચ તરુણઃ સકામી નિકટં સ્ત્રિયાઃ। નિત્યં સ્થિતોપિ મનસા વિકારં યો ન ગચ્છતિ।। સ્ત્રિયઃ સર્વાંગસંહૃદ્યાઃ સર્વાભરણભૂષિતાઃ। અપ્રાપ્તકામાસ્તં પ્રાપ્ય સાભિલાષા અપિ સ્વયમ્। સ્વકીયાસુ તથાન્યાસુ સ્વભાર્યાસ્વપિ કુત્રચિત્। પંચાગ્નિમધ્યવત્તિષ્ઠેદ્ અસિધારાવ્રતં તુ તત્''** પોતે પુષ્ટ, તરુણ, સ્ત્રીઓની નિકટ સકામ હંમેશાં હોય છતાં મનમાં વિકાર નથી પામતો; સર્વાંગસુન્દર, બધાં ઘરેણાથી શણગારેલી સ્ત્રીઓના કામ પૂર્ણ ન થાય તેવી આવા પુરુષને પામી અભિલાષા કરે પોતાની તેમ જ બીજી અને પોતાની સ્ત્રીઓમાં પણ જેને વિકાર નથી એ અસિધારાવ્રત. બીજું પણ મહાભાગવત્નું લક્ષણ જુદા પ્રકારનું છે તે પણ અહીં પ્રસંગથી આપ્યું છે : **''સ્વામિકાર્ય પ્રસંગાનાં તથાત્વેપિ યતો દઢઃ। યઃ કેવલં હરેરર્થે સર્વથા યત્નવાન્ સ્વતઃ। પ્રસંગાદપિ ન સ્વાર્થે મહાભાગવત્સ્તુ સઃ''** સ્વામીનાં કાર્યોના પ્રસંગ કરવાના હોય ત્યાં જે કેવળ પ્રભુને માટે પ્રયત્ન કરનારો હોય, પોતાના અર્થમાં નહિ જ એ મહાભાગવત્ છે.

વિદુરજીનું જ્ઞાન વ્યાસના કરતાં કોઈ રીતે ઓછું નથી. વ્યાસતુલ્ય હોવા છતાં એ એમના દેહથી ઉત્પન્ન થયા છે.એ સર્વાત્માથી કૃષ્ણનો આશ્રય કરનાર તથા ભગવદ્ભક્તને અનુસરનાર છે ।।૩।।

તીર્થસેવનથી રજોગુણ રહિત થયેલા વિદુરજીએ કુશાવર્ત્ત દેશમાં જઈ ત્યાં બેઠેલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ એવા મૈત્રેયને શું પૂછ્યું? ।।૪।।

હે સૂત! એ બન્ને જ્યાં મળ્યા ત્યાં જેમ ભગવાન્‌ના ચરણમાંથી નીકળેલો ગંગાપ્રવાહ પાપને દૂર કરે છે તેમ એ બન્નેના મુખથી નીકળેલ કથાપ્રવાહ પણ પાપને દૂર કરે તેવો થયો હશે ।।૫।।

તમારું કલ્યાણ થાઓ! એ ઉદાર કર્મવાળા ભગવાન્‌નાં ચરિત્ર કીર્તન કરવા યોગ્ય હોય છે. તે ચરિત્રો અમને કહો. ભગવાન્‌ની લીલારૂપી અમૃતનું પાનનો કરવાવાળો એ રસનો કયો રસિક હશે કે જેને તૃપ્તિ થાય? ।।૬।।

નૈમિશારણ્યમાં રહેતા મુનિઓ રોમહર્ષણના પુત્ર ઉગ્રશ્રવાને ઉપર પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા ત્યારે ભગવાન્‌માં બુદ્ધિ, મન સર્વ અર્પણ કરીને એ ઋષિઓને ઉદ્દેશીને સૂત બોલ્યા, ‘‘સાંભળો’’ ।।૭।।

સૂતે કહ્યું : પોતાની માયાથી વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વીનો રસાતળમાંથી કેવી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો તથા હિરણ્યાક્ષને અવજ્ઞાથી માર્યો એ બન્ને ભગવલ્લીલા સાંભળીને અત્યન્ત રાજી થયેલા વિદુરજી મૈત્રેયને પૂછવા લાગ્યા ।।૮।।

વિદુરજી બોલ્યા : બ્રહ્મન્! આપ પરોક્ષ વિષયોને પણ જાણો છો માટે એ બતાવો કે પ્રજાપતિઓના પતિ બ્રહ્માજીએ મરીચિ વગેરે પ્રજાપતિઓને ઉત્પન્ન કરી પછી સૃષ્ટિ વધારવામાટે શું કર્યું ।।૯।।

મરીચિ વગેરે બ્રાહ્મણો તથા મનુ પણ પ્રકટ્યા. એ બન્નેએ બ્રહ્માની આજ્ઞા લઈને આ દેખાતા જગતને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કર્યું? ।।૧૦।।

તેઓએ ભાર્યાઓના સહકારથી આ જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું કે પોતપોતાના કાર્યમાં સ્વતન્ત્ર રહીને કે બધાએ એકી સાથે મળીને આ જગતની રચના કરી? ।।૧૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : ૧. કોઈથી* કળી ન શકાય તેવા દૈવ (ભગવદિચ્છા, કામ), ૨. પર પુરુષ (અથવા અક્ષર બ્રહ્મ) અને ૩. કાલ આ ત્રણ ગુણોથી ક્ષોભ પામેલા ભગવાન્‌ના ત્રણ ગુણોમાંથી (સત્, ચિત્, આનન્દમાંથી) મહત્તત્વની ઉત્પત્તિ થઈ ।।૧૨।।

વિશેષ : અહીં સૃષ્ટિના અનેક પ્રકાર બતાવે છે. પ્રથમ મહત્તત્વ, અહંકાર, અંડ, નારાયણ, પદ્મ

અને બ્રહ્મા એ છ પ્રાકૃત સર્ગ અને અગિયાર વૈકૃત સર્ગ; તેમાં ત્રણ ગુણમાંથી નવ સર્ગ; એક મનુનો સર્ગ અને ઋષિસર્ગ એમ અગિયાર સંખ્યા મળીને સત્તર સર્ગ; સત્તર યજ્ઞ હોવાથી તે કેવળ ભગવદર્થ સર્ગ છે. તેમાં પ્રથમ મહતત્ત્વનો સર્ગ કહેવાય છે; તે મહત્તત્વ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન નથી થતું પણ ભગવાન્થી જ થાય છે તેથી ‘‘દૈવેન દુર્વિતકર્યેણ’’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. તેમાં દૈવ એટલે ભગવાન્ની ઈચ્છા સમજવી ‘‘સોડકામયત’’ એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. ‘પર’ એટલે અક્ષર અથવા પુરુષ; એ રાજસ છે તથા અનિમિષ કાળ તે તામસ છે. એ સત્ત્વ, રાજસ અને તામસ ગુણ પ્રકૃતિના નહિ પણ સચ્ચિદાનન્દ પુરુષોત્તમના **સત્‌થી** સત્ત્વ ગુણ, **ચિત્‌થી** રજોગુણ અને **આનન્દ**થી તમોગુણ થાય. એનાથી ઈચ્છા થઈ અને એ થતાં અક્ષરથી અથવા પુરુષોત્તમથી કાલક્ષોભરૂપ વ્યાપારથી મહત્તત્વ થયું. આ સર્ગ પ્રકૃતિજન્ય નથી એમ કહેવા માટે પ્રથમ મહત્તત્વની સૃષ્ટિ કહી છે. એ સૃષ્ટિ ભગવદ્રૂપ છે માટે ભગવદર્થક સર્ગ છે. કર્મ, સ્વભાવ વગેરે સામગ્રી કાળમાં આવી જાય છે તેથી જુદી જણાવી નથી.

એ મહાન ત્રિગુણાત્મક છે, છતાં એ સૃષ્ટિનો કર્તા થાય છે. રજોગુણ પ્રધાન થતાં એની ઉપર વીક્ષા (વિશેષ પ્રકારની ઈચ્છા) થઈ ત્યારે એણે ભૂતના આદિ અહંકારને ઉત્પન્ન કર્યો. એણે ભૂત, માત્રા અને ઈન્દ્રિયો તથા એના દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા ।।૧૩।।

એ બધા જુદા હોવાથી સૃષ્ટિ કરવામાં અસમર્થ થયા. પછી ભગવાનની ઈચ્છાથી ભૂત માત્રા અને ઈન્દ્રિયો વગેરે એકઠાં થયાં તે બધાંએ ઘણા પ્રકાશયુક્ત સુવર્ણના અંડને ઉત્પન્ન કર્યું ।।૧૪।।

કમળના કોશ જેવો એ અંડકોશ થયો. એ કોશ સમુદ્રના જળમાં હજાર વર્ષ સુધી રહ્યો. ઉત્પન્ન થયા પછી એમાં ભગવાને પ્રવેશ કર્યો. પોતે ઈશ્વર છે તેથી એમાં એ કેમ રહ્યા. એવી શંકા કરવાને અવકાશ નથી. કમળ કોશમાં રહ્યા તે જ નારાયણ ।।૧૫।।

એ નારાયણની નાભિમાં કમળ થયું. એ હજારો સૂર્યથી વધે એવા તેજવાળું અને સર્વ જીવોના નિવાસરૂપ હતું. એ કમળમાં (ભગવાન્) પોતે બ્રહ્માજી થયા ।।૧૬।।

એ બ્રહ્માજીમાં સમુદ્રના જલમાં પોઢેલા ભગવાન્ નારાયણનો આવેશ થયો ત્યારે એણે પહેલાં(ના કલ્પના) જેવાં આકૃતિ, જાતિ, ગુણ વગેરે હતાં તેવા જ પ્રકારની સૃષ્ટિ ફરીથી કરી, અર્થાત્ ભગવાન્ પોતેજ પહેલાંની સૃષ્ટિ જેવા રૂપ-ગુણવાળા થયા ।।૧૭।।

બ્રહ્માજીએ પ્રથમ છાયાથી પાંચ પર્વવાળી અવિદ્યા ઉત્પન્ન કરીએ તામિસ્ર[૧] અન્ધતામિસ્ર[૨] તમ[૩] મોહ[૪] અને મહાતમ[૫] એ નામના પાંચ પર્વ થયાં ।।૧૮।।

વિશેષ :

૧. પ્રથમ તૃતીય સ્કન્ધના બારમા અધ્યાયમાં **‘‘સસર્જાન્ધતામિસ્રમ્’’** વગેરે શ્લોકથી પાંચ પર્વવાળી અવિદ્યાની ઉત્પત્તિ કહી છે તેનાથી આ અવિદ્યા જુદા પ્રકારની છે. ભગવાન્‌થી વિમુખ થઈ મહાભોગની ઈચ્છા એ ભક્તિમાર્ગમાં બાધક હોવાથી અવિદ્યાના પર્વમાં મુખ્ય પ્રથમ પર્વરૂપ તામિસ્રને ગણેલ છે.

૨. અન્ધતામિસ્ર એટલે ભોગવવાની ઈચ્છા; એ તામિસ્ર કરતાં કાંઈક ઠીક કેમકે એમાં ભગવાન્‌થી વિમુખ થઈને ભોગની ઈચ્છા કરવાનો ક્રમ નથી.

૩. અજ્ઞાન એ ત્રીજું પર્વ; તેને તમ કહ્યું છે. એમાં ભોગોની ઈચ્છા માત્ર છે; ભગવદ્વૈમુખ્ય નથી. એ ઉત્તમ.

૪. પુત્રાદિ સારાં હોય તો પોતાને સુખ અને એના દુઃખમાં પોતે દુઃખ માનવું એ અવિદ્યાનું ચોથું પર્વ મોહ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ પૂર્વે ત્રણ કહ્યાં તેના કરતાં ઉત્તમ છે કેમકે પુત્રાદિ પણ ભગવત્સેવામાં ઉપયોગી છે તેની સકલતા-વિકલતામાં પોતે સકલતા રાખે તેમાં ભગવત્સમ્બન્ધની ઉત્તમતા છે.

૫. દેહનો અભિમાન એ **મહામોહ** નામનું પાંચમું પર્વ; તે પણ સેવામાં ઉપયોગી હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ છે. આ અવિદ્યા સેવોપયોગી હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ છે. બારમાં અધ્યાયવાળી અવિદ્યા ભગવદ્વૈમુખ્ય કરાવનારી છે. આ અવિદ્યા ભગવત્સાંમુખ્ય કરાવનારી હોવાથી ઉત્તમ છે.

જે કાયાથી આ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યાસૃષ્ટિ થઈ તે કાયાનાં વખાણ ન કરતાં બ્રહ્માએ એને છોડી દીધી. એ તામસી કાયા હતી. એ કાયાને યક્ષો અને રાક્ષસોએ સ્વીકારી. એ રાત્રિરૂપ અભિમાની દેવતા થઈ, જેમાં ભૂખ અને તૃષાનો ઉદય થયો ।।૧૯।।

યક્ષો અને રાક્ષસોએ એ રાત્રિની અભિમાની દેવતારૂપ કાયાનો આશ્રય કર્યો. જેથી ક્ષુધા અને તૃષા બાધા કરવા લાગી એ વખતે બીજો કોઈ પદાર્થ ન હોવાથી એઓ બ્રહ્માજીને ખાવા તૈયાર થયા અને કહેવા લાગ્યા કે ‘‘આની રક્ષા ન કરતાં એને ખાઈ જાઓ, કારણ કે ભૂખ લાગી છે’’ એમ પરસ્પર બોલવા લાગ્યા ।।૨૦।।

ત્યારે બ્રહ્માજીએ શોકાતુર થઈ એઓને કહ્યુંઃ ‘‘હે યક્ષો! રાક્ષસો તમે તો મારી પ્રજા છો માટે મને ન ખાઓ પણ મારી રક્ષા કરો’’ ।।૨૧।।

દીપમણિ કે સૂર્ય પ્રકાશની પેઠે પોતાના પ્રકાશમાંથી બ્રહ્માજીએ જે-જે સૃષ્ટિ કરી તે-તે સામે ક્રીડા કરવા લાગી તેમાં જો કે દોષ ન દેખાયો પણ એ ભિન્ન ભાવવાળી હોવાથી એ પ્રભાને પણ બ્રહ્માએ છોડી ત્યારે એને દેવોએ દિવસરૂપ જાણી ગ્રહણ કરી ।।૨૨।।

અત્યન્ત લમ્પટ એવા દેવોને બ્રહ્માજીએ જઘનથી ઉત્પન્ન કર્યા. લમ્પટ હોવાથી એ બ્રહ્માજીની પાછળ મૈથુન કરવાની ઈચ્છાથી દોડ્યા ।।૨૩।।

જેમ માતૃગમન નિષિદ્ધ છે તેમ પિતૃગમન પણ નિષિદ્ધ છતાં એઓએ એવી બુદ્ધિ કરી તેથી એઓની નિર્લજ્જતા જોઈ સભગવાન્ એટલે ભગવદાવિષ્ટ બ્રહ્માજી હસ્યા. એ અસુરો તો લગભગ બ્રહ્માજીની પાસે આવ્યા ત્યારે ભય લાગવાથી બ્રહ્માજી ત્યાંથી ક્રોધ કરીને પલાયન કરી ગયા ।।૨૪।।

પછી શરણાગતના દુઃખને મટાડનાર, ઈચ્છિત વરને આપનાર જે ભક્તને જેવો ભાવ હોય તેવા દર્શન આપી અનુગ્રહ કરનાર હરિ ભગવાનની પાસે એ બ્રહ્માજી આવ્યા ।।૨૫।।

“હે પરમાત્મન્! આપની પ્રેરણાથી હું પ્રજા સરજું છું તે પાપી પ્રજા મૈથુન કરવાને મારી પાછળ આવી, મારું આક્રમણ કરવા તૈયાર થાય છે તેથી હું આપને શરણે આવ્યો છું તો હે પ્રભો! મારી રક્ષા કરો ।।૨૬।।

લોકને દુઃખ થાય તે મટાડનાર આપ એક જ છો. જેઓ આપના ચરણનો આશ્રય નથી કરતા તેઓને ક્લેશ આપનાર પણ આપ જ છો; તેથી આ લોકોથી મારું રક્ષણ કરો” ।।૨૭।।

ભગવાને બ્રહ્માજીની દીનતા જોઈ એકાન્તમાં સર્વ પદાર્થના સ્વરૂપને જોયું અને બ્રહ્માજીને એ ઘોર શરીરનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું ત્યારે ભગવાન્‌ના કહેવા પ્રમાણે એ તનુનો ત્યાગ કર્યો ।।૨૮।।

જે તનુનો બ્રહ્માએ ત્યાગ કર્યો તેમા પક્ષાદિને સ્ત્રીનો ભાવ હતો. એ સ્ત્રીરૂપા દેખાઈ એ સ્ત્રીના ચરણકમળમાં નુપૂર શબ્દ કરતાં હતાં. મદવડે એનાં લોચન તરલ દેખાતાં હતાં. એણે કટિમેખલાની નીચે સુન્દર રેશમી વસ્ત્રથી કેડને આચ્છાદિત કરી રાખી હતી. અન્યોન્યને મળેલાં અન્તર વગરનાં એનાં સ્તન ઉન્નત હતાં. સુઘડ નાસિકાવડે તથા દાંતવાળા હસતા મુખવડે એ અન્તઃસ્નેહને સૂચવતી હતી, લજ્જાવડે આત્માને ગુપ્ત રાખતી હતી. એવી કાળા કેશવાળી એ સ્ત્રીને જોઈ બધા અસુરો એમાં મોહિત

થઈ ગયા ।।૨૯-૩૧।।

''અહો! શું આનું રૂપ છે? શું આનું અલૌકિક ધૈર્ય છે! શું આનું યૌવન આનું સુન્દર યૌવન તો જુઓ! આપણે બધા એની કામના કરીએ છીએ છતાં આપણી વચ્ચે જાણે આ નિષ્કામ હોય તેવી ફરે છે'' ।।૩૨।।

સન્ધ્યાને પ્રમદા જાણીને એનેમાટે અનેક તર્કો કરતા એ કુબુદ્ધિ આસુરો એની સ્તુતિ કરતા-કરતા વિશ્વાસથી એનાં નામ વગેરે પૂછવા લાગ્યા ।।૩૩।।

''સુન્દરી! તમે કોણ છો? તમારાં માતાપિતા કોણ? અહીં આવવાનું તમારું શું પ્રયોજન છે? રૂપની સમ્પત્તિવડે દુર્ભાગી અમોને હે ભામિની! તમે તરસાવો છો;'' એમ કેટલાક બોલ્યા ।।૩૪।।

બીજા બોલ્યા : ''તમે જે હો તે હો પણ હે અબલે! તમે અમને દર્શન આપ્યું એ અમારાં મોટાં ભાગ્ય સમજીએ છીએ. તમે તમારી ગેંદ ઉછાળી-ઉછાળીને તમને જોનારનાં અમારાં મનને વલોવી નાખો છો ।।૩૫।।

હે મનોહર સ્ત્રી! ઊડતા ભમરાઓને હથેળીથી વારંવાર પ્રહાર કરતાં તમારા ચરણકમળનો સર્વત્ર જય થાય છે. તમારો કટિપ્રદેશ સ્થૂલ સ્તનોના ભારથી માનો શ્રમિત થયો છે અને તમારી દષ્ટિમાંથી થકાવટ ડોકિયાં કરે છે. ઓહો! તમારો કેશપાશ કેવો સોહામણો છે? માટે તમારે આરામ લેવાની જરૂર છે. તેમ થશે તો જ તમારા અવયોને શાન્તિ મળશે'' ।।૩૬।।

સાયંકાળ-સન્ધ્યાને સુન્દરી સમજતા એ મૂઢ બુદ્ધિવાળા અસુરો પોતાને લોભાવે છે એમ માનીને એને પકડવા લાગ્યા ।।૩૭।।

પછી પોતાના શરીરને જ સૂંઘીને હાસ્ય કરવા લાગ્યા. પછી બ્રહ્માજીએ પોતાના લાવણ્યમાંથી ગન્ધર્વો અને અપ્સરાગણ ને ઉત્પન્ન કર્યા તે શરીરને પણ બ્રહ્માજીએ છોડી દીધું જે ચન્દ્રિકા રૂપ થયું. ગન્ધર્વો, જેમાં વિશ્વાવસુ મુખ્ય છે તેમણે એનો પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો ।।૩૮-૩૯।।

બ્રહ્માજીએ પછી પોતાનાં નિદ્રા અને આળસમાંથી ભૂત અને પિશાચોને ઉત્પન્ન કર્યા તે તો વસ્ત્ર રહિત અને છૂટા કેશવાળા હતા. એને જોઈને બ્રહ્માજીએ પોતાનાં નેત્ર મીચી દીધાં ।।૪૦।।

એ શરીરને પણ છોડી દીધું. એમાંથી બગાસું થયું તેથી નિદ્રા અને ઈન્દ્રિયોનો થાક વગેરે જે એનાં કાર્ય છે. તે લોકમાં જોવામાં આવે છે ।।૪૧।।

બ્રહ્માજીએ પોતાને ઈન્દ્રિયોની શક્તિનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય એવી ઈચ્છા કરી. એ પ્રભુએ પોતાની પરોક્ષમાં સાધ્યગણ અને પિતૃગણને ઉત્પન્ન કર્યા. પિતૃઓએ બ્રહ્માજીએ કરેલી એ સૃષ્ટિને અને એ બ્રહ્માજીની કાયાને ગ્રહણ કરી, જેનેમાટે ડાહ્યા પુરુષો, સાધ્યો અને પિતૃઓને શ્રાદ્ધ વગેરેદ્વારા હવ્ય અને કવ્ય (પિંડ) અર્પણ કરે છે શ્રાદ્ધાદિ કરે છે ।।૪૨-૪૩।।

બ્રહ્માજીએ સિદ્ધો અને વિધાધરોને તિરોધાનવડે ઉત્પન્ન કર્યા એમણે એને અન્તર્ધાન નામની પોતાની કાયા આપી. આ અન્તર્ધાન વિદ્યા આશ્ચર્ય કરાવે તેવી છે ।।૪૪।।

પોતાના પ્રતિબિમ્બમાંથી બ્રહ્માજીએ કિમ્પૂરુષો અને કિન્નરો ને ઉત્પન્ન કર્યા. પોતાના શરીરને બહુમાન આપીને અને પોતાના જેવા જોવામાટે ઉત્પન્ન કર્યા ।।૪૫।।

એ બ્રહ્માજીએ પોતાના પ્રતિબિમ્બરૂપને છોડી દીધું તેને કિમ્પુરુષોએ ગ્રહણ કર્યું અને એને લઈને સવારમાં બન્ને સાથે રહીને એ બ્રહ્માજીનું ગાન કરવા લાગ્યા ।।૪૬।।

દેહથી ભોગ કરતાં એ સ્થૂળ થયો તેથી સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ થતી બંધ પડી ગઈ. એની ચિન્તામાં બ્રહ્માજી સૂઈ ગયા અને ક્રોધ કરીને એ શરીરને છોડી દીધું ।।૪૭।।

એ શરીરના માથા ઉપરથી કેશ ખરી પડ્યા તે સર્પ થયા. જે પડ્યા તે 'અહિ' કહેવાયા, જે ક્રોધથી દોડ્યા તે 'સર્પ' કહેવાયા, જે ક્રિયા રહિત થયા તે 'નાગ' મોટા ફણા અને જાડા શરીર વાળા થયા ।।૪૮।।

આ પ્રમાણે પોતાના આત્માની નવ પ્રકારની સૃષ્ટિ કર્યા પછી જ્યારે મનુની સૃષ્ટિ થઈ ત્યારે ''લોકને ધર્માદિ વડે મનુઆદિ પાલન કરશે'' એમ જાણીને બ્રહ્માજી પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યા ।।૪૯।।

જેટલાને ઉત્પન્ન કર્યા. તેને પોતાને રહેવા માટે બ્રહ્માંડ આપ્યું. એ જોઈને જે પહેલા ઉત્પન્ન થયા હતા તે બ્રહ્માજીને વખાણવા લાગ્યા ।।૫૦।।

''અહો! આ જગતના સ્રષ્ટા! તમારું પુણ્ય આમાં પ્રતિફલિત થયું. અમે આ સ્થાનમાં રહીને સ્થિર થઈશું અને સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરીશું'' ।।૫૧।।

જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ વડે ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા ભગવાન્ યોગસમાધિવડે ઋષિ વગેરેની સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા ।।૫૨।।

તેભ્યો હ્યેકૈકશઃ સ્વસ્ય દેહસ્યાંશમદાદજઃ ।।
યત્તત્સમાધિયોગર્દ્ધિ-તપોવિદ્યાવિરક્તિમત્ ।।૫૩।।

જેના અંશથી જેને ઉત્પન્ન કર્યા તેનો અંશ તેને આપવો એમ વિચાર કરી સમાધિ, યોગ, ઋદ્ધિ તપ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છએ ઐશ્વર્યો પોતાને કાંઈ ઈચ્છા ન હોવાથી પોતાની સૃષ્ટિને આપ્યાં ।।૫૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ તૃતીયસ્કન્ધમાં (તત્ત્વસૃષ્ટિ પ્રકરણનો પહેલો) ‘‘બ્રહ્માજીથી અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ થતાં મનુ થયા એનું વર્ણન’’નામનો વીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

દક્ષિણા સ્વીકારીને, ફંડ-ફાળા માટે કે મૃતકના ઉદ્ધાર અર્થે યોજાતી ભાગવતકથાના આયોજનની ગુરુએ આજ્ઞા આપવી કે તેમાં હાજરી આપવી તે શ્રીમહાપ્રભુજીનો દ્રોહ છે, પાપ છે.

અધ્યાય ૨૧

શતરૂપા સાથે મનુ દેવહૂતિને લઈને કર્દમના આશ્રમમાં આવ્યા

વિશેષ : આ અધ્યાયમાં ધર્મમાર્ગ કહેવામાં આવે છે. આ સર્ગ ભૂતસર્ગ કહેવાય છે, કારણ એ ભૂતોનો સંસ્કાર કરનારો છે. આ સર્ગનું રૂપ પણ છ પ્રકારનું છે. તેમાં તપ, દર્શન અને સ્તુતિ એ ત્રણ પ્રકાર કારણમાં કહેવામાં આવે છે; ત્રણ પ્રકાર ફળમાં છે. વાકય, આગમ અને સમૃદ્ધિ એ ત્રણ પ્રકાર ઋષિના કથનમાં હોવાથી એ ફળરૂપ છે. મનુ કર્દમના આશ્રમમાં જાય છે ત્યાં મનુનો અને મુનિ કર્દમનો સંવાદ થાય છે. એ વાત આ અધ્યાયનો વિષય છે. પુંમુક્તિ અહીં છે.

વિદુર ઉવાચ

સ્વાયમ્ભુવસ્ય ચ મનોર્વંશઃ પરમસમ્મતઃ ।।
કથ્યતાં ભગવન્! યત્ર મૈથુનેનૈધિરે પ્રજાઃ ।।૧।।

વિદુરજી બોલ્યા : હે ભગવન્! અને સ્વાયમ્ભુવ મનુનો વંશ પરમ પ્રશંસા પામેલો છે, જેમાં પ્રજાની વૃદ્ધિ મૈથુન ધર્મથી થઈ છે એ મને કહો ।।૧।।

સ્વાયમ્ભુવ મનુને પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ એ નામના બે પુત્રો હતા તેઓ સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વીનું રક્ષણ નિશ્ચય ધર્મનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના કરતા હતા ।।૨।।

હે નિષ્પાપ! એમને દેવહૂતિ નામની એક પુત્રી ખરેખર પ્રસિદ્ધ હતી અને એ કર્દમ પ્રજાપતિની પત્ની હતી એવું આપે મને કહેલું છે ।।૩।।

એ યોગના લક્ષણવાળી હતી. કર્દમે એમાં પોતાનું વીર્ય કેટલા પ્રકારે આધાન કર્યું એ સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે; તો આપ મને એ કથા કહો ।।૪।।

હે બ્રહ્મન્! રુચિ પ્રજાપતિ પૂર્વ કલ્પમાંથી બચ્યા હતા તેમનાથી તથા બ્રહ્માજીના પુત્ર દક્ષથી મનુની પુત્રીમાં જે સંતાનો થયાં તેની કથા પણ આપ મને કહો ।।૫।।

મૈત્રેય કહ્યું : બ્રહ્માજીએ કર્દમને કહ્યું કે તમે પ્રજા ઉત્પન્ન કરો ત્યારે કર્દમ તો એકલા જ હતા તેથી સરસ્વતીના તીર ઉપર એમણે દસ હજાર દિવ્ય વર્ષ સુધી તપ કર્યું ।।૬।।

તપ કરતાં ક્રિયાયોગવડે, સમાધિવડે તેમજ ભક્તિવડે, વરદાન દેનારા ભગવાન્ એમના હૃદયમાં પધાર્યા ।।૭।।

એનાથી કમળનેત્ર ભગવાન્ કર્દમ ઉપર પ્રસન્ન થયા અને આપે શબ્દબ્રહ્મ સ્વરૂપથી કર્દમને દર્શન દીધાં ।।૮।।

રજ રહિત (આસક્તિ અને મલિનતા વિનાના) સૂર્યના જેવા પ્રકાશવાળા, શ્વેત કમળની માળાને ધારણ કરતા, ચીકણા અને શ્યામ કેશયુક્ત મુખ કમળવાળા, શ્વેત વસ્ત્રવાળા, કિરીટકુંડલ યુકત, શંખ, ચક્ર, ગદાને ધારણ કરતા, શ્વેત કમળને હાથમાં ફેરવાતા, મન ચોરી લે તેવા હાસ્ય અને નેત્ર યુકત, ગરુડના ખભા ઉપર ચરણારવિન્દ રાખીને આરૂઢ થયેલ, આકાશમાં બિરાજતા, વક્ષઃસ્થળમાં લક્ષ્મીવાળા કંઠમાં કૌસ્તુભ મણિવાળા ભગવાન્નાં દર્શન કરીને હર્ષ પામતા એ મુનિ ભગવાન્નાં ચરણમાં પડ્યા અને પોતાનો મનોરથ પૂર્ણ થયો એમ માનવા લાગ્યા અને જેમનો આત્મા ભગવાન્માં પ્રેમભાવથી લીન થયો છે તેવા એ મુનિએ વાણીવડે ભગવાનની સ્તુતિ કરી ।।૯-૧૨।।

કર્દમ બોલ્યા : સમગ્ર સત્ત્વરાશિરૂપ આપનાં દર્શન થતાં મારાં નેત્રોની દિવ્ય શક્તિઓનો મને અનુભવ થયો. હે સ્તુતિપાત્ર! ઘણા કાળ સુધી યોગનો અનુભવ કરી સત્પુરુષો ઘણા જન્મે આપનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરે છે કેમકે આપનાં દર્શન તો આપની કૃપાવડે જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેમાં સાધન બળથી તો માત્ર એની ઇચ્છા જ કરી શકાય ।।૧૩।।

આપનું ચરણારવિન્દ સંસારસમુદ્રને તરવામાં નૌકારૂપ છે; છતાં જેઓ કેવળ

કામસુખના લેશને માટે એનું આરાધન કરે છે તેઓ આપની માયાથી હણાઈ ગયેલા છે એમ સમજવું; તેઓને આપ નરકમાં પણ જે મળી શકે તેવી અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરો છો ।।૧૪।।

હું પણ એવા આરાધકોમાંનો એક છું, કારણ કે હું પણ ગૃહસ્થાશ્રમના કામ આપનાર ધેનુ જેવી સ્ત્રીને પરણવાની કામનાવાળો છું; અને આપનું ચરણારવિન્દ જે કામનાવાળાને કલ્પવૃક્ષરૂપ છે. તેના મૂલમાં આવ્યો છું ।।૧૫।।

હે અધીશ! આપ પ્રજાના પતિ છો. આપની વાણીરૂપ દોરડીથી આ જીવલોક કામમાં હણાઈને બંધાયેલો છું. હે વિશુદ્ધ! હું પણ એ લોકને અનુસરીને આપની આજ્ઞાનું પાલન કરું અને આપને એ રીતે સેવામાં ઉપયોગી થાઉં એમાટે કાલસ્વરૂપ આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૧૬।।

આપના ભક્તો તો એવા હોય છે કે તેઓ લોકોનો તેમજ પશુના જેવા લોકને અનુસરતા ભક્તોનો પણ ત્યાગ કરી આપના ચરણરૂપી છત્રનો આશ્રય કરે છે અને પરસ્પર આપના ગુણાનુવાદરૂપી અમૃતપાનવડે દેહના ધર્મ (ભૂખ, તરસ) પણ વીસરી જાય છે ।।૧૭।।

વિકાર રહિત અક્ષરબ્રહ્મરૂપી ધરી ઉપર ભરાયેલું તેર (અધિક માસ સાથે માસરૂપી) આરાવાળું, ત્રણસો સાઠ (દિવસોરૂપી) સાંધાવાળું, છ (ઋતુઓરૂપી) નેમિ (પરિધ) વાળું, અનન્ત પત્રોવાળું, ત્રણ (શિયાળો, ઉનાળો, ચોમાસું) નાભિવાળું, ભયંકર પ્રવાહવાળું, જગતના આયુને કાપતું-ફરતું આપનું ચક્ર એ ભક્તોના આયુષ્યનો ગ્રાસ કર્યા વિના ફરે છે ।।૧૮।।

જેમ કરોળિયો પોતાના મોઢામાંથી લાળ કાઢી એમાં વિહાર કરે છે અને વળી પોતે પાછો એ લાળને પોતાના સ્વરૂપમાં લીન કરે છે તેમ આપ એક હોવા છતાં આપની યોગમાયાવડે આ જગતને ઉત્પન્ન કરો છો અને પ્રલય વખતે એ બધું પાછું સ્વરૂપમાં લીન કરો છો. એમ કરવામાં આપને બીજાની જરૂર પડતી નથી, આપ કેવળ સ્વશક્તિથી બધું કરવા સમર્થ છો ।।૧૯।।

હે અધીશ! અહંકારાદિ વિષયો સંસાર આપનાર છે આપ ભક્તને એ આપવાનું પસંદ કરતા નથી. આમ છતાં જો આપ એવા કોઈ ભક્ત ઉપર એવો અનુગ્રહ કરો તો માયાવડે તુલસીથી શોભતાં શ્રીઅંગનું દર્શન આપો છો. (જો આપ જ ભક્તને સંસારનું દાન કરો,તો એ ભક્ત આપનાં આપેલા સંસારથી બંધાતો નથી) એવો ભક્ત આપના

સ્વરૂપમાં આસક્તિથી સંસારને તરી જાય છે ।।૨૦।।

પોતાના આનન્દના અનુભવ માત્રથી આપની ક્રિયા માત્ર નિવૃત્ત થઈ છે, માયા આપને સ્વાધીન હોવાથી આપનું ચરણકમળ લોકતન્ત્રને ચલાવનાર હોવાથી વન્દનીય છે, આપ થોડી નામ માત્રની ભક્તિ કરનાર ઉપર પણ સમસ્ત અભિલાષિત વસ્તુઓની વર્ષા કરી રહ્યા છો. એ આપને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું ।।૨૧।।

મૈત્રેય કહ્યું : એમ મુનિ જેવું પોતાના હૃદયમાં હતું તેવું સાચુ બોલ્યા. એ પ્રમાણે મુનિએ સ્તુતિ કરી ત્યારે ગરુડ ઉપર શોભતા, પ્રેમ અને મન્દહાસ્ય યુક્ત દૃષ્ટિથી ભ્રૂકુટીને નચાવતા એ કમળનાભ પ્રભુ મુનિને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે બોલ્યા ।।૨૨।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : તમારા મનના વિચાર હું જાણું છું. તમે આત્મસંયમવડે જેમાટે મારું આરાધન કર્યું છે તેનો મેં પ્રથમથી જ બંદોબસ્ત કર્યો છે ।।૨૩।।

હે પ્રજાધ્યક્ષ! મારું કરેલું પૂજન કદાપિ નકામું જતું નથી. તેમાંયે જેણે મારામાં પોતાનો આત્મા અર્પણ કર્યો છે તેવા તમારા જેવાએ કરેલું આરાધન તો વ્યર્થ ન જ જાય ।।૨૪।।

પ્રસિદ્ધ યશસ્વી સમ્રાટ સ્વાયમ્ભુવ મનુ બ્રહ્માવર્તમાં રહી સાત સમુદ્રવાળી સારી પૃથ્વી ઉપર શાસન કરે છે ।।૨૫।।

હે વિપ્ર! એ ધર્મજ્ઞ રાજર્ષિ મનુ પોતાની સ્ત્રીની સાથે તમને જોવાને પરમ દિવસે તમારી પાસે આવશે ।।૨૬।।

એને વય-રૂપ ગુણવાળી શ્યામ નેત્રોવાળી અને પતિને શોધનારી કન્યા છે તે કન્યાના પતિ થવાને તમે લાયક છો. એ અહીં આવી એ કન્યા તમને આપશે ।।૨૭।।

જેમાં તમારું મન દસ હજાર વર્ષથી લાગ્યું હતું તે રાજકન્યા તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે તમને જલદી મળશે ।।૨૮।।

એ તમારા વીર્યને પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કરી એનાથી નવ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરશે અને પછી એ કન્યાઓથી લોકરીતિ પ્રમાણે મરીચિ વગેરે ઋષિઓ પુત્રો ઉત્પન્ન કરશે ।।૨૯।।

હે સુન્દરશ્રેષ્ઠ! તમે તો મારી આજ્ઞાનું સારી રીતે પાલન કરી મારામાં સર્વ કર્મ ફલને અર્પણ કરી કૃતાર્થ થશો અને મને પ્રાપ્ત થશો ।।૩૦।।

જીવ માત્ર ઉપર દયા કરી અને આત્મનિષ્ઠ થઈ તથા જીવને અભયનું દાન કરી, જગતની સાથે તમારા આત્માને તમે મારામાં જોઈ શકશો ।।૩૧।।

હે મહામુનિ! તમારા ક્ષેત્રરૂપ દેવહૂતિમાં અંશકલાવડે હું પ્રકટ થઈશ અને 'સાંખ્યશાસ્ત્ર' પ્રકાશિત કરીશ ।।૩૨।।

મૈત્રેય બોલ્યા : અન્તર્દષ્ટિથી દેખતા ભગવાને કર્દમની સાથે એ પ્રમાણે વાત કરી અને પછી સરસ્વતીના કિનારા ઉપર રહેલા બિન્દુસરોવરથી પધાર્યા ।।૩૩।।

સર્વ સિદ્ધેશ્વરોએ સ્તુતિ કરેલા, પોતાથી જ સિદ્ધ થતા માર્ગવાળા ભગવાન્ ગરુડની પાંખોથી ગવાતા સામવેદ, જેમાં સ્તુતિઓના સમૂહનો ઉચ્ચાર થતો હતો તેનું શ્રવણ કરતા તેનાં દેખતાં જ પધારી ગયા ।।૩૪।।

ભગવાનના પધાર્યા પછી ભગવાને મનુનો આવવાનો જે દિવસ કહેલો તેની વાટ જોતા કર્દમ મુનિ બિન્દુસરોવર ઉપર પોતાના આશ્રમમાં રહેવા લાગ્યા ।।૩૫।।

મનુ પોતાની પુત્રી અને શતરૂપા નામની પત્નીને સાથે લઈને સોનાના સાજવાળા રથમાં બેસી વનમાં મુનિનો આશ્રમ શોધતા પૃથ્વીમાં ફરતા હતા; ।।૩૬।।

હે વીરવર! ભગવાને કહ્યો હતો તે જ દિવસે પૂર્ણ થયેલ વ્રતવાળા મુનિના આશ્રમમાં એ આવી પહોચ્યાં ।।૩૭।।

પોતાના શરણાગત ભક્તને આપી દીધેલી અતિ કૃપાને લઈને ભગવાન્નાં નેત્રમાંથી જ્યાં અશ્રુબિન્દુ પડેલાં તે સ્થળ 'બિન્દુસર' નામનું તીર્થ કહેવાતું હતું. 'બિન્દુ સરોવર' સરસ્વતીની પાસે જ હતું. આ તીર્થના પવિત્ર આરોગ્યકારક અને સ્વાદિષ્ટ જળનું મુનિગણો નિરન્તર સેવન કરે છે ।।૩૮-૩૯।।

પવિત્ર વૃક્ષો અને લતાઓમાં પવિત્ર પશુપક્ષીઓ કલ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં. સર્વ કાલમાં જે-જે પુષ્પો અને ફળો થાય છે તેવાં પુષ્પ ફળોથી વનશ્રેણી પણ તેની શોભા વધારી રહી હતી ।।૪૦।।

પક્ષીઓનાં જૂથ એને નિરન્તર સેવી રહ્યા હતાં. એમાં વિવિધ પ્રકારનાં ભમરાઓ વિલાસ કરી રહ્યા હતા. મદોન્મત્ત મયુરરૂપી નૃત્યકારો ત્યાં નાચ કરી રહ્યાં હતાં. આથી એની શોભામાં વધારો થતો હતો. જ્યાં કોયલો, ટહુકા કરી રહી હતી એવાં કદમ્બ, ચમ્પો, આસોપાલવ, બોરસલી, કણઝી, મોગરો, મન્દાર, કુટજ તથા નાનાં-નાનાં આમ્રવૃક્ષોની ઘટાથી એ સુશોભિત હતું ।।૪૧-૪૨।।

બતકો, પ્લવો, હંસો, ટિટોડીઓ, જલકૂકડીઓ, સારસ પક્ષી, ચકલા-ચકલી અને ચકોર સુન્દર કુંજન કરી રહ્યા હતાં ।।૪૩।।

હરિણ, ભૂંડ, શેઢાઈ, રોઝ, હાથી, કાળાં મોઢાનાં વાંદરાં, સિંહ, લાલ મોઢાનાં

વાંદરાં, નોળિયા અને કસ્તૂરી મૃગોથી ભરપૂર એ વનમાં આદિરાજા મનુ આવ્યા અને તીર્થરાજનાં દર્શન કરી અગ્નિમાં જેમણે હોમ કરી લીધો છે તેવા કર્દમ મુનિનાં એમણે દર્શન કર્યા ।।૪૪-૪૫।।

ઘણા કાળ સુધી તપ કરવાથી કર્દમના શરીરની કાન્તિ દેદીપ્યમાન હતી. વળી ભગવાને અમૃતરૂપી વાણી સંભળાવી હતી તેથી એમના અંગમાં કૃશતા (દૂબળાપણું) બહુ ન હતી. એમના હાથ લાંબા હતા એમનાં નેત્ર કમળ જેવા હતાં; એમણે ચીરનાં વસ્ત્ર પહેર્યા હતાં અને માથે જટા હતી; એથી પાસા પાડ્યા વિનાનું મોટું રત્ન પણ જેમ ઝાંખું દેખાય તેમ કાંઈક મલિન દેખાતા મુનિને એમણે જોયા ।।૪૬-૪૭।।

જ્યારે મનુ પર્ણકુટી પાસે આવ્યા અને સામે આવી નમસ્કાર કર્યા ત્યારે એમને લાયક પૂજા કરી કર્દમ મુનિએ હાથ પકડી એમને પર્ણ શાળામાં લઈને બેસાડ્યા ।।૪૮।।

મુનિએ પૂજનનો શિષ્ટાચાર પૂરો કરી સાવધાન થઈ ભગવાન્‌ની આજ્ઞાનું સ્મરણ કરતાં સુન્દર વાણીવડે પ્રસન્ન થઈને મનુને આ પ્રમાણે કહ્યું ।।૪૯।।

કર્દમ બોલ્યા : હે દેવ! આપનું પધારવું સત્પુરુષોના રક્ષણ તથા દુષ્ટોના નાશમાટે છે, કારણ કે આપ ભગવાન્‌ની પાલક શક્તિરૂપ છો ।।૫૦।।

જે ભગવાન્ સૂર્ય ચન્દ્ર, અગ્નિ, ઈન્દ્ર, વાયુ, યમ, ધર્મ અને વરુણ એ આઠ દેવોને એક સ્થાનમાં રાખીને રાજારૂપે એ ભગવાન્ જ પૃથ્વીનું પાલન કરે છે. એ શુકલ ભગવાન્‌ને નમસ્કાર હો ।।૫૧।।

વિજયશીલ મણિગણવાળા રથમાં બેસીને હાથમાં ટંકાર કરતા પ્રચંડ ધનુષને લઈને પાપીઓને ત્રાસ કરતા અને સૈન્યવડે પૃથ્વીને ખૂંદતા અને પૃથ્વીને ધ્રુજાવતા મોટી સેના સાથે સૂર્યની માફક ફરવાનું છોડી દો તો ભગવાને જે વર્ણ અને આશ્રમની મર્યાદાઓ બાંધી છે તે લોપાઈ જાય અને દુષ્ટ પુરુષો મર્યાદાનો નાશ કરે માટે રક્ષા કરવાને અર્થે આપને ફરવાનું જરૂરી છે ।।૫૨-૫૪।।

આપ ન ફરો તો અધર્મ વધી જાય, લોભિયાઓ અંકુશ રહિત થઈ ધર્મનો નાશ કરે. જો તમે સૂઈ રહો તો ચોર લોકો આ જગતનો નાશ કરી દે ।।૫૫।।

અથાઽપિ પૃચ્છે ત્વાં વીર! યદર્થં ત્વમિહાગતઃ ।।
તદ્વયં નિર્વ્યલીકેન પ્રતિપદ્યામહે હૃદા ।।૫૬।।

તેથી આપનું ફરવું લોકના રક્ષણ અર્થે છે એ હું જાણું છું. છતાં હે વીર! આપને

અહીં પધારવાનું પ્રયોજન પૂછું છું. જો મારા સરખું કામ હોય તો હું નિષ્કપટ ભાવે એ કરવાને તૈયાર છું ।।૫૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (તત્ત્વસૃષ્ટિપ્રકરણનો બીજો)
''મનુ શતરૂપા સાથે દેવહૂતિને લઈ કર્દમના આશ્રમમાં આવ્યા'' નામનો
૨૧મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!

ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૨૨

દેવહૂતિ કર્દમને આપી મનુ રાજધાનીમાં પહોંચ્યા

વિશેષ : આ અર્થાધ્યાય છે એમાં કર્દમને સ્ત્રીરૂપી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવદ્દત્ત અર્થ મળે ત્યારે જ વિષયો કૃષ્ણાર્થ થાય છે. એ અર્થની ઉત્તમતા બતાવવામાટે મનુના ધર્મોનું વર્ણન છે. ઉત્તમ અર્થની પ્રાપ્તિ ભગવત્કૃપાથી જ થાય છે; નહિ તો અર્થ અનર્થનું મૂળ ગણાય છે. જે મનુએ પોતાની પુત્રી આકૂતિ પોતાની ઈચ્છાથી પુત્રિકા ધર્મવડે રુચિ પ્રજાપતિને આપી એ જ પોતે અત્યન્ત દીનતાપૂર્વક દેવહૂતિ મુનિને આપે છે તેથી પોતાના આત્માને મનુ કૃતાર્થ માને છે. પછી લૌકિક કાર્ય બાકી ન રહેવાથી તે ધર્મનું સેવન કરે છે. એ ધર્મ યજ્ઞાત્મક અને શ્રવણાત્મક એમ બે પ્રકારનો છે. એ બેઉ સ્વરૂપના ધર્મમાં મનુ સદા તત્પર રહે છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

એવમાવિષ્કૃતાશેષગુણકર્મોદયો મુનિમ્ ।।
સવ્રીડ ઈવ તં સમ્રાડ્ ઉપારતમુવાચ હ ।।૧।।

મૈત્રેય બોલ્યા : ઓહો! એવી રીતે જેમનાં ગુણ અને કર્મની સમૃદ્ધિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેવા મનુ ચક્રવર્તી છે તો પણ પોતાની કીર્તિના શ્રવણથી કાંઈક શરમાતા હોય તેમ, મુનિ બોલી રહ્યા પછી કહેવા લાગ્યા ।।૧।।

મનુએ કહ્યું : વેદમય બ્રહ્માજીએ વેદને પૂર્ણ કરવાની ઈચ્છાથી મુખથી સર્ગ કર્યો, વેદમય, તપોમય, યોગ કરનાર અને અત્યન્ત આસક્તિ રહિત તમને બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા ।।૨।।

તમારા લોકનું રક્ષણ કરવાને ભગવાને હજાર હાથથી અમને ક્ષત્રિયોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. બ્રાહ્મણ ભગવાનનું હૃદય છે અને ક્ષત્રિય એમનું અંગ કહેવાય છે. જેમ શરીરના અવયવ વગર આત્મા કાર્ય કરી શકતો નથી તેમ ક્ષત્રિય વગર બ્રાહ્મણ પણ ક્લેશ પામે છે ।।૩।।

આમ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય પરસ્પર પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરે છે. એ અવિકૃત દેવ જ સદસદાત્મક જગતનું પાલન કરનાર છે. તેથી અમારે તમારી અને તમારે અમારી કામના પૂર્ણ કરવી એ આપણો વેદવિહિત ધર્મ છે ।।૪।।

તમારું દર્શન થતાં જ મારા મનના બધા જ સન્દેહ નિવૃત્ત થયા છે કેમકે આપે પોતે જ ક્ષત્રિયોના ધર્મ મને પ્રેમપૂર્વક કહ્યા હતા ।।૫।।

ઓછા પુણ્યવાળા એવા મારા જેવાને આપનાં દર્શન થયા એને હું મારું ભાગ્ય સમજું છું. આપનાં ચરણની રજ મેં મારા માથે ચડાવી એ પણ મારું ભાગ્ય જ છે, કારણ કે એ રજ સર્વ પાપને દૂર કરનારી છે ।।૬।।

વળી આપે મને મારા કર્તવ્યનો બોધ કર્યો એ મારા ઉપર મોટી કૃપા કરી છે. એ પણ મારું ભાગ્ય જ સમજો. આપના મુખની એવી સુન્દર વાણી મારા ખુલ્લા કાનવડે સાંભળવાનું સદ્ભાગ્ય મળે એ મહત્તાસૂચક છે. ઓહો! મારા ભાગ્યનાં કેટલા પ્રકારે વખાણ કરું! ।।૭।।

હું પુત્રીના સ્નેહને લઈને મનથી દુઃખી છું; તેથી જ હે મુનિ! દીન બનેલો હું આપને કાંઈ કહેવા આવ્યો છું. આપ મારું કથન કૃપયા સાંભળો ।।૮।।

પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ ની બહેન અને મારી પુત્રી આ દેવહૂતિ વય, શીલ અને ગુણાદિમાં પોતાને યોગ્ય પતિની શોધમાં છે ।।૯।।

જ્યારથી એણે નારદજીના મુખથી આપનાં શીલ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, વય અને ગુણો સાંભળ્યા ત્યારથી એ આપની સાથે લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠી છે ।।૧૦।।

હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ! હું શ્રદ્ધા વડે આપને દેવહૂતિ આપવાને અહીં આવ્યો છું. ગૃહસ્થાશ્રમના કાર્યમાં એ આપને સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ થશે; માટે આપ મારી કન્યાનો સ્વીકાર કરો ।।૧૧।।

જેણે આસક્તિનો ત્યાગ કરેલ છે તે પણ સદા પ્રવૃત્ત રહેતા કામનો અનાદર કરી શકતો નથી તો પછી કામમાં આનન્દ માનનાર તો તેનો અનાદર ક્યાંથી કરી શકે? ।।૧૨।।

એની મેળે પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનો અનાદર કરી પછી કૃપણની પાસે યાચના કરવા જાય તો પછી એવા માણસનો યશ શુદ્ધ હોય છતાં એનો નાશ થાય છે. અવજ્ઞાથી માનની પણ હાનિ થાય છે ।।૧૩।।

હે વિદ્વન્! તમે વિવાહ કરવાનો ઉદ્યોગ કરી રહ્યા છો એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે; તો હું મારી કન્યા તમને આપવાને અહીં આવ્યો છું; તો ઘેર બેઠાં મળતી કન્યાનો આપ સ્વીકાર કરો. વિવાહ કરવા ઈચ્છનાર બ્રહ્મચારી ઉપકાર કરનાર છે।।૧૪।।

કર્દમ બોલ્યા : તમારી કન્યા તમે ક્યાંય બીજે આપી નથી. હું પણ પ્રથમ લગ્ન કરવાનોજ વિચાર કરું છું માટે તમારા કથનને સ્વીકારું છું. અમારા બન્નેનું પ્રથમ લગ્ન હોવાથી એ યોગ્ય જ વિવાહ વિધિ થશે ।।૧૫।।

હે રાજન! તમારી આ પુત્રીનો વિવાહવિધિ સમામ્નાય (સમામ્નાય) વિધિમાં સ્વીકારેલો યથેચ્છ થાઓ. પોતાની જ કાન્તિથી જાણે કે લક્ષ્મીજીની અવગણના કરતી હોય તેવી તમારી પુત્રીનો કોણ કાળા માથાનો માનવી આદર ન કરે? (સમામ્નાયવિધિ એટલે વારંવાર નામ લેવું તે. જેમ પહેલાં બધાએ કરેલ તેવા પ્રકારના વિધિમાં સ્વીકારાયેલ વિધિ. દેવહૂતિ ભક્તિના ચિહ્નરૂપ હોવાથી લક્ષ્મીની અવગણના કરે તેવી કહેવામાં દોષ નથી) ।।૧૬।।

એ તમારી કન્યા દેવહૂતિ એવી છે કે મહેલની અગાશીમાં ઝંકાર કરતા નૂપુરવાળા પગવડે રમત કરતી દડો ઉડાડતી હતી અને નેત્રોને તરલતાથી આમતેમ ફેરવતી હતી તેવામાં એ વિશ્વાવસુ ગન્ધર્વના જોવામાં આવી. એને જોતાં એ સુધબુધ ખોઈ બેઠો અને પોતાના વિમાનમાંથી ગબડી પડ્યો હતો ।।૧૭।।

સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ! જેણે લક્ષ્મીના ચરણ સેવ્યા નથી તેની દષ્ટિએ પણ નહિ ચડનારી મનુની પુત્રી અને ઉત્તાનપાદની બહેન પોતાની ઈચ્છાથી પરણવા આવે તો કયો ડાહ્યો પુરુષ એનો સ્વીકાર ન કરે? ।।૧૮।।

તેથી હું આપની આ સાધ્વી કન્યાનો અવશ્ય સ્વીકાર કરીશ પણ એક શરતે, જ્યાં સુધી એને સન્તાન ન થાય ત્યાં સુધી ગૃહસ્થ ધર્મ પ્રમાણે હું એની સાથે રહીશ.

ત્યાર બાદ ભગવાને બતાવેલ સંન્યાસપ્રધાન હિંસા રહિત શમ-દમાદિ ધર્મોને જ હું અધિક મહત્ત્વ આપીશ ।।૧૯।।

જેનાથી આ વિચિત્ર વિશ્વ થયું છે, જેમાં સ્થિતિ કરી રહ્યું છે અને જેમાં લીન થાય છે તે પ્રજાપતિના પતિ આ અનન્ત ભગવાન્ મારે પ્રમાણરૂપ છે. (પ્રભુની આજ્ઞા અનુસાર ભક્તને ચાલવાનું હોવાથી ગૃહસ્થધર્મ પાળ્યા પછી સ્ત્રીનો ત્યાગ ન થાય એવો બાધ ભક્તને માટે નથી એમ મુનિના કહેવાનું તાત્પર્ય છે) ।।૨૦।।

મૈત્રેય બોલ્યા : હે ઉગ્રધન્વન્! એટલું બોલી હૃદયમાં કમળનાભ ભગવાનને માનસિક આલિંગન કરી મુનિ બોલતા બન્ધ થયા. દેવહૂતિના મુખ ઉપર સ્મિત ફરકી ગયું અને એનું ચિત્ત મુનિમાં લુબ્ધ થયું પોતાને રાખી અને પુત્રીના વિચાર જાણી લઈને મનુએ ગુણના સમૂહથી સમૃદ્ધ થયેલા કર્દમને લાયક તેવી પોતાની કન્યાનું દાન, હર્ષપૂર્વક કર્યુ ।।૨૨।।

મહારાણી શતરૂપાએ વરવધૂને મહામોલાં વસ્ત્રો, આભરણો તથા ઘરવખરી વગેરે દાયજામાં આપ્યાં ।।૨૩।।

પોતાની પુત્રી યોગ્ય વરને આપવાથી રાજાને એ સંબંધી દુઃખ મટી ગયું. રાજાએ પુત્રીને પાસે બોલાવી પ્રેમને લીધે વિહ્વળ થયેલ અન્તઃકરણવાળા ચક્રવર્તીસમ્રાટ્ બે બાહુઓથી ભેટ્યા ।।૨૪।।

કન્યાનો વિરહ સહન નહિ કરી શકતા, વારંવાર આંસુ સારતા ‘‘હે વત્સે! હે અમ્બ!’’ એમ બોલતા એ મનુએ દીકરીનો અંબોડો આંસુઓથી ભીંજવી નાખ્યો ।।૨૫।।

મનુએ મુનિવર કર્દમની રજા લઈ એમની રજાથી પોતાની રાણી તથા માણસોને સાથે રથમાં બેસાર્યા અને પછી પોતાના નગર તરફ પ્રયાણ કર્યુ ।।૨૬।।

ઋષિના કુલને વસતા યોગ્ય એવી સરસ્વતીના બન્ને તીર ઉપર ઉપશાન્ત ઋષિઓના આશ્રમની સમ્પત્તિને જોતા-જોતા એઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ।।૨૭।।

રાજાને આવતો જાણીને બ્રહ્માવર્ત્ત દેશની પ્રજા ગીત, સ્તુતિ અને વાજિંત્રો સાથે એની સામે ગઈ ।।૨૮।।

યજ્ઞભગવાને જ્યાં પોતાના અંગને ધુણાવેલું ત્યાં રુવાડાંપડેલાં તેના બર્હિ(દર્ભ) ઊગેલા માટે તે સ્થળ ‘બર્હિષ્મતી’ નગરી કહેવાતી હતી. એ રાજધાની હોવાથી સર્વ રીતે સમૃદ્ધ હતી ।।૨૯।।

યજ્ઞના વાળ ખરવાથી ત્યાં લીલા રંગના દર્ભ અને કાશ નામનું ઘાસ થયેલ છે. ઋષિ લોકો જે દર્ભવડે યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનારનો પરાભવ કરીને યજ્ઞથી ભગવાનનું યજન કરે છે તે કુશ તથા કાશ પૃથ્વી ઉપર પાથરીને મનુએ પૃથ્વીનું રાજ્ય મળ્યા પછી યજ્ઞપુરુષનું આરાધન કર્યું હતું ।।૩૦-૩૧।।

જે બર્હિષ્મતીપુરીમાં સમર્થ મનુજી નિવાસ કરતા હતા ત્યાં જઈને પોતે પોતાના ત્રિતાપનો નાશ કરનાર પોતાના ભવનમાં પોતે પ્રવેશ કર્યો ।।૩૨।।

ત્યાં પોતાની ભાર્યા અને સન્તતિ સહિત તેઓ ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષને અનુકૂલ ભોગો ભોગવવા લાગ્યા. પ્રાતઃકાલ થતાં જ ગન્ધર્વગણ પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત એમના ગુણગાન કરતા હતા, પરન્તુ મનુજી એમાં આસક્ત ન થતાં પ્રેમપૂર્ણ હૃદયથી શ્રીહરિની કથાઓ જ શ્રવણ કર્યા કરતા હતા ।।૩૩।।

તે ઈચ્છાનુસાર ભોગોનું નિર્માણ કરવામાં કુશલ હતા, પરન્તુ મનનશીલ અને ભગવત્પરાયણ હોવાથી ભોગો એમને જરાય વિચલિત કરી શકતા ન હતા ।।૩૪।।

તેમનો બધો જ સમય વિષ્ણુની કથાઓનું શ્રવણ, ધ્યાન અને કથન કરવામાં (પોતાનો મન્વન્તર) પસાર થઈ ગયો. તેમનો જરા પણ સમય વ્યર્થ ન ગયો ।।૩૫।।

વાસુદેવ ભગવાન્ મોક્ષ આપનાર છે. તે ભગવાન્‌માં જ મનુજીની માનસિક, વાચિક અને કાયિક આસક્તિ હતી, જેને લીધે ધ્યાન, કીર્તન, પરિચર્યા વગેરેનો પ્રવાહ અખંડ વહેતો રહેતો. એથી ત્રણ ગુણમાંથી ઉદ્ભવતી ઊર્ધ્વ, અધઃ અને મધ્ય ગતિનું મનુજીએ ઉલ્લંઘન કરી દીધું અને આમ એકોતેર ચતુર્યુગીનો મન્વન્તર વાસુદેવના પ્રસંગમાં પસાર કર્યો. તેથી ઉપર નીચે અને મધ્યે એમ દેવ, અસુર અને મનુષ્યરૂપ ત્રણ ગતિને છોડી અને ઊર્ધ્વલોકની ગતિ એમણે પ્રાપ્ત કરી ।।૩૬।।

હે વ્યાસના પુત્ર! એ મનુને શરીરના ક્લેશ, મનના તેમજ દેવકૃત ક્લેશ બાધક થયા નહિ, તો પછી મનુષ્યના અને ભૌતિક ક્લેશ તો એમને બાધ કરે જ ક્યાંથી? ।।૩૭।।

મુનિઓએ આવીને મનુને ધર્મ પૂછ્યા ત્યારે એમણે મનુષ્યના, વર્ણોના, આશ્રમોના અનેક પ્રકારના ધર્મો સર્વ પ્રાણીઓનું હિત વિચારીને કહ્યા ।।૩૮।।

એતત્તે આદિરાજસ્ય મનોશ્ચરિતમદ્ભુતમ્ ।।
વર્ણિતં વર્ણનીયસ્ય તદપત્યોદયં શૃણુ ।।૩૯।।

આ આદિરાજા મનુનું અદ્‌ભુત ચરિત્ર વર્ણન કરવા લાયક હોવાથી મેં તમને કહી

સંભળાવ્યું. હવે હું તમને એમના પુત્રોનો ઉદ્ય કહું છું તે તમે સાંભળો ।।૩૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (તત્ત્વમુક્તિપ્રકરણમાં ત્રીજો)
‘‘દેવહૂતિ કર્દમને આપી મનુ રાજધાનીમાં પહોંચ્યા’’નામનો
બાવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રભુ સેવા-મનોરથ-કથા-કીર્તન જેવા પ્રભુભક્તિમય પવિત્ર અલૌકિક
કોઈ પણ પ્રકારોના નામે સામગ્રી-ભેટ-દક્ષિણા-ન્યોછાવર માંગનાર
તેમજ સ્વીકારનાર ને પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં પાપીમાં પાપી,
દુષ્ટમાં દુષ્ટ,અધમમાં અધમ જાણવા.

અધ્યાય ૨૩

કર્દમે યોગપ્રભાવથી વિમાન તૈયાર કર્યું તેમાં દમ્પતીના ગાર્હસ્થ્યનું વર્ણન

વિશેષ : આમાં ભગવદિચ્છાથી કર્દમનો કામ કહેવામાં આવે છે તે વૈરાગ્ય સુધી કહેવાશે. ભગવદ્દ્ભોગ્ય સૃષ્ટિમાં પ્રથમ વિષય કહ્યા, હવે આ અધ્યાયમાં ઈન્દ્રિયોનું કથન થશે. ભગવત્કૃત ભોગ અલ્પ સત્ત્વવાળાથી ભોગવાય નહિ તેથી દેવહૂતિ પોતાની યોગ્યતા માટે પતિની સેવા કરવા લાગ્યાં. સેવાથી કર્દમ પ્રસન્ન થયા. દેવહૂતિની વિનન્તિથી ભોગના સાધનને માટે જેમાં ભોગનાં સમ્પૂર્ણ સાધન આવી જાય તેવું વિમાન મુનિએ બનાવ્યું. મુનિએ એ વિમાન હૃદયમાં રહેલા ભગવાન્‌ની સૂચનાથી તૈયાર કર્યું. દેવહૂતિની ઈચ્છાથી મુનિએ પોતાના તપોબળથી એક હજાર કન્યાઓ પ્રકટ કરી. પછી વિમાનમાં બેસી સર્વ ભાવવડે અનેક પ્રકારના વિલાસનો અનુભવ કર્યો, જેના પરિણામે બન્નેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. જેના અન્તે વૈરાગ્ય થાય એવી જાતનો ભોગ તેનું નામ જ કામ. આ અધ્યાયમાં એટલી વાત છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

પિતૃભ્યાં પ્રસ્થિતે સાધ્વી પતિમિઙ્ગિતકોવિદા ।।
નિત્યં પર્યચરત્ પ્રીત્યા ભવાનીવ ભવં પ્રભુમ્ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : માતા-પિતાના ગયા પછી જેમ પાર્વતી પોતાના પ્રભુ શિવજીને સેવે છે તેમ પતિવ્રતા અને પતિના અભિપ્રાયને જાણનારી દેવહૂતિ પ્રીતિવડે પતિની

સેવામાં તત્પર થઈ ।।૧।।

દેવહૂતિ વિશ્વાસ, પવિત્રતા, આદર, ઇન્દ્રિયદમન સહિત સેવા, સૌહાર્દ અને મધુર વાણીવડે મુનિને રીઝવવા લાગ્યાં ।।૨।।

એમણે કામ, દમ્ભ, દ્વેષ, લોભ, પાપ અને મદ એ દોષોને છોડી દીધા. પ્રમાદનો ત્યાગ કરી તત્પરતા બતાવી એ દેવહૂતિએ કર્દમને સેવાવડે પ્રસન્ન કર્યા ।।૩।।

મુનિએ જોયું કે દેવહૂતિ ''મારી દુર્લભ કામનાને પણ દૈવથી પણ મોટા મારા પતિ પૂર્ણ કરશે'' એવી આશાથી બહુ અનુકૂળ વર્તન દાખવતાં હતા ।।૪।।

લાંબો કાળ વહી જવા સાથે ક્ષુધા, તૃષા તથા વ્રતના આચરણથી દેવહૂતિ દુર્બલ દેહવાળાં થઈ ગયાં હતા. એમને એવાં જોઈ મુનિને કૃપા ઉત્પન્ન થઈ તેથી દુઃખિત થઈને પ્રેમપૂર્વક કર્દમ મુનિ ગદ્ગદ વાણીથી દેવહૂતિને કહેવા લાગ્યા ।।૫।।

કર્દમ બોલ્યા : હે મનુની પુત્રી! તેં મને માન આપ્યું એનાથી હું તારી ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. તારી પરમ સેવા અને ઉત્તમ પ્રેમે મને સન્તુષ્ટ કર્યો છે. માણસ માત્રને પોતાનો દેહ સર્વથી પ્રિય હોય છે. એવા દેહને તે મારેમાટે ક્ષીણ કર્યો પણ એની દરકાર કરી નહિ એ જાણી હું પ્રસન્ન થયો છું ।।૬।।

તપ, સમાધિ, વિદ્યા અને આત્મયોગવડે મેં ભગવાન્‌ની કૃપા જીતેલી છે. ભગવાને પ્રસન્ન થઈ મને એ બધી સિદ્ધિઓ આપી છે તે મેં મેળવી લીધી છે. તે મારી સેવા કરી તેથી ભય અને શોકરહિત એ સર્વ પ્રસાદરૂપ સિદ્ધિઓ તને પણ પ્રાપ્ત થાઓ. હું તને જે આ અદેય સિદ્ધિઓ આપું છું તે ગ્રહણ કર એટલું જ નહિ પણ સાથે-સાથે એને જોવાનું સામર્થ્ય પણ જે હું આપું છું તે તું જો. પૃથ્વીનું રાજ્ય કે સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ થાય એને તું ફળરૂપ માનીશ નહિ, કારણ કે એ તો ભગવાન્‌ની ભ્રુકુટીના વિલાસ માત્રથી નાશ પામે છે. તું હવે સિદ્ધ થઈ ગઈ છે. વિકારયુક્ત થઈ અભિમાની રાજાઓ પણ જે સિદ્ધિઓ મેળવી શકતા નથી તેવી સિદ્ધિઓ તું ભોગવ એ સિદ્ધિઓ ભોગથી પણ ક્ષીણ ન થાય તેવી છે એ તારા પાતિવ્રત્ય વગેરેના ધર્મને પણ વધારનાર છે ।।૭-૮।।

મૈત્રેય બોલ્યા : સમગ્ર યોગમાયા અને વિદ્યામાં વિચક્ષણ કર્દમને એ પ્રમાણે બોલતા જોઈને દેવહૂતિના મનની પીડા શાન્ત થઈ ગઈ. કાંઈક લજ્જા અને મન્દ હાસ્યવાળા મુખવડે વિનય અને પ્રેમથી ઘેલી બની દેવહૂતિ કહેવા લાગી ।।૯।।

દેવહૂતિ બોલ્યાં : હે ઉત્તમ દ્વિજ! વિભો, આપ અમોઘ યોગમાયાના અધિપતિ

હોવાથી, અહો! આ સિદ્ધ થએલું છે એ હે સ્વામિન! હું જાણું છું. આપે જે પ્રમાણે શરત કરેલી તે પ્રમાણે એકવાર અંગસંગ થાઓ, કારણ કે તે જ પતિવ્રતાઓના ગુણોનો પ્રસવ છે ।।૧૦।।

તેથી આગામી સમાગમમાં જે કર્તવ્ય હોય તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે જાણી લો. આપની સાથે રમણની ઈચ્છા કરતાં-કરતાં મારો દેહ અત્યન્ત કૃશ થયો છે; જેનાવડે એ રમણને લાયક થાય અને આપને ઉદ્દેશીને વધેલા કામે મારો પરાભવ કર્યો છે તે પરાભવને દૂર કરવાને હે ઈશ! આનેમાટે એક યોગ્ય ભવન પણ જોઈએ તેનો પણ વિચાર કરી લો ।।૧૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : હે વિદુર! પ્રિયાનું પ્રિય કરવામાટે ઈચ્છા પ્રમાણે ઊડતું વિમાન મુનિએ એ જ વખતે યોગપ્રભાવથી પ્રકટ કર્યું ।।૧૨।।

એમાં બધી જાતની કામના પૂર્ણ કરવાનાં સાધન હતાં. એ દિવ્ય અને સર્વ રત્નયુક્ત હતું. એમાં સર્વ સમૃદ્ધિની સીમા જોવામાં આવતી હતી. અન્દર મણિના સ્તમ્ભની શોભા જોવા લાયક હતી ।।૧૩।।

સજાવટ બધી દિવ્ય હતી. બધા સમયમાં સુખ આપનાર વિવિધ પ્રકારની ધ્વજા પતાકાઓથી એ શણગારેલું હતું ।।૧૪।।

ફૂલની માળાઓમાં ભમરા ગુઞ્જારવ કરી રહ્યા હતા. અનેક પ્રકારનાં કીમતી બારીક સુતરાઉ અને રેશમી વસ્ત્રોથી એ સુશોભિત હતું ।।૧૫।।

ઉપરાઉપરી એને અનેક માળ હતા. એ બધામાં સુન્દર પલંગો, પંખાઓ અને આસનો વગેરે ભોગની વસ્તુઓ જ્યાં જોઈએ ત્યાં ગોઠવેલી હતી ।।૧૬।।

એમાં અત્યન્ત કારીગીરીવાળું કોતરકામ જોવામાં આવતું હતું. કોઈક ઠેકાણે મરકત મણિનાં સ્થળ હતાં તો કોઈ ઠેકાણે પ્રવાળની વેદીઓ જોવામાં આવતી હતી ।।૧૭।।

ઉમ્બરામાં પ્રવાળ અને હીરાનાં કમાડ હતાં અને એની ઉપરના ભાગમાં ઈન્દ્રનીલ મણિનાં શિખરો ઉપર સોનાના કળશ આવેલા હતા ।।૧૮।।

ભીંતો તેજસ્વી પદ્મરાગ મણિઓ અને હીરા મોતીની બનાવેલી હતી. વિચિત્ર ચન્દરવા બાન્ધેલા હતા. સોનાનાં હાર અને તોરણ લટકી રહ્યાં હતાં ।।૧૯।।

જ્યાં જુઓ ત્યાં હંસ પારેવાં વગેરે પક્ષીઓ જાણે મણિનાં બનાવેલાં હોય તેમ ત્યાં કૂજન કરી રહ્યા હતાં, તો કેટલાંક મણિનાં બનાવેલાં કૃત્રિમ પક્ષીઓ સાચા જેવાં

દેખાતાં હતાં ।।૨૦।।

વિહારનાં સ્થાન, વિશ્રામ સ્થાન, બેઠક, આંગણાં, ચોક વગેરે એવાં અવર્ણનીય હતાં કે જેને જોઈને ખુદ કર્દમજી પણ વિસ્મિત જેવા થઈ ગયા ।।૨૧।।

દેવહૂતિએ આ ભવન જોયું છતાં એનું મન અતિ પ્રસન્ન ન થયું, ત્યારે સર્વ પ્રાણીના અભિપ્રાયને જાણનાર મુનિ બોલ્યાઃહે ભીરુ! આ જળાશયમાં ડૂબકી મારી આ વિમાન ઉપર ચડી આવો. આ ભગવાનનું બનાવેલું તીર્થ છે તે મનુષ્યના મનોરથને પૂર્ણ કરશે ।।૨૨-૨૩।।

કમલના જેવા નેત્રોવાળી દેવહૂતિએ પોતાના પતિની વાત માની સરસ્વતીના પવિત્ર જલથી ભરેલા તે સરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વખતે તેણે ઘણી જ મેલી સાડી પહેરી હતી; માથાનાં વાળ ચોટી જવાથી ગુંચવાઈ ગયા હતા, શરીર ઉપર મેલ જામ્યો હતો અને સ્તનો શોભા રહિત હતાં ।।૨૪-૨૫।।

જળમાં પ્રવેશ કરતાં જ એમણે ત્યાં કિશોર વયવાળી તથા કમળના સરખી સુગન્ધવાળી એક હજાર કન્યા જોઈ ।।૨૬।।

દેવહૂતિને જોઈને એ સ્ત્રીઓ એની પાસે આવી અને હાથ જોડીને કહેવા લાગી કે અમે આપની દાસીઓ છીએ. આપની આજ્ઞા હોય તે કહો. અમે શું કરીએ?।।૨૭।।

પ્રથમ તો એ કિશોરીઓએ દેવહૂતિને નહાવાના કીમતી દ્રવ્યોથી સ્નાન કરાવ્યું અને પછી એને બે દુકૂલ વસ્ત્ર આપ્યા તથા શ્રેષ્ઠ અને અમૂલ્ય આભરણો આપ્યા. એટલુંજ નહિ સર્વ રસ-વાળું અન્ન અને સ્વાદિષ્ટ અને માદક પેય પણ હાજર કર્યું ।।૨૮-૨૯।।

એણે દર્પણમાં જોયું તો પોતાનો દેહ શુદ્ધ વસ્ત્રો અને સુન્દર માળાથી અલંકૃત થયો હતો. કન્યાઓએ દેહને શુદ્ધ કરી મંગળ કર્યું અને બહુ માન આપ્યું ।।૩૦।।

એણે માથે સ્નાન કર્યા પછી સર્વ આભરણ ધારણ કર્યા, કંઠમાં ઘરેણાં પહેર્યા તથા પગમાં સોનાનાં નૂપૂર ધર્યા. ।।૩૧।।

એણે નિતમ્બ ઉપર સોનાનો કંદોરો પહેર્યો હતો જેમાં અનેક રત્નો જડેલાં હતાં. કણ્ઠમાં ધારણ કરેલા હારોમાં મોટાં-મોટાં પદકોની શોભા હતી ।।૩૨।।

એના દાંત સુન્દર હતાં, ભ્રમરો સુન્દર હતી, કટાક્ષયુક્ત સ્નિગ્ધ અને શ્લક્ષ્ણ અપાંગથી પદ્મના કોશ જેવાં નેત્ર હતાં; આમ એનું આખું મુખ સુન્દર હતું ।।૩૩।।

દેવહૂતિએ મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના પતિ કર્દમને સંભાર્યા કે તરત જ એમને

ત્યાં હાજર થયેલા જોયા અને સ્ત્રીઓને પણ ત્યાં જ જોઈ ।।૩૪।।

પોતાના પતિની સાથે હજાર દાસીઓ તથા આવી સમૃદ્ધિ જોઈને દેવહૂતિને પ્રથમ તો મોટું આશ્ચર્ય જેવું લાગ્યું ।।૩૫।।

સ્નાનથી જેનું શરીર અત્યન્ત નિર્મલ થઈ ગયું છે તેવી દેવહૂતિ પહેલાં કરતાં જુદીજ રીતે શોભવા લાગી. મનોહર સ્તનોને ચોલીમાં ઢાંકેલાં રાખતી એ ઉત્તમ સૌદર્યયુક્ત દીપી રહી હતી ।।૩૬।।

સુન્દર વસ્ત્રવાળી એક હજાર વિદ્યાધરી જેની સેવામાં હાજર હતી. તેવી દેવહૂતિને જોઈને મુનિને પણ કામ ઉત્પન્ન થયો અને હે અમિત્રહન તેમણે દેવહૂતિને વિમાનમાં બેસાડી ।।૩૭।।

એ વખતે પોતાની પ્રિયામાં આસક્ત હોવા છતાં કર્દમજીનો મહિમા મન અને ઈન્દ્રિયો ઉપરનો કાબૂ જેવો ને તેવો જ હતો. જાણે આકાશમાં તારાઓથી વીંટાયેલો અને નીચે વિકસિત કુમુદગણથી વીંટાયેલો ચન્દ્ર શોભી રહે તેમ વિદ્યાધરીઓએ જેમના શરીરને સંસ્કાર કર્યો છે તેવા કમનીય કર્દમ શોભવા લાગ્યા ।।૩૮।।

એ વિમાનમાં નિવાસ કરી તેમણે લાંબા સમય સુધી કુબેરજીની માફક મેરુ પર્વતની ગુફાઓમાં વિહાર કર્યો. એ ગુફાઓ આઠ લોકપાલોની વિહારભૂમિ છે. એમાં કામ ઉત્તેજિત કરનાર શીતલ, મન્દ અને સુગન્ધી વાયુ વાય છે. અને તેની કમનીય શોભામાં વધારો કરે છે, તથા શ્રીગંગાજીના સ્વર્ગમાંથી પડવાનો મંગલમય અવાજ નિરન્તર ગુંજતો રહે છે. તે વખતે પણ વિદ્યાધરીઓનું વૃન્દ એમની સેવામાં હાજર હતું અને સિદ્ધ પુરુષો તેમને વન્દન કરી રહ્યા હતા ।।૩૯।।

વૈશ્રમ્ભક, સુરસન, નન્દન, પુષ્પભદ્ર, માનસ અને ચૈત્રરથ્ય એવાં લોકપાળને વિહાર કરવાનાં છ સ્થાન છે તેમાં રમાએ રમણ કરાવેલા મુનિએ રમણ કર્યું ।।૪૦।।

એમનું વિમાન મોટું દેદીપ્યમાન અને ઈચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારું હતું. એમાં બેસીને એ મુનિ વાયુની પેઠે બધા લોકોમાં વિહાર કરતા બીજા વિમાનવિહારી દેવતાઓથી આગળ નીકળી ગયા ।।૪૧।।

તીર્થો જેમનાં ચરણમાં છે એવા ભગવાન્‌ના સર્વ દુઃખોનો નાશ કરનાર ચરણનો આશ્રય જેમણે કર્યો છે. તેવા બન્ધનરહિત પુરુષોને માટે ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું છે શું? ।।૪૨।।

સમગ્ર ભૂમંડલ ઉપર ફરીને જ્યાં જે વસ્તુ છે ત્યાં જઈ તે વસ્તુ બતાવીને મુનિ

પોતાના સ્થાને પાછા આવ્યા ।।૪૩।।

પછી એમણે પોતાને નવ રૂપમાં વિભક્ત કરી રતિસુખને માટે અત્યન્ત ઉત્સુક મનુકુમારી દેવહૂતિને આનન્દ આપતા એની સાથે ઘણાં વર્ષો સુધી વિહાર કર્યો પણ એટલો લાંબો સમય લાગ્યો એક મુહૂર્ત જેટલો જ ।।૪૪।।

તે સુન્દર વિમાનમાં પતિના સંગમાં પ્રીતિ કરનારી એને સુન્દર શય્યામાં રમણ કરતાં-કરતાં કેટલોય સમય ગયો છતાં દેવહૂતિને એની ખબર પણ ન પડી ।।૪૫।।

એવી રીતે યોગના અનુભવથી વિહાર કરતાં પતિ-પત્નીને કામની લાલસામાં સો વર્ષ આંખના પલકારાની જેમ ચાલ્યાં ગયાં ।।૪૬।।

સર્વના સંકલ્પને જાણનાર, સમર્થ આત્મવેત્તાએ પોતાના રૂપના નવ વિભાગ કર્યા અને પોતે પોતાની મેળે તેનું ચિન્તન કરતાં તેનામાં વીર્યનું સ્થાપન કર્યુ ।।૪૭।।

તત્કાળ દેવહૂતિને બધી સ્ત્રી પ્રજા થઈ. બધી કન્યાઓ સુન્દર અવયવવાળી તથા લાલ કમળના જેવી સુગન્ધવાળી થઈ ।।૪૮।।

સાઽહં ભગવતો નૂનં વચિતા માયયા દૃઢમ્ ।।
યત્ત્વાં વિમુક્તિદં પ્રાપ્ય ન મુમુક્ષેય બન્ધનાત્ ।।૫૭।।

સમય પૂરો થતાં કર્દમ ગૃહત્યાગ કરી બહાર નીકળવાને તૈયાર થયા ત્યારે હૃદયમાં દુઃખ થતું હોવા છતાં ઉપર-ઉપરથી હસીને સતી નીચું મુખ કરીને પગના નખથી જાણે પૃથ્વીને ખણતાં હોય તેમ આંખમાં આંસુ આવતા રોકીને સુન્દર વાણીવડે કહેવા લાગ્યાં : **દેવહૂતિએ કહ્યું :** ‘‘લગ્ન વખતે આપે જે શરતો કરેલી તે બધી પૂરી કરી છે, તો પણ હું આપને શરણે આવેલી છું તો આપે મને અભયનું દાન કરવું ઉચિત છે. હે બ્રહ્મન્! તમારી આ પુત્રીઓને માટે તમારે તેમને લાયક જમાઈની શોધ કરવી ઘટે છે, પછી આપ સંન્યાસ ગ્રહણ કરો ત્યારે મારો શોક દૂર કરનાર કોઈક હો. (અર્થાત્ એક પુત્ર આપતા જાઓ) હે પ્રભો! આટલો કાળ ચાલ્યો ગયો એ પણ ઈન્દ્રિયોના પ્રસંગમાં વ્યર્થ જ ગયો, કારણ કે તેમાં કાંઈ ભગવત્સમ્બન્ધી તો થયું નહિ. ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત થઈને મેં આપનો ઘણો સંગ કર્યો છે, પરન્તુ આપનો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ મેં જાણ્યો નહિ. તો પણ આપનો એ સંગ મને અભયને માટે થાય એવી કૃપા કરો. (જેમ સ્વાદિષ્ટ ભોગ માટે ખાધેલી સાકર કોઈ નસીબદારને માટે ઔષધિ રૂપ કામ આપી જાય તેમ) સંગ જો દુષ્ટપુરુષો સાથે અજ્ઞાનથી થાય તો એ સંસારજનક છે; એ જ સંગ સત્પુરુષમાં થાય તો એ નિઃસંગ (ભગવદ્ગામી) થઈ

જાય છે. જે કર્મ ધર્મ કે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર ન થાય તથા ભગવાન્‌ની સેવારૂપ જે કર્મ ન થાય તેવા કર્મનો કરનારો જીવતાં મૂઓ છે એમ સમજવું. હું ખરેખર (આપ) ભગવાન્‌ની માયાથી છેતરાઈ છું. મેં મુક્તિને આપનાર આપની સેવા કરી પણ હું બન્ધનથી મુક્ત ન થઈ ।।૪૯-૫૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (તત્ત્વમુક્તિ પ્રકરણનો ચોથો)
‘‘કર્દમે યોગપ્રભાવથી વિમાન તૈયાર કર્યું તેમાં
દમ્પતિના ગાર્હસ્થ્યનું વર્ણન’’નામનો
ત્રેવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

દક્ષિણા સ્વીકારીને, ફંડ-ફાળા માટે કે મૃતકના ઉદ્ધાર અર્થે યોજાતી ભાગવતકથાના આયોજનની ગુરુએ આજ્ઞા આપવી કે તેમાં હાજરી આપવી તે શ્રીમહાપ્રભુજીનો દ્રોહ છે, પાપ છે.

અધ્યાય ૨૪
કપિલદેવજીનું પ્રાકટ્ય અને કર્દમનું વનમાં જવું

વિશેષ : આ અધ્યાયમાં મોક્ષ અને બુદ્ધિનું વર્ણન આવે છેઃકર્દમનો મોક્ષ. ભગવાનની બુદ્ધિરૂપ કપિલદેવનું પ્રાકટ્ય, કપિલનો ઉપદેશ અને એ પ્રમાણે કર્દમનું ભગવદ્ભજન. બ્રાહ્મણને જન્મ લેતાં દેવ, પિતૃ અને મનુષ્ય એમ ત્રણ જાતનાં ૠણ થાય છે. એ ત્રિવિધ ૠણમાંથી છૂટવાને મુક્તિમાટે વનપ્રવેશ કરે છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

નિર્વેદવાદિનીમેવં મનોર્દુહિતરં મુનિઃ ।।
દયાલુઃ શાલિનીમાહ શુક્લાભિવ્યાહૃતં સ્મરન્ ।।૧।।

મૈત્રેય બોલ્યાં : મનુપુત્રી દેવહૂતિ એવી રીતે વૈરાગ્યયુક્ત વાણી બોલવા લાગ્યાં ત્યારે દયાળુ કર્દમ મુનિ ભગવાન્‌નું કહેલું યાદ કરી એ નમ્ર દેવહૂતિને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૧।।

ૠષિએ કહ્યું : ‘‘હે નિન્દા રહિત રાજપુત્રી! તું ખેદ ન કર, અક્ષર ભગવાન્ તારા ગર્ભમાં તુરતમાં જ પધારશે; તેથી આજ પર્યન્ત વિલાસ કર્યો તેનો ખેદ કરવાની જરૂર

નથી ।।૨।।

તારું કલ્યાણ થાઓ, તારા વ્રતધારણમાં ઈન્દ્રિયસંયમ તથા નિયમનું પણ પાલન કરવામાં આવ્યું છે તેથી હવે તું તપ, દાન અને દ્રવ્યવડે ઈશ્વરને ભજ. જો તું એમનું આરાધન કરીશ તો એ નિર્દોષપૂર્ણ કપિલદેવજી મારા યશને વધારશે અને તારા ઉદરમાંથી પ્રકટ થશે અને તારા હૃદયમાં બન્ધાયેલી અહન્તા-મમતાની ગ્રન્થિને કાપી નાંખશે કેમકે એ પોતે બ્રહ્મનો અનુભવ કરનાર અને કરાવનાર છે'' ।।૩-૪।।

મૈત્રેય બોલ્યા : પ્રજાપતિ કર્દમનો આ સન્દેશ અતિ આદરપૂર્વક તેમજ વિશ્વાસપૂર્વક સાંભળીને સર્વના મૂળરૂપ અન્તર્યામી ગુરુ, ભગવાન્‌નું દેવહૂતિ ભજન કરવા લાગ્યાં ।।૫।।

ઘણો કાળ જતાં જેમ લાકડામાંથી અગ્નિ પ્રકટે તેમ કર્દમના વીર્યદ્વારા મધુસૂદન ભગવાન્ કપિલરૂપે પ્રકટ્યા ।।૬।।

એ સમયે ગાઢ મેઘ વાજિન્ત્રના જેવા શબ્દ કરવા લાગ્યા, ગાનવડે ગન્ધર્વો અને નૃત્ય કરતી અપ્સરાઓ આનન્દપૂર્વક કપિલને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યાં ।।૭।।

આકાશમાંથી દેવોએ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી. દિશાઓ, જળાશયો અને મનુષ્યનાં મન પ્રસન્ન થયાં ।।૮।।

કર્દમનો આશ્રમ સરસ્વતીના તીર ઉપર હતો ત્યાં ઋષિગણને લઈને બ્રહ્માજી, મરીચિ વગેરે સાથે આવી પહોચ્યાં ।।૯।।

તત્ત્વસંખ્યાને કહેવાને માટે પરબ્રહ્મ સત્ત્વાંશથી પ્રકટ થયા છે એ વાત બ્રહ્માજી પોતે સ્વરાટ્ હોવાથી જાણીને ત્યાં ભગવદ્ દર્શન માટે આવ્યા ।।૧૦।।

બ્રહ્માજીએ પ્રથમ તો કર્દમે જે કાંઈ કર્યું તેને અનુમોદન આપી તેનો આદર કર્યો. પછી શુદ્ધ ચિત્તવાળા કર્દમને જોઈને સર્વ ઈન્દ્રિયોથી પ્રસન્નતા પ્રકટ કરતા પિતા બ્રહ્માજી આ પ્રકારે કહેવા લાગ્યા ।।૧૧।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : હે માન આપનાર! તેં મારી સેવા નિષ્કપટ ભાવથી કરી. મેં ''પ્રજા ઉત્પન્ન કર'' એવી આજ્ઞા કરેલી તે વાક્યને તે સમ્પૂર્ણ માન આપ્યું એ જ મારી સેવા છે એમ હું જાણું છું ।।૧૨।।

પુત્રોએ પિતાની સેવા તમે કરી તેવી જ કરવી જોઈએ. પિતાના વચનને આદરપૂર્વક ''આપના કહ્યા પ્રમાણે હું કરીશ'' એમ નિષ્કપટ ભાવથી કહેવું એ જ સેવા કહેવાય ।।૧૩।।

હે સભ્ય! સુન્દર કટિવાળી આ તારી પુત્રીઓ પોતાના પ્રભાવવડે આ સૃષ્ટિને અનેક પ્રકારે વધારશે ।।૧૪।।

માટે જેવું જેનું શીલ હોય તેવી રીતે તું આ તારી પુત્રીઓ આ ઋષિઓને આપ અને પૃથ્વી ઉપર તારા યશનો વિસ્તાર કર ।।૧૫।।

આદિ પુરુષ ભગવાન્ પોતાની માયાવડે લોકના નિધિરૂપ દેહને ધારણ કરી કપિલદેવરૂપે તારે ત્યાં પધાર્યા છે એ મારા જાણવામાં આવ્યું છે ।।૧૬।।

હે મનુની પુત્રી! સોના જેવા કેશવાળા, કમળ સરખાં નેત્રવાળા, ચરણમાં પદ્મનું ચિહ્ન ધારણ કરનાર, કૈટભ દૈત્યને મારનાર, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનવડે કર્મનાં મૂળોને ઉખેડનાર તારા ગર્ભમાં પધાર્યા છે. તે તારી અવિદ્યારૂપી ગાંઠને કાપીને પૃથ્વીઉપર વિચરશે ।।૧૭-૧૮।।

સિદ્ધ લોકોના અધીશ્વર અને સાંખ્યાચાર્યોથી સ્તુતિ કરાયેલા ભગવાન્ જે તારા ગર્ભમાં પધાર્યા છે તે લોકમાં 'કપિલ' એવું નામ રાખશે અને તારી કીર્તિને વધારશે ।।૧૯।।

મૈત્રેયે કહ્યું : ક્ષીરનીરના વિવેકવાળા હંસરૂપ બ્રહ્મા કર્દમ અને દેવહૂતિને આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપી સનકાદિ તથા નારદની સાથે હંસ વાહન ઉપર બેસી પોતાના ધામ સત્યલોકમાં પધાર્યા ।।૨૦।।

હે વિદુર! જ્યારે બ્રહ્મા એમ કહીને પોતાના ધામમાં પધાર્યા ત્યારે તે પ્રમાણે કર્દમે એક-એક પ્રજાપતિને એક-એક પુત્રી પરણાવી ।।૨૧।।

મરીચિને કલા, અત્રિને અનસૂયા, અંગિરાને શ્રદ્ધા, પુલસ્ત્યને હવિર્ભૂ, પુલહને ગતિ, ક્રતુને સતી ક્રિયા (એ ક્રિયા સતી છે, અસતી નહિ માટે સતી કહી છે), ભૃગુને ખ્યાતિ અને વસિષ્ઠને અરુન્ધતી આપી ।।૨૨-૨૩।।

અથર્વાને શાન્તિ નામની કન્યા આપી, જેનાવડે યજ્ઞનો વિસ્તાર થાય છે. તેવા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો સાથે, વિવાહ કરી એ જમાઈઓનો કર્દમે બને તેટલો સારી રીતે સત્કાર કર્યો ।।૨૪।।

હે વિદુર! પછી સ્ત્રી પરિગ્રહવાળા એ મુનિઓ કર્દમની રજા લઈ આનન્દ કરતા પોતપોતાના આશ્રમ તરફ સ્ત્રીઓની સાથે રવાના થયા ।।૨૫।।

જ્યારે દેવમાં ઉત્તમ અને જ્ઞાનાવતારરૂપ કપિલ પ્રકટ થયા ત્યારે એકાન્તમાં એમના દર્શન કરી કર્દમ આ પ્રમાણે બોલ્યા ।।૨૬।।

કર્દમ બોલ્યા : પોતાનાં પાપકર્મોવડે નરકમાં રંધાતા માણસોને ઘણા કાળે દેવતા ખરેખર પ્રસન્ન થાય છે ।।૨૭।।

પણ જેના સ્વરૂપને યોગિજન અનેક જન્મોના સાધનથી સિદ્ધ સુદઢ સમાધિદ્વારા એકાન્તમાં જોવાનો માત્ર પ્રયત્ન કરે છે, (પણ જોઈ શકતા નથી.) પોતાના ભક્તોની રક્ષા કરવા વાળા એ જ શ્રીહરિ અમ વિષય-લોલુપ પુરુષોદ્વારા થનારી પોતાની અવજ્ઞાનો કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના આજ અમારા ઘરોમાં પ્રકટ થયા છે ।।૨૮-૨૯।।

પોતાનું વચન પાળવામાટે આપ મારા ઘરમાં પધાર્યા છો. ભક્તનું માન વધારવાને તથા ભક્તોને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાની ઈચ્છાથી આપ પ્રકટ્યા છો એમ હું માનું છું ।।૩૦।।

જો કે આપ પ્રાકૃતરૂપ વિનાના છો તો પણ જે-જે રૂપ આપને રુચતું હોય અને જે-જે રૂપ ભક્તને ઈચ્છિત હોય તે ચતુર્ભુજ વગેરે રૂપને આપ ધારણ કરો છો, જેનું વર્ણન વેદમાં કરેલું છે ।।૩૧।।

વિદ્વાન્ પુરુષો તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી આપના ચરણના આસનને સદા નમન કર્યા કરે છે. આપ ઐશ્વર્ય, વૈરાગ્ય, યશ, જ્ઞાન, વીર્ય અને લક્ષ્મી એ છ ભગથી પૂર્ણ છો. હું આપને શરણે છું. અક્ષર, પ્રકૃતિ, તેના અધિષ્ઠાતા પુરુષ, મહત્તત્ત્વ, કાળ, મહત્તત્ત્વના અભિમાની બ્રહ્મા, અહંકાર, બધા દેવો તથા પોતાના જ્ઞાનથી જેમનામાં પ્રપંચની ઉત્પત્તિ થયેલી છે તેવા સ્વચ્છન્દ શક્તિવાળા આપને હું વન્દન કરું છું. આપ પ્રપંચરૂપ અને પ્રપંચરહિત સ્વરૂપવાળા છો ।।૩૨-૩૩।।

આપની કૃપાથી હું ત્રણેય ઋણોથી મુક્ત થઈ ગયો છું અને મારા બધા મનોરથ પૂર્ણ થઈ ગયા છે. હવે હું સન્ન્યાસ સ્વીકારી આપનું સ્મરણ કરતો શોક રહિત થઈ ફરીશ. આપ સમસ્ત પ્રજાઓના પતિ છો. તેથી એમાટે આપની અનુજ્ઞા માગું છું ।।૩૪।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : હે સત્ય! લોકમાં કહેલું લોકને પ્રમાણ ગણાય છે. હે મુનિ! મેં તમને જે વાત કરી હતી કે હું તમારે ત્યાં પ્રકટ થઈશ તે પ્રમાણે હું તમારે ત્યાં પ્રકટ થયો છું ।।૩૫।।

મોક્ષની ઈચ્છાવાળાઓ માટે દુષ્ટ દેહનો સમ્બન્ધ છોડાવવાને, તત્ત્વની સંખ્યા ગણાવવાને અને આત્માનું યોગ્ય દર્શન કરાવવાને હું પ્રકટ થયો છું એમ

સમજો ।।૩૬।।

આત્માનો આ માર્ગ ઘણા કાળે કરીને ક્ષીણ થતો-થતો હાલમાં નાશ થવા પામ્યો છે તેને પાછો પ્રચલિત કરવાને માટે મેં આ શરીરનો સ્વીકાર કર્યો છે એમ તમે જાણો ।।૩૭।।

તમને જવાની મારી આજ્ઞા છે. બધાં કર્મ મારામાં અર્પણ કરશો તો કોઈથી ન જીતાય તેવા મૃત્યુને જીતશો. પરમાનન્દની પ્રાપ્તિમાટે મારું ભજન કરો ।।૩૮।।

હું સર્વનો આત્મા છું, સ્વયંપ્રકાશ છું એવા મને જો તમે સર્વમાં જોશો તથા તમારા પોતાના સ્વરૂપમાં તમારી મેળે જ સર્વને જોશો તો શોકરહિત થઈને મોક્ષને પામશો ।।૩૯।।

મારી માતાને સર્વ કર્મને શાન્ત કરનારી આત્મવિદ્યાનું હું દાન કરીશ; એના વડે મારી માતા ભય અને શોકને તરી જઈ મોક્ષ પામશે ।।૪૦।।

મૈત્રેય બોલ્યા : અહો! પ્રજાપતિ કર્દમને કપિલે સારી રીતે જ્યારે એ પ્રકારે કહ્યું ત્યારે કપિલની રજા લઈ તથા એમની પ્રદક્ષિણા કરીને પ્રસન્નતાથી કર્દમ વનમાં ગયા ।।૪૧।।

ત્યાં એમણે મૌનવ્રત ધારણ કર્યું અને એક આત્માને જ રક્ષક તરીકે માની અગ્નિ અને ઘરનો ત્યાગ કરી સંગ છોડી પૃથ્વીમાં પર્યટન કરવા લાગ્યા ।।૪૨।।

(અગ્નિનો સ્પર્શ થયેલો પદાર્થ ખાતા નહિ અને કોઈ પણ ઘરમાં પ્રવેશ કરતા નહિ) કાર્ય કારણથી પર એવા બ્રહ્મમાં એમણે પોતાના મનનો યોગ કર્યો અને જેનાથી ગુણોનો આભાસ થાય છે છતાં જે ગુણરહિત છે તેવા બ્રહ્મમાં એકાન્ત ભક્તિવડે મનને એકાગ્ર કર્યુ ।।૪૩।।

આત્મામાં દષ્ટિ પરોવી અહન્તા-મમતા છોડી દીધી અને સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વોને ત્યજી દઈ, તરંગો શાંત થતાં જેમ સમુદ્ર જણાય તેમ એ ધીર અને શાન્ત થઈ અન્તર્દષ્ટિવાળા થયા ।।૪૪।।

એમણે સર્વજ્ઞ અને અન્તર્દષ્ટિથી દેખાતા વાસુદેવ ભગવાન્‌માં પરમ ભક્તિભાવવડે પોતાના આત્માને જોડ્યો તેથી તેઓ બધાં બન્ધનથી મુક્ત થઈ ગયા ।।૪૫।।

પછી તેઓ આત્મરૂપ ભગવાન્ સર્વ ભૂતમાં રહ્યા છે તેમજ સર્વભૂત ભગવદ્રૂપ પોતાના આત્મામાં રહેલાં છે એમ જોવા લાગ્યા ।।૪૬।।

ઇચ્છાદ્વેષવિહીનેન સર્વત્ર સમચેતસા ।।
ભગવદ્ભક્તિયુક્તેન પ્રાપ્તા ભાગવતી ગતિઃ ।।૪૭।।

એમણે ઈચ્છા અને દ્વેષને છોડી દીધાં અને સર્વત્ર સમાન ચિત્તવૃત્તિ કરી દીધી અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી એ ભગવદ્ગતિને પામ્યા ।।૪૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીય સ્કન્ધમાં (તત્ત્વમુક્તિપ્રકરણનો પાંચમો)
''કપિલદેવજીનું પ્રાકટ્ય અને કર્દમનું વનમાં જવું''*નામનો
ચોવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અહીં પુંમુક્તિ-એ અવાન્તર પ્રકરણ ૪અધ્યાયમાં પૂર્ણ થાય છે.

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાં જાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધો બનાવી બેઠેલા 'ભક્તિ'શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા લાયક પણ ન ગણાય.

સાતમું કાલસૃષ્ટિ પ્રકરણ

અધ્યાય ૨૫

કપિલમુનિએ દેવહૂતિને કહેલો ભક્તિયોગ

વિશેષ : છેલ્લા ચાર અધ્યાયમાં કપિલદેવના પ્રાકટ્યની વાત પ્રસંગ સાથે કહેવામાં આવી. આ ૧ અધ્યાય 'સફલામુક્તિ' બતાવે છે. હવે પછી નવ અધ્યાયથી ભગવાનનું જ્ઞાનરૂપ ચરિત્ર કહેવામાં આવશે. આ બધા પ્રકાર સગુણ હોવાથી ત્રણ ગુણ પરસ્પર મિશ્ર થતાં એના નવ ભેદ થાય છે. જો આ નવ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય તો આગળ જતાં એનો મોક્ષ થાય. ભગવદ્રૂપને સિદ્ધ કરવામાં ભક્તિની મુખ્યતા છે. એમાં ભૂતો, વિષયો અને તત્ત્વો નો ભોગ ભગવાન્ હરિ હોવાથી પોતે જ કરે છે. એ ભગવાન્ ઈન્દ્રિયોવડે ભોગ કરે પણ એને તો આત્મા જ ઈન્દ્રિયરૂપ છે; એ આત્માવડે જ બધું જોઈ શકે છે. **''પશ્યન્ ચક્ષુઃ શૃણ્વન્ શ્રોત્રમ્''** એ શ્રુતિ પણ એ વાતનો સ્વીકાર કરે છે. યોગ એ જ ભગવાનની બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિવડે બધું પ્રકાશિત થાય છે. આ પચ્ચીસમા અધ્યાયમાં ભક્તિયોગ કહેવાનો છે. એ ભક્તિમાં વિતૃષ્ણા એ મુખ્ય અંગ છે. તેથી

એના આત્માનું વિવિક્ત જ્ઞાન અને નિવૃત્તતૃષ્ણતા એ બેની મુખ્યતા અંગપણાએ છે. ભક્તિ પરમ સાધનરૂપા છે. શાસ્ત્રને ઉલ્લંઘન ન કરતાં ભક્ત ભક્તિ કરે તો જ એ મુક્તિમાં સાધક છે તેથી જ્ઞાનની વાત ન કરતાં મનુના વંશનો જ પ્રથમ પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે. શૌનકના આ પ્રશ્નથી મનુવંશના ચરિત્રનો બોધ થાય છે.

શૌનક ઉવાચ

કપિલસ્તત્ત્વસંખ્યાતા ભગવાન્ સ્વાત્મમાયયા ।।
જાતઃ સ્વયમજઃ સાક્ષાદાત્મપ્રજ્ઞપ્તયે નૃણામ્ ।।૧।।

શૌનક બોલ્યા : તત્ત્વ સંખ્યા કહેનાર ભગવાન્ કપિલદેવજી અજન્મા છતાં પોતાની આત્મમાયા વડે આત્મજ્ઞાનને પ્રસિદ્ધ કરવાની ઈચ્છાથી સાક્ષાત્ પ્રકટ થયા ।।૧।।

પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ યોગીઓને વરવા લાયક, કીર્તિપ્રિય એવા કપિલ-મુનિના યશને સાંભળતાં મારા પ્રાણ પૂરેપૂરા તૃપ્ત થતા નથી ।।૨।।

ભક્તોની ઈચ્છાને અનુસરવાના સ્વભાવવાળા ભગવાન્ આત્મમાયાવડે જે-જે કરે છે તે બધી લીલા કીર્તન કરવા યોગ્ય હોય છે, જેમાં હું શ્રદ્ધાવાળો છું. તેથી એ બધી લીલા આપ મને કહો ।।૩।।

સૂતજી બોલ્યા : વિદુરે જ્યારે વેદવ્યાસના મિત્ર ભગવાન્ મૈત્રેયને આત્મવિદ્યા વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે તેઓ વિદુરજીની ઉપર પ્રસન્ન થઈને આ પ્રકારે કહેવા લાગ્યા ।।૪।।

મૈત્રેય બોલ્યા :જ્યારે કર્દમ વનમાં ચાલ્યા ગયા ત્યારે કપિલદેવજી માતાજીને પ્રસન્ન કરવા ત્યાં બિન્દુસરોવર ઉપર રહ્યા ।।૫।।

પોતાના પુત્ર કપિલ કોઈ પણ કર્મમાં રોકાયેલા ન હોવાથી તત્ત્વોના સમૂહના નિર્ણયના જ્ઞાનવાળા, બેઠેલા જોઈને દેવહૂતિજીએ બ્રહ્માના વચનનું સ્મરણ કરી કહ્યું.

દેવહૂતિ બોલ્યા : હે ભૂમન્! હું દુષ્ટ ઈન્દ્રિયોને અત્યન્ત તૃપ્ત કરવાથી કંટાળી ગઈ છું. હે પ્રભો! ઈન્દ્રિયોને નિરન્તર પૂર્ણ કરવાથી મહામોહમાં પડી ગઈ છું ।।૬-૭।।

એ મહામોહને છેડો નથી, પરન્તુ એનો અન્ત લાવી શકે તેવા આપનો મારી ઉપર અનુગ્રહ થયો તેથી ઘણા જન્મને અન્તે આપ મને હમણાં પ્રાપ્ત થયા છો ।।૮।।

બ્રહ્માદિમાં પણ આપ જ આદિ છો. પુરુષોના આપ ઈશ્વર છો. અજ્ઞાનથી

આન્ધળા બનેલા લોકોને માટે આપ સૂર્યની સમાન નેત્રરૂપ છો ।।૯।।

માટે હે દેવ! મારા વધેલા મોહને દૂર કરવાને આપ યોગ્ય છો. આપજ આ શરીરમાં અને એના પરિકરમાં 'હું'-'મારું' એવો આગ્રહ કરાવનાર છો ।।૧૦।।

આપ આપના ભક્તોના સંસારરૂપ વૃક્ષમાટે કુહાડા સમાન છો. હું પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી આપ શરણાગતવત્સલના શરણમાં આવી છું. આપ ભાગવત ધર્મ જાણવા વાળાઓમાં બધાથી શ્રેષ્ઠ છો, હું આપને પ્રણામ કરું છું ।।૧૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : આ પ્રમાણે માતા દેવહૂતિએ પોતાની જે ઈચ્છા જણાવી તે પરમ પવિત્ર અને લોકોનો મુક્તિ માર્ગમાં પ્રેમ વધારનારી હતી. એ સાંભળીને આત્મજ્ઞ સત્પુરુષોની ગતિ શ્રીકપિલજી એમની મનમાં ને મનમાં પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને મૃદુ હાસ્યથી સુશોભિત મુખારવિન્દથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૧૨।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : જ્યાં દુઃખ અને સુખનો અત્યન્ત નાશ થાય છે તેવો આધ્યાત્મિક* યોગ પુરુષનું શ્રેય કરનાર છે એવો મારો મત છે ।।૧૩।।

વિશેષ : યોગશાસ્ત્રમાં યોગના અનેક ભેદ છે તેમાં જે ભગવાન્‌નો સાક્ષાત્કાર કરાવે એ યોગ આધિદૈવિક; જે પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરાવે તે આધ્યાત્મિક યોગ અને જે અણિમાદિ સિદ્ધિઓ, શરીર અને પ્રાણને સિદ્ધ કરાવે તે યોગ આધિભૌતિક; એમ સ્થૂલ રીતે ત્રણ વિભાગ થાય છે. એમાં પ્રથમ જે ભગવત્સાક્ષાત્કાર યોગ તે જુદો છે. અહીં તો આધ્યાત્મિક યોગ મુખ્ય કહેવાનો છે. જે આત્માનું રૂપ પ્રકૃતિથી જુદું જાણે તે આત્મસાક્ષાત્કાર કે આધ્યાત્મિક યોગના અધિકારી છે. એ યોગથી તેઓને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે.

મેં પ્રથમ યોગશ્રવણની ઈચ્છાવાળા ઋષિઓને અનેક અંગોથી જ જેમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત થાય છે એ યોગ કહ્યો હતો તે જ હું તમને કહીશ ।।૧૪।।

જીવનાં બન્ધન અને મુક્તિમાં ખરેખર ચિત્ત કારણભૂત છે. એ ચિત્ત જો વિષયોમાં આસક્ત થાય તો જીવને બન્ધન કરે, જો ભગવાન્‌માં આસક્ત થાય તો મુક્ત કરે ।।૧૫।।

જ્યારે મન ''હું અને મારું'' એવા અભિમાનથી જાગેલા કામલોભાદિ મળોને છોડી દે છે ત્યારે જ સુખદુઃખનું દ્વન્દ્વ છોડી સમાનતાને પામે છે ।।૧૬।।

ત્યારે જીવ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિયુક્ત હૃદયથી આત્માને કેવલ (સંઘાતથી મુક્ત), સ્વભાવનો નિયન્તા, જીવ અને બ્રહ્મના વિભાગ શૂન્ય, સ્વયંપ્રકાશ, અતિ

સૂક્ષ્મ, અખંડ, ઉદાસીન જુએ છે અને પ્રકૃતિને શક્તિહીન અનુભવ કરે છે ।।૧૭-૧૮।।

યોગી લોકોને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાટે ભગવાન્‌ની ભક્તિ જેવો કલ્યાણકારી માર્ગ નથી ।।૧૯।।

ડાહ્યા પુરુષ આસક્તિને ન છેદી શકાય તેવું બન્ધન સમજે છે. જો એ જ આસક્તિ ભગવદ્‌ભક્તોમાં કરવામાં આવે તો એનાથી મોક્ષનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે. (લોકમાં સ્નેહ બન્ધનકર્તા છે તે જ સ્નેહ ભગવાન્‌માં કરે તો એ મુક્તિના કારણરૂપ બને છે) ।।૨૦।।

અપરાધ કરે છતાં એની ઉપર દયા કરનાર, સર્વ પ્રાણીનું યથાશક્તિ હિત કરનાર, કોઈ પણ શત્રુ વગરના, શાન્તિરૂપ મોટા ગુણવાળા, સદાચારવાળા, બીજાઓને સુખ થાય તેવા સાધુ આચરણવાળા, જેઓ અનન્યભાવથી મારી દૃઢ ભક્તિ કરે, ભગવત્સેવા માટે સર્વ કર્મોને છોડનાર, ભગવાન્ માટે સ્વજન, બન્ધુ વગેરેને છોડી દેનાર, ભગવાન્‌ની ઉજ્જ્વલ કથાઓ કરનાર તથા એવી કથા કહેનાર મળે તો એની પાસેથી સાંભળનાર ભક્તોનું ચિત્ત મારામાં રહેલું હોય છે તેથી સંસારના અનેક તાપો તેઓને દુઃખ આપી શકતા નથી ।।૨૩।।

હે સાધ્વી! આ ઉત્તમ પુરુષો સંગદોષને મટાડનાર હોવાથી તારે તેઓનો સંગ શોધવો કારણ કે તેઓ કામ વગેરે ઉત્પન્ન કરનાર આસક્તિને દૂર કરનારા છે ।।૨૪।।

સત્પુરુષોનો સારી રીતે સંગ થવાથી એને મારા પ્રભાવને પ્રકાશ કરાનારી, હૃદય અને કર્ણને આનન્દદાયક કથાનો લાભ થાય છે. એનાથી ક્રમે-ક્રમે મોક્ષમાર્ગમાં શ્રદ્ધા, રતિ અને ભક્તિ થાય છે. (સાંભળતાં શ્રદ્ધા થાય, શ્રદ્ધાથી વધારે સાંભળતાં એમાં રતિ થાય, રતિ વધતાં સ્નેહ થાય. ભક્તિનો ક્રમ આ છે) ।।૨૫।।

વિષયો છૂટી જાય તો પણ વાસનારૂપે અન્તઃકરણમાં રહે છે. જ્યારે એની ઉપર વૈરાગ્ય આવે ત્યારે જ વાસના નિવૃત્ત થાય. જોયેલા લૌકિક રાજ્યાદિક અને સાંભળેલા પારલૌકિક સ્વર્ગાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ભક્તિથી જેને વૈરાગ્ય થયેલ છે તેવો પુરુષ મારી અલૌકિક રચનાનાં ચિન્તનથી સાવધાન થઈ, ભગવાન્‌ના ધ્યાનરૂપી સરલ (હઠ, કલેશ વગેરે રહિત) ઉપાયોથી સમાહિત થઈ મનના નિગ્રહમાટે યત્ન કરશે ।।૨૬।।

પ્રકૃતિના ગુણનું સેવન છોડે, વૈરાગ્ય દ્વારા જ્ઞાનનો વિકાસ કરે, યોગ કરે, મારી

ભક્તિ કરે તો એ મને અન્તરાત્માને અહીં જ પ્રાપ્ત કરે છે ।।૨૭।।

દેવહૂતિજી બોલ્યાં : જેનાવડે હું આપના નિર્વાણધામ (વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ)ને પામું તેવી આપને પ્રસન્ન કરનારી ભક્તિ કેવી હોય અને એ મારા અનુભવમાં કેમ આવી શકે એ આપ કહો ।।૨૮।।

ભગવાન્‌રૂપી લક્ષ્યને વીંધી શકે તેવો બાણરૂપ યોગ આપે કહ્યો તે કેવો હોય તેનાં કેટલાં અંગ હશે, જેનાથી તત્ત્વોનું જ્ઞાન થઈ શકે ।।૨૯।।

હે કપિલ! હું મન્દ બુદ્ધિવાળી સ્ત્રી છું. આપના અનુગ્રહથી હું સુખથી આ ન જાણી શકાય તેવું હરિના સમ્બન્ધવાળું જાણી શકું એવી કૃપા કરો ।।૩૦।।

મૈત્રેયે કહ્યું : માતાનો અભિપ્રાય જાણી જે શરીરથી પોતે પ્રકટ થયા હતા તેના ઉપર કપિલદેવજીને સ્નેહ થઈ આવ્યો અને એઓ તત્ત્વોની સંખ્યાવાળું ‘સાંખ્યશાસ્ત્ર’ ‘ભક્તિ’ ‘યોગ’ અને ‘જ્ઞાન’ માતાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા ।।૩૧।।

જેમનાથી પદાર્થોના ગુણ વગેરે જાણી શકાય તેવી દૈવી સમ્પત્તિવાળી અને જેમનાથી વેદવિહિત કર્મ કરનાર ઈન્દ્રિયો નિર્ગુણ ભગવાન્‌માં સ્વાભાવિક રીતે પ્રવૃત્તિ કરે તેવી મનની કુદરતી નિષ્ઠા એ જ ભક્તિ. જેમ અગ્નિ ખાધેલા અન્નનું પાચન કરે છે તેમ અન્નમય વગેરે કોશોનો અથવા તો લિંગ દેહનો તે ભક્તિ નાશ કરે છે ।।૩૨-૩૩।।

કેટલાક ભક્તો મારી ચરણસેવામાં આસક્ત થાય છે અને મારી સેવામાં તત્પર રહે છે. એવા ભક્તો પરસ્પર મળીને મારા પરાક્રમોની ચર્ચા કરે છે, મારા વખાણ કરે છે, સ્તુતિ કરે છે ।।૩૪।।

હે અમ્બ! એવા પુરુષો મારા સુન્દર રૂપને નિહાળે છે એટલું જ નહિ પણ સુન્દર મુકુટ તથા લાલ નેત્રયુક્ત શ્રીમુખવાળું મારું વરદરૂપ છે તે સ્વરૂપની સાથે મધઝરતી વાણીથી વ્યવહાર કરે છે; જેમ પોતાના મિત્રો પરસ્પર વાર્તાલાપ કરે છે તેમ ।।૩૫।।

ભગવાન્‌ના સોહામણા-લોભામણા અંગ-પ્રત્યંગ, ઉદાર વિલાસ, હાસ તથા કટાક્ષપૂર્વક દર્શન, મનોહર વાણીવાળાં સ્વરૂપોથી હરાયેલાં છે અન્તઃકરણ અને પ્રાણો જેમના તેઓ ન ઈચ્છતા હોય છતાં ભક્તિ તેઓને મારું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે ।।૩૬।।

હું છું માયાવી તેથી મારી પ્રસિદ્ધ વિભૂતિ, આઠ અંગ વાળાં ઐશ્વર્ય, (ભક્તિની) પાછળ આવતી સમ્પત્તિ, ભગવાને કરેલી સમ્પત્તિ અથવા મોક્ષરૂપ સમ્પત્તિની તેઓ

(એમાં ભોગવવા જેવું કંઈ છે જ નહિ એ મૃગજળ માયા છે એમ માની) ઈચ્છા ન કરે તો પણ તેઓને (ઉત્તમ ભક્તોને) મારા ધામ વ્યાપિ વૈકુણ્ઠમાં આવતાં સ્વયં પ્રાપ્ત થાય છે ।।૩૭।।

જેમનો એક માત્ર હું જ પ્રિય, આત્મા, પુત્ર, મિત્ર, ગુરુ, બાન્ધવ અને ઈષ્ટદેવ છું તે મારા જ આશ્રમમાં રહેવાવાળા ભક્તજનો શાન્તિમય વૈકુણ્ઠધામમાં પહોંચી કોઈપણ પ્રકારથી આ દિવ્ય ભોગોથી વંચિત નથી હોતા તેમજ તેમને મારું કાલચક્ર સ્પર્શ કરી શકતું નથી ।।૩૮।।

જેઓ આ લોક, પરલોક, બન્ને લોકમાં જનાર ચતુર્વિધ આત્મા અને શરીરનાં સમ્બન્ધી લક્ષ્મી, પશુઓ, ગૃહો વગેરે બધાંનો ત્યાગ કરી (એટલે બધાંમાંથી સ્નેહ સંકેલી લઈ, જલકમલવત્ નિર્લેપ રહી, ઉદાસીન રહી) મને એકલાને જ અનન્ય ભાવે ભક્તિવડે ભજે છે તેને હું મૃત્યુથી પેલે પાર લઈ જાઉં છું. તેમની મુક્તિય નહિ અને મૃત્યુય નહિ એવી સનકાદિ જેવી સ્થિતિ થાય છે ।।૩૯-૪૦।।

હું જ પ્રકૃતિ અને પુરુષનો નિયામક છું. હું જ સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ છું. (મૃત્યુરૂપી) તીવ્ર ભય મારા સિવાય બીજા કોઈથી નિવૃત્ત થતો નથી ।।૪૧।।

જેના ભયથી વાયુ વાય છે, જેના ભયથી સૂર્ય તપે છે, ઈન્દ્ર વર્ષે છે, અગ્નિ બાળે છે અને મૃત્યુ મારે છે તે હું જ છું ।।૪૨।।

જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સાથે ભગવાન્‌માં ભક્તિયોગ કરવાથી ભક્તો પોતાના આત્મશ્રેય માટે મારા અભય ચરણ કમલોનો આશ્રય કરે છે ।।૪૩।।

એતાવાનેવ લોકેઽસ્મિન્ પુંસાં નિઃશ્રેયસોદયઃ ।।
તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન મનો મય્યર્પિતં સ્થિરમ્ ।।૪૪।।

જે પુરુષો પરલોકને માટે યત્ન કરે છે તેમણે મારી ભક્તિવડે પોતાનું મન મારામાં સ્થિર કરવું. એમ કરવાથી જ કલ્યાણનો ઉદય થાય છે. ભકિતપૂર્વક શરણાગતિ વગર નિઃશ્રેયસનો બીજો કોઈ જ માર્ગ જગતમાં નથી ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (કાલમુક્તિમાં મુખ્ય ભક્તિરૂપ પહેલો)
''કપિલમુનિએ દેવહૂતિને કહેલો ભક્તિયોગ''નામનો
પચીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૬
કપિલમુનિ માતાને સાંખ્યતત્ત્વો ઉપદેશે છે

વિશેષ : સાંખ્યશાસ્ત્ર આત્મા અને અનાત્માની જુદાઈ જાણવામાટે છે. એમાં તત્ત્વોની સંખ્યા અને એનાં લક્ષણ છે. એમાં જીવ અને બ્રહ્મના ભેદ જાણવામાં આવે તેમાટે બે પ્રક્રિયાઓ કહી છે. બન્ધને પામે તે જીવ, બન્ધને ન પામે તે બ્રહ્મ. પ્રકૃતિ સંસારનું કારણ છે, જ્યારે મુક્તિનું કારણ પુરુષ છે. સાંખ્યસિદ્ધાન્તનો આ સાર છે.

ભગવાન્ ઉવાચ

અથ તે સમ્પ્રવક્ષ્યામિ તત્ત્વાનાં લક્ષણં પૃથક્ ।।
યદ્ વિદિત્વા વિમુચ્યેત પુરુષઃ પ્રાકૃતૈર્ગુણૈઃ ।।૧।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : જે તત્ત્વોને જાણવાથી પુરુષ પ્રાકૃત ગુણોથી મુક્ત થાય તેવાં તત્ત્વોનાં લક્ષણ જુદાં કરીને હું તને કહીશ ।।૧।।

જે જ્ઞાનવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય અને હૃદયની અહન્તા-મમતારૂપ ગ્રન્થિ તૂટી જાય તેવો મોક્ષ આપનારું જ્ઞાન હું તને કહું છું ।।૨।।

આત્મા અનાદિ છે. કોઈ કાળે તેની ઉત્પત્તિ નથી. પુરુષ ગુણ રહિત છે અને પ્રકૃતિને વશ રાખનાર છે. એ અન્તર્મુખ સ્ફુરણાવાળો છે, સ્વયં પ્રકાશ છે, જેનો વિશ્વમાં સારી રીતે અન્વય છે (એ વિશ્વમાં સમવાયિ કારણ રૂપે ઓતપ્રોત છે) ।।૩।।

એ પુરુષને દૈવી ઈચ્છાથી ગુણમયી, સૂક્ષ્મ, દૈવી પ્રકૃતિ આવી મળી. પુરુષે એનો લીલાવડે આદર કર્યો ।।૪।।

સત્ત્વાદિ ગુણોવાળી એ વિચિત્ર પ્રકૃતિ પોતાના જેવી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવા લાગી. એણે પુરુષના જ્ઞાનને ઢાંકી દીધું. જ્ઞાન ઢંકાઈ જતાં પુરુષ એમાં મોહિત થયો ।।૫।।

ક્રિયા કરનારી શક્તિ પ્રકૃતિમાં છે; પુરુષમાં જ્ઞાનશક્તિ છે. પુરુષે પ્રકૃતિને સ્વસ્વરૂપાત્મક માની તેથી (પ્રકૃતિ કર્ત્રીછે અને તેના ગુણો કર્મો કરે છે છતાં) એ આત્મતત્ત્વને લઈને ‘‘હું કરું છું’’ એમ મોહથી માનવા લાગ્યો ।।૬।।

‘‘હું કર્તા છું’’ એવું જે જીવ માને છે એ જ એને સંસારરૂપ બન્ધન છે. એની પરતન્ત્રતા એના કર્તાપણાથીજ થઈ છે. ઈશ્વર સ્વયં અકર્તા છે. પ્રકૃતિ કર્મ કરે છે

તેમાં અભિમાન ન કરતાં એ એનો સાક્ષી છે. આમ આનન્દરૂપ હોવા છતાં અભિધ્યાનથી વિપરીત ભાવને સ્વીકારે છે. તેથીજ એને સંસારના બન્ધ અને પારતન્ત્ર્ય ભોગવવાં પડે છે ।।૭।।

અધિભૂત, અધ્યાત્મ અને અધિદૈવ એટલે કાર્ય, કારણ અને કર્તા એ ભાવો પ્રકૃતિગત જ છે. સુખ-દુઃખના ભોગનું કારણ પુરુષ છે, કારણ કે એ પ્રકૃતિથી પર છે. ભોગ્ય અને ભોક્તા એક ન હોવાથી પ્રકૃતિ ભોગ્ય અને પુરુષ ભોક્તા છે. ભોગદશામાં પ્રકૃતિનો નિયામક પુરુષ છે ।।૮।।

દેવહૂતિએ પૂછ્યું : હે પુરુષોત્તમ! પ્રકૃતિ અને પુરુષ, જે આ જગતનાં કારણરૂપ છે તેમનાં લક્ષણ આપ કહો. એનાવડે જ કાર્ય અને કારણરૂપ આ બધું થાય છે. એ તદ્રૂપ પણ દેખાય છે. જો એ બેનું જ્ઞાન થાય તો બધું જ સમજી શકાય ।।૯।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : ત્રણ ગુણવાળી પ્રકૃતિ **અવ્યક્ત** કહેવાય છે. જગતની રચનામાં એનું મુખ્યપણું હોવાથી એ **પ્રધાન** પણ કહેવાય છે. એ નિત્ય છે, કાર્ય-કારણરૂપ છે. પોતે નિર્વિશેષ છે છતાં જે વિશેષ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે તે બધા એના હોવાથી એ **વિશેષવત્** કહેવાય છે ।।૧૦।।

પાંચ મહાભૂત (પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ), પાંચ તન્માત્રા (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ), ચાર અન્તઃકરણ (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર) દશ ઈન્દ્રિયો આ ચોવીસ તત્ત્વોના સમૂહને વિદ્વાન્ પુરુષો પ્રકૃતિનું કાર્ય માને છે ।।૧૧।।

પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો છે અને અમારા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એ પાંચ તન્માત્રાઓ (સાંખ્યમાં ગન્ધાદિ માત્રાઓ છે, જ્યારે બીજા મતમાં એ ગુણો) કહેવાય છે ।।૧૨।।

ત્વચા દૃષ્ટિ કાન રસના નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, વાણી હાથ પગ ગુદા અને શિશ્ન એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો એમ બધી મળી દશ ઈન્દ્રિયો છે ।।૧૩।।

મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચાર વૃત્તિના ભેદથી એક છતાં ચતુર્વિધ અન્તઃકરણ છે ।।૧૪।।

શાસ્ત્રમાં સગુણ બ્રહ્મનો સન્નિવેશ એટલો કહેલો છે. કાળ એ ૨૪થી જુદો હોવાથી પચીસમો છે ।।૧૫।।

કેટલાક, પુરુષના પ્રભાવને અર્થાત્ ઈશ્વરના સંહારકારક સામર્થ્યને 'કાળ' કહે છે. સર્વને કાળનો ભય હોય છે, પરન્તુ ''હું કરું છું'' એવા અહંકારથી વિશેષ મૂઢ બને છે.

જ્યારે વિશેષ મોહ થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિનાં કર્મને પોતે સ્વીકારે છે ત્યારે એને ''હું કરું છું'' એવો મોહ થાય છે ।।૧૬।।

હે મનુપુત્રી! સત્ત્વ વગેરે ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા એટલે પ્રકૃતિ. કાળની ચેષ્ટાથી જ આ સામ્યાવસ્થા ચાલી જાય છે એ કાળના લક્ષણરૂપ છે. એ ભગવાન્ નથી પણ ભગવાન્‌ના જેવો હોઈ એ કાળ ભગવાન્ નથી એ કાળ ભગવાન્ તરીકે ઓળખાય છે ।।૧૭।।

ભગવાન્ પુરુષરૂપવડે સર્વની અન્દર રહે છે તો કાળરૂપે સર્વની બહાર રહે છે. એ પોતાની માયાવડે બન્ને રૂપોથી લોકને ભય અને અભય કરી એનો સમન્વય કરીને રહે છે ।।૧૮।।

જ્યારે દૈવથી પ્રકૃતિના ધર્મ ખળભળી ઊઠ્યા ત્યારે પુરુષ પોતાની સ્ત્રીમાં વીર્ય દાખલ કરે તેમ ભગવાને પ્રકૃતિમાં પોતાનું સચ્ચિદાત્મક વીર્ય દાખલ કર્યુ. તેણે સુવર્ણમય મહત્તત્ત્વને જન્મ આપ્યો ।।૧૯।।

જગતના અંકુરરૂપ એ મહત્તત્ત્વે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત વિશ્વ દર્શાવ્યું અને પોતાના તેજવડે પોતાનો લય કરાવનાર અન્ધકારને દૂર કર્યુ ।।૨૦।।

એનું આધિદૈવિક રૂપ વાસુદેવ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ છે, સ્વચ્છ છે, શાન્ત છે, ભગવાનને પ્રકટ થવાના સ્થાનરૂપ ચિત્ત છે આને મહત્તત્ત્વરૂપ સમજવું ।।૨૧।।

જેમ જળનો ઉત્તમ સ્વભાવ સ્વચ્છતા છે તેમ ચિત્તનું લક્ષણ સ્વચ્છપણું, અવિકારીપણું અને શાન્તપણું છે.એમાં વિકારો થાય છે તે તો બીજા સમ્બન્ધથી થાય છે, રાજસ વગેરે ભાવોવડે ચિત્તમાં વિકૃતિ થાય છે. એનો સહજ ધર્મ તો સ્વચ્છપણું વગેરે છે ।।૨૨।।

ભગવાન્‌ના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલ મહત્તત્ત્વ વિકૃત થતાં એમાંથી ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાશક્તિવાળો અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે ।।૨૩।।

સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ અહંકારથી મન, ઈન્દ્રિયો અને મહાભૂતો અને તન્માત્રા ઉત્પન્ન થયાં ।।૨૪।।

આ મહાભૂત, ઈન્દ્રિય અને મનરૂપ અહંકારનેજ પંડિતો સાક્ષાત્ સંકર્ષણ નામના સહસ્ર મસ્તકવાળા અનન્ત દેવ કહે છે ।।૨૫।।

પ્રાણીઓમાં રહેલા સાત્ત્વિક અહંકારનું લક્ષણ કર્તાપણું છે, રાજસનું કારણપણું અને તામસનું કાર્યપણું છે; અથવા સાત્ત્વિક અહંકારના સ્વરૂપનું લક્ષણ શાન્તપણું,

રાજસનું ઘોરપણું અને તામસ અહંકારના સ્વરૂપનું લક્ષણ વિમૂઢપણું છે ।।૨૬।।

સાત્ત્વિક અહંકાર કાર્ય કરવા તત્પર થતાં એમાંથી મન થયું; સંકલ્પ (ઇચ્છા, કામના) અને વિકલ્પ (સંશય) એ એનું લક્ષણ છે એનાથી કામનો સમ્ભવ છે, અર્થાત્ કામ એ એનું કાર્ય છે અને સંકલ્પ-વિકલ્પ એ એનું લક્ષણ છે ।।૨૭।।

અનિરુદ્ધ એ એના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. એ ઇન્દ્રિયોના અધીશ્વર છે. શરદ્ઋતુના ઇન્દીવરના સરખા શ્યામ એ પ્રભુ યોગી લોકોને સારી રીતે આરાધ્ય છે ।।૨૮।।

હે સતી! રાજસ અહંકાર કાર્ય કરવા તત્પર થતાં એમાંથી બુદ્ધિ નામનું તત્ત્વ થયું. એમાંથી દ્રવ્યની સ્ફૂર્તિ અને વિશેષ જ્ઞાન થાય છે. જો મન ઇન્દ્રિયોનું પ્રેરક છે તો બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયની અનુગ્રાહક છે. બુદ્ધિનાં અનુગ્રહવડે ઇન્દ્રિયો પોતાના કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય છે તેથી જ ઇન્દ્રિયોના તારતમ્યથી જ જ્ઞાન અને ક્રિયામાં તારતમ્ય દેખાય છે ।।૨૯।।

સન્દેહ, વિપર્યાસ (વિપરીત જ્ઞાન), નિશ્ચય, સ્મરણ અને સ્વાપ એ બુદ્ધિની પાંચ વૃત્તિઓથી બુદ્ધિનું જુદું લક્ષણ કહેલું છે ।।૩૦।।

કર્મ અને જ્ઞાન કરાવનાર ઇન્દ્રિયો (કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો) રાજસ સમજવી. પ્રાણમાં ક્રિયાશક્તિ છે, બુદ્ધિમાં જ્ઞાનશક્તિ છે ।।૩૧।।

ભગવાન્ના વીર્યથી પ્રેરાયેલા તામસ અહંકારથી શબ્દ માત્રા થઈ; તેમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. કર્ણ ઇન્દ્રિયથી તો શબ્દ ગ્રહણ થાય છે ।।૩૨।।

અર્થ શબ્દનો આશ્રય કરીને રહે છે. શબ્દ દ્રષ્ટાને શબ્દમાત્રથી વસ્તુનો અનુભવ કરાવે છે. શબ્દ આકાશની તન્માત્રા છે. શબ્દ એ આકાશનું સૂક્ષ્મરૂપ છે ।।૩૩।।

ભૂતોને અવકાશ આપવો એટલે કે બહાર અને અન્દર એવા ભેદને કરાવનાર આકાશ છે. પ્રાણ, ઇન્દ્રિય અને આત્માનો આશ્રય પણ આકાશ છે ।।૩૪।।

શબ્દ તન્માત્રાનું કાર્ય આકાશ કાળગતિથી વિકૃત થયું. વિકૃત થતાં એમાં સ્પર્શ થયો. એનાથી વાયુ થયો અને ત્વક્ ઇન્દ્રિય થઈ, જેનાથી સારી રીતે ગ્રહણ થાય છે ।।૩૫।।

કોમળતા, કઠિનતા, ઠંડુ, ગરમ એ પારખવું એ સ્પર્શેન્દ્રિયનું કામ છે; એ જ વાયુની તન્માત્રા એટલે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે ।।૩૬।।

(વૃક્ષની શાખા વગેરેને) હલાવવું, તૃણ વગેરેને ભેળાં કરવાં, બધે પહોંચવું, ગન્ધાદિ યુક્ત વસ્તુને ઘ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોની પાસે તથા અવાજને કાનની પાસે લાવવો

તથા બધી ઈન્દ્રિયોને કાર્યશક્તિ અર્પવી આ વાયુની વૃત્તિઓનાં લક્ષણ છે ।।૩૭।।

સ્પર્શ તન્માત્રાવાળા વાયુને દૈવી પ્રેરણા થતાં એમાંથી રૂપને બતાવનાર તેજ થયું. પછી રૂપ થયું; પછી એને બતાવનાર ચક્ષુ ઈન્દ્રિય થઈ ।।૩૮।।

દ્રવ્યની આકૃતિ હોવી એ રૂપનું લક્ષણ છે; અર્થાત્ સર્વદા ગૌણભાવ રહેવો. વસ્તુનું સાપેક્ષત્વ એ જ તેજનો ગૌણભાવ. વ્યક્તિને પદાર્થરૂપમાં દેખાડનાર પણ તેજ જ છે. રૂપ તન્માત્રા એ જ તેજનું તેજપણું છે ।।૩૯।।

એનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છેઃપ્રકાશ કરવો, પકવી દેવું, જળને સૂકવી દેવું, ટાઢ મટાડવી, શોષણ કરવું, ભૂખ અને તરસ એ તેજનાં કાર્યો છે ।।૪૦।।

દૈવની પ્રેરણાથી રૂપ તન્માત્રા તેજમાં વિકૃતિ થતાં એમાંથી રસ તન્માત્રાવાળું જળ અને રસને ગ્રહણ કરાવનાર રસના થઈ છે ।।૪૧।।

કસાય (કડછો), મધુર, કડવો, તીખો અને ખાટો એવો ભેદ એવા એક જ રસના ભૌતિક વિકારને લઈને છે ।।૪૨।।

પલાળી દેવું, પીંડો બાન્ધવો, તૃપ્ત કરવો, જિવાડવું, પ્રાણોની તૃપ્તિ કરવી, વહી જવું, તાપ મટાડવો, કૂવા વગેરેમાંથી કાઢી લેવાય છતાં ફરી-ફરી પ્રકટ થવું અથવા જે વાસણમાં ભરીએ તેવો આકાર લેવો એ જળની વૃત્તિઓ છે ।।૪૩।।

રસમાત્રવાળા જળમાં કાર્ય કરવા તત્પર થયેલા અને દૈવની પ્રેરણાથી વિકૃતિ થતાં જળમાંથી ગન્ધમાત્રાવાળી પૃથ્વી થઈ. ગન્ધને ગ્રહણ કરનાર ઘ્રાણેંદ્રિય થઈ જેનાથી ગંધનો અનુભવ લઈ શકાય છે ।।૪૪।।

એક ગન્ધ દ્રવ્યના અવયવોના ભેદને લીધે મિશ્રગન્ધ, દુર્ગન્ધ, સુગન્ધ, શાન્ત, ઉગ્ર, ખાટો વગેરે ઉપાધિભેદથી ભેદ પડેલા છે ।।૪૫।।

૧. આકાર પ્રાપ્ત કરાવવો ૨. બ્રહ્મનું સ્થાન હોવું ૩. ધારણ કરવું ૪.તત્ત્વોનો ભેદ જણાવવો ૫.સર્વ પ્રાણીઓના ગુણોને પ્રકટ કરવા એ પૃથ્વીનું કાર્યથી થતું લક્ષણ છે ।।૪૬।।

આકાશનો ગુણ શબ્દ; શ્રોત્ર એનો વિષય છે. વાયુનો ગુણ સ્પર્શ છે; ત્વક્ એનો વિષય છે. તેજનો ગુણ રૂપ; ચક્ષુ એનો વિષય છે. જળનો ગુણ રસ; જિહ્વા એનો વિષય છે. પૃથ્વીનો ગુણ ગન્ધ; ઘ્રાણ; ઈન્દ્રિય એનો વિષય છે ।।૪૭-૪૮।।

કારણનો ગુણ ઘણો સમ્બન્ધ હોવાને લીધે કાર્યમાં જોવામાં આવે છે. તેથી બધા મહાભૂતોનો ગુણ ભૂમિમાં જ જોવામાં આવે છે ।।૪૯।।

જ્યારે મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પંચમહાભૂત આ સાત તત્ત્વ પરસ્પર મળી શક્યાં નહિ અલગ-અલગ જ રહ્યાં ત્યારે જગતના આદિકારણ શ્રીનારાયણે કાલ અદષ્ટ અને સત્ત્વ વગેરે ગુણો સહિત તેમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૫૦।।

એમાં પરમાત્માએ પ્રવેશ કરતાં જ અચેતન અંડ ઉત્પન્ન થયું, જેમાંથી આ વિરાટ્ પુરુષ અભિવ્યક્ત થયા ।।૫૧।।

આ અંડનું નામ છે વિશેષ. એની જ અન્દર શ્રીહરિના સ્વરૂપ ભૂત ચૌદ ભુવનનો વિસ્તાર છે. એ ચારે તરફ ક્રમશઃ એક બીજાથી દસ ગણા જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર અને મહત્તત્ત્વ આ છ આવરણોથી ઘેરાયેલું છે. આ બધાંની બહાર સાતમું આવરણ પ્રકૃતિનું છે ।।૫૨।।

હિરણ્યમય અંડકોશ જળમાં પડ્યો હતો તેમાંથી મોટા દેવ ભગવાને ઊઠીને એમાં અનેક છિદ્ર કર્યા ।।૫૩।।

પ્રથમ એમાં મુખ થયું તેમાં વાણી થઈ અને અગ્નિ એમાં દેવતા થયા. બે નાસિકા થઈ; તેમાં ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રાણની સાથે રહી ।।૫૪।।

પ્રાણમાંથી વાયુ; પછી બે આંખ થઈ. તેમાં ચક્ષુ નામની ઇન્દ્રિય થઈ. એમાંથી સૂર્યદેવતા પ્રકટ થયા. કાનમાં બે છિદ્ર થયાં. શ્રોત્રેન્દ્રિય, દિશાઓ અને એના દેવતા એ ત્રિપુટી સર્વત્ર થઈ ।।૫૫।।

એ વિરાટ્ પુરુષને ત્વચા ઉત્પન્ન થઈ તેમાં લોમ ઇન્દ્રિય (દાઢી, મૂછ વગેરે લોમના પ્રકારો છે;) એના ઔષધિ દેવતા થયા. પછી શિશ્ન ઇન્દ્રિય દેખાઈ ।।૫૬।।

એમાં વીર્યે પ્રવેશ કર્યો. અપ્ નામની એની દેવતા થઈ. એ થયા પછી ગુદા થઈ તેમાં અપાન વાયુ અને લોકને ભય કરનાર મૃત્યુ એનો દેવ થયો ।।૫૭।।

પછી હાથ એમાંથી નીકળ્યા. તેમાં બળ થયું. એના દેવ ઇન્દ્ર બન્યા. પછી પગ જુદા દેખાયા તેમાં ગતિ નામની ઇન્દ્રિય થઈ. એ ચરણના દેવતા વિષ્ણુ થયા ।।૫૮।।

આ વિરાટ્‌ની નાડીઓ પ્રકટ થઈ તેમાં લોહી થયું. નદીઓ નાડીઓના દેવતા થઈ. પછીથી ઉદર જુદું જોવામાં આવ્યું; ।।૫૯।।

તેમાં ક્ષુધા અને તૃષા થયાં. સમુદ્ર એ ઉદરની દેવતા થયા. હવે આ વિરાટ ભગવાન્‌ને હૃદય ભિન્ન થયું; હૃદયથી મન થયું. ચન્દ્રમા એ મનના દેવતા થયા. પછી હૃદયથી જ બુદ્ધિ અને ત્યાર પછી એના અભિમાની દેવતા બ્રહ્મા થયા. એ પછી અહંકાર થયો. તેના અભિમાની દેવતા રુદ્ર થયા. પછી ચિત્ત થયું. જીવ તેનો દેવતા છે.

આ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચાર ઈન્દ્રિયનું ગોલક એક જ હૃદય સમજવું. એના આધિદેવો ચાર જુદા સમજવા ।।૬૦-૬૧।।

આટલા દેવો તે-તે ગોલકથી ઊભા થયા. પરન્તુ એ બધા આ વિરાટ્ દેહને ઉઠાડવામાં સમર્થ થયા નહિ ત્યારે એ દેવતાઓ પોતપોતાના ગોલકના એ દેહને ઉઠાડવામાટે તે-તે છિદ્રોમાં પુનઃ પ્રવિષ્ટ થયા ।।૬૨।।

અગ્નિદેવ વાગિન્દ્રિય સાથે મુખમાં પ્રવેશ્યા તેનાથી વિરાટ્ ઊઠ્યા નહિ. વાયુ ઘ્રાણની સાથે નાસિકામાં પ્રવિષ્ટ થયો તો પણ વિરાટ્ ઊભા થયા નહિ. સૂર્ય ચક્ષુની સાથે આંખમાં દાખલ થયા તો પણ એ વિરાટ્ ઊભા ન થયા. દિશાઓ શ્રોત્રની સાથે કાનમાં દાખલ થતાં પણ વિરાટ્ એમના એમ જ રહ્યા. ત્વચામાં રોમની સાથે ઔષધિઓ દાખલ થઈ તો પણ વિરાટ્માં કાંઈ ક્રિયા ન થઈ. જળે વીર્યની સાથે લિંગમાં પ્રવેશ કરતાં પણ વિરાટ્નું ઉત્થાન થયું નહિ. મૃત્યુ અપાનને સાથે લઈ ગુદામાં દાખલ થતાં પણ વિરાટ્ એમના એમ જ રહ્યા. ઈન્દ્ર બળની સાથે હાથમાં, વિષ્ણુ ગતિની સાથે ચરણમાં, નદીઓ લોહી સાથે નાડીઓમાં દાખલ થતાં પણ વિરાટ્ જાગ્રત ન થયા. ક્ષુધા, તૃષા સાથે સિન્ધુ પેટમાં પ્રવિષ્ટ થતાં પણ વિરાટ્ જાગ્યા નહિ; મનની સાથે ચન્દ્ર હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ થયા. બુદ્ધિ સાથે બ્રહ્મા, અભિમાન સાથે રુદ્ર હૃદયમાં દાખલ થયા તો પણ વિરાટ્ જાગ્રત થયા નહિ. પરન્તુ જ્યારે ચિત્તની સાથે જીવ હૃદયમાં દાખલ થયો ત્યારે વિરાટ્ પુરુષ જળમાંથી બેઠા થયાં ।।૬૩-૭૦।।

પુરુષ સારી પેઠે ઊંઘતો હોય ત્યારે એનાં પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ જાગ્રત હોય છતાં એ એને ઉઠાડવામાં સમર્થ થતાં નથી પણ જ્યારે જીવ ચિત્પ્રદેશમાંથી બહાર આવે છે ત્યારે જ પુરુષ જાગ્રત થાય છે. તેમ વિરાટ્ પુરુષને પણ હૃદય, ઈન્દ્રિયો વગેરે હોવા છતાં જીવે પ્રવેશ ન કર્યો ત્યાં સુધી એ જળમાંથી ઊઠવાને સમર્થ ન થયા ।।૭૧।।

તમસ્મિન્ પ્રત્યગાત્માનં ધિયા યોગપ્રવૃત્તયા ।।
ભક્ત્યા વિરક્ત્યા જ્ઞાનેન વિવિચ્યાત્મનિ ચિન્તયેત્ ।।૭૨।।

દેહમાં રહેલા જીવને એ અન્દર રહેલો હોવાથી બહારની ઈન્દ્રિયો જોઈ ન શકે માટે જીવમાં પ્રવૃત્ત થતી યોગથી પરિપક્વ થતી બુદ્ધિવડે ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનની સહાયતાથી પુરુષ આત્માનું ચિન્તન કરે અને બીજા કોઈ માયિક પદાર્થને ન દેખે તો

એને આગળ ચાલતાં બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થાય ।।૭૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ તૃતીયસ્કન્ધમાં (આઠમા ગુણાતીતમુક્તિ પ્રકરણનો પહેલો) ''કપિલમુનિ માતાને સાંખ્યતત્ત્વો ઉપદેશે છે'' નામનો છવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!

ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે

અધ્યાય ૨૭

પુરુષનું સ્વરૂપ તથા એને જાણવાના ઉપાય

વિશેષ : પૂર્વ અધ્યાયમાં તત્ત્વોની સંખ્યાના વિવેચન ઉપરથી પુરુષ બીજા પદાર્થોથી જુદો છે એમ સાબિત થાય છે. આવી રીતે આત્માનું જુદાપણું સિદ્ધ થાય છે આ અધ્યાયમાં આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે એમ કહેવાય છે. એ બ્રહ્મનું ચિન્તન શી રીતે કરવું એ દર્શાવવા એનું સ્વરૂપ તથા એને જાણવાનાં સાધન કહે છે. ખોટું જ્ઞાન મટાડવા માટે અહીં તર્કનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

પ્રકૃતિસ્થોઽપિ પુરુષો નાઽજ્યતે પ્રાકૃતૈર્ગુણૈઃ ।।
અવિકારાદ્ અકર્તૃત્વાન્ નિર્ગુણત્ત્વાજ્ જલાર્કવત્ ।।૧।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : પુરુષ (આત્મા) પ્રકૃતિની સાથે રહે છે છતાં પ્રાકૃત ગુણોથી એ લેપાતો નથી. પુરુષ વિકાર, કર્તા પણાના અભિમાન તથા સત્ત્વાદિ ગુણથી રહિત છે. જળમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલો સૂર્ય જળના કમ્પાદિકને સ્વીકારતો નથી ।।૧।।

એ જ પુરુષ પ્રકૃતિના ગુણમાં મોહિત થાય છે. તેમ થતાં એને અહંકાર થાય છે. અહંકારથી એ મૂઢ બને છે તેથી ''હું કરું છું''એમ અભિમાન કરે છે ।।૨।।

એ કારણથી પરાધીન થતાં એ સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મના ફળમાં એને તૃપ્તિ થતી નથી અને એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં કર્મના દોષોને લીધે સારા, નઠારા, મિશ્ર એવા દેવ, પશુ અને મનુષ્યના દેહને ધારણ કરે છે ।।૩।।

જેમ વિષયનું ધ્યાન કરનારા પુરુષને વસ્તુ વિના પણ અનર્થ થાય છે તેમ

વિષયનું ધ્યાન કરવાથી પદાર્થ ન હોય છતાં એનો સંસાર નિવૃત્ત થતો નથી ।।૪।।

દુષ્ટોના માર્ગમાં અનાદિ કાળથી ચિત્ત આસક્ત હોવાથી એ એમાંથી એકદમ નીકળી શકતું નથી; છતાં ધીમે-ધીમે વૈરાગ્યદ્વારા ચિત્તને સંસારથી છૂટું કરવા અને સ્નેહ,દ્વારા ચિત્તને ભગવદ્વશ કરવા એણે અવશ્ય કર્તવ્ય કરવાં ।।૫।।

શ્રદ્ધાવાળો થઈ યમનિયમાદિ યોગનાં સાધનોવડે અભ્યાસ કરવો, વળી એણે મારામાં ભાવ રાખવો, સત્ય બોલવું અને મારી કથાનું શ્રવણ કરવું ।।૬।।

પ્રાણી માત્રમાં સમાન દષ્ટિ રાખવી, સર્વ સાથે નિર્વેર ભાવ રાખવો, કોઈનો વિશેષ સંગ ન કરવો, અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું, વૃથાલાપ (નકામી વાતચીત) છોડી મૌનનું અવલમ્બન કરવું, દઢ નિષ્ઠાવાળા થઈ સ્વધર્મવડે જે કાંઈ ભગવદિચ્છાથી આવી મળે તેમાં સન્તોષ માનવો, મિતાહાર કરવો, મનનપૂર્વક એકાન્તમાં રહેવું, પરમ શાન્તિનું સેવન કરવું, સર્વત્ર મિત્રતા રાખવીઃબધા ઉપર દયા રાખવી અને અન્તઃકરણને વશ કરવું. આવો પુરુષ આત્માને જોઈ શકે છે ।।૭-૮।।

સન્તતિ સાથે દેહમાં દુષ્ટ આસક્તિ રાખવી નહિ. તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય એવા પ્રકૃતિ તથા પુરુષના જ્ઞાનવડે બુદ્ધિની અવસ્થા છોડી દેવી અને આત્મા સિવાયના દર્શનને દૂર કરવું. જેમ સૂર્યવડે સૂર્યને જોવામાં આવે તેમ મનથી જ આત્માને પ્રાપ્ત કરી આત્માવડે આત્માને જોવો. (માણસને બીજી વસ્તુમાં પ્રકાશની જરૂર પડે છે પણ સૂર્ય જોવામાં સૂર્યવડે જ સૂર્ય દેખાય તેમ આ આત્માનું સમજવું) ।।૯-૧૦।।

આવી રીતે મનમાં ભાવના કરતાં જ્યારે આ સંઘાત (દેહ) અસત્ દેખાય છે ત્યારે આત્માનું દર્શન થાય છે. આ આત્મા જે મૂળ આત્માનો બન્ધુ છે તે અસત્ દેહનો જોનાર થાય છે. દેહ અને જીવ સાથે જોડાયેલા છે, છતાં એ જુદા નથી એક જ છે એવું એને જોવામાં આવે છે ।।૧૧।।

જલમાં પડેલા (સૂર્યનું) પ્રતિબિમ્બનો સ્થળમાં આભાસ જોવામાં આવે ત્યારે બહાર સૂર્ય છે એમ જ્ઞાન થાય છે તેમ આત્મામાં દેખાતા આભાસવડે મુખ્ય આત્માનો અનુભવ થાયછે ।।૧૨।।

એવી રીતે મહાભૂતો, ઈન્દ્રિયો અને મનમાં પડેલા પોતાના આભાસોથી વૈકારિક વગેરે ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર જણાય છે અને આ સત્ના આભાસથી સત્ય(આત્મા)નું જ્ઞાન થાયછે ।।૧૩।।

પંચભૂતો, તન્માત્રાઓ, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે અહીં નિદ્રામાં લીન થાય છે

ત્યારે ત્યાં અસતમાં નિદ્રારહિત થઈ જે અહંકારને પણ છોડી દે છે તે જ આત્મા એમ સમજવું ।।૧૪।।

દ્રવ્યાભિમાની પુરુષ ધનનો નાશ થતાં પોતાને ખલાસ થઈ ગયેલો માને છે તેમ દેહનો અભિમાની પુરુષ દેહનો નાશ થતાં પોતાનો નાશ થયેલો માને છે. આત્મા નષ્ટ થતો નથી છતાં અહંકાર નાશ થતાં આત્માનો નાશ થયો એમ માને છે. (સ્વપ્નમાં પોતાનું માથું કપાયું એમ એ જુએ છે એ જો આત્મા એને જોનાર ન હોય તો માથું કપાયું એ કોણ જોઈ શકે? નિદ્રામાં આત્મા નિરહંકારાવસ્થામાં હોય છે) ।।૧૫।।

ઉપર પ્રમાણે આત્માનો વિચાર કરતાં આત્મજ્ઞાન થાય છે. સુષુપ્તિમાં સૂતેલો માણસ જાગ્રત થઈ ''હું બહુ સૂતો'' એમ જાણે એ જ આત્માનો અનુગ્રહ કહેવાય એ પ્રનાડીથી અહંકાર જતાં પુરુષને આત્માનું જ્ઞાન થાય છે ।।૧૬।।

દેવહૂતિએ કહ્યું : હે પ્રભો! પુરુષને પ્રકૃતિ ક્યારેય પણ છોડતી નથી. એને એક બીજાનો આશ્રય છે. વળી એ બન્ને નિત્ય છે ।।૧૭।।

જેમ ગન્ધ અને પૃથ્વી એક બીજાથી જુદાં પડી શકતાં નથી, જલને રસથી વિયોગ સમ્ભવતો નથી તેવો જ બુદ્ધિ અને પુરુષનો સમ્બન્ધ છે ।।૧૮।।

પુરુષમાં કર્તાપણું નથી છતાં જેના આશ્રયથી કર્તાપણાનો આરોપ તથા કર્મનો બન્ધ પુરુષને થાય છે તે પ્રકૃતિના ગુણ વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી એ પુરુષની મુક્તિ કેમ સમ્ભવે? ।।૧૯।।

તત્ત્વનો વિચાર કરતાં કદાચ મોટો ભય ટળી જાય તો પણ એ ભયનું નિમિત્ત પ્રકૃતિ કે પ્રકૃતિના ગુણ તો હોવાના. તેથી પાછો ભય થવાનો સમ્ભવ છે ।।૨૦।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : જેમ અગ્નિને વધારનાર અરણિ બળી જતાં અગ્નિ શાન્ત થઈ જાય તેમ ફલના અનુસન્ધાન રહિત સ્વધર્મના આચરણથી આદરપૂર્વક નિરન્તર શ્રવણ વગેરેથી પૂર્ણતા પામેલી મારા પ્રત્યે તીવ્ર ભક્તિથી અને તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર જ્ઞાનથી, ધારદાર વૈરાગ્યથી તપ સહિત યોગસાધન તેમજ આત્મસમાધિ થી ચિત્તની એકાગ્રતા સિદ્ધ થાય ત્યારે પ્રકૃતિ બળતી-બળતી અન્તે શાન્ત થઈ જાય છે, અર્થાત્ પુરુષ પ્રકૃતિથી જુદો થઈ જાય છે ।।૨૧-૨૩।।

વળી નિત્ય દોષ દેખાવાથી, ભોગવીને છોડી દીધેલી એ પ્રકૃતિ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત અને સ્વતન્ત્ર (બન્ધનમુક્ત) થયેલ એ પુરુષનું કંઈ પણ બગાડી શકતી નથી. પ્રકૃતિ પોતાના દાસ બનેલાને પીડે છે પણ વશ રાખનાર (ઈશ્વર) ને નહિ ।।૨૪।।

જેમ નિદ્રિત પુરુષને સ્વપ્ન અનેક અનર્થનો અનુભવ કરાવે છે તેમ જાગતા પુરુષને સ્વપ્નનો ભય થતો નથી. સ્વપ્નનો સિંહ એના દેહનો નાશક થતો નથી, છતાં સ્વપ્ન ટળી ન જાય ત્યાં સુધી એ ભય મટતો નથી તેમ આત્મામાં રમનાર તથા મારામાં મનને લગાડનાર પ્રકૃતિના સ્વરૂપને જાણતો હોવાથી પ્રકૃતિ એને કાંઈ પણ કરવાને સમર્થ થતી નથી ।।૨૫-૨૬।।

એવી રીતે બહુ જન્મવાળો કાળે કરીને આત્મજ્ઞાનમાં પ્રીતિવાળો થાય છે ત્યારે મનન દ્વારા વૈરાગ્ય થતાં બ્રહ્મલોક સુધીના બધા ભોગોમાં સર્વત્ર ઉદાસીન થઈ જાય છે ।।૨૭।।

જ્યારે મારો ભક્ત પુરુષાર્થને જાણે છે ત્યારે મારા આશ્રયથી મારી કૃપાવડે સહેલાઈથી આ (દેહ) માં પરમ કલ્યાણરૂપ પોતાનું સ્થાન કૈવલ્ય નામનું મારું ધામ પ્રાપ્ત કરે છે ।।૨૮।।

ત્યાં ધીર થઈ પોતાની દૃષ્ટિથી સર્વ સંશયોનો નાશ કરે છે. અને પછી લિંગ દેહનો નાશ થતાં એક માત્ર મને જ આશ્રિત પોતાના સ્વરૂપભૂત કૈવલ્ય નામના મંગલમય પદને સહજમાં જ પ્રાપ્ત કરી લે છે, જ્યાં પહોંચીને યોગી ફરીથી પાછો આવતો જ નથી. મારો ભક્ત પણ એ સ્થાનને મેળવે છે ।।૨૯।।

યદા ન યોગોપચિતાસુ ચેતો માયાસુ સિદ્ધસ્ય વિષજ્જતેંગ ।।
અનન્યહેતુષ્વથ મે ગતિઃ સ્યાદાત્યન્તિકી યત્ર ન મૃત્યુહાસઃ ।।૩૦।।

જો એવા સિદ્ધ થયેલા યોગીનું ચિત્ત માયામયી અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓમાં જેને પ્રાપ્ત કરવામાટે યોગ સિવાય બીજું કોઈ સાધન જ નથી, ચોંટતું નથી તો હે માતાજી! એવો યોગી આત્યન્તિક મુક્તિરૂપ ગતિને પામે છે; એને જોઈ મૃત્યુ હસતું નથી ।।૩૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (ગુણાતીતમુક્તિ નામના આઠમા
પ્રકરણનો બીજો જ્ઞાનાધ્યાય) ''પુરુષનું સ્વરૂપ તથા
એને જાણવાના ઉપાય'' નામનો
સત્તાવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

નવમું સગુણમુક્તિ પ્રકરણ
અધ્યાય ૨૮
ભગવદ્ધ્યાનરૂપ યોગ તથા એનાં સાધન

વિશેષ : ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવડે ચિત્ત ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધમાં આવે તો એ શુદ્ધ ચિત્ત કહેવાય. એવું ચિત્ત પુરુષના ફળને સિદ્ધ કરાવી આપે. ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય તેમ યોગથી પણ ચિત્ત શુદ્ધ થાય તેથી આ અધ્યાયમાં યોગનું નિરૂપણ છે. આમાં સર્વ સાધન સહિત ભગવદ્ ધ્યાનરૂપ યોગ કહેવામાં આવ્યો છે. જે વસ્તુમાં ભગવદાવેશ જણાય તે વસ્તુ પ્રમાણરૂપ જાણવી. પ્રમેય, સાધન અને એ જ વસ્તુ ફળરૂપ પણ સમજવી. જેમ વેદ ભગવદાવેશથી શુદ્ધ છે પણ યોગમાં ભગવદાવેશ થાય છે તો એનો સાધક યોગથી પણ શુદ્ધ થાય છે; તેથી ભગવાન્ સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થ સ્વતઃ શુદ્ધ નથી. ભગવાન્‌થી જ સર્વની શુદ્ધિ થાય છે એટલે ભગવાન્ સિવાયના સર્વ પરતઃ શુદ્ધ, માત્ર ભગવાન્ જ સ્વતઃ શુદ્ધ છે.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

યોગસ્ય લક્ષણં વક્ષ્યે સબીજસ્ય નૃપાત્મજે ।।
મનો યેનૈવ વિધિના પ્રસન્નં યાતિ સત્પથમ્ ।।૧।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : હે રાજકુમારી! હું તને સબીજ (ધ્યેય સ્વરૂપના આલમ્બન યુક્ત) યોગનું લક્ષણ કહીશ. તેના આચરવાથી મન પ્રસન્ન થઈ સન્માર્ગમાં ગતિ કરે છે ।।૧।।

શક્તિ પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કરવું, વિધર્મથી દૂર રહેવું, દૈવથી જે મળી જાય તેટલાથી સન્તુષ્ટ રહેવું અને આત્મજ્ઞાનીનાં ચરણની સેવા કરવી અર્થાત્ તેમનું દાસ્ય કરવું ।।૨।।

વિષયવાસનાને ભભકાવનાર કર્મોથી દૂર રહેવું, મોક્ષ ધર્મોમાં પ્રીતિ કરવી, સદા પવિત્ર અને થોડું ભોજન કરવું, જ્યાં કોઈ જાતનો ઉપદ્રવ સમ્ભવિત ન હોય અને એકાન્ત હોય તેવા સ્થળમાં નિવાસ કરવો ।।૩।।

હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, જેટલી જરૂર હોય તેટલી વસ્તુ પાસે રાખવી, અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્ય પાળવું, તપ કરવું પવિત્રતા અને બહારની તથા અન્દરની શુદ્ધિ રાખવી, વેદાદિનો અભ્યાસ નિયમસર કરવો, ભગવાન્‌ની સેવા કરવી ।।૪।।

મૌન રાખવું, સદા આસન જીતવું, સ્થિરતા રાખવી, ધીમે-ધીમે પ્રાણને જીતવો, ઈન્દ્રિયોના વિષયો તરફ જતી મનની વૃત્તિઓને આત્મામાં પાછી ખેંચવી, મૂલાધાર વગેરે સ્થાનોમાં પ્રાણને એક જ જગ્યાએ મનની સાથે સ્થિર કરવો, ભગવાનની લીલાનું ધ્યાન કરવું, સર્વ પરિસ્થિતિમાં અવ્યગ્રતા કેળવવી ।।૫-૬।।

ઉપર કહ્યા તે તથા તે વિના બીજા ઉપાયોવડે, ખરાબ માર્ગે જતા મનને બુદ્ધિવડે રોકવું અને આળસ છોડીને ધીમે-ધીમે પ્રાણનો સંયમ કરવો ।।૭।।

આસનને જીતી પવિત્રસ્થાનમાં આસન બિછાવી એ ઉપર 'સ્વસ્તિક' નામના આસનથી બેસવું અને શરીરને દુઃખ ન થાય તેમ બેસીને યોગનો અભ્યાસ કરવો ।।૮।।

પૂરક, કુમ્ભક અને રેચકથી અથવા ઉલટા ક્રમથી પ્રાણના માર્ગને શુદ્ધ કરવો. ચિત્તની ચંચળતા ઓછી થાય અને એ સ્થિર થાય એનેમાટે શાસ્ત્રમાં કહેલા માર્ગે ચિત્તશુદ્ધિ કરવી. (પ્રાણાયામથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે માટે મનમાં આવે તેવા ઉપાય ન કરવા. સ્વેચ્છાચાર અશુદ્ધિ પોષક છે) ।।૯।।

યોગી પ્રાણને જીતે છે ત્યારે ચિત્ત રજોગુણરહિત થાય છે. જેમ વાયુ અને અગ્નિવડે તપાવેલ લોઢું પોતાનો મળ છોડી દે છે તેમ પ્રાણાયામથી મનના મેલ છૂટે છે ।।૧૦।।

પ્રાણાયામ દોષોને દૂર કરવા. ભગવત્સ્વરૂપના ચિન્તનથી મહાપાતકોને વાસનાસહિત દૂર કરવાં. ઈન્દ્રિયોના સંસર્ગથી થતા દોષોને પ્રત્યાહારથી બાળી શકાય છે અને ભગવદ્ધ્યાનવડે સંસારને આપનાર નાસ્તિકતા તથા અજ્ઞાનાદિ દોષ ભસ્મ કરવા. સંસારદશામાં બ્રાહ્મણાદિ શરીરને આપનાર કર્મો પણ ભગવદ્ ધ્યાનથી ભસ્મ થાય છે ।।૧૧।।

જ્યારે મન રજોગુણ-રહિત થાય, યોગવડે બરાબર સ્થિર થાય ત્યારે પોતાની નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી હૃદયમાં ભગવાન્‌ના ધામની ભાવના કરવી ।।૧૨।।

પ્રસન્ન વદનકમળવાળા, કમળના ગર્ભ સરખાં લાલ નેત્રવાળા, શ્યામ કમળના પત્ર જેવા શ્યામ, શંખ, ચક્ર ગદાને ધરનાર, કમળના પરાગ સરખું રેશમી પીતામ્બર ધરનાર, વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, શોભતા કૌસ્તુભયુક્ત કણ્ઠવાળા, મદોન્મત્ત ભ્રમરપંક્તિવાળા, વનમાળા ધારણ કરનાર, અમૂલ્ય હાર, કડાં, કિરીટ,

બાજુબન્ધ અને નૂપુરને ધરનાર, કંદોરાથી શોભતા નિતમ્બવાળા, હૃદયકમળરૂપ આસન ઉપર બિરાજનાર, ઉત્તમોત્તમ દર્શન કરવા યોગ્ય, શાન્ત, મન અને નેત્રને ઉલ્લાસ કરનાર, સુન્દર દેખાવવાળા, નિરન્તર સર્વ લોકને નમન કરવા યોગ્ય, કિશોર વયને અંગીકાર કરનાર, સેવક ઉપર અનુગ્રહ કરવામાં આતુર, કીર્તન કરવા લાયક પવિત્ર યશવાળા, યશસ્વીઓના પણ યશને વધારનાર એટલે પવિત્ર કીર્તિવાળા ભક્તોને પોતાની બરોબર કરી આપનાર તથા એનો યશ સ્વસમાન કરી આપનાર, દેવનું બધાં અંગો સાથે ધ્યાનમાંથી ચલિત ન થાય ત્યાં સુધી મનવડે ધ્યાન ધરવું ।।૧૩-૧૮।।

ચિત્તમાં શુદ્ધ ભાવ રાખી ઉભેલા, ચાલતા, બેઠેલા અને પોઢેલા અને પોતાના અન્તઃકરણમાં બિરાજતા પ્રભુનું ધ્યાન કરે. ભગવાન્‌ની લીલા પણ ભગવાન્‌ની જેમ દર્શન કરવા યોગ્ય છે તેનું શુદ્ધચિત્ત વડે ધ્યાન કરવું ।।૧૯।।

એમ કરતાં ભગવાન્‌ના સમ્પૂર્ણ સ્વરૂપમાં ચિત્ત સ્થિર થાય ત્યારે મનન કરતો સાધક ભગવાન્‌ના એકેક અંગમાં મનને યોજે ।।૨૦।।

વજ્ર, અંકુશ, ધ્વજ, કમળ વગેરે ચિહ્નોથી સમૃદ્ધિવાળું તથા ઊંચા લાલ નખોની પંક્તિની કાન્તિવડે મહાન પુરુષોના હૃદયના અન્ધકારને દૂર કરનાર, ભગવાન્‌ના ચરણકમળનું સારી રીતે ચિન્તન કરવું ।।૨૧।।

જેમને ધોવાથી નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીગંગાજી પ્રકટ થયાં હતાં, જેનાં પવિત્ર જળને મસ્તક ઉપર ધારણ કરીને સ્વયં કલ્યાણરૂપ શ્રીમહાદેવજી વધારે કલ્યાણમય થઈ ગયા. એ પોતાના ધ્યાન કરનારના પાપરૂપ પર્વત ઉપર છોડેલા ઈન્દ્રના વજ્રસમાન છે. ભગવાન્‌ના આ ચરણકમલોનું દીર્ઘકાલ સુધી ચિન્તન કરે ।।૨૨।।

સમર્થ ભવરહિત વિધાતાના બે ઢીંચણો જેમનું કમલ જેવાં નેત્રોવાળી, દેવોએ વન્દન કરેલી, સર્વ (જગત્) ની માતા લક્ષ્મીજીએ (પોતાની) જાંઘ ઉપર પધરાવી કરપલ્લવોની કાન્તિથી લાલન કરેલું તેમનું હૃદયમાં ચિતન્ત કરવું ।।૨૩।।

ગરુડની બે ભુજાઓ ઉપર શોભતા, પ્રકાશના નિધિરૂપ, અળસીના પુષ્પના જેવી કાન્તિવાળી બે સાથળોનું (અને) ઘણાં લટકતાં ઉત્તમ પીતામ્બર ઉપર રહેલા સુવર્ણના કંદોરાની ઘૂઘરીઓથી આલિંગિત નિતમ્બબિમ્બનું ધ્યાન કરવું ।।૨૪।।

જીવનરૂપ કમલની કળીનાં ગુપ્ત સ્થાન રૂપ ઉદરમાં રહેલ નાભિરૂપ ધરો, જેમાં બ્રહ્મા, (તેમની) બુદ્ધિ અને સર્વ લોકરૂપ કમલ હતાં તેનું, (અને) આમના

મરકતમણિ અને ચિન્તામણિરૂપ બે સ્વચ્છ હારના કિરણોથી ગૌર સ્તનોનું ધ્યાન કરવું ।।૨૫।।

ઉત્તમ (ભગવાન્) ના વક્ષઃસ્થલનું ધ્યાન કરવું, જે આ લોકના સર્વપુરુષાર્થરૂપ લક્ષ્મીનું નિવાસ છે અને પુરુષોનાં મન અને નેત્રોને આનન્દ કરાવનારું છે; અને સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરેલ કણ્ઠનું ધ્યાન કરવું જે કૌસ્તુભમણિને સુશોભિત કરવા જ તેને પોતે ધારણ કરે છે ।।૨૬।।

અને મન્દરપર્વતના ધમકારથી જે બાહુ ઉપરનાં કડાંઓ ચકચકિત થયેલાં અને જે સમસ્ત લોકપાલોના આશ્રયરૂપ છે તે બાહુઓનું; તેમજ અસહ્ય તેજવાળાં અને હજાર આરાવાળાં સુદર્શનચક્રનું અને કરકમલમાં વિરાજમાન રાજહંસ સમાન શંખનું ધ્યાન કરવું ।।૨૭।।

શત્રુઓના લોહીના કીચથી ખરડાયેલી ભગવાન્‌ની વહાલી કૌમોદકી ગદાનું એ સ્મરણ કરે, ગુઞ્જારવ કરતા ભમરાઓની પક્તિવાળી ભગવાનની માળાનું ધ્યાન ધરે, મનોહર વ્રતવાળા-**મધુવ્રત** વેદો છે. તેઓ ભગવાન્‌નું જ્ઞાન કરાવે છે. તેમની વાણી ભગવાન્‌ની કીર્તિ પ્રકટ કરે છે. આ પ્રભુના કણ્ઠમાં રહેલા જીવમાત્રના તત્ત્વરૂપ કૌસ્તુભમણિનું ધ્યાન ધરે ।।૨૮।।

સેવકો ઉપર અનુકમ્પા કરવાના વિચારથી ભગવાને અહીં અવતાર ધારણ કરેલ છે. મકરાકૃતિ કુંડલોની ઝલકવડે જેના શુદ્ધ ગાલ પ્રકાશિત થયા હોય અને જેની નાસિકા ઉદાર હોય તેવા, ભગવાનના વદનારવિન્દનું ધ્યાન કરે ।।૨૯।।

લક્ષ્મીના, સ્થાનરૂપ, ભમરાઓ તથા લક્ષ્મી જેમની સેવામાં રહ્યાં છે તેવાં વાંકડિયા વાળના સમૂહયુક્ત, મત્સ્યની શોભાને તુચ્છ કરનાર કમળરૂપ નેત્રો જેમને છે તેવા, મનોમય (સાવધાનતાથી વિલાસ કરતી ભ્રમરોવાળા) વદનનું ધ્યાન કરવું ।।૩૦।।

કૃપા કરીને અત્યન્ત ભયંકર ત્રણ તાપને શાન્ત કરવાને જે નેત્રદ્વારા પ્રકટ થાય છે, સ્નેહયુક્ત હાસ્ય કરતા અત્યન્ત કૃપાને પ્રકટ કરતા, ભગવાનના કૃપાકટાક્ષનું ચિરન્તન ભાવનાવડે હૃદયરૂપી ગુહામાં ચિન્તન કરવું ।।૩૧।।

નમન કરનાર લોકના તીવ્ર શોકના આંસુના સમુદ્રને સૂકવતા ઘણા ઉદાર, મુનિજન ઉપર ઉપકાર કરવા, કામદેવને મોહ કરવા માયાવડે જેણે પોતાનું ભ્રૂકુટીમંડળ ઉત્પન્ન કર્યું છે તેવા ભગવાન્‌ના હાસ્યનું ભ્રૂકુટી મંડળનું ધ્યાન

કરવું ।।૩૨।।

આપણા શરીરની અન્દર દર્શન આપતા, ધ્યાનના આધારરૂપ અને અધર ઓષ્ટની ઘણી કાન્તિથી લાલ દેખાતા ઉત્તમદન્તપંક્તિવાળા ભગવાનના ખડખડાટ હાસ્યનું ધ્યાન કરવું. એમાં અત્યન્ત સ્નેહવાળી ભક્તિથી પોતાના મનને રોકે અને બીજું કાંઈ ન જુએ કે ન વિચારે ।।૩૩।।

એ પ્રકારે ભગવાન્ હરિમાં ભાવ પ્રાપ્ત કરવો. પછી ભક્તિથી હૃદયને પિગાળતો તથા આનન્દથી રોમાંચયુક્ત થતો, ઉત્કણ્ઠાથી ઊભરાઈ આવતાં નેત્રના જળથી દુઃખી થતા સાધકે ધીરે-ધીરે ચિત્તવડે ભગવાન્‌ને પકડવાનું પણ છોડી દેવું (બડિશ=માછલાને પકડવાના કાંટાની પેઠે ભગવાન્‌ને પકડતાં શ્રમ થાય તો એને પણ છોડી દે) ।।૩૪।।

જ્યારે એવી રીતે મન પોતાના આશ્રય અને વિષય ધ્યાનમાં કલ્પિત ભગવાન્‌ની મૂર્તિને છોડી દે ત્યારે ગુણપ્રવાહથી વિરક્ત થઈ; જેમ દીપકની જ્વાલા તેલ ખલાસ થતાં, અથવા અગ્નિ લાકડાં ખલાસ થતાં, ઓલવાઈ જાય તેમ એ પુરુષ શાંત થઈ જાય ।।૩૫।।

જેણે મનની છેલ્લી ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી છે. તેવો એ પુરુષ સુખ-દુઃખથી પર પોતાના મહિમારૂપ અપવર્ગ (મોક્ષ) માં દઢ રહે છે. જ્યાં સુધી ચિત્તનું કર્તાપણું હતું ત્યાં સુધી જ, સુખ-દુઃખના કારણરૂપ હતું, હવે એ કર્તાપણું આત્મામાં આવતાં એ પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત થતાં કૃતકૃત્ય થાય છે ।।૩૬।।

સ્વરૂપ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાથી એ સિદ્ધ પુરુષને એનો દેહ ઊભો છે કે બેઠો છે એનું પણ ભાન એને નથી હોતું. જેમ મદિરાથી ગાંડો બનેલો માણસ શરીર ઉપર વસ્ત્ર છે કે ખસી ગયું છે એ જાણતો નથી તેમ દૈવથી એ દેહ આવે કે જાય એની એને ખબર પડતી નથી ।।૩૭।।

ખરેખર, દૈવને વશ એવો દેહ પણ જ્યાં સુધી પોતાનું આરમ્ભક કર્મ હોય ત્યાં સુધી જ જીવિત રહે છે. જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગેલો સ્વપ્નની વાતને ગણતો નથી તેમ સમાધિમાં સ્થિર થવાથી પ્રપંચ સહિત એ દેહનો સાધક આદર કરતો નથી।।૩૮।।

જે પ્રમાણે અત્યન્ત સ્નેહને કારણ પુત્ર અને ધનાદિમાં પણ સાધારણ જીવોને આત્મબુદ્ધિ રહે છે પણ થોડો વિચાર કરવાથી જ તે આત્માથી અલગ દેખાવા લાગે છે એ જ પ્રમાણે જેને એ પોતાનો આત્મા માની બેઠો છે એ દેહાદિથી પણ એનો સાક્ષી

પુરુષ અલગ જ છે ।।૩૯।।

જેમ પોતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ બળતું કાષ્ઠ તણખા અને ધૂમાડો જો કે અગ્નિ તરીકે મનાયેલ હોવા છતાં તે તેમજ બળતા કાષ્ઠથી અગ્નિ જુદો છે તેમ દ્રષ્ટા આત્મા મહાભૂતોથી, ઈન્દ્રિયોથી, અન્તઃકરણથી અને લિંગ શરીર તરીકે ઓળખાતા પ્રધાનથી જુદો છે. તે 'બ્રહ્મ' કહેવાતો ભગવાન્‌ની પ્રકૃતિવાળો છે (તત્ત્વોની પ્રકૃતિવાળો નહિ) ।।૪૦-૪૧।।

સર્વ ભૂતોમાં આત્માને જોવો અને આત્મામાં સર્વ ભૂતોને જોવાં. ભૂતોમાં પણ અનન્ય ભાવવડે આત્માનું દર્શન કરવું. અગ્નિ એક છે, છતાં પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન કાષ્ઠમાં અનેક રૂપે દેખાય છે તેમ કારણોની વિષમતાથી પ્રકૃતિમાં આત્મા પણ ભિન્ન-ભિન્ન દેખાય છે ।।૪૨-૪૩।।

તસ્માદિમાં સ્વાં પ્રકૃતિં દૈવીં સદસદાત્મિકામ્ ।।
દુર્વિભાવ્યાં પરાભાવ્ય સ્વરૂપેણાઽવતિષ્ઠતે ।।૪૪।।

માટે કાર્ય કારણરૂપ આ પ્રકૃતિ ભગવાનના સમ્બન્ધવાળી છતાં એમની કૃપા વગર દુઃખે કરીને પણ ન કહી શકાય તેવી છે. કાર્યકારણરૂપ પ્રકૃતિનો પરાભવ કરી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવી. (પ્રકૃતિ અને એના વિકારનો વિલય થતાં સ્વ-સ્વરૂપાવસ્થાન એ જ સાંખ્યનો મોક્ષ આ અધ્યાયમાં કહ્યો) ।।૪૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં
(નવમા સગુણમુક્તિ પ્રકરણમાં યોગનિરૂપણે) ''ભગવદ્ધ્યાનરૂપ યોગ તથા એના સાધન'' નામનો ૨૮મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ચિતિં ચ ચિતિકાષ્ઠં ચ પૂયં ચંડાલમેવ ચ,
સ્પૃષ્ટ્વા દેવલકં ચૈવ સવાસા જલમાવિશેદ્

મડદા, તેને બાળવા વપરાયેલ લાકડાં, રુધિર-માંસ, મરેલા પ્રાણિઓની ખાલ કાઢીને વેચનાર તેમજ **ધન કમાવવામાટે દેવસેવા કરનાર ને** અડકી જવાય તો પહેર્યા કપડે સ્નાન કરવું. **(દ્રવ્યશુદ્ધિ)**

દશમું જીવમુક્તિ પ્રકરણ

અધ્યાય ૨૯

શ્રીકપિલદેવજીએ માતાને વૈરાગ્યમાટે બતાવેલું કાળનું સ્વરૂપ

વિશેષ : જ્ઞાન પ્રકરણ એના અંગ સાથે કહેવાયું. હવે પછીના ચાર અધ્યાયમાં **વૈરાગ્યપ્રકરણ** કહેવાય છે. સર્વનો વિભાજક કાળ વૈરાગ્યનું કારણ છે. કાળ ભક્તિનું કારણ બે રીતે થાય છેઃમાહાત્મ્યજ્ઞાનદ્વારા તથા સ્વતઃ તેથી લોકોને શાસ્ત્રના ભેદથી જીવની ગતિઓ અનેક થાય છે. લોકના બે ભેદ છે; આ લોક અને પરલોક. એમાં વૈદિક જે બ્રહ્મ સુધીનો કાળ છે તે પરલોક સમ્બન્ધી છે. એની ગતિ ચાર પ્રકારની છે તેથી ચાર અધ્યાયમાં વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેટલું પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું તે બધું કાળનું સ્પર્શેલું ન હતું. આગળ બધું કાળસાધ્ય છે. માટે આમ કાળનો વિચાર થતાં એ કાળ વૈરાગ્યનું કારણ બને છે. કાળ સર્વત્ર સમાન છે, છતાં એ સ્વતન્ત્ર (પુરુષો) નો શત્રુ છે. જેમ ભગવાને બધાને શિક્ષા કરવા યમને અધિકાર આપ્યો છે તેમ કાળને પણ આપ્યો છે. તેથી કાળવશ લોકોની વાર્તા આ અધ્યાયમાં આવે છે. આ અધ્યાયમાં સાધનસહિત કાળથી થતી ભક્તિ અને માહાત્મ્ય વિસ્તારથી કહેવાય છે. જો સર્ગલીલામાં કાળના માહાત્મ્યની ઉત્પત્તિ ન થાય તો કોઈને વૈરાગ્ય થાય જ નહિ. આ બધાં આધિભૌતિક મહાભૂત છે એમ પણ આથી સમજવાનું છે.

દેવહૂતિ ઉવાચ

લક્ષણં મહદાદીનાં પ્રકૃતેઃ પુરુષસ્ય ચ ।।
સ્વરૂપં લક્ષ્યતેમીષાં યેન તત્પારમાર્થિકમ્ ।।૧।।

દેવહૂતિ બોલ્યા : હે પ્રભો! આપે મહત્તત્ત્વ, પ્રકૃતિ અને પુરુષનાં લક્ષણ તથા સ્વરૂપ કે જેનાથી બધાનું ખરું સ્વરૂપ જાણી શકાય તે કહ્યાં ।।૧।।

એ લક્ષણો અને સ્વરૂપો સાંખ્યમૂલક છે. હવે આપ મને ભક્તિયોગનો માર્ગ વિસ્તારથી કહો ।।૨।।

કે જેનાથી હે ભગવાન્! પુરુષ સર્વ તરફથી આસક્તિ રહિત થાય છે. જીવલોક (ના પ્રાણી) ના જાતજાતના સંસારના માર્ગો મને કહો ।।૩।।

ઈશ્વરરૂપ કાળ (બ્રહ્માદિ) મોટાઓને પણ વશ રાખનાર છે. એના ભયને લીધે લોકો કુશળ કર્મો કરે છે. એ કાળનું સ્વરૂપ કહો ।।૪।।

મિથ્યાભિમાની, નેત્ર વગરનો આન્ધળો, રક્ષણ વગરનો, તમોગુણમાં ઘણા

વખતથી સૂતેલો, કર્મમાં લાગેલી બુદ્ધિવડે થાકી ગયેલો લોકોમાટે યોગરૂપી આપ *સૂર્ય પ્રકટ થયા છો ।।૫।।

વિશેષ : આ શ્લોકમાં લોકને મિથ્યાભિમાનવાળો, આન્ધળો, સૂતેલો અન્ધારામાં અટવાતો કર્મ કરીને થાકેલો, આશ્રય વગરનો કહ્યો. સૂર્ય વગરની રાત હોય ત્યારે લોક એવો થાય છે. યોગરૂપી સૂર્ય ઉદય પામે છે ત્યારે પ્રકાશ કરે છે, આંખને પણ પ્રકાશ આપે છે. અન્ધારાને દૂર કરે છે. આશ્રયરૂપ થાય છે, જલ્દી કૃતાર્થ પણ કરે છે તેથી અષ્ટાંગ યોગરૂપી સૂર્ય સર્વોદ્ધારક છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે; તેથી મૂળમાં **યોગભાસ્કર** એવું વિશેષણ ભગવાન્‌ને આપ્યું છે.

મૈત્રેય બોલ્યા : માતાનું એવું મનોહર વચનનું અભિનન્દન કરી એ મહામુનિ કપિલદેવજી એમના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને દયા કરીને હે કુરુશ્રેષ્ઠ! એમને કહેવા લાગ્યા ।।૬।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે ભામિની! પુરુષના સ્વભાવભેદને લઈને મતભેદને લીધે ભક્તિયોગ અનેક પ્રકારનો છે. સ્વભાવ અને ગુણના ભેદથી પ્રાણીના ભાવમાં પણ ભેદ જણાય છે એને અનુસારે ભક્તિમાર્ગો પણ બહુ છે ।।૭।।

મનમાં કોઈને મારવાનો વિચાર કરવો અને દમ્ભ, કે પારકો ઉત્કર્ષ ન સહન થઈ શકતાં ક્રોધ કરી એનું અનિષ્ટ વિચારી ભક્તિ કરવી તે ભક્તિ તામસી ભક્તિ સમજવી ।।૮।।

અનેક પ્રકારના ભોગનો લાભ વિચારવો અને યશ તથા ઐશ્વર્યનો વિચાર મનમાં રાખી બીજાની અપેક્ષાએ પોતાનો ઉત્કર્ષ વિચારવો અને એવા ભાવથી મૂર્તિમાં પૂજા કરવી એને રાજસ ભક્તિ સમજવી ।।૯।।

કરેલાં દુષ્કૃત્ય નિવારવાની બુદ્ધિથી તથા રોગાદિ થયાં હોય તો એને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી જે કર્મ કરવામાં આવે તે તામસ સાત્ત્વિક ભાવ જાણવો. કર્મ કરવું પણ એનું ફળ પોતે ન લેતાં ભગવાન્‌ને અર્પણ કરવું એ રાજસ સાત્ત્વિક ભાવ છે. આપણો ધર્મ જાણીને કર્મ કરવું એ સાત્ત્વિક ભાવ જાણવો ।।૧૦।।

હું સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયાકાશમાં રહેલો છું. એવા મારા ગુણ સાંભળતાં જ જેમ અનેક પર્વતોને ભેદીને ગંગાનો પ્રવાહ સમૃદ્રની દિશામાં નિરન્તર વહે છે તેમ મનની ગતિ અવિચ્છિન્ન પ્રવાહરૂપે મારામાં વહ્યા કરે તો એ લક્ષણ નિર્ગુણભક્તિયોગનું છે ।।૧૧।।

[1]કોઈપણ ફલની આશા વગરની, [2]અવિરત, નિરોધપૂર્વકની ભક્તિ

પુરુષોત્તમમાં[3] કરવી એ આત્યન્તિક ભક્તિયોગ કહેવાય છે ।।૧૨।।

વિશેષ : ૧. કોઈ બીજા ફળનો વિચાર કરી એ મેળવવામાટે ભગવાન્‌ની ભક્તિ કરવી તે કારણવાળી ભક્તિ કહેવાય. એવા ફળનો જેમાં ઉદ્દેશ ન હોય તે અહૈતુકી ભક્તિ કહેવાય. એ જ ભક્તિ ભગવત્પ્રાપ્તિકા થાય. બીજી તો તે-તે ફળને સિદ્ધ કરનારી હોવાથી ભગવાન્ સુધી પહોંચાડી શકતી નથી.

૨. કોઈ તેને રોકે, લોક વેદ વગેરેનો બાધ આવે તો એને પણ ન ગણતાં એ કર્યા કરે તે અથવા કાળનો કે કર્મનો પણ બાધ આવે તેને પણ ન ગણે તે ભક્તિ. એમાં નિદ્રા, ભોજન વગેરેનું વ્યવધાન ન ગણાય કેમકે એ તો ભક્તિનાં પોષણ કરનારાં છે.

૩. પુરુષોત્તમમાંજ ભક્તિ કરવી; એટલે અંશ, કલા, વિભૂતિ વગેરેમાં સ્નેહ નહિ પણ પુરુષોત્તમમાંજ ભક્તિયોગ કરવો; એમ હોવાથી 'પુરુષોત્તમ' નામ કહ્યું છે.

વળી સાલોક્ય[1] સાર્ષ્ટિ[2] સામીપ્ય[3] અને સારૂપ્ય[4] એવી ચાર પ્રકારની મુક્તિ આપતાં છતાં મારા ભક્તો મારી સેવા વિના બીજું કાંઈ લેતા નથી એ આત્યન્તિક ભક્તિયોગ જાણવો. એનાથી ત્રણ ગુણને છોડી જીવ મારા ભાવને પામે છે ।।૧૩-૧૪।।

વિશેષ : ૧. વૈકુણ્ઠમાં વાસ કરવો. ૨. ભગવાન્‌ના જેવું ઐશ્વર્ય. ૩. ભગવાન્‌ની પાસે રહેવું. ૪. ભગવાન્‌ના જેવું ચતુર્ભુજાદિ રૂપ થવું.

જેમાં હિંસા ન થાય તેવાં નિષ્કામ ઉત્તમ કર્મ સ્વધર્મના *નિરન્તર સેવનપૂર્વક નિત્ય કરતાં, મારી મૂર્તિનું દર્શન કરવું, ચરણસ્પર્શ કરવો, પૂજા કરવી, સ્તુતિ કરવી, અભિનન્દન કરવું, પ્રાણી માત્રમાં મારી ભાવના કરવી એટલે કે એ ભગવદ્રૂપ છે કે એનામાં ભગવાન્ બિરાજે છે એવી ભાવના કરવી, સત્ત્વવૃત્તિ સેવી આસક્તિને અળગી કરવી. મોટાઓને બહુ માન આપવું, દીન જન ઉપર દયા કરવી, સરખે સરખાની મિત્રતા રાખવી, બાર પ્રકારના યમ અને બાર પ્રકારના નિયમ કરવા, આધ્યાત્મિક સાંખ્યાદિ શાસ્ત્રનું ગુરુના મુખથી શ્રવણ કરવું, મારા નામનું કીર્તન કરવું, સરળતા રાખવી, શ્રેષ્ઠ પુરુષોનો સંગ કરવો, અહંકારથી દૂર રહેવું આ બધા ભક્તિને ઉત્પન્ન કરનાર મારા ધર્મ છે. એનું સેવન કરવાથી તથા મારા ગુણ માત્રનું શ્રવણ કરીને પુરુષ મને પ્રાપ્ત કરે છે ।।૧૫-૧૯।।

વિશેષ : અન્તઃકરણ સોળ કલાવાળું છે; તેની શુદ્ધિને માટે ધર્મનાં ૧૬ વિશેષણ અહીં કહેવામાં આવ્યાં છે. એક-એક ધર્મ એક-એક અંશને શુદ્ધ કરે છે.

જેમ વાયુમાં રહેલી ગન્ધ નાસિકાને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ યોગમાં આસક્તિવાળું અવિકારી મન આત્માને જઈ મળે છે ।।૨૦।।

હું પ્રાણી માત્રનો આત્મા હોવાથી સર્વ પ્રાણીમાં તે-તે રૂપે સદા રહું છું. તેથી જે લોકો પ્રાણી માત્રમાં રહેલ મારો (પરમાત્માનો) અનાદર કરી માત્ર મૂર્તિના પૂજનમાં લાગ્યા રહે છે તેઓની તે પૂજા સ્વાંગ માત્ર છે ।।૨૧।।

સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલ સર્વના આત્મારૂપ અને સર્વના નિયામક એવા મને છોડીને મૂર્તિનું ભજન કરે એ ભસ્મમાં હોમ કરવા જેવું કરે છે. (જેમ ભસ્મમાં હોમેલું સ્વર્ગપ્રાપક નથી બનતું તેમ કેવળ મૂર્તિમાં કરેલો ઉપચાર ભગવત્પ્રાપક નથી) ।।૨૨।।

ભેદદૃષ્ટિ રાખનારો અને અભિમાની પુરુષ બીજાના શરીરમાં રહેલા મારા સ્વરૂપનો દ્વેષ કરે છે અને પ્રાણીઓ સાથે વેર બાન્ધે છે તેવાના મનને ક્યાંય શાન્તિ મળતી નથી ।।૨૩।।

હે નિષ્પાપ માતાજી! અનેક પ્રકારની નાની-મોટી સામગ્રીવડે મૂર્તિમાં મારી પૂજારૂપી કર્મ કરે પણ પ્રાણીઓનો અપકાર કરે તેના ઉપર હું પ્રસન્ન થતો નથી ।।૨૪।।

જ્યાંસુધી નિત્ય કર્મ કરતો પુરુષ સર્વ પ્રાણીમાં વાસ કરીને રહેલા ઈશ્વરરૂપી એવા મને ન દેખે ત્યાંસુધી ભલે મૂર્તિમાં એ મારી પૂજા કરે ।।૨૫।।

પોતાની અને પારકાની વચ્ચે ભેદ જોનાર માણસ ભેદજ્ઞાનવાળો કહેવાય. એવા માણસને હું મોટો ભય કરું છું. એવો ભેદભાવવાળો ભલેને મારી ભક્તિ કરતો હોય તેવાને ભક્તિનું ફળ તો દૂર રહ્યું પણ એને હું કાળરૂપી મહાન ભય પ્રાપ્ત કરાવું છું ।।૨૬।।

માટે સર્વ પ્રાણીઓમાં વાસ કરીને રહેલા પ્રાણીના આત્મારૂપ એવા મને દાન, માન, મૈત્રી અને અભેદભાવવડે પૂજવો, (અર્થાત્ સર્વમાં આત્મભાવ રાખી જેને જે યોગ્ય હોય તે આપવું, હલકાને દાન, મોટાને માન, સમાનમાં મૈત્રી એમ સર્વત્ર બ્રહ્મભાવથી વર્તવું એ જ ભગવાનનું પૂજન જ્ઞાનીને મુખ્ય છે) નિર્જીવ પથ્થર વગેરે, પ્રાણવાળાં વૃક્ષો વગેરે ઉત્તમ એના કરતાં શ્વાસ લેનાર શ્રેષ્ઠ અને એનાથી ઈન્દ્રિયોવડે વિષયને ગ્રહણ કરનાર શ્રેષ્ઠ ગણાય. તેમાં પણ સ્પર્શને જાણનાર કરતાં રસને જાણનાર ઉત્તમ. તેમનાથી ગન્ધના જ્ઞાનવાળા શ્રેષ્ઠ છે તેમનાથી શબ્દના જ્ઞાનવાળાં

ઉત્તમ છે; તેમનાથી રૂપના ભેદ જાણનારા અને તેમનાથી બેવડી દાંતની પંક્તિવાળાઓ શ્રેષ્ઠ છે. એથી ઝાઝા પગવાળા શ્રેષ્ઠ એનાથી ચાર પગવાળા ઉત્તમ ।।૨૭-૩૦।।

ચાર પગવાળાથી બે પગવાળા ઉત્તમ છે. બે પગવાળા માણસમાં પણ ચાર વર્ણો તે પૈકી બ્રાહ્મણ ઉત્તમ, બ્રાહ્મણોમાં પણ વેદને જાણનાર ઉત્તમ, વેદ જાણતો હોય તેનાં કરતાં વેદનો અર્થ જાણનાર શ્રેષ્ઠ ।।૩૧।।

અર્થને જાણે પણ બીજાના સન્દેહને દૂર ન કરે તે શ્રેષ્ઠ ન ગણાય. બીજાની શંકાને મટાડે તે ઉત્તમ. શંકા દૂર કરે પણ શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મ ન કરે તો-તો એ ઠીક ન કહેવાય માટે પોતે એ ધર્મનું આચરણ કરે તે શ્રેષ્ઠ. કર્મ કરનારમાં પણ જેને દેહાભિમાન ન હોય તે ઉત્તમ. એના કરતાં પણ નિરભિમાન થઈ આલોક-પરલોકની પ્રાપ્તિમાટે કાંઈ પ્રયત્ન તો ન કરે પણ ઈચ્છાએ ન કરે તે ઉત્તમ ।।૩૨।।

માટે બધાં ક્રિયા અને અર્થ મારામાં અર્પણ કરનાર, નિત્ય પોતાના આત્માને મારામાં અર્પણ કરનાર, કર્મ ન છોડતાં જે કાંઈ કર્મ કરે તે મારામાં અર્પણ કરે તે જ અકર્તા અને સમદર્શન કહેવાય છે. એનાથી આ જગતમાં બીજા કોઈને હું ઉત્તમ જોતો નથી ।।૩૩।।

ઉપર પ્રમાણે સમદર્શી હોય તો પણ બહુ માનપૂર્વક પ્રાણી માત્રને, ઈશ્વર જ જીવરૂપે પોતાના અંશવડે રહ્યા છે એમ માની, પ્રણામ કરે ।।૩૪।।

હે મનુપુત્રી! ભક્તિયોગ અને યોગ એ બે માર્ગ મેં કહ્યા તે બેમાંથી એક માર્ગે ચાલનારો પુરુષ પણ ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત કરે છે. (જ્ઞાની યોગમાર્ગવડે ભગવાન્‌ને હૃદયમાં જોઈ શકે છે, જ્યારે ભક્ત ભગવાન્‌નો સાક્ષાત્ અનુભવ કરનાર હોવાથી ઉત્તમ છે) ।।૩૫।।

આ સર્વ જગત્ ભગવદ્ રૂપ છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષના નિયામક પર, પ્રકૃતિ ભગવદિચ્છા, અદૃષ્ટ વિવિધ ચેષ્ટાવાળો સ્વભાવ એવું રૂપના ભેદવાળું સર્વ જગત્, આંખથી દેખાતા પદાર્થો અને જેને નથી જોઈ શકાતા તે બધું કાળ કહેવાય છે, જેનાથી ભેદદૃષ્ટિવાળા મહત્ વગેરેને પણ ભય થાય છે ।।૩૬-૩૭।।

કાળ જે મહાભૂતો સાથે અન્દર પ્રવેશ કરી સર્વના આધારરૂપે રહીને સર્વનું ભક્ષણ કરે છે. એ કાળ યજ્ઞનો અધિદેવ વિષ્ણુ તમામ પ્રેરણા કરનારાઓનો નિયામક છે।।૩૮।।

આ કાળને કોઈ વહાલો નથી કે શત્રુ નથી, કે કોઈ એનો બન્ધુ નથી. પોતે સાવધાન રહી ગાફેલ પુરુષોમાં પેસી જઈ એનો અન્ત લાવે છે ।।૩૯।।

જેના ભયથી આ પવન વાય છે, જેના ભયથી સૂર્ય તપે છે, જેના ભયથી ઇન્દ્ર વર્ષે છે અને નક્ષત્રોનો સમૂહ પ્રકાશે છે, જેના ભયથી વનસ્પતિઓ, ઔષધિઓ સાથે લતાઓ સમયાનુસાર પુષ્પ અને ફળને ધારણ કરે છે, ભય પામેલી નદીઓ વહે છે, સમુદ્ર મર્યાદા છોડતો નથી, જેના ભયથી અગ્નિ બળતો રહે છે, પર્વતો સહિત પૃથ્વી જળમાં ડૂબતી નથી; આ બધું એ કાળના ભયને લીધે જ ।।૪૦-૪૨।।

સૌને પોતપોતાની મર્યાદામાં રાખવું એ જ કાળનું કર્તવ્ય છે. જેને વશ હોવાને લીધે આકાશ પ્રાણીઓના પ્રસિદ્ધ સ્થાનને ધારણ કરે છે અને (પ્રકૃતિ, અહંકાર અને પાંચ મહાભૂતો) સાતથી વીંટાયેલ મહત્તત્ત્વ પોતાના લોકરૂપ દેહને વિસ્તારે છે ।।૪૩।।

બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને રુદ્ર આદિ દેવો કે જેમને સ્થાવર-જંગમ આ સર્વ પ્રપંચ વશ છે અને જેઓ કાળની આજ્ઞાથી એનાં ઉત્પત્તિ પાલન અને નાશ કરે છે તે પણ કાળને વશ છે ।।૪૪।।

સોઽનન્તોઽન્તકરઃ કાલોઽનાદિરાદિકૃદવ્યયઃ ।।
જનં જનેન જનયન્ મારયન્ મૃત્યુનાઽન્તકમ્ ।।૪૫।।

એ અવિનાશી કાળ સ્વયં અનાદિ પણ બીજાનો આદિકર્તા (ઉત્પાદક) છે. સ્વયં અનન્ત હોવા છતાં બીજાનો અન્ત કરનાર છે. એ પિતાથી પુત્રની ઉત્પત્તિ કરાવી સારા જગતની રચના કરે છે. અને પોતાની સંહાર શક્તિ મૃત્યુદ્વારા યમરાજને પણ મરાવી નાખી એનો અન્ત કરી દે છે ।।૪૫।।

ઇતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (દસમા જીવમુક્તિ પ્રકરણમાં પહેલો અને યોગનિરૂપણમાં બીજો) ''શ્રીકપિલદેવજીએ માતાને વૈરાગ્યમાટે બતાવેલું કાળનું સ્વરૂપ'' નામનો ઓગણત્રીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અહીં મૈત્રેયાનુસારી યોગશેષભક્તિ બીજો અધ્યાય પૂરો થયો.

તમારું વાંચન ક્યાંક એકડા વગરના મીંડા જેવું તો નથી!!!
સત્સંગ-મંડળમાં હોય, ભગવદ્વાર્તામાં હોય કે વ્યક્તિગત હોય
ષોડશગ્રન્થ વિનાનું વાંચન એકડા વગરના મીંડા સમાન જાણવું

અધ્યાય ૩૦
ગૃહસ્થને કાળથી થતાં દુઃખ

વિશેષ : આમ કાળ પોતાનું અન્ત લાવવાનું કામ ચલાવી રહ્યો છે. એનો ભય ન ગણતાં જે ઘરમાં બેસી રહે છે તે નદીના પ્રવાહમાં ઘરવાળાની જેમ દુઃખી કહેવાય છે. આત્મજ્ઞાની નહિ પણ બહિર્મુખ જ કાળનો કોળિયો થાય છે તેથી બહિર્મુખને બન્ને લોકમાં કાળ દુઃખ દે છે. આ અધ્યાયમાં ગૃહસ્થને આ લોકમાં અને સ્વર્ગાદિ પરલોકમાં જે મોટાં દુઃખ પડે છે તેનું ફરી જન્મ થતાં સુધીનું વર્ણન છે. ૧૮ શ્લોકથી જન્મથી મરણ સુધીનું વર્ણન છે. ૧૬ શ્લોકથી જન્મથી મર્યા પછીથી પાછો જન્મે તેની અન્દરનાં દુઃખનું વર્ણન છે. અહીં વૈરાગ્ય પ્રકરણ હોવાથી પ્રપંચ વિસ્મૃતિ માટે આ બધું કહેવાની જરૂર છે.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

તસ્યૈતસ્ય જનો નૂનં નાડયં વેદોરુવિક્રમમ્ ।।
કાલ્યમાનોડપિ બલિનો વાયોરિવ ઘનાવલિઃ ।।૧।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : બલવાન વાયુ જેવી રીતે મેઘમાળાને ભયજનક છે તેવી રીતે તે કાળ જીવને જુદી-જુદી યોનિઓમાં અને અવસ્થાઓમાં ધકેલી તેની કચુમ્બર કરી નાખે છે પણ તોય જીવ તેના પ્રબલ પરાક્રમને પિછાણતો નથી ।।૧।।

મને સુખ થશે એવા ઉદ્દેશથી એ જે-જે પદાર્થો મેળવે છે. તે બધાને (કાળ) ભગવાન્ ઉડાવી દે છે, જેમના કરેલાંનો પુરુષ શોક કરે છે ।।૨।।

કારણ કે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો એ આ ક્ષણભંગુર દેહના સમ્બન્ધવાળાં ઘર, ક્ષેત્ર, ધન, પશુ વગેરેને મોહવશાત્ નિત્ય માને છે ।।૩।।

જન્મમાં ફરતાં જે-જે યોનિમાં માણસ દેહને ધારણ કરે છે તે-તે યોનિમાં સુખ (સ્ત્રી, અન્ન, નિદ્રા) પ્રાપ્ત કરે છે પણ એમાં વિરક્ત થતો નથી ।।૪।।

પુરુષ નરકમાં રહેતાં પણ નારકી દેહને છોડવાને ઈચ્છતો નથી કેમકે નારકી યોનિમાં પણ દેવમાયાથી મોહ પામી તે સુખ માને છે ।।૫।।

પ્રાકૃત આત્મા દેહ, સ્ત્રી, પુત્રો, ઘર, પશુ, દ્રવ્ય અને બન્ધુ એ છ અંગવાળો છે. એની બુદ્ધિ એમાં ચોટેલી હોવાથી એના ભારથી એ દુઃખી થાય છે; આમ છતાં એ પોતાના આત્માને બહુસુખી માને છે. એને વૈરાગ્ય થવો જોઈએ એને બદલે એ એમાં પ્રીતિ કરતો જણાય છે ।।૬।।

આમનું પોષણ વગેરે કરવામાં અંગે અંગમાં લાય લાગે છે તો પણ એ દુષ્ટ અન્તઃકરણવાળો મૂઢ આંખો મીચી પેટ ભરીને પાપ કરે છે ।।૭।।

બન્ને લોકનો નાશ કરનારી કુલટા સ્ત્રીઓના કપટપૂર્ણ વચનોને એ એનો પ્રેમમાની પાગલ થઈ જાય છે. અને એનો આત્મા નાનાં બાળકોની કાલી ઘેલી બોલીમાં આસક્ત થઈ એ તરફ આકર્ષાય છે ।।૮।।

ઘર કપટધર્મવાળું અને દુઃખ પ્રધાન હોય છે તેમાં સાવધાન થઈને જે-જે દુઃખ આવે તેનો ઉપાય કરે છે અને પોતાને સુખી માને છે. માથે કમરતોડ ભાર લાદેલો હોય છતાં માણસ પાણી પીતાં સુખ માને અને માથા ઉપરના બોજાનો વિચાર ન કરે તેવો ગૃહસ્થાશ્રમીને જાણવો ।।૯।।

જ્યાં-ત્યાં કરેલી ઘણી હિંસાથી પ્રાપ્ત કરેલ ધનથી પુરુષ તેઓનું પોષણ કરે છે જેનાથી તે નરકમાં જાય છે. પોતે તો એમને ખવડાવતાં-પીવડાવતાં બચેલું અન્ન ખાઈને જ નિર્વાહ કરે છે ।।૧૦।।

પોતાની જીવિકાને માટે વારંવાર શરૂ કરવા છતાં આજીવિકા તૂટી પડતાં એનો લોભ ઘણો વધી પડે છે. એનાથી એ અધીર થઈ જાય છે અને પછી ચોરી, કપટ વગેરે કુમાર્ગોવડે કોઈ લખપતિ, ગુરુ અથવા દેવમન્દિરના પૈસા પડાવવાની સ્પૃહા કરે છે ।।૧૧।।

એમ કરતાં પણ સ્ત્રીપુત્રાદિનું પોષણ કરવામાં એ અસમર્થ નીવડે છે. પરન્તુ ભાગ્ય મન્દ હોવાથી ઉદ્યમ કરવા છતાં એને ફળ મળતું નથી અને એનો ઉદ્યમ નકામો જાય છે; લક્ષ્મી ચાલી જાય છે અને એ રંક થઈ જાય છે. એવી સ્થિતિમાં પણ એ લક્ષ્મીનું ધ્યાન કરતો શ્વાસ લે છે અને પરલોક તરફ દષ્ટિ કરતો નથી।।૧૨।।

પછી તો જેમ કોઈ ખેડૂત પોતાના ઘરડા બળદ તરફ અનાદરપૂર્વક ઉપેક્ષાવૃત્તિ સેવે તેમ હવે એનામાં સ્ત્રીપુત્રાદિનું પોષણ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી તેઓ એનું માન રાખતાં નથી પણ એને એક જગ્યાએ બેસાડી મૂકે છે ।।૧૩।।

આમ છતાં પણ એને એમાં વૈરાગ્ય થતો નથી. પોતે જેનું પોષણ કર્યું હતું તેવાં પુત્ર વગેરે દ્વારા દેહ નિર્વાહ કરતો ઘડપણથી બેડોળ બનેલો એ ઘરમાં મરવાની તૈયારીમાં પડ્યો રહે છે ।।૧૪।।

કૂતરાની જેમ અપમાનપૂર્વક આપવામાં આવેલ ભોજનને સ્વીકારતો રોગી થઈ જાય છે. એની પાચનક્રિયા મન્દ થતાં એ થોડું ખાઈ શકે છે અને થોડું હરીફરી શકે

છે ।।૧૫।।

વાયુવડે એની આંખો ફાટી રહે છે, કફથી નાડી (નો માર્ગ) રોકાઈ જાય છે અને એમાં ખાંસી અને શ્વાસવડે કણ્ઠમાં ઘરેડો થાય છે ।।૧૬।।

બન્ધુઓ એની પથારી આસપાસ વીંટાઈને એ સૂતેલાનો શોક કરે છે. પછી જ્યારે એ કાળપાશને વશ થાય છે ત્યારે બન્ધુઓ એને બોલાવે તો પણ એ બોલી શકતો નથી ।।૧૭।।

ઈન્દ્રિયોને નહિ જીતનારો, કુટુમ્બના પોષણ કરવામાં આજીવન આકાશ-પાતાળ એક કરનારો, બન્ધુઓની રોકકળ વચ્ચે ઘણું કષ્ટ ભોગવતો, બુદ્ધિ શૂન્ય થઈ એ મરણ પામે છે ।।૧૮।।

ભયંકર અને ક્રોધયુક્ત નેત્રવાળા બે યમદૂતો ત્યાં આવે છે તેને જોતાં જ મળ મૂત્ર છૂટી જાય છે ।।૧૯।।

દેહ છોડતી વેળા એને દુઃખ ભોગવવાનો **યાતના-દેહ** મળે છે તેમાં એ જીવને યમદૂતો કેદ કરીને દોરડાથી એના ગળાને બાન્ધી રાજાના સિપાઈઓ ગુનેગારને લઈ જાય તેમ લાંબા રસ્તામાં ચલાવતા લઈ જાય છે ।।૨૦।।

એ બે દૂતોને જોતાં એની છાતી ફાટી જાય છે. એમના તાડૂકવાથી એના શરીરમાં કમ્પ થાય છે. રસ્તામાં કૂતરા કરડતા જાય છે. દુઃખી થતો પોતે કરેલાં પાપોને એ યાદ કરે છે ।।૨૧।।

માર્ગમાં રેતી તપવાથી એ સારી પેઠે તપ્ત થાય છે. સૂર્યનો, વનના બળતા અગ્નિનો અને ગરમ વાયુનો એમ ત્રિવિધ તાપથી સન્તાપ પામતો એ ભૂખ અને તરસથી દુઃખી થાય છે. પીઠમાં યમદૂતના કોરડાનાં સટાકા વીંઝાય છે તે સહન કરતો એ જળ અને છાયા વગરના રસ્તામાં શક્તિ ન હોવા છતાં ચાલે છે ।।૨૨।।

ડગલે અને પગલે એ લથડિયા ખાતો થાકી જાય છે અને એને મૂર્છા આવી જાય છે. વળી ઊઠે છે અને જેમ કોઈ અપરાધીને જલ્લાદ ફાંસીને માંચડે લઈ જાય તેમ સપાટાબન્ધ એને યમદ્વારમાં પહોંચાડે છે ।।૨૩।।

યમદ્વાર નવ્વાણું હજાર યોજન દૂર છે. એ ત્યાં ચાર કે છ ઘડીમાં માર મારતાં પહોંચાડે છે તેથી એ દુઃખી-દુઃખી થઈ જાય છે ।।૨૪।।

ત્યાં એ પોતે જ પોતાના શરીરને ઘાસ વગેરેથી વીટીને બાળે છે. એને પોતાને હાથે પોતાના જ શરીરનું માંસ કાપીને ખાવું પડે છે; અથવા બીજો એનું માંસ એના

દેહમાંથી છૂટું પાડીને ખવરાવે છે ।।૨૫।।

યમના દ્વારમાં કૂતરાં અને ગીધડાં રહે છે. એ યાતના-દેહમાં રહેલો જીવ જીવતો હોવા છતાં એનાં આન્તરડાં બહાર કાઢી નાખે છે. સર્પો, વીંછીઓ અને ડાંસ વગેરેને મારેલા તે એના અપરાધનું સ્મરણ કરાવી એને કરડે છે ।।૨૬।।

શેરડીના સાંઠાની પેઠે એના સર્વ અવયવોને યન્ત્રમાં પીલે છે. હાથી, વાઘ વગેરેની પાસે ફેંકે છે. પર્વતપરથી નીચે પટકે છે. જળ-ગુફામાં પૂરી મૂકે છે ।।૨૭।।

તામિસ્ર અન્ધતામિસ્ર,રૌરવ વગેરે નરકોમાં જે દુઃખ થાય છે, જેનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે, તે બધી યાતનાઓને એ જીવ ભોગવે છે. જે પુરુષ કે સ્ત્રી પરસ્પર મળીને પાપ કરે છે તેને ઉપર કહી એ યાતનાઓનો ભોગ કરવો પડે છે ।।૨૮।।

હે માતા! નરક અને સ્વર્ગ અહીં જ છે એમ કહે છે. રાજાને સુખ અને કેદીને દુઃખ એ પ્રત્યક્ષ જ અનુભવવામાં આવે છે. નરકમાં જેવી યાતનાઓ છે તેવી યાતનાઓનો અનુભવ કરતા માણસોને અહીં જ જોઈએ છીએ. ત્યાંની સ્થિતિનું અનુમાન આ લોક ઉપરથી કરી લેવું ।।૨૯।।

કુટુમ્બને પોષનાર અને પેટને ભરનાર એ બધાને છોડીને મરે છે. એણે કુટુમ્બનું પાપથી પોષણ કર્યું અનું ફળ એને એકલાને ભોગવવું પડે છે. શરીર સહિત આ લોકમાં બધું છોડીને એ નરકમાં જાય છે ।।૩૦।।

એ પાપરૂપી ભાતું સાથે લઈ જાય છે, પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરીને એણે પાપ કરેલું તે માર્ગમાં ભોગવતો જાય છે ।।૩૧।।

દૈવથી એને કરેલાં બધાં જ પાપ આવી મળે છે તે બધાંને નરકમાં ભોગવે છે. રાગવાળો પૈસા ચાલ્યા જતાં દુઃખી થાય તેમ દેહ અને કુટુમ્બ જાય તો પણ એની વાસના મોજુદ હોવાથી એ દુઃખ ભોગવે છે ।।૩૨।।

કેવળ અધર્મજ કરીને કુટુંબને પોષતો માણસ અંધતામિસ્ર નામના છેલ્લા નરકમાં જાય છે. ત્યાં ગયેલો પાછો આવતો નથી ।।૩૩।।

અધસ્તાન્નરલોકસ્ય યાવતીર્યાતનાદયઃ ।।
ક્રમશઃ સમનુક્રમ્ય પુનરત્રાऽऽવ્રજેચ્છુચિઃ ।।૩૪।।

મનુષ્યલોકથી નીચેના લોકમાં જેટલાં દુઃખ હોય તે બધાં ક્રમશઃ ભોગવીને એમાંથી નીકળી જાય ત્યારે એ પવિત્ર થાય છે. એમ શુદ્ધ થયેલો એ જીવ પાછો આ

લોકમાં આવે છે ।।૩૪।।

ઇતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (દસમા જીવમુક્તિ પ્રકરણનો બીજો) ''ગૃહસ્થને કાળથી થતાં દુઃખ''નામનો ત્રીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૩૧

જીવનું ગર્ભમાં આવવું તથા ગર્ભમાં રહીને જીવે કરેલી ભગવાન્‌ની સ્તુતિ

વિશેષ : અધ્યાયમાં જીવને ગર્ભમાં જે દુઃખ થાય છે તેનો ચિતાર આવે છે. જીવને આ બધાંની ખબર હોય છે છતાં એને મોહ થવાથી એ બીજી વાર ગર્ભમાં આવે છે. જ્યાં સુદી દેહનું ભાન છે. ત્યાં સુધી ક્રિયા મુખ્ય છે; દેહનું ભાન છે ત્યાં સુધી જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય નથી, કારણ કે કૃતિ કરતાં જ્ઞાન દુર્બળ હોય છે. તેથી ત્યાગ કર્તવ્ય છે. જો ક્રિયા વિષમ થાય તો જ્ઞાન એને સુધારી શકતું નથી. જો જ્ઞાન જ ક્રિયા ઉત્પન્ન કરે તો એ જ્ઞાન ઉત્તમ ગણાય. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનાર ધર્મ ઓછો કરે અને અધર્મ વધારે કરે તો એને ઘણા જન્મના વિપાકથી ગર્ભમાં (શુભ) મતિ થાય છે. એ ધર્મ તામસ હોવાથી ભૂમિમાં કે સ્વર્ગપાતાળમાં એનું ફળ એને ન મળે. પણ ગર્ભમાં એ ધર્મથી એને ભગવદ્‌જ્ઞાન થાય છે. એ જ્ઞાન એનું હિત કરે છે.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

કર્મણા દૈવતન્ત્રેણ જન્તુર્દેહોનત્તયે ।।
સ્ત્રિયાઃ પ્રવિષ્ટ ઉદરં પુંસો રેતઃકણાશ્રયઃ ।।૧।।

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા : કર્મ ભગવાન્‌ની ઈચ્છાને અધીન છે. તેની પ્રેરણાથી દેહ સિદ્ધ કરવાને પુરુષના વીર્યકણમાં રહી એદ્વારા સ્ત્રીના ઉદરમાં જીવ પ્રવેશ કરે છે ।।૧।।

એક રાતે એ વીર્ય અને સ્ત્રીનું રજ એ બન્ને મિશ્ર થાય છે. પાંચ રાત જતાં એનો પરપોટો થાય છે. દશ દિવસ થાય ત્યારે બોર જેવી ગોળી થાય છે. ત્યાર પછી દિવસો જતાં માંસની પેસી જેવો એ ગર્ભ થાય છે ।।૨।।

એક માસના ગર્ભમાં પ્રથમ તો માથાનો ઘાટ દેખાય છે. બે માસે હાથ-પગ આદિ દેખાય છે. ત્રણ માસે નખ, રુંવાડાં, અસ્થિ, ત્વચા, લિંગ અને છિદ્રો પ્રકટ થાય

છે ।।૩।।

ચાર માસે રસ, રક્ત, માંસ વગેરે સાત ધાતુઓ થાય છે. પાંચમે માસે એને ભૂખ અને તરસ ઉત્પન્ન થાય છે. છ માસે એ ગર્ભને ચારે બાજૂ ઓર થાય છે તેમાં એ ઓરથી વીંટાઈને જમણા પડખામાં ફરકે છે ।।૪।।

માતાના ખાનપાનથી ગર્ભ વધે છે. ખરાબ વિષ્ઠા અને મૂત્રના ખાડામાં એ ગર્ભ શયન કરે છે તેમાં જન્તુઓ હોય છે તેની સાથે એ રહે છે ।।૫।।

એ જન્તુઓ ગર્ભમાં કરડે છે. એ અત્યન્ત સુકુમાર હોવાથી એને મૂર્છા આવી જાય છે કેમકે એ જન્તુઓને બીજું કંઈ ખાવાનું ન હોતા એને કરડીને નિર્વાહ કરે છે. તેથી એને ગર્ભાવસ્થામાં પણ અત્યન્ત દુઃખ ભોગવવું પડે છે ।।૬।।

માતા અતિ તીખું, ઉગ્ર, ગરમ, ખારું, સૂકું, ખાટું વગેરે ખાય તેની અસર ગર્ભને થાય છે તેથી સર્વ અંગમાં એને વેદના થાય છે ।।૭।।

એ બહાર આંતરડાં અને અન્દર ઓરથી વીંટાયેલો મોઢું પેટમાં રાખીને ટૂંટિયું વળીને પડ્યો રહે છે ।।૮।।

જેમ પાંજરામાં પક્ષી ઊડી શકતું નથી તેમ એ પોતાના શરીરને ચલાવવામાં અશક્ત થાય છે. ત્યાં દૈવગતિથી એને સો જન્મોનું સ્મરણ થાય છે તેને યાદ કરીને એ શોક કરી ઊંડો નિસાસો નાંખતાને સ્મરણ થતાં શાન્તિ શાની? ।।૯।।

સાત માસનો થતાં એને જ્ઞાન થાય છે, અત્યન્ત ચંચળ થાય છે, કમ્પે છે. જેમ વિષ્ઠાનો કીડો એક સ્થાને રહી શકતો નથી તેમ પ્રસૂતિનો વાયુ એને એક ઠેકાણે રહેવા દેતો નથી ।।૧૦।।

અલૌકિક જ્ઞાન થતાં એ મન્ત્રદર્શી થાય છે. જે ભગવાને એને ઉદરમાં દાખલ કર્યો છે તે ભગવાન્‌ની ચામડાંની બનેલી સાત દોરીઓથી બન્ધાયેલો એ જીવ હાથ જોડી વિહ્વળ વાણીથી સ્તુતિ* કરે છે ।।૧૧।।

વિશેષ : દશ પ્રાણની રક્ષામાટે ગર્ભમાં રહેલો જીવ દશ શ્લોકવડે સ્તુતિ કરે છે; તેથી એમ કહેવાનું એનું તાપ્તર્ય છે કે જીવે ભગવાન્‌ની ભક્તિ અથવા શરણાગતિ કરવી. પહેલા શ્લોકમાં શરણાગતિ કહે છે. પછી જીવ અને બ્રહ્મના ભેદને બતાવે છે. જીવની હીનતા છે તેથી તેણે સત્સંગ કરવો તેથી જ ભક્તિ થાય છે. ભગવાન્ જ જીવનું હિત કરનાર છે તેથી કૃપાને માટે પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાન્ કૃપા કરે; પણ ભગવાનનો પ્રત્યુપકાર કરવાનું સામર્થ્ય નથી. જ્ઞાનના દાતા ભગવાન્ છે એમ કહે છે અને સંસાર અતિદુષ્ટ છે તે ન થાય એવી પ્રાર્થના કરે છે આ દશ

શ્લોકના અર્થ ક્રમથી જીવકૃત સ્તુતિમાં આવે છે.

(ગર્ભસ્તુતિ) ‘‘પોતે ઉત્પન્ન કરેલા જગતની રક્ષા કરવામાટે પોતાની ઈચ્છાવડે ભગવાન્ અનેક પ્રકારનાં શરીરોનો સ્વીકાર કરે છે. જ્યાં કોઈપણ જાતનો ભય નથી તેવા એમના પ્રકાશમાન ચરણારવિન્દને હું શરણે જાઉં છું. એ ભગવાને મને ગર્ભમાં બતાવ્યું કે સંસારાસક્તની ગતિ આવી થાય ।।૧૨।।

જેમ પાંજરામાં પક્ષી રહે તેમ આ દેહમાં ભૂત, ઈન્દ્રિય અને અન્તઃકરણરૂપ માયાને આધાર તરીકે સ્વીકારી જીવ કર્મવડે બંધાયેલો છે. એવા મારા તપ્ત હૃદયમાં બ્રહ્મ શુદ્ધ* વિકારરહિત અખંડ જ્ઞાનવાળું દેખાય છે તેને હું નમન કરું છું ।।૧૩।।

વિશેષ : જીવ માયાના સ્વીકારથી કર્મમાં બન્ધાઈ ગયો છે અને બ્રહ્મ એનાથી જુદા ગુણવાળું છે, રૂપ રહિત છે; છતાં કૃપા કરે તો તપ્ત-હૃદયમાં દર્શન દે છે તેથી એ કૃપા કરનાર હોવાથી નમનીય છે. પ્રપત્તિ અને ભક્તિ સિવાય જીવભાવ દૂર કરવાનો બીજો ઉપાય નથી એમ જીવ સો જન્મનું જ્ઞાન થવાથી જાણે છે.

એ પાંચ ભૂતના બનેલા શરીરથી રહિત છે, છતાં ચૈતન્યના પ્રકાશથી ઈન્દ્રિયો, ગુણો અને ભૂતોને પ્રકાશિત કરવાને ચિદ્રૂપે એ દેહમાં પ્રવિષ્ટ થયા છે એવા અકુણ્ઠિત મહિમાવાળા, પ્રકૃતિ પુરુષથી પર એવા ભગવાન્‌ને દેહમાં બન્ધાયેલો હીન એવો હું નમસ્કાર કરું છું ।।૧૪।।

ભગવાન્‌ની માયાને લીધે આ સંસારમાર્ગ ગુણકર્માત્મક હોવાથી બન્ધનવાળો છે તેમાં ફરતાં થાકવાથી પૂર્વાપરસ્મરણ નષ્ટ પામેલો જીવ ભગવદ્‌ભક્તોના અનુગ્રહ વગર સંસારપારને કેમ પામી શકે?।૧૫।

જે ભગવાન્ સ્થાવર જંગમમાં અન્તર્યામિરૂપે રહે છે, જેમણે ત્રણ કાળનું જ્ઞાન અત્યારે મને આપ્યું છે તેમને ત્રણ તાપને શાન્ત કરવાના હેતુથી જીવકર્મને અનુસરનારા એવા અમે નમન કરીએ છીએ ।।૧૬।।

હે ભગવન્! લોહી, વિષ્ઠા, મૂત્રના કૂવામાં પડેલો, જઠરાગ્નિથી અતિ તપી ગયેલો ગર્ભમાંથી છૂટવાને માસની ગણના કરતો, કૃપણ બુદ્ધિવાળો એવા મને આપ ક્યારે મુક્ત કરશો? ।।૧૭।।

હે ઈશ! દશ માસના ગર્ભને આવું જ્ઞાન આપનાર આપ અતિ દયાળુ છો. જેમ કાદવમાંથી ગાયને કાઢી કોઈ દયાળુ પોતાની મહેનત સફળ થઈ માને તેમ આપ દીનાનાથ હોવાથી આપના કૃત્યથી જ આપ પ્રસન્ન થાઓ. બે હાથ જોડી નમન

સિયાય જીવ બીજો ક્યો ઉપકાર કરી શકે? ।।૧૮।।

સાત ધાતુના દેહવાળો હું ભગવાને આપેલી બુદ્ધિવડે મારા દેહમાં બીજા નિયામકને જોઈ શકું છું. બહાર અને અન્દર જીવની પેઠે પ્રતીત થતા એ પુરાણ પુરુષને હું નમન કરું છું ।।૧૯।।

હે વિભો! અહીં ગર્ભમાં રહેવું એ બહુ કષ્ટદાયક છે તેમ છતાં અહીંથી બહાર નીકળી અન્ધકૂવારૂપ સંસારમાં જવા હું ઈચ્છતો નથી. કારણ કે સંસારમાં આવતાં જીવને દેવમાયા ઘેરી વળે છે અને સંસારચક્રમાં ફેરવે છે માટે ગર્ભમાં રહેવું ઠીક છે ।।૨૦।।

તેથી અહીં જ રહીને વિકલતાને વિદાય કરી દેહમાં પડેલા મારા આત્માનો ભગવાનરૂપી મિત્રની સહાયથી ઉદ્ધાર કરીશ. અહીં સત્સંગ વગેરેની પણ જરૂર નથી કારણ કે ભગવાન્ જ બધું સિદ્ધ કરી આપશે. મેં વિષ્ણુના ચરણને પ્રાપ્ત કર્યા છે જેથી કરીને અનેક દોષવાળું આ દુઃખ ફરીથી મારે દેખવાનું રહેશે નહિ'' ।।૨૧।।

કપિલદેવ બોલ્યા : ગર્ભસ્થ જીવ એવી બુદ્ધિ ભગવાન્માં રાખીને મન્ત્રનું તેને જ્ઞાન થવાથી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે એને બહાર લાવવામાટે પ્રસૂતિનો વાયુ એને ઊંધે માથે નીકળવાના દ્વાર તરફ પ્રેરે છે ।।૨૨।।

એ પવન એને જલદીથી નીચે ફેંકે છે. નીચા માથાવાળો એ દુઃખી થાય છે અને અત્યન્ત કષ્ટ થતાં સ્મૃતિ વગરનો તથા શ્વાસ વગરનો થઈ ગર્ભદ્વારમાંથી બહાર નીકળે છે ।।૨૩।।

પૃથ્વી ઉપર લોહી મૂત્ર સાથે પડે છે અને વિષ્ઠાના કીડા પેઠે તરફડે છે. જ્ઞાન નષ્ટ થતાં અને વિપરીત ગતિને પામતાં બહુ રોવા લાગે છે ।।૨૪।।

બાળકના મનમાં શું છે એ એનું પોષણ કરનાર જાણતાં નથી. એની ઈચ્છા પ્રમાણે ન થતાં એ દુઃખી થાય છે, પણ એની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કરનારને એમ ન કરવાનું કહેવાને એ સમર્થ હોતો નથી ।।૨૫।।

અપવિત્ર ખાટલા ઉપર સુવડાવવામાં આવે છે તેમાં પસીનાથી ઉત્પન્ન થતા માંકડ, મચ્છર એને કરડે છે, પણ અંગોને ખંજવાળવાને, બેસવાને, ઉભા થવાને કે ફરવાને એ સમર્થ હોતો નથી ।।૨૬।।

કીડો જેમ બીજા કીડાને કરડે તેમ આ બાળકને પણ ક્રીડા જેવો જાણી ડાંસ અને મચ્છર એની કાચી ચામડીમાં દંશ કરે છે ત્યારે બાળક રુદન કરે છે તેથી તેને પ્રથમ

ગર્ભમાં જે જ્ઞાન થયું હતું તે ચાલ્યું જાય છે ।।૨૭।।

એવી રીતે બાળક-અવસ્થા અને પૌગંડ અવસ્થાનું દુઃખ ભોગવી, અજ્ઞાનને લીધે ઈચ્છા પ્રમાણે ન મળે તેનું દુઃખ થતાં ક્રોધ કરે છે અને પછી એનો શોક કરે છે ।।૨૮।।

જેમ દેહ વધે છે તેમ કામ અને ક્રોધ વધે છે તેથી તે કામપરવશ જીવ પોતાનો નાશ નોતરવા બીજા કામીઓની સાથે લડાઈ કરે છે ।।૨૯।।

પંચભૂતે બનાવેલા શરીરમાં રહીને અજ્ઞાની જીવ ''હું અને મારું'' એવો ખોટો આગ્રહ કરે છે તેથી એ કુબુદ્ધિવાળો થાય છે ।।૩૦।।

એ દેહને માટે કર્મ કરે છે તેથી એમાં બન્ધાઈને પાછો સંસારમાં આવે છે. અવિદ્યા, કાળ અને કર્મના બન્ધનથી ત્રણ દોષવાળો થઈ કલેશ આપનાર દેહની પાછળ એ જીવ ફર્યા કરે છે ।।૩૧।।

જેઓ ઈન્દ્રિય અને ઉદરનાં કર્મોમાં રચ્યા-પચ્યા હોય તેવા અસત્પુરુષોનો સંસારના માર્ગમાં એ સંગ કરે છે. એવાઓની સાથે એ મન, વચન અને કર્મથી રમે છે; તેથી પહેલાં ગયો હતો તેમ એ પાછો નરકમાં જાય છે ।।૩૨।।

આવો જીવ જેનામાંથી સત્ય, પવિત્રતા, દયા, મૌન, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી, લજ્જા, કીર્તિ, ક્ષમા, મનોનિગ્રહ, ઈન્દ્રિયોનું નિયમન અને ભાગ્ય એટલા ગુણ તદ્દન નાશ પામ્યા હોય તેવા દુષ્ટનો સંગ કરે છે ।।૩૩।।

જીવે આવા અસત્પુરુષોનો તેમજ અશાન્ત, શાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનથી વિમુખ, વિષયવાસનાવડે ભ્રષ્ટ મનવાળા, અનાચારી, ચાર પુરુષાર્થનો અનાદર, કરનાર, શોચનીય અને સ્ત્રીઓમાં રમકડાં જેવા અસત્પુરુષોનો સંગ કદિ ન કરવો ।।૩૪।।

સ્ત્રીના અને સ્ત્રીના સંગીના સંગથી જેવાં બન્ધન અને મોહ થાય છે તેવાં બીજા કોઈના સંગથી થતાં નથી. (સ્ત્રીનો અર્થ અહીં વિષય કરવામાં આવ્યો હોવાથી પુરુષના માટે સ્ત્રી અને સ્ત્રીના માટે પુરુષ બન્ધન અને મોહનું કારણ બને છે એમ સમજવું) ।।૩૫।।

બ્રહ્માજીએ પોતાની પુત્રી (સરસ્વતી-વાણી) નું રૂપ લાવણ્ય જોઈને વિવેકને વેગળો કરી દીધો. વાણીએ રૂપનો ત્યાગ કર્યો અને રીંછણ થઈ તો બ્રહ્માજી રીંછનું રૂપ ધરી લાજ નેવે મૂકી એની પાછળ દોડ્યા ।।૩૬।।

એ જ બ્રહ્માજીએ મરીચિ વગેરે પ્રજાપતિઓની તથા મરીચિ આદિએ કશ્યપ

વગેરેની અને કશ્યપાદિએ દેવ, મનુષ્ય વગેરેની સૃષ્ટિ કરી. તેથી તેઓમાં ઋષિપ્રવર **નારાયણ** સિવાય એવો કોણ પુરુષ હોઈ શકે કે જેથી બુદ્ધિ કામિનીના કામણથી મોહિત ન થઈ જાય? ।।૩૭।।

અહો! મારી આ સ્ત્રીરૂપધારી માયાનું બલ તો મા તું જો, જે દશે દિશાઓમાં વિજયનો ડંકો વગાડનાર ચમરબન્ધીઓના ચમર વછોડી નાખે છે અને પોતાના ભ્રુકુટિવિલાસ માત્રથી પગ નીચે તેમનો છૂંદો કરી નાખે છે ।।૩૮।।

માટે યોગના પરમ પારને પામવાની ઈચ્છાવાળાએ મારી સેવા કરવી અને બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરી નરકદ્વારરૂપ પ્રમદાનો સંગ ન કરવો ।।૩૯।।

સ્ત્રીરૂપી માયા ધીરે-ધીરે હૃદયમાં આવે તો પણ ઘાસથી ઢંકાયેલા અન્ધકૂવાની પેઠે એને મૃત્યુરૂપ જાણી દૂરથી જ છોડી દેવી; માટે હૃદયમાં આવ્યા પહેલાં જ સાવધાન રહેવું ।।૪૦।।

સ્ત્રીપુરુષરૂપે આચરતી મારી માયાને જીવ ગૃહ, પુત્ર અને સ્ત્રીરૂપે માને છે. સ્ત્રી પુરુષને માયારૂપ જુએ છે, પુરુષ સ્ત્રીને માયારૂપ જુએ છે. (પુરુષ તો એક જ છે. જ્યારે એ સ્ત્રીનું ધ્યાન ધરે છે ત્યારે એ સ્ત્રી થઈ જાય છે અને સ્ત્રી પુરુષનું ધ્યાન કરવાથી પુરુષ થાય; તેથી સ્ત્રીપુરુષપણું માયિક છે) ।।૪૧।।

જેમ પારધીનું ગાન મૃગને માટે આત્મનાશક છે તેમ દૈવયોગે મળેલ પતિ, પુત્ર અને ઘર આત્માનો નાશ કરનાર હોવાથી પોતાના મૃત્યુરૂપ સમજવાં ।।૪૨।।

મનુષ્ય દેહને જ જીવરૂપ માનવાથી એને એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં જવું પડે છે. ત્યાં કર્મોનો ભોગ કરી પાછો એ કર્મ કરી શકે તેથી અહીં આવે છે ।।૪૩।।

મહાભૂત, ઈન્દ્રિય અને મનપ્રચુર દેહ જીવની પાછળ ફરે છે. એ બન્ધ થાય તેને 'મરણ' અને એ પેદા થાય તેને લોકો 'જન્મ' કહે છે ।।૪૪।।

ઈન્દ્રિયગોલક દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરતું બન્ધ થાય ત્યારે એને 'મરણ' અને ગ્રહણ કરવાને લાયક થાય ત્યારે દેહની 'ઉત્પત્તિ' સમજવી. જીવને તો જન્મ-મરણ નથી. જીવના દેહ સાથેના અધ્યાસરૂપ સમ્બન્ધથી એવું દર્શન થાય છે ।।૪૫।।

જ્યારે આંખને વસ્તુના અવયવ જોવાની અયોગ્યતા આવે ત્યારે ચક્ષુ ઈન્દ્રિયને એના દ્રષ્ટાના અભાવથી એનો 'નાશ' કહેવાય. જ્યારે એ દેખાવા લાગે ત્યારે ચક્ષુ દ્રષ્ટાનો 'આવિર્ભાવ' ગણાય ।।૪૬।।

ભય, લાચારી અને વ્યાકુળતા રહિત થઈ ધીર પુરુષે જીવની ગતિ જાણી લઈ

અહીં ફર્યા કરવું. (એક સ્થલે રહેવું નહિ) ।।૪૭।।

સમ્યગ્દર્શનયા બુદ્ધ્યા યોગવૈરાગ્યયુક્તયા ।।
માયાવિરચિતે લોકે ચરેન્ન્યસ્ય કલેવરમ્ ।।૪૮।।

યોગ અને વૈરાગ્યવાળી સમ્યગ્દર્શનરૂપ બુદ્ધિવડે આત્માને સ્થિર કરવો અને માયારચિત લોકમાં શરીરને રોકીને પોતે એનાથી ઉદાસીન રહી કાળક્ષેપ કરવો ।।૪૮।।

ઇતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (દસમા જીવમુક્તિ પ્રકરણનો ત્રીજો)
''જીવનું ગર્ભમાં આવવું તથા ગર્ભમાં
રહી જીવે કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ''નામનો
એકત્રીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૩૨

ગૃહસ્થના ધર્મ

વિશેષ : કાળ બાધક છે તેથી નિષિદ્ધાચારથી કેવું ફળ થાય એ કહેવામાં આવ્યું; હવે પુણ્યનું ફળ કહે છે. ત્રણ પ્રકારના ધર્મોનું અહીં ફળ કહેવામાં આવે છે. એનું મુખ્ય ફળ જ્ઞાન છે. એ અત્રે સાધન સહિત છે. નરકાદિ લોકમાં અધોગતિ અને ભૂલોકમાં મધ્યમ ગતિ એ બન્ને ગતિઓ વિશે કહેવામાં આવ્યું; હવે ઉત્તમ ગતિ મોક્ષ સુધીની કહેવામાં આવે છે. ત્રિવિધ ધર્મ; મન્દ, મધ્યમ અને વિરાગરૂપ ફળ આપનાર અને અધિકારીને મોક્ષ આપનાર છે.

કપિલ ઉવાચ

અથ યો ગૃહમેધીયાન્ ધર્માનેવાવસન્ ગૃહે ।।
કામમર્થં ચ ધર્માન્ સ્વાન્ દોગ્ધિ ભુયઃ નિર્તિ તાન્ ।।૧।।

કપિલે કહ્યું : જે ગૃહસ્થ ઘરમાં રહી ગૃહસ્થના ધર્મોનું આચરણ કરે છે તેનાથી એ અર્થ અને કામને પ્રાપ્ત કરી ફરીને એને પોષે છે ।।૧।।

તે-તે કામનામાં મૂઢ બનેલો જીવ ભગવદ્ધર્મથી વિમુખ રહી યજ્ઞોવડે દેવોનું યજન કરી શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ એ પિતૃઓને ભજે છે ।।૨।।

એ શ્રદ્ધામાં જેની બુદ્ધિ ચોટેલી છે તેવો પિતૃઓ અને દેવોના વ્રત કરનાર એ

જીવ ચન્દ્રલોકમાં જાય છે અને સોમપાન કરી ત્યાંથી પાછો આ લોકમાં આવે છે ।।૩।।

અનન્ત (શેષ)ના આસનવાળા ભગવાન્ હરિ સર્પરાજની શય્યામાં શયન કરે છે ત્યારે એ ગૃહસ્થાશ્રમીઓના લોકનો ક્ષય થઈ જાય છે ।।૪।।

જે ધીર પુરુષો કામનાની તૃપ્તિમાટે કે અર્થની પ્રાપ્તિમાટે ધર્મનો ઉપયોગ નથી કરતા, પણ ધીર થઈ આસક્તિ છોડી કર્મોનો ત્યાગ કરી પ્રશાન્ત, શુદ્ધબુદ્ધિવાળા, નિષ્ઠા રાખી અહન્તા અને મમતાને છોડી દાસ્ય વગેરે સ્વધર્મ અને સત્ત્વ યુકત થઈ ચિત્તનું શોધન કરી નિવૃત્તિધર્મનું આચરણ કરે છે તે જીવો અન્તે સૂર્યમાર્ગ (અર્ચિમાર્ગ અથવા દેવયાન) દ્વારા સર્વવ્યાપી પૂર્ણપુરુષ શ્રીહરિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે કાર્ય કારણરૂપ જગતના નિયન્તા, સંસારનું ઉપાદાન કારણ અને એનાં ઉત્પત્તિ, પાલન તેમજ સંહાર કરનારા છે ।।૫-૭।।

બ્રહ્માજીના આયુષ્ય બે પરાર્ધના અન્તે જે પ્રલય થાય છે. ત્યાં સુધી પર (એટલે પુરુષનું) પુરુષોત્તમ તરીકે ચિન્તન કરનારા તેઓ બ્રહ્માજીના સત્યલોકમાં રહે છે ।।૮।।

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, ઈન્દ્રિયો, વિષયો, અહંકાર વગેરેથી બ્રહ્માંડ ઘેરાયેલું છે. એનો સંહાર કરવાની જ્યારે ભગવાન્‌ની ઈચ્છા થાય ત્યારે બ્રહ્મા બે પરાર્દ્ધ વર્ષ પર્યન્ત આયુષ્ય ભોગવી પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કરે છે ।।૯।।

જ્યારે બ્રહ્મા પ્રકૃતિમાં દાખલ થાય ત્યારે એની નારદ વગેરે અધિકારીઓ અને પ્રાણવડે મનનો નિરોધ કરનાર વીરક્ત યોગીઓ, જેમણે પ્રાણ અને મનને જીત્યા છે (જેઓ રાગને છોડે છે પણ અભિમાનને છોડી શકતા નથી) બ્રહ્માજીની સાથે પ્રધાન પુરાણ પુરુષ અને અમૃતરૂપ બ્રહ્મને તે પ્રાપ્ત કરે છે ।।૧૦।।

હે ભામિની! ભગવાન્ જે સર્વ પ્રાણીઓની હૃદયગુહામાં બિરાજમાન છે અને જેમનો પ્રભાવ તેં પણ મારી પાસેથી સાંભળ્યો છે. એને ભકિતપૂર્વક શરણે જા ।।૧૧।।

સ્થાવર-જંગમના આદિ કર્તા વેદગર્ભ બ્રહ્મા, મરીચિ આદિ ઋષિઓ, યોગેશ્વર, સનકાદિ અને યોગ પ્રવર્તાવનાર સિદ્ધોને ભેદદષ્ટિ અને અભિમાન હોવાથી નિઃસંગ તેઓ કર્મ કરતાં છતાં સગુણ બ્રહ્મને પામે છે ।।૧૨-૧૩।।

જ્યારે કાળથી ગુણોમાં પાછો ક્ષોભ થાય છે ત્યારે ત્યાં ભ્રમણ કરતા બ્રહ્મા વગેરે

પ્રથમની માફક ફરીથી પ્રકટ થાય છે ।।૧૪।।

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ઋષિગણ પણ પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે બ્રહ્મલોકના ઐશ્વર્યને ભોગવી ભગવદિચ્છાથી ગુણોમાં ક્ષોભ થતાં ફરી સંસારમાં આવે છે ।।૧૫।।

જેમના મન આ સંસારમાં આસક્ત છે; જેમને કર્મમાં શ્રદ્ધા છે; જેઓ શાસ્ત્રોમાં મના ન કરેલ અને નિત્ય કરવાનાં કહેલાં કર્મો પણ સમ્પૂર્ણ રીતે કરે છે; રજોગુણથી જેમની બુદ્ધિ કુણ્ઠિત થઈ ગઈ છે; જેમના મન ઉપર કામે કબજો જમાવી દીધો છે; જેમની ઇન્દ્રિયો બેકાબૂ, નિરંકુશ છે. બસ, પોતાના ઘરોમાં જ આસક્ત થઈ તેઓ ત્રિવર્ગ-ધર્મ, અર્થ અને કામમાં જ માનનાર પુરુષો રોજ પિતૃઓનું પૂજન કરે છે. જ્યારે સર્વનાં સર્વ દુઃખ હરનારી બુદ્ધિવાળા, જેમના મહાન પરાક્રમ કીર્તનીય છે તેવા શ્રીમધુસૂદન ભગવાન્‌ની કથાથી તો તેઓ વિમુખ રહે છે ।।૧૬-૧૮।।

જેમ ભૂંડ અન્ન છોડી વિષ્ઠા ખાય છે તેમ ભગવાન્‌ની અમૃતરૂપ સુધા છોડી જે લૌકિક વિષય વાર્તાઓ સાંભળે છે તેમને જરૂર દૈવે પ્રતિકૂળ ઇન્દ્રિયો આપીને મારી નાખ્યા છે ।।૧૯।।

જેમની ગર્ભાધાનથી માંડી સ્મશાન સુધીની વૈદિક ક્રિયાઓ થયેલી છે તેઓ યમના દક્ષિણ લોક તરફ થઈને પિતૃલોકમાં જાય છે અને પોતાની પ્રજાને ત્યાં પાછા જન્મે છે ।।૨૦।।

હે સતી! જ્યારે સુકૃત ક્ષીણ થાય છે ત્યારે દેવોએ જેના બધા ધન, ઐશ્વર્ય ભ્રષ્ટ કર્યા છે તેવા એ જીવો આ લોકમાં ફરી પડે છે ।।૨૧।।

તેથી જેમનાં ચરણ કમલ ભજન કરવા યોગ્ય છે તેવા પુરુષોત્તમનું તેમના ગુણના આધારવાળી ભક્તિથી તું **સર્વભાવથી** ભજન કર. (સર્વભાવઃ આ લોકના અને પરલોકના સાધનરૂપ, દેહથી માંડી ઈશ્વર સુધીનાં જેટલાં ભજન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપો છે અને જે-જે ભાવોથી તેઓ ભજન કરવા યોગ્ય છે. તે બધા ભાવો ભગવાન્‌માં જ કરવા તે સર્વભાવ. શ્રીસુબોધિનીજી) ।।૨૨।।

વાસુદેવ ભગવાન્‌માં કરેલો ભક્તિયોગ તરતોતરત વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે ।।૨૩।।

તેથી જ્યારે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ દ્વારા પણ ભગવદ્-ભક્તનું ચિત્ત એમાં પ્રિય-અપ્રિય રૂપ વિષમતાનો અનુભવ નથી કરતું સર્વત્ર ભગવાન્ જ દેખાય છે એ જ વખતે તે સંગરહિત, બધાંમાં સમાનરૂપથી સ્થિત ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય દોષ અને

ગુણોથી રહિત હોય તેવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલો પોતાના આત્માનો બ્રહ્મ સ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે ।।૨૪-૨૫।।

એ જ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, એ જ પરબ્રહ્મ છે, એ જ પરમાત્મા છે, એ જ ઈશ્વર છે, એ પુરુષ છે, એ જ એક ભગવાન્ સ્વયં જીવ, શરીર, વિષય, ઇન્દ્રિયો વગેરે અનેક રૂપે દેખાય છે ।।૨૬।।

સમ્પૂર્ણ સંસારમાં આસક્તિનો અભાવ થઈ જાય બસ આ જ યોગીઓની બધા પ્રકારની યોગ સાધનાનું એક માત્ર અભીષ્ટ ફલ છે ।।૨૭।।

જ્ઞાન* એક જ છે. એ બ્રહ્મરૂપ અને નિર્ગુણ છે. પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થતા અર્થરૂપે દેખાય છે, પણ પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયો જે વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે તે વસ્તુ સત્ નથી. (શબ્દાદિ ધર્મવાળા અર્થો અન્તરાસૃષ્ટિવડે દેખાય છે) ।।૨૮।।

વિશેષ : જેમ અન્વય અને વ્યતિરેકવડે સત્ સિદ્ધ થાય છે તેમ ચિત્ પણ અન્વય અને વ્યતિરેકવડે સિદ્ધ થાય છે. તેથી લૌકિક કે વૈદિક વ્યવહાર બોધમાં પર્યવસિત થાય છે. જેમ બધા તરંગો સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે તેમ એક જ જ્ઞાન વ્યાપક અને બૃહદ્ હોઈને પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોવડે ઘટપટાદિ અર્થરૂપે ભ્રાન્તિથી દેખાય છે. તેથી જ છીપમાં રૂપાની જેમ દેખાય છે. તેથી વસ્તુવિચાર કરી દેખાતા પદાર્થ ભ્રાન્તિમૂલક હોઈને એમાં આસક્તિ ન કરવી એ ઇન્દ્રિયો પ્રાકૃત હોવાથી પ્રાકૃત બુદ્ધિવડે અર્થોને ગ્રહણ કરે છે તે એ પદાર્થોને એના એકદેશી સ્વરૂપમાં ગ્રહણ કરે છે. સ્વ-સ્વભાવ ગ્રહણ કરે છે તેથી ખરા સ્વરૂપમાં તે ગ્રહણ થતા નથી, પણ જુદી રીતે ગ્રહણ થાય. એ ઇન્દ્રિયો પોતાના ધર્મ એમાં આરોપીને એ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે; તેથી જ અનેક ખ્યાતિવાદોનો જન્મ થયો છે. ધર્મનું જ વસ્તુગતિથી પ્રતિભાન તે અન્યખ્યાતિ, આધારને આગળ કરી એમાં વિશેષ કલ્પના કરી ગ્રાહક ધર્મનો સમ્બન્ધ એમાં કરતાં અન્યથા ખ્યાતિ થાય છે; તેથી જેમ પ્રતીતિ ભ્રાન્તિથી થાય છે તેમ કલ્પના પણ ભ્રાન્તિથી થાય છે તેથી એવા ભ્રાન્ત જ્ઞાનથી ગ્રહણ થતા પદાર્થોમાં અતિ આગ્રહ ન કરવો. આ અર્થ શબ્દાદિ ધર્મવાળો છે. એ ધર્મો અનાદિ વાસનાવડે સ્ફુરે છે; તેથી મિથ્યાવાદીઓ પણ એકદેશી વૈરાગ્યમાં દાખલ થાય છે; એમનો પણ એકદેશીમાં સંગ્રહ થાય છે.

મહત્તત્ત્વ, ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર, પાંચ પ્રકારનાં ભૂત, પ્રાણ અને વિષયો, એકાદશ ઇન્દ્રિયો, એની અન્દર સ્વરાટ્ એટલે નારાયણ, એનો દેહ વિરાટ્, એને ઢાંકનારું બ્રહ્માંડ, એની અન્દર રહેલું કાર્યરૂપ જગત્ એ બધાં જ્ઞાનની પ્રતીતિવડે ધર્મ સહિત આખું દેખાય છે ।।૨૯।।

આ (ઉપર કહેલું) ખરેખર વિરક્ત જ જોઈ શકે છે કારણ કે વૈરાગ્ય એ ભગવાનનો છઠ્ઠો ગુણ છે અને વૈરાગ્ય સિદ્ધ કરી આપનાર છે પાંચ સાધનો : ૧.શ્રદ્ધા-ભગવાન્‌માં આસ્તિક્ય બુદ્ધિ ૨. ભગવાનની ભક્તિ ૩. સદાતન અષ્ટાંગ યોગ ૪. એકાગ્ર ચિત્ત ૫. અનાસક્તિ. અવિરક્ત આ જોઈ શકતો નથી ।।૩૦।।

હે ગુરુ (સ્વરૂપ માતાજી)! મેં આ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કહ્યું તેનાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષનું તત્ત્વ જાણી શકાય છે. મારામાં નિષ્ઠાવાળો જ્ઞાનયોગ અને નિર્ગુણ ભક્તિયોગ એ બન્નેના ફળરૂપ એક ભગવાન્ જ છે તેથી બન્ને શાસ્ત્રો એક જ છે.(બીજા છ શાસ્ત્ર એના અંગરૂપ છે) ।।૩૧-૩૨।।

ઈન્દ્રિયોના ભેદથી જેમ એક જ અર્થ જુદો દેખાય નેત્રથી સફેદ, જિહ્‌વાથી મધુર, ત્વચાથી શીતળ એમ જેમ બહુ ગુણનો આશ્રય એક જ છે તેમ શાસ્ત્રોના માર્ગોવડે એક જ ભગવાન્ વિવિધ પ્રકારે ગ્રહણ કરાય છે ।।૩૩।।

સ્નાનાદિ ક્રિયાવડે, યજ્ઞોવડે, દાનોવડે, તપોવડે, વેદાભ્યાસવડે, વિચારવડે, અન્તઃકરણ અને ઈન્દ્રિયોના સંયમવડે, કર્મના સન્ન્યાસવડે,નાનાવિધ યોગોવડે, ભક્તિયોગવડે, પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ લક્ષણવાળા ધર્મોવડે, આત્મા અને તત્ત્વોના જ્ઞાનવડે (સાંખ્યશાસ્ત્રના ચિન્તનવડે) અને દૃઢ વૈરાગ્યવડે, આ બધાં સાધનોવડે ભગવાન્ જે પ્રથમ સગુણ દેખાતા હતા તે જ ભગવાન્ નિર્ગુણ સ્વદક આત્મારૂપે પ્રાપ્ત થાય છે ।।૩૪-૩૬।।

મેં તને ચાર પ્રકારનો ભક્તિયોગ કહ્યોઃ મનુષ્યની અન્દર જે રહ્યો છે છતાં જેનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવતું નથી; અને તેથી જે બહાર જણાતો નથી. તે કાલનું સ્વરૂપ પણ મેં તને કહ્યું ।।૩૭।।

અવિદ્યા અને કર્મથી ઉદ્‌ભવેલો જીવનો અનેકવિધ સંસાર કહ્યો આવા સંસારમાં પડેલો જીવ આત્મામાં પોતાના સ્વરૂપને જોઈ શકતો નથી ।।૩૮।।

આ સાંખ્યશાસ્ત્ર જે મેં તને કહ્યું છે તે તમે દુર્જનને અભિમાનીને, મૂઢને બીજા મતમાં રહેલાને, પાખંડીને, લોભીને, ઘરમાં આસક્તિવાળાને, અભક્તને અને મારા ભક્તના દ્વેષીને કદી પણ કહેશો નહિ ।।૩૯-૪૦।।

જે શ્રદ્ધાવાળો ભક્ત, વિનયવાળો, બીજાનો ઉત્કર્ષ જોઈ ખુશી થનારો, ભૂત માત્રમાં મિત્રતા રાખનાર અને સેવામાં આસક્તિવાળો હોય, બાહ્ય પદાર્થમાં વૈરાગ્યવાળો, શાન્ત ચિત્તવાળો, મત્સર રહિત, પવિત્ર અને જેને સૌથી પ્રિયમાં પ્રિય

હું હોઉં તેને જ મારું જ્ઞાન આપવું ।।૪૧-૪૨।।

ય ઈદં શૃણુયાદ્ અમ્બ! શ્રદ્ધયા પુરુષઃ સ્વદક્ ।।
યો વાઽભિધત્તે મચ્ચિત્તઃ સ હ્યેતિ પદવીં ચ મે ।।૪૩।।

હે માતાજી! જે પુરુષ અન્તર્દષ્ટિ થઈ મારું જ્ઞાન શ્રદ્ધાથી સાંભળે તથા મારામાં ચિત્ત રાખી બીજાને સંભળાવે તે એ મારી પદવી પ્રાપ્ત કરે છે ।।૪૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં
(દસમા જીવમુક્તિની અન્દર સ્ત્રીમુક્તિનો પહેલો)
''ગૃહસ્થના ધર્મ'' નામનો
બત્રીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૩૩

કપિલદેવનું પધારવું, દેવહૂતિની મુક્તિ

વિશેષ : ગયા આઠ અધ્યાયમાં આઠ મત કહેવામાં આવ્યાઃમુખ્ય ભક્તિ, સાંખ્ય, જ્ઞાન, યોગ અને ચાર અધ્યાયથી વૈરાગ્યશેષ ચાર મતો. એ બધાનું ફળ મુક્તિ છે. એ આ અધ્યાયમાં કહેવાય છે. આમાં સ્ત્રીની મુક્તિ કહેવાય છે. અહીં સર્ગ પૂરો થાય છે. કારણ કે દેવો લીલાને માટે પ્રકટ્યા છે. 'સર્ગ' નામની લીલા તેત્રીસ પ્રકારની છે. એ દેવહિતકારિણી છે. આઠ વસુ, અગિયાર રુદ્ર, ઈન્દ્ર, એક પ્રજાપતિ અને બાર આદિત્ય તેમાં ઈન્દ્ર, પ્રજાપતિ અને આદિત્ય એ ચૌદ સાત્ત્વિક છે; તેનાથી મુક્તિ લીલા કહી છે. પ્રથમ ૧૯ અધ્યાયમાં બન્ધલીલા કહી છે. મુક્તિ તો સાધનથી ન મળેઃએ કૃપાથી સિદ્ધ થાય. કૃપા સમ્બન્ધ માત્રથી ન થાય, આરાધ્ય પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ થાય. માટે જ એ પહેલાં અહીં સ્તુતિ છે. પછી કૃપા અને એના ફળરૂપ મુક્તિ એ ક્રમ અહીં આપેલો છે. આને સર્ગપણું છે એ બતાવવા વક્તાની સ્થિતિ કહી છે. એ ભગવાન્ હોઈને એની સ્થિતિમાં સર્ગની પ્રતિષ્ઠા છે. આવો શાસ્ત્રાર્થ જાણે ત્યારે ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કરવાનો યત્ન કરે. તેથી કપિલને પ્રસન્ન કરવામાટે અહીં દેવહૂતિનો યત્ન કહેવામાં આવે છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

એવં નિશમ્ય કપિલસ્ય વચો જનિત્રી સા કર્દમસ્ય દયિતા કિલ દેવહૂતિઃ ।।
વિસ્રસ્તમોહપટલા તમભિપ્રણમ્ય તુષ્ટાવતત્ત્વવિષયાકિતસિદ્ધિભૂમિમ્ ।।૧।।

મૈત્રેય બોલ્યા : કર્દમનાં પત્ની અને કપિલની માતા દેવહૂતિ આવાં વચન સાંભળી મોહરૂપી અંધાર પછેડાથી મુક્ત થયાં. તત્ત્વને કહેનાર અને સાંખ્યશાસ્ત્રની સિદ્ધિના ક્ષેત્રરૂપ કપિલદેવને સારી રીતે પ્રણામ કરી એની સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં ।।૧।।

દેવહૂતિએ કહ્યુંઃ જળમાં સૂતેલાં, મહાભૂત, ઈન્દ્રિય અને તન્માત્રા અન્તઃકરણના સત્તત્ત્વરૂપ, સર્વજગત્‌ના બીજરૂપ, જેના રૂપમાં ગુણપ્રવાહ દેખાય છે તેવા આપના સ્વરૂપનું બ્રહ્માજીએ ધ્યાન ધર્યુ તો પણ એ આંખથી જોઈ ન શક્યા તેજ આપ સાક્ષાત્ મારા જઠરથી પ્રકટ થયા એ મોટા આશ્ચર્યની વાત ગણાય ।।૨।।

ગુણપ્રવાહવડે વહેંચીને (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર-રૂપે) આપ જ જગત્‌ને ઉત્પન્ન કરો છો. એ પણ કાંઈ ચેષ્ટા કર્યા વિના જ, કારણ કે આપ સત્ય સંકલ્પ છો. આપ જેવી ઈચ્છા કરો તેવું કરવાને આપની ચેષ્ટાની જરૂર નથી. એ ઈચ્છા માત્રથી થઈ જાય છે. આપ ઈશ્વર, આત્મા અને અતકર્ય હજારો શક્તિવાળા છો; તેથી જે કહીએ તે બધું જ આપમાં સમ્ભવે છે ।।૩।।

હે નાથ! પહેલાં આખું જગત્ આપના ઉદરમાં હતું. પછી યુગાન્તે એકલા માયાથી બાલકરૂપ બની વડના પત્રમાં પગનો અંગૂઠો મોઢામાં ચૂસતા રહો છો તેને મેં મારા ઉદરમાં ધારણ કર્યા એ પણ બીજું આશ્ચર્ય કહેવાય ।।૪।।

પાપનો નાશ કરવાને તથા આજ્ઞાકારીઓની ઉન્નતિને માટે આપ દેહનો સ્વીકાર કરો છો. હે વિભો! જેવા આપના વરાહ વગેરે અવતારો છે તેવો આપનો આ અવતાર પણ આત્મમાર્ગને પ્રકટ કરવા માટે જ છે ।।૫।।

જેના નામનું શ્રવણ કર્યા પછી, કીર્તન કરવાથી જે (ના નામ) ને નમન કરવાથી કે સ્મરણ કરવાથી પણ કોઈવાર ચાંડાલ* પણ તત્કાલ એ જ જન્મમાં યજ્ઞ કરવા લાયક બને છે તો પછી હે ભગવાન્! આપના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી પવિત્ર થાય એમાં તો કહેવું જ શું? ।।૬।।

વિશેષ : અહીં **અનુકીર્તન** શબ્દનો અર્થ મન્ત્રોપદેશ એમ કેટલાક કરે છે અને વૈષ્ણવ દીક્ષાનાં પ્રકારમાં ચાંડાલને ઉપદેશ અપાય તો તે એ જ જન્મમાં સોમાભિષવને યોગ્ય થાય એમ કોઈ ટીકાકાર કહે છે. આ મત તત્વાવલમ્બીનો સમજવો. શ્રૌતમતાવલમ્બીને મતે તો પર્યગ્નિકરણ

પર્યંત એની યજ્ઞમાં યોગ્યતા થાય. આ પક્ષ શ્રીઆચાર્યચરણને ઈષ્ટ જણાતો નથી; તેથી કહે છે કે, અહીં ખરી વાત પૂછો તો નામનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું છે તેમાં લૌકિકક્રમથી બધું થાય તો એમાં લોકો આશ્ચર્ય ન માને તેથી ચાંડાલને સવનયોગ્યતા મળે એમ સાંભળતાં લોકોમાં ભગવન્નામનું માહાત્મ્ય જોવામાં આવે. અહીં શ્રીસુબોધિનીજીમાં આમ લખે છેઃઅધર્મસંસ્કૃતભૂત વિશેષથી ચાંડાલાદિ શરીરનો આરમ્ભ થાય છે, સર્વોત્કૃષ્ટ સંસ્કાર પામેલા પંચમહાભૂતથી બ્રાહ્મણ શરીરનો આરમ્ભ થાય છે. ભગવાન્નું નામ લેવાથી અથવા ગુરુથી નામની દીક્ષા લેવાથી સર્વ ઔત્પત્તિક દોષો છૂટીને ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કારો થાય છે. તેથી નામનું માહાત્મ્ય કહેવાવું યોગ્ય છે. તેથી સર્વ દોષને દૂર કરી, સર્વ ગુણાધાન કરનારું નામ છે. નમવાથી કોનું શ્રેય થયું તે વાત બાજુ પર રાખી સ્મરણ કરનારમાં વાલ્મીકિ છે તે ભીલ હતો. માર્ગમાં નીકળે તેને મારતો. એણે ઋષિના ઉપદેશથી પહેલાં મહર્ષિની ભાવના કરી; પછી રામનું સ્મરણ કરતાં એ જ જન્મમાં વાલ્મીકિ થયા. એટલે પ્રભુને કરવું હોય તો કાંઈ અશક્ય નથી. પણ એવું સર્વત્ર થતું નથી, ક્વચિત્ જ બને છે. જ્યાં ભગવાન્ નામ રૂપમાં સામર્થ્ય પોતે જ પ્રકટ કરે ત્યાં સદ્યઃશુદ્ધિ સમ્ભવિત છે. તેથી અતિ પ્રસંગનું પણ વારણ થાય છે. શ્વાદ એ ચાંડાલમાં પણ અધમ છે તે પણ પવિત્ર થાય તો પછી ઉત્તમ વર્ણવાળો શુદ્ધિથી ભગવન્નામ લે તેને તો કૈમુતિક ન્યાયથી જ ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ થાય એ દેખીતું જ છે.

જેની જીભ ઉપર નિરન્તર ભગવાન્નું નામ રમે છે અને તે પણ કોઈ પણ પ્રકારના ફળની ઈચ્છા વગર આપને માટે જ તો તેવો જીવ શ્વપચ હોય તો પણ તેને સર્વ શ્રેષ્ઠ સમજવો. (પ્રથમ પૂર્વ જન્મમાં તપશ્ચર્યા કરે; તપના પ્રભાવે બ્રાહ્મણ થઈ યજ્ઞ કરે; યજ્ઞોના ફલરૂપે ઉત્કૃષ્ટ યોનિમાં આવી તીર્થસ્નાનાદિ કરે અને પછી વેદજ્ઞ આર્ય થાય; ત્યાર પછી ઋષિકુળમાં જન્મે; ત્યારે જેમ વ્યાસ, વાલ્મીકિ, શુક, પરાશર વગેરેએ ભગવાનનું નામ લીધું તેમ. તેથી આવું નામ લેનાર ચાંડાલ હોય તો પણ એવા જન્મોવડે સિદ્ધ થયો હોય છે. પણ થોડા પાપને લીધે ભગવદિચ્છાથી એને ચાંડાલનો દેહ મળ્યો હોય છે. આવો ચાંડાલ સતત હરિનામ લે છે માટે એને મોટામાં મોટો કહ્યો છે) ।।૭।।

અન્તર્મુખ ચિત્તવડે આત્મામાં ચિન્તન કરવા યોગ્ય આપ જ પરબ્રહ્મ પુરુષ છો. પોતાના તેજવડે દેહાદિ અધ્યાસ છોડાવનાર આપ છો. એવા વેદગર્ભ, સર્વમાં વ્યાપીને રહેનાર વિષ્ણુરૂપ કપિલને હું નમન કરું છું ।।૮।।

મૈત્રેય બોલ્યા : પરમ પુરુષ કપિલની એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ત્યારે

ગદ્‌ગદવાણીવડે માતા ઉપર પ્રેમ કરનાર કપિલ બોલ્યા ।।૯।।

કપિલે કહ્યું : મેં કહ્યા પ્રમાણે સારી રીતે સેવી શકાય તેવા માર્ગવડે જો માતા તું મારું આરાધન કરીશ તો જલદી પરમ-કાષ્ઠારૂપ અસમ્પ્રજ્ઞાત સમાધિ અથવા ભગવત્સાયુજ્યને તું જરૂર મેળવી શકીશ ।।૧૦।।

મારો આ મત બ્રહ્મવાદી લોકોએ સ્વીકારેલો છે; તેમાં સારી રીતે શ્રદ્ધા રાખો. જેઓ એમાં શ્રદ્ધા રાખે છે તેઓ અભયરૂપ મને પામે છે. મેં તને આ જે જ્ઞાન કહ્યું છે તેને નહિ જાણનારા જ જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં અટવાયા કરે છે ।।૧૧।।

મૈત્રેય બોલ્યા : એ પ્રમાણે પોતાનાં માતાજીને પામવા લાયક સુન્દર માર્ગ બતાવી ભગવાન્ કપિલદેવજી બ્રહ્મવાદિની માતાજીની રજા લઈને ત્યાંથી પધાર્યા ।।૧૨।।

એ દેવહૂતિ પણ પોતાના પુત્રે કહેલા યોગરૂપ ઉપદેશ પ્રમાણે સરસ્વતીના કિનારા ઉપર આવેલા આશ્રમોના મુકુટરૂપ કર્દમના આશ્રમમાં યોગસમાધિમાં પ્રવૃત્ત થવા સાવધાન થયાં ।।૧૩।।

વારંવાર સ્નાન કરવાથી, સંસ્કાર ન કરવાથી તેના સુન્દર વાંકડિયા વાળ જટા જૂટમાં ફેરવાઈ ગયા તથા દેવહૂતિનો ચીંથરેહાલ દેહ તીવ્ર તપથી દૂબળો થઈ ગયો ।।૧૪।।

પ્રજાપતિ કર્દમના તપ અને યોગના ફલરૂપ એમનો ગૃહસ્થાશ્રમ એવો હતો કે એની કોઈની સાથે સરખામણી થઈ શકે એમ નથી. એ એવો હતો કે સ્વર્ગમાં રહેનાર અને વિમાનમાં ફરનાર ઈન્દ્રાદિ પણ એની પ્રાર્થના કરે ।।૧૫।।

દૂધનાં ફીણ જેવી શય્યાઓ, સુવર્ણ જટિત હાથીદાંતના પલંગો, સોનાનાં આસનો, કોમલ ચાદરો, મોટા મરકત મણિની બનાવેલી અને નિર્મલ સ્ફટિક મણિની બનાવેલી ભીંતોમાં રત્નના બનાવેલ દીવાઓ શોભતા હતા અને રત્નના અલંકારવાળી સ્ત્રીઓ શોભતી હતી ।।૧૬-૧૭।।

ઘણાં દેવવૃક્ષોથી શોભીતા ઘરની પાસે બગીચા આવેલા હતા તેમાં પક્ષીનાં જોડકાં કૂજન કરી રહ્યાં હતાં, મતવાલા ભમરાઓ ગુઞ્જારવ કરી રહ્યાં હતાં ।।૧૮।।

જે વિમાનમાં કર્દમ મુનિની સાથે દેવહૂતિ બેસે ત્યારે દેવના ગન્ધર્વો એમની પાસે એમના ગુણનું ગાન કરતા હતા, વિમાનમાં કમળના ગન્ધવાળી જળની વાવોમાં કર્દમજી દેવહૂતિને લાડ લડાવતા હતા ઈન્દ્રાણીઓને પણ લલચાવી મૂકે તેવા એ

વિમાનને *પણ છોડી દેતાં દેવહૂતિનું મન દુઃખી ન થયું, પરન્તુ પુત્રના વિયોગે અવશ્ય એમના મુખને કંઈક ઉદાસ બનાવી દીધું ।।૧૯-૨૦।।

વિશેષ : અલૌકિકને ઉત્કૃષ્ટ માનીને, સર્વ શોભાથી અમૂલ્ય અને બગીચાથી મનનું આકર્ષણ કરનાર, મનને સુખ આપનાર ઘરમાંથી પોતાની મમતાને છોડી દે, આનું નામ વૈરાગ્ય કહેવાય. અવિદ્યમાનનો ત્યાગ એટલે લોકમાં ઘર ન હોય, ખાવાનું ન હોય, લાજ આબરુ ન હોય એટલે દેહનિર્વાહને માટે ત્યાગનો વેશ કરે તો એ બન્ને લોકોથી ભ્રષ્ટ થાય છે, કારણ કે જેને આ લોક સિદ્ધ નથી તેણે પરલોક મેળવવો તો દુર્લભ છે. તો આ લોકની વાસના પૂર્ણ થઈને છૂટે ત્યાર બાદ જ પરલોકનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. બળથી ત્યાગ કરનારની વાસના વધે છે.

પતિ તો પહેલો જ સન્ન્યાસ લઈ વનમાં ગયા હતા, પુત્રનો વિયોગ હવે થયો. જો કે પુત્ર પાસેથી એ આત્મજ્ઞાન સમ્પન્ન થઈ ગઈ હતી. તો પણ વાછડો જવાથી ગાયની જેવી સ્થિતિ થાય તેવી સ્થિતિ દેવહૂતિની થઈ ।।૨૧।।

એ પોતાના પુત્ર કપિલદેવનું ધ્યાન કરતાં-કરતાં એવા સુન્દર ઘરમાં પણ એ જલદી નિઃસ્પૃહ થઈ ગયાં અને પુત્રે ધ્યાનમાં પ્રકટ થતું ભગવાનનું જે સ્વરૂપ કહેલું તેનું સમસ્ત રીતે તેમજ એના એક-એક અવયવમાં ચિત્ત લગાડી એ ધ્યાન કરવા લાગ્યાં ।।૨૨-૨૩।।

ભક્તિ પ્રવાહના યોગવડે, દૃઢવૈરાગ્યવડે, યોગ અનુષ્ઠાનવડે, બ્રહ્મજ્ઞાનવડે, આત્માવડે જ આત્માની વિશુદ્ધિ કરીને તથા એનાથી માયાના ગુણોને દૂર કરીને, ધ્યાન દ્વારા સમાધિમાં બ્રહ્મને જોઈ એમાં પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર કરી. આવી રીતે જીવભાવ ટળી જતાં જે કલેશ હતો તે જતો રહ્યો અને આનન્દ-આનન્દ થઈ રહ્યો ।।૨૪-૨૬।।

નિત્ય સમાધિમાં જ્યારે ભગવાન્ નિત્ય દર્શન દેવા લાગ્યા ત્યારે ગુણોએ કરેલા ભ્રમ વિષયો સત્ય છે. એવા ખોટા ખ્યાલ જતા રહ્યા. ભગવાન્‌માં મન રાખવાનો પ્રયત્ન પણ છૂટી ગયો; જેમ સ્વપ્નમાંથી ઊઠેલા માણસને સ્વપ્નદેહનું સ્મરણ નથી રહેતું તેમ દેવહૂતિ પોતાના દેહને પણ ભૂલી ગયાં ।।૨૭।।

એ દેહનું બીજાઓ પોષણ કરતા હતા, પણ મનની આધિ જતી રહેતાં પોતાને દેહ દૂબળો થયેલો લાગ્યો નહિ. પછી ધૂમવાળા અગ્નિની પેઠે એમનો દેહ મળયુક્ત થઈ ગયો, છતાં સુન્દર દેખાવા લાગ્યો ।।૨૮।।

બુદ્ધિનો પ્રવેશ ભગવાન્‌માં થવાથી એમને કપડાંનું ભાન રહ્યું નહિ, કેશ છૂટા

લટકવા લાગ્યા. તપ અને યોગવાળું અંગ પણ દૈવરક્ષિત હોઈને પોતે એને પણ જાણતાં નહોતાં ।।૨૯।।

અહો! કપિલના કહેલા માર્ગે ચાલી દેવહૂતિ જલદી પરમાત્મા, બ્રહ્માનન્દ ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત થયાં ।।૩૦।।

હે વીર! જ્યાં દેવહૂતિ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયાં તે સિદ્ધ (પૂર) નામથી ત્રણ લોકમાં પ્રખ્યાત અને અત્યન્ત પવિત્ર ક્ષેત્ર થઈ ગયું ।।૩૧।।

હે સૌમ્ય! જેમાંથી માટીનો અંશ તપના પ્રભાવથી કાઢી નાખેલો તે તેનો દેહ સિદ્ધોએ સેવેલી સિદ્ધિ આપનારી, નદીઓમાં ઉત્તમ નદી થયો ।।૩૨।।

મહાયોગી ભગવાન્ કપિલ પણ પોતાના આશ્રમમાં હતા તે માતાની રજા લઈ ઈશાન દિશા તરફ ચાલી નીકળ્યા ।।૩૩।।

સિદ્ધો, ચારણો, ગન્ધર્વો, મુનિઓ, અપ્સરાઓ, સર્પો એ બધાં તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં. એ જ્યાં ગયાં હતાં ત્યાં એમની પૂજા થઈ. સમુદ્રે પણ એમની પૂજા કરી એમને સ્થાન આપ્યું ।।૩૪।।

સાંખ્યાચાર્યો જેમની સ્તુતિ કરે છે તેવા એ કપિલદેવજી ત્રણેય લોકમાં શાન્તિ થાય તેમાટે સમાધિ કરીને રહ્યા છે ।।૩૫।।

હે તાત! તમને મેં આ કપિલદેવ તથા દેવહૂતિનો પવિત્ર કરનારો સંવાદ કહ્યો; હે નિષ્પાપ! તમે મને પ્રથમ આ જ પૂછ્યો હતો ।।૩૬।।

ય ઈદમનુશ્રુણોતિ યોઽભિધત્તે કપિલમુનેર્મતમાત્મયોગગુહ્યમ્ ।।
ભગવતિ કૃતધીઃ સુપર્ણકેતાવુપલભતે ભગવત્પદારવિન્દમ્ ।।૩૭।।

આ સંવાદમાં ગુહ્ય આત્મજ્ઞાન છે તે જે શ્રવણ કરે અને બીજાને બોધ કરે તેની બુદ્ધિ ગરુડગામી ભગવાન્‌માં નિષ્ઠાવાળી થાય છે અને એ ભગવાન્‌નાં ચરણકમળને પામે છે ।।૩૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કન્ધમાં (છેલ્લા દસમા જીવમુક્તિ પ્રકરણમાં સ્રીમુક્તિનો બીજો) ‘‘કપિલદેવનું પધારવું, દેવહૂતિની મુક્તિ’’નામનો તેત્રીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

તૃતીયસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ

ચતુર્થસ્કન્ધ–વિસર્ગલીલા

અધ્યાય - ૩૧

૧. ધર્મપ્રકરણ	અ.૧-૭
૨. અર્થપ્રકરણ	અ.૮-૧૨
૩. કામપ્રકરણ	અ.૧૩-૨૩
૪. મોક્ષપ્રકરણ	અ.૨૪-૩૧

ધર્મપ્રકરણ
અધ્યાય ૧ - ૭

અગ્નિષ્ટોમ	અ.૧
ઉક્થ્ય	અ.૨
ષોડશી	અ.૩
અતિરાત્ર	અ.૪
અપ્ત	અ.૫
અર્યામિ	અ.૬
વાજપેય	અ.૭

અર્થપ્રકરણ અધ્યાય
૮-૧૨

સાધનથી	અ.૮
સાધ્યથી	અ.૮
મનુનાઉપદેશથી	અ.૧૦
દોષનિવૃત્તિથી	અ.૧૧
ફલપ્રાપ્તિથી	અ.૧૨

કામપ્રકરણ
અધ્યાય ૧૩-૨૩

પૃથુનોઆવિર્ભાવ
સર્વકામ
સ્વકામ

મોક્ષપ્રકરણ
અધ્યાય ૨૪-૩૧

બ્રહ્મભાવ (અ.૨૪-૨૮)
સાયુજ્ય (અ.૨૯-૩૧)

જો કોઈ પૈસા કમાવામાટે સેવા-કથા કરે તો તેની કેવી ગતિ થાય?

(પ્રભુસેવા-મનોરથ માટે ભેટ-સામગ્રી સ્વીકારે) એવું કરે ત્યારે તો સેવા-કથાનું તો ખાલી નામ થયું, ખરેખર તો તેણે વહેપાર-ધંધો જ કર્યો ગણાય. કૃષ્ણાર્થીબનીને સેવા-કથા કરવાને ઠેકાણે ધનાર્થીબનીને સેવા-કથા કરતાં સેવા-કથાના વેચાણના બદલામાં તેને વહેપાર-ધંધાની માફક પૈસા-ટકા મળી રહે પરન્તુ તેવા નીચ પ્રકારે થયેલી કમાણી તેના માટે અનર્થરૂપ જ નીવડવાની. આવા નીચ હેતુથી કરેલી સેવા-કથાનું પણ પરિણામ સરવાળે સર્વનાશ જ સમજવું. શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આચરણ કરવાને કારણે આવા અધમ માણસનો કેવલ આ લોકજ નહીં પરન્તુ પરલોક પણ નાશ પામે છે. તેથી જેને રત્તિભાર પણ જ્ઞાન હોય છે તે આવું કદી કરતો નથી.

(શ્રીગુસાંઈજી, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની વિવૃતિ)

ચતુર્થ સ્કન્ધ

વિસર્ગલીલા (દક્ષિણ બાહુ)

પહેલું યજ્ઞાત્મકધર્મ–પ્રકરણ

અધ્યાય ૧

સ્વાયમ્ભુવ મનુની કન્યાઓના વંશ તથા એમાં થયેલા ભગવાન્‌ના યજ્ઞાદિ અવતાર

વિશેષ : ચોથા સ્કન્ધમાં વિસર્ગ એટલે વિશિષ્ટ સર્ગ દેવતારૂપે નિરૂપાય છે. એના દેવતા વસુ, રુદ્ર અને આદિત્યરૂપી છે. ભગવાન્‌ની લીલા વિપરીત હોવાથી અન્તમાં વસુનું નિરૂપણ આવે છે, મધ્યમાં રુદ્રનું આવે છે અને આદિમાં આદિત્યનું આવે છે. આચાર્યચરણ વિસર્ગનું લક્ષણ **''સર્વ યુક્તરજા અજઃ** એવું આપે છે. મૂળ ભાગવત્‌માં **વિસર્ગઃ પૌરુષઃ સ્મૃતઃ''** એવું લક્ષણ આવી અમોઘ લીલાવાળા તથા અદ્‌ભુત કર્મવાળા પ્રભુનું વર્ણન આવે છે. તેથી આ વિસર્ગ લીલા અલૌકિક છે. ચતુર્થ સ્કન્ધમાં ચાર પ્રકરણ છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં યજ્ઞાત્મક **ધર્મનું** બીજામાં **અર્થનું**, ત્રીજામાં **કામનું** અને ચોથામાં **મોક્ષ**નું વર્ણન છે. યજ્ઞાત્મક ધર્મના વર્ણનમાં અગ્નિષ્ટોમ (અત્યગ્નિષ્ટોમાં, ઉક્‌થ્ય, ષોડશી, અતિરાત્ર, અપ્ત, અર્યામ અને વાજપેય, આ સાત સંસ્થાઓ યજ્ઞાત્મક ધર્મની છે. તેને અનુસરીને અહીં સાત અધ્યાયવડે ધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. બીજા પ્રકરણમાં પાંચ અધ્યાયવડે અર્થનું–ધ્રુવના અર્થનું નિરૂપણ કર્યુ છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં અગિયાર અધ્યાયવડે પૃથુ રાજાના કામનું વર્ણન આવે છે. ચોથા પ્રકરણમાં આઠ અધ્યાયવડે પુરઞ્જન, પ્રાચીનબર્હિ અને પ્રચેતાઓનો મોક્ષ વર્ણવ્યો છે. આમ આ ચોથો સ્કન્ધ જીવનો ચાર પ્રકારનો પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રકારે એકવીશ અધ્યાયવડે **વિસર્ગલીલા** વર્ણવી છે.

આ અધ્યાયમાં સતીના દેહના પરિત્યાગનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, જો કે એ દક્ષનો અનર્થ છે તથાપિ સતીના દેહના પરિત્યાગ દ્વારા દક્ષનો ગર્વ દૂર કરવામાં આવેલો હોવાથી એ ધર્મરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરે છે; પ્રારમ્ભમાં વંશકથા કહેવામાં આવી છે તે પ્રસંગની સંગતિમાટે છે; એ વંશકથા કંઈ અધ્યાયાર્થ નથી.

મૈત્રેય ઉવાચ

મનોસ્તુ શતરૂપાયાં તિસ્રઃ કન્યાશ્ચ જજ્ઞિરે ।।
આકૂતિર્દેવહૂતિશ્ચ પ્રસૂતિરિતિ વિશ્રુતાઃ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : સ્વાયમ્ભુવ મનુને શતરૂપા રાણીથી આકૂતિ, દેવહૂતિ અને પ્રસૂતિ એ નામની ત્રણ કન્યાઓ થઈ ।।૧।।

એ પૈકી આકૂતિ રુચિ ઋષિને આપી હતી. જો કે મનુને પુત્ર હતા તેમ છતાં સગપણ કરતી વખતે રાણીના કહેવાથી મનુએ એવી શરત કરી હતી કે આ કન્યાને જે પુત્ર જન્મે તેને હું મારો પુત્ર કરી રાખીશ ।।૨।।

પછી પ્રભુના અનન્ય ચિન્તનથી બ્રહ્મતેજવાળા એ રુચિ ઋષિને એ આકૂતિથી જોડકું આવ્યું ।।૩।।

એમાં જે પુત્ર હતા તે સાક્ષાત્ યજ્ઞાવતાર વિષ્ણુ હતા, જે કન્યા હતી તેનું નામ ‘દક્ષિણા’ હતું અને એ સદા વિષ્ણુ પાસે જ રહેનારાં લક્ષ્મીજીના અંશરૂપી હતી।।૪।।

એ ઘણી કાન્તિવાળા દીકરીના દીકરાને સ્વાયમ્ભુવ મનુ આનન્દથી પોતાને ઘેર લાવ્યા અને દક્ષિણાને રુચિએ સાચવી ।।૫।।

એ દક્ષિણાને લગ્ન લાયક ઉમર થતાં યજ્ઞ ભગવાન્ એને પરણ્યા અને એ પ્રસન્ન થયેલી સ્ત્રીમાં પોતે પ્રસન્ન થઈ બાર પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા ।।૬।।

એમનાં નામઃતોષ, પ્રતોષ, સન્તોષ, ભદ્ર, શાન્તિ, ઈડસ્પતિ, ઈધ્મ, કવિ, વિભુ, સ્વહ્ન, સુદેવ અને રોચન હતાં ।।૭।।

સ્વાયમ્ભુવ મન્વન્તરમાં તેઓ ‘તુષિત’ નામના દેવતા થયા. એ મન્વન્તરમાં મરીચિ વગેરે ‘સપ્તર્ષિ’ હતા અને યજ્ઞ ભગવાને જ ઈન્દ્રની પદવી ભોગવી ।।૮।।

મનુના પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ નામના મહા તેજસ્વી પુત્ર હતા. તેમના પુત્રો, પૌત્રો અને પ્રપૌત્રો ના વંશોના રાજાઓથી એ મન્વન્તર છવાઈ ગયો ।।૯।।

હે તાત! સ્વાયમ્ભૂવ મનુએ કર્દમ પ્રજાપતિને દેવહૂતિ નામની પોતાની પુત્રી આપી હતી. તેના સમ્બન્ધની કથા તો તમે મારી પાસેથી ઘણીખરી સાંભળી ।।૧૦।।

મનુએ પોતાની પ્રસૂતિ નામની ત્રીજી પુત્રી બ્રહ્માના પુત્ર દક્ષ પ્રજાપતિને આપી હતી તેની સૃષ્ટિ ત્રિલોકમાં બહુ જ વિસ્તાર પામી છે।૧૧।।

કર્દમ ઋષિની નવ દીકરીઓ મરીચિ વગેરે બ્રહ્મર્ષિઓની સ્ત્રીઓનું વર્ણન થઈ ચૂક્યું છે. તેમના વંશનો વિસ્તાર હવે મારી પાસેથી સાંભળો ।।૧૨।।

કર્દમની પુત્રી અને મરીચિની સ્ત્રી કલાને કશ્યપ અને પૂર્ણિમાન્ નામના બે પુત્ર થયા. એમના વંશથી આ આખું જગત્ ભરપૂર થઈ ગયું છે ।।૧૩।।

હે પરન્તપ! પૂર્ણિમાને વિરજ અને વિશ્રગ નામના બે પુત્ર થયા અને દેવકુલ્યા

નામની કન્યા થઈ. આ જ કન્યા ભગવાન્‌ના ચરણારવિન્દને ધોવાથી પછીના જન્મમાં ગંગા થઈ ।।૧૪।।

અત્રિની સ્ત્રી અનસૂયાએ દત્ત, દુર્વાસા અને ચન્દ્ર નામના (અનુક્રમે) વિષ્ણુ, શિવ અને બ્રહ્માના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા પરમ યશસ્વી પુત્રોને જન્મ આપ્યો।।૧૫।।

વિદુરજીએ પૂછ્યું : હે ગુરુ! જગતનાં સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને સંહાર કરનારા ત્રણ મોટા દેવ અત્રિ ઋષિને ઘેર કયું કાર્ય કરવા પ્રકટ થયા એ મને કહો ।।૧૬।।

મૈત્રેયે કહ્યું : બ્રહ્માજીએ સૃષ્ટિ કરવાની આજ્ઞા કરવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ અત્રિ ઋષિ તપ કરવાનો નિશ્ચય કરી પોતાની સ્ત્રી સાથે ઋક્ષ નામના મોટા પર્વતમાં ગયા ।।૧૭।।

એ પર્વતમાં ફૂલના ગુચ્છોવાળા ખાખરા અને અશોક વૃક્ષોનું વન છે તેમાં વગર અટકયે વહેતાં નિર્વિન્ધ્યા ખળખળ કરતાં નદીનાં પાણી ચારે બાજૂએ વહે છે।।૧૮।।

એ ઠેકાણે પ્રાણાયામથી મનનો નિગ્રહ કરી સુખ-દુઃખ, શરદી-ગરમી ની પરવા કર્યા વિના માત્ર વાયુનો આહાર કરી એ સો વર્ષ સુધી એક પગે ઊભા રહ્યા ।।૧૯।।

''જે કોઈ સમ્પૂર્ણ જગતના ઈશ્વર છે તેને હું શરણે જાઉં છું. તે મને પોતાના જેવી પ્રજા દેજો'' એવું એ ચિન્તન કરવા લાગ્યા ।।૨૦।।

એ મુનિના મસ્તકમાંથી નીકળેલા અને પ્રાણાયામથી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિથી ત્રણ લોક તપવા લાગ્યા એ જોઈને જેઓની કીર્તિને અપ્સરાઓ, મુનિઓ, સિદ્ધ, ગન્ધર્વ અને નાગ ગાયા કરે છે તેવા ત્રણેય જગત્પતિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ મુનિના આશ્રમમાં આવ્યા ।।૨૧-૨૨।।

એમના પ્રકટ થવાથી મુનિનું મન પ્રકાશ પામ્યું અને એક પગથી ઊભેલા એ મુનિને એ ત્રણે મહાન દેવોનાં દર્શન થયાં ।।૨૩।।

પછી જમીન પર દંડવત્ પ્રણામ કરી, હાથમાં ફળ વગેરે પદાર્થો લઈ એમણે નન્દી, હંસ અને ગરુડ ઉપર બેઠેલા અને પોતપોતાનાં કમંડલુ, ચક્ર, ત્રિશૂલ આદિ ચિહ્નવાળા એ દેવોની પૂજા કરી. તેઓ કૃપાના કટાક્ષ અને હસતાં મુખોથી પ્રસન્ન જણાતા હતા. તેઓના તેજથી અંજાઈ ગયેલી આંખોને પછી મીચીને એઓમાં મન જોડતા અત્રિ ઋષિ હાથ જોડીને મધુર વાણીથી સર્વલોકમાં મોટા એ દેવોની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૨૪-૨૬।।

અત્રિ બોલ્યા : પ્રત્યેક કલ્પના આરમ્ભમાં જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયને માટે જે માયાના સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોનો વિભાગ કરી અલગ-અલગ શરીર ધારણ કરે છે તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ આપ જ છો. હું આપને પ્રણામ કરું છું. કહો ત્યારે આપમાંથી મેં જેને અહીં બોલવેલ તે કોણ? મેં તો અહીં સન્તાનને માટે ઘણા-ઘણા ઉપચારોથી ચિત્તમાં એક જ ઈશ્વરનું ધ્યાન ધર્યુ હતું. તો જેમને પ્રાણીઓનાં મન પણ પહોંચી શકે નહિ તેવા આપ બધા અહીં કેમ પધાર્યા છો? આ વિષયમાં મને ઘણું આશ્ચર્ય થયું છે. આપ કૃપા કરીને મને આનું રહસ્ય બતાવો ।।૨૭-૨૮।।

મૈત્રેયે કહ્યું : હે વિદુરજી! એ પ્રમાણે એનું વચન સાંભળી હસીને ત્રણે દેવોએ મધુર વાણીથી ઋષિને કહ્યું ।।૨૯।।

દેવોએ કહ્યું : બ્રહ્મન્! તમે જેવો સંકલ્પ કરો તે પ્રમાણે જ થાય; એમાં ફરક પડે નહિ. તમારો સંકલ્પ સત્ય છે. તમે જે તત્ત્વનું ધ્યાન ધર્યું હતું તે* અમે છીએ ।।૩૦।।

વિશેષ : જગત્‌ને નિયમમાં રાખનાર ત્રિગુણાત્મક સ્વરૂપ છે એક-એક ગુણના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્માદિરૂપે છે તેથી જગદીશ્વરાખ્ય તત્ત્વ ત્રિગુણાત્મક હોવાથી ત્રણે દેવો એકી સાથે આવ્યા. પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ ગુણાતીત છે.

હવે અમારા અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા અને જગત્‌માં પ્રખ્યાતિ, પામેલા ત્રણ પુત્રો તમને થશે તેઓ તમારી કીર્તિમાં વધારો કરશે અને તમારું કલ્યાણ થશે ।।૩૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : પતિ-પત્ની બન્નેથી એ પ્રમાણે સારી રીતે પૂજાયેલા એ ત્રણ દેવો વરદાન આપી જોતજોતામાં ત્યાંથી પોતપોતાના લોકમાં ચાલ્યા ગયા ।।૩૨।।

પછી એમને ઘેર બ્રહ્માના અંશથી ચન્દ્રમા, વિષ્ણુના અંશથી યોગ જાણનાર દત્તાત્રેય અને સદાશિવના અંશથી દુર્વાસા એમ ત્રણ પુત્રો થયા. હવે અંગિરાનો વંશ સાંભળો ।।૩૩।।

અંગિરાની સ્ત્રી શ્રદ્ધાને સિનીવાલી, કુહૂ, રાકા અને અનુમતિ* એવાં નામથી ચાર કન્યાઓ થઈ ।।૩૪।।

વિશેષ : અમાવાસ્યામાં ચન્દ્રમાં થોડો દેખાય તે સિનીવાલી અને બિલકુલ ન દેખાય તે 'કુહૂ' કહેવાય છે. તેમજ જે પૂનમમાં ચન્દ્રમાં જરાક ઓછો હોય તે અનુમતિ અને સમ્પૂર્ણ હોય તે 'રાકા' કહેવાય છે.

સ્વારોચિષ મન્વન્તરમાં પ્રખ્યાત સાક્ષાત્ ભગવાન્ ઉતથ્ય અને બૃહસ્પતિ

નામના બે બીજા પુત્ર પણ થયા. પુલસ્ત્ય મુનિને હવિર્ભૂ નામની સ્ત્રીથી મહાતપસ્વી અગસ્ત્ય અને વિશ્રવા નામના બે પુત્ર થયા તેમાં અગસ્ત્ય બીજા જન્મમાં જઠરાગ્નિ થયા. વિશ્રવાને ઈડવિડા નામની સ્ત્રીથી યક્ષોનો અધિપતિ કુબેર નામનો પુત્ર થયો. બીજી સ્ત્રી કેશિનીથી રાવણ, કુમ્ભકર્ણ અને વિભીષણ ત્રણ પુત્રો થયા ।।૩૫-૩૭।।

હે વિદુરજી! પુલહ ઋષિની સ્ત્રી પરમ સાધ્વી ગતિને કર્મશ્રેષ્ઠ, વરીયાન અને સહિષ્ણુ ત્રણ પુત્ર થયા ।।૩૮।।

કતુઋષિની સ્ત્રી ક્રિયાને બ્રહ્મ તેજથી પ્રકાશતા વાલખિલ્ય નામના સાઠ હજાર પુત્રો થયા ।।૩૯।।

હે શત્રુતાપન વિદુરજી! વસિષ્ઠ મુનિને ઊર્જા(અરુન્ધતી) નામની સ્ત્રીથી ચિત્રકેતુ, સુરોચિ, વિરજા, મિત્ર, ઉલ્બણ, વસુભૃદ્યાન અને દ્યુમાન નામના સાત નિર્મળ અને મહાત્મા પુત્રો થયા; એ સિવાય બીજી સ્ત્રીથી શકિત વગેરે બીજા અનેક પુત્રો થયા ।।૪૦-૪૧।।

અથર્વા ઋષિની સ્ત્રી ચિત્તિને દધ્યઞ્ચ નામે તપસ્વી પુત્ર થયો. તેનું બીજું નામ અશ્વશિરા પણ હતું. કારણ કે પાછળથી તેને ઘોડાનું માથું ચોંટાડવામાં આવ્યું હતું ।।૪૨।।

હવે ભૃગુનો વંશ સાંભળો. ભૃગુ ઋષિને ખ્યાતિ નામની સ્ત્રીથી ત્રણ સન્તાન થયાં તેમાં ધાતા અને વિધાતા એ બે પુત્રો હતા અને લક્ષ્મી નામની એક ભગવત્પરાયણ કન્યા હતી ।।૪૩।।

એ ધાતા અને વિધાતાને મેરુ પર્વતે અનુક્રમે આયતિ અને નિયતિ નામની પુત્રી આપી હતી તેમાં ધાતાના મૃકંડ અને વિધાતાના પ્રાણ નામે પુત્ર થયા. મૃકંડના માર્કંડેય અને પ્રાણના વેદશિરા થયા ।।૪૪।।

ભૃગુના કવિ નામે એક પુત્ર પણ હતા. તેમના પુત્ર ભગવાન્ શુક્રાચાર્ય થયા ।।૪૫।।

હે વિદુરજી! એ પ્રમાણે મુનિઓએ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી લોકનું કલ્યાણ કર્યુ. કર્દમની દીકરીઓના વંશ તમારી પાસે કહી દેખાડ્યા. જે ઉત્તમ છે અને શ્રદ્ધાથી સાંભળનારનાં પાપને તુરત હરી લે છે ।।૪૬।।

બ્રહ્માના પુત્ર દક્ષ પ્રજાપતિ સ્વયમ્ભુવ મનુની દીકરી પ્રસૂતિને પરણ્યા હતા તેનાથી એમને સુંદર નેત્રવાળી સોળ પુત્રીઓ થઈ ।।૪૭।।

એમાંથી ધર્મને તેર, અગ્નિને એક, સમસ્ત પિતૃગણને એક અને સંસારનાં બન્ધન કાપનારા સદાશિવને એક આપી હતી ।।૪૮।।

શ્રદ્ધા, મૈત્રી, દયા, શાન્તિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, ક્રિયા, ઉન્નતિ, બુદ્ધિ, મેધા, તિતિક્ષા, હ્રી અને મૂર્તિ એ તેર ધર્મની પત્નીઓ છે ।।૪૯।।

એમાં શ્રદ્ધાને શુભ, મૈત્રીને પ્રસાદ, દયાને અભય, શાન્તિને સુખ, તુષ્ટિને મુદ, પુષ્ટિને સ્મય(અહંકાર) ।।૫૦।।

ક્રિયાને યોગ, ઉન્નતિને દર્પ, બુદ્ધિને અર્થ, મેધાને સ્મૃતિ, તિતિક્ષાને ક્ષેમ અને હ્રીને પ્રશ્રય(વિનય) નામના પુત્રો થયા ।।૫૧।।

સર્વ ગુણસમ્પન્ન મૂર્તિને નર અને નારાયણ નામના પુત્ર થયા* એમના જન્મ સમયે સર્વ જગત્‌ને અત્યન્ત સુખ અને આનન્દ પ્રાપ્ત થયાં; ।।૫૨।।

વિશેષ : નારાયણ ભગવાન્‌નો અવતાર છે અને નર આવેશાવતાર છે, આ બેઉનો એક જ અવતાર માનવામાં આવ્યો છે તથાપિ પુષ્ટિ અને મર્યાદા એમ બેઉ કાર્યને સમ્પાદન કરવામાટે બે સ્વરૂપે પ્રગટ્યા છે.

મનુષ્યોનાં મન, દિશાઓ, નદીઓ અને પર્વતો પ્રસન્ન થઈ ગયાં; ।।૫૩।।

સ્વર્ગમાં દુન્દુભિ વાગવા લાગ્યાં; ફૂલની વૃષ્ટિઓ થઈ; પ્રસન્ન થયેલા મુનિઓ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા; ગન્ધર્વ કિન્નરો ગાવા લાગ્યા; ।।૫૪।।

અપ્સરાઓ નાચવા લાગી; આ પ્રમાણે એ વખતે મહા મંગળ વરતી રહ્યું; બ્રહ્મા વગેરે દેવો ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા; ।।૫૫।।

દેવોએ કહ્યું : ''સ્વરૂપભેદની પેઠે નિજ સ્વરૂપમાં પોતાની માયા (ઈચ્છાશક્તિ)વડે આ જગત્ રચાયું છે. તે પરમ પુરુષ કે જે આજ ધર્મના ઘરમાં ઋષિરૂપે પોતાના[૧] સ્વરૂપનો ઉપદેશ તપશ્ચર્યા વગેરેથી પ્રકાશ કરવાને પ્રકટ[૨] થયા છે તેમને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ ।।૫૬।।

વિશેષ : ૧. દિશાની પ્રસન્નતા થવાથી દૂર રહેલા પદાર્થનાં દર્શન થાય તેવો પ્રકાશ થાય છે. વાયુની પ્રસન્નતાથી એના સ્પર્શથી સુખનો અનુભવ થાય છે. નદીની પ્રસન્નતાથી કમલાદિનો વિકાસ થાય અને જલ સ્વચ્છ થાય; અને પર્વતોની પ્રસન્નતાથી એમના અન્તર્ગર્ભમાં રહેલા મણિઓ પ્રકટ થાય છે.

૨. આપની ઉપાસના કરીને શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા થયા પછી, ભૂતભૌતિકાદિ અનેક સૃષ્ટિરૂપ, મનવડે પણ જેની કલ્પના ન કરી શકાય તેવું વિશ્વ આપના સ્વરૂપમાં સ્થિત

છે તેનો પ્રકાશ આપના ઉપદેશદ્વારા જ થઈ શકે તેમ છે. આપના સ્વરૂપમાં રહેલા વિશ્વને જાણીને પરમ્પરાઓ આપના માહાત્મ્યને જાણ્યા પછી યથાધિકાર આપના સ્વરૂપને જાણી શકાય છે.

''એમના સ્વરૂપનો વિચાર શાસ્ત્રોના આધારે માત્ર અનુમાનથી થઈ શકે છે. એવા ભગવાન્ જગતની મર્યાદા જાળવવા સત્વ ગુણથી સરજેલા પુત્રો-દેવો-પ્રત્યે ઘણી કરુણા ભરી અને લક્ષ્મીને રહેવાના કમળ કરતાં પણ સરસ દૃષ્ટિથી* જોજો'' ।।૫૭।।

વિશેષ : ભક્તો ભગવાન્‌ની કૃપાદષ્ટિ વિના બીજું કાંઈ પણ ચાહતા નથી.

એ પ્રમાણે દર્શન થતાં દેવોએ જેમની સ્તુતિ અને પૂજા કરેલી છે તેવા નર અને નારાયણ બન્ને ભાઈઓ ગન્ધમાદન પર્વતમાં ચાલ્યા ગયા ।।૫૮।।

ભગવાન્ શ્રીહરિના અંશસ્વરૂપ એ જ નર અને નારાયણ આ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવામાટે યદુકુળ ભૂષણ શ્રીકૃષ્ણ તેમજ કુરુકુળતિલક અર્જુન અહીં અવતર્યા હતા ।।૫૯।।

અગ્નિની પત્ની સ્વાહાએ અગ્નિના અભિમાની પાવક, પવમાન અને શુચિ નામના ત્રણ પુત્રોને જન્મ આપ્યો ।।૬૦।।

એ ત્રણના પિસ્તાળીસ પ્રકારના અગ્નિ બીજા વધારે થયા. તેઓ જ એક પિતામહ, ત્રણ પિતા સાથે ઓગણપચાસ અગ્નિ કહેવાયા ।।૬૧।।

એમના નામથી યજ્ઞસમ્બન્ધી કર્મમાં વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણો 'આગ્નેયી' નામની ઈષ્ટિઓ કરે છે; એ સઘળા 'અગ્નિ' આ જ છે ।।૬૨।।

અગ્નિષ્વાત્ત,* બર્હિષદ, સોમપ અને આજ્યપ એ નામના ચાર પિતર છે તેઓ પૈકી જેમને શ્રાદ્ધમાં 'અગ્નૌકરણ' કરવામાં આવે છે તેઓ સાગ્નિ (=અગ્નિવાળા) અને અનગ્નિ (=અગ્નિવિનાનાં) કહેવાય છે. એ સઘળા પિતરો વચ્ચે દક્ષની પુત્રી સ્વધા નામની એક જ પત્ની છે ।।૬૩।।

વિશેષ : અગ્નિમાં પકવ પુરોડાશાદિનો જેઓ સ્વાદ લે છે તે અગ્નિષ્વાત્ત પિતરો કહેવાય છે. દૈત્યો, દાનવો અને યક્ષના પિતરો બર્હિષદ કહેવાય છે. અગ્નિષ્ટોમાદિ કર્મના દેવતારૂપ પિતરો સોમપ અથવા સૌમ્ય કહેવાય છે. આધાર અને આજ્ય ભાગ ગ્રહણ કરનારા પિતરો આજ્યપ કહેવાય છે.

પિતરોથી સ્વધાને વયુના અને ધારિણી નામની બે પુત્રીઓ થઈ તે બ્રહ્મવિચાર કરનારી અને જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનના પારને પામેલી થઈ ।।૬૪।।

મહાદેવની પત્ની સતી ગુણ અને શીલથી પોતાના સરખા જ મહાદેવની સેવામાં સંલગ્ન હતી તેને પુત્ર થયો જ નહિ ।।૬૫।।

પિતર્યપ્રતિરૂપે સ્વે ભવાયાનાગસે રુષા ।।
અપ્રૌઢૈવાત્મનાઽઽત્માનમજહાદ્યોગસંયુતા ।।૬૬।।

મહાદેવનો કાંઈ અપરાધ નહિ, છતાં પણ પોતાનો પિતા દક્ષ પ્રજાપતિ એમનાથી ઉલટા ચાલ્યા તેથી સતીએ યુવાવસ્થામાંજ ક્રોધવશ યોગદ્વારા સ્વયં પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરી દીધો હતો ।।૬૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થ સ્કન્ધમાં (પહેલા ધર્મ પ્રકરણનો)
''સ્વામ્ભુવ મનુની કન્યાઓના વંશ તથા એમાં થયેલા
ભગવાનના યજ્ઞાદિ અવતાર'' નામનો પ્રથમ અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ફંડ-ફાળામાટે, આજીવિકામાટે દક્ષિણા લઈને કે મૃતકના
ઉદ્ધારાર્થે ભાગવતકથા કરવી, બેસાડવી કે સાંભળવી એ
શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનરૂપ ઘોર પાપ છે

અધ્યાય ૨

મહાદેવ અને દક્ષ વચ્ચે દ્વેષનું કારણ

વિશેષ : પહેલા અધ્યાયમાં સતીના દેહના પરિત્યાગથી દક્ષનો અનર્થ સૂચવ્યો છે હવે આ બીજા અધ્યાયમાં ઉપર કહેલા મહાદેવ અને દક્ષ વચ્ચેના દ્વેષનું કારણ કે જે પ્રજાપતિઓના યજ્ઞમાં ઉત્પન્ન થયું હતું તે અને દક્ષનાં શાપાદિ કહેવાશે.

વિદુર ઉવાચ

ભવે શીલવતાં શ્રેષ્ઠે દક્ષો દુહિતૃવત્સલઃ ।।
વિદ્વેષમકરોત્ કસ્માદ્ અનાદત્યાત્મજાં સતીમ્ ।।૧।।

વિદુરજીએ પૂછ્યું : સારા સ્વભાવવાળાઓમાં મહાદેવ ઉત્તમ છે. દક્ષને પણ દીકરીઓ ઉપર પ્રીતિ હતી. છતાં દક્ષે પોતાની સતી નામની દીકરીનો અનાદર કરી મહાદેવનો દ્વેષ શામાટે કર્યોહતો? ।।૧।।

ચરાચરના ગુરુ નિર્વૈર શાન્ત મૂર્તિ આત્મારામ અને જગતના પરમ આરાધ્ય

સદાશિવનો દ્વેષ કોણ કરે ? ।।૨।।

હે મહારાજ! એ જમાઈ અને સસરા વચ્ચેના વિદ્વેષને લીધે સતીએ પોતાના દુસ્ત્યજ પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો એ કથા મને કહો ।।૩।।

મૈત્રેયે કહ્યું : પહેલાં એક વાર પ્રજાપતિઓના યજ્ઞમાં મોટા-મોટા ઋષિઓ, પરિવાર સહિત સર્વે દેવો, મુનિઓ અને અગ્નિઓ એકઠા થયા હતા ।।૪।।

એ વખતે ક્રાન્તિથી સૂર્યની માફક શોભતા અને ત્યાંના અન્ધકારને ઉલેચી નાખતા દક્ષ પ્રજાપતિ સભામાં આવ્યા ।।૫।।

એમને જોતાં એમની ક્રાન્તિથી પ્રભાવિત સભાસદો અને અગ્નિઓ સુદ્ધા પોતપોતાના આસન ઉપરથી ઊભા થઈ ગયા. માત્ર મહાદેવ અને બ્રહ્મા જ બેસી રહ્યા ।।૬।।

સભાસદોએ એમનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો ત્યાર પછી દક્ષ પ્રજાપતિ જગતના પિતા બ્રહ્માને પ્રણામ કરી એમની આજ્ઞાથી પોતાના આસન ઉપર બેઠા ।।૭।।

પરન્તુ મહાદેવ પહેલેથી જ બેસી રહ્યા હતા તેથી દક્ષે પોતાનું અપમાન થયેલું માન્યું. એ અપમાન સહન ન થવાથી, જાણે ભસ્મ કરી નાખવા માગતા હોય તેવી રીતે ટેડી નજરથી જોઈ દક્ષ પ્રજાપતિ બોલ્યા ।।૮।।

દેવો અને અગ્નિઓ? સહિત બ્રહ્મર્ષિઓ મારી વાત સાંભળે. હું અણ સમજ કે દ્વેષ વશ નથી કહેતો પણ શિષ્ટાચારની વાત કરું છું ।।૯।।

આ નિર્લજ્જ મહાદેવ બધા લોકપાળોની કીર્તિનો નાશ કરનાર છે. પોતાના ઘમંડથી સજ્જનોના માર્ગને દૂષિત કર્યો છે ।।૧૦।।

આમ તો એક પ્રકારે આ મારો શિષ્ય થાય છે કેમકે સાવિત્રી જેવી મારી દીકરીનો હાથ અગ્નિની સમક્ષ સુપાત્રની પેઠે એણે ગ્રહણ કર્યો છે ।।૧૧।।

વાન્દરાના જેવી આંખો વાળો આ મારી મૃગનયની કન્યાને પરણી ગયો છે. ઔચિત્ય તો એમાં હતું કે ઊઠીને મારો આદર કરે. એ તો વાત જાણે જવા દો પણ એણે વાણીથી પણ મારો યોગ્ય આદર કર્યો નહિ ।।૧૨।।

આ મહાદેવ સત્ક્રિયાઓનો લોપ કરનાર છે, અભિમાની છે, અપવિત્ર અને મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર છે. મારી ઈચ્છા ન હોતી છતાં જેમ શૂદ્રને વેદ ભણાવવામાં આવે તેમ મારી દીકરી મેં એને આપી છે ।।૧૩।।

એ ભયંકર મશાણમાં પ્રેત અને ભૂતનાં ટોળાંની સાથે ચિતાની ભસ્મથી સ્નાન

કરે છે, માણસોની ખોપરીઓની માળા પહેરે છે, માણસોનાં હાડકાંનાં ઘરેણાં ધારણ કરે છે, છૂટા કેશ મૂકી નંગધડંગ પાગલની જેમ ભટકે છે, ઘડી વારમાં રડે છે તો ઘડી વારમાં હસે છે; એ તમોગુણી સ્વભાવવાળાં ભૂત પ્રેતોનો અધિપતિ છે; એને મદોન્મત્ત લોકો જ વહાલા હોય છે; નામ માત્રનો એ શિવ છે. ખરું જોતાં છે એ નખશિખ 'અશિવ' અમંગલરૂપ ।।૧૪-૧૫।।

દુષ્ટ મનના, અપવિત્ર અને ભૂત પ્રેતાદિના અધિપતિ તેવા એને બ્રહ્માજીની ભોળવણીથી મેં મારી ભોળીભાલી દીકરી આપી દીધી ।।૧૬।।

મૈત્રેયે કહ્યું : દક્ષે આ પ્રમાણે મહાદેવજીને તીખાં તમતમતાં વચન કહ્યાં તો પણ એમણે એનો કોઈ ઉત્તર ન વાળ્યો. તેઓ પૂર્વવત નિશ્ચલભાવથી બેસી રહ્યા, આથી દક્ષનો ક્રોધ વધારે ઊંચે ચઢ્યો અને હાથમાં જલ લઈ એમને શાપ આપવા તૈયાર થઈ ગયા ।।૧૭।।

''આ દેવોમાં અધમ છે તેને યજ્ઞોમાં ઈન્દ્ર અને વિષ્ણુ વગેરે દેવોની સાથે ભાગ નહિ મળે'' ।।૧૮।।

હે વિદુરજી! મોટા-મોટા સભાસદોએ રોક્યા છતાં આ પ્રમાણે મહાદેવને શાપ આપી ક્રોધ વધી જતાં દક્ષ પ્રજાપતિ એ યજ્ઞસભામાંથી ઊઠી પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા ।।૧૯।।

એ પ્રમાણે દક્ષે શાપ દીધો છે એવું જાણી ક્રોધે ભરાયેલા, મહાદેવના મુખ્ય અનુચર નન્દીશ્વરે પણ દક્ષને તથા એણે કરેલી નિન્દાને અનુમોદન આપનાર બ્રાહ્મણોને પણ શાપ આપ્યો ।।૨૦।।

''આ મરણાધીન શરીરને ઉત્તમ ગણી જે અજ્ઞાની મનુષ્ય કોઈનો પણ દ્રોહ ન કરનારા મહાદેવજીનો દ્રોહ કરે છે તે પરમાર્થથી વિમુખ થજો ।।૨૧।।

આ દક્ષ ''ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞ કરવાવાળાને અક્ષય પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે'' વગેરે અર્થવાદરૂપ વેદવાક્યોથી મોહિત અને વિવેકભ્રષ્ટ થઈ વિષય સુખની ઈચ્છાથી કપટધર્મમય ગૃહસ્થાશ્રમમાં આસક્ત થઈ કર્મકાંડમાં જ લાગ્યો રહે છે. એની બુદ્ધિ દેહાદિમાં આત્મભાવનું ચિન્તન કરવાવાળી છે. એથી એ આત્મ સ્વરૂપને ભૂલી બેઠો છે એ સાક્ષાત્ પશુ સમાન જ છે તેથી તે અત્યન્ત સ્ત્રીલમ્પટ થઈ જાઓ અને એનું મોઢું તત્કાલ બકરાનું થઈ જાઓ! ।।૨૨-૨૩।।

''અહીં મહાદેવનું અપમાન કરનાર દક્ષની હામાં હા ભણનાર જે લોકો છે તેઓ

પણ જન્મ-મરણ પામ્યા કરજો. વેદનાં વાક્યો જે ફળની પેઠે માત્ર મનને રાજી કરનારાં છે તેવાં પ્રેરોચક વાક્યોથી મોહ પામી મૂર્ખ બનેલા એ લોકો કર્મમાં જ આસક્ત રહેજો. અને ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિચાર વગરના, પેટ ભરવા અર્થે જ વિદ્યા તપ અને વ્રતોને ધારણ કરનાર અને ઈન્દ્રિયોમાં જ રમનારા એ બ્રાહ્મણો ભિખારી થઈને જગતમાં ફર્યા કરજો'' ।।૨૪-૨૬।।

નન્દિકેશ્વરે બ્રાહ્મણના કુળને ઉપર પ્રમાણે શાપ આપ્યો એ જોઈ ભૃગુ ઋષિએ મટાડ્યો મટે નહિ તેવો બ્રહ્મદંડરૂપ શાપ આપ્યો ।।૨૭।।

''જેઓ શિવભક્તો છે અને એમને જે અનુસરે છે તેઓ પાખંડી અને સત્‌શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ ચાલનારા અને પાખંડી થજો ।।૨૮।।

જે લોકો શૌચ અને આચારને દૂર મૂકી મન્દબુદ્ધિ તથા જટા રાખ અને હાડકાંઓ ધારણ કરનારા છે તેઓજ શૈવ સમ્પ્રદાયમાં દીક્ષિત હો જેમાં સુરા અને આસવ જ દેવ છે ।।૨૯।।

તમે વર્ણાશ્રમના આચારોને સાચવી રાખનાર મર્યાદારૂપ વેદની અને બ્રાહ્મણોની નિન્દા કરો છો એટલા માટે જ તમે પાખંડનો આશ્રય કરેલો છે ।।૩૦।।

વેદમાર્ગ જ લોકોનું કલ્યાણ કરનારો સનાતન માર્ગ છે, જેને પૂર્વના ઋષિઓ અનુસર્યા છે અને જેને મૂળે તો ભગવાને સ્થાપ્યો છે ।।૩૧।।

સત્પુરુષોનો વેદરૂપ માર્ગ અત્યન્ત શુદ્ધ અને સનાતન છે તેની નિન્દા કરવાથી તમે પાખંડ માર્ગમાં જાઓ કે ભૂતપ્રેતના રાજા તમારો ઈષ્ટદેવ નિવાસ કરે છે'' ।।૩૨।।

મૈત્રેય કહ્યું : એ પ્રમાણે ભૃગુ ઋષિએ શાપ દીધો તેથી જાણે થોડા ખિન્ન થયા* હોય તેમ મહાદેવજી પોતાના પરિવાર સહિત ત્યાંથી ઊઠી ચાલી નીકળ્યા।।૩૩।।

વિશેષ : દ્વૈત ઉત્પન્ન થવાથી અને પાખંડનું પ્રાચુર્ય થવાથી થોડાક ઉદાસ થયા એમ કહેવાયું છે. તેમાં પોતાની ભૂલ ઓછી થવાથી 'થોડાક' એમ કહેવાયું છે તેથી કાંઈક એમની ઈચ્છા પ્રમાણે પણ થયું એમ સૂચવાય છે, કારણ કે પાખંડ શાસ્ત્રોના પ્રણેતા પોતે હોવાથી એની પ્રવૃત્તિ પણ એમને ઈષ્ટ જ હતી. પદ્મપુરાણના ઉત્તર ખંડમાં ગુણત્રય વિવરણાધ્યાયમાં પાર્વતી પ્રત્યે મહાદેવજી કહે છે કે **''શૃણુ દેવિ પ્રવક્ષ્યામિ તામસાનિ યથાક્રમમ્, યેષાં શ્રવણમાત્રેણ પાતિત્યં જ્ઞાનિનામપિ, પ્રથમં હિ મયા પ્રાપ્તં શૈવં પાશુપતાદિકમ્, મચ્છક્ત્યાવેશિતૈશ્ચિત્તૈઃ સમ્પ્રાપ્તાનિ તતઃ પરમ્''** ઈત્યાદિ.

આપ્લુત્યાવભૃથં યત્ર ગંગા યમુનયાન્વિતા ।।
વિરજેનાત્મના સર્વે સ્વં સ્વં ધામ યયુસ્તતઃ ।।૩૫।।

વિષ્ણુના યજનરૂપ એ પ્રજાપતિઓએ કરેલા એ યજ્ઞની સમય મર્યાદા એક હજાર વર્ષની હતી અને પછી એ સમ્પૂર્ણ કરી પ્રયાગમાં અવભૃથસ્નાન (યજ્ઞાન્ત સ્નાન)* કરી શુદ્ધ થઈને ત્યાંથી પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા ।।૩૪-૩૫।।

વિશેષ : યજ્ઞના અન્તમાં જે સ્નાન કરવામાં આવે છે તેને અવભૃથ (યજ્ઞાન્ત) સ્નાન કહે છે.

ઈતિ શ્રીભાગવતના ચતુર્થસ્કન્ધમાં(પહેલા ધર્મપ્રકરણમાં)
''મહાદેવ અને દક્ષ વચ્ચે દ્વેષનું કારણ'' નામનો બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૩

સદાશિવે સતીને દક્ષના યજ્ઞમાં જતાં અટકાવ્યાં

વિશેષ : આ અધ્યાયમાં મહાદેવજીના વાકયથી સતીનું યજ્ઞમાં જવાનું અટકાવવામાં આવ્યું છે અને અનર્થનું કારણ દ્વેષ કેવી રીતે સ્થિર કરવામાં આવ્યો એ કહેવાય છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

સદા વિદ્વિષતોરેવં કાલો વૈ ધ્રિયમાણયોઃ ।।
જામાતુઃ શ્વશુરસ્યાપિ સુમહાનતિચક્રમે ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે જમાઈ અને* સસરાને નિરન્તર પરસ્પર દ્વેષ કરવામાં અને પરસ્પર સમોવડિયા થઈ રહેવામાં ઘણો સમય વીતી ગયો ।।૧।।

વિશેષ : દક્ષ જીવ હોવાથી એમાં દ્વેષ સમ્ભવે છે. દક્ષ દ્વેષી થયો પણ મહાદેવજી ઈશ્વરકોટિમાં હોવાથી એમણે દ્વેષ કર્યો નથી. પ્રથમ તો તેઓ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ અને પાછળથી પણ તેઓ જલદી પ્રસન્ન થાય છે.

પરન્તુ *એમાંય જ્યારે બ્રહ્માજીએ દક્ષને સઘળા પ્રજાપતિઓના અધિપતિ તરીકે પટ્ટાભિષેક કર્યો ત્યારે એને ભારે ગર્વ થયો ।।૨।।

વિશેષ : દ્વેષનો નિર્વાહ ગર્વથી થાય છે અને ગર્વ મહત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય તો થાય છે. બ્રહ્માએ પટ્ટાભિષેક કર્યો તેથી દક્ષને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું અને તેથી ગર્વ થવાથી એ દ્વેષનો નિર્વાહ કરી શક્યો.

તેથી એણે ભગવાન્ શંકર આદિ બ્રહ્મનિષ્ઠોને યજ્ઞ ભાગ ન આપીને એમનો તિરસ્કાર કરી પહેલાં વાજપેય યજ્ઞ કરી *'બૃહસ્પતિસવ' નામના ઉત્તમ યજ્ઞનો આરમ્ભ કર્યો ।।૩।।

વિશેષ : બ્રાહ્મણે 'બૃહસ્પતિસવ' નામનો યજ્ઞ કરાવવો જોઈએ. આ યજ્ઞ બ્રાહ્મણોમાટે મુખ્ય છે. વાજપેય આ યજ્ઞનું પૂર્વાંગ છે. **''વાજપેયેનેષ્ટ્વા બૃહસ્પતિસવેન યજેત''** એમ શ્રુતિ આજ્ઞા કરે છે. નિબંધમાં આનો નિર્ણય આચાર્યચરણ કરે છે.

એ યજ્ઞમાં સઘળા બ્રહ્મર્ષિ, દેવર્ષિ, પિતૃ અને દેવતાઓ તથા તેઓની પત્નીઓ પણ આવી હતી અને એ સઘળાનો સ્વાગત સત્કાર કરવામાં આવ્યાં ।।૪।।

તે સમયે આકાશ માર્ગથી જતા દેવતાઓ આપસમાં એ યજ્ઞની ચર્ચા કરતા જતા હતા. તેઓના મુખે દક્ષની પુત્રી સતીએ સાંભળ્યું કે પોતાના પિતા દક્ષને ઘેર યજ્ઞનો મહોત્સવ થવાનો છે. ગન્ધર્વો વગેરેની ચપળ નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ ચમકતાં કુંડળ, પદક તથા ભભકાબંધ વસ્ત્રો પહેરીને પોતાના પતિઓની સાથે વિમાનમાં બેસી કૈલાસ પાસે થઈને જતી હતી. તેમને જોઈને એમણે પોતાના પતિ સદાશિવને ઉત્સાહથી કહ્યું: ।।૫-૭।।

સતી બોલ્યાં : સાંભળ્યું છે કે આપના સસરા દક્ષ પ્રજાપતિને ઘેર અત્યારે યજ્ઞનો મહોત્સવ ચાલી રહ્યો છે. માટે હે સ્વામી! આપની ઈચ્છા હોય તો આપણે પણ ત્યાં જઈએ ।।૮।।

આ દેવો જાય છે. સમ્બન્ધીઓને જોવા મારી બહેનો પણ પોત પોતાના પતિઓની સાથે એ યજ્ઞમાં જરૂર આવશે તો આપની સાથે હું પણ ત્યાં જઈ મારાં મા-બાપે આપેલી પહેરામણી ઈચ્છું છું ।।૯।।

હે સદાશિવ! ઘણા દિવસ થયાં મારા મનમાં ઉત્કંઠા છે કે ત્યાં જઈ મારી બહેનોનાં તથા એમના યોગ્ય પતિઓનાં અને મારી માસીઓનાં અને સ્નેહાર્દ્ર ચિત્તવાળી મારી માતાનાં તથા મોટા યજ્ઞને સમ્પન્ન કરતા મહર્ષિઓના દર્શન કરીશ ।।૧૦।।

હે અજન્મા! માયાએ આશ્ચર્યરૂપ ત્રિગુણાત્મક જગત્ આપમાં જ રચેલું જણાય છે તેથી જો કે આપને તો કાંઈ આશ્ચર્ય લાગતું નહિ હોય તો પણ આપના તત્ત્વને નહીં જાણનારી હું તો દીન સ્ત્રીજાતિ છું. તેથી મારું મન તો મારી જન્મભૂમિનાં દર્શન કરવા ઊંચુ-નીચું થઈ રહ્યું છે ।।૧૧।।

હે નીલકંઠ! જુઓ આ બીજી સ્ત્રીઓ પણ શણગાર ધરીને પોતપોતાના

સ્વામીઓની સાથે ટોળેટોળાં વળી જાય છે તેમનાં હંસ જેવા શ્વેત વિમાનોથી આકાશ શોભી રહ્યું છે ।।૧૨।।

હે સુરવર્ય! પિતાને ઘેર ઉત્સવ થાય એવું સાંભળી દીકરીનું મન ચલાયમાન થયા વિના કેમ જ રહે? મિત્ર, પતિ, ગુરુ અને પિતા ને ઘેર વગર બોલાવ્યે પણ જવાની રીતિ છે ।।૧૩।।

માટે હે દેવ! મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. આપ દયાળુ છો. આપ મારી આ ઈચ્છા પરિપૂર્ણ કરો. આપ મહાજ્ઞાની છો તો પણ મારા ઉપર દયા કરીને મને આપના અડધા દેહમાં સ્થાન આપ્યું છે તેથી માગી લઉં છું કે મારા ઉપર આટલો અનુગ્રહ કરો ।।૧૪।।

મૈત્રેય કહ્યું : એ પ્રમાણે પ્રિયાએ પ્રાર્થના કરી. ત્યારે દક્ષે પ્રજાપતિઓની રૂબરૂમાં દુર્વચનરૂપ મર્મભેદી જે બાણ મારેલાં તે મહાદેવને સાંભરી આવ્યાં, છતાં પવિત્ર લોકોના પ્રિય સદાશિવ હસીને પ્રેમથી બોલ્યા ।।૧૫।।

સદાશિવે કહ્યું : હે સુન્દરી! તે કહ્યું કે સમ્બન્ધીઓને ત્યાં વગર બોલાવ્યે પણ જવાની રીત છે એ વાત છે તો સાચી પણ ક્યારે? જો આ સમ્બન્ધીઓની દૃષ્ટિ ભારે દેહાભિમાન અને ક્રોધની મારી દ્વેષ-દોષથી ખરડાયેલી ન હોય ।।૧૬।।

વિદ્યા, તપ, ધન, સારું શરીર, યુવાવસ્થા અને કુળ* એ છ વસ્તુ સત્પુરુષોમાં તો ગુણ રૂપ છે, જ્યારે એ નીચ પુરુષોમાં દોષરૂપ થઈ જાય છે. જ્યારે વિવેક નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે અભિમાનથી અન્ધ બનેલા અભિમાની લોકો મહાત્માઓના તેજને પણ જોતા નથી ।।૧૭।।

વિશેષ : વિદ્યાદિ છ ગુણોવડે સત્પુરુષો ક્રમશઃ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યશ, શ્રી, વીર્ય અને ઐશ્વર્ય મેળવે છે. તેમાં વિદ્યાથી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મળે છે. પ્રહ્લાદાદિ ભગવન્માહાત્મ્યના જ્ઞાન પૂર્વક જ શરણે ગયા. પણ અસત્પુરુષ હિરણ્યકશિપુ વગેરે પ્રભુથી વિમુખ થયા. તપ એટલે શરીરનું આકર્ષણ કરી ચિત્તને એકાગ્ર કરવું બ્રહ્માએ તપવડે સૃષ્ટિ કરી અને હિરણ્યકશિપુએ તપ કર્યું તેથી તેનો નાશ થયો. વિત્ત-ધન તે બલિ, અમ્બરિષ વગેરેને પ્રાપ્ત થયું તેથી એમણે એનો ભગવત્સેવામાં વિનિયોગ કર્યો અને નલકૂબર વગેરે ધનથી જડ થયા. વપુઃ-શરીર, વય-યૌવન, કુલ-બ્રાહ્મરત્વાદિ અધિકારીના કુલમાં જન્મ થવો, આ પણ સત્પુરુષમાં હોય તો એ ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ મેળવી શકે અને અસત્પુરુમાં હોય તો એની દુરાચારમાં પ્રવૃત્તિ થાય અને તેથી નરકમાં પાત થાય છે.

એવા અસ્થિર ચિત્તવાળા લોકોને સગાં સમજી એમના ઘર સામું પણ જોવું

જોઈએ નહિ. એ લોકો એવા હોય છે કે એમને ઘેર જેઓ આવેલા હોય તેમના તરફ કુટિલ બુદ્ધિથી અને ક્રોધ ભરેલાં ભવાં ચડાવેલી આંખોવડે જુએ છે ।।૧૮।।

એવા કુટિલ બુદ્ધિવાળા સમ્બન્ધીઓનાં દુષ્ટ વચનથી જેવી પીડા થાય છે તેવી પીડા શત્રુઓએ બાણ મારી અંગ વીંધી નાખ્યાં હોય તો પણ થતી નથી. કારણ કે બાણોથી શરીર છિન્ન-ભિન્ન થતાં તો જેમ-તેમ કરીને નિદ્રા આવી જાય છે પણ કૂવાક્યોથી મર્મસ્થાન વીંધાતાં તો માણસ મનોદ્‌ભવ વ્યથાથી રાત દહાડો બેચેન રહે છે ।।૧૯।।

હે સતી! ઊંચી સ્થિતિ ભોગવતા એ પ્રજાપતિને દીકરીઓમાં તમે સૌથી વહાલાં છો એ વાત ખરી છે પણ તમારા એ પિતા તરફથી તમે માન પામશો નહીં. કારણ કે તમે મારાં આશ્રિત છો અને એ મારાથી બળી રહ્યા છે ।।૨૦।।

જીવની ચિત્તવૃત્તિના સાક્ષી અહંકારવિહોણા મહાપુરુષોની સમૃદ્ધિને જોઈને જેના હૃદયમાં સન્તાપ અને ઈન્દ્રિયોમાં અકળામણ થાય છે તે પુરુષ એના પદને તો સહેલાઈથી પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો પણ દૈત્યો જેમ શ્રીહરિનો દ્વેષ કરે છે તેમ તેમનો દ્વેષ જ કર્યા કરે છે ।।૨૧।।

સમજદાર લોકો પરસ્પર ઊઠી ઊભા થઈ વિનય દર્શાવે છે અને નમસ્કાર કરે છે એ સારી રીત છે. પરન્તુ એ અન્તર્યામી પરમાત્માને ઉદ્દેશીને જ અન્તઃકરણથી કરવામાં આવે છે, દેહાભિમાન ધરાવનારા પુરુષને ઉદ્દેશીને એ નથી થતું ।।૨૨।।

‘વસુદેવ’ નામ જ વિશુદ્ધ અન્તઃકરણને લાગુ પડે છે તેવા અન્તઃકરણમાં જ ઈન્દ્રિયોથી અગોચર એવા ભગવાન્ વાસુદેવ વસે છે; હું એમને જ નમસ્કાર કરતો રહું છું ।।૨૩।।

યદિ વ્રજિષ્યસ્યતિહાય મદ્વચો ભદ્રં ભવત્યા ન તતો ભવિષ્યતિ ।।
સમ્ભાવિતસ્ય સ્વજનાત્પરાભવો યદા સ સદ્યો મરણાય કલ્પતે ।।૨૫।।

એટલામાટે હે સુન્દરી! જો કે દક્ષ તમારા શરીરને ઉત્પન્ન કરનાર પિતા છે તો પણ મારો શત્રુ છે માટે એને તથા એના પક્ષપાતીઓને તમારે જોવા પણ ન જોઈએ, કારણ કે પ્રજાપતિઓના યજ્ઞમાં હું નિરપરાધ હતો છતાં એણે દુર્વચનોથી મારો તિરસ્કાર કર્યો છે. જો તમે મારું વચન નહિ માનો અને ત્યાં જશો તો તમારું સારું નહિ થાય જે પ્રતિષ્ઠિત હોય તેનું સમ્બન્ધી તરફથી અપમાન થાય તો એમાંથી ઝટ મરણ

જ નીપજે અથવા મરણ સમાન કષ્ટ આપનાર બને ।।૨૪-૨૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કંધમાં (પહેલા ધર્મપ્રકરણમાં)
‘‘સદાશિવે સતીને દક્ષના યજ્ઞમાં જતાં અટકાવ્યાં’’નામનો
ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

> **‘‘જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ’’**
> ‘‘પ્રભુની કથા-કીર્તન કરીને આજીવિકા ચલાવનાર અધમ વકતાઓના મનોભાવો ગટરના ગંદા પાણી જેવા હોય છે’’. (જલભેદ, શ્રીવલ્લભાચાર્ય)
> આવા અધમ વકતાઓના મુખે ભાગવત કથા-કીર્તન સાંભળવા એ ગટરનું પાણી પીવા જેવી બીભત્સ રુચિ છે.

અધ્યાય ૪

દક્ષ દ્વારા સદાશિવનું અપમાન થતાં સતીએ યજ્ઞમાં દેહત્યાગ કર્યો

વિશેષ : આ ચોથા અધ્યાયમાં પતિને મૂકીને ગયેલાં અને પિતાએ અપમાન કરેલાં સતીએ ક્રોધથી યજ્ઞમાં દક્ષનો તિરસ્કાર કરી દેહત્યાગ કર્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

મૈત્રેય ઉવાચ

એતાવદુક્ત્વા વિરરામ શંકરઃ પત્ન્યંગનાશં હ્યુભયત્ર ચિન્તયન્ ।।
સુહૃદદિદક્ષુઃ પરિશકિતા ભવાન્નિષ્ક્રામતી નિર્વિશતી દ્વિધાસ સા ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એટલું કહી ભગવાન્ શંકર મૌન થઈ ગયા એમણે જોયું કે દક્ષને ત્યાં જવા દેવાથી અથવા જતાં રોકવાથી બેઉ અવસ્થામાં સતીના પ્રાણ ત્યાગની સમ્ભાવના છે. અહીં, સતીજી પણ સ્વજનોને મળવા જવાની ઈચ્છાથી ક્યારેક બહાર આવે છે તો વળી ભગવાન્ શંકર નારાજ ન થઈ જાય એ શંકાથી ફરી પાછાં અંદર આવે છે, આમ કોઈ એક વાતનો નિર્ણય ન કરી શકવાને કારણે એના ચિત્તની સ્થિતિ ડામાડોળ થઈ ગઈ ।।૧।।

સમ્બન્ધીઓને જોવાની ઈચ્છામાં અડચણ થવાથી મનમાં કચવાતાં, સ્નેહથી રોતાં, આંસુઓથી વિકળ થયેલાં અને થરથર ધ્રૂજતાં સતી, જેમની સમાન બીજો કોઈ નથી તેવા સદાશિવને એટલા ક્રોધથી જોવા લાગ્યાં કે જાણે તેને બાળીને ભસ્મ કરી નાખશે ।।૨।।

પછી શોક અને ક્રોધથી પીડાયેલા મનવડે ઊંડો નિસાસો મૂક્યો અને જે સત્પુરુષોના પ્રિય મહાદેવે પ્રેમથી પોતાનું અર્ધુ શરીર આપ્યું છે તેમનો ત્યાગ કરી સ્ત્રી સ્વભાવની મૂઢતાથી સતી પોતાનાં માવતરને ઘેર ચાલતાં થયાં ।।૩।।

સતીને એકલાં જ ઝપાટાબંધ જતાં જોઈ ખેદ પામેલા મણિમાન, મદ વગેરે મહાદેવના હજારો અનુચરો નન્દીને આગળ કરી, પાર્ષદો અને યક્ષો સહિત નિર્ભયતા પૂર્વક એમની પાછળ નીકળી પડ્યા ।।૪।।

સતીને નન્દી ઉપર બેસાડી, મેના, દડા, અરીસા, કમળ વગેરે ખેલની સામગ્રી, ધોળું છત્ર, ચમર અને માળા વગેરે રાજચિહ્ન વગેરેથી શોભતા મહાદેવના અનુચરો દુન્દુભિ, શંખ અને વેણુ વગાડતા ચાલવા લાગ્યા ।।૫।।

સતી સમસ્ત સેવકોની સાથે દક્ષની યજ્ઞશાળામાં પહોચ્યાં. ત્યાં વેદધ્વનિ કરતા, બ્રાહ્મણોમાં પરસ્પર હોડ બકવામાં આવી હતી કે સૌથી ઊંચો ઘાણ્ટો કોનો નીકળે છે! ચારે તરફ બ્રહ્મર્ષિ અને દેવતાઓ બિરાજતા હતા અને જ્યાં ત્યાં માટી, કાષ્ઠ, લોખંડ, સોનું, ડાભ અને ચર્મનાં પાત્રો રાખેલાં હતાં ।।૬।।

તેવા યજ્ઞમાં સતી આવી પહોચ્યાં પણ યજમાન દક્ષની બીકથી સતીની બહેનો તથા મા સિવાય બીજા કોઈએ પણ એમનું સન્માન કર્યુ નહિ. હા એમની માતા તથા બહેનો બહુ જ પ્રસન્ન થઈ અને પ્રેમથી ગદ્ગદ થઈ સતીને ઉમળકાભેર બાઝી પડ્યાં ।।૭।।

પરન્તુ પિતાથી અપમાનિત થયેલાં સતીએ પોતાની બહેનોએ પૂછેલા કુશલ સમાચાર સહિત પ્રેમપૂર્ણ વાર્તાલાપ કાને પણ ધર્યા નહિ અને મા તથા માસીઓએ આપવા માંડેલી પૂજા તેમજ આસન પણ સ્વીકાર્યા નહિ ।।૮।।

સર્વલોકેશ્વરી દેવી સતીનો યજ્ઞમંડપમાં તો અનાદર થયો જ હતો એમણે એ પણ જોયું કે એ યજ્ઞમાં ભગવાન્ શંકરને કોઈ ભાગ આપવામાં આવ્યો નથી અને પિતા દક્ષ એમનું ભારે અપમાન કરી રહ્યા છે. આથી એના અંગેઅંગમાં લાય લાગી ગઈ એમ લાગતું હતું કે સમસ્ત લોકોને તે ભસ્મ કરી દેશે ।।૯।।

એ સમયે ભૂત, પ્રેત વગેરે પાર્ષદો દક્ષને મારવા ઊઠ્યા તેમને પોતાના તેજથી રોકી, શિવજીના દ્વેષી અને કર્મમાર્ગના અભ્યાસથી ઘમંડી થયેલા દક્ષને સઘળું જગત્ સાંભળે તે રીતે ક્રોધ કરી લથડતી વાણીથી સતી દેવીએ નિન્દા કરતાં કહ્યું ।।૧૦।।

***સતી બોલ્યાં :** આ જગત્માં પ્રાણી માત્રના પ્રિય અને આત્મારૂપ સદાશિવના કરતાં કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી. એમને નથી કોઈ પ્રિય કે નથી કોઈ અપ્રિય. એવા સર્વરૂપ અને વૈર રહિત સદાશિવની સાથે આપના વિના બીજો કોણ વેર કરે? ।।૧૧।।

વિશેષ : અહીંથી આરમ્ભી તેર શ્લોકવડે નિન્દાવાક્યો કહેવામાં આવશે.

હે દ્વિજ! આપના જેવા પુરુષો તો બીજાના ગુણોમાં પણ દોષ જ જુએ છે એમના ગુણને નહિ. પણ કોઈ સજ્જન એમ નથી કરતા. કેટલાક વચલા લોકો ગુણને ગુણ અને દોષને દોષ તરીકે સમજે છે, સાધુ પુરુષો માત્ર ગુણનું જ ગ્રહણ કરે, દોષને ગ્રહણ ન કરે. અને મહાત્મા પુરુષો તો પારકા દોષનું ગ્રહણ નહિ કરતાં થોડા ગુણ હોય તેને પણ ઘણા કરી માને. એવા મહાત્મા પુરુષોનો આપે અપરાધ કર્યો છે ।।૧૨।।

આ શબરૂપ જડ દેહમાં આત્મબુદ્ધિ રાખનારા દુષ્ટ પુરુષો સર્વદા ઈર્ષ્યાથી મહાત્માઓની નિન્દા કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી કેમકે મહાપુરુષ તો એમની આ ચેષ્ટાને ગણકારતા નથી પરન્તુ તેમના ચરણની રજ દુષ્ટ લોકોનો તેજોવધ કરી નાખે છે. તેથી મહાપુરુષોની નિન્દા જેવું અધમ કાર્ય એ દુષ્ટ પુરુષોને જ છાજે છે ।।૧૩।।

જો 'શિવ' એવું બે અક્ષરનું નામ પ્રસંગવશાત્ એકવાર પણ વાણીથી બોલાયું હોય તો મનુષ્યોનાં બધા પાપને તુરત મટાડે છે; એવા પવિત્ર કીર્તિવાળા અને જેમની આજ્ઞા કોઈથી લોપી શકાય નહિ તેવા સદાશિવનો આપે દ્વેષ કર્યો છે તેથી આપ જ અમંગલરૂપ છો ।।૧૪।।

બ્રહ્મરસરૂપી મકરન્દની ઈચ્છા કરનારા મહાત્માઓના મનમધુક એમના ચરણારવિન્દને સેવે છે. એમના ચરણારવિન્દ સકામ લોકના મનોરથ પણ પૂર્ણ કરેછે એવા વિશ્વબન્ધુ સદાશિવનો આપ દ્વેષ કરો છો? ।।૧૫।।

સ્મશાનમાં જટા છૂટી મૂકીને ત્યાંનાં હાડકાં તથા ખોપરીઓનાં ઘરેણાં પહેરી પિશાચોની સાથે નિવાસ કરનારા સદાશિવને આપના સિવાય બીજા કોઈ બ્રહ્માદિક પણ અમંગળરૂપ જાણતા નથી; ઊલટું એમનાં ચરણમાંથી પડી ગયેલાં નિર્માલ્ય જલ વગેરે બ્રહ્મા આદિદેવતા પોતાને માથે ચડાવે છે ।।૧૬।।

જ્યાં નિરંકુશ માણસો નિન્દા કરતા હોય અને જ્યાં પોતાને મરવા કે સામાને

મારવાની શક્તિ ન હોય ત્યાંથી કાન ઢાંકીને નીકળી જવું જોઈએ, અથવા તો શક્તિ હોય તો બકવાદ કરનાર દુષ્ટ જીભને ખેંચી કાઢી જરૂર લાગે તો પોતે પણ મરી ફીટવું જોઈએ એ જ ધર્મ છે ।।૧૭।।

એટલા માટે સદાશિવની નિન્દા કરનાર એવા આપથી ઉત્પન્ન થયેલા આ દેહને હું રાખી શકીશ નહિ કેમકે ભૂલથી પણ નિન્દિત અપવિત્ર વસ્તુ ખવાઈ ગઈ હોય તો ઓકીને તે કાઢી નાખવી એ જ શુદ્ધિ કહેવાય છે ।।૧૮।।

પોતાના સ્વરૂપાનન્દમાં જ મગ્ન રહેતા મહાત્મા પુરુષની બુદ્ધિ વેદની વિધિનિષેધની આજ્ઞાને અનુસરતી નથી કેમકે જેમ દેવોની ગતિ આકાશમાં અને મનુષ્યોની ગતિ પૃથ્વીમાં જ હોય છે તેમ નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ વાળાની સ્થિતિ જુદી-જુદી જ હોય છે. (એટલામાટે સ્વધર્મમાં રહીને કોઈ ધર્મની અથવા પુરુષની નિન્દા ન કરવી જોઈએ) ।।૧૯।।

પ્રવૃત્તિધર્મ અને નિવૃત્તિધર્મ બન્ને સાચા છે; બન્નેનો વેદે સ્વીકાર કર્યો છે. રાગવાળાએ પ્રવૃત્તિકર્મ યજ્ઞયજ્ઞાદિ કરવું અને વૈરાગ્યવાળાએ નિવૃત્તિકર્મ (શમ દમાદિ) કરવું. એ બન્ને કર્મને એક જ ગણી એકી વખતે કરવા લાગે તો વિરોધ આવે છે. પરન્તુ પરબ્રહ્મ સદાશિવને તો એ બેમાંથી કોઈ પણ કર્મ કરવાની જરૂર નથી ।।૨૦।।

પિતાજી! અમારું ઐશ્વર્ય અવ્યક્ત છે, આત્મજ્ઞાની મહાપુરુષો જ એનું સેવન કરે છે. આપની પાસે એ ઐશ્વર્ય નથી. યજ્ઞશાળાઓમાં યજ્ઞાન્નથી તૃપ્ત થઈ ધૂમાડાથી પ્રાણપોષણ કરનારા એની પ્રશંસા પણ નથી કરતા ।।૨૧।।

આપ સદાશિવના અપરાધી છો. આપથી ઉત્પન્ન થયેલા દેહનું મારે કામ શું છે? કેમકે આપની સાથેનો મારો સમ્બન્ધ અમારેમાટે નીચા જોવું છે. મહાત્માઓનો જે અપરાધ કરનાર હોય તેનાથી થયેલા જન્મને ધિક્કાર છે ।।૨૨।।

જ્યારે ભગવાન્ શિવ આપની સાથે મારો સમ્બન્ધ દર્શાવતા મને હાંસીમાં 'દાક્ષાયણી (દક્ષકુમારી)' ના નામથી બોલાવશે ત્યારે મારી બધી હાંસી બન્ધ થઈ જશે અને મને લજ્જા અને ખેદ થશે. તેથી એ પહેલાં જ આપના અંગથી ઉત્પન્ન આ શબ તુલ્ય શરીરનો ત્યાગ કરી દઈશ ।।૨૩।।

મૈત્રેયે કહ્યું : હે શત્રુતાપન વિદુરજી! એ પ્રમાણે યજ્ઞમાં દક્ષને ઉત્તર આપી, મૌનધારણ કરી પીળાં વસ્ત્ર પહેરી સતી ઉત્તર દિશામાં પૃથ્વી ઉપર બેઠાં અને જળનું આચમન લઈ આંખો મીંચીને શરીર છોડવા યોગ માર્ગમાં સ્થિત થઈ ગયા ।।૨૪।।

દઢ આસન વાળી, પ્રાણ તથા અપાન વાયુને નાભિચક્રમાં સ્થિર કરી ત્યાંથી ઉદાન વાયુને ઉઠાવી બુદ્ધિની સાથે હૃદયમાં અને ત્યાંથી અનિંદિત સતીએ ધીરે-ધીરે કંઠના માર્ગથી ભ્રુકુટિના મધ્યમાં લાવ્યાં ।।૨૫।।

એ પ્રમાણે મહાપુરુષોના પણ પૂજ્ય સદાશિવ જેમને પ્રેમથી વારંવાર પોતાના ખોળામાં બેસાડેલાં એવા દેહને દક્ષની ઉપરના ક્રોધથી ત્યાગ કરવાને ઈચ્છતાં મનસ્વિની સતી દેવીએ પોતાનાં ગાત્રોમાં વાયુ અને અગ્નિની ધારણા કરી ।।૨૬।।

પછી જગદ્ગુરુ અને પોતાના સ્વામી સદાશિવનું ચરણકમલ મકરન્દનું ધ્યાન કરતાં-કરતાં સતીને બીજું કાંઈ દેખાયું નહિ અને એમનો નિષ્પાપ દેહ સમાધિના અગ્નિથી તુરત બળીગયો ।।૨૭।।

તે સમયે ત્યાં આવેલા દેવતા વગેરેએ આ મહાન આશ્ચર્યમય ચરિત્ર જોતાં આકાશ અને પૃથ્વીમાં મોટા હાહાકાર થઈ ગયો. હાય હાય! પરમ પૂજ્ય સદાશિવનાં પ્રિયા સતીએ દક્ષના દુર્વ્યવહારથી પ્રાણત્યાગ કર્યો ।।૨૮।।

અહો! સ્થાવર-જંગમ બધુંજ જેની પ્રજા છે તેવા આ દક્ષપ્રજાપતિની અધમતા તો જુઓ; એના અપમાન કરવાથી એની પુત્રી સતીએ પ્રાણ છોડી દીધાં. એ મહોદાર સતી તો નિરન્તર માનને યોગ્ય છે ।।૨૯।।

અસહનશીલ અને બ્રાહ્મણદ્રોહી દક્ષને જગત્‌માં મોટી કાળીટીલી લાગી જશે કેમકે મહાદેવજીનો દ્વેષ કરનારા દક્ષે પોતાના અપરાધથી મરવા તૈયાર થયેલી પુત્રીને એમ કરતાં રોકી પણ નહિ'' ।।૩૦।।

એ પ્રમાણે સતીનો અદ્‌ભૂત પ્રાણત્યાગ જોઈ લોકો વાતો કરવા લાગ્યા ત્યાં તો પાર્ષદો હથિયારો ઉઠાવીને દક્ષને મારવા ઊઠ્યા ।।૩૧।।

આવતા પાર્ષદોનો વેગ જોઈ ભૃગુ ઋષિએ યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનારાઓને નાશ કરે તેવા યજુર્વેદના **'અપહતં રક્ષ'** ઈત્યાદિ મન્ત્રથી દક્ષિણાગ્નિમાં હોમ કર્યો ।।૩૨।।

અધ્વર્યુ ભૃગુએ હોમ કર્યો કે એમાંથી તત્કાલ ઋભુ નામના હજારો દેવો જેઓએ તપ કરીને ચન્દ્રલોક પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેઓ યજ્ઞના અગ્નિમાંથી ધડાધડ પ્રકટ થયા ।।૩૩।।

તૈરલાતાયુધૈઃ સર્વે પ્રમથાઃ સહગુહ્યકાઃ ।।
હન્યમાના દિશો ભેજુરુશદ્ભિર્બ્રહ્મતેજસા ।।૩૪।।

બ્રહ્મતેજથી સમ્પન્ન એ ઋભુ દેવોએ ભૂત, પ્રેત અને યક્ષ વગેરે મહાદેવના

પાર્ષદોને બળતાં લાકડાંથી મારવા માંડતાં તેઓ આમ તેમ નાસી છૂટ્યા ।।૩૪।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં(પહેલા ધર્મપ્રકરણમાં)
‘‘દક્ષે સદાશિવનું અપમાન કરવાથી યજ્ઞમાં સતીએ દેહત્યાગ કર્યો’’ નામનો
ચોથો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણગાન એ ભક્તિમયી પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાંજાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધો બનાવી બેઠેલા ‘ભક્તિ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

અધ્યાય ૫

સદાશિવના કોપથી ઉત્પન્ન થયેલા વીરભદ્રે દક્ષના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો

વિશેષ : આ પાંચમાં અધ્યાયમાં દક્ષના અતિ ઉગ્ર પાપોનો વિપાક થવાથી એનો પરિવાર સહિત વિનાશ નિરૂપવામાં આવે છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

ભવો ભવાન્યા નિધનં પ્રજાપતેરસત્કૃતાયા અવગમ્ય નારદાત્ ।।
સ્વપાર્ષદસૈન્યં ચ તદધ્વરર્ભુભિર્વિદ્રાવિતં ક્રોધમપારમાદધે ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : દક્ષે અપમાન કર્યુ તેથી સતીનું મરણ થયું અને યજ્ઞના ઋભુ દેવોએ પોતાના પાર્ષદોનું સૈન્ય નસાડી દીધું એ વાત સદાશિવે નારદજી પાસેથી જાણી ત્યારે તેઓ ક્રોધથી ભભૂકી ઊઠ્યા ।।૧।।

ક્રોધ પામેલ પોતાના હોઠ કરડતા મહાદેવે વીજળીની જવાળા જેવી અને ભયંકર કાન્તિવાળી પોતાની એક જટા વિખેરી નાંખી અને તુરત ઊભા થઈ અટહાસ સહિત ગમ્ભીર ગર્જના કરીને જટાને ધરતી ઉપર પછાડી ।।૨।।

એ જટામાંથી વીરભદ્ર ઉત્પન્ન થયો. એનું શરીર આકાશ જેટલું ઊંચું હતું. એને હજાર હાથ હતા. એની કાન્તિ મેઘ સરખી હતી. એને સૂર્ય જેવી ત્રણ આંખ હતી.

એની દાઢો વિકરાળ હતી. એના કેશ સળગતા અગ્નિ જેવા હતા. એણે ખોપરીઓની માળા પહેરી હતી. એણે અનેક પ્રકારનાં હથિયાર ધારણ કર્યા હતાં ।।૩।।

આ વીરભદ્રે હાથ જોડ્યા અને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે ‘‘મારે શું કામ કરવાનું છે?’’ મહાદેવે આજ્ઞા કરી કે ‘‘મોટા યોદ્ધા, મારા પાર્ષદોનો અગ્રણી થઈ યજ્ઞ સહિત દક્ષનો નાશ કરી નાખ કેમકે તું મારા અંશરૂપ છે’’ ।।૪।।

હે વિદુરજી! એ પ્રમાણે ક્રોધથી સદાશિવે આજ્ઞા કરતાં વીરભદ્રે દેવોના દેવ સમર્થ મહાદેવની પ્રદક્ષિણા કરી એ વખતે એને એમ લાગ્યું કે મારા વેગનો સામનો કરી શકે એવો સંસારમાં કોઈ નથી અને હું મહાનમાં મહાન બળવાનનો મુકાબલો કરવા સમર્થ છું. એવું માનતા એ વીરભદ્રે ભયંકર સિંહ ગર્જના કરી અને મૃત્યુને પણ મારી નાખે એવું ત્રિશૂલ ઉપાડી પગના ઘૂઘરા ખૂબ ખડખડે એવી દોટ દીધી અને એની પછવાડે અત્યન્ત ગર્જના કરતા પાર્ષદો ચાલ્યા ।।૫-૬।।

અહીં ઋત્વિજોએ, બીજા બ્રાહ્મણોએ, દક્ષે પોતે, સભાસદોએ અને બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓએ ઉત્તર દિશામાં ધૂળ ઊડતી જોઈ. તેઓ આ અંધારું કેમ થઈ ગયું અને ધૂળ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એનો વિચાર કરવા લાગ્યાં ।।૭।।

તેઓ બોલવા લાગ્યાં : ‘‘અત્યારે ક્યાંય આંધીનાં એંધાણ નથી અને ઉગ્રદંડ દેનારો પ્રાચીનબર્હિ રાજા જીવે છે તેથી ચોરનો કે ગાયોનું હરણ થવાનો સમ્ભવ નથી, છતાં આ ધૂળ ક્યાંથી?’’ શું અત્યારે જ લોકનું પ્રલય થવા બેઠો છે કે શું? ।।૮।।

ઉદ્વેગ પામેલી પ્રસૂતિ (દક્ષની સ્ત્રી) વગેરે સ્ત્રીઓ બોલી :‘‘દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતાની બીજી દીકરીઓની સામે નિરપરાધી દીકરી સતીનું અપમાન કર્યું એ પાપનું આ ફળ છે ।।૯।।

(અથવા માનો યા ન માનો સંહારમૂર્તિ ભગવાન્ રુદ્રના અનાદરનું જ આ પરિણામ છે) પ્રલયનો સમય થતાં જ્યારે એ પોતાના જટાજૂટને વિખેરી નાંખી, શસ્ત્રાસ્ત્રોથી સુસજ્જિત પોતાની ભુજાઓને ધ્વજાની માફક ફેલાવી તાંડવ નૃત્ય કરે છે ત્યારે એમના ત્રિશૂલની અણીઓથી દિગ્ગજો વીંધાઈ જાય છે અને તેમના મેઘગર્જન જેવા ભયંકર અટ્ટહાસથી દિશાઓ ચીરાઈ જાય છે ।।૧૦।।

એ વખતે તેમનું તેજ અસહ્ય હોય છે, પોતાની ભ્રુકુટિ ત્રાંસી કરવાથી અત્યન્ત દુર્ઘર્ષ જણાય છે અને એમની વિકરાલ દાઢોથી તારા ગણ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. એ છંછેડાયેલા ભગવાન્ શંકરને વારંવાર કુપિત કરવાવાળા પુરુષ સાક્ષાત વિધાતા જ

કેમ નથી. શું એનું કદાપિ કલ્યાણ થઈ શકે ખરું?'' ।।૧૧।।

યજ્ઞમંડપમાં ભયગ્રસ્ત દષ્ટિવાળા લોકો અધ્ધર જીવે તરેહ-તરેહની વાતો કરતાં હતાં એટલામાં દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞમાં હજારો ભયંકર ઉત્પાત આકાશમાં, પૃથ્વીમાં અને ચારે બાજુ થવા લાગ્યા ।।૧૨।।

હે વિદુરજી! જોતજોતામાં તો અનેક હથિયારોવાળા, ઊંચા આયુધ ધરનારા, ઠીંગણા, પિંગળાં, પીળા, મગર સરખાં પેટ અને મોઢાંવાળા તથા ચારેબાજૂ દોડતા, મહારુદ્રના અનુચરોથી એ મોટો યજ્ઞ ઘેરાઈ ગયો ।।૧૩।।

કેટલાક પાર્ષદોએ યજ્ઞશાળાના પૂર્વ-પશ્ચિમ સ્તમ્ભ ઉપરનું કાષ્ઠ, કેટલાકે પત્નીશાળા, કેટલાકે સભામંડપ, કેટલાકે હવિર્ધાન, કેટલાકે આગ્નીધ્રશાળા, કેટલાકે દક્ષનું ઘર અને કેટલાકે રસોડું ભાંગી નાખ્યું ।।૧૪।।

કેટલાકે યજ્ઞનાં પાત્રો ભાંગી નાખ્યાં, કેટલાકે યજ્ઞનો નાશ કરી નાંખ્યો, કેટલાકે અગ્નિના કુંડોમાં લઘુશંકા કરી, કેટલાકે વેદી અને મેખલા તોડી-ફોડી નાખ્યા ।।૧૫।।

કેટલાક મુનિઓને મારવા લાગ્યા, કેટલાકે સ્ત્રીઓને દબડાવી નાખી અને કેટલાકે હડફેટમાં આવેલા નાસતા અને ન નાસતા દેવોને પકડી લીધા ।।૧૬।।

વીરભદ્રે દક્ષપ્રજાપતિને, મણિમાને ભૃગુને, ચંડીશે પૂષાદેવને અને નન્દીશ્વરે ભગદેવને પકડી લીધા ।।૧૭।।

એ પાર્ષદોએ જોઈ જોઈને અત્યન્ત પથ્થર મારવા મંડ્યા તેથી પીડાઈને સઘળા ઋત્વિજો, સભાસદો અને દેવો કોઈ કયાં અને કોઈ કયાં એમ નાસવા લાગ્યા।।૧૮।।

વીરભદ્રે ભૃગુ ઋષિ, જે સરવો હાથમાં લઈ હોમ કરતા હતા, તેમની દાઢી-મૂછ ખેંચી કાઢ્યાં કેમકે એણે મૂછપર હાથ દેતાં-દેતાં મહાદેવજીની મજાક કરી હતી।।૧૯।।

ભગદેવને જમીન પર પછાડી ક્રોધથી એની આંખો કાઢી લીધી કેમકે ભરી સભા વચ્ચે જ્યારે દક્ષે શિવજીની નિંદા કરી હતી ત્યારે એને ભગદેવે આંખના ઈશારાથી પાનો ચડાવ્યો હતો ।।૨૦।।

અનિરુદ્ધના લગ્ન પ્રસંગે જેમ બળભદ્રે કલિંગ દેશના રાજાના દાંત પાડી નાંખ્યા હતા તેમ વીરભદ્રે પૂષા દેવના દાંત પાડી નાંખ્યા કેમકે તેઓ સભા વચ્ચે દાંત દેખાડીને હસ્યા હતા ।।૨૧।।

પછી તો વીરભદ્રે દક્ષની છાતી ઉપર ચઢી બેસી તેજ તલવારથી એનું માથું કાપવા માંડ્યું તો પણ કાપી શકાયું નહિ ।।૨૨।।

કોઈ પ્રકારના શસ્ત્રાસ્ત્રથી એની ચામડીને ઉઝરડો સરખો પણ પડ્યો નહિ; ત્યારે ઘણો વિસ્મય પામીને ઘણીવાર સુધી વીરભદ્રે વિચાર કર્યો ।।૨૩।।

પછી યજ્ઞમાં પશુને ગળું દાબી કેવી રીતે મારી નાંખવામાં આવે છે એ ઉપર વિચાર કરીને એ પ્રમાણે જ દક્ષરૂપ પશુનું માથું વધેરી લીધું ।।૨૪।।

એ સમયે વીરભદ્રના એ કાર્યને વખાણતા ભૂત, પ્રેત અને પિશાચો ''શાબાશ, શાબાશ''. એમ બોલવા લાગ્યા ત્યારે બીજા બ્રાહ્મણો વગેરે ''હાય-હાય, ગજબ થઈ ગયો'' એમ બોલવા લાગ્યા ।।૨૫।।

જુહાવૈતચ્છિરસ્તસ્મિન્ દક્ષિણાગ્રાવમર્ષિતઃ ।।
તદ્દેવયજનં દગ્ધ્વા પ્રાતિષ્ઠદ્ ગુહ્યકાલયમ્ ।।૨૬।।

ક્રોધ પામેલા વિરભદ્રે દક્ષનું એ માથું દક્ષિણાગ્નિમાં હોમી દીધું અને યજ્ઞના એ સ્થાનને સળગાવી મૂકી ખેદાન-મેદાન કરી (પાર્ષદો સાથે) કૈલાસ પર્વતમાં ચાલ્યો ગયો ।।૨૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થ સ્કન્ધમાં (પહેલા ધર્મનિરૂપણ પ્રકરણમાં) ''સદાશિવના ઉત્પન્ન થયેલા વીરભદ્રે દક્ષના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો''નામનો પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ભગવાનના નામે ભીખ માગનારાઓ, વાંચો!!!

અપરાધ૩૬મો : શ્રીઠાકોરજી(ભાગવત,શ્રીયમુનાજીનીલોટી વગેરે)ના નામે (ભેટ-સામગ્રી-પોથીસેવા કે ન્યોછાવર) માંગવું. **ફળ** : સેવા સર્વથા નિષ્ફળ બની જાય છે. **પ્રાયશ્ચિત્તઃ**જેટલું માંગ્યુંકે ભેગું કર્યું હોય તેનાથી પાંચગણા નૈવેદ્યનું દાન કરવું. **(શ્રીહરિરાયજી)**

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।

કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

અધ્યાય ૬

બ્રહ્માજીએ સદાશિવની પાસે જઈ દક્ષાદિને સજીવન કરવાને સ્તુતિ કરી

વિશેષ : આ અધ્યાયમાં દક્ષને જીવતો કરવા સારું યજ્ઞને સિદ્ધ કરવાની કામનાવાળા દેવો બ્રહ્માજી પાસે ગયા. બ્રહ્માજીએ શિવનું સાન્ત્વન કર્યું તેમાં ગમન, બોધન, સ્થાન વર્ણન, સ્તવન અને પ્રાર્થના એમ પાંચ પ્રકરણો અનુક્રમે ત્રણ, ચાર, તેવીશ, આઠ અને ચાર શ્લોકવડે કહેવામાં આવ્યાં છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

અથ દેવગણાઃ સર્વે રુદ્રાનીકૈઃ પરાજિતાઃ ।।
શૂલપટ્ટિશનિસ્ત્રિંશગદાપરિઘમુદ્ગરૈઃ ।।૧।।

મૈત્રેય કહ્યું : પછી જ્યારે રુદ્રના સૈન્યથી હારી ગયેલા સર્વે દેવો, જેમનાં અંગેઅંગ ત્રિશૂળ, પટ્ટિશ, ખડ્ગ, ગદા, ભોગળ તથા મુદ્ગળોથી કપાયેલાં અને ઘવાઈ ગયેલાં હતાં તેઓ પોતાની સાથે ઋત્વિજ અને સભાસદોને લઈને બ્રહ્માજી પાસે ગયા અને નમસ્કાર કરી સર્વ વાતનું નિવેદન કર્યુ ।।૧-૨।।

બ્રહ્મા અને જગતના આત્મા નારાયણ આ ભવિષ્ય પ્રથમથી જ જાણતા હતા તેથી દક્ષના યજ્ઞમાં ગયા જ ન હતા ।।૩।।

દેવોની વાત સાંભળી બ્રહ્મા બોલ્યાઃ દેવતાઓ, પરમ સમર્થ તેજસ્વી પુરુષથી કોઈ દોષ થઈ પણ જાય તો પણ એના બદલામાં અપરાધ કરવાવાળા મનુષ્યોનું કલ્યાણ નથી થઈ શકતું ।।૪।।

વળી તમે તો યજ્ઞમાં ભાગના હક્કદાર સદાશિવનો બહિષ્કાર કર્યો છે; તો હવે તમે શુદ્ધ હૃદયથી એ દેવના પગમાં પડી એમને પ્રસન્ન કરો; એ દેવ તરત પ્રસન્ન થાય તેવા છે ।।૫।।

જો યજ્ઞ પાછો સંધાય એવી તમારી ઈચ્છા હોય તો એ દેવ, જેમનું હૃદય દુષ્ટ વચનથી વીંધાઈ ગયું છે અને જેઓ સ્ત્રીરહિત થયેલા છે તેમની ક્ષમા માગો. એમનો ક્રોધ થવાથી તો લોકપાલો સહિત સર્વ લોકોનો નાશ થઈ જાય ।।૬।।

યજ્ઞ સ્વરૂપ દેવરાજ ઈન્દ્ર, તમે, મુનિઓ કે બીજા કોઈ પ્રાણીઓ અરે ખુદ હું પણ જેમના તત્ત્વને, જેમના બળ કે ભક્તિના પ્રમાણને જાણતા નથી તે સ્વતન્ત્ર દેવને

શાન્ત કરવાનો ઉપાય કોણ કરી શકે? ।।૭।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે દેવોને આજ્ઞા કરી બ્રહ્માજી દેવો, પિતૃ તથા પ્રજાપતિઓને સાથે લઈ બ્રહ્મલોકમાંથી સદાશિવના પ્રિય ધામ પર્વતશ્રેષ્ઠ કૈલાસ ગયા ।।૮।।

એ કૈલાસ પર્વતને જન્મ, ઔષધિ, તપ, મન્ત્ર અને યોગથી સિદ્ધ થયેલા દેવો, કિન્નરો, ગન્ધર્વો અને અપ્સરાઓ નિરન્તર સેવે છે ।।૯।।

એનાં શિખરો મણિમય છે જે અનેકવિધ ધાતુઓથી રંગ-બે-રંગી દેખાય છે. એના ઉપર અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો, લતા અને ઝાડીઓ આવેલાં છે જેમાં જંગલી પશુઓનાં ઝુંડનાં ઝુંડ વિચરતાં રહે છે ।।૧૦।।

એમાં અનેક નિર્મળ ઝરણાં વહ્યા કરે છે. એમાં બહુ જ ઊંડી ગુફાઓ છે અને ઊંચાં શિખરો છે જેને કારણે પોતાના પ્રિયતમોની સાથે વિહાર કરતી સિદ્ધલોકોની સ્ત્રીઓનું એ અત્યન્ત પ્રિય ક્રીડાસ્થલ છે ।।૧૧।।

ચોતરફ મયૂરોનો કેકારવ, મતવાલા ભમરોનો ગુંજારવ, કોયલોના ટહુકા તથા બીજાં અનેક પક્ષીઓના કલરવથી તે ગુંજી રહ્યો છે ।।૧૨।।

ઊંચાં અને મનોરથ પૂરનારાં વૃક્ષરૂપ હસ્તોવડે જાણે પક્ષીઓને બોલાવતો હોય, હાથીઓના ધમકારાથી જાણે ચાલતો હોય, ઝરણાંના કલકલ અવાજથી જાણે કે વાતચીત કરતો હોય તેવો એ કૈલાસ પર્વત દેખાય છે. મન્દાર, પારિજાત, દેવદાર, તમાલ, શાલ, તાલ, કોવિદાર, અસન, આંજણિયા આમ્બા, કદમ્બ, લીમડા, નાગ, પુન્નાગ, ચમ્પક, ગુલાબ, અશોક, બોરસલી, કુન્દ, કુરબક, સોનેરી કમળો, એલચી અને માલતીની મનોહર લતાઓ કુબ્જક, મોગરા અને વાસન્તીની વેલો પણ એની શોભામાં વધારો કરે છે ।।૧૩-૧૬।।

ફણસ, ઉમ્બરા, પીપળા, પીપર, વડ, હિંગ, ભૂર્જ, એ ઔષધિઓ, સોપારી, વાંકડી સોપારી, જામ્બુ, ખજૂરી, આમ્બળા, આમ્બા, રાયણ, મહૂડા, ઈંડોરિયા, પોલા વાંસ અને બીજી પણ અનેક વૃક્ષની જાતોથી એ પર્વત શોભી રહ્યો છે. તળાવોમાં કુમુદ, ઉત્પલ, કહ્લાર અને બીજાં શતપત્ર કમળોનાં વન ખીલેલાં હોવાથી તેમના પર મુગ્ધ પક્ષીઓનાં ટોળાં મધુર કલરવ કરી તેની મનોહરતા વધારી રહ્યાં છે. મૃગ, વાંદરાં, સુવર, સિંહ, રીંછ, શેળા, રોઝ, શરભ(આઠ પગવાળું સિંહ કરતાં પણ વધારે બલવાન પ્રાણી), વાઘ, કૃષ્ણમૃગ, પાંડા, કર્ણાત્ર, એકપદ, અશ્વમુખ, વરુ

અને કસ્તુરીમૃગ, ઘૂમતાં રહે છે. ત્યાંના સરોવરોના કિનારા કેળોની પંક્તિથી શોભતા હતા. એ કૈલાસ પર્વતને સતીના નહાવાથી થયેલ સુગન્ધીત જલવાળી ગંગાનદીએ આંટો લીધો છે. આવા કૈલાસ પર્વતને જોઈ દેવો વિસ્મય પામ્યા ।।૧૭-૨૧।।

એમણે એ પર્વતમાં સુન્દર અલકાપુરી અને સૌગન્ધિક વન, જેમાં સૌગન્ધિક નામનાં કમળ થાય છે તે, જોયાં ।।૨૨।।

અલકાપુરીની બહાર ભગવાનનાં ચરણારવિન્દની રજથી અત્યન્ત પવિત્ર થયેલી નન્દા અને અલકનન્દા નામની નદીઓ આવેલી છે, જેમાં હે વિદુરજી! રતિથી શ્રમિત થયેલી દેવોની સ્ત્રીઓ પોતાનાં વિમાનોમાંથી ઊતરીને ક્રીડા કરે છે અને પોતાના પતિઓને પાણી ઉડાડી ભીંજવે છે ।।૨૩-૨૫।।

દેવોની સ્ત્રીઓના નહાવાને લીધે એનાં પાણી એમનાં અંગ ઉપરના કેસરથી રંગાઈ ગયાં હોય છે તેથી તરસ ન હોવા છતાં હાથીઓ એ પાણી પીએ છે અને હાથણીઓને પાય છે ।।૨૬।।

વીજળી અને વાદળછાયા આકાશની પેઠે રૂપા, સોના અને મોટાં રત્નોનાં સેંકડો વિમાનોથી અને યક્ષોની સ્ત્રીઓથી એ અલકાપુરી શોભી રહી છે ।।૨૭।।

યક્ષરાજ કુબેરની રાજધાની એ અલકાપુરીને વટાવી દેવતાઓ સૌગન્ધિક વનમાં આવ્યા એ વન રંગ-બે-રંગી ફલ, ફૂલ અને પત્તાવાળાં અનેક કલ્પવૃક્ષોથી સુશોભિત હતું ।।૨૮।।

એમાં કોયલ વગેરે પક્ષીઓનું કૂજન અને ભમરાઓનો ગુંજાર થઈ રહ્યો હતો તથા રાજહંસોને પરમપ્રિય કમલના કુસુમોથી મંડિત અનેક સરોવર હતાં ।।૨૯।।

તે વન જંગલી હાથીઓના શરીરનો રગડ લાગવાથી ઘસાયેલા હરિચન્દન વૃક્ષોના સ્પર્શ કરી વાતો સુગન્ધી પવન યક્ષપત્નીઓના મનને વારંવાર વિશેષરૂપથી મથી નાખતો હતો ।।૩૦।।

વૈદૂર્યમણિનાં પગથિયાંવાળી તથા કમળની પંક્તિવાળી વાવો આવેલી હતી. તેમાં ઘણાં કમલ ખીલેલાં રહેતાં. ત્યાં અનેક કિંપુરુષો જીવ બહેલાવવાનેમાટે આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે એ વનની શોભા જોતાં-જોતાં દેવો આગળ ગયા. ત્યાં દૂરથી એક વડ તેમના જોવામાં આવ્યો ।।૩૧।।

એ વડ સો યોજન ઊંચો, પોણો સો યોજનના ઘેરાવાવાળો, ફરતી અચળ છાયા કરનારો, પક્ષીઓના માળાવિનાનો અને તાપરહિત હતો ।।૩૨।।

એ વિશાળકાય યોગમય વડની નીચે મુમુક્ષુઓના શરણરૂપ અને રોષને અળગો મૂકીને જાણે સાક્ષાત્ કાળ જ બેઠો હોય તેવા સદાશિવ બિરાજમાન હતા તેમને જોયા ।।૩૩।।

એ શાન્તસ્વરૂપ મહાદેવને શાન્તિને વરેલા સનકાદિક, મોટા સિદ્ધો, યક્ષ અને રાક્ષસોના અધિપતિ કુબેરજી જે એમના મિત્ર છે તેઓ તેમની સેવા કરી રહ્યા હતા ।।૩૪।।

વિશ્વના વહાલા મહાદેવજી સારા સંસારના સુહૃદ છે; સ્નેહવશ બધાંનું કલ્યાણ કરનાર છે. લોકહિતનેમાટે જ ઉપાસના, ચિત્તની એકાગ્રતા અને સમાધિ આદિ સાધન કર્યા કરે છે ।।૩૫।।

સન્ધ્યા કાલીન મેઘના જેવી કાન્તિયુક્ત શરીર ઉપર તેઓ તપસ્વીઓના ચિહ્ન ભસ્મ, દંડ, જટા અને મૃગચર્મ એવં મસ્તક પર ચન્દ્રકલા ધારણ કરી રહેલ છે।।૩૬।।

અનેક સત્પુરુષોના સાંભળતાં જિજ્ઞાસુ નારદજીને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરતા, સદાશિવ જમણી સાથળ ઉપર ડાબો પગ અને ડાબા પગ ઉપર હાથ રાખી તથા કાંડામાં બેરખો પહેરી તર્કમુદ્રા*કરીને દર્ભના આસન ઉપર બિરાજ્યા હતા ।।૩૭-૩૮।।

વિશેષ : તર્જની અને અંગૂઠાના અગ્રને ભેળા કરી તથા બાકીની આંગળીઓ લામ્બી રાખી હાથ લાંબો કરવો એ 'તર્કમુદ્રા' કહેવાય છે.

બ્રહ્માનન્દમાં એકાગ્ર થયેલા અને યોગપટ્ટ (કાષ્ઠનું ટેકણ) રાખી બેઠેલા એ મુખ્ય જ્ઞાની સદાશિવને લોકપાળો સહિત મુનિઓએ હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યા ।।૩૯।।

મોટા-મોટા દેવ દૈત્યો જેમનાં ચરણમાં નમે છે તે સદાશિવે બ્રહ્માજીને પોતાને ઘેરે આવેલા જોઈ ઊભા થઈને; જેમ વામનજી કશ્યપને પ્રણામ કરે તેમ પ્રણામ કર્યા ।।૪૦।।

એ પ્રમાણે જ બીજા સિદ્ધ લોકો તથા મોટા ઋષિઓ જેઓ સદાશિવની આસપાસ બેઠેલા હતા તેઓએ પણ બ્રહ્માજીને પ્રણામ કર્યા; એવી રીતે બધાએ બ્રહ્માજીને પ્રણામ કરી લીધા ત્યારે બ્રહ્માજીએ હસતાં-હસતાં કહ્યું ।।૪૧।।

બ્રહ્માજીએ કહ્યું : હું જાણું છું કે આપ સમ્પૂર્ણ જગતના સ્વામી છો; કારણ કે વિશ્વની યોનિ શક્તિ (પ્રકૃતિ) અને એનું બીજ શિવ (પુરુષ) થી પર જે એક રસ બ્રહ્મ છે તે આપ જ છો ।।૪૨।।

હે ભગવાન્! આપ વિભાગ વગર રહેલાં પ્રકૃતિ પુરુષમાં ક્રીડા કરતા લીલાથી જ તમેજ કરોળિયાની માફક આ જગત્‌ને સરજો છો, રક્ષો છો અને પ્રલય કરો છો. આપે જ ધર્મ અને અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવી આપનાર વેદની રક્ષાનેમાટે દક્ષને નિમિત્ત બનાવી યજ્ઞને પ્રકટ કર્યો છે ।।૪૩।।

આપની જ બાંધેલી આ વર્ણાશ્રમની મર્યાદાઓ છે જેનું પાલન નિયમ નિષ્ઠ બ્રાહ્મણો શ્રદ્ધા પૂર્વક કરે છે ।।૪૪।।

હે મંગલસ્વરૂપ! સારાં કામ કરનારાઓને સ્વર્ગ કે મોક્ષ આપનાર તથા દુષ્ટ કામ કરનારાઓને ભયંકર નરક આપનાર પણ આપ જ છો; તો પછી કોઈ-કોઈ વ્યક્તિને એ નિયમથી ઊલટું ફળ કેમ થઈ જાય છે? ।।૪૫।।

આપના ચરણમાં ચિત્ત રાખનાર સર્વ પ્રાણીઓમાં આપને જ જોનાર અને સર્વ ભૂતને પોતાથી અભિન્ન જોનારા સત્પુરુષોને પણ ઘણું કરીને અજ્ઞાનીઓની પેઠે ક્રોધ પરાભવ કરતો નથી ।।૪૬।।

એટલામાટે ભેદબુદ્ધિવાળા, કર્મમાં દષ્ટિ રાખનારા, દુષ્ટ વાસનાવાળા અને પારકી સમ્પત્તિ જોઈને હૃદયમાં નિરન્તર બળનારા મર્મભેદી પુરુષો અન્ય લોકોને દુર્વચનથી પીડે તો પણ એ લોકોને આપ જેવાએ મારવા નહિ જોઈએ કારણ કે બાપડા એ લોકોને તો વિધાતાએ મારી નાખેલા જ છે ।।૪૭।।

ભગવાનની અપાર માયાના મોહથી લોકો ભેદબુદ્ધિ કરે તો પણ મહાત્મા પુરુષો પોતાના પરદુઃખકાતર સ્વભાવને લીધે એના પર કૃપા જ કરે છે. ભગવદિચ્છાથી જે કંઈ બની જાય છે તેને રોકવાનો પ્રયત્ન નથી કરતાં ।।૪૮।।

આપ તો ભગવાન્‌ની અપાર માયાથી મોહ નહિ પામેલા એવા સર્વજ્ઞ છો; માટે હે પ્રભુ! માયાથી દુર્બુદ્ધિવાળા થયેલા અને કર્મમાં જ લાગી રહેલા લોકોથી અપરાધ થઈ જાય તો પણ આપે તો અનુગ્રહ કરવો જોઈએ ।।૪૯।।

હે દેવ! યજન કરનારા મૂર્ખ લોકોએ યજ્ઞનું ફળ આપનારા આપને જ ભાગ નહિ આપવાથી આપે જ આ યજ્ઞને તોડી નાંખીને ભંગાણ પાડ્યું છે એનું સમાધાન કરો ।।૫૦।।

યજમાન દક્ષ જીવતા થાય, ભગ દેવતાને આગળના જેવી જ આંખો થાય, ભૃગુને દાઢીમૂછ ઊગી આવે, પૂષા દેવના પૂર્વવત્ દાંત ઊગી આવે; અને હે મન્યુ! હથિયાર અને પથરાઓથી ઘવાયેલા દેવો અને બ્રાહ્મણો સાજાસમા થઈ જાય એવો

અનુગ્રહ કરો ।।૫૧-૫૨।।

એષ તે રુદ્ર ભાગોઽસ્તુ યદુચ્છિષ્ટોઽધ્વરસ્ય વૈ ।।
યજ્ઞસ્તે રુદ્રભાગેન કલ્પતામદ્ય યજ્ઞહન્ ।।૫૩।।

હે યજ્ઞને હણનારા રુદ્ર!યજ્ઞ સમ્પૂર્ણ થતાં યજ્ઞમાં જે કંઈ અવશેષ રહેશે તે સર્વ આપનો ભાગ છે એમ ઠરાવીએ છીએ. એ ભાગ આપવાથી આજ આ યજ્ઞ પૂરો થાય ।।૫૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં (પહેલા ધર્મપ્રકરણમાં) ‘‘બ્રહ્માજીએ સદાશિવની પાસે જઈ દક્ષાદિને સજીવન કરવાને સ્તુતિ કરી’’નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

‘‘જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ’’
‘‘પ્રભુની કતા-કીર્તન કરીને આજીવિકા ચલાવનાર અધમ વક્તાઓના મનોભાવો ગટરના ગંદા પાણી જેવા હોય છે’’. (જલભેદ, શ્રીવલ્લભાચાર્ય)
આવા અધમ વક્તાઓના મુખે ભાગવત કથા-કીર્તન સાંભળવા એ ગટરનું પાણી પીવા જેવી બીભત્સ રુચિ છે.

અધ્યાય ૭

સજીવન થયેલા દક્ષે તથા મહાદેવે ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી અને યજ્ઞ પૂરો કર્યો

વિશેષ : આ સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ પ્રકટ થતાં દક્ષ અને સદાશિવ વગેરેએ એમની સ્તુતિ કરી અને એમણે દક્ષની પાસે યજ્ઞ ચાલુ કરાવ્યો અને પ્રભુએ પ્રકટ થઈને દક્ષનો ધર્મ સિદ્ધ કર્યો એ કથા કહેવામાં આવશે.

મૈત્રેય ઉવાચ

ઈત્યજેનાનુનીતેન ભવેન પરિતુષ્યતા ।।
અભ્યધાયિ મહાબાહો પ્રહસ્ય શ્રૂયતામિતિ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે બ્રહ્માજીએ પ્રાર્થના કરી તેનાથી પ્રસન્ન થયેલા મહાદેવજી હસીને બોલ્યાઃ સાંભળો ।।૧।।

મહાદેવજી બોલ્યા : હે બ્રહ્માજી! ભગવાન્‌ની માયાથી મોહ પામેલા એ દક્ષ જેવા બાળકોના અપરાધની નથી તો હું ચર્ચા કરતો કે નથી એની યાદ કરતો. આતો માત્ર તેમને સાવધાન કરવા થોડો દંડ દઈ દીધો ।।૨।।

દક્ષ પ્રજાપતિ, જેનું માથું બળી ગયું છે તેને બકરાનું માથું લગાડી દો; ભગ દેવતા પોતાના યજ્ઞભાગને મિત્ર દેવતાની આંખોથી દેખે ।।૩।।

લોટ ફાકતા પૂષા દેવ યજમાનના દાતોથી ખાય. જે દેવોએ મને ઉચ્છિષ્ટ ભાગ આપ્યો તેમનાં અંગ સંધાઈ જાઓ ।।૪।।

અધ્વર્યુ વગેરે યાજ્ઞિકોમાંથી જેમની ભુજાઓ તૂટી ગઈ છે તેઓ અશ્વિની કુમારની ભુજાઓથી અને જેમના હાથ નષ્ટ થઈ ગયા છે તેઓ પૂષાના હાથોથી કામ કરે અને ભૃગુજીની દાઢીમૂછ બકરાની દાઢી-મૂછ જેવી થઈ જાય ।।૫।।

હે વિદુરજી! એ પ્રમાણે મહાદેવજીનું બોલવું સાંભળી એ સમયે સર્વે પ્રાણીઓ પ્રસન્ન થઈને 'ધન્ય-ધન્ય' કહેવા લાગ્યાં ।।૬।।

પછી દેવો અને ઋષિઓ મહાદેવજીની આજ્ઞા લઈ, મહાદેવજી અને બ્રહ્માજીને સાથે પધરાવી પાછા એ યજ્ઞના સ્થાનકમાં આવ્યા ।।૭।।

મહાદેવજીએ જે પ્રમાણે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે બધું કરી દક્ષના ધડની સાથે યજ્ઞ પશુનું માથું જોડી દીધું ।।૮।।

માથું સંધાતાં દક્ષ ઉપર મહાદેવજીની દૃષ્ટિ પડી કે જેમ કોઈ સૂતો ઊઠે તેમ એ ઊઠ્યા અને સામે મહાદેવજીને જોયા ।।૯।।

દક્ષનું શંકરદ્રોહની કાલિમાંથી કલુષિત હૃદય એમનાં દર્શન કરવાથી શરત્કાલીન સરોવરના જેવું સ્વચ્છ થઈ ગયું ।।૧૦।।

મરણ પામેલી પુત્રી સાંભરી આવતાં દક્ષ પ્રજાપતિ મહાદેવજીની સ્તુતિ કરવા તૈયાર થયા પણ સ્નેહ અને ઉત્કંઠાને લીધે આંખોમાં આંસુ ઊભરાઈ આવવાથી એ કહી શક્યા નહિ ।।૧૧।।

પ્રેમથી વિહ્વલ પરમ બુદ્ધિમાન દક્ષ પ્રજાપતિએ જેમ-તેમ કરી પોતાનું મન સ્થિર કર્યું અને વિશુદ્ધ ભાવથી ભગવાન્ શિવની સ્તુતિ કરવી શરૂ કરી ।।૧૨।।

દક્ષ બોલ્યા : હે મહારાજ! જો કે મેં આપનું અપમાન કર્યું હતું તો પણ આપે મને જતો ન કરતાં દંડ દીધો એ મોટો અનુગ્રહ કર્યો. આપ અને વિષ્ણુ નામ માત્રના આચાર વિહોણા બ્રાહ્મણોની પણ ઉપેક્ષા કરો નહિ ત્યારે મારા જેવા યજ્ઞયાગાદિ

કરનાર બ્રાહ્મણની તો કેમ જ કરો? ।।૧૩।।

હે પરમશ્રેષ્ઠ! વેદ અને બ્રહ્મવિદ્યાની રક્ષા કરવાને તપ અને વ્રત ધરાવનાર બ્રાહ્મણોને પ્રથમ આપે જ પોતાના શ્રીમુખમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા છે; એટલામાટે હે પ્રભુ! જેમ ગોવાળ હાથમાં લાઠી લઈને ગાયોની રક્ષા કરે છે તેમ આપ સર્વ વિપત્તિઓથી બ્રાહ્મણોની રક્ષા કરો છો ।।૧૪।।

હું આપના તત્ત્વથી અણજાણ હતો. તેથી જ તો ભરી સભામાં વચનરૂપી બાણોથી મેં આપને વીંધી નાખ્યા હતા તો પણ એ અપરાધને નહિ ગણકારતાં, આપે મહાત્માની નિન્દાથી નરકમાં પડતા મને આપની કૃપાદષ્ટિથી બચાવી લીધો. બસ આપ આપના ઉદારતાપૂર્વક વર્તનથી મારા ઉપર પ્રસન્ન હો. એનો બદલો આપવાની મારામાં શક્તિ નથી ।।૧૫।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે મહાદેવજીની ક્ષમા માગી બ્રહ્માજીની આજ્ઞા લઈ દક્ષ પ્રજાપતિએ ઉપાધ્યાયો, ઋત્વિજો અને અગ્નિઓથી યજ્ઞ કાર્યનો આરંભ કર્યો।।૧૬।।

ભૂત, પ્રેત વગેરેના સંસર્ગથી થયેલો દોષ મટાડવા યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ કરવાને બ્રાહ્મણોએ ત્રણ કપાલ ઉપર રંધાયેલો પુરોડાશ નામનો ચરુ વિષ્ણુ ભગવાનના ઉદ્દેશથી હોમ્યો ।।૧૭।।

હે વિદુરજી! હવિ હાથમાં લઈ ઊભેલા અધ્વર્યુની સાથે દક્ષ પ્રજાપતિએ શુદ્ધ બુદ્ધિથી શ્રીહરિનું ધ્યાન ધર્યું એટલે જેવા પ્રકારનું ધ્યાન કર્યું તેવા સ્વરૂપથી ભગવાન્ પ્રકટ થયા ।।૧૮।।

'બૃહત્' અને 'રથન્તર' નામના સામસ્તોત્ર જેમની પાંખો છે એવા ગરુડજી ઉપર બિરાજી પધારેલા ભગવાને દસે દિશાઓને ઝળાંમળાં કરતી પોતાની અંગકાન્તિથી બધા દેવતાઓને નિસ્તેજ બનાવી દીધા એમની સમક્ષ બધાની કાન્તિ ફીકી પડી ગઈ ।।૧૯।।

શ્યામ સ્વરૂપ, પીતામ્બરધારીએ કટિમાં સુવર્ણની મેખલા ધારણ કરી હતી. સૂર્ય સરખા કિરીટવાળા, ભમરા જેવા શ્યામ કેશથી કાન્તિમય કુંડલયુક્ત મુખારવિન્દ શોભતું હતું. આઠ ભુજાઓમાં શંખ, પદ્મ, ચક્ર, બાણ, ધનુષ, ગદા, ખડ્ગ અને ઢાલ ધારણ કર્યા હતાં. દાસોની રક્ષા કરવામાં તત્પર રહેલા, સોના જેવા હાથોથી ફૂલેલાં કરેણનાં વૃક્ષોની પેઠે શોભતા, વક્ષઃસ્થળમાં લક્ષ્મી અને વનમાળાને ધરનારા, ઉદાર

હાસ્યયુક્ત દૃષ્ટિથી જગત્‌ને રમાડતા, ચન્દ્ર જેવા ધોળા છત્રથી સુશોભિત અને જેની પડખે રાજહંસ જેવાં ચમર અને વીંજણો ઢોળાય છે તેવા ભગવાન્ પધાર્યા ।।૨૦-૨૨।।

એમને જોઈ બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર અને સદાશિવ વગેરે સર્વ અને બીજાઓએ પણ તુરત ઊભા થઈ એમને પ્રણામ કર્યા. પ્રભુની આભાથી બધાંની કાન્તિ ફીકી પડી ગઈ, જીભ લથડિયાં ખાવા લાગી, બધા જ દંગ થઈ ગયા અને મસ્તક ઉપર અંજલિ બાંધી ભગવાન્‌ની સન્મુખ ઊભા થઈ રહ્યા ।।૨૩।।

જો કે બ્રહ્માદિકની મતિ ભગવાન્‌ના મહિમાને પહોંચી શકે એમ નથી તો પણ તેઓએ અનુગ્રહને માટે દિવ્ય સાકાર રૂપ ધરી ત્યાં પધારેલા ભગવાન્‌ની બુદ્ધિ અનુસાર સ્તુતિ કરી ।।૨૪।।

યજ્ઞોના ઈશ્વર, જગત્‌ને સરજનારા બ્રહ્માદિદેવોના પરમ ગુરુ, સુનન્દ તથા નન્દ વગેરે પાર્ષદોથી વીંટાયેલા ભગવાન્ પાસે દક્ષ પ્રજાપતિ પૂજનનું પાત્ર લઈ ગયા. એ પાત્ર ભગવાને પોતાના શ્રીહસ્તથી લઈ લીધું તેથી આનન્દિત થઈ હાથ જોડી દક્ષ પ્રજાપતિ સાવધાનપણે સ્તુતિ કરતા શરણે ગયા ।।૨૫।।

દક્ષ સ્તુતિ કરે છે : ‘‘જાગ્રત આદિ અવસ્થાથી રહિત, અદ્વિતીય, ભય રહિત અને સ્વરૂપમાં જ રહેનાર શુદ્ધ ચૈતન્ય એક આપ જ છો. માયાનો પરાભવ કરી સ્વતન્ત્ર છતાં માયાથી મનુષ્યદેહનું નાટક ધરી એ માયામાં રહો છો તેથી જાણે આપમાં રાગદ્વેષ વગેરે આવ્યાં હોય એમ જણાય છે’’ ।।૨૬।।

ઋત્વિજો સ્તુતિ કરે છે : ‘‘હે ઉપાધિરહિત, નન્દિશ્વરના શાપથી કર્મમાં જ દુરાગ્રહ ધરનારા એવા અમે ધર્મને ઉત્પન્ન કરનાર અને વેદે પ્રતિપાદન કરેલ આ યજ્ઞરૂપ આપનું સ્વરૂપ, જેનેમાટે ભિન્ન-ભિન્ન દેવોના નિયમ થાય છે તેને જ જાણીએ છીએ, પરન્તુ આપના પરમ તત્ત્વને જાણતા નથી’’ ।।૨૭।।

સદસ્યોએ કહ્યું : ‘‘જીવોના આશ્રયદાતા પ્રભુ! જે અનેક પ્રકારના કલેશોને કારણે અત્યન્ત દુર્ગમ છે, જેમાં કાલરૂપ ભયંકર કાળોતરો તાકીને જ બેઠો છે, સુખ-દુઃખ રૂપ અનેક ખાડાઓ છે, દુર્જન રૂપી જંગલી જાનવરોનો ભય છે તથા શોકરૂપી દાવાનળ ભડભડી રહ્યો છે આવા વિશ્રામગ્રહ વિહોણા સંસાર માર્ગમાં જે અજ્ઞાની જીવ કામનાઓથી પીડિત થઈ, વિષયરૂપ મૃગતૃષ્ણા જલને માટે જ દેહ-ગેહનો કાળજાતૂટ ભારો માથા પર લઈ જઈ રહ્યા છે તે ભલા આપના ચરણ કમલોની શરણમાં આવે

ક્યારે?'' ।।૨૮।।

રુદ્રજીએ કહ્યું : ''વરદાયક પ્રભુજી! આપનાં ઉત્તમ ચરણ આ સંસારમાં સકામ પુરુષોને બધા જ પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળાં છે; અને જેને કોઈ પણ વસ્તુની કામના નથી તે નિષ્કામ મુનિજન પણ તેમનું આદરપૂર્વક ભજન કરે છે. મારું ચિત્ત તેમાં લાગ્યું છે છતાં અજ્ઞાની લોકો મને આચાર ભ્રષ્ટ કહે છે તો ભલે કહે, મને એમના કહેવા સાંભળવાની કોઈ પરવા નથી'' ।।૨૯।।

ભૃગુ સ્તુતિ કરે છે : ''ગહન માયાથી અજ્ઞાન નિદ્રામાં સૂતેલા બ્રહ્માજી વગેરે પ્રાણીઓ પણ આપનું તત્ત્વ પોતામાં જ રહ્યા છતાં હજુ સુધી જાણી શકતા નથી એવા હોવા છતાં આપ શરણાગત ભક્તોના તો પ્રિયબન્ધુ અમારી ઉપર કૃપા કરો'' ।।૩૦।।

બ્રહ્માજી સ્તુતિ કરે છે : ''પદાર્થોને ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે જોનારી ઇન્દ્રિયોવડે પુરુષના જાણવામાં જે કાંઈ આવે છે તે આપનું સ્વરૂપ નથી કેમકે જ્ઞાન, પદાર્થ અને ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાનરૂપ આપ માયાના પદાર્થોથી જુદા છો'' ।।૩૧।।

ઇન્દ્ર સ્તુતિ કરે છે : ''હે અચ્યુત! જગત્‌ને પાળનાર! અને દૈત્યોનો નાશ કરનાર, ઊંચાં આયુધવાળું આઠ ભુજાવાળું જે આ આપનું સ્વરૂપ છે તે અમારા મન તથા નેત્રોને પરમ આનન્દ દેનારું છે'' ।।૩૨।।

ઋત્વિજ બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ સ્તુતિ કરે છે : ''હે યજ્ઞરૂપ, બ્રહ્માજી દ્વારા આપના જ પૂજનમાટે આ યજ્ઞનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. પણ દક્ષ ઉપરના ક્રોધને લીધે મહાદેવજીએ આજે એ યજ્ઞ નષ્ટ કરી નાખવાથી ઉત્સવ હીન થઈ ગયો છે; માટે કમળ જેવી દૃષ્ટિથી એને નિહાળી પાવન કરો'' ।।૩૩।।

ઋષિઓ સ્તુતિ કરે છે : ''હે ભગવાન્! આપની લીલા અનૂઠી છે. આપ પોતે કર્મ કરો છો તો પણ એથી લેપાતા નથી. બીજા લોકો વૈભવને માટે વલખાં મારતા જેનું ભજન કરે છે તે લક્ષ્મીજી સ્વયં આપની સેવા કર્યા જ કરે છે. છતાં પણ આપ તેના પ્રત્યે આગ્રહ કરતા નથી'' ।।૩૪।।

સિદ્ધ લોકો સ્તુતિ કરે છે : ''અસંખ્ય ક્લેશોરૂપી દાવાનલથી દાઝેલો આ અમારા મનરૂપી હાથી ઘણો તરસ્યો થવાથી આપની કથારૂપી વિશુદ્ધ અમૃતમયી સરિતામાં ઘૂસી જઈ ડૂબકી મારી ગયો છે. ત્યાં જાણે કે બ્રહ્માનન્દમાં લીન થઈ ગયો હોય તેમ નથી તો તેને સંસારરૂપી દાવાનલનું ભાન કે નથી એ નદીમાંથી બહાર

નીકળતો'' ।।૩૫।।

દક્ષની સ્ત્રી સ્તુતિ કરે છે : ''હે લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ પરમેશ્વર! આપ આપના પ્રિય લક્ષ્મીજીની સાથે ભલે પધાર્યા. કૃપા કરો. અમે આપને પ્રણામ કરીએ છીએ. આપ અમારી રક્ષા કરો. જેમ માથા વિનાનું ધડ શોભતું નથી તેમ બીજાં અંગોથી પૂર્ણ યજ્ઞ પણ આપના વિના શોભતો નથી'' ।।૩૬।।

લોકપાળો સ્તુતિ કરે છે : ''દશ્ય માત્રને જાણનાર આપ પ્રત્યગાત્મારૂપ છો એવા ખોટા પદાર્થને જાણનારી અમારી ઈન્દ્રિયો આપને દેખતી જ (જાણતી જ) નથી કેમકે પાંચ ભૂતથી બનેલા દેહમાં છઠ્ઠા જીવરૂપે જે આપ જણાઓ છો તે તો આપની માયા જ છે'' ।।૩૭।।

યોગેશ્વરો સ્તુતિ કરે છે : ''આપ જ પરબ્રહ્મ છો. એનાથી જે પુરુષ પોતાની જુદાઈ ન લેખે તે પુરુષ કરતાં બીજો કોઈ આપને વહાલો નથી; તો પણ હે ભક્તવત્સલ પ્રભુ! અનન્ય ભક્તિથી ભજનારા અમ લોકો ઉપર અનુગ્રહ કરો. જગત્‌નાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયમાં જીવનાં અદષ્ટને લીધે એના ગુણોનો અનેક પ્રકારે ભેદ થાય છે. માયાએ જ એના સ્વરૂપમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર વગેરે ભેદ રચ્યા છે પણ સ્વરૂપની ખરી સ્થિતિ જોતાં એમાં ભેદની ભ્રાન્તિ ગુણ કે એનું કારણ કાંઈ પણ નથી; એવા આપ પરબ્રહ્મને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ'' ।।૩૮-૩૯।।

વેદો સ્તુતિ કરે છે : ''સત્ત્વ ગુણનો સ્વીકાર કરનાર ધર્માદિકને ઉત્પન્ન કરનાર. નિર્ગુણ કે જેના તત્ત્વને હું કે બ્રહ્માજી વગેરે બીજા પણ કોઈ જાણતા નથી તેને નમસ્કાર કરું છું'' ।।૪૦।।

અગ્નિ દેવ સ્તુતિ કરે છે : ''ભગવન્! આપના જ તેજથી પ્રજવલિત થઈ હું શ્રેષ્ઠ યજ્ઞોમાં દેવતાઓને ધૃતમિશ્રિત હવિ પહોંચતું કરું છું, આપ સાક્ષાત્ યજ્ઞપુરુષ અને યજ્ઞના રક્ષક છો. અગ્નિહોત્ર, દર્શ, પૌર્ણ માસ, ચાતુર્માસ્ય અને પશુ સોમ આ પાંચ પ્રકારનાં યજ્ઞ આપનાં જ સ્વરૂપ છે. તથા 'આશ્રાવય', 'અસ્તુ શ્રૌષટ્', 'યજે','યે યજામહે' અને 'વષટ્' આ પાંચ પ્રકારના યજુર્મન્ત્રોથી આપનું જ પૂજન કરવામાં આવે છે. હું આપને પ્રણામ કરું છું'' ।।૪૧।।

દેવો સ્તુતિ કરે છે : ''પૂર્વે પ્રલયકાળમાં પોતાના બનાવેલા જગત્‌ને ઉદરમાં લીન કરી પ્રલયનાં જળમાં શેષનાગરૂપ ઉત્તમ શય્યા ઉપર જે પોઢ્યા હતા તે જે આપ આદિપુરુષ છો, સિદ્ધ લોકો જ્ઞાનમાર્ગનો હૃદયમાં વિચાર કરે છે તે આજ અમને પ્રત્યક્ષ

થયા છો અને ભક્તોની રક્ષા કરો છો'' ।।૪૨।।

ગન્ધર્વો સ્તુતિ કરે છેઃ હે દેવ! આ મરીચિ વગેરે ઋષિઓ, બ્રહ્મા ઇન્દ્ર અને રુદ્રાદિક દેવો આપના અંશના પણ અંશ છે. આ સમ્પૂર્ણ વિશ્વ જેના ખેલની સામગ્રી છે તેવા આપને નિરન્તર નમસ્કાર કરીએ છીએ'' ।।૪૩।।

વિદ્યાધરો સ્તુતિ કરે છેઃ ''માનવ દેહ આ સર્વ પુરુષાર્થને આપનારો છે. આપની માયાથી મોહિત મનુષ્ય દેહ મળ્યા છતાં જીવ 'મારું' અને 'હું' એવું અભિમાન કરે છે. પુત્ર વગેરે એ દુર્બુદ્ધિનો તિરસ્કાર કરે છે તેમ છતાં દુર્બુદ્ધિથી ખોટા વિષયોની તૃષ્ણા રાખનાર આવો પુરુષ જો આપની કથારૂપ અમૃતનું સેવન કરે તો એનો સઘળો ''મોહ મરી જાય છે'' ।।૪૪।।

બ્રાહ્મણો સ્તુતિ કરે છે : ''ભગવાન્! આપ જ યજ્ઞ છો, આપ જ હવિ છો, આપ જ અગ્નિ છો, સ્વયં આપ જ મન્ત્ર છો, આપ જ સમિધ, કુશા અને યજ્ઞપાત્ર છો. એવં આપ જ સદસ્ય, ઋત્વિજ, યજમાન અને તેની ધર્મપત્ની, દેવતા, અગ્નિહોત્ર, સ્વધા, સોમરસ, ધૃત અને પશુ છો ।।૪૫।।

હે વેદમૂર્તિ!આપ જ યજ્ઞકર્તા અને તેનેમાટેનું પ્રેરક બલ આપ જ છો. પૂર્વકાલમાં આપે જ વિશાળકાય વરાહ સ્વરૂપ ધારણ કરી ઘરઘર કરતા જેમ હાથી કમલિનીને લઈ આવે તેમ પૃથ્વીને પાતાળમાંથી દાઢ ઉપર રમતાં-રમતાં લઈ આવ્યા. આ અલૌકિક ચરિત્રનાં દર્શન કરી યોગીગણ આપની સ્તુતિ કરતા જતા હતા ।।૪૬।।

હે યજ્ઞેશ્વર! જ્યારે લોકો આપના નામનું કીર્તન કરે છે ત્યારે યજ્ઞનાં બધાં વિઘ્નો દૂર થઈ જાય છે. અમારું આ યજ્ઞરૂપ સત્કર્મ નષ્ટ થઈ ચૂક્યું હતું અને તેથી આપના દર્શનની અમે ઈચ્છા કરી રહ્યા હતા. તો આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. આપને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન અમારી પાસે નમસ્કાર સિવાય કંઈ નથી'' ।।૪૭।।

મૈત્રેયે કહ્યું : ભાઈ વિદુરજી! એ પ્રમાણે સર્વે લોકો યજ્ઞની રક્ષા કરનાર ભગવાન્ હૃષીકેશની સ્તુતિ કરતાં, વીરભદ્રે ધૂળમાં મેળવેલા યજ્ઞને ચતુર દક્ષ પ્રજાપતિએ ફરી શરૂ કર્યો ।।૪૮।।

સર્વના અન્તર્યામી શ્રીહરિ આમ તો બધાના ભાગોનાં ભોક્તા છે તો પણ ત્રિકપાલ પુરોડાશરૂપ પોતાના ભાગથી જાણે વધારે પ્રસન્ન થઈ દક્ષને કહ્યું ।।૪૯।।

શ્રીભગવાને કહ્યું : જગત્‌નું પરમ કારણ હું જ બ્રહ્મા અને મહાદેવ છું. હું બધાનો આત્મા, ઈશ્વર, સાક્ષી, સ્વયંપ્રકાશ અને ઉપાધિ રહિત છું ।।૫૦।।

હે વિપ્રવર! હુંજ મારી ત્રિગુણાત્મક માયાનો સ્વીકાર કરી જગત્નાં સૃષ્ટિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરવા તે-તે કાર્યને ઘટે તેવાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકર જુદાં-જુદાં નામ ધારણ કરું છું ।।૫૧।।

કેવળ અદ્વિતીય પરમાત્મા પરબ્રહ્મ જે હું છું તેમાં અજ્ઞાની લોક બ્રહ્મા, રુદ્ર અને પ્રાણીઓને ભિન્ન-ભિન્ન લેખે છે ।।૫૨।।

જેમ માણસ પોતાના માથા કે પગ વગેરે અવયવોને પોતાથી જુદા લેખતો નથી તેમ મારો ભક્ત કોઈ પ્રાણીઓને મારાથી જુદા ગણતો નથી ।।૫૩।।

હે બ્રહ્મન્! સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા અને એકરૂપ એવા અમે ત્રણે દેવમાં જે પુરુષ ભેદબુદ્ધિ ન રાખે તેને જ શાન્તિ મળે છે ।।૫૪।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે ભગવાને ઉપદેશ કરતાં પ્રજાપતિઓના નાયક દક્ષે ભગવાનનું એમના ભાગથી પૂજન કર્યું અને પછી બીજા દેવોનું પણ અંગકાર્ય અને પ્રધાન કાર્યથી પૂજન કર્યુ, પછી ચિત્તને સાવધાન રાખી યજ્ઞના અવશેષ ભાગથી રુદ્રનું પૂજન કર્યું, પછી કર્મની સમાપ્તિમાં કરવામાં આવતાં ઉધ્વસાન નામક કર્મથી બીજા સોમનું પાન કરનારા તથા અન્ય દેવતાઓનું યજન કરી યજ્ઞનો ઉપસંહાર કર્યો અને અન્તમાં ઋત્વિજો સહિત અવભૃથસ્નાન કર્યુ ।।૫૫-૫૬।।

જો કે દક્ષને પોતાના પ્રભાવથી સર્વ સિદ્ધિઓ મળેલી છે તો પણ દેવો એને ધર્મમાં બુદ્ધિ રહે એવું વરદાન આપી સ્વર્ગમાં ગયા ।।૫૭।।

એ પ્રમાણે દક્ષની પુત્રી સતી પોતાના પ્રથમ શરીરનો ત્યાગ કરી પાછાં હિમાચળની સ્ત્રી મેનકાના ઉદરથી જન્મ્યાં એવું સાંભળ્યું છે ।।૫૮।।

જેમ પ્રલયકાળમાં સૂઈ ગયેલી શક્તિ સૃષ્ટિના આરમ્ભમાં ઈશ્વરને પ્રાપ્ત થાય તેમ, ફરીવાર પણ પોતાના એકમાત્ર આશ્રય અને પ્રિયતમ ભગવાન્ શંકરનું જ, અનન્ય પરાયણ અમ્બિકાજીએ, વરણ કર્યુ ।।૫૯।।

દક્ષના યજ્ઞનો વિધ્વંસ પરમેશ્વર સદાશિવનું આ ચરિત્ર મેં બૃહસ્પતિના શિષ્ય અને ભગવદ્દ્ભક્ત ઉદ્ધવજી પાસેથી સાંભળ્યું હતું ।।૬૦।।

ઈદં પવિત્રં પરમીશચેષ્ટિતં યશસ્યમાયુષ્યમઘૌઘમર્ષણમ્ ।।
યો નિત્યદાઽઽકર્ણ્ય નરોઽનુકીર્તયેદ્ ધુનોત્યઘં કૌરવ ભક્તિભાવતઃ ।।૬૧।।

હે વિદુરજી! જે માણસ આ પવિત્ર, ઉત્તમ યશ આપનાર, આયુષ્ય વધારનાર અને પાપપુંજને નષ્ટ કરનાર સદાશિવના આ ચરિત્રને ભક્તિભાવથી સાંભળી નિરન્તર

પાઠ કરે તેના પાપનો નાશ થાયછે ।।૬૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં (પહેલા ધર્મપ્રકરણમાં)
''સજીવન થયેલા દક્ષે તથા મહાદેવે ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી'' નામનો
સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો,
ધર્મ પ્રકરણ સમાપ્ત.

> (શરણાગતિ-સેવારૂપી) સાધના શરૂ કરવાની તત્પરતા જાણ્યા વિના ગમેતેને દીક્ષા આપનાર ગુરુ અયોગ્યને દીક્ષા આપવાના પાપે પોતાનો, દીક્ષા લેનારનો તેમજ સમ્પ્રદાયનોપણ વિનાશ નોતરે છે.

બીજું અર્થ પ્રકરણ

અધ્યાય ૮

સાવકી માતાનાં કઠોર વચનોથી ધ્રુવે વનમાં જઈને તપ કરીને ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કર્યા

વિશેષ : હવે પાંચ અધ્યાયથી અર્થપ્રકરણ નિરુપાય છે. જ્યારે બાળકની પણ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રીતિ થાય ત્યારે અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ અધ્યાયમાં સાવકી માનાં દૂર્વચનથી ક્રોધ ચઢવાને લીધે ગામમાંથી નીકળેલા ધ્રુવે તપ કર્યુ અને ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કર્યા એ કથા કહેવામાં આવે છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

સનકાદ્યા નારદશ્ચ ઋભુર્હંસોરુણિર્યતિઃ ।।
નૈતે ગૃહાન્ બ્રહ્મસુતા હ્યાવસન્ ઊર્ધ્વરેતસઃ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : સનકાદિક, નારદ, ઋભુ, હંસ, અરુણિ અને યતિ એટલા બ્રહ્માના પુત્રો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહ્યા; એટલે એમણે ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યો જ નહિ તેથી તેમને કંઈ સન્તાન થયું નહિ ।।૧।।

બ્રહ્માજીના એક પુત્ર અધર્મની સ્ત્રી મૃષાએ અસત્ય અને માયા નામની કન્યા એમ બે સન્તાન ઉત્પન્ન કર્યા એમને સન્તાન વગરના નિર્‌ઋતિ (મૃત્યુ) એ રાખ્યાં ।।૨।।

એ દમ્ભ અને માયામાંથી લોભ અને શઠતા ઉત્પન્ન થયાં. એ બેમાંથી ક્રોધ અને

હિંસા ઉત્પન્ન થયાં. ક્રોધ અને હિંસામાંથી 'કલિ' (ઝઘડો) અને 'દુરુક્તિ' (ગાળ) એ નામના ભાઈ-બહેન ઉત્પન્ન થયાં ।।૩।।

કલિએ દુરુક્તિમાં ભય અને મૃત્યુ નામનાં બે સન્તાન ઉત્પન્ન કર્યા. એ બેથી નરક અને તીવ્ર વેદના એ બે સન્તાન ઉત્પન્ન થયાં ।।૪।।

હે નિષ્પાપ વિદુરજી! આ અધર્મનો વંશ તમારી પાસે મેં સંક્ષેપમાં કહ્યો, જે ત્રણ વાર સાંભળવાથી પુરુષનાં મનની મલિનતા મટે છે કેમકે એ સાંભળી એનો ત્યાગ કરવાની મરજી થાય ।।૫।।

હે વિદુરજી! હવે બ્રહ્માજીના પુત્ર પવિત્ર કીર્તિવાળા સ્વાયમ્ભુવ મનુનો વંશ કહું છું ।।૬।।

સ્વાયમ્ભુવ મનુ અને રાણી શતરૂપાના પુત્રો થયા પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ. તેમનામાં ભગવાન્‌નો અંશ હોવાને લીધે તેઓ જગત્‌ની રક્ષા કરવામાં તત્પર રહેતા હતા ।।૭।।

ઉતાનપાદ રાજાને સુનીતિ અને સુરુચિ નામની બે પત્નીઓ હતી. તેમાં સુરુચિ પતિને વધારે વહાલી હતી, ધ્રુવની મા સુનીતિ એટલી વહાલી નહોતી ।।૮।।

એક દિવસ ઉતાનપાદ રાજા સુરુચિના પુત્ર ઉત્તમને ખોળામાં બેસાડી રમાડતા હતા એ જ વખતે સુનીતિના પુત્ર ધ્રુવને પણ ખોળામાં બેસવાની ઈચ્છા થઈ; તો પણ રાજાએ એને આદર આપ્યો નહિ ।।૯।।

ત્યારે અત્યન્ત ગર્વીલી સુરુચિએ રાજાના સાંભળતાં ઈર્ષ્યાથી ધ્રુવને કહ્યું ।।૧૦।।

હે બાળક! તું રાજસિંહાસન ઉપર બેસવાને અધિકારી નથી. તું રાજકુમાર છે તેથી શું થઈ ગયું? તેં મારી કૂખે તો જન્મ લીધો નથી ।।૧૧।।

તું હજુ નાદાન છે તને ભાન નથી કે તેં બીજી સ્ત્રીના પેટે જન્મ લીધો છે. તેથી તો આવી દુર્લભ બાબતની ઈચ્છા સેવી રહ્યો છે ।।૧૨।।

જો તને રાજ્યાસનની ઈચ્છા હોય તો તપથી ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કર અને તેની કૃપાથી મારા ગર્ભમાં અવતાર લે ।।૧૩।।

મૈત્રેયે કહ્યું : ડંડો પડે અને કાળોતરો જેમ ફૂંફાડો મારે તેમ સાવકી માનાં કઠોર વચનોથી ઘાયલ થયેલ ધ્રુવજી ક્રોધને લીધે લાંબા-લાંબા શ્વાસ લેવા લાગ્યા. એના પિતા આ બધું ચુપચાપ જોતા રહ્યા એમણે એક પણ શબ્દ કાઢ્યો નહિ. ત્યારે પિતાજી પાસેથી ધ્રુવજી રોતારોતા પોતાની માતા પાસે આવ્યા ।।૧૪।।

નિસાસા નાખતા અને હોઠ ફફડાવતા પોતાના બાળકને ખોળામાં લઈ ગામના કોઈ માણસ પાસેથી શોક્યના બોલ સાંભળી સુનીતિના કાળજાના કટકા થઈ ગયા ।।૧૫।।

દાવાનળથી વનની વેલ જેમ મૂરઝાઈ જાય તેમ શોક્યના બોલ સાંભળી, ધીરજ ખોઈને સુનીતિ સન્તાપ અને વિલાપ કરવા લાગી. એની કમળ જેવી આંખોમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં ।।૧૬।।

લાંબા નિસાસા મૂકતી પોતાના કષ્ટનો અન્ત ન જોતાં એ બાળકને કહેવા લાગી; ‘‘મારા તાત (બાળ) તું બીજા કોઈનું અમંગલ ઇચ્છીશ નહિ. જે મનુષ્ય બીજાને દુઃખ દે છે તેને પોતાને જ તેનું ફલ ભોગવવું પડે છે ।।૧૭।।

કેમકે તુ મુજ દુર્ભાગીના પેટે અવતર્યો છે અને એનું દૂધ પીને ઊછર્યો છે. રાજા મારો સ્ત્રી તો શું દાસી તરીકે પણ સ્વીકાર કરતાં શરમાય છે ।।૧૮।।

માટે હે તાત (બાળ), સાવકી માએ જે સાચેસાચી વાત કહી છે તે ઉપર કાંઈ પણ દ્વેષ નહિ રાખતાં એ પ્રમાણે જ કર. જો તને ઉત્તમની પેઠે રાજ્યાસનની ઈચ્છા હોય તો ભગવાન્નાં ચરણારવિન્દનું આરાધન કરવામાં લાગી જા ।।૧૯।।

જગત્‌ના પાલનને માટે સત્ત્વગુણ સ્વીકારી રહેલા ભગવાન્નાં ચરણનું સેવન કરવાથી તારા પરદાદા બ્રહ્માજી પણ સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન પામ્યા છે. પોતાનાં મન અને પ્રાણને વશ કરનારા યોગીઓ માટે પણ એ વન્દનીય છે તારા દાદા સ્વયમ્ભુવ મનુએ પણ અનન્ય બુદ્ધિથી ઘણી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞોવડે ભગવાનનું પૂજન કરી બીજા કશાથી મળે નહિ તેવું પૃથ્વીનું સુખ, સ્વર્ગનું સુખ અને મોક્ષનું સુખ મેળવ્યું છે. હે પુત્ર! મોક્ષ ઈચ્છનારા પુરુષો જેમનાં ચરણારવિન્દના માર્ગની નિરન્તર શોધ કરતાં જ રહે છે તે ભક્તવત્સલ ભગવાન્નો જ આશ્રય લે. ધર્મથી શુદ્ધ અને એકાગ્ર કરેલા મનમાં એ ભગવાનને બિરાજમાન કરી એમની ભક્તિ કર ।।૨૦-૨૨।।

બેટા! એ કમલદલ લોચન શ્રીહરિ સિવાય મને તો તારા દુઃખને દૂર કરનાર કોઈ દેખાતું નથી. જો, જેને પ્રસન્ન કરવા બ્રહ્માજી વગેરે બીજા બધા દેવતા ઢૂંઢતા ફરે છે એ શ્રીલક્ષ્મીજી પણ દીવાની જેમ હાથમાં કમલ લઈને નિરન્તર એ જ શ્રીહરિની શોધ કરતાં રહે છે’’ ।।૨૩।।

મૈત્રેયે કહ્યું : પોતાની અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે તેવાં માતાનાં વચન સાંભળી બુદ્ધિથી મનને સ્થિર કરી ધ્રુવ પિતાના નગરમાંથી નીકળી પડ્યો ।।૨૪।।

એ વાત સાંભળીને એનો કર્તવ્યનિર્ધાર જાણી નારદજીને અચમ્બો થયોઃ ‘‘ઓહો! પોતાના માનભંગને સહન નહિ કરનાર ક્ષત્રિયોનું તેજ કેવું અદ્‌ભુત છે! હજુ છે તો એ બાલુડો તો પણ એના કાળજામાં તેની સાવકી માના કડવાં વેણ ઘર કરી ગયાં છે. એવા વિસ્મયથી તેઓ ત્યાં આવ્યા અને પોતાનો પવિત્ર હાથ ધ્રુવજીના માથા ઉપર મૂકીને કહેવા લાગ્યા ।।૨૫-૨૬।।

નારદજીએ કહ્યું : હે પુત્ર! હજુ તો તું રમત-ગમતમાં ગુલતાન બાળક છે. આ ઉમ્મરમાં તારું અપમાન કે માન થઈ શકે એવું અમારે તો ગળે જ ઉતરતું નથી ।।૨૭।।

માન અપમાન પ્રત્યે તું સભાન હો તો પણ પુરુષને અસન્તોષનું કારણ પોતાના મોહ સિવાય બીજું કંઈ નથી હોતું જગત્‌માં માન-અપમાન, સુખ-દુઃખ પોતાનાં કર્મથી જ આવી મળે છે ।।૨૮।।

ઈશ્વરની ગતિ અટપટી છે! તેથી તેના ઉપર વિચાર કરી અકલમન્દ આદમીએ દૈવવશાત્ જેવી પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરવો પડે તેવીનો મુકાબલો કરી જ સન્તોષ માનવો ।।૨૯।।

તારી માએ જે ઉપાય બતાવેલો તેનાથી તું કૃપા મેળવવા ઈચ્છે છે પણ એ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનું પુરુષોમાટે ઘણું કઠણ છે એમ હું ધારું છું ।।૩૦।।

કેમકે મુનિઓ ઘણા જન્મો સુધી વૈરાગ્ય સહિત તીવ્ર યોગ અને સમાધિથી એના માર્ગને શોધ્યા જ કરે છે તો પણ એઓ તે માર્ગ જાણવા સમર્થ થતા નથી ।।૩૧।।

માટે તું આ નકામી જિદ છોડી દે અને પાછો ઘેરે જા. જ્યારે ઉમ્મર થાય અને પરમાર્થનું સાધન કરવાનો સમય આવી મળે ત્યારે મહેનત કરી છૂટજે ।।૩૨।।

‘‘દૈવ દુઃખ આપે તો પાપ મટે છે અને સુખ આપે તો પુણ્ય મટે છે’’ એમ માની જે માણસ પોતાના અન્તઃકરણને સન્તુષ્ટ રાખે છે તેને મોક્ષ મળે છે ।।૩૩।।

પોતાના કરતાં વધારે ગુણવાનને જોઈ પ્રસન્ન થનાર, ઓછા ગુણવાનને જોઈ દયા કરનાર અને સમાન ગુણવાળા સાથે મૈત્રી કરનાર માણસને કદી પણ ઉચાટ થતો નથી ।।૩૪।।

ધ્રુવે કહ્યું : અમારા જેવાને ઘણી મુશ્કેલીથી પણ ન મળે અને સુખ-દુઃખથી અડચણ પામતા પુરુષોને માફક આવે તેવો આ શાન્તિનો માર્ગ આપે કૃપા કરીને બતાવ્યો ।।૩૫।।

તદુપરાન્ત મને વારસામાં મળ્યો છે ક્ષત્રિયોનો કાતિલ મિજાજ તેથી હું વિનયહીન

છું. સુરુચિએ કટુ વચનરૂપી બાણોથી મારું હૈયું ચીરી નાખ્યું છે તેથી આપનો આ ઉપદેશ એમાં ઠરતો નથી ।।૩૬।।

હે મહારાજ! ત્રણે લોકમાં મારા પૂર્વજો કે બીજા કોઈ પણ પામ્યા નથી તેવો ઉત્તમ પદ પર અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની મારી મરજી છે; તો એ મળે એવો કોઈ સરસ માર્ગ બતાવો ।।૩૭।।

આપ બ્રહ્માજીના પુત્ર છો; જગત્‌ના હિતને માટે જ આપ વીણા વગાડતા, સૂરજની પેઠે ત્રિલોકીમાં ફર્યા કરો છો ।।૩૮।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે એનું બોલવું સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા નારદજીએ દયા કરીને એ બાળકને શુભ ઉપદેશ આપ્યો ।।૩૯।।

નારદજીએ કહ્યું : તારી માતાએ ભગવાન્‌નું ભજન કરવાનું બતાવ્યું છે એ જ કલ્યાણનો માર્ગ છે; માટે એકાગ્ર ચિત્ત રાખીને ભગવાન્‌ની ભક્તિ કર ।।૪૦।।

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાંના કોઈ પણ પુરુષાર્થની ઈચ્છા હોય તો એ કેવળ ભગવાન્‌નાં ચરણનું સેવન કરવાથી જ મળે છે ।।૪૧।।

માટે હે તાત (બાળ)! શ્રીયમુનાજીના પવિત્ર કાંઠા પર જ્યાં પાવનકારી મધુવન છે ત્યાં તુ જા કેમકે એ વનમાં શ્રીહરિનો નિત્ય નિવાસ છે ।।૪૨।।

ત્યાં યમુનાજીના પવિત્ર જળમાં સમયસર નહાવું અને નિત્ય કર્મ કરી આસન બિછાવી સ્થિર થઈને બેસવું ।।૪૩।।

રેચક, કુમ્ભક અને પૂરક એમ ત્રણ પ્રકારના પ્રાણાયામથી ધીરે ધીરે પ્રાણ ઈન્દ્રિય તથા મનની ચઞ્ચલતા મટાડવી અને ધીર મનથી પરમ ગુરુ ભગવાન્‌નું આ પ્રમાણે ધ્યાન કરવું ।।૪૪।।

ભગવાન્‌ના નેત્ર અને મુખ સદૈવ પ્રસન્ન હોય છે. એમનાં દર્શન કરવાથી એમ જણાય કે પ્રસન્નતાપૂર્વક ભક્તને વરદાન દેવાને માટે ઊંચા-નીચા થઈ રહ્યા છે. આપની નાસિકા, ભ્રમર અને કપોલોમાંથી નમણાઈ નીતરતી હોય છે. બધાય દેવોમાં પરમ સુન્દર છે ।।૪૫।।

અવસ્થા તરુણ છે. બધાં અંગો સુડોલ છે. લાલ-લાલ હોઠ અને રત્નાળાં નેત્ર છે, આપ કાયા, વાણી અને મનથી દીન ભક્તોના અવલમ્બન છો. અત્યન્ત સુખદાયક, શરણાગત વત્સલ અને દયાના સાગર છો ।।૪૬।।

(આપના વક્ષઃસ્થલમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે) આપનું શ્રીઅંગ સજલ જલધરના

જેવું શ્યામ વર્ણનું છે. શ્યામસલૂણા એ પરમ પુરુષે કંઠમાં વનમાળા ધારણ કરેલી હોય છે અને આપની ચાર ભુજાઓમાં શંખ,ચક્ર, ગદા અને પદ્મ શોભી રહ્યાં હોય છે।।૪૭।।

આપનાં અંગપ્રત્યંગમાં કિરીટ, કુંડલ, કેયૂર અને કંકણાદિ આભૂષણો સુશોભિત છે. ગળું કૌસ્તુભમણિની શોભામાં વધારો કરી રહ્યું છે અને શ્રીઅંગઉપર રેશમી પીતામ્બર ધારણ કર્યું છે ।।૪૮।।

આપના કટિપ્રદેશમાં કાંચનનો કંદોરો અને ચરણોમાં સુવર્ણનાં નૂપૂર શોભે છે. આપનું સ્વરૂપ અત્યન્ત દર્શનીય, શાન્ત તથા મન અને નેત્રોને આનંદદાયક છે।।૪૯।।

જે લોકો પ્રભુની માનસી સેવા કરતા હોય છે એમનાં અન્તઃકરણમાં આપ હૃદયકમલની કળી ઉપર પોતાના નખમણિ મંડિત મનોહર પદકમલને સ્થાપિત કરી બિરાજે છે ।।૫૦।।

આ પ્રમાણે ધ્યાન કરતાં-કરતાં જ્યારે ચિત્ત સ્થિર અને એકાગ્ર થઈ જાય ત્યારે એ વરદાયક પ્રભુનું મનમાં અને મનમાં એ પ્રમાણે ધ્યાન કરે કે જાણે આપ મારા તરફ અનુરાગભરી દષ્ટિથી નિહાળતા મારા ઉપર મલકાટનો છંટકાવ કરી રહ્યા છે।।૫૧।।

ભક્ત લોકોના મનમાં રહેનાર, હસતા, પ્રેમ સહિત જોતા અને વર દેનારાઓમાં ઉત્તમ, પુરુષાકૃતિ ભગવાનનું એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાન કરવું. ભગવાનની મંગલમયી મૂર્તિનું આ પ્રમાણે નિરન્તર ધ્યાન કરવાથી મન તત્કાલ પરમાનન્દમાં ડૂબી જઈ તલ્લીન થઈ જાય છે. અને ફરી ત્યાંથી પાછું ફરતું નથી ।।૫૨।।

હે રાજપુત્ર! (આ ધ્યાનની સાથે-સાથે જે પરમ ગુહ્ય મન્ત્રનો જપ કરવો જોઈએ તે પણ બતાવું છું. સાંભળ) મન્ત્રનો રાત-દિવસ સતત જપ કરવાથી પુરુષને આકાશમાં વિચરતા સિદ્ધો અને દેવોનું દર્શન થાય છે ।।૫૩।।

એ મન્ત્ર છે **‘‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’’**. આ મન્ત્રથી દેશકાળનો વિભાગ જાણનાર સમજુ માણસે પવિત્ર જળ, પુષ્પમાલા, ફૂલ અને વનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મૂળ તથા ભગવાન્‌ની પ્રિયા તુલસી, વલ્કલ વગેરે વિવિધ પદાર્થોથી ભગવાન્‌ની મૂર્તિની પૂજા કરવી ।।૫૪-૫૫।।

મળી શકે તો શિલા વગેરેની મૂર્તિની પૂજા કરવી. નહિ તો પૃથ્વી અને જળ વગેરેમાં જ ભગવાનની પૂજા કરવી. શાન્તિ રાખવી, નકામું બોલવું નહિ; વનમાં થયેલા પદાર્થોનો થોડો આહાર કરવો (ખાવા) ।।૫૬।।

પોતાની અગાધ માયાથી ઈચ્છા પ્રમાણે અવતાર ધરીને ભગવાન્ જે-જે મનોહર ચરિત્ર કરવાના છે તેનું એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાન કરવું ।।૫૭।।

મન્ત્ર મૂર્તિ ભગવાન્‌ની પૂજાઓ માટે જે-જે ઉપચારોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપર કહેલા બાર અક્ષરોના મન્ત્રથી કરવી ।।૫૮।।

એ પ્રમાણે અન્તઃકરણપૂર્વક કાયા, મન અને વચનથી ભક્તિ સહિત સેવા કરવાથી ભગવાન્ નિષ્કપટભાવે એમને ભજનારા પુરુષોના ભાવને વધારે છે અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાંનું જે કાંઈ ભક્તને પ્રિય હોય તે આપે છે ।।૫૯-૬૦।।

પરન્તુ, ઘણા ભક્તિયોગથી વિષયોમાં વૈરાગ્ય રાખીને અભેદભાવ વડે સાક્ષાત્ મુક્તિને માટે એમની અવિચ્છિન્ન ભાવપૂર્વક ભક્તિ કરવી વધુ યોગ્ય છે ।।૬૧।।

એ પ્રમાણે નારદજીનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી એમને પ્રદક્ષિણા અને પ્રણામ કર્યા. નારદજીનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી એમને પ્રદક્ષિણા અને પ્રણામ કર્યા અને પછી ધ્રુવજી ભગવાન્‌નાં ચરણથી શોભતા પવિત્ર મધુવનમાં ગયા. ધ્રુવજી તપોવનમાં ગયા ત્યાર પછી નારદજી ઉતાનપાદના મહેલમાં આવ્યા. ઉત્તાનપાદ રાજાએ એમની યથાયોગ્ય ઉપચારોથી પૂજા કરી અને પછી સારી રીતે બેઠા પછી નારદજી બોલ્યા।।૬૨-૬૩।।

નારદજી બોલ્યા : તમારું મોં કરમાઈ ગયું છે. તમે લાંબો-લાંબો શો વિચાર કરો છો? ધર્મ, અર્થ અથવા કામમાં કંઈ હાનિ થઈ છે કે શું? ।।૬૪।।

રાજા બોલ્યા : હે મહારાજ! મેં સ્ત્રીને વશ થઈ દયાહીન બનીને મારા પાંચ વર્ષના ભારે સમજદાર પુત્રને કાઢી મૂક્યો છે અને એની માનો પણ અનાદર કર્યો છે ।।૬૫।।

થાકીને સૂતેલા અને ભૂખથી કરમાઈ ગયેલા મુખકમલવાળા મારા અનાથ પુત્રને વનમાં કોઈ નહાર ખાઈ તો નહિ જાય! ।।૬૬।।

સ્ત્રીને વશ થયેલા એવા મારી દુષ્ટતા તો જુઓ! પ્રેમથી પુત્ર ખોળામાં બેસવા માગતો હતો. તેને મેં જરાય માન આપ્યું નહિ ।।૬૭।।

નારદજી બોલ્યા : હે રાજા! જગત્‌માં જેની કીર્તિ વ્યાપી રહી છે. તેવા તમારા પુત્રનો પ્રભાવ જાણ્યા વિના શોક કરો નહિ. ભગવાન્ એને પોતાનો ગણીને એની રક્ષા કરે છે ।।૬૮।।

લોકપાળ દેવોથી પણ થઈ શકે નહિ તેવું મોટું કામ કરી તમારી કીર્તિનો વિસ્તાર કરતો એ ધ્રુવ થોડા દિવસમાં અહીં આવી પહોંચશે ।।૬૯।।

મૈત્રેય કહ્યું : એ પ્રમાણે નારદજીનું બોલવું સાંભળી, ઉત્તાનપાદ રાજા

રાજલક્ષ્મીની કશી સંભાળ નહિ રાખતાં પુત્રના જ વિચાર કરવા લાગ્યા ।।૭૦।।

અહીં ધ્રુવે તો મધુવનમાં જઈ, શ્રીયમુનાજીમાં સ્નાન કરી, રાત્રિનો ઉપવાસ કરી સાવધાનપણાથી નારદજીના કહ્યા પ્રમાણે ભગવાન્‌ની પૂજા શરૂ કરી દીધી. શરીર નિર્વાહને માટે ત્રણ-ત્રણ દિવસે પોતાને રુચે તેટલાં કોઠાં અને બોર ખાઈને પહેલો મહિનો શ્રીહરિની ઉપાસનામાં પસાર કર્યો ।।૭૧-૭૨।।

બીજા મહિનામાં છઠ્ઠે-છઠ્ઠે દિવસે સૂકાં ઘાસ અને પાંદડાં વગેરેનો આહાર કરી ભગવાન્‌ની પૂજા કરી ।।૭૩।।

ત્રીજો મહિનો નવમે-નવમે દિવસે માત્ર પાણીનો આહાર કરી સમાધિ યોગથી ભગવાન્‌ની ભક્તિ કરી વ્યતીત કર્યો ।।૭૪।।

ચોથો મહિનો શ્વાસને જીતી ધ્રુવે બારમે-બારમે દિવસે વાયુનું ભક્ષણ કરીને પ્રભુનું ધ્યાન કરતાં વિતાવ્યો ।।૭૫।।

પાંચમા મહિનામાં શ્વાસ જીતીને ભગવાન્‌નું ધ્યાન કરતા ધ્રુવજી એક પગથી થાંભલાની માફક નિશ્ચલ ઊભા રહ્યા ।।૭૬।।

એ વખતે શબ્દ વગેરે વિષયો અને ઈન્દ્રિયોના નિયામક મનને સર્વ ઠેકાણેથી ખેંચી લઈ ભગવાન્‌ના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતાં ધ્રુવને ભગવાન્ વિના બીજું કાંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ ।।૭૭।।

એવી રીતે ધ્રુવે મહત્તત્ત્વ વગેરેના આધાર અને પ્રકૃતિ પુરુષોના નિયન્તા પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાથી (એનું તેજ સહન ન થઈ શકવાથી) ત્રણે લોક કમ્પી ઊઠ્યા ।।૭૮।।

એ રાજકુમાર એક પગે ઊભો રહ્યો ત્યારે એના અંગૂઠાથી દબાયેલી પૃથ્વી, હાથીને જેમાં ચઢાવ્યો હોય તેવા વહાણની પેઠે ક્ષણે-ક્ષણે ડાબી જમણી ડગમગવા લાગી ।।૭૯।।

ધ્રુવજીની પોતાની ઈન્દ્રિયોનાં દ્વાર અને પ્રાણોને રોકી અનન્ય બુદ્ધિથી વિશ્વાત્મા શ્રીહરિનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સમષ્ટિ પ્રાણની સાથે એમની એકતા થઈ જવાથી બધાં જ પ્રાણીઓના શ્વાસપ્રશ્વાસ રુંધાઈ ગયા આથી તમામ લોકો તથા લોકપાલો હેરાન-હેરાન થઈ ગયા અને બધા ગભરાઈને શ્રીહરિના શરણે ગયા ।।૮૦।।

દેવોએ ભગવાન્‌ને કહ્યું : હે મહારાજ! આખા બ્રહ્માંડનાં તમામ સ્થાવર જંગમ

જીવોનો આ પ્રમાણે શ્વાસ રોકાયો હોય એવું અમે કોઈ દિવસ જાણ્યું નથી માટે આ કષ્ટથી અમારો છુટકારો કરો. આપ શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર છો તેથી અમે આપને શરણે આવ્યા છીએ ।।૮૧।।

શ્રીભગવાન ઉવાચ

મા ભૈષ્ટ બાલં તપસો દુરત્યયાન્નિવર્તયિષ્યે પ્રતિયાત સ્વધામ ।।
યતો હિ વઃ પ્રાણનિરોધ આસીદૌત્તાનપાદિર્મયિ સંગતાત્મા ।।૮૨।।

ભગવાને કહ્યું : ડરશો નહિ, ઉત્તાનપાદનો પુત્ર ધ્રુવે પોતાના ચિત્તને મારા વિશ્વાત્મામાં લીન કરી દીધું છે. અત્યારે એની મારી સાથે અભેદ ધારણા સિદ્ધ થઈ ગઈ છે તેથી જ એના પ્રાણ નિરોધથી તમારા બધાના શ્વાસ પણ રુંધાઈ ગયા છે. એ બાળકને હું દુષ્કર તપમાંથી નિવૃત્ત કરું છું; માટે પોતપોતાના સ્થાન પર જાઓ ।।૮૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં
(બીજા અર્થપ્રકરણનો સાધનનિરૂપણ નામે પહેલો)
''સાવકી માતાનાં કઠોર વચનોથી
ધ્રુવે વનમાં જઈને તપ કરીને ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કર્યા'' નામનો
આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

''જલાર્થમેવ ગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોપજીવિનઃ''
''પ્રભુની કથા-કીર્તન કરીને આજીવિકા ચલાવનાર અધમ વક્તાઓના મનોભાવો ગટરના ગંદા પાણી જેવા હોય છે''. (જલભેદ, શ્રીવલ્લભાચાર્ય)
આવા અધમ વક્તાઓના મુખે ભાગવત કથા-કીર્તન સાંભળવા એ ગટરનું પાણી પીવા જેવી બીભત્સ રુચિ છે.

ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણગાન એ ભક્તિમયી નિષ્કામ-પવિત્ર જીવનસાધના હોવી જોઈએ, ધંધો નહીં. હવેલી-મન્દિરમાં જાહેર સેવા-મનોરથોના રૂપમાં ભગવત્સેવાને તેમજ ભાગવતકથા, ઢાઢીલીલા, માલાપહેરામણીના માધ્યમથી ભગવત્કથાને પોતાનો ધંધો બનાવી બેઠેલા 'ભક્તિ'શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા પણ લાયક નથી.

અધ્યાય ૯

ધ્રુવે ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી; વરદાન પ્રાપ્ત કરી પાછા આવી રાજ્ય કર્યું

વિશેષ : આ નવમા અધ્યાયમાં ધ્રુવે ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને ભગવાન્ પાસે વર પામીને પાછા આવી, બાપે આપેલું રાજ્ય કર્યું એ કથા કહેવામાં આવશે.

મૈત્રેય ઉવાચ

ત એવમુચ્છિન્નભયા ઉરુક્રમે કૃતાવનામાઃ પ્રયયુસ્ત્રિવિષ્ટપમ્ ।।
સહસ્રશીર્ષાપિ તતો ગરુત્મતામધોર્વનં ભૃત્યદિદક્ષયા ગતઃ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે ભગવાને દેવોનો ભય ટાળ્યો ત્યારે તેઓ એમને પ્રણામ કરી સ્વર્ગમાં ગયા અને ભગવાન્ પણ ધ્રુવને જોવા ગરુડ પર બેસીને મધુવનમાં પધાર્યા ।।૧।।

તીવ્ર યોગાભ્યાસથી એકાગ્ર થયેલી બુદ્ધિને લીધે ધ્રુવને પોતાના હૃદયકમળમાં* ભગવાનના વીજળી સરખા જે દેદીપ્યમાન સ્વરૂપનું દર્શન થતું હતું તે એકાએક અન્તરહિત થઈ ગયું તે જોઈ એ ચોકી ઊઠ્યા અને સમાધિમાંથી ઊઠીને બહાર જોયું તો એમને એજ ભગવાન્‌નું દર્શન થયું ।।૨।।

વિશેષ : હૃદયમાં દેખાતા સ્વરૂપનો તિરોભાવ થાય ત્યારે જ બાહ્ય અનુસન્ધાન થાય તેથી પ્રભુસ્વરૂપનું હૃદયમાં અનુસન્ધાન તિરોહિત થવાથી મુખ્ય પ્રાણનો કારણમાં લય થયો. પ્રાણનો લય થવાથી મરણ થાય તેથી પ્રાણરૂપે પ્રભુનું સ્વરૂપ આવિર્ભાવ પામ્યું ત્યારે સર્વ બાહ્ય દશ્યમાન સ્વરૂપથી થયા.

પ્રભુનાં દર્શન થતાં બાલક ધ્રુવજીને ઘણું કુતુહલ થયું; પ્રેમથી અધીરા થઈ ગયા. પૃથ્વી ઉપર દંડની માફક લેટી પ્રણામ કર્યા. પછી એ પ્રમાણે પ્રેમ નીગળતી દૃષ્ટિથી તે પ્રભુ તરફ જોવા લાગ્યા કે જાણે નેત્રોથી આપને પી જશે, મુખથી ચૂમી લેશે અને ભૂજાઓમાં ભીડી લેશે ।।૩।।

એના તેમજ સર્વના હૃદયમાં વાસ કરી રહેલા ભગવાને જોયું કે એ હાથ જોડી ઊભેલો બાળક સ્તુતિ કરવા માંગે છે પણ કેમ કરવી એ જાણતો નથી. તેથી દયા લાવી એના ગાલને પોતાનો વેદરૂપ શંખ અડાડ્યો ।।૪।।

વેદરૂપ વાણી મળવાથી જીવાત્મા અને પરમાત્માનો નિર્ણય તરત જ એના

જાણવામાં આવી ગયો અને ધ્રુવજી ભક્તિભાવથી વિશ્વવિખ્યાત કીર્તિવાળા ભગવાન્‌ની ધૈર્યપૂર્વક સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૫।।

ધ્રુવજી બોલ્યા : સર્વ શક્તિ સમ્પન્ન આપ મારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરી બંધ પડી ગયેલી મારી કુંઠિત વાણીને તથા બીજી હાથ, પગ, કાન અને ત્વચા વગેરે ઇન્દ્રિયોને પણ પોતાની ચૈતન્યશક્તિથી જાગ્રત કરો છો તેવા અન્તર્યામીરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૬।।

હે ભગવાન્! આપ એક જ છો છતાં ઘણા ગુણવાળી આપની માયારૂપ શક્તિથી આ મહત્તત્ત્વ વગેરે સર્વ જગત્‌ને ઉત્પન્ન કરો છો અને પછી એમાં પ્રવેશ કરવાથી જુદા-જુદા લાકડામાંના અગ્નિની પેઠે ઇન્દ્રિયાદિ અસત્ ગુણોમાં એના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓના રૂપમાં સ્થિત રહીને અનેકરૂપ આપ દેખાઓ છો ।।૭।।

હે નાથ! આપને શરણે આવેલા બ્રહ્માજીને પણ જ્યારે આપે જ્ઞાન આપ્યું ત્યારે સૂઈને ઊઠેલા પુરુષની જેમ આ જગત્ જોવામાં આવ્યું હતું. એટલામાટે હે દીનબન્ધુ! આપનાં ચરણારવિન્દ મુક્ત લોકોને પણ શરણરૂપ છે તેને કોઈ પણ કૃતજ્ઞ પુરુષ તો ભૂલે જ કેમ! ।।૮।।

પ્રભો! આ શબ સમાન શરીરથી ભોગવાતાં ઇન્દ્રિયો અને વિષયોના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ તો મનુષ્યોને નરકમાં પણ મળી શકે છે. જે લોકો આ વિષયસુખને માટે લાલાયિત રહે છે અને જે જન્મ મરણની જંજાળથી છોડાવનાર કલ્પતરુ સ્વરૂપ આપની ભક્તિ ભગવત્પ્રાપ્તિ સિવાય બીજા હેતુથી કરે છે એમની બુદ્ધિ ચોક્કસ આપની માયાદ્વારા ઠગાઈ ગઈ છે ।।૯।।

આપના ચરણારવિન્દના ધ્યાનથી કે આપના ભક્તોની કથા સાંભળવાથી પ્રાણીઓને જે સુખ થાય છે તે સુખ આનન્દરૂપ પરબ્રહ્મમાં પણ મળતું નથી તો પછી કાળની તલવાર જેને કાપી નાખે છે તે સ્વર્ગીય વિમાનોમાંથી ગબડી પડતા પુરુષોને તો તે સુખ મળી શકે જ ક્યાંથી? ।।૧૦।।

હે અનન્ત! મને તો નિર્મળ અન્તઃકરણવાળા અને નિરન્તર આપની ભક્તિ કરતા મહાત્મા ભક્તોનો સંગ મળજો. એમના સત્સંગમાં આપના ગુણો અને લીલાઓની કથાસુધાનું પાન કરી-કરીને હું ઉન્મત્ત થઈ જઈશ અને સહજમાં ઘણાં કષ્ટથી ભરેલા ભયંકર સંસારરૂપ સમુદ્રનો પાર પામીશ ।।૧૧।।

હે કમલનાભ પ્રભુ! આપના ચરણારવિન્દની સુગન્ધમાં જે ભક્તો લુબ્ધાયા હોય

તેમનો સંગ સેવનારા પોતાને અત્યન્ત પ્રિય એવા આ મનુષ્યદેહનું અને એને વળગેલાં પુત્ર, સમ્બન્ધી, ઘર, ધન તથા સ્ત્રીઓનું સ્મરણ પણ કરતા નથી ।।૧૨।।

હે અજન્મા! પશુ, ઝાડ, પર્વત, પક્ષી, સાપોલિયાં, દેવ, દૈત્ય અને મનુષ્ય વગેરેથી પરિપૂર્ણ મહત્તત્ત્વાદિ અનેક કારણવાળું અને સદસદ્ અનેક ભેદવાળું જે આપનું સ્થૂલ વિશ્વરૂપ છે તેને જ જાણું છું, પરન્તુ એનાથી પર પરબ્રહ્મસ્વરૂપ જેમાં વાણીની પણ ગતિ નથી તેને હું જાણતો નથી ।।૧૩।।

ભગવાન્! કલ્પના અન્તે યોગનિદ્રામાં સ્થિત જે પરમપુરુષ આ સમ્પૂર્ણ વિશ્વને પોતાના ઉદરમાં લીન કરી શેષજીની સાથે એમની જ ગોદમાં શયન કરે છે તથા જેના નાભિસમુદ્રથી પ્રકટ થયેલ સર્વલોકમય સુવર્ણવર્ણ કમલથી પરમ તેજોમય બ્રહ્માજી ઉત્પન્ન થયા તે ભગવાન્ આપ જ છો. હું આપને પ્રણામ કરું છું ।।૧૪।।

નિત્યમુક્ત, શુદ્ધ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા અવિનાશી આદિપુરુષ ભગવાન્ અને ત્રણે લોકના અને ત્રણેય ગુણોના અધીશ્વર આપ જીવથી જુદા પ્રકારના જ છો. દ્રષ્ટા રહીને આપ તે-તે બુદ્ધિની અવસ્થાઓ એ અખંડિત ચૈતન્યશક્તિવડે જાણો છો. આપ જ પાલન કરવામાટે વિષ્ણુરૂપ થયા છો ।।૧૫।।

જેમાંથી એક બીજાથી વિરુદ્ધ જનારી વિદ્યા અને અવિદ્યા વગેરે અનેક શક્તિઓ ક્રમે કરી નિરન્તર પ્રકટ થતી રહે છે. તે એક જગત્‌ને ઉત્પન્ન કરનાર એક અખંડ અનાદિ, અનન્ત, આનંદમય, નિર્વિકાર બ્રહ્મસ્વરૂપ છો. હું આપને શરણે આવ્યો છું ।।૧૬।।

આપ જ પુરુષાર્થરૂપ છો એમ જાણી જો સર્વ પુરુષાર્થરૂપ કોઈનું ચરણારવિન્દ નિષ્કામપણે ભજન અર્થે હોય તો ખરેખર રાજ્યાદિ વૈભવ અને ઐશ્વર્ય કરતાં ફલરૂપ આપનું એ ચરણારવિન્દ જ છે. તેની પણ હે સ્વામી! તાજી વિયાયેલી ગાય જેમ વાછડાને ધવડાવે છે અને વ્યાઘ્રાદિથી રક્ષા કરે તેમ અનુગ્રહથી પરવશ થઈને અમ દીન લોકની આપ રક્ષા કરો છો ।।૧૭।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે શુભ સંકલ્પવાળા અને બુદ્ધિમાન ધ્રુવે સ્તુતિ કરી ત્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાને એને અભિનન્દન આપ્યા અને આ પ્રમાણે બોલ્યા ।।૧૮।।

ભગવાને કહ્યું : હે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનાર રાજકુમાર! તારું કલ્યાણ થાઓ. તે મનમાં જે ધાર્યુ છે તે હું જાણું છું. જો કે એ અતિ દુર્લભ છે તો પણ હું તને એ આપું છું ।।૧૯।।

ભદ્ર! હું તને જે તેજોમય અવિચળ સ્થિતિવાળું અને બીજાઓએ હજુ સુધી પ્રાપ્ત નહિ કરેલું તેવું સ્થાનક આપું છું. એ સ્થાનકમાં હાલરામાં બળદો બંધાઈ ફરે તેમ ગ્રહ નક્ષત્ર અને તારાઓનું ચક્ર બંધાઈ રહેલું છે ।।૨૦।।

ધર્મ અગ્નિ, કશ્યપ, ઈન્દ્ર અને તારાઓ સહિત સપ્તર્ષિઓ એની પ્રદક્ષિણા કરતા ફર્યા કરે છે અને એ ત્રણ લોકના પ્રલય વખતે પણ નાશ પામતું નથી ।।૨૧।।

અહીં પણ તારા પિતા તને રાજ્ય આપી વનમાં જશે ત્યારપછી તું છત્રીશ હજાર વર્ષ સુધી ધર્મની મર્યાદાપૂર્વક પૃથ્વીનું પાલન કરીશ. તારી ઈન્દ્રિયોની શક્તિ જેમની તેમ અકબન્ધ રહેશે ।।૨૨।।

આગળ ઉપર એક વખત તારો ભાઈ ઉત્તમ મૃગયામાં મરણ પામતાં તારી સાવકી મા એને શોધવા વનમાં જઈ પુત્રપ્રેમમાં પાગલ થઈ દાવાગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે ।।૨૩।।

યજ્ઞ મારી મૂર્તિ છે. ઘણી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞોથી મારું પૂજન કરી અને મનુષ્યલોકમાં ઉત્તમ-ઉત્તમ ભોગ ભોગવી અન્તે તું મારું સ્મરણ કરીશ ।।૨૪।।

આથી સર્વ લોકો જેને નમસ્કાર કરે છે અને જે સપ્તર્ષિઓની ઉપર રહેલો છે તે મારા નિજધામને તું પામીશ. ત્યાં ગયા પછી સંસારનો ફેરો રહેતો નથી ।।૨૫।।

મૈત્રેય કહ્યું : એ પ્રમાણે ગરુડધ્વજ ભગવાને એ બાળકને પોતાનું સ્થાનક આપ્યું, પછી એ ધ્રુવ જોઈ રહ્યા એવી રીતે પોતે પોતાના ધામમાં પધાર્યા ।।૨૬।।

ભગવાન્‌ના ચરણની સેવાથી સઘળી તૃષ્ણાની જેમાં સમાપ્તિ છે તેવો મનોરથ પામીને પણ ધ્રુવજી અત્યન્ત રાજી થયા નહિ અને એ પોતાના પુર તરફ ગયા ।।૨૭।।

વિદુરજીએ પુછ્યું : જે માયાપતિ ભગવાન્‌નું પરમ પદ તો ઘણું જ દુર્લભ છે તેને ધ્રુવે એક જન્મમાં જ એમનાં ચરણની પૂજાથી મેળવ્યું, આમ છતાં જાણે પોતે અકૃતાર્થ હોય એવું એણે શા માટે માન્યું? ।।૨૮।।

મૈત્રેયે કહ્યું : સાવકી માનાં વચનરૂપી બાણોથી ધ્રુવ વીંધાયા હતા અને એ બાણોનું સ્મરણ કરતાં-કરતાં ભગવાન્ પાસેથી એ મુક્તિ માગી શક્યા નહિ; વર માગતી વખતે એ અપમાન સ્મરણમાં હતું. પ્રભુના દર્શનથી મનોમાલિન્ય મરી પરવાર્યુ તો તેને પોતાની ભૂલ સમજાઈ તેથી એને પસ્તાવો થયો ।।૨૯।।

ધ્રુવ મનમાં બોલ્યા : સનકાદિ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ પણ અનેક જન્મોમાં સમાધિ કરી એમના પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે ભગવાન્‌ના ચરણોની છાયા હું છ

મહિનામાંજ પામ્યો છતાં ચિત્તમાં બીજી વાસના વસેલી હોવાથી હું પુનઃ દૂર ફેંકાઈ ગયો ।।૩૦।।

અરરર! હું ખરેખર હતભાગી છું. મારી જડસાઈ તો જુઓ, હું પહોંચ્યો તો ઠેઠ પ્રભુનાં પાદપદ્મો સુધી જે પાદપદ્મો સંસારની બેડીઓ ઝટ દઈને તોડી નાખે છે પણ માગી મેં નાશવન્ત વસ્તુ જ ।।૩૧।।

દેવતાઓને સ્વર્ગભોગ પછી ફરી નીચે પટકાવાનું હોય છે તેથી મારી ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ ઉચ્ચતર સ્થાન તેઓની આંખમાં ખૂંચ્યું અને માટેજ તેઓએ મારી બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરી દીધી. તેથી તો મેં મૂર્ખાએ નારદજીની સાચી વાતને પણ નકારી કાઢી ।।૩૨।।

ભગવાન્‌ની માયામાં સૂતા પડેલાની પેઠે હું બીજું સઘળું સ્વપ્નવત્ મિથ્યા છે એવું દેખુ છું તો પણ ભાઈને શત્રુ ગણવારૂપ હૃદય રોગથી બળી રહ્યો છું ।।૩૩।।

મરવા પડેલાની ચિકિત્સાની પેઠે આ મારું માગવું નકામું ગયું, કારણ કે ઘણા તપથી પણ પ્રસન્ન ન થાય તેવા, સંસારને છેદનાર પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કર્યા છતાં પણ કમનસીબને લીધે મેં સંસાર જ માગ્યો ।।૩૪।।

જેમ કોઈ કંગાળ માણસ ચક્રવર્તીસમ્રાટને પ્રસન્ન કરી તેની પાસે ફોતરાંવાળી ચોખાની કણકી માગે તેવી રીતે ઓછા પુણ્યવાળાએ મોક્ષ આપનાર ભગવાન્ પાસેથી મૂર્ખપણાને લીધે અભિમાન વધારનાર ઉચ્ચપદાદિ જ માગ્યું ।।૩૫।।

મૈત્રેયે કહ્યું : હે વિદુરજી! તમારી માફક જે લોકો શ્રીમુકુન્દપાદારવિન્દ–મકરન્દના જ મધુકર છે, જે નિરન્તર પ્રભુની ચરણરજનું જ સેવન કરે છે અને જેનું મન પોતાની મેળે આકાર લેતી બધી પરિસ્થિતિઓમાં સન્તુષ્ટ રહે છે તે ભગવાન્‌ની પાસે એમની સેવા સિવાય પોતાને માટે કોઈ ચીજ માગતા નથી ।।૩૬।।

મર્યા પછી કોઈ પાછો આવે તે વાત જેમ માનવામાં ન આવે તેમ પુત્રને આવેલો સાંભળી પ્રથમ તો ઉત્તાનપાદ રાજાના માન્યામાં આવ્યું નહિ. એણે કહ્યું કે મારા જેવા અભાગિયાનું એવું ભાગ્ય ક્યાંથી? ।।૩૭।।

પણ પછી નારદજીનાં વચન યાદ આવ્યાં ત્યારે વિશ્વાસ આવ્યો. આનન્દથી અધીરા રાજાએ વધામણી લાવનારને પ્રીતિથી મહામૂલો હાર આપ્યો ।।૩૮।।

પુત્રને જોવાને થનગની રહેલા રાજા ઉત્તાનપાદ સુવર્ણ જડિત પાણીદાર ઘોડાવાળા રથમાં બેઠો અને બ્રાહ્મણો, કુળના વૃદ્ધ પુરુષો, મન્ત્રીઓ અને બન્ધુઓની

સાથે શંખ, દુન્દુભિ અને વેણુ આદિ મંગલવાદ્યોના ઘોષ સાથે ધડાકાબંધ નગરમાંથી નીકળ્યા ।।૩૯-૪૦।।

રાજાની રાણીઓ સુનીતિ અને સુરુચિ પણ સુવર્ણમય શૃંગાર સજી ઉત્તમકુમારની સાથે પાલખીમાં બેસી સામૈયામાં ગઈ ।।૪૧।।

ધ્રુવને વાડીની પાસે આવેલા જોઈ પ્રેમથી વિહ્વલ થયેલા અને લાંબા દિવસની ઉત્કંઠાવાળા રાજા ઝટપટ રથમાંથી નીચે ઉતરી પડ્યા અને હાંફતાં-હાંફતાં પાસે જઈને હાથવડે એણે એને બાથમાં ઘાલી લીધા ।।૪૨-૪૩।।

રાજા ઉત્તાનપાદનો એક બહુ જ મોટો મનોરથ સાકાર થયો, ફરી-ફરી પુત્રનું સિર સૂંઘ્યું અને ઠંડાં-ઠંડાં પ્રેમાશ્રુઓથી એમને નવડાવી દીધા ।।૪૪।।

સત્કાર પામેલા અને સજ્જનોમાં અગ્રણી ધ્રુવે પિતાને પ્રણામ કર્યા અને એમના આશીર્વાદ લઈ તથા એમની સાથે વાતચીત કરી બન્ને માતાઓને પ્રણામ કર્યા ।।૪૫।।

સુરુચિએ પગમાં પડેલા એ બાળકને હૃદય સરસો ચાંપ્યો અને આંસુથી ગદ્-ગદ વાણીવડે **''ચિરં જીવ! ચિરંજીવી રહો''** એમ કહ્યું ।।૪૬।।

જેના ઉપર મૈત્રી વગેરે ગુણોથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા હોય તેને, જેમ જળ નીચી જગ્યામાં વહે તેમ, સર્વ પ્રાણીઓ પોતાની મેળે જ નમે છે ।।૪૭।।

બીજી બાજુ પ્રેમથી વિહ્વલ થયેલા ઉત્તમકુમારે અને ધ્રુવે એકબીજાને આલિંગન કર્યું ત્યારે એક-બીજાનો સ્પર્શ થતાં બન્નેનાં રુવાડાં ઊભાં થઈ ગયાં અને વારંવાર આંસુની ધારા ચાલવા લાગી ।।૪૮।।

પોતાના પ્રાણથી પણ પ્યારા ધ્રુવની માતા સુનીતિએ પુત્રને ગળે લગાવ્યો. એના અંગના સ્પર્શથી પરમ સુખ પામી અને એની સઘળી ચિન્તા ચૂર થઈ ગઈ।।૪૯।।

વીરવર વિદુરજી! વીરમાતા સુનીતિનાં સ્તન એનાં નેત્રોમાંથી દદડતાં મંગલમય આંસુઓથી ભીંજાઈ ગયા અને તેમાંથી વારંવાર દૂધ સ્રવવા લાગ્યું ।।૫૦।।

એ વખતે નાગરિકો એમની પ્રશંસા કરતાં કહેવા લાગ્યા, ''મહારાણીજી, આપના લાલ ઘણા દિવસોથી ગુમ થઈ ગયા હતા. સૌભાગ્યવશ એ પાછા આવ્યા. તે અમારાં દુઃખ દૂર કરનારા છે. બહુ વર્ષો સુધી એ પૃથ્વી ઉપર રાજ કરશે ।।૫૧।।

આપે અવશ્ય શરણાગત ભયભંજન શ્રીહરિનું પૂરું પૂજન કર્યું છે કે જેનું ધ્યાન કરનારા, વીર પુરુષોથી જીતી શકાય નહિ તેવા મૃત્યુને પણ જીતી લે છે'' ।।૫૨।।

એવી રીતે લોકો જેને લાડ-લડાવતા હતા તે ધ્રુવને તથા ઉત્તમકુમારને હાથણી ઉપર બેસાડી રાજી થયેલા અને પ્રશંસા પામતા ઉત્તાનપાદ રાજા પોતાના નગરમાં પધાર્યા ।।૫૩।।

નગરમાં ચારે બાજુ મગરના આકારના સુન્દર દરવાજા બનાવ્યા હતા. ફળ અને માંજરવાળા કેળના થમ્ભ તથા નાનાં-નાનાં સોપારીનાં ઝાડ શોભી રહ્યાં હતાં ।।૫૪।।

પ્રત્યેક દ્વારે આમ્બાનાં પાન, વસ્ત્ર, ફૂલની માળા, મોતીની માળાઓથી શણગારેલા જળના કુમ્ભો અને દીપકો શોભી રહ્યાં હતાં ।।૫૫।।

વિમાનોનાં શિખરોની માફક શોભતાં અને સોનાની સામગ્રીવાળાં ગઢ, દરવાજા અને મકાનો બધી બાજૂએ ઝળાંમળાં થઈ રહ્યા હતાં ।।૫૬।।

નગરના ચોક, ગલીઓ, માર્ગો અને અટારીઓ સ્વચ્છ હતાં. ચન્દન, ધાણી, ચોખા, ફૂલ, ફળ, જવ અને બીજી ભેટની વસ્તુઓ સાજી રાખી હતી ।।૫૭।।

રાજમાર્ગે સ્થળે-સ્થળે નગરની સ્ત્રીઓ ધ્રુવ ઉપર સફેદ સરસવ, અક્ષત, દહીં, જવ, ધ્રો, ફૂલ અને ફળોની વર્ષા કરવા લાગી અને પ્રેમથી તેને આશીર્વાદ દેવા લાગી. એ સ્ત્રીઓનાં સુન્દર ગીત સાંભળતાં ધ્રુવે પિતાના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૫૮-૫૯।।

પિતાએ અત્યન્ત લાડ લડાવેલા ધ્રુવજી અનેક મોટા મણિઓથી જડેલા એ ઉત્તમ મહાલયમાં સ્વર્ગના દેવની પેઠે નિવાસ કરી રહ્યા ।।૬૦।।

ત્યાં દૂધના ફીણ જેવી સફેદ અને કોમલ શય્યાઓ, હાથી દાંતના પલંગ, સોનેરી બુટ્ટાદાર પડદા, બહુમૂલ્ય સિંઘાસન, ચોકી, આસન્દ અને ઘણો સુવર્ણનો સામાન હતો ।।૬૧।।

મોટા મરકતમણિઓથી જડેલી સ્ફટિકમણિની ભીતોમાં ઉત્તમ સ્ત્રીઓની પૂતળીઓ ઉપર મૂકેલા મણિના દીવા ઝળહળી રહ્યા હતા ।।૬૨।।

રમણીય બગીચાઓમાં વિવિધ દિવ્ય વૃક્ષો ઉપર પક્ષીઓનાં જોડાં કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. મદોન્મત્ત ભમરા ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા ।।૬૩।।

બગીચાઓમાં વૈદુર્યમણિનાં પગથિયાંવાળી અને જાતજાતનાં કમળોવાળી વાવડીઓમાં હંસ, કારંડવ, ચકવાક અને સારસ પક્ષીઓ કલ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં।।૬૪।।

રાજર્ષિ ઉત્તાનપાદે પોતાના પુત્રના અત્યન્ત અદ્ભુત પ્રભાવની વાત દેવર્ષિ

નારદજીના મુખેથી સાંભળી તો હતી જ; હવે એ પ્રત્યક્ષ જોઈ એમને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું ।।૬૫।।

પછી તરુણ થયેલા ધ્રુવની ઉપર મન્ત્રીઓનો આદર અને પ્રજાનો અનુરાગ જોઈ ઉત્તાનપાદ રાજાએ એનો રાજ્યાભિષેક કર્યો ।।૬૬।।

આત્માનં ચ પ્રવયસમાકલય્ય વિશામ્પતિઃ ।।
વનં વિરક્તઃ પ્રાતિષ્ઠદ્વિમૃશન્નાત્મનો ગતિમ્ ।।૬૭।।

પછી પોતાને વૃદ્ધ અવસ્થા આવેલી જોઈને વૈરાગ્ય પામતા ઉત્તાનપાદ રાજા આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરવા વનમાં ચાલી નીકળ્યા ।।૬૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં
(બીજા અર્થપ્રકરણનો સાધ્યનિરૂપણ નામે બીજો)
''ધ્રુવે ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી વરદાન પ્રાપ્ત કરી પાછા રાજ્ય કર્યું'' નામનો
નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

દીક્ષા આપનારાઓ! સાવધાન!!

દીક્ષા લેવા આવનારની યોગ્યતાનો સોવાર વિચાર કર્યા પછી યોગ્ય (પુષ્ટિ)જીવનેજ દીક્ષા આપજો. અવિચારિત પણે (ટકેશેર ભાજી ટકેશેર ખાજા ની માફક) દીક્ષા આપનારનો સર્વનાશ થાય છે **(શ્રીગુસાંઈજી)**.

અધ્યાય ૧૦

પોતાના ભાઈને મારનાર યક્ષોનો ધ્રુવજીએ નાશ કર્યો

વિશેષ : આ દશમા અધ્યાયમાં ધ્રુવે એકલા જ અલકા પુરીમાં જઈને પોતાના ભાઈને મારનારા યક્ષોનો વધ કરી પરાક્રમ કર્યાની કથા અને રાજ્ય કરવાથી અનેક અનર્થો કરવા પડે છે તેનું નિરૂપણ છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

પ્રજાપતેર્દુહિતરં શિશુમારસ્ય વૈ ધ્રુવઃ ।।
ઉપયેમે ભ્રમિં નામ તત્સુતૌ કલ્પવત્સરૌ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : ધ્રુવજી શિશુમાર પ્રજાપતિની પુત્રી ભ્રમિને પરણ્યા હતા તેને કલ્પ

અને વત્સર નામના બે પુત્ર થયા; મહાબલી ધ્રુવજીની બીજી સ્ત્રી હતી વાયુપુત્રી ઈલા. તેનાથી ઉત્કલ નામનો પુત્ર અને એક રત્ન જેવી કન્યા થયાં ।।૧-૨।।

ઉત્તમનો હજુ વિવાહ તો થયો ન હતો. ત્યાં જ એક વખત શિકાર કરતા તેને હિમાલય પર્વતમાં કોઈ બળવાન યક્ષે મારી નાખ્યો તેથી એની મા સુરુચિ પણ એની પાછળ સિધારી ગઈ ।।૩।।

ભાઈનો વધ થયો છે એવું સાંભળી ધ્રુવજીને કોપ, ઉદ્વેગ અને શોક વ્યાપી ઊઠ્યાં અને એ વિજયરથમાં બેસીને અલકાપુરી જઈ પહોંચ્યા ।।૪।।

ઉત્તર દિશામાં જઈને હિમાલયની ખીણમાં રુદ્રના અનુચરો યક્ષોને રહેવાની અલકાપુરી નગરીને એણે જોઈ ।।૫।।

ત્યાં મહાપરાક્રમી ધ્રુવે આકાશ અને દિશાઓને ગજવી મૂકે તેવો શંખનાદ કર્યો; એનાથી સ્ત્રીઓ ચોંકી ઊઠી અને તેમની આંખો ચકર-વકર થવા લાગી ।।૬।।

પછી બળવાન યક્ષો એ નાદને સહન નહિ કરતાં નગરીમાંથી બહાર હથિયારો ઉપાડી યુદ્ધ કરવાને ધસી આવ્યા ।।૭।।

અને ધ્રુવજી ઉપર તૂટી પડ્યા. તરત જ પ્રચંડ ધનુર્ધર મહારથી ધ્રુવે એ સઘળાઓમાંના પ્રત્યેક જણને એકી વખતે ત્રણ-ત્રણ બાણ માર્યા ।।૮।।

લલાટમાં લાગેલા બાણોથી એ બધા યક્ષો પોતાનો પરાજય થયો માની ધ્રુવજીના પરાક્રમનાં વખાણ કરવા લાગ્યા ।।૯।।

જેમ સર્પો પગનો સ્પર્શ સહન ન કરે તેમ ધ્રુવના પરાક્રમને સહન નહિ કરતા અને બદલો વાળવાને ઈચ્છતા એ યક્ષોએ એકદમ ધ્રુવજીને છ-છ બાણથી વીંધી નાખ્યા ।।૧૦।।

એ પછી એક લાખ અને ત્રીસ હજાર યક્ષોએ કોપ કરી ધ્રુવ, ધ્રુવના રથ અને સારથિ ઉપર ભોગળ, ખડ્ગ, પ્રાસ, ત્રિશૂળ, ફરશી, સાંગ, ઋષ્ટિ, ભુશુંડી અને વિચિત્ર પાંખોવાળાં બાણોની ઝડી વરસાવી ।।૧૧-૧૨।।

એ સમયે, જેમ વરસાદથી સૂર્ય દેખાતો બન્ધ થઈ જાય તેમ, ઘણાં અસ્ત્રોના વરસાદથી ધ્રુવજી ઢંકાઈ જઈને દેખાતા બન્ધ થઈ ગયાં ।।૧૩।।

આકાશમાં સિદ્ધગણ જોવાને ઊભેલા હતા તેઓ હાહાકાર કરવા લાગ્યા : ''આ માનવ સૂર્ય જેવા આ ધ્રુવ યક્ષરૂપ સમુદ્રમાં ડૂબીને અસ્ત થઈ ગયા'' ।।૧૪।।

યુદ્ધમાં પોતાના વિજયની ઘોષણા કરતા યક્ષો ગર્જવા લાગ્યા એટલામાં તો જેમ

ઝાકળમાંથી સૂર્ય ભગવાન્ નીકળી આવે તેમ બાણોની જાળમાંથી એનો રથ બહાર નીકળી આવ્યો ।।૧૫।।

દિવ્ય ધનુષનો ટંકાર કરતા અને શત્રુઓને ખેદ આપતા ધ્રુવે, આંધી જેમ વાદળાંઓને વેરણ-છેરણ કરી નાખે તેમ, પ્રચંડ બાણોની વર્ષા કરી યક્ષોનાં અસ્ત્રોના સમૂહને વીંખી નાખ્યો ।।૧૬।।

ધ્રુવજીના ધનુષમાંથી નીકળેલાં તીક્ષ્ણ બાણ યક્ષોનાં ઘણાં બખતરોને તોડી નાંખી, જેમ વજ્ર પર્વતોમાં પેસે તેમ એઓનાં શરીરમાં ઘૂસી ગયાં ।।૧૭।।

મહારાજ ધ્રુવજીના બાણોથી કપાઈ ગયેલ યક્ષોનાં સુન્દર કુંડળવાળાં માથાં, સોનેરી તાડ સરખી સાથળ, કંકણથી શોભતા હાથ, હાર, બાજુબન્ધ, મુકુટ અને ઘણા મૂલ્યવાળી પાઘડીઓએ પૃથ્વીને ઢાંકી દીધી અને એ પૃથ્વી શૂર પુરુષોને પ્રિય લાગે એવી રીતે શોભવા લાગી ।।૧૮-૧૯।।

જે યક્ષો જેમ-તેમ કરીને જીતવા રહી ગયા તેઓ, ધ્રુવજીનાં બાણોથી અંગ કપાઈ જવાને કારણે જેમ સિંહના પરાક્રમથી હાથીઓ ત્રાસીને નાસી જાય તેમ રણભૂમિમાંથી નાસી છૂટ્યા ।।૨૦।।

ત્યારે નરરત્ન ધ્રુવે મોટા સંગ્રામમાં કોઈ પણ શસ્ત્રધારીને જોયો નહિ અને ''કપટીઓના કર્તવ્યની કોઈને ખબર ન પડે'' એમ હોઈ પોતાના સારથિ પાસે વાત કરવા લાગ્યા. એમને શત્રુઓની નગરી જોવાનું મન થયું તોપણ એ નગરીમાં ગયો નહિ ।।૨૧।।

એ પ્રમાણે ધ્રુવજી સાવધાન હતા અને શત્રુઓ ફરીવાર આક્રમણ કરશે એવી શંકા રાખતા હતા તેટલામાં જ એમને સમુદ્રની ગર્જના જેવો આંધીનો ભયંકર ધડાકા સંભળાયા અને દિશાઓમાં ઊડતી ધૂળ પણ દેખાઈ ।।૨૨।।

એક ક્ષણમાં જ વાદળાંની ઘટાથી ચારે બાજુએ આકાશ ઘેરાઈ ગયું, વીજળીઓ ચમકવા લાગી. અને ચારે તરફ ભયંકર ગડગડાટ થવા લાગ્યા ।।૨૩।।

હે નિષ્પાપ વિદુરજી! રુધિર, કફાદિક વિષ્ઠા, મૂત્ર, પરુ અને માંસનો વરસાદ થવા લાગ્યો, આકાશમાંથી માથાં વિનાનાં ધડ ધ્રુવજીની સામે પડવા લાગ્યાં ।।૨૪।।

આકાશમાં એક પર્વત દેખાયો, ભોગળ, ગદા, ખડ્ગ, મુશળ અને પથરાની વૃષ્ટિ પડવા લાગી ।।૨૫।।

વજ્ર જેવા ફૂંફાડા મારતા અને આંખોમાંથી અગ્નિની ઝાળો કાઢતા સર્પો,

મદોન્મત્ત હાથીઓ, સિંહ અને વાઘોનાં ટોળેટોળાં દોડતાં આવી રહ્યાં છે ।।૨૬।।

પ્રલયકાળની પેઠે ઊંચા-ઊંચા મોજાંથી ચારેકોર ધરતીને ડૂબાડી દેતો અને ઘૂ-ઘૂ કરતો ભયંકર સમુદ્ર એમની તરફ આગળ વધી રહ્યો છે ।।૨૭।।

એ પ્રમાણે ક્રૂર સ્વભાવવાળા યક્ષોએ આસુરી માયાથી કાયર પુરુષોને ત્રાસ કરનારા અનેક કુતૂહલ ઉત્પન્ન કર્યા ।।૨૮।।

ધ્રુવ ઉપર યક્ષ લોકોએ જે એ અતિ દુસ્તર માયા ચલાવી હતી તે સાંભળીને ત્યાં કેટલાક મુનિઓએ આવી અને એનેમાટે મંગલ કામના કરી ।।૨૯।।

મુનય ઉવાચ

ઔત્તાનપાદે ભગવાંસ્તવ શાર્ઙ્ગધન્વા દેવઃ ક્ષિણોત્વવનતાર્તિહરો વિપક્ષાન્ ।।
યન્નામધેયમભિધાય નિશમ્ય ચાદ્ધા લોકોંજસાતરતિ દુસ્તરમંગમૃત્યુમ્ ।।૩૦।।

મુનિઓ બોલ્યા : હે ઉત્તાનપાદના લાલ! શાર્ઙ્ગધનુષ્યના ધરનાર અને ભકતજનની પીડા હરનાર ભગવાન્ તમારા શત્રુઓનો નાશ કરજો, ભગવાન્નું તો નામ જ એવું છે જે શ્રવણ અને કીર્તન કરવા માત્રથી મનુષ્ય દુસ્તર મૃત્યુના મુખમાંથી અનાયાસે જ બચી જાય છે ।।૩૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં (બીજા અર્થપ્રકરણમાં બીજો)
''પોતાના ભાઈને મારનાર યક્ષોનો ધ્રુવે નાશ કર્યો''નામનો
દસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૧

યક્ષનો નાશ કરનાર ધ્રુવજીને સ્વાયમ્ભુવ મનુએ કરેલો તત્ત્વોપદેશ

વિશેષ : આ અગિયારમાં અધ્યાયમાં યક્ષોનો ક્ષય થતો જોઈ સ્વાયમ્ભુવ મનુ આવ્યા અને એમણે તત્ત્વનો ઉપદેશ કરી ધ્રુવજીને વાર્યા અને ગર્વનો દોષ કહ્યો એ કથા કહેવામાં આવશે.

મૈત્રેય ઉવાચ

નિશમ્ય ગદતામેવમૃષીણાં ધનુષિ ધ્રુવઃ ।।
સન્દધેઽસ્ત્રમુપસ્પૃશ્ય યન્નારાયણનિર્મિતમ્ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે ઋષિનાં વચન સાંભળી આચમન કરી ધ્રુવજીએ નારાયણાસ્ત્ર પોતાના ધનુષ્ય ઉપર ચડાવ્યું ।।૧।।

હે વિદુરજી! ધનુષ્ય ઉપર નારાયણાસ્ત્ર ચડાવતાં જ જ્ઞાનનો ઉદય થતાં જેમ અવિદ્યા જનિત કલેશ માત્ર નાશ પામે તેમ, યક્ષોએ રચેલી માયા તુરત નાશ પામી ગઈ ।।૨।।

ધ્રુવે ઋષિવર નારાયણે આવિષ્કૃત એ અસ્ત્રને ધનુષ પર ચઢાવ્યું કે એમાંથી સુવર્ણની, અણીવાળા અને હંસની પાંખોવાળાં બાણ સુસવાટા મારતાં છૂટવા લાગ્યાં અને જેમ મોર વનમાં પેસે તેમ શત્રુઓનાં સૈન્યમાં ઘૂસવા લાગ્યાં ।।૩।।

એ તીખી ધારવાળાં બાણોથી ઉપદ્રવ પામેલા યક્ષ લોકો જેમ સર્પો ફેણો ઊંચી કરી ગરુડ ઉપર દોડે તેમ હથિયારો સંભાળી યુદ્ધમાં ચારેબાજુથી ધ્રુવજી ઉપર તૂટી પડ્યા ।।૪।।

જ્યારે એ લોકો યુદ્ધમાં ચડી આવ્યા ત્યારે ધ્રુવે પોતાનાં બાણોથી એનાં હાથ, સાથળ, ડોક અને ઉદર કાપી નાખીને એમને પરલોકમાં મોકલી દીધા કે જ્યાં ઊર્ધ્વરેતા મુનિગણ સૂર્યમંડલને ભેદીને જાય છે ।।૫।।

ધ્રુવે ઘણા યક્ષોને અપરાધ વગર મારવા માંડ્યાં એ જોઈને યક્ષો ઉપર દયા આવવાથી દાદા સ્વાયમ્ભુવ મનુ ઋષિઓ સહિત ત્યાં આવ્યા અને ધ્રુવજીને સમજાવવા લાગ્યા ।।૬।।

મનુ બોલ્યા : બેટા! બસ-બસ, અધિક ક્રોધ કરવો ઠીક નહિ એ પાપી (ક્રોધ) નરકનું દ્વાર છે. એને વશ થઈ તમે આ નિર્દોષ યક્ષોનો વધ કર્યો છે ।।૭।।

હે તાત (બાળ)! આ નિરપરાધી યક્ષોને મારવાનું કામ સત્પુરુષોએ ધિક્કારેલું છે; આપણા કુળને એ શોભતું નથી ।।૮।।

હે બેટા! તારો તારા ભાઈઉપર અપાર પ્રેમ હતો એતો ઠીક છે, પરન્તુ જો એના વધથી ઊકળી ઊઠી તેં એકયક્ષના અપરાધના બદલામાં પ્રસંગવશ કેટલાનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખ્યો? ।।૯।।

આ જડ દેહને આત્મા માની પશુની પેઠે પ્રાણીઓનો સંહાર કરવો એ ભગવાનને અનુસરનારા સાધુ લોકોનો માર્ગ નથી ।।૧૦।।

પ્રભુની આરાધના કરવી ઘણી જ કઠણ છે. પણ તેં તો બચપણમાં જ સમ્પૂર્ણ પ્રાણીઓના આશ્રયસ્થાન શ્રીહરિની સર્વભૂતાત્મભાવથી આરાધના કરી એમનું પરમ

પદ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે ।।૧૧।।

તને તો પ્રભુ પણ પોતાનો લાડીલો ભક્ત માને છે અને ભક્તજનો પણ તારો આદર કરે છે. સાધુજનો માટે તો તું દીવાદાંડી છો. તો પણ તેં આવું નિંદનીય કાર્ય કેમ કર્યું ? ।।૧૨।।

સર્વાત્મા શ્રીહરિ તો પોતાનાથી મોટેરાઓ પ્રત્યે સહનશીલતા, નાનેરાઓ પ્રત્યે દયા, બરાબરિયા સાથે મિત્રતા અને સમસ્ત જીવોની સાથે સમતા બતાવવાથી જ પ્રસન્ન થાય છે ।।૧૩।।

અને જ્યારે ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયોથી તેમજ દેહાભિમાનથી મુક્ત થાય છે અને એને પરમ સુખરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ।।૧૪।।

દેહાદિમાં પરિણામ પામેલાં પંચ મહાભૂતમાંથી જ સ્ત્રી-પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે તેમના પારસ્પરિક સમાગમથી બીજાં સ્ત્રી-પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે ।।૧૫।।

એ પ્રમાણે પરમાત્માની માયાથી થયેલા ત્રણ ગુણોના ન્યૂનાધિકભાવ થવાથી જેમ સર્જન ચાલ્યા કરે છે ।।૧૬।।

તેમ પંચભૂતોથી પ્રાણીઓની સ્થિતિ અને પ્રલય થયા કરે છે; એમાં નિર્ગુણ પરમાત્મા તો હે પુરુષ શ્રેષ્ઠ! નિમિત્ત માત્ર છે. એના આશ્રયથી આ કાર્યકારણાત્મક જગત્ એ જ પ્રમાણે ફરતું રહે છે(જેવી રીતે લોહચુમ્બકના આશ્રયથી લોઢું)।।૧૭।।

કાલશક્તિદ્વારા ક્રમશઃ સત્ત્વાદિ ગુણોમાં ક્ષોભ થવાથી લીલામય ભગવાનની શક્તિ પણ સૃષ્ટિ વગેરે રૂપમાં વહેંચાઈ જાય છે તેથી ભગવાન્ અકર્તા હોવા છતાં જગતની રચના કરે છે અને સંહારક ન હોવા છતાં એનો સંહાર કરે છે. સાચું પૂછો તો એ અનન્ત પ્રભુની લીલા સર્વથા અચિન્તનીય છે ।।૧૮।।

અવિનાશી અને ભગવત્શક્તિરૂપ એ કાળ અનન્ત છે અને સર્વનો અન્ત આણે છે. પોતે અનાદિ (કારણ રહિત) છે અને સર્વના આદિ (કારણ)ને ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ એક જીવદ્વારા બીજા જીવને ઉત્પન્ન કરી સંસારની સૃષ્ટિ કરે છે અને મૃત્યુદ્વારા મારવાવાળાને પણ મરાવીને એનો સંહાર કરે છે ।।૧૯।।

સર્વ પ્રજાઓમાં એકરૂપે પ્રવેશ કરતા એ મૃત્યુરૂપ કાળને કોઈ પોતાનો કે કોઈ પરાયો નથી. ફૂંકાતા પવન સાથે જેમ ધૂળ ઊડે છે તેમજ બધા જ જીવ પોતાના કર્મોને અધીન થઈને કાલની ગતિને અનુસરે છે પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે સુખ-દુઃખાદિ ફલ ભોગવે છે ।।૨૦।।

સર્વ સમર્થ શ્રીહરિ કર્મબન્ધનમાં બન્ધાયેલા જીવના આયુની વૃદ્ધિ અને ક્ષયની વ્યવસ્થા કરે છે, પરન્તુ પોતે એ બેઉથી રહિત અને પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિત છે ।।૨૧।।

રાજન્! આ પરમાત્માને જ મીમાંસક લોકો કર્મ કહે છે, ચાર્વાક સ્વભાવ કહે છે, વૈશેષિક મનવાળા કાળ કહે છે, જ્યોતિષી દૈવ અને કામશાસ્ત્રી કામ કહે છે ।।૨૨।।

એ ઈશ્વર જાણવામાં કે માપવામાં આવી શકે એવા નથી. મહદાદિ સર્વ પદાર્થ એમાંથી જ પ્રકટ થયેલ છે. એ શું કરવા ધારે છે એ કોઈ પણ જાણી શકતું નથી ત્યારે પોતાના મૂલ કારણ એ ઈશ્વરને તો કોણ જ જાણી શકે? ।।૨૩।।

હે પુત્ર! આ યક્ષલોકો તારા ભાઈને મારનાર છે એમ સમજવું નહિ કેમકે માણસના જન્મ-મરણનું કારણ દૈવ (ઈશ્વર) જ છે ।।૨૪।।

એ ઈશ્વર જ જગતને સરજે છે, પાળે છે અને મારે છે તો પણ નિરહંકાર હોવાથી એના સમ્બન્ધના ગુણથી અને કર્મથી લેપાતા નથી ।।૨૫।।

એ નિરહંકાર રહે છે એનું કારણ એ છે કે લોકોના અન્તર્યામી, નિયન્તા, રક્ષક ઈશ્વર જ પોતાની માયા શક્તિયુક્ત સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરે છે ।।૨૬।।

હે તાત! (પુત્ર) ભક્તોને પાળનાર, અભક્તોને કાળરૂપ અને જગતના આશ્રયરૂપ એ ઈશ્વરનું જ શરણ લે. એણે પોતાના નિયમોથી બાંધી લીધેલા પ્રજાપતિઓ પણ નાથેલા બળદની પેઠે એણે કરાયેલું કામ કરે છે ।।૨૭।।

એનું આરાધન કરવું તમારેમાટે તો સુગમ છે. તમે પાંચ જ વર્ષના હતા ત્યારે સાવકી માતાના વાગ્બાણોથી ઘાયલ થઈ માની ગોદને છોડી વનમાં જઈ તપશ્ચર્યાથી ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા અને તેમ કરી ત્રૈલોક્યની ઉપરનું ધ્રુવપદ પામ્યા છો ।।૨૮।।

હે પુત્ર! કલેશરહિત, નિર્ગુણ, એક, અવિનાશી અને મનમાં વાસ કરી રહેલ એ ઈશ્વરને જ તું મુક્ત અને અન્તર્દ્રષ્ટા થઈને શોધ. એ ઈશ્વરમાં ભેદભાવમય પ્રપંચ ન હોવા છતાં દેખાય છે ।।૨૯।।

શોધતી વખતે જ જો અનન્ત, આનન્દમય, સર્વશક્તિયુક્ત અને અન્તર્દષ્ટિ થી જણાય તેવા એ ઈશ્વરની પરમ ભક્તિ થાય તો 'હું' અને 'મારું' એવા પ્રકારે જામી ગયેલી અજ્ઞાનની ગાંઠ ધીરે-ધીરે તૂટી જશે ।।૩૦।।

હે રાજા! જેમ ઓસડથી રોગનું નિવારણ કરવામાં આવે તેમ મેં કહેલું સાંભળી તેના ઉપર વિચાર કરી કલ્યાણના વેરીરૂપ ક્રોધનું શમન કર; તારું મંગલ થશે ।।૩૧।।

ક્રોધે જેનો કબજો લીધો છે તેવા માણસથી લોકોને બહુ ઉદ્વેગ થાય છે; માટે જે સમજુ પુરુષ પોતાને નિર્ભય કરવા ઈચ્છતો હોય તેણે ક્રોધને વશ થવું જોઈએ નહિ ।।૩૨।।

યક્ષોએ મારા ભાઈને માર્યો છે એમ સમજી ક્રોધને લીધે યક્ષોને માર્યા એ તેં મહાદેવજીના સખા કુબેરજીનો અપરાધ કર્યો છે ।।૩૩।।

માટે હે લાલ! એ મહાત્માનું તેજ આપણા કુળને આક્રાન્ત કરી દે એ પહેલાં નમ્રતાથી અને વિનયનાં વચનોથી એમને તુરત પ્રસન્ન કરી લે ।।૩૪।।

એવં સ્વાયમ્ભુવઃ પૌત્રમનુશાસ્ય મનુર્ધ્રુવમ્ ।।
તેનાભિવન્દિતઃ સાકમૃષિભિઃ સ્વપુરં યયૌ ।।૩૫।।

એ પ્રમાણે પોતાના પૌત્ર ધ્રુવને શિખામણ દીધા પછી ધ્રુવે એમને નમસ્કાર કર્યા અને સ્વયમ્ભુવ મનુ ઋષિઓની સાથે પોતાના પૂરમાં ચાલ્યા ગયા ।।૩૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં (બીજા અર્થ પ્રકરણમાં ચોથો) ‘‘યક્ષનો નાશ કરનાર ધ્રુવજીને સ્વાયમ્ભુવ મનુએ કરેલો તત્ત્વોપદેશ’’નામનો અગિયારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૨

યજ્ઞોથી ભગવાન્નું પૂજન કરી ધ્રુવજી વિષ્ણુપદ પામ્યા

વિશેષ : આ બારમા અધ્યાયમાં કુબેરજીએ સત્કાર કરેલા અને પોતાના નગરમાં આવેલા ધ્રુવ યજ્ઞોથી ભગવાન્નું પૂજન કરી. પોતાના સ્થાન વિષ્ણુપદને પામ્યા; એ કથા કહેવાશે.

મૈત્રેય ઉવાચ

ધ્રુવં નિવૃત્તં પ્રતિબુદ્ધ્ય વૈશસાદપેતમન્યું ભગવાન્ ધનેશ્વરઃ ।।
તત્રાગતશ્ચારણયક્ષકિન્નરૈઃ સંસ્તૂયમાનોઽભ્યવદત્કૃતાંજલિમ્ ।।૧।।

મૈત્રેય કહ્યું : ધ્રુવનો ક્રોધ ઊતરી ગયો. એમણે યક્ષોને મારવાની પ્રવૃત્તિ બન્ધ કરી એવું જાણી. ચારણ, યક્ષ તથા કિન્નરો જેમની સ્તુતિ કરતા હતા તેવા કુબેરજી ત્યાં આવ્યા અને એમણે હાથ જોડી ઊભેલા ધ્રુવને કહ્યું ।।૧।।

કુબેરજીએ કહ્યું : હે શુદ્ધ હૃદય ક્ષત્રિયકુમાર! તમે દાદાની આજ્ઞાથી કટ્ટર વેર મૂકી દીધું. તેથી હું તમારી ઉપર બહુ જ પ્રસન્ન થયો છું ।।૨।।

વાસ્તવમાં નથી તો તમે યક્ષોને માર્યા કે નથી યક્ષોએ તમારા ભાઈને. પ્રાણીઓનાં જન્મ-મરણનું કારણ તો સમર્થ કાળ જ છે ।।૩।।

આ હું તું આદિ મિથ્યા બુદ્ધિ તો જીવને અજ્ઞાનવશાત્ સ્વપ્નની સમાન શરીર વગેરેને જ આત્મા માની લેવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એનાથી જ મનુષ્યને બન્ધન અને દુઃખાદિ વિપરીત અવસ્થાઓની પ્રાપ્તિ થાય છે ।।૪।।

એટલા માટે હે ધ્રુવ! હવે તમે જાઓ. ભગવાન્ તમારું મંગલ કરે. તમે સંસારપાશથી છૂટવામાટે બધા જીવોમાં સમદષ્ટિ રાખી, સર્વ પ્રાણીમાં બિરાજી રહેલા ભગવાન્ શ્રીહરિનું ભજન કરો. એ સંસારપાશને છેદી નાખનારા છે તથા સંસારની ઉત્પત્તિ આદિને માટે પોતાની ત્રિગુણાત્મિકા માયાથી યુક્ત થઈને પણ વાસ્તવમાં એનાથી રહિત છે. એમનાં ચરણકમળ જ બધાંમાટે ભજન કરવા યોગ્ય છે ।।૫-૬।।

હે ઉત્તાનપાદના પુત્ર! તમારા મનમાં જે ઈચ્છા હોય તે નિસંકોચ અને નિઃશંક થઈને માગી લો. તમે ભગવાન્‌ના ચરણની નિકટમાં રહેનાર છો એવું અમે સાંભળ્યું છે. તેથી વરદાન દેવાને યોગ્ય છો ।।૭।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે જ્યારે યક્ષરાજ કુબેરજીએ વર માગવાનો આગ્રહ કર્યો. ત્યારે મહાવૈષ્ણવ મહામતિ ધ્રુવે ભગવાન્‌નું સ્મરણ અવિચળ રહે એવું માગ્યું. જેનાથી અનાયાસે દુસ્તર સંસારરૂપ ઘોર સાગરને તરી જવાય છે ।।૮।।

ઈડવિડાના પુત્ર કુબેરજી પ્રસન્ન અન્તઃકરણથી એને એ પ્રમાણે વરદાન આપી એના દેખતાં અન્તર્ધાન થઈ ગયા અને ધ્રુવ પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા ।।૯।।

રાજધાનીમાં આવી ધ્રુવે ઘણા દક્ષિણાવાળા યજ્ઞોથી ભગવાન્‌ની પૂજા કરી. ભગવાન્ જ યજ્ઞના પદાર્થ. ક્રિયા. દેવોના ફળરૂપ કર્મ અને કર્મનાં ફળ આપનાર છે ।।૧૦।।

સર્વરૂપ અને સર્વ ઉપાધિ રહિત ભગવાન્‌ની તીવ્ર ભક્તિ કરવાથી ધ્રુવને ભગવાન્ પોતામાં અને સર્વમાં બિરાજી રહેલા જોવામાં આવ્યા ।।૧૧।।

એ પ્રમાણે સુશીલ. બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરનાર. દીન ઉપર પ્રીતિ રાખનાર અને ધર્મની મર્યાદાઓની રક્ષા કરનાર ધ્રુવને સઘળી પ્રજા સાક્ષાત્ પોતાના પિતારૂપ માનતી હતી ।।૧૨।।

ધ્રુવે તરેહદાર ઐશ્વર્ય ભોગથી પુણ્યનો અને ભોગોના ત્યાગ પૂર્વક યજ્ઞાદિ કર્મોના અનુષ્ઠાનથી પાપનો ક્ષય કર્યો અને એમ કરતાં-કરતાં છત્રીશ હજાર વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું રાજ્ય કર્યું ।।૧૩।।

એ રીતે જિતેન્દ્રિય મહાત્મા ધ્રુવે ઘણો કાળ ધર્મ. અર્થ અને કામના ઉપયોગમાં ગાળ્યો અને પછી પોતાના પુત્ર ઉત્કલને રાજ્યાસન આપી દીધું ।।૧૪।।

આ સમ્પૂર્ણ દશ્ય-પ્રપંચને અવિદ્યારચિત સ્વપ્ન અને ગન્ધર્વનગરની માફક માયાથી પોતામાં જ કલ્પિત માનીને અને એમ સમજીને કે શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, સેના, ભર્યા-ભાદર્યા ખજાના, જનાની મહેલ, સુરમ્ય વિહારભૂમિ અને સમુદ્રપર્યત ભૂમંડલનું રાજ્ય આ બધું કાલનો એક જ કોળિયો છે એમ સમજીને તે બદરિકાશ્રમ તરફ ચાલી નીકળ્યા ।।૧૫-૧૬।।

ત્યાં પવિત્ર જળમાં નાહી, ઇન્દ્રિયોને નિર્દોષ(શાન્ત) કરી, આસન વાળી, પ્રાણાયામ કરી તથા મનવડે ઇન્દ્રિયોને વિષયમાં જતી રોકીને એ ભગવાન્‌ના સ્થૂળ વિરાટ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. અને ધ્યાનદ્વારા ધ્યાતા અને ધ્યેય ના ભેદથી શૂન્ય નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લીન થઈ ગયા અને અન્તે સ્થૂળ રૂપના ધ્યાનનો પણ ત્યાગ કર્યો ।।૧૭।।

નિરન્તર ભગવાન્‌માં ભક્તિનો પ્રવાહ વહેતાં આનન્દથી આવતાં અશ્રુને લીધે વારંવાર દ્રવીભૂત થઈ જતાં શરીરમાં રોમાંચ થતો અને દેહાભિમાનથી મુક્ત થયેલા ધ્રુવને પોતાના શરીરનું પણ ''હું ધ્રુવ છું'' એવું સ્મરણ સુધ્ધાં ન રહ્યું ।।૧૮।।

એ ધ્રુવે પૂર્ણિમાના ઊગેલા ચન્દ્રમાની પેઠે દશે દિશાઓને ઝાકઝમાળ કરતું એક ઉત્તમ વિમાન આકાશમાંથી ઊતરતું દીઠું ।।૧૯।।

પછી એમણે તરત જ ચાર ભુજાવાળા, શ્યામ, કીર્તિવાળા, યુવાન, રાતાં કમળ સરખાં નેત્રવાળાં, ગદાનો ટેકો લઈને ઊભેલા, સુન્દર વસ્ત્રવાળા; અને કિરીટ, હાર, બાજુબંધ અને કુંડલો થી શોભતા બે પાર્ષદોને જોયા ।।૨૦।।

એઓ ભગવાન્‌ના સેવકો છે અને વળી પાર્ષદોમાં પણ મુખ્ય છે એમ જાણી ધ્રુવ હાથ જોડી ઊભા થયા અને સમ્ભ્રમથી પૂજાનો ક્રમ ભૂલાઈ જતાં કેવળ ભગવાનનાં નામ લેતા એમને પ્રણામ કર્યા ।।૨૧।।

ધ્રુવજીનું મન ભગવાન્‌ના ચરણકમલોમાં તલ્લીન થઈ ગયું અને તે બે હાથ જોડી અત્યન્ત નમ્રતાથી મસ્તક નીચું રાખીને ઊભા થઈ રહ્યા. ત્યારે શ્રીહરિના પ્રિય પાર્ષદ

સુનન્દે અને નન્દે મુસ્કાતાં-મલકાતાં એની પાસે જઈ કહ્યું ।।૨૨।।

સુનન્દ અને નન્દ બોલ્યા : હે રાજા! આપનું કલ્યાણ થાઓ. સાવધાન થઈને અમારું વચન સાંભળો. આપે પાંચ વર્ષની વયે જ તપ કરી જે દેવને પ્રસન્ન કરેલા તે સર્વ જગતના નિયન્તા ભગવાન્‌ના અમે પાર્ષદો છીએ અને આપને વિષ્ણુધામમાં લઈ જવા અહીં આવ્યા છીએ ।।૨૩-૨૪।।

આપે કોઈને ન મળે તેવું વિષ્ણુપદ મેળવ્યું છે. સપ્તર્ષિઓ પણ ત્યાં સુધી પહોંચી ન શકવાથી નીચે રહીને એને ફક્ત જોયા કરે છે. ચન્દ્ર સૂર્ય વગેરે ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓ એની પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે તેવા એ વિષ્ણુધામમાં પધારો ।।૨૫।।

સર્વ જગત્‌ને વન્દનીય તેવા એ વિષ્ણુપદને આપના પૂર્વજો કે બીજા કોઈ પણ કદી પામી શક્યા નથી. ત્યાં આપ પધારી વિરાજમાન હો ।।૨૬।।

હે આયુષ્માન પુણ્યશ્લોક શિખામણિ ભગવાને આ ઉત્તમ વિમાન આપને માટે મોકલ્યું છે તેમાં આપ બિરાજો ।।૨૭।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે ભગવાન્‌ના પાર્ષદોની મધુરવાણી સાંભળી ધ્રુવે નાહી-ધોઈ નિત્યકર્મ કર્યા. શણગાર ધર્યા અને બદરિકાશ્રમમાં રહેતા મુનિઓને પ્રણામ કરી તેઓના આશીર્વાદ મેળવ્યા ।।૨૮।।

ત્યાર પછી એ શ્રેષ્ઠ વિમાનની પૂજા અને પ્રદક્ષિણા કર્યા. પાર્ષદોને પ્રણામ કર્યા અને સુવર્ણ સમાન કાન્તિમાન દિવ્ય રૂપ ધારણ કરી એમાં ચઢવા માટે તૈયાર થયા ।।૨૯।।

એટલામાં જ ધ્રુવજીએ જોયું કે મૃત્યુ મૂર્તિમાન થઈને એમની સામે ઊભું છે. ત્યારે તે મૃત્યુના મસ્તકઉપર પગ મૂકી એ અદ્ભુત વિમાન ઉપર ચઢી ગયા ।।૩૦।।

એ વખતે આકાશમાં દુન્દુભિ, મૃદંગ, પણવ વગેરે વાજાં વાગવા લાગ્યાં. શ્રેષ્ઠ ગન્ધર્વો ગાવા લાગ્યા અને પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થવા લાગી ।।૩૧।।

સ્વર્ગલોક ઉપર ચઢતાં ધ્રુવને પોતાની મા સુનીતિનું સ્મરણ થયું : ‘‘મારી બિચારી માતાને મૂકીને હું એકલો સ્વર્ગમાં જઈશ?’’ ।।૩૨।।

એ પ્રમાણે એમના મનમાં વિચાર થયો એમ જાણી જઈ પાર્ષદોએ સુનીતિને એમની પહેલાં જ બીજા વિમાનમાં બેસીને જતી દેખાડી ।।૩૩।।

એમણે ક્રમશઃ સૂર્ય આદિ બધા ગ્રહો જોયા. માર્ગમાં ઠેક-ઠેકાણે વિમાનો ઉપર બિરાજેલા દેવો એની પ્રશંસા કરતાં-કરતાં ફૂલોની વૃષ્ટિ કરતા જતા હતા ।।૩૪।।

એ દિવ્ય વિમાનદ્વારા ત્રૈલોક્ય અને સપ્તર્ષિઓ ને પાછળ મૂકી એની ઉપર આવેલા વિષ્ણુપદના સ્થાનકને–અવિચલ ગતિને–ધ્રુવજી પામ્યા. એ દિવ્ય ધામ પોતાના પ્રકાશથી જ પ્રકાશિત છે. એના જ પ્રકાશથી ત્રણે લોક પ્રકાશે છે. પ્રાણીઓ ઉપર નિર્દય રહેનાર લોકો આ લોકને પામતા નથી; ત્યાં તો તેમની જ પહોંચ હોય છે જે અહર્નિશ પ્રાણીઓનાં કલ્યાણને માટે શુભ કર્મ જ કરતા રહે છે ।।૩૫-૩૬।।

જે લોકો શાન્ત, સમદષ્ટિ રાખનારા, શુદ્ધ, સર્વ પ્રાણીઓને રાજી રાખનાર, ભગવદ્‌ભક્તોને જ પોતાના સાચા સુહ્રદ માનનારા હોય છે તેઓ એ વિષ્ણુપદને અનાયાસે જ પામે છે ।।૩૭।।

એ પ્રમાણે મહાવૈષ્ણવ ઉત્તાનપાદ રાજાના પુત્ર ધ્રુવ જાણે ત્રણ લોકના મસ્તક ઉપરના નિર્મળ મણિની માફક બિરાજમાન થઈને રહ્યા ।।૩૮।।

હે વિદુરજી! ધ્રુવમાં જ પરોવાયેલું આ ગમ્ભીર વેગવાળું જ્યોતિષ્ચક્ર હાલરામાં બળદોની માફક નિરન્તર ફર્યા કરે છે ।।૩૯।।

ભગવાન્ નારદજીએ એ ધ્રુવનો મહિમા જોઈને પ્રચેતાઓની યજ્ઞ શાળામાં વીણા વગાડતાં એના સમ્બન્ધના જ આ ત્રણ શ્લોક ગાયા હતા ।।૪૦।।

નારદજીએ કહ્યું : પતિવ્રતા સુનીતિના પુત્ર ધ્રુવને તપના પ્રભાવથી જ જે ગતિ મળી તે ગતિને બ્રહ્મર્ષિઓ અનેક ઉપાય વિચારીને પણ પામી શકતા નથી. ત્યારે રાજાઓ તો ક્યાંથી જ પામી શકે? ।।૪૧।।

એ ધ્રુવ પાંચ વર્ષની અવસ્થામાં સાવકી માનાં વચનરૂપ બાણોથી ભેદાયેલા અકળાઈ ઊઠી વનમાં ગયા અને મારા ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલી ભગવાન્ કે જે અજિત છતાં ભક્તના ગુણથી હારી જાય છે તેમને વશ કરી લીધા ।।૪૨।।

ધ્રુવજીએ તો પાંચ-છ વર્ષની અવસ્થામાં થોડા જ દિવસોમાં ભગવાનને પ્રસન્ન કરી લઈ એમનું પરમ પદ પ્રાપ્ત કરી લીધું. પરન્તુ તેને મેળવેલ એ પદને ભૂમંડલમાં કોઈ બીજો ક્ષત્રિય વર્ષો સુધીની સાધનાથી પણ મેળવી શકે કે? ।।૪૩।।

મૈત્રેયે કહ્યું : સત્પુરુષોને પ્રિય એવું મોટી કીર્તિવાળા ધ્રુવનું ચરિત્ર તમે મને પૂછ્યું હતું તે આખું તમને કહી સંભળાવ્યું ।।૪૪।।

પ્રશંસનીય અને મહાપવિત્ર આ ભગવદ્‌ભક્ત ધ્રુવનું ચરિત્ર ધન યશ આયુષ્ય કલ્યાણ સ્વર્ગ અવિચલપદવી અને આનન્દ આપનાર અને પાપને મટાડનારું છે ।।૪૫।।

જે એ વારંવાર શ્રદ્ધાથી સાંભળે તેને ભગવાનની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે જેનાથી બધાં દુઃખો ટળી જાય છે ।।૪૬।।

આ ચરિત્ર સાંભળવાથી જેઓ મોટાઈ ઈચ્છનારા છે તેઓને એનો ઉપાય હાથ લાગે છે. સુશીલપણું વગેરે ગુણ પ્રાપ્ત થાય. અને જેઓ તેજસ્વીપણું ઈચ્છે છે તેમને તેજ મળે છે. અને મોટા મનના પુરુષોને માન મળે છે ।।૪૭।।

દ્વિજલોકોની સભામાં પવિત્ર કીર્તિવાળા ધ્રુવનું આ મહાન ચરિત્ર સવાર-સાંજ સાવધાનપણાથી કીર્તન કરવું જોઈએ ।।૪૮।।

જેઓ પૂનમ, અમાવાસ્યા, બારશ, શ્રવણ નક્ષત્રવાળો દિવસ, તિથિનો ક્ષયદિવસ, વ્યતીપાતનો દિવસ, સંક્રાન્તિ બેસવાનો દિવસ અને રવિવાર એટલા દિવસોમાં નિષ્કામપણે અને ભગવદ્ભક્તિ સહિત આ ચરિત્ર શ્રદ્ધાવાળાઓને સંભળાવે તેઓ સ્વયં આત્મામાં સન્તુષ્ટ રહેવા લાગે છે અને સિદ્ધ થઈ જાય છે ।।૪૯-૫૦।।

આ સાક્ષાત્ ભગવદ્વિષયક અમૃતમય જ્ઞાન છે જે ભગવન્માર્ગના તત્ત્વથી અજાણ છે એમને જો કોઈ આ જ્ઞાન આપે એ દીનવત્સલ કૃપાલુ પુરુષ ઉપર દેવતાઓની કૃપા ઊતરે છે ।।૫૧।।

ઈદં મયા તેડભિહિતં કુરૂદ્વહ ધ્રુવસ્ય વિખ્યાતવિશુદ્ધકર્મણઃ ।।
હિત્વાર્ભકઃ ક્રીડનકાનિ માતુર્ગૃહં ચ વિષ્ણું શરણં યો જગામ ।।૫૨।।

ધ્રુવજીનાં કર્મ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ અને પરમ પવિત્ર છે. તે પોતાના બચપણમાં જ માતાના ઘર અને રમકડાંનો મોહ છોડી દઈને શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન્‌ને શરણે ગયા હતા. કુરુનન્દન! એનું આ પવિત્ર ચરિત્ર મેં તમને સંભળાવ્યું ।।૫૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત્ ચતુર્થ સ્કન્ધમાં (બીજા અર્થપ્રકરણનો ફલનિરૂપણ નામનો પાંચમો)''યજ્ઞોથી ભગવાન્‌નું પૂજન કરી ધ્રુવજી વિષ્ણુપદ પામ્યા''નામનો બારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

આપણા માર્ગમાં ભગવત્સેવા ઘરમાં રહ્યા સિવાય સમ્ભવ નથી. તેથી ઘરમાં કરાતી સેવાના પ્રકાર સિવાય ભગવત્સેવાનો બીજો કોઈ (જાહેરમન્દિર-હવેલીમાં) સેવા કરવાનો પ્રકાર માર્ગમાં માન્ય નથી. તેથી ભગવત્સેવા કરવામાટે અનુકુળ હોય તેવા ઘરમાં રહીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી.

(ભક્તિવર્ધિની ટીકા, શ્રીગોકુલનાથજી)

ત્રીજું કામપ્રકરણ

અધ્યાય ૧૩

વેનરાજાની દુષ્ટતાથી એના પિતા અંગ વનમાં જતા રહ્યા

વિશેષ : હવે અગિયાર અધ્યાયોવડે પૃથુરાજાના કામનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે. એકાદશ ઈન્દ્રિયોવડે કામ સિદ્ધ થાય છે. તેથી અહીં અગિયાર અધ્યાયોવડે કામપ્રકરણનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં આ તેરમા અધ્યાયમાં કામનો હેતુ કહેવામાં આવે છે.

સૂત ઉવાચ

નિશમ્ય કૌષારવિણોપવર્ણિતં ધ્રુવસ્ય વૈકુંઠપદાધિરોહણમ્ ।।
પ્રવૃદ્ધભાવો ભગવત્યધોક્ષજે પ્રષ્ટું પુનસ્તં વિદુરઃ પ્રચક્રમે ।।૧।।

સૂતે કહ્યું : મૈત્રેય મુનિએ ધ્રુવને વિષ્ણુપદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું એ કથા કહી. એ સાંભળી ભગવાન્‌માં ભાવ વધતાં વિદુરજીએ ફરી એમને પ્રશ્ન પૂછવાનો આરમ્ભ કર્યો ।।૧।।

વિદુરજીએ પૂછ્યું : હે મુનિ! પ્રચેતાઓ કોણ હતા? કોના પુત્ર હતા? કોના વંશના હતા? અને કયે ઠેકાણે યજ્ઞ કરવા બેઠા હતા? નારદજીનું દર્શન દેવના સરખું છે. મોટા વૈષ્ણવ છે એમ હું માનું છું. કેમકે એમણે ભગવાન્‌ની પૂજારૂપ ક્રિયાનો પ્રકાર પંચરાત્ર ગ્રન્થમાં કહ્યો છે ।।૨-૩।।

જે વખતે પ્રચેતાગણ સ્વધર્મનું આચરણ કરતાં-કરતાં ભગવાન્ યજ્ઞેશ્વરની આરાધના કરી રહ્યા હતા. એ જ વખતે ભક્ત પ્રવર નારદજીએ ધ્રુવના ચરિત્રનું ગુણગાન કર્યું હતું ।।૪।।

તો નારદજીએ એમની પાસે જે-જે ભગવત્કથાનું વર્ણન કર્યું હોય તે બધી જ ભગવત્‌કથા સાંભળવાની મને ઈચ્છા છે; માટે હે મુનિ! એ મને કહો ।।૫।।

મૈત્રેયે કહ્યું : ધ્રુવ *વનમાં ગયા પછી એમના પુત્ર ઉત્કલે પિતાની સાર્વભૌમ લક્ષ્મી અને રાજ્યાસનનો અસ્વીકાર કર્યો ।।૬।।

વિશેષ : ધ્રુવના વંશમાં જ એ પ્રચેતાઓ થયા એમ કહેવામાટે ધ્રુવનો વંશ કહેવાનો આરમ્ભ કરે છે.

એ જન્મથી જ શાન્ત, આસક્તિ શૂન્ય, સમદષ્ટિવાળો અને સર્વ લોકને પોતાના આત્મામાં તથા પોતાના આત્માને સર્વ લોકમાં જોતો હતો ।।૭।।

એ સુખરૂપ. સર્વક્લેશ રહિત. જ્ઞાનમય. આનન્દમય અને મોક્ષસ્વરૂપ પરમાત્મા બ્રહ્મને જાણતો હતો. અખંડિત યોગરૂપ અગ્નિથી એની સઘળી વાસનાઓ બળી ગઈ હતી ।।૮।।

તેથી એના જોવામાં પોતાના સ્વરૂપથી જુદું બીજું કાંઈ પણ આવતું નહોતું. જવાળા વગરના અગ્નિની પેઠે મહાવિદ્વાન એ ઉત્કલ અજ્ઞાની લોકોને માર્ગમાં જ જડ અન્ધ બહેરો ઘેલો અને મુંગા જેવો જણાતો હતો. વાસ્તવમાં એવો હતો નહિ ।।૯-૧૦।।

તેથી કુળના વૃદ્ધ પુરુષો અને મન્ત્રીઓએ એને જડ અને ઉન્મત્ત સરખો માન્યો. તેથી એઓએ એનાથી નાના અને ભ્રમિના દીકરા વત્સરને રાજ્ય આપ્યું ।।૧૧।।

એ વત્સરની પ્રયસી સ્ત્રી સ્વર્વીથિને પુષ્પાર્ણ. તિગ્મકેતુ, ઈષ, ઊર્જ, વસુ અને જય એ નામના છ પુત્રો થયા ।।૧૨।।

પુષ્પાર્ણને પ્રભા અને દોષા નામની બે સ્ત્રીઓ હતી; તેમાં પ્રભાને પ્રાતર, મધ્યન્દિન અને સાયં એ નામના ત્રણ અને દોષાને પ્રદોષ, નિશીથ અને વ્યુષ્ટ એ નામના ત્રણ પુત્રો થયા. વ્યુષ્ટને પુષ્કરિણી નામની તેની સ્ત્રીમાં સર્વતેજા નામનો પુત્ર થયો ।।૧૩-૧૪।।

સર્વતેજાને આકૂતિ નામની સ્ત્રીમાં ચક્ષુ નામનો પુત્ર થયો. ચાક્ષુષ મન્વન્તરમાં એ જ મનુ થયા. એ ચક્ષુની સ્ત્રી નડ્વલાને પુરુ કુત્સ ત્રિત દ્યુમ્ન સત્યવાન્ ઋત વ્રત અગ્નિષ્ટોમ અતિરાત્ર પ્રદ્યુમ્ન શિબિ અને ઉલ્મુક નામના બાર સત્ત્વગુણી પુત્રો થયા ।।૧૫-૧૬।।

ઉલ્મુકને પુષ્કરિણી નામની સ્ત્રીથી અંગ, સુમના, ખ્યાતિ, ક્રતુ, અંગિરા અને ગય નામના છ ઉત્તમ પુત્રો થયા ।।૧૭।।

અંગ રાજાની સ્ત્રી સુનીથાએ વેન નામના દુષ્ટ પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ વેનની દુષ્ટતાથી કાયર થઈ એ અંગરાજા પોતાના નગરમાંથી નાસી ગયા હતા ।।૧૮।।

હે વિદુરજી! મુનિઓની વાણી વજ્રના જેવી અમોઘ હોય છે. એમણે ગુસ્સે થઈ વેનને શાપ આપ્યો. તેમના શાપથી વેન મરી ગયો. પછી મુનિઓએ વેનના શબના જમણા હાથનું પાછું મથન કર્યું ।।૧૯।।

એ સમયમાં પૃથ્વીનો કોઈ રાજા ન હતો. તેથી પ્રજાઓને લુટારાઓ તરફથી ભારે ત્રાસ થતો હતો; તેથી વેનના હાથમાંથી નારાયણના અંશરૂપ આદિ સમ્રાટ પૃથુ પ્રકટ

થયા ।।૨૦।।

વિદુરજીએ પૂછ્યું : અત્યન્ત શીલવાન, સજ્જન, બ્રાહ્મણોના ભક્ત અને મહાત્મા એ અંગરાજાને એવો દુષ્ટ પુત્ર શા કારણથી થયો જેને લીધે ત્રાસી જઈ રાજાને જતું રહેવું પડ્યું? ।।૨૧।।

એ રાજદંડધારી વેનનો કયો અપરાધ થયો હતો. જે જોઈને ધર્મ જાણનારા મુનિઓએ. રાજાને શાપ દીધો? ।।૨૨।।

પ્રજાનું કર્તવ્ય છે કે રાજાથી પાપ થઈ જાય તો પણ પ્રજાએ એનો તિરસ્કાર કરવો નહિ. કેમકે રાજા પોતાના સામર્થ્યથી આઠ લોકપાલોની શક્તિ ધારણ કરે છે ।।૨૩।।

હે સર્વજ્ઞોમાં ઉત્તમ મૈત્રેય મુનિ! એ સુનીથાના પુત્ર વેનનું ચરિત્ર મને સંભળાવો કેમકે એ સાંભળવાની મને શ્રદ્ધા છે અને વળી હું આપનો ભક્ત છું ।।૨૪।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એક વખત રાજર્ષિ અંગે મહાન અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તેમાં વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણોએ દેવોને બોલાવ્યા. છતાં તેઓ પોતાનો ભાગ લેવા આવ્યા નહિ ।।૨૫।।

તેથી આશ્ચર્ય પામીને બ્રાહ્મણોએ રાજાને કહ્યું : ‘‘હે રાજા! તમે શ્રદ્ધાથી યજ્ઞમાટે યજ્ઞ સામગ્રી આપેલી છે તેમાં દોષ નથી. તેમજ નિયમ પાળનારા અમે જે મન્ત્ર ભણીએ છીએ તે પણ કોઈ પણ પ્રકારે બલહીન નથી. છતાં તમારા હવિ પદાર્થો હોમવામાં આવે છે તે દેવો સ્વીકારતા નથી ।।૨૬-૨૭।।

અમને એવી કોઈ ચીજ દેખાતી નથી કે આ યજ્ઞમાં દેવતાઓનો જરા પણ તિરસ્કાર થયો હોય; તો પણ કર્માધ્યક્ષ દેવતા લોક પોતાનો ભાગ સ્વીકારતા કેમ નથી?’’ ।।૨૮।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે જ્યારે યજમાન અંગ રાજાએ બ્રાહ્મણોનું વચન સાંભળ્યું ત્યારે એ બહુ જ કચવાયા અને બ્રાહ્મણોની રજા લઈ મૌન વ્રત મૂકીને સભાસદોને એ વાત પૂછી : ‘‘હે સભાસદો! દેવોનું આવાહન કરવા છતાં પણ અહીં આવતા નથી તો એવો મેં કયો અપરાધ કર્યો છે એ કહો’’ ।।૨૯-૩૦।।

સભાસદો બોલ્યા : હે રાજા! આ જન્મનું તો તમારું જરા પણ પાપ નથી; પરન્તુ પૂર્વ જન્મનો એક અપરાધ અવશ્ય છે જેથી તમે ગુણવાન છતાં પણ સન્તાન રહિત છો ।।૩૧।।

એટલા માટે આપ પોતે સુપુત્રવાન થાઓ એવો પ્રયત્ન કરો. જો તમે પુત્રની

ઈચ્છાથી ભગવાન્‌નું પૂજન કરશો તો ભગવાન્ યજ્ઞેશ્વર આપને અવશ્ય પુત્ર આપશે ।।૩૨।।

એમ થશે તો દેવો પોતાના ભાગ લેશે. કેમકે સન્તાનમાટે ભગવાન્‌નું પૂજન કરીશું. તેમાં ભગવાન્‌ની સાથે દેવો પણ આવશે જ. લોકોને જે વસ્તુની ઈચ્છા હોય તે-તે ભગવાન્ તેને આપે છે. કેમકે પુરુષો જે ભાવથી એમની આરાધના કરે તવું ફળ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે ।।૩૩-૩૪।।

આ પ્રમાણે રાજા અંગને પુત્ર પ્રાપ્તિ કરાવવાનો નિશ્ચય કરી ઋત્વિજોએ પશુમાં યજ્ઞરૂપથી રહેનાર શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન્‌ના પૂજનને માટે પુરોડાશ નામનો ચરુ સમર્પણ કર્યો ।।૩૫।।

અગ્નિમાં આહુતિ નાખતાં જ અગ્નિકુંડમાંથી સોનાના હાર અને શુભ્ર વસ્ત્રોથી વિભૂષિત એક પુરુષ પ્રકટ થયા. તેમના હાથમાં એક સુવર્ણના પાત્રમાં સિદ્ધ કરેલી ખીર હતી ।।૩૬।।

આનન્દ પામેલા ઉદારબુદ્ધિ રાજા અંગે બ્રાહ્મણોની સમ્મતિથી એ દૂધપાક એ પુરુષ પાસેથી પોતાની અંજલિમાં લીધો અને સૂંઘીને પ્રસન્નતા પૂર્વક પોતાની રાણીને આપ્યો ।।૩૭।।

પુત્ર આવે એ ઉદ્દેશથી પુત્રપ્રદ દૂધપાક સુનીથા રાણીએ ખાધો. તેથી એને પોતાના પતિના સહવાસથી ગર્ભ રહ્યો અને પૂરો સમય થતાં પુત્ર અવતર્યો ।।૩૮।।

એ પુત્ર બાલ્યાવસ્થાથી જ પોતાની મા સુનીથાનો પિતા જે મૃત્યુ-અધર્મના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલો છે તેને અનુસરવાથી (એટલે મોસાળ ઉપર પડવાથી) તે પણ અધાર્મિક જ થયો ।।૩૯।।

એ દુષ્ટ રાજકુમાર ધનુષ ઉપાડી શિકાર કરવા વનમાં જતો ત્યાં ભોળાભાલાં પશુઓની એ હત્યા કરતો. તેને જોઈને જ નાગરિકો ''વેન આવ્યો, વેન આવ્યો'' એમ કહી બરાડી ઊઠતા ।।૪૦।।

એ એવો નિર્દય અને ક્રૂર હતો કે મેદાનમાં રમતાં પોતાના સરખી અવસ્થાનાં બાળકોને પશુની પેઠે બલાત્કારથી રહેંસી નાંખતો ।।૪૧।।

એ ખલ પુત્રને જોઈ રાજાએ એને ઘણી-ઘણી શિખામણો દેવા માંડી. તો પણ એ જ્યારે એને સન્માર્ગ ઉપર લાવી શક્યા નહિ ત્યારે અંગરાજા બહુ જ ખેદ પામ્યા અને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે જે ગૃહસ્થાશ્રમીઓ સન્તાન વગરના છે તેઓએ

ભગવાન્‌ને પૂરા પૂજ્યા છે. કેમકે એમને કપૂતનાં કરતૂતોથી થનાર અકથ્ય કલેશ સહન કરવા પડતા નથી ।।૪૨-૪૩।।

એવા સન્તાનને લીધે જ અપકીર્તિ, મોટો અધર્મ, સર્વની સાથે વિરોધ અને અનન્ત પીડા થાય છે. અને એનેમાટે જ દુઃખદાયી ઘરમાં રહેવું પડે છે ।।૪૪।।

આવી નામમાત્રની પ્રજામાટે કયો સમજદાર માણસ લલચાય? એ તો આત્માને માટે એક પ્રકારનો મોહમય ફાસો જ છે ।।૪૫।।

હું તો સપૂત કરતાં કપૂતને જ વધારે સારો ગણું છું. કારણ કે સપૂતને છોડવામાં ઘણો કલેશ થાય છે; જ્યારે કપૂત ઘરને નરકમાં ફેરવી નાખે છે તેથી એનાથી સહેજમાં જ છૂટકો થઈ જાય છે ।।૪૬।।

એ પ્રમાણે વૈરાગ્ય પામેલા અને ઉજાગરા કરતા અંગરાજા મધ્યરાત્રિએ ઊઠી અને વેનની માને સૂતી મૂકીને સમૃદ્ધિવાળા ઘરમાંથી ચુપચાપ નીકળી ગયા ।।૪૭।।

પોતાના સ્વામીને વૈરાગ્ય પામી જતા રહેલા જાણી ઘણા શોકથી વિહ્‌વળ થઈને. જેમ કાચા યોગીઓ પોતાના જ હૃદયમાં બિરાજી રહેલા પરમાત્માને બહાર શોધે તેમ મન્ત્રી અને સમ્બન્ધી લોકો તથા પ્રજા એને પૃથ્વીમાં શોધવા લાગ્યાં ।।૪૮।।

અલક્ષયન્તઃ પદવીં પ્રજાપતેર્હતોદ્યમાઃ પ્રત્યુપસૃત્ય તે પુરીમ્ ।।
ઋષીન્ સમેતાનભિવન્દ્ય સાશ્રવોન્યવેદયન્પૌરવ ભર્તૃવિપ્લવમ્ ।।૪૯।।

હે વિદુરજી! રાજા દૂર ગયા નહોતા. તો પણ એનો પત્તો નહિ મળવાથી એમનો ઉદ્યમ નકામો ગયા અને એ લોકો પાછા ગામમાં આવ્યા અને ઋષિઓની સભામાં પ્રણામ કરી રડતાં-રડતાં રાજા મળ્યા નહિ એવા સમાચાર આપ્યા ।।૪૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં
(ત્રીજા કામપ્રકરણનો કામહેતુનિરૂપણ નામનો પહેલો)
‘‘વેન રાજાની દુષ્ટતાથી એના પિતા અંગ વનમાં જતા રહ્યા’’ નામનો
તેરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સાધના વિનાની કોરી દીક્ષા અર્થહીન હોય છે.
પોતાની યોગ્યતા મુજબ સેવા-ગુણગાન કે શરણાગતિરૂપી સાધના ન કરી શકનાર પુષ્ટિમાર્ગી આરૂઢપતિતની માફક દીક્ષાના ભારથીજ નષ્ટ થઈ જાય છે.

અધ્યાય ૧૪

બ્રાહ્મણોએ વેનને રાજ્ય આપ્યું અને પછીથી દોષથી એને મારી નાખ્યો

વિશેષ : આ ચૌદમાં અધ્યાયમાં વેનનો રાજ્યાભિષેક અને પછી એનો નાશ થયો એ કથા કહેવામાં આવી છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

ભૃગ્વાદયસ્તે મુનયો લોકાનાં ક્ષેમદર્શિનઃ ।।
ગોપ્તર્યસતિ વૈ નૃણાં પશ્યન્તઃ પશુસામ્યતામ્ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : લોકોના કલ્યાણનો વિચાર કરનારા બ્રહ્મવાદી ભૃગુ વગેરે મુનિઓએ કોઈ રાજા નહિ હોવાથી મનુષ્યોની પશુના જેવી ઉચ્છ્રંખલ સ્થિતિ જોઈ; તેથી એમણે વેનની મા સુનીથાને બોલાવી. જો કે મન્ત્રીઓને વેન ગમતો ન હતો તો પણ સુનીથાની સમ્મતી લઈ વેનનો રાજ્યાભિષેક કર્યો ।।૧-૨।।

અત્યન્ત ભયંકર શિક્ષા કરનારો વેન રાજ્યાસન પર બેઠો છે એ સાંભળી જેમ સર્પની બીકથી ઉંદર છુપાઈ જાય તેમ ડાકુઓ અહીં-તહીં છુપાઈ ગયા ।।૩।।

રાજ્યાસન પર બેસતાં વેન આઠેય લોકપાળના જેવી પોતાની સત્તાથી છકી ગયો. અક્કડ રહેનાર અને પોતે જ સૌથી મહાન છે એમ માનતો એ મહાત્માઓનું અપમાન કરવા લાગ્યો ।।૪।।

ઐશ્વર્યથી મદાન્ધ બની ગાંડા નિરંકુશ હાથીની પેઠે જાણે આકાશ અને પૃથ્વીને ધ્રુજાવતો હોય તેમ રથમાં બેસીને એ સર્વત્ર ફરવા લાગ્યો ।।૫।।

એ વેન રાજાએ ‘‘દ્વિજલોકોએ યજ્ઞ કરવા નહિ, દાન દેવું નહિ, હોમ કરવો નહિ’’ એવો ઢંઢેરો પોતાના રાજ્યમાં પિટાવ્યો અને ધર્મ-કર્મ બંધ કરાવી દીધાં ।।૬।।

એ દુષ્ટ વેનનો આવો અત્યાચાર અને તેથી થતું લોકોનું દુઃખ જોઈને દયાને લીધે સર્વ મુનિઓ ભેગા થયા અને વિચાર કરવા લાગ્યા કે ‘‘અહો! જેમ કોઈ લાકડું બન્ને બાજુએથી સળગતું હોય અને વચમાં કીડી આવી ગઈ હોય તો કીડીને જેવું દુઃખ થાય તેવું ચોર અને રાજાએ બન્ને તરફથી લોકો ઉપર મહાન આફત આવી પડી ।।૭-૮।।

અરાજકતાથી ખરાબી થાય એમ જાણી જો કે આ વેન રાજ્યને લાયક નથી તો પણ અમે એને રાજા બનાવ્યો તો એના તરફથી પણ ત્રાસ ઉત્પન્ન થયો તો હવે

પ્રાણીઓનું શી રીતે કલ્યાણ થાય? ।।૯।।

સર્પને દૂધ પાઈને ઉછેરવો એ ઉછેરનારને જ અનર્થકારી થાય છે. સુનીથાનો દીકરો જે સ્વભાવથી જ દુષ્ટ છે તેવા વેનને પ્રજાઓએ રાજા બનાવ્યો તો એ પ્રજાઓને જ મારી નાખવા ધારે છે ।।૧૦।।

તો પણ એને રાજા બનાવવાનું પાપ આપણને ન લાગે એટલામાટે આપણે એને સમજાવીએ. જાણતા છતાં આપણે વેનને રાજા બનાવ્યો છે તો હવે આપણે એને સમજાવવા જઈએ; છતાં જો અધર્મી નહિ માને તો લોકના ધિક્કારથી બળી ચૂકેલા એ દુષ્ટને આપણે આપણા તેજથી ભસ્મ કરી દઈશું. એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને ક્રોધને છાનો રાખી મુનિઓ એની પાસે ગયા અને ત્યા જઈને પ્રિય વચનોથી એને ઠંડો પાડી બોલ્યા ।।૧૧-૧૩।।

મુનિઓ બોલ્યા : હે મહારાજ! આપનાં આયુષ્ય, બળ, લક્ષ્મી અને કીર્તિ વધે એવી અમે વિનન્તિ કરીએ. આપ સાંભળો ।।૧૪।।

જો વાણી મન કાયા અને બુદ્ધિ થી ધર્મ પાળ્યો હોય તો એ ધર્મથી જ્યાં શોક નથી તેવા સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જેઓ નિષ્કામ હોય તેમને તો મોક્ષ પણ મળે છે ।।૧૫।।

માટે પ્રજાની રક્ષા કરવી એ જે આપનો રાજધર્મ છે તે નાશ પામવો જોઈએ નહિ. એ ધર્મનો નાશ થતાં રાજા પણ ઐશ્વર્યથી ચ્યુત થઈ જાય છે ।।૧૬।।

જે રાજા દુષ્ટ કર્મચારીઓથી તેમજ ચોર વગેરેથી પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે અને ન્યાયથી કર લે છે તે આ લોક તેમજ પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત કરે છે ।।૧૭।।

જે રાજાના દેશમાં અને નગરમાં વર્ણાશ્રમની મર્યાદા પાળનારા લોકો સ્વધર્મથી ભગવાનનું પૂજન કરે છે તે રાજા ''મારી આજ્ઞામાં રહ્યો છે'' એમ જાણી સર્વ લોકોમાં રક્ષક વિશ્વાત્મા ભગવાન્ એના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે ।।૧૮-૧૯।।

ભગવાન્ બ્રહ્માદિ જગદીશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે. એ પ્રસન્ન થાય તો શું દુર્લભ હોઈ શકે? ત્યારે તો ઈન્દ્રાદિ લોકપાલો સહિત સમસ્ત લોક અત્યન્ત આદરપૂર્વક એમને પૂજા-ઉપહાર સમર્પણ કરે છે ।।૨૦।।

હે રાજા! સર્વ લોક, દેવો અને યજ્ઞો ના નિયન્તા એ વેદમય, દ્રવ્યમય અને તપોમય ભગવાન્‌ને આપના મંગલમાટે આપના દેશના નાગરિકો અનેક પ્રકારના યજ્ઞોથી પૂજા કરે તેમને આપે અનુકૂળતા કરી આપવી જોઈએ ।।૨૧।।

હે મહાવીર! આપના દેશમાં દ્વિજલોકો યજ્ઞો કરે છે. તેથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાન્‌ના અંશ સ્વરૂપ દેવો મનોવાંછિત ફળ આપે છે; માટે યજ્ઞ-યાગાદિ ધર્માનુષ્ઠાન બંધ કરાવી દેવતાઓનો તિરસ્કાર કરવો આપને યોગ્ય નથી ।।૨૨।।

વેન બોલ્યા : ઘણા જ ખેદની વાત છે કે તમોએ અધર્મમાં જ ધર્મબુદ્ધિ કરી રાખી છે. તમો મૂર્ખ છો ત્યારે તો તમે આજીવિકા દેનાર મને, સાક્ષાત્ પતિને, ઠુકરાવીને કોઈ બીજા જારપતિની ઉપાસના કરો છો ।।૨૩।।

જે મૂર્ખ લોકો રાજારૂપ ઈશ્વરની અવજ્ઞા કરે તેઓ આ લોકમાં કે પરલોકમાં કોઈ ઠેકાણે સુખ પામતા નથી ।।૨૪।।

અરે! જેમાં તમારી આટલી બધી ભક્તિ છે એ યજ્ઞપુરુષ વળી કોણ છે? આ તો એવી વાત થઈ જેમ કુલટા સ્ત્રીઓ પોતાના વિવાહિત પતિ ઉપર પ્રેમ ન કરતાં કોઈ પરપુરુષની ભક્તિ કરે! ।।૨૫।।

વિષ્ણુ બ્રહ્મા સદાશિવ ઈન્દ્ર વાયુ યમ સૂર્ય પર્જન્ય કુબેર ચન્દ્ર પૃથ્વી અગ્નિ અને વરુણ અને એ સિવાય બીજા પણ જેઓ વર અને શાપ બન્ને દઈ શકે છે તેઓ બધા રાજાના દેહમાં જ છે તેથી રાજા સર્વ દેવમય છે. અને દેવતા એના અંશમાત્ર છે ।।૨૬-૨૭।।

એટલામાટે હે બ્રાહ્મણો! મત્સર મૂકી દઈને યજ્ઞાદિક કર્મથી મારું જ પૂજન કરો અને મને જ બલિદાન સમર્પણ કરો ભલા મારા સિવાય બીજો કયો પુરુષ અગ્રપૂજાનો અધિકારી હોઈ શકે? ।।૨૮।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે અવળી બુદ્ધિવાળા અને અવળે માર્ગે ચાલનારા એ પાપી વેનને એ મુનિઓએ વિનયપૂર્વક સમજાવવા માંડ્યો તો પણ મંદભાગ્ય હોવાથી એણે એમનું માન્યું નહિ ।।૨૯।।

હે વિદુરજી! પંડિતનું અભિમાન ધરાવતા વેન રાજાએ બ્રાહ્મણોનું અપમાન કર્યું અને પોતાની માગણી નકામી જતાં બ્રાહ્મણોને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો ।।૩૦।।

એ લોકોએ વિચાર કર્યો કે ‘‘આ સ્વભાવથી જ દુષ્ટ પાપીને મારી નાખવો. કેમકે જીવતો હશે તો અવશ્ય આખા જગત્‌ને તુરત ભસ્મ કરી નાખશે ।।૩૧।।

આ દુરાચારી રાજસિંહાસનને માટે બિલકુલ લાયક નથી કેમકે આ નિર્લજ્જ સાક્ષાત્ યજ્ઞપતિ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન્‌ની નિન્દા કરી રહ્યો છે ।।૩૨।।

જેણે અનુગ્રહ કરીને આવું ઐશ્વર્ય આપ્યું છે તે ભગવાન્‌ની નિન્દા આવા એક

દુષ્ટ વેન વિના બીજો કોણ કરે ?'' ।।૩૩।।

એ પ્રમાણે ક્રોધથી વ્યાપ્ત થયેલા અને મારી નાખવાના નિશ્ચય પર આવેલા બ્રાહ્મણોએ ભગવાન્‌ની નિન્દાથી જ મરી ગયેલા એ વેનને હુંકારથી જ હણી નાખ્યો ।।૩૪।।

વેનને મારી નાખીને બ્રાહ્મણો પોતપોતાના આશ્રમમાં ગયા. પછી શોકાતુર તેની માતા સુનીથા, મન્ત્ર અને ઔષધિની મુક્તિથી વેનના શબની રક્ષા કરવા લાગી ।।૩૫।।

એક દિવસે સરસ્વતીના જળમાં સ્નાન કરી અગ્નિહોત્ર કરીને એ મુનિઓ નદીના કાંઠે બેઠા-બેઠા હરિચર્ચા કરી રહ્યા હતા ।।૩૬।।

એ ગાળામાં લોકોમાં ત્રાસ ફેલાવવાવાળા ઘણા ઉપદ્રવો જોઈને તેઓ આપસમાં કહેવા લાગ્યા ''આજ કાલ પૃથ્વીનો રક્ષક કોઈ નથી; તેથી ચોર ડાકુઓને કારણે એનું કંઈ અમંગલ તો નથી થવાનું ને?'' ।।૩૭।।

એવી રીતે ઋષિઓ વિચાર કરતા જ હતા તેવામાં તો ચોર લુટારાઓની ધાડ પડવાથી અને દોડા-દોડ થવાથી ચારેકોર ઊડતી ધૂળ જોવામાં આવી ।।૩૮।।

આ દેખતાં જ તેઓ સમજી ગયા કે રાજા વેનનાં મરી જવાથી દેશમાં અરાજકતા ફેલાઈ ગઈ છે. રાજ્ય નબળું થઈ ગયું છે અને ચોર-ડાકુઓ વધી પડ્યા છે. આ બધો ઉપદ્રવ લોકોની માલ મિલકત હડપ કરવા માગતા તથા એક બીજાના લોહી તરસ્યા લુટારાઓનો જ છે. પોતાના તેજથી અથવા તપોબલથી લોકોની આ કુપ્રવૃત્તિ રોકવા સમર્થ હોવા છતાં એમ કરવામાં હિંસા વગેરે દોષ થાય એમ સમજી એમણે એનું કંઈ નિવારણ કર્યું નહિ ।।૩૯-૪૦।।

વળી વિચાર આવ્યો કે બ્રાહ્મણ શાન્ત અને સમદષ્ટિવાળો હોવા છતાં જો દીન-હીન લોકો તરફ બેદરકારી રાખે તો જેવી રીતે ફૂટેલા વાસણમાંથી પાણી જતું રહે છે તેમ એનું તપ ખલાસ થઈ જાય છે ।।૪૧।।

આપણે આ સઘળી ગડબડનું નિવારણ કરવાને સમર્થ છીએ. વળી રાજર્ષિ અંગના વંશનો નાશ પણ ન થવો જોઈએ. કારણ કે એ વંશમાં મહાન પરાક્રમી અને ભગવત્પરાયણ રાજાઓ થઈ ગયા છે અને થશે એવો સમ્ભવ છે ।।૪૨।।

એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને એ બ્રાહ્મણો મરણ પામેલા વેન રાજાની સાથળનું બહુ જ જોરથી મથન કરવા લાગ્યા તો એમાંથી એક ઠીંગણો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો ।।૪૩।।

એ પુરુષ કાગડા જેવો કાળો હતો. એનાં બધાં અંગ તથા ખાસ કરીને પગ નાના હતા. ભુજાઓ ઘણી ટૂંકી હતી, દાઢી મોટી હતી અને નાક ચીબું હતું. આંખો લાલ હતી અને વાળ પણ તાંબાના રંગના લાલ હતા ।।૪૪।।

એ પુરુષ રાંકપણે ''મારે શું કરવું?'' એમ બોલતાં મુનિઓએ કહ્યું કે 'નિષીદ' (બેસી જા) એ ઉપરથી એ 'નિષાદ' કહેવાયો ।।૪૫।।

તસ્ય વંશ્યાસ્તુ નૈષાદા ગિરિકાનનગોચરાઃ ।।
યેનાહરજ્જાયમાનો વેનકલ્મષમુલ્બણમ્ ।।૪૬।।

એણે જન્મ લેતાં જ રાજા વેનના ભયંકર પાપોને પોતાના ઉપર લઈ લીધાં. તેથી જ એના વંશના નૈષાદ પણ હિંસા, લૂટફાટ, મારપીટ આદિ પાપકર્મોમાં જ ખૂપેલા હોય છે; માટે તેઓ ગામ કે નગરમાં ન રહેતા વન અને પર્વતોમાં જ વસે છે ।।૪૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં
(ત્રીજા કામપ્રકરણમાં અધર્મ સ્થાપનરૂપ કાર્યનિરૂપણે બીજો) ''બ્રાહ્મણોએ વેનને રાજ્ય આપ્યું અને પછીથી દોષથી એને મારી નાખ્યો'' નામનો ૧૪મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૫

બ્રાહ્મણોએ વેનના હાથનું મથન કરીને પૃથુરાજાને ઉત્પન્ન કર્યા અને રાજ્યાભિષેક કર્યો

વિશેષ : આ પન્દરમાં અધ્યાયમાં વેનના હાથનું બ્રાહ્મણોએ મથન કરતાં એમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પૃથુ રાજાના રાજ્યાભિષેક અને સત્કાર વગેરેની કથા કહેવામાં આવશે.

મૈત્રેય ઉવાચ

અથ તસ્ય પુનર્વિપ્રૈરપુત્રસ્ય મહીપતેઃ ।।
બાહુભ્યાં મથ્યમાનાભ્યાં મિથુનં સમપદ્યત ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : પછી એ બ્રાહ્મણોએ અપુત્ર વેન રાજાના બે હાથનું મથન કર્યું તો એમાંથી એક સ્ત્રી-પુરુષનું યુગલ પ્રકટ થયું ।।૧।।

યુગલને જોઈને તથા એ ભગવાન્‌ના અંશરૂપ છે એમ જાણીને એ બ્રહ્મવાદી

મુનિઓ બહુ જ પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા ।।૨।।

ઋષિઓ બોલ્યા : આ યુગલમાં જે પુરુષ છે તે જગત્‌ની રક્ષા કરનાર ભગવાન્‌નો અંશ છે અને જે સ્ત્રી છે તે ભગવાન્ પાસેથી ખસે નહિ એવાં લક્ષ્મીજીનો અવતાર છે ।।૩।।

આ પુરુષ પોતાના સુયશનું પ્રથન-વિસ્તાર કરવાને કારણે પરમ યશસ્વી 'પૃથુ' નામના સમ્રાટ થશે, રાજાઓમાં એ જ સૌથી પહેલા થશે ।।૪।।

અને આ સુન્દર દાંતવાળી, ગુણ અને આભૂષણોને પણ શોભા આપનારી સુન્દરી 'અર્ચિ' નામથી ઓળખાશે અને પૃથુ રાજાને જ વરશે ।।૫।।

પૃથુના રૂપમાં સાક્ષાત્ શ્રીહરિના અંશે જ સંસારની રક્ષા કરવામાટે અવતાર લીધો છે અને અર્ચિના રૂપમાં નિરન્તર ભગવાન્‌ની સેવામાં રહેવાવાળાં એમની નિત્ય સહચરી શ્રીલક્ષ્મીજી જ પ્રકટ થયાં છે ।।૬।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ સમયે બ્રાહ્મણો પૃથુ રાજાની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા, ગન્ધર્વો ગાવા લાગ્યા, સિદ્ધ લોકો ફૂલની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા, અપ્સરાઓ નાચવા લાગી, આકાશમાં શંખ તૂરી મૃદંગ અને દુન્દુભિ વગેરે વાજાં વાગવા લાગ્યાં. અને દેવો ઋષિઓ અને પિતૃઓ પોતપોતાના લોકોમાંથી ત્યાં આવ્યા ।।૭-૮।।

જગદ્‌ગુરુ બ્રહ્માજી દેવોને સાથે લઈ ત્યાં પધાર્યા. પૃથુ રાજાના જમણા હાથમાં ભગવાન્ વિષ્ણુની હસ્તરેખાઓ તથા ચરણમાં કમળનું ચિહ્ન જોઈને ''એ ભગવાનનો અંશ છે'' એવો એમણે નિશ્ચય કર્યો કેમકે જેના હાથમાં બીજી રેખાઓથી છેદાયા વિનાનું ચક્રનું ચિહ્ન ચોખ્ખું હોય તે ભગવાન્‌નો જ અંશ હોય છે ।।૯-૧૦।।

વેદવાદી બ્રાહ્મણોએ એના અભિષેકનું આયોજન કરતાં સર્વે લોકો ચારે બાજૂએથી અભિષેકની સામગ્રી લાવ્યા ।।૧૧।।

એ વખતે નદીઓ, સમુદ્રો, પર્વતો, સર્પ, ગાયો, પશુ-પક્ષીઓ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને સર્વ પ્રાણીઓ તરેહ-તરેહની ભેટ લાવ્યાં ।।૧૨।।

સુન્દર વસ્ત્રો અને આભૂષણોથી અલંકૃત મહારાજ પૃથુનો વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક થયો. એ વખતે અનેક અલંકારોથી શોભતાં મહારાણી અર્ચિની સાથે તે બીજા અગ્નિદેવ જેવા લાગતા હતા ।।૧૩।।

હે વિદુરજી! કુબેરજી એમને માટે સુવર્ણનું ઉત્તમ સિંહાસન લાવ્યા; વરુણદેવ

ચન્દ્રના જેવું ધોળું અને પ્રકાશમય છત્ર લાવ્યા જેમાંથી નિરન્તર જલની ફરફર ઝરતી હતી ।।૧૪।।

વાયુ બે ચમર લાવ્યા, ધર્મે કીર્તિરૂપ માળા આપી, ઈન્દ્રે ઉત્તમ મુકુટ આપ્યો, યમરાજા શિક્ષા કરવાનો દંડ લાવ્યા ।।૧૫।।

બ્રહ્માજીએ વેદમય બખતર, સરસ્વતીએ ઉત્તમ હાર, વિષ્ણુએ સુદર્શન ચક્ર અને લક્ષ્મીજીએ અવિનાશી સમ્પત્તિ આપી ।।૧૬।।

રુદ્રે દસ ચન્દ્રાકાર ચિહ્નોવાળી તલવાર, અમ્બિકાજીએ સો ચન્દ્રાકાર ચિહ્નોવાળી ઢાલ આપી; ચન્દ્રમાએ અમૃતમય ઘોડા, ત્વષ્ટાએ અત્યન્ત સુન્દર રથ, ।।૧૭।।

અગ્નિએ બકરા તથા બળદનાં શીંગડાંમાંથી બનેલ સુદૃઢ ધનુષ્ય અને સૂર્યે તેજોમય બાણ આપ્યાં. પૃથ્વી ધારેલા સ્થળે તુરત પહોંચાડનારી યોગમય ચાખડી લાવી, આકાશના અભિમાની દ્યૌ દેવતાએ નિત્ય નૂતન ફૂલના હાર આપવા માંડ્યા ।।૧૮।।

આકાશમાં ફરનાર સિદ્ધ લોકોએ નાચ, ગાયન, વાજાં વગાડવાં અને અન્તર્ધાન થવાની કળા આપી; ઋષિઓએ અમોઘ આશીર્વાદ દીધા; સમુદ્રે પોતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો શંખ દીધો ।।૧૯।।

સમુદ્ર પર્વત અને નદીઓએ એમને રથ ચાલવાના માર્ગ આપ્યા. ત્યાર બાદ સૂત, માગધ અને બન્દીજન એમની સ્તુતિ કરવા ઉપસ્થિત થયા ।।૨૦।।

ત્યારે એ સ્તુતિ કરવાવાળાનો અભિપ્રાય સમજીને વેનપુત્ર પરમ પ્રતાપી મહારાજ પૃથુએ હસતાં-હસતાં મેઘના જેવી ગમ્ભીર વાણીથી કહ્યું ।।૨૧।।

પૃથુ રાજા બોલ્યા : હે ભલા માણસો! સૂત, માગધ અને બન્દીજનો હજુ મારા કોઈ ગુણો જગતમાં પ્રકટ થયેલા જણાતા નથી તો પછી તમે મારી બાબતમાં તમારી વાણી વ્યર્થ ન થવી જોઈએ. તેથી મારા સિવાય બીજા કોઈની સ્તુતિ કરો ।।૨૨।।

હે મધુર વાણી બોલનારાઓ! જો મારી સ્તુતિ કરવી હોય તો મારા ગુણ પ્રસિદ્ધ થયા પછી અને એ પણ મારી પરોક્ષમાં કરજો, જ્યાં વર્ણન કરવા યોગ્ય પવિત્ર કીર્તિ ભગવાન્‌ના ગુણ હોય ત્યાં શિષ્ટ પુરુષો બીજા કોઈ તુચ્છ માણસની સ્તુતિ કરતા હોતા નથી ।।૨૩।।

પોતામાં મોટા ગુણ સમ્પાદન કરવાની શક્તિ હોય, છતાં એવા કામ કર્યા ન હોય

એ પહેલાં સ્તુતિ કરનારા લોકો અને સ્તુતિ કરનારા પોતે પણ મનમાં તો મશ્કરી કરે કે ‘‘શું આ માણસમાં એવા ગુણો છે? અથવા કાંઈ થવાના છે?’’ આવી રીતે મશ્કરી કરે તો પણ એની મૂર્ખ માણસને ખબર પડે નહિ ।।૨૪।।

પોતે પ્રખ્યાત હોવા છતાં મહાત્મા પુરુષો પોતાનાં વખાણને પણ ભૂંડાં કામની પેઠે ધિક્કારે છે ।।૨૫।।

વયં ત્વવિદિતા લોકે સૂતાદ્યાપિ વરીમભિઃ ।।
કર્મભિઃ કથમાત્માનં ગાપયિષ્યામ બાલવત્ ।।૨૬।।

હે સ્તુતિ કરનારા લોકો! અમે તો હજુ સુધી કોઈ શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરીને લોકમાં પ્રખ્યાત થયા નથી તો એ પહેલાં બાળકની માફક શી રીતે પોતાના ગુણનું ગાન કરાવીએ? ।।૨૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં (ત્રીજા કામપ્રકરણમાં રાજ્યાભિષેક નિરૂપણ નામનો ત્રીજો) ‘‘બ્રાહ્મણોએ વેનના હાથનું મથન કરી પૃથુરાજાને ઉત્પન્ન કર્યા અને એનો રાજ્યાભિષેક કર્યો’’ નામનો પન્દરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રાણ કંઠ સુધીપણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુઆજીવિકા અર્થે તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો. (શ્રીવલ્લભાચાર્ય)

પ્રભુના નામાત્મક સ્વરૂપને કમાઈનું સાધન બનાવવા બાબત જો શ્રીઆચાર્યજીનો જો આવો કઠોર નિષેધ હોય તો હવેલી-મંદિરોમાં સાક્ષાત્ સેવ્ય પ્રભુની સેવા-મનોરથોના નામે ભેટ-સામગ્રી પડાવનાર અધમ માણસને તો શ્રીમહાપ્રભુજી ધગધગતું સીસું પીને આત્મઘાત કરવાની જ આજ્ઞા ન આપે!

ચિતિં ચ ચિતિકાષ્ઠં ચ પૂયં ચંડાલમેવ ચ,
સ્પૃષ્ટ્વા દેવલકં ચૈવ સવાસા જલમાવિશેદ્

મડદા, તેને બાળવા વપરાયેલ લાકડાં, રુધિર-માંસ, મરેલા પ્રાણિઓની ખાલ કાઢીને વેચનાર તેમજ **ધન કમાવવામાટે દેવસેવા કરનાર ને** અડકી જવાય તો પહેર્યા કપડે સ્નાન કરવું. **(દ્રવ્યશુદ્ધિ)**

અધ્યાય ૧૬

સૂત માગધ તથા બન્દીજનોએ પૃથુ રાજાની કરેલી સ્તુતિ

વિશેષ : આ સોળમાં અધ્યાયમાં સર્વલોકપાલ દેવતાઓએ સત્કાર કરેલા સ્ત્રી સહિત પૃથુ રાજાની મુનિઓએ પ્રેરેલા સૂત, માગધ અને બન્દીજનોએ સ્તુતિ કર્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

મૈત્રેય ઉવાચ

ઈતિ બ્રુવાણં નૃપતિં ગાયકા મુનિચોદિતાઃ ।।
તુષ્ટુવુસ્તુષ્ટમનસઃ તદ્વાગમૃતસેવયા ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે પૃથુરાજાનાં વચનામૃતના આસ્વાદથી સૂત વગેરે ગાયકો બહુ પ્રસન્ન થયા અને મુનિઓની પ્રેરણાથી રાજાની ઈચ્છા નહિ છતાં એમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ।।૧।।

‘‘આપ સાક્ષાત્ દેવપ્રવર શ્રીનારાયણ જ છો જે પોતાની માયાથી અવતીર્ણ થયા છો, અમે આપના મહિમાનું વર્ણન કરવા અસમર્થ છીએ આપે જન્મ તો રાજા વેનના મૃતક શરીરથી લીધો છે પણ આપનાં પરાક્રમોનું વર્ણન કરવામાં સાક્ષાત્ બ્રહ્માજી વગેરેની પણ બુદ્ધિ પહોંચતી નથી ।।૨।।

તો પણ મહાઉદાર કીર્તિવાળા અને ભગવાન્‌ના કલાવતાર આપની કથારૂપ અમૃતમાં અમને આદર હોવાથી મુનિઓના કહેવાથી મુનિઓએ આપનાં ઉત્તમ કર્મ વિશેનું જે જ્ઞાન યોગબળથી આપ્યું છે તેનું અમે વર્ણન કરીશું ।।૩।।

આ પૃથુરાજા ધર્મ પાળનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, લોકોને ધર્મમાર્ગમાં ચાલાવનારા, ધર્મની મર્યાદાઓનું રક્ષણ કરનાર, ધર્મના શત્રુઓને દંડ દેનાર થશે ।।૪।।

એ એકલા જ સમયે-સમયે પ્રજાનું પાલન, પોષણ, અનુરંજન આદિ કાર્યાનુસાર પોતાના દેહમાં ભિન્ન-ભિન્ન લોકપાલોની મૂર્તિને ધારણ કરશે તથા યજ્ઞ વગેરેના પ્રચારથી સ્વર્ગલોક અને વૃષ્ટિની વ્યવસ્થા દ્વારા પૃથ્વી બેઉનું હિત કરશે ।।૫।।

આ પ્રતાપી રાજા સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમાન વર્તન રાખશે. જેમ સૂર્ય આઠ મહિનામાં જળનું શોષણ કરે અને ચોમાસામાં પાછું જળ છૂટું મૂકે તેમ એ કર લેવાના સમયમાં લોકો પાસેથી ધન લેશે અને દુષ્કાળ વગેરેમાં પ્રજાના હિતમાટે એ ધનનું વિતરણ કરી દેશે ।।૬।।

દુઃખી પ્રાણીઓ ઉપર એ નિરન્તર દયા રાખશે. પૃથ્વી જેમ સર્વનું સહન કરે છે

તેમ આ પૃથુરાજા કોઈ દુખિયો એમના મસ્તક ઉપર પગ પણ મૂકી દેશે તો પણ એનો એ અનુચિત વ્યવહાર સદા સહી લેશે ।।૭।।

રાજાનું શરીર ધરનાર આ વિષ્ણુ (પૃથુરાજા) કદાચ વરસાદ ન થાય અને પ્રજાનાં પ્રાણ સંકટમાં આવી પડે તો ઈન્દ્રની માફક વૃષ્ટિ કરીને એનું અનાયાસે રક્ષણ કરશે ।।૮।।

એ પોતાના અમૃતસ્રાવી મુખચન્દ્રની મનોહર મુસ્કાન અને અમી ભરી નજરથી તમામ લોકોને આનન્દમગ્ન કરી દેશે ।।૯।।

એની ગતિને કોઈ કળી નહિ શકે. એનાં કાર્યો ગુપ્ત હશે અને એ કાર્યો કરવાનો અભિગમ-પ્રણાલી પણ બહુ જ ગમ્ભીર હશે. એમનું ધન સદા સુરક્ષિત રહેશે એ અનન્ત માહાત્મ્ય તથા ગુણોના એકમાત્ર આશ્રય હશે. આ પ્રમાણે મનસ્વી પૃથુ સાક્ષાત્ વરુણના જ જેવા હશે ।।૧૦।।

મહારાજ પૃથુ વેનરૂપ અરણિથી જાણે અગ્નિ જ ઉત્પન્ન થયો હોય તેવા છે. પ્રતાપને લીધે પાસે છતાં ઘણા દૂર લાગે છે. આ રાજા એવા છે કે એમને શત્રુઓ મનથી પણ પહોંચી શકતા નથી તો એમના પરાક્રમને શી રીતે સહન કરી શકે કે એમનો પરાભવ ક્યાંથી જ કરી શકે? ।।૧૧।।

જેવી રીતે પ્રાણીઓની અંદર રહેનાર પ્રાણવાયુ શરીરની અંદર બહારની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ જોવા છતાં ઉદાસીન રહે છે એ જ પ્રમાણે જાસૂસો (ગુપ્તચરો) દ્વારા પ્રજાના ગુપ્ત તેમજ પ્રકટ બધી જ જાતના વ્યવહાર જોવા છતાં પોતાની નિન્દા અથવા સ્તુતિ પ્રત્યે ઉદાસીન (તટસ્થ) રહેશે ।।૧૨।।

શત્રુનો પુત્ર હોય છતાં જો તે દંડને પાત્ર ન હોય તો ધર્મમાં રહેનાર આ રાજા તેને શિક્ષા નહિ કરે ઊલટું, પોતાનો જ દીકરો હોય છતાં જો એ અપરાધી હોય તો એને શિક્ષા કરશે ।।૧૩।।

આ રાજાની સેના અને એની આજ્ઞાની આણ માનસોત્તર પર્વત સુધી (જેટલામાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડે છે તેટલે સુધી)વર્તાશે ।।૧૪।।

મનને રઞ્જન કરનારાં પોતાનાં કાર્યોથી એ લોકોને રાજી કરશે. તેથી લોકો પૃથુને 'રાજા' કહેશે ।।૧૫।।

આ રાજા દૃઢ વ્રત પાળનાર, સાચી પ્રતિજ્ઞાવાળા, બ્રાહ્મણ ભક્ત, વૃદ્ધોની સેવા કરનાર, સર્વ પ્રાણીઓનાં શરણરૂપ, બધાને માન આપનાર અને રાંક ઉપર પ્રેમ

રાખનાર થશે ।।૧૬।।

એ પરસ્ત્રીઓમાં માતાના જેવી ભક્તિ રાખશે, પત્નીને પોતાનું અડધું અંગ માનશે, પ્રજા ઉપર પિતાના જેવો પ્રેમ રાખશે અને જ્ઞાનીઓના સેવક થઈને રહેશે ।।૧૭।।

બીજાં પ્રાણીઓ એને એટલું ચાહશે જેટલું પોતાના શરીરને એ મિત્રોના સુખને વધારશે. એ વિરક્તોનો વિશેષ સંગ કરનાર અને દુષ્ટ લોકોને યમની માફક દંડ દેવા સદા તૈયાર રહેશે ।।૧૮।।

સર્વ લોકોના સ્વામી અવિનાશી ભગવાન્ જ પોતાના અંશથી આ પૃથુરાજા રૂપે અવતરેલા છે એમના સ્વરૂપમાં જોવામાં આવતા દ્વૈત પદાર્થને જ્ઞાની લોકો માયાએ બનાવેલા હોવાથી વ્યર્થ માને છે ।।૧૯।।

એ અજોડ વીર અને એક છત્ર સમ્રાટ્ થઈ એકલા જ ઉદયાચલ પર્યન્ત સમગ્ર પૃથ્વીની રક્ષા કરશે અને પોતાના જયશીલરથ ઉપર બિરાજી, હાથમાં ધનુષ લઈ સૂર્યની જેમ સર્વત્ર પ્રદક્ષિણા કરશે ।।૨૦।।

એ વખતે આ રાજા જ્યાં-જ્યાં ફરશે ત્યાં-ત્યાં રાજાઓ અને લોકપાળ દેવો એમને કર અને સારા-સારા પદાર્થો ભેટ તરીકે સમર્પણ કરશે. રાજાઓની સ્ત્રીઓ આ આદિ રાજાને વિષ્ણુરૂપ માની એમની કીર્તિનું ગાન કરશે ।।૨૧।।

પ્રજાને આજીવિકા આપનાર આ ચક્રવર્તીરાજા ગોરૂપધારી પૃથ્વીનું દોહન કરશે; ઈન્દ્રની પેઠે પોતાના ધનુષની અણીથી પર્વતોને તોડી-ફોડી નાખીને રમતાં-રમતાં પૃથ્વીને સમતલ કરી દેશે ।।૨૨।।

યુદ્ધના મેદાનો ઉપર તેનો સામનો કોઈ કરી શકશે નહિ. જે વખતે તે, જંગલમાં પૂછ ઊંચું કરીને મહાલતા સિંહની માફક પોતાના આજગવ* ધનુષનો ટંકાર કરતા પૃથ્વી ઉપર વિચરશે એ વખતે દુષ્ટો બધા અહીં-તહીં છુપાઈ જશે ।।૨૩।।

વિશેષ : આજગવ ધનુષ એટલે બકરા અને બળદના શીંગડાંમાંથી બનાવેલ ધનુષ.

જે ઠેકાણે સરસ્વતી નદી પ્રકટ થયેલ છે તે ઠેકાણે આ રાજા સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરશે તેમાં છેલ્લા યજ્ઞ દરમિયાન ઈન્દ્ર એમના ઘોડાને હરી જશે ।।૨૪।।

પોતાના મહાલયના બગીચામાં રાજાની મહાત્મા સનત્કુમારની સાથે મુલાકાત થશે. એકલી એમની ભક્તિ કરી અને તે ભક્તિથી એ નિર્મળ જ્ઞાન પામશે જે જ્ઞાનથી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાયછે ।।૨૫।।

આ પ્રમાણે જ્યારે એનાં પરાક્રમ જનતાની સમક્ષ પ્રકટ થઈ જશે ત્યારે-ત્યારે પરમ પરાક્રમી મહારાજ જ્યાં-ત્યાં પોતાનાં પરાક્રમોની જ કથા સાંભળશે ।।૨૬।।

દિશો વિજિત્યાપ્રતિરુદ્ધચક્રઃ સ્વતેજસોત્પાટિતલોકશલ્યઃ ।।
સુરાસુરેન્દ્રૈરુપગીયમાનમહાનુભાવો ભવિતા પતિર્ભુવઃ ।।૨૭।।

દિગ્વિજય કરી આ રાજા પોતાની શક્તિથી લોકોનાં દુઃખ ઉખેડી નાખશે અને અખંડિત આજ્ઞાથી આખી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરશે; એ એટલે સુધી કે એમના પ્રતાપનું મોટા-મોટા દેવો અને દૈત્યો પણ ગાન કરશે'' ।।૨૭।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં
(કામપ્રકરણમાં આવિષ્ટગુણવર્ણન નામનો ચોથો)
''સૂત, માગધ તથા બન્દીજનોએ પૃથુ રાજાની કરેલી સ્તુતિ''નામનો
સોળમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૭

લોકોનું દુઃખ મટાડવાને પૃથ્વીને મારવા માંડતાં એણે પૃથુની કરેલી સ્તુતિ

વિશેષ : પૃથ્વી બીજ માત્ર ગળી ગઈ હતી, પૃથુ મહારાજે લોકોની ભૂખ મટાડવા એને ત્રાસ આપતાં પૃથ્વીએ કરેલી સ્તુતિ કર્યાની કથા કહેવામાં આવે છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

એવં સ ભગવાન્વૈન્ય; ખ્યાપિતો ગુણકર્મભિઃ ।।
છન્દયામાસ તાન્ કામૈઃ, પ્રતિપૂજ્યાભિનન્દ્ય ચ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે જ્યારે ચારણોએ મહારાજ પૃથુના ગુણો અને કર્મોની બિરદાવલી ગાઈ ત્યારે તેમણે પણ એમની પ્રશંસા કરીને તથા એમને મનપસંદ વસ્તુઓ આપી રાજી કર્યા ।।૧।।

એમણે બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણો, સેવકો, મન્ત્રીઓ, પુરોહિતો, પુરજનો, ગ્રામજનો, જુદા-જુદા ધંધાદારીઓ તથા વસવાયાઓનો પણ સત્કાર કર્યો ।।૨।।

વિદુરજીએ પૂછ્યું : જે પૃથ્વીને પૃથુ રાજાએ દોહી તેને બીજાં ઘણાં રૂપ છતાં

તેણે ગાયનું રૂપ શા કારણથી ધર્યુ? અને દોહવાના કામમાં વાછડો કોણ અને વાસણ કયું હતું? ।।૩।।

પૃથ્વી સ્વભાવથી જ ઊંચી-નીચી હોય છે તેને પૃથુ રાજાએ શી રીતે સપાટ કરી? અને રાજાના યજ્ઞ સમ્બન્ધી ઘોડાનું ઈન્દ્રે શામાટે હરણ કર્યું હતું? ।।૪।।

હે મહારાજ! બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ મહાત્મા સનત્કુમાર પાસેથી જ્ઞાન-વિજ્ઞાન મેળવીને એ રાજર્ષિ પૃથુ કઈ ગતિને પામ્યા? ।।૫।।

પવિત્ર કીર્તિવાળા ભગવાન્ કૃષ્ણે જ પૃથુ રાજાનું રૂપ ધરીને આ પૃથ્વીને દોહી હતી તો આપના અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના ભક્ત તથા સ્નેહી એવા મને એ પૃથુ અવતાર સમ્બન્ધી જે બીજાં પણ પવિત્ર ચરિત્ર હોય તે બધાં કહો ।।૬-૭।।

સૂતજી બોલ્યા : એ પ્રમાણે વિદુરજીએ ભગવાન્‌ની કથા કહેવાની પ્રેરણા કરી ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા મુનિ મૈત્રેયજી એમનાં વખાણ કરીને બોલ્યા ।।૮।।

મૈત્રેયે કહ્યું : હે વિદુરજી! જ્યારે બ્રાહ્મણોએ અભિષેક કરીને પૃથુને પ્રજાના પાલક તરીકે જાહેર કર્યા ત્યારે પૃથ્વી ઉપર અન્ન તો ક્યાંય જોવાય મળે નહિ. પ્રજાજનો હાડકાંના માળા જેવા થઈ ગયા હતા. તે સર્વ પ્રજાએ આવીને પૃથુને કહ્યું ।।૯।।

ઝાડની બખોલમાં રહેલા અગ્નિથી જેમ ઝાડ બળી રહ્યા હોય તેમ, પેટના ભીષણ અગ્નિથી અમે બળી રહ્યાં છીએ. શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર આપને અમે શરણે આવ્યાં છીએ કેમકે બ્રાહ્મણોએ આપ અન્નદાતાને સ્વામી તરીકે મેળવી આપ્યાં છે ।।૧૦।।

એટલા માટે હે રાજાધિરાજ! ભૂખથી ટળવળતા અમે અન્ન વિના મરી જઈએ એ પહેલાં અમને અન્ન આપવાનો આપ પ્રબન્ધ કરો કેમકે રાજાની પદવી ઉપર જે આવે તેણે સર્વ લોકને આજીવિકા મેળવી આપવી જોઈએ ।।૧૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે પ્રજાનું કરુણ ક્રન્દન સાંભળીને લાંબો વિચાર કરતાં એમના જાણવામાં આવ્યું કે અન્નનાં સઘળાં બીજ પૃથ્વી ચોરી ગઈ છે એ જ એનું કારણ છે ।।૧૨।।

એવી રીતે બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કરી, જેમ ત્રિપુરારિ મહાદેવની માફક અત્યન્ત ક્રોધ કરીને પૃથ્વીને લક્ષ કરી બાણ ચઢાવ્યું ।।૧૩।।

હથિયાર લઈ તૈયાર થયેલા પૃથુને જોઈ પૃથ્વી થરથર ધ્રુજવા લાગી અને જેમ પારધી પાછળ પડવાથી હરણી જેમ ભાગે તેમ બીકથી ગાયનું રૂપ ધરીને

ભાગી ।।૧૪।।

પૃથુની આંખો ક્રોધથી લાલ-લાલ થઈ ગઈ હતી. પૃથ્વી જ્યાં-જ્યાં ભાગીને ગઈ ત્યાં-ત્યાં પૃથુ મહારાજે ધનુષ ઉપર બાણ ચઢાવીને જ એનો પીછો પકડ્યો ।।૧૫।।

દિશા, ખૂણા, સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષમાં જ્યાં પણ એ દોડીને જતી ત્યાં મહારાજ પૃથુ ઉગામેલા હથિયાર સાથે પોતાની પાછળ દેખાતા હતા ।।૧૬।।

જેમ મનુષ્યને મૃત્યુથી બચાવનાર કોઈ ન મળે તેમ ત્રિલોકમાં પોતાની રક્ષા કરનાર કોઈ પણ ન મળતાં પૃથ્વી ત્રાસ પામી અને દુખિત ચિત્તથી પાછી વળીને તેણે પૃથુ રાજાને કહ્યું : ।।૧૭।।

''હે ધર્મના તત્ત્વને જાણનાર શરણાગત વત્સલ રાજન! આપ મારી પણ રક્ષા કરો કેમકે બધાં જ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવા આપ તત્પર છો'' ।।૧૮।।

હું અત્યન્ત દીન અને નિરપરાધી છું તેને આપ શામાટે મારી નાખવા માગો છો? તદુપરાન્ત આપ તો ધર્મજ્ઞ તરીકે પ્રખ્યાત છો તો આપ મને સ્ત્રીજાતિને મારશો કેમ? ।।૧૯।।

સ્ત્રીઓ અપરાધમાં આવી હોય તો સાધારણ પુરુષો પણ એમના ઉપર હાથ ઉઠાવતા નથી તો આપના જેવા દયાળુ અને દીનવત્સલ પુરુષો કેમ મારે? ।।૨૦।।

હું તો એક મજબૂત હોડી જેવી છું. આખું જગત્ મારા જ આધારે સ્થિતિ કરી રહ્યું છે. મને તોડી-ફોડીને આપ પોતાને તથા પ્રજાને જલની ઉપર કેમ રાખશો? ।।૨૧।।

પૃથુ બોલ્યા : હે પૃથ્વી! તું મારી આજ્ઞા નથી માનતી તેથી હું તને મારી નાખીશ. પૃથ્વીરૂપે તું યજ્ઞમાં ભાગ તો લે છે છતાં વળતર રૂપે ધાન્યાદિ આપતી નથી અને ગાયરૂપે રોજ લીલુંછમ ઘાસ ખાવા છતાં થાનમાંથી દૂધ દેતી નથી એટલે તારા જેવી દુષ્ટાને એના અપરાધને લીધે દંડ દેવો એ અયોગ્ય કહેવાય નહિ ।।૨૨-૨૩।।

પૂર્વે બ્રહ્માએ સરજેલાં અન્નનાં બીજ હાલમાં તે તારા શરીરમાં સંઘરી મૂકેલાં છે અને મૂર્ખતાવશ હજુપણ મારી પરવા કર્યા વિના આપતી નથી તેથી બાણથી તને કાપી નાખી, આ પ્રજા જે ભૂખથી પીડાય છે અને વિલાપ કરે છે તેને તારું માંસ ખવરાવી એમની ભૂખને મટાડીશ ।।૨૪-૨૫।।

પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસક ગમે તે હોય પણ જે દુષ્ટ પોતાનું જ પેટ ભરી લઈ પેટ પર હાથ ફેરવે છે એવા નિર્દયને મારી નાખવાથી રાજાને પાપ લાગતું નથી ।।૨૬।।

અત્યારે માયાથી ગાયરૂપ બનેલી તું ગર્વીલી અને મદોન્મત્ત છે; બાણવડે તારા કકડે-કકડા કરી નાખી મારી યોગશક્તિથી આ પ્રજાને હું ધારણ કરીશ ।।૨૭।।

આ પ્રમાણે બોલતા અને કાળની પેઠે ક્રોધની મૂર્તિરૂપ બનેલા પૃથુરાજાને પૃથ્વીએ થરથરતાં હાથ જોડી પ્રણામ કરી કહ્યું ।।૨૮।।

"હે પરમપુરુષ! માયાથી અનેક અવતાર ધરનાર, સગુણ સ્વરૂપવાન દેખાવા છતાં સ્વરૂપજ્ઞાનને લીધે જેમાં દેહાભિમાનનાં રાગદ્વેષાદિક મોજાં શમી ગયાં છે તેવા આપને હું પ્રણામ કરું છું ।।૨૯।।

આપ જ સમ્પૂર્ણ જગત્‌ના વિધાતા છો. આપે જ આ ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિ ઘડી છે અને મને બધા જીવોનો આશ્રય બનાવી છે. બધા જીવો મારા ઉપર રહે એવી વ્યવસ્થા કરી છે. આપ સર્વથા સ્વતન્ત્ર છો. પ્રભો! આપ જ જ્યારે અસ્ત્ર-શસ્ત્ર લઈ મને મારવા તૈયાર થઈ ગયા તો હું બીજા કોને શરણે જાઉં? ।।૩૦।।

આપની અંદર રહેનારી અને જીવ સાથે સમ્બન્ધ રાખનારી માયાવડે આપે આ ચરાચર જગત્ પ્રથમ રચ્યું અને આપ જ એ જ માયાવડે હાલ જગત્‌નું રક્ષણ કરવાને અવતરેલા છો. આપ ધર્મમાં નિષ્ઠા રાખનાર છો છતાં ગોરૂપધારિણી મને મારી નાખવાને શી રીતે તૈયાર થયા છો? ।।૩૧।।

આપની માયા એવી છે કે એ કોઈથી જીતી શકાય તેમ નથી. એને લીધે અજિતેન્દ્રિય પુરુષો પોતાનું કર્તવ્ય શું છે એ જાણી શકતા નથી. આપ ઈશ્વરે બ્રહ્માજીને સરજી એની પાસે જગત્‌ને ઉત્પન્ન કરાવ્યું. આમ આપ પોતાથી એકરૂપ અને માયાથી અનેકરૂપ છો ।।૩૨।।

પંચભૂત, ઈન્દ્રિયો, ઈન્દ્રિયોના દેવતા, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ બધી આપની શક્તિઓ છે. એનાવડે આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરો છે. જુદાં-જુદાં કાર્યોમાટે સમય-સમય આપની શક્તિઓનો અવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થયા કરે છે. સર્વ-નિયન્તા પરમ પુરુષ, આપને હું પ્રણામ કરું છું ।।૩૩।।

હે અજન્મા! એ જ પંચમહાભૂત, ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણરૂપ જગત્‌ને પોતે બનાવી અને એને સારી રીતે સ્થાપવાને માટે આદિવરાહનો અવતાર ધારણ કરી મને રસાતલમાંથી બહાર લાવ્યા હતા. તે જ આપ આજે હું જે પાણી પર વહાણ જેવી છું તેમાં રહેલી પ્રજાનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાથી પૃથુરાજારૂપે અવતર્યા છો ।।૩૪।।

આ પ્રમાણે એક વાર તો મારો ઉદ્ધાર કરીને આપે 'ધરાધર' નામ ધારણ કર્યું.

આજ એ જ આપ વીરમૂર્તિથી, જલની ઉપર રહેલી નૌકાની જેમ રહેલી મારા જ આશ્રયે રહેલ પ્રજાની રક્ષા કરવાના આશયથી તીખાં-તીખાં બાણ ચઢાવી દૂધ ન દેવાના અપરાધમાટે મને મારી નાખવા ઈચ્છો છો એ મોટું આશ્ચર્ય કહેવાય ।।૩૫।।

નૂનં જનૈરીહિતમીશ્વરાણામ્ અસ્મદ્વિધૈસ્તદ્ગુણસર્ગમાયયા ।।
ન જ્ઞાયતે મોહિતચિત્તવર્ત્મભિઃ તેભ્યો નમો વીરયશસ્કરેભ્યઃ ।।૩૬।।

આ ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિની રચના કરવાવાળી આપની માયાથી મારા જેવા સાધારણ જીવોનાં ચિત્ત મોહગ્રસ્ત થઈ રહ્યાં છે. મારા જેવા લોકો તો આપના ભક્તોની લીલાઓનો આશય પણ નથી સમજી શકતા તો પછી આપના કોઈ કાર્યનો ઉદ્દેશ ન સમજે તો એમાં આશ્ચર્ય જ શું? તેથી ઈન્દ્રિયસંયમાદિ દ્વારા વીરોચિત યજ્ઞનો વિસ્તાર કરે છે. તેવા આપના ભક્તોને પણ હું પ્રણામ કરું છું ।।૩૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં (ત્રીજા કામપ્રકરણનો ક્રિયાનિરૂપણ નામનો પાંચમો) ‘‘લોકોનું દુઃખ મટાડવાને પૃથ્વીને મારવા માંડતાં એણે પૃથુની કરેલી સ્તુતિ’’ નામનો સત્તરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૧૮

પૃથુ રાજાએ પૃથ્વીનું દોહન કર્યું

વિશેષ : આમાં પૃથ્વીના કહેવા ઉપરથી પૃથુ રાજા વગેરેએ જુદા-જુદા વાછડાઓ અને વાસણોની કલ્પના કરી, પૃથ્વી પાસેથી જોઈતું દૂધ દોહી લેવાની વાત કરીને કામપૂર્તિરૂપી ફળનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આખી કથા આલંકારિક ભાષામાં સમજવાની છે. પૃથુ રાજાએ પોતાના પરાક્રમથી આખી પૃથ્વીને ધ્રુજાવી નાખતાં દુષ્ટ લોકો નાશ પામ્યા અને પૃથ્વી ગરીબ ગાય જેવી થઈ તેથી યોગ્ય વ્યક્તિને યોગ્ય કાર્યભારની સોંપણીરૂપી સુંદર આયોજનથી સારી પેદાશ થવા લાગી.

મૈત્રેય ઉવાચ

ઈત્થં પૃથુમભિષ્ટૂય રુષા પ્રસ્ફુરિતાધરમ્ ।।
પુનરાહાવનિર્ભીતા સંસ્તભ્યાત્માનમાત્મના ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે ક્રોધથી જેના હોઠ ફરકતા હતા તેવા પૃથુથી ભય પામેલી પૃથ્વીએ સ્તુતિ કરી અને પછી ધૈર્ય ધરી મનને સ્થિર રાખી એ ફરીથી બોલીઃ ।।૧।।

‘‘હે પ્રભુ! ક્રોધને શાન્ત કરો અને મારી પ્રાર્થના સાંભળો. સમજું પુરુષ ભમરાની પેઠે સર્વ ઠેકાણેથી સાર લે છે ।।૨।।

આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાને તત્ત્વવેત્તા મુનિઓએ કૃષિ, અગ્નિહોત્ર આદિ ઉપાય શોધ્યા છે અને આચર્યા છે ।।૩।।

એ પ્રાચીન ઋષિઓએ બતાવેલા ઉપાયોનો આ સમયમાં પણ જે પુરુષ શ્રદ્ધાપૂર્વક સારી રીતે આચરણ કરે તેને સહેલાઈથી ઇચ્છિત ફલ મળે છે ।।૪।।

પરન્તુ જે તર્કશીલ મનુષ્ય ઉપાયોનો અનાદર કરી મનઃકલ્પિત ઉપાયોનો આશ્રય લે છે તેવા બધા ઉપાય અને પ્રયત્ન વારંવાર નિષ્ફળ થાય છે ।।૫।।

હે રાજા! જે રાજાઓનું કામ લોકોનું પાલન કરવાનું છે તે જ રાજાઓએ મારું પણ પાલન કરવાનું છે. મારા ઉપર પ્રીતિ છોડી દેવાથી લોકોમાં ચોરનો ઘણો વધારો થયો છે. બ્રહ્માજીએ પૂર્વે જે ઔષધિઓ સરજેલી તે, યમ-નિયમ વગેરે વ્રતોનું પાલન ન કરનારા દુરાચારી લોકોજ ખાઈ જઈ રહ્યા છે તે જોઈને હું એ ઔષધિઓને યજ્ઞને સારું ગળી ગઈ છું ।।૬-૭।।

એટલામાટે હે લોકપાલક વીર! જો આપને જોઈતા અને પૌષ્ટિક અન્નની ઇચ્છા હોય તો મને દોહનાર, દોહવાનું યોગ્ય પાત્ર અને યોગ્ય વાછડાની વ્યવસ્થા કરો; જેથી વાછડા ઉપરના પ્રેમને લીધે પાહો મૂકી હું આપને જોઈતા પદાર્થોરૂપ દૂધ કાઢી આપીશ. અત્યારે ઘણો સમય થઈ જવાથી અવશ્ય એ ધાન્યો મારા ઉદરમાં સારહીન થઈ ગયાં છે. આપ એને પૂર્વાચાર્યોએ બતાવેલા ઉપાયોથી બહાર કાઢી લો ।।૮-૧૦।।

એક બીજી વાત. આપ મને સપાટ બનાવો, જેથી ચોમાસું વીતી જતાં પણ વરસાદનું પાણી મારી ઉપર ચારે કોર સરખું રહે અને મારા અંદરનો ભેજ સુકાઈ ન જાય’’ ।।૧૧।।

એ પ્રમાણે પૃથુ રાજાએ પૃથ્વીનું પ્રિય અને હિતાકારી વચન સ્વીકાર્યું અને સ્વાયમ્ભુવ મનુને વાછડો કરી પોતાના હાથમાં જ સઘળાં ધાન્યોને દોહી લીધાં ।।૧૨।।

જેમ પૃથુ રાજાએ સાર-સાર લઈ લીધો તેમ બીજા પણ સમજદાર પુરુષો સર્વ ઠેકાણેથી સાર જ લે છે પછી પૃથુ રાજાએ વશ કરેલી પૃથ્વી પાસેથી પોતપોતાને

જોઈતા પદાર્થો તેમણે દોહી લીધા* ।।૧૩।।

વિશેષ : આ પૃથ્વીને દોહવાનું વર્ણન આલંકારિક છે તેથી એમાં એટલું જ સમજવાનું છે કે કોઈ રાજા નહિ હોવાથી પૃથ્વીમાં ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી તે પૃથુ રાજાએ પોતાના બળથી મટાડીને સૌ મંડલીઓને સૌ સૌના ઉપરી મારફત જોઈતા પદાર્થો મેળવવા વગેરેની સગવડ કરી આપી તથા સર્વનું પોષણ અને અભિવર્ધન થાય એમ કર્યું. અથવા પૃથ્વીમાં રહેલા પંચભૂતોને ક્રિયાશીલ બનાવી એ પ્રકારે પૃથ્વીનું દોહન કર્યું.

ૠષિઓએ બૃહસ્પતિને વાછડો કરી પોતાની ઈન્દ્રિયો-વાણી, મન અને કર્ણ-રૂપ વાસણમાં વેદરૂપ પવિત્ર દૂધને દોહી લીધું ।।૧૪।।

દેવોએ ઈન્દ્રને વાછડો કરી સોનાના પાત્રમાં મનની, ઈન્દ્રિયની અને શારીરિક બલરૂપી દૂધ દોહી લીધું ।।૧૫।।

દૈત્ય અને દાનવોએ અસુરમાં ઉત્તમ એવા પ્રહ્‌લાદને વાછડો કરી લોઢાના પાત્રમાં મદિરા અને આસવરૂપ દૂધ દોહ્યું ।।૧૬।।

ગાન્ધર્વ અને અપ્સરાઓએ વિશ્વાસુ નામના ગન્ધર્વને વાછડો કરીને કમળના પાત્રમાં સંગીત, માધુર્ય, ગાયન અને સૌન્દર્યરૂપ દૂધ દોહ્યું ।।૧૭।।

શ્રાદ્ધના અધિષ્ઠાતા મહાભાગ પિતૃગણે અર્યમા નામના પિતૃઓના સ્વામીને વાછડો કરી કાચી માટીના પાત્રમાં કવ્ય(પિતૃઓને અપાતું અન્નાદિ) દોહી લીધું ।।૧૮।।

સિદ્ધ લોકોએ કપિલમુનિને વાછડો કરી આકાશરૂપ પાત્રમાં અણિમા વગેરે આઠ સિદ્ધિઓ દોહી લીધી. વિદ્યાધર લોકોએ એ જ વાછડાથી અને એ જ પાત્રમાં આકાશગમન ઈત્યાદિ વિદ્યાઓ દોહી લીધી ।।૧૯।।

કિંપુરુષ વગેરે બીજા માયાવી પુરુષોએ મય દાનવને વાછડો કરી સંકલ્પ માત્રથી અન્તર્ધાન થઈ જવું, વિચિત્ર રૂપ ધારણ કરવું વગેરે અદ્‌ભૂત માયા દોહી લીધી ।।૨૦।।

યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચ વગેરે માંસાહારીઓએ રુદ્રને વાછડો કરી ખપ્પરમાં રુધિરાસરૂપી દૂધ દોહ્યું ।।૨૧।।

અહિ[1] સર્પ[2] નાગ[3] અને વીંછી વગેરેએ તક્ષક નાગને વાછડો કરી પોતાના મુખરૂપ પાત્રમાં ઝેરરૂપ દૂધ દોહી લીધું ।।૨૨।।

વિશેષ : ૧. ફેણવગરના ૨. ફેણવાળા નાગ ૩. કદ્રૂની સન્તતિમાં થયેલા.

પશુઓએ નન્દિશ્વરને વાછડો કરી વનરૂપ વાસણમાં ઘાસરૂપ દૂધ દોહી લીધું. ફાડી ખાનારાં હિંસક પ્રાણીઓએ સિંહને વાછડો કરી પોતાના શરીરરૂપ પાત્રમાં કાચા માંસરૂપ દૂધ દોહી લીધું ।।૨૩।।

પક્ષીઓએ ગરુડને વાછડો કરી કીડા પતંગિયાં વગેરે ચર અને ફળ વગેરે અચર પોતાના ભક્ષ્યરૂપ દૂધ દોહ્યું ।।૨૪।।

અને પર્વતોએ હિમાલયને વાછડો કરી પોતાનાં શિખરોરૂપ પાત્રમાં અનેક પ્રકારની ધાતુરૂપ દૂધ દોહ્યું ।।૨૫।।

પૃથુએ વશ કરેલી અને સર્વ વસ્તુ પૂરી પાડનારી પૃથ્વીની પાસેથી સઘળાઓએ પોતપોતાના વર્ગના અગ્રેસરને વાછડો કરી પોતપોતાનાં પાત્રમાં ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થોને દૂધના રૂપમાં દોહી લીધા ।।૨૬।।

એ પ્રમાણે પૃથુ રાજા વગેરે બધા અન્નાહારીઓએ જુદાં-જુદાં પાત્ર અને વાછડાદ્વારા પોતપોતાનાં ભોગ્ય અન્નરૂપ જુદાં-જુદાં દૂધ દોહી લીધાં ।।૨૭।।

એથી પૃથુ રાજા એટલા બધા રાજી થયા કે સર્વ પદાર્થ પૂરા પાડનારી પૃથ્વીને પુત્રી માની એના ઉપર પુત્રી જેવો જ પ્રેમ રાખ્યો. પછી તો રાજાધિરાજ પૃથુએ પોતાના ધનુષની અણીથી પર્વતોનાં શિખરો અને ટેકરાઓને તોડી નાખ્યા અને આખા ભૂમંડળને લગભગ સપાટ કરી નાખ્યું* ।।૨૮-૨૯।।

વિશેષ : ધનુષની અણીથી પૃથ્વીને સપાટ કરી એનો અભિપ્રાય એવો સમજાય છે કે ધનુષના જોરથી લોકોને વશ કરી એઓની પાસે પૃથ્વીને સપાટ કરાવી અથવા સમય પૃથ્વીનું ખેડાણ કરાવ્યું.

પછી પ્રજાઓને આજીવિકા આપનાર પિતાતુલ્ય પૃથુ રાજાએ સઘળી જગ્યાએ જોઈએ તેવી વસવાટની સગવડ સૌને કરી આપી ।।૩૦।।

પ્રાક્પૃથોરિહ નૈવૈષા પુરગ્રામાદિકલ્પના ।।
યથાસુખં વસન્તિ સ્મ તત્ર તત્રાકુતોભયાઃ ।।૩૨।।

ગામડાં, કસબા, નગર, અનેક પ્રકારના કિલ્લા, આહીરનાં સ્થાનક, ગાયોના નેસ, ફોજના ઉતારાનાં ઠેકાણાં, ખાણો, ખેડુ લોકોની વસ્તીનાં ગામ અને ડુંગરની તળેટીમાં ગામ વસાવ્યાં. પૃથુરાજાની પહેલાં પૃથ્વી ઉપર આવાં નગર કે ગામ વગેરેની રચના કાંઈ પણ નહોતી. બધા લોકો જેને જેમ ફાવે તેમ નિર્ભય રીતે છૂટા-છવાયા

રહેતા હતા ।।૩૧-૩૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં
(ત્રીજા કામપ્રકરણમાં ફલનિરૂપણ નામનો છઠ્ઠો)
‘‘પૃથુરાજાએ પૃથ્વીનું દોહન કર્યું’’ નામનો અઢારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

દક્ષિણા સ્વીકારીને, ફંડ-ફાળા માટે કે મૃતકના ઉદ્ધાર અર્થે યોજાતી ભાગવતકથાના આયોજનની ગુરુએ આજ્ઞા આપવી કે તેમાં હાજરી આપવી તે શ્રીમહાપ્રભુજીનો દ્રોહ છે, પાપ છે.

અધ્યાય ૧૯

યજ્ઞનો ઘોડો હરી જનાર ઈન્દ્રનો વધ કરતા પૃથુ રાજાને બ્રહ્માજીએ વાર્યા

વિશેષ : ઉપલા છ અધ્યાયોમાં પ્રજાના કામનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. હવે પાંચ અધ્યાયવડે પૃથુ રાજાના કામનું વર્ણન કરવામાં આવશે. આ પાંચ અધ્યાયોમાં શુદ્ધિ, કૃષ્ણપ્રસાદ, સ્વધર્મ જ્ઞાન અને મોક્ષ એમ વિભાગ પાડ્યા છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

અથાદીક્ષત રાજા તુ હયમેધશતેન સઃ ।।
બ્રહ્માવર્તે મનોઃ ક્ષેત્રે યત્ર પ્રાચી સરસ્વતી ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : પછી પૃથુરાજાએ મહારાજ મનુના બ્રહ્માવર્તમાં જ્યાં સરસ્વતી નદી પૂર્વ દિશામાં વહે છે ત્યાં સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની દીક્ષા લીધી ।।૧।।

‘‘એ કામ કરવાથી પૃથુરાજા મારા કરતાં પણ ઘણા વધી જશે’’ એમ ધારી ભગવાન્ ઈન્દ્ર પૃથુરાજાનો એ યજ્ઞમહોત્સવ સહી શક્યા નહિ ।।૨।।

મહારાજ પૃથુના યજ્ઞમાં બધાના અન્તરાત્મા સર્વલોક પૂજ્ય જગદીશ્વર ભગવાન્ હરિએ યજ્ઞેશ્વરરૂપમાં સાક્ષાત્ દર્શન દીધાં હતાં ।।૩।।

એમની સાથે બ્રહ્માજી, સદાશિવ પોતપોતાનાં પરિવાર સહિત લોકપાલ ગણ પણ પધાર્યા હતા. એ સમયમાં ગન્ધર્વો, મુનિઓ અને અપ્સરાઓ એમનાં ચરિત્રનું ગાન કરતાં હતાં ।।૪।।

સિદ્ધો, વિદ્યાધરો, દૈત્યો, દાનવો, યક્ષો વગેરે સુનન્દ અને નન્દ વગેરે પ્રમુખ પાર્ષદો, કપિલ, નારદ, દત્તાત્રેય, સનકાદિ યોગેશ્વરો અને સેવા કરવાની ઉત્કંઠાવાળા બીજા પણ ભક્તો ભગવાનની સાથે જ આવ્યા હતા ।।૫-૬।।

હે વિદુરજી! એ યજ્ઞમાં વસ્તુ પૂરી પાડનારી પૃથ્વી ગાયનું રૂપ ધરીને યજમાનને જોઈતા પદાર્થો પૂરા પાડતી હતી ।।૭।।

નદીઓ દ્રાક્ષ, શેરડી વગેરે બધી જાતના રસો વહાવી લાવતી. જેમાંથી મધુ ચૂવે એવાં મોટાં-મોટાં વૃક્ષો, દૂધ, દહીં, અન્ન, ઘી વગેરે જાત-જાતની વસ્તુઓ સમર્પણ કરતાં હતાં ।।૮।।

સમુદ્રોએ ઢગલાબંધ રત્નો આપ્યાં; પર્વતોએ ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને ચોષ્ય* ચાર પ્રકારનાં અન્ન આપ્યાં અને લોકપાળ સહિત સર્વે લોકો ભાત-ભાતની ભેટો લાવ્યા ।।૯।।

વિશેષ : જે અન્ન સારી પેઠે ચાવીને ખાવા જેવું હોય તે 'ભક્ષ્ય' કહેવાય છે; દાળ ભાત વગેરે 'ભોજ્ય' કહેવાય છે; કઢી વગેરે ચાટવાનું હોય તે 'લેહ્ય' કહેવાય છે અને ચૂસવાનું હોય તે 'ચોષ્ય' કહેવાય છે, જેમ કે શેરડી.

એ પ્રમાણે ભગવાન્ જ જેના સ્વામી છે તેવા પૃથુરાજાની ભવ્ય ઉન્નતિ થયેલી જોઈ ઈન્દ્રે ઈર્ષ્યાથી એના યજ્ઞમાં ભંગ પાડ્યો ।।૧૦।।

જ્યારે છેલ્લા અશ્વમેધદ્વારા ભગવાન્ યજ્ઞપતિનું પૂજન કરવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું ત્યારે ઈર્ષ્યાના માર્યા ઈન્દ્રે ગુપ્ત રીતે યજ્ઞના ઘોડાનું હરણ કર્યું ।।૧૧।।

ઈન્દ્રે પોતાના રક્ષણમાટે કવચરૂપે પાખંડવેશ ધારણ કરી લીધો હતો, જે અધર્મમાં પણ ધર્મનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારો છે અને જેનો આશ્રય લઈ પાપી પુરુષ પણ ધર્માત્મા જેવો લાગે છે ।।૧૨।।

અત્રિ ઋષિની પ્રેરણાથી મહા પરાક્રમી પૃથુનો પુત્ર ઈન્દ્રને મારી નાખવા એની પછવાડે દોડ્યો અને ક્રોધથી ''ઊભો રહે ઊભો રહે'' એવો પડકાર કર્યો ।।૧૩।।

પણ ઈન્દ્રે મસ્તક ઉપર જટાજૂટ ધારણ કરેલી હોવાથી તથા તેના શરીર ઉપર ભસ્મ લગાવેલી હોવાથી ''એ સાક્ષાત્ ધર્મનું સ્વરૂપ છે'' એમ માની એણે એના ઉપર બાણનો ઘા કર્યો નહિ ।।૧૪।।

વધ કરતાં અટકી ગયેલા એ કુમારને જોઈ અત્રિ ઋષિએ ફરી વાર આજ્ઞા કરી : ''હે રાજકુમાર! એ યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનાર અને દેવોમાં અધમ ઈન્દ્ર છે તેને મારી

નાખ'' ।।૧૫।।

એવી આજ્ઞા થતા જેમ રાવણ પાછળ જટાયુ દોડેલો તેમ, પૃથુનો પુત્ર આકાશમાર્ગમાં ઉતાવળથી જતા ઇન્દ્રની પછવાડે ક્રોધ કરીને દોડ્યો ।।૧૬।।

સ્વર્ગપતિ ઇન્દ્ર એને પાછળ પડેલો જોઈ ઘોડાને તથા પોતાના પાખંડ વેશને પડતો મૂકી અન્તર્ધાન થઈ ગયો અને પૃથુનો પુત્ર પોતાના યજ્ઞપશુ ઘોડાને લઈને પિતાની યજ્ઞશાળામાં પાછો આવ્યો ।।૧૭।।

હે વિદુરજી! એ કુમારનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈને મોટા ઋષિઓએ એને ''વિજિતાશ્વ'' એવું નામ આપ્યું ।।૧૮।।

ઘોડાને ચષાલ* અને યૂપે બાંધી દીધો હતો. શક્તિશાળી ઇન્દ્રે ઘોર અન્ધકાર ફેલાવી દીધો અને એમાં જ છૂપાઈને ફરીથી એ ઘોડાને તેની સોનાની સાંકળ સહિત લઈ ગયા ।।૧૯।।

વિશેષ : યજ્ઞમંડપમાં યજ્ઞપશુને બાંધવાને માટે જે ખમ્ભ હોય છે તેને 'યૂપ' અને યૂપની આગળ રખાતા ગોળ કાષ્ઠને ચષાલ કહેવામાં આવે છે.

અત્રિ ઋષિએ ફરી એને આકાશ માર્ગે નાસી જતો જોઈ પૃથુના પુત્રને એની પછવાડે મોકલ્યો, પરન્તુ ઇન્દ્રે માણસોનાં માથાની ખોપરીઓ તથા ખટ્વાંગ ધારણ કર્યા હતાં તેથી ''એ કોઈ ભેખ છે'' એમ જાણી પૃથુના પુત્રે પ્રહાર કર્યો નહિ।।૨૦।।

આ વેળા પણ, અત્રિ ઋષિના કહેવાથી એણે ક્રોધ કરીને બાણ ચઢાવ્યું તેથી ઘોડાને તથા પાખંડી રૂપને મૂકી ઇન્દ્ર ત્યાં જ અન્તર્ધાન થઈ ગયો ।।૨૧।।

પૃથુનો પુત્ર વિજિતાશ્વ ઘોડો લઈ પિતાના યજ્ઞમાં આવ્યો; ત્યારથી ઇન્દ્રે ગ્રહણ કરેલાં દુષ્ટ નિન્દિત વેષને મન્દબુદ્ધિ લોકોએ ગ્રહણ કરી લીધો ।।૨૨।।

ઘોડાને હરી જવાની ઇચ્છાથી ઇન્દ્રે જે-જે રૂપ લીધાં તે સઘળા પાખંડ કહેવાય છે કેમકે 'પા' એટલે પાપ અને 'ખંડ' એટલે (નિશાની) ચિહ્ન એવો એનો શબ્દાર્થ છે ।।૨૩।।

એ પ્રમાણે પૃથુના યજ્ઞનો ભંગ કરવા સારું ઘોડાનું હરણ કરતાં, ઇન્દ્રે જે-જે રૂપ લઈને મૂકી દીધાં હતાં તે નગ્ન, રક્તામ્બર, કાપાલિક વગેરે પાખંડપૂર્ણ પંથ ઉત્પન્ન થયા. આ પાખંડપ્રચુર આચારોમાં મનુષ્યોની બુદ્ધિ પ્રાય : મોહિત થઈ જાય છે, કારણ કે આ નાસ્તિક મત દેખાવમાં સુન્દર છે અને મોટી-મોટી યુક્તિઓ (તર્કો)થી પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરે છે, હકીકતમાં એ ઉપધર્મ-નાસ્તિકવાદી છે. લોકો એને

ધર્મ માની એમાં આસક્ત ભ્રમવશ થઈ જાય છે ।।૨૪-૨૫।।

ઈન્દ્રની આ કુચાલ વાત જાણી પૃથુરાજા ગુસ્સે થયા અને ઈન્દ્રને મારવા સારું ધનુષ્ય ઉપાડીને હાથમાં લઈ બાણ ચઢાવ્યું ।।૨૬।।

પૃથુરાજા ઈન્દ્રનો વધ કરવા તૈયાર થયા ત્યારે એમનો એવો અસહ્ય વેગ હતો કે એમની સામું જોઈ શકાય નહિ. ઈન્દ્રને મારી નાખવા તૈયાર થયેલ પૃથુરાજાને જોઈ યજ્ઞના બ્રાહ્મણોએ એમને વાર્યા અને કહ્યું : ''આ યજ્ઞમાં શાસ્ત્રમાં કહેલ પશુના વધ સિવાય બીજા કોઈનો વધ કરવો એ આપનેમાટે યોગ્ય નથી ।।૨૭।।

આ યજ્ઞનો નાશ કરનાર અને આપની કીર્તિથી નિસ્તેજ થઈ ગયેલા એ ઈન્દ્રને જ અમોઘ આવાહન-મન્ત્રો દ્વારા અહીં બોલાવી લઈએ છીએ અને બલાત્કારથી અગ્નિમાં હોમી દઈએ છીએ'' ।।૨૮।।

હે વિદુરજી! એ પ્રમાણે યજમાનની રજા લઈ એના ઋત્વિજોએ ક્રોધપૂર્વક ઈન્દ્રનું આવાહન કર્યુ. તેઓ સ્રુવાદ્વારા આહુતિ આપવા જ જાય છે ત્યાં તો બ્રહ્માજીએ એમને અટકાવ્યા અને કહ્યુંઃ ।।૨૯।।

તમે જેને મારવા ધારો છો તે આ યજ્ઞ સંજ્ઞક ઈન્દ્ર ભગવાન્‌ની જ મૂર્તિ છે. યજ્ઞ કરીને પૂજવામાં આવતા દેવો એના અંગરૂપ તો છે; માટે એનો વધ કરવો એ યોગ્ય નથી ।।૩૦।।

હે બ્રાહ્મણો! (બળવાન સાથે વિરોધ કરવામાં સાધારણ લોકોની પણ ઘણી ખરાબી છે) જુઓ, રાજાના આ યજ્ઞને તોડવાની ઈચ્છાથી ઈન્દ્રે કેટલા બધા મોટા પાખંડના માર્ગ ઉત્પન્ન કર્યા! (માટે હજુ પણ એમની સાથે સમાધાન નહિ કરો તો હજુ પણ પાખંડને જ પેદા કરશે) ।।૩૧।।

પરમ યશસ્વી પૃથુ રાજાના સો યજ્ઞોમાં એક ઓછો રહે તો પણ શી હરકત છે? હે રાજા! યજ્ઞની ક્રિયા બંધ કરો. આપ મોક્ષધર્મના સારા જાણકાર છો તેથી આપને યજ્ઞાનુષ્ઠાનની જરૂરજ નથી ।।૩૨।।

આપનું મંગલ હો. ઈન્દ્ર અને આપ બન્ને ભગવાન્‌નાજ સ્વરૂપ છે. એના ઉપર ક્રોધ લાવવો આપનેમાટે યોગ્ય નથી ।।૩૩।।

હે મહારાજ! આ યજ્ઞમાં ભંગ પડ્યો એવું ધારી એ વિશેની આપ કાંઈ પણ ચિન્તા કરશો નહિ. મારી વાત ધ્યાન દઈને સાંભળો. જુઓ દૈવની જ એની ઈચ્છા હોય કે અમુક કામ થવા દેવું નહિ. તેમ છતાં એ કામ કરવાની જે પુરુષ ચાહના રાખે

તેનું મન ક્રોધમાં આંધળું બનીને મોહગ્રસ્ત થઈ જાય છે, (એને કદી શાન્તિ મળતી નથી) ।।૩૪।।

બસ, આ યજ્ઞને બંધ કરો એને જ લીધે ઈન્દ્રે ચલાવેલા પાખંડોથી ધર્મનો નાશ થઈ રહ્યો છે કારણ કે દેવતાઓમાં અત્યન્ત દુરાગ્રહ હોય છે ।।૩૫।।

જરા જુઓ તો જે ઈન્દ્ર ઘોડો ચોરી જઈને આપના યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરી રહ્યા હતા એમણે જ રચેલા આ મનોહર પાખંડો પ્રત્યે સારી જનતા ખેંચાતી જઈ રહી છે ।।૩૬।।

હે વેન પુત્ર! વેદશાસ્ત્રથી સિદ્ધ થયેલા લોકોનો ધર્મ વેનના અન્યાયથી નાશ પામી ગયો હતો તેનું પુનરુત્થાન કરવા એના દેહમાંથી અંશરૂપે આપ અહીં અવતર્યા છો ।।૩૭।।

તેથી હે પ્રજાપાલક પૃથુ રાજા! આપના અવતારના ઉદ્દેશ્ય ઉપર વિચાર કરી આપ ભૃગુ આદિ વિશ્વરચિતા મુનીશ્વરોનો સંકલ્પ સાકાર કરો. આ પ્રચંડ પાખંડમાર્ગરૂપ ઈન્દ્રની માયા અધર્મની જનેતા છે, આપ એનો અન્ત-નાશ કરી દો ।।૩૮।।

મૈત્રેયેકહ્યું : એ પ્રમાણે લોકગુરુ બ્રહ્માજીએ આજ્ઞા કરી એ ઉપરથી પૃથુ રાજાએ યજ્ઞનો આગ્રહ પડતો મૂક્યો અને ઈન્દ્રની સાથે પ્રેમપૂર્વક સમાધાન કર્યું ।।૩૯।।

ઘણા યજ્ઞો કરનાર પૃથુ રાજાએ યજ્ઞનું અન્ત-સ્નાન કરી લીધું ત્યારે યજ્ઞોથી તૃપ્ત થયેલા દેવોએ એમને અભીષ્ટ વરદાન આપ્યાં. હે વિદુરજી! શ્રદ્ધા સહિત દક્ષિણા મળવાથી રાજી થયેલા અને સત્કાર પામેલા વચન સિદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણોએ આદિ રાજા પૃથુને આશીર્વચન આપ્યા ।।૪૦-૪૧ ।।

ત્વયાऽऽહૂતા મહાબાહો સર્વએવ સમાગતાઃ ।।
પૂજિતા દાનમાનાભ્યાં પિતૃદેવર્ષિમાનવાઃ ।।૪૨ ।।

તેમણે કહ્યું :‘‘હે મહાબાહુ! આપના બોલાવવાથી જે પિતૃઓ, દેવો, ઋષિઓ અને મનુષ્યો આવ્યા હતા તે બધાનો દાન અને માનથી યથાયોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે’’ ।।૪૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધના (ત્રીજા કામપ્રકરણમાં શુદ્ધિનિરૂપણ નામનો સાતમો) ‘‘યજ્ઞનો ઘોડો હરી જનાર ઈન્દ્રનો વધ કરતાપૃથુ રાજાને બ્રહ્માજીએ વાર્યા’’ નામનો ૧૯મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૦

યજ્ઞમાં ભગવાને પૃથુને કરેલો ઉપદેશ તથા એમની પરસ્પરની પ્રીતિ

વિશેષ : કર્મદ્વારા પ્રભુએ ચિત્તશુદ્ધિ કરાવી, પછી પ્રભુની પૃથુએ સ્તુતિ કરી. આ અધ્યાયમાં એનું વર્ણન આવે છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

ભગવાનપિ વૈકુંઠઃ સાકં મઘવતા વિભુઃ ।।
યજ્ઞૈર્યજ્ઞપતિસ્તુષ્ટો યજ્ઞભુક્ તમભાષત ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : યજ્ઞોના પતિ, યજ્ઞભોક્તા અને યજ્ઞોથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને ઈન્દ્રની સમક્ષ પૃથુ રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું : ।।૧।।

‘‘આ ઈન્દ્રે તમારા સો અશ્વમેધ કરવાના સંકલ્પનો ભંગ કર્યો છે; પણ હવે એ તમારી પાસે એમાટે ક્ષમા માગે છે. તો તમારે એને ક્ષમા આપવી જોઈએ ।।૨।।

હે રાજા! સુબુદ્ધિવાળા અને ભલા સ્વભાવવાળા ઉત્તમ મનુષ્યો કોઈ પ્રાણીનો દ્રોહ કરે જ નહિ કેમકે તેઓ દેહને આત્મા માનતા નથી ।।૩।।

જો તમારા જેવા પુરુષો પણ મારી માયાથી મોહ પામે તો સમજી લેવું કે ઘણા દિવસો સુધી કરેલી જ્ઞાની જનોની સેવા કેવળ શ્રમરૂપ જ હતી ।।૪।।

આ દેહ અજ્ઞાન, કામના અને કર્મનું પૂતળું જ છે એવું જાણી જ્ઞાની પુરુષ દેહને વિશે આસક્તિ રાખતો ન હોય તે દેહે ઉત્પન્ન કરેલાં ઘર, સન્તાન અને ધનમાં વૃથા મમતા રાખે ખરો? ।।૫-૬।।

આત્મા દેહથી જુદો છે. આત્મા એક છે-દેહ અવસ્થાને લીધે અનેક પ્રકારનો છે. આત્મા શુદ્ધ છે, દેહ મલિન છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે-દેહ જડ છે. આત્મા નિર્ગુણ છે-દેહ સગુણ છે, આત્મા ગુણોનો આશ્રય છે, દેહ મપાય છે. આત્મા કોઈથી ઢંકાતો નથી-દેહ વસ્ત્રોથી ઢંકાય છે. આત્મા દ્રષ્ટા છે-દેહ દૃશ્ય છે . આત્મા સ્વતઃસિદ્ધ છે-દેહ આત્માને લઈને સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે દેહમાં રહેલા આત્માને જે પુરુષ દેહથી જુદો જાણે તે દેહમાં રહ્યા છતાં, દેહના વિકારોથી લેપાતો નથી કેમકે એની સ્થિતિ મારા (પરમાત્મા)માંજ રહેલી છે ।।૭-૮।।

હે રાજા! જે પુરુષ નિષ્કામપણે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વધર્મથી મારી ભક્તિ કરે છે

તેનું મન ધીરે-ધીરે શુદ્ધ થાય છે ।।૯।।

ચિત્ત શુદ્ધ થતાં એને વિષયો સાથે સમ્બન્ધ રહેતો નથી અને તેને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, પછી તો એ સારી સમતારૂપ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ જ પરમ શાન્તિ, બ્રહ્મ અથવા કૈવલ્ય છે ।।૧૦।।

જે પુરુષ એમ જાણે છે કે શરીર, જ્ઞાન, ક્રિયા અને મનનો સાક્ષી હોવા છતાં કુટસ્થ આત્મા એમનાથી નિર્લિપ્ત જ રહે છે તે કલ્યાણમય મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે ।।૧૧।।

રાજન ગુણ પ્રવાહરૂપ આવાગમન તો ભૂત, ઈન્દ્રિય, ઈન્દ્રિયાભિમાની, દેવતા અને ચિદાભાસ આ બધાના સમુદાયરૂપ પરિચ્છિન્ન લિંગ શરીરનું જ થયા કરે છે. સર્વસાક્ષી આત્માની સાથે એને કંઈ સમ્બન્ધ નથી. મારામાં જેને પ્રીતિ લાગી છે તે બુદ્ધિમાન પુરુષ સમ્પત્તિ અને વિપત્તિ પ્રાપ્ત થતાં ક્યારેય હર્ષશોકાદિ વિકારોને વશ થતા નથી હોતા ।।૧૨।।

વીર એટલામાટે જ તમે સુખ-દુઃખમાં તથા ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠમાં સમાન ભાવ રાખી ઈન્દ્રિયો તેમજ અન્તઃકરણને વશ કરો. મેં આપેલા સઘળા કારભારી લોકોની સહાયથી સર્વજગત્‌નું રક્ષણ કરો ।।૧૩।।

રાજાનું કલ્યાણ પ્રજાપાલનમાં જ છે. કેમકે પ્રજાએ કરેલા પુણ્યમાંથી છઠ્ઠો ભાગ રાજાને પરલોકમાં મળે છે. પરન્તુ જો રાજા પ્રજાની રક્ષા કરે નહિ અને છતાં પ્રજા પાસેથી કર લે તો એનું બધું પુણ્ય તો પ્રજા પડાવી લે છે અને વધારામાં રાજાને પ્રજાના પાપના ભાગીદાર પણ થવું પડે છે ।।૧૪।।

એમ વિચાર કરી જો તમે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોની સમ્મતિ અને પૂર્વપરમ્પરાથી પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મને પ્રાધાન્ય આપી, અપનાવી લઈ અને ક્યાંય પણ આસક્ત થયા વિના આ પૃથ્વીનું ન્યાયપૂર્વક પાલન કરતા રહો તો તમે બધી પ્રજાનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરશો અને થોડાં જ દિવસોમાં ઘેર બેઠાં સનકાદિ સિદ્ધ પુરુષોનાં તમને દર્શન થશે ।।૧૫।।

હે રાજા! મારી પાસેથી કાંઈ વરદાન માગો કેમકે તમારાં ગુણ અને શીલે મને વશ કરી લીધો છે. ક્ષમા આદિ ગુણો રહિત યજ્ઞ, તપ અથવા યોગથી મને પ્રાપ્ત કરવો સરલ નથી. હું તો એના જ હૃદયમાં રહું છું જેના ચિત્તમાં સમતા રહે છે ।।૧૬।।

મૈત્રેયે કહ્યું : જગદ્‌ગુરુ ભગવાને એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી તે વિશ્વવિજયી પૃથુરાજાએ માથે ચઢાવી ।।૧૭।।

પોતાના કૃત્યથી લજાયેલો ઈન્દ્ર એમના પગમાં પડવા જતો જ હતો ત્યાં તો એને પ્રેમથી આલિંગન કરી, રાજાએ એના પ્રત્યેનો દ્વેષ કાઢી નાખ્યો ।।૧૮।।

પછી મહારાજ પૃથુએ વિશ્વાત્મા ભગવાન્‌નું પૂજન કર્યું અને ક્ષણ-ક્ષણમાં છલકાઈ જતા ભક્તિભાવમાં નિમગ્ન થઈ પ્રભુનાં પાદારવિન્દ પકડી લીધાં ।।૧૯।।

સત્પુરુષોની સાથે મૈત્રી રાખનારા ભગવાન્ તો એ રાજાની સામે પોતે કમલદલ સમાન નેત્રોથી જોઈ જ રહ્યા અને પોતાની પધારી જવાની ઈચ્છા હતી છતાં એના ઉપર અનુગ્રહ કરવા સારુ રોકાયા અને પધાર્યા નહિ ।।૨૦।।

પૃથુરાજા હાથ જોડી ઉભા હતા; એમની આંખોમાં આંસુ ઊભરાઈ જતાં હતાં તેથી એ ભગવાન્‌ની સામું જોઈ શકતા નહોતા આંસુથી વ્યાકુળ થયેલા એ ચૂપ ઉભા રહ્યા અને હૃદયમાં ભગવાન્‌ને ધ્યાનથી પધરાવી હાથ જોડી જેમના તેમ ઉભા જ રહ્યા ।।૨૧।।

દેવોનાં ચરણ ભૂમિનો સ્પર્શ કરતાં નથી તો દેવાધિદેવ ભગવાનનાં ચરણ તો ભૂમિનો સ્પર્શ કરે જ ક્યાંથી? છતાં ભક્તવશ્યતા બતાવતા ભગવાન્ ભૂમિ ઉપર ચરણ કમલો સ્થિર કરી ઉભા હતા. એમનો શ્રીહસ્ત ગરુડજીના ઊંચા ખભા ઉપર હતો. મહારાજ પૃથુ નેત્રોનાં આંસુ પોંછી અતૃપ્ત દષ્ટિથી એમની તરફ જોતા આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ।।૨૨।।

પૃથુરાજાએ કહ્યું : હે મોક્ષપતિ પ્રભુ! આપ વરદાનનું દાન કરનાર બ્રહ્માદિ દેવોને પણ વરદાન દેવા સમર્થ છો. વિષયના સુખ તો દેહાભિમાનીઓએ ભોગવવા જેવાં છે. એ તો નરકનાં પ્રાણીઓને પણ મળે છે. આપ જેવા સર્વેશ્વર પાસેથી એવાં સુખોને કયો સમજુ પુરુષ માગે? માટે હે મોક્ષપતિ! હું એવાં સુખોને માગતો નથી ।।૨૩।।

મોક્ષમાં પણ જો મહા પુરુષોના હૃદયમાંથી આપના ચરણારવિન્દનો મકરન્દ (કથારસ) મુખદ્વારા મળતો ન હોય તેવા મોક્ષને પણ હું માગતો નથી. પરન્તુ, આપની કીર્તિ કથાના શ્રવણને સારુ મને દશ હજાર કાન કરી આપો એવો હું વર માગું છું જેનાથી હું આપની લીલા અને ચરિત્રો સાંભળ્યા જ કરું ।।૨૪।।

પુણ્યકીર્તિ પ્રભો! આપના ચરણકમલ,મકરન્દ રૂપી અમૃતકણોને લઈને મહાપુરુષોના મુખમાંથી જે વાયુ નીકળે છે એમાં જ એટલી તાકાત હોય છે કે તે તત્ત્વને ભૂલેલા અમારા જેવા કુયોગીઓને ફરી તત્ત્વજ્ઞાન કરાવી દે છે. તેથી અમારે બીજા કોઈ વરદાનોની આવશ્યકતા નથી ।।૨૫।।

હે શુભ કીર્તિવાળા! સત્પુરુષોના સમાગમમાં જો એક વાર પણ આપના યશને કોઈ મનુષ્ય અકસ્માત્ પણ સાંભળી લે અને જો એ ગુણજ્ઞ હોય તો પછી એ એને છોડે જ નહિ; હા, પશુ હોય તો એની વાત અલગ છે. સ્વયં લક્ષ્મીજી પણ પોતાના બધી જાતના પુરુષાર્થોની સિદ્ધિમાટે આપના સુયશ શ્રવણ કરવા ઝંખે છે ।।૨૬।।

આપ પુરુષોત્તમ અને સર્વ ગુણ નિધાન છો. હું એને લક્ષ્મીજીની પેઠે અત્યન્ત ઉત્સાહ રાખીને ભજું છું. એકી વખતે એક જ સ્વામીની એક જ પ્રકારની સેવા કરવાની સ્પર્ધા રાખનારાઓમાં ઝઘડો થવાનો સમ્ભવ છે ।।૨૭।।

જગદીશ્વર! જગજ્જનની લક્ષ્મીજીના હૃદયમાં મારા પ્રત્યે વિરોધ થવાની સમ્ભાવના તો છે જ; કારણ કે જે આપની સેવામાં એનો અનુરાગ છે તેને જ માટે હું પણ ઈચ્છું છું. પરન્તુ આપ દીનવત્સલ હોવાથી અમારી સેવાને આપ ઘણી મોટી માનશો. આપ તો આપના સ્વરૂપમાં જ રમણ કરો છો. તેથી આપ લક્ષ્મીજીની કશી જરૂર માનતા નથી ।।૨૮।।

એટલામાટે જ માયાના ગુણોથી રહિત એવા આપને નિષ્કામ પુરુષો જ્ઞાન મળ્યા પછી પણ ભજે છે. એ મહાત્મા પુરુષોને આપનાં ચરણનાં સ્મરણ સિવાય બીજું કશું પ્રયોજન હોય એવું અમને લાગતું નથી ।।૨૯।।

હું કોઈ પણ કામના વિના જ આપનું ભજન કરું છું. આપે મને આજ્ઞા કરી કે, ‘વર માગ’ તો આપની એ વાણીને તો હું સંસારના મોહમાં નાખવાવાળી જ માનું છું. એટલું જ નહિ પણ આપની વેદરૂપ વાણીએ જગત્ બંધાયેલ ન હોત તો લોકો સકામ કર્મ કરે જ કેમ? ।।૩૦।।

હે પરમેશ્વર! આપની માયાએ લોકોને આપના સત્યસ્વરૂપથી વિમુખ કર્યા છે કેમકે એઓ મૂર્ખ બનીને સ્વરૂપાનન્દ સિવાય બીજાં પુત્રાદિક સુખ માગે છે. હું પણ એ પૈકીનો એક છું. એને વરદાનરૂપ ભુલાવવામાં ન નાખતાં જેમ પિતા સ્વયં વગર માગ્યે બાળકનું હિત કરે તેમ આપ મારું હિત કરો ।।૩૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે પૃથુરાજાએ સ્તુતિ કરી ત્યારે સર્વસાક્ષી ભગવાને કહ્યું:“હે રાજા! તમને મારી ભક્તિ હોજો. તમે મારી ભક્તિ કરવાનો વિચાર કર્યો એ ઘણું સારું કર્યું કેમકે એવા વિચારથી મનુષ્ય સહજમાંજ મારી એ માયાને તરી જાય છે, જેને છોડવી અથવા જેના બંધનથી છૂટવું અત્યન્ત કઠિન છે ।।૩૨।।

હે રાજા! હવે તમે સાવધાન રહી મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલજો. પ્રજાપાલક નરેશ! જે પુરુષ મારી આજ્ઞા પ્રમાણે કરે છે. તેનું સર્વત્ર કલ્યાણ થાય છે'' ।।૩૩।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે ભગવાને પૃથુરાજાના સારગર્ભિત વચનનો સત્કાર કર્યો અને એના ઉપર અનુગ્રહ કરી ત્યાંથી પધારવાનો વિચાર કર્યો ।।૩૪।।

દેવ, ઋષિ, પિતૃ, ગન્ધર્વ, સિદ્ધ, ચારણ, નાગ, કિન્નર, અપ્સરાઓ, મનુષ્યો, પક્ષીઓ અને બીજાં પણ અનેક પ્રાણીઓ અને ભગવાનના પાર્ષદોનો પૃથુરાજાએ ભગવદ્‌બુદ્ધિથી ભક્તિભાવ સહિત વાણી, ધન અને નમસ્કારથી સત્કાર કર્યો, પછી તેઓ બધાં ત્યાંથી પોતપોતાને સ્થાને ગયાં ।।૩૫-૩૬।।

ભગવાન્ પણ જાણે એ રાજા અને બ્રાહ્મણોનું મન હરી જતા હોય તેવી રીતે પોતાના સ્થાનક (રાજાના હૃદય)માં પધાર્યા ।।૩૭।।

અદૃષ્ટાય નમસ્કૃત્ય નૃપઃ સન્દર્શિતાત્મને ।।
વાસુદેવાય દેવાનાં દેવાય સ્વપુરં યયૌ ।।૩૮।।

આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનારા, મોક્ષ આપનાર વાસુદેવઅને દેવોના પણ દેવ ભગવાન્ ત્યાંથી અન્તર્ધાન થતાં પૃથુ રાજાએ એમને નમસ્કાર કર્યા અને પછી પોતાની રાજધાનીમાં પધાર્યા ।।૩૮।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં
(ત્રીજા કામપ્રકરણનો ભગવત્પ્રસાદ નિરૂપણ નામનો આઠમો)
''યજ્ઞમાં ભગવાને પૃથુને કરેલો ઉપદેશ તથા એમની પરસ્પરની પ્રીતિ''
નામનો વીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

... શ્રીભાગવતમાદરાત્। પઠનીયં પ્રયત્નેન નિર્હેતુકમદમ્ભતઃ।।
કોઈ પણ લૌકિક(પૈસા-ટકા કમાવવા, ફંડ-ફાળા)-પારલૌકિક (મૃતકનો ઉદ્ધાર, પિતૃદોષનું નિવારણ) હેતુ કે ઢોંગ વિના આદર પૂર્વક પ્રયત્ન પૂર્વક જાતેજ, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો જોઈએ. **(શ્રીવલ્લભાચાર્ય)**

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૨૧

યજ્ઞમાં દેવો વગેરેની સભામાં પૃથુ રાજાએ પ્રજાને કરેલો ઉપદેશ

વિશેષ : પૃથુરાજાએ પોતાના અને પ્રજાના ધર્મનો નિર્ધાર કર્યો એનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં આવે છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

મૌક્તિકૈઃ કુસુમસ્રગ્ભિર્ દુકૂલૈઃ સ્વર્ણતોરણૈઃ ।।
મહાસુરભિભિર્ધૂપૈર્ મડિતં તત્ર-તત્ર વૈ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : પૃથુ રાજા નગરમાં પધાર્યા તે વખતે નગર મોતી તથા ફૂલની માળાઓથી તથા રંગબેરંગી વસ્ત્ર અને સોનાનાં તોરણોથી શણગારેલુંહતું. અત્યન્ત સુગન્ધિવાળા ધૂપ ચોતરફ મહેકી રહ્યા હતા ।।૧।।

ગલીઓ, ચૌટાં અને રાજમાર્ગોમાં ચન્દન અને અગરુવાળાં પાણી છાંટવામાં આવ્યાં હતાં. નગર ફૂલ, અક્ષત, ફળ, જવારા, શાળ અને દિવાઓથી શોભી રહ્યું હતું ।।૨।।

ઠેક-ઠેકાણે રાખવામાં આવેલા ફળફૂલોના ગુચ્છાયુક્ત કેળના સ્તમ્ભ અને સોપારીના છોડવાઓથી તે (શહેર) અત્યન્ત સુન્દર લાગતું હતું. વળી ચારે બાજૂએ આંબા વગેરે વૃક્ષોના પલ્લવોનાં તોરણોથી વિભૂષિત હતું ।।૩।।

જ્યારે મહારાજે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે દીપક ભેટ અને અનેક પ્રકારની માંગલિક સામગ્રી લઈને પ્રજાજનો અને મનોહર કુંડળોથી શોભતી સુન્દર કન્યાઓ એમને વધાવવાને સામે ગઈ ।।૪।।

શંખ અને દુન્દુભિના નાદ તથા બ્રાહ્મણોના વેદઘોષ ચારે બાજૂએ થઈ રહ્યા હતા અને બન્દીજનો સ્તુતિ કરતા જતા હતા. એ પ્રમાણે બધું જોવા સાંભળવા છતાં જેનાં મનમાં જરાપણ અભિમાન નથી તેવા વીર પૃથુરાજા પોતાના મહેલમાં પધાર્યા ।।૫।।

ચારે તરફથી સત્કાર પામેલાં, પરમ યશસ્વી પૃથુ રાજાએ પુરજનો અને ગ્રામજનોનો અભીષ્ટ વર દઈને સત્કાર કર્યો ।।૬।।

મહારાજ પૃથુ મહાપુરુષો તથા બધાના પૂજનીય હતા. તેમણે આ પ્રમાણે નિર્દોષ પદ્ધતિવડે અનેક મોટાં-મોટાં કામ કરતાં પૃથ્વીનું રાજ્ય કર્યું અને અન્તે પોતાની

વિપુલ કીર્તિનો પૃથ્વી ઉપર વિસ્તાર કરી પોતે પરમપદ પામ્યા ।।૭।।

સૂતજીએ કહ્યું : હે સભાપતિ શૌનક! જ્યારે વૈષ્ણવ વિદુરજીએ સઘળા ગુણોથી સમ્પન્ન અને સદ્ગુણી લોકોએ વખાણેલી આદિરાજા પૃથુની કીર્તિ સાંભળી ત્યારે એ કીર્તિને કહેનારા મૈત્રેયમુનિનો સત્કાર કર્યો અને વિદુરજી બોલ્યા ।।૮।।

વિદુરજી બોલ્યા : જ્યારે બ્રાહ્મણોએ અભિષેક કર્યો ત્યારે સઘળા દેવોએ પૃથુરાજાને ઉત્તમ ભેટો આપી અને ભુજાઓમાં વૈષ્ણવ તેજ ધારણ કરી એમણે પૃથ્વીનું દોહન કર્યું ।।૯।।

આવા પૃથુરાજાની કીર્તિને કયો સમજદાર પુરુષ ન સાંભળે? કેમકે એમણે કરેલા પૃથ્વીના દોહન રૂપી પરાક્રમના ઉચ્છિષ્ટરૂપ વિષયભોગોથી જ આજ પણ બધા રાજા લોકપાલો સહિત સમસ્ત લોક ઈચ્છાનુસાર જીવનનિર્વાહ કરે છે. તેથી આપ હજુ મને એમનાં કંઈક બીજા પણ વધારે પવિત્ર ચરિત્ર સંભળાવો ।।૧૦।।

મૈત્રેયે કહ્યું : જે દેશ ગંગા અને યમુનાની વચમાં આવેલો છે તેમાં રહેતા પૃથુરાજા આસક્તિથી નહિ પણ કેવળ કરેલાં પુણ્ય કર્મોનો ક્ષય કરવાની ઈચ્છાથી પ્રારબ્ધ કર્મને લીધે મળેલાં સુખ ભોગવવા લાગ્યા ।।૧૧।।

બ્રાહ્મણવંશ અને ભગવાન્‌ના સમ્બન્ધી વિષ્ણુભક્તો સિવાય એમનું સાતેય દ્વીપોના બધા લોકો ઉપર અખંડ અને અબાધ શાસન હતું ।।૧૨।।

હે સન્તશિરોમણિ! એક વખત પૃથુરાજાએ મોટા યજ્ઞની દીક્ષા લીધી હતી,તે સમયે દેવો, બ્રહ્મર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓની ત્યાં સભા મળી હતી ।।૧૩।।

બધા પૂજ્ય પુરુષોની પૂજા થઈ ગયા પછી એ સભામાં તારાઓમાં ચન્દ્રમાની પેઠે એ પૃથુરાજા સભાસદોમાં ઊભા થયા ।।૧૪।।

એ શરીરે ઊંચા હતા. એમના હાથ ભરાવદાર અને લાંબા હતા અને વર્ણ ગૌર હતો. એમને કમળ સરખાં સુન્દર લાલ નેત્ર હતાં. નાસિકા સુઘડ અને મુખ મનોહર હતાં એમનું સ્વરૂપ સૌમ્ય, ખભા ઊંચા અને મન્દ હાસ્યયુક્ત દન્તપંક્તિ સુન્દર હતી ।।૧૫।।

એમની છાતી પહોળી અને કટિનો પાછળનો ભાગ સ્થૂલ હતાં. ત્રણ વલિથી શોભતું અને પીપળાનાં પાન જેવું ઉદર હતું એમની નાભિ ઊંડી હતી, સાથળ સોનાના જેવી ઝગઝગતી હતી. એમના પગના ફણા ઊંચા હતા અને એમના કેશ ઝીણા વાંકળિયા, શ્યામ અને સ્નિગ્ધ હતા. એમની ગરદન શંખના જેવી ઉતાર ચઢાવવાળી

અને રેખાયુક્ત હતી. કીમતી બે દુકૂલ વસ્ત્રોમાંનું એક પહેર્યું હતું અને એક ઓઢ્યું હતું. યજ્ઞ સમ્બન્ધી વ્રત ગ્રહણ કરવાથી નિયમાનુસાર એમણે ઘરેણાં ઉતારી મૂક્યાં હતાં તેથી એમનાં સર્વ અંગોથી સ્વાભાવિક શોભા સ્પષ્ટ ઝલકતી હતી. કાળા મૃગનું ચર્મ ધારણ કર્યું હતું, હાથમાં દર્ભ હતો. તેથી શોભા વિશેષ ખીલી ઊઠી હતી. તેમણે પોતાનું નિત્યકર્મ યથાવિધિ કરી લીધું હતું ।।૧૬-૧૮।।

એવા પૃથુરાજાએ પોતાની શીતળ અને સ્નેહભરી આંખોવડે ચોતરફ જોયું. જાણે સભાને રાજી કરતા હોય એવી રીતે એમણે સુન્દર, શુદ્ધ અને ગમ્ભીર અર્થવાળું ભાષણ ખૂબ ધીરજથી કરવા માંડ્યું ।।૧૯।।

એમનું ભાષણ અત્યન્ત સુન્દર, વિચિત્ર શબ્દોની ગૂંથણીવાળું, સ્પષ્ટ, મધુર, ગમ્ભીર અને નિર્ભય હતું, જાણે કે તે વખતે તેઓ બધા ઉપર ઉપકાર કરવામાટે પોતાના અનુભવનો અનુવાદ કરી રહ્યા હોય ।।૨૦।।

પૃથુરાજાએ કહ્યું : સજ્જન સભાસદો! આપનું કલ્યાણ થાઓ. આપ મહાનુભાવ જે અહીં પધાર્યા છો તે મારી પ્રાર્થના સાંભળો. જેઓને ધર્મ જાણવાની ઈચ્છા હોય તેઓએ પોતાના વિચાર સજ્જનો સમક્ષ કહેવા જ જોઈએ ।।૨૧।।

પ્રજાની રક્ષા કરવી એમને આજીવિકા આપવી, જુદા-જુદા, યોગ્ય નિયમોમાં સર્વને ચલાવવા અને અપરાધીઓને શિક્ષા કરવી એટલાં કામ કરવાને સારું અહીં (આ જગતમાં) હું રાજ્યના અધિકાર ઉપર નીમાયો છું ।।૨૨।।

જેના ઉપર ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય તેને તથા બ્રહ્મવાદીઓએ આ પ્રમાણે જેનું અનુષ્ઠાન કર્યું હોય તેને સર્વ મનોરથ પૂરનારાં જે સ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્થાન મને તેનું યથાવત્ પાલન કરવાથી પ્રાપ્ત થવું જોઈએ ।।૨૩।।

જે રાજા પ્રજાઓને ધર્મનું શિક્ષણ આપતો નથી છતાં એમની પાસેથી કર વસૂલ કરવામાં સમજે છે તે પોતાનું ઐશ્વર્ય ખોઈ બેસે છે અને એ ઉપરાન્ત પ્રજાના પાપનો ભાગી થાય છે ।।૨૪।।

એટલામાટે હે પ્રિય પ્રજાજન! મારું (તમારા ભર્તા) રાજાનું પરલોકમાં કલ્યાણ કરવાને સારું દોષદૃષ્ટિ છોડી ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી તમે સ્વધર્મ પાળો. તમારું પોતાનું કલ્યાણ પણ એમાં જ છે તેથી જો તમે એમ કરશો તો હું માનીશ કે તમે મારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો છે ।।૨૫।।

હે નિર્મળ મનવાળા પિતૃ! દેવ અને ઋષિઓ, આપ પણ મારી આ વાતને આપનું

અનુમોદન આપો કેમકે ધર્મની વાતમાં કર્તા, ઉપદેશ કરનાર અને સમ્મતિ આપનારને પરલોકમાં સરખું ફળ મળે છે ।।૨૬।।

હે મહાત્મા પુરુષો! કેટલાક એવું માને છે કે કર્મોનું ફલ આપનાર ભગવાન્ યજ્ઞપતિ જ છે કેમકે આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં કેટલાકને ઘણાં તેજોમય શરીર મળેલાં હોય છે ।।૨૭।।

મનુ, ઉત્તાનપાદ રાજા, ધ્રુવરાજા, રાજર્ષિ પ્રિયવ્રત, અમારા પિતામહ, અંગરાજા, બ્રહ્મા, સદાશિવ, પ્રહલાદ, બલિરાજા અને એવા જ બીજા પણ વિદ્વાન અને મહાત્માઓના મતમાં તો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ રૂપ ચાર પુરુષાર્થ તથા સ્વર્ગ, અપવર્ગના સ્વાધીન નિયામક કર્મ ફલદાતા રૂપમાં ભગવાન્ ગદાધરની આવશ્યકતા જ છે. આ બાબતમાં તો ફક્ત મૃત્યુના દૌહિત્ર વેન વગેરે કેટલાક શોચનીય અને ધર્મવિમૂઢ લોકોનો જ મતભેદ છે. તેથી એનું કોઈ ખાસ મહત્વ ન હોઈ શકે ।।૨૮-૩૦।।

રોજ-રોજ વધતી પ્રભુચરણસેવાની પ્રીતિ એમનાં ચરણમાંથી નીકળેલી ગંગાની પેઠે સંસારના અગ્નિથી સન્તપ્ત મનુષ્યોની બુદ્ધિના જન્મોજન્મના સંચિત મેલને તુરત નષ્ટ કરી દે છે ।।૩૧।।

જેના મનના મેલ પૂરેપૂરા ધોવાઈ ગયા છે તેવા પુરુષ જો અસંગરૂપી વૈરાગ્યથી તત્ત્વ સાક્ષાત્કાર રૂપ બલ પ્રાપ્ત કરે તો એ પ્રભુનાં ચરણકમળમાં નિવાસ કરતો હોવાથી એને ક્લેશ આપનારો સંસાર ફરીથી પ્રાપ્ત થતો નથી ।।૩૨।।

જેનાં ચરણકમલ બધા જ પ્રકારની કામના પૂર્ણ કરવાવાળાં જે એ પ્રભુને આપ બધા પોતપોતાની આજીવિકાને ઉપયોગી વર્ણાશ્રમ ઉચિત અધ્યાપનાદિ કર્મો તથા ધ્યાન, સ્તુતિ, પૂજાદિ માનસિક, વાચિક અને શારીરિક કર્મોદ્વારા ભજો. હૃદયમાં કોઈ જાતનું કપટ ન રાખશો અને એવો વિશ્વાસ રાખજો કે અમને પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે ફલ અવશ્ય મળશે ।।૩૩।।

ભગવાન્ સ્વરૂપથી તો વિશુદ્ધ વિજ્ઞાનઘન અને તમામ વિશેષણોથી રહિત નિર્ગુણ છે; પણ આ કર્મમાર્ગમાં જળ, ચોખા આદિ દ્રવ્ય શુકલાદિ ગુણ, ખાંડવું વગેરે ક્રિયા તેમજ મન્ત્રોદ્વારા અને અર્થ, આશય (સંકલ્પ), લિંગ (પદાર્થ શક્તિ) તથા જ્યોતિષ્ટોમ આદિ નામોથી સમ્પન્ન થવાવાળા અનેક વિશેષયુક્ત યજ્ઞના રૂપમાં પ્રકાશિત થાય છે ।।૩૪।।

જેવી રીતે એક જ અગ્નિ જુદાં-જુદાં કાષ્ઠોમાં એમના જ આકારાદિના જેવો જણાય છે તે જ પ્રમાણે એ, સર્વવ્યાપી પ્રભુ પરમાનન્દ સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિ, કાલ, વાસના અને અદષ્ટથી ઉત્પન્ન થયેલ શરીરમાં વિષયાકાર બનેલી બુદ્ધિમાં રહીને એ યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓના ફલરૂપથી અનેક પ્રકારના જણાય છે ।।૩૫।।

આ પૃથ્વીમાં જે મારી પ્રજા દઢ નિયમ રાખીને યજ્ઞભોક્તાઓના અધીશ્વર, દેવના દેવ અને સર્વના ગુરુ ભગવાન્‌ને નિરન્તર સ્વધર્મપૂર્વક ભજે છે તે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરે છે એમ હું ધારું છું ।।૩૬।।

હે રાજાઓ! સમૃદ્ધિ નહિ હોય છતાં બ્રાહ્મણો તેમજ વૈષ્ણવોનાં જે કુળ સુખ-દુઃખને સહન કરી તપ અને વિદ્યાથી સ્વભાવથી જ ઉજ્જ્વલ છે તેના ઉપર સમૃદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરેલો તમારો પ્રભાવ કદી પણ ચલાવશો નહિ ।।૩૭।।

બ્રહ્માદિ સમસ્ત મહાપુરુષોમાં અગ્રણી, બ્રાહ્મણભક્ત, પુરાણપુરુષ શ્રીહરિએ પણ નિરન્તર એમનાં ચરણોમાં વન્દના કરીને જ અવિચલ લક્ષ્મી અને સંસારને પવિત્ર કરવાવાળી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે ।।૩૮।।

આપ ભગવાન્‌ના લોકસંગ્રહરૂપ ધર્મનું પાલન કરનારા છો તથા સર્વના અન્તર્યામી, સ્વયંપ્રકાશ, બ્રાહ્મણપ્રિય શ્રીહરિ વિપ્રવંશની સેવા કરવાથી જ પરમ સન્તુષ્ટ થાય છે તેથી આપ બધાએ દરેક પ્રકારે વિનયપૂર્વક બ્રાહ્મણ કુલની સેવા કરવી જોઈએ ।।૩૯।।

એમની નિરન્તર સેવા કરવાથી આપોઆપ જ્ઞાન, અભ્યાસ વગેરે વિના જ અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય છે અને માણસને મોક્ષ મળે છે; તેથી લોકમાં એ બ્રાહ્મણો કરતાં વધારે બીજો કોણ છે જે હવિષ્યભોજી દેવતાઓનું મુખ હોઈ શકે? ।।૪૦।।

બ્રાહ્મણો ભગવાન્‌ની સચેતન મૂર્તિ છે એમ સમજીને દેવોનાં નામથી બ્રાહ્મણોના મુખમાં જે કાંઈ પવિત્ર પદાર્થો હોમવામાં (ખવરાવવામાં) આવે તેનો અન્તર્યામી અને જ્ઞાનાત્મા ભગવાન્ જેટલા હેતથી સ્વીકાર કરે છે; તેટલા હેતથી અચેતન અગ્નિમાં હોમેલા પદાર્થોને સ્વીકારતા નથી ।।૪૧।।

હે આર્ય લોકો! વેદો, નિત્ય, દોષરહિત અને સનાતન વેદો સર્વ પદાર્થો જોવાના અરીસા જેવા છે એને બ્રાહ્મણો શ્રદ્ધા, તપ, સદાચરણ, મૌન (સ્વાધ્યાય વિરોધી વાતોનો ત્યાગ)અને જિતેન્દ્રિયપણાથી નિરન્તર ધારી રહ્યા છે. એઓ એના અર્થનો

એકાગ્ર ચિત્તથી વિચાર કરે છે. આવા બ્રાહ્મણોની ચરણકમલની રજને હું જીવતાં સુધી મારા મુગટ ઉપર ચઢાવું એવી મારી ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના છે કેમકે એ રજને નિરન્તર ધારણ કરનારનાં પાપ તત્કાલ નાશ પામે છે અને સઘળાં શુભ પ્રાપ્ત થાયછે ।।૪૨-૪૩।।

જે માણસ ગુણવાન, શીલસમ્પન્ન, કૃતજ્ઞ અને ગુરુજનોની સેવા કરનાર હોય તે માણસને સમૃદ્ધિઓ પોતાની મેળે જ વરતી આવે છે. એટલામાટે હું માગું છું કે બ્રાહ્મણો, ગાયો, ભગવાન્ અને ભગવાનના ભક્તો મારા ઉપર સદા પ્રસન્ન રહે ।।૪૪।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે પૃથુરાજાએ ભાષણ કર્યું તે સાંભળી પિતૃઓ, દેવો, બ્રાહ્મણો અને બીજા પણ સજ્જનો પ્રસન્ન થઈને ''ધન્ય છે, ધન્ય છે'' એમ કહી વખાણ કરવા લાગ્યા ।।૪૫।।

એમણે કહ્યું, ''પુત્રદ્વારા પિતા પુણ્ય લોકોને પ્રાપ્ત કરી લે છે'' એ શ્રુતિ યથાર્થ છે; પાપી વેન બ્રાહ્મણોના શાપથી હણાઈ ચૂક્યો હતો છતાં આના (પૃથુરાજાના) પુણ્ય પ્રતાપથી એનો નરકમાંથી નિસ્તાર થઈ ગયો ।।૪૬।।

એ જ પ્રમાણે ભગવાન્‌ની નિન્દા કરવાથી હિરણ્યકશિપુ દૈત્ય પણ નરકમાં પડવાનો જ હતો પણ પોતાના પુત્ર પ્રહ્‌લાદના પ્રતાપથી તરી ગયો હતો ।।૪૭।।

હે પૃથ્વીના પિતા મહાવીર રાજા! આપ અનન્ત વર્ષો સુધી જીવિત રહો કેમકે આપની સર્વ લોકના એક માત્ર સ્વામી ભગવાન્‌માં આવી અવિચલ ભક્તિ છે ।।૪૮।।

હે પવિત્ર કીર્તિવાળા! અહો! આપ અમારા સ્વામી છો તેથી સાક્ષાત્ ભગવાન્ જ અમારા સ્વામી છે એમ અમે માનીએ છીએ કેમકે આપ ઉદાર કીર્તિવાળા અને બ્રહ્મણ્યદેવ ભગવાન્‌ની કથાઓનો પ્રચાર કરો છો ।।૪૯।।

સ્વામી! પોતાના આશ્રિત લોકોને આ પ્રકારનો ઉત્તમ ઉપદેશ આપવો આપનેમાટે બિલકુલ આશ્ચર્યની વાત નથી. કારણ કે પોતાની પ્રજા ઉપર પ્રેમ રાખવો એ તો દયાળુ મહાપુરુષોનો સ્વભાવ જ હોય છે ।।૫૦।।

અમે પ્રારબ્ધવશ વિવેકહીન થઈ સંસાર રૂપી જંગલમાં ભટકી રહ્યા છીએ; તેથી પ્રભુ, આજ આપે અમને આ અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારને પાર પહોંચાડી દીધા ।।૫૧।।

નમો વિવૃદ્ધસત્ત્વાય પુરુષાય મહીયસે ।।
યો બ્રહ્મ ક્ષત્રમાવિશ્ય બિભર્તીદં સ્વતેજસા ।।૫૨।।

આપ શુદ્ધ સત્ત્વમય પરમપુરુષ છો જે બ્રાહ્મણ જાતિમાં પ્રવેશ કરીને ક્ષત્રિયોની અને ક્ષત્રિય જાતિમાં પ્રવેશ કરીને બ્રાહ્મણોની એમ બેઉ જાતિઓમાં પ્રવેશ કરીને સમસ્ત જગતની રક્ષા કરો છો. અમે આપને પ્રણામ કરીએ છીએ ।।૫૨।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં
(ત્રીજા કામપ્રકરણનો સ્વધર્મનિરૂપણ નામનો નવમો)
‘‘યજ્ઞમાં દેવો વગેરેની સભામાં પૃથુ રાજાએ પ્રજાને કરેલો ઉપદેશ’’ નામનો
૨૧મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૨

સનત્કુમારોએ પૃથુને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું

વિશેષ : ભગવદ્ભક્તિયુક્ત પૃથુરાજાને પ્રભુની પ્રેરણાથી સનત્કુમાર પાસેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું નિરૂપણ આ બાવીસમા અધ્યાયમાં કહેવાશે.

જનેષુ પ્રગૃણત્વેવં પૃથું પૃથુલવિક્રમમ્ ।।
તત્રોપજગ્મુર્મુનયશ્ચત્વારઃ સૂર્યવર્ચસઃ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે જ્યારે પ્રજાજન પરમ પરાક્રમી પૃથ્વીપાલ પૃથુની પ્રશંસા કરતા હતા ત્યારે સૂર્ય જેવા તપસ્વી ચાર મુનિઓ (સનકાદિ) ત્યાં આવ્યા ।।૧।।

જેમની કાન્તિથી લોકો નિષ્પાપ થાય છે એવા અગ્નિરૂપ સિદ્ધેશ્વરને આકાશમાંથી ઊતરતા જોઈ રાજાએ તથા એમના અનુચરોએ આ સનકાદિ છે એમ ઓળખ્યા ।।૨।।

રાજાના પ્રાણ* સનકાદિકોનાં દર્શન કરતાં જ, જેમ વિષયી જીવ વિષયો તરફ દોડે છે તેમ એમના તરફ દોડી ગયા, જાણે કે તેમને રોકવાને માટે જ પોતાના સદસ્યો અને સેવકો સાથે એકાએક ઊભા થઈ ગયા ।।૩।।

વિશેષ : શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે વૃદ્ધ આવે ત્યારે જુવાનના પ્રાણ ચઢવા માંડે છે પણ સામા ઊભા થવાથી અને પ્રણામ કરવાથી એ પ્રાણ પાછા પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે તે મુનિઓ અર્ઘ્યનો સ્વીકાર કરી આસન ઉપર બિરાજ્યા ત્યારે શિષ્ટ

શિરોમણિ પૃથુએ એમના ગૌરવથી પ્રભાવિત થઈ વિનયથી માથું નીચું નમાવી એમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી ।।૪।।

એમના ચરણ પખાળી એમનું ચરણોદક પોતાના કેશ ઉપર છીરક્યું. આ પ્રમાણે સંસ્કારી જનોને શોભે એવું આચરણ તથા પાલન કરી એમણે એ જ બતાવ્યું કે બધા સજ્જનોએ આવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ ।।૫।।

કુંડોમાં અગ્નિઓની પેઠે સુવર્ણનાં આસનો પર બેઠેલો સદાશિવના એ મોટા ભાઈઓને શ્રદ્ધા સહિત જિતેન્દ્રિય પૃથુ રાજાએ અત્યન્ત શ્રદ્ધા, સંયમ અને પ્રીતિથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું ।।૬।।

પૃથુ બોલ્યા : હે મંગલમૂર્તિ મુનીશ્વરો! યોગીઓને પણ દુર્લભ આપનાં દર્શન મને થયાં એમાટે એવું તે કયું પુણ્યદાયી કર્મ મેં કર્યું હશે? ।।૭।।

જેના પર બ્રાહ્મણો અથવા સેવકો સહિત શિવ અથવા વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાય તે પુરુષને આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં કઈ વસ્તુ દુર્લભ રહે? ।।૮।।

આપ જગતમાં ફર્યા કરો છો તો પણ જેમ દશ્ય પ્રપંચના કારણ મહતત્ત્વ વગેરે પદાર્થો જો કે સર્વગત છે છતાં સર્વના દષ્ટા આત્માને જોઈ શકતા નથી તેમ આપ સમસ્ત લોકમાં વિચરો છો છતાં આપને લોકો જોઈ શકતા નથી ।।૯।।

જે ગૃહસ્થાશ્રમીઓના ઘરનાં જળ, આસન, ભૂમિ અને ગૃહસ્વામી અને સેવક વગેરે કોઈ ચીજનો આપના જેવા મહાત્મા પુરુષો સ્વીકાર કરે તેઓ નિર્ધન હોય તો પણ ધન્ય છે ।।૧૦।।

જે ઘર સઘળી સમ્પત્તિઓથી ભરપૂર હોય છતાં જો એમાં વૈષ્ણવોનાં ચરણની રજ મિશ્રિત જલ છંટાયુ ન હોય તો એ ઘરો એવાં વૃક્ષો સમાન છે જેમાં સાપ રહે છે ।।૧૧।।

હે મુનીશ્વરો! હું આપનું સ્વાગત કરું છું. આપે તો બાલ્યાવસ્થાથી જ મુમુક્ષુઓના માર્ગનું અનુસરણ કરતાં એકાગ્ર ચિત્તથી બ્રહ્મચર્યાદિ કઠિન વ્રતોને જીવનમાં વણી લીધાં છે ।।૧૨।।

સ્વામીઓ, અમે અમારાં કર્મોને વશીભૂત થઈ વિપત્તિઓથી ભરેલા આ સંસારમાં પડેલા કેવળ ઈન્દ્રિયોના ભોગોને જ પરમ પુરુષાર્થ માની રહ્યા છીએ તો શું અમારાં નિસ્તારનો પણ કોઈ ઉપાય છે ખરો? ।।૧૩।।

આપ જેવા આત્મારામની બુદ્ધિમાં કુશળ કે અકુશળ એવો ભેદ જ હોતો નથી;

એમને આપની કુશળતા તો પૂછવી ઘટે જ નહિ ।।૧૪।।

આપ સંસારના અગ્નિથી પ્રજળતા લોકોના રક્ષણ કરનાર સુહૃદ છો એથી સમ્પૂર્ણ શ્રદ્ધા સાથે પૂછું છું કે આ સંસારમાં કયા પ્રકારથી મનુષ્યનું સુગમતાથી કલ્યાણ થાય? ।।૧૫।।

એક વાત તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે ભગવાન્ જે ધીર લોકોને પ્રિય છે અને તેથી જે એમને પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડે છે તે ભગવાન્ પોતાના ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવાને આપ જેવા સિદ્ધ લોકોના સ્વરૂપે પૃથ્વી ઉપર ફરતા રહેતા હોય છે ।।૧૬।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે ન્યાયયુક્ત, ગમ્ભીર, પરિમિત અને પ્રિય લાગે તેવું પૃથુ રાજાનું ઉત્તમ પ્રવચન સાંભળી, જાણે પ્રીતિથી હસતા હોય એમ જણાતા સનત્કુમાર બોલ્યાઃ ।।૧૭।।

સનત્કુમાર બોલ્યા : હે રાજા! આપ બધું જાણો છો. છતાં સર્વ પ્રાણીઓને જણાવવામાં આવે તો એનાથી એમનું હિત થાય એ આશયથી આ ઘણી સરસ વાત પૂછી. સાધુ પુરુષોની બુદ્ધિ એવી જ હોય ।।૧૮।।

સજ્જનોનો સમાગમ વક્તા અને શ્રોતા બન્નેમાટે સારો છે કેમકે એમના પ્રશ્નોત્તરથી સર્વનું કલ્યાણ થાય છે ।।૧૯।।

રાજન! શ્રીમધુસૂદન ભગવાન્‌ના ચરણકમલોના ગુણાનુવાદમાં અવશ્ય આપની ગાઢ પ્રીતિ છે. હરકોઈને એ પ્રાપ્ત થવી ઘણી જ કઠણ છે અને પ્રાપ્ત થતાં હૃદયમાં જામેલા વાસનાના મલને સર્વથા નાશ કરી નાખે છે, જે બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી દૂર થતો નથી ।।૨૦।।

શાસ્ત્રોએ જીવોના કલ્યાણમાટે ખૂબ વિચાર કર્યો છે; એણે આત્મા સિવાય બીજા દેહ વગેરે પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય સેવવો અને નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં દૃઢ પ્રીતિ રાખવી શાસ્ત્રોમાં જીવોના કલ્યાણનું આજ સાધન છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે ।।૨૧।।

શાસ્ત્રોનું એમ પણ કહેવું છે કે ગુરુ અને શાસ્ત્રોના વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી, યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણની સેવાથી, પુણ્યકીર્તિ ભગવાન્‌ની પવિત્ર કથા નિત્ય સાંભળવાથી, ધન અને ઇન્દ્રિયોના ભોગોમાં જ જે રચ્યા-પચ્યા રહેતા તેમની ગોષ્ઠીમાં પ્રેમ ન રાખવાથી ધન અને વિષયોનો આસક્તિપૂર્વક આગ્રહ ન કરવાથી ભગવદ્ ગુણામૃતના પાન કરવા સિવાયના અન્ય સમયમાં આત્મામાં જ સન્તુષ્ટ રહી એકાન્ત સેવનમાં જ

પ્રેમ રાખવાથી કોઈ પણ જીવને કષ્ટ ન આપવાથી, નિવૃત્તિ નિષ્ઠાથી, આત્મહિતનું અનુસન્ધાન કરતા રહેવાથી, શ્રીહરિના પવિત્ર ચરિત્રરૂપ શ્રેષ્ઠ અમૃતનો આસ્વાદ લેતા રહેવાથી, નિષ્કામ ભાવથી યમ-નિયમો નું પાલન કરવાથી, કદી કોઈનીય નિન્દા ન કરવાથી, યોગ-ક્ષેમ નેમાટે પ્રયત્ન ન કરવાથી, શીત-ઉષ્ણ-સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વો સહન કરવાથી, ભક્તજનોના કાનોને સુખ દેવાવાળા શ્રીહરિના ગુણોનું વારંવાર વર્ણન કરવાથી અને વધતા જતા ભક્તિભાવથી મનુષ્યને કાર્યકારણરૂપ સમ્પૂર્ણ જડ પ્રપંચમાં વૈરાગ્ય થઈ જાય છે. અને આત્મસ્વરૂપ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મમાં અનાયાસે જ એને પ્રેમ થઈ જાય છે ।।૨૨-૨૫।।

ગુરુની સેવા કરનાર પુરુષને પરમાત્મામાં સુદઢ પ્રીતિ થાય ત્યારે કાષ્ઠથી ઉત્પન્ન થતા અગ્નિની પેઠે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના વેગથી એનું પંચભૂતરૂપ અને અવિદ્યા વગેરે *પાંચ ક્લેશરૂપ લિંગશરીર (જેમ પાછો કાંટો ફૂટે નહિ એમ)બળી ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે ।।૨૬।।

વિશેષ : અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચ ક્લેશ કહેવાય છે. સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવું એ અવિદ્યા. દેહને હું એમ માનવું એ અસ્મિતા. દેહાભિમાનથી દેહને અનુકૂળ પદાર્થોમાં પ્રીતિ તે રાગ. પ્રતિકૂળ પદાર્થો ઉપર અપ્રીતિ તે દ્વેષ. અનુકૂળ પદાર્થોનો નાશ થતાં પોતાનો નાશ માની બેસવાનું અભિમાન તે અભિનિવેશ.

આ પ્રમાણે લિંગ શરીરનો નાશ થતાં એના કર્તાપણું, ભોક્તાપણું વગેરે સઘળા ગુણ છૂટી જાય છે. દશ્ય અને દ્રષ્ટાનો જે ભેદ પ્રથમ જણાતો હતો તે મટી જાય છે એટલે પછી જેમ કોઈ જાગેલો પુરુષ સ્વપ્ન અવસ્થાના પદાર્થોને દેખે નહીં તેમ પોતાની બહારનાં ઘટાદિક પદાર્થોને તેમજ અંદરના સુખ દુઃખાદિક પદાર્થોને પણ દેખતો નથી ।।૨૭।।

દષ્ટા અને દશ્યનો ભેદ અન્તઃકરણ હોવાથી પોતે જોનાર, જોવાના પદાર્થો અને એની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનાર અહંકાર જોવામાં આવે છે; પરન્તુ સુષુપ્તિમાં અન્તઃકરણ ન હોવાથી એને એના જોવામાં કશું જ આવતું નથી ।।૨૮।।

જગતમાં પણ જો પાણી કે અરીસો, હોય તો જ બિમ્બ અને પ્રતિબિમ્બ નો ભેદ જોવામાં આવે છે, પરન્તુ જો પાણી કે અરીસો ન હોય તો એવો ભેદ જોવામાં આવતો નથી ।।૨૯।।

જેઓ વિષયોનું આસક્તિપૂર્વક સ્મરણ કરે છે તેમની ઈન્દ્રિયો વિષયોમાં ફસાઈ

જાય છે. ઈન્દ્રિયો મનને પણ વિષયો તરફ ખેંચી લઈ જાય છે અને બુદ્ધિની વિચારની શક્તિને હરી લે છે. જેમ કાંઠા પર ઊગેલો દર્ભ પોતાના મૂલદ્વારા જળાશયમાંથી પાણીને ખેંચતો જાય છે પણ જેમ અવિવેકી માણસને એની ખબર પડતી નથી તેમ ઈન્દ્રિયના ખેંચાણની ખબર પડતી નથી ।।૩૦।।

બુદ્ધિમાંથી વિચાર શક્તિ હણાઈ જવાથી પૂર્વાપરની સ્મૃતિ જતી રહે છે; એ સ્મૃતિ જતી રહે એટલે જ્ઞાનનો પણ નાશ થઈ જાય છે. આ જ્ઞાનના નાશને જ પંડિતજનો ''પોતે જ પોતાનો નાશ કરવા'' કહે છે ।।૩૧।।

આત્મા ઉપરના પ્રેમને લીધે જ બીજું બધું પ્રિય લાગે છે. જો એ આત્માની પોતાને હાથે જ ખરાબી કરવામાં આવે તો એનાથી સ્વાર્થની જેવી હાનિ થાય તેવી ભારે હાનિ જગતમાં બીજા કશાથી થતી નથી ।।૩૨।।

ધન અને ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું ચિન્તન મનુષ્યના બધાય પુરુષાર્થોનો નાશ કરી નાખે છે એમ સમજવું. એની તૃષ્ણા રાખવાથી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન અને સ્વરૂપનો અનુભવ ભ્રષ્ટ થઈ જતાં સ્થૂળતા આવે છે ।।૩૩।।

સંસારના ઘોર અંધકારને પાર પામવાને ઈચ્છનારા પુરુષે સંગ-વિષયોમાં આસક્તિ કદી ન રાખવી જોઈએ કારણ કે એ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ ની પ્રાપ્તિમાં મહાન બાધક છે ।।૩૪।।

આ ચાર પુરુષાર્થોમાં મોક્ષ સર્વોત્તમ પુરુષાર્થ છે કેમકે બાકીના ત્રણમાં નિરન્તર કાળનો ભય રહ્યા કરે છે ।।૩૫।।

પ્રકૃતિમાં ગુણક્ષોભ થયા પછી જેટલા ઉત્તમ અને અધમ ભાવ પદાર્થ પ્રકટ થયા છે, શું કીડી કે શું કુંજર, શું આપણે કે શું બ્રહ્મા તેમના મનોરથને કાળ નાશ કરી નાખે છે તેથી કોઈને પણ ખરું સુખ નથી ।।૩૬।।

જડ (અનાત્મ) વસ્તુમાં આસક્તિ રાખવાથી અનર્થ થાય છે. એટલામાટે હે રાજા! દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, બુદ્ધિ અને અહંકારથી વીંટાયેલા સ્થાવર જંગમમાં અન્તર્યામીરૂપે જે (જે પ્રત્યક્ષ દેશ, કાળ અને વસ્તુના માપથી રહિત છે) પ્રકાશે છે અને અન્તર્વૃત્તિથી જાણાય છે તે બ્રહ્મ હું છું (અહં બ્રહ્માસ્મિ) એમ જાણો ।।૩૭।।

જેવી રીતે માલાનું જ્ઞાન થતાં એમાં સર્પબુદ્ધિ નથી રહેતી તેવી જ રીતે, વિવેક થતાં જેનો ક્યાંય પત્તો જ લાગતો નથી એવો આ માયામય પ્રપંચ જેમાં કાર્ય કારણરૂપથી જણાઈ રહ્યો છે અને જે પોતે તો કર્મફલથી દૂષિત પ્રકૃતિથી પર છે એવા

નિત્યયુક્ત, નિર્મલ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માને હું શરણે જાઉં છું ।।૩૮।।

ભક્તો જેના ચરણકમલોની અંગુલિકારરૂપી પાંખડીઓથી છંટાતી છટાનું સ્મરણ કરીને અહંકારરૂપી કર્મોથી ગંઠાયેલી હૃદયગ્રન્થિને એ પ્રમાણે છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખે છે કે તમામ ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાં જતી રોકી પોતાના અન્તઃકરણને વિષયવિહોણું કરનારા સન્ન્યાસી પણ એ નથી કરી શકતા. તમે એ સર્વરક્ષક ભગવાન્ વાસુદેવની ભક્તિ કરો ।।૩૯।।

સાગરમાં મગરો હોય છે. સંસારરૂપી સાગરમાં મન અને ઈન્દ્રિયોરૂપી મગરો હોય છે. જે લોકો યોગ વગેરે કઠણ સાધનોથી આ સંસારસાગરને પાર કરવા માગે છે તેમનો સામે પાર પહોંચવાનો પ્રયત્ન ઘણું કરીને અશક્ય છે અથવા તેમને ઘણો જ શ્રમ પડે છે, કારણ કે એમને કપ્તાનરૂપ શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય નથી.માટે તમે તો ભગવાનના સુસેવ્ય ચરણકમલોને નાવ બનાવી રમત માત્રમાં આ દુસ્તર સમુદ્રને પાર કરી લો ।।૪૦।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે પૃથુરાજાએ બ્રહ્માના પુત્ર અને બ્રહ્મવેત્તા સનત્કુમાર પાસે આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરી પ્રશંસા કરીને એમને આ પ્રમાણે કહ્યું ।।૪૧।।

પૃથુરાજાએ કહ્યું : હે મહારાજ! પૂર્વે દીનદયાળ ભગવાને મારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો હતો તે પરિપૂર્ણ કરવાને આપ પધાર્યા છો અને આપે દયા કરીને સઘળું કામ પરિપૂર્ણ કર્યું ।।૪૨।।

મારું રાજ્ય, આ શરીર અને શરીર સાથે સંકળાયેલું બધું જ મહાત્માઓનો જ પ્રસાદ છે માટે ગુરુદક્ષિણા તરીકે શું આપું ।।૪૩।।

પ્રાણ, સ્ત્રી, પુત્રો, હરપ્રકારની સામગ્રીથી ભરેલું ભવન, રાજ્ય, સૈન્ય, પૃથ્વી અને ભંડાર એ બધું મહાત્માઓનું જ છે. એ બધું તો મારું ન હોવાથી દક્ષિણારૂપે અપાઈ શકે એમ નથી; તેથી નોકર જેમ રાજાની જ ચીજ રાજાને નિવેદન કરે તેમ એ સઘળું આપના જ શ્રીચરણોમાં નિવેદન કરું છું ।।૪૪।।

વેદ અને શાસ્ત્રને જાણનાર બ્રાહ્મણ જ સેનાપતિ, ન્યાયધીશ અને સર્વ લોકોના અધિપતિના પદને યોગ્ય છે ।।૪૫।।

બ્રાહ્મણ પોતાનું જ જમે છે, પોતાનું જ પહેરે છે, પોતાનું જ (અન્યને) આપે છે કેમકે બધું બ્રાહ્મણોનું જ છે. બીજા ક્ષત્રિયાદિક તો બ્રાહ્મણોની દયાથી તેઓએ આપેલું અન્ન જ ખાય છે તેથી તેઓ સૌ આપી દેવામાં સ્વતન્ત્ર નથી ।।૪૬।।

આપ લોક વેદના જાણનારા છો. આપે અધ્યાત્મતત્ત્વનો વિચાર કરી અમને નિશ્ચિતરૂપથી સમજાવી દીધું કે ભગવાન્‌ની આ પ્રકારની અભેદભક્તિ જ એને પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. આપ પરમ કૃપાલું છો તેથી પોતાના દીનજન-ઉદ્ધારરૂપ કર્મથી જ આપ સન્તુષ્ટ હો. આપના આ ઉપકારનો બદલો કોઈ આપી શકે ખરો કે? એ આપણને માટે પ્રયત્ન કરવો એ પણ પોતાની મશ્કરી કરાવવા જેવું છે ।।૪૭।।

મૈત્રેયે કહ્યું : પૃથુરાજાએ એ પ્રમાણે એ બ્રહ્મજ્ઞાની સનકાદિની પૂજા કરી એમના સ્વભાવનાં વખાણ કરતાં તેઓ સર્વ લોકોના દેખતાં આકાશમાર્ગથી ચાલ્યા ગયા ।।૪૮।।

એમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલા બ્રહ્મજ્ઞાનથી મહાત્માઓમાં અગ્રણી પૃથુરાજા ચિત્તની એકાગ્રતાથી આત્મામાં જ સ્થિર થઈ જવાથી પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય જેવા માનવા લાગ્યા ।।૪૯।।

તે ભગવદ્ અર્પણ બુદ્ધિથી સમય, સ્થાન, શક્તિ, ન્યાય અને ધનને અનુસાર બધાં કર્મ કરતા હતા ।।૫૦।।

તેઓ કર્મનાં ફળ પરમાત્માને અર્પણ કરતા હતા, કર્મમાં બિલકુલ આસક્તિ રાખતા ન હોતા; આત્માને સર્વ કર્મના સાક્ષીરૂપ તથા પ્રકૃતિથી પર માનતા હોવાથી સર્વથા નિર્લિપ્ત રહ્યા ।।૫૧।।

જેવી રીતે સૂર્ય ભગવાન્ બધેય પ્રકાશ પાથરતા હોવા છતાં પણ વસ્તુઓના ગુણદોષથી નિર્લેપ રહે છે તેવીજ રીતે સાર્વભૌમ લક્ષ્મીથી સમ્પન્ન અને ગૃહસ્થ આશ્રમમાં રહેવા છતાં પણ 'હું' ભાવને ખંખેરી નાખ્યો હોવાથી પૃથુરાજા ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત ન થયા ।।૫૨।।

એ પ્રમાણે અન્તઃકરણમાં જ્ઞાનનિષ્ઠા રાખી લોકસંગ્રહને વાસ્તે કર્મ કરતા પૃથુરાજાને અર્ચિ નામની રાણીથી પોતાના જેવા જ વિજિતાશ્વ, ધ્રુમકેશ, હર્યક્ષ, દ્રવિણ અને વૃક નામના પાંચ પુત્ર થયા ।।૫૩।।

મહારાજ પૃથુ ભગવાન્‌ના અંશ હતા. તે સમયે-સમયે જ્યારે-જ્યારે જરૂર જણાતી ત્યારે-ત્યારે જગતના પ્રાણીઓની રક્ષા કરવામાટે એટલા જ બધા લોકપાલોનાં ગુણો ધારણ કરી લેતા. ઉદાર મન, પ્રિય અને હિતકર વાણી, મનોહર મૂર્તિ અને સૌમ્ય ગુણોને લીધે પૃથુરાજા જાણે બીજા ચન્દ્રમા હોય તેમ પ્રજાનું રંજન કરતા તેથી તેમનું 'રાજા'નામ સાર્થક થયું ।।૫૪-૫૫।।

જેમ સૂર્ય પૃથ્વીના જલને આઠ મહિના ખેચેં છે અને ચોમાસામાં પાછું વરસાવી દે છે. તેમ સમય પ્રમાણે પૃથુરાજા પ્રજા પાસેથી કરના રૂપમાં ધન લેતા હતા અને દુષ્કાળ જેવા સમયે પાછું આપતા હતા. વળી સૂર્ય જેમ પોતાના કિરણોથી બધાને તાપ પહોંચાડે છે તેમ પૃથુરાજાએ પણ પોતાની ધાક સર્વત્ર જમાવી દીધી હતી ।।૫૬।।

એ તેજમાં અગ્નિ જેવા દુર્ધર્ષ, ઈન્દ્ર જેવા અજેય અને પૃથ્વી જેવા ક્ષમાશીલ હતા. એ સ્વર્ગની માફક મનુષ્યોને મનવાંછિત ફળ આપનાર હતા ।।૫૭।।

સમયે-સમયે પ્રજાજનોને તૃપ્ત કરવામાટે મેઘની જેમ એમની ઈચ્છિત વસ્તુઓ ખુલ્લે હાથે લુટાવતા રહેતા હતા. તે સમુદ્રના જેવા ગમ્ભીર અને પર્વતરાજ સુમેરુના જેવા ધૈર્યવાન પણ હતા ।।૫૮।।

મહારાજ પૃથુ દુષ્ટોનું દમન કરવામાં યમરાજ જેવા, આશ્ચર્યપૂર્ણ વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવામાં હિમાલયના જેવા, ખજાનાની સમૃદ્ધિમાં કુબેરના જેવા અને ધનને ગુપ્ત રાખવામાં વરુણના જેવા હતા ।।૫૯।।

શારીરિક બલ, ઈન્દ્રિયોની પટુતા તથા પરાક્રમમાં સર્વત્ર ગતિશીલ વાયુના જેવા અને તેજની અસહ્યતામાં ભગવાન્ શંકર જેવા હતા ।।૬૦।।

સૌન્દર્યમાં કામદેવ જેવા તો હિમ્મતમાં સિંહ જેવા હતા. મનુષ્યો ઉપર પ્રીતિ રાખવામાં મનુ જેવા, મનુષ્યનાં આધિપત્યેમાં સર્વસમર્થ બ્રહ્મા જેવા, બ્રહ્મવિચારમાં બૃહસ્પતિ જેવા, જિતેન્દ્રિયપણામાં વિષ્ણુ સરખા હતા. ગાય, ગુરુ, બ્રાહ્મણો તથા વૈષ્ણવોની ભક્તિ કરવામાં, લજ્જામાં, વિનયમાં, શીલમાં અને પરોપકારમાં પોતાના જ જેવા(અનુપમ)હતા ।।૬૧-૬૨।।

કીર્ત્યોર્ધ્વગીતયા પુમ્ભિસ્ત્રૈલોક્યે તત્ર-તત્ર હ ।।
પ્રવિષ્ટઃ કર્ણરન્ધ્રેષુ સ્ત્રીણાં રામઃ સતામિવ ।।૬૩।।

લોકો ત્રણેય લોકમાં સર્વત્ર ઉચ્ચ સ્વરથી એમની કીર્તિનું ગાન કરતા હતા તેથી તે સ્ત્રીઓ સુદ્ધાંના કાનમાં એવો જ પ્રવેશ પામ્યા હતા જેવો સત્પુરુષોના હૃદયમાં શ્રીરામ ।।૬૩।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં (ત્રીજા કામ પ્રકરણમાં જ્ઞાનનિરૂપણ નામનો દસમો) ''સનત્કુમારોએ પૃથુને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું''નામનો બાવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૩

પૃથુરાજાનું વૈકુંઠ ગમન

વિશેષ : આ ત્રેવીસમાં અધ્યાયમાં સ્ત્રી સહિત અને વનમાં નિરન્તર સમાધિમાં રહેલા પૃથુરાજા વિમાનમાં બેસીને વૈકુંઠમાં ગયાની કથા કહેવામાં આવશે.

મૈત્રેય ઉવાચ

દૃષ્ટ્વાઽઽત્માનં પ્રવયસમેકદા વૈન્ય આત્મવાન્ ।।
આત્મના વર્ધિતાશેષસ્વાનુસર્ગઃ પ્રજાપતિઃ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે મહામનસ્વી પ્રજાપતિ પૃથુરાજાએ સ્વયં ઉત્પન્ન અન્નાદિકની તથા ગામડાં તથા નગર વગેરેના નિર્માણની વ્યવસ્થા કરી. એ સ્થાવર જંગમોને આજીવિકાની અનુકૂળતા કરી આપી તથા સત્પુરુષોના ધર્મનું ખૂબ પાલન કર્યુ. એક દિવસે એમને લાગ્યું કે ''હવે મારું શરીર વૃદ્ધ થયું છે; અને જેનેમાટે મેં આ લોકમાં જન્મ લીધો હતો તે પ્રજારક્ષણરૂપ ઈશ્વરની આજ્ઞાનું પણ પાલન થઈ ગયું છે. તેથી હવે મારે અન્તિમ પુરુષાર્થ મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ'' આમ વિચારી પોતાના વિરહમાં રોતી હોય તેવી પુત્રી રૂપ પૃથ્વીને એમણે પોતાના પુત્રોને સ્વાધીન કરી અને પ્રજાના કરુણ આક્રન્દને નહિ ગણકારતાં પોતાની સ્ત્રી સહિત એ એકલા જ તપોવનમાં ચાલી નીકળ્યા ।।૧-૩।।

પૃથુરાજા વનમાં દૃઢ નિશ્ચય રાખીને રહેતા હતા. જેવો એમણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં અખંડ વ્રતપૂર્વક પૃથ્વીનો જય કરવામાં ભગીરથ યત્ન કર્યો હતો તેવો જ વાનપ્રસ્થ આશ્રમના નિયમ પ્રમાણે ઉગ્ર તપ કરવાનો યત્ન માંડ્યો ।।૪।।

કેટલાક દિવસ એ કેવળ કન્દ, મૂળ અને ફળ ખાઈને રહ્યા તો કેટલોક સમય સૂકાં પાંદડાં ખાઈને રહ્યા પછી કેટલાક પખવાડિયાં માત્ર જલ પીને જ રહ્યા. અને પછી ફક્ત વાયુભક્ષણ કરીને નિર્વાહ કરવા લાગ્યા ।।૫।।

ઉનાળામાં પંચાગ્નિતાપનું સેવન કર્યું. વર્ષાઋતુમાં ખુલ્લા મેદાનમાં રહી પોતાના શરીર ઉપર જલની ધારાઓ સહન કરી અને શિયાળામાં ગળાબૂડ પાણીમાં ઊભા રહેવા લાગ્યા અને મુનિવ્રતનું ધારણ કરતા પૃથુરાજા સર્વદા માટીની વેદી ઉપર જ સૂતા હતા ।।૬।।

ટાઢ-તડકો વગેરે દ્વન્દ્વ સહન કરતા, વૃથા વચન બોલતા નહિ. જિતેન્દ્રિય,

બ્રહ્મચારી અને પ્રાણાયામ કરતા એ પૃથુરાજાએ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરવા સારું કઠોર તપ કર્યું ।।૭।।

આ ક્રમથી તપ સિદ્ધ થયેલી કર્મમલનો નાશ થઈ ગયો. એથી એમનું અન્તઃકરણ નિર્મળ થયું અને પ્રાણાયામથી સઘળી ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં જતી રોકવાથી એ વાસના જનિત બન્ધન દૂર થયાં. એવી રીતે ભગવાન્ સનત્કુમારે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો જે ઉપાય બતાવ્યો હતો તે ઉપાયથી મહાપુરુષ પૃથુરાજા ભગવાન્‌ની ભક્તિ કરવા લાગ્યા ।।૮-૯।।

આ પ્રમાણે ભગવત્પરાયણ થઈશ્રદ્ધાપૂર્વક સદાચારનું પાલન કરતાં નિરન્તર સાધન કરવાથીએ મહાત્મા રાજાને પરમાત્મામાં અનન્યભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ।।૧૦।।

ભગવાનની અનન્ય ભક્તિથી એમનું અન્તઃકરણ, શુદ્ધ સાત્ત્વિક થયું અને સાથે-સાથે વૈરાગ્ય ભરેલું જ્ઞાન પણ થયું. એવી રીતે ભગવાનના સ્મરણથી એમની ભક્તિ વધવા લાગી અને જીવની ઉપાધિરૂપ ‘હું’ ભાવની ગાંઠ એમણે જ્ઞાનવડે કાપી નાખી કેમકે એનાથી જ હૃદયમાં અનેક પ્રકારના સંશય થવાનો સમ્ભવ છે ।।૧૧।।

પછી તો દેહાત્મબુદ્ધિ દૂર થઈ ગઈ અને પરમાત્મા-સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણનો અનુભવ થતાં બીજી બધી જાતની સિદ્ધિ વગેરે તરફથી મન ફેરવી લીધું (ઉદાસીન થઈ ગયા). હવે એમણે એ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન પણ પડતો મૂક્યો કે જેની સહાયથી પહેલાં તેમણે પોતાના જીવકોશનો નાશ કર્યો હતો; કારણ કે જ્યાં સુધી સાધકને યોગમાર્ગદ્વારા શ્રીકૃષ્ણ કથામૃતમાં લગન નથી લાગતી ત્યાં સુધી માત્ર યોગ સાધનાથી એનો મોહથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રમાદ દૂર થતો નથી ભ્રમ ભાંગતો નથી ।।૧૨।।

પછી જ્યારે અન્તકાલ આવ્યો ત્યારે વીરવર પૃથુએ પોતાના ચિત્તને દઢતાપૂર્વક પરમાત્મામાં સ્થિર કરી બ્રહ્મભાવમાં સ્થિત થઈ પોતાનું શરીર છોડીદીધું ।।૧૩।।

પીંડીઓથી ગુદાને દબાવી, મૂળાધારથી ધીરે-ધીરે પ્રાણ વાયુને ઊંચો ચઢાવતા એને નાભિમાં અને પછી હૃદય, ઉરસ્થળ, કંઠ અને મસ્તકમાં લાવીને તેનાથી પણ ઉપર લઈ જઈ ક્રમશઃ બ્રહ્મરન્ધ્રમાં ચઢાવી દીધો ।।૧૪।।

એ પછી નિઃસ્પૃહ થયેલા પૃથુરાજાએ દેહમાંના પ્રાણવાયુને સમષ્ટિ વાયુમાં, પાર્થિવ શરીરને પૃથ્વીમાં અને શરીરના તેજને સમષ્ટિ તેજમાં લીન કરી દીધું ।।૧૫।।

હૃદય-આકાશ વગેરે દેહાવચ્છિન્ન આકાશને મહા-આકાશમાં અને શરીરમાં રહેલ રુધિર વગેરે જલના અંશને સમષ્ટિજલમાં લીન કર્યું. એ જ પ્રમાણે વળી પૃથ્વીને

જલમાં, જલને તેજમાં, તેજને વાયુમાં અને વાયુને આકાશમાં લીન કર્યા ।।૧૬।।

પછી મનને (સવિકલ્પ જ્ઞાનમાં જેને અધીન તે રહે છે તે) *ઇન્દ્રિયોમાં ઇન્દ્રિયોને એમના કરણરૂપ તન્માત્રાઓની અને સૂક્ષ્મભૂત (તન્માત્રા) ને કારણ અહંકાર દ્વારા આકાશ, ઇન્દ્રિયો અને તન્માત્રાઓને એ જ અહંકારમાં લીન કરી, અહંકારને મહત્તત્ત્વમાં લીન કર્યા ।।૧૭।।

વિશેષ : ઇન્દ્રિયોથી મનનું આકર્ષણ થાય છે તેથી મનનો લય ઇન્દ્રિયોમાં રહ્યો છે પણ એ ઉપરથી મન ઇન્દ્રિયનું કાર્ય છે એમ સમજવું નહિ.

પછી બધા ગુણોની અભિવ્યક્તિ કરવાવાળા એ મહત્તત્વને માયોપાધિક જીવમાં સ્થિર કર્યુ. ત્યાર બાદ એ માયારૂપ જીવને ઉપાધિને પણ એમણે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના પ્રભાવથી પોતાના શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સ્થિત રહી છોડી દીધી* ।।૧૮।।

વિશેષ : એક તત્ત્વનો બીજા તત્ત્વમાં લય કરી દેવાનું કહ્યું. એમાં એમ સમજવું નહિ કે લય એટલે તત્ત્વનો નાશ થઈ જતો હશે; પણ એટલું સમજવાનું છે કે, કાર્ય કારણથી જુદું નથી એમ પાકો નિશ્ચય કરવો એ જ લય કહેવાય છે; અને એ પ્રમાણે પ્રત્યેક કાર્યનો પોતપોતાનાં કારણોમાં લય કરતાં સર્વનું મૂળ કારણ માયા અથવા અજ્ઞાન છે એમ નિશ્ચય થાય અને એ અજ્ઞાન સ્વરૂપમાં કલ્પિત છે. એમ સમજવાથી મોક્ષ થાય.

એમનાં મહારાણી અર્ચિ, જે અત્યન્ત સુકુમાર હતાં અને પગથી પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરવાને અયોગ્ય હતાં છતાં એ પણ એમની પાછળ વનમાં ગયાં હતાં અને પતિ જે ધર્મ પાળતા તે જ ધર્મમાં રહેવાથી એમની સેવાથી, કન્દમૂળ વગેરે ખાઈને રહેવાથી એ અત્યન્ત દુર્બળ થઈ ગયાં, પરન્તુ પ્રિયતમના કરસ્પર્શથી સમ્માનિત થઈ એમાં જ આનન્દ માનવાને લીધે એમને કોઈ પ્રકારે કષ્ટ થતું ન હતું ।।૧૯-૨૦।।

સુખથી એ સતીએ પૃથ્વીના પતિ અને પોતાના પ્રિયતમ પૃથુરાજાના શરીરને શબરૂપ થયેલું જોઈ કેટલોક સમય વિલાપ કર્યો અને પર્વતના શિખર ઉપર ચિતા ખડકી શરીરને એના ઉપર મૂક્યું ।।૨૧।।

પછી પોતે પણ એ સમયની યોગ્ય ક્રિયા કરી નદીમાં સ્નાન કરી એમણે પોતાના પરમ પરાક્રમી પતિને જલાંજલિ આપી, આકાશમાં ઊભેલા દેવોને નમસ્કાર કર્યા, ચિતાની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી અને સ્વામીના ચરણનું ધ્યાન કરતાં અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો ।।૨૨।।

પોતાના પતિ વીરવર પૃથુરાજાની પાછળ પરમ પતિવ્રતા અર્ચિને સતી થયેલાં

જોઈ હજારો વરદાન દેનારી દેવીઓએ પોતપોતાના પતિઓની સાથે એમની સ્તુતિ કરી ।।૨૩।।

એ મન્દરાચળના શિખરમાં પુષ્પની વૃષ્ટિ કરતી દેવાંગનાઓ, જ્યારે દેવતાઈ વાજાં વાગી રહ્યાં હતાં ત્યારે પરસ્પર નીચે પ્રમાણે વાતો કરવા લાગી ।।૨૪।।

દેવપત્નીઓ વાતો કરે છે : અહો! આ સ્ત્રી મહાભાગ્યશાળી છે. જેમ લક્ષ્મીજી ભગવાનને સેવે છે તેમ એણે પોતાના પતિ મહારાજાધિરાજની મન-વાણી-શરીરથી સેવા કરી ।।૨૫।।

જુઓ, આ અર્ચિ પોતાના અચિન્ત્ય કર્મના પ્રભાવથી આ સતી આપણને પણ પાછળ મૂકી દઈ પોતાના પતિ સાથે વધારે ઉચ્ચ લોકમાં જઈ રહી છે ।।૨૬।।

આ લોકમાં અલ્પ આયુષ્યવાળું જીવન હોવા છતાં જે લોકો ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ થાય એવું આત્મજ્ઞાન મેળવી લે તો એમને પછી બીજી કઈ વસ્તુ દુર્લભ હોય? ।।૨૭।।

મોક્ષ આપે એવો દુર્લભ મનુષ્યનો જન્મ ઘણી મુશ્કેલીથી મળ્યો છે, છતાં જો માણસ વિષયોમાં આસક્ત રહે તો એને ઠગાયેલો અને આત્મદ્રોહી જાણવો ।।૨૮।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે દેવોની સ્ત્રીઓ સ્તુતિ કરતી હતી ત્યારે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં અગ્રણી અને ભગવદ્‌ભક્ત પૃથુરાજા જે લોકને પામ્યા તે જ લોકને અર્ચિ પણ પામ્યાં ।।૨૯।।

પરમ ભગવદ્ ભક્ત પૃથુરાજા આવા જ પ્રભાવવાળા હતા. તેમનું અત્યન્ત ઉદાર ચરિત્ર મેં તમને કહી સંભળાવ્યું ।।૩૦।।

જે માણસ આ પવિત્ર અને મહાન ચરિત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક (નિષ્કામ ભાવથી) સાવધાનપણે સાંભળે, સંભળાવે કે પાઠ કરે તેને પૃથુરાજાનું પદ-ભગવાન્ નું પરમધામ મળે ।।૩૧।।

આ ચરિત્રનો સકામભાવથી પાઠ કરવાથી બ્રાહ્મણ બ્રહ્મતેજ પ્રાપ્ત કરે છે, ક્ષત્રિય પૃથ્વીપતિ થઈ જાય છે, વૈશ્ય વ્યાપારીઓમાં પ્રધાન થઈ જાય છે અને શૂદ્રમાં સજ્જનતા આવી જાય છે ।।૩૨।।

પુરુષ હોય કે સ્ત્રી આદર સહિત જે આ ચરિત્ર ત્રણ વાર સાંભળે તે જો એને સન્તાન ન હોય તો તેને સારાં સન્તાન પ્રાપ્ત થાય, નિર્ધન હોય તો તેને ધન મળે, પ્રસિદ્ધ ન હોય તો કીર્તિથી પ્રસિદ્ધ થાય અને મૂર્ખ હોય તો પંડિત થાય ।।૩૩।।

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાયએવી જેની ઈચ્છા હોય તેમણે કલ્યાણ કરનારું, અમંગળ મટાડનારું, ધન આપનારું, યશ દેનારું, આયુષ્ય વધારનારું, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનારું અને કળિયુગના દોષોનો નાશ કરનારું આ આખ્યાન શ્રદ્ધાથી સાંભળવું જોઈએ. કેમકે એ ચારે પુરુષાર્થનું મોટું સાધન છે ।।૩૪-૩૫।।

જો જય મેળવવા તૈયાર થયેલો રાજા આ આખ્યાન સાંભળી, રાજાઓ ઉપર ચઢાઈ કરે તો, જેમ પૂર્વના રાજાઓ પૃથુને ભેટ આપતા તેમ એ રાજાઓ એને ભેટ આપે ।।૩૬।।

બીજા બધામાંથી આસક્તિ અળગી કરી અને ભગવાન્‌માં જ વિશુદ્ધ નિષ્કામભક્તિ રાખીને આ પવિત્ર પૃથુરાજાનું ચરિત્ર સાંભળવું, સંભળાવવું અને ભણવું ।।૩૭।।

હે વિચિત્રવીર્યના પુત્ર વિદુરજી! ભગવાનનું માહાત્મ્ય સૂચવનારા આ આખ્યાનમાં જે માણસ પ્રીતિ રાખે તેને પૃથુરાજા જે લોકમાં ગયા તે લોકની પ્રાપ્તિ થાય ।।૩૮।।

અનુદિનમિદમાદરેણ શૃણ્વન્ પૃથુચરિતં પ્રથયન્ વિમુક્તસંગઃ ।।
ભગવતિ ભવસિન્ધુપોતપાદે સ ચ નિપુણાં લભતે રતિં મનુષ્યઃ ।।૩૯।।

જે પુરુષ આ પૃથુચરિત્રનું રોજ આદરપૂર્વક નિષ્કામભાવથી શ્રવણ અને કીર્તન કરે એનો, જેનાં ચરણ સંસારસાગરને પાર કરી જવામાટે નૌકા સમાન છે તે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્‌માં સુદઢપ્રેમ થઈ જાય છે ।।૩૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થ સ્કન્ધમાં (ત્રીજા કામપ્રકરણમાં મોક્ષ નિરૂપણ
નામનો અગિયારમો) ''પૃથુરાજાનું વૈકુંઠ-ગમન''નામનો
ત્રેવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

સેવા-મનોરથોનું જાહેર પ્રદર્શન કરનારાઓ વાંચો!

ભાવ ગુપ્ત રહે તો જ વધે. તેથી પોતાના આશ્રમધર્મોની પછવાડે પોતાના ભગવદ્‌ભાવોને ગુપ્ત રાખીને ભગવત્સેવા કરવી જોઈએ. જેના હૃદયમાં પ્રભુ નથી બિરાજતા તે જ પોતાના ભાવોને ખુલ્લેઆમ પ્રદર્શિત કરતો હોય છે. જો પ્રભુ હૃદયમાં બિરાજતા હોય તો ભાવોનું ઉઘાડે છોગે પ્રદર્શન સમ્ભવ નથી. **(શ્રીમહાપ્રભુજી, અણુભાષ્ય)**

ચોથું મોક્ષપ્રકરણ-અધ્યાય ૨૪

પ્રચેતાઓની ઉત્પત્તિ અને એઓને ભગવાન્ શંકરે કરેલો રુદ્રગીતનો ઉપદેશ

વિશેષ : આ પ્રકારે અગિયાર અધ્યાયમાં કામપ્રકરણનું નિરૂપણ કર્યુ, હવે આઠ અધ્યાયમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કહેવાય છે, મોક્ષ બે પ્રકારનો છેઃએક બ્રહ્મમાં લય થવો અને બીજો પ્રભુમાં સાયુજ્ય. અન્તઃકરણાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, ઈન્દ્રિયાધ્યાસ, દેહાધ્યાસ અને સ્વરૂપ વિસ્મરણ આ પંચપર્વા અવિદ્યારૂપ છે તેની નિવૃત્તિથી મોક્ષ થાય છે. વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ અને ભક્તિ આ પાંચ પ્રકારનાં સાધનોથી પંચપર્વા વિદ્યાનો ઉદય થાય છે અને એ મોક્ષમાં કારણરૂપ બને છે. એમાં વિશેષ આયાસ હોવાથી પાંચ અધ્યાયો વડે પ્રાચીનબર્હિષોનો લય કહેવાય છે. ભગવત્સાયુજ્યમાં પ્રબળ ભક્તિ કારણરૂપે હોવાથી પ્રચેતાઓનું ભગવત્સાયુજ્ય કહેવાય છે. એમાં આ અધ્યાયમાં રુદ્રે પ્રચેતાઓને સાયુજ્યનું સાધન ઉપદેશ્યું છે એનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ પ્રચેતાઓ કેટલા હતા એઓ કોના પુત્ર હતા એવો પ્રશ્ન થવાથી પૃથુચરિત્રની સમાપ્તિ કરી વંશવર્ણન પણ કરવામાં આવ્યું છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

વિજિતાશ્વોઽધિરાજાઽઽસીત્પૃથુપુત્રઃ પૃથુશ્રવાઃ ।।
યવીયોભ્યોઽદદાત્કાષ્ઠા ભ્રાતૃભ્યો ભ્રાતૃવત્સલઃ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પછી પૃથુરાજાનો પુત્ર પરમ યશસ્વી વિજિતાશ્વ ચક્રવર્તીરાજા થયો. એણે ભાઈઓ ઉપરની પ્રીતિથી પોતાના ચાર નાના ભાઈઓને એક-એક દિશાનો અધિકાર સોંપી દીધો ।।૧।।

હર્યક્ષને પૂર્વ, ધ્રુમ્રકેશને દક્ષિણ, વૃકને પશ્ચિમ અને દ્રવિણને ઉત્તર દિશા આપી ।।૨।।

એ વિજિતાશ્વ પૃથુરાજાના અશ્વમેધમાં ઈન્દ્ર પાસેથી ઘોડો લાવ્યો હતો. એ વખતે ઈન્દ્રે એને અન્તર્ધાન થવાથી ગતિ આપી હતી તેથી એ ‘અન્તર્ધાન’ એવા નામથી પણ ઓળખાતોહતો ।।૩।।

એ રાજાને શિખંડિની નામની સ્ત્રીમાં પાવક, પવમાન અને શુચિ એ નામના ત્રણ સુપુત્રો થયા. પૂર્વે ત્રણે અગ્નિઓને વસિષ્ઠ મુનિનો શાપ લાગેલો તેથી વિજિતાશ્વને ઘેર પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા પણ પાછા યોગમાર્ગથી એ અગ્નિની પદવીને પામ્યા

છે ।।૪।।

અન્તર્ધાન (વિજિતાશ્વ) રાજા જાણતો હતો કે ઈન્દ્રે ઘોડાની ચોરી કરી છે, છતાં એમણે એને માર્યો ન હતો ।।૫।।

એમને નભસ્વતી નામની બીજી સ્ત્રી હતી, જેનાથી એમને હવિર્ધાન નામનો પુત્ર થયો હતો, રાજાઓ કર, દંડ અને દાણ વગેરે લે છે તેથી બીજાઓને એમની આજીવિકા પીડા કરનારી થાય છે એવી એની માન્યતા હોવાથી વિજિતાશ્વ રાજાએ એક લાંબા કાળનો યજ્ઞ કરવાનું બહાનું કરી એવા પ્રકારની આજીવિકા છોડી દીધી હતી ।।૬।।

યજ્ઞ કાર્યમાં લાગ્યા રહેવા છતાં એ આત્મજ્ઞાની રાજાએ ભકત ભયભંજન પૂર્ણતમ પરમાત્માની આરાધના કરી સુદૃઢ સમાધિ દ્વારા ભગવાનના દિવ્ય લોકને પ્રાપ્ત કર્યો ।।૭।।

હે વિદુરજી! વિજિતાશ્વના પુત્ર હવિર્ધાનને હવિર્ધાની નામની સ્ત્રીથી બર્હિષદ, ગય, શુકલ, કૃષ્ણ, સત્ય અને જિતવ્રત નામના છ પુત્ર થયા ।।૮।।

હે કુરુશ્રેષ્ઠ! એ છ માં સૌથી મોટો બર્હિષદ રાજા ભાગ્યશાળી હતો. એ કર્મકાંડ તેમજ યોગવિદ્યામાં નિષ્ણાત હતો. એણે પ્રજાપતિનું પદ પ્રાપ્ત કર્યુ હતું ।।૯।।

આખી પૃથ્વીમાં એણે કોઈ પણ સ્થળને યજ્ઞ કર્યા વગરનું રાખ્યું ન હતું. ઉગમણી (પૂર્વ) દિશા એના અણીવાળા દર્ભોથી પથરાઈ ગઈ હતી. (તેથી જ આગળ ઉપર એ પ્રાચીન બર્હિ નામથી પ્રખ્યાત થયા) ।।૧૦।।

એ રાજા બ્રહ્માજીના કહેવાથી સમુદ્રની 'શતદ્રુતિ' નામની કન્યાને પરણ્યા હતા. સર્વાંગે એ જુવાન અને શણગારેલી શતદ્રુતિ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા ફરતી હતી. ત્યારે જેમ અગ્નિ પોપટી ઉપર આસકત થયેલો તેમ, પ્રાચીન બર્હિ રાજા એનાપર* આસકત થયો ।।૧૧।।

વિશેષ : સપ્તર્ષિઓના યજ્ઞમાં અગ્નિદેવ સપ્તર્ષિઓની સ્ત્રીઓને જોઈ કામાતુર થઈ ગયા. એ જાણીને અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહાએ સપ્તર્ષિઓની સ્ત્રીનું રૂપ ધરી પોતાના પતિને રમાડ્યા હતા; અને એનું વીર્ય પોપટીના રૂપથી ઉપાડી લઈ, કાંસના તૂમ્બડામાં નાંખી સ્વાહા જતી રહી હતી એવી પુરાણાન્તરમાં કથા છે.

એ નવવધૂ શતદ્રુતિએ પોતાનાં ઝાંઝરના ઝંકારથી ચોતરફ દેવો, દૈત્યો, ગન્ધર્વો, મુનિઓ, સિદ્ધો, મનુષ્યો અને નાગોને મુગ્ધ કરી દીધા હતા ।।૧૨।।

પ્રાચીન બર્હિ રાજાને શતદ્રૂતિથી દશ પુત્રો થયા તેઓ બધા 'પ્રચેતા' એવા એક જ નામથી ઓળખાતા હતાં ।।૧૩।।

એઓ ધર્મના મર્મજ્ઞ હતા. તેમજ તેમનું આચરણ પણ એક સરખું હતું. પ્રાચીન બર્હિ રાજાએ એમને સૃષ્ટિ કરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે તેઓએ તપ કરવા સારું સમુદ્રમાં* પ્રવેશ કર્યો. એમણે જળમાં રહી દશ હજાર વર્ષ પર્યન્ત તપનું ફલ દેનારા ભગવાન્‌ની આરાધના કરી ।।૧૪।।

વિશેષ : અત્યન્ત અગાધ જલમાં જલચરો હોતાં નથી ત્યાં દુઃસંગ પણ લાગે નહિ અને પ્રલય થતાં પૃથ્વીનો નાશ થવાથી ભજનમાં વિઘ્ન પડે નહિ માટે જલમાં તપ કર્યુ. મુખ્ય સાધન સ્તોત્ર છે તપ નહિ. ભગવત્પ્રાકટ્ય થાય એટલા માટે સ્તોત્ર(સ્તુતિ) કરવામાં આવે છે, ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ પ્રેમથી જ થાય છે, બીજા કશાયથી નહિ. અને પ્રેમ અતિ સુન્દર સ્વરૂપના નિરન્તર ચિન્તન-કીર્તનથી જ થાય છે તેથી આ પ્રકારના સ્તોત્રનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. (તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધ)

ઘેરથી તપસ્યા કરવા જતી વખતે માર્ગમાં એમને સદાશિવનું દર્શન થયું. સદાશિવે પ્રસન્ન થઈને એમને જે મન્ત્ર અને તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે પ્રમાણે એઓ એકાગ્રચિત્તથી તેમજ જિતેન્દ્રિયપણાથી જપ, ધ્યાન અને પૂજન કરતા રહ્યા ।।૧૫।।

વિદુરજીએ પૂછ્યું: હે મહારાજ! પ્રચેતાઓને સદાશિવની સાથે માર્ગમાં જેવી રીતે સમાગમ થયો અને પ્રસન્ન થઈને સદાશિવે એમને ઉપદેશ કર્યો તેમાં ઘણો સાર હશે માટે એ સઘળું મને કહો ।।૧૬।।

હે મહારાજ! બીજાની વાત જવા દો, વૈરાગ્યયુક્ત મુનિઓ પણ જેમનું ઈષ્ટદેવ તરીકે માત્ર ધ્યાન કરે છે પણ તેમને પામી શકતા નથી તો એમનો સમાગમ થવો એ પ્રાણીઓમાટે દુર્લભ કહેવાય ।।૧૭।।

જો કે ભગવાન્ શંકર આત્મારામ છે એમને પોતાને માટે નથી કંઈ કરવાનું, કે નથી કંઈ મેળવવાનું; તો પણ આ લોકસૃષ્ટિની રક્ષાને માટે તેઓ પોતાની ઘોરરૂપ શક્તિ-શિવાની સાથે સર્વત્ર ફરતા રહે છે ।।૧૮।।

મૈત્રેયે કહ્યું : સજ્જન પ્રચેતાઓ પિતાની આજ્ઞાને માથે ચઢાવી તપ કરવાનો નિશ્ચય કરીને આથમણી દિશામાં ચાલી નીકળ્યા ।।૧૯।।

તે સમયે એમણે એક સમુદ્રના જેવું ઘણું જ મોટું તળાવ જોયું. એ તળાવ

મહાત્માઓના મનની પેઠે નિર્મળ હતું. એમાં માછલાં વગેરે જીવ પણ પ્રસન્ન જણાતા હતા ।।૨૦।।

એમાં નીલકમલ, લાલકમલ, રાતે-દિવસે તેમજ સાંજે ખિલતા કમલ તથા ઈન્દીવર વગેરે અનેક પ્રકારનાં કમલ સુશોભિત હતાં. તેના તટ ઉપર હંસ, સારસ, ચકવા અને બતકો ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા ।।૨૧।।

એની ચારે તરફ જાતજાતનાં વૃક્ષો અને લતાઓ ઉપર મતવાલા ભમરા ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. એના મધુર ગુંજનથી હર્ષિત થઈ માનો તેમને રોમાંચ થઈ આવ્યો હતો. કમલ કોશના પરાગપુંજ વાયુની લહેરથી ચારે તરફ ઊડી રહ્યા હતા જાણે કે ત્યાં કોઈ ઉત્સવ થઈ રહ્યો હોય ।।૨૨।।

એ તળાવમાં મૃદંગ અને પણવ વગેરે વાજાંના નાદની સાથે દિવ્ય મનોહર ગાયનનો મધુર ધ્વનિ સાંભળી રાજકુમારોને આશ્ચર્ય થયું ।।૨૩।।

એ જ સમયે સદાશિવ પોતાના પાર્ષદોની સાથે એ તળાવમાંથી નીકળતા હતા તેમનાં એમને દર્શન થયાં. એ મહાદેવની પાસે ગન્ધર્વો ગાયન કરતા હતા. એમનું શરીર તપાવેલા સુવર્ણ રાશિ જેવો કાન્તિમાન હતું. નીલકંઠ, ત્રણ નેત્રવાળા અને પ્રસન્ન મુખવાળા એ સદાશિવને જોઈને ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને તેમણે પ્રણામ કર્યા ।।૨૪-૨૫।।

ધર્મવત્સલ અને શરણાગતની પીડા હરનારા સદાશિવે એ ધર્મજ્ઞ સદ્સ્વભાવવાળા અને પોતાના દર્શનથી પ્રસન્ન થયેલા પ્રચેતાઓને પ્રીતિથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું ।।૨૬।।

સદાશિવે કહ્યું : તમે રાજા પ્રાચીન બર્હિના પુત્ર તમારું કલ્યાણ થાઓ તમે જે કરવા ઈચ્છો છો તે પણ મને ખબર છે. તમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા જ મેં આ પ્રમાણે તમને અત્યારે દર્શન આપ્યું છે ।।૨૭।।

જે વ્યક્તિ અવ્યક્ત પ્રકૃતિ તથા જીવસંજ્ઞક પુરુષ આ બન્નેના નિયામક ભગવાન્ વાસુદેવનું શરણું લે છે તે મને બહુ જ વહાલી લાગે છે ।।૨૮।।

પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મનું સારી રીતે પાલન કરનાર પુરુષ સો જન્મ પછી બ્રહ્માજીની પદવીને પામે છે. એ કરતાં પણ જો તેનું પુણ્ય વધારે હોય તો એ મને પામે છે. પરન્તુ જે ભગવાન્નો ભક્ત હોય તે મરણ પામ્યા પછી સીધેસીધા નિર્વિકાર વિષ્ણુ પદને પામે છે, જેની પ્રાપ્તિ રુદ્રરૂપમાં રહેલ અને બીજા અધિકારી દેવતાઓને

પોતપોતાના અધિકારની સમાપ્તિ બાદ જ થાય છે ।।૨૯।।

એટલામાટે મને ભગવાન્ જેવા વહાલા છે તેવા જ તમે વૈષ્ણવો વહાલા છો. વૈષ્ણવોને પણ મારા જેવો બીજો કોઈ વહાલો કદી પણ હોતો નથી ।।૩૦।।

હવે હું તમને એક પવિત્ર, પરમ મંગળરૂપ મોક્ષ આપનાર સ્તોત્ર કહું છું એનો તમે શુદ્ધ ભાવથી જપ કરજો ।।૩૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે બોલી નારાયણ-પરાયણ કરુણાર્દ્રહૃદય ભગવાન્ શિવે હાથ જોડી ઊભેલા એ રાજકુમારોને આ સ્તોત્ર સંભળાવ્યું ।।૩૨।।

સદાશિવ બોલ્યા : ભગવન્! આપનો ઉત્કર્ષ ઉચ્ચકોટિના આત્મજ્ઞાનીઓના કલ્યાણમાટે નિજાનન્દની પ્રાપ્તિમાટે છે એનાથી મારું પણ કલ્યાણ હો. આપ સર્વદા પોતાના નિરતિશય પરમાનન્દ રૂપમાં જ સ્થિતિ કરો છો એવા સર્વાત્મક આત્મસ્વરૂપ આપને હું પ્રણામ કરું છું ।।૩૩।।

આપ જ પદ્મનાભ સમસ્ત લોકોનું આદિકારણ છો. આપ જ પંચભૂત વિષયો અને ઈન્દ્રિયોના નિયન્તા છો; શાન્ત, એકરસ અને સ્વયંપ્રકાશ વાસુદેવ (ચિત્તના અધિષ્ઠાતા) છો. આપને નમસ્કાર હો ।।૩૪।।

સંકર્ષણ રૂપે અહંકારના નિયન્તા છો; આપ જ સૂક્ષ્મ, અનન્ત અને મુખાગ્નિથી જગતને પલકમાં બાળી નાખો છો. પ્રદ્યુમ્નરૂપે આપ બુદ્ધિના નિયન્તા છો અને જગતના પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનના ઉદ્‌ગમ સ્થાન છો. આપને નમસ્કાર હો ।।૩૫।।

અનિરુદ્ધરૂપે આપ ઈન્દ્રિયોના સ્વામી અને મનના નિયન્તા છો; એવા આપને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. આપ પોતાના તેજથી સૂર્યરૂપે જગતમાં વ્યાપી રહેલા છો; પૂર્ણ હોવાથી આપ ક્ષય અને વૃદ્ધિથી રહિત છો; આપને નમસ્કાર હો ।।૩૬।।

આપ સ્વર્ગ તથા મોક્ષના દ્વારરૂપ છો; તથા નિરન્તર પવિત્ર અન્તઃકરણમાં વાસ કરી રહો છો એવા આપને નમસ્કાર કરું છું. આપ જ સુવર્ણરૂપ વીર્યથી યુક્ત ચાતુર્હોત્ર કર્મના સાધન અને વિસ્તાર કરનાર અગ્નિદેવ છો. આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૩૭।।

ચન્દ્રરૂપે પિતૃ તથા દેવોના પોષક છો, ત્રણ વેદના અધિપતિ છો, આપને પ્રણામ હો. પતિ અને યજ્ઞરૂપ વીર્યવાળા છો; એવા આપને નમસ્કાર કરું છું. જળરૂપે આપ જીવોની તૃપ્તિ કરો છો અને સર્વ રસમય છો; આપને હું નમસ્કાર કરું છું ।।૩૮।।

પૃથ્વીરૂપે આપ સર્વ પ્રાણીઓના દેહ પૃથ્વી અને વિરાટ રૂપ છો; એવા આપને નમસ્કાર કરું છું. આપ ત્રિલોકના પાલક છો. મન, ઈન્દ્રિય અને દેહની શક્તિ સ્વરૂપ

વાયુ (પ્રાણ) છો; આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૩૯।।

આકાશરૂપે પોતાના શબ્દ ગુણથી સર્વને નામ આપો છો; અંદર અને બહારનો ભેદ કરનારા આશ્રયરૂપ છો; એવા આપને નમસ્કાર કરું છું. આપ જ મહાન પુણ્યથી પ્રાપ્ત થનારા પરમ તેજોમય સ્વર્ગ વૈકુંઠાદિ લોક છો. આપને પુનઃ-પુનઃ નમસ્કાર હો ।।૪૦।।

પ્રવૃત્તિકર્મથી પિતૃલોક દેનારા તથા નિવૃત્તિકર્મથી દેવલોક દેનારા તથા અધર્મના ફલરૂપ, દુઃખદાયી મૃત્યુરૂપ છો; એવા આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૪૧।।

હે ઈશ્વર! આપ સર્વકર્મના ફળ આપનાર છો; સર્વજ્ઞ અને મન્ત્રરૂપ છો; પરમ ધર્મરૂપ છો; અખંડ જ્ઞાનવાળા છો; પુરાણપુરુષ, સાંખ્ય અને યોગ ના ઈશ્વર કૃષ્ણ છો એવા તમને નમસ્કાર કરું છું ।।૪૨।।

સદ્રૂપે આપ ગોલક, ઈન્દ્રિય અને એનાં દેવતાઓને ઉત્પન્ન કરનાર છો; (અથવા આપજ કર્તા, કરણ અને કર્મ ત્રણેય શક્તિઓના એક માત્ર આશ્રય છો) જ્ઞાન તથા ક્રિયારૂપ છો; આપથી જ પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈખરી ચાર પ્રકારની વાણીની અભિવ્યક્તિ થાય છે, આપ જ અહંકારના અધિષ્ઠાતા રુદ્ર છો. એવા આપને નમસ્કાર કરું છું ।।૪૩।।

આપનું સ્વરૂપ ભક્તોને અતિપ્રિય છે. ગુણોથી સર્વ ઈન્દ્રિયોને રાજી રાખનાર છો. વૈષ્ણવોએ પૂજેલા આપના સ્વરૂપનું અમને દર્શન આપો. અમે એ દર્શનને ઝંખીએ છીએ ।।૪૪।।

આપની કાન્તિ વર્ષાઋતુના ઘેરા વાદળ જેવી સ્નિગ્ધ, શ્યામ અને સમ્પૂર્ણ સૌન્દર્યોના સાર સર્વસ્વ છે. આપને સુંદર અને લાંબા ચાર હાથ છે. આપનું મુખારવિન્દ અત્યન્ત મનમોહક છે ।।૪૫।।

આંખો કમળની પાંદડી સરખી છે; ભ્રમર સુન્દર અને નાસિકા સુઘડ છે. મનમોહિની દન્તપકિત, અમોલ-કપોલયુકત મનોહર મુખમંડલ અને શોભીતા સમાન કર્ણો છે ।।૪૬।।

પ્રેમપૂર્ણ ઉન્મુક્ત હાસ્ય, તીરછી નજર, કાળી-કાળી અલકલટ, કમલ કુસુમનાં કેસરની માફક ફરહરતું પીતામ્બર, ઝળહળતાં કુંડલ, ઝાકમઝોળ મુગટ, કંકણ, હાર, નૂપુર અને મેખલા વગેરે વિચિત્ર આભૂષણ તથા શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ, વનમાલા અને ઉત્તમ મણિઓ ઝળઝળ પ્રકાશે છે ।।૪૭-૪૮।।

સિંહના જેવી ભરાવદાર કાન્ધો છે, જેના ઉપર હાર, કેયૂર અને કુંડલાદિની કાન્તિ ઝલઝલી રહી છે તથા કૌસ્તુભ મણિના પ્રકાશથી શોભીતી મનોહર ગ્રીવા છે. એમનું શ્યામલ વક્ષઃસ્થલ શ્રીવત્સચિહ્નના રૂપમાં લક્ષ્મીજીનું નિત્ય નિવાસ સ્થાન હોવાથી કસોટી ઊપર પાડેલી સુવર્ણરિખાની શોભાને માત કરે છે ફિક્કી પાડી દે છે ।।૪૯।।

પીપળાના પાન જેવું ઉદર શ્વાસોચ્છ્વાસને લીધે હાલતી ત્રણ વલિઓથી મનોહર લાગે છે. પાણીની ઘૂમરી જેવી ગમ્ભીર નાભિ એટલી ઊંડી છે કે જાણે એમાંથી નીકળેલા વિશ્વને તે પાછું પોતાની અન્દર સમાવી લેવા માગતી હોય તેવી લાગે છે ।।૫૦।।

શ્યામ વર્ણની કટિ ઉપર આપે પીતામ્બર ધારણ કર્યુ છે અને એની ઉપર સોનાની કટિમેખલા પહેરી છે; આપનાં ચરણ સરખાં અને સુન્દર છે; તેમજ પીંડીઓ તથા સાથળથી તથા નમેલા ગોઠણથી દષ્ટિને દિવ્ય આનન્દ મળે છે; એવા આપના સ્વરૂપનું આપ અમને દર્શન આપો ।।૫૧।।

હે ગુરુ! આપનાં ચરણ શરદ્ઋતુમાં ખીલેલાં કમળની પાંખડીના જેવાં શોભાવાળાં છે તથા એ નખની કાન્તિ જીવોના અજ્ઞાનને મટાડનારાં છે અને ભકતોના ભયને ટાળનારાં છે તો એ અમને દેખાડો ।।૫૨।।

અમારા જેવા અજ્ઞાનીઓને આપની પ્રાપ્તિનો માર્ગ દેખાડનાર ગુરુ આપ જ છો. જે પુરુષો પોતાના ચિત્તને શુદ્ધ કરવા માગતા હોય તેમણે આવા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ કેમકે સ્વધર્મ પાળનારાઓને ભક્તિયોગદ્વારા જ અભય મળે છે।।૫૩।।

સ્વર્ગનાં રાજ્યકર્તા ઈન્દ્ર પણ આપની પ્રાપ્તિની જ ઈચ્છા કરે છે; આપ સર્વ પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થવા દુર્લભ છો તથા વિશુદ્ધ આત્મજ્ઞાનીઓની ગતિ આપ જ છો. ભક્તિમાન પુરુષોને જ આપ પ્રાપ્ત થાઓ છો ।।૫૪।

આપની અનન્ય ભક્તિ સત્પુરુષોમાટે પણ દુર્લભ છે. આપની પ્રસન્નતા અનન્ય ભક્તિ સિવાય બીજા કોઈ સાધનથી દુઃસાધ્ય છે. એવો કોણ હશે કે જે અનન્ય ભક્તિથી આપને પ્રસન્ન કરી આપના ચરણતલ સિવાય બીજું કંઈ ચાહે? ।।૫૫।।

જે કાલ પોતાના અદમ્ય ઉત્સાહ અને પરાક્રમથી ફરકતી ભ્રમરના ઈશારાથી આખા જગતનો સંહાર કરી નાખે છે તે પણ આપના ચરણોના શરણે ગયેલ પ્રાણી

ઉપર પોતાની સત્તા માનતો નથી ।।૫૬।।

આવા ભગવાન્‌ના પ્રેમી ભક્તોનો સત્સંગ અડધી ક્ષણને માટે પણ જો થઈ જાય તો એની આગળ હું સ્વર્ગ અને મોક્ષની પણ કંઈ વિસાત સમજતો નથી તો પછી મર્ત્યલોકના તુચ્છ ભોગોની તો વાત જ શી? ।।૫૭।।

આપનાં ચરણારવિન્દ પાપને માટાડનાર છે. એના યશની સેવા કરવાથી તથા તીર્થ (ગંગા)સ્નાનથી અંદર અને બહાર પાપરહિત થવાથી જે વૈષ્ણવો પ્રાણીઓઉપર દયા રાખે છે અને નિર્મળ અન્તઃકરણવાળા હોવાથી જેઓ જીવમાત્ર ઉપર દયા, રાગદ્વેષ રહિત ચિત્ત, સરલતા આદિ ગુણોથી યુક્ત છે તે આપના ભક્તોનો સંગ અમને પ્રાપ્ત થાય એજ આપની કૃપાહો ।।૫૮।।

જે સાધકનું ચિત્ત ભક્તિયોગથી અનુગ્રહીત અને વિશુદ્ધ થવાથી, નથી તો બહારના વિષયોમાં ભટકતું કે નથી અજ્ઞાનગુહા રૂપ તમો ગુણમાં લીન થતું તે સહેજે આપના સ્વરૂપનાં દર્શન કરી લે છે ।।૫૯।।

જે સ્વરૂપમાં આ સઘળું જગત્ દેખાય છે અને સઘળા જગતમાં જે સ્વરૂપ દેખાય છે તે સ્વયંપ્રકાશ, આકાશના જેવા વ્યાપક પરબ્રહ્મ આપજ છો ।।૬૦।।

ભગવન્ આપની માયા અનેક પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરે છે. એના દ્વારા જ આપ આ પ્રમાણે જગતની રચના, પાલન અને સંહાર કરો છો જાણે કે એ કોઈ સદ્વસ્તુ હોય પણ તેનાથી આપનાં કોઈ જ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી. માયાને લીધે બીજા લોકોમાં જ ભેદ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે આપ પરમાત્મા ઉપર પોતાનો (માયાનો) પ્રભાવ કંઈ પડતો નથી. આપને તો અમે પરમ સ્વતન્ત્ર સમજીએ છીએ ।।૬૧।।

જો કે આપ નિરાકાર છો તો પણ પંચભૂત ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણથી જાણવામાં આવતા આપના સાકારરૂપનું જે યોગીઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક અનેક કર્મોવડે મુક્તિમાટે સારી પેઠે પૂજન કરે છે તેઓ વેદ અને શાસ્ત્રોના સાચા મર્મજ્ઞ છે ।।૬૨।।

આપ જ અદ્વિતીય આદિપુરુષ આપની માયાશક્તિ સૃષ્ટિ પહેલા સુપ્ત રહે છે એ સૃષ્ટિકાળમાં જાગીને સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણના વિભાગ કરે છે. એ વિભાગોમાંથી મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, દેવો, ઋષિઓ અને બીજા પ્રાણીઓના સમૂહરૂપ આ જગત્ થયું છે ।।૬૩।।

જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ* એવા પ્રકારનું આ જગત્ પોતાની માયાથી બનાવી એ જગત્‌રૂપ પુરમાં પોતાના અંશ (જીવરૂપ)થી આપ પ્રવેશ કરી લો

છો અને જેવી રીતે મધમાખીઓ પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલ મધનો આસ્વાદ લે છે તે જ પ્રમાણે તે આપનો અંશ તે પુર–શરીરમાં રહી ઈન્દ્રિયો દ્વારા એ તુચ્છ વિષયો ભોગવે છે. આપના તે અંશને જ પુરુષ અથવા જીવ કહેવામાં આવે છે ।।૬૪।।

વિશેષ : ઓરમાંથી ઉત્પન્ન થયા તે માણસ વગેરે 'જરાયુજ' કહેવાય છે; ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થાય તે પક્ષી વગેરે 'અંડજ' કહેવાય છે; પસીનામાંથી ઉત્પન્ન થાય તે માંકડ વગેરે 'સ્વેદજ' કહેવાય છે; અને ધરતીને ફોડીને ઉત્પન્ન થનારાં ઝાડ વગેરે 'ઉદ્‌ભિજ' કહેવાય છે.

એ જ આપ સહન ન થાય તેવા પ્રચંડ કાળરૂપે, જેમ વાયુ દ્વારા એક વાદળાંને બીજા વાદળનો ધક્કો લાગે અને ચલાયમાન કરી ખેંચી જાય તેમ પૃથ્વી આદિ ભૂતોને બીજા ભૂતો દ્વારા ચલાયમાન કરી ખેંચી જાઓ છો; એવા સર્વને ખેંચનારું (નાશ કરનારું) આપના કાળ સ્વરૂપનું અનુમાન કોઈથી થઈ શકતું નથી ।।૬૫।।

આ કામ આમ કરવું અને ફલાણું કામ એમ કરવું એવી–એવી અનેક ચિન્તાઓથી જીવ ગાફેલ રહે છે. જીવના લોભને થોભ નથી અને વિષયોની લાલસા તો તેને સદા લાગેલી જ હોય છે. પણ આપ સદા સજાગ છો. જેમ ભૂખથી ગલોફાં ચાટતો સર્પ ઉંદરને હડપ કરી જાય છે તેમ કાલરૂપે આપ એને તુરત ઝડપી લો છો ।।૬૬।।

આપનો અનાદર કરવાને લીધે પોતાનું આયખું (આયુષ્ય) વ્યર્થ માનવાવાળો એવો કોણ સમજદાર મનુષ્ય હશે જે આપનાં ચરણકમલોને ભૂલી જાય? એની પૂજા તો કાલની ધાકથી અમારા પિતા બ્રહ્માજી તથા સ્વાયમ્ભુવ વગેરે ચૌદ મનુઓએ પણ કંઈપણ બીજો વિચાર કર્યા વિના કેવલ શ્રદ્ધાથી જ કરી હતી ।।૬૭।।

બ્રહ્મન્! આ પ્રમાણે આખું જગત્ રુદ્રરૂપ કાળના ત્રાસથી ફફડે છે. તેથી હે પરમાત્મા! આ સાચી પરિસ્થિતિ જાણનાર અમારેમાટે તો અત્યારે આપ જ સર્વથા અભય આશ્રય છો ।।૬૮।।

પછી મહાદેવજીએ કહ્યું : ''હે રાજકુમારો! શુદ્ધ રહી સ્વધર્મ પાળો અને ભગવાન્‌માં ચિત્ત રાખી આ સ્તોત્રનો જપ કરો. ભગવાન્ તમારું ભલું કરશે ।।૬૯।।

તમારામાં અને સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા એ જ પરમાત્મા ભગવાન્‌નું વારંવાર પૂજન કરો, સ્તુતિ કરો અને ધ્યાન કરો ।।૭૦।।

આ 'યોગાદેશ' નામનું સ્તોત્ર મેં તમને કહ્યું તેનો મનનપૂર્વક પાઠ કરી સાવધાન ચિત્તથી મુનિના જેવા નિયમ પાળી એકાગ્રતાથી આદર પૂર્વક અભ્યાસ કરો''।।૭૧।।

પ્રજાપતિઓના પતિ બ્રહ્માજીએ એમના પુત્ર ભૃગુ વગેરે અમને, પૂર્વે જ્યારે

બ્રહ્માજીને સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છા થઈ હતી ત્યારે આ સ્તોત્ર શીખવ્યું હતું ।।૭૨।।

પ્રજાઓની સૃષ્ટિ કરવા બ્રહ્માજીએ આજ્ઞા કરી ત્યારે આ સ્તોત્રનો અભ્યાસ કરી અમારું અજ્ઞાન મટાડી અમે અનેક પ્રકારની પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હતી ।।૭૩।।

અત્યારે પણ ભગવાન્‌ના જે ભક્તો સાવધાન અને એકાગ્રચિત્ત થઈને રોજ આ સ્તોત્રનો જપ કરશે તેમનું તરત કલ્યાણ થશે ।।૭૪।।

આ જગતમાં કલ્યાણ કરનારાં બધાં સાધનોમાં મોક્ષદાયક જ્ઞાન સર્વશ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાનરૂપ નૌકા મળે તો સંસારરૂપ અપાર અને દુઃખમય સમુદ્રને સહેજે તરી જવાય છે ।।૭૫।।

(જો કે ભગવાન્‌ની આરાધના બહુ કઠણ છે પણ) જે પુરુષ મેં કહેલા આ સ્તોત્રનો શ્રદ્ધાપૂર્વક પાઠ કરશે તે પુરુષ સુગમતાથી જ ભગવાન્‌ની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી લેશે ।।૭૬।।

ભગવાન્ જ સમ્પૂર્ણ કલ્યાણ સાધનોના એકમાત્ર પ્યારા-પ્રાપ્તવ્ય છે. તેથી મેં ગાયેલ આ સ્તોત્રના ગાનથી એમને પ્રસન્ન કરી એની પાસેથી જે કંઈ ચાહશે તે તેને તત્કાલ પ્રાપ્ત કરી લેશે ।।૭૭।।

જે માણસ ઉષઃકાલમાં ઊઠી હાથ જોડી શ્રદ્ધાપૂર્વક આ સ્તોત્ર સાંભળે કે સંભળાવે તે કર્મના બંધનથી છૂટી જાય છે ।।૭૮।।

ગીતં મયેદં નરદેવનન્દનાઃ પરસ્ય પુંસઃ પરમાત્મનઃ સ્તવમ્ ।।
જપન્ત એકાગ્રધિયસ્તપો મહત્ ચરધ્વમન્તે તત આપ્સ્યથેપ્સિતમ્ ।।૭૯।।

હે રાજકુમારો! આ મેં રચેલી પરમ પુરુષ પરમાત્માની સ્તુતિનો જપ કરતાં એકાગ્રબુદ્ધિ રાખી મહાન તપ કરશો તો તપસ્યા પૂર્ણ થતાં આનાથી જ તમને મનવાંછિત ફળ મળશે ।।૭૯।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં (ચોથા મોક્ષપ્રકરણમાં સાયુજ્ય સાધનનિરૂપણ નામનો પહેલો) ''પ્રચેતાઓની ઉત્પત્તિ અને એઓને ભગવાન્ શંકરે કરેલો રુદ્રગીતનો ઉપદેશ'' નામનો ચોવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૫

પુરંજનનું આખ્યાન

વિશેષ : પ્રાચીનબર્હિનું ચિત્ત કર્મમાં આસક્ત છે તેને દયાળુ નારદ મુનિએ આત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. આ પચીસમાં અધ્યાયમાં બુદ્ધિયોગવડે આત્માની વિષયથી અસંગ શ્રુતિ અને જાગ્રત અવસ્થાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જો કે આ અધ્યાયમાં રુદ્રનું અન્તર્ધાન થવું અને પ્રચેતાના તપનું નિરૂપણ કરવું યોગ્ય હતું, છતાં પ્રાચીનબર્હિષ યજ્ઞાદિ કર્મમાં સકામ હોવાથી એદ્વારા શુદ્ધિનો સમ્ભવ નથી. તપના પ્રભાવવડે જ બુદ્ધિ થાય છે એવું સૂચન કરવાને જ પૂર્વાધ્યાયની સમાપ્તિ કરી આ અધ્યાયના ઉપક્રમમાં એનું અનુસન્ધાન કરે છે.

મૈત્રેય ઉવાચ

ઇતિ સન્દિશ્ય ભગવાન્ બાર્હિષદૈરભિપૂજિતઃ ।।
પશ્યતાં રાજપુત્રાણાં તત્રૈવાન્તર્દધે હરઃ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એપ્રમાણે સદાશિવે ઉપદેશ કર્યા પછી પ્રચેતાઓએ એમની પૂજા કરી અને પછી એમનાં દેખતાં શિવજી અંતર્ધાન થઈગયા ।।૧।।

પછી બધા પ્રચેતાઓ સદાશિવે કહેલા ભગવાન્‌ના સ્તોત્રનો જળમાં ઊભાં-ઊભાં જપ કરવા લાગ્યા અને એમ કરતાં દશ હજાર વર્ષ વીતી ગયાં ।।૨।।

પ્રચેતાઓ પાછા આવ્યા નહોતા તે દિવસોમાં એમના પિતા પ્રાચીનબર્હિ રાજા, જેમનું મન યજ્ઞ વગેરે કર્મ કાંડમાં ચોટેલું હતું તેમને અધ્યાત્મવિદ્યા વિશારદ અને દયાળુ નારદજીએ ઉપદેશ આપ્યો ।।૩।।

‘‘હે રાજા! આ યજ્ઞો કરીને તારે તારું કયુ કલ્યાણ કરવું છે? દુઃખનો આત્યન્તિક નાશ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિનું નામ કલ્યાણ છે તે તો કર્મોથી નથી મળતું ।।૪।।

પ્રાચીનબર્હિ રાજાએ કહ્યું : હે મહારાજ! મારી બુદ્ધિ કર્મકાંડમાં જ લાગેલી છે તેથી હું પરમ કલ્યાણથી અણજાણ છું તો હું કર્મ બન્ધનમાંથી છૂટી જાઉં એવું વિશુદ્ધ જ્ઞાન મને કહો’’ ।।૫।।

મૂઢ પુરુષ કપટ ધર્મમય ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનને જ પુરુષાર્થ કરી માને છે અને સંસારના માર્ગોમાં ભટકે છે એને મોક્ષ મળતો નથી. (રાજાએ યજ્ઞોમાં જેટલાં પશુઓને માર્યા હતા તે સઘળાં નારદજીએ પ્રત્યક્ષ દેખાડ્યાં) ।।૬।।

નારદજીએ કહ્યું : હે રાજા! તે યજ્ઞમાં નિર્દયપણે હજારો પશુઓનો બલિ આપી

માર્યા છે તેને નજરે જો. જે પશુઓને તેં પીડા પહોંચાડેલી તે પીડાને યાદ કરી-કરી તે સઘળાં તારી વાટ જોઈ રહ્યા છે. જ્યારે તુ મરી જઈશ ત્યારે એઓ ક્રોધથી લોખંડના હથિયાર વડે તને કાપશે ।।૭-૮।।

હા, તો આ પ્રસંગે હું તને પૂરંજન રાજાનું પ્રાચીન ઉપાખ્યાન કહું છું તે તું સાંભળ ।।૯।।

હે રાજા! મહાયશસ્વી પુરંજન[1] નામનો રાજા હતો. એનો અવિજ્ઞાત નામનો એક સખા[2] હતો. તેની ચેષ્ટાઓને કોઈ સમજી શકતું નહોતું ।।૧૦।।

વિશેષ : ૧. આ ઈતિહાસમાં પુરંજન વગેરે જે પાત્રો લખ્યાં છે તેમના ખરા અર્થ ઓગણત્રીસમાં અધ્યાયમાં નારદજી પોતે જ કહેવાના છે. તો પણ વાંચનારાઓને આ પ્રકરણ સમજવું સુગમ પડે એટલામાટે જરૂરી જેટલા થોડા-થોડા અર્થ અત્રે આપ્યા છે : પુરંજન એટલે જીવ; કેમકે પોતાના કર્મથી 'પુર' એટલે શરીરને 'જન' એટલે ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૨. ઈશ્વર.

એ પુરંજન રાજા રાજધાની કરવામાટે સ્થાન *શોધવાને આખી પૃથ્વીમાં ફર્યો, પરન્તુ પોતાને જેવું જોઈએ તેવું સ્થાન મળ્યું નહિ તેથી એ ઉદાસીન થઈ ગયો ।।૧૧।।

વિશેષ : વિષય ભોગવવાના સ્થાનરૂપ શરીર.

એ રાજાને જાતજાતનું સુખ ભોગવવાની તીવ્ર ઈચ્છા હતી. એને પૃથ્વીમાં જેટલાં નગર છે તે પૈકી કોઈ પણ નગર સુખની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે તેવું જણાયુ નહિ* ।।૧૨।।

વિશેષ : મનુષ્ય સિવાય પશુ અને પક્ષી વગેરે જે-જે શરીર છે. તેમાંના કોઈમાં પણ સઘળાં સુખ ભોગવવાની સગવડ નથી તેથી એવો કોઈ અવતાર એને ગમ્યો નહિ.

એક દિવસે ફરતાં-ફરતાં હિમાલય પર્વતની દક્ષિણ દિશાનાં શિખરો ઉપર કર્મભૂમિ ભારતખંડમાં એક નવ દરવાજાવાળી તેમજ કોઈ પણ જાતના દોષ વિનાની નગરી* એના જોવામાં આવી ।।૧૩।।

વિશેષ : મનુષ્ય શરીર, એ શરીરમાં મોઢું, બે કાન, બે આંખો, બે નાક, શિશ્ન અને ગુદા એ નવ છિદ્ર છે તે નવ દરવાજા સમજવા. અને સઘળી ઈન્દ્રિયો સમ્પૂર્ણ હતી; તેથી આંધળાપણું કે લૂલાપણું વગેરે કોઈ દોષ પણ ન હતા એમ સમજવું. એ નગરી હિમાલયના દક્ષિણ તરફનાં શિખરોમાં છે એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે હિમાલયથી દક્ષિણમાં ભરતખંડ તે કર્મભૂમિ છે

એટલે એમાં ઉત્પન્ન થયેલું મનુષ્ય શરીર કર્મ કરવાને યોગ્ય છે.

કિલ્લા[1] બગીચા, અગાશીઓ, ખાઈઓ, ગોખ અને રાજદ્વારોથી એ નગરી શોભતી હતી.[2] એ સોના, રૂપા અને લોઢાના શિખરવાળાં વિશાલ ભવનોથી ખીચોખીચ ભરેલી હતી ।।૧૪।।

વિશેષ : ૧. આ વિષયમાં કાંઈક-કાંઈક મળતાપણું લઈને વાતમાં શોભા લાવવાને માટે કિલ્લા વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે તેથી શરીરના અવયવોને કિલ્લા વગેરેનું રૂપક આપ્યું છે એમ સમજવું.

૨. શરીરમાં છ ચક્ર છે તે ઘરને ઠેકાણે અને રાજસ, તામસ વગેરે સ્વભાવને મેડીઓને ઠેકાણે સમજવાં.

એ નગરના મહેલની જગ્યા નીલમણિ, સ્ફટિકમણિ, વૈદૂર્યમણિ, મોતી, મરકત અને માણેકોની બનેલી હતી. *નાગલોકોની રાજધાની ભોગવતી નગરીના જેવી એ આખી નગરી પોતાની અનૂઠી છટાથી પ્રકાશી રહી હતી ।।૧૫।।

વિશેષ : મહેલની જગ્યા એટલે હૃદય અને નાડીઓ અથવા તે જુદા-જુદા વિષયોની વાસનાઓને મણિરૂપ સમજવી.

એમાં સભા ભવન, ચોક, રાજમાર્ગ, રમતગમતનાં મેદાન, બજાર, લોકોમાટે વિશ્રામસ્થાનો, ધ્વજા, પતાકાઓ તથા પરવાળાંના ચબૂતરા વગેરેની ઉત્તમ સગવડો હતી ।।૧૬।।

એ નગરીની બહાર એક બગીચો હતો. [1]તેમાં દિવ્ય ઝાડ અને લતાઓ [2]લાગી રહ્યાં હતાં. જળાશયોમાં પક્ષીઓના કલરવ અને ભમરાઓના ગુઞ્જારનો કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો ।।૧૭।।

વિશેષ : ૧. વિષયોમાં લાગી રહેલી બુદ્ધિના યોગથી જીવને દેહનો સમ્બન્ધ થયો છે એમ કહેવાના મતલબથી વિષયોના વર્ગને બહાને બગીચો ઠરાવેલ છે. ૨. માળા, ચન્દન વગેરે પદાર્થોને ઝાડ અને લતારૂપ સમજવાં અને બીજું કેટલું એક વાતને શણગારવાને વાસ્તે પણ લખ્યું છે.

એમાં ફલના સમૂહોમાં થઈને તથા ઠંડા ઝરણાંના જળકણોને ઉડાડતો પવન વાતો હતો તેનાથી તળાવડીઓના કાંઠા પર ઊગેલાં વૃક્ષોની શાખાઓ અને પાન ડોલતાં હતાં એથી ત્યાં ભારે શોભા જામી રહી હતી. અહિંસાનો નિયમ પાળતાં હોવાથી અનેક પ્રકારનાં વગડાઉ જાનવરો એકબીજાને કશીયે હરકત કરતાં નહોતાં.

કોયલોના ટહુકારથી વટેમાર્ગુ લોકોને એવો ભ્રમ થતો હતો કે આ બગીચો અમને પોતાની પાસે આવી આરામ કરવામાટે બોલાવી રહ્યો છે ।।૧૮-૧૯।।

એ બગીચામાં એક સુન્દરી[૧] અકસ્માત[૨] આવી ચઢેલી તે પુરંજન રાજાના જોવામાં આવી એ સ્ત્રીની સાથે એના દશ નોકરો[૩] ચાલ્યા આવતા હતા. અને પ્રત્યેક નોકર સો-સો નાયિકાઓનો પતિ[૪] હતો ।।૨૦।।

વિશેષ : ૧. જુદા-જુદા વિષયોના વિવેક કરનારી બુદ્ધિ. ૨. જીવનો અને બુદ્ધિનો સમ્બન્ધ શા કારણથી અને શી રીતે થયો એ વાતનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી તેથી યદચ્છાથી આવી એમ કહ્યું છે. ૩. દશ ઇન્દ્રિયો. ૪. અનન્ત વૃત્તિઓ.

એક પાંચ માથાવાળો નાગ* એ સુન્દરીની ચારે બાજૂએ ચોકી કરતો હતો. પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધરનારી એ ભોળીભાલી કિશોરી શ્રેષ્ઠ પતિની શોધમાં હતી ।।૨૧।।

વિશેષ : પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન અને ઉદાન એ પાંચ વૃત્તિવાળો પ્રાણ છે તેને બુદ્ધિની રક્ષા કરનાર નાગ સમજવો.

એ સ્ત્રીના[૧] નાક, દાંત, કપોલ, મુખ, કટિનો પાછલો ભાગ, બધું જ બહુ સુન્દર હતું. તેના બે સરખા કાનમાં કુંડળ ઝબકી રહ્યાં હતાં. એણે પીળાં વસ્ત્ર અને સોનાની કટિમેખળા પહેરી હતી. એનો રંગ શામળો[૨] હતો. ઝાંઝરના ઝમકારાવાળા પગથી એ દેવાંગનાની પેઠે ચાલતી હતી ।।૨૨-૨૩।।

વિશેષ : ૧. ગન્ધનું જ્ઞાન ઈત્યાદિક. ૨. મન અન્નમાંથી બને છે અને અન્નનું રૂપ શ્યામ છે એમ વેદમાં લખ્યું છે તેથી અહીં બુદ્ધિનો રંગ શ્યામ કહ્યો છે.

એ ગજગામિની બાલા કિશોર અવસ્થાની સૂચના દેનારાં પોતાનાં ગોળગોળ સરખાં અને એક બીજાને અડકેલાં સ્તનોને લજ્જાથી વારંવાર પોતાના અંચલથી ઢાંકતી જતી હતી ।।૨૪।।

એની પ્રેમથી મટકતી ભ્રૂકુટિ અને અનુરાગ ભરી તીરછી નજરના બાણથી ઘાયલ થયેલ વીર પુરંજને લજ્જાયુક્ત હાસ્યથી વધારે સુન્દર લાગતી એ દેવીને મધુર વાણીથી કહ્યું* ।।૨૫।।

વિશેષ : જીવ અને બુદ્ધિના સમ્બન્ધની મજબૂતી દેખાડવા વાસ્તે તેઓ વચ્ચે વાતચીતનો બન્દોબસ્ત થવાનું કહ્યું છે.

‘‘હે કમલદલ નયની! તું કોણ છો? કોની છે? અહીં ક્યાંથી આવી છે? હે સતી!

આ નગરી પાસેના બગીચામાં તું શું કરવા માગે છે?'' એ મને કહે ।।૨૬।।

હે સુન્દર ભ્રમ્મરવાળી યુવતી! તારી સાથે આ અગિયારમાં મહાન શૂરવીર* અને તેને અધીન વીર દશ સૈનિકો કોણ છે? આ સાહેલીઓ અને આગળ-આગળ ચાલતો આ સર્પ કોણ છે? ।।૨૭।।

વિશેષ : મોટો યોદ્ધો એટલે મન સમજવું. આનું 'બૃહદ્બલ' એવું નામ આગળ કહેવાશે આ ઠેકાણે મનને બુદ્ધિથી જુદું લેખવાનું કારણ એ છે કે, બુદ્ધિની સેવા કરનારી ઈન્દ્રિયોને તે મદદ આપે છે તેથી તે પણ બુદ્ધિની સેવા કરનાર છે એમ કહેવાનું છે.

સુન્દરી! એકાન્ત વનમાં પોતાના પતિધર્મને શોધવા નીકળેલી તું એની (ધર્મની) સ્ત્રી લજ્જા છે અથવા ઉમા, રમા અથવા બ્રહ્માણી માંથી કોઈ છે? અહીં વનમાં મુનિઓની માફક એકાન્તવાસ કરી પોતાના પતિદેવને શોધી રહી છે? તારા પ્રાણનાથ તો તું એના ચરણની કામના કરે છે એટલાથી જ પૂર્ણકામ થઈ જશે. ઠીક ભલા, તું સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી હો તો તારા હાથનું ક્રીડાકમલ ક્યાં પડી ગયું? ।।૨૮।।

હે સુન્દરી! ઉપર વર્ણવેલી સ્ત્રીઓ પૈકીની કોઈ તું જણાતી નથી કેમકે એ સર્વે દેવાંગનાઓ છે તેમને ધરતીનો સ્પર્શ ઘટે નહિ. એટલામાટે જેમ લક્ષ્મી વિષ્ણુની સાથે રહી વૈકુંઠ લોકને શોભા આપે છે તેમ વીરવર અને પરાક્રમી* મારી સાથે રહી તું પણ આ નગરીને શોભા આપ ।।૨૯।।

વિશેષઃ હું જો કે એકલો કર્મરહિત છું, તો પણ તારા સંગથી અનેક કર્મવાળો થયો છું એમ બતાવવાનું છે.

પરન્તુ આજ તારા કટાક્ષોએ મારા મનને બેકાબૂ બનાવી દીધું છે. તારી લજ્જાળ અને રતિભાવથી સભર હાસ્ય સાથે ભ્રૂકુટિના સંકેત મળતાં આ શક્તિશાળી કામદેવ મને પીડી રહ્યો છે. તેથી સુન્દરી, હવે તારે મારા ઉપર કૃપા કરવી જોઈએ ।।૩૦।।

હે સુન્દર હાસ્યવાળી! સુન્દર ભ્રૂકુટિ અને સુઘડ નેત્રોથી સુશોભિત તારું મુખકમલ આ લાંબી-લાંબી અલક લટોથી ઘેરાયેલો છે. તારા મુખમાંથી નીકળેલ વાક્ય મધઝરંતા અને મનહરંતા છે. પણ એ મુખ તો લજ્જાને લીધે મારા તરફ તો ફરતું જ નથી. જરા ઊંચું કરી તારાં આ સુન્દર મુખડાંની મને ઝાંખી તો કરાવ ।।૩૧।।

નારદજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે અધીરની પેઠે પુરંજન રાજાને માગણી કરતો જોઈ એમાં મોહ પામેલી એ સ્ત્રી હાસ્ય સાથે સત્કાર કરીને બોલીઃ ।।૩૨।।

''હે પુરુષોમાં ઉત્તમ! અમને અને તમને બન્નેને જેણે ઉત્પન્ન કરેલ છે અને

જેણે આપણાં નામ પડ્યા છે અને વંશ સ્થાપ્યો છે તેનો અમને પૂરો પતો નથી ।।૩૩।।

હે વીર! મને એટલી જ ખબર છે કે હમણાં હું અહીં છું. તે સિવાય મને કંઈ ખબર નથી. આપણા રહેવામાટે આ નગરી કોણે બનાવી એની પણ ખબર નથી ।।૩૪।।

હે માનદ! આ પુરુષો મારા સખા છે અને સ્ત્રીઓ મારી સખીઓ છે. હું સૂઈ રહું છું ત્યારે આ નાગ જાગતો રહી આ નગરીની ચોકી કર્યા કરે છે ।।૩૫।।

હે શત્રુઓને મારનાર રાજા! આપ અહીં આવ્યા એ મારેમાટે સૌભાગ્યની વાત છે. આપને વિષય ભોગોની ઈચ્છા છે તે સઘળાં સુખ હું અને મારા સાથીઓ આપને આપીશું ।।૩૬।।

આપ આ નવ દરવાજાવાળી નગરીમાં મારી સાથે રહો અને હું આપને જે વિષયસુખો આપું તે વર્ષો* સુધી ભોગવો ।।૩૭।।

વિશેષ : મનુષ્ય શરીરના આયુષ્યનું પ્રમાણ સો વર્ષનું છે. તેથી સો વર્ષ સુધી સુખ ભોગવવાનું કહ્યું છે.

આપના સિવાય ભલા બીજા ક્યા પુરુષની સાથે હું રમણ કરીશ? બીજા પુરુષો તો રતિસુખને જાણતા નથી; [1]શાસ્ત્રો જેને મંજૂર કરે છે તેવાં સુખનો પણ ત્યાગ કરી બેઠા છે; [2]નથી તેઓ [3]અપરલોકનો વિચાર કરતા; આવતી કાલે શું થશે એનું પણ ધ્યાન રાખતા નથી [4]તેથી તેઓ પશુ જેવા [5]છે ।।૩૮।।

વિશેષ : ૧. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓને સ્ત્રી સમ્બન્ધી સુખની ખબર જ હોતી નથી. ૨. સન્ન્યાસીઓને વિષયસુખનો ત્યાગ કરનારા સમજવા. ૩. નર્યા કામી પુરુષોને પરલોકની ચિન્તા જ હોતી નથી. ૪. વૈરાગ્યવાળાઓને આ લોકની ચિન્તા હોતી નથી. ૫. મૂર્ખ લોકોને પશુ જેવા સમજવા કેમકે એમને આ લોકની કે પરલોકની કાંઈ પણ ચિન્તા હોતી નથી.

આ ગૃહસ્થાશ્રમથી ધર્મ, અર્થ, કામ, પુત્રાદિ સુખ, મોક્ષ, સુયશ અને સ્વર્ગાદિ દિવ્ય લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંસારત્યાગી યતિજન* તો આ બધાંની કલ્પના પણ નથી કરી શકતા ।।૩૯।।

વિશેષ : સન્ન્યાસીઓને બ્રહ્મજ્ઞાનને લીધે મોક્ષ જ મળવાનો તેથી એઓને બીજા લોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

મહાપુરુષોનું કહેવું છે કે આ સંસારમાં પિતૃ, દેવતા, ઋષિ, મનુષ્યો, બીજાં

પ્રાણીઓ અને પોતાના કલ્યાણનો આશ્રય હોય તો તે ગૃહસ્થાશ્રમ જ છે ।।૪૦।।

હે વીર! આપના જેવો વિખ્યાત, ઉદાર, સુન્દર પતિ મળતો હોય તો મારા જેવી કઈ સ્ત્રી ન વરે? ।।૪૧।।

હે દીર્ઘબાહુ! દયાને લીધે મન્દ-મન્દ હાસ્યવડે અનાથ લોકોની પીડા મટાડવા સારું જ આપ સર્વ ઠેકાણે ફરો છો. આપના સર્પ જેવા સુકોમલ ગોળાકાર હાથમાં કઈ સ્ત્રીનું મન ન લલચાય?'' ।।૪૨।।

નારદજીએ કહ્યું : હે પ્રાચીનબર્હિ રાજા! એ પ્રમાણે એ સ્ત્રીપુરુષે એકબીજાની વાતનું સમર્થન કરીને એ પુરીમાં પ્રવેશ કરી સો વર્ષ સુધી મોઝમજા માણી ।।૪૩।।

પુરંજન રાજાની કીર્તિને ઠેકાણે-ઠેકાણે ગવૈયા ગાતા હતા.[1] ઘણી સ્ત્રીઓથી વીંટાઈને ઉનાળામાં[2] એ તળાવમાં જલક્રીડા કરતો. જુદા-જુદા દેશોમાં જવાને એ નગરીમાં સાત દરવાજા ઉપર અને બે નીચે હતા.[3] એ નગરનો જે કોઈ રાજા થતો તેને જુદા-જુદા દેશોમાં જવામાટે એ દરવાજા બનાવવામાં આવ્યા હતાં. હે રાજા! પાંચ, દરવાજા પૂર્વ તરફ એક દક્ષિણ તરફ એક ઉત્તર તરફ અને બે પશ્ચિમ તરફ હતા. તેનો ખરો માલિક [4]કોણ છે એ બરાબર જાણવામાં આવતો ન હતો ।।૪૪-૪૫।।

વિશેષ : ૧. આમાં સંક્ષેપથી જાગ્રત અવસ્થા કહી છે. ૨. તળાવમાં પેસતો એટલે સુષુપ્તિ અવસ્થા પામેલો એમ કહેવાનું છે. ૩. આમાં જાગ્રત અવસ્થાનું વિસ્તારથી વર્ણન આવે છે. ૪. આ શરીરનો ખરો માલિક આત્મા તે બરાબર જાણવામાં આવતો નથી; કેમકે અનાત્મ પદાર્થોને આત્મા માનવામાં આવે છે.

હું એનાં નામ તારી પાસે કહું છું. ખદ્યોતા [1]અને અવિર્મુખી [2]એ નામના બે દરવાજા પૂર્વ તરફ એક જ સ્થળે રચેલા હતા. એ દરવાજાઓથી પુરંજન રાજા વિભ્રાજિત [3]દેશમાં જતો તે વખતે દ્યુમાન [4]નામનો એક મિત્ર એની સાથે રહેતો ।।૪૬-૪૭।।

વિશેષ : ૧. ખદ્યોતા એટલે ડાબી આંખ કેમકે તેનો ખદ્યોત એટલે પતંગિયાની પેઠે થોડો પ્રકાશ છે. ૨. આવિર્મુખી એટલે જમણી આંખ કેમકે એનું મોઢું પ્રકટ છે એટલે પ્રકાશ ઝાઝો છે, ડાબા અંગ કરતાં જમણાં અંગમાં શક્તિ વધારે હોય છે એમ વેદમાં લખ્યું છે અને આપણા અનુભવમાં પણ આવે છે. ૩. વિભ્રાજિત દેશરૂપ. ૪. દ્યુમાન એટલે અસુઇન્દ્રિય.

નલિની[1] અને નાલિની[2] નામના બે દરવાજા ઉગમણી તરફ હતા તેનાથી પુરંજન રાજા સૌરભ[3] દેશમાં જતો ।।૪૮।।

વિશેષ : ૧. નલિની એટલે ડાબું નાક. ૨. નાલિની એટલે જમણું નાક. નાક નળીઓ જેવાં હોય છે તેથી નલિની અને નાલિની એવાં નામ આપ્યાં છે. ૩.સૌરભ દેશ એટલે ગન્ધ.

તે વખતે અવધૂત[૧] નામનો એક મિત્ર એની સાથે રહેતો. એ નગરીને મુખ્યા[૨] નામનો પાંચમો દરવાજો હતો તે પણ ઉગમણી દિશામાં હતો. તે દરવાજેથી એ પુરીનો રાજા પુરંજન આપણ[૩] અને બહૂદન[૪] નામના દેશમાં જતા. જ્યારે એ આપણ દેશમાં જતો ત્યારે વિપણ[૫] નામનો મિત્ર એની સાથે રહેતો અને જ્યારે બહૂદન નામના દેશમાં જતો ત્યારે રસજ્ઞ[૬] નામનો મિત્ર એની સાથે રહેતો ।।૪૯।।

વિશેષ : ૧.અવધૂત એટલે ઘ્રાણઈન્દ્રિય. ૨. મુખ્યા એટલે મોઢું. ૩. આપણ દેશ એટલે ભાષણ. ૪. બહૂદન દેશ એટલે અનેક પ્રકારનું અન્ન. ૫. વિપણ એટલે વાણી ઈન્દ્રિય. ૬.રસજ્ઞ એટલે રસના (જિહ્વા) ઈન્દ્રિય.

હે પ્રાચીનબર્હિ રાજા! એ નગરીમાં દક્ષિણ તરફ પિતૃહ્[૧] નામનો દરવાજો હતો તે દરવાજેથી પુરંજન રાજા દક્ષિણ પંચાળ[૨] નામના દેશમાં જતો; તે વખતે શ્રુતિધર[૩] નામનો મિત્ર એની સાથે રહેતો. એમાં ઉત્તર તરફનો દેવહૂ[૪] દરવાજો હતો તે દરવાજેથી એ ઉત્તર પંચાળ[૫] દેશમાં જતો; તે વખતે પણ શ્રુતિધર[૬] મિત્ર એની સાથે રહેતો. એ નગરીમાં આથમણી બાજૂએ આસુરી[૭] નામનો દરવાજો હતો તે દરવાજેથી પુરંજન રાજા ગ્રામક નામના દેશમાં[૮] જતો; તે વખતે એની સાથે દુર્મદ[૯] નામનો એક મિત્ર રહેતો ।।૫૦-૫૨।।

વિશેષ : ૧. પિતૃહ્ જમણો કાન. એ કાન બળવાન છે અને શાસ્ત્રોમાં પ્રથમ સાંભળવાનું કર્મકાંડશાસ્ત્ર છે તેથી એનું શ્રવણ જમણા કાનથી થતાં એ શાસ્ત્રોમાં લખેલાં કર્મ કરે તેથી પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને એ લોકમાં જતાં પિતૃઓ બોલાવવા આવે છે એટલી બધી વાત મનમાં રાખી જમણા કાનનું પિતૃહૂ એવું નામ આપ્યું છે. ૨. દક્ષિણ પંચાળ દેશ એટલે પ્રવૃત્તિમાર્ગવાળું કર્મકાંડ વગેરેનું શાસ્ત્ર. તેમાં જાય છે એટલે એ વિષય સાંભળે છે. એવા શાસ્ત્રોમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એ પાંચ પ્રકારના વિષયોનું સારી રીતે નિરૂપણ કરેલું હોય છે અને જમણા કાનથી એટલે રુચિપૂર્વક સંભળાય છે એથી તેનું દક્ષિણ પંચાળ એવું નામ આપ્યું છે. ૩. શ્રુતિધર એટલે શબ્દ સાંભળનાર શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય. ૪. દેવહૂ એટલે ડાબો કાન કેમકે ડાબા કાનની શક્તિ ઓછી છે અને શાસ્ત્રોમાં છેલ્લે સાંભળવાનું નિવૃત્તિ શાસ્ત્ર એટલે નિવૃત્તિમાર્ગમાં રુચિ કરાવનારું વેદાન્તશાસ્ત્ર છે; તેથી એનું શ્રવણ ડાબા કાનથી એટલે પ્રથમ અરુચિથી થાય અને એ થતાં એ શાસ્ત્રોમાં લખ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનનાં સાધન કરવા લાગે તે જો કાચાં

રહી જાય તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ ન થતાં ઉત્તમોત્તમ દેવલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને એ લોકમાં જતા દેવો સામા બોલાવવા આવે છે. એટલી બધી વાત મનમાં રાખી ડાબા કાનનું દેવહૂ એવું નામ આપ્યું છે. ૫. ઉત્તર પંચાળ એટલે નિવૃત્તિમાર્ગનું શાસ્ત્ર. ૬. શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય. ૭.આસુરી એટલે લિંગદ્વાર. કેમકે આસુર એટલે કામી પુરુષોની સાથે તે વધારે સમ્બન્ધ રાખે છે. ૮. ગ્રામક એટલે ગામમાં રહેનારા લોકોનું મૈથુન સુખ. ૯. દુર્મક એટલે મદોન્મત્ત થઈ જતી શિશ્ન ઈન્દ્રિય.

એમાં આથમણી બાજૂએ નિર્ઋતિ[૧] નામનો એક બીજો દરવાજો હતો તે દરવાજે થઈને પુરંજન રાજા વૈશસ[૨] નામના દેશમાં જતો; તે વખતે એની સાથે લુબ્ધક[૩] નામનો મિત્ર રહેતો ।।૫૩।।

વિશેષ : ૧. નિર્ઋતિ એવું મૃત્યુનું નામ છે અને ગુદા મૃત્યુનું દ્વાર છે તેથી. ૨. મળત્યાગ. ૩.લુબ્ધક એવું પારધીનું નામ છે અને ગુદામાંથી પાયુ ઈન્દ્રિય પણ પારધી જેવી છે કેમકે ત્યાંથી પ્રાણ નીકળી જે માણસ મરણ પામ્યો હોય તેને મહાન દુઃખ થાય છે અને તેથી જ પાયુને લુબ્ધક નામ આપ્યું છે.

આ નગરના નાગરિકોમાં નિર્વાક્[૧] અને પેશસ્કૃત્[૨] નામના બે નાગરિક અન્ધ[૩] હતા. રાજા પુરંજન આંખવાળા, નાગરિકોનો અધિપતિ હોવા છતાં આ બે અન્ધ નાગરિકની સહાયથી બધે સ્થળે જતો અને બધી જાતનાં કાર્ય કરતો હતો ।।૫૪।।

વિશેષ : ૧. નિર્વાક્ એટલે પગ. ૨. પેશસ્કૃત્ એટલે હાથ કેમકે પેશસ્ એટલે સારી કારીગરી તેનો કૃત્ એટલે કરનાર છે. ૩. પગ અને હાથમાં છિદ્ર નથી તેથી એમને કમાડ ભીડેલા દરવાજા કહ્યા છે.

એ રાજા વિષૂચીન[૧] નામના એક પ્રધાન સેવકને સાથે લઈ જ્યારે જનાનામાં જતો ત્યારે એને સ્ત્રી[૨] અને પુત્રોને[૩] લીધે થતા મોહ,[૪] પ્રસન્નતા[૫] અને હરખનો[૬] અનુભવ થતો ।।૫૫।।

વિશેષ : ૧. વિષૂચીન એટલે ચારે કોરે ફરતું મન. ૨. બુદ્ધિ. ૩. ઈન્દ્રિયોનાં પરિણામ. ૪.તમોગુણનું કાર્ય. ૫. સત્ત્વગુણનું કાર્ય. ૬. રજોગુણનું કાર્ય.

એ પ્રમાણે અનેકવિધ કર્મ કરવામાં ફસાએલો, વિષયોમાં લાલચુ, છેતરાઈ ગયેલો અને મૂર્ખ પુરંજન રાજા[૧] પોતાની સ્ત્રીની[૨] મરજી પ્રમાણે જ નાચવા લાગ્યો ।।૫૬।।

વિશેષ : ૧. જીવ. ૨. સ્ત્રી એટલે બુદ્ધિની મરજી પ્રમાણે ચાલ્યો. આમાં એમ સમજવાનું છે કે જીવ વાસ્તવિક રીતે પોતે અકર્તા છે, તો પણ બુદ્ધિના અધ્યાસથી પોતામાં જે કર્તાપણું માની બેસે છે તેથી બુદ્ધિને દુઃખ થયું હોય તો હું દુઃખી છું એમ માને છે; અને બુદ્ધિને સુખ થયું હોય તો હું સુખી છું એમ માને છે; ઇત્યાદિ.

જ્યારે એ સ્ત્રી મદિરા પીએ ત્યારે પોતે પણ મદિરા પીતો અને નશાથી ચકચૂર થઈ જતો જ્યારે તે જમતી ત્યારે તે પણ જમતો* ।।૫૭।।

વિશેષ : દાળભાત વગેરેનું જમવું કહેવાય અને દાળિયા વગેરેનું ખાવું કહેવાય.

એવી જ રીતે એ સ્ત્રી ગાવા બેસતી તો પોતે પણ ગાતો એ રોતી તો પોતે પણ રોવા લાગતો, હસતી તો હસતો, બોલતી તો બોલતો ।।૫૮।।

દોડતી તો દોડતો, ઊભી રહેતી તો ઊભો રહેતો; તે સૂતી તો પોતે પણ તેની સાથે જ સૂઈ જતો; અને બેસતી તો બેસતો ।।૫૯।।

ક્યારેક એ સાંભળતી ત્યારે પણ સાંભળતો, જોતી ત્યારે જોતો, સુંઘતી ત્યારે સુંઘતો, કોઈ ચીજનો તે સ્પર્શ કરતી ત્યારે તે પણ સ્પર્શ કરતો ।।૬૦।।

ક્યારેક તે શોક કરતી ત્યારે રાંકની પેઠે પોતે પણ શોકથી અત્યન્ત દીનની જેમ વ્યાકુલ થઈ જતો; તે પ્રસન્ન થતી ત્યારે તે પણ પ્રકુલ્લિત થઈ જતો ।।૬૧।।

વિપ્રલબ્ધો મહિષ્યૈવં સર્વપ્રકૃતિવંચિતઃ ।।
નેચ્છન્નનુકરોત્યજ્ઞઃ ક્લૈબ્યાત્ક્રીડામૃગો યથા ।।૬૨।।

રાજા પુરંજન (આ પ્રમાણે) પોતાની સુન્દરી રાણીદ્વારા ઠગાઈ ગયો. એ પોતાના સારા સ્વભાવને* ખોઈ બેઠો અને એવી રીતે મૂર્ખ પુરંજન રાજા વિવશ થઈને પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં ખેલને માટે ઘેરે પાળેલા વાનરની માફક સ્ત્રીનું અનુકરણ કરતો રહ્યો ।।૬૨।।

વિશેષ : નિર્લેપપણું, શુદ્ધપણું અને નિર્વિકારપણું વગેરે જે પોતાના સ્વભાવ છે તે દેહ અને બુદ્ધિ વગેરે જડ પદાર્થના અધ્યાસથી ખોઈ બેસે છે. વાસ્તવિક રીતે જીવ પરમાત્માનો અંશ છે તેથી એના સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી, તો પણ કલ્પિત અજ્ઞાનથી પોતાનામાં સઘળી વિપરીતતા માને છે. વાસ્તવિક રીતે બન્યું હોય તો એનો નાશ ક્રિયાથી થાય પણ અજ્ઞાનથી માની લીધું હોય તેનો નાશ જ્ઞાનથી થાયઃએટલે જીવ જો **અહં બ્રહ્માસ્મિ** (હું બ્રહ્મનો અભિન્ન-અંશ છું) એવું યથાર્થ રીતે સમજે તો ક્ષણ માત્રમાં સઘળી વિપરીતતા મટી જાય છે

એમ શાસ્ત્રકારોનો સિદ્ધાન્ત છે.

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં પુરંજન ઉપાખ્યાનમાં
(ચોથા મોક્ષ પ્રકરણમાં જાગ્રદાદિ અવસ્થા નિરૂપણ નામનો બીજો)
''પુરંજન આખ્યાન'' નામનો પચીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૨૬

પુરંજનની સાંસારિક સ્થિતિનું ચિત્ર

વિશેષ : આ છવીશમાં અધ્યાયમાં કિંચિત્ પ્રૌઢની સ્વપ્ન અવસ્થાનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

નારદજી ઉવાચ

સ એકદા મહેષ્વાસો રથં પંચાશ્વમાશુગમ્ ।।
દ્વીપં દ્વિચક્રમેકાક્ષં ત્રિવેણું પંચબન્ધુરમ્ ।।૧।।

નારદજીએ[1] **કહ્યું :** રાજન્! એક દિવસ રાજા પુરંજન પોતાનું વિશાળ ધનુષ[2], સોનાનું[3] કવચ અને અક્ષય ભાથો[4] લઈ પોતાના દશ સિપાઈઓ[5] અને અગિયારમા સેનાપતિ[6] સાથે પાંચ[7] ઘોડાના ઉતાવળથી[8] ચાલતા સોનાના સાજવાળા[9] રથમાં બેસી પંચપ્રસ્થ[10] નામના વનમાં ગયો એ રથમાં બે ડાંડા[11] **(ઈષા દંડ સં, બમ્બ હિં.)** બે પૈડાં[12], એક ધરી[13], ત્રણ ધ્વજ દંડ[14], પાંચ દોરી[15], એક લગામ[16], એક સારથિ[17], બેસવાનું એક આસન[18], ધુંસરી બાન્ધવાનાં બે સ્થાન[19], પાંચ આયુધ[20] અને સાત આવરણ[21] હતાં, પાંચ પ્રકારની એની ચાલ[22] હતી અને એનો બધો સાજ સોનેરી હતો ।।૧-૩।।

વિશેષ : ૧.એ પ્રમાણે આત્માને ઉપાધિને લીધે સુષુપ્તિ અને જાગ્રત અવસ્થાનું વર્ણન આપી હવે સ્વપ્ન અવસ્થાનું વર્ણન આપેછે. ૨.હું જ કર્તા છું, એવો અભિનિવેશ ૩. રજોગુણ. ૪.અખૂટ ભાથો એટલે અનન્ત વાસનાથી ભરેલો અહંકાર. ૫.ઈન્દ્રિયો. ૬.મનને લગામરૂપ ગણેલ છે તે વાસનામય મન સમજવું; અને આ જમાદારરૂપે કહ્યું તે સંકલ્પવિકલ્પ રૂપ સમજવું. ૭.પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય. ૮.સ્વપ્નનો દેહ જાગ્રતના દેહની પેઠે ઘણી વાર રહેતો નથી તેથી ઉતાવળો ચાલનાર કહ્યો છે. ૯.રથ એટલે સ્વપ્ન

અવસ્થાના દેહને સોનાના સામાનવાળો એટલામાટે કે સોના જેવા રજોગુણથી થયેલા પદાર્થોથી ભરેલો છે. ૧૦.પંચ-પ્રસ્થવાન એટલે પર્વતનાં શિખર જેવા શબ્દ વગેરે પાંચ વિષયોવાળી જગ્યા. ૧૧.અહન્તા-મમતા. ૧૨.પુણ્ય અને પાપ. ૧૩.માયા અથવા ભગવાન્‌ની શક્તિ. ૧૪.સત્ત્વ, રજ અને તમ. ૧૫.પાંચ પ્રાણ. ૧૬. મન ૧૭. બુદ્ધિ ૧૮. હૃદય ૧૯. શોક-મોહ. ૨૦.શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એ પાંચ વિષય. ૨૧.ચામડી, માંસ, લોહી, મેદ, ચરબી, હાડકાં અને વીર્ય એ સાત ધાતુઓ. ૨૨. હાથ, પગ, વાણી, શિશ્ન અને ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો.

ધનુષ-બાણથી સજ્જ થયેલા એ અભિમાની પુરંજન રાજાએ ત્યાગ કરવા યોગ્ય ન હતી તેવી પોતાની રાણીનો ત્યાગ કર્યો અને મૃગોને મારવાની ઘણી ઉત્કંઠા થવાથી વનમાં જઈ શિકાર કરવા લાગ્યો. ક્રૂર અને નિર્દય રાજાએ આસુરી વૃત્તિથી સજાવેલાં બાણોવડે વગડામાં જનાવરોને મારી નાખ્યાં ।।૪-૫।।

જેની માંસમાં અત્યન્ત આસક્તિ હોય તે રાજા* ફક્ત શાસ્ત્ર પ્રદર્શિત કર્મોને માટે વનમાં જઈ જરૂર પ્રમાણે અનિષિદ્ધ પશુઓનો વધ કરે; વ્યર્થ પશુ-હિંસા ન કરે. શાસ્ત્રો આ પ્રમાણે ઉચ્છૃંખલ પ્રવૃત્તિ ઉપર લગામને તંગ રાખે છે, છુટોદોર નથી આપતાં ।।૬।।

વિશેષ : કલ્પિત ઈતિહાસની વાત કરતાં વચમાં પ્રસંગ આવવાથી ઉપદેશના સારુ થોડા શાસ્ત્રના નિયમ સમ્બન્ધી વાત પણ કરી લે છે. એ એવી રીતે કે જો જનાવર મારવામાં બહુ જ પ્રીતિ હોય તો શ્રાદ્ધ વગેરે પ્રસંગે જ મારવાં તેમાં પણ પ્રખ્યાત શ્રાદ્ધાદિકમાં મારવાં પણ નિત્ય શ્રાદ્ધ વગેરેમાં નહિ; એ પણ રાજાએ જ મારવાં પણ બીજા કોઈએ ન મારવાં; એ સઘળાં જાનવરોને નહિ પણ જેમનું માંસ ધર્મશાસ્ત્રમાં પવિત્ર ગણ્યું છે તેમને જ મારવાં; અને એ પણ વગડામાં જ પણ બીજે ઠેકાણે નહિ; અને એમાં પણ જેટલાનો ઉપયોગ હોય તેટલાં જ પણ તે કરતાં વધારે નહિ. આવી રીતે છ નિયમોથી શાસ્ત્રોમાં હિંસાનો કેટલોક સંકોચ જ કર્યો છે માટે હિંસા કરવાની આજ્ઞા આપી છે એમ સમજવું નહિ. જે છોકરાનું મન રમતમાં બહુ લાગેલું હોય તેને એકદમ રમતમાંથી બિલકુલ અટકાવીએ તો એમાંથી સારું પરિણામ આવે નહિ. પણ જો "તારે રમવું હોય તો આટલો પાઠ તૈયાર કર્યા પછી રમજે" અને રમજે તે પણ સારા છોકરાની સાથે જ. તેમાં અમુક વખતે જ રમજે એવી કેટલીક શિસ્ત પળાવીએ તો છોકરો કેટલેક દિવસે જાતે જ રમત કરવી મૂકી દે. એ પ્રમાણે શાસ્ત્ર જો લોકોને એકદમ હિંસાથી અટકાવત તો લોકો માનત નહિ અને એમાંથી સારું પરિણામ નીપજે નહિ; એટલામાટે શાસ્ત્રે કેટલાક નિયમ લખી

હિંસામાં સંકોચ નાખ્યો છે કે જેથી લોકો કેટલેક દિવસે પોતાની મેળે જ હિંસા કરતા અટકે. ઉપર જણાવેલા છ નિયમોને વિષય ભોગવવામાં પણ લાગુ પાડી શકાય છે. એ એવી રીતે કે મૈથુન કરવામાં જ બહુ જ પ્રીતિ હોય તો સ્ત્રી સાથે જ મૈથુન કરવું તેમાં પણ અમુક દિવસોમાં જ પણ શ્રાદ્ધ વગેરેના દિવસોમાં નહિ. એ પણ ગૃહસ્થાશ્રમવાળાએ પણ સન્ન્યાસી વગેરેએ નહિ. સ્ત્રી સાથે કરવું તે પણ પોતાની પરણેલી સાથે જ, બીજી સાથે નહિ. એ પણ રાત્રિમાં જ પણ દિવસે નહિ; અને એમાં પણ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી પણ જીવતાં સુધી નહિ. આવી રીતે ખાનપાન વગેરેમાં પણ યોગ્ય કલ્પના કરી લેવી.

હે રાજેન્દ્ર! જેમ હિંસામાં તેમ બીજાં કર્મોમાં પણ શાસ્ત્રોએ તો નિયમ કર્યા છે. એ નિયમો સમજી જે માણસ નિયમસર કર્મ કરે તે માણસને જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાન થતાં એ કોઈપણ પ્રકારનાં કર્મથી લિપ્ત થતો નથી ।।૭।।

નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી કર્મ કરે તો અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય નહિ. એ શુદ્ધ નહિ થવાથી ''હું કર્તા છું'' એવું અભિમાન થાય છે. અભિમાન થતાં બુદ્ધિ નાશ પામે છે અને બુદ્ધિ નાશ પામતાં જન્મમરણના પ્રવાહમાં પડી અધમ યોનિઓમાં જન્મ થાય છે ।।૮।।

એ* વનમાં વિચિત્ર પાંખવાળા બાણોથી કપાઈ મરતાં અને ટળવળતાં પ્રાણીઓનો એવો નાશ થયો કે દયાળુ પુરુષોથી તે સહન થઈ શક્યું નહિ ।।૯।।

વિશેષ : પ્રસંગમાં આવેલી વાત પૂરી કરી પાછી પુરંજનના ઈતિહાસ સમ્બન્ધી વાત ચલાવે છે.

સસલાં, સુવર, પાડા, રોઝ, મૃગ, શેળા અને બીજાં અનેક પવિત્ર* પ્રાણીઓને મારતાં-મારતાં પુરંજન રાજા થાકીને લોથપોથ થઈ ગયો ।।૧૦।।

વિશેષ : જેમનું માંસ ધર્મશાસ્ત્રોમાં પવિત્ર ગણેલું છે તે પશુઓ.

પછી* ભૂખ, તૃષા અને થાકથી કંટાળેલો રાજા ત્યાંથી પાછો ફરી ઘેર આવ્યો અને સ્નાન અને ભોજનથી પરવારી આરામ કરી થાક દૂર કર્યો. નિદ્રાથી એનો પરિશ્રમ મટી ગયો અને પછી જાગીને એણે ધૂપ, ચન્દન તથા માળા વગેરેથી એના શરીરને સુગન્ધી અને સુશોભિત કર્યું અને પછી એણે પોતાની સ્ત્રી પાસે જવાનું મન કર્યું ।।૧૧-૧૨।।

વિશેષ : ઉપર પ્રમાણે સ્વપ્ન અવસ્થાનું વર્ણન કર્યું; હવે પાછો જાગ્રતમાં આવી વિવેકવાળી બુદ્ધિની સાથે રમણ કરતાં એને પુત્ર વગેરે સન્તતિ થયાનું વર્ણન આપવાનું છે તે પ્રસંગમાં વાતને ઉઠાવ અને ઓપ આપવાના આશયથી રાણી રિસાયાનું અને પુરંજને કાલાવાલા કરીને

પાછી મનાવવાનું વર્ણન આપે છે.

એ ભોજનાદિથી તૃપ્તિ પામેલા, હૃદયમાં પ્રસન્ન થયેલા અને મદથી અભિમાનવાળા પુરંજન રાજાનું મન કામદેવે ખળભળાવી મૂક્યું હતું. તેથી એ રાણીવાસમાં ગયો તો ત્યાં ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવનારી એની સુન્દરી ભાર્યા જોવામાં આવી નહિ ।।૧૩।।

હે પ્રાચીનબર્હિ રાજા! કંઈક ગમગીન થઈ તેણે રાણીવાસની સ્ત્રીઓને પૂછ્યું:તમારી સ્વામિની સાથે તમે પહેલાંની માફક કુશળ તો છો ને? ।।૧૪।।

શા કારણથી આજે આ ઘરની સમૃદ્ધિ પહેલાંના જેટલી સોહાવની નથી લાગતી? જે ઘરમાં માતા અથવા પતિવ્રતા પત્ની ન હોય તે ઘર પૈડાં વગરના રથ જેવું જ છે. એવા ઘરમાં રાંકની પેઠે ક્યો સમજુ પુરુષ બેસી રહે? ।।૧૫।।

એ મારી પ્યારી સ્ત્રીએ મને ડગલે અને પગલે મારી વિવેક-બુદ્ધિને જાગ્રત કરી મને દુઃખરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબતાં બચાવ્યો છે, તો એ ક્યાં છે? ।।૧૬।।

સખીઓએ કહ્યું : હે નરનાથ! આપની પ્યારીએ શું કરવા ધાર્યું છે એની અમને ખબર નથી પણ હે શત્રુદમન! એ પથારી વગર ભોંય પર પડેલી છે તે આપ જુઓ ।।૧૭।।

નારદજીએ કહ્યું : સ્ત્રીની આસક્તિથી રાજાના વિવેકે વિદાય લઈ લીધેલી હતી. તેણે પોતાની રાણીને બેહાલ અવસ્થામાં ધરતી પર પડેલી જોઈને એ બહુ જ ખેદ પામ્યો ।।૧૮।।

તેણે દુઃખી દિલથી અને મધુર વાણીથી તેની સાંત્વના કરવા માંડી પણ પોતાની પ્રિયતમમાં પોતાના પ્રત્યે પ્રણયકોપનું કોઈ ચિહ્ન તેને જણાયું નહિ ।।૧૯।।

પછી મનાવવામાં ચતુર પુરંજન રાજા એને ધીરે-ધીરે સમજાવવા લાગ્યો. એને પોતાના ખોળામાં લઈ એના પગ ચાંપતાં એ બોલ્યો : ।।૨૦।।

સુન્દરી! સેવકો વાંકમાં આવે ત્યારે સ્વામીએ એમના પોતાના ગણી શિખામણને સારું દંડ દેવો જ જોઈએ. જો દંડ ન દે તો એ સેવકો ભાગ્યહીન છે એમ સમજવું ।।૨૧।।

સ્વામી સેવકોને દંડ દે એ એણે મોટો અનુગ્રહ કર્યો એમ સમજવું. માલિક શિક્ષા કરે અને ચાકર મનમાં કચવાઈને રીસ કરે તો એને મૂર્ખ જાણવો કેમકે શિક્ષા કરી માલિકે હિતેચ્છુનું કામ કર્યું છે એવું એ સમજતો નથી ।।૨૨।।

મોહક દન્તપંક્તિ અને મનોહર ભમ્મ્મરથી શોભીતી તરંગી સ્ત્રી. હવે આ ક્રોધને દૂર કર અને એકવાર મને પોતાનો સમજી પ્રણય ભાર તથા લજ્જાથી ઝૂકેલાં અને મધુર હાસ્યયુક્ત દૃષ્ટિથી સુશોભિત તારાં મુખડાંની ઝાંખી કરાવી દે. ઓહો! ભ્રમરપંક્તિના જેવી કાળી અલકાવલી, ઉન્નત નાસિકા અને સુમધુર વાણીને લીધે તારું એ મુખકમલ કેવું મોહક લાગે છે? ।।૨૩।।

વીરપત્ની! બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઈએ પણ તારો અપરાધ કર્યો હોય તો મને બતાવ તો હું એને હમણાં જ દંડ દઉં. મને તો ત્રણલોકમાં અથવા તેનાથી બહાર, ભગવાન્ના ભક્ત સિવાય એવો કોઈ જ દેખાતો નથી જે તારો અપરાધ કરી નિર્ભય અને સુખચેનથી રહી શકે ।।૨૪।।

પ્રિયે! મેં આજ સુધી તારું મુખ ક્યારેય ચાંદલા વગરનું, ઉદાસ, કરમાયેલું, ક્રોધને લીધે, ડરામણું, કાન્તિહીન અને સ્નેહશૂન્ય જોયું નથી અને કદી તારાં સુન્દર સ્તનોને શોકાશ્રુઓથી ભીંજાએલાં તથા ઘોલાં જેવો અધર અને સ્નિગ્ધ કેસરની લાલી વિહોણા જોયા નથી ।।૨૫।।

તન્મે પ્રસીદ સુહૃદઃ કૃતકિલ્બિષસ્ય સ્વૈરં ગતસ્ય મૃગયાં વ્યસનાતુરસ્ય ।।
કા દેવરં વશગતં કુસુમાસ્ત્રવેગ વિસ્ત્રસ્તપૌસ્નમુશતી ન ભજેત કૃત્યે ।।૨૬।।

તને પૂછ્યા વિના વ્યસનવશ હું શિકાર કરવા ચાલ્યો ગયો તેથી હું તારો ગુનેગાર છું એ ચોક્કસ. તો પણ પોતાનો જાણીને તું મારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ જા. કામદેવથી અધીર થઈ જે હંમેશાં પોતાને અધીન રહેતો હોય એ પોતાના પ્રિય પતિને ઉચિત કાર્યમાટે ભલા કઈ કામિની સ્વીકાર ન કરે? ।।૨૬।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થ સ્કન્ધમાં પુરંજન ઉપાખ્યાનમાં
(ચોથા મોક્ષ પ્રકરણમાં સ્વપ્ન અવસ્થા નિરૂપણ નામનો ત્રીજો)
‘‘પુરંજનની સાંસારિક સ્થિતિનું ચિત્ર’’
નામનો છવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

કથાકારો! શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા સાંભળો!!!
‘‘પ્રાણ કંઠે આવી ગયા હોય તોય ભાગવત કથાના નિમિત્તે દક્ષિણા ન લેવી’’
ભગવત્કથા એ દિવ્ય આરાધના છે, લૌકિક આજીવિકા-ધંધો નહીં

અધ્યાય ૨૭

પુરંજનનું પોતાના સ્વરૂપનું વીસરી જવું

વિશેષ : ૨૬મા અધ્યાયમાં સ્વપ્ન અવસ્થાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે જરાજવરને કાલાદિનો સમ્બન્ધ દર્શાવીને વિનશ્યત્ દશાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આવી દશા દેહાદિ વિષયમાં દૃઢ આસક્તિ થયા પછી થનારા, દેહ જ આત્મા છે એવી બુદ્ધિ થવાથી અને ઈન્દ્રિયમાં પરિણામ પામે ત્યારે ઈન્દ્રિયમાં પરિણામ પામેલી બુદ્ધિથી વૃત્તિના વિષય ભોગવડે સમ્પાદન કરવામાં આવે છે. અન્યથા દેહાદિમાં જેને આસક્તિ નથી એવા યોગનિષ્ઠને વૃદ્ધાવસ્થા વગેરેનો સમ્બન્ધ ન થાય.

નારદજી ઉવાચ

ઈત્થં પુરંજનં સમ્યગ્ વશમાનીય વિભ્રમૈઃ ।।
પુરંજની મહારાજ રેમે રમયતી પતિમ્ ।।૧।।

નારદજીએ કહ્યું : *હે પ્રાચીનબર્હિ રાજા! એ પ્રમાણે પોતાના અનેક વિલાસથી રાણીએ પુરંજનને ખૂબ વશ બનાવી એને આનન્દિત કરતી એની સાથે વિહાર કરવા લાગી ।।૧।।

વિશેષ : સ્ત્રી પાસે કાલાવાલા કરી એને સમજાવવા વગેરે વાતના શણગારથી ‘‘જીવ અત્યન્ત ઉપાધિને વશ થઈ ગયો’’ એ વાત કરીને, હવે એ જીવને એ ઉપાધિ અને જન્મમરણ વગેરે થયાની વાત કહેવા સારુ નારદજી કહે છે. આ પ્રકરણમાં જો કે દરેક બાબત કોઈ-કોઈ રીતે જ્ઞાનપક્ષમાં પણ લગાડી શકાય એમ છે તો પણ ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં નારદજી પોતે જ ખુલાસો આપશે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જીવને સ્ત્રીપુરુષની વાસનાઓ દૃઢ થઈ જવાથી વિચિત્ર પ્રકારના અવતાર આવે છે એટલું જ આ કથાનું તાત્પર્ય છે. તેમાં પ્રથમ ત્રણ અધ્યાયમાં પુરુષપણાથી જીવને સંસાર પ્રાપ્ત થવાનું કહ્યું છે અને પછી એક અધ્યાયમાં સ્ત્રીપણાથી સંસાર થવાનું દેખાડી છેલ્લે એને ઈશ્વરની કૃપાથી જ્ઞાન મળતાં મોક્ષ થયો એમ કહ્યું છે. ઓગણત્રીસમાં અધ્યાયમાં ખુલાસો આપ્યો છે તે પણ ઉપયોગ જેટલો જ આપ્યો છે તેથી દરેક પદની જ્ઞાનપક્ષમાં યોજના પ્રયોજન વિનાની છે એમ ધારીએ છીએ અને વળી એ મુશ્કેલ પણ છેઃ માટે લાંબી કડાકૂટમાં નહિ પડતાં અમે પણ જેટલું ઉપયોગનું છે તેટલાનો જ ખુલાસો આપીશું.

સ્નાનથી શુદ્ધ થયેલી તથા માંગલિક અલંકારોથી શોભતી અને ભોજનાદિથી

તૃપ્ત થયેલી સુન્દર મુખવાળી એ રાણીને પોતાની પાસે આવતાં પુરંજન રાજાએ ઉમળકાભેર આવકારી ।।૨।।

આલિંગન કરતી એ રાણીને ગળે લગાવી એકાન્તમાં એના સુન્દર વચનોથી મોહિત બનેલો એ રાજા રાણીને જ સર્વસ્વ માનવા લાગ્યો અને એનામાં જ ચિત્ત લાગેલું રહેતું હોવાથી કાળના પ્રચંડ વેગથી દિવસ-રાત કેવી રીતે ચાલ્યાં જતાં હતાં એનું પણ એને ભાન રહ્યું નહિ ।।૩।।

મદથી છકેલો, મનસ્વી રાજા પુરંજન કીમતી શય્યામાં પ્યારીના હાથનું ઓશીકું કરી સૂઈ રહેતો. અજ્ઞાનને લીધે રાણીને જ પોતાના પરમ પુરુષાર્થરૂપ માનવા લાગ્યો અને પોતાના ખરા સ્વરૂપને (પરબ્રહ્મ) ભૂલી ગયો ।।૪।।

હે પ્રાચીનબર્હિ રાજા! એ પ્રમાણે નિરન્તર કામાતુર રહીને સાથે રમણ કરતાં-કરતાં પુરંજન રાજાની જુવાની અરધા ક્ષણની જેમ જતી રહી ।।૫।।

પુરંજને પોતાની રાણીમાં અગિયારસો પુત્રો (અગિયાર સો દીકરા એટલે અગિયાર ઈન્દ્રિયોનાં પરિણામો.) ઉત્પન્ન કર્યા તેટલામાં તો એનું અરધું આયુષ્ય પણ ચાલ્યું ગયું ।।૬।।

એને એકસો દશ(બુદ્ધિની વૃત્તિઓ. ગૃહસ્થાશ્રમની શોભા દેખાડવા સારું દીકરા ઘણા અને દીકરીઓ થોડી કહી છે) પુત્રીઓ પણ થઈ હતી. એ સઘળી કીર્તિ વધારનારી, શીલ, ઉદારતા અને ગુણવાળી હતી ।।૭।।

પંચાળ દેશનાં [૧]અધિપતિ પુરંજન રાજાએ પોતાનો વંશ વધારનાર દીકરાઓને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે[૨] પરણાવ્યા અને દીકરીઓને એમને જોઈએ તેવા વરોની[૩] સાથે પરણાવી ।।૮।।

વિશેષ : ૧. પંચાળ દેશ એટલે શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે પાંચ વિષયો. ૨. હિત અને અહિતની ચિન્તાઓ. ૩. જોઈતા વિષયભોગ.

પુરંજનના દીકરાઓને પ્રત્યેકને સેંકડો (અનેક પ્રકારના કર્મ) દીકરા થયા જેમને લીધે પુરંજનનો વંશ આખા પંચાળદેશમાં બહુજ વધી ગયો ।।૯।।

આ પુત્ર, પૌત્ર, ગૃહ, ખજાનો, સેવક, મન્ત્રી આદિમાં દૃઢ મમતા થઈ જવાથી એ આ વિષયોમાં જ ફસાઈ ગયો ।।૧૦।।

હે પ્રાચીનબર્હિ રાજા! એ પુરંજન રાજાએ પણ તારી જેમ જ અનેક પ્રકારની કામનાઓથી પશુઓની હિંસાવાળા ઘોર યજ્ઞોથી દેવ, પિતૃ અને ભૂતપતિઓનું પૂજન

કર્યું ।।૧૧।।

એ પ્રમાણે કલ્યાણ કરનારાં કામોમાં પુરંજન રાજા ગાફેલ થયો અને કુટુમ્બમાં આસક્ત બન્યો અને પછી વૃદ્ધાવસ્થાનો સમય આવી (ઘડપણ સમય અને) પહોંચ્યો, જે સ્ત્રીલમ્પટ પુરુષોને કડવો લાગે છે ।।૧૨।।

ચંડવેગ[૧] નામનો ગન્ધર્વનો રાજા છે તેની પાસે ત્રણ સો સાઠ બળવાન ગન્ધર્વો[૨] અને ત્રણસો સાઠ ગન્ધર્વીઓ[૩] છે. એ સ્ત્રીઓ ગન્ધર્વોના જેવી જ બળવાળી હતી. એ પોતાના પતિઓની[૪] સાથે જ રહેનારી અરધી શ્યામ અને અરધી ગૌર[૫] છે. એ ગન્ધર્વો અને એમની સ્ત્રીઓ વારાફરતી (ભોગવિલાસની સાધન સામગ્રીથી ભરીભાદરી) નગરીઓને લૂંટી લેછે ।।૧૩-૧૪।।

વિશેષ : ૧. ચંડવેગ એટલે વર્ષ કેમકે તે ઘણા વેગથી ચાલ્યું જાય છે. ૨. વર્ષના ત્રણસો સાઠ દિવસ. ૩. રાત્રિઓ. ૪. દિવસો. ૫. કૃષ્ણપક્ષની કાળી, શુક્લ પક્ષની ધોળી.

ગન્ધર્વરાજ ચંડવેગના સેવકો જ્યારે પુરંજન રાજાની નગરીને લૂંટવા લાગ્યા ત્યારે એ નગરીની ચોકી કરનારા પાંચ માથાવાળા નાગે(પ્રાણ) એમને આંતર્યા ।।૧૫।।

એ નાગ પુરંજન રાજાની નગરીનો ચોકીદાર હતો. એ સાત સો અને વીસ ગન્ધર્વ-ગન્ધર્વીઓ સાથે એકલે હાથે સો વર્ષ સુધી ઝઝૂમ્યો ।।૧૬।।

ઘણા વીરો સાથે લડનાર એકલવીર પોતાનો એક માત્ર સમ્બન્ધી પ્રજાગરને બલહીન થયેલો જોઈ મૂંઝાયેલો પુરંજનરાજા પોતાના દેશ, નગર અને બાંધવોની સાથે મોટી ચિંતામાં પડ્યો ।।૧૭।।

આમ છતાં, પંચાળ દેશની એ નગરીમાં વિષય સુખો ભોગવવામાં મસ્ત પોતાના નોકરો જે કર લાવી આપતા તે ગ્રહણ કરતા અને સ્ત્રીને વશ થયેલા એ પુરંજન રાજાને પોતાને માથે મોટો ભય આવી રહ્યો છે એનો વિચાર સુદ્ધાં ન થયો ।।૧૮।।

હે રાજા! (એટલામાં) કાળની કોઈ દીકરી[૧] હતી તે વર શોધવાને ત્રૈલોકમાં ફરતી હતી, પરન્તુ એનો કોઈએ સ્વીકાર કર્યો નહિ. એ કાલ કન્યા એવી દુર્ભાગિણી હોવાથી જગત્માં એ દુર્ભગાના નામથી જાણીતી હતી. પૂર્વે એને પુરુ રાજા વર્યો હતો તેથી પ્રસન્ન થઈને એણે એ રાજાને રાજ્ય પ્રાપ્તિનું વરદાન આપ્યું હતું[૨] પછી ચારે દિશામાં ફરતી એ કાળકન્યા એક દિવસે જ્યારે હું બ્રહ્મલોકમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવ્યો હતો ત્યારે તે મને મળેલી ।।૧૯-૨૧।।

વિશેષ : ૧. જરાવસ્થા (ઘડપણ). ૨. ભાગવત્‌ના નવમા સ્કન્ધમાં કથા છે કે યયાતિ રાજાને શુક્રાચાર્યના શાપથી જરા આવતાં એણે પોતાના પુત્રોને કહ્યું કે તમે આ મારી વૃદ્ધાવસ્થા લો પણ એ વાતની મોટેરા ચાર પુત્રોએ ના પાડતાં સૌથી નાના પુરુએ એની જરા લીધી હતી તેથી યયાતિ રાજાએ પ્રસન્ન થઈને એ પુરુને પોતાનું રાજ્ય આપ્યું હતું; એટલામાટે એ રાજ્ય જરાએ જ આપ્યું હતું એમ આ ઠેકાણે કહ્યું છે.

એ જાણતી હતી કે હું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છું તો પણ કામાતુર હોવાથી એ મને વરવા આવી ત્યારે મેં એને ના પાડી તેથી મારા ઉપર કોપ કરી એણે મને એવો શાપ દીધો કે ‘‘હે મુનિ! તમે મારી માગણી સ્વીકારતા નથી તેથી તમે ક્યાંય એક ઠેકાણે રહી શકશો નહિ. [1]મને વરવાનો એનો મનોરથ સફલ ન થતાં મારા કહેવાથી એ કાળકન્યા[2] ભય નામના યવનોના રાજાને વરવા ગઈ ।।૨૨-૨૩।।

વિશેષ : ૧. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને ઘડપણ નડે નહિ એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. જેને જરાની હરકત ન હોય તે માણસ એક ઠેકાણે બેઠો રહે નહિઃએટલે ચારે કોણ ફરેહરે એ વાત પણ જાણીતી જ છે. એ વાત શાપના આકારમાં અહીં નારદજીએ ગોઠવી છે. ૨. જરા(વૃદ્ધાવસ્થા)

એણે ભયને કહ્યું : ‘‘હે શૂરવીર! આપ યવનો (અનેક પ્રકારના રોગો)ના રાજા છો. હું આપને ખૂબ જ ચાહું છું અને આપને મારા પતિ બનાવમાં માગું છું. આપને ઉદ્‌દેશીને કરેલ જીવોના સંકલ્પ કદી નિષ્ફળ થતો નથી’’ ।।૨૪।।

(લોકમાં ભયની આશા કોઈ દિવસ પણ પૂરી થાય છે?) લોક અને શાસ્ત્ર પ્રમાણે જે વસ્તુ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય અને એ વસ્તુ કોઈ આપવા માંડે તો પણ જો ન લેવામાં આવે તો એ બન્ને જણ દુરાગ્રહી અને મૂર્ખ છે અને તેમને ઉદ્વેગજ હાથ આવે છે ।।૨૫।।

હે ભદ્ર! અત્યારે હું આપની સેવામાં ઉપસ્થિત છું. આપ મારો સ્વીકાર કરી મારા ઉપર કૃપા કરો. દીન-દુઃખીનાં દુઃખડાં દૂર કરવાં એ પુરુષનો સૌથી મોટો ધર્મ છે।।૨૬।।

એ પ્રમાણે કાળકન્યાનું વચન સાંભળી યવનરાજે (ભયે), વિધાતાનું એક ગુપ્ત કાર્ય કરાવવાની ઈચ્છાથી એક વાત (મરણ કેમકે એની દેવતાઓને પણ ખબર પડતી નથી) કરવા હસીને કહ્યુંઃ ।।૨૭।।

‘‘મેં જ્ઞાનદષ્ટિથી જોઈને તારે સારું એક પતિ નક્કી કરી મૂક્યો છે. તું બધાંનું અનિષ્ઠ કરવાવાળી છો તેથી કોઈને તું ગમતી નથી અને તેથી જ લોકો તને અપનાવતા

નથી. તેથી આ કર્મજનિત [1]સર્વલોકોને તું તેમના જાણવામાં ન આવે તેમ બલાત્કારથી ભોગવ. તું મારી સેના[2] લઈને જા. એની સહાયથી તું તમામ પ્રજાનો નાશ કરી શકીશ. કોઈ તારો સામનો નહિ કરી શકે ।।૨૮-૨૯।।

વિશેષ : ૧. સર્વશરીર. ૨. અનેક પ્રકારના રોગો ભયની ફોજ ગણાય છે.

પ્રજ્વારોઽયં મમ ભ્રાતા ત્વં ચ મે ભગિની ભવ ।।
ચરામ્યુભાભ્યાં લોકેઽસ્મિન્નવ્યક્તો ભીમસૈનિકઃ ।।૩૦।।

આ પ્રજ્વાર (કાળજ્વર.) મારો ભાઈ છે અને તું મારી બહેન બની જા. મારી સેના ભયંકર છે જ. આ જગત્માં કોઈ પ્રથમથી જાણી જાય નહિ એવી રીતે તમારી બન્નેની સાથે ફરતો રહીશ'' ।।૩૦।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં પુરંજન ઉપાખ્યાનમાં (મોક્ષ પ્રકરણમાં વિનશ્યદવસ્થાનિરૂપણ નામનો ચોથો) ''પુરંજનનું પોતાના સ્વરૂપનું વીસરી જવું'' નામનો સત્તાવીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૮

સ્ત્રીની ચિન્તાથી પુરંજનનો થયેલો સ્ત્રીનો અવતાર તથા મોક્ષ

વિશેષ : આમાં વિષયાસક્તનો વિનાશ તથા નરકની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. સાથે-સાથે વિરક્તને સત્સંગથી ભક્તિ અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ પણ કહેવામાં આવે છે.

નારદ ઉવાચ

સૈનિકા ભયનામ્નો યે બર્હિષ્મન્ દિષ્ટકારિણઃ ।।
પ્રજ્વારકાલકન્યાભ્યાં વિચેરુરવનીમિમામ્ ।।૧।।

(હવે પુરુષનો દેહ છૂટી જતાં પુરંજનનો સ્ત્રીનો અવતાર આવવાનો પ્રકાર કહે છે.) **નારદજીએ કહ્યું :** હે પ્રાચીનબર્હિ રાજા! ભય નામના યવનરાજના સિપાઈઓ પ્રજ્વાર અને કાળકન્યાની સાથે પૃથ્વીમાં બધેય ફરવા લાગ્યા ।।૧।।

એક દિવસ પૃથ્વીના દરેક પ્રકારના વૈભવોથી પરિપૂર્ણ અને બુઢ્ઢા નાગથી

રક્ષાએલી પુરંજનની નગરીને તેમણે ઘેરી લીધી ।।૨।।

જેને કાળકન્યા દબાવે તે પુરુષ જલદી નિર્માલ્ય થાય છે. એ કાળકન્યા પણ બળાત્કારથી પુરંજનની નગરીની પ્રજાને ભોગવવા લાગી ।।૩।।

એ આખી નગરીને કાળકન્યા ભોગવવા લાગી તે સમયે યવનો ચોતરફથી દરવાજામાંથી ઘૂસી ગયા અને એને અત્યન્ત પીડવા લાગ્યા ।।૪।।

એ પ્રમાણે પોતાની નગરી પીડાવા લાગી ત્યારે કુટુમ્બીઓની મમતાને લીધે આકુળ-વ્યાકુળ થયેલો પુરંજન રાજા અનેક પ્રકારનાં દુઃખ પામવા લાગ્યો ।।૫।।

પુરંજન રાજાને કાળકન્યાએ પોતાની બાથમાં લીધો હતો. એ વિષયોમાં આસક્ત થવાથી કંગાલ થઈ ગયો હતો અને સત્તા[૧] ખોઈ બેઠો હતો. એની લક્ષ્મી અને બુદ્ધિ નાશ પામી હતી. એણે જોયું તો ગન્ધર્વ અને યવનોએ એની નગરીને પીંખી નાખી હતી. દીકરા, પૌત્રૌ, ચાકરો[૨] અને કારભારીઓ[૩] એનાથી પ્રતિકૂલ[૪] થઈને એનો અનાદર[૫] કરવા લાગ્યા. રાણીએ પણ સ્નેહ[૬] કરવો છોડી દીધો. કાળ કન્યાએ એનો પરાભવ કર્યો અને પંચાળ[૭] દેશ શત્રુઓએ[૮] પાયમાલ કરી નાખ્યો હતો. એ સઘળું જોઈ પુરંજન અપાર ચિન્તામાં ડૂબી ગયો અને એ દુઃખ મટાડવાને કોઈ પણ ઉપાય એને જડ્યો નહિ ।।૬-૮।।

વિશેષ : ૧. ઊઠવા બેસવા વગેરેમાં અશક્ત થઈ ગયેલો. ૨. ઈન્દ્રિયો. ૩.ઈન્દ્રિયોના દેવતાઓ. ૪. જોઈતા વિષયો નહિ આપવાથી અને નહિ જોઈતા આપવાથી. ૫. સ્વાધીન નહિ તેથી. ૬. કોઈ જાતનો વિશ્વાસ થઈ શકે નહિ તેથી બુદ્ધિએ સ્નેહ છોડી દીધાનું કહ્યું છે. ૭. વિષયો. ૮. વિઘ્ન વગેરે.

જો કે સઘળા વિષયો કાળકન્યાને લીધે નિઃસાર થઈ ગયા હતા. તો પણ એ એની લાલસા કરતો હતો. એ લાલસાથી બાપડો પરલોકનાં કલ્યાણ તથા બન્ધુજનોના સ્નેહથી વંચિત થઈ ગયો હોવા છતાં એનું ચિત્ત સ્ત્રી અને પુત્રોના લાલન-પાલનમાં જ લાગેલું રહેતું ।।૯।।

એ નગરીને ગન્ધર્વ અને યવનોએ ઘેરો ઘાલ્યો હતો અને કાળકન્યાએ જીર્ણ-શીર્ણ કરી નાખેલી હોવાથી પુરંજન રાજા પોતાની મરજી નહિ છતાં તેને મૂકી દેવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો ।।૧૦।।

એટલામાં જ યવનરાજ, ભયનો મોટો ભાઈ પ્રજવાર આવી પહોચ્યો. પોતાના ભાઈનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી એણે એ આખી નગરીને આગ ચાંપી દીધી ।।૧૧।।

એ નગર બળવા લાગતાં કુટુમ્બમાં આસક્ત થયેલો પુરંજન રાજા નાગરિકો, સેવકાદિ, પુત્રાદિક તથા સ્ત્રીઓ સાથે પરિતાપ કરવા લાગ્યો ।।૧૨।।

કાળકન્યાનો કબજો નગર ઉપર થઈ ગયેલો જોઈ એની રક્ષા કરનાર સર્પને પણ અત્યન્ત દુઃખ થયું કારણ કે એના નિવાસ સ્થાન ઉપર પણ યવનોએ અધિકાર જમાવી દીધો હતો અને પ્રજવાર પણ એના ઉપર આક્રમણ કરી રહ્યો હતો ।।૧૩।।

જ્યારે એ નગરની રક્ષા કરવામાં તદ્દન અસમર્થ થયો ત્યારે જેમ કોઈ નાગ સળગતા ઝાડના કોતરમાંથી નીકળી જવા ઈચ્છે તેમ મહાન કષ્ટથી કાંપતાં તેણે નગરીમાંથી નીકળી જવાની ઈચ્છા કરી ।।૧૪।।

પુરંજન રાજાના અવયવ શિથિલ થઈ ગયા. ગન્ધર્વોએ એનું બધું પરાક્રમ હરી લીધું હતું અને દુશ્મન થયેલા યવનોએ તેને ભાગી જતાં રોકી પાડ્યો ત્યારે એ રોવા લાગ્યો.(કફથી ગળું રોકાતાં ગળામાં ઘરઘરાટ થવા લાગ્યો.) ।।૧૫।।

ગૃહાસક્ત પુરંજન દેહગેહાદિમાં અહન્તા-મમતા રાખવાથી અત્યન્ત બુદ્ધિહીન થઈ ગયો હતો. સ્ત્રીના પ્રેમપાશમાં ફસાવાથી તે બહુ જ દીન થઈ ગયો હતો. હવે જ્યારે પુત્રીઓ, પુત્રો, પૌત્ર, પુત્રવધૂ, જમાઈ, નોકરો, અહન્તાત્મક (ભોગ થઈ શકતો ન હતો તેથી ઘર વગેરેમાં માત્ર પોતાનાપણું એટલે મમતા જ બાકી રહી હતી એમ કહ્યું છે.) ઘર, એના ભંડાર અને સામાન ને જે-જે પદાર્થોમાં એની મમતા જ બાકી હતી (એમનો ઉપભોગ તો ક્યારનોય છૂટી ગયો હતો) એ બધાંને છોડવાનો વારો આવ્યો ત્યારે આ પ્રમાણે ચિન્તા કરવા લાગ્યો ।।૧૬-૧૭।।

‘‘હું મરી જઈશ ત્યારે પછવાડે આ અનાથ, વસ્તારી અને બાળબચ્ચાંને સારુ દિલગીર થતી મારી સ્ત્રી શી રીતે જીવી શકશે? એ એવી પતિપરાયણ હતી કે મને જમાડ્યા વિના જમતી નહિ, મને નવરાવ્યા વિના નહાતી નહિ. હું ક્રોધ કરતો ત્યારે બહુ જ ગભરાઈ જતી, હું ધમકાવતો ત્યારે બીકથી કાંઈપણ બોલતી નહિ’’ ।।૧૮-૧૯।।

હું મૂંઝાતો ત્યારે માર્ગે ચડાવતી; પરદેશમાં ગયો હોઉં ત્યારે વિરહવ્યથાથી દૂબળી થઈ જતી ।।૨૦।।

આમ તો એ વીર પુત્રોની મા છે પણ મારી પાછળ એ ઘર વહેવાર ચલાવી શકશે? મારું મૃત્યુ થયા પછી, મારે જ સહારે રહેવાવાળા આ દીકરા અને દીકરીઓ કેવી રીતે જીવી શકશે? મધદરિયે નાવ તૂટી જતાં હડબડી ઊઠેલા મુસાફરોની માફક તેઓ તો

કકળી ઊઠશે ।।૨૧।।

એ પ્રમાણે જો કે એને શોક કરવો યોગ્ય ન હતો છતાં (પરબ્રહ્મરૂપ તેથી.) દીન બુદ્ધિથી પુરંજન રાજા શોક કરતો હતો. એટલામાં એને પકડવા યવનરાજ ભય આવી પહોચ્યો ।।૨૨।।

જ્યારે પુરંજન રાજાને ઢોરની માફક બાંધી યવન લોકો પોતાના સ્થાન તરફ લઈ ચાલ્યા ત્યારે એનાં કુટુમ્બીઓ બહુ જ આતુરતાથી શોક કરતાં એની પાછળ દોડ્યાં ।।૨૩।।

જ્યારે યવનોએ રોકેલો નાગ પણ નગરીને છોડી ભાગી ગયો ત્યારે એ નગરી તરત જ વિખેરાઈ પોતાના કારણમાં લીન થઈ ગઈ પંચભૂતરૂપ થઈ ગઈ ।।૨૪।।

બળવાન યવન પુરંજન રાજાને બળાત્કારથી ખેંચતો હતો. છતાં એ અજ્ઞાનથી એવો ઘેરાયેલો હતો કે એને પોતાનો હિતેચ્છુ અને ભવ-ભવનો સખા પણ સાંભળ્યો નહિ. પુરંજને યજ્ઞ વગેરે કર્મોમાં જે પશુઓને નિર્દયપણે માર્યા હતાં તે સઘળાં પશુ એના એ અપરાધનું સ્મરણ કરી ક્રોધથી કુહાડાઓ વડે તેને ત્યાં કાપવા લાગ્યાં ।।૨૫-૨૬।।

સ્ત્રીની આસક્તિથી બેહાલ થયેલો, અપાર અંધારામાં ડૂબેલો અને જેની સ્મૃતિ જતી રહી છે તેવા એ પુરંજન રાજાએ ઘણાં વર્ષો સુધી નરકની પીડા ભોગવી ।।૨૭।।

અન્ત સમયે મનમાં સ્ત્રીનું જ[૧] ધ્યાન રહેલું હોવાથી એ વિદર્ભ[૨] નામના કોઈ[૩] મહારાજાને ત્યાં સુન્દરી કન્યારૂપે અવતર્યો ।।૨૮।।

વિશેષ : ૧. હવે પછી આ પ્રકરણમાં ઉપયોગી એટલું જ કહેવાનું છે કે ''સ્ત્રીના ધ્યાનથી સ્ત્રીનો અવતાર આવ્યો તો પણ પતિવ્રતાના ધ્યાનથી અને પૂર્વના ધર્મને લીધે એનો સદાચારી વિદર્ભ રાજાને ઘેર પુત્રીરૂપે જન્મ થયો અને એને ધાર્મિક પિતાના સત્સંગથી શુદ્ધિ મળતાં મલયધ્વજ નામના વૈષ્ણવનો સંગ મળ્યો તેથી વિષ્ણુભક્તિ થઈ અને તેથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. એ વિષ્ણુની ભક્તિ અને વૈરાગ્યને લીધે એ જ પતિરૂપ ગુરુની પતિવ્રતાના ધર્મથી સેવા કરતાં ભગવાન્‌ની કૃપાથી જ્ઞાન મળવાને લીધે સ્ત્રીના અવતારમાં આવેલા પુરંજનનો મોક્ષ થયો''. આટલા મર્મ સિવાય બાકીનું બધું જો કે વાતના અલંકારને વાસ્તે છે તો પણ થોડા ઘણા સામ્ય ઉપરથી બાકીની વાતને પણ જ્ઞાનપક્ષમાં યોજી શકાય તેટલી યોજવી જોઈએ.

૨. વિદર્ભનો ઉપયોગ કરનાર એટલે ઘણા દર્ભનો, અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં કહેલાં સત્કર્મ

કરનાર એમ પણ સમજવું.

૩. પ્રજાનું પાલન કરવાથી અને યજ્ઞ વગેરે સત્કર્મ કરવાથી શોભા પામનાર ક્ષત્રિયોમાં મોટો.

જ્યારે આ વૈદર્ભી-વિદર્ભ નન્દિની વિવાહને યોગ્ય થઈ ત્યારે વિદર્ભરાજે જાહેર કર્યું કે સર્વશ્રેષ્ઠ પરાક્રમી વીર પુરુષ જ એને પરણી શકશે. ત્યારે શત્રુઓનાં શહેરોને જીતનાર[1] પાંડ્યનરેશ મહારાજ મલયધ્વજે યુદ્ધમેદાનમાં સૌથી વિશેષ પરાક્રમ બતાવીને વૈદર્ભી[2] સાથે લગ્ન કર્યું ।।૨૯।।

વિશેષ : ૧.**પંડા**=ડહાપણ, સમજ, વિદ્યા, વિજ્ઞાન, જેનામાં બહુ હોય તે પાંડ્ય. પંડિત શબ્દ પણ પંડા પરથી જ આવ્યો છે. દક્ષિણમાં વિષ્ણુની ભક્તિ સહેજ હોય છે તેથી ત્યાં ઉત્તમ એટલે મોટો વૈષ્ણવ એમ સમજવું. ૨.વૈદર્ભીરૂપે અવતરેલા પુરંજનને ભગવદ્ભક્તનો સંગ થયો.

તેનાથી મહારાજ મલયધ્વજને એક[1] શ્યામલોચના કન્યા અને પછી સાત પુત્રો[2] થયા જે આગળ ઉપર [3]દ્રવિડ દેશના સાત રાજા થયા ।।૩૦।।

વિશેષ : ૧. આત્મજામ્ અસિતેક્ષણામ્. અસિતસ્ય કૃષ્ણસ્ય ભગવતઃ ઈક્ષણં જ્ઞાનં યયા ઈતિ અસિતેક્ષણા. તામ્ અસિતેક્ષણામ્. ભગવાન્ કૃષ્ણનું જ્ઞાન જેનાથી થાય તે અસિતેક્ષણા. એ છે કથારુચિ. શ્યામ નેત્રવાળી કન્યા એટલે કથારુચિ.

૨. તેના સાત પુત્રો તે [1]શ્રવણ [2]કીર્તન [3]સ્મરણ [4]પાદસેવન [5]અર્ચન [6]વન્દન [7]દાસ્ય - -આ સાત પુત્રો કન્યા (કથારુચિ)થી નાના એટલામાટે કે સૌથી પહેલાં કથારુચિ થાય; પછી પ્રેમ પાંગરે અને પ્રેમ થતાં આ સાત પ્રકારની ભક્તિ થાય. સખ્ય અને આત્મનિવેદન તો પ્રભુ પ્રાકટ્ય થયા પછીની વાત છે. **અસિત**=શ્યામ=કૃષ્ણ. **ઈક્ષણ**=નેત્ર=જ્ઞાન, (નિબન્ધ.) વળી **''એકૈકસ્યાભવત્તેષાં રાજન્નર્બુદમર્બુદમ્''** એ સાતમાંના દરેક પુત્રને દસ-દસ કરોડ (અર્બુદ) પુત્રો થયા. આનું રહસ્ય એ છે કે **''કોટિશઃ આવૃત્તાનામેવ શ્રવણાદીનાં પુરુષાર્થસાધકત્વં, ન સકૃત્કૃતાનામિતિ ભાવઃ''** શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ વગેરેની કરોડો વખત આવૃત્તિ કરવામાં આવે ત્યારે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ-પ્રભુ પ્રાકટ્ય, સાક્ષાત્ અનુભવ - **સેવાફલ** ગ્રન્થમાં કહેલ થાય એક જ વખત કરવાથી નહિ. માટે ભક્તિમાર્ગમાં નિરાશાને સ્થાન નથી અને સેવાકથામાં શિથિલતા ન આવવા દેવાય. જો કે વાસ્તવિક રીતે ભક્તિના પ્રકાર નવ છે એટલે સાતને બદલે નવ પુત્રો હોવા જોઈએ, પરન્તુ

એમાંના સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ બે પ્રકાર આત્મા દેહાદિકથી ભિન્ન છે એવું શુદ્ધ જ્ઞાન થયા પછી થાય છે; અને એવું જ્ઞાનપ્રાથમિક અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલું નહિ હોવાથી આ પ્રકરણમાં સાતજ પુત્રો કહ્યા છે.

૩. શ્રવણ વગેરે ભક્તિથી જ દ્રવિડભૂમિનું સારી રીતે રક્ષણ થયેલું છે તથા ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો દ્રવિડના હતા એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે.

હે રાજન્! એ સાત પુત્રો પૈકી દરેકને અબજ-અબજ પુત્રો[1] થયા જેમના વંશજો[2] આ પૃથ્વીનું પાલન[3] મન્વંતરના અંત સુધી અને ત્યાર પછી પણ કરશે ।।૩૧।।

વિશેષ : ૧. શ્રવણ વગેરે ભક્તિના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ વગેરે અનેક પ્રકાર.

૨. અનેક પ્રકારના અસંખ્ય સમ્પ્રદાય. ૩. અજ્ઞાન વગેરેમાંથી બચાવશે.

પાંડ્ય રાજાએ એની સારાં વ્રત નિયમ[1] પાળનારી દીકરી[2] અગસ્ત્ય મુનિને[3] આપી હતી તેનાથી એ સ્ત્રીને દઢચ્યુત[4] નામનો પુત્ર અને દઢચ્યતને મુનિ ઈધ્મવાહ[5] નામનો પુત્ર થયો હતો ।।૩૨।।

વિશેષ : ૧. શમદમાદિક નિયમો. ૨. ભગવત્કથામાં રુચિ. ૩. મન. ૪. દઢચ્યુત એટલે વૈરાગ્ય. વૈરાગ્ય દઢ થતાં વિષયોમાંથી મુક્ત થવાય છે તેથી વૈરાગ્યનું 'દઢચ્યુત' નામ રાખ્યું છે. દઢચ્યુત થયો એટલે આ લોક તથા પરલોકનાં સુખોમાં વૈરાગ્ય પામ્યો એમ સમજવું. ૫.ઈધ્મવાહ એટલે બ્રહ્મવેત્તા ગુરુને શરણે જવું. એ વખતે સમિધ હાથમાં રાખવાનું વેદમાં કહ્યું છે. એટલામાટે 'ઇધ્મ' કાષ્ઠ (સમિધ) તેને 'વાહ' એટલે ઉપાડનાર એવો અર્થ છે. એ ગુરુને શરણે જવાય છે તેથી વૈરાગ્યને અને ઈધ્મવાહને પિતાપુત્રનો સમ્બન્ધ કહ્યો છે; એવો વૈરાગ્યનો પિતા અગસ્ત્ય એટલે મન તથા ભગવત્કથામાં રુચિ તે વૈરાગ્યની માતા કહી.

રાજર્ષિ પાંડ્ય રાજાએ પોતાના પુત્રોને પૃથ્વીની વહેંચણી (શ્રવણ વગેરે ભક્તિના પ્રકારોરૂપ પુત્રોને એમના પેટા પ્રકારો કરી આપ્યા છે એમ સમજવું.) કરી આપી અને પોતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરવા સારુ મલય પર્વત પર ગયા ।।૩૩।।

એની રાણી મદિરાક્ષી-વૈદર્ભી(હવે સ્ત્રીપણું પામેલો પુરંજન સઘળા વિષયોમાં વૈરાગ્ય પામીને પતિરૂપ ગુરુની સેવામાં લાગ્યો. સ્ત્રીઓને પતિ એ જ ગુરુ છે એમ શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે.) ચન્દ્રમાની પાછળ જેમ ચાન્દની જાય તેમ, ઘર, પુત્રો અને વૈભવોને તિલાંજલિ આપી પતિની પાછળ ગઈ ।।૩૪।।

એ મોટા પર્વતમાં ચન્દ્રવસા, તામ્રપર્ણીઅને વટોદકા નામની ત્રણ નદીઓ હતી. તેમનાં પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરી એ એના અન્તઃકરણ તેમજ શરીરને નિર્મળ કરતા હતા ।।૩૫।।

ત્યાં રહી એ કન્દ, બીજ, મૂળ, ફળ, ફૂલ, પત્તાં, ઘાસ તથા પાણીથી નિર્વાહ ચલાવતો અને એ રીતે પાંડ્યરાજા ધીરે-ધીરે શરીરને સૂકવી નાખે તેવું કઠોર તપ કરવા લાગ્યો ।।૩૬।।

સમદષ્ટિ રાખનારા એ રાજાએ ટાઢ-તડકો, વર્ષા-વાયુ, ભૂખ-તરસ, પ્રિય-અપ્રિય, સુખ-દુઃખ વગેરે બધાં દ્વન્દ્વોને જીતી લીધાં ।।૩૭।।

યમ, નિયમ, તપ અને ઉપાસનાથી એની વાસનાઓને બાળી નાખી. એવી રીતે ઈન્દ્રિયો, મન તથા ચિત્તને વશ કરી એ રાજાએ પોતાનું ચિત્ત પરબ્રહ્મમાં જોડી દીધું ।।૩૮।।

પછી એ ત્યાં દેવતાઓનાં સો વર્ષ (દેવતાઓનું એક વર્ષ=મનુષ્યનાં ૩૬૦ વર્ષ. દેવતાઓનો દિવસ=મનુષ્યનું વર્ષ) સુધી થાંભલાની જેમ સ્થિર એક ઠેકાણે ઊભો રહ્યો અને વાસુદેવ ભગવાન્‌માંજ પ્રીતિ રાખવાથી એને કંઈ દેહાદિ બાહ્ય વસ્તુનું ભાન રહ્યું નહિ ।।૩૯।।

આવી રીતે પાંડ્ય રાજાએ વ્યાપકતાના ભાવથી આત્માને સર્વમાં, સર્વ પ્રકારની ભિન્નતા જે સ્વપ્ન જેવી મિથ્યા છે તેને આત્મામાં ભ્રમના સાક્ષીરૂપ આત્માને વિરામ પમાડી દીધો ।।૪૦।।

જેનું નિરૂપણ સાક્ષાત્ ભગવાન્ રૂપ ગુરુએ વેદમાં કર્યું છે તેવા શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ દીવાનો ચારે દિશાઓમાં અખંડ પ્રકાશ થયો તેથી ''જે બ્રહ્મ છે તે હું છું અને હું છું તે જ બ્રહ્મ છે''[1] એવું આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ એના જાણવામાં આવ્યું. અન્તે એવું યથાર્થ જ્ઞાન પણ એવી જાતની અન્તઃકરણની વૃત્તિ હોવાથી તેનો પણ ઉપરમ[2] થઈ જતાં તે અદ્વૈતરૂપે જ રહ્યો, (તેને વિદેહ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ) ।।૪૧-૪૨।।

વિશેષ : ૧.જે બ્રહ્મ છે તે હું છું; એવો નિશ્ચય કરવાથી શોક વગેરેની નિવૃત્તિ થાય છે અને હું છું તે જ બ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય કરવાથી બ્રહ્મનું પરોક્ષપણું મટે છે.

૨. અગ્નિથી લાકડાં બળી રહેતાં અગ્નિ જેમ પોતાની મેળે જ ઠરી જાય તેમ અવિદ્યા અને એનાં કાર્યોનો જ્ઞાનથી નાશ થતાં જ્ઞાન પણ પોતાની મેળે જ મટી જાય છે ''હું બ્રહ્મ છું'' એવી વૃત્તિ પણ કાંઈક દ્વૈતનું સ્વરૂપ છે એવો ઉપનિષદનો સિદ્ધાન્ત છે.

વિદર્ભ રાજાની પુત્રી પતિવ્રતા હોવાથી સઘળાં ભોગોનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મવેત્તા પતિ મલયધ્વજની સેવામાં પ્રેમપૂર્વક લાગેલી રહેતી ।।૪૩।।

એનાં વસ્ત્ર ફાટી ગયાં હતાં; વ્રત નિયમ પાળવાથી એ દૂબળી થઈ ગઈ હતી; ચોટલાના વાળ વણાઈ ગયા હતા; નિર્ધૂમ થયેલા અગ્નિની પાસે એની જ્વાળા પેઠે એ એના પતિની સન્નિધિમાં એના જેવીજ શાન્ત થઈ રહેતી હતી ।।૪૪।।

એના પતિ પરલોક સિધારી ગયા હતા પણ પૂર્વવત્ સ્થિર આસનથી બિરાજમાન હતા. આ રહસ્યને જાણતી ન હોવાથી તે તેની પાસે જઈ પહેલાંની જેમ સેવા કરવા લાગી ।।૪૫।।

પરન્તુ, ચરણસેવા કરતાં જ્યારે પતિના પગમાં ગરમી દેખાઈ નહિ ત્યારે ઝુંડથી વિખૂટી પડેલી મૃગલીની જેમ તે ચિત્તમાં બહુ જ ઉદ્વેગ પામી ।।૪૬।।

ઘોર વનમાં પોતાની જાતને એકલી અને દીન દશામાં જોઈ તે ભૂખ શોકાકૂલ થઈ ગઈ. આંસુઓની ધારાથી તેના સ્તનો ભીજાઈ ગયાં અને ઊંચા સાદથી વિલાપ કરવા લાગી ।।૪૭।।

તેણે કહ્યું:''હે રાજર્ષિ! ઊઠો-ઊઠો, સમુદ્રથી ઘેરાયેલી આ પૃથ્વી લુટારા અને અધાર્મિક રાજાઓથી બીએ છે તેની આપ રક્ષા કરો'' ।।૪૮।।

પતિની સાથે વનમાં ગયેલી તે અબલા આ પ્રમાણે વિલાપ કરતી એના પગમાં પડીને આંસુ સારવા લાગી ।।૪૯।।

પછી રુદન કરતી એ વૈદર્ભીએ લાકડાંની ચિત્તા ખડકી એમાં પતિનું શરીર પધરાવી ચિત્તાને સળગાવી પોતે પણ એની સાથે સતી થવાનો વિચાર કર્યો ।।૫૦।।

એ વખતે, હે પ્રાચીનબર્હિ રાજા! એના કોઈ જૂના અને આત્મજ્ઞાની સખાએ (અનાદિ ઈશ્વર) બ્રાહ્મણના રૂપથી એની પાસે આવી પ્રિય વચનથી એની સાત્ત્વના કરતાં આ પ્રમાણેકહ્યું ।।૫૧।।

બ્રાહ્મણ બોલ્યા : હે વૈદર્ભી તું કોણ છે? કોની પુત્રી છે? અને જેનેમાટે તું શોક કરી રહી છે તે આ સૂતેલો પુરુષ કોણ છે? તેં મને ન ઓળખ્યો? હું એ જ તારો મિત્ર છું. જેની સાથે પહેલાં તું ફર્યા કરતી હતી ।।૫૨।।

હે મિત્ર![૧] તું મને તો નહિ ઓળખતો હોય પણ હું તારો અવિજ્ઞાત નામનો સખા હતો એટલું તો તને યાદ છે કે નહિ? મને[૨] છોડી દઈ પૃથ્વી ઉપરના વિષયભોગની લાલચથી વિષય ભોગવવાનું ઠેકાણું શોધવાને સારું તું ચાલ્યો ગયો ।।૫૩।।

વિશેષ : ૧. પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ આપવામાટે નરજાતિનું સમ્બોધન આપ્યું છે.

૨. પોતાના વિયોગથી થયેલા અનર્થ કહી દેખાડે છે.

હે આર્ય! તું અને હું બન્ને માનસ[૧] સરોવરમાં રહેનારા હંસો[૨] છીએ. હજારો વર્ષ સુધી[૩] આપણે ઘર વગર જ[૪] રહ્યા હતા ।।૫૪।।

વિશેષ : ૧. હૃદયમાં. ૨. શુદ્ધ. ૩. મહાપ્રલય થયો ત્યાં સુધી ૪. મહાપ્રલયમાં કોઈનાં શરીર નહિ હોવાથી હૃદય પણ હોય નહિ તેથી ઘર વિના જ રહ્યા હતા એમ કહ્યું છે.

હે મિત્ર! મને મૂકી દઈ ગ્રામ્ય વિષયસુખની લાલચથી તું પૃથ્વીમાં ગયો ત્યારે ત્યાં કોઈ સ્ત્રીએ (માયાએ.) બનાવેલું સ્થાન તારા જોવામાં આવ્યું ।।૫૫।।

એ નગરમાં પાંચ બગીચા, નવ દરવાજા એક ચોકી કરનાર, ત્રણ કિલ્લા, છ વેપારીઓ અને પાંચ બજાર હતાં. તેનાં ઉપાદાન કારણ પાંચ હતાં અને એની માલિક એક સ્ત્રી હતી ।।૫૬।।

મહારાજ! શબ્દ,(ઉપર જે વાત પોતે જ ગુપ્ત રીતે કરી તેનો પોતે જ ખુલાસો આપે છે.) સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયોના પાંચ બગીચા સમજવા. શરીરમાં જે નવ છિદ્રો છે તે નવ દરવાજા સમજવા. પ્રાણને ચોકી કરનાર સમજવો. અન્ન, જળ અને તેજ એ ત્રણ કિલ્લા સમજવા, શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના અને પ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન એ છ વેપારીઓ સમજવા. હાથ, પગ, વાણી, શિશ્ન, ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને પાંચ દુકાનો સમજવી. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતને નગરીનાં કદી ક્ષીણ ન થનારાં મૂળ કારણ સમજવાં; બુદ્ધિને માલિક સમજવી; આ બુદ્ધિને વશ થવાથી એનો પતિ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે. એ નગરમાં જઈને તું એની માલિક સ્ત્રીનો તાબેદાર થયો અને એની સાથે રમવા લાગ્યો અને તારા સ્વરૂપને ભૂલી ગયો. હે પ્રિય મિત્ર! એ સ્ત્રીના ફન્દામાં પડી તું આવી વિશેષ પાપભરી દુર્દશામાં આવી પડ્યો ।।૫૭-૫૯।।

જો તું નથી તો વિદર્ભરાજની પુત્રી અને નથી તો આ વીર મલયધ્વજ તારો પતિ જેણે તને નવદ્વારની નગરીમાં બંધ કરી હતી તે પુરંજનીનો પતિ પણ તું નથી ।।૬૦।।

તું પહેલાંના જન્મમાં પોતાને પુરુષ સમજતો હતો અને હવે સતી સ્ત્રી માને છે. આ બધી મારી જ ફેલાવેલી માયા છે. ખરી રીતે તું નથી પુરુષ કે નથી સ્ત્રી. આપણે બન્ને તો હંસ છીએ, આપણું જે સાચું સ્વરૂપ છે તેનો અનુભવ કર ।।૬૧।।

મિત્ર, જે હું (ઈશ્વર) છું તે જ તું (જીવ) છે તું મારાથી જુદો નથી અને વિચાર

પૂર્વક જો, હું પણ તે જ છું જે તું છે. જ્ઞાની પુરુષો આપણા બેમાં ક્યારેય જરા પણ જુદાઈ જોતા નથી ।।૬૨।।

એક જ શરીરનું પ્રતિબિમ્બ અરીસામાં જોઈએ તો મોટું, નિર્મળ અને સ્થિર દેખાય; એ જ પ્રતિબિમ્બ કોઈ બીજાની આંખમાં જોઈએ તો નાનું, મેલું અને ચંચળ દેખાય. વાસ્તવિક રીતે આપણે બંને એકજ એટલે પરબ્રહ્મરૂપ છીએ ।।૬૩।।

નારદજીએ કહ્યું : આ પ્રમાણે જ્યારે હંસે (ઈશ્વરે) એને સાવધાન કર્યો ત્યારે તે માનસ સરોવરનો હંસ (જીવ) પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ ગયો અને એને પોતાના મિત્રના વિછોહ (વિયોગ)થી ભૂલાઈ ગયેલું આત્મજ્ઞાન ફરી પ્રાપ્ત થઈ ગયું ।।૬૪।।

બર્હિષ્મન્નેતદધ્યાત્મં પારોક્ષ્યેણ પ્રદર્શિતમ્ ।।
યત્પરોક્ષપ્રિયો દેવો ભગવાન્ વિશ્વભાવનઃ ।।૬૫।।

હે પ્રાચીનબર્હિ રાજા! જો મેં તને સાક્ષાત્ આત્મજ્ઞાનની વાત સીધી રીતે કહી હોત તો એ વાત તારા મનને સમજવામાં આવત નહિ; એટલામાટે પુરંજન રાજાના ઈતિહાસના વિષે એ વાત મેં તને કહી દેખાડી છે. એવી રીતે પરોક્ષ રીતે વાત કરવી એ જગતના રક્ષક નારાયણ ભગવાન્‌ને પ્રિય છે ।।૬૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થ સ્કન્ધમાં પુરંજન ઉપાખ્યાનમાં (ચોથા મોક્ષપ્રકરણમાં સાર્થકવિનાશાદિનિરૂપણ નામનો પાંચમો) ''સ્ત્રીની ચિન્તાથી પુરંજનનો થયેલો સ્ત્રીનો અવતાર તથામોક્ષ'' નામનો ૨૮મો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

જો કોઈ પૈસા કમાવામાટે સેવા-કથા કરે તો તેની કેવી ગતિ થાય?

એવું કરે ત્યારે તો સેવા-કથાનું તો ખાલી નામ થયું, ખરેખર તો તેણે વહેપાર-ધંધો જ કર્યો ગણાય. કૃષ્ણાર્થીબનીને સેવા-કથા કરવાને ઠેકાણે ધનાર્થીબનીને સેવા-કથા કરતાં સેવા કથાના વેચાણના બદલામાં તેને વહેપાર-ધંધાની માફક પૈસા-ટકા મળી રહે પરન્તુ તેવા નીચ પ્રકારે થયેલી કમાણી તેના માટે અનર્થરૂપ જ નીવડવાની. આવા નીચ હેતુથી કરેલી સેવા-કથાનું પણ પરિણામ સરવાળે સર્વનાશ જ સમજવું. શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આચરણ કરવાને કારણે આવા અધમ માણસનો કેવલ આ લોક જ નહીં પરન્તુ પરલોક પણ નાશ પામે છે. તેથી જેને રત્તિભાર પણ જ્ઞાન હોય છે તે આવું કદી કરતો નથી.

(શ્રીગુસાંઈજી, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની વિવૃતિ)

સાવધાન! સાવધાન!! સાવધાન!!!
ષોડશગ્રન્થના જ્ઞાન વિનાનું કોરું ભાગવતનું શ્રવણ-પઠન-મનન
પુષ્ટિમાર્ગીને ગેરમાર્ગે દોરનારું પણ બની શકે છે.

અધ્યાય ૨૯

સ્ત્રીસંગથી જન્મ-મરણ; પ્રભુના સંગથી મોક્ષપ્રાપ્તિ એ પુરંજનોપાખ્યાનનું તાત્પર્ય

વિશેષ : આ ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં પરોક્ષ કરેલી વાતનું વ્યાખ્યાન આપીને સ્ત્રીના સંગથી (અહન્તા-મમતાત્મક) સંસાર થાય છે અને પ્રભુના સંગથી મુક્તિ થાય છે એ વાતની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે.

પ્રાચીનબર્હિ ઉવાચ

ભગવંસ્તે વચોઽસ્માભિર્ન સમ્યગવગમ્યતે ।।
કવયસ્તદ્વિજાનન્તિ ન વયં કર્મમોહિતાઃ ।।૧।।

પ્રાચીનબર્હિ રાજાએ પૂછ્યું : હે ભગવાન્ નારદ મુનિ! આપની વાણી અમારાથી બરાબર સમજાતી નથી. એવી ગૂઢ વાત જ્ઞાની લોકો સમજી શકે પણ અમે તો કર્મકાંડમાં મોહ પામેલા છીએ તેથી અમારાથી એ સમજી શકાય એવી નથી ।।૧।।

નારદજીએ કહ્યુંઃ મેં જે પુરંજન (પુરંજન='પુર' એટલે નગર, શરીર. 'જન' એટલે નિર્માતા) કહ્યો તે જીવ સમજવો. જીવ પોતાના અદષ્ટરૂપ દ્વારથી પુર (શરીરોને) પ્રકટ કરે છે. એ શરીરમાં કેટલાંક એક પગવાળાં, કેટલાંક બે પગવાળાં કેટલાંક ત્રણ પગવાળાં, કેટલાંક ચાર પગવાળાં, કેટલાંક ઘણા પગવાળાં અને કેટલાંક પગ વગરનાં પણ શરીરરૂપ પુર હોય છે ।।૨।।

એ જીવને અવિજ્ઞાત નામનો સખા છે એવું કહેલું છે તે ઈશ્વર સમજવો. ઈશ્વર નામ, ક્રિયા કે ગુણથી કોઈના જાણવામાં આવી શકતો નથી, (કારણ કે એ ગુણાતીત છે) ।।૩।।

જ્યારે જીવને સઘળા વિષયો ભોગવવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે એણે એ શરીરોમાંથી નવ દ્વાર અને બબ્બે હાથ પગવાળા મનુષ્ય શરીરને વિશેષે સારું ગણ્યું ।।૪।।

મેં પુરંજની સ્ત્રી કહી તે બુદ્ધિ સમજવી. એને લીધે જ દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં ''હું

અને મારું'' એવી સમજ ઊભી થાય છે. અને આ શરીરમાં જીવ (અધિષ્ઠાન) અધ્યાસને લીધે ઈન્દ્રિયોવડે વિષયો ભોગવે છે ।।૫।।

ઈન્દ્રિયો બુદ્ધિના મિત્રો સમજવા. એમાંથી કેટલીક ઈન્દ્રિયોથી વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે અને કેટલીકથી ફક્ત કામક્રિયા જ થાય છે. ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ એ બુદ્ધિની સખીઓ સમજવી અને પાંચ માથાંવાળો સર્પ એટલે પાંચ વૃત્તિવાળો પ્રાણ* સમજવો ।।૬।।

વિશેષ : પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એ પાંચ પ્રાણની વૃત્તિઓ ગણાય છે; હૃદયમાં જે વાયુ છે તે પ્રાણ કહેવાય છે; ગુદાનો વાયુ 'અપાન' કહેવાય છે; નાભિમાં રહેલો વાયુ સમાન કહેવાય છે; કણ્ઠમાં રહેલો વાયુ ઉદાન કહેવાય છે; અને આખા શરીરમાં વ્યાપી રહેલો વાયુ વ્યાન કહેવાયછે.

એ બન્ને પ્રકારની ઈન્દ્રિયોનો સેનાપતિ મહાબલી યોદ્ધો (બૃહદબલ) મન સમજવું. મન પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયના નાયકરૂપ છે. પંચાળ દેશ એટલે શબ્દાદિ પાંચ વિષયો જેમાં નવ દરવાજાવાળાં પુર (શરીર) વસેલું છે ।।૭।।

બે આંખ, બે નાક, બે કાન, મુખ, શિશ્ન અને ગુદા એ નવ દરવાજા સમજવા એ દરવાજાઓથી તે-તે ઈન્દ્રિયોને સાથે લઈ જીવ બહાર જાય છે.(વિષયોને ભોગવે છે) ।।૮।।

બે આંખ, બે નાક અને મુખ એ પાંચ પૂર્વ તરફના દરવાજા, જમણો કાન તે દક્ષિણ તરફનો અને ડાબો કાન તે ઉત્તર તરફનો દરવાજો સમજવો ।।૯।।

ગુદા અને શિશ્ન એ બે હેઠલાં દ્વાર; તે પશ્ચિમ તરફના દરવાજા સમજવા; ખદ્યોતા અને આવિર્મુખી નામનાં બે દ્વાર જે એક ઠેકાણે બતાવવામાં આવ્યાં હતાં તે નેત્રો તથા રૂપ વિભાજિત નામનો દેશ છે જેનો અનુભવ આ દ્વારો દ્વારા જીવ નેત્ર ઈન્દ્રિયની સહાયથી કરે છે. (નેત્ર ઈન્દ્રિયને જ પહેલાં દ્યુમાન નામનો મિત્ર કહ્યો છે) ।।૧૦।।

નલિની અને નાલિની નામના બે દરવાજા એટલે નાક. અવધૂત એટલે ઘ્રાણેન્દ્રિય અને સુગન્ધ એટલે સૌરભ દેશ. મુખ્ય દરવાજો એટલે મુખ એમાં રહેનાર વિપણ એટલે વાણી અને રસજ્ઞ એટલે રસના (જિહ્વા) ઈન્દ્રિય સમજવી ।।૧૧।।

આપણ દેશ એટલે ભાષણ (વ્યવહાર) સમજવો. બહૂદન દેશ એટલે ઘણા પ્રકારનું અન્ન. 'પિતૃહૂ' એટલે જમણો કાન અને દેવહૂ એટલે ડાબો કાન

સમજવો ।।૧૨।।

દક્ષિણ પંચાળ દેશ એટલે પ્રવૃત્તિશાસ્ત્ર અને ઉત્તર પંચાળ દેશ એટલે નિવૃત્તિશાસ્ત્ર. શ્રુતિધર કહ્યો તે શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય સમજવી, જેણે કરેલા શાસ્ત્રશ્રવણથી પિતૃલોક અને દેવલોક પ્રાપ્ત થાય છે ।।૧૩।।

આસુરી નામનો હેઠલો દરવાજો એટલે લિંગ નામનો મિત્ર સ્ત્રી પ્રસંગ ગ્રામક નામનો દેશ છે અને લિંગમાં રહેનાર ઉપસ્થ-ઈન્દ્રિય દુર્મદ નામનો મિત્ર છે. ગુદા નિર્ઋતિ નામનું પશ્ચિમનું દ્વાર છે ।।૧૪।।

લુબ્ધ એટલે ગુદામાંથી પાયુ ઈન્દ્રિય અને વૈશસ દેશ એટલે નરક સમજવું. આ સિવાય બે પુરુષો અંધ બતાવવામાં આવ્યા છે તેનું રહસ્ય સાંભળ. તે છે હાથ અને પગ; એમની સહાયથી જીવ ક્રમશઃ બધા કામ કરે છે અને જ્યાં ત્યાં જાય છે ।।૧૫।।

અન્તઃપુર (જનાનખાનું) એટલે હૃદય અને એમાં વિષૂચી નજર કહેવામાં આવ્યો તે મન. સત્ત્વ, રજ અને તમ એ મનના ગુણ છે અને એનાથી હૃદયમાં પ્રસન્નતા, હર્ષ અને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે ।।૧૬।।

બુદ્ધિ (રાજમહિથી-પુરંજનની) જે-જે પ્રકારે સ્વપ્ન અવસ્થામાં વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે અને જાગ્રત અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયાદિને વિકૃત કરે છે તેના ગુણોથી લિપ્ત થઈ આત્મા (જીવ) પણ તે-તે રૂપમાં એની વૃત્તિઓનું અનુકરણ કરવા વિવશ બને છે જો કે ખરેખર તો તે એનો નિર્વિકાર સાક્ષીમાત્ર જ છે ।।૧૭।।

રથ એટલે સ્વપ્ન અવસ્થાનો દેહ, ઘોડા એટલે જ્ઞાન-ઈન્દ્રિયો. એ રથની ચાલ ઉતાવળી છે એવું કહ્યું એ એટલામાટે કે સંવત્સરના વેગની પેઠે એનો વેગ કોઈ ઠેકાણે અટકતો નથી. (વાસ્તવિક રીતે સ્વપ્ન અવસ્થાના પદાર્થ બુદ્ધિમાં જ પેદા થાય છે તેથી સ્વપ્નદેહની બીજે ઠેકાણે ગતિ નથી તેમ દેહ પણ હકીકતમાં તો ગતિહીન છે) બે પૈડાં એટલે પાપ અને પુણ્ય; ત્રણ ધ્વજા તે ત્રણ ગુણ અને પાંચ બન્ધન એ પાંચ પ્રાણ સમજવા ।।૧૮।।

લગામ તે મન; સારથિ તે બુદ્ધિ, બેસવાની જગ્યા તે હૃદય, ધૂંસરી તે ઈન્દ્રિયોના સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વો અને પાંચ આયુધ એટલે પાંચ કર્મ, (શબ્દાદિ) વિષયો. સાત પડદા તે સાત (રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને વીર્ય) ધાતુ સમજવી ।।૧૯।।

સ્વપ્ન અવસ્થામાં બહાર ફરવા જવું એટલે ઝાંઝવાંનાં પાણી જેવા પદાર્થો

પાછળ કર્મેન્દ્રિયોનું દોડવું. એની સાથે સેના કહી તે અગિયાર ઈન્દ્રિયો અને મૃગયા (શિકાર) તે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી અન્યાયપૂર્વક વિષયોનું ગ્રહણ કરવું એ ।।૨૦।।

ચંડવેગ ગન્ધર્વ એટલે ઉતાવળથી જતું રહેતું વર્ષ. વર્ષ ઉપરથી કાળનું માપ થાય છે. ત્રણસો સાઠ ગન્ધર્વો એટલે વર્ષના દિવસો અને ત્રણસો સાઠ ગન્ધર્વીએટલે વર્ષની રાત્રિઓ સમજવી ।।૨૧।।

એ દિવસો અને રાત્રિઓ વારંવાર ચક્કર લગાવતાં આયુષ્યનું હરણ કરે છે. કાળકન્યા એટલે જરા અવસ્થા તેને કોઈ પસન્દ કરતું નથી. યવનોનો રાજા એટલે મૃત્યુ; એણે લોકોનો ક્ષય કરવાને જરાને બહેન કરીને રાખી છે ।।૨૨।।

એ મૃત્યુના પાયદળ સૈનિકો એટલે આધિ (મનની પીડા) અને વ્યાધિ (શરીરની પીડા). પ્રાણીઓને પરેશાન કરી ધડાધડ (સપાટમાં) મૃત્યુના મોંમાં ધકેલી દેનાર શીત અને ઉષ્ણ બે પ્રકારનો તાવ જ પ્રજ્વાર નામનો એનો ભાઈ છે ।।૨૩।।

અનાવૃષ્ટિ અર્થાત્ દૈવે કરેલાં, સિંહ વગેરે પ્રાણીઓથી થએલાં અને શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં ઘણાં દુઃખોથી પીડાતો, અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલો અને પોતે નિર્ગુણ છતાં પણ પ્રાણ ઈન્દ્રિય તથા મનના ધર્મોવડે ધરી ક્ષુદ્ર વિષયોની તૃષ્ણા રાખતો પ્રાણી અહન્તા-મમતાથી કર્મ કરતો-કરતો દેહમાં સો વર્ષ સુધી પડ્યો રહે છે ।।૨૪।।

ખરેખર તો તે નિર્ગુણ છે; પણ પ્રાણ, ઈન્દ્રિય અને મનના ધર્મોનો પોતાનામાં આરોપ કરી અહન્તા-મમતાના અભિમાનમાં બન્ધાઈ ક્ષુદ્ર વિષયોના લેશમાત્રનું ચિન્તન કરતો અનેક પ્રકારનાં કર્મ કરતો રહે છે ।।૨૫।।

જો કે એ સ્વયંપ્રકાશ છે તો પણ જ્યાં સુધી બધાના પરમગુરુ આત્મસ્વરૂપ શ્રીભગવાન્ના સ્વરૂપને નથી જાણતો ત્યાં સુધી પ્રકૃતિના ગુણોમાં જ બંધાયેલો રહે છે ।।૨૬।।

સત્ત્વ, રજ અને તમો ગુણનો તે અભિમાની હોવાથી લાચાર થઈને સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ કર્મો કરે છે અને તે કર્મો પ્રમાણે જુદી જુદી યોનિઓમાં તે જન્મ લે છે ।।૨૭।।

એ ક્યારેક તો સાત્ત્વિક કર્મોદ્વારા પ્રકાશ બહુલ સ્વર્ગાદિ લોક પ્રાપ્ત કરે છે, ક્યારેક રાજસી કર્મો દ્વારા દુઃખમય રજોગુણી લોકોમાં જાય છે. જ્યાં ભાતભાતના કર્મોનો ક્લેશ ઉઠાવવો પડે છે. અને ક્યારેક તમો ગુણી કર્મો દ્વારા શોકસભર તમોમયી

યોનિઓમાં જન્મ લે છે ।।૨૮।।

એ મન્દ બુદ્ધિવાળો જીવ પોતાના કર્મ અને ગુણ પ્રમાણે કોઈ વખતે પુરુષનો તો કોઈ સમયે સ્ત્રીનો તો કોઈ સમય નપુંસકનો તો કોઈ સમયે દેવતાયોનિ તો કોઈ સમયે મનુષ્યયોનિમાં અને કોઈ સમયે પશુપક્ષી યોનિમાં જન્મ લે છે ।।૨૯।।

જેમ ભૂખથી વ્યાકુલ કૂતરો ઘેર-ઘેર ફરતો ફરે; એને કોઈ ઠેકાણે ભાત મળે તો કોઈ ઠેકાણે પ્રારબ્ધશાત્ ડંડો પણ પડે; એવી રીતે વિષયની વાસનાવાળો જીવ સ્વર્ગ, પાતાળ અને મધ્યના લોકોમાં ઊંચા-નીચા માર્ગથી પ્રારબ્ધ અનુસાર ભટક્યા કરે છે અને કર્માનુસાર સુખ-દુઃખ ભોગવતો રહે છે ।।૩૦-૩૧।।

આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક આ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોમાંથી કોઈપણ એકમાંથી જીવનો સર્વથા છુટકારો થઈ શકતો નથી. જો ક્યારેક છુટકારો થયો છે એવું લાગે તો તે માત્ર થોડા સમયમાટે જ હોય છે ।।૩૨।।

જેમ માથા ઉપર ભારે બોજો ઉપાડીને કોઈ માણસ ચાલ્યો જતો હોય અને એનું માથું તપી જાય એટલે એ બોજાને ખભા ઉપર લે પણ એમ કરવાથી બોજો ટળી ગયો એમ કહેવાય નહિ તેવી રીતે દુઃખ મટાડવાના જે-જે ઉપાયો છે તે પણ દુઃખરૂપ જ છે; વળી એક દુઃખમાંથી છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો ન ખેંચ્યો ત્યાં તો બીજું દુઃખ શિર પર સવાર થાય છે માટે પ્રાણી દુઃખમાંથી બિલકુલ તો છૂટી શકતો નથી.(દુઃખનાં) મૂળ તો કર્મ જ છે. એ કર્મો બીજા કર્મથી મટે નહિ. કર્મ અને કર્મફલભોગ અવિદ્યાયુક્ત છે તેથી એક કર્મ પોતાનાં જેવાં જ બીજાં કર્મને ખરેખર ટાળી શકે નહિ. જેમ એક સ્વપ્નમાં બીજું સ્વપ્ન દેખાય તે પહેલાંના સ્વપ્નને ખરેખર ટાળી શકતું નથી તેમ એક કર્મ અને એને ટાળવાને કરવામાં આવેલું બીજું કર્મ એ બન્ને અજ્ઞાન મૂલક હોવાથી સરખાં જ છે. એમાંનું એક કર્મ બીજા કર્મને ટાળી શકે નહિ ।।૩૩-૩૪।।

જેમ સ્વપ્ન ખોટું છે તો પણ ઉપાધિરૂપ મનની સ્વપ્ન અવસ્થા હોય ત્યાં સુધી એ મટતું નથી તેવી રીતે સંસાર ખોટો છે તો પણ મનમાં વિષયોનું ધ્યાન હોય ત્યાં સુધી એ ટળતો નથી. અવિદ્યાને લીધે જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ આત્માને (અનર્થના અખંડ પ્રવાહરૂપ જન્મ-મરણરૂપ) સંસાર થયો છે. એ અવિદ્યાનો નાશ ગુરુદ્વારા પ્રાપ્ત ભગવાન્‌ની ભક્તિથી જ થાય છે ।।૩૫-૩૬।।

વાસુદેવ ભગવાન્‌માં દઢ કરેલો ભક્તિભાવ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ કરી

આપે છે ।।૩૭।।

હે રાજર્ષિ પ્રાચીનબર્હિ રાજા! એ ભક્તિયોગનો મુખ્ય આશ્રય ભગવાન્‌ની કથા જ છે. માટે શ્રદ્ધાથી ભગવાન્‌ની કથાનું શ્રવણ કરવાથી તથા નિરન્તર અભ્યાસ કરવાથી ભક્તિયોગ બહુ જ જલદી પ્રાપ્ત થાય છે ।।૩૮।।

રાજન્! જ્યાં ભગવદ્ગુણોના કથન અને શ્રવણ માટે તત્પર વિશુદ્ધચિત્તવાળા ભક્તો રહેતા હોય છે એ સન્તસમાજમાં ચોતરફ મહાપુરુષોના મુખથી નીકળેલ શ્રીમધુસૂદન ભગવાનના ચરિત્રરૂપ શુદ્ધ અમૃતની અનેક નદીઓ વહેતી રહે છે. જે લોકો અતૃપ્ત ચિત્તથી શ્રવણ કરવામાં તત્પર પોતાના કર્ણપુટદ્વારા તે અમૃતનું છાકમછોળ પાન કરે છે તેમને ભૂખ-પ્યાસ ભય શોક મોહ વગેરે કંઈ પણ નડી શકતાં નથી ।।૩૯-૪૦।।

અફસોસની વાત છે કે સ્વાભાવિક રીતે ભૂખ-પ્યાસ, ભય, શોક વગેરે વિઘ્નોથી ત્રાસી ગયેલો જીવસમુદાય શ્રીકૃષ્ણના કથામૃત સિન્ધુ ઉપર સ્નેહ નથી કરતો ।।૪૧।।

સાક્ષાત્ પ્રજાપતિઓના પતિ બ્રહ્માજી, ભગવાન્ સદાશિવ, સ્વાયમ્ભુવ મનુ, દક્ષ વગેરે પ્રજાપતિઓ, સનકાદિક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ, મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ભૃગુ, વસિષ્ઠ અને હું, અમે બધા બ્રહ્મવાદીઓ સાક્ષાત્ વેદવાણીના અધ્યક્ષ હોવા છતાં તપ, વિદ્યા અને સમાધિદ્વારા શોધી-શોધી ને હારી ગયા તો પણ એ સર્વના સાક્ષી પરમેશ્વરનાં અત્યાર સુધી દર્શન ન કરી શક્યા ।।૪૨-૪૪।।

વેદ પણ ઘણા વિસ્તારવાળા છે. એનો પાર પામવો એ કાંઈ સહેલું નથી. અનેક મહાનુભાવો એની આલોચના કરી મન્ત્રોમાં બતાવેલ વજ્રહસ્તત્વાદિ* ગુણોવાળા ઈન્દ્રાદિ દેવતાઓના રૂપમાં, જુદાં-જુદાં કર્મો દ્વારા, જો કે એ પરમાત્માનું યજન કરે છે તો પણ એના સ્વરૂપને તેઓ પણ નથી જાણતા ।।૪૫।।

વિશેષ : વેદમાં કહ્યું છે કે ''વજ્રહસ્તઃ પુરન્દરઃ'' (ઈન્દ્રના હાથમાં વજ્રનામનું હથિયાર છે). આ મન્ત્રમાં ઈન્દ્રની નિશાની વજ્રલખી છે, ઈત્યાદિ.

ભગવાનનું અખંડ સ્મરણ કરવામાં આવતાં ભગવાન્ જે સમયે જે જીવ ઉપર કૃપા કરે છે તે જ પળે તે જીવની લૌકિક વ્યવહાર અને વૈદિક કર્મમાર્ગ માંથી આસક્તિ દૂર થાય છે ।।૪૬।।

બર્હિષ્મન્, આ કર્મોમાં તું પરમાર્થબુદ્ધિ ન કર, કર્મો સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ છે એવું ન માન. એ સાંભળવામાં જ પ્રિય લાગે છે, પરમાર્થનો તો એ સ્પર્શ પણ નથી કરતાં. એ

પરમાર્થ જેવાં દેખાય છે એનું કારણ માત્ર અજ્ઞાન જ છે ।।૪૭।।

જે લોકો એમ કહે છે કે કર્મ કરવાં એવો વેદનો અભિપ્રાય છે તેમની બુદ્ધિ યજ્ઞના ધુમાડાથી મલિન થયેલી છે તેથી એઓ આત્મસ્વરૂપ જે વેદનું તાત્પર્ય છે અને જેમાં પરમાત્માથી ભિન્નતા નથી તેને એઓ જાણતા નથી; (વેદનો ખરો અર્થ સમજતા નથી)* ।।૪૮।।

વિશેષ : જૈમિનિકૃત પૂર્વમિમાંસાના સૂત્રમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે વેદનો અભિપ્રાય કર્મ કરાવવા ઉપર જ છે. એ સૂત્રમાં પ્રથમ શંકા ઉઠાવી છે કે ''આમ્નાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદ્ આનર્થક્યમ્ અતદર્થાનાં'' (સઘળા વેદનો અભિપ્રાય કર્મકાંડ કરાવવા ઉપર જ છે એમ માનીશું તો વેદમાં કેટલાએક વાક્યોમાં કર્મ કરાવવાની વાત નથી તો એ વાક્યોને વ્યર્થ ગણવાં પડશે). પછી એ શંકાનું સમાધાન કર્યું છે કેઃ''તદ્‌ભૂતાનાં ક્રિયાર્થત્વેન સમન્વયઃ'' (જે વાક્યોમાં કર્મ કરાવવાનો અર્થ નથી તે વાક્યોને કર્મ કરાવવાના અર્થવાળાં વાક્યો સાથે જોડી દેવાં) જેમ કે ''વાયુર્વૈક્ષેપિષ્ઠા દેવતા'' (વાયુ એ મોટા વેગવાળો દેવ છે). એ વાક્યમાં કર્મ કરાવવાની વાત નથી આવતી પણ એ વાક્યને ''વાયવ્યં શ્વેતમાલભેત'' (વાયુદેવને સારુ ધોળા પશુને મારવો) એ વાક્ય સાથે જોડી દેવું, અર્થાત્ આ કર્મ કરાવવામાં જે વાયુ દેવ લખેલ છે તેનું સ્વરૂપાદિક બતાવવાને વાસ્તે જ પહેલું વાક્ય છે એમ સમજવું. ઈત્યાદિક ઉપનિષદોનાં વાક્ય પણ યજમાનને ઈશ્વર ઠરાવી તેનાં વખાણ કરવાને સારુ છે એમ જૈમિનિનો સિદ્ધાન્ત છે.

હે રાજન્! તું તો મોટો મૂર્ખ છે. તેં તો ઉગમણી તરફ અણીવાળા દર્ભોથી આખી ધરતી ઢાંકી દીધી છે અને યજ્ઞોમાં ઘણાં જાનવર કાપી નાખી અભિમાનથી અક્કડ બન્યો છે અને કર્મને તેમજ ખરી વિદ્યાને જાણતો નથી; (જેનાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય એ ખરું કર્મ અને જેથી ભગવાન્‌માં મન લાગે એ જ ખરી વિદ્યા) ।।૪૯।।

ભગવાન્ જ સર્વ દેહધારીઓના આત્મા, સ્વતન્ત્ર (બીજા પદાર્થોની ગરજ નહિ રાખનાર.) કારણ અને નિયામક છે. એમનું ચરણારવિંદ લોકોનું શરણ છે. એનાથી જ મનુષ્યોનું પરમ કલ્યાણ થાય છે ।।૫૦।।

આત્મા જે આપણને અત્યન્ત પ્યારો છે તે જ ભગવાન્ છે. એને ભજવાથી લેશ માત્ર પણ દુઃખ કે ભય રહેતાં નથી. જે પુરુષ આ પ્રમાણે જાણે તે જ વિદ્વાન ગણાય અને જે વિદ્વાન હોય તે જ ગુરુ અને ભગવાન્ છે એમ સમજવું ।।૫૧।।

નારદજીએ કહ્યું : મેં તને જે ઈતિહાસરૂપ વાર્તા કહેલી અને જેનો તેં મને ખુલાસો પૂછેલો તે મેં તને કહ્યો. હે રાજા! હવે અત્યન્ત નિશ્ચિત થયેલ એક ગૂઢ

સાધન મારી પાસેથી સાવધાન થઈને સાંભળ* ।।૫૨।।

વિશેષ : એ પ્રમાણે પુરંજનના ઈતિહાસથી આત્માને બન્ધ તથા મોક્ષનો પ્રકાર કહ્યો. તો પણ પ્રબળ વૈરાગ્ય નહિ ઊપજવાથી એ પ્રાચિનબર્હિરાજાને દીકરાની વાટ જોઈ રહ્યો જાણી એને મોટી ધાસ્તી દેખાડી, આખા શરીરમાં ધ્રુજાવી દઈ એ વખતે જ ઘરમાંથી બહાર કાઢવા સારુ નારદ મુનિ એક હરણનું રૂપક કહે છે.

એક હરિણ પોતાની હરિણી સાથે ફલવાડીમાં દૂબ વગેરે કૂણાં-કૂણાં અંકુરો ચરતો મસ્ત થઈને ફરી રહ્યો છે. એના કાન ભમરાઓના ગુઞ્જારવમાં લુબ્ધ બની ગયા છે. એની સામે જ બીજા જીવોને મારી પોતાનું પેટ ભરનારા તાકીને ઉભા છે તેને નહિ ગણકારતાં એ આગળ અને આગળ ચાલ્યો જાય છે અને પાછળથી તેના ઉપર તાકીને પારધીએ બાણ છોડ્યું છે અને તે હરિણ બાણથી ભેદાઈ ગયો છે. પણ એ હરિણ એટલું અજ્ઞાન છે કે એને એનું ભાન પણ નથી. એકવાર આ હરિણની દશાનો વિચાર કર ।।૫૩।।

હે પ્રાચીનબર્હિ રાજા! તને જે મૃગ કહ્યો તે તું પોતે જ છે. વિચારી જો. તું ફૂલવાડી એટલે ફૂલની પેઠે પરિણામે રસ વગરની સ્ત્રીઓવાળાં ઘરમાં ફૂલના મધુર સુગન્ધની પેઠે અત્યન્ત ક્ષુદ્ર એટલે જિહ્વા અને ઉપસ્થને આ સુખો સકામ કર્મોના ફળથી મળે છે તેને શોધ્યા કરે છે. સ્ત્રીઓની સાથે મળી એમનામાં જ મન રાખે છે. ભમરાઓના ગુઞ્જારવની પેઠે સ્ત્રી વગેરેનાં અત્યન્ત મનોહર ભાષણોમાં તારા કાન લુબ્ધ બનેલા છે. સામે જ નહારરૂપી કાળના અંશ દિન અને રાત તારા આયુષ્યને હરી રહ્યા છે તેને તું ગણકારતો નથી પણ ગૃહસ્થીના સુખોમાં ચકચૂર છે. આ કાળ ગૂપચૂપ રીતે તારી પછવાડે લાગેલો છે અને પોતાનાં છુપાવી રાખેલાં બાણથી તને દૂરથી જ વીંધી નાખવા માગે છે. બાણથી હૃદયમાં ભેદાઈ ગયેલા આ તારા આત્માનો વિચાર કર ।।૫૪।।

આ પ્રમાણે પોતાની જાતને હરિણની સ્થિતિમાં મૂકી તું પોતાના ચિત્તનો નિરોધ હૃદયમાં કર અને નદીની માફક વહેતી રહેતી કાનની બહારની વૃત્તિને ચિત્તમાં સ્થાપન કર (અન્તર્મુખી કર). જ્યાં કામી પુરુષોની ચર્ચા થતી રહેતી હોય છે એ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી પરમ હંસોના આશ્રય શ્રીહરિને પ્રસન્ન કર અને ક્રમશઃ બધા વિષયોથી મુક્ત થઈ જા ।।૫૫।।

પ્રાચીનબર્હિ રાજાએ પૂછ્યુંઃ હે મહારાજ! આપે જે કહ્યું તે મેં સાંભળ્યું તેનો

વિચાર પણ કર્યો. આ વાતની મારા ઉપાધ્યાયોને ખબર જ નથી. જો ખબર હોય તો એઓ આજ દિવસ સુધી કેમ ન બોલે? ।।૫૬।।

વિપ્રવર! આ વિષયમાં ઉપાધ્યાયોએ મારામાં જે મહાન સંશય કરી દીધેલો તે આપે તદ્દન દૂર કર્યો. આ બાબતમાં ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ પહોંચી શકતી નથી. તેથી મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓને પણ મોહ થાય છે ।।૫૭।।

વેદવાદીઓનું કહેવું જ્યાં-ત્યાં સાંભળવામાં આવે છે કે પુરુષે જે દેહથી કર્મ કર્યા હોય તે દેહને અહીંજ મૂકી દઈએ પરલોકમાં કર્મોથી બનેલા બીજા *દેહથી કર્મોના ફળને ભોગવે છે ।।૫૮।।

વિશેષ : એટલે આ દેહનું કરેલું કર્મ બીજા દેહથી ભોગવાય છે. એવું વેદ જાણનાર લોકો ચારે કોર બોલે છે; અને આપ કહી ગયા કે પુરંજને જે અકર્મ કર્યા તેનાં ફળ મર્યા પછી એને બીજા જન્મમાં મળ્યાં તો આ વિષય વિવાદાસ્પદ લાગે છે; કેમકે જે કરે તેણે જ કર્મ ફળ ભોગવવું વાજબી છે પણ એક દેહે કરેલા કર્મને બીજો દેહ ભોગવે એ વાત સંભવતી નથી. જે દેહ કર્મ કરે તેને એ કર્મનું ફળ કાંઈ પણ ભોગવવાને નહિ મળતાં જેણે નથી કર્યું તેને એનું ફળ મળે છે એ વાત ન્યાયવિરુદ્ધ છે.

પણ આ વાત બની શી રીતે શકે? (કારણ કે તે કર્મોનું કરનારું સ્થૂળ શરીર તો અહીં જ નાશ પામે છે), વળી જે-જે કર્મ અહીં કરવામાં આવે છે એ તો બીજી જ ક્ષણમાં અદશ્ય થઈ જાય છે. એ પરલોકમાં ફળ દેવાને માટે ફરીથી કઈ રીતે પ્રકટ થઈ શકે?* ।।૫૯।।

વિશેષ : મનુષ્ય વેદના કહ્યા પ્રમાણે જે કર્મ કરે છે તે કર્મ થોડી વાર પછી જ અદશ્ય થઈ જાય છે. જેમકે આપણે હોમ કરવા બેઠા હોઈએ ત્યાં હોમ કરીએ તેટલી વાર જ હોમ થતો જોવામાં આવે છે પણ હોમ કરી રહ્યા પછી તરત જ એ હોમ અદશ્ય થઈ જાય છે. એટલે જે કર્મ અદશ્ય થઈ ગયું અથવા નષ્ટ થઈ ગયું તેનો ભોગ પાછળથી મળે એ વાત પણ સિદ્ધ થવી મુશ્કેલ છે. તાત્પર્ય કે એક દેહે કરેલાં કર્મનું ફળ બીજો દેહ ભોગવતો નથી એમ આપ કહો છો.

નારદજીએ કહ્યું : (સ્થૂલ શરીર તો લિંગ શરીરને આધીન છે તેથી કર્મોની જવાબદારી એના ઉપર જ છે) જે મનઃપ્રધાન લિંગ શરીરથી મનુષ્ય કર્મ કરે છે તે તો મર્યા પછી પણ એની સાથે રહે જ છે તેથી તે પરલોકમાં અપરોક્ષરૂપથી સ્વયં એનાદ્વારા એનાં ફળ ભોગવે છે ।।૬૦।।

*સ્વપ્ન અવસ્થામાં મનુષ્ય આ જીવિત શરીરનું અભિમાન તો છોડી દે છે પણ

એના જ જેવું અથવા એનાથી જુદા પ્રકારના પશુપક્ષી વગેરે શરીરથી તે મનમાં સંસ્કારરૂપથી સ્થિત કર્મોનાં ફલ ભોગવતો રહે છે ।।૬૧।।

વિશેષ : કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું સ્થૂળ દેહને નથી પણ લિંગદેહને એટલે મન જેમાં મુખ્ય છે એ અન્તઃકરણને છે. અન્તઃકરણ સ્થૂળ દેહની સાથે નાશ પામતું નથી એટલે એક સ્થૂળદેહનો નાશ થઈ બીજો જે સ્થૂળદેહ આવે તેમાં અન્તઃકરણ એનું એ રહે છે.

આ મનનાદ્વારા જીવ જે સ્ત્રીપુત્રાદિકને ''આ મારો છે'' અને દેહાદિને ''આ હું છું'' એમ કહી માને છે એમનાં કરેલાં પાપ-પુણ્યાદિ રૂપ કર્મને પણ તે પોતે પોતાના ઉપર લઈ લે છે અને એને લીધે તેને ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે ।।૬૨।।

જેવી રીતે જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય બન્નેની પ્રવૃત્તિઓથી એના પ્રેરક ચિત્તનું અનુમાન થાય છે તેવી રીતે ચિત્તની જાતજાતની વૃત્તિઓથી પૂર્વજન્મના કર્મોનું પણ અનુમાન થાય છે તેથી કર્મ અદષ્ટરૂપી ફલ દેવામાટે કાલાન્તરે બીજા સમયે પણ મોજૂદ હોય છે ।।૬૩।।

ક્યારેક-ક્યારેક એવું દેખાય છે કે જે વસ્તુનો આ શરીરથી ક્યારેય અનુભવ નથી કર્યો જેને નથી તો ક્યારેય જોઈ કે નથી સાંભળી તેનો સ્વપ્નમાં તે જેવી હોય છે તેવો જ અનુભવ થઈ જાય છે ।।૬૪।।

હે રાજા! તું નિશ્ચય માન કે લિંગ દેહના અભિમાની જીવને એનો અનુભવ પૂર્વ જન્મમાં થઈ ચૂક્યો છે કારણ કે જે વસ્તુનો અનુભવ પહેલાં થયેલો હોતો નથી એની મનમાં વાસના પણ હોવી શક્ય નથી ।।૬૫।।

તારું કલ્યાણ થાઓ. મન જ મનુષ્યનાં પૂર્વ રૂપો તથા ભાવી શરીરાદિને પણ બતાવી દે છે; અને જેમનો હવે પછી જન્મ થવાનો જ નથી એ તત્ત્વવેતાઓની વિદેહમુક્તિની જાણ પણ એમનાં મનથી જ થઈ જાય છે ।।૬૬।।

આ વર્તમાન કાળના દેહથી અનુભવમાં ન આવી હોય તેવી વસ્તુ કોઈ વખતે સ્વપ્નમાં અને મનોરથમાં આવે છે એ ઉપરથી અવશ્ય માનવું રહ્યું કે પૂર્વ દેહમાં એનો અનુભવ થયો હતો. આ ઉપરથી પૂર્વ દેહના કર્મના સંસ્કાર મનમાં લાગી રહે છે એવો નિશ્ચય થાય છે ।।૬૭।।

ઇન્દ્રિયોથી અનુભવ કરી શકાય એવા પદાર્થો જ ભોગરૂપમાં વારંવાર મનની સામે આવે છે અને ભોગ પૂરો થતાં ચાલ્યા જાય છે એવો કોઈ પદાર્થ નથી આવતો જેનો ઇન્દ્રિયોથી અનુભવ જ ન થઈ શકે. આનું કારણ એ છે કે બધા જીવ મન સહિત

છે ।।૬૮।।

સાધારણ રીતે તો બધા પદાર્થોનું ક્રમશઃ જ ભાન થાય છે; પણ જો કોઈ વખતે ભગવદ્‌ચિન્તનમાં લાગેલું મન વિશુદ્ધ સત્ત્વમાં સ્થિર થઈ જાય તો એને ભગવાનનો સંસર્ગ થવાથી એકી સાથે સમગ્ર વિશ્વનું પણ ભાન થઈ શકે છે. જેવી રીતે રાહુ રોજ જોઈ શકાતો નથી પણ પ્રકાશાત્મક ચન્દ્રના સંસર્ગથી દેખાવા લાગે છે ।।૬૯।।

રાજન્! જ્યાં સુધી ગુણોનો પરિણામ અને બુદ્ધિ, મન, ઈન્દ્રિય અને શબ્દાદિ વિષયોનો સંઘાત આ અનાદિ લિંગદેહ મોજૂદ છે ત્યાં સુધી જીવમાં સ્થૂલ દેહના પ્રત્યે ''હું-મારું''ભાવનો અભાવ થઈ શકતો નથી, અહન્તા-મમતા મટતીનથી ।।૭૦।।

સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છા, મહાદુઃખ(પુત્રમરણ વગેરે.), મૃત્યુ અને તીવ્ર જવરાદિ વખતે ઈન્દ્રિયોની વ્યાકુળતાને લીધે 'હું' અને 'મારાપણા' ની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થતી હોતી નથી પરન્તુ એ સમયે પણ એનું અભિમાન તો એમજ હોય છે ।।૭૧।।

ગર્ભમાં અને બાળપણમાં પણ ઈન્દ્રિયોનો પૂર્ણ વિકાસ થયેલો ન હોવાથી જુવાનીમાં જેવું સ્થૂળ દેહાભિમાન અગિયાર ઈન્દ્રિયોથી સ્પષ્ટ દેખાય છે તેવું દેખાતું નથી. એટલે અમાવસ્યામાં જેમ ચન્દ્રમાંનું બિમ્બ હોવા છતાં પણ દેખાતું નથી તેમ ગર્ભાદિક અવસ્થામાં સ્થૂળ દેહનું અભિમાન હયાત હોવા છતાં પણ દેખાતું નથી ।।૭૨।।

જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં કોઈ પણ પદાર્થ વિદ્યમાન નથી તો પણ જાગ્યા વિના સ્વપન જનિત અનર્થની નિવૃત્તિ થતી નથી એ જ પ્રમાણે સાંસારિક વસ્તુઓ જો કે અસત્ છે તો પણ અવિદ્યાવશ જીવ એનું ચિન્તન કરે છે તેથી એનો જન્મ-મરણરૂપ સંસારથી છુટકારો થઈ શકતો નથી ।।૭૩।।

પાંચ તન્માત્રા,[૧] ત્રણ ગુણ,[૨] અને સોળ[૩] વિકારરૂપે વિસ્તાર પામેલા લિંગદેહમાં જે ચૈતન્ય પરમાત્માનો આભાસ છે તે જીવ કહેવાય છે ।।૭૪।।

વિશેષ : ૧. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ. ૨. સત્ત્વ, રજ તમ. ૩. અગિયાર ઈન્દ્રિયો તથા પાંચ મહાભૂત.

એ જીવ લિંગશરીરથી જ કેટલાંક શરીરને લે છે અને કેટલાંક શરીરને મૂકી દે છે એટલે લિંગશરીર જે સ્થૂળ દેહને મૂકી દે છે તે સ્થૂળ શરીરનું મરણ થયેલું કહેવાય છે અને જે બીજા સ્થૂળ શરીરને લે છે તે સ્થૂળ શરીરનો જન્મ થયો કહેવાય છે. હર્ષ, શોક, ભય, દુઃખ અને સુખનો અનુભવ પણ લિંગશરીરને લીધે જ જીવને પ્રાપ્ત થાય

છે ।।૭૫।।

જેમ ખડમાંકડી જ્યાં સુધી બીજા ખડને ન પકડી લે ત્યાં સુધી પહેલા ખડને મૂકતી નથી. તેમ મરતી વખતે પણ જીવને જ્યાં સુધી પૂર્વ દેહનું પ્રારબ્ધ પૂરું થઈને બીજો સ્થૂળ દેહ ન મળ્યો હોય ત્યાં સુધી પહેલા સ્થૂળ દેહનું અભિમાન મટતું નથી. રાજન આ મનઃપ્રધાન લિંગ શરીર જ જીવના જન્મ વગેરેનું કારણ છે ।।૭૬-૭૭।।

જીવ જ્યારે ઈન્દ્રિયોથી ભોગવાતા ભોગોનું ચિન્તન કરતાં-કરતાં વારંવાર એને જ માટે કર્મ કરે છે ત્યારે એ કર્મો થતાં રહેવાથી અવિદ્યાવશ તે દેહાદિના કર્મોમાં બંધાઈ જાયછે ।।૭૮।।

તેથી એ કર્મ બન્ધનમાંથી છુટકારો મેળવવો હોય તો સમસ્ત વિશ્વને ભગવદ્રૂપ જોઈ સર્વાત્મભાવ-પૂર્વક એ શ્રીહરિનું ભજન કર જેનાથી આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ અને જેમાં એનો લય થાય છે ।।૭૯।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે ભક્ત શ્રેષ્ઠ શ્રીનારદમુનિએ પ્રાચીનબર્હિરાજાને જીવ તથા ઈશ્વરનાં સ્વરૂપોનો ઉપદેશ કર્યો અને રાજાની રજા લઈ ત્યાંથી સિદ્ધ લોકમાં ચાલ્યા ગયા ।।૮૦।।

પછી રાજર્ષિ પ્રાચીનબર્હિ પ્રજાપાલનની જવાબદારી પોતાના પુત્રોને સોંપી તપ કરવા કપિલ મુનિના આશ્રમમાં એટલે જ્યાં ગંગા અને સાગરનો સંગમ છે ત્યાં ગયા ।।૮૧।।

ત્યાં એ વીરવરે સમસ્ત વિષયોની આસક્તિ છોડી દઈ એકાગ્ર મનથી ભક્તિ પૂર્વક શ્રીહરિનાં ચરણકમલોનું ચિન્તન કરતાં સારૂપ્ય પદ પ્રાપ્ત કર્યું ।।૮૨।।

હે નિષ્પાપ વિદુરજી! નારદજીએ પરોક્ષરૂપથી કહેલ આ આત્મજ્ઞાનને જે પુરુષ સંભળાવે કે સાંભળે તે લિંગશરીરથી મુક્ત થઈ જાય છે ।।૮૩।।

ભગવાન્‌ની કીર્તિથી ત્રિલોકીને પવિત્ર કરનાર, અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરનાર, નારદજીના મુખમાંથી નીકળેલું આ આખ્યાન જે માણસ સાંભળે તે સર્વ બન્ધનમાંથી છૂટી જઈ આ સંસારમાં ભટકે નહિ ।।૮૪।।

અધ્યાત્મપારોક્ષ્યમિદં મયાધિગતમદ્ભુતમ્ ।।
એવં સ્ત્રિયાऽऽશ્રમઃ પુંસશ્છિન્નોऽમુત્ર ચ સંશયઃ ।।૮૫।।

ગૃહસ્થાશ્રમી પુરંજનના રૂપકથી પરોક્ષરૂપે કહેલ આ અદ્‌ભુત આત્મજ્ઞાન મને ગુરુજીની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયું હતું. એનું રહસ્ય સમજી લેવાથી બુદ્ધિ યુક્ત જીવનું

દેહાભિમાન નિવૃત્ત થઈ જાય છે તથા પરલોકમાં જીવ કેવી રીતે કર્મોનાં ફળ ભોગવે છે એ શંકા પણ મટી જાય છે ।।૮૫।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થ સ્કન્ધમાં પુરંજન ઉપાખ્યાનમાં (ચોથા મોક્ષપ્રકરણમાં મુક્તિનિરૂપણ નામનો છઠ્ઠો) ''સ્ત્રીસંગથી જન્મમરણ અને પ્રભુસંગથી મોક્ષપ્રાપ્તિએ પુરંજનોપાખ્યાનનું તાત્પર્ય'' નામનો ઓગણત્રીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ઓ ભાઈ રે! ભાગવત ભણીને શું કીધું?
પારસમણિનું પાત્ર (ભાગવત) પાણિમાં ઘેર-ઘેર ભિક્ષા માંગે!
જ્યાં લગી વસ્તુનું જ્ઞાન ના ત્યાં લગી દુઃખ-દારિદ્રય ના ભાંગે

અધ્યાય ૩૦

પ્રચેતાઓનાં વૃક્ષની કન્યા સાથે લગ્ન અને રાજકાર્ય

વિશેષ : આ પ્રકારે પ્રાચીન બર્હિષની મુક્તિ કહેવાઈ. હવે પ્રચેતાનો વૃત્તાન્ત કહેવામાં આવે છે. આમાં પચીસમાં અધ્યાયમાં સન્તુષ્ટ થઈ પ્રકટ થયેલા પ્રભુને શરણે ગયેલા પ્રચેતાઓને પ્રાપ્ત થયેલ ભગવત્કૃપાનું વર્ણન છે. પચીસમાં અધ્યાયમાં પ્રચેતાઓએ કરેલ તપની વાત અધૂરી મૂકી મૈત્રેયે વચમાં પ્રસંગોપાત્ત પ્રાચીન બર્હિની કથા કહી. મૂળનું અનુસન્ધાન સાન્ધતાં એ પૂરી થઈ રહેતાં વિદુરજી મૈત્રેયને પાછી પ્રચેતાઓની વાત પૂછે છે.

વિદુર ઉવાચ

યે ત્વયાભિહિતા બ્રહ્મન્ સુતાઃ પ્રાચીનબર્હિષઃ ।।
તે રુદ્રગીતેન હરિં સિદ્ધિમાપુઃ પ્રતોષ્ય કામ્ ।।૧।।

વિદુરજી પૂછે છે : હે મૈત્રેય! તમે પ્રાચીન બર્હિરાજાના પુત્ર પ્રચેતાઓની વાત કહી ગયા તો એઓ ભગવાન્‌ને પ્રસન્ન કરી કઈ સિદ્ધિ પામ્યા? ।।૧।।

હે બૃહસ્પતિના શિષ્ય! (મૈત્રેય મુનિ બૃહસ્પતિ પાસેથી કોઈ એક વિદ્યા શીખ્યા હતા તેથી તેઓ બૃહસ્પતિના શિષ્ય કહેવાય છે.) સદાશિવ ભગવાન્ નારાયણના અત્યન્ત પ્રિય છે; પ્રચેતાઓ યદચ્છાથી એમને મળી એમનો અનુગ્રહ પામ્યા તો અવશ્ય એઓ મુક્તિ તો પામ્યા હશે જ, પરન્તુ મુક્તિ થતાં પહેલાં એમને આ લોક

અથવા પરલોકમાં શું પ્રાપ્ત થયું હતું? ।।૨।।

મૈત્રેયે કહ્યું : પિતાની આજ્ઞા પાળનારા પ્રચેતાઓએ સમુદ્રની અન્દર ઊભા રહી રુદ્રગીતના જપરૂપ યજ્ઞથી તથા તપથી ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા ।।૩।।

તપ કરતાં-કરતાં દશ હજાર વર્ષ વીતી ગયાં ત્યારે પુરાણ પુરુષ નારાયણ પોતાની કાન્તિથી તપસ્યાથી થયેલ એમનો ક્લેશ શાન્ત કરતા સૌમ્ય શ્રીવિગ્રહ (શ્રીઅંગ) થી એમની સામે પ્રકટ થયા ।।૪।।

ગરુડજીના ખભા ઉપર બિરાજમાન શ્રીભગવાન્ એવા લાગતા હતા. જાણે સુમેરુ પર્વતના શિખર ઉપર કોઈ અદ્ભુત શ્યામ ઘટા છાઈ રહી હોય. આપના શ્રીઅંગ ઉપર પીતામ્બર અને કણ્ઠમાં કૌસ્તુભમણિ સુશોભિત હતો. પોતાની અલૌકિક આભાથી બધી દિશાઓના અન્ધકારને દૂર કરી રહ્યા હતા. સુવર્ણનાં ઝાકમઝોળ આભૂષણોથી એમનાં કમનીય કપોલ અને મનોહર મુખકમલ શોભતાં હતાં. કિરીટ દીપી રહ્યો હતો. એમણે આઠ ભુજાઓમાં આઠ આયુધ ધર્યા હતાં. પાર્ષદો, મુનિઓ અને દેવતાઓ સેવામાં હાજર હતા. કિન્નરની પેઠે ગરુડજી પોતાની સામમય પાંખોના ફડફડાટ(શબ્દ) થી તેમની કીર્તિ ગાતા હતાં. વનમાળાની શોભા પુષ્ટ અને લાંબી આઠ ભુજાઓના મધ્યમાં(વક્ષઃસ્થળમાં) રહેલી લક્ષ્મીની સાથે સ્પર્ધા કરતી હતી. દયા ભરેલી દષ્ટિથી એ આદિ પુરુષે શ્રીનારાયણે પોતાને શરણે આવેલા પ્રચેતાઓને મેઘના નાદ સરખી ગમ્ભીર વાણીથી આ પ્રમાણે કહ્યું ।।૫-૭।।

ભગવાને કહ્યું : હે રાજકુમારો! તમારું કલ્યાણ થાઓ. મારી પાસેથી વરદાન માગો. સ્નેહને લીધે તમે બધા એક જ ધર્મ પાળો છો; એક બીજા ઉપરનો તમારો આદર્શ સ્નેહ જોઈ હું પ્રસન્ન થયો છું ।।૮।।

જે પુરુષ પ્રતિદિન સવાર-સાંજ તમારું સ્મરણ કરશે તેનું ભાઈઓમાં આત્મસામ્ય તથા પ્રાણીઓમાં સૌહાર્દ થશે ।।૯।।

સાંજે અને સવારે સાવધાન થઈ જે લોકો રુદ્રગીતથી મારી સ્તુતિ કરશે તેઓને હું મનવાંછિત વર અને સદ્બુદ્ધિ આપીશ. (ત્યારે તમને આપું એમાં તો કહેવું જ શું?) ।।૧૦।।

તમે પિતાની આજ્ઞા ખુશીથી માથે ચઢાવી લીધી છે તેથી તમારી પવિત્ર કીર્તિ સમસ્ત લોકમાં ફેલાઈ જશે ।।૧૧।।

તમને એક એવો વિખ્યાત પુત્ર (દક્ષ નામનો) થશે, જે ગુણોમાં બ્રહ્માના કરતાં

કોઈ રીતે ઓછો નહિ હોય. એ પુત્ર પોતાનાં સન્તાનોથી ત્રૈલોક્યને ભરી દેશે ।।૧૨।।

હે રાજપુત્રો!* કણ્ડુ ઋષિના સંગથી પ્રમ્લોચા નામની અપ્સરાને એક કમળ સરખા નેત્રવાળી પુત્રી થઈ હતી, જેને પ્રમ્લોચાએ ત્યજી દીધી. તેથી વૃક્ષોએ એને પોતાની પાસે રાખીછે ।।૧૩।।

વિશેષ : તપનો ભંગ કરવા સારુ ઈન્દ્રે મોકલેલી પ્રમ્લોચા અપ્સરા સાથે કંડુ ઋષિ ઘણા કાળ સુધી રમ્યા હતા તેમાંથી અપ્સરાને ગર્ભ રહેતાં એ ગર્ભને ઝાડ નીચે મૂકી ગઈ એ અપ્સરા જતી રહી હતી.

એ કન્યા ભૂખથી વ્યાકુળ થઈ રોતી હતી ત્યારે વૃક્ષોના અધિપતિ ચન્દ્રમાએ દયા લાવીને એના મોઢામાં પોતાની તર્જની આંગળી કે જેમાંથી અમૃત ઝરતું હતું તે આપી હતી ।।૧૪।।

તમારા પિતા આજકાલ મારી ભક્તિ કરવામાં લાગેલા છે. તેમણે તમને પ્રજાની સૃષ્ટિ કરવાની આજ્ઞા કરી છે તો તે આજ્ઞાનો અમલ કરવા એ *દિવ્ય-દેવ સરીખડી કન્યાની સાથે તમે જલદી લગ્ન કરી લો ।।૧૫।।

વિશેષ : અપ્સરાના ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે અને અમૃતનો આહાર કર્યો છે તેથી તે કન્યા દિવ્ય છે; એટલે અત્યન્ત રૂપાળી; અને એના શરીરમાં દુર્ગન્ધ, પરસેવો વગેરે નથી એમ સમજવું.

તમે બધા એક જ ધર્મ અને એક સ્વભાવના છો તેથી તમારા જ જેવા ધર્મ અને સ્વભાવવાળી તે સુન્દર કન્યા તમારા બધાની પત્ની થશે અને તમારા બધાની ઉપર તેનો સરખો જ પ્રેમ રહેશે ।।૧૬।।

મારા અનુગ્રહથી દસ લાખ દિવ્ય વર્ષ સુધી તમે સમ્પૂર્ણ બલવાન પૃથ્વીના તેમજ સ્વર્ગના દિવ્ય ભોગો ભોગવશો ।।૧૭।।

અન્તમાં મારી અવિચલ ભક્તિથી હૃદયના સમસ્ત વાસનારૂપ મેલ બળી જવાથી તમે આ લોકના તથા પરલોકના નરક તુલ્ય ભોગોથી ઉપરત થઈ મારા પરમ ધામમાં જશો ।।૧૮।।

જે લોકોનાં કર્મ ભગવદર્પણ બુદ્ધિથી થતાં રહે છે અને જેમનો બધો જ સમય મારી કથાવાર્તામાં જ પસાર થાય છે. તેઓ ગ્રહસ્થાશ્રમમાં રહે તો પણ ઘર એમનાં બન્ધનનાં કારણ થતાં નથી ।।૧૯।।

તેઓ દરરોજ મારી લીલાઓ સાંભળતા રહે છે તેથી બ્રહ્મવાદી વકતાઓદ્વારા હું

જ્ઞાન સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ એમના હૃદયમાં નિત્ય નૂતનપણે પ્રકટ થાઉં છું અને મને પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી જીવોને મોહ, શોક અને હર્ષ પણ થઈ શકતો નથી ।।૨૦।।

મૈત્રેયે કહ્યું : ભગવાન્‌નાં દર્શનથી પ્રચેતાઓના રજોગુણ-તમોગુણનો મેલ ધોવાઈ ગયો હતો. જ્યારે એમને બધાય પુરુષાર્થોના આશ્રય અને અવિદ્યાનો નાશ કરનાર શ્રીહરિએ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તેઓ હાથ જોડી ગદ્‌ગદ વાણીથી કહેવા લાગ્યા ।।૨૧।।

પ્રચેતાઓ સ્તુતિ કરે છે : આપ ક્લેશને મટાડનાર છો, મન અને વચનના વેગથી પણ આપનો વેગ વધારે (મન કે વચન જેને નથી પહોંચી શકતાં એવાં) છે. વેદમાં સઘળી ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓવડે આપનાં જ નામ અને ગુણ ગવાય છે; આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ ।।૨૨।।

આપના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહેતા હોવાથી આપ શુદ્ધ છો, શાન્ત છો; મનરૂપ નિમિત્તને લીધે અમને આપમાં આ મિથ્યા દ્વૈત દેખાઈ રહ્યું છે. આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. વાસ્તવમાં જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરવાને માયાના ગુણોનો સ્વીકાર કરી આપ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ સ્વરૂપ ધારણ કરો છો. અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ ।।૨૩।।

આપ વિશુદ્ધ સત્ત્વસ્વરૂપ છો, આપનું જ્ઞાન સંસાર બન્ધનને દૂર કરી દે છે, આપ જ સમસ્ત ભક્તોના નિર્વાહક વસુદેવનન્દન શ્રીકૃષ્ણ છો; આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ ।।૨૪।।

નાભિમાં બ્રહ્માંડરૂપ કમળને ધારણ કરનારા, કમળની માળા પહેરનારા, કમળ સરખાં ચરણવાળાં કમળ સરખાં નેત્રવાળાં, કમળતન્તુ સરખા પીળાં નિર્મળ વસ્ત્રને ધારણ કરનારા, સર્વ જગત્‌નાં નિવાસરૂપ અને સાક્ષી આપ છો; આપને અમે નમીએ છીએ ।।૨૫-૨૬।।

ભગવન્! આપનું આ સ્વરૂપ બધા જ ક્લેશોને દૂર કરનારું છે. અમે (અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગદ્વેષાદિ) ક્લેશોમાં દુઃખી થઈ રહ્યા છીએ. અમારી સામે આ સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું એનાથી વિશેષ કૃપા અમારા ઉપર કઈ હોઈ શકે? ।।૨૭।।

દુર્ભાગ્ય માત્રનો નાશ કરનાર, દીનદયાળ, દીન-હીન ઉપર દયા કરનારા સમર્થ પુરુષોએ એટલી જ કૃપા કરવી જોઈએ કે સમયે-સમયે એ દીન જનોને ''આ અમારા છે'' આ પ્રમાણે યાદ કર્યા કરે ।।૨૮।।

આથી જ એમના આશ્રિત જનોનાં ચિત્ત શાન્ત થઈ જાય છે.(આપ તો તુચ્છમાં તુચ્છ પ્રાણીઓના અન્તઃકરણમાં અન્તર્યામીરૂપથી બિરાજી રહો છો) તો પછી આપના ઉપાસક અમે જે-જે કામનાઓ સેવીએ તે કામનાઓને આપ કેમ નહિ જાણી લો? ।।૨૯।।

જગદીશ્વર! આપ મોક્ષનો માર્ગ દેખાડી આપનાર અને સ્વયં પુરુષાર્થરૂપ છો. આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન છો. એનાથી વધારે અમારે જોઈએ શું? બસ અમારું અભીષ્ટ વરદાન તો આપની પ્રસન્નતા જ છે ।।૩૦।।

તો પણ, નાથ, અમે આપની પાસે એક વરદાન અવશ્ય માગી લઈએ. પ્રભો આપ પ્રકૃતિ આદિથી પર છો અને આપની વિભૂતિઓનો કોઈ અંત નથી તેથી આપ ‘અનંત’ કહેવાઓ છો ।।૩૧।।

જેમ અનાયાસે કલ્પવૃક્ષ મળ્યા પછી ભમરો કોઈ બીજા વૃક્ષને સેવે નહિ તેમ સાક્ષાત્ આપનાં ચરણારવિન્દ પામી હવે અમે શું-શું માગીએ? ।।૩૨।।

એટલામાટે આપની પાસે અમે આટલું જ માગીએ છીએ કે આપની માયાથી ઘેરાયેલા અમે જ્યાં સુધી અમારાં કર્મોને લઈ આ સંસારમાં ભટકતા રહીએ ત્યાં સુધી જન્મો-જન્મ આપના ઉત્તમ ભક્તોનો અમને સમાગમ થજો ।।૩૩।।

અમે તો ભગવદ્‌ભક્તોના ક્ષણભરના સંગની સરખામણીમાં સ્વર્ગ અને મોક્ષને પણ કંઈ લેખતા જ નથી; તો પછી મનુષ્યોના ભોગોની તો વિસાત જ શી? ।।૩૪।।

ભગવદ્‌ભક્તોના સમાજમાં સદા સર્વદા ભગવાન્‌ની મધઝરતી કથાઓ થતી રહે છે, જેના શ્રવણ માત્રથી ભોગતૃષ્ણા શાન્ત થઈ જાય છે, કોઈ જ પ્રકારના વેર-વિરોધ-ઉદ્વેગ ત્યાં પ્રાણીઓની પાસે ફરકતા જ નથી ।।૩૫।।

સુન્દર-સુન્દર કથા પ્રસંગોદ્વારા નિષ્કામભાવથી સન્ન્યાસીઓના એકમાત્ર આશ્રય સાક્ષાત્ શ્રીનારાયણ ભગવાન્‌ના ગુણગાન થતાં રહે છે ।।૩૬।।

એવા આપના ભક્તો તીર્થોને પણ પવિત્ર કરવાને જગતમાં પગપાળા જ ફર્યા કરે છે. એમનો સમાગમ ભલા સંસારથી ભયભીત થયેલાં પુરુષને કેમ ન ગમે? ।।૩૭।।

ભગવન્! આપના લાડીલા સખા ભગવાન્ શંકરના ક્ષણભરના સત્સંગથી જ આજ અમને આપનાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં છે. જન્મ મરણરૂપ દુઃસાધ્ય રોગના આપ સૌથી મોટા નિષ્ણાત વૈદ છો તેથી અમે આપનું જ શરણં લીધું છે ।।૩૮।।

અમે એકાગ્ર ચિત્તથી જે કંઈ અધ્યયન કર્યું છે, નિરન્તર સેવા-શૂશ્રુષા કરી ગુરુ,

બ્રાહ્મણ અને વૃદ્ધજનોને પ્રસન્ન કર્યા છે તથા દોષબુદ્ધિ છોડી દઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષ, સુહૃદ્ગણ, બન્ધુવર્ગ અને સમસ્ત પ્રાણીઓને વન્દન કર્યું છે અને અન્નાદિક છોડી લાંબા સમય સુધી જલમાં ઊભા રહી તપસ્યા કરી છે એ બધું આપ સર્વવ્યાપક પુરુષોત્તમના સન્તોષનું કારણ હો આ જ વરદાન માગીએ છીએ ।।૩૯-૪૦।।

મનુ, બ્રહ્મા, સદાશિવ તથા તપ સહિત જ્ઞાનથી શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા બીજા મહાત્માઓ પણ આપના મહિમાનો પાર ન પામી શકવાથી પણ પોતાની બુદ્ધિ પહોંચે તે પ્રમાણે આપની સ્તુતિ કરતા રહે છે. તેથી અમે પણ અમારી બુદ્ધિ પ્રમાણે આપનાં યશોગાન કરીએ છીએ ।।૪૧।।

આપ સર્વમાં સમાન, શુદ્ધ પરમ પુરુષ છો. આપ સત્ત્વમૂર્તિ ભગવાન્ વાસુદેવને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ ।।૪૨।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે પ્રચેતાઓએ સ્તુતિ કરી ત્યારે શરણાગત ઉપર પ્રીતિ રાખનાર ભગવાને પ્રસન્ન થઈ કહ્યું, તથાસ્તુ.પ્રચેતાઓને દર્શન કરતાં હજુ નેત્રને તૃપ્તિ નહિ થયેલી હોવાથી ભગવાન્ ત્યાંથી પધારી જાય એવું ઈચ્છતા નહોતા તો પણ મહાપ્રતાપી ભગવાન્ પોતાના ધામમાં પધારી ગયા ।।૪૩।।

પછી પ્રચેતાઓએ સમુદ્રના જળમાંથી બહાર નીકળી જોયું તો વૃક્ષો જાણે આકાશનો માર્ગ રોકી દેવા સારું જ ઊંચા થયાં હોય એવાં જણાતાં હતાં ।।૪૪।।

વૃક્ષોથી પૃથ્વીને ઢંકાઈ ગયેલી *જોઈ એમને વૃક્ષો ઉપર ભારે ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. એ ક્રોધને લીધે પ્રલયમાં કાલાગ્નિ રુદ્રની પેઠે પૃથ્વીને ઝાડ વગરની કરી નાખવામાટે પ્રચેતાઓએ પોતાના મુખમાંથી અગ્નિ અને પવન છોડ્યાં ।।૪૫।।

વિશેષ : આ વખતે પ્રાચીનબર્હિ રાજા વનમાં જવાથી કોઈ પૃથ્વી ઉપર રાજા રહ્યો ન હતો; તેથી ખેડ વગેરે બંધ પડી જવાને લીધે આખી ધરતી ઝાડથી ઢંકાઈ ગઈ હતી.

એ અગ્નિથી સઘળાં વૃક્ષોને બળી જતાં જોઈ બ્રહ્માજી ત્યાં આવ્યા અને એમણે નીતિનાં વચનોથી પ્રચેતાઓને શાંત કર્યા ।।૪૬।।

એ અગ્નિથી જે કંઈ વૃક્ષો બચી ગયાં તેમણે પ્રચેતાઓની બીકથી અને બ્રહ્માજીના કહેવાથી પોતાની કન્યા લાવી પ્રચેતાઓને આપી. પ્રચેતાઓ બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી એ ઉત્તમ કન્યાને પરણ્યા ।।૪૭।।

પ્રચેતાઓએ પણ બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી એ મારીષા નામની કન્યા સાથે લગ્ન કરી લીધું. એના ગર્ભથી બ્રહ્માજીના પુત્ર દક્ષે, શ્રીમહાદેવજીના તિરસ્કારને કારણે પોતાનું

પહેલાંનુ શરીર છોડી દઈ, જન્મ લીધો ।।૪૮।।

ચાક્ષુષ મન્વન્તર આવતાં આ જ દક્ષે, જ્યારે કાલક્રમથી પહેલાંની સૃષ્ટિ નાશ પામી ત્યારે ભગવાન્‌ની પ્રેરણાથી ઈચ્છાનુસાર નવીન પ્રજા ઉત્પન્ન કરી ।।૪૯।।

જન્મતાવેંત જ એ દક્ષે પોતાની કાન્તિથી તેજસ્વી પુરુષોનાં તેજ હરી લીધાં. એ કર્મ કરવામાં બહુ દક્ષ (પ્રવીણ) હતા એથી જ એમનું નામ દક્ષ થયું ।।૫૦।।

તં પ્રજાસર્ગરક્ષાયામનાદિરભિષિચ્ય ચ ।।
યુયોજ યુયુજેઽન્યાંશ્ચ સ વૈ સર્વપ્રજાપતીન્‌ ।।૫૧।।

બ્રહ્માજીએ એ દક્ષનો પ્રજાપતિઓના અધ્યક્ષપદે અભિષેક કરી સૃષ્ટિની રક્ષામાટે નિમણૂક કરી અને તેણે મરીચિ વગેરે બીજા પ્રજાપતિઓની તે-તે કાર્યમાટે નિમણૂક કરી ।।૫૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં પ્રચેતસોપાખ્યાનમાં (ચોથા મોક્ષપ્રકરણમાં ભગવત્પ્રસાદ નામનો સાતમો) ‘‘પ્રચેતાઓનાં વૃક્ષની કન્યા સાથે લગ્ન અને રાજકાર્ય’’નામનો ત્રીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૩૧

નારદજીના ઉપદેશથી પ્રચેતાઓનો મોક્ષ અને દક્ષને રાજ્યપ્રાપ્તિ

વિશેષ : આ એકવીસમાં અધ્યાયમાં રાજ્યનું કામ દક્ષને સોંપી વનમાં ગયેલા પ્રચેતાઓને નારદજીએ કહેલા માર્ગથી મુક્તિ થયાની કથા કહેવામાં આવશે.

મૈત્રેય ઉવાચ

તત ઉત્પન્નવિજ્ઞાના આશ્વધોક્ષજભાષિતમ્‌ ।।
સ્મરન્ત આત્મજે ભાર્યા વિસૃજ્ય પ્રાવ્રજન્‌ ગૃહાત્‌ ।।૧।।

મૈત્રેયે કહ્યું : સંસારમાં સુખ ભોગવતાં દસ લાખ વર્ષ થઈ ગયા પછી પ્રચેતાઓમાં વિવેક જાગ્યો અને એમને ભગવાને કહેલી વાતનું સ્મરણ થયું તેથી પોતાની ભાર્યા મારીષા પુત્રને સોંપી એઓ જલદી ઘરનો ત્યાગ કરી નીકળી

પડ્યા ।।૧।।

એઓ પશ્ચિમ દિશામાં સમુદ્રકિનારે જ્યાં જાજલિ ઋષિએ સિદ્ધિ મેળવી હતી ત્યાં ગયા અને જેનાથી ''સર્વ ભૂતોમાં એકજ આત્મતત્ત્વ બિરાજમાન છે'' એવું જ્ઞાન થાય છેતે આત્મવિચારરૂપ બ્રહ્મસત્રનો સંકલ્પ કરી પલાંઠી મારી બેસી ગયા ।।૨।।

પ્રાણ, મન, વાણી અને દષ્ટિને વશ કરી દઢ આસન કરી તથા શરીરને નિશ્ચેષ્ટ-સ્થિર અને સીધું રાખી વિશુદ્ધ પરબ્રહ્મમાં ચિત્ત લગાડી બેઠા હતા. આવી સ્થિતિમાં તેમણે દેવતા અને અસુર બન્નેના વન્દનીય શ્રીનારદજીને જોયા ।।૩।।

નારદમુનિને પધારેલા જોઈ એઓ ઊભા થઈ ગયા અને પ્રણામ કરી આદર-સત્કાર કરી એમની દેશ કાલાનુસાર વિધિવત્ પૂજા કરી. જ્યારે નારદજી સુખપૂર્વક બેસી ગયા ત્યારે તેઓ કહેવા લાગ્યા ।।૪।।

પ્રચેતાઓ કહે છે : હે દેવર્ષે! આપનું અમે સ્વાગત કરીએ છીએ, આજ મહાન ભાગ્યથી અમને આપનું દર્શન થયું. બ્રહ્મન્ સૂર્યની પેઠે આપ પણ જગતનો ભય મટાડવાને માટે ફરોછો ।।૫।।

પૂજ્ય સદાશિવે તથા વિષ્ણુએ અમને જે જ્ઞાન આપેલું તે ગૃહસ્થીમાં આસક્ત રહેવાથી અમે પ્રાયઃ ભૂલી ગયા છીએ ।।૬।।

તેથી આપ અમારા હૃદયમાં તે પરમાર્થતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર અધ્યાત્મજ્ઞાનને ફરી પ્રકાશિત કરી દેવાની કૃપા કરો. જેથી અમે આ દુસ્તર ભવસાગરને અનાયાસથી તરી જઈએ ।।૭।।

મૈત્રેયે કહ્યું : ભગવન્મય શ્રીનારદજીનું મન સર્વદા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં જ લાગેલું હોય છે. પ્રચેતાઓએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે તેઓ તેમને કહેવા લાગ્યા ।।૮।।

આ લોકમાં મનુષ્યના તે જ જન્મ, તે જ કર્મ, તે જ આયુ, તે જ મન અને તે જ વાણી સફલ છે જેનાદ્વારા સર્વાત્મા, સર્વેશ્વર, શ્રીહરિનું સેવન કરવામાં આવે છે ।।૯।।

જેમના દ્વારા પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવી દેવાવાળા શ્રીહરિને પ્રાપ્ત ન કરી શકાય એ માતા-પિતાની પવિત્રતા (શૌકલ જન્મ) થી,[૧] યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર (સાવિત્ર જન્મ) થી[૨] અને યજ્ઞદીક્ષાથી પ્રાપ્ત થનારા (યાજ્ઞિક)[૩] એ ત્રણ પ્રકારના

શ્રેષ્ઠ જન્મોથી, વેદોક્ત કર્મોથી, દેવતાઓના જેવા દીર્ઘ આયુષ્યથી, શાસ્ત્રજ્ઞાનથી, તપથી, વાણીની ચતુરાઈથી અનેક જાતની વાતો યાદ રાખી શકવાની શક્તિથી, તીવ્ર બુદ્ધિથી, બલથી, ઈન્દ્રિયોની ચતુરાઈથી, યોગથી, સાંખ્ય જ્ઞાન(આત્મા-અનાત્મ વિવેક) થી,[૪] સન્ન્યાસ અને વેદોના અભ્યાસથી તથા વ્રત-વૈરાગ્યાદિ કલ્યાણનાં બીજાં સાધનોથી પણ પુરુષને શું લાભ થવાનો છે? ।।૧૦-૧૨।।

વિશેષ: ૧. શુદ્ધ માતા-પિતાથી જે જન્મ થાય તે શૌકલ જન્મ કહેવાયછે.

૨. જનોઈ દેવાથી જે બીજો જન્મ થયો મનાય છે તે સાવિત્ર જન્મ કહેવાય છે.

૩. યજ્ઞની દીક્ષા લેવાથી જે ત્રીજો જન્મ થયો ગણાય છે તે યાજ્ઞિક જન્મ સમજવો.

૪. જડ પદાર્થોથી આત્મા જુદો છે એમ સમજવું. એ સાંખ્ય જ્ઞાન કહેવાય છે. જો કે આ જ્ઞાન ઉત્તમ છે તો પણ જે આત્મા છે તે બ્રહ્મ છે એમ જાણ્યા વિના તે રદ છે.

વાસ્તવમાં સમસ્ત કલ્યાણોની અવધિ આત્મા જ છે અને આત્મજ્ઞાન પ્રદાન કરવાવાળા શ્રીહરિ જ તમામ પ્રાણીઓના પ્રિય આત્મા* છે ।।૧૩।।

વિશેષ : વેદમાં લખ્યું છે કે **"ન જાયાયાઃ કામાય જાયા પ્રિયા ભવતિ કિન્તુ આત્મનઃ કામાય જાયા પ્રિયા ભવતિ"** સ્ત્રીને રાજી રાખવા સારુ સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ થતો નથી. પણ આત્માને રાજી રાખવા સારુ સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ થાય છે. એ પ્રમાણે જ પુત્ર કે ધન વગેરેને રાજી રાખવા સારુ એઓના ઉપર પ્રેમ થતો નથી પણ આત્માને રાજી રાખવા સારું એઓના ઉપર પ્રેમ થાય છે ઈત્યાદિ.

જેમ ઝાડના મૂળને પાણી પાવાથી એનાં થડ, શાખા, ઉપશાખા, ફૂલ, પાન્દડાં વગેરે તૃપ્ત થાય છે અને જેમ પ્રાણને ભોજન આપવાથી સઘળી ઈન્દ્રિયોને તૃપ્તિ મળે છે તેમ ભગવાનનું પૂજન એ જ બધાનું પૂજન છે ।।૧૪।।

સર્વનું મૂળ ભગવાન્ જ છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં પાછું સૂર્યના તાપથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પાછું સૂર્યના કિરણોમાં જ પ્રવેશ કરી જાય છે; જેમ સ્થાવર જંગમ પદાર્થો પૃથ્વીમાંથી પેદા થાય છે અને પાછા પૃથ્વીમાં જ લય પામે છે. તેવી રીતે ચેતન-અચેતનાત્મક આ જગત્ ભગવાન્માંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને ભગવાન્માંજ લય પામે છે ।।૧૫।।

સાચું પૂછો તો આ વિશ્વાત્મા શ્રીભગવાનનું તે શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ સર્વ ઉપાધિ રહિત સ્વરૂપ જ છે. જેવી રીતે સૂર્યનો પ્રકાશ તેનાથી જુદો નથી હોતો તેવી જ રીતે ક્યારેક-ક્યારેક ગન્ધર્વનગરની માફક જણાતું આ જગત્ ભગવાન્થી જુદું નથી; તથા જેવી

રીતે જાગ્રત અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયો ક્રિયાશીલ રહે છે પણ નિદ્રામાં એમની શક્તિઓ લીન થઈ જાય છે તે જ પ્રમાણે આ જગત્ સર્ગ સમયે ભગવાન્‌માંથી પ્રકટ થઈ જાય છે અને કલ્પ (બ્રહ્માજીનો દિવસ) નો અન્ત થતાં તેમાં જ લીન થઈ જાય છે. સ્વરૂપતઃ તો ભગવાન્‌માં દ્રવ્ય, ક્રિયા અને જ્ઞાનરૂપી ત્રિવિધ અહંકારનાં કાર્યોની તથા તેમનાથી નીપજતા ભેદભ્રમની હયાતી છે જ નહિ ।।૧૬।।

નૃપતિગણ, જેવી રીતે વાદળ, અન્ધકાર અને પ્રકાશ એ ક્રમશઃ આકાશથી પ્રકટ થાય છે અને એમાં જ લીન થઈ જાય છે; પણ આકાશ એનાથી લિપ્ત થતું નથી તે જ પ્રમાણે આ[૧] સત્ત્વ, રજ[૨] અને તમોમયી[૩] શક્તિઓ ક્યારેક પરબ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્યારેક એમાં જ લીન થઈ જાય છે. આ જ પ્રમાણે એમનો પ્રવાહ ચાલતો રહે છે; પણ એનાથી આકાશની માફક અસંગ પરમાત્મામાં કંઈ વિકાર થતો નથી ।।૧૭।।

વિશેષ : ૧. સત્ત્વગુણથી જગતની સ્થિતિ રહે છે. ૨. રજોગુણથી જગતની સૃષ્ટિ થાય છે. ૩. તમોગુણથી જગતનો પ્રલય થાય છે.

તેથી તમે બ્રહ્માદિ બધા લોકપાલોના પણ અધીશ્વર શ્રીહરિને પોતાનાથી જુદા નથી એમ માનીને નીડર થઈને ભજો, કારણ કે તે જ સમસ્ત દેહધારીઓના એક માત્ર આત્મા છે. તે જ જગતનું નિમિત્ત કારણ કાળ, ઉપાદાન કારણ પ્રધાન અને નિયન્તા પુરુષોત્તમ છે તથા પોતાની કાળશક્તિથી તે જ આ ગુણોના પ્રવાહરૂપ પ્રપંચનો સંહાર કરી નાખે છે ।।૧૮।।

સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવાથી, જે કાંઈ મળે તેમાં સન્તોષ માનવાથી અને સર્વ ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાં જતી રોકી શાન્ત કરવાથી ભક્તવત્સલ ભગવાન્ તરત જ પ્રસન્ન થાય છે ।।૧૯।।

લોકની પૂજાની અને ધનની તૃષ્ણા મરી જતાં નિર્મળ થયેલા અન્તઃકરણમાં નિરન્તર વધતી જતી ભક્તિથી બોલવેલા ભગવાન્ ભક્તોના હ્રદયમાંથી હ્રદયના આકાશની પેઠે હટતા નથી ।।૨૦।।

ભગવાન્‌ને જ ધનરૂપ માનનારા નિર્ધન ભક્તો ઉપર જ ભગવાન્ પ્રેમ રાખે છે કેમકે એ પરમ રસજ્ઞ છે. એ અકિંચન ભક્તોની અનન્ય અહૈતુકી ભક્તિમાં કેટલી મધુરપ-મીઠાશ છે એને પ્રભુ બરાબર જાણે છે. જેઓ શાસ્ત્રાભ્યાસ ધન, કુળ અને કર્મના અભિમાનથી નિષ્કિંચન મહાત્મા પુરુષોનો તિરસ્કાર કરે છે તેવા દુર્બુદ્ધિવાળા લોકોની પૂજાનો તો ભગવાન્ સ્વીકાર જ કરતા નથી ।।૨૧।।

ભગવાન્ સ્વરૂપાનન્દથી જ પરિપૂર્ણ છે. એમને પોતાની સેવામાં નિરન્તર રહેવાવાળાં લક્ષ્મીજી તથા તેની ઈચ્છા કરનારા રાજાઓ અને દેવતાઓની પણ કંઈ જ પરવા નથી. આમ હોવા છતાં તે પોતાના ભક્તોને તો અધીન જ રહે છે. ઓહો! એવા દરિયાદિલ–દયા સાગર–શ્રીહરિને કોઈ પણ કૃતજ્ઞ પુરુષ થોડો સમયમાટે પણ કેમ વિસારી શકે? ।।૨૨।।

મૈત્રેયે કહ્યું : એ પ્રમાણે બ્રહ્માજીના પુત્ર નારદ મુનિ પ્રચેતાઓને ધ્રુવનાં ચરિત્ર તેમજ બીજી ઘણી–ઘણી ભગવદ્‌વાર્તા શ્રવણ કરાવી બ્રહ્મલોકમાં ગયા ।।૨૩।।

નારદજીના મુખથી સમ્પૂર્ણ જગતનાં પાપરૂપી મલને દૂર કરનારી ભગવાન્‌ની કીર્તિ સાંભળી પ્રચેતાઓ પણ ભગવાન્‌ના ચરણનું ધ્યાન કરતા ભગવદ્ ધામને પામી ગયા ।।૨૪।।

હે વિદુરજી! પ્રચેતાઓ તેમજ નારદજીના ભગવત્ કથા સમ્બન્ધી સંવાદરૂપ આ આખ્યાન તમે મને પૂછ્યું હતું તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યું ।।૨૫।।

શુકદેવજીએ પરીક્ષિત રાજાને કહ્યુ : હે રાજાઓમાં ઉત્તમ! અહીં સુધી સ્વાયમ્ભુવ મનુના પુત્ર ઉત્તાનપાદ રાજાના વંશનું વર્ણન થયું. હવે પ્રિયવ્રત રાજાનો વંશ પણ સાંભળો ।।૨૬।।

પ્રિયવ્રત રાજાએ નારદજી પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ પૃથ્વીનું રાજ્ય કર્યું હતું અને અન્તે એ પૃથ્વી દીકરાઓમાં વહેંચી આપી ઈશ્વરનું પરમધામ પામ્યા ।।૨૭।।

મૈત્રેય મુનિએ કહેલી ભગવાન્‌ના ચરિત્રની પવિત્ર કથા સાંભળી વિદુરજી પ્રેમમગ્ન થઈ ગયા. ભક્તિભાવ આખા શરીરમાં વ્યાપી જવા છતાં ન સમાવાથી છલકાઈ જઈ નેત્રોદ્વારા આંસુરૂપે દદડવા લાગ્યો. હૃદયમાં ભગવાન્‌ના ચરણારવિન્દનું ચિન્તન કરતા વિદુરજીએ પોતાનું મસ્તક મુનિવર મૈત્રેયજીના ચરણોમાં ઢાળી દીધું ।।૨૮।।

વિદુરજીએ કહ્યું : હે મહાયોગિન્! કરુણા કરીને આજે આપે મને અજ્ઞાન–અન્ધકારને સામે પાર ઉતારી દીધો છે જ્યાં નિઃસાધન ભક્તો જ જેને પામી શકે એવા શ્રીહરિ બિરાજી રહ્યા છે ।।૨૯।।

શુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે વિદુરજીને અન્તઃકરણમાં શાન્તિ વળી. પછી એમણે મૈત્રેય મુનિને પ્રણામ કર્યા અને એમની આજ્ઞા લઈ પોતાના સમ્બન્ધીઓને

મળવા હસ્તિનાપુર ગયા ।।૩૦।।

એતદ્યઃ શૃણુયાદ્રાજન્ રાજ્ઞાં હર્યર્પિતાત્મનામ્ ।।
આયુર્ધનં યશઃ સ્વસ્તિ ગતિમૈશ્વર્યમાપનુયાત્ ।।૩૧।।

આ ભગવાન્‌માં જ મન રાખનાર રાજાઓનું ચરિત્ર જે માણસ સાંભળે તેને આયુષ્ય, ધન અને કલ્યાણ મળે અને સારી રીતે ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય ।।૩૧।।

ઈતિ શ્રીભાગવત ચતુર્થસ્કન્ધમાં પ્રચેતસોપાખ્યાનમાં
(ચોથા મોક્ષપ્રકરણનો ‘‘પ્રચેતાઓના ફળનું નિરૂપણ’’ નામનો આઠમો)
‘‘નારદજીના ઉપદેશથી પ્રચેતાઓનો મોક્ષ અને દક્ષને રાજ્ય પ્રાપ્તિ’’
નામનો એકત્રીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ચતુર્થસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ

જો કોઈ પૈસા કમાવામાટે સેવા-કથા કરે તો તેની કેવી ગતિ થાય?

એવું કરે ત્યારે તો સેવા-કથાનું તો ખાલી નામ થયું, ખરેખર તો તેણે વહેપાર-ધંધો જ કર્યો ગણાય. કૃષ્ણાર્થીબનીને સેવા-કથા કરવાને ઠેકાણે ધનાર્થીબનીને સેવા-કથા કરતાં સેવા-કથાના વેચાણના બદલામાં તેને વહેપાર-ધંધાની માફક પૈસા-ટકા મળી રહે પરન્તુ તેવા નીચ પ્રકારે થયેલી કમાણી તેના માટે અનર્થરૂપ જ નીવડવાની. આવા નીચ હેતુથી કરેલી સેવા-કથાનું પણ પરિણામ સરવાળે સર્વનાશ જ સમજવું. શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આચરણ કરવાને કારણે આવા અધમ માણસનો કેવલ આ લોક જ નહીં પરન્તુ પરલોક પણ નાશ પામે છે. તેથી જેને રત્તિભાર પણ જ્ઞાન હોય છે તે આવું કદી કરતો નથી.

(શ્રીગુસાંઈજી, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીની વિવૃતિ)

ઓ ભાઈ રે! ભાગવત ભણીને શું કીધું?
દૂઝણી ગાયને ગોતૂં માંડીને પય જેમ પર લઈ જાય,
તેમ તું બોધ કરી પૂજા પામે આપ ધાવે કંઈ થાય **(દયારામ)**